

Irodalom történet

1986 1

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1986. LXVIII. évf. 1. szám

Új folyam XVIII. 1. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · BÉCSY TAMÁS · BÍRÓ FERENC · CSETRI LAJOS
FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · E. NAGY SÁNDOR
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL

Szerkesztőség:

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN felelős szerkesztő, BÉCSY ÁGNES kritikai szerkesztő
NÉMETH S. KATALIN olvasó szerkesztő,
TÓTH DEZSÖNÉ szerkesztőségi titkár

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. em. 51/c
Telefon: 377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

KÖPECZI BÉLA: A francia és a magyar felvilágosodás	3
MEZEI MÁRTA: Általánosság és személyesség a Kazinczy-levelezés első korszakában	27
BÍRÓ FERENC: A „karjeli” rokonság — A magyarság eredetének kérdése Dugonics „Etelká”-jában	51
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: Östörténet és metrika — A magyar metrikus verselés XVIII. századi föltámasztásának eszmetörténeti háttere	62
TVERDOTA GYÖRGY: József Attila finnugor ihlete	75
MARGÓCSY ISTVÁN: „A szegény kisgyermek panaszai”	95
KABDEBÓ LÓRÁNT: „A tékozló fiú csalódása” — Szabó Lőrinc költészetének dimenziói	103
BARTALÁNOSZ, KÖDÉPEK a kedély láthatárán — Egy különös Kemény-regényről	123

ESSZÉ

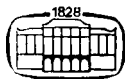
A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

Irodalom történet

1986. LXVIII. évf. 1. szám

*

Új folyam XVIII. 1. szám

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

KÖPECZI BÉLA

A FRANCIA ÉS A MAGYAR FELVILÁGOSODÁS*

Kosáry Domokos a XVIII. századi magyar művelődésről szóló alapvető munkájában a magyar társadalomnak a felvilágosodáshoz való viszonyát az egyes társadalmi rétegek helyzetéből és érdekeiből kiindulva és a felvilágosodás francia és német modelljéhez hasonlítva határozza meg, megkülönböztetve egymástól a felvilágosult rendiség és a joze-finizmus álláspontját, és szembeállítva ezekkel mindazt, amit késő barokknak nevez. A késő barokkhoz sorolja a janzenizmus és a pietizmus magyarországi megnyilvánulásait is, amelyek a katolikus és a református vagy evangélikus egyházon belül jelentkeztek. A haladás szempontjából érdemes azonban differenciálni e hatások érvényesítésében, s ezt a francia nyelvű könyvek XVIII. század eleji magyarországi befogadása is alátámasztja. Ami a felvilágosult rendiség és a joze-finizmus szétválasztását illeti, ezt indokolja a felvilágosult abszolutizmushoz való viszony, a felvilágosult rendiségen belül azonban különböző tendenciák jelentkeznek, különösen a gazdaság és a kultúra kérdéseinek megítélésében. Végül a felvilágosult rendiség és a joze-finizmus között van átjárás is, egyes joze-finisták a nemzeti kérdésben szembekerülnek a felvilágosult abszolutizmussal, anélkül hogy annak gazdasági, jogi vagy politikai törekvéseit elvetnék. Ezeket az árnyalati különbségeket jól mutatja a francia felvilágosodás befogadása.

* * *

* A szerző *A francia felvilágosodás* (Budapest, 1986) című könyvének némileg módosított és kiegészített egyik fejezete.

Az első francia mű, amelyet a XVIII. század elején magyarra fordítanak, Jean-Frédéric Ostervald *Abrégé de l'Histoire Sainte* című Genfben, 1702-ben megjelentetett könyve, amelyet Maróthi György *Szent história* címen adott ki, s amely a szerző más műveivel együtt évtizedeken keresztül táplálta a bensőséges református vallásosságot, a pietizmust. A *Szent história* része lett a Losontzi István által szerkesztett *Hármas kistükör* című tankönyvnek is, amely 1850-ig használatban volt a református egyház iskoláiban.

A pietizmus nemcsak az erkölcsök megjavítását tartotta feladatának, de az ismeretek terjesztését is. A hódmezővásárhelyi református lelkész, Szőnyi Benjámin németből ültette át magyarra Charles Rollin *Gyermekek Fisikáját*, Malikovszky Márton pedig André Tissot *A néphez való tudósítását*. Ilyen módon tehát a pietizmus összefüggött népnevelő törekvésekkel is, amelyek túlmutatnak a késő barokk szellemiségen. Azt se felejtjük el, hogy a református kollégiumokban még a XVIII. század első felében is Descartes-ot tanítottak, ami persze nem volt forradalmi újítás, de más volt, mint a katolikus egyház intézményei többségében terjesztett arisztotelizmus, a racionalizmus felé mutatott.

A francia janzenizmus alig van jelen a magyar szellemi életben, bár a katolikus papság egy része ismerte a jezsuiták és a janzenisták franciaországi vitáját. Louis Racine az egyetlen olyan francia janzenista szerző, akinek egyik munkáját, a *De la Religion (A vallásról)* című tankölteményét magyarul kiadták, méghozzá két fordításban is, de csak a század végén és főleg hitvédelmi céllal, bár az a hivatalos egyházzal szemben fenntartásokat fejezett ki. A janzenizmus olasz forrásokból merítve terjedt Magyarországon a művelt papság körében, s a piarista iskolákban segített a jezsuitizmussal szemben álló, nyitottabb irányzatok terjedésében, főleg az oktatás korszerűsítésében. A piarista oktatás felújítását Cörver Elek vállalta, aki Galilei, Gassendi, Descartes, Wolff és Corsini tanításait ismerte, és mindenekelőtt a felvilágosodás olasz előzményeihez kapcsolódott. Különösen a pesti

piarista gimnázium tűnt ki új szellemével, melyet az arisztokrata családok sok fiatal tagja, a felvilágosodás későbbi képviselője is magáévá tett.

A korai francia felvilágosodás — Fontenelle, Saint-Evremond, Bayle — Magyarországra a XVIII. század elején alig jutott el. Csak II. Rákóczi Ferencről mondhatjuk el, hogy ismerte azokat a törekvéseket, amelyek a XVII. század végi, XVIII. század eleji francia írókat jellemezték, így mindenk előtt Fénelon, Perrault vagy Saint-Evremond egyes írásait. Ő volt az első, aki kísérletezett a *Télémaque* latinra fordításával is, feltehetően azért, hogy a Nemesi Kompánia tagjainak kezébe erkölcsi és politikai olvasmányt adjon. A *Télémaque* Gregor Trautwein által készített és először Ulmban kiadott latin fordításának magyarországi megjelentetésére végül is 1750-ben került sor Kassán — a jezsuiták ösztönzésére, akik erkölcsi oktatásra használták.

A *Télémaque* nemzetközi sikere s az a tény, hogy a jezsuiták az oktatás céljára is felhasználták, felkeltette Haller László máramarosi főispán érdeklődését, aki 1751-ben lefordította magyarra, de a fordítás csak halála után, 1755-ben látott napvilágot. A könyvnek igen nagy volt a sikere, több kiadást megért, mert képes volt a nemesség uralkodó eszméit, a rendiséget és a valláserkölcst — mégpedig felekezettől függetlenül — szolgálni. Haller stílusa is vonzotta a korabeli magyar közönséget, hiszen a régi magyarságot igyekezett összeegyeztetni a klasszicizmus stílusideáljával.

A *Télémaque* azonban nemcsak a nemesi tradicionalizmust tudta táplálni, hanem a reformizmust is, mégpedig mind jozefinista, mind rendi felfogásban. 1783-ban a munkát Zoltán József 1753-ban készült fordításában ismét kiadták, nyelvileg az új ízléshez alkalmazkodva. Versek, színdarabok, fali festmények idézik a század vége felé a *Télémaque* egyes jeleneteit.

Jellemző, hogy a jakobinus per vádlottai, köztük Martinovics is, hivatkoznak Fénelonra, mint a jó uralkodás tanító-mesterére. Domonkos Lajos debreceni főbíró 1782 és 1802

között ismét megkísérelte a *Télémaque* lefordítását, de most már a nyelvújítás körüli harcok szellemében. (A fordítás kéziratban maradt, csak 1980-ban jelent meg.) Mindezzel azt bizonyítjuk, hogy az ún. késő barokkon belül vannak változatok, amelyek persze még nem tartoznak a felvilágosodáshoz, de reagálnak annak előzményeire.

Magyarországon a felvilágosodás eszméi szélesebb körben a 70-es évektől kezdenek hatni a politikában, a vallásban, a gazdaságban és az oktatásban. A meghatározó a hatás szempontjából a központi hatalom állásfoglalása, amely Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében mérsékeltebb, II. József alatt nyílt módon foglal állást a felvilágosult abszolutizmus néhány alapelve, így a centralizáció, a gazdaság és a kultúra fejlesztése, a vallási türelem elve mellett.

A bécsi udvari körök politikai gondolkozását a 60-as évektől kezdve Montesquieu befolyásolta olyannyira, hogy 1769-ben Pompeo Battoni képen József császár és testvére, Lipót portréja mellett az asztalon a *De L'esprit des lois* egy példánya fekszik. A hatalom megosztásának a kérdésében sokan értettek egyet *A törvények szelleméről* szerzőjével, és Kaunitz herceg reformjai részben Montesquieu hatásával magyarázhatók. Voltaire Bécsben viszont mint szépíró vált ismeretessé. Mária Terézia az egyház és a vallás ellenségének tartotta, és II. József sem lelkesedett érte, elkerülte meglátogatását Ferney-ben, s tiltotta egyes írásainak terjesztését. Az enciklopédistákat sem kedvelték különösebben az udvari körök, bár maga az *Enciklopédia* terjedt a Habsburg Birodalom területén, sőt 1770-ben Livornóban a toszkánai nagyherceg, a későbbi II. Lipót engedélyével jelentették meg harmadik kiadását. D'Alembert, aki különben ellenezte az osztrák – francia kapcsolatok szorosabbra fűzését, 1777-ben, amikor a császár a francia Akadémián járt, dicsérte őt, mint a felvilágosodás képviselőjét. Tudjuk viszont, hogy II. József nem helyezte az enciklopédisták fellépését az egyház ellen, még ha keményen megnyirbálta is az egyház világi hatalmát. A császár a felvilágosodásból mindenekelőtt az állam szere-

pére vonatkozó elképzeléseket fogadta el, amely szerint a gazdasági és kulturális fejlődést kell szolgálnia, és közbe kell lépnie a népjólét és az igazságszolgáltatás terén humanitárius szándékoktól vezettetve is. Mint azt H. Wagner és H. Balázs Éva kimutatták, a felvilágosodás jeles képviselői – így például Karl von Zinzendorf gróf – nem voltak feltétlenül jozefinisták, csak a császár egyes reformjait helyeselték. Volt tehát az osztrákok körében is „rendi felvilágosodás”, amelynek – éppúgy, mint a jozefinizmusnak – voltak magyar kapcsolatai is.

Az osztrák és a magyar felvilágosodás között sok közös vonás fedezhető fel, de politikailag két tényező miatt alapvetően különböznek is. Ez a kettő a jozefinizmus és a magyar nemesi ellenállás összeütközése, illetve a jozefinizmus és a magyar protestantizmus rövid ideig tartó találkozása. A francia felvilágosodás hatásának bécsi közvetítésénél ezeket a politikai különbségeket tekintetbe kell venni, mint ahogy természetesen azt is, hogy időbeni eltolódás és ezért funkcióeltérés is jelentkezik az eszmék alkalmazásában. Magyarországon később jelentkezik a felvilágosodás, s részben más tevékenységi szférákban.

Az osztrák és a magyar fejlődés közös vonásaira figyelemztetnek a cenzúrajegyzékek. A század 30-as, 40-es éveiben a Habsburg Birodalom területén elsősorban Descartes, Leibniz, Wolff írásait és a különböző protestáns teológiai műveket tiltják, a magyarországi utazók elkobzott könyvei között ezeket találjuk. 1748-ban betiltják Montesquieu *De L'esprit des lois*-ját, de 1752-ben megengedik terjesztését. Az 50-es években Montesquieu *Les Lettres persanes*-ja, Voltaire *Pucelle*-je vagy Ninon de Lenclos levelei szerepelnek az elkobzott művek listáján. 1760-ban betiltják a *Candide*-ot, igaz La Fontaine-t és Rabelais-t is, 1770-ben Bayle *Dictionnaire*-jét, Voltaire *Siècle de Louis XIV*-jét, egy évvel később a *l'Ingénu*-t és az *Histoire universelle*-t (az *Essais sur les mœurs* egyik címe). Voltaire végig a tiltott könyvek listáján marad. 1784-ben II. József újból megerősíti ezt a tiltást, sőt

1789-ben megakadályozza a „filozófus” munkáinak német kiadását is. Rousseau *Emilje* és *A társadalmi szerződésről* című munkája ugyancsak a tiltott könyvek közt szerepel. Ez azt jelenti, hogy — Montesquieu kivételével — tiltják a politikailag veszélyes könyveket, de azokat is, amelyeket valláselleneseknek tartanak. A tiltás elsősorban a polgárokat, értelmiségieket sújtja, az arisztokraták hozzájutnak a tiltott irodalomhoz is.

Az új eszmék iránti érdeklődés felkeltését segítette a szabadkőművesség, amelynek első bécsi páholyát 1742-ben alapították, s ennek magyar tagjai is voltak. A következő esztendőben több páholy alakult Magyarországon és Erdélyben, s az 1780-as években a magyar páholyok tagjainak száma megközelítette a 2000-et, ha főúri és értelmiségi tagjai közt sokan nem is képviseltek radikális politikai nézeteket, de a tudományok, a kultúra iránti érdeklődést és a társadalmi problémák iránti érzékenységet igen.

1746-ban alapítja meg Mária Terézia a Magyar Nemesi Társaságot, amelynek tagjai megtanulják a német és a francia nyelvet, megismerik a francia irodalmat, és részt vesznek a bécsi szellemi életben, kezdetben távolról sem a felvilágosodás szellemében. Később, ahogy a franciás divat előretör, mindinkább vonzza a magyar nemes ifjakat is a „filozófia”.

Az új eszmék megismerésére a fő eszköz előbb a francia, majd később a német nyelv megtanulása volt. Már 1727-ben kiadnak Sopronban *latinul* egy francia kiejtési szabályzatot, 1749-ben egy társalgási könyvet Pozsonyban, és 1763-ban ismét Sopronban egy nyelvtant (Jean Thomas: *Nouvelle grammaire française et hongroise*). 1765-től Pozsonyban a Notre-Dame apácák franciára tanítják a hozzájuk beíratott lányokat, a 70-es évektől pedig az iskolákban sok helyt vezet be a német és francia nyelv oktatását.

A 60-as években Magyarországon a felvilágosodás szempontjából átmeneti jelenségekkel találjuk szemben magunkat. Vannak olyan főurak, akik Bécsben megismerik a francia kultúrát, sőt a felvilágosodás képviselőit is, de inkább

csak kulturális-irodalmi szempontból érdeklődnek irántuk, és sokszor rajtuk átnyúlva a XVII. századi francia klasszicizmust fogadják el.

1762-ben Orczy Lőrinc Voltaire *Le Mondain* és *Défense du Mondain* című verseiből készít magyar nyelvű átdolgozást, amelynek a következő jellegzetes címet adja: *Barátságos beszédje egy Urnak a' káplánjával*. Orczy a vallásos világfelfogással egyeztetni össze Voltaire-nek a luxusról szóló egyáltalán nem ortodox nézeteit. Ez az egyeztetés azonban nagyon is felszínes, s Orczy később a leghatározottabban szembefordul a felvilágosodással. Bessenyeinek ezt írta:

... Régiségben Moysést válasszuk vezérnek,
Bayl-t, Voltair-t, Spinozá-t vessük a' gályára,
Vigyék Spanyol Király' autodaféjára.

Ő inkább a francia klasszikus irodalomhoz, a XVII. századhoz tér vissza, mint ahogy Teleki Ádám is, aki Corneille *Cidjének* első magyar fordítója, mely 1773-ban jelenik meg Kolozsvárt, s az abszolutizmus és a rendiség közötti egyeztetés gondolatát szolgálja. Ezt az egyeztetési kísérletet fejezi ki a kor politikai-erkölcsi irodalma, s benne Faludi *Udvári embere* is, amely Gracian *Oraculo manual* című munkájának francia fordításából készült.

A felvilágosodás irányában tájékozódik Jean-François Marmontel 1767-ben franciául kiadott *Bélisaire* című regényének latin és magyar fordítása. Először Horváth Mihály latin átültetése jelent meg 1771-ben vagy 1772-ben, majd 1773-ban Zalányi Péter és 1776-ban Vargyasi Dániel István magyar fordítása is. A fordítók kommentárokkal jelentették meg a munkát (a lipcsei latin kiadás alapján), amelyek fenntartásokkal élnek a regény egyes fejtegetéseivel, így különösen a természetes vallásra vonatkozó tételekkel szemben. Ennek magyarázata — amint azt Vörös Imre megállapította —, hogy ellentmondás van a felvilágosult abszolutizmusnak a regényben jelentkező ideológiája és a magyar nemesség rendi felfogása között, s ezt nemcsak a kom-

mentárokból lehet kiolvasni, hanem egyes részek magyar fordításából is.

Az első, a már felvilágosodást képviselő fordítás Marмонтel *Erkölcsei meséinek* 1775-ben Báróczi Sándor által kiadott magyar változata. Báróczi előbb La Calprenède *Cassandre* című barokk históriáját fordította, amely a regény műfaját vezette be Magyarországon. Az *Erkölcsei mesék* előszavában a fordító megvédi Marmontel eszméit a haladóbb szellemű *Bélisaire*-re utalva, és lelkesen áll ki művészetével, amelyben a kortársak az érzelmességet fedezik fel, így Kazinczy Ferenc is, aki sírt „Lucilis szerencsétlenségén”, az író szemérmes-édes történeteinek, és dicsérte emelkedett stílusát. Az *Erkölcsei meséket* kiadta 1775-ben Kónyi János is, de a régi barokk stílusban, ami példa a hagyományosság megőrzésére az újítás keretében is.

Az első magyar, aki a francia felvilágosodás egész eszmekörét megismeri és ezzel filozófiailag és politikailag is szembenéz, Bessenyei György. A politikai gondolkozás szempontjából — amint azt Eckhardt Sándor már kimutatta — fő forrása Montesquieu és mindenekelőtt *A törvények szelleme*. Róla a következőket írja *A holmiban* (1779):

„Valakik e nevezetes és ditséretes frantzia írórt ismerik, kéntelenek megvallani, hogy ki adot munkájának nemében tsaknem egyetlen egy hozzá foghatatlan mély elme. Kár, hogy magyar világunkba nem ismérteseb.”

Dicséri gondolatainak mélységét, de nem mindig ért vele egyet, így különösen nem az államformák és az erkölcsök összekapcsolásáról szóló téziseivel.

Montesquieu elmélete — az ő felfogásában — összeegyeztethető nemcsak a felvilágosult abszolutizmussal, hanem a reformista rendi felfogással is. Igaz, hogy *A törvények útja* (1778) című munkájában Locke-ból indul ki, de mind az államformáról, mind a társadalom struktúrájáról, mind a törvények szerepéről vallott felfogásában inkább Montesquieu tanítványa. Később — főleg a *Tariménes utazásában*

— radikálisabb gondolatokat fogalmaz meg, Montesquieu-n túlmutatva, de ezek már a cselekvéstől visszavonult ember utópiái.

A 80-as években a felvilágosult abszolutizmussal szemben álló nemesi ellenállás a hazai előzmények mellett ugyancsak Montesquieu-re hivatkozik, de feudális értelmezésben. Az 1790–91-es országgyűlés visszhangozza azt a tételt, hogy szét kell választani a végrehajtó és a törvényhozói hatalmat. Mindezt a nemesség kiváltságainak fenntartása érdekében, bár kétségtelen, hogy sokan a küldöttek közül elfogadják a *Törvények szellemének* egyes haladó gondolatait is. Sorra jelennek meg a különböző röpiratok, amelyek mindenekelőtt a hatalom korlátait hangsúlyozzák, és ezzel együtt a nemesség kötelezettségeit is kiemelik. Batthyányi Alajos az *Ad amicam aurem* (Baráti fülhez) című röpiratában a köznemesség érdekeit képviselve áll ki a hatalom megosztásának elve mellett és javasol bizonyos reformokat, így például a jobbágyság köznemesi képviselőtét a diétán.

A nagy népszerűség ellenére Montesquieu könyve mégsem került lefordításra. A *Mindenek Gyűjtemény* 1790-es évfolyamában közli ugyan az egész első könyv, a harmadik könyv tizedik, a hetedik könyv kilencedik és tizedik részének fordítását, de a vállalkozásnak folytatása nem lett. Az első teljes magyar fordítás Pozsonyban 1836-ban jelent meg a *Törvények lelkéről* címmel, s már a reformkor politikai gondolkozását táplálta.

A magyar politikai gondolkodásban hamar egybeolvadt Montesquieu és Rousseau hatása, főleg a társadalmi szerződés értelmezésében. Igaz, a társadalmi szerződés gondolata benne volt már a feudális rendi ideológiában, s a modernbb felfogást a magyarok megismerhették a felvilágosult abszolutizmust támogató Martini *Lehrbegriffe des allgemeinen Staates* és Sonnenfels *Grundsätze der Politzey* című művéből is. Rousseau olvasata még Bessenyeinél is a feudális keretek között marad, ő sem akarja az ún. alkut a nememesekre kiterjeszteni. A köznemesi program megfogalma-

zója, Ócsai Balogh Péter olyan alkotmánytervezetet dolgoz ki, amely kiemeli a király és a nemesség közötti szerződés gondolatát olyan megfogalmazásban, amely Rousseau terminológiájára emlékeztet, de a rendiség értelmezésében. Jellemző, hogy a bécsi udvar szolgálatában álló Leopold Alois Hoffmann *Babel* című, 1790-ben megjelent röpiratában, amely a polgárság érdekeit akarja képviselni, a magyar nemesi ideológiát azzal vádolja, hogy a francia „filozófusoktól” vett gondolatokkal tulajdonképpen meg akarja tévesztetni a közvéleményt, s bár alapvetően elfogult, abban igaza van, hogy Montesquieu vagy Rousseau értelmezése a nemesség körében valóban rendi jellegű.

A *társadalmi szerződés* demokratikus értelmezését a nem nemesek és mindenekelőtt a „jakobinusok” teszik magukévá, akiket jogosabban lehetne girondistáknak nevezni. Koppi Károly *Paraenesise az 1789-es Emberi jogokról szóló nyilatkozat* szellemében fogalmaz a hatalom kérdésében, s nála tudatosan érvényesül Rousseau felfogása a népszuverenitásról szóló tézisében is. Hajnóczy József Rousseau alapján támadja a nemesi kiváltságokat és értelmezi az 1791-es francia alkotmányt. Ő az 1793-as alkotmányt is elfogadja, és lelkesedik Robespierre-ért és a jakobinus diktatúráért. Szentmarjay Ferenc 1793-ban lefordítja *A társadalmi szerződés* első könyvét (*Társaságbéli szerződés* címen), és a francia forradalom menetét Saint-Just szellemében értelmezi. (Kazinczy is lefordítja *A társadalmi szerződés* két első könyvét, s ő is 1793-ban, de már Kis Jánosnak így ír: „ez nem fog világot látni, mert az idők nem úgy folynak, hogy láthassam. De jó emberek manuscriptumban olvassák.”) Martinovics Ignác *Az emberek és a polgárok katekizmusában* Rousseau-t tartja fő forrásának.

A francia forradalom előtérbe állítja a „filozófia” eszméit, s mindenekelőtt a szabadság és az egyenlőség radikális – Rousseau, sőt Raynal (részben Diderot) alapján megfogalmazott – értelmezését. A Szatsvay Sándor által szerkesztett *Magyar Kurír* 1792-ig a változások iránti rokonszenv szelle-

mében ismerteti a forradalom eseményeit és az elíziumi mezőkön folyó dialógusaiban fellépteti a „filozófusokat”, köztük Voltaire-t is, hogy eszméiket ismertethesse.

A *Hadi és más nevezetes történetek* című lapban, amely ennél mérsékeltebb álláspontot képvisel, Hajnóczy ismerteti az 1791-es alkotmányt, a körülötte kialakult nemzetközi vitát. A forradalom első szakaszában a magyar progresszió – maga Hajnóczy is – abban reménykedik, hogy sikerül a kiegyezés a királyság és a „patriotizmus” között, s ez a magyar fejlődést is befolyásolhatja. XVI. Lajos kivégzése után világossá válik, hogy ez lehetetlen.

A reakció 1792-ben elnémitja a francia forradalommal rokonszenvező lapokat, megindul – főleg az egyházak részéről – a frontális támadás a „filozófia” ellen, s ami a legfontosabb, az udvar kiegyezik a konzervatív magyar nemeséssel. A „jakobinus”-perig azonban sokan továbbra is érdeklődnek a francia forradalom hírei iránt, nemesek, polgárok, értelmiségiek egyaránt, a Budai Olvasóköri példál a *Moniteur*t olvassák.

A nemesi többség kiegyezik a császárral, de a nemesek között is akadnak olyanok, akik nem üdvözlnek az 1792-es kiegyezést és elítélik a reakció felülkerekedését. Erre a magatartásra talán a legjellemzőbb Szirmay Ádám 1794-ben feljegyzett jókívánsága: „Adná Isten, hogy a franciák meg a lengyelek boldoguljanak, mert akkor mi is lerázhatnánk a német igáját és szabadok lehetnénk, mint a franciák.”

A felvilágosult nemesek többsége 1795 után visszahúzódik a politikától és Napóleon hívására sem mozdul, de ez nem jelenti azt, hogy a felvilágosodás egyes eszméit főleg a gazdaságban és a kultúrában nem viszik tovább – megváltozott körülmények között és ezekhez alkalmazkodva.

A „jakobinizmus” miatt elítéltek közül Kazinczy Ferenc, aki egyszerre volt a nemzeti ellenállás és a felvilágosodás híve, jóval később, a *Pályám emlékezetében* így emlékszik vissza a francia forradalom hatására:

„A francia revolúció hosszas pezsgései után kilobbana. Odaintéze szemeit a világ két hemiszfériumáról minden. Nagy és szép dolgok, s még több rútak, undokok, borzasztók, rettenetesek, bár nagyok. Mint aki nyugalmas partról nézi a vésszel, habbal küzdőket; nem örül ugyan a veszély és elhalás látásának; nem óhajtja ugyan, hogy őt is veszély érje; de szereti látni a tüneményt, mert az nagy, mert az nem mindennapi: úgy nézi egy aljasodott, elpuhult, de most az orosz-láni dühre serkent nép tetteit minden, a tudományokban nevelt egy-szersmind azért, mivel amit itten történni láta, az ötet Hellasz és a régi Róma hőseire emlékezteté . . .”

Évtizedeknek kellett eltelniök addig, amíg a magyar progresszió ismét vállalni tudta a felvilágosodás és a forradalom politikai eszméit.

A francia felvilágosodás a legszélesebb körűen és a legeredményesebben a *vallás* kérdésében éreztette hatását Magyarországon. A protestánsok elnyomásukban — irányzatra való tekintet nélkül — szívesen olvasták a vallási türelemről szóló írásokat, s üdvözölték Voltaire kiállását az üldözött hugenották mellett. Voltaire szépirodalmi munkáinak magyarországi sikerét is mindenekelőtt ez a megítélés magyarázza. 1782-ben Pétzeli József, 1789-ben pedig Szilágyi Sámuel fordította le az *Henriade*-ot. Pétzeli, aki 1786-ban adta ki a *Henriást*, báró Podmaniczky Józsefnek ajánlja a munkát, arra hivatkozva, hogy II. Frigyes is nagyra becsülte az eposzt, s előbeszédében mindenekelőtt IV. Henriket mint jó, a közügyeket szolgáló királyt mutatja be. Mindehhez hozzáteszi:

„Hogy némely olvasók meg-ne botránkozzanak abban, hogy sok szerzetesek és papok fekete színekkel festetnek le ebben a munkában, gondolják meg, hogy ezek a dolgok estek ez előtt 200 esztendőkkél, a' mikor még egész erejében égett az üldözésnek tüze és nem lehet ez semmi kisebbnyikre azoknak a' mai szerzeteseknek és papoknak, a' kik a' keresztény vallásnak ezt a nagy motskát mind tanításokkal, mind jó példájokkal igyekezik le-mosni.”

Szilágyi a fordítás bevezetésében nyíltan kimondja, hogy Voltaire az eposzban a fanatizmus ellen lépett fel, s szerinte „ezen Verseknek leg-főbb tzélja a' közönséges Társaságnak

java és tsendessége”. Voltaire ilyen módon nálunk a vallási türelem prófétája lett; Pétzeli fordította le a *Zaire*-t (1784) és az *Alzirt* (1789) is ugyanilyen indokkal, Kazinczy pedig a *Mérove*-ot ültette át, a *Mahometot* Zechenter Antal fordításában 1784-ben elő is adták a pesti Rondellában. A cím maga is jellemző: *A hitető Mahometa vagy a fanaticizmus*. (A fordítást egyébként Bessenyei külön méltatta.)

A fanatizmus elleni harcban, ami főleg a vallási türelem érvényesítésének igényét támasztotta alá, a magyarok felhasználták a voltaire-i szatírákat is. A bécsi *Magyar Múza* 1787-ben közöl egy szatirikus mesét *Memnon vagy az emberi böltesség* címen, amely a *Zadigot* utánozza, s ugyanez a gyűjtemény közli az Eldorádó leírását is a *Candide*-ből, nemcsak annak bizonyítására, hogy Leibniznek nincsen igaza, hanem főleg abból a célból, hogy rámutasson a való világ sok értelmetlenségére és hiábavalóságára.

Az egyház és mindenekelőtt a katolikus egyház leleplezését II. József uralkodása idején pamfletek hosszú sora szolgálja, amelyek mind Voltaire-t követik, s amelyek az állam és egyház közötti vitához kapcsolódnak, különösen a jezsuita rend 1773-as betiltása után. Szatsvay Sándor *Izé purgatóriumba való utazása, Zakariásnak a pápa titkos íródeákjának Rómából költ levelei, Bétsnek tüköre* címen jelenteti meg a maró gúnnyal megírt propagandairatokat, amelyek egy része fordítás, és amelyek mindenekelőtt a szerzetes- és apácarendeket támadják. A későbbi jakobinus Laczkovics János a *Jézus társaságbeli szerzeteseknek Kínából való kiűzettetése* és *A keresztyén vallásban magát oktattatni vágyó utazó ember* című munkáiban egzotikus országok vallásait és szokásait ismertetve bizonyítja be, hogy milyen nevetségesek a katolikus egyház tanításai, ceremóniai. Ez az egyház-ellenes propaganda a Szent István-kultuszt is célba veszi: egy Őz Pálnak tulajdonítható iratnak ez a címe: *Szent-Istvánnak első keresztyén magyar királynak levele*, s benne a szerző a relikviák tiszteletét gúnyolja ki. A fanatizmusnak nemcsak komikus, de tragikus következményei is vannak, ahogy

azt egy *Páter Aemilián kaputzinus és Trési kis-asszony* című szatíra bizonyítja, amelyet „a gyermekeket nevelő némely szülőknek okosítására” adtak ki.

A fanatizmus elleni harcban a papságot a legszellemesebben Trenk Frigyes támadja, akinek iratai magyar nyelven is megjelentek. Trenk nemcsak a vallásüldözés ellen lép fel a tolerancia nevében, hanem az egyház gazdasági és oktatási szerepe ellen is. *Bilanx* című röpiratában így foglalja össze nézeteit:

„A teológia azt tanítja: vakhittel higgy mindent, anélkül, hogy mérlegelnél vagy az igazságot fürkésznéd. A filozófus pedig azt mondja: ne higgy semmit, ha nem vagy meggyőződve, elégséges ok nélkül; használd józad eszedet az állítások kikutatására és összehasonlítására.”

A fanatizmus elleni harc nemcsak fordításokat és alkalmi írásokat szül, hanem nagyszerű szépirodalmi alkotásokat is, mint amilyen Csokonai Vitéz Mihály *Konstancinápolya*, amely Voltaire és Rousseau egyes gondolatait összekapcsolja: az egyiket az egyház elleni kritikát elmondó keleti mese motívumaiban, a másikat a „természeti állapot” felidézésében és a boldog jövő hirdetésében hívja tanúul.

Voltaire-t sokan ateizmussal vádolják, de a tájékozottabbak tudják róla, hogy deista. Bessenyei György *A holmiban* ezt írja:

„Mivel ennek a híres Frantzia Irónak nevével már Világunknak négy része bé tölt, kit Atheusék és Naturalisták Attyának tartanak, és a kiról úgy vannak némellyek el hitelve, hogy Szent Irásnak Evangéliumi tudománynak száfolását írta: bátorkodom, de szükségesnek is látom rólla valamit ide fel jegyezni. Mert olyanok szoktak felőle ítélni magyar hazánkba, kik tellyes életekbe, három sor írását sem olvasták.”

Miután elmondja, hogy jól kell franciául tudni és ismerni kell a matériát ahhoz, hogy meg lehessen Voltaire-t ítélni, megjegyzi:

„Gyalázattal sem a Krisztusról, sem Apostolairól egy említést nem téssen. Nem mondja, hogy a Bibliába meg írt dolgoknak hitelébe ne kételkedj, sem azt nem tanította, hogy az Evangyeliomi tudomány szerint ne élly, sőt ajánlja: azonban azt sem teszi fel, hogy hidj, s' mit hidj. Uj vallásnak tzikelyeit s hol sem mutat.”

Igyekszik helyét is meghatározni a vallások között: „Azt én is látom Voltérba, hogy sem Catholicus, sem Protestáns, sem Óhitű, sem Quaker; de azzal egyiket sem tzáfollja meg.” Hangsúlyozza, hogy a francia író hisz a lélek halhatatlanságában és ezzel együtt Isten létében. Voltaire – Besenyei szerint – azzal támasztott magával szemben „olyan nagy lármát”, hogy azt kívánta, az egyház rendelődjk alá a világi hatalomnak, támadta a jezsuitákat és kipellengérezte az értelmetlen teológiai vitákat. Besenyei a *Tolerantia* című munkájában egyébként Voltaire-t követi, s ezt teszi a *Montezuma és Kortéz* című dialógusában és *Vallás* című versében is, amikor a vallási türelmetlenséget elítéli.

A deista Voltaire-t fogadják el mások is, és kevesen vannak, akik – mint Fekete János gróf – az ateizmust látják meg a „filozófus” munkásságában. Voltaire magyar levelezőjének ateizmusa egyébként meglehetősen felületes, a *liber-tinage* és nem a materialista filozófia terméke.

Amikor 1789 szeptemberében Kazinczy kiadja az *Orpheus* első számát, a bevezetésben szükségesnek tartja elhatárolni magát az ateizmustól:

„Nékem egyik tárgyam — írja — a *józan gondolkodás* lesz. Okaim vannak ezt világosodásnak, Aufklärungnak, éclaircissement-nek nem nevezni, mert azt némelyek az indifferentizmussal, irreligióval s az úgynevezett szokratizmussal vagy deizmussal cserélik fel áltáljába, s sikoltanak, mint Helvétius baglya, ha saját barlangjokba a nap melegítő sugára mégis behatol.”

A józan gondolkodásról viszont ezt írja:

„Az, amit józan gondolkodás alatt itt értek, az, ami a megtévelyettedeket [...] az igazabb út felé vezet, a bolondságok elébe tükröt vét és ezen két igyekezet által a szív javulására, elcsendesedésére s az

igaz — nem fantazmai — boldogságra utat nyit, — a *babonáságtól* megtisztult *religió*, az élve — *állításoktól* ment filozófia.”

A „jakobinusok” inkább deisták, kevesen jutnak el a materializmushoz, bár olvassák Lucretiust és d’Holbach *Système de la nature*-jét. A legmesszebb Martinovics megy el, aki 1788-ban névtelenül jelenteti meg a *Mémoires philosophiques* című munkáját, s benne — mint azt Mátrai László kimutatta — összekapcsolja a mechanikus materializmust az ún. orvosi materializmussal az életerő magyarázatában, s ezzel tulajdonképpen az ateizmushoz jut el.

A francia forradalom legradikálisabb időszakában a jakobinus diktatúra a deizmust, a Legfőbb Lény tiszteletét teszi állami vallássá — Rousseau tanítását követve. Magyarországon a század végén a deizmus elfogadása nem a radikalizálódás, hanem sokkal inkább a csalódott visszahúzódás eredménye. Csokonai a *Halotti versekben* Rousseau-hoz fordulva írja:

Te, ki Ermenonville rideg szigetében
Nyugszol a nyárfának lengő hívesében
Ébredj fel és bámúlj egy lelkes állatot
Ki mér tenni nálad nagyobb áldozatot;
Te a társaságban az aprós hibákat
Nem tűrvén, óhajtál olly messzi pusztákat
Hol még nyers fiai a nyers természetnek
Kevélyek, gonoszok, hiúk nem lehetnek.
Én pedig őket is kerülni kívánom
S hogy hasonló lelkem vagyon, azt is bánom.

A magyar felvilágosodás legnagyobb költője a primitív, a tudományos, filozófiai deizmus tételeit, az isteni kinyilatkoztatást és a „filozófiát” egyeztetni akaró törekvéseket ismerteti, s inkább a primitív vallásosságot fogadja el.

A katolikus egyház megpróbál védekezni a felvilágosodás gondolatai ellen, és a 70-es években sorra jelennek meg az apologetikus iratok, illetve a „filozófusokat” támadó pamfletek. 1776-ban adják ki Molnár János volt jezsuita könyvét *De natura critica legendi libros moderni temporis sine jactura*

religionis et veritatis (A modern könyvek kritikus ésszel való olvasásáról a vallás és az igazság megrontása nélkül), amelyben sorra veszi a „filozófusok” állításait a vallásról, és természetesen mindenekelőtt Voltaire-t támadja, akiről a jezsuita Nonotte írt könyvet, amely 1781-ben Pozsonyban is megjelent németül (*Les erreurs de Voltaire*, 1780). Alexovits Balázs pálos szerzetes 1792-ben magyarul adja ki *A könyvek szabados olvasásáról* című munkáját. Ő a szerzője *Az Egyenlőségről és Szabadságról a Frantziák és Frantziázók ellen a' mostani időkre* című könyvnek is, amelyben kimutatja, hogy nincs egyenlőség, és hogy a szabadság is nagyon korlátozott. A katolikus apologetikát és a nemesi ellenállás ideológiáját kapcsolja össze Saitz Leo szervita hitszónok, aki különösen Trenk Friggyessel és Szatsvay Sándorral vitatkozik *Igaz magyar* című pamfletjében.

A protestánsok, még a legretrográdabbak is, hálásak voltak a türelmi rendeletért és örültek a katolikus egyház meggyengülésének. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne léptek volna fel az ateizmus, sőt a deizmus ellen is. A protestáns apologetika mindenekelőtt a svájci irodalomból merített, így Pictet és Haller műveiből, amelyeket lefordítottak magyarra is. A reformátusok egyik vezetője Teleki József gróf, aki az *Essai sur la faiblesse des esprits forts* (Esszé az erős szellemek gyengeségéről) című 1760-ban megjelent munkájában Voltaire-t „rossz filozófusnak és ha lehet még rosszabb történetésznek” tartotta és csak mint drámaírórt ismerte el. Jellemző, hogy Segesvári István V. Derhan *Physicotheológiájának* fordítását, amely a protestáns apologetika egyik fő műve volt, 1793-ban Teleki Józsefnek ajánlja. Hallert fordítja le és adja ki 1798-ban Őri Fülep Gábor, mégpedig a következő címmel: *Haller Albert a kijelentett vallás Volter és más némely közelébe élt hitetlenkedők ellen védelmező levelei*.

Érdekes megjegyezni, hogy a protestáns apologetika viszonylag korán Rousseau-t is elítélte. Szathmári Pál Mihály 1770-ben disszertációt védett meg Utrechtben, Tydeman Meinard professzor elnöksége alatt, amelyben azt állí-

totta Rousseau-val szemben, *A társadalmi szerződés* negyedik könyvének nyolcadik pontját bírálva, hogy a keresztény vallás igenis alkalmas a polgári életre. (*Dissertatio anti russiaviana de habitu religionis christianae ad vitam civilem*. Utrecht, 1770.)

Gvadányi József a *Peleskei nótárius elmélkedéseiben* (1796) a nemesi közvéleményt fejezi ki, amikor támadja a deistákat, naturalistákat, indifferentistákat. Az írók többsége nem őt követi, de hallgat erről a kérdésről: a nemesi reakció idején a vallásról vitatkozni nem lehet.

A francia felvilágosodás egyik legtöbbet vitatott kérdése az *erkölcs* volt, s ez Magyarországon is visszhangra talált. Jellemzőnek kell tartanunk, hogy a franciák közül e téren elsősorban Marmontel gyakorol hatást *Erkölcsei meséivel*, amelyek nem mondanak ellent a valláserkölcshöz, de humanista szellemükkel mégis újat képviselnek. A magyar szerzők közül különösen Bessenyei az, aki *A holmiban* és még inkább németül megjelent folyóiratában, a *Der Mann ohne Vorurtheilben* (1781) foglalkozik az erkölccsel, lényegében Helvétius követve. Azt tartja, hogy az emberi képesség az érzékelésen és a gondolaton, a szíven és az elmén épül. Ezekre húzzák fel a ház, a nevelés, a klíma, a vallás, a törvények és a szokások eszközeivel, a ház lakója az egyéni érdek. Ezt az érdeket kell a közérdekkel összekapcsolni az erény útján. A legfőbb erény a szabadság keresése, de az értelem útján, mert ez hozza létre a törvényeket, amelyekhez alkalmazkodni kell. Bessenyei nem fogadta el Rousseau természet-tudomány-művészet szembeállítását, de etikai irányultságával egyetértett.

Kazinczy *Orpheusában* Rousseau-, Helvétius- és d'Holbach-fordításokkal az ember és vele együtt az etika problematikáját állította előtérbe rendkívüli modernséggel egy olyan világban, amely a valláserkölcst fogadta el, régi szentenciákat kedvelt, s legfeljebb Gracianhoz jutott el, mint Faludi az *Udvari emberben*. Kazinczy 1790. március 25-én Aranka Györgynek írva nemcsak arról gondolkodik, hogy

„nagy még a setétség”, de arról is dicsekszik, hogy maga — a szabadkőművesség eszméitől is sarkallva — szembeszáll vele:

„Olvassa meg, akinek esze és szíve van, Orpheusom bévezetését, olvassa meg pag. 90. azt, amit Rousseau-ból fordítottam és azt, amit Kallós által fordítottam Helvétiusból; — olvassa meg tulajdon gondolkozásomat Orpheusom II. kötetében a lélek halhatatlansága felől s látni fogja ki vagyok, s áldani fog, ha én már régen nem lések is. Valakinek fel kelle támadni, mert már többé szenvedni nem lehet, amit csinálnak.”

Kazinczy szinte összefoglalja mindazt az újat, amit a felvilágosodás Magyarországon kiváltott emberről, vallásról, erkölcsről szólva.

A felvilágosodás erkölcsi problematikája a reformkor íróit újból foglalkoztatja, s közülök is mindenekelőtt Kölcsey Ferencet, aki Montesquieu tanítására és a francia forradalom tanulságaira is emlékezik, amikor híres *Parainesis*-ét megírja.

A felvilágosítás erjedést indított el a gazdaságról való gondolkozásban is, különösen a fiziokrata elmélet elterjedése révén. A Mirabeau márkival kapcsolatban álló Karl von Zinzendorf baráti köréhez tartozó magyarok, Teleki József, Podmaniczky József, Almásy Pál, Szapáry János, Klobusiczky József, Skerlecz Miklós ismerték meg a fiziokratizmus tanait és ezekkel együtt ellenfeleik, a merkantilisták nézeteit is. II. József Quesnay és más fiziokraták nyomán határozta el a mezőgazdaság fejlesztését, amihez nemcsak az új termelési technikák elterjesztése tartozott, hanem a jobbágyság felszabadítása vagy legalábbis terheik korlátozása, a szabad kereskedelem és egy olyan adópolitika, amely a központi hatalom jövedelmeit növeli. A magyar felvilágosodás képviselői elismerték a mezőgazdasági fejlesztés szükségességét, részt vettek az új elterjesztésében azzal is, hogy főleg német minták alapján népszerűsítették a korszerű mezőgazdasági ismereteket. Többségük szemben állt azonban nemcsak a jobbágyfelszabadítás, hanem egyes nemesi kiváltságok eltörlésének gondolatával is. II. József adórendeletét gazdasági

szempontból sokan katasztrofálisnak tartották. Jellemző, hogy Berzeviczy Gergely még 1819-ben is visszatért II. József fiziokrata terveire, s bár elismerte, hogy „a fiziokrata rendszer nemes”, „alapjában hibás és megvalósíthatatlan”-nak tartja, mert adó- és árrendszere nem biztosíthatja a földmívesek megélhetését.

Magyarországon nemcsak a fiziokraták által javasolt mezőgazdaság fejlesztése merülhetett fel mint szükségszerűség, hanem az iparé is, s e tekintetben a francia merkantilizmus és az angol példa hatott. Ilyen körülmények között tulajdonképpen már nagyon hamar a különböző iskolák tanításaiból alakítottak ki egy olyan eklektikus koncepciót, amely a többoldalú fejlődést tűzte ki célul. Berzeviczy Gergely egyszerre ismerte Raynal, Say, A. Smith és a német teoretikusok nézeteit, éppúgy mint sok más kortársa.

Mint H. Balázs Éva kimutatta, az eredendően fiziokrata, de a gyakorlatban megtorpanó Zinzendorf baráti köre (a már említettek mellett Forgách Miklós, de Stánsith Horváth Imre, Berzeviczy Gergely nagybátyja, aki bevonta őt a tárgyalások munkálataiba) olyan tervezeteket dolgozott ki az 1790–91-es országgyűlés kereskedelmi bizottságában, amelyek az adott társadalmi keretek között jelentős reformokat irányoztak elő, amelyeknek emléke tovább élt a reformkorban is.

A felvilágosodás nagy gondolata volt a *kultúra* terjesztése a gazdaság, a tudás fejlesztésére, s ezt a felvilágosult abszolutizmus igyekezett Magyarországon is érvényesíteni. A bécsi kormányzat a fiziokraták felfogásából kiindulva a szakoktatás kialakítását tartotta egyik legelső feladatának. 1763-ban megalakul a kamarai tisztviselőket képző rövid életű szempci *Collegium Oeconomicum*. 1770-ben létrehozták a selmecbányai bányászati akadémiát, amely már 1758 után is bányászati iskolaként működött. A Pestre átköltözött nagyszombati egyetemen bevezetik a 70-es évek végén az agrártudományi képzést. Tessedik Sámuel 1780-ban Szarvason felállította a világ első gyakorlati gazdasági iskoláját. A fiziokrata

ideológiához kapcsolódott az egészségügy fejlesztése is 1769-ben a nagyszombati egyetemen felállították az orvos. kart. Mindezzel párhuzamosan kialakult egy magyar nyelvű ismeretterjesztő irodalom, amelynek kiadója a 70-es évek végétől a budai egyetemi nyomda, s amely főleg a mezőgazdaság és egészségügy kérdéseivel foglalkozott.

A felvilágosult abszolutizmus magáévá tette a francia felvilágosodásnak azt a gondolatát is, hogy emelni kell a lakosság általános műveltségi színvonalát, nemcsak gazdasági érdekből, hanem azért is, hogy művelt és jó polgárokat lehessen nevelni. 1777-ben került sor a *Ratio Educationis* kibocsátására, amely az oktatás szervezetét megváltoztatta, s állami felügyelet alá helyezte az egyházi iskolákat is. A hasznos ismeretek széles körű megteremtése és a természettudományok előtérbe állítása jellemezte tartalmilag a reformot, amelyet a katolikus és a protestáns egyházak egyaránt elleneztek.

A reform második változata kimondta a centralizáció érdekében a német nyelv kötelezővé tételét, s ezzel kiváltotta nemcsak az egyházak és a maradi nemesség, de a magyar nyelv és kultúra fejlesztését óhajtó haladó erők ellenállását is. Bessenyei a *Ratio Educationis* kibocsátása után, 1779-ben adja ki a *Magyarságot*, amelyet a magyar nyelv védelmében írt. „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány” – írja, s ehhez hozzáteszi: „A tudománynak kulcsa a nyelv.” Amikor tehát a felvilágosodás hívei is szemben állnak II. József rendeletével, azt nem zárólag a nemzeti gondolat alapján teszik, hanem azért is, mert meg vannak győződve arról, hogy csak az anyanyelvi művelődés lehet eredményes. „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudóssá, de idegenen sohasem” – mondja Bessenyei, a franciákra is hivatkozva.

A „jakobinusok” kivégzése után egyébként a felvilágosodás hívei közül sokan visszavonulnak a kulturális életbe, s főleg a korszerű magyar nyelv, irodalom és tudomány megteremtéséért fáradoznak.

Kosáry Domokos ezt írja már említett könyvének utószá-
vában:

„Minden folytatódó szál ellenére nem győztük eléggé hangsúlyozni a nagy különbséget az 1795 utáni évtizedekben diadalmaskodó nemesi, rendi, feudális nacionalizmus és az 1795 előtti magyar felvilágosodás között, amelynek leghaladóbb szárnya történelmünkben először mert s tudott a társadalmi haladás kérdésével vallási kendőzöttségtől mentesen, valóban szembenézni és arra vállalkozni, hogy körvonalazza a polgári-nemzeti átalakulás első, felvilágosult programvázlatát.”

Egyetértünk a szerzővel a magyar felvilágosodás jelentőségének hangsúlyozásában, s ebben a keretben helyeztük el a francia hatást is. Igaz, hogy Bécs sok mindent közvetített, de a francia felvilágosodás irodalma a 70-es 80-as években, francia nyelven hatott és közvetlenül a francia valóságot idézte. A két távol fekvő világ összehasonlítása a magyar felvilágosodás képviselői számára rendkívüli haszonnal járt, hiszen egyrészt az egyetemes fejlődés fő tendenciáit jobban tudták figyelemmel követni, másrészt világosabban látták a magyar társadalom és kultúra elmaradottságát és saját teendőiket is.

A francia és a magyar felvilágosodás összevetése bizonyítja, hogy az eszmék csak akkor hatnak, ha a feltételek — legalább kezdeti fokon — jelen vannak. A vallási türelem vagy a gazdaság és a kultúra fejlődésének szüksége olyan gondolatok voltak, amelyeket még a feudális magyar társadalom is magáévá tudott tenni, társadalmi változásokra még nem értek meg a körülmények, s ezért azok, akik a francia felvilágosodásnak a polgári haladásra vonatkozó politikai eszméit képviselték, szükségképpen elszigetelődtek. A folytonosság 1795 után főleg a gazdasági és kulturális haladás sokszor korlátolt képviseletében jelentkezik. A felvilágosodás eszméi politikai-társadalmi téren csak a reformkorban hatnak, de akkor már a francia forradalom és az ezt követő fejlődés tapasztalatait is figyelembe véve.

IRODALOM

- H. Balázs É.: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1764—1795.* Bp. 1967.
- Baranyai Z.: *A francia nyelv és műveltség Magyarországon.* Bp. 1920.
- Benda K.: *Emberbarát vagy hazafi.* Bp. 1978.
- Bíró F.: *Bessenyei és tróbarátai.* Bp. 1976.
- Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa.* Wien, 1972.
- Eckhardt S.: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Bp. 1924.
- Eckhardt S.: *Újabb adatok a magyar felvilágosodás történetéhez.* Bp. 1928.
- F. Csanak Dóra: *Két korszak határán.* Bp. 1983.
- Fehér S.: *Fanni hagyományai és a Nouvelle Héloïse.* Pécs, 1909.
- Fuhrmann K.: *Teleki J. és a magyar—francia szellemi kapcsolatok.* Bp. 1929.
- Fölföldy S.: *A francia forradalom és a magyarok.* Kolozsvár, 1912.
- Hencze B.: *Kazinczy és a francia felvilágosodás.* Bp. 1928.
- Jászai R.: *A francia forradalom történetének történetírása hazánkban.* Szeged, 1896.
- Kalmár G.: *A francia forradalom hatásai hazánk gazdasági és kulturális viszonyaira.* Bp. 1928.
- Kecskeméti, Ch.: *Recueil . . . des documents sur la Hongrie du XVIIIe siècle.* Bruxelles, 1964.
- Kókay Gy.: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában.* Bp. 1983.
- Kosáry D.: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1983.
- Köpeczi B.: *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában.* In: „Sorsotok előre nézzétek”. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Bp. 1975.
- Köpeczi B.: *Gracián Magyarországon.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1980. 315—321.
- Köpeczi B.: *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszméi útja.* Bp. 1982.
- Köpeczi B.: *Magyarok és franciák. XIV. Lajostól a francia forradalomig.* Bp. 1985.
- Marczali H.: *Magyarország története II. József korában. I—II.* Bp. 1881—1885.
- Marczali H.: *Mária Terézia.* Bp. 1891.
- Marczali H.: *Az 1790-es országgyűlés. I—II.* Bp. 1907.
- Marton J.: *Magyar Voltaire, magyar enciklopédisták.* Nagyszombat, 1900.
- Morvay Gy.: *Fekete János.* Bp. 1903.
- Nagyivánné Berkó M.: *Francia irodalom a magyarországi német folyóiratokban 1767-től.* Pécs, 1934.

- Némedi L.: *Adalék a XVIII. század magyar stílustörténetéhez. Péczeli és Szilágyi Henriade-fordítása.* Debrecen, 1936.
- Padányi K.: *Századvégi hitvédelem és felvilágosodás Louis Racine magyar fordításában.* In: Szauder József és Tarnai Andor: *Az irodalom és a felvilágosodás.* Bp. 1974.
- Rácz L.: *Rousseau magyar barátja.* Akadémiai Értesítő, 1912.
- Tichy M.: *A francia forradalom hatása szellemi életünkre Kazinczy Ferenc levelezése alapján.* Bp. 1911.
- Vöröös Imre: *Hazai francia—magyar fordításirodalmunk a korai felvilágosodás időszakában.* (Kand. dissz. 1977.)
- H. Wagner: *Der Höhepunkt des französischen Einflusses in Österreich.* In: *Geschichte und Literatur.* V. Bd. 1961.
- E. Zöllner: *Bemerkungen zum Problem der Beziehungen zwischen Aufklärung und Josephinismus.* In: *Probleme und Aufgaben der österreichischen Geschichtsforschung.* Wien, 1984.
- Eszmei és irodalmi találkozások. Tanulmányok a magyar—francia irodalmi kapcsolatok köréből.* Bp. 1970.
- „Sorsotok előre nézzétek”. *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra.* Tanulmányok. Bp. 1975.

ÁLTALÁNOSSÁG ÉS SZEMÉLYESSÉG A KAZINCZY-LEVELEZÉS ELSŐ KORSZAKÁBAN

A Kazinczy körében kibontakozó széles körű levelezés a korabeli társadalmi nyilvánosság sajátos jelensége. A társadalmi nyilvánosság — írja J. Habermas — „a közönséggé összegyűlt magánszemélyek világa”, amely változó és változatos fejlődések során, szabályozott, félhivatalos, majd hivatalos fórummá válik, „hogy a közhatalommal megvitassák az érintkezés általános szabályait a társadalmi munkának és az áruforgalomnak alapjában véve magán, közösségileg azonban jelentős területén”.¹ Kialakulásának korszakában

„létrejön a nyilvánosságnak egy nem politikai alakja — a politikailag működő nyilvánosság irodalmi előalakja. Ez annak a nyilvános okoskodásnak gyakorló tere, amely még önmaga körül forog — a magánszemélyek önfelvilágosításának folyamata azokról az eredeti tapasztalatokról, melyeket új magánemberségükről szereztek.”²

Más szavakkal fogalmazva ez azt jelenti, hogy ebben a kialakuló korszakban, az „irodalmi előalak” működésében, formáiban különösen fontos szerepe van a magánemberi gondolkodásnak, tevékenységnek. Egyrészt azért, mert a nyilvánosság alapelvei, az ellenőrzés, a publicitás igénye a magánéleti tapasztalatok világából származnak; másrészt azért, mert e fejlődési fázisban főként a magánszférához erősebben kötődő fórumokon teremtik meg a nyilvánosság formáit. Ilyen intézmények pl. a szalon, a kávéház, az asztaltársaságok, a társaséletet teremtő nemesi kúriák, illetve azok

¹ J. Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Bp. 1971. 44.

² Habermas: i. m. 46—47.

az érintkezési formák, amelyek ezeket helyettesítik.³ Ide tartozik a levelezés, amely a helyettesítő formának speciális változatát képviseli. A magánszféra megnövekedett jelentősége ugyanis a XVIII. században együtt járt a pszichológia tudományának kibontakozásával, a pszichológiai megfigyelések jelentőségének megnövekedésével. A levelezésben – írja Habermas – ez a pszichológiai érdeklődés „önmagára és a másakra való kettős vonatkozásban fejlődik ki”.⁴ Ugyancsak a levelezésben „értelmezték a magánemberek új létformájukat, mely voltaképpen a nyilvánosság és a magánszféra liberális viszonyán nyugodott”.⁵ Ily módon a levelezés híradás társadalmi érvényű személyes állapotokról, énképekről, vállalt elvekről, célokról, értékorientációról, tevékenységekről – kifejtésük a levelezésben szabad, megformálásukban nagyfokú az általánosítás igénye, a létformát meghatározó tartalmakban, irányulásokban ugyanis társadalmi tendenciákat jeleznek. A címzett sem csupán személyes jelentőségével orientáló, hanem mint a közösség fórumának helyettesítője az elfogadás, a jóváhagyás, a megvitatás személyes és társadalmi érvényű visszajelzésével. Az így felfogott személyes és általános, illetve a kettő sajátos viszonyának vizsgálata különösen hasznos az olyan sokágú és folyamatos levelezésben, mint a Kazinczyé.

A Kazinczy-levelezés teljes korpusza feldolgozatlan, témák, vizsgálódási irányok kimeríthetetlen gazdagsága rejlik benne. Tematikus bősége mellett azonban figyelemreméltó mint a fenti értelemben vett korjelenség, mint közlésforma, amelyben sajátos, csak itt megfogalmazható jelentésekkel találkozhatunk. Az alábbiakban – mintegy munkahipotézisekként, figyelemfelhívóként – foglalunk össze néhány

³ Habermas: i. m. 47–48. — A közvetítő-formákról l. még: L. Löwenthal: *Irodalom és társadalom*. Bp. 1971. 99–103. — Haszonnal forgattam a *Helikon* 1966/4. számát, egyes tanulmányokra az alábbiakban külön is hivatkozom.

⁴ Habermas: i. m. 76.

⁵ Habermas: i. m. 247.

olyan problémakört, amelyben jól kivehető az általános és a személyes sajátos összefüggése. Most csak az 1794-ig tartó levélanyagot vizsgáljuk, amely a későbbi levélfolyam s benne Kazinczy későbbi szerepének megalapozója volt.

Kazinczynál és íróársainál bizonyos nyilvánosságigény észlelhető a levelezésről formált nézeteikben is. Sajátosan korabeli tény, hogy a leveleket nem kezelik a mai értelemben vett magánközleményként; természetesnek tartott, bevett szokás a levelek másolása, a leírt levelek továbbküldése, levélkivonatok közlése egy vagy több változatban. (I. 220., 232., 283., 293., 324., 367., stb.)⁶ Kivételnek, egyedi esetnek számít, ha a levelek továbbközlését megtiltják; ilyenkor azonban kényes kérdésekről, rendszerint személyes ellentétekről van szó. Ilyen pl. Rájnys vitalevele Batsányinak, melyet ugyan megküld Kazinczynak, de fenntartással: „Hogy új pör ne támadjon, kérlek, meg ne mondd Batsányinak, hogy ezt a levelet veled közlöttem.” (II. 146.) Földi sem örül, hogy Kazinczy továbbította Daykának a róla írott kritikus levelet, rá is kérdez a továbbadás módjára: „...nem tudhatom azt teljességgel, hogy úgy adtad é által a maga egész mivoltában, amint én Tenéked írtam? vagy amint tanácsoltam, hogy ezek szerént írv, amit akarsz? Tudod pedig, hogy volt ott olyan is, ami nem ő elébe való.” (II. 206.) Egészen ritka és szélsőséges eset, amikor a levelek elégetését kérik, ilyenkor azonban valóban kényes, sőt, veszélyes ügyekről van szó — pl. a szabadkőművességről. (I. 314.) Komoly bajok e továbbközlésből a későbbi években lesznek, amikor a levélírók tudta nélkül a hírlapi nyilvánosságba emelik át a barátinak szánt híradásokat. A publikálásra voltaképpen a levelek tartalmának közérdekűsége, nyilvánosságteremtő funkciói adtak indítékot, s ennyiben logikus folytatása, kiteljesítése lett a levelezés szűkebb körű, baráti nyilvánosságának;

⁶ E jelenség a korabeli levelezésre általában is jellemző: Habermas: i. m. 76. — G. Steinhausen: *Geschichte des deutschen Briefes*. Berlin, 1889. 323. — Kazinczy levelezésének idézett helyeit a továbbiakban is a szöveg közben jelölt kötet- és lapszám feltüntetésével jelzem.

a közlésmódban megnyilatkozó személyes (esetleg személyeskedő) hang azonban az indiszkrécio vétségét is jelentette.⁷ A disszonancia e későbbi jelzése egyszersmind a levél „köztes” jellegére is rávilágít: személyhez címzettségénél közérdekűbb, közérdekűségében azonban személyesebb. Kazinczy és íróársai különben tudatában vannak a levelezés nyilvánosságot igénylő fontosságának. Kazinczy Ráday leveleit lajstromozza, kivonatokat készít belőlük; mások leveleinek végére szintén ír magyarázatokat, jegyzeteket. Kiadatási tervek húzódnak meg e tevékenység mögött, erről olvashatunk az íróársak leveleiben is. Horváth Ádám pl. az utókorra számító tudatossággal írja és gyűjti leveleit: „... olyanokat kell egymásnak írunk, hogy ha azok megmaradhatnak, idővel a maradék megköszöni; én, amik különösen a literatúrát illetik magam leveleiben, azokat könyvbe szoktam írni...” (I. 284–5.), s egyenesen dicsekszik azzal, hogy sok levelet kap és sokat költ postára. (I. 270., 518.)

Érdekes jelenség, hogy miközben tudatában vannak a levelezés közérdekű fontosságának, problematikus számukra a levél mint irodalmi forma – noha az irodalomban igen sok változata jelentkezik ekkortájt. A költészetben pl. szinte uralkodó az episztola-műfaj: verseskötetek jelennek meg költői levelekből, levelezésekből;⁸ a költői levélről részletesen szólnak a korabeli poétikák.⁹ Ugyancsak a költészetben diva-

⁷ „Az irodalmilag közvetített intimitásnak nem a publicitás az ellentéte, hanem az indiszkrécio.” Habermas: i. m. 76.

⁸ Legjelentősebb a *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*. Orczy és Barcsay verseit kiadta: Révai Miklós. Pozsony, 1798.; *Verses levelezés, melyet folytatott gróf Gvadányi József magyar lovasgenerális Fábián Juliannával*. Pozsony, 1798.; Csizi István és Vályi Klára levelezését l. Vályi Klára *Magyar Tempe* c. kötetében, Vác, 1807.; *Barátsági vetélkedés* vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonynak *A két nem hibái és érdemei* felől folytatott levelezései. Kolozsvár, 1804.

⁹ J.-F. Marmontel: *Poétique Française*. I–II. Liège, 1778. II. 409–420.; J. J. Eschenburg: *Entwurf einer Theorie und Literatur der*

tos műfaj a heroida, a fiktív szerelmes levél: Bessenyei, Ányos, Dayka versei, Ovidius- és Colardeau-fordítások jelzik jelenlétét.¹⁰ Jelen van a levél a drámai műnemben is: néha (ügyetlen) dramaturgiai funkcióval (mint pl. a *Tempefői*ben); néha derűs epizódok alapjaként (mint pl. *A filozófusban* a Pontyihoz érkező „szakmai” levelek); néha, mint a legszemélyesebb közlések, a tudatossággal, céllal megformált énkép megjelenési kerete, több-kevesebb dramaturgiai, jellemábrázolási funkcióval, de kissé idegenül a műfajban (ilyenek Titius-Angyélika, Pármenió-Szidalisz vallomásos levelei szintén *A filozófusban*). A szentimentális regényekben pedig a levél a naplóforma mellett közlésmódot, szerkezeti elvet meghatározó forma. S bár mindhárom műnemben jelen van, szerepét, értékét erősen vitatják. A *Bácsmegyei*, valamint Aranka György Ovidius levelei fordításának elmarasztalásáról Földi igen jellemző érveket ír le:

„Hogy minden levelezésben írt munka nálunk keletlen és kelletlen, bizonyítja a tapasztalás, és bár ne bizonyítná. Sokszor hallottam én már az ilyeneket: Ej! tudok én levelet írni, ha azt nem olvasom is! Nem én előttem kelletlen pedig, hanem azok előtt, akik így ítélnek.” (II. 191.; ugyanerről: II. 169.)

A levél tehát túl köznapí, közönséges abban az értelemben, hogy mindenki „tudja”, s mint ilyen, nem tartozik a hasznosat, a megtanítani érdemeset közvetítő irodalmi formák közé. A jelzett ellenérzésből világosan kitűnik az is, hogy a levélforma adta személyességet, a szubjektív mondanivalók közlésének formai lehetőségét láthatóan nem igénylik tudatosan, s nem is értékelik. A személyesség kifejezésére a misszilis levelek adnak tágabb, alkalmasabb, ám

Schönen Wissenschaften. Leipzig, 1805.² 132–149.; Ch. Batteux—K. W. Ramler: *Einleitung in die Schönen Wissenschaften*. Leipzig, 1802.⁵ III. 231–233.

¹⁰ Ch. P. Colardeau fordítását éppen Kazinczy szorgalmazta: Daykát, majd 1807-ben Kis Jánost ő beszélte rá a fordításra, Cziriéké ugyanis nem nyerte el tetszését (*Érzékeny levelek, melyeket franziából magyarra fordított Cziriék Mihály*. Bécs, 1785.)

korántsem korlátlan terepet. A levelek tartalma, közlés-módja ui. nagymértékben igazodik nyilvánossághelyettesítő funkciójához: személyes ügyeikről — a levelek számottevő többségében — társadalmi érvényű jelentőséggel és felelősséggel szólnak, erősen általánosító, eszményítő megfogalmazásban. E határok, kor szerinti adottságok és lehetőségek között kereshetjük és vizsgálhatjuk Kazinczy levelezésében azokat a személyesebb megnyilatkozásokat, amelyek leginkább a levélformában fogalmazódhattak meg. Az elvszerűség igényével itt jelennek meg pl. olyan személyes értékorientációk, amelyek az énkép, az emberi kapcsolatok jellemző vonásait kialakították — Kazinczyt illetően levelei személyesebben, kifejtettebben szólnak e problémakörökről, mint a tárgyyszerűbb, szélesebb körű információkban gazdag emlékirata, a *Pályám emlékezete*.

Levelezésének első köteteit forgatva meglep az ifjú Kazinczy énképében domináns öntudat, elhivatottságának teljes biztonsággal való vállalása, az önérték és a társadalmi érték együttes jelenléte a szereptudatban. Munkásságának, levelezésének kibontakozása során öntudata igazolásának csak érvkészlete változik, intenzitása a kezdetektől változatlan. A levelezés mint személyes közlés ennek híradásában, kifejtésében megadja a szubjektivitás lehetőségét; többszemélyűségében bizonyos közönség-illúziót, a megméretés, a visszajelzés lehetőségével. S ugyanakkor a levélben megformált énkép olyan személyes és társadalmi igényeket is hordoz, amelyek a személyiségben még nem okvetlenül bontakoztak ki, inkább mint posztulátumok, késztetések élnek, s így módon sajátos vegyületei a potenciálisan meglevőnek és a vágyottnak, a vállaltnak és a szükségesnek. Voltaképpen ilyen Kazinczy szereptudata: igazi szervezői tevékenysége, vezér-sége majd csak fogsága után, voltaképpen csak az 1810-es években bontakozik ki; korai levelei inkább az elhivatottság, a magasabb célra rendeltetés erős tudatáról vallanak — egy formálódó társadalmi igény személyes vetületeként. E feladatvállalás a levelekben helyenként körülíratlan, álta-

lánosító. Veszprémi István a korona eredetét feltáró munkára biztatja Kazinczyt, e felszólításra írja: „Becsülni fogom azt a szerencsét, hogy egy oly sok polgártársaink figyelme-
ket ébresztgető tárgyban *tanú*, és az igazság kinyomozásában, mely minden esetben tiszteletes, *eszköz* lehetek.” (II. 320.) Öntudata azonban munkája értékének tudatában jelentkezik elsősorban — az értékminőségek itt már sokkal határozottabbak, konkrétabbak. A személyes teljesítményhez, esetleg egy-egy munkához kapcsolódnak, s szerénykedés vagy álszerénység nélkül mondja ki, hogy némely darabja (pl. egy Jacobi-dalfordítása, amelyet Verseghyéhez mér) eddig a legjobb:

„Én azt tartom, jobb az enyém . . . Mások az ilyen bátor büszkélkedést kevélységnek tartják; én nem. Én azt tartom, hogy a maga érdemét más is úgy ismeri, mint én azt a keveset, ami magamban van, csak hogy másban kevesebb cudeur van és bátorság.” (II. 149—150.)

Az értéktudatot azonban nem erősíti a közvetlen siker; Kazinczy korán megtapasztalja, hogy műveit közöny vagy elutasítás veszi körül (mint pl. a *Bácsmegyeit*: I. 440., 448., 521., II. 170.). A munka értékére igazolást elsősorban morális téren keresnek: a feladat elvégzése a legfőbb posztulátum, a teljesítményben az erkölcsi tartás, az erkölcsi nagyság a fontos, a példaadás rangja. A levelezés funkciója itt nagyon jelentős: az elmaradt siker (esetleg okainak) regisztrálása mellett az egyéni állásfoglalás kifejtését, önigazolást, tisztázást, irányjelzést foglal magába. Vagy éppen vallomást, mint Kazinczy egyik, Kisnek címzett levele:

„Pályánk sok és nehéz munkát kíván, de boldog tájakra vezet, s már a menés gazdag jutalma magának. Mi szép, midőn oly virágot látunk termeni kezeink alatt, amiket másoknál kedvelettünk, másoknál irigylettünk volna! Mi szép, midőn szeretettel látjuk felénk közelíteni, akik pályánkon már ragyognak! midőn azt mondhatjuk, hogy amint nyomot ezek törtek nekünk, úgy azt mi törünk majd, és még szebbet, mint ők nekünk, az utánunk eredőknek! azt, hogy ezek aszerint áldják majd emlékezetünket, mint mi azokét, akik innen már leléptek!” (II. 300—301.)

Idődimenziója dinamikusan folyamatos: a jelen kiteljesítője, folytatója a múlt értékteremtő törekvéseinek, sőt, meghaladja azt; a jövőtől nemcsak követést vár, hanem új értékminőségében a munkát szentesítő és megdicsőítő igazolást.¹¹

Az érték felfogásában — a levelezés tanúsága szerint — egységesnek látszik a társadalmi és a személyes létet átható eszmény; ez az eszmény azonban sajátosan korabeli, a felvilágosodás 1795 előtti korszakára jellemző változat. A munka közvetlen hasznának mérése, a siker helyett inkább olyan értékhierarchiát teremtenek, amelyben az egyéni teljesítmény, az egyéni dicsőség mindig eltölpül a társadalmi hasznosság, a közösség (a haza) érdekei mögött. A munka dicsőség, írja Horváth Ádám, de olyan

„mely csak mellesleg való indító oka lehet egy valóságos embernek, legfőbb tárgy a haza szeretete, nemzetek pallerirozása, nyelvünk csinosgatása: ezeket tartom én magam előtt, mikor a publicumnak dolgozom, s tudom, hogy haltom után ez válik legnagyobb dicsőségemre.” (I. 336.)

Az egyéni teljesítmény pedig morális meghatározottságában erősen általánosított érvényű: *a* munka, *a* feladat, *a* részvétel hangsúlyozott mint norma, mint posztulátum, mint az általános emberi értékek realizációja. Valószínű, hogy ez az erősen általánosító, erkölcsi szempontú felfogás határozza meg azt, hogy a levelezésben a kulturális tevékenységet összefoglalóan, összességében emlegetik, a nyelvművelő, az irodalmi, a szervezői működés összértékét hangsúlyozzák úgy, hogy a kulturális érdek egyenlő a közüdv érdekeivel. A Magyar Museumban való minden közreműködést „erántunk való kegyes hajlandóság és a patriotismus jeléül vesszük” — írja Kazinczy Rádaynak (I. 260.); Aranka György munkássága, összes (irodalmi, fordítói, szervezői) tevékenysége Kazinczy ítélete szerint nemcsak nevének dicsősé-

¹¹ Munka és jövőtudat összefüggéséről: L. Goldmann: *Világképek és társadalmi osztályok*. Helikon 1966. 499–500.

gét, „hanem a haza boldogságát, s nyelvünk gazdagulását, s csinosulását célozzák”. (II. 224.) A kulturális élet egésze, fejlődése természetesen differenciáltabb: ott a nyelvi program jelentkezése, nyelv és irodalom kapcsolatának problematikája művekben, programokban, a kulturális élet alakulásának kirajzolható fázisaiban sokkal konkrétabban, körvonalazhatóbban jelentkezik.¹² Az erkölcsi alapú, társadalmi érdekű és jövőirányultságú feladatvállalás eszmei nagysága emeli túl Kazinczyt a közvetlen sikertelenségen, sőt, mintegy igazolja, erősíti öntudatát, s a kivételesség, a kiválasztottság önérzetével tölti el: „De a Rafaelek, a Corregiok nem kérnek tudatlanoktól tanácsot, s magokat követik, ha a bámuló csoport munkáikat nem becsüli is.” (II. 348.) A levelezésből világosan kivehető, hogy az átlag fölé emelkedő magatartásának értékét, kiemelkedő voltában közérdekűségét ismerik el nagyon korán kortársai.

A társadalmi érvényesség ugyanis nemcsak a feladatvállalásban mérhető, hanem abban a személyiségmodellben, amelyet Kazinczy megtestesít. Olyan ideális személytípust látnak benne, akiben egyesül a származás és a szerzett eredmények tiszteletreméltósága, törekvéseiben a „lennie kell”, a helyesség tudata; a jövőre irányultság, a remények alapján pedig biztatás s valamelyes biztonság.¹³ Szentnek, Mesternek nevezik — írja neki Horváth Ádám (I. 385.); s noha pályája kezdetén számottevő munkája alig van (főként mint fordító, lapszerkesztő tevékenykedik), már ekkor példaképnek, vezetőnek tartják. Hogy elsősorban a személyiségében testet öltő tulajdonságok, eszmék és programok alapján jelölik e példakép-szerepre, az jól látszik a levelekben küldött biztatások-

¹² Bíró Ferenc: *Nyelv—nemzet—irodalom. (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához)*. ItK, 1984. 5—6.; Csetri Lajos: *Kazinczy és a nyelvújítás*. Kéziratban.; Szajbély Mihály: *Az irodalmi élet kerekeinek változása és az autonóm irodalomfogalom kialakulása felé tartó fejlődés szakaszai*. Kéziratban.

¹³ A példakép-eszmékről: M. Seheler: *A formalizmus az etikában és a materiális értékétika*. Bp. 1979. 854—863.

ban, felszólításokban. Báróczi például egyértelműen elhatárolja személyiségének jelentőségétől a végzett munka értékeit, a megkezdett (egyoldalú) fordítói iránytól óvja, a sikeresebb (különféle) munkára annál erősebben biztatja, ez méltó a tüzet ébresztő ifjú „Prometheushoz”:

„Légy második Prometheus, lelkesítsd meg az elevenség nélkül heverő testeket: de, ellenben magad se merülj el egyedül csak Gessner írásai-ban. A méhek sokféle virágokból gyűjtik az édes mézet, melynek a különböző ízeknek egyesülése adja kellemességét; kedvetlen lenne az jnynek csak egy virágnak ízét érzeni benne.” (I. 76–77.)

Tőle várja a vezetést, a példát Földi is; őt munkásságának intenzitása győzhette meg: „Mozgolódnunk kellene, – vagy azzal öszvekössük magunkat, vagy siessünk mi is e célra. – Kolompozgass, ha felkötéd kolompozó harangod!” (I. 400–401.) Nagyon korán ismerik el irányításának, ítéleteinek érvényességét – úgy tűnik, ebben is a mérték biztonságát keresték és találták meg. Vitéz Imre például arról ír, hogy ha Kazinczy helyesli terveit „nevetni fogom úgy azoknak durvaságokat, akik munkámat még mielőtt olvasták volna, máris jelentgették az iránt balitéleteket. De mit is árthatna az Nékem?” (I. 434–435.) S szinte a levelezés kezdetétől kéri Kazinczyt közvetítő szerepekre hivatalos ügyekben, állások megszerzésénél, ismeretségek kötésénél, kiadások gondjaiban. Kazinczy készségesen vállalkozik az ilyenféle feladatokra is, sőt, nemegyszer maga ajánlja fel segítségét (mint pl. Csokonainak: „... engedje meg, hogy a világ elébe én vezessem az Urat. Helikoni Virágimban szándékozom azt tenni.” II. 285.).

A Kazinczy személyében, ítéleteiben, tevékenységében megformálódó vezetőre, szervezőre, példaképre sokféleképpen szükség volt. A szerep vállalásához Kazinczyban megvolt a szükséges öntudat, megvolt benne a szervezői készség, az állandó tevékenységre való készenlét, az ismeretek és ismeretségek szerzésére készítő kíváncsiság. Ennek demonstrációját 1794 előtt főként a levelezésben láthatjuk: itt fejtheti

ki részletesebben terveit, céljait, a vállalt társadalmi feladathoz elsősorban itt teremt kapcsolatokat. Fontos szerepe, példát adó jelentősége van a Kazinczyban megtestesülő műveltségideálnak. A kortársak elismerése nemcsak nyelvtudását, széles körű ismereteit, olvasottságát, ízlését dicsérő közvetlen nyilatkozatokból látható, hanem abból az értékrendből is, amelynek csúcán éppen az egyéni törekvésekkel megszerezhető tudás, műveltség áll.

A levelekben kifejtett értékrendek személyiségi kérdésekhez kötődnek, egyes személyek bemutatásának változataihoz.¹⁴ Tanulságos megfigyelni Kazinczy levelezésében egy harmadik személy bemutatását vagy az ismertebbek jellemzését. Tanulságos, mert többen, többféle egyénről, többféle célzattal írók, a belőlük kirajzolódó konszenzus így meggyőzően mutatja értékrendjük általánosan jellemző vonásait. Kazinczy László egy „oskola mesternél” vendégeskedik, őt mutatja be: „Az olvasásban gyönyörködik, Aufgeklärt, jó karakterű és a barátságra alkalmas” (I. 123.); Horváth Ádám Batsányiról írja, hogy „szép olvasása van; kár, hogy természete nem hozzá való” (I. 508.). Kazinczy állásra ajánlja Kotzok Istvánt, aki „tanult, hív és jó ember, vallására nézve kálvinista” (I. 59.); Nagyváti Jánost úgy mutatja be Aranka Györgynek, hogy először munkáit sorolja fel, aztán elmondja, hogy „pataki kálvinista diák”, majd foglalkozásait, állásait említi, s hogy „sok tehetségű, derék ember. Kőműves” (II. 137.); Aszalay Jánosnak szintén foglalkozását, kálvinista vallását említi előbb, s aztán, hogy „szeretetre méltó, igen jó ember” (II. 273.); Dayka dicséretében is főként műveltségét, nyelvtudását emeli ki, s csak azután ír jelleméről, szeretetreméltóságáról (II. 344.); önmagát bemutatva „kevélykedve” említi először nagyapja közéleti szereplését, majd főként saját neveltetéséről, nyelvtudásáról, állásairól számol be (I. 421 –

¹⁴ A személyiség megítéléséről, személyészlelési folyamatokról, kategóriákról: G. W. Allport: *A személyiség kialakulása*. Bp. 1980. 518–528., 530–533.

422.). E sokféle indítékú bemutatásban egyértelmű a szerzett értékek (műveltség, tudás) preferenciája — ez voltaképpen az említett állások, foglalkozások alapja — súlyában, s többnyire a felsorolásokban is megelőzi a világnézetet jelző kategóriákat (a kálvinizmust, a felvilágosodást, a szabadkőművességet); megelőzi az emberi jellem közvetlen megnyilvánulásainak általánosságban megnevezett értékeit (azt, hogy jó, szeretetre méltó). A műveltségben reprezentálódó érték az alakulóban levő polgári nyilvánosság jellegzetessége:¹⁵ a korábbi nemesi (udvari, főnemesi, egyházi) jelleggel szemben itt az a műveltség kerül előtérbe, amely egyéni törekvéssel megszerezhető, s amely ebben a korszakban nálunk is megnyitja az utat — különösen az irodalomban — a nyilvánosság fórumai felé. (Több, nem nemesi származású képviselője van már ekkor szellemi életünknek: Batsányi, Földi, Dayka, Révai, Csokonai, Virág, Kis). A tudás, a műveltség továbbá alapja, feltétele annak a társadalmi érdekű kulturális tevékenységnek, amelyet egyéni élet-hivatásuk, öntudatuk, értékmérceik középpontjának ismerünk meg, s amelyet legmagasabb fokon, példaképként Kazinczy testesít meg.

Az értékhierarchia csúcsán tehát társadalmi érvényű, szerzett erény áll; de a levelekben egyebütt dicsért vagy posztulált személyes erények listája többnyire szintén túlmutat a privát erények körén. Kisebb vagy nagyobb közösségre irányuló, s mindenképpen hasznos erények ezek: segítsünk másokon (I. 110.); a magányos életformával szemben a társas lét, a tevékenykedés hasznos és dicséretre méltó (I. 138.); bátorság, egyenesség a vélemények kimondásában, mely szerintük a másik ember megbecsülése (I. 300., 408., 517., II. 260.); emberszeretet, barátságosság (I. 387.); az esendő hibák megbocsátása (II. 260.); hazaszeretet (II. 359., 385.); az egyéni és a közérdek egysége a törekvésekben (II. 224.) — s amit az említettekén kívül legtöbbször leírnak: a szere-

¹⁵ Habermas: i. m. 24—26.

tet, amely a levelezés tanúsága szerint elsősorban nem érzelmi kategória. A szeretet érték, megbecsülés (II. 243.); olyan erő, amely az egyik leghathatósabb vezető az erkölcsi nevelődés útján (I. 440.); serkent a munkára (I. 352.); a szeretet képes elfogadtatni a szigorú kritikát (I. 463.); a barátság, az emberszeretet „csupa szentség” (I. 390.); s egybehangzóan fejtegetik szeretet és tisztelet egymást erősítő egységét (I. 436., 465.). Szeretetfogalmuk a tevékenység elismerését vagy tevékenységre serkentő erőt jelöl, s olyan kapcsolatokban (megbecsülés, tisztelet) emlegetik, amelyek erkölcsi tartalomra utalnak. Kategóriáiban a felvilágosodás emberméltóság-fogalmaira ismerünk; ez azért is feltűnő, mert a levelezés későbbi korszakában (különösen 1804 körül) már inkább érzelmi tartalmúak, sőt, kifejezetten érzelmesekek e szeretetnyilvánítások. Amikor tehát Kazinczy és íróársai 1794 előtt oly gyakran írják leveleikben, hogy „szeress!” az elsősorban a magatartásuk egészét minősítő elismerés igénye, sokkal inkább jelenti, hogy becsülj, értékelj, mint valamely olvatag érzelmességet, hízelkedést, nőies lágyságot.

Ez az erkölcsi tartalmú megbecsülés, „szeretés” az alapja Kazinczy korabeli barátságainak. Középpontja a közösségi és egyéni érdekű munka, a műveltség, illetve az itt szerzett morális „érdem” – ennek elfogadása, vállalása jelentette azt az egyezést, egységet, amelyet barátságaikban oly nyomatékosan hangsúlyoznak. Horváth Ádám e létüket, habitusukat meghatározó egyezést emeli ki barátságuk alapjaként (I. 324.); Kazinczy is az ilyen értelmű „érdemeinek igaz tisztelete” révén fogad örök barátságot Horváthnak (I. 436.); Kovachich Márton Györgyöt – mint írja – „wegen seinem hell denkenden Kopfe. wegen seiner Verbereitung des eclaircissement und patriotischen Arbeiten gränzenlos verehre, liebe” (I. 471.); Kis Jánosban is érdemeit, az övéhez hasonló, az őt már meghaladó munkásságot, törekvéseket látja barátságuk alapjának (II. 296.), sőt, Kis munkái közvetlenül is növelik szeretetét, barátságát:

„Valamikor kedves képed lebeg lelkem előtt, meg mernék esküdni, hogy szeretetem erántad nem vehet többé semmi gyarapodást: és mégis osztán, ha szép leveled érkezik, melyben barátságod mindenkor valamely szép énekecskét ismertet velem, úgy tetszik, hogy annak előtte nem szerettelek, és csak ez a szép levél, s csak ez a szép dal tett barátoddá.” (II. 340.)

Az egyezés elve, követelménye oly mértékig jelentkezik Kazinczy fogsága előtti barátságaiban, hogy ez a választott személyek társadalmi státusában is mérhető. Ekkori barátai főként értelmiségiek, literátorok; származásukat illetően vagy a Kazinczyéhoz hasonló nemesi, köznemesi rétegből, vagy éppen lentebbről valók, olyanok, akik tanultságuk, munkásságuk révén emelkedtek feljebb. Mindez azért is feltűnő, mert ellentétben van a későbbi évek főrangúakkal (Cserey Farkas, Dessewffy József, Cserey Miklós, Ráday Pál, Wesselényi Miklós) kötött barátságaival. A fogsága előtti korszakban a köznemesi származású Horváth Ádám mellett csupa értelmiségit találunk a barátságába fogadott levelezőtársak között: Földi János, Aranka György, Kis János, Kovachich Márton György, Döme Károly, Virág Benedek. A választást nyilván nem megfontolt osztálytudat befolyásolta, hanem az egyezésnek a kulturális tevékenységben megjelölt alapelve, amelyet ekkor főként ez az értelmiségi réteg valósított meg.¹⁶

Egy azonban bizonyos: e levelezésben kötött, s főként a levelezésben fenntartott barátságok középpontja, többnyire indukálója Kazinczy volt, s nemcsak tevékenysége, hanem személyiségének említett adottságai s a barátságra való készségei miatt. Megvolt benne az érdeklődés, a nyitottság a másik ember, s főleg, a másik ember értékei iránt, kezdeményező szerep, könnyedség az ismeretségekötésben, kapcsolatteremtési készség a társalgásban, azaz a levelezésben,

¹⁶ A barátságok társadalmi meghatározottságáról: I. Kon: *A barátság*. Bp. 1977. 19–20., 30. — Az értelmiség ekkoriban megnövekedő szerepéről: Bíró Ferenc: *A felvilágosodás kori magyar irodalom értelmezéséhez*. ItK, 1979. 319.

valamint a saját törekvéseinek, elveinek, gondolatainak bemutatásában, képesség a bizalom légkörének megteremtésére.¹⁷ Önbecsülése, hivatástudatának biztonsága szilárd bázis volt ehhez: ismerte a számára fontos értékeket, felismerte másokban is a hasonló törekvések becsét, ki tudta választani s — amíg az egyezés tudata nem szenvedett csorbát — meg is tudta tartani e kapcsolatokat. — Ezekben az években két legjobb barátja öccse, Kazinczy László és Horváth Ádám. Mindkettővel akkor romlik majd meg kapcsolata, amikor éles nézetkülönbségek jelentkeznek közöttük. Kazinczy László szembefordul majd vele politikai nézetei és a családra árnyékot s anyagi gondokat vető fogsága miatt; Horváth Ádámtól magatartásbeli és kulturális nézetellen tétek idegenítik el, deklaráltan ezek is a börtönből szabadulása utáni esztendőekben. Különbözőségükről előrejelzések azért már ekkoriban is vannak: a lélek halhatatlanságáról folytatott vitájukat (I. 413. kv.)¹⁸ még kiheveri barátságuk, de van egyéb is. Kazinczy és Földi egyezően vélekednek Horváth írásainak terjengősségéről (II. 121.); Kazinczy nem helyesli, hogy barátja sok alkalmi verset ír (II. 297.); s már ekkor kivehető Kazinczy rosszsallása Horváth válása, új házassága miatt (II. 308.), később ki is fejtí erről való nézeteit; s látni fogjuk, hogy személyisége is ellenérzéseket keltett benne találkozásukkor. Ami Kazinczy magatartását illeti e korszak baráti kapcsolataiban: nem szeszélyből, ráunásból, új barátságok miatt, hanem nézet- és egyéb különbségek alapján szakítja meg barátságait — nem állhatatlan, inkább intoleráns: véleményekben is csak a magáéhoz hasonlót fogadja el. Földivel pl. akkor szakad meg levelezése, amikor az hidegen és határozottan jelzi ellenvéleményét a fordításokról, Rádayról, a javításokról (II. 304. kv.); Dörmével is abbamarad levelezése, amikor kifejtik különböző

¹⁷ A barátságra való készségekről: Kon: i. m. 127—138., 247.

¹⁸ Kazinczy e nézeteiről: Szauder József: *Bevezetés a Magyar Klasszikusok Kazinczy-kiadásához*. Bp. 1960. I. 49—50.

nézeteiket a vallásról, a vallásos irodalomról (II. 188., 349., 353–357.). Megmarad viszont mindvégig barátsága Kis Jánossal – amikor később a korrekcióelv, a nyelvújítás kérdéseiben különbözni fognak nézeteik, Kazinczy már másként, sokkal több toleranciával gondolkodik a barátságról; másként, más helyzetben éli meg kapcsolatait.

A barátságok értékelésében, a levelezés baráti kapcsolataiban meghatározó szerepet játszanak a személyesen túlmutató szempontok. A barátság kiemelt érték, több és fontosabb, mint a testvéri szeretet, írják egymásnak sokszor Kazinczy Lászlóval (I. 236., 173., II. 262.); több, mint a lobbanékony szerelem, írja Horváth Ádám (I. 477.). Rangját nyilván a barátságok alapját jelentő társadalmi, közösségi tartalmú érdemekben (munkálkodásban, társas erényekben) látták – ez emelkedett, eszménységre törekvő magatartást feltételez, amely értékesebb, mint az emberi kapcsolatok esetlegességei (a testvéri kötelékben) és változékonyságai (pl. a szerelemben). Ez az emelkedettség határozza meg e levélbarátságokban a magatartás egészét, s innen érthető, hogy a levelek – a sokszoros és érzelmes barátságnyilvánítások mellett – kevésbé személyesek ekkor. Eszménycentríkusság, általánosítás-igény határozza meg a levelek tematikáját, jellegét – még a konkrétabb, egyénibb ügyekben is. Jó példa erre a Kazinczy Lászlóval folytatott, ekkoriban igen gyakori és bizalmas levelezés. Kazinczy László ezekben az években katona, elsősorban a hadi élet és a politika foglalkoztatja, s legfeljebb alkalmi kedvtelésből írogat és fordít. S még az ő konkrétságokhoz kapcsolódó, néha nyers hangú, néha szabad szájú leveleiben is jelen van bizonyos általánosítási igény, a tárgyalt témáknak tágabb (társadalmi, elvi) összefüggésekbe helyezése. Amikor pl. bátyja munkásságát dicséri, azon örvend, hogy „kedves haza nyelvünk” ez által gyarapodik (I. 235.); amikor a szülői házról, családi ügyekről esik szó, szívesen kitér a nevelésüket meghatározó elvekre (a hasznos tevékenységre, a jó gazdálkodásra nevelés dicséretére I. 138–139.); amikor az a probléma, hogy Kazinczy

nehezen házasodik, azt jellemének, egész habitusának mérlegelésével próbálja megvilágítani. (I. 309.) — Horváth Ádám hosszú, gyakran érzelmes levelei is túlnyomóan a munkáról, tervekről, a műveltség és a művelődés problémáiról, a magatartást meghatározó elvekről szólnak; a szorosabban vett magánéletet illetően főként az író-lét és a gazdasági gondok kettősségéről, ahogyan ő megéli, valamint — ritkán — házassága problémáiról. Horváth részben dicsekszik felesége műveltségével, jó német nyelvtudásával (I. 296., 453.), részben panaszkodik e műveltség hátrányai miatt: „ő olyan könyvbúvár, hogy ha úgy szeretne férjfiaval háltni, mint olvasni, én részemről nagyra becsülném”. (I. 433.) E legszemélyesebb ügy mellett sem mulasztja el azonban, hogy az általános érvényesség igényével kifejtse nézeteit a művelt asszonyokkal való bánásmódról, a velük kötött házasság hátrányairól:

„... a tudományos asszonyt feleségnek nem javaslom; mert az asszonyi indulatok olyanok, mint a gyenge hólyag; hamar duzzadnak: már most ebben az asszonyokat imádó világban, ugyan megvesse a férjfi ingenium magát, hogy a nemes elméjű asszonyokat olyan kézen tartsa, nehogy az aequilibriumot eltévessze.” (I. 269.)

Ugyanitt ír arról az erényről, amelyet feleségében leginkább becsül (ez a „castitas naturalis”) — s végül mindezeket a jóbarátnak ajánlott megfontolandó elvek gyanánt jelöli meg. Az általánosítás, a „tanulság” tehát e legbarátibb közlésből sem maradt el. Az elvontság, az általánosító tendencia még inkább jellemző Kazinczy leveleire — s végül is ő volt az, aki személyiségének súlyával szentesítette a levelezés ilyenén voltát. Magánéleti ügyeiről ő ekkor még igen keveset ír — a későbbi évek leveleiben sokkal több az intimitás —, az efféle híradásokat itt inkább a válaszlevelekből lehet kikövetkeztetni. Udvarlásairól, szerelmeiről főként Kazinczy László leveleiből értesülhetünk (I. 170., 299., 309, 510., II. 111.)¹⁹

¹⁹ Szauder József e levelekből rekonstruálta kitűnő tanulmányban Kazinczy ifjúkori szerelmeit: *A kassai „Érzelmek iskolája”* (1959). In: *A romantika útján*. Bp. 1961. 90–102.

— valószínűleg nem egészen szándéktalan, hogy ezek a Kazinczy-levelek hiányoznak gyűjteményéből; vagy hogy a Horváth Ádámhoz írottak sincsenek benne barátságuk e legérzelmesebb korszakából. Azokban a ritka esetekben, amikor ő maga vall legbensőségesebb érzéseiről (például szerelmi ügyeiről), azt mindig bizonyos eszményítéssel, általánosítással fogalmazza meg: egy idealizált női arcképben, légies érzések leírásában (II. 342.); vagy éppen — igen jellemzően — arról értekezik, hogy a szerelem mit jelent az ember számára, mit jelent az ő belső világának rendszerében. (I. 439.)

A barátságok erősen elvont jellegét mutatja az is, hogy e kapcsolatok „megéltek” a levelezésből, sőt, a levélváltás volt a legfőbb létezési formájuk, hiszen személyes találkozásra a korabeli utazási viszonyok között csak igen ritkán kerülhetett sor, vagy éppen sohasem. A személyes ismeretséget, a személyes együttlétet persze igénylik, a tartózkodó Földi éppúgy, mint a közlékenyebb Horváth Ádám (I. 400., 486.), s éppúgy, mint Kazinczy. (I. 436.) Igen jellemző azonban Földi egyik nyilatkozata:

„Oh barátom, mely igen szerettem volna ide jövedeledet! Nem anyyira a látásért, melyet levéllel is pótolhatunk, mint oly dolgoknak közléséért, melyeket levélbe nem tehetünk. Had mutattam volna meg én Tenéked grammatikai munkálódásaimat.” (II. 104—105.)

Néhány — kivehetőleg kényesebb — téma, s a munka teljesebb bemutatása fontosabb, mint a „látás”, a személyesség, amelyet szerinte pótol a levél. A levelezésben megvalósuló „találkozás” azonban írásműbe foglalt személyiségek találkozása, amely az eszményihez, az általánosítottéhoz való emelkedés szándékában inkább azt a személyt mutatja, akivé szeretnének válni, s nem a valóban létezőt. A levelezés alanya így módon összetett: eszményített, általános alany, s ugyanakkor a levelek jellegéhez, pillanatnyi adottságaihoz (a címzetthez, az adott témához, a közlés természetéhez) is alakított „konkrét” egyén; nem egészen általános, de nem

is a spontán megnyilvánuló személy, – határozatlan kettősségében nem emelkedik az irodalom nembeliségének szintjéig sem.

A létező és a levelezésben formált én disszonanciájának maguk is tudatában vannak. Ezért bármennyire óhajtják, ugyanakkor félnek is a találkozástól, félnek attól, hogy nem lesznek képesek a levelekben megismertetett személyiségükhöz emelkedni: „. . . vagy lám azt írod, hogy erről majd szóval bővebben – Oh ismét szent képzés, – megint elragadtatom. – Oh! ha megelőzhetnék – mit csinálnál – de mit csinálnék én? – Te énreám rám ismernél – de –” írja, zaklatottságát az írásjelekben, a nyitvahagyásban¹ is jelezve Horváth (I. 465–466.). S ugyancsak ő az, aki a nagyon várt találkozás után szinte kétségbeesve fogalmazza meg félelmeit: „Láttad, láttad Horváthot kedves Kazinczym; láttad őtet kívülről, de azt ami valóban Horváth volna, nem, sőt azt sem láthattad, milyennek kellene neki lenni.” (I. 488.) Horváth jól érezte, hogy a találkozásban megmutatott személyisége milyen ellenérzéseket ébresztett körülrajongott barátjában. Kazinczy Aranka Györgynek számol be találkozásukról, s a Horváth szeretetreméltóságát festő sorokból is jól érezhető idegenkedése:

„Horváth egy szeretetre méltó kuruc. Nem lehet hozzá hasonló literátort kapni, mert ő a maga nemében egyetlen egy. Fekete bajusza ellepi egész száját, oldalról és hátulról üstökbe kötött haja borzasan állanak, ruházatja veres szinből nagyon kihányva arannyal, fején pedig bársony nyusztos süveg áll. A legpajkosabb fickónak esmerné az, aki látja, s megesküdné, hogy nemcsak nem poéta, de a poésisnek nevét sem hallotta. Szüntelen danol, mint a kálvinista deák szokott; pipázik; tréfát űz, s neveteti azt akivel szól. Szíve oly egyenes, mint a Nathanáél. Áldott lesz énelőttem a nap, amelyen őtet először szorítottam meljemre. 30 esztendő.” (I. 518.)

Leírásában egyfelől árulkodó az, hogy a jelenségek többsége (öltözet, „pajkosság”, éneklés) Kazinczy számára kevéssé értékes; másfelől egyértelműen megfogalmazza, hogy barátja léte, viselkedésmódja egyenes ellentétben áll a

„poétasággal” — márpedig e kettő egysége Kazinczynál alapkövetelmény. Erről szóló nézeteit későbbben fejti majd ki, főként Csokonairól az Árkádia-per során; de éppen Horváth Ádámról is, elhidegülésüket magyarázva; s a legfőbb „érv”, saját életének a kultúra, az eszmények szolgálatában állított „műalkotása” szintén későbbben, az 1810-es évek táján formálódik meg.

Ha a levelezésnek az irodalmi nyilvánosságban betöltött szerepét vizsgáljuk, a személyes és általános összefüggésének más, problematikusabb változata tűnik fel. Az irodalmi nyilvánosság kialakításában a levelezés többféle funkciót lát el. E korban feloldhatatlan a megélhetést biztosító gazdasági (birtokosi) munka és az írói életforma ellentéte (I. 338. stb.), de a levelezés a maga lehetőségeivel (a művelődési problémák ébrentartásával, az olvasmányokról adott híradásokkal, ill. azok cseréjével stb.) némiképp pótolja a művelődési góccoktól távol eső falusi életforma hiányosságait. Tehetetlenek ugyan a cenzúra hatalmával szemben — 1790 után egyre többször hangzik fel a panasz durva és ostoba beavatkozásairól (II. 51., 264.), értéket nem ismerő szeszélyéről (II. 206., 209.) — de a levelezésben megkerülhetik s eljuttathatják egymáshoz a csonkítatlan műveket. A levelezés további sok más funkciójából (pl. a kiadás szervezése, a publicitás megteremtése, a vélemény-közvetítés, az értékelés, a megvitatás fórumának kialakítása stb.) ezúttal a közönség-helyettesítésben, a kritikai szerep problematikájában hívjuk fel a figyelmet a társadalmi igény és a személyesség sajátos összefüggéseire.

Sok szó esik a levelezésben a közönség hiányáról, a potenciális olvasóréteg műveletlenségéről — valószínű, hogy a levelezésben találhatunk erről a legrészletesebb, leginkább kifejtett gondolatokat. Az alapkérdés ekkor még nem annyira az olvasóközönség megnyerése, mint inkább megteremtése — az a fajta közönség ugyanis, amely a maga absztrakt voltában rendelkezik már fogyasztói ízléssel, igénnyel, s amelynek már van bizonyos, társadalmi körülményekben, helyzet-

ben, számszerűségben kirajzolható köre — ebben a korszakban nem létezik még.²⁰ A levelezés a panaszok mellett adalékokat, eseteket is leír erről (pl. a Magyar Museum és egyéb művek eladhatatlan példányairól szóló híradásokban: II. 186., 346., 388., 499–500. stb.). E hiány helyébe teremt a levelezés nyilvánosságteremtő fórumot, ahol író és közönsége közvetlen kapcsolatban van: a közönség konkrét személy (a levél címzettje), mint ilyen, személyesebb, intenzívebb befogadó — a közönséghiányt azonban csak ellentmondásosan pótolhatja. Aránylag egyértelmű még Kazinczy közönség-szerepe, aki itt a megértést, a megmérés értékjelző biztonságát testesíti meg, az ő ítéleteiben regisztrálhatják az ideális olvasó tetszését vagy kritikáját; személyiségének tisztelete, példakép-szerepének tudata ad némi közönséghelyettesítő illúziót: „... olybá tartom mikor Te olvasod soraimat, mintha az egész világ dicsérne és jónak vallana” — írja neki Horváth Ádám. (I. 275.) Ha azonban nem Kazinczyról van szó, már jelzik a konkrét személyű közönség tetszésének kiszámíthatatlanságát, az egyénenként változó ízlés és az igények mérhetetlenségét. Horváth Ádám a személyes tetszés és az óhajtott, szélesebb körű olvasóközönség ízlése közötti ellentétet panaszolja: „... amely darab verseimben Társaid semmi szépet és méltót látni nem tudtak, azokat mások, mégpedig sok tudósabbak nálam a Museumban örömmel olvasták volna.” (I. 280–281.) A konkrét olvasók ítéletének bizonytalanságát Kazinczy a *Bácsmegyei* kedvezőtlen fogadtatásában tapasztalja meg. Az értetlen, tudós pataki professzorok ellenében egy érzékenyebb, az életkor és az ízlés közösségében absztraktabb közönség tet-

²⁰ Konkrét és absztrakt olvasók problematikáját a korabeli regényirodalom szempontjából vizsgáló tanulmány Szajbély Mihály id. tanulmánya; szintén a szerzőtől: *Regény és közönsége a XVIII. század második felében*. It. 1985/3. 543–564. Mindkettőben hasznos szakirodalmi tájékoztatás; l. különösen H. Link: *Rezeptionsforschung eine Einführung in Methode und Probleme*. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz, 1976. — L. továbbá a Helikon 1980/1–2. számát.

szésére apellál: „Egy román érdeme felől egy 15 esztenndős leány jobban ítél, mint 2 tisztelendő Professor Ur; s a leányka kicsorduló könnyecseppje édesebb jutalom az érzékeny írónak, mint a Professor Urak bölcs ítélete.” (I. 448.) De mint-hogy ez a közönség inkább elképzelt és vágyott, mint valóságos, s minthogy az egyes személyek befogadói szintjén a különféle tetszést kiszolgálni lehetetlen, Kazinczy és íróársai nemigen tehetnek mást, mint hogy a saját ízlésük, a saját ítéletük biztonságára támaszkodnak: „Legjobb mindenkünknek a maga szemével látni, akár mint ijesztgessenek vagy csalogassanak a nálunknál eruditusabb Urak egy vagy más oldalra!” – vallja Kazinczy (I. 440.); „... magamnak többet hiszek, mint tisztelőimnek; és a tisztelőknak gustusát megválogatom” – írja Horváth Ádám. (I. 241.) Az így megerősített öntudatról azt mondhatjuk, hogy az mintegy a közönség hiány által motivált társadalmi jelenség, ekkor még Kazinczynál sem arisztokratizmus vagy gőg, inkább hajtóerő a munkálkodásban. Az öntudat azonban magát a problémát nem oldhatja meg, hiszen a kultúra terjesztésének lényegéhez tartozik a közönség megteremtésének gondja és felelőssége. Kazinczy ugyan helyenként büszkén hivatkozik az értő kevesek tetszésére (II. 445.), de az is ő, aki önváddal fogalmazza meg levelében e szűk kör belterjességének diagnózisát: „Valljuk meg, a közönség mindaz által amit eddig adánk, nem igen nagy kedvet kaphata az olvasásra, s nem érti, mi forog szóban az írók között.” (II. 301.) A levelezés számot ad a közönségteremtő gondokról, próbálkozásokról is. Kazinczy például az író társadalmi rangját, a „fényt” is közönségszerzőnek tartja, Rádayt legalábbis ezzel az érveléssel akarja rávenni anonimitása feladására (I. 246.); az írói felelősségtudat áthatja műfajkereső töprengéseiket: Horváth Ádám tapasztalatai szerint a nemzeti szellemet hirdető epikus művek kelendők (I. 241–242.), Földi könnyed dalokat ajánl (I. 262.), Kazinczy a románokban hisz (I. 440.).

Az író társak köre a levelezésben mint közönség speciális helyzetben van. Gyakorló írók, s mint ilyenek, egymástól

várják az értő befogadást, a tetszés nyilvánítása mellett a bíráló észrevételt — konkrét személyiségükben tehát író, közönség és műértő egybeesik.²¹ Komplex jelenség, s kétségtelen, hogy a közönségpótlás színvonalas létezési formája — ám nem mentes azoktól az ellentmondásoktól, amelyek a hiányzó irodalmi és kritikai életből szükségszerűen következnek. Az író ugyanis — legalábbis a levelezésben — igényli a szigorú kritikát, de mint ennek címzettje, mint egyén koránt sincs felkészülve befogadására. A személyes magatartás mögül hiányzik a valódi kritikai nyilvánosság, az irodalmi élet közösségének nevelő gyakorlata, s ezért nem ritka a bíráló levelek vételekor az értetlenség, a sértődés. Földinek, Horváth Ádámnak különben az a véleménye, hogy az alapos, szigorú kritikának még nem jött el az ideje (II. 266., I. 398–399.), mert az biztatás helyett inkább elijeszti a munkálkodókat, „s legjobb az olyant magános levelekben végezni el”. (II. 38.) Ezekben az években úgyszólván csak Kazinczy ír a szigorú kritika szükségéről — de igen jellemző, hogy éppen ő az, aki a levelekben közölt bírálatok elfogadásában is nagyon sértődékenynek bizonyul (II. 232., 260.). — A hatás tehát kiszámíthatatlan; egyértelmű és domináns azonban a bírálatokban a morális értékek hangsúlyozása: az igazmondás, az őszinteség, a szabad véleménynyilvánítás erkölcsi magasrendűségét hangoztatják. A megbántódó Kazinczynak írja Földi:

„Most félek, hogy ismét szabad ítéleteimnek kimondásokért, és valamiben véled nem egyező értelmemért reám megnehezteltél. Barátom! e nélkül az igazság sokszor elvész, és a színmutató hallgatásnak palástjával befedeződik. Erre a szabadságra mindenkor áhitozik egy criticus, és ezen merészségre engemet Te szabadítottál fel példáddal.” (II. 232.)

²¹ E problémáról: R. Escarpit: *Irodalomszociológia. A könyv forradalma*. Bp. 1973. 84–86., 99.; Varga Károly: *Az irodalom empirikus szociológiai vizsgálata*. Helikon 1966. 409.

A munkásságukban egyébként is középponti értékke emelt moralitás lesz a kritikai magatartás értékmérője is (a későbbi években az ízlés, az olvasottság, elméleti felkészültség stb. fontosságát hangsúlyozzák majd). További, részletes vizsgálatra érdemes probléma, hogy vajon miként szabja meg a morális alapelv a kritikák jellegét, működési formáit; illetve hogyan, milyen kategóriákban érvényesül ez a kor egyéb, „nyilvánosabb” kritikai fórumain (pl. a vitairatokban, folyóirat-cikkekben, tudósításokban, előszavakban).

Az érintett problémakörök – remélhetőleg – jól mutatják a levélforma összetettségét, változatos funkcióit; s azt is, hogy e korszakban a közéleti és a magánemberi, az általános és az egyéni sajátos viszonyban van. Ez a kapcsolat részben, a magánélethez szorosabban tartozó eszmékben, célokban, posztulátumokban, az énkép alakításában, értékrendben, emberi kapcsolatokban kiegyensúlyozott: magától értetődő természetességgel fogadják el a magasabbra rendeltetés, az eszményiség mércéit. A társadalmibb érvényű irodalmi életben betöltött funkcióiban viszont már észlelhető a személyes és a közösségi szerep problematikussá válása, az, hogy a levelezés a maga adottságaival már nem képes minden feladatot betölteni. A levelezés későbbi folyamában – különösen az 1810-es évektől kezdve – többféle, más jellegű probléma is jelentkezik; az átalakulás jól észlelhető a levelezés műfajának vizsgálandó jelenségeiben.

BÍRÓ FERENC

A „KARJELI” ROKONSÁG*

A MAGYARSÁG EREDETÉNEK KÉRDÉSE DUGONICS „ETELKÁ”-JÁBAN

1770-ben jelent meg Sajnovics János munkája, a *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*, amely határkőnek tekinthető a magyar nyelv finnugor eredetének tisztázása felé vezető úton. A magyar nyelvtudományi irodalomban sokáig tartotta magát az a vélemény, hogy e mű hazai és külföldi fogadtatása drámai módon különbözött egymástól: míg az európai tudományosság elismeréssel fogadta a magyar jezsuita eredményeit, addig itthon ellenséges hangulat és értetlenség vette körül — az egykorú magyar közvélemény előkelőbb rokonokat kívánt, mint a „halzsiros atyafiság”. E beállítás szerint Sajnovics a támadások miatt elkedvetlenedve hagyott fel nyelvészeti stúdiumaival is, hiszen — mint ismeretes — a számára európai hírnevet hozó munka megalkotása után ő elsősorban valóban csillagászzal foglalkozott. Ezt a tetszetős, de igen leegyszerűsítő felfogást új adatok birtokában s a régebben is ismert tények felülvizsgálásával az utóbbi években ingatta meg a magyar nyelvészet-történeti kutatás.¹ A finnugor rokonság felvilágosodás kori recepciójának minél teljesebb feltárásához az alábbiakban

* Bíró Ferenc, Szörényi László és Tverdota György dolgozata előadásként elhangzott a VI. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson Sziktivkárban, 1985. július 24—30. között. (A szerk.)

¹ Vö. Éder Zoltán: *Újabb szempontok a „Demonstratio” hazai fogadtatásának kérdéséhez.* Beiträge zum IV. Internationalen Finnougristenkongress. II. Napoli, é. n.

az irodalomtörténetírás oldaláról szeretnénk néhány megfigyeléssel hozzájárulni. A téma főleg eszmetörténeti szempontból fontos: a nemzet eredetének kérdéséhez való viszony különös jelentőséggel bír egy olyan korban, amelyben különleges jelentőséggel bír magának a nemzetnek a fogalma is.

Sémák ellen természetesen nem ellensémák felállításával lehet vitatkozni: Sajnovics nézeteinek — senki nem tagadja — erős és csöppet sem lebecsülendő ellenzői voltak a felvilágosodás kor Magyarorszáján. Egyértelműen dokumentálható például, hogy az ún. rendi felvilágosodás írói és költői — Orczy Lőrincről Bessenyei Györgyön át az idős Kazinczy Ferencig — távolról sem rokonszenveztek az északi rokonság eszméjével. Az ellenzők azonban egyáltalán nem uralták a kor szellemi életének egészét, s ha az irodalomtörténet eseményei felől figyeljük a kérdés sorsát, akkor egyenesen az lehet a benyomásunk, hogy a XVIII. század utolsó két évtizedében különösen szűk körre szorultak vissza.

A *Demonstratio* hazai recepciója szempontjából ennek az időszaknak a kulcsműve Dugonics András 1788-ban megjelent *Etelka* című regénye.

Ez a ma már csaknem olvashatatlan regény az újabb kori magyar irodalom egyik első nagy könyvsikere volt, három kiadása jelent meg viszonylag gyors egymásutánban. S tudjuk azt is, hogy a negyvennyolc éves piarista műve nem valamilyen olcsó sikert aratott: a kor legjobb szellemei nyilatkoztak elismeréssel róla. Magasztaló kritikát írt a könyvről az egyik legműveltebb magyar literátor, a Voltaire- és Young-fordító Péczeli József, Csokonai Vitéz Mihály, a magyar felvilágosodás legnagyobb költője pedig versben ünnepelte a mű szerzőjét. Minden jel arra utal, hogy tetszett a regény Hajnóczy Józsefnek, a magyar köztársasági mozgalom nagy alakjának, és ekkor még Kazinczy Ferenc életében is volt olyan pillanat, amikor csak dicsérni tudta a XVIII. század heroikus romáinjainak sablonjait és a honfoglalás kori magyar történelemre vonatkozó tudományos ismereteket egyaránt felhasználó

munkát.² Ezek az ismeretek bele vannak szőve a regény szövegébe is, de elsősorban a mintegy száz s igen terjedelmes lábjegyzetbe szorítva kísérik — mintha csak történetileg is hitelesíteni akarnák — az enyhén szólva is nyakatekert cselekményt. Ezeknek az ismereteknek egyik, a késői kor olvasója számára nem különösebben feltűnő, a regény szerkezetében azonban kitüntetett szerepet játszó eleme a finnugor rokonság eszméje. A regény egyik főszereplőjéről, az Etele nevű fiatalemberről egy ideig semmit nem lehet tudni: rejtélyes jövevény, aki mind a legszebb magyar hölgyek szívét, mind a legmagasabb rangú magyar főemberek becsülését megnyeri és gyorsan a cselekmény középpontjába kerül. Származása sem sokáig marad titok. A regény második negyedének eleje táján lovásza véletlenül elszólja magát s megtudjuk: ő a „karjeli” (= karéliei) királyfi, aki — később ez is kiderül — nősülés céljából jött Árpád udvarába, s azért nem árulja el kilétét, mert jövődöbelijének személyes érdemeire kíváncsi, s ő maga is személyes érdemei révén kíván boldogulni. Ez a legteljesebb mértékig sikerül neki, így azután különféle viszontagságok és intrikák után végül is elnyeri a regény címadó hősnőjének, Etelkának a kezét. Azaz: a karjeli rokonság eszméje a szerelmi történetbe van beépítve — a regény boldog befejezése nem más, mint Etelkának, a magyar erények ideális megtestesülésének és északi rokonaink királyfijának násza. Akit az északi rokonság gondolata bőszített, annak aligha tetszett ez a megoldás — a regény sikere tehát mintegy jelzi, hogy a korabeli olvasó elfogadta a tézist, amelyről egyébként

² Az *Etelka* fogadtatásához l. Prónai Antal: *Dugonics András életrajza*. Szeged, 1903. 113—137.; Baróti Dezső: *Dugonics András és a barokk regény*. Szeged, 1934.; Szauder József: *Dugonics emlékezete = Az estve és Az álom*. Bp. 1970. 136—155. Aligha tekinthető véletlennek, hogy Hajnóczy 1790-es latin nyelvű alkotmánytervezetének (*Ratio proponendarum legum*) második, a nemzeti nyelvről szóló függelékében éppen Dugonics nevével kezdi azoknak az íróknak a felsorolását, akik bebizonyították, hogy nyelvünk mennyire alkalmas a művelésre. L. *A magyar jakobinusok iratai*. (Szerk. Benda Kálmán.) I. Bp. 1957. 86.

Dugonics ugyancsak hosszú lábjegyzetben értekezik, hivatkozva természetesen magára Sajnovicsra is.³

Ha a regény széles körű sikerének szükséges feltétele a „karjeli” rokonság széles körű elfogadása, vagy legalábbis az iránta tanúsított jóindulatú közöny volt, akkor Dugonics művének sorsában — úgy tetszik — a XVIII. század végi magyar társadalom szellemi elitjének reagálását észlelhetjük Sajnovics eredményeire. Ha azonban közelebbről is megnézzük a regény utalásait, akkor kiderül, hogy valóban erről van ugyan szó, de egy fontos kiegészítéssel. Igen gyorsan felfedezhetjük, hogy a regényben — sem a szövegben, sem a lábjegyzetekben — az északi rokonság eszméje egyáltalán nem áll ellentétben a hun — avar — magyar rokonság hagyományos gondolatával, ellenkezőleg: mintegy annak részét képezi. Az integrálásnak ezt a mozzanatát tartalmazta már a *Demonstratio* is,⁴ a műveletet magát a kor tudományossága részéről azonban a kor kiváló jezsuita történésze, Pray György végezte el, s viszonylag gyorsan.⁵ Dugonics voltaképpen nem is az ebben a vonatkozásban csak utalásokat nyújtó Sajnovicsot, hanem inkább a szkíta rokonságot korszerűsítő Prayt követve építi fel a maga epikus koncepcióját. A magyar irodalom első nagy regénysikere így mintha arról tanúskodna, hogy a XVIII. századvégen a köztudat számára a finnugor rokonság eszméje beépült a hagyományos eredetmagyarázatba (de legalábbis nem érezte ellentétben levőnek vele), a mű második kötetében olvasható Ed és Emed története pedig világosan mutatja, hogy ez a beépülés a mítosz szintjén is megtörtént.⁶ Úgy

³ *Etelka* I. könyve III. szakasza, 270–273., de csak a második kiadásban. Dugonics egyik tisztelőjéhez, Jármay Pálhoz írott levele arról tanúskodik, hogy Sajnovics követése szinte programszerű volt — I. Prónai: i. m. 129–130.

⁴ Joannis Sajnovics S. J.: *Demonstratio . . . Anno MDCCLXX Tyrnaviae ajánlásának (Ad Regiam Scientiarum Societatem)* XIII–XIV. lapjait.

⁵ Vásáry István: *Az őstörténész Pray*. ItK, 1979. 287–292.

⁶ Mezei Márta: *Történet szemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Bp. 1958. 47–51.

tűnhet tehát, hogy eszmetörténeti szempontból nem következett be igazán lényeges fordulat – az északi rokonság motívuma semmi mást, csupán az elbeszélés érdekesebbé tételét szolgálja. Etele így lehet olyan titokzatos idegen, akiről kiderülhet, hogy (mint már a neve is sejteti) voltaképpen – nem idegen, hiszen ama távoli tájakon is magyarok, és nem is akármilyen magyarok élnek. A motívumnak pusztán az epikum szolgálatában álló szerepét látszik erősíteni, hogy Dugonics szépróként valóban ebbe az irányba szövi majd tovább az *Etelka* hőseinek történetét, míg az 1800-as évek elején készülő történeti munkáiban nem sok ügyet vet erre a rokonságra.⁷

Ez azonban nem így van. Igaz, Sajnovichhoz és Prayhoz hasonlóan Dugonics sem fordul szembe a hagyományos eredetmagyarázattal, sőt, fő célja, hogy az új elemeket törés nélkül illessze hozzá a hagyományhoz, mégis: ezeknek az új elemeknek a megjelenésével új helyzet állt elő. Dugonics regénye erőteljes szakadást képvisel az irodalmi folyamatban; erőteljes eltávolodást mindenekelőtt a magyarság eredetének a XVIII. század első felében gazdagon kibontakozó epikus feldolgozásait átható szellemtől. A magyar eredetmítosz értelmezésének lényeges fordulatát kell látnunk abban, hogy Dugonics művének cselekményében a honfoglaló magyarság mellé nem az *előttük élt* hunokat, hanem a *velük egyidőben élő* „karjeliect” állítja rokonként. Ennek a fordulatnak első pillantásra előtűnő vonása csak az, hogy kizárólag a honfoglaló magyarságra terelődik a figyelem. Az északi rokonok is csak egy személy, Etele révén lépnek be ténylegesen a történetbe, de ennél fontosabb, hogy a regény cselekményében a hun elődök semmiféle szerepet nem játszanak. Dugonics egyik újítása éppen ez – ezen a ponton szakít a magyarság

⁷ A magyaroknak uradalmaik, mind a' régi, mind a' mostani üdőkben . . . Pesten és Posonban, 1801; Szittyai történetek . . . I–II. Posonban és Pesten, 1806. E művekkel vélhetőleg párhuzamosan készült az *Etelka* cselekményét folytató, kétkötetes *Jolánka, Etelkának leánya* (1803–1804) c. regény.

eredetét feldolgozó XVIII. századi epikus hagyománnyal, amelynek a hun és magyar azonosság nemcsak döntő eleme volt, de amelyben a hun történet a magyarság történetének önálló fejezeteként szerepelt. E hagyomány feltárását *A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata* című tanulmányában Szörényi László végezte el.⁸ Az általa elemzett művekkel szembeállítva Dugonics regényét, csak megerősödhet bennünk az a benyomás, hogy a nyolcvanas évek írójának művében éppen e hiány, a hun előzmények epikai mellőzése és a karéliei rokonság felléptetése — a szerző minden egyeztető szándéka ellenére — alapvető mozzanat, és éppen eszmetörténeti vetületében az. Szörényi tanulmányának az az egyik s igen frappáns tanulsága, hogy a hun–magyar eredetmitosz epikus feldolgozásai milyen képtelenül eltérő ideológiai célkitűzések szolgálatában születtek meg: a hun–magyar rokonság éppen úgy alkalmas volt pl. a Habsburg-ház apológiájára a csak a csatamezőn jeleskedő, de a komoly politikában és az államügyekben járatlan magyar nemességgel szemben, mint az igen vitéz és igen okos magyar nemesség udvarellenes aspirációinak igazolására. Dugonics regénye jóval később, de ugyancsak a hazai nemesség és a bécsi udvar közötti ideológiai feszültség terében született meg, az ő viszonya a két politikai hatalomhoz azonban alapvetően tér el a század első felében politizáló jezsuita költőktől.

A hun elődöket végül is éppen a regény világának sajátos, következetesen és erőteljesen érvényesülő politikai-ideológiai tendenciája miatt váltják fel a „karjeli” rokonok.

Ismeretes, hogy az *Etelka* a felvilágosult abszolutizmus és a magyar rendiség kiélezett küzdelmének éveiben született s hogy az aktuális politika szintjén a II. József-féle kormányzással szemben kibontakozó nemesi ellenállást támogatta. Dugonics művét kulcsregényként írta meg, kéziratot feljegyzéseiben meg is adta azokat a magyarázatokat,⁹ amelyek a

⁸ *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. Szauder József és Tarnai Andor. Bp. 1974. 567–645.

⁹ *Dugonics András feljegyzései*. Szerk. ifj. Szinnyei József. Bp. 1883.

regénybe beleszótt — egyébként általában igen erőltetettnek tetsző — célzásokat világítják meg. A regény figyelmes olvasása azonban meggyőzhet bennünket arról, hogy a munka politikai tendenciája és ideológiája nem fedi egymást, sőt, hogy a kettő között voltaképpen ellentét feszül.

Ha összegyűjtjük azokat az utalásokat, amelyek a honfoglaló magyarság regénybeli társadalmát írják le, akkor egy erőteljesen hierarchizált társadalom képe rajzolódik ki előttünk, amelyen belül azonban elhomályosulnak a rendi különbségek. Elsősorban a nemesség és a jobbágytság között létező társadalmi szakadék tűnik jelentéktelennek. Erről a kérdésről egyébként — teoretikus nyíltsággal — két hosszú lábjegyzet is szól. Dugonics véleménye szerint ez a XVIII. század végi magyar társadalmat is alapvetően megosztó különbség eredetileg csak egyszerű munkamegosztás volt a régi magyarok között: a nemesek a katonáskodó magyarok voltak, a jobbágyok pedig azok a magyarok, akik a harcosok élelméről gondoskodtak, illetve általában azok, akik „karddal nem dolgoztak”. Ezért van — jegyzi meg —, hogy II. András az ország nagyjait (barones regni) is jobbágyoknak nevezte.¹⁰ Igaz ugyan, hogy „Mind ezekből ki-tetszik, hogy Magyar Eleinknél azok tartattak leg-nagyobb böcsületben, kik Vitézkedtek” — de éppen így fokozza le a nemes—jobbágy viszonyt egyszerű munkamegosztáson és szokáson alapuló különbséggé. Hiszen e magyarázat nyomán immár nemcsak arról nincs szó, hogy a jobbágyi állapot „status poenalis” lenne, de eltűnik így az az egyértelmű közjogi különbség, amit még Bessenyei György, a magyar felvilágosodás első nagy írója is olyan szabatosan fejtett ki 1778-ban, tehát pontosan tíz évvel az *Etelka* megjelenése előtt készült, *A törvénynek útja* című államelméleti művében. A jobbágyi állapot számára — de az ún. rendi felvilágosodás képviselői számára általában is — „rabi” állapot, amelyen természetesen enyhíteni kell különféle módokon, ha már nem lehet megszüntetni

¹⁰ *Etelka* II. könyve, II. szakasza, 119—120.

De a jobbágy fogalmának értelmezésével teljesen azonos ideológiai tendenciát tartalmaz Dugonics művében a nemes fogalmának értelmezése is. Amikor a nemeseket katonáskodó („karddal dolgozó”) magyaroknak nevezi, akkor ez azt jelenti, hogy ők a nemzetségek által állított fegyveresek voltak: innen származik elnevezésük is: nem (nemzetség, tribus) – nemes. Csakhogy – mint a „Polgári dolgokban okoskodó Tudósok tartják” – legalább ötször annyi lehetett a nép, mint a katonaság.¹¹ Vagyis: nem lehet szó tehát arról, hogy a nemzet a katonáskodó nemesekkel lenne azonos, sőt, a regény alapján még az sem igazán egyértelmű, hogy ők játsszák a vezető szerepet a nemzet életében.

Dugonicsnak ezekhez az elméleti jellegű megállapításaihoz ugyanis szervesen illeszkedik a mű belső világa.

Mindenekelőtt – s talán ez a leginkább feltűnő – a nyelve, az a tény, hogy az író a régi magyar beszédet saját korának és szülőföldjének népnyelvi fordulataival igyekszik visszaadni.¹² A régi és a tősgyökeresen magyar az ő számára a népi-vel azonos: hősei folyamatosan képesek szólásokban és közmondásokban beszélni. Fontos azonban hozzátenni, hogy a regény „népi” rétege nem csupán beszédmódot jelent, hanem egy tájegység szélesebb értelemben vett kulturális hagyományának az alkalmazását is. Hogy Dugonics a „túlzás bőségével” és a történetmondásnak gyakran az elemi igényeivel sem törődve használja fel szülővárosának jellegzetességeit, színhelyeit, szokásait, folklórját,¹³ az elsősorban nem a Szeged iránti szeretet jele, hanem annak, hogy számára ez az „anyag” állt rendelkezésre ahhoz, hogy a honfoglaló magyarság világát kora egyszerű embereinek világa felől idézze fel.

¹¹ *Etelka* I. könyve, IV. szakasza, 249.

¹² Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. Bp. 1927. 35–42.

¹³ Kordé Imre: *A XVIII. századi Szeged és folklorisztikus elemek az Etelkában*. Szeged, 1961. (Irodalomtörténeti dolgozatok, 23.); Szörényi László: *A szegedi irodalom története, I. 1720–1848. I. Piarista írók* (kézirat).

Mert ez a törekvés nemcsak a regény teoretikus szintjén, nemcsak stílusában és a beleírt ismeretanyag egy részében érvényesül, de ez határozza meg a regény hőseinek hierarchiáját is. Mindenekelőtt: a mű ideálként kezelt főszereplője nem a honfoglaló magyar vitézek valamelyike, hanem egy leány, egy „igen ritka magyar kis-asszony”. Az ő rikító színekkel kifestett és harsányan ünnevelt erényei és tulajdonságai nem férfias és nem is nemesi erények: beszédmodora a szegedi halaskofákat, érzékenysége a kor szentimentális regényeinek hősnőit, okossága pedig az udvari ember eszményének észjárását idézi. S éppen Etelka alakjának közép-pontba állítása világít rá élesen ennek a honfoglalás korában játszódó regénynek arra a meglepő sajátosságára, hogy a honfoglaló vitézek — mint vitézek — voltaképpen nincsenek jelen benne. Ha a regény — célzásaival — korának nemesi politikáját támogatja is, jól kitetszik, hogy a szerzőt igazán éppen a másik pólus, a fejedelmi udvarok világa vonzza. Dugonics András, a szegedi polgárfi számára a jelek szerint aligha volt az életben magasabb rendű dolog, mint a fejedelmi származás: végül még Etelkáról is kiderül, hogy a honszerző fejedelem, Árpád leánya. A regény tulajdonképpen cselekménye is csak az udvar világában (de legalábbis a fejedelem közelében) zajlik, itt bontakoznak ki a szerelmi kapcsolatok, itt szövi intrikáit Róka, a gonosz tanácsos. Arról, hogy az udvari élet *körül* ott élnek és harcolnak a honfoglaló hősök, csak közvetetten és szinte mellékesen szerzünk tudomást — a tréfás beszédű Uszubu vezér vidítja fel pl. egy győztes csata humoros előadásával a betegeskedő Árpádot. Az *Etelkának* ez a jellegzetessége különösen akkor tűnik elő élesen, ha ott látjuk a regény mögött azt a művet, amely először állította az érdeklődés előterébe a honfoglalás eseményeit, amely a XVIII. század második felében az egyik legtöbbször kiadott és legolvasottabb mű volt,¹⁴ s amely Dugonics legfontosabb forrásai között szerepelt: Anonymus *Gesta Hungarorum*át.

¹⁴ L. Mezei Márta: i. m. 42.

A piarista író munkája mintha Béla király névtelen jegyzőjének először 1746-ban kiadott történelmi művével vitatkozva készült volna, s a legfontosabb eltérés közöttük éppen az, hogy Dugonicsnál lényegében nem látjuk a honfoglaló hősöket, a *Gesta* viszont csak róluk beszél, hiszen tudjuk, hogy Anonymus legfőbb törekvése „a magyar oligarcha családok honfoglaló őseinek a bemutatása és kiemelése volt”.¹⁵

A regény — ha külsődleges célzások révén is, de — politikailag a németesítő uralkodóval szemben a nemesi nemzet ügyét képviselő nemességet támogatja, ideológiailag azonban a nemességtől alapvetően eltérő álláspontot képvisel: az egységes, a rendek szerint nem tagolt nemzet ügyét. Ennek egyik s természetes következménye, hogy — bár a regény általános politikai tendenciájának megfelelően támadja a rossz tanácsosokra hallgató regénybeli uralkodót —, itt, a regény világában oly nagy értéke van a társadalom egységét és rendjét biztosító fejedelmi hatalomnak. Ebben már *nem* a magyar nemesség érdeke tükröződik vissza — a politikailag a nemesi ellenállást támogató Dugonics ideológiailag királypárti: ő a *thèse royale* egyik rejtőzködő s éppen a rejtőzködés révén jellegzetesen magyar képviselője.¹⁶ Így tehát a regény aktuálpolitikai felszíne mögött jelen levő társadalomkép nem nemesi, hanem plebejus érdekek szerint épül fel, noha (tegyük gyorsan hozzá) ez igen kevés önállósággal és ezért egyáltalán nem rokonszenves módon történik meg: a nemzeten belüli egyöntetűség sugalmazása érdekében szívesen s időnként sértő formában erősíti fel a nemzet és más nemzetek közötti

¹⁵ *A magyar irodalom története 1600-ig.* Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 82.

¹⁶ A „*thèse royale* — *thèse nobiliaire*” fogalmaira l. Kosáry Domokos: *A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben.* Történelmi Szemle, 1974. 436–446. Annak, hogy a plebejus beállítottság a nemesi szemlélettel szemben tendenciaszerűen vonzódott a fejedelmi hatalomhoz, még az olyan, royalistának messzemenően nem tekinthető költőnél is világosan kivehető jelei vannak, mint Batsányi János. L. Bíró Ferenc: *A természet gyermekei és a haza fia. (A fiatal Batsányi és az 1770-es évek irodalma).* Literatura, 1983. 1–4. 184–192.

különbségeket. A mai olvasót a regénynek ezek a vonásai már taszítják, a kortársak számára viszont a regény *egészsének* tétje még elhomályosította a negatív mozzanatokat. Ez a tét nagyon is jelentős: a nemesi Magyarország ideológiai alapjainak kétségbevonásáról van szó. Ezt jelzi — elméleti szinten — a nemesség és jobbágyság közötti különbségek feloldása, ezért jelenik meg a régi és tősgyökeresen magyar a népi alakjában, így léphet elő egy talpraesett és érzékeny leányzó a honfoglaló magyarság reprezentánsává, és ezért szorulnak háttérbe a regény cselekményében maguk a honfoglaló vitézek.

De éppen ezért kell hiányozniuk Dugonics epikus kompozíciójából a magyarság hasonlóképpen vitéz elődeinek, a hunoknak is.

Az elmondottak alapján belátható: jelenlétük megtörné a regény ideologikumának következetesen érvényesülő tendenciáját. Arról ugyan nincs szó, hogy ennek érdekében meg kellene, vagy akár csak meg lehetne szakítani minden kapcsolatot a szkíta ősökkel: háttérben maradós a lábjegyzetekben bőségesen dokumentált létezésükre változatlanul szükség van. De Dugonics művében úgy marad meg a hun–magyar rokonság mítosza, hogy a magyarság fogalmát immár nem sajátíthatják ki a harcoló magyarok, azaz — Dugonics meghatározását idézve — a nemesek, akik (folytatva a nem szó szerinti idézést) egyébként is csak mintegy ötödét tették ki a honfoglaló népnek. Az északi rokonság bevonása a regény világába ezt a kisajátítást gátolja meg, az ő segítségükkel úgy lehet háttérbe szorítani a nemzetnek csak a nemességre korlátozódó fogalmát, hogy azért nem szakadnak el a szkíta ősohöz kapcsolódó szálak sem. A „karjeli” rokonoknak éppen ez a szerepük a regényben — bevonásuk a cselekménybe egyszerre alkalmas a hagyomány távolítására és a távolságban való megőrzésére. A szakítás ebben a történelmi pillanatban, az 1780-as évek második felében ugyancsak gyengítette volna az osztatlan és egységes, azaz: nem feudális, rendek szerint nem tagolt nemzet Dugonics és kortársai számára egyaránt fontos fogalmát.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

ÖSTÖRTÉNET ÉS METRIKA

A MAGYAR METRIKUS VERSELÉS XVIII. SZÁZADI FÖLTÁMASZTÁSÁNAK ESZMETÖRTÉNETI HÁTTERE

A XVIII. századi magyarországi irodalmi megújulás *minden* iskolája — és nemcsak a franciás, amelyről ez köz tudott — az újjászületés, a szó szerinti értelemben vett „reneszánsz” igézetében alkotott, s ennek megfelelően válasz totta meg alapjelképeit. Ebben a szűkebb értelemben tehát igaza van Bánóczi Józsefnek, aki Révai Miklós-életrajzában terminusértékkel használta a „magyar reneszánsz” kifejezést.¹

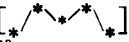
Világrendítő események költői parafrázisára az antikvitas óta szívesen használták a csillagászati metaforikát. Rájnis József is így tett, mikor — a XX. századi avantgarde kiált ványokra emlékeztető öntudattal fellépven — *A' Magyar Helikonra vezérlő kalauz* I. Könyvének, a *Példáknak* élére illesztett költeményében szólítja így meg — az *Elöl-járó-be széd*ben, Adyt előlegezve még szolgálknak, itt már fiainak nevezett verseit:

Noszsza siessetek
Tí öröm'hangjaival gyenge szökést szeretők!
Tí egyszer-'s-mind késő lábbal
Nehezen-mozgók!
Índuljatok! kemény-tekéntetű Néphez
Szittjai Vérhez
Tí lesztek követim.
Veszem észre, borzad hajatok, 's tudom miért:
Lám a' hol Danaé' fia
Közel a'szép Andromedához

¹ Bánóczi József: *Révai Miklós élete és munkái*. Bp. 1879. 143. sk k.

A' gyémánt-kardot mutogatja Medúza' fejével,
Ott vérben-mosdott kézzel Bellóna fel-írta
Tsillagos égre nevét.²

Lábjegyzetében a költő azok kedvéért, akik nem értenék
célzását, meg is magyarázza a csillag-szimbolikát:

„Felette-igen-távol-lévő dolgokról beszéll a' Poéta; nem-is aggódik,
ámbár eleve-el-látja, hogy némelly tudóskáknak úgy fognak tetszeni
e' versek, szinte mint a' bagolynak a' tiszta verő-fény. Te, tudós
Magyar! minthogy tudod, merre vagy az Északi tengely-vég;
(Polus Septemtrionalis) tudod, merre vagy a' Göntzöl-szekére;
éjjel, mikor tiszta az ég, szegezz'd erre szemeidet: fordíts'd azután
az Ország-útja-felé. (Via lactea, azaz Tejút) Ott fénylik a' Gorgo-fő-
viselőnek (Perseus) és a' meg-kötözött Leánynak (Andromeda) tsil-
lagzatja. E' két tsillagzat-között tekénts az Északi-tengelynek vége
felé; ihon! szemedre kerül a' Széken-ülő (Cassiopea). Ez ama' szép
tsillagzat, a' mely ugyan több tsillagokból áll, de öt nagyobb a'
többinél, és úgy vagy helyhesztetve, hogy, a'ki reá-néz, könnyen
észre vehesse az [] bötűnek képét, a' mely első bötűje a'
Magyar névnek.”³

A vers további részében ki is fejti a magyarok eme csilla-
gának tulajdonságait, megjegyzi róla, hogy lába alá tapodja
a rút gonosztságot, és „Most-is naponként szebben emelkedik,
/ Feje meg-haladja fellegek' magasságát”.⁴ Majd a képet a
szokásos Mars–Ars kettősség jegyében oldja fel, mert biztat-
ja „bátortalan fiait”, azaz verseit, hogy

Van nála divatja
A' Tudománynak.
Majd megbarátkozik
Helikon' szelíd Leányival:
Nem sokára
Fébus arany-koronás tetejére tekéntvén
Meszszűnven szemlélteti képét.⁵

² Kőszegi Rájnis József: *A' magyar Helikonra vezérlő Kalauz.*
(...) Posonyban, (...) 1781. „A' Poéta, verseit el-botsátván, magát
jó reménységgel biztatja.” 2–3.

³ I. m. 2–4.

⁴ I. m. 3.

⁵ I. m. 3–4.

Ez a programvers elegyes metrumban van írva. A gyűjteményben, a példák között még egy elegyes vers található, a *Mojzes' Éneke*. Az Exodus XV. fejezete 1 – 19. versének fordításához a következő nagy jelentőségű jegyzetet csatolta:

„Úgy tetszik, mintha a' régi tudós Emberek azt tartották-vólna, hogy ez az Ének a' Zsidóknál-is igaz versekből áll; minthogy bizonyára igaz Ének: a' Zsidók pediglen szinte azon rendekhez szabták az ő Énekeiket, a'mellyekhez azután a' Görögök, és Deákok verseiket alkalmaztatták. Így bizonyítja ezt Sz. Hieronimus *Praef. in. L. Job.* Quod si cui videtur incredibile, metra scilicet esse apud Hebraeos, et in morem nostri Flacci, Graecique Pindari, et Alcaei, et Sapphus, vel Psalterium, vel Lamentationes Jeremiae, vel omnia fere Scripturarum Cantica comprehendí; legat Philonem, Josephum, Origenem, Caesariensem Eusebium, et eorum testimonio me verum dicere comprobabit. Mindazonáltal mostanában-is találkoznak, a'kik ezt magokkal el-nem-hitethetik; talám azért, hogy az elegyes verset versnek nem tartják. Én ezért nem akarok üstöket vonni. Elég az, hogy ugyan ez Ének, ha az ő igaz értelme-szerint Magyarra fordíttatik, igaz versekből áll, a'mellyek e'képen folynak.”⁶

„Igaz versen” Rájnis természetesen a metrikus verset érti. Az, hogy nyitó versével azonos metrumfajtában, tehát elegyes versben fordítja Mózes énekét, a szerénykedő, a hajbakapást elhárító formulája ellenére is arra utal, hogy ő igaznak tartja a Jeromos tekintélyével támogatott teóriát a héber verselés metrikus rendjéről. Megerősíti ezt az is, hogy előszavában megemlíti, hogy:

„Ki kényszerítheti a' Poétát arra, hogy mindenkor azon egy mértékhez szabja verseit? lám szépen foly az Elegyes vers-is. Majd, ha élek, azt-is nyilván meg-bizonyítom, hogy az e'-féle versekhez a' Műzikanak hangjait igen szépen alkalmaztathatni.” Jegyzetben pedig ezt fűzi hozzá: „Már bé-is-teljesíttem ez ígéretemet, midőn ő Excelentziájának ZICHY FERENTZ Gróf Úrnak, a' Győri Püspöknek Udvarában a' Mojzes' Énekét az Éneklési mesterségek régulái-szerint el-énekeltettem. Az egész Műzikát örömet közleném édes Házámmal, ha valamelly Metzés el-é-segítené ki-nyomatását.”⁷

⁶ I. m. 37.; vö. *Biblia Sacra Vulgatae editionis*. Ed.: Valentinus Loch.¹¹ I. k. Ratisbonae, 1902. XXXI–XXXII.

⁷ I. m. 7 fnn.¹

A „színlelt szerénység” retorikai formuláját még egyszer alkalmazza könyvében. A II. Könyv (*Régulák*) I. részének II. Tzikkelyében így szól a nyelvrokonságról; miután Tsétsi János, Kalmár György és Bél Mátyás nyomán a számba jöhető nyelvrokonságok között a zsidó, „káldéai”, arab, perzsa, szittyá és finn nyelvet említette:

„A’ Zsidó nyelvnek nyelvünkhez-való hasonlóságát sok tudós Magyarok teli torokkal rebesgették. Én ez-iránt nem akarok üstökbe kapni; helyén hagyom, ha többet mondtak-is, mintsem kellett-vólna. Nintsen időm illy heába-való bojtorjánoskodásra.

Jól tudom magam-is, hogy szépen eggyez e’ két nyelv némelly ígékre nézve, a’ mint ki-ki észre veheti a’ következő Lajstromotskából.” [Ezután 13 etimológiai egyezést sorol fel.] „Sok e’féle ígét mutathatnék, fő-képen hogy-ha kedvem vólna a’ szó-tsigázásra.

Vannak olyan szók-is, a’ mellyek a’ hangra-nézve mind a’ két nyelvben szépen eggyeznek; de mást jelentenek a’ Magyaroknál, mást pedig a’ Zsidóknál.” [Ezután három példa következik.] „Ennek-felette nem tagadhatni, hogy e’ két nyelv sokban eggyez a’ módra-nézve-is, a’ melly-szerént össze-szerkeszti az ígékét; ’s a’ t.”⁸

Ezután azonban leszögezi, hogy az élő zsidó hagyomány, tehát a rabbinikus ejtésmód szerint sosem lehet eldönteni, hogy valójában hogy hangzott a héber vers; még kevésbé látja szükségesnek, hogy a többi, rokonnak tételezett nyelvből vonjunk le metrikai szabályokat a magyarra nézve. Álláspontja világos: a régi héber vers, amely Szent Jeromos szerint természetesen megelőzi Homéroszt is, alkalmas volt a metrikus verselésre; az összes számba jöhető nyelvrokonság közül pedig egyedül a héberre hoz példát, és nyilvánítja ki – ha fenntartásokkal is – egyetértését.

Joggal tételezhetjük fel tehát, hogy Rájnist nemcsak a Kazinczy anekdotájában említett, illetve a saját, önéletrajzi kijelentéseiből rekonstruálható körülmények – amelyeket Négyesy László olyan szépen össze is egyeztetett⁹ – indították

⁸ I. m. 76–77.

⁹ Négyesy László: *A mértékes magyar verselés története*. Bp. 1892. 81. skk.; vö. Ágh Lajos Norbert: *Köszegi Rájnisi József élete és munkái*. Bp. 1890.

arra kísérletre, hogy „hasonlíthatatlan Nyelvünknek természeti szépségét illy kemény régulával” összebékéltesse!¹⁰ Hanem őstörténeti meggondolások is. Ha a magyarral legvalószínűbben rokon héber alkalmas a görög-római metrumra, akkor a magyarnak is annak kell lennie. A „hasonlíthatatlan” jelző arra utal, hogy Rájniss nem egyenes leszármazásban gondolkodott, hanem valahogy úgy, mint Révai Miklós, aki a héber nyelvet a magyar anyai nagynénjének tekintette.¹¹

Rájniss esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy viszonylag jól felrajzolhatjuk teóriái mögé a tudománytörténeti háttérrel. Előzményei közül ugyanis Sylvester Jánosnál meg lehetett határozni, mint Balázs János könyvéből kiderül,¹² azt a kört, amelyben a XV – XVI. század folyamán élő nyelvi kísérletek folytak olaszoknál, franciáknál, spanyoloknál, angoloknál, németeknél és cseheknel nemzeti nyelvű klasszikus metrum kialakítására, ám Sylvester maga adós marad azzal, hogy összekösse, illetve a tudomány által összeköthetővé tegye metrikai újítását a zsidó nyelvrokonság általa is hangoztatott teóriájával. A rákövetkező majd kétszáz év folyamán van ugyan egy vékonyan csörgedező ere a metrikus verscsinálásnak, teoretikus indoklással azonban nem találkozunk. A nagy kezdeményező, a Rájniss által is tisztelt Molnár János például csupán a mintát kínáló és nálunk is alaposan ismert görög és római metrikára, illetve a magyar nyelv természetére utal, arra a természetre, „mellyhez minden illik”.¹³ Elméleti alapjait naturalistának nevezhetjük — így tett már Bánóczi is —, mivel így ír: „Azok készítésében csak a’ természet volt a’ szemem előtt, a’ mely

¹⁰ Rájniss: i. m. 6 fnn.^r

¹¹ Vö. Bánóczi: i. m. 329.

¹² Balázs János: *Sylvester János és kora*. Bp. 1958. 301–303., vö. a 430. lapon a VI./72. jegyzet; J. E. Spingarn: *A history of literary criticism in the Renaissance*.² New-York, (...), 1908. kül. 214. skk.

¹³ Molnár János: *Régi jeles épületek*. Nagyszombatban, (...) M.DCC.LX. XXV.

szót az megkettőztet, meg-hosszszabít, azt hosszszasan ejtem, a'mit meg-rövédt, azt meg-perdíttem én-is.”¹⁴ Molnár János, a nagy tudományú férfiú természetesen csupán könyve jellegéhez alkalmazkodik, mikor itt nem bocsátkozik hosszabb fejtegetésekbe. Hiszen nyilván ismerte a később Rájnisi által is hivatkozott Bél Mátyás-művet, a régi hun-szkíta írásbeliségről, amely egy helyen éppen a magyar magánhangzórendszert hasonlítja a göröghöz és a latinhoz.

„Ceteroquin diphthongus haec rite pronunciata, decus quoddam linguae Hungaricae conciliat, estque, vel *quasi brevis*, vel κατ'ἑξοχὴν *longa*. quia scilicet diphthongi longae sunt tam Graecis quamque Latinis, adde et Hungaris; *quasi breuem* tum appello, cum sine exstanti mora profertur, ut: *Gyöngyös*, gemmatus, et nomen oppidi in Comitatu Heuesiensi: uti contra *longa* κατ'ἑξοχὴν tunc est, cum longiorem ad pronunciandum moram requirit, ut: győző, vincens.”¹⁵

Ez a megjegyzés az „ornatus”-szal kapcsolatban hangzik el, tehát a nyelv művészi kezeléséről, és így szinte *in nuce* a görög-római és a magyar metrum összehangolásának lehetőségét rejti magában. Bél Mátyás egyébként — mint köztudomású — a héber nyelvrokonság híve volt, és ha erről a témáról tervezett nagy művét nem is készítette el, sok megjegyzés található erről a kapcsolatról az előbb idézett műben magában is. Igen fontos például, hogy az ékírást, amelyet ő ősi hun-szkíta, tehát ősmagyar írásnak tart, Komarinus nyomán természetszerűleg besorolja a keleti nyelvek (héber, szír, arab, kaldeus, perzsa, török stb.) írásainak családjába, Zamoscius nyomán pedig hozzáfűzi, hogy ennek oka: a magyar is ázsiai nyelv, ezért természetes, hogy az ázsiai írásmódot alkalmazza, azaz akárcsak a héber stb. jobbról balra ír.¹⁶

Rájnisinál azonban — hála elsősorban a Szent Jeromos-idézetnek — nem kell ilyen morzsákból összerakni a metrikus

¹⁴ I. m. XXVI–XXVII.

¹⁵ Matthiae Belli(:) *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*. Lipsiae, (. . .) MDCCXVIII. 37.

¹⁶ I. m. 59–61.

újítás eszmetörténeti hátterét. A zsidó – magyar nyelvrokonság elméletét, amelyet Venetianer Lajos foglalt össze elsőnek,¹⁷ újabban Hegedűs József állította be az európai nyelvtudomány fejlődésének kereteibe.¹⁸ Világosan leszögezi, hogy Gelejinél kezdődik az az irány, amely a magyarság európai elszigeteltségét és ázsiai eredet-tudatát fejezi ki a héber nyelvrokonság eszméjében. Gelejitől Komáromi Csipkésen át Révaiig húzódik az a vonulat, amely egyszerre hangsúlyozza a héberrel való rokonságot, és azt, hogy a magyar „főnyelv”, tehát tulajdonképpen összefügg az ősnnyelvvvel, amelyet a héber reprezentál legjobban, mégis független.¹⁹ Ha ebben a keretben tekintjük a finnugor rokonság eszméjével való küzdelmet a magyar őstörténetíróknál és nyelvészeknél, akkor egészen más fénybe kerül nemcsak a Sajnovics előtti tudománytörténeti fejlődés, hanem maga Sajnovics is. A legtöbb héber etimológiát a magyarban feltaláló Otrokócsi Főris Ferenc például így ír az ugorokról, azaz a „Juhri” népről:

„An vero *Iuhri* hodie in Asiatica *Iuhra*, eodem utuntur sermone, quò nos, praeter illa, quae ex aliis híc consignavi, nihíl de hac re compertum habeo. Si Sereniss. Dux Moscoviae mitteret aliquando subsidium Augustiss. Rom. Imperatori, ac Nostro Regi Hungariae Serenissimo, contra Turcas, vel Tartaros, et in medio ejus futuri essent aliqui è Regione *Iuhra*, et ex semine antiquissimorum *Hungarorum*, tunc hac de re apud Hungaros veros, judicium certius, fieri posset. Sim impermixtè, saltem quoad essentiam et fundamenta linguae, antiquum Hunnorum idioma retinuerunt, tum illi, tum alii, si qui sunt in Asia Hunni; non dubium est, quin laudem nobiscum linguam, in essentialibus habeant.”²⁰

¹⁷ Venetianer Lajos: *A héber – magyar összehasonlító nyelvészet*. (Klny. az Izr. Magyar Irodalmi Társulat 1898. évkönyvéből.) Bp. 1898.

¹⁸ Hegedűs József: *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú nyelvtudomány tükrében*. Bp. 1966. (Nyelvtudományi Értekezések)

¹⁹ I. m. 53–54., 74–76., 90–107.

²⁰ Otrokócsi Főris Ferenc: *Origines Hungaricae* (. . .) Franequerae, 1693. I. 269–270.; vö. Zsirai Miklós: *Finnugor rokonságunk*. Bp. 1937. 477–478.

A délibábosnak tartott Otrókócsi tehát tapasztalati vizsgálatokat sürget a nyelvrokonság fokának eldöntésére. (Érdekes egyébként, hogy az első világháborúban mennyire fellendítette finnugrisztikánkat az orosz hadifoglyok között talált, rokon nyelvet beszélő katonáktól szerzett nyelvészeti és zenetörténeti információtömeg.)²¹

Molnár Jánosnál is szépen összefér a bábeli nyelvzavar hagyományos teóriájából levezetett soknyelvűség elmélete a szkíta-hun származás feltétlen vállalásával és a finn nyelvrokonság elfogadásával! Nála különben a zsidóság teológiai ősnép, amely azért oszlott szét a világon, hogy „jele, és fenn-tartója” legyen az írott törvénynek; a cigányok viszont a toronyépítés előtti ősnép: „jele, és meg-tartója a’ Tzigányság az írott törvény előtt-való szabad, és vidám életnek; de néha napján ezek-is vigabbak lehettek, és talán nem valának mindenkor olyan éhel-hóltak”.²² A vízözön után Molnár szerint Noé még látta Babel tornyának építését, és mivel ekkor az ősnyelvet már csak a zsidók két nemzetsége (Héberé és Falegé) beszélte, a nyelvek „öszve-vesztek”.²³ Jáfettől származnak a magyarok, azaz a szkíta-hunok.

„Elég az, hogy az Hunnusok Szittyai vérből eredtek, és a’ki ezt tagadja, soha vélekedésének bizonyos okát nem fogja adni, meg-nem győznek, nem kell tőlek tartani.

Más az, hogy az Hunnusokat a’ Magyaroknak testvér Attyafiainak tartom lenni, a’ ki pedig vélekedésemnek okát kívánnya tudni, olvassa Oláh Miklóst, Deseritzlust, Béli Mátyást, Svendtnert és Bonfinius Antál írásit.”²⁴

Amiképpen a zsidó ősnyelvet és a cigány ősnépet megkülönbözteti, a hun-szittya rokonsággal teljesen összeegyeztethetőnek tarja a sémi (zsidó-arab) elutasítását, és a finnugor rokonság vállalását.

²¹ L. Fokos-Fuchs Dávid, Beke Ödön, Kodály Zoltán kutatásait.

²² Molnár János: i. m. 132.

²³ I. m. 149—153.

²⁴ I. m. 158.

„Azt vitatják némellyek — írja —, hogy a' Magyar nyelv az Árabiabéli szóllással felette határos: Én Furnier Györgyel a' mi nyelvünket örömetest' keresném Ingrában Muszka-Ország tartományában: holott onnét jöttek ki, úgymond, a' Magyarok, és ott a' Magyar nyelvnek még most-is kelete vagyon.

Olvastam egy tanúlt embernek keze írásit, melyekben fel-találtam, hogy a' Magyarok jó sok szókot úgy ejtenek, mint a' Finníabéliek: egytől fogva tízig tsak nem egy-féle képen vetnek számat. Bessarábiában magyarul beszéllenek ugyan az emberek; de azoktólünk származtak azokra a helyekre. Nékem úgy tetszik, a' Tatárok között leg-hamarébb' fel-találhatnók annak kút-fejét, ha arra valakinek gondja volna. Vaj-ki hasznos volna ez a szép tudomány.”²⁵

Vagyis Molnár János is a „tatárok” között végzett helyszíni munkát sürget, természetesen a kor nyelvhasználatában tatároknak nevezték az északi finnugor népeket is.

Kalmár György, aki az összázsziai rokonság híve, és példáit héberből, törökből, arabból, perzsából szedegeti, metrikailag világosan leszögezi, hogy a magyar nyelvben kétféle verselési lehetőség van. Az első „stricta”, a másodikat „ligata” néven különbözteti meg. Az első a szótagszámláló és rímelő, a másik pedig a kvantitáson alapuló.²⁶ Ő maga ugyan a metrikus verselésre ad példát, de az elfogadhatónak tartott ritmikus verselés szabályait is igen részletesen leírja. Megjegyzendő, hogy — igaz, csak monogrammal rövidítve — Gyöngyösi István mellett egyedül Faludi Ferenc nevét említi mint olyat, aki a legjobban rímeli.)²⁷

Nem csodálkozhatunk, ha Sajnovics, aki elutasítja a héber nyelvrokonság eszméjét, sőt meg is jegyzi, hogy egyes svéd

²⁵ I. m. 174.

²⁶ Georgius Kalmár: *Prodromus idiomatis Scythico-Magarico-Chuno (seu, Hunno-) Avarici*. (. . .) Posonii, (. . .) M.DCC.LXX.

²⁷ I. m. 183—184. „Stricta nostri hodieum utuntur. Vt Taceam hymnos, cantica, cantiones, et, nescio quas cantilenas: delectari vulgo solent *Tetrasticho duodecim syllabarum*; quod in unum rhythmum desinere adsolet. *Dysticha*, praeter R. P. F. F. S. I. Poetam facillimum an quisquam nostratium usurpauerit, nescio.” A monogramos jelzés talán arra utal, hogy Faludi versei ekkor még csak kéziratban terjedtek. Mindenesetre ez az első megjegyzés, amely a költő költészettörténeti helyét kijelöli.

tudósok még a lappot is a héberből akarták levezetni,²⁸ a felismert, bizonyított és védelmezett finnugor nyelvrokonságot a legtermészetesebb módon egyeztetni össze a szittyahun eredettel, sőt — Hell Miksa érvelését felhasználva — a kínait teszi meg minden ázsiai nyelv ősanijának.²⁹ Ezzel tulajdonképpen még mindig azon az elméleti kereten belül mozog, amelyet a korábbi nyelvfilozófia határozott meg, csupán a héber — mint ázsiai ősnelv — helyébe a kínait állította.) Érdekes egyébként, hogy Faludi a *Demonstratio*-ban nemcsak a *Halotti Beszéd* modern átírásával szerepel, hanem a „minta” szó felismerésével is.)³⁰

Ebben a tágabb szövegösszefüggésben helyezhetjük el tehát Rájniss őstörténeti tudatát. Ami pedig a verstani vonatkozásokat illeti, az idézett Szent Jeromos-részlet már fel is sorolta azokat az elődöket, akik Flavius Josephustól fogva vallották a héber vers metrikus természetét. A reneszánsztól kezdve hatalmas irodalma támadt a héber vers természetéről folytatott vitáknak. A Magyarországon elérhető szakirodalomból Israel Baroway egy tanulmányát tudtam hasznosítani.³¹ A magyar szakirodalomban pedig Zsoldos Jenő tanulmánya illesztette be Rájniss Szent Jeromos-idézetét a Herder és Lowth körüli verstörténeti eszmélkedésbe.³² Horváth Iván

²⁸ Joannis Sajnovics (. . .): *Demonstratio Idioma Ungarorum et lapponum idem esse*. (. . .) Tyrnavie (. . .) 1770. 20. (A megjegyzést említi Venetianer Lajos is: i. m. 19.)

²⁹ Sajnovics: i. m. 46 skk.

³⁰ I. m. 80.

³¹ Israel Baroway: *The accentual theory of Hebrew prosody: a further study in Renaissance Interpretation of Biblical form*. ELH (A Journal of English Literary History). Vol. 17. (1950) 115—135. = Előző tanulmányaira, illetve a kérdés történetére vö. Perry B. Yoder: *Biblical Hebrew*. = Versification. *Major Language types*. *Sixteen Essays*. Edited with a Foreword by W. K. Wimsatt. New York (. . .), 1972. 52—65. Kül. a 63. lapon 15. jegyzetet.

³² Zsoldos Jenő *Jób könyve a XVIII—XIX. század-forduló magyar irodalmában*. = Emlékkönyv Dr. Hevesi Simon pesti vezető fő-rabbinak, papi működése negyvenedik évfordulójára. (. . .) Bp. 1934. 290—304.

hívta fel először a figyelmet Lowth bibliai verselméletének magyarországi metrikai és verstörténeti tanulságaira, illetve utóéletére.³³ Orosz László Révai Miklós Augustine Calmet alapján készített, Csaplár Benedek által csak részben kiadott verstani értekezését illesztette be a héber–magyar metrikai összehasonlítás őstörténetileg is motivált (hiszen Révai Calmet nyomán próbálja meghatározni az Attila udvarában énekelt dalok jellegét) történetébe.³⁴ A szakirodalom alapján úgy látjuk, hogy a Rájnys által elfogadott, Jeromos tekintélyével szentesített teória mellett létezett egy másik is, amely a héber vers hangsúlyos jellegét állította. Ezt az újkorban a rabbinikus forrásoktól ihletett Steuchus, Tremellius, majd Philip Sidney és sokan mások képviselték.

Baroway azonban bebizonyítja, hogy – szoros olvasatban – már Jeromos szövege is érthető úgy, hogy az egyházatya megkülönbözteti a szorosan vett metrumot a kvantitatív ritmustól; a megkülönböztetés feltehetőleg Quintilianustól ered. J. J. Scaligert és Tremelliust az akcentuáló teória hívei közül Rájnys is ismerte, mégis a metrikus értelmezés mellett dönt, s ebben nyilván az motiválta, hogy még leginkább a héber–magyar nyelvrokonságot tudta elfogadni. Vállalkozása tehát – ha ellenkező teoretikus bázisokon nyugszik is, mint a lowthiánusoké – hasonló eredménybe torkollik; a bibliai költészet sajátosan értelmezett karakterére építi föl az új nemzeti versrendszert. Kiadatlan, Szombathelyen őrzött poétikájában már az arab költészet metaforáit is elemzi;

³³ Horváth Iván: *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben (Földtől Aranyig)*. ItK, 1972. 290–306. Vö.: „Számítalan az soc vala vala vala”. = Szenci Molnár Albert és a magyar késő reneszánsz. Szerk. Csanda Sándor–Keserű Bálint. Szeged, 1978. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez IV.) 183., 3. jegyzet. — E helyütt is köszönetemet fejezem ki Horváth Ivánnak tanulmányom elkészítéséhez adott baráti tanácsaiért.

³⁴ Orosz László: *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*. Bp. 1980. (ItFüz. 97.) 23–25., 56. Révai művét (*A Vers szerzés szokásban vett két különböző módjáról*... 1781) I. Csaplár Benedek: Révai Miklós élete. Bp. 1886. III. köt. 21–37.

további tanulmányok szükségesek ahhoz, hogy e hallatlanul gazdag kor sok tekintetben ismeretlennek tekinthető orientalizmusát az európai összefüggések figyelembevételével világosan iskolákra bonthassuk, hiszen nemcsak Lowth, hanem még tizenkét szerző műve szerepel Blasius Ugolinus hatalmas *Thesaurus antiquitatum sacrarum* című, 34 fólió kötetből álló, magyarországi könyvtárakban is megtalálható kiadványának 31. kötetében.³⁵ Calmet művét pedig Pozsonyban is kiadták!³⁶

Miközben ezek a viták folytak, észrevételenül már megvalósult az, amit Otrokócsi Főris és Molnár János sürgetett: tudniillik a Juhria lakóival való élő kapcsolatfelvétel. Pray Györgytől tudjuk, hogy Sebastianus Glavinichius, azaz Sebastian Glavinic, akkor a császári udvar orosz tolmácsa Szelepcsényi primás és Nádasdy Ferenc gróf fölkérésére mint a Moszkvába delegált császári követség tagja, alaposan ki-nyomozta, hogy a magyarok ugyan Jugariából származnak, de más, eltérő nyelven beszélnek.³⁷ Pray György ezt az adat-

³⁵ *Thesaurus antiquitatum sacrarum* (. . .) Autore Blasio Ugolino. Vol. XXXI. Pars prior. Venetiis, MDCLXVI. (. . .) Az előszó a héber költészetet magasan az antik fölé helyezi (5 fnn.); Lowth műve, Michaelis kommentárjával a 3. számú; Franciscus Gomarus értekezése (1636) közli a metrikus teória összes antik, ill. patrisztikus forrását (i. m. DCXI—DCXVIII.). (Az OSZK-ban a könyv jelzete: 500.993/31.)

³⁶ *Dissertatio De Poesi veterum Hebraeorum.* — Augustinus Calmet: *Dissertationes ac Disquisitiones Excerptae ex Commentario Literali In omnes Veteris Testamenti Libros* (. . .) Tyrnaviae, (. . .) MDCCLI. I. 38—63.

³⁷ Georgii Pray: *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum.* Viennae, 1761. 62—63. „Quin ex Mss. Hevenessianis, quae auctor topographiae Hungariae (ti. Bombardi — Sz. L.) refert, plane contrarium liquet. (Ti. arról, hogy a „Juhari” magyarul beszélnek — Sz. L.) Nem Sebastianus Glavinichius Episcopi Segniensis Caesarei olim ad Moscos legati Sacellanus Litteris Tersacti circa annum Christi MDCLXIX vicesima secunda Octobris exaratis, hunc in modum scribit: Unde Ungari prodierint, mihi proficiscenti in Moscoviam olim D. Archi-Episcopus Szelepchenyi, et puto etiam D. Comes

közlést, amelyet a Hevenes-gyűjteményből merített, annak bizonyítására használja, hogy a „Juhri” nyelve semmiképpen sem lehet azonos a magyarral, de a hunok esetleg eljuthattak Juhariáig is. Glavinic megírta moszkvai útjának történetét; a kézirat mai napig kiadatlanul hever a bécsi Nemzeti Könyvtárban. Vizsgálata talán fényt deríthetne rá, hogy mi ihlette a Zrínyi Miklós körébe tartozó Nádasdyt — akinek őstörténeti érdeklődése a *Mausoleum* kiadása kapcsán ismert³⁸ —, hogy röviddel tragikus halála előtt, 1665-ben egyik megbízója legyen a mondhatni első tudományos vizsgálatnak, amely az északi finnugorság és a magyarság nyelvrokonságának kiderítésére irányult. Talán az a Zrínyi Miklós van a háttérben, aki a „legbelső Ázsiából való tatárok”-at világosan a hun eredetű magyar nép rokonaiként ábrázolta eposzában?!³⁹

Nadasdi, ut inquirerem, in commissis dederunt; quod et intus indagavi, et veni in cognitionem, quod ex provincia Iugaria, quae Magno Duci Moscoviae pariet, exierint, sed loquantur lingua abstrusa”; vö. *Enciklopedija Jugoslavije*. 3. köt. Zagreb, 1968. 474. Eszerint Glavinic (1630—1698) előbb udvari orosz tolmács, majd zenggi püspök 1665-ben volt Moszkvában. (Ellentmondás, hogy Szelepcsényi akkor még nem volt érsek!) Útleírása: *Relatio de rebus Moscoviticis*. (Ezúttal is megköszönöm Fried István baráti eligazítását.)

³⁸ Vö. Rózsa György: *A Nádasdy-Mausoleum és Nicolaus Avancini*. ItK, 1970. 466—478.

³⁹ Vö. e sorok írójától: „A szent hazának képe” — *Őstörténet és epika Zrínyitől Krúdyig*. Kortárs, 1984. 1958—1966.

JÓZSEF ATTILA FINNUGOR IHLETE¹

Századunk magyar irodalmában általánosnak mondható írók és olvasók érdeklődése a rokon népek ősi kultúrkincse iránt. Remekművek egész sorában tetten érhető a finnugor ihlet. A közös kulturális múlttal való folytonosságot természetesen a filológiai tudományok közvetítése nélkül ma már nem lehet megteremteni. Az irodalmilag kiaknázható hagyománnyal az alkotók a finnugor összehasonlító nyelvészet és a néprajz művelőinek segédletével léphettek érintkezésbe. Irodalomtudományunk azonban még nem vizsgálta meg átfogóan azt a kapcsolatot, amely a szó művészeit e tudományosan rögzített és preparált örökséghez fűzte. Sőt, igazán kimerítően, intenzíven még a legfontosabb eseteket sem tette elemzés tárgyává. Átfogó áttekintésre én sem mernék vállalkozni, de egyetlen alkotónak, századunk egyik legnagyobb költőjének, József Attilának a finnugor univerzumban történő személyre vételére annál inkább.² Az adott keretek között

¹ A rendelkezésre álló korlátozott idő arra késztetett, hogy a Nemzetközi Finnugor Kongresszuson tömören fogalmazzam meg mondanémat, s néhány kérdést, amely bővebb kifejtést érdemelt volna, csak érintsek. Az adatokra és a szakirodalomra történő részletes hivatkozást is mellőztem, mert ez megnehezítette volna az előadás gondolatmenetének követését, különösképpen a külföldi hallgatók számára. Írásom szövegén nem változtattam. A szokásosnál valamivel bővebb jegyzetekben pótolom, ami a szóbeli előadásomban elmaradt.

² A kortársak tudatában voltak annak a kiemelkedő szerepnek, amelyet a finnugor kulturális hagyomány a költő világképének és művészi eszközeinek kialakításában játszott. A visszaemlékezések ezért igen sok támpontot nyújtanak számunkra, amikor József Attila műveltségének legarchaikusabb eredetű rétegeit tárjuk föl. Részlet-

természetesen csupán a kutatási terepen szerzett legfontosabb tapasztalataimat vázolhatom föl.

József Attila nem volt a finnugor mitológiába temetkező tudós költő. Életének egy szakaszában részt vett a forradalmi munkásmozgalomban, a valóságban is és műveiben is politizált. Nevezetes volt arról, hogy tiszta költészetté szűrte a hegeli filozófia és a marxizmus közgazdaságtan fogalmait, s arról, hogy a freudi lélektan eredményeit hasznosítva megrendítő önelemző költeményeket írt. De tudjuk róla azt is, hogy ott-honosan mozgott a modern polgári filozófiák világában és természettudományos ismeretei is számottevők voltak. A finnugor ihlet tehát költői gyakorlatának csak egyik forrása volt. A rokon népek hagyományaitól kapott ösztönzés mindazonáltal nagyon fontos szerepet kapott életműve arculatának kialakításában, és ez a vonás harmonikusan illeszkedett mind aktuális célzatú, osztályharcos verseinek mondandóihoz, mind öntudatát élve boncoló pszichoanalitikai költeményeinek világához.

Nem nehéz felismerni például, hogy *Áradat* c. versében, a csősz és a fürdeni vágyó munkanélküliek összeütközését megmintázva a költő a *Kalevala* formakincséből merített:

De rivall a csermely csősze,
békák botosa bottal mondja,
vicsorogja víz vitéze,
ordas inas, úr bolondja:
— Eltakarodj, őt tekergő!
Kotródj innen, kujtorogó!
Fattyúnak itt nincsen fürdő,
csavargónak nincs csobogó . . .
— Világ valamennyi vizét
hazatereld, víz juhásza!
Csibor húzzon tücsök-zenét
undok urad udvarába!

kérdések kidolgozásában a szorosan vett irodalomtörténeti kutatás ugyancsak jelentős eredményeket ért el. Dolgozatomban ezekre is támaszkodom.

Holott rakjon tanyát, aklot,
 nagyobb uraságra vallót —
 feje fölé vízből zsuppot,
 talpa alá vízből pallót!³

A *Külvárosi éj* c. világnézeti vallomásának ditirambikus soraiban pedig a finn nemzeti eposz *Vipunen*-epizódjának parafrázisát fedezhetjük föl:

Szegények éje! Légy szemem,
 füstölögj itt a szivemen,
 olvasd ki bennem a vasat,
 álló üllőt, mely nem hasad,
 kalapácsot, mely cikkan pengve,
 — sikló pengét a győzelemre,

³ Az *Áradat* (későbbi változatában *Öt szegény szől*) c. vers kalevalai ihletettségét legkorábban Németh Andor említi: „— Költőink annál jobban ismerik és tanulnak belőle — írja a *Kalevalával* kapcsolatban — József Attilát bizonyára a *Kalevala* ihlette a *Regős énekekre*, az *Öt szegény szálra*, meg a *Medvetáncra* is. Az ilyen strófák: »De rivall a csermely csősze . . . csavargónak nincs csobogó« tisztára olyanok, mintha a *Kalevalát* olvasná az ember.” (Németh Andor: *Egész világ ege alatt, Beszélgetés Vikár Bélával, a Kalevala magyar apostolával*. Újság, Vasárnapi melléklet, 1938. márc. 13.) Valószínűleg maga a költő hívta föl környezetének figyelmét verse és a *Kalevala* rokonságára. Közvetve erre utal két emlékezés: Müller Lajos: „Küzdünk híven a forradalomért”. = *József Attila-Emlékkönyv*. Bp. 1957 (= JAEkk.) 288.; Andrásfi Gyula: *Szemináriumvezető: József Attila*. JAEkk. 290. — Az *Áradat* rokonságát a *Kalevalával* először Képes Géza tette irodalomtörténeti elemzés tárgyává: *József Attila és a világirodalom*. A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei 1959. 14. köt. 3—4. — 83—84. (= MTA I. O. K.); *A Kalevala és a magyar irodalom*. Világirodalmi Figyelő 1961. 76—77.; *Két ismeretlen József Attila-dokumentum*. Új Írás (= ÚÍ) 1962. 520—521. — A finn eposz és a vers összefüggését Varga Domokos *József Attila és a magyar Kalevala* c. cikkében újra fölfedezte. Kortárs, 1967. 653—656. Vele szemben Kolozsvári Grandpierre Emil bizonyította Képes Géza elsőbbségét. *A magyar költészet és a Kalevala*. ÚÍ 1967. 7. sz. 106—109. — A tárgyalt összefüggést Képes Gézának az ÚÍ 1962. évfolyamában megjelent, említett cikke elemzi legbehatóbban. Többek között rámutat a szövegszerű egyezésre a „vicsorogja víz vitéze” sor és a finn eposz XVIII. énekének „Nem dicsérek víz vitézit, / Hullámon húzódó férfit!” sorai között.

A *Kalevalában* pedig Vejnemöjnen a varázstudó Vipunen zsigereiben mintegy műhelyt rendez be, s ott vasat izzít és kovácsol a híres táltos legnagyobb megdöbbenésére:

Szén jődögél ím a számba,
Nyelvemre üszök ütődik,
Torkomba vas alja tódul.

Hogy kellemetlen vendégétől megszabaduljon, a jeles javas bűvigéket mond:

Te is nemde onnan tértél,
Bűbáj úgy-e onnan értél
Szívembe, az ártatlanba,
Én hibátlan hasamba,
Harapdálni, rágicsálni,
Húsom falni, fölszabdalni?
Kotródj már, kopója Híznek,
Alvilág csahossa vessz meg,
Pusztulj belsőmből, pimassza,
Májamból, te föld gonossza,
Ne fald föl szívem közepét,
Lépemet ne túrd szanaszét,
Ne hasogasd már hasamat,
Ne tapodd tovább tudómet,
Köldököm ne rágd, ne lyuggasd,
Lágyékim ne tépd, ne szaggasd,
Ne sarabold hátam csontját,
Oldalam ne bántsad folyvást!

Amikor *Szól a szája szólítatlan* c. töredékében József Attila a bensőjét feldúló ellenséges erők ellenében keresett rontó igéket, Vipunen idézett ráolvasását vette mintául, példát adva mélylélektan és finnugor mitológia tökéletes össze-
ötvözésére:

erőlködik ám az erkölcs
zsigereim zsugorgatja
ne bolondozz a belemben
ne kopogj a kebelemben
babos vesémet ne vesd ki!
ne lankaszd a lábaimat
ne szakaszd a száraitam

ne kanyarogj a karomban
 ráncom-redőmben ne rejtezz
 ne lúgosítsd a savamat
 ne szorongasd a szavamat
 ráncom ne rángasd,
 redőmben ne rejtezz
 ne torlaszd el a torkomat
 ne lapulj meg a lépemen
 ne kiáltozz a képemen
 csigolyáim ne csikorgasd
 fürtöm tövét ki ne forgasd
 Mintha égnék, láng jár végig,
 lábujjamról lobog égig
 ne nyisd meg az oldalamat
 kicsurran a forralt kőnek
 vasból való váladéka⁴

A hetedik c. vers csíráját a kutatás ugyancsak a Kalevalában találta meg Ilmarinen újdonsült feleségének osztogatott tanácsok között:

Ha bemégy a házba, légyen
 Négy, aki a házba mégyen:
 Vizes dézsát vigy kezedbe,
 Sűrű seprőt hónod alatt,
 Fogad közt fenyőszilánkot,
 Magad menj be, mint negyedik! —

⁴ A *Kalevala* és a *Szól a szája szólítatlan* c. töredék rokonságáról már Füsi József megemlékezett: „élete a szó, a szép, az egyedül igaz, mágikus költői szó szolgálata volt, verseiben . . . s ha van bennük újság, ez is csak a magyar költői hagyomány legmélyebb rétegeinek élesztgetése volt; hogy csak egyet említsünk: a finn és vogul népköltészet alapos ismeretét és hatását, mely ugyancsak filológus voltára jellemző. »Utolsó töredékei«-ben is visszatér ez a hang, »végzetes betegsége utolsó fázisaiból« — mint a jegyzet mondja, jelezvén, mennyire öntudata mélyéről szállt fel, ahogy ősi varázsszavakkal űzi betegségét: »ne lankaszd a lábaimat . . . ráncom-redőmben ne rejtezz«". (Füsi József: *József Attila összes versei*. A Toll, 1938. júl. 22.) — A kérdést Képes Géza, Varga Domokos és Kolozsvári Grandpierre Emil idézett műveikben egyaránt tárgyalják. Varga Domokos jelöli meg a vers pontos párhuzamát a XVII. énekkel, a Vipunen-epizóddal.

Erre visszhangoznak a magyar költő sorai:

Szerető után ha járnál,
 hét legyen, ki lány után jár,
 egy, ki szívet ad szaváért,
 egy, ki megfizet magáért, . . .
 A hetedik te magad légy.⁵

Sorolhatnánk még a verseket, amelyek adott formájukban nem születhettek volna meg a *Kalevala* alapos ismerete nélkül.⁶ Mégsem indokolt, hogy a József Attila-kutatás figyelme az eposzra mint egyedi olvasmányélményre korlátozódjék, a finnugor univerzumnak csupán e legszembeötlőbb pontját hozza összefüggésbe a költővel. Ennél sokkal többről és másról van szó. Talán nem túlzás úgy fogalmazni, hogy a *Kalevalával* való találkozás a költő nyelvszemléletének függvénye volt.

József Attila azzal a vicói—herderi felfogással értett egyet, amely szerint a szó születésekor költemény volt, a költészet az emberiség anyanyelve, s a mai költő, művét megalkotván, megismétli a kultúra hajnalán élt ember nyelvteremtő aktusát. Azaz, az ő tömör — parafrázálva idézett — megfogalmazása szerint: A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs. A költemény a születő szó szerepét játssza. Ezt, az itt dióhéjban összefoglalt nyelvelméletet, etnolingvisztikai költészetfilozófiának nevezhetjük. József Attila említett tételei ugyanis három tudomány kereszteződési pontján fogalmazódtak meg. Ott, ahol a XIX. század végi és XX. század eleji néprajz (Tylor, Frazer, Mauss, Lévy-Bruhl, a *Totem és tabu* író Freud stb.), a crocei filozófiából kiinduló nyelvészeti idealista

⁵ A *hetedik* és a *Kalevala* XXII. énekéből idézett sorok összefüggésének fölfedezője Varga Domokos (l. i. m.).

⁶ A szakirodalomban — indokoltan vagy kevésbé meggyőzően — még jó egy pár vers esetében fölmerül a *Kalevalával* való párhuzam. Néhány ilyen mű címe, a teljesség igénye nélkül: *Regös ének*, *Ordas*, *Medvetánc*, *A csodaszarvas*, *Egy költőre* (*Sakált kiált . . .*), *Bánat* (*Futtam mint a szarvasok*), *Óda 4*.

iskola, s az intuicionista költészetbölcselet fedik egymást.⁷ A költő érdeklődése tehát a húszas évek végén azok felé az elméletek felé fordult, amelyek a nyelvnek varázserőt, valóságot felidéző képességet tulajdonító primitív ember magatartását és mentalitását közelebb hozhatták számára.⁸

Magától értetődik, hogy az ősinek ez a valorizálása, az eredendővel való érintkezés keresése József Attilát a finnugor hagyománykincs megismerésére indította. Innen nézve a költőnek szinte szükségképpen találkoznia kellett a *Kalevalával*. A találkozás a jelek szerint időben egybeesett József Attila ismertetett nyelvész-tétikai álláspontjának kialakulásával. Mindkettő a húszas évek végére tehető, s összefügg a költő ekkori népies politikai és kulturális tájékozódásával:

„Mi lebegett előtte? Valami paraszt-szövetkezeti birodalom képe, kiegyensúlyozott anarchia, szervezett jómód és viruló művészet. Olyan világ, melyről majd lemállott a kapitalizmus fénye, szennye és talmi tömegbódulata, olyan világ, melyben a lelket nem futószalagon képzik, a szót és dallamot nem kész mintából öntik, hanem kapálják. Egy bartókul és kalevalául zengő világ” — emlékezik Ignotus Pál.⁹

A munkásmozgalom felé tett politikai fordulata a legkevésbé sem fékezte le érdeklődését a finn nemzeti eposz iránt. A finn hősköltemény Vikár Bélától kapott példányát „hazavitte, s amíg élt, nem vált el tőle többé . . . a könyv lapjait állandóan forgatta, a szöveget tanulta, szavalta, hirdette és ünnepelte.”¹⁰ Megerősítik ezt az emlékezést a költő

⁷ József Attila nyelvész-tétikai beállítottságával kapcsolatban l. az ItK 1984—1985. évfolyamaiban megjelent dolgozataimat. Tverdota György: *József Attila névszemlélete*. ItK, 1984. Továbbá: Horváth Iván: *Névvarázs*. Uo.

⁸ Itt csak néhány olyan műre utalok, amelyek esetében filológiai bizonyítékokkal rendelkezünk arra nézve, hogy a költő tanulmányozta őket: Róheim Géza: *Magyar néphit és népszokások*. Bp. 1925; Solymossy Sándor: *Névmágia*. Magyar Nyelv (= MNy) 1927. 83—99.; Zlinszky Aladár: *A névvarázs*. Uo. 101—109.; Hevesy Iván: *Primitív művészet*. Bp. 1929; Sigmund Freud: *Totem és tabu*. Bp. 1918.

⁹ Ignotus Pál: *Csipkerózsa*. Haladás, 1947. okt. 23. (32 rész).

¹⁰ Bokor Imre: *Találkozásom József Attilával*. JAEkk. 380.

atjai barátja, a másik európai látóköri *Kalevala*-rajongó költő, Kosztolányi Dezső feleségének szavai:

„Attila elkezdte mondani a *Kalevala* sorait . . . Kezdetben felváltva mondogatták férjemmel, de Attila annyira belemelegedett, hogy minduntalan férjem szavába vágott, ő akarta mondani. Férjem mosolyogva hagyta vendégét, hadd mondja kedvére. Az sehogyse tudta abba hagyni. Fel-felugrált a vacsora mellől, a székek mögött, az asztal mentén föl s alá járkált, lelkesülten. Mintha vizsgázni akarna, jól vizsgázni — Kosztolányi »tanár« jelenlétében.”¹¹

A költő kétségkívül jól vizsgázott Kosztolányi előtt, aki szerint a *Kalevalát* „népkönyvvé kellene tennünk, szellemiségünk és irodalmi műveltségünk gerincévé, az iskolában kellene olvastatnunk és fejből megtanultatnunk verseit”.¹²

De jól szerepelt József Attila *Kalevala*-tudásával Vikár Béla előtt is, akinek ugyancsak az eposz részleteinek felmondásával mutatkozott be.¹³ A Vikárral való 1932-ben történt összebarátkozás a költő *Kalevala*-élményét jelentősen tovább mélyítette: tudományos irányban fejlesztette tovább. Jelzi ezt a tudós kalauzolást Vikár *Magyarázatok a Kalevalához* c. könyvének József Attila számára dedikált példánya, amelybe Kosztolányi írt érdekes előszót.¹⁴ De jelzi ezt Vikár egyik

¹¹ Kosztolányi Dezsőné: *Egy este József Attilával*. ItK, 1955. 200.

¹² Vikár Béla: *Magyarázatok a Kalevalához*. Bp. 1935. = *Kalevala*. Kosztolányi Dezső bevezetője 13.

¹³ „Boldog vagyok, hogy megismerkedhettem a 'Szépség szálait szövő'-vel — idézi Bokor Imre a költő szavait —, a finn nemzeti eposz átültetőjével, mert esténként, ha korán hazatérek, Juditnak részleteket olvasok fel belőle, sőt több versét meg is tanultam, íme: Ámde mégis, mindhiába, / Csapát törtem új danákra, . . .” Bokor Imre: i. m. 380. — Emlékezésének hitelét alátámasztja a dedikáció, amelyet a költő a *Külvárosi éj* Vikár Bélának ajándékozott példányába írt: „Vikár Bélának, aki életem legnagyobb szellemi örömét szerezte a csodálatos magyar Kalevalával, fiúi szeretettel. Bp. 1932. okt. 21. József Attila”. Vö. Képes Géza: *Két ismeretlen József Attila-dokumentum*. ÚÍ 1962. 522.

¹⁴ A dedikáció szövege: „József Attila kedves öcsémnek. Vikár Béla”. Idézi: Tasi József: *József Attila könyvtára*. ItK, 1976. 388.

interjúja is, amelyben az idős tudós fordító így értékelte időközben elhunyt fiatal barátjának képességeit, különös tekintettel a *Kalevalához* való viszonyára:

„Egyszer a »Toll«-ban olvastam egy Villon-fordítását, és olyan kitűnőnek találtam, hogy rögtön írtam neki, látogasson meg. Odaadta nekem az eredeti verseit is. Megrendüléssel olvastam őket. Megállapítottam, hogy közöttünk a helye... Igen, ő értette a *Kalevalát*. Ami nem kis dolog, mert útvesztő mitológiájával, csalafinta szójátékaival ugyancsak próbára teszi az értelmet.”¹⁵

József Attila *Kalevala*-képéről közvetlenül keveset tudunk. Álláspontja feltehetőleg közel állt ahhoz, amelyet Kosztolányi alakított ki az eposzról. Valószínűleg ő is benne kereste pogány kori költészetünk nyomait, ő is inkább őskölteménynek, mint hőskölteménynek fogta föl. Az ő érdeklődését is fokozta a mű iránt, hogy főhőse a komoly, öreg Vejnemöjnen, tehát egy ősköltő, illetve költő-ös, azaz hogy a *Kalevala* szemlélete „művészetközponi, irodalomközponi”.¹⁶ A benne olvasható átokmondások, ráolvasások, egy ősi dalnokversenyt, továbbá a hárfa megszerkesztését és megszólaltatását elmondó részletek révén a mű bőven nyújthatott számára anyagot, amikor a szó varázsserejébe vetett ősi hitet tanulmányozta. S még folytathatnánk azoknak a mozzanatoknak a sorát, amelyekben a jelek szerint a két huszadik századi magyar „kalevalázó” költő egyetérthetett.

Végezetül egy olyan mozzanatot ragadunk ki, amely mindkettejük gondolkodásában egyértelműen kimutatható. „Ez a csodamalom – írja Kosztolányi említett bevezetőjében a szampóról – nem bűvös sámándob, ahogy régebben hitték, nem is templom, nem szivárvány vagy szentkép, hanem az Irmansul-lal, az égtartó oszloppal maga a fölöttünk forgó csillagos égboltozat.”¹⁷ József Attila kávéházi barátainak

¹⁵ Németh Andor: *Egész világ ege alatt. Beszélgetés Vikár Bélával, a Kalevala magyar apostolával*. Újság, Vasárnapi melléklet, 1938. márc. 13.)

¹⁶ Kosztolányi felfogását a *Kalevaláról* l. i. m. 10.

¹⁷ Kosztolányi: i. m. 11.

egyike — Agárdi Ferenc — majdnem ugyanezeket a szavakat adta a költő szájába:

„Egyszer Attila a *Kalevala* hatalmas kötetével a hóna alatt jelent meg. Ezt az öreg Vikár Béla ajándékozta neki. Attila nagy előadást tartott a Szampó malomról, mely nem más, mint a Világmindenség, és a Szampó tengelyéről, melynek tetején a sarkcsillag a szeg.”¹⁸

A közös forrás, amelyből mindketten merítettek — Kosztolányi utal is erre —, Emil Setälä 1930 elején *A Sampo rejtvénye* címmel tartott előadása, amely egy vezető magyar nyelvészeti folyóiratban 1933-ban látott napvilágot. Ebben a tanulmányban Setälä nemcsak a Szampóról, hanem az egész *Kalevaláról*, az eposznak a finn néphagyományhoz való viszonyáról kifejtette véleményét.¹⁹ A finn őskölteményből kölcsönzött eszközök, a belőle fakadó ihlet mögött tehát tudós búvárkodás, a tárgy elmélyült tanulmányozásának nyomai mutathatók ki.

Mivel azonban a költőt az ősi kultúrállapotok foglalkoztatták, nem volt oka érdeklődését a *Kalevalára* korlátozni, hiszen a néprajz és a nyelvészet ezer más irányból áramoltatta feléje az ismereteket. Hogy csak egy példát említsek, nagyra értékelte Róheim Géza kutatásait.²⁰ Olvasta könyvét, amely-

¹⁸ Agárdi Ferenc: *Emlékek. 3. Nagy Lajos és József Attila*. JAEkk. 273.

¹⁹ Emil Setälä: *A Sampo rejtvénye*. MNy, 1933. 193—206. A MNy következő, 1933. 9—10. számában, azonos című cikkben rövid kiegészítést fűzött az előadáshoz.

²⁰ „Több alkalommal fejtegette Róheim Géza *Magyar néphit és népszokások* c. könyvének jelentőségét is. Az ő tanácsára kerestem fel először Róheim Gézát. Egyszer hírül hozta, hogy Róheim pszichoanalitikai szemináriumot fog tartani és azt ajánlotta, hogy minél többen vegyünk részt azon” — írja Gunda Béla: *József Attila és a néprajz*. Ethnographia, 1957. 634—635. — Vágó Márta is utal könyvében a költő és a néprajztudós kapcsolatára: „Végül közép-afrikai törzsek szokásairól kezdett beszélni, és hozzáfűzte, hogy ezekről Róheimtől értesült. — Nem szeretem Róheimet — mondtam. — Igaz, hogy csak egyszer láttam, de nagyon csúfnak találtam. — Attila ezen felháborodott. Ő nagyon szerette Róheimet. Elmondta, hogy amikor

ben a szerző az ausztráliai bennszülöttek között tett utazásáról számolt be, és amelyben a kőkorszak körülményei között élő törzsek szokásait és hiedelmeit értelmezte pszichoanalitikus nézőpontból.²¹ De a magyarság pogány kori tradícióinak kutatása sem korlátozódhatott a finn népköltészeti örökség megismerésére. *A csodaszarvas* c. versén fölismerhetők a *Kalevala* ihletének nyomai; a mű egyik mintája nyilvánvalóan Lemminkejnen szarvasűzése volt,²² de mitikus jávorszarvas-vadászattal a költő az obi-ugor mitológiában is találkozhatott.²³ Az Arany János által földolgozott Hunor – Magyar monda pedig, amely kétségtől a vers harmadik forrásaként jöhet számba, népvándorlás korabeli és a hun – magyar mondakörhöz tartozik.

A költő híres vitairata, amelyben a népköltészet elsőbbségét hangoztatta a műköltészettel szemben, arról árulkodik, hogy a középkori magyar irodalom iránti érdeklődésének

meglátogatta, azzal fogadta, hogy most már egészen nagy költőnek számít, és amikor ő szabadkozott, elhárította, Róheim nagyon határozottan rászólt: — Viselje el! — Szemmel láthatóan boldog volt ezzel.” — Vágó Márta: *József Attila*. Bp. 1975. 241.

²¹ A könyv címe: *A csurunga népe*. Bp. 1932. Róheim könyvének ismeretéről árulkodik a költő Szántó Judithhoz küldött sorai alatt olvasható tréfás névaláírása: „Pu Kuti Wara.” (*József Attila válogatott levelezése*. Bp. 1976. 283.) Az említett személy „a még szabadon élő piccsentárak híres főnöke” volt, aki az ausztráliai bennszülöttek életét tanulmányozni akaró Róheimet pártfogásába vette. A harci díszébe „öltözött” Pukuti-wara fényképe a könyv 24. oldala után látható, kiskorú fiáé a 40. oldalt követő mellékleten szemlélhető.

²² Lemminkejnen szarvasűzését l. a *Kalevala* XIII. és XIV. énekében.

²³ Az ezzel kapcsolatos mítoszokat Munkácsi Bernát *Az ősi hatlábú jávornak négy lábúvá történt változása, azaz a „jávorszallag” éneke* címen tárgyalja a *Vogul népköltési gyűjtemény* (= VNGy) I. kötetében. Bp. 1892–1902. 367–370. A vadászat során elejtett mítoszi jávorszarvas göncölszekérként, az öt elejtő „manóember” hótálpának nyoma tejútként, a vadász háza pedig fiastyúkként az égen látható. Ahogy a költő írja versében: „ága-boga tükörképe / csillagvilág mindensége.” A jávorvadászatot Munkácsi a VNGy IV. kötetében, az *Állatének*ek között közli. Bp. 1896. 301–317.

egyik motorja az volt, hogy a régi magyar versek és nyelvelmékek közvetítésével visszataláljon költészeti hagyományunk kereszténység által üldözött mélyrétegeihez.²⁴ Több verse, köztük a *Regös ének*, arra utal, hogy nyomon követte a néprajzi kutatásokat is, amelyek visszaástak a modern korban többé-kevésbé romlott formában fennmaradt népszokások alján rejlő mitikus hiedelmekig, rituális gyakorlatig.²⁵

A *Kalevala* mellett a másik nagy forrásmű, amely költészetünk ősi állapotának rekonstrukciójában segítségére lehetett, Munkácsi Bernát hatkötetnyi *Vogul népköltési gyűjteménye* volt.

„Midőn saját népünk mythológiájának és vallási életének kifejthető legrégebb alakját kutatjuk — írja Munkácsi az első kötet bevezetőjében — ennek nagyban és egészben legközelebbi hasonlatát a velünk

²⁴ A szóban forgó vitairat a *Magyar Mű és Labanc Szemle*. A költőnek a régi magyar irodalom iránti érdeklődéséről l. Kovács Sándor Iván: *Pannóniából Európába*. Bp. 1975. 246—272. Továbbá Bokor László: *József Attila Muagerisz-jeligéje*. Kortárs, 1972. 1134—1138.

²⁵ *Regös ének* c. versének értelmezése során pl. nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a költő tanulmányozta a regösének műfaját: „Valahonnan hozzánk sodródott Sebestyén Gyula regösének-gyűjteménye, s abból többször felolvasott, — elemézve a versek ritmusát s lélektani magyarázatokat nyújtott a versek tartalmához.” Gunda Béla: i. m. 637. Feltehetőleg ismerte a költő Sebestyén Gyula: *A regösök* c. könyvét és Vikár Bélának a Nyelvtudományi Értekezések sorozatában megjelent nagy tanulmányát a regölésről. Fontos felismeréseket tartalmaznak néprajzi vonatkozásban: Péter László: *József Attila és a népköltészet* c. írása (Ethnographia, 1958. 458—460.), N. Horváth Béla dolgozatai: *Népszokások József Attila költészetében* (Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XVII. Szeged 1981. 99—109.); *József Attila „balladái”*. (Jelenkor 1985. ápr. 307—311). Róheim Géza: *Magyar néphit és népszokások* c. művének a költő részéről történt értékelését l. a 20. sz. jegyzetben. József Attila és a néprajz kapcsolatának tisztázása még további kutatásokat igényel. L. erről Voigt Vilmos: *József Attila neofolklorizmusa*. = „*A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd*”. Bp. 1980. 37—43.

nyelvileg legszorosabb rokonságban álló népek közt kereshetjük a siker legtöbb kilátásával. Ez ad a mi sajátos nemzeti szempontunkból is nagy jelentőséget a vogulok hitvilágának.”²⁶

A költő, mint Füsi József emlékezése szemléletesen bizonyítja, megszívlelte ezeket a szavakat:

„a vogul medvénekek mind a hat kötete sötétkék bőrkötésbe kötve polca homlokán sorakozott, büszkén és kiáltón, mint egyik legbecesebb olvasmánya. Én, a filozopter, ezekben a kötetekben nyelvészeti anyagot láttam, cédulázni való anyagot, magyar szavak ősi eredetére vezető »nyelvészeti nyersanyagot« — ő azonban azt, amit kellett és illett: költészetet. Nem is tagadta, sőt büszke volt rá, hogy az ő költészete innen, az ősköltészetből sarjadt... Akkor értettem meg igazán Attila költészetét, látva, hogy ami nekem egyetemi stúdium, az neki élő-eleven hagyomány, nemcsak nyelvi tekintetben, hanem úgy is, hogy ami a háromezer éves vogul medvénekekben társadalmi és költői mondanivaló volt, az ma, a harmincas évek magyar viszonyai között is érvényes, már ami a munkás- és parasztnyomort illeti.”²⁷

E tökéletesen helytálló jellemzéshez csak annyit teszünk hozzá, hogy Munkácsi gyűjteményében a költő együtt kapta meg azt, amihez a *Kalevala* kapcsán külön-külön jutott hozzá: a szövegközlést, a szövegek fordítását és a hozzájuk fűzött könyvnyi terjedelmű tudós magyarázatokat.²⁸

²⁶ Munkácsi Bernát: VNGy I. Bp. 1892–1902. 59.

²⁷ Füsi József: *Adósság*. JAEkk. 443.; Tasi József: *József Attila könyvtára* c. tanulmányában (ItK, 1976. 392–394.). — Füsi emlékezése alapján tekinti bizonyítottnak, hogy a költő könyvtárában megvoltak Munkácsi vogul gyűjteményének kötetei, de Szántó Judit emlékezésére is támaszkodik: „Attila korán járt haza. Ebben az időben olvasta fel nekem a Kalevalát, a Medvénekeket.” (Tasi József: i. m. 392.) Gunda Béla említi (i. m. 635.), hogy 1931-ben a költő népköltészeti antológia szerkesztését tervezte, mely a világ számos népének folklórjából merített volna, többek között Munkácsi vogul és osztják gyűjtéseiből is.

²⁸ Munkácsi vogul gyűjteményének I. kötete pl. a következőképpen épül föl: mintegy 404 lapnyi tanulmány vezeti be a kötetet. Ezt A világ teremtéséről szóló regék és énekek közlése követi vogul nyelven. A szövegközlés alatt, minden lap alsó felén ugyanezen szövegek

Munkácsi szerint a magyar műveltség finnugor alapjainak feltárásához „két, egymást kiegészítő eszköz áll rendelkezésünkre: a magyar műveltségzők összehasonlító vizsgálata s a rokon vagy velünk történeti érintkezésben állott népek összehasonlító néprajza”, mivel „minden nép mithoszának és vallásos gondolkodásának alapjai . . . visszanyúlnak a nyelvképződés ősi koraiba”.²⁹ *A vogulok pogány ősvallása* c. tanulmányában, gyakorlatilag alkalmazva a mitológikus szövetimológia módszerét, néhány közönséges magyar kultúrshót, köztük *nap* és *hajnal* szavainkat, ősi finnugor mitológiai képzetekre vezetett vissza.

A *hajnal* szó *haj-* elemét azonos jelentésben és *chuj* formában megtalálta a vogul köznyelvben. A *-nal* elemben pedig az asszony, nő szó kicsinyített alakját ismerte föl, és a vogul népköltészetre hivatkozva a hajnalt Kaltes-asszonnyal, Numi Tarem, azaz a felső ég-atya leányával, a Világügylő Férfi, a ragyogó nap testvérnénjével és egyben nevelőanyjával azonosította. Ezt a felfogást képviselte a *Vogul népköltési gyűjteményben* is.³⁰

fordítása olvasható 172 lap terjedelemben. Majd a szövegekre vonatkozó tárgyi és nyelvi magyarázatok következnek 116 lapon. A többi kötetek beosztása ettől némileg eltér, de a tudományos eredmények közzététele, a szövegközlések, fordítások, a szövegekre vonatkozó magyarázatok mindvégig hasonló arányban jellemzik a vogul népköltési gyűjteményt.

²⁹ Munkácsi Bernát: *A vogulok pogány ősvallása*, Ethnographia, 1893. 32., 47.

³⁰ Uo. 50–51.; VNGy I. 320–321.; „Kaltés . . . mythikus alak, . . . az Égatyá egyetlen emlegetett leánya”. VNGy II. köt. 1. rész 39.; „A vízözön-ének szerint midőn »Arany-Kaltés hajfonatát széteresztí, . . . az ő hajfonatából bontakozik ki a nap s onnan merül föl a holdvilág» »Kaltés mythikus lényének alapképzetere érdekes világot vet e névnek alkalmazása a reghajnali medveköltőének . . . verseiben . . . Kiviláglik t.i. innen, hogy Kaltés = sēri 'hajnal', vagyis hogy ez istennő ép úgy megszemélyesítője a 'hajnal'-nak, mint Numi Tārēm az égneek és Joli-Tārēm a földneek” (Uo. 49. Vö. még uo. 50–51., 231–233., VNGy III. *Medveénekek*. Bp. 1903. *Reghajnali medveköltő énekek*. 192–993.)

A korabeli nyelvészeti munkák nem követték Munkácsit a szófejtés mitológiai megalapozásában, a szónak pusztán *haj* elemét vezették vissza a finnugor alapnyelvi formára.³¹ József Attila ellenben Munkácsi nyomdokain haladt, amikor egyik tanulmányában kijelentette: „A hajnal eredetileg nem szó volt, hanem ily kifejezésjelentés: az ég leánya. Vogul: chuj nalem.”³² Az idézett mondat jelentőségét nemcsak az adja, hogy filológiai bizonyítékul szolgál a vogulok pogány ősvallásának a költő részéről történt tanulmányozására, nemcsak az, hogy elárulja József Attila vonzódását a mitológiai szempontú szófejtéshez, hanem az is, hogy magyarázatot kínál egyik legjelentősebb és legtitokzatosabb műve, az *Eszmélet*-ciklus első versébe foglalt hajnal-megszemélyesítéshez:

Földtől eloldja az eget
a hajnal s tiszta, lágy szavára
a bogarak, a gyerekek
kipörögnek a napvilágra;
a levegőben semmi pára,
a csilló könnyűség lebeg!
Az éjjel rászálltak a fákra,
mint kis lepkék, a levelek.

³¹ Munkácsi felfogásával a *nap* etimológiájáról és ezen belül a *hajnal* szó második szótagjáról vitába szállt R. Prikkel Marián: *Ősvallásunk egy-két „nyelvi emléke”* Nyelvtud. Közl., 1984. 31–41. Munkácsi a következő füzetben „A lapú” és a „nap” szók magyarázatához c. cikkben válaszol a vitacikkre. A vita a következő évben is folytatódik. Munkácsi *Végző a „nap” és „vidra” magyarázataihoz* (Nyelvtud. Közl., 1895. 57–69.) cikkére R. Prikkel Marián *Ősvallásunk egy-két „nyelvi emléke” III. A „hajnal”* címmel reagál (uo. 70–78.). Munkácsi viszontválaszát l. uo. 78. — A ’hajnal’ összehasonlító szómagyarázatainak jellegzetes példája az, amely Szinnyi József *Magyar nyelvhasználat* c. könyvében olvasható (Bp. 1927. 141.), amely tehát csak a *haj*-elem finnugor eredetét mutatja ki. (A könyv megvolt József Attila könyvtárában. L. Tasi József: i. m. 382.)

³² *Ady-vízió.* = József Attila *Összes művei. III.* Bp. 1958. (= JAÖM III.) 24. József Attila magyarázata kétségtávol Munkácsi etimológiájára vezethető vissza, bár némi eltérés kimutatható az előbbi és az utóbbi között. A *-nal* elem Munkácsinál *nalem* formában nem szerepel.

Az elmondottak alapján feltételezhetjük hogy „a versbe ősi szemlélet van” elrejtve.³³ Az éjjel után a mindenséget újrateremtő hajnal-asszony megmintázásához — legalább egyebek között — a vogul ég leánya, Kaltes-asszony alakja is hozzájárult.

A hajnal szófejtése mint egy gyűjtőlencse, képes volt egyetlen gyűjtőpontba koncentrálni a mítoszkutatás eredményeit, nyelvészeti ismereteket és esztétikai gyönyörködtetést. Nem csoda tehát, hogy a költő kereste a nyelvvel való bensőséges kapcsolattartásnak ilyen és ehhez hasonló alkalmait. Sorra vette az *él, szem, fej* szavakat, amelyeket őseink — úgymond — „varázslatos ihlettel alkottak meg”,³⁴ s érdeklődése etimologizáló gyakorlattá terebélyesedett. Egyik későbbi szerkesztőtársának szenvedéllyel és lelkesedéssel tartott előadásokat a magyar szógyökök, ragok és képzők természetéről.³⁵ Kosztolányi Dezső vendégeként házigazdájával „egy teljes etimológiai szótár szükségességéről, hiányáról, a finn–magyar rokonságról beszélgettek”. „Finn szavakat mondogattak, olyanokat, amelyek egy tőről szakadtak magyar szavakkal.”³⁶

Füsi József így jellemzi „műkedvelő nyelvészkedését”:

„elkezdett általános nyelvészeti kutatásairól is beszélni. Itt volt aztán csak ámulni valóm, noha most már a »képzett nyelvész« ugyancsak ágaskodott bennem, amikor efféle szópárok, hogy ,vár és vér’, ,vád és véd’ logikai kapcsolatát bizonygatta, és legalább negyven ilyen egyezést sorolt fel, amire én csak annyit dadoghattam, kész tudomá-

³³ A kifejezést a költő archaizáló ambíciójának jellemzésére idéztük Vizi Albert: *Vásárhelyen* c. emlékezéséből, ahol a Dörmögő kapcsán szerepel: „Attila a szüreti bál utáni hajnali sétán minduntalan ezeket a szavakat ropogtatta: „Avas szalonnán élt, mint az idő”, s kérdezgette tőlem, mit szólok hozzá, milyen *ősi szemlélet van* ebben a pár szóban, s milyen mély ez a kép.” (JAEkk. 235.)

³⁴ *Magyar Mű és Labanc Szemle*. JAÖM III. 69–70.

³⁵ Ignótus Pál írja a húszas évek végén folytatott egyik vitájukról: „Győzelmén fölhevülve, tovább harsogott a Teréz körúton: a magyar szógyökök, ragok és képzők természetéről, a vendégszavak ármánváról, arról, hogy egy idegen szó rendszerint több magyart szorít ki.” (I. m. 46. sz. 1947. nov. 13.)

³⁶ Kosztolányi Dezsőné: i. m. 13.

nyos meghatározásaimból, hogy ezek véletlen 'egymás felé tartó convergens alakfejlődések', és ebből nem is engedtem, mert akkor egy egész világ romjai alá kellett volna temetkezniem . . . Attila csak nevetett, és most már csak bosszantásomra is kavarta-keverte az egész magyar szókészletet, ahogy látta elképédésemet."³⁷

A „műkedvelő nyelvészkedés” azonban az ő esetében semmiképpen sem jelentett tájékozatlanságot a nyelvészeti diszciplínákban. Mészöly Gedeonnak például, akinek *Bevezetés a finnugor nyelvtudományba, A finnugor nyelvű népek ismertetése, Finn nyelv, Finnugor nyelvhasználat* c. óráit egyaránt fölvette egyetemi leckekönyvébe, legkedvesebb tanítványai közé tartozott.³⁸ Igaz, Horger Antallal súlyos összeütközésbe került, de ez nem akadályozta meg abban, hogy *Bevezetés a nyelvtudományba* c. könyvét, s benne a professzor finnugor nyelvhasználat vizsgálatait (pl. az említett *szem* szó etimológiáját) tanulmány tárgyává tegye.³⁹ Zolnai Béla nyelvészeti írásait pedig már azelőtt megismerte, mielőtt vele való kapcsolata megromlott volna.⁴⁰ Gombocz Zoltán-

³⁷ Füsi József: *Adósság*. JAEkk. 443.)

³⁸ Mészöly Gedeonnal való kapcsolatáról l. Tóth Béla: *Legszebb tanári emlékem*. Tiszatáj, 1963. 1. sz. 5.; Bokor László: „Szeressen szép, örökös tartományaimban”. Kortárs, 1973. 1006–1008.; Kovács Sándor Iván: *Csáti Demeter Éneke Pannónia megvételeéről József Attila értelmezésében; Epilógus: József Attila és Mészöly Gedeon. = Pannóniából Európába*. Bp. 1975. 271–272.; Péter László: *József Attila és a népköltészet*. Ethnographia, 1958. 458–460.; Szabolcsi Miklós: *Érik a fény*. Bp. 1977. 60.

³⁹ Horger Antal: *A nyelvtudomány alapelvei* (Bp. 1914) c. könyve megvolt József Attila könyvtárában (l. Tasi József: i. m. 381.). *József Attila utolsó születésnap verse* c. tanulmányomban (Jelenkor, 1985. ápr. 300.) filológiai bizonyítékokat hoztam annak igazolására, hogy a költő tanulmányozta a könyvet. A *szem* szó elemzését l. a könyv 15–16. lapjain.

⁴⁰ Közismert, hogy József Attila kritikusként és költőként is szeretett volna jelen lenni a Zolnai Béla által szerkesztett szegedi folyóiratban, a Széphalomban. (Erről l. JAVL 171–172.) Ehelyett Zolnai több ízben tolhegyre tűzte a költő verseit. Válaszul József Attila is gúnyos-ellenséges hangon nyilatkozott a szegedi tudományosság folyóiratáról. A konfliktus kirobbanása előtt azonban a költő minden

nak viszont mindhalálig tisztelője maradt.⁴¹ Tudjuk, hogy könyvtárában megvoltak Simonyi Zsigmond könyvei a magyar nyelvről és a jelzők mondattanáról, s Szinnyi József munkája a finnugor nyelvhasználatáról.⁴²

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy József Attila nyelvészeti tájékozódása szilárd alapul szolgálhatott költői gyakorlata számára. Hogy a költő valóban ki is aknáztatta az így adódó lehetőséget, erre nézve itt csak egyetlen példát említhetünk: a *Kláriskok* c. versét, amelynek sajátossága, hogy nem szerepel benne ige, majdnem kizárólag főnevekből épül föl, s ebből eredően igen különös mondatképletek szerveződnek benne:

Kláriskok a nyakadon,
békafejek a tavon.
Báránygané,
Bárányganéj a havon.

A kis lírai remekműben láthatóan valamivel kísérletezett a költő. Hogy mivel, azt Klemm Antal mondattanából érthetjük meg, amely kevéssel a költemény születése előtt jelent meg. Klemm szerint a tagolt mondat mondatyszóából keletkezett, amely jellegét tekintve névszói állítmány volt. Róla váltak le fokozatosan a többi mondatrészek és szófajok.⁴³

valószínűség szerint megismerte a szegedi professzor nyelvészeti álláspontját, amely sokban rokonítható azzal, amelyet ő alakított ki a húszas évek végén.

⁴¹ Gál István: *Bóka László mint József Attila munkatársa* c. cikkében (It, 1969. 149–158.) írja: „József Attila Gombocznak nagy tisztelője maradt, ahogy erre Képes Géza is emlékezik.”

⁴² L. erről Tasi József: i. m. 397., 382. Mindhárom könyv tárgyalja nyelvünk finnugor rokonságának kérdéseit.

⁴³ Klemm Antalnak *A mondattan elmélete* címmel jelent meg könyve 1928-ban. Feltevésünk szerint József Attila olvasta Klemm könyvét, és általában tájékozott volt munkásságáról. A crocei filozófiából kiinduló német nyelvészeti idealista iskolát, amelynek sok fontos tétele egybehangzik nyelvfilozófiai álláspontjával, a költő alighanem Klemm Antalnak a MNy-ben folytatásokban megjelent tanulmányából ismerte meg: *Pozitivizmus és idealizmus a nyelvtudó*⁴⁴

Ezt a teóriát Klemm a finnugor mondat őstörténetén külön is demonstrálja. A jelenlegi mondatfajtákból redukció útján jut vissza az alapnyelvi mondatig.⁴⁴ Feltevésünk szerint József Attila a *Klárisok*ban ilyen mondattani redukciót hajtott végre, s így jutott el a többesjellel ellátott főnév (klárisok) és a határozóraggal ellátott főnév (nyakadon) összekapcsolásából származó primér mondatstruktúrához, amellyel — a „Borban az igazság”, „ajakán a csók”, „nyakunkon a török hada” stb. példákat elemezve — Klemm külön is foglalkozik.⁴⁵ A költő alkalomszerűen máskor is élt az ilyen „archaikus” szerkezetű mondatokkal, pl. a *Holt vidék* c. versben: „És a szőlő. Közül szilva. | A tőkéken nyirkos szalma. | Sorakozó sovány karók, | öreg parasztoknak valók | járkálni.”

Költői tehetsége, ragyogó szelleme és kiterjedt nyelvészeti ismeretei egyaránt érthetővé teszik, hogy József Attila köré a „kiváló nyelvész” legendája szövődött.

mányban. MNy, 1927. 10—24.; 1928. 151—159., 247—257. Annak ellenére feltételezzük ezt, hogy csak egyetlen filológiai adat áll rendelkezésünkre, amely arra vall, hogy a költő érdeklődött Klemm Antal személye iránt: „Dr. Klemm, professzor, Pannonhalmán” — olvasható Galamb Ödön 1926. jan. 1-én kelt, a költőhöz címzett levelének hátlapján (JAVL 88—89.) „talán a költő tintaceruza-írásával”. Vö. M. Róna Judit: *József Attila kéziratai és levelezése. Katalógus* Bp. 1980. 1662. t. 329.

⁴⁴ Klemm tanulmányának címe: *A finnugor mondat őstörténete.* (MNy, 1927. 328—341.) Egy esztendővel a *Klárisok* születése, 1928 nyara (Vágó Márta: i. m. 100—101.) előtt jelent meg. Arra, hogy a MNy-nek ez a száma volt a költő kezében, Bokor László hozott bizonyítékot, amikor a Napkelet pályázatán a költő által használt *Muagerisz* jeligét Moravcsik Gyulának *Muagerisz* kriadórról írott tanulmányára vezette vissza. Vö. Bokor László: *József Attila Muagerisz-jeligióje*, Kortárs, 1972. 1134—38. Klemm és Moravcsik tanulmánya a folyóiratnak ugyanegy számában látott napvilágot. Itt jelent meg Solymossy Sándornak a névmágiáról és Zlinszky Aladárnak a névvarázsról írott cikke is. Meggyőződésünk szerint e két utóbbi tanulmány József Attila *A költészet — névvarázs* elméletének fontos forrásoként jöhet számba (l. erről a 8. sz. jegyzetet).

⁴⁵ Uo. 333.

„A magyar nyelv tudósa volt József Attila. A legkiválóbb nyelvészekkel barátkozott és éjeleken keresztül vitatkozott egy-egy szóról, igéről. „A szó több mint a cselekedet” — mondogatta —, az ige több mint a tett... Nem érzitek? Ige... megigézni... a szóval megigézni, elvarázsolni, megváltoztatni a dolgokat...”⁴⁶

Az a hír is elterjedt róla, hogy rövid élete során finnül is megtanult.⁴⁷ Lehet, hogy ezek a legendák így nem felelnek meg a valóságnak, de úgy vélem, ez nem is volna baj, mert a valóság, ha kellő alapossággal tárjuk föl, gazdagabb, tartalmasabb képet nyújt a legendáknál. Azt gondolom, hogy ez a megállapítás nem csupán József Attilára érvényes. Ha XX. századi irodalmunk többi nagyjának, Illyés Gyulának, Kosztolányi Dezsőnek és más modern klasszikusunknak finnugor ihletét tüzetesebb elemzés alá vennénk, tapasztalásaink, milyen nagy és példamutató erőfeszítéseket tettek, hogy a történelem során rokon népeinkkel megszakadt műveltségbeli folytonosságot helyreállítsák és fönntartsák.

⁴⁶ Szombati Sándor: *Az ige több, mint a tett*. Pesti Napló, 1937. dec. 7. A költő nyelvészeti ismereteiről többen megemlékeztek. Horváth Béla szerint „József Attila kiváló és igen eredeti nyelvtudós volt; barátságának ez volt az egyik alapja Kosztolányival (és velem is).” (*Hogyan temették el József Attilát Balatonszárszón?* Magyar Nemzet, 1942. dec. 4.) Kodolányi János hasonló módon nyilatkozott: „Egyike volt legnagyobb nyelvész-költőinknek, bámulatosan ismerte a nyelv szimbólumalkotó ősi mélységeit, a hangzás, ritmus és hangsúly ezer csínját-bínját.” (*József Attiláról*. Magyar Élet, 1938. szept. 10—12.) Galamb Ödön így idézi föl a költő nyelvészkedő hajlamát, közvetlenül szanatóriumba kerülését megelőzően: „Útközben nyelvlélektani fejtegetésekbe mélyedt, szópárokra hivatkozott, melyeknek mélyhangú alakja komor, sötét, gyászos tartalmat ölel magába, magashangú alakja pedig könnyedet, derűset, felemelőt. Meglepő példákat tudott mondani az azonos értelmi gyökerű szavak hangulati különbségeire.” (*Makói évek*. Bp. 1941. 94.)

⁴⁷ József Jolán emlékezik arról *József Attila élete* c. könyvében, hogy öccse „finnül tanult, most, eredetiben szerette volna olvasni a Kalevalát” (i. m. 314.). Horváth Béla szerint „Képes Géza barátunkon kívül ő volt az egyedüli a magyar költők közül, aki megtanult finnül.” (*József Attila*. Az Ország Útja, 1938. jan. 42—44.)

„A SZEGÉNY KISGYERMEK PANASZAI”*

A szakirodalom, mely úgy is, mint irodalomtörténet, úgy is, mint kritika vagy esszé meglehetősen sokat foglalkozott *A szegény kisgyermek panaszaival*, s igen sok mély megfigyelést és megfontolandó tanulságot is tartalmaz,¹ a kötet *egészének* magyarázatával alapjában még adósunk maradt. A magyar irodalomszemlélet hagyományos vezérszólamának, az életrajzi-pszichologizáló megközelítésnek hatása alatt a kötet elemzését javarészt Kosztolányi lelki alkatának vizsgálata helyettesítette, a tisztán irodalmi szempontok érvényesítését pedig megnehezítette a *szerep* líraelméleti kategóriájának bevezetése, és többnyire értékelő (azaz leértékelő) alkalmazása. E szempontok felvétele természetesen nem volt egészen jogtalan — hiszen Kosztolányi igen sok megnyilatkozása levélben, interjúban, kései versben (vö. pl. csak a *Hajnali részegség* vagy a *Szeptemberi áhítat* gyermekkor-allúzióit) alátámasztja a feltételezést egész beállítottságának gyermeki affinitásáról; másrészt a szegény kisgyermek alakja mint egyszeri költői műfogás meglehetősen markánsan elkülönül a többi vers gyermekre vagy gyermekkorra utaló, illetve visszaemlékező líraiságától — ám e jogosság elismerésével sem csökken hiányérzetünk: a kötet, melyet Kosztolányi *egynek* és egész *műnek* érzett és alkotott, vagy személyiséglélektani, vagy alkotáslélektani diszpozíció spontán terméként van csupán bemutatva.

* Felolvasásként elhangzott az ELTE BTK Kosztolányi-ülésszakán 1985. március 28-án.

¹ A legalaposabb és legrészletesebb elemzést I. Kiss Ferenc könyvének első fejezetében (*Az érett Kosztolányi*. Bp. 1978. 7–35.); ugyanott a szakirodalom részletezése is megtalálható.

Holott a kötet maga a magyar irodalom egyik legtudatosabban és leglátványosabban megkomponált ciklusa – egészében is szervesen felépített műalkotás. Fontosságát Kosztolányi számára, különállását a többi Kosztolányi-verstől, s egyben darabjainak összetartozását (amit egyébként az első, 1910-es kiadás szerkesztői előszava is hangsúlyoz) egy szokatlan keletkezéstörténet világítja meg legjobban: a kötet első kiadását követően állandóan bővült (1910-től egész 1923-ig!); Kosztolányi folyamatosan újabb darabokat illesztett bele. Ám egy dolog döntő fontosságú: a ciklus bővült, de rendje nem változott. Meglepő, hogy Kosztolányi, miközben majdnem kétszeresére duzzasztotta anyagát (az első kiadás 32 verse után véglegesen 63 vers kapott így helyet), egyáltalán nem változtatta meg a versek sorrendjét; az újabb darabok az eredeti kompozíció alapversei közé illeszkednek be, de nem mozdítják el azokat. A versek biztosan kijelölt határok közé vannak beépítve, s e határok zárt keretet alkotnak. A ciklus kerete teljesen szimmetrikus: két vers indítja, két vers zárja a versfüzért. A keretversek mind a gyermektéma *irodalmi* intonálását, értelmezését adják, nyíltan vállalva a *nem* gyermeki hangütést (s távol tartanak mindenféle pszichologizálást is!). Az első vers, a *Mint aki a sínek közé esett*. . . általános témamegjelölése egy szót sem szól a gyermekről, s – lélektani szempontból nézve – tipikusan felnőtt, létösszegző gesztust elevenít meg, a második vers pedig (*És látom Őt, a Kisdedet* . . .) szinte a cím által jelzett pozíció konkretizációjaként, a kötet egészének beszéd-szólamától páratlanul elütő módon – egyes szám harmadik személyben – beszél a gyermekről, *Őróla*, s ráadásul a vers szövegében is eltávolítja a kisdedet (aki „element”) a vers lírai alanyától. Ez a keretes intonáció elidegeníti a költőtől mint pszichológiai személyiségtől a ciklus következő verseinek lírai alanyát, s lényegében a líra tárgyává teszi őt – vagyis a gyermeket. A keret lezárása pedig ugyanennek a gesztusnak imponálóan tudatos visszatérését hozza: az utolsó előtti vers kezdete („Másként halálos csend és néma unt-

ság. . .”) már első szavával is a füzér gyermeki attitűdjének visszavételét jelenti (hiszen: ki mondja, s mihez képest azt, hogy „másként”?), az utolsó vers pedig („Menj, kisgyerek. Most vége ennek is”) nemcsak szavainak jelentésével zárja le a ciklust, hanem a beszédhelyzet hirtelen megváltoztatásával is: a költő ismét egyedi és egyszeri megoldással megszólítja a gyermeket (egy-egy szám második személyben), s ezzel az ismételt elidegenítéssel nemcsak kilép a ciklus megszokott szituációjából, hanem véglegesen lezártnak is nyilvánítja azt.

Ami most már magát a gyermeket illeti: Kosztolányi egyáltalán nem pszichologizál, alapviszonya nem a lelki beleérzés — s végső soron nem is a gyermekkor sajátos pszichológiai problémáival foglalkozik. (Említésre méltó pl., hogy az egyébként erős freudista hatás alatt álló Kosztolányi e könyvében szinte semmit nem érzékeltet a gyermekneurózisnak vagy szorongásnak pl. szexuális vonatkozásaiból.) Maga a gyermek nem is rajzolódik ki elénk: nem is tudjuk, pl. hány éves — egyszer kisdedként találkozunk vele, fehér ingecskében, máskor viszont, anélkül, hogy nőtt volna, már a szerelemre gondol, s magyarságélménye van. Alakjának meghatározatlansága alapvetően fontos: ebben lepleződik le igazából, hogy nem *egy* gyermeki tudat rekonstrukciójáról, hanem egy felnőtt tudatnak sajátos stilizációjáról van szó. Nem azonosítható e stilizáció az emlékezéssel sem (Szabó Lőrinc éppen ezért alighanem nagyon téved, mikor úgy véli, emlékező versekként sikeresebben lehetett volna megírni a kötetet),² hiszen nem reflexiós műveletről van szó, nem egy időben későbbi állapot visszavetítéséről, hanem jelen idejű reflektált állapotoknak jelen idejű közvetítéséről. Hogy líraelméleti kategóriákkal szóljunk: Kosztolányi nem szerepet alakít, de nem is — úgymond — őszintén emlékezik, hanem a kortárs Ba-

² Szabó Lőrinc: *Kosztolányi Dezső* (1937): „. . . hogyha ezeket az észleleteket és reflexiókat egy emlékező felnőtt mondja el, mindjárt nincs semmi baj, semmi póz. . .” Kötetben: Szabó Lőrinc: *A költészet dicsérete*. Bp. 1967. 293.

bitshoz hasonlóan tárgyas lírát művel,³ s műveletét csak az teszi sajátossá, hogy tárgyasító törekvését nemcsak egyes versekben, hanem a kompozíciós műegészben is érvényesíti. A tárgy (azaz a gyermek) végső soron a gyermekversek lírai hőségnek állandó önleplezésében mutatja fel önmagát: a szerzői szólam lépten-nyomon felnőtt viszonyrendszert rajzol gyermeki témája köré. Ez leginkább szembeszökő módon az idő-viszonyítások ravasz rendszerében mutatható ki: tucatjával idézhetők (majdnem minden versből) az olyan példák, melyekben a jelen idejű gyermek-beszédszólam már a *övből* visszanezőként fogalmaz, ami által a gyermek-alakítás fikatív volta egészen nyilvánvalóvá válik (a sok közül néhány eset: „*már* néha gondolok a szerelemre”; „*még* büszkén vallom, hogy magyar vagyok”; vagy „Az *első* ősz” stb. — a viszonyzó a beszéd spontán szinkronitását feltételezve be sem kerülhetek volna a szövegbe).

A *szegény kisgyermek panaszait* talán az, a mai szakirodalomból egyre inkább, de nem teljes egészében kiszoruló vélemény értette félre, mely Kosztolányit impresszionistának bélyegezte.⁴ A tárgyasító tendencia ugyanis, amely a kötetet végig uralja, éppen nem pillanatnyi benyomások, hanem igen lényeges csomópontok, szimbolikus jelentőségű alkalmak köré rendezi anyagát. Az állapotrajznak feltételezett impresszionizmusát talán legerősebben ama reflektáltság ellenpontozza, mely a megjelenített jelenségek kiválogatásában nyilvánul meg, s mely legáltalánosabban e jelenségek archetipikus vonatkozásaiban ragadható meg. Ami az impresszionizmus benyomását kelthette, az tulajdonképpen nem más, mint a gyermektéma konvenciójából következő, sajátosan felfokozott érzéki hatás, amely azonban nem egyszerűen

³ Vö. Rába György elemzéseivel: *Babits Mihály költészete 1903–1920*. Bp. 1981.; kivált *A lírai festmények objektív költészete* c. fejezetben.

⁴ A korábbi szakirodalomban a vélemény Kosztolányi impresszionizmusáról egészen közkeletű volt; ennek hatása érződik még Rába György állásfoglalásain is: i. m. 48–49.

hangulatot fest vagy nyújt, hanem az esetek többségében igen expresszív víziók kialakításához vezet (pl. a jelzőhalmazok funkciója elsősorban nem hangulatfestő jellegű, hiszen a jelzők, illetve más „festői” elemek sokszor oly poláris elrendezésben állnak, mely szimultán hatást kelt: *Mostan színes tintákról álmodom; Ti, kik zárt ajtók előtt szepegtek* stb.; más esetekben igen gyakori az érzéki elemeknek a perszifikációja: pl.: *Miért zokogsz fel oly fájón, búsan . . .*). A reflektált állapotrajznak két legfontosabb jellemzője a statikusság és a zártság. A kötet egyes verseit, de a kompozíció egészét tekintve is szembeszökő a lineáris szerkesztés kerülete: a verseknek sem „témájában”, sem szerkezetében nincs fejlődés. Az időmegjelölések rendre általánosak: ismétlődő jeleketekre utalnak (pl. „*ilyenkor* elfutottam a szobámba”; „*gyakran* megyek el *most*”; „már *néha* gondolok a szerelemerre” stb.), ha pedig egyszeri eseményt rögzít is a költő, az idő megjelölése konkretizálatlan marad, s csak az eseményhez kötődik (pl.: „*Múlt este* én is jártam ottan”; vagy talán a legerőteljesebben: „Azon az éjjel . . .”). Sőt e mozdulatlan statikusság még szó szerinti megfogalmazását is elnyeri: „Karom kitártam, s hirtelen megállott, *állt az Idő*” (*A nagyanyámhoz vittek el aludni*). Amint a gyermeknek nincsen kora, úgy megnyilatkozásai is egy meghatározatlan, állandó időben játszódnak le — s mindehhez még a tér megjelölésének bizonytalansága is számításba jöhet: bár a helymegjelölések természetszerűleg precízebbek, mint az idői (pl. „Ez a beteg, boros, bús, lomha Bácska”), a költő a konkretizációtól itt is óvakodik, s az általánosítás számára teremt feltételeket (pl. „*Múlt este* én is jártam *ottan*”; sőt „Mi van még itt?”).

A versek zártsága tökéletesen meg van feleltetve mind e líra objektivációs igényeinek, mind az állapotrajz statikusságának. A keret felbonthatatlanul indítja és zárja a gyermekkor fikcióját, s a kereten belül az egyes versek is mind egyedi lezártságukkal tűnnek fel: egymáshoz nem kapcsolódnak, csak ez egészhez (ez tehette egyébként lehetővé a ciklus folyamatos bővítését is). Az egyes versek zártságát a szerkesztés

feszessége biztosítja: ennek elemei közül kiemelhető lenne az ismétlés-szerkezetek látványos parádéja (pl. *Azon az éjjel. . .*), a zárt rímszerkezetek precíz játékossága (pl. *A játék; Múlt este én is . . .*), de legfontosabb alighanem az, ahogy az egyes versek lezárása bekövetkezik. Igen gyakori ugyanis a kiemelt sorral való lezárás, ami esetleg csattanóra emlékeztethet; ám ez valójában éppen nem egy tanulságos vagy ironikusan ellenpontozott gondolatmenet lineárisan végigvitt következtetése, hanem általában formailag is hangsúlyozott ismétlésre épített összegezés (pl. *Mostan színes tintákról álmodom; A húgomat a bánat eljegyezte; Múlt este én is jártam ottan . . .* stb.). Mindezekén kívül megemlíthető még a motívumok állandó visszatérésének rendje is, ami ismét zárt körön belül mozog.

E zártságnak csupán látszólag mond ellent a kötet formai pompája, a versformák állandó variálása. Egyrészt – ugyanúgy, mint Babitsnál – ebben is a tárgyiasság felé való törekvést kell látnunk: Kosztolányi a variabilitással tulajdonképp a „szereptől” menekül (illetve a lélektani azonosulástól), formai invenciózussága a lírai naivitás elutasításán alapul, s egyértelműen az egyszólamú hangulatiság feltételezése ellen tiltakozik. Másrészt a versformaváltások ugyanazt a felfokozott megérzőkítést szolgálják, amelyről már szó volt, igaz, itt valamivel kevesebb erővel: amint a versek tematikájában (elsősorban a bővítések révén) felfedezhető egy halvány leltárkészítés igénye (vö. pl. a némileg erőszakolt, suta verskezdet is: „Mi van még itt?”), ugyanúgy a versformák játékos cserélgetésében is.

A kompozíció zártságát – említettük – nem érintette a kötet anyagának nagymérvű bővülése. Ám bizonyos belső módosulást rögzítenünk kell: a később betoldott versek sokszor jóval expresszívőbbek, mint az első kiadásbéliek (ez mind az ábrázolt jelenségekre, mind a kifejezés modalitására érvényes; gondoljunk az olyan példákra, mint *A rút varangyot . . .* vagy *A napraforgó . . .*). Itt említhető meg az is, hogy Kosztolányi emellé még néhány markáns stilisztikai

változtatást is eszközölt a régi versek egy részén, ezzel is enyhítve az első kiadás erősen homogén szecessziós-dekadens hangulatiságán (pl. kilenc helyen kihúzta vagy *rút-ra*, *vad-ra* módosította a *bús* jelzőt; máshol hanghatásokat tett erőteljesebbé: pl. a lehetséges helyeken rendszeresen *ö-re* változtatta az *e* hangzót: fel-föl; csepp-csöpp; csendes-csöndes; gyenge-gyöngye stb.; máshol egyszerűsítette stílusát: néhány helyen a gyakori *kis* jelzőt *a* névelőre váltotta, *kicsi* helyett *kertes-t* írt, *tiszta kis szoba* helyére *a vendégszoba* került stb.). Ez a kétségtelen eltolódás azonban paradox módon épp a kötet zárt egységét szilárdította meg: stíluselemeinek polarizálásával átfogóbbá s teljesebbé tette műve világát.

Mert a kötet legnagyobb vállalkozása a teljesség érzékeltetésének igénye volt. Kosztolányi a gyermekkort nem mint pszichológiai érdekességet kezeli, hanem azért nyúl hozzá, mert szimbolizmusának teljességre törő világképét benne pillantja meg.⁵ A gyermekkor Kosztolányi számára világállapot, nem pedig egyénfejlődési stádium: nem alkata, hanem világnézete számára van rá szüksége. Ezért lehet a gyermek objektíváló lírájának tárgya, ezért a gyermeknek nem szerepét, hanem *imagó-ját* alkotja meg. A gyermek Kosztolányi számára nem kiindulópont, amelyből felnőtt lesz, hanem végeredmény: a világállapot egyik lehetséges megélési formája és nézőpontja. Ezért *ciklus* a kötet, nem pedig sok vers halmaza; ezért is folytathatatlan: *A bús férfi panasza*i éppen ezért nem is kapcsolható majd hozzá. Kosztolányi gyermekét ezért nem mint pszichológiai problémát, hanem mint kultúrtörténeti toposzt kell szemlélünk:⁶ benne, mint a gyermek mitémájában az időtlenség, az állandó kezdés (nem újrakezdés), a kezdet mint csodálkozás, a meg-

⁵ Kosztolányi szimbolizmusát illetően igen fontos Kelemen Péter tanulmánya: *Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában*. Bp. 1981. (It. Füzetek, 103.)

⁶ A gyermek toposzát és mitológiai vonatkozásait kimerítően elemzi: C. G. Jung—K. Kerényi: *Einführung in das Wesen der Mythologie. Gottkindmythos*. Amsterdam—Leipzig, 1941.

határozatlan teljesség ideáljának hagyománya fogalmazódik meg („a te utad a végtelenbe visz”). Kosztolányi jól ismerte ezt az archaikus hagyományt: Hérakleitoszt, az ősmegfogalmazót — ha nem is az uralkodó gyermekkirályról — maga idézi jellemvizsgáló levelében,⁷ a legnagyobb szabású művészi megfogalmazást, Goethe Euphorionját pedig, tudjuk, egyenesen önmagára vonatkoztatta.⁸ Kosztolányi szegény kisgyermeké az isteni gyermekeknek sápadtabb, modern imitációja, aki — ha mindennapibb körülmények között is — éppen mitológiájával kapcsolódik hozzájuk.⁹ Hisz ne felejtjük el: a szegény kisgyermek nem fog felnőni, hanem meghal, azaz megmarad gyermeknek („... s kávéházi márvány ravatalán tanulj újra meghalni”; „... és kirabolva tiszta kis koporsód, most kinyitotta halott szemedet...” — *Menj, kisgyerek*).

⁷ Hérakleitosz: „Idő: gyermek, aki játszik ostáblát: gyermekkirályé az uralom” (XLIV. töredék). L. *Hérakleitosz Műzsái vagy a Természetről*. Bp. 1983. 31. — Kosztolányi Hérakleitosz-hivatkozását l. Babitshoz 1904. nov. 20-án írott levelében: *Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése*. Bp. 1959. 57—58.

⁸ Euphorion alakjáról vö. a fent idézett levelezéskötet 9., 26., 47. lapjait. Az alak fontosságát elemzi Kiss Ferenc: *A beérkezés küszöbén*. Bp. 1962. 45—47.

⁹ Hasonló szemlélettel írt Karinthy Frigyes is a kötetről a Nyugatban 1910-ben megjelent cikkében. Új kiadása: Karinthy Frigyes: *Miniatűrök*. Bp. 1966. 58—65.

KABDEBÓ LÓRÁNT

„A TÉKOZLÓ FIÚ CSALÓDÁSA”

SZABÓ LŐRINC KÖLTÉSZETÉNEK DIMENZIÓI

Mindig érheti az embert meglepetés. Egy szavalóköri vezetője kért meg: beszélne neki Szabó Lőrinc *A tékozló fiú csalódása* című verséről. Az egyik leány ezt választotta egy versenyre, de úgy érzik, némi eligazításra is szüksége lenne. Amikor meghallgattam, szakmailag már „készen volt” a vers, a kitűnő előadóművész sikeresen felkészítette tanítványát. Ekkor következett meglepetésem: a vers új életre kelt. Már nem az volt fontos, amit én elmondhattam — a filológiai történetet —, hanem éppen az, amit ez a fiatal szóltatott meg, a vers szavaival. Ismét megtörtént — ezúttal egy kevésbé ismert vers esetében — a Szabó Lőrinc-vers csodája. Igaz, nemcsak nekünk — olvasóinak, magyarázóinak — szolgálhat ismét és ismét meglepetéssel az első olvasásra is érthető, látszólag egyszerű szöveg, hanem — valaha még magát az alkotót is meggondolkoltatta egy-egy újabb rátekintés valamely versére. Most magam is átélhettem a tudati jelenetet, amelyet Szabó Lőrinc rögzít 1945-ös *Naplójában*:

„*A tékozló fiú csalódása*: a fiú, az érthető. — De ki az apám? . . . Eddig, a magam számára, Babits volt. Most, a sorsdöntő fordulat után, hogy újra átfutottam ezt a verset, azt hiszem, hogy az apám: a Jelen.”

Majd minden vers esetében — de Szabó Lőrincnél különös mértékben — megvan ez a kettősség: megtalálhatjuk a vers kristályosodását elindító életrajzi magot, és ugyanakkor követhetjük a költemény értelmezésének ettől függetlenül létező mind tágabb köreit. Mint ahogy alkotójuk is egyszerre éli a maga egyedi, személyes életét és magába gyűjti — tuda-

tosan és sokszor öntudatlan is — korának és az emberi kultúra teljességének közvetlen vagy különböző áttételekkel továbbított üzeneteit.

De nézzük az adott verset! A közvetlen Szabó Lőrinc-i élet- és pályarajz ívébe két mozzanat révén kötődik. Egyrészt — és erre már Szabó Lőrinc is utalt: — a Babits-hoz fűződő kapcsolat *egyik* állomása. Már túl az első nagy nemzedéki vitán és túl az azt követő szenvedélyes visszatérési kísérleten. Nem sokkal a vers keletkezése előtt — 1927 szeptember 6-án — *még* így ír:

„Kedves Miskám, azt hiszem, régen nem szólítottalak keresztneveden; én magam is meglepődtem egy kicsit rajta, de már így hagyom. Biztosan nem haragszol meg érte, s talán ki is találod, hogy e régi-bizalmas baráti kezdetnek valami lírai oka van. Mert az van, nem tudom ugyan, hogy miért, de úgy van, ahogy mondom: az imént leültem az írógép elé, és összevissza írkáltam rajta — ugyanis tegnap elromlott az s betű, eltört a szára, és a szerelő épp most javította meg — szóval a gépen firkáltam, s egyszerre rád gondoltam, új papírt tettem a gépbe, és máris lekopogtam, hogy kedves Miskám . . . Szeretnék veled lenni, kedves Miskám, és megírom, minden apropó nélkül, hogy mindig is szerettem volna, és hogy nagyon nehezen nélkülöztelek elszakadásunk idején, mindig érdeklődtem irántad meg a dolgaid iránt, szerettem volna tudni, hogy nem vagy-e te is ilyenformán velem, azonban ezt nyíltan megkérdezni még Sárközitől sem mertem, mert nagyon büszke voltam. A büszkeség ebben az esetben tehát gyáva-ság is volt: nem mertem, ezt húzd alá, nem mertem megkérdezni, annyira rosszul esett volna valami meg nem felelőt hallani.”

Egy év múlva, *már* ismét vívóállásban, személyes-magánéleti ügyben, a becsületét védve:

„Szerettem volna, ha tisztázódik, sajnálattal és szeretettel kell-e néznem itt valakinek megvallott emberi gyöngeségét, torzító, rágalmazó dühét, vagy tekintsem-e ezt a hazug és rút kis pletykát olyan ügynek, amelynek részeseit egyszerre és azonnal eltávolítja tőlem a megvetés. Kimondhatatlanul fájt, hosszú éveken át, sok türelmesen viselt méltánytalanság, amiről te nem is tudsz, valami régi emlék sok-sok kiábrándító cáfolat ellenére folyton igyekezett megtartani bennem, kedves Mihályom, annak a képét, aki te lenni szeretnél, s részben vagy is, — de most már elég.”

És erre rímel egy általa végül kiadatlanul hagyott vers, amelyet – ellentétben az új Szabó Lőrinc-összes kiadójával – ehhez a levélhez kapcsolunk Új Írás-beli publikációnkban (1980. 11. szám):

A szeretet dühöngött bennem,
barátságunk, mit újra kezdtem
nemrég is (mint már annyiszor!),
tizenöt év keserősége,
megszégyenült, buta hűsége,
mely, ime újra meglakol.

— — — — —

— — — S ekkor valami történt,
szivem megértette a törvényt:
csöndes lett, néma és hideg, —
s mint álmát vedli, aki ébred,
éreztem, hogy szakad le végleg
életemről az életed.

Éreztem, hogy maradsz le rólam
s a következő pillanatban
mint hogyha már évezredek
takarnának, oly messze voltál:
egy örök törvényt igazoltál,
hogy csak az fáj, aki szeret.

Hűlő szívvél néztem utánad . . .

Most ne a filológiai összefüggésre figyeljünk, hanem arra a szöveg-rácsra, amely ezekből a részletekből összeáll, és pontosan ráillik *A tékozló fiú csalódása* című vers szövegére.

A versnek a pályaképhez fűződő sajátosságát már monográfiámban is felmutattam: a magánéletében és — némi anakronizmussal nevezzük — kultúrpolitikai pozíciójában egyként megrendült költő kettős reagálása is visszhangzik benne. A bizonytalanná válás következtében mindegyik ekkoriban — 1927–28-ban — keletkezett versébe belecsöppent néhány expresszív indulatú, groteszk formálási képet vagy kifejezést. Ezt ellensúlyozandó pedig a megtisztulás vágyának, az egyszerű, bonyodalmaktól mentes tiszta

életre törekvésnek a szólamát szövi melléjük. Két héttel *A tékozló fiú csalódása* előtt adja közre – annak szinte prologusaként – a később *Harc az ünnepért* címmel jelölt versét:

... s falba léptem s ajtót nyitott a fal
nyílt az ajtó és nyíltak jó csodák
s én boldogan botladozom tovább
idegen romokon s magamon át
s nem félek már, hogy újból elveszítsen:
két kezével egyszerre tart az Isten
s ha azt hiszem, hogy rosszabb keze büntet,
jobbja emel, és fölragyog az ünnep.

A *János evangéliumából* ismert kép („Én vagyok az ajtó: ha valaki rajtam megy be, megtartatik, ...”) a groteszk belépő után alakul át a megoldottságot ünneplő diadalmas himnusszá. Így még hiteles az első változat címe is: *Falba léptem s ajtót nyitott a fal*. Utóbb, éppen *A tékozló fiú csalódásának* ellenkező irányú cselekményvezetése után már értelmetlenné válik ez a címbeli abszurd kinyilatkoztatás, apokrif helyett a vers vágyakozássá alakul át – már változott címmel: *Harc az ünnepért*. Amit az egyik vers épít, a másik lebontja. *A tékozló fiú csalódása* című versben már ellenkező előjellel jutunk az expresszív-groteszk képhez: nem a megnyílás, éppen a bezárkózás képletét találva:

Lassan s rémülten, mint még sohasem,
tapogatta az arcát a szemem,
és nem birtam már kérni, szólni se,
s mint fenékigfagyott tenger vize,
úgy megnémult a kétségbeesés,
úgy megbénult bennem az élet, és
csak néztem, mint egy életreiaadt holt,
csak néztem istent, istent, aki vak volt
s nem tudhatta, ki vagyok s mit tegyen.

A vers legjobb, legemlékezetesebb részlete ez, alig változtat rajta a költő, amikor másfél évtizeddel a napilap-közlés után átdolgozza kötete számára. A pár sornak van olyan

költői értéke, hogy emlékezetessé tegye az egész — talán túl is írt — verset, és — a szavaló leány a bizonyosság rá — van olyan szuggesztív ereje, hogy életre keltse, átértelmeztesse a vers egészét is. Sőt belekösse századunk egyetemes gondolat- és érzésvilágába.

*

A Nyugat első évfolyamában, 1908-ban írja a fiatal Lukács György Szabó Lőrinc későbbi mesterének, Stefan Georgenak költészetét jellemezve:

„Közelség és távolság: mit jelent e kettő viszonya egymáshoz? Emberek közötti viszonyok alakulásai szempontjából az elmondások és elhallgatások váltakozása módjának ritmusait. Ma mindent elmondunk egynek, valakinek, mindenkinek, és soha de soha nem mondtunk el mégsem valamit igazán; olyan közel van mihozzánk mindenki, hogy közelsége átalakítja azt, amit neki magunkból juttatunk, és olyan igen messze mégis mitőlünk, hogy útban kettőnk közt minden eltéved. Mindent megértünk, és legfőbb megértésünk mégis egy áhitatos csodálkozás, egy vallásosságig fokozott semmit-sem-értés; vad erővel vágyódunk ki gyötrő magányosságok közül, és legnagyobb közelségeink az örök egyedüllét rafinált kiélvezései; [. . .] Amit elhinni kell, és elhinni nem lehet, hogy két ember sohasem lehet eggyé igazán, az minden versének és — főleg összességüknek tartalma. [. . .] Ember és ember közt csak egy csendes kézfogás tartamára vannak közösségek, csak mint vágyaknak képzeletben előlegezett teljesülései, és egy lépéssel közelebb egymáshoz, egy pillanattal tovább együtt, vége minden összetartozás illúziójának.”

De ugyanez versben itthon is megfogalmazódik, épp ekkoriban, Tóth Árpád egyik legemlékezetesebb versében, Szabó Lőrinc közvetlen közelében:

Küldözzük a szem csüggedt sugarát
S köztünk a roppant, jeges úr lakik!

Szemben ezzel megszólal a másik szólam is: a magányba kényszerült ember poklát a másikért — vagy másokért — felelős élet, az egyes ember önös lényén kívüli „túlvilág” vállalásával vágyja feloldani. A későbbi barát, Németh László erre építi első regénye, az *Emberi színjáték* szerkezetét

és így fogalmazza majd életprogrammá tájékozódó és tájékoztató fellángolásában, a Tanúban.

„Tetteim nem arra tekintenek, amerre a fák, állatok tettei. Lelkem köldökzsinórja kivezet ebből a világból. Leghűbb hűségemmel nem abba a célszerűségbe kapaszkodom, melyet sejtjeim és molekuláim érdeke diktál. Amikor magamhoz ragaszkodom, egy 'túlvilág'hoz ragaszkodom; onnan kapom az erőt és onnan a megnyugvást. [...] A hit olyan, mint az Einstein elméletben a választott koordináta rendszer, a szemlélő nézőpontjától, 'világnézeti helyétől' függ; míg a vallásos érzés 'invariáns', kibírja a nézőpont cserét [...] Vallásos vagyok és 'hitetlen'.”

A hit dimenziói múltán az „emberi színjáték” dimenziói – szinte egyszerre jelenlevői a huszadik századi ember érzés- és gondolatvilágának.

Szabó Lőrinc egy életrajzilag motivált, témát közismert evangéliumi példázatból kölcsönző versben szinte öntudatlanul eléri a legmélyebb poklot, egyszerre szenved a emberek közötti kapcsolat lehetetlenülését és éli át az *ember* metafizikai magára maradását. Kitűnő verskomponáló érzékkel egyszerre utal a vers Babits *Fortissimójára* és a *Bibliára*. Rájátszásával Babits „istenkáromló” megrendülését visszhangozva, egyszerre ítélkezik volt mestere felett éppen annak valahai keserű szavaival, és éli át az isten-távolságot. A vers ugyanakkor parafrázisa a kereszten elhaló zsoltárszavaknak is („Én istenem, én istenem! miért hagyál el engemet?”). Szabó Lőrinc, református prédikátorok leszármazottja, a debreceni kollégium neveltje, szinte az evangéliumi modellt követve végzi el a pokolra szállást, és rideg ateistává válva számol be rettentő tapasztalatairól. Egyszerre tudatosítja így a magányt és az ateizmust. Magánya kettős: isten nélküli és ember nélküli. És ez, ebben a versben feloldhatatlan: az egzisztenciális magáramaradottság éppen az emberi kapcsolatnélküliségen – mint életrajzi ihletőn – virágzik ki. Így itt az emberi felelősség sem kaphat hangsúlyt, éppenhogy a magány általánosérvényűsége deklarálódik – címbe emelve is: *csalódás*.

Írta ezt a verset Szabó Lőrinc a *Lét és idő* megjelenése idején, másfél évtizeddel a *Közyöny* és negyed századdal a *Godot-ra várva* előtt.

„Hogy rettenetes, elhiszem, de így igaz”. Ez a grammatikai-poétikai szólam lesz ekkortól a Szabó Lőrinc-i magatartás jellemző gesztusa. De épp ez a gesztus leleplez is: megrendülést takar. Amit kimond, az nem az ő óhaja, akarata, *csak* felfedezése. A kegyetlen tartalom megszenvedett élményt takar. Keserű csalódás végállomása; érzelmi és tapasztalati fedezete: a fájdalom. Egy évtized küzdelme fullad itt ebbe a fagyba. *Egy kis értelmet a reménynek!* – ordította és szuggerrálta, követelte és várta. Tulajdonképpen a tékozló fiú szónoklata, közeledése apjához költészete évtizedes motívumait ismétli el. Az igazi pokol nem *A Sátán műremekei* idején nyaldossa körül. Ott még a lázadó néptribun tömegeket lát, lázadó beszédeket tarthat. Van miért, van kinek beszélnie. 1928. február 5-én, a Pesti Naplóban – akkor még – *Apámnál* címen közreadja ezt a pár sort is magába záró hosszú verset, és ezzel, a magyar irodalomban talán elsőként elindul egy úton, amely századunk emberét a maga passióján kíséri. Pokolra szállás – hányszor leírtuk. Éppen a legnagyobbak jellemzésére: Bartókról, József Attila *későbbi* pályaszakaszáról. Az elsőség a művészi megvalósításnak ezen a szintjén nem jelenthet értékkategóriát. Mégis ezt is látnunk kell: Szabó Lőrinc talán elsőként végezte el ezt a pokolra szállást századunk magyar költészetében. Ebből a pokolra szállásból születik meg líránk egyik csúcsteljesítménye, a *Te meg a világ* kötet.

De mielőtt erre sor kerülhetett volna, a döbbenet szavát vette. Az 1928 elején kiszaladt sorok személyes sorsának és költői pályája logikájának egybeeséséből meríthették az ihletet. De ezt, a poklot teremtő egybeesést még az ő hatalmas intellektusa sem tudta azonnal feldolgozni. Egyéves költői hallgatás követi, a szétesés réme fenyegeti. A halál öltött testet benne és körülötte. Amikor végre megszólal, ezt a pokolélményt mondja el:

Egy hosszú-hosszú éve már,
valami titkos akarat
kivette fáradt húsomat
férges kezeidből, Halál.

*

Mi volt ennek a pokolnak a „fedezete”? A teljes magára-maradtság: a lázadó elveszít minden közösségi kapcsolatot, a világ embert kiszolgáltatottá és kizsákmányoltta tevő rendjét megváltoztathatatlanak érzi, a példától, a mestertől, Babbitstól végképp elszakadt, szerelmi válsága tarthatatlan kompromisszummal zárult: megmaradt családi kötelékei között, és kedvesétől is — legalábbis három évig — távol tartotta magát.

— Számkivetett vagy,
de úr, ne felejtsd el!
Kívüled semmi sincsen:
egyetlenegy vagy
egyetlenegyszer
s oly árva, mint az isten.

Kényszerűen kiharítja magát a világból. 1928 elején még a tékozló fiú csalódásaként éli át ezt a pokolra-vetetetést, 1930 szeptemberében már *úrként* védi a magány pozícióját. Majd 1931 januárjában:

Ne magamat? De! Magamat!
Mindenki magát!
Nem magamért, mindenkiért
siratom én a magányt.
Magad vagy, Ember, a hadsereged,
és a harc rémületes;
undorodj s halj meg, tiszta szív,
de míg bírsz, védekezz!

Egy másik versében pedig: „mi csak mi vagyunk, egy-egy magány, se jó, se rossz.” Mint külön bolygók, túl minden emberi meghatározottságon. Mint a lelkek az ókori Hádész-ben vagy a bibliai Seolban.

Mi érteti ezt a költészetet ekkor? A kitaszítottak pártütése? De itt többes számról beszélni sem lehet. Mert minden embert

magához hasonlóan a magány csapdájába vetettnek tekint, — de mindenkit külön-külön veremben lát. Az emberi sors összeköt ugyan, de éppen csak a sorsszerű különlet hasonlítóval.

Mégis, ez a pokol sem lehet zárt, intakt. Ezt is veszélyeztetik. A magányos ember önmagában is kiszolgáltatott: „Magányod barlangját kard kutatja át.” „Az üldözö nem mond le rólad!” vagy: „Hány kéz szed szét és hány parancs rendelkezik velem!” Együtt és egyszerre érzékeli a társadalmi és egzisztenciális magányt és e magány kiszolgáltatottságát:

Év, évre, cibálnak
idegen erők,
együtt, külön, összevissza,
sírók, nevetők;
év-évre lassan pusztulunk
gonosz ujjaik között,
nem tudva azt se: ki bolond
van e sok kéz mögött?

Milyen lehet — vagy egyáltalán lehet-e? — az emberi kapcsolat? Nagyon keményen, ijesztő-pontosan leírja ezt is: a pokol abszurd idillje a *Semmiért Egészen*. A vers eddigi megértő értelmezése: a magánytól szenvedő ember kegyetlen társkereső jajkiáltása. Ha az ember létállapota az állandó opposíció a világgal, ebben társat nem vállalhat, legfeljebb „alkatrészt” szerződthet, a bolygó lélek holdját. Ahogy ő ment tékozló fiúként valaha „apjához,” közeledjen valaki őhöz is, aki magányában már maga is úrrá keményedett. A kiszolgáltatottság, a magány rendje így kívánja, csak ezt engedi, a társas kapcsolat modellje csak e szerint épülhet ebben a pokoli szférában. Ha az Én kintről csak megalázást és száműzést tapasztal, belülről az elzárkózást választja védelemül: a társul jelentkezőtől még ezt a belső védekezést is meg kell tagadnia. Cserében mit ígérhet? Semmit. Ez a címbe is emelt feltétel. „Két önzés kétes alkuja minden egyéb”, vagy — mint a végső megfogalmazás mondja: — „titkos párbaja”. A vers gondolatmenete töretlen, a költő

a feltételeknek pontos ismeretében van: hiszen ezektől szenved ő maga is, saját csalódásainak emléke is benne él. Tudja: ez a tekintet nélküli, sorsszerű kiszolgáltatottság, „zsarnokság” eredménye. Amit ő nem bocsát meg soha, hogyan remélheti, hogy neki megbocsátják? A záró poén mégis elüt a vers egészétől.

Szabó Lőrinc paradoxonokat kedvelő költői fogalmazásának egyik felszíkázása lenne csak ez? De ha csak egy formai bravúr, fél százada hogyan lehet oly ingerlő erejű ez a vers? Valami lényegi üzenetet is bele kellett rejtenie a költőnek ebbe a poénba, ez munkálhat olvasóiban, hallgatóiban öntudatlan is. A megfejtés akarása. Hátha ebben a paradoxonban úgy jut el a költő a pokol mélypontjára, hogy hirtelen megszületik benne a megváltás eszméje is? Ahogy saját csalódását, megalázottságát objektiválja, mint tőle való feltétlen függést leírja, abban a pillanatban már átéli annak abszurd voltát. Ha ő szenved (l. *A tékozló fiú csalódását*), akkor kétségbeesésében még láthatja öröknek, megváltoztathatatatlannak, amire esetleg csak bosszúval, foggal-körömmel védekezéssel válaszolhat; de ha már ő gyakorolja úrként, máris fel kell fedeznie a feloldás szükségességét is, sőt: lehetőségét. A pokol mélypontján, amikor a megalázott és kitaszított maga válik megalázóvá és kitaszítóvá, egyszerre felfedez önmagában egy *másik* emberi dimenziót, amelyben már érvénytelen a pokol rendje, amelyben az összetartozás már nem a kiszolgáltatottság és kizárás rendszerét reprodukálja. Az áldozat teljessége olyan felszabadító erővel hat, hogy új dimenziót teremthet („majd elvégzem magamban”), ahol nem a kizárás, de a „megbocsátás” a jellemző.

A tékozló fiú csalódása és a *Semmiért Egészen* egymást feloldó ellentétek: az elsőben a társkeresés csuklik a kitagadottság magányába; a másodikban a megalázás mélypontján megtörténik az ítélet („zsarnokságom”), ezzel erőt vehet a magány poklának („magam”) kapuin. A vers zárszava így lehet a társ feloldó jelenlétének jelzése. Ez a zárszó már kapcsolódhat az alapvető költői óhajhoz, amely az egymás megalázásán

alapuló külvilág rendjét opponálja: „a világnak kedvemért ellentéte vagy”.

Szabó Lőrinc költészetében egy hagyományos emberkép kérdőjeleződött meg úgy, hogy végül egy bonyolultabb, de hasonlóképpen teljes emberképet teremtett a helyében. Ha ő maga is Babits személyére konkretizálta a tékozló fiú apaképét, akkor az általa felbontott emberképet a cím szerint is *Babits*hoz kötött versének szavaival jellemezhetjük: „Mit láttam benned? Hőst, szentet, királyt.” A történelemben és társadalomban tevékenyen részt vevő, a keresztény és liberális értékrend mértékét és tájékozódási pontjait vállaló szereplés lehetőségét kérdőjelezi meg. Ezt a világot „hitetlenül” is tartani, ezt tagadja meg:

Menteni, menteni, megmenteni!
Könyörögni az istennek, aki
megúnta örök trónját, ingatag
angyaloknak, hogy le ne bukjanak,

visszaszegezni hulló csillagot,
mosni a felhőt, ne fogja mocskok,
látni a rosszat: nincs semmi szilárd:
és mégis akarni az ideált:

„Nevesd ezt a boldogtalant” — ezzel a sírfelirattal búcsúztatja a Babitsban sűrűsödő ideált. „S ha van is, kézen-közön elvész az ideál”.

Az ő embere egyszerre szenved a kényszerű szereptelenség és magány poklait és vágyja a megváltottság pillanatait, és e két szélsőséget magába zárva éli mindennapjait.

Így azután természetes, olyan helyzetekben, mikor a történelem a cselekvő embert igényelte, a meghaladottnak feltűnő babitsi eszmény tündöklő példává magasodhatott, költészetében is nagy magaslatokra emelve az „apa” líráját. A csalódott fiú pedig valóban tékozló fiúként jelent meg. Ez a szerepcsera a költői erő intenzitásában is éreztette negatív hatását. Mihelyt azonban a közvetlen történelmi kihívás szűnőben volt, hirtelen, robbanásszerűen felszabadultak a Szabó Lő-

rinc-i költészet energiái. Ihletőként pedig megismétlődött *A tékozló fiú csalódásának* életrajzi csapdája. Egy korszak, amely számára a költő alkotóerőinek legjava állt munkára készen – és ezt utóbb a *Tücsökzene* bizonyította is –, megtagadta. Ismét megalázás és magány környékezi, a kiindulás ismét a kivetettség. Ekkor értelmezi át *A tékozló fiú csalódását*, Babits helyett már a Jelent helyettesítve be a versbe. Ennek a megállapításnak szinte kiegészítése, folytatása, amit a *Tücsökzene* ihletének mondhatunk: „A holdfényes éjszakában ugyanis újra megrendített az örök nagy ellentét az egyén és a mindenség között, a külvilág zengő, önfeledt boldogsága és a magam nyugtalansága között.” A „tündéri titkok, brutális valóság, rettegés, mámor és fantázia egyre sodróbb özönlésében” alakul nagy életmeditációja, amelynek paradoxona: az egyes ember élettörténetét gondolja végig a születéstől a halálig – de ez az egy ember nem bírja el önmagában a megterhelést, amelyet a sors nyit a számára: az annyiszor idézett, legcsodálatosabb életprogram is csak a töredékké válást demonstrálhatja:

Nem, nem, így a leltár is töredék:
Szép volt a vágy, hogy Semmi Sem Elég!

Mégis, a ciklusnak más irányú fogódzói is vannak: ismét megtalálja a megváltódás, a kiegészülés dimenzióját: az ember mint *társas lény*, a másokkal vállalt kapcsolatban emelkedhet ki saját magányának poklából. Ami lényeges számára az életben, azt egy-egy látomásban összeszövi egy-egy társsal. *A költészetről* szólva a Babits című darabban éli át a két magányra ítélt alkat egymást feloldó párharcát, a „teljes alázat”-ot és a megbocsátás gesztusát, egymásra vetítve ábrázolja a huszadik századi emberi reagálások szívárványképét, egészében a *Semmiért Egészen* alaphelyzetét ismételve meg. *A szerelem* teljességét az *Egymás burkai* és *Kettős hazánk* című versekben éli át, a szeretkezés páros gyönyörének érzéki világát világirodalmi rangú megjelenítésben örökítve meg.

De mindez képtelen feloldani körülte a magány *valóságos* szorítását. A társas lét a látomásban valósulhatott csak meg, hiszen Babits halott, az idézett kedves is a távolban él már. A magánynak ezen a mélypontján ismétlődik meg – bár most épp ellenkező előjellel – *A tékozló fiú* idején átélt pokoljárás. A *Te meg a világ* „istent akaró ateistá”-ja, az 1945-ös *Naplójában* harcos antichristiánus most is „hit fölött és kétely alatt” ihlető kíváncsiságával tekint a Bibliát hallgató ózdi gyülekezetre. „Hitetlen vagyok, vergődő magány” – szögezi le. De a *gyülekezet* feloldja körülte a magányt. A *Semmiért Egészen* paradoxona ismétlődik meg itt: a magány poklába záruló individualista felfedezi a rajta kívül álló mérték szükségét, megszületik a kézfogásra felkészült ember képlete. *Az Árny keze* a vers címe; a mérték, amely az egyes ember magányát feloldja, a vágyott szeretet poétikai megtestesülése:

— Ha így idegen, vedd emberinek,
súgja egy hang, s ahogy látó szemem
elmereng a régi jeleneten,
az emmausin és felejttem magam,
a sugár-hídon némán besuhan
egy örök Árny: lehetne Buddha is,
de itt másképpen hívják, és tövis
koronázza: én teremtem csupán,
mégis mint testvére néz reám,
mint gyermekére, látja, tudja, hogy
szívem szakad, oly egyedül vagyok,
s kell a hit, a közösség, szeretet.
S kezét nyújtja. Mert beesteledett.

A látomás misztikus pillanata materializálódik: ezzel a kézfogással alakult harmonikusan emberarányos méretűre a környezetében való létezését, földi meghatározottságát vállaló, már nem megalázott, kirekesztett és nem – ezt kompenzálандó – önzően világnagyra növesztett költői személyiség.

Ha így tekinti, már abból a csapdából is ki tudja vágni magát a *költő*, amibe akarva-akaratlan az ember jutott. *Bíztató a tavaszban:*

Töröld könnyed, gyűrd le fájdalmadat,
 te nem azért vagy, hogy odaragadj
 ügghöz, multhoz, amely nem a tiéd,
 és dac poshasszon és keserűség.
 Kaptál ütleget, kaptál eleget
 (légy keresztyén s mondd: érdemelteket,
 s könnyűlsz tőle!) . . . Most ne vélt igazad
 emlegesd, s ne a hibát, a zavart
 (az benned is volt!): nézd a rétet, a
 nagy fényt, a Feltámadást! . . . Tavasza
 jött újra a földednek: nézd, a nép
 dolgozik, szépül város és vidék:
 nem árt, hogy eltűnt sok gőg, régi copf,
 s jobb lesz a jó, ha te is akarod,
 ha igazán: . . . másét és magadét,
 úgy gyógyítod a ma ezer sebet,
 ha az csordítja megnyugvó szived,
 ami sosem elég, a Szeretet!

De *Az Árny keze* című vers nemcsak élete csapdájából emeli ki, hanem költészete egyik megoldatlan motívumát is átértelmezi. Ez az a vers, ahol *költőként* visszahódítja Szabó Lőrinc a *Bibliát*. Ifjúkorától inkább kedvelte „Gilgámesék kőbeírt eposzát”, a „Szentírások Népköltészeté”-t, „amely nem kívánt hitet”, „mert csak Költemény”. Ezért fordult a keleti filozófiák történetei és példabeszédei felé is. Az egyházi gyakorlatban – a „papi” mitológiában – a bibliai történet és példa elidegenedett, emberen kívülivé vált, ha beleélte magát az imádott szerepkörébe („sokszor én magam voltam Ő”), csak hitetlenségét fokozta a jelenet groteszk tanulsága. Ebben a versben siklik vissza fantáziája Buddhától a gyülekezet által megidézett evangéliumi alakra, akinek képében éppen az emberi vonatkozások villannak fel. Ezzel az „emberi színjáték” új lehetősége született meg, amelynek pozícióját most is pontosan jelzi, a korábbi „magamban” megfelelője itt: „én teremtem”.

De az sem mellékes, melyik „régí jelenetet” hallgatja a gyülekezet: az emmausit, azt, amelyikben a feltámadott új alakban – mondhatjuk: új dimenzióban – *megjelenik*

tanítványainak. Ugyanis ebből a részletből eredeztethetjük a *Tücsökzene* 1947-es változatának végszavát, *Az elképzelt halált*. Ezzel a jelenettel teljesíthette ki — a „töredék”-re kárhoztató magányos sorssal szemben — a személyiség élet-rajzát.

Itt ő maga próbál átélni egy meghalást és feltámadást. A meghalás minden élővel közös szenvedését („minden halál fulladásos halál”), magányát-iszonyatát („háborúk dúltak, s mily szörnyűk, ti nem sejtitek.”) idézi fel, majd a feltámadott helyzetét ölti magára („Fölöttem gerle bűg, négy napja;” — jelzi a hagyományos történetet, galambbal és a *tertia die* utánisággal). A meghalást mint új minőségű, de szintén materiális létezés szülőaktusát mutatja be:

... Sorsom szálai
széthulltak, és most száz tér s száz idő
formál egyszerre, bontó-építő;
(mint régen egy).

...
Ízenként három milliárd helyen!

És éppen az emmausi jelenetet ismétli: a halált legyőző ember szólal meg, az ismerősnek, ismeretlenül.

... Kedves, ne sirass!
Friss bánatod
átnéz rajtam, s úgy kérdi, hol vagyok.

Ezt a gondolatmenetet kiegészítve Szabó Ferenc emlékeztetett: nem ez az első „elképzelt halál” Szabó Lőrinc költészetében. Két, kötetben korábban nem közölt verse, az 1928-as *Hol vagy? Ki vagy? Milyen? Mi voltál?* és az 1929-es *Túlvilág* hasonló versszemlélet szülte. De amennyi a formai hasonlóság, annál kiáltóbb a lényegi különбözés.

Éhes vagyok, mint egy halott,
halott is vagyok már egészen
és ödöngök, kívül a kerítésen,
mint koldusok,
mindenen kívül, a testtelenség

rabságát sirva, örök ínség
 kárhozatában, összevissza
 lézengek a világon át,
 üres lelkem becsavarogja
 a várost, az ablakokba
 és átlengi a falakat
 s erőlködöm, hogy lássanak
 s kiáltok s mégis semmi hang,
 jelen vagyok, mégis bitang,
 nincsen előttem akadály,
 az élet mégis veszve már,
 hiszen nincs kezem megragadni,
 husom valamit befogadni,
 nem vagyok már csak gondolat,
 saját magam kísértete,
 emlék és sóvárgás, amely
 nyúl mindenért, de nincs mivel:
 testem, hullott eb, út szélén hever.

A tékozló fiúban megformált csalódásnak, az értelmetlenség és magány pokol-dimenziójának a feldolgozása. A megoldatlanság kivetítése. A *Tücsökzenében* az ellentétét keresi: a megoldottságot. Deklarálja is egy szintén általa kötetbe fel nem vett versben, az 1945-ös szabadulását ünneplő vázlatban. A *Csillagos éjben* már a túlvilágot összeköti a „feltámadással”, és egyben visszaütal — lezárva — a húszas évek pokol-élményére („Húsz évig virrasztottam e föltámadásért”). Az evangéliumi hivatkozások ebben a versben csak kultúr-történeti metaforák, amint a „feltámadás”-élményt költészetébe emeli, még keleti, mohamedán mítoszt kölcsönöz. De sem a *Csillagos éj* deklarációja, sem a *Hálaadás* mitikus élménye nem vezet sikeres vershez. Ezután talál rá az evangéliumi példázatra.

Hogy a „túlvilágot” összekapcsolhassa a „feltámadással”, szét kell választania a halált és a poklot. Ez történik meg *Az Árny keze* előtti *Tücsökzene*-versben, a *Buddhista pokol* címűben. „Hiúságod, szegény, ez az eleven pokol” — halljuk, evilági összetevőkre bontva a korábbi mitikus rémet, a halált. Ezáltal az ember már életében magában hordozza

poklát, és ha attól megszabadulhat, a feltámadást is. Hadd idézzek — igaz, önkényesen kiragadott szövegeket — egy teológiai írásból, J. Ratzinger *A keresztény hit* című könyvéből. A pokolra szállás hitágazatából indulva mondja:

„Krisztus átlépte végső magányunk kapuját, szenvedése révén elmerült elhagyatottságunk mélységébe. Ott van, ahol bennünket semmi hang el nem érhet. Ezzel győzte le a halált, vagy pontosabban: a halál, amely azelőtt azonos volt a pokollal, többé nem azonos azzal. A kettő különbözik egymástól, mert a halálban ott van az élet, és mert a szeretet lakik ott is. Most már csak a magunk akarta elzárkózás a pokol. [. . .] Csak ha valaki előtt a szeretet értéke magasabb, mint az élete, vagyis ha kész az életet a szeretet *után* rangsorolni, a szeretet kedvéért, — csak akkor lehet az erősebb és nagyobb, mint a halál [. . .] Teilhard de Chardin szóhasználatával: ahol ez tényleg megvalósul, ott létrejön a döntő jelentőségű 'komplexitás' és komplexió; ott a 'bios'-t átfogja, magába foglalja a szeretet hatalma. Ott az élet áttörné határát — a halált — és egységet teremtené, ahol a halál elválaszt. Ha a mások iránti szeretet ereje valahol olyan nagy, hogy nemcsak a 'bios' halvány emlékét, az 'Én' árnyképét, hanem őt magát is elevenen megtartja, akkor az élet új fokát érte el, amely a biológiai fejlődés és mutációk terét maga mögött hagyja és egészen más síkra való ugrásszerű átmenetet jelent, a szeretet nem áll a 'bios' hatalma alatt, hanem felhasználja azt. A 'mutációknak' és 'evolutív folyamatoknak' ez az utolsó foka nem lenne már biológiai fokozat, hanem a 'bios' egyeduralmának áttörése, — amely egyszersmind a halál uralma volt, megnyitná azt a teret, amelynek neve a görög Bibliában 'Zoé', vagyis végérvényesen megvalósult élet, amely a halál fensőbbiségét maga alá gyűrte. Annak az evolúciónak végső foka, amelyre a világnak szüksége van célrajutása érdekében, nem a biológiai keretben menne végbe, hanem a szellem, a szabadság, a szeretet műve volna. Nem evolúció, hanem elhatározás és ajándék is egyben.”

Ennek az eszmeifuttatásnak kulcsjelenete a Szabó Lőrinc által is felidézett emmausi történet. És a *Tücsökzenének* is vezérmotívuma mindez — a korábbi versektől eltérően, sőt azokra merőlegesen:

mert hiszek benned, jóság, türelem,
hiszek benned, isteni értelem —
hiszek benned, szabadság, szeretet,
s hiszem, hogy győztök, tiszta fegyverek.

Igaz, katolikus és mai teológus szövegét idéztem, Szabó Lőrinc pedig éppen *A gályarabok szobráról* emlékezve írja három évtizeddel ezelőtti versét. De hiszen a protestáns teológia már korábban eljutott ezekhez a magyarázatokhoz, és Szabó Lőrinc akkor erős „térítési” szándékkal találkozott. Eddig csak azt tudtuk, hogy *Az Árny keze* Dóczi Antal ózdi református pap feleségének, Piroska asszonynak a bibliamagyarázatára emlékezik vissza. A nyugati egyetemeken iskolázott házaspár hatása ma már jelentősebbnek tűnik fel, mint amit 1946 őszén egyhavi vendéglátásuk biztosíthatott. Az a Dobrovolszky Gyula ugyanis, aki ezekben az években mind az Illyés, mind a Szabó család számára biztosította az élelmszerellátást, és aki Szabó Lőrincet Ózdra is, Igalra is „kiköztetette”, gyakran hívta házához mindkét költőt: teológiai-szellemi csatákra. Ő maga bankember lévén visszaemlékezéseiben csak körvonalazni tudta a néhai Dóczi Antal társaságában rendezett esték légkörét, de ez is valószínűsíti a teológiai ismertetések összefüggését a *Tücsökzene* szellemi szerkezetével.

Szabó Lőrinc természetesen *költőileg* értékesítette a hallottakat, megtalálva bennük a készülő mű összefogó láncszemét. Hiszen erre is találhatott példát. A hozzá hasonlóan materialista szemléletű Kosztolányi éppen legjelentősebb kései versei között, a *Hajnali részegségben* kamatoztatta poétikailag az emberben munkáló metafizikai ihletet. Szabó Lőrinc a metafizikai magyarázatokat szervíti a műben. Oda-vissza értelmezi a hallottakat: a teológia istenét és a mű alkotóját egymásra vonatkoztatja.

... De, hogy a
Mindenség is csak egy Költő Agya,
úgy látszik, igaz. — ...

Ezt tudatosítva építi bele életrajzába, sajátos emberi színjátékába az evangéliumi tanulságot: ő is a halálon — saját halálán — vesz erőt, hogy megjelenhessen új minőségében a „társ” előtt, és ennek „jó hírét” jelenthesse meg. Pontosab-

ban: költészetében a halál erejét csak akkor győzhette le, amikor nem saját személyes sorsa izgatta, a cél már nem önmaga, de a másik ember. Az önmagán túlmutató érdekltség erejének érzékeltetésére teremti újjá az evangéliumi példázatot, ezzel a *Tücsökzene* eredeti zárásában – Pilinszkyt megelőzve, bár tőle természetesen lényegében különbözve is – megalkotja a maga profán apokrifját.

Azt pedig, hogy ez a „társ” több, más, mint a hétköznapiok valamely kísérője, azt fontosnak tartotta az utókorra hagyományozni: barátjától, Baránszky-Jób Lászlótól tudjuk, a *Tücsökzenében* szereplő kedves, egy ekkor már a távolban élő tünemény, az ünnepire stilizált vallomás szó szerint is „fenséges” címzettje.

Számtalan filológiai véletlen összemunkálásából született *A tékozló fiú csalódása*, még többlől a feloldó nagy mű, a *Tücsökzene* szerkezete. De hogy felépült, az a Szabó Lőrinc-i pálya *törvényeiből* következik. A magányos létező jeleneinek el kellett érnie a másokért felelősséggel tartozó ember világát.

A *Tücsökzene* 1947-ben befejezett első változata az utolsó olyan műve a költőnek, ahol összeszövi a személyes-életrajzi és az egzisztenciális létezés problémáját. Szembenéz még ugyan egyszer az élet-halál kérdéssel – *A huszonhatodik év* során –, de akkor már elkerüli a *létezés* vizsgálatát. A *Tücsökzenében* megtalálta a pokolból kivezető utat, az ember magányos kivetettségének feloldását, és a *mértéket*, amely alapján megítélheti saját ténykedését. *A huszonhatodik évben* éppen erre az ítéletre kényszerül. A szonett-sorozat: a társas lét valahai hiányának bűnbánata. „Ürülő pokol, emlékezet” – írja a gyászévre és az azt előző huszonöt évre visszatekintve. A pokol: a valóság, három ember kegyetlen elszakadása egymástól. A Költő Agya itt egy „szerény túlvilág”-ot teremt: az emlékek átrendezését, két ember ideális kapcsolatának elképzelését egy stilizált téridőben. *A Semmiért Egészen és Az elképzelt halál* realizálása: *A huszonhatodik év*. Az a személyes makrokozmosz, amelyben új, más életre

kel a volt mikrokozmosz. Egyszerre léteznek benne a múlt bűnei, a jelen pusztulásra szánt, esendő embere, és egyben elgondolja a múltat s jövőndőt megbűnhődött emberek ideális együttesét. Hiszen a halotti szonettek nemcsak irodalmi emlékezet, az áldozattá válás és a feltámadás megismétlése is: a pokoli történetből, az „omlás, rémület”-ből olyan feloldó mű születhetett, amelynek eredményeként „mindig lesz, aki rád figyel: férfi sóváran, asszony irigyen – örök vágy őriz ...” Így él (és a hangsúly az állandóan folytatódó *élés*en van) egyszerre *A huszonhatodik évben* a pokol és megváltás, a büntudat és feloldozás, a magány és a társas meghatározottság. A Jelent aktív élettel sikerül megtöltenie.

De mi a költő végszava? Inkább végszavai.

Először is a *Tücsökgzene Utójátéka*, a „Helyzetek és pillanatok”. Amelynek még a nyomdába adás után is zárása lett volna *A miskolci „Deszkatemplom”-ban*. Mintha *Enkidu üzenetét*, sírását hallanánk: „Hogy sír! Óh, hogy szereti”. „Jaj, nincs holnap! Jaj, nincs föltámadás.”

Vagy inkább ez? Utolsó szerelméhez írja, a halála előtti év végén:

Három virágból összerak a rét
és semmiből a fájdalom.

és ugyanőneki így végrendelkezik:

Tarts meg hűséged gyönyörű hitében!

És végül az utolsó vers, a véletlen meglesett *Holdfogyatkozás* ihletében: „van a Földön túl is esemény”.

Talán egyik sem, hiszen „az egyetlen élet”, a „véletlenek e bús-bolond kalandja” az ő esetében véletlenül produkálta ezeket a végszavakat. Bármennyire is kész volt már évek óta a halálra, amikor ezeket írta, nem a halálra készült. Talán éppen egy újabb egyensúly, az annyira vágyott kiegyenlítődés ihletei dolgoztak benne. Három emberi dimenzió külön-külön jelenléte él ezekben a végszavakban — mint ahogy élt egész költészetében is.

ESSZÉ

„KÖDKÉPEK A KEDÉLY LÁTHATÁRÁN”

EGY KÜLÖNÖS KEMÉNY-REGÉNYRŐL

Azt hiszem, szakemberek és esetleges olvasók is egyet-
értenek velem abban, hogy ez az epikus mű Kemény leg-
bizarrabb alkotása; a benne ábrázolt világ, eseményeivel,
szereplőivel olyan labirintusfélébe van bonyolítva. Az aláb-
biakban nem tüzetes elemzést akarok adni, csupán magamat
és az olvasót ebben a labirintusban eligazítani.

Az adatok szerint eredetileg novellafüzérnek indult, foly-
tatásokban jelent meg, de a közlés a szerző betegeskedése
miatt többször is megszakadt: 1852 augusztusában indult és
1853 januárjában fejeződött be. A kényszerpihenő nem volt
a műre kedvező hatással: ha „füzér”, akkor több témának is
kellett írónk fantáziájában felbukkannia, s hogy, hogy nem,
arra a megoldásra jutott, hogy ezeket a meglehetősen hetero-
gén témákat egy kompozícióba foglalja bele. Ebből aztán
bizonyos kuszaság lett: az egyes történetek egymásba ékelőd-
tek, s köztük első pillantásra nem egészen természetes szála-
kat sikerült teremteni. A szereplőket azonosítani vagy leg-
alább rokonítani kellett — ha olvassuk, valóságos genealó-
giai és geográfiai tájékozódásra vagyunk kényszerítve.

Hogy legalább az egység fikciója megmaradjon, az egész
anyag kap egy fő, formailag egybefoglaló keretet: egy „köz-
vetítő elbeszélő” szájába adja az egész, több évtizedet átfogó
eseménysorozatot (nem szokatlan eljárás a próza-epikában),
s ezt bonyolítja a többszörös betét-technika (napló, levél), új
elbeszélő lép be, új cselekmény-időbe kell átlépnünk. Jól
ügyelnünk kell arra: mikor ki beszél, melyik szinten mozgunk,

a szétágazó történetben ki kinek a rokona, vagy ki kivel azonos. Mintha Kemény afféle kirakójátékot akarna kombinálni, a szükségből erényt csinálni.

Inkább emlékeztetőül: a keretbe három történet van belevonítva: Jenő Eduárd gróf népboldogító tevékenysége és házassága — a vándor-anekdotából kikerekített Ameline--Florestán-tragédia, aztán a grófné és a sülyesztőből váratlanul elővarázsolt szegény rokon, Márton Adolf titkárkodása és szerelmi sóvárgása a grófné körül. Noha Jenő gróf összemomlását közvetlenül ez idézi elő, voltaképpen ez lóg ki legjobban a montázsból. A három történet szereplői között mondvacsinált rokoni-személyi szálak fűződnek: Villemont gróf lányát, Stephanie-t Jenő gróf veszi feleségül — a második történetben pajkoskodó, Franciaországban élő Florestán Villemont-nak a fia — ennek felesége, Ameline, tehát Villemont menyje azonos a keret-elbeszélőt hallgató, majd önálló elbeszélő gyanánt fellépő Cecillel — akinek mostani férje, az öreg tanácsos eszmeileg beleillik az összképbe, de mégis csak mellékszereplő.

I.

Az egész egymásba ékelődő esemény- vagy cselekménysorozatban a középső tömb: Florestán és Ameline története az, amely a Kemény-kutató vagy olvasó számára a legkevesebb problémát veti fel, amelyben nincsenek olyan eszmei elemek, amelyek megoldásra várnának. Az alapot, mint ezt a szakirodalom már kiderítette, egy vándoranekdota adta (az önmagát felszarvazó férj), amelyet Kemény alkalmasint Jósikának *A könnyelműek* című regényéből vett kölcsön. Abban a szaktudomány megegyezik, hogy a téma inkább a komikus feldolgozás lehetőségét rejtí magában — még a huszadik században is készült francia vígjáték belőle. Kemény teljesen figyelmen kívül hagyja ezt a lehetőséget, és a fura komédiából tragédiát formál, mindenestre idegen, az akkori időkben

egzotikusnak számító környezetben. (Csak emlékeztetőül: a házaspárnak már van egy „tündérszép”, négy-öt év körüli lánya, a visszas kalandból pedig fiú születik, csakhogy az félvér, torz külsejű, ahogy a környezete nevezi: béka, holott a jog, a világ, a „társaság” normái szerint ő lenne hivatott a család fiúágának továbbvitelére.) Nos, az írónak értékkonfliktust kell teremtenie az erősen kiemelt „családgög”, az ősiségére büszke és a múlt hagyományait folytatni akaró, az „ősiség” bűvöletében élő apa – és az anyában élő, még ebben a torz helyzetben sem kiölhető anyai ösztön, a legtermészetesebb emberi ösztön között. A cselekmény erre a konfliktusra van komponálva – az író elsősorban a lélektani vonalat emeli ki.

A szerencsétlen anyában Kemény megteremti későbbi nagy nőalakjainak még csak halvány előképét. „Nem szavakban, de kedélye és álmai által költő volt”, a természet és a népi hiedelmek, énekek és románcok bűvöletében él (Hispania, a Pireneusok közelében vagyunk), anyai ösztöne és gondoskodása minden dajkaságot felülhalad. A bonyodalom kezdetén még alig húszéves, férje, aki hajlamos a csapodárságra, valamivel fölül van a negyvenen.

Miközben a „kis béka” még eléri a pólyás kort, meg kell az anyának éreznie az első nagy szorítást: előbb férje iránti szerelmének hősieken fel akarja áldozni anyai szeretetét – de rövid harc után az utóbbi győz: „az anyai érzés lángbaborította egész kedélyét”. S ami vele és benne éveken át folyik, a „megtiltott anyai jog”-ért való küzdelem, abba valósággal egész lelke belebetegszik. S ez a különben a vadromantikába stilizált történet éppen Ameline sorsában előlegez, csendít föl egy későbbi nagy Kemény-motívumot: amikor a gyermekért vívott harc erősödik, amikor Ameline megsejti, majd átéli fia halálát – az elbeszélő is akadozni kezd, mert úgy érzi: nincs szó, amely ki tudná fejezni „a szeretet vértanúskodásait”. Jönnek majd a későbbi regényekben nőalakok, akiknek egész sorsa nem más, mint a szeretetből fakadó mártírium elviselése – s ez sejlik itt föl Ameline tragédiájá-

ban. Úgy, mint jövődő utódai, ő is végigjárja a megnevesítő szenvedés iskoláját – Kemény etikájának ez az alapotívuma azonban itt még nem bontakozik ki teljes intenzitásban: az anya átvészeli a csapásokat, s a kerettörténetben egy kései, második házasság polgári nyugalma színezi ki a maga érett, vonzó bájával. De ha ezeket az életsorsokat úgy tekintjük, mint a különböző értékelések, értékminőségek tükrét, le kell szögeznünk, hogy ez a nőalak nemcsak az anyai érzésben hordozza a természetes, elemi érzelmi kapcsolatokat, a közvetlen érzelmek jogát: egész egyéniségében benne van ez az odaadottság az élet elemi, mesterkéletlen, átköltőiesített, a regényben erősen romantizált sugalmainak.

Talán kevésbé hangsúlyozottan, de a bohémkedő férjben, Florestánban is egy későbbi nagy Kemény-téma korai megjelölésére kell ráismernünk. Nem egyszerű emberi képlet: szereti feleségét, érzelmi élete egyáltalán nem száraz, de az uralkodó erő, motívum benne az, amit talán „dinasztikus elv”-nek lehetne nevezni: a háttérben a család messze visszanyúló múltja – s előtte a remélt, hasonlóan büszke folytatás, a családfe további virulása.

Keménynek most olyan konstellációkat kell teremtenie, hogy a két értékelés: a férfi és az anyáé egymással konfliktusba kerüljön, sőt harcoljon is. Florestánt a próbák sorozatának veti alá: magatartása és lelkivilága aszerint hullámszik-viharzik: milyen kilátás van a család további felvirulására. Eltompul, érzelmileg elfásul a nem óhajtott fiú-, „utód” növekedése láttán; a még örökléssel biztató „tündérszép” lány meghal; halála az apát önpusztító, dorbézoló életmódba viszi – s felszabadul, új, még csak megtervezett örökösről ábrándozik, amikor a gyűlölt torz fiú is meghal. Nemcsak az értékkonfliktus, hozzá még a társadalmi és lélektani fonal összefonódása érdemel itt figyelmet – és itt már idéznem kell Florestán szavait:

„Oh az ember gyarló teremtés, mikor imádkozik vagy vétkezik, egyaránt. Minden csak máz rajtunk, mely gyengeségeket takar. Bűneink nagy része túlhajtott erény: erényeink nagy része ki nem nőtt

bűn. Játékszerei vagyunk ellenszenveinknek, melyek megvakítanak, és közönyünknek, mely érzéseink lángját oltja ki, hogy a sötétségben szellemünk elaludjék és szívtelenség által butákká váljunk . . .”

Hogy ez mennyire Keménynek magának nézete, azt most ne érintsük: itt a hős beszél, s a feleség kommentálja: „Ah mint ki kellett sarkából forgatva lenni egy könnyelműségre hajló, de erős érzésű világfi jellemének, mely ily nézeteket sajátíthatott el.” Íme a nagy Kemény-téma, noha még halványabban kivitelezve: a sors, amely kiforgatja sarkaiból az eredetileg nemes jellemet. E műben is halljuk a témát még egyszer, aztán Kolostory Albert történetében is az író azt az „archimédészi pontot” keresi, amely a jellemet kiforgatja sarkaiból, s ezt szenvedélyeinkben találja meg — de majd ugyanezt a válságot éli át Laczkó István, Pécsi Deborah jelleme is.

Még kiforratlanul, de sok minden többé-kevésbé értékes írói anyagot gyűjt össze Kemény ebben a betét-történetben. Ezek persze még jórészt a romantika légkörében mozognak: romantikus a lélektan, a groteszk helyzetből kibontakozó kiélezett szituációk és erős konfliktusok, éig emelő szenvedély, szeretet és gyűlölet, nemes törekvés és kaján végzet — „Florestán a gyászesetet családjá és a végzet közt régóta folytatott harc utolsó fejezetének tekinté” —; megvan az elbeszélés mögött a romantikus couleur locale. Ami az esztétikumot illeti, néhány helyen már előtör Kemény képessége az atmoszféra- és tájhangulat-teremtésre, helyén van az a bizonyos kettőshangzat szépből és rútból, a romantikus szépségkultusz, az ideális, drágakő tisztaságú nőalak, Ameline, megkettőzve a lányában. De mindez még csak sejtetés, csak ígéri a későbbi nagy művészt: jellemző, hogy amikor a család felbomlása után a szereplők eltűnnek a színről, egyikük távozását sem kísérik a sors-szimfónia akkordjai.

A szerkesztésben is van romantikus esztétikum: a keret-elbeszélő (és az olvasó) csak utólag jön rá, hogy Ameline — Cecil a saját élettörténetét mondta el (több mint tíz év távlatából) — a családi tragédiát előidéző kaland elbeszélését kényes dolog lenne az ő szájába adni —, ezt a keret-elbeszélő

már csak magamagának, utólag rekonstruálja, hogy, hogy nem, éppen barátjának, Jenő grófnak megjelenítő elbeszélésére támaszkodva.

Ha ezt az anekdotából vadromantikussá stilizált történetet valaminő képletbe vagy formulába akarnánk tömöríteni, a lényeg: hogyan rendül meg és hogyan bomlik fel egy ősi, hagyományos normarendszer, s milyen bonyodalmak származnak abból, ha kívülről erős, váratlan megrázkódás éri.

II.

Ebben a bizarr alkotásban a fő érdek mégiscsak Jenő Eduárd gróf népboldogító terveire és ezek kudarcára irányul: a részleteket, a paraszt-jobbágyokkal vívott harc fázisait nem szükséges elmondani: ami a regényben éveken át húzódik, azt a mai olvasó, ha túllép a regény autonóm belső világának keretein, meghökkenéssel és bosszankodással szemlélheti, s valami képtelenséget lát nem is annyira az alapjában nemes szándékú földesúr civilizatorikus erőfeszítéseiben – inkább a jobbágyok korlátolt makacsságában –, főként abban, ahogy mindkettő lassan abnormitássá fokozódik, patológus jelleget ölt. A kutató irodalmárnak éppen ezért meg kell próbálnia, hogy igazságot tegyen, s feltárja mindazt a rejtett mondanivalót, amely ebben a különös történetben involválódik.

Az érem fonákjával kezdem: az öreg szürkekabátossal, Villemont gróffal, aki köré Kemény egy rikítóan romantikus, jókaias háztájt varázsol, csodás ritkaságok múzeumi gyűjteményét, ezermester-műhelyeket, patikát, kertet ámítóan ritka virágokkal és madarakkal. De az öreg szürkekabátos, aki már csak a Jenő által áhított egy (hetedik) falu földesura, többnyire ott található az igénytelen „kiülő padon”, s noha a maga gazdaságával nem törődik, a jobbágyai bálványozzák: magánügyeikbe nem avatkozik bele, minden gyarlóságot megbocsát, elnézi azt is, ha valaki saját szenvedélyét és rossz

meggyőződését követi — de egyformán betölti a békebíró, a csodadoktor, a mindenben jóakaró tanácsadó szerepét: vagyis a filantrópiának, a nép istápolásának, a nyomor és bajok enyhítésének azt a patriarkális-középkori módját űzi, amelyet régen a kolostorok, papok, javasasszonyok és hasonlók gyakoroltak — jobbágysai pedig esküsznek rá.

Csakhogy ő is nem csekély kerülővel jutott ide: ősnemesi francia család sarja, aki zajos múlt után emigrált Erdélybe. Volt XVI. Lajos udvaronca, számtalan órájának javítómes-tere, aztán az enciklopedisták híve, részt vett a Bastille ostromában, végigcsinálta a forradalmat, s mindebből leszűrte a maga nagy tanulságát. Az önéletrajznak ebben a szakaszában megszólalnak, kissé talán rejtetten, mindazok az eszmei témák, amelyek ezt a harcot hordozzák. „Nagy szerepe” XVI. Lajos udvarában: naponta legalább ötven faliórát húzni fel, „s ha valamelyik pontatlanul talált járni, azt együtt bontottuk szét s oly ügyesen igazítók meg, mint a hírneves genevai órák . . .”. S ebből születik meg a nagy, jellemző szimbólum: amikor a „divatbölcsek” eszméit megismeri, saját (francia) birtokára költözik, hogy alattvalóit boldogítsa: „hogyminden percben készen lehessenek a világ elromlott óráját szétbontani s új kerekkel ellátni, mert már, mint hittem, mutatója nem akar többé az idővel együtt haladni . . .”

Gúnyolódik „a bölcsektől vezetett társadalmon”, a divatbölcseken,

„kik nevetségessé tarták, ha valaki hívé, hogy a megváltó képes volt ujja érintésével néhány vaknak látását visszaadni, míg ők szintén ujjaik mozgatása által az egész világ szemét egyszerre felnyitni remélik . . .”

Ennek értelmében vonja meg a francia forradalom mérlegét:

„Franciaországnak nem a nyaktiló áldozataiban volt legnagyobb vesztesége, hanem, azon eszmék, melyeket annyi nemes kedélyek, annyi felvilágosodott elme tartott evangéliumának, s amelyek szintén a legszigorúbb zsarnokság előidézői . . .”

A zsarnokság és erőszak, népboldogítás és haladás, nemeslelkű, jóindulatú, de eszközeiben kegyetlen, kíméletlen rigorzmus témái már előbb is megszólalnak az önéletrajz során: az emigráns öreg különcknek van egy szobája, amelyben a „nemeslelkű zsarnokok” képmásai vannak kiállítva (Pizarro, Robespierre, Triptolemos),

„mind a három úr különben jóindulatú egyén volt, csakhogy az emberiséget erőszakkal akarta boldogítani.” „Mert aki valakire a boldogságot erővel akarja rátukmálni, az a szívből vagy az önértés vagy a háladatosság erényét kénytelen száműzni.”

Íme a már előbb is, utóbb is ismételten megszólaló vezérmotívum: „nem szeretem, ha a gazdagok kényelméért a szegény saját boldogságára is ráerőltetik”.

Önmagában ez bizony paradoxonként hangzik, mint ahogy egyetlen nagy paradoxon Jenő gróf éveken át makacsul követett jobbágyboldogító harcának kudarca is. De az öreg Villemont fiatalkorának, majd megtérésének történetében adva van a három nagy probléma, amely a két antagonistatevékenységének eszmei magját teszi. Az óra-példázat szemléletesen fogalmaz meg egy társadalomelméleti vitaproblémát: Mi hát a társadalom: mechanizmus-e vagy organizmus – mechanikus, elvi, törvényes kategóriákkal és eszközökkel akarjuk-e megérteni és befolyásolni, vagy tekintsük organikus képződménynek, és bizzuk magunkat a benne rejlő természetes növekedési tendenciákra? Az öreg gróf a maga parányi birodalmában odáig viszi az „organikus” elvet, hogy eljut annak legvégső stádiumáig: a passzivitásig és a kvietizmusig. „Ilyen, gróf úr, a világ” – mondja Jenőnek, s hagyja jobbágyait élni, küszködni, dolgozni és verekedni a maguk kedve szerint, „kellemes rendetlenségben és nyugodt egyformaságban”.

A másik nagy tétel a regény tematikájában, amiről a szürkekabátos Villemont is filozofál: azóta probléma, amióta közösségek vannak és amióta hatalom van. Mi lehet a viszony eszme és erőszak között? Szentesi-e a legjobb, legszebb eszme is az érdekében kifejtett erőszakot – tiszta marad-e

az eszme a zsarnokok kezében? Az „öreg apó” muzeális rezidenciájának egyik szobájában ott függ Pizarro képe, „ki megsüttet é a peruiakat, ha nem akartak úgy idvezülni, mint ő. Robespierre nyaktilóval szelte le polgártársai fejét, ha nem oly véleményen voltak, mint ő . . .” Mindketten jóindulatúak voltak, csak hogy az emberiséget erőszakkal akarták boldogítani. Önéletrajzában is nyilatkozik (már részben idéztem): „. . . a népet kényszeríteni fogják, hogy vagy az egyéni szabadságot becsülni elfelejtse, vagy hálátlan és gyanakvó legyen” még az egyébként méltánylandó jótétemények iránt is. És itt következik a figyelemreméltó lélektani magyarázat: mi minden nemes erényt irt ki a szívből a boldogság erőltetése. Az öregúr tehát le is vonja a tanulságot: az erőszak nem számíthat semmiképpen erkölcsi indokokra, az erőszak devalválja az eszmét magát, s rombolást visz végbe az emberi lélekben, a legjobb szándék mellett is.

Mindezekben a törpengésekben még két kulcsszó fordul elő ismételten: a „boldogság” és a „szabadság”, mint a legfőbb értékek. Az öreg gróf az „egyéni szabadságot” emeli ki — mint láttuk, még jobbágyaitól sem tagadja meg a szabad rendelkezést önmagukkal és sorsukkal.

Jenő gróf is „boldogítani” akarja jobbágyait, de észre kell vennünk, hogy az ő boldogság-képzete más: mindabban, amit szemünk előtt tesz, tervez, végrehajt, nem nehéz az utilitarisztikus jelleget észrevenni. A „boldogságnak” itt szinonimája lehetne a „jólét”, főleg az anyagi jólét: rendezett, tiszta falvak, emberhez méltó lakások, bőség az anyagi javakban. Még az iskola- és bankalapítás is beleillik ebbe a képbe: az iskolában az ő elgondolásait megértő nemzedéket akarna nevelni. Egyébként e tekintetben megkérdezhetjük magát az egykori ezredest, azaz Jenő grófot is. Kemény ezt ügyes írói áttétellel katonanyelven adja elő: ügyvédekkel valóságos „haditanácsot” tart arról, hogyan szerezhethet jogot a még mindig a „szürkebabátos” fönnhatósága alatt álló hetedik falura, s közben hivatkozik arra: milyen lett a hat falu az ő átalakító munkája nyomán.

„Találtak-e ott koldusra? Van-e egy nyomorék is, kinek nem volna élete biztosítva? Minden ház egészséges, tiszta légű. A csűrök és aklok telvék, alattvalóim erkölcsé emelkedőben; vagy legalábbis a rossz szándékúaktól el van véve a mód és eszköz másoknak árthatni. S ha minden földesúr oly szigorúan tölténé be hivatását, idővel Erdély egy virágos kerthez hasonlítana, s népe Európa legszorgalmasabb, legrendtartóbb és engedelmesebb tömegévé válnék, mellyel, mint jól fegyelmezett táborral, óriás diadalokat lehetne nyerni a nyomor, az elaljasodás és a henyeség ellen.”

És a jobbágyok nem akarnak sem rendtartók, sem engedelmesek lenni — s mikor még a gróf gyermekeik számára iskolákat épít, élve a szabad költözés jogával, más földesúrhoz költöznek át, szalmaviskókba vagy éppen putrikba. Az iskoláztatás elleni tiltakozást kaján fortéllyal űzik — a gyermekek összeírását a falu „bölcsei” Heródes gyermekgyilkosságához hasonlítják. (Itt persze az elbeszélő is kajánkodik egy kicsit.) Elhangzik nyíltan is: ezek az emberek a saját jólétük elől menekülnek, s inkább hajlandók a legembertelebb nyomort is vállalni. „Oly bösz lélektani jelenet volt ez, mintha a jól tartott eb a farkas szabad koplalását irigyelné.” (Petőfi-allúzió!)

Hogy értelmezzük ezt a reakciót, ezt a kudarcot (a regény világán belül maradvá), ezt a valóságos kollektív pszichopátiát? Hozzá kell még gondolnunk, hogy nem a földesúr gonoszsága a motívum: „természeténél fogva nemes szívű kedélyes férfiú volt, kinek rögeszméje is lángoló emberszeretetet tanúsított” — halljuk róla. Megpróbálom, talán nem Kemény intenciói ellenére, ezt a különös jelenséget mai szemmel átértelmezni. Félretolom, mert a regényidő atmoszférájával (1820 – 1830) össze nem illőnek érzem azt az argumentumot, hogy a jobbágyok a maguk személyes szabadságát, személyi jogaikat védik, s hogy a gróf intézkedéseit ezek elleni támadásként kell felfognunk. A parasztok merevsége mögött több évszázados mozdulatlanság áll, bele vannak kövülve a maguk nem tudom hányadik ősétől örökölt életformájába és szokásokba, magatartásigény-határokbá. Haj-

líthatatlanok, gyanakvók és műveletlenek. Nyomát sem látjuk annak, hogy feljebb akarnának lépni, vagy éppen a szó társadalmi értelmében lázonganának, jobbágy voltuk ellen tiltakoznának.

Jenő gróf feudális földesúr, nincs szó arról, hogy jobbágyait föl akarná szabadítani vagy jogokat követelne számukra – és mégis, mindezek ellenére (kicsit anakronisztikusan) a polgárosodó és polgárosító nemesúr funkcióját tölti be: a parasztjait egy magasabb társadalmi formába akarja átemelni. S itt juthat eszünkbe a másik gróf óramű-párhuzama: nem mechanizmussal van dolgunk, hanem élő szervezettel, amelyet nem lehet mesterségesen átállítani. A magasabb társadalmi szintre való átemelés felülről, gépiesen, erőltetve: ez ellen irányul a parasztok ösztönös ellenállása; a begyökerezett életformát és normarendszert nem lehet néhány kézmozdulattal kikapcsolni.

Hogy Jenő grófban valami polgárosító ideál dolgozik, azt egy másik konfliktusa is igazolja: ő, aki a parasztjainak „bankot” alapított, megtöri a feudális hagyományt azzal is, hogy megpróbál pénztőkéjével modernül gazdálkodni: a kölcsön, amelyet derék birtokostársai közül sokan vesznek igénybe tőle, a szokástól eltérően nem szíves gesztus, nem kötelezettség és felelősség nélküli adomány, hanem a szó modern értelmében vett „hitel”, amelyet vissza is kell fizetni. Nem akarom részletezni azt a (talán még Apor Pétertől is inspirált) tablót a patriarkálisan kedélyes, csakugyan szívhez szóló, de mégis kulturálatlan és improduktív életformáról, amelyből a derék félmágnások sehogysem tudnak Jenő gróf háztájába és vendégfogadási rendjébe beleszokni vagy hozzáidomulni. Megint a „kellemes rendetlenség” kellős közepében vagyunk. De a derék vendégseregnél vagy a makacs parasztnál a ragaszkodás a hagyományos, de alacsonyabb életszinthez, életformához rejt magában egy mélyebb mondanivalót is: az életformák változatossága együtt jár az értékrendszer változatosságával. A regény világán belül maradva is relatívvá lesz az értékelés: ami az egyik dimenzióban jó

vagy annak látszik, az a másikban a legfőbb rossz képét ölti magára.

Ha tovább fürkészünk, eljutunk a lélektan, a jellemtan szempontjához. Jenő grófnak harca, konfliktusa jobbágyaival nemcsak társadalmi képlet, hanem modern igények szerint is elfogadható lélektani tanulmány: itt már bemutatkozik a nagy pszichológus, a nagy lélekábrázoló Kemény.

Jenő gróffal kapcsolatban számtalanszor merül föl a regényben – még az utolsó mondatban is – a „rögeszme”. A keret-elbeszélő, a szereplők, de talán maga az író is lépten-nyomon azt sugalmazzák: ami a szerencsétlen grófot mozgatja, nem más, mint „rögeszme”. Talán hozzátehetjük: egy rögeszmerendszer. Ehhez még egy kis magyarázatot kell fűznünk: ezt az egyéniséget határozott normák és ideálok mozgatják; normatív idealista, akiben felelősségtudat és kötelességérzet él, ha nem mondja is ki, felelősnek érzi magát parasztjainak fölemeléséért. Jelzi ezt a többször hangoztatott „katonás” vonás is: ő az, akire egy embercsoport jóléte, boldogulása van bízva. Így lesz a bécsi kongresszus szemtanújából, aki „a táncvigalmas éjeket, hol a nők szíve ellen kellett örökké talpon lenni, majdnem úgy szerette, mint egy kis csatárlánc alakítását”, reformer – évei során valóságos aszkéta, aki önmagának semmi örömet, semmi élvezetet nem engedélyez, akinek idejét és energiáját az „akarata elleni boldogítás” egészen elnyeli.

„Mert Jenő nején kívül szeretett még . . . nem asszonyt, nem leányt, de egy ezeknél sokkal elfoglalóbb és követelőbb teremtményt, tudniillik rögeszméjét – e pygmalioni szobrot, mely magát a szobrászt örülségig megbabonázta, a sóvár, édelgő, kielégíthetetlen és zaklató ábrándképet, mely mindig áldozatot kért, hogy élhessen, mindig ígért, hogy semmit ne teljesítsen, és közel volt, a szem előtt lebegett, hogy azt, ki el akarja érni, szünetlenül messzebb csalogassa. Mennyi időt nem pazarlott Jenő arra, hogy akarata szerint boldogítsa ezer s néhány száz családot!”

Kemény megörökíti azt a stádiumot, amikor lekopik Jenőről a világfi máza, és népboldogító eszméi megszületnek,

s az elbeszélés további folyamata már azt festegeti: hogyan civilizálja és hogyan szedi katonás rendbe a birtokában levő hat falut, nem kímélve a belső házirendet sem. Az évek a regényidőben nem számítanak: ami ezután történik, nem más, mint annak a folyamatnak az ábrázolása: hogyan fajul el ez a jóakarató normatív idealizmus patológikus monomániává. Ez a lehetőség benne rejlik mindenkiben, aki normáknak, ideáloknak adja oda magát. Ami pozitív hajtóerő volt, az fonákjára fordul: rigorizmus, utópizmus, fanatizmus lesz belőle, a kedély elsívarosodik, türelmetlen lesz az emberi gyöngeségek iránt — ellenük, s akik más normáknak hódolnak, kérlelhetetlen, képes az erőszakhoz is folyamodni — ő, az egyedül igaz ember.

A kisiklásnak, az abnormis fejlődésnek csupán külső, de nem közömbös tünete az, hogy Fehérhalmon az élet minden mozzanata rigorózan, áthághatatlanul szabályozva van.

„Fehérhalmon a foglalatosságokra idő volt szabva, a szerelemre is. Az órarendet föláldozni nem lehet, különben a világ zavarba dől. . . S ha a szerelem hosszabb gyönyörökről ábrándozott, megjelent a rögeszme, tiltakozott a puha élet és az érzésekre pazarolt szünidő ellen, mely miatt nem lehetett Pétert vagy Pált célszerűen boldogítani.”

Ez a pedantéria csak külső burka a belülről őrlő folyamatnak: az érzelmi élet elsorvadásának. „Te soha érteni nem fogod, hogy egy nő keblében mily parancsoló érzés a könnyőrület” — mondja felesége, amikor a legkisebb részvétet sem érzi katasztrófába sodródott rokona iránt. A szálnalmat badarságnak tartja, a hála kitörését betegségnek véli, a rokon megmentése „álérzékenység”. Jenő „a közboldogítást nagy szabályokban, de irgalom nélkül üzte”.

Talán elég csak röviden jelezni azt, hogyan siklatja át Kemény ezt az aberrációt a monomániába és a patológiába. Az „üdvös szigor” a nép egyre romló, nyíltan ellenkező és dacoló szelleme iránt érzéketlen és törvénytelen, kegyetlen megtorlások halmozására vezet. Környezetében megfigyelő, afféle spionrendszert szervez. Amikor az (egyébként már inkább ügyetlen komikumként felfogható) foghúzási jelenet

a nagy botrányt előidézi, már a „démonok” kezdenek kiszabadulni — a grófné érzi, hogy férje kedélyében más-nemű, „vadabb és mélyebb válság kezd kibontakozni.” Az utolsó stádium már a kacagó őrült, aki gyönyörködve nézi egész addigi életművének összeomlását, s aki a groteszk befejező anekdota szerint fidibuszként adja vissza vendégeinek az adósleveleket. Így teljesedik be egy újabb Kemény-hősön a már említett folyamat, így válik teljessé a sorsképlet: „Ah, mily különösen bánnak rögeszméink szívünkkel, s egy rosszul választott és makacsul védett elv mennyire kiforgatja sarkai-ból egész lelkivilágunkat.”

Persze a mai olvasó számára akad még elég tűnődnivaló, ha ezt a különös harcot a jobbágyok oldaláról nézzük: újraolvasva azokat a lapokat, amelyeken Kemény az iskoláz-tatás elleni tiltakozást jól kiélezett vonásokkal élénk adja, hajlandók lehetnének az egész nem túl jóindulatú pamfletnek minősíteni. A pszichológus azért találhat még egy talán jól ideillő kulcsot. Az elbeszélés során többször van módunkban hallani, hogy a nép gyűlöli Jenő grófot. Nos, adódhat (nemcsak a földesurak körében és nemcsak egy bizonyos törté-nelmi korszakhoz kötve) olyan konstelláció, hogy valakit, esetleg kiemelkedő egyéniséget is pusztá mivoltánál fogva az idegenkedés, az ellenszenv, az elutasítás légköre vesz körül. Bizonyos jelleg vagy magatartás lehetetlenné teszi a pozitív érzelmi rezonanciát: a jobbágyok megérik a gróf rideg ke-délytelenségét, fölényes ragaszkodását a maga igazához, a kíméletlen katonáskodó hajlamot és minden egyebet, ami elriasztja őket. Különös, de nem képtelen reakció: az ilyen embertől, *ettől* az embertől nem kell semmi — akármilyen anyagi vagy szellemi javakról legyen is szó. A lélektan irradiá-ciónak, atmoszférikus átsugárzásnak nevezi ezt a jelenséget. Kemény tud is róla: mihelyt az addig bálványozott szürke-kabátos a mi grófunk apósa lesz, a parasztok iránta is fel-mondják a barátságot.

Egyébként, hogy a jószándékra lehet gyűlölettel reagálni, hogy ilyen gyűlölet-atmoszférát félreértett nagyemberek köré

mesterségesen és tervszerűen, makacsul föl lehet szítani és ébren lehet tartani: ennek is láthattuk már kiábrándító példait a történelemben. Ez persze az egész Jenő-féle modernizáló kampányt személyes kérdéssé redukálná — ez pedig hozzá mérten túl szűk perspektíva —, a történetírónak meg kell próbálni túl is látni rajta. Az ellentétek, az ellenfelek nyilvánvalóan több szinten is rögzíthetők.

Ha a *Ködképek*nek Jenő Eduárddal kapcsolatos tömbjét kiemeljük és önálló egészként fogjuk fel, előbb néhány óvat kell tennünk. A mű, mint „társadalmi regény”, szinte légüres térben mozog, a szemhatár nem tekint túl Jenő gróf birtokán, megyei, országos politikai kérdések és harcok felé nem vezetnek szálak. A jobbágy—földesúri viszony alapvető kérdéseit nem feszegeti. Ha így fogom fel, a múlt század harmincas-negyvenes éveibe beállítva valóságos anakronizmus. Felfedezhetünk benne itt-ott irányregény-elemeket, de egészében „irányzatossága”, a rögeszmés főúr és a csökönyösen maradi, maradiságukban boldog, személyes szabadságukat még rombolás árán is védő parasztok — ez bizony nem olyasmi, amiért a regény fegyvereivel harcolni kell, amiben a jövő zenéjét hallhatnánk.

Mégis, ha figyelmes szemmel olvassuk, felfedezhetünk a műben bizonyos, a cselekmény és főalak megmintázását irányító prekonceptiókat — persze nagyon erős szépirodalmi áttétellel. Nem sok év, noha egy egész korforduló múlt el azóta, hogy egy európai méretű, elülni nem akaró eszmei-politikai harcnak a hullámai átsaptak Erdélybe, s magukkal sodorták a fiatal újságíró Keményt is. A szemben álló felek a jog páncélját öltötték magukra, viselték azt már a fölvilágosodás óta, de az elvek maguk a társadalom egész területét érintették.

Annak idején a „kodifikáció” és „históriai jog” antagonizmusaként emlegették őket. (A Savigny-féle „Historische Rechtsschule” nem „jogtörténeti iskola”, ahogy olykor helytelenül fordítják, hanem „történeti jogszemlélet”). Az éveken át zajló vitának, különösen az erdélyi politikai helyzethez

való kapcsolódásának tüzetes ismertetésére nem szükséges itt kitérnünk, a lényegét megtalálja az olvasó Benkő Samunak *Kemény Zsigmond naplójához* írt bevezetésében a 37–39. lapon, valamint Barla Gyulánál: *Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt*, a 93–95. lapokon. Az alternatíva is könnyen felfogható: tételes jog, eszmei alapú, ésszerű törvényhozás és jogrendszer – vagy „szokásjog”, azaz a jognak, a törvényeknek századok folyamán a közösségen belül organikus fejlődésben kialakult – nem is annyira „rendszer”, mint inkább szervezete.

Mostani szempontunkból az a jelentős, hogy Kemény a vita során habozás nélkül a „históriai iskolá”-hoz csatlakozik, idegenkedik a fölvilágosodás utópizmusától, az ész mindenhatóságába vetett hitétől. A kodifikáció teoretikusainak bölcséleti elvontságukat, racionalista dogmatizmusukat veti szemükre. A politikának a történelem-formálta valósággal kell számolnia, ellenkezőleg a honboldogító szándék, minden nemes indítéka ellenére is a visszajára sül el.

„Végre ha csoda bűvszer vagy közvetlen isteni segéd által a lehetetlenség kivihetővé változnék s a rendszeres törvényszerkezet egész összeve végrehajtatott volna: akkor is a históriai iskolában elősmert, a codificatio által megtagadott és kitiltott lappangó erőknél rontó és alakító működése nem korlátozhatnák. Minden fejlődő érdek, eszme és szükség új archimedesi ponttá válnék, honnan a gyér kodexvilágot sarkaiban megingatni lehet, és a szokás, nem kérve a törvényhozótól kiváltságlevelet (privilegium), céljait és hivatását betöltené.” (Erdélyi Híradó 1842. 3. szám.) „A társadalomnak talán legtöbb kárt azon honboldogítók szerzének, kik beteges érzélgésök, gyulékony képzelődésök vagy rendszerező eszköz féktelen hajlama által elcsábítatva magokkal elhítetik, hogy az országot *tabula rasavá* lehet változtatni, melyre egy merész kéz lerajzolhatja kénye szerint a politikai hatalmak különböző formáit és a társadalmi viszonyok új meg új családsképeit.” (1842)

Ebből a háttérből lép elénk, talán az eddigi szakirodalomban már említett konkrét történeti példaképektől színezve, de a költői fantázia szuverén alkotása gyanánt Jenő Eduárd alakja, aki reformeszméit „makacs és kielégíthetetlen szen-

vedéllyel hajhássza”. Háttérzene gyanánt ott van a regényben a kodifikáció csődje az organikus fejlődés ellenében – s ha az embersorsokat figyeljük: a részleteken, harcokon és ellenállásokon is ott érezhetjük (olykor szépírói torzítással is) az élet, a természet tiltakozását a rendszerbe törés ellen. A *Köd-képek*nek ez a cselekményvonala a kodifikációs vita utóhangja, nem születhetett volna meg, ha Kemény ezt nem éli át.

Azt hiszem, a kodifikációs vitára gondolva értjük meg igazán a már említett óra-szimbólumot, amellyel Kemény a racionalista állambölcselek teóriákra épített elméleteit érzékelte. Az a nagy, előbb említett antagonizmus, amely hol burkoltan, hol nyíltabban ott bujkál Jenő gróf birtokának, háztájának ábrázolásában – egyszer aztán, a felületes olvasótól alig észrevéve, megtalálja a maga kifejeződését egy még művészebb, még erősebb költői intuícóra valló, amellet ízig-vérig modern szimbólumban. Sokat kellene idéznem, de csak a lényegre szorítkozom.

Az indítás:

„A fehérhalmi kastély tündérlaknak is megjárta volna, s környéke az alkotási szellem varázsa által új meg új kellemeikkel gazdagodott...”

S aztán kibontakozik előttünk ez a tündérlak drágakövekkel vetekedő pompájában:

„a hollandi házbirtokosok sem tehetnének ellene a csín és rend tekintetéből kifogást”.

S a kastélyon belül az élet látszólag csupa nyüzsgés:

„Mint iparkodott el nem késni a kasznár, gazdasági írnok, s tudná az ég, hány belső személy.” „Stephanie grófnő komornái egyik folyosóból a másikba oly komoly sietséggel járkáltak, mintha életbevágó megbízással ruháztattak volna föl. A kocsiba fogott lovak, a bakon szilárdul ülő kocsis, az útszögleteken egymással tanakodó kupeczek és gabonakereskedők még élénkebb és festőibb színt kölcsönöztek az egész rajznak. S mégis, ki a kastélykapun tekintett a mozgalmas udvarra, mihelyt elandalgott, azt képzelé, hogy panoráma-üvegbe néz, s csak rajzolt lényeket lát. Úgy nem vala semmi nesz! Egyedül az alakok változó helyzete árulá el az életet, de maga a mozgás oly

zaj nélküli, mint az árnyaké, melyeket az alvilágban vagy a lélek-idézéskor a földön képzelünk, s melyeknek körvonalai súlytalanok.” (A „panoráma” szót itt panoptikum, pantomim, színpadi látványosság értelmében kell vennünk.)

Az ábrázoláshoz nem kell kommentár: ez az agyonszabályozott, gépies élet – merő irrealitás.

„Annyi szabály van, annyi teendő, oly kölcsönös ellenőrködés, hogy minden ügynevezett belső ember irigy szemmel tekint azon szerencsésekre, kik kívül nyertek alkalmazást, legalább a mezőn vagy a sötét erdőkben szabadon lélekzelhetnek, és miután napokig szolgák voltak, módjukban áll legalább órákig emberekké lenni.”

Emberekké, nem egy óriás vitrinben folyó mutatvány szereplőivé.

És Keménynek van még egy, megint elég észrevehető eszköze, még egy motívum, amely ennek a milliónek élettelen, steril voltát betetőzi: a Jenő–Stephanie-házaspárnak nincs gyermeke. „Stephanie egyetlen magzata a keresztelés előtt halt meg. Annak már négy éve.” Ennél jobban már nem lehetne Jenő gróf életberendezésének meddőségét illusztrálni.

III.

Ha a *Ködképeket* egészében nézzük: térbelileg nagy távlatot fog át, a Pireneusoktól egészen az erdélyi zsúpfedelese jobbágyviskókig, közben persze Párizs sem maradhat el, aztán csak úgy érintőlegesen néhány észak-tengeri fürdőhely. Az időhatárok is visszamenőleg ki vannak tágítva: a jelent, ha a fiktív elbeszélő kerethez igazodunk, valamikor a Bach-korszak legelejére kell tennünk, magának a keretbe foglalt epikus elemnek a kelte azonban korábbi: valahol a múlt század húszas-harmincas éveiben mozgunk. De ha az előtörténetet (Villemont, Jenő gróf fiatalkora) figyelembe vesszük, a nagy francia forradalom előttre kell hátrálnunk. Villemont a forradalom előtti szalonvilágból a forradalomba lép át, Jenő gróf a napóleoni háborúban tünteti ki magát „őrültséggel hatá-

ros” vakmerőségével, hogy aztán évtizedek múlva mindketten Erdélyben kössenek ki.

A viszonylag széles keretek között ha nem is túl népes, de elég változatos a szereplőgárda is. Ha a számos epizódszereplőt mellőzzük is, s az inkább csak globálisan hatékony jobbágytömeget egynek vesszük, mindössze féltucatnyian játszanak igényes szerepet (már megismerkedtünk velük). A jobbágyok közül Kemény személy szerint nem léptet föl senkit, de együttesükben érezteti meg komoly jelentőségüket.

A tág tér- és időbeli keretet megtölti – és ez a mű egyik mélyebb jellemzője – az életformák változatossága. Az alsó szintet a szabad elhatározásukból nyomorgó erdélyi jobbágyok jelentik, a felsőt a francia – bécsi udvari és társasélet, amelyből ifjú éveiben Villemont és Jenő is kivette részét. Külön, valóságos dokumentum-értékkel bemutatott szín a korai reformkori, de avatag hagyományokba rögződött, megint a mozdulatlanságot sugalmazó életforma: Jenő gróf vendégei és főként adósai. Az életformák változatossága jelenti egyúttal az értékrend változatosságát is. Az embernek az a benyomása, hogy Keménynek, ha talán nem is tudatosan, éppen ez az epikumba burkolt mondanivalója: a társadalmi értékrendszer változatainak, lehetőségeinek és ebből következően relatív voltának panorámája. Mi a jó és mi a rossz, illetve mi számít ilyennek egy-egy életformában? Sőt: kinek mi jelenti a boldogságot? A regény fővonalából, de mellék-cselekményéből is különös változatok bogyozhatók ki.

A mű tarka világa mintha a századközep eszmei-értékelési forrongásából nőtt volna ki, amelyből a gondolkodó, a közéletben is részt vevő Kemény sem tudta magát kivonni. Az értékelési labirintusban persze többféleképpen meg lehet nevezni az egymást keresztező antagonizmusokat: szabadság – a kényszer, a zsarnokság ellen; a személyjog, az akarat szabadsága – a korlátozás ellen; élet és természet – az ész és a teóriák ellen; emberiség – a családi és osztálygőg ellen (ez utóbbi Ameline történetében). A Jenő-vonalon a polarizációt úgy is fogalmazhatjuk: két „kultúra” egymás

ellen. Kemény mindezt egybegomolyítja, nem történelmi tanulmányt ír, hanem regényt, mégpedig eléggé kötetlen formában. Nem eszmei tényezők, hanem hús-vér alakok, futó napi események és eseményfonalak jelennek meg előttünk, a szépíró pedig, különösen Kemény korában, jogot követelt arra, hogy az anyagba maga leheljen lelket. Így aztán aki csak történész-szemmel olvassa Jenő gróf és a parasztjai viaskodását, bizonyosan nem fogadja nagy ovációval: írónk a fölvilágosult reformert a pszichopátiába futtatja bele, végül a teljes örületbe kergeti, a megrögzött életformát makacsul védő parasztokban pedig nemcsak passzív tagadást, hanem meghökkenítő korlátoltságot, sőt végül rosszindulatú, romboló ösztönöket is szabadít fel. Ne vegyük ezt történelemnek, talán még írói hitvallásnak sem: így is lehetne, mondjuk Arisztotelésszel – legföljebb azt konstatálhatjuk: íme ennyire is el lehet jutni az értékek relativizmusában, ideálok és kételemek dualizmusában.

IV.

Ha regénnyel kapcsolatban atmoszféráról beszélhetünk: a *Ködképek*ben még nem találjuk meg a későbbi, zord regények atmoszféráját. Itt még a századelőből a századközép felé tartó nagyvilági társadalom emeltebb szintjének mondén típusai és életkörei uralkodnak. Ezt a dimenziót Kemény korai alkotásainak jellegzetes eszközeivel sugalmazza: az elbeszélés hangneme csevegővé, nagyvilágian közlékennyé válik (ezért léptet föl választékos és szalonias keret-elbeszélőt); az atmoszférát rengeteg kultúr-elemmel rögzíti és telíti: történelmi, művészeti, tudományos allúziók sokaságával, mintha az is, aki elbeszél, az is, akiről beszélnek, a magas kultúra, a fentebb szellemiség neveltje volna. Ahogy ekkoriban vélekedik a szépirodalom szerepéről: olyasféle is lehet a célja, hogy a közönség a mű világában egy kicsit magára ismerjen, legalábbis a maga ízlésével rezonáljon.

Ahogy Kemény maga sem a legnépszerűbb regényírónk, a *Ködképek*re még ebből a mérsékelt népszerűségből is alig jut valami. Az átlagolvasót kevésbé tudja vonzani, de az irodalmár számára mégis van mondanivalója, részleteiben már megnyilatkozik az igazi Kemény. Olvasása valahogy arra emlékeztet, ahogy a hajdani aranyosók homokból, kavicsokból szűrték ki az aranszemecskéket — de találunk ilyen aranszemecskéket bőven.

Legyen szabad ezt néhány idézettel és utalással dokumentálni. E tekintetben nem óhajtok terjengős lenni, sem Kemény írásművészetének egész skáláját kibontani — erre a nagy regények jobban megfelelnek. A *Ködképek* szerényebb készletéből:

A mese, a cselekmény halad előre, de az író, illetve a fiktív elbeszélő időnkint megállapodik, és egy kisebb vagy nagyobb tablót, csevegőn aprólékos helyzetképet ad háttér gyanánt. Ilyen a vendéglátó művészet karikírozása: hogyan szállásolják el a fehérhalmi kastélyban a gróf vendégeit, kit-kit kora, neme, rangja, érdeklődése, társadalmi hivatása szerint:

„Az özvegy delnők gyönyörű dísztermekbe vezettettek; a család os urak rendkívül kényelmes sorszobákat kaptak; az ifjú házaspárok elválasztott korridorú kéjlakokba — hová a legtöbb virágillat és a legkevesebb figyelem tévedett — telepítettettek le; az úrfiak, egy nőtlen gentleman követeléseinek megfelelő bútorzatú enfilade-ba szállásoltattak, hol tetszésök szerint lármázhattak, anélkül, hogy valakinek alkalmatlanságára legyenek; a tudósok, az egyházi férfiak s mind az a nép, mely könyvek mellett szeret henyélni, a bástyákba — hol, minthogy a bagolyt a gróf vadászai rég elfogták s a vércsüket rég lelődözték, ünnepi csend uralg —, nyomtatványok közé és nagyapai karszékekbe helyeztettek . . .”

Az iskolaév megkezdése előtti hetek:

„A nép a kukoricát kasokba rakta, szüretelt, a kikelt őszi vetésekben gyönyörködött, a dér elől mindent betakarított, kamráját örlettel ellátá, és hopsára süldő malacot kezdett kimérni, hogy a csipős must mellé pecsenyéje is legyen. Már a suhancok a fonókról álmodoztak s a menyecskék bátran ballagtak el az iskola előtt, és lopvást az ablak felé is kacsintgatának; már a kirakott kút körül, mely min-

denik helység közepén látható, kora hajnalban vékony jéglemezek boríták a földet, s a hicogóbb lánykák lába meg-megsiklott és a fejükre illesztett kendőtekercsről a többiek kacajára a vízsajtár le is hullott; már a házigazdák kezdték a mesturammal s tiszteletessel együtt az új tanítókat is — kiknek még éppen semmi dolguk nem volt — a disznótorokra hívogatni; szóval néhány hét meglepetések nélkül tölt el . . .” (s erre következik a nagy felzúdulás a beiskolázás megindulásakor).

Jelentkezik már itt a tájhangulatok felidézésének későbbi nagy mestere. Ameline várakozik a hűvös tavaszi éjben:

„A hold gazdag sugarakkal borítá a láthatárt; de a szél végig sivalkodott a keskeny völgyek torkán, rángatta a fák lombjait, kifürkészte a szirtöblöket, s millió hangot csalt belőlök. És a csillámló felhők, mint a megvert tábor maradványai, melyek a dicsőséget és félelmet egyaránt nem tudják feledni, majd nyargalva oszlottak szét a láthatáron, majd ismét gyorsan gyűltek nagyobb csoportba, mintegy küzdésre készülődve.

Azon világos és meglepő, azon zajgó és mégis ünnepi éj volt, midőn a kecskepásztor iszonyba vegyült kíváncsisággal tekint föl a váromokra, hogy láthassa a falszegleten a kicsi gyíkot, mely egy perc alatt óriási sárkánnyá fújja magát, és sívító torkával a lázak, görcsök és ragályok anyagját terjeszti el a vidéken. Azon éj volt, midőn a vadász retteg a fenyérre lépni, nehogy a szilaj csikók nyakán ülő koboldokkal találkozók, és a gazda sóhajtvá fordul meg ágyában arra gondolván, hogy az erdőbe terelt lovát még a hajnalszürkület előtt a szellemkéek halálra fárasztják, és hosszú serényének oly tincseit, melyeket kötőfék helyett kezökben tartottak, soha többé kibontani nem tudják . . .” (Ezen az éjszakán született meg a torz csecsemő.)

A nagy lélekismerő, idegen tudatállapotok szuggesztív felidézője: Jenő gróf némi vitatkozás közben most kéri meg Villemont gróftól leánya kezét. Stephanie akaratlanul kihallgatja a jelenetet, s hogy figyelmét álcázza, könyvet vesz a kezébe.

„. . . Úgy rémlék Stephanienek, hogy a nyitott könyben leánykérről van szó . . . vagy talán nem is ott, hanem a szomszéd szobában. Ugyanekkor, kétségkívül történetesen, oly szorongás fogta el szívét, hogy az atyus gyögcseppjeire szüksége lett volna; de fájda-

lom! körülé még csak egy illatszeszes üvegecske sem volt. Alig csillapult a bájos tündér szívdobogása, midőn a szövetfalon a negyven-ezer pengő évi jövedelem hangzék, és Stephanie a még mindig nyitva tartott könyv lapjain a betűk mellett könnyű kocsi látott elrobogni, a bakon bérruhás legénnyel, a hátulsó ülésen pedig legújabb divat szerint öltözött úrhölgygel. Aztán a fehér papíron gazdagon világított báltermek emelkedtek; a fekete betűk pedig soraikból kiszöktek, s gálánt urfiakká és mosolygó arcú nőkké változván, oly kellemesen táncolták a keringőt, polkát és quadrillet, hogy Stephanienek szemei káprázni kezdték a lejtő, lengő, összefonódó alakok miatt . . .”

Kemény regényírói világát – nem ok nélkül – zordnak szoktuk elképzelni; tiszta, önelvű komikumot valóban hiába keresünk nála – de itt, a nagyvilágias közvetítő elbeszélő ürügyén, ki-kitör malíciával, szatírával színezett csipkelődő humora. Egy-két mosolyra való példa:

Villemont apácafátyolt szánt leányának, „mi a szenvedélyes szívű lányok hite szerint nem tartozik a kellemes ruhadarabok közé”. – Florestán, a fiú – Ameline eltűnése után – idősebb nőt vesz feleségül, aki „hatszázezer frankkal takargatá negyven évét, a festéken kívül, melyet egy kevésé fonnyadt arcán némelyek látni véltek”. – Párizsban a fő pletykamester egy orosz hercegnő, „akinek a Don mellett sok ezer juhai és Párisban néhány arszlánjai voltak” (szójáték a gáláns udvarlókra). A keretben szereplő tanácsos, egyébként a címkórság remek karikatúrája, gazdag örökséget vár, „de Jónás bátyám, kinek számomra kellett volna meghalnia, hetvenéves volt ugyan, de a legjobb egészségnak örvendett”.

A mű olvasója nem siklik át könnyen a kérdésen: honnan és miért ez a különös cím: *Ködképek a kedély láthatárán*. Írói szeszély, vagy valami értelme is van? Nos, a kulcsszó: a „kedély” ismételten felbukkan az elbeszélés során. „Vannak érzések, melyek bizonyos kedély előtt mindig talányok maradnak, hasonlóan a titkos íráshoz, melynek kulcsai elvesztek.” „A kedély, melybe nehezebb betekinteni . . .” „Te mesés lény vagy ábrándokból és ködképekből alkotva.” A talányosság, a kiismerhetetlenség, délibábos tünemények, emlé-

kek, benyomások, látszat-értékek és megérzések, problematikus jellemek az életben és a sorsokban, a realitás és az irrealitás határán: ezek a „ködképek” űzik játékukat Kemény hőseinek kedélyében.

BARTA JÁNOS

ZRÍNYI ÉS A VADKAN*

Történet lesz ez is — mint a többi. Egyszerű — illeszthetünk volna elé a szokásos jelzőt, de hirtelen megriadtunk az események, szándékok, emberi, politikai viszonyulások, későbbi vélekedések és legendák szinte felfejthetetlen szövedékétől, amely minden „egyszerű történet” mögött ott feszül, nem hagyja kimerevíteni a pillanatot, latolgatni az esélyeket, legfeljebb hamisítás árán. Nem próbálkozunk vele mi sem; amire vállalkozhatunk: megragadni egy maroknyit a futó időből, a történelem idejéből, felvéve, majd sorsukra hagyva a szájakat, de mégis: közben egyenként követni őket, ahogy találkozási pontjuknál, a mindent eldöntő pillanatnál találgatásra legyünk utalva, vagy előreszabott mintába kényszerítsük az ezerfelé futó, majdhogynem kiszámíthatatlan életet. Megkíséreljük megérteni a szereplők indítékait, a lehetőségeket és azok határait, felvillantani a pillanat, egy emberi sors ilyenén alakulásának máig ható következményeit, „újrarendani”, értelmezni az oly sokszor elmondott és oly sokszor félremagyarázott háromszáz év előtti tragédiát: Zrínyi Miklós halálát.

A történet egy kassai kovácsműhelyből indul, meleg, nyárutói napon (kezdhetnénk másutt is, azzal sem kerülnénk el az önkényesség vádját): fiatal, előkelő erdélyi nemes száll le a nyeregből az udvaron, s míg szolgálai kikötik a lovát, maga

* Egy készülő nagyobb esszé indító fejezete.

már odabent „halhéjas kuracélra” alkuszik a helybéli „pán-célcsinálóval”, „sisak- és karvassal együtt, hogy stuc, muskátély meg ne járja”. Hamarosan megjelenik ismét, immár teljes harci díszben; meg-megbotlik a csörömpölő, nehéz vasöltözékben, tűz a nap, folyik a víz a vitézről, az erszénye is üresebb lett (majd’ ötven év múltán is megemlékezik róla: „százharmincöt magyar forintot adtam érte”), s mégis jóleső büszkeség tölti el a lelkét: nem megy már kard nélkül csatába! S talán valami huncut hetykeség is bujkál a szemében, a serkedő bajusza alatt: annyi évi plajbászfogás, akadémiajárás után végre igazi fegyvert szorít a kezében. Hősünkre már alighanem sokan ráismertek: Bethlen Miklós az, az erdélyi kancellár huszonnégy éves fia, a következő félszáz év egyik legnagyobb magyar politikusa és írója, aki alighogy a holland egyetemekről hazatért, s kiöltözött „pántlikás köntösből magyar ruhába”, máris Zrínyi Miklóshoz, a „vitéz magyar úrhoz” igyekszik hadi iskolába, az ország túlsó végébe, Csáktornyára.

Az út folytatása, a Csáktornyán töltött első néhány nap, a szerencsétlen vadászat és Zrínyi rejtélyes halála főbb vonalaiban elég ismert ahhoz, hogy ne kelljen itt újra elbeszelnünk (később, a részletes feldolgozás során úgyis sort kerítünk rá). Maga Bethlen Miklós, a tragikus események szemtanúja számol be róla, élete végén, a Habsburg császár börtönében papírra vetett *Önéletírásában*, s máig az övé a leg-hitelesebb tudósítás 1664. november 18-ról.

Itt azonban meg kell állnunk egy pillanatra. Az imént „rejtélyes halált” említettünk, s erre még a kérdésben kevésbé tájékozott olvasó is fel kell hogy üsse a fejét. Hogyan? Hisz a történettudomány már jó ideje megbízhatóan megállapította, hogy Zrínyi Miklós halálát valóban vadkan okozta: hol itt a rejtély? Vagy ha mégis felmerül némi kétely (mert a bizonyítékok nem százszázalékosak, sok a homályos részlet), érdemes-e ezért a sokszáz éve tartó, papiroshegyeket, tudós erőket felemésztő, és minden valószínűség szerint már eldőlt vitát újraéleszteni? Ez pusztá szenzációhajhászás vol-

na; gondoljunk csak a múlt század végén „előkerült” híres puskára, amely tusán hordta a vallomást: „Én öltem meg Zrínyi Miklóst”, amely ismét felkavarta a közvéleményt, még egy „tudományos” értekezésre és az azt követő bírálatokra is alkalmat adott, és amelyről végül egy fegyverszakértő kiderítette, hogy jó száz évvel Zrínyi halála után készült, s a XVII. század közepén használt „gyilkos golyót” (ha volt ilyen), már ki sem tudta volna löni... Sietünk megnyugtatni az olvasót; nincs szándékunkban efféle felfedezést napvilágra hozni, sőt, a Zrínyi vadkan vagy golyó általi haláláról szóló értekezéseket is meddőnek és feleslegesnek tartjuk.

Ami igazán fontos, az az események, a nagy történelmi folyamatok logikájának felderítése, a történelem „tektonikus mozgásainak” leírása — csak ebből válik érthetővé egy-egy apró mozzanat, még akkor is, ha ellentétbe kerül e logikával (hisz minél egyedibb esetet vizsgálunk, annál nagyobb a történelem „tévedési esélye”). Ha ilyen szempontból vesszük szemügyre problémánkat, nyilvánvalóvá válik, mennyire hiábavaló minden kísérlet, amely tanúk és ellentanúk, bizonyítékok és ellenbizonyítékok végtelenbe vesző sorával igyekszik eldönteni az *önmagában* eldönthetetlen kérdést: igaz-e, hogy Bécs által felbérelt merénylő ölte meg Zrínyi Miklóst?

Egész sor politikai, lélektani, társadalmi jelenséget és folyamatot kell elemeznünk, nem ahhoz, hogy teljes bizonyossággal megtudjuk, vaddisznó vagy golyó sebezte-e halálra Zrínyit, hanem ahhoz, hogy eldönthessük (bármily paradoxul hangzik is): idejében jött-e a vadkan vagy az orgyilkos? Szükségszerű volt-e a nagy (és nagy terveket dédelgető) politikus és hadvezér halála, megfelel-e az „események logikájának”, vagy tragikus véletlen áldozata lett, akinek eltűnése a porondról évszázadokra befolyásolta, mássá alakította történelmünket? Az igazi rejtély: volt-e esélye Zrínyi Miklósnak a független magyar királyság létrehozására, egyáltalán lehetett-e ez konkrét, reális célja? Vajon nyíltan szembefordult volna a Habsburg-házzal, vagy titokban tárgyal tovább a magyar főurakkal és a különböző külföldi hatalmakkal,

XIV. Lajossal, a pápával, Velencével, a német fejedelmi udvarokkal? És folytathatnánk a sort.

S hogy éppen ezt a pillanatot, a novemberi vadászat napját választottuk, az indokolja, hogy valóban itt fut össze minden szál, ez az a pont, ahol feltehetjük, és fel is kell tennünk kérdéseinket. Ki tudja, mi dőlt el a kursanyeci erdőben? Talán valóban a magyarság későbbi sorsa. Talán valóban Zrínyi halálával zárult le az a korszak és az a politikusi pálya, amelytől még remélhattük a fejlett nyugathoz való felzárkózást, hiszen társadalmunk, ha durvább szövedékkel is, de egészen Mátyás király haláláig, majd a mohácsi vészig és a magyar korona Bécsbe kerüléséig követte, „másolta” a nyugati társadalomfejlődés útját, s nem véletlen, hogy Zrínyi egyik legnagyobb gondolati ívet befutó tanulmányában éppen Mátyás királyhoz nyúl vissza, s biztos érzéssel találja meg azt a pontot, ahol a magyar fejlődés, ha nem is akadt el végleg, mindenképpen rossz irányba fordult, és Mátyás személyében azt a politikust, akinek pályája, koncepciója, módszerei követendő példát nyújthatnak egy jövőendő abszolút uralkodónak a független Magyarországon. Zrínyi Miklós pedig valóban az egyetlen korabeli magyar államférfi, aki vagyonát, személyes rátermettségét, külföldi kapcsolatait és lehetséges hazai támogatóit figyelembe véve betölthette volna ezt a szerepet. Igaz, az egyre inkább érezhető lépéshátrányt, fejlődésbeli lemaradást — innen visszatekintve szinte lehetetlennek tűnik behozni.

Am éppen Zrínyi levelezése, a *Mátyás-tanulmány* és az *Áfium* a bizonyíték arra, hogy nem fogott volna munkához kialakult, egységes, és mégis az adott helyzethez szabott koncepció nélkül. Katonai, politikai, egyházpolitikai elképzelései szerves egységet alkotnak, olyan szintézis jellemzi látásmódját és gondolkodását, amilyen csak a legnagyobbakét, Bethlen Gáborét vagy Széchenyi Istvánét, és rendszerének alapja, az állandó hadsereg szükségessége, amellet, hogy a tényleges függetlenség egyetlen biztosítéka volna, a magyar társadalom egyik legégetőbb problémáját helyezi előtérbe: a

sok éve fizetetlen végvári katonaság és az egyre gyarapodó bujdosóréteg egzisztenciális gondjait oldaná meg, egyszersmind széles rétegek számára nyitná meg a felemelkedés útját katonai pályán. Folytathatnánk a gondolatot a Mátyás-párhuzammal, a főúri érdekszövetségek ellen széles köznevesi és kialakuló polgári-mezővárosi rétegre támaszkodó politikai példájával, vagy a tanulmányban történeti visszatekintés ürügyén adott teljes akcióprogrammal (önálló külpolitika, a török elleni fegyveres harc, építkezések beindítása, használható államapparátus és törvények alkotása, a városok erősítése): egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy Zrínyi Miklós *személyén* nem múlt volna az említett felzárkózás megvalósítása. S első pillantásra úgy tűnik, ehhez mind külső támogatással, mind a belső erők rokonszenvével rendelkezett. A török hatalom Európából való kiszorítására törő Rajnai Szövetség és Franciaország éppen ez idő tájt került ellentétbe a Habsburg-házzal, amely elsősorban nyugati pozícióira ügyelt, s nem siettetette a török elleni háborút, igyekezett minél inkább elodáztatni. De miután az mégis megkezdődött, s az első igazán nagy győzelem után a bécsi hadvezetés, elárulva a közös keresztény háború eszméjét — s melleleg keresztülhúzva Franciaország közép-európai számításait — 1664-ben megkötötte a vassvári békét, az eladdig csak a titkos diplomácia szintjén folyó kötélhúzás nyílt ellenségeskedéssé fajult, Európa-szerte megjelentek a Habsburgokat támadó röpiratok, és egyre inkább Zrínyi Miklós vált a francia politika kulcsemberevé Magyarországon. Bécsi és velencei megbízottain (Gremionville-n és De Bonsy-n) keresztül érintkezésben állt XIV. Lajossal, s a fantasztikus tervek között még olyan is akadt, amely Zrínyit tette volna meg magyar királynak, esetleg XIV. Lajos magyarországi helytartójának. Halála egyúttal a reménységek végét is jelentette, de hogy mennyire komolyan számoltak vele Nyugaton, azt az ezután következő hónapokban mindenfelé megjelenő gyászverskiadványok, emlékbeszédek és röplapok tömege is jelzi (ezeknek jó része még ma is feldolgozásra vár).

Felesleges indokolnunk, hogy a vasvári béke itthon még sokkalta nagyobb elkeseredést és tiltakozást váltott ki, mint külföldön. A reményeiben csalatkozott nemesség szervezkedni kezdett, s jó okunk van sejteni, hogy a később vérbe fojtott Wesselényi-összeesküvés értelmi szerzője, elindítója, a szálak első szövögetője éppen Zrínyi Miklós volt. Ám a szervezkedés, a tárgyalások éppen csak megkezdődtek, mikor Zrínyi hirtelen halála bekövetkezett a kursanyeci erdőben (s bár a feltevés igencsak történelmietlen, ezúttal mégsem állhatjuk meg: ha ő életben marad, később talán nem nyújtottak volna olyan tragikomikus képet a *sub rosa* pak-tálgató és reménytelen terveket melengető magyar nagyurak).

Látjuk tehát, Zrínyi nem indult volna esélytelenül az 1664 őszen kezdődő politikai játszmában. Legalábbis (ahogy fön-
tebb írtuk): első pillantásra úgy tűnik. De ez csak az érem egyik oldala – a pillanatnyi, virtuális helyzet. A valódi lehetőségeket mélyebben fekvő összefüggések határozzák meg. Az európai erőegyensúly törvénye ekkor már nem tűri a francia érdekeltségek létét Közép-Európában, különben is: Párizs, XIV. Lajos nagyon messze van, a francia csapatok reménykeltő jelenlétének véget vetett a vasvári béke, a történelmi pillanat elszaladt, a magyar nemesség pedig kénytelen elfogadni a mégoly felemás Habsburg-védelmet is, hisz közel-távol nincs más hatalom, amely megvédené az országot. A francia segítséggel kapcsolatban egyébként nem csupán az utókor ilyen skeptikus. Az volt már maga Zrínyi is: olvassuk csak el, mit ír az *Áfium* európai helyzetértékeléssel foglalkozó részében.

„Francúz nemzetről van mit mondanunk. Ez a nemzet bizonyára hadakozó, dicsőséges, hatalmas, de az is nyilván vagy, hogy mikor nem magának keres, s nem magának hadakozik, nemigen sok jót várhatni tőle.”

Francia segítségben reménykedni az európai politika perifériájára szorult korabeli Magyarországon inkább álom, mint realitás.

De az igazi baj nem is elsősorban itt, hanem a magyar társadalom szerkezetének hierarchikus megmerevedésében, a nyugati struktúrához viszonyított végzetes mozdulatlanságában keresendő. Ez pedig mindenképpen összefügg a Zrínyi halála kapcsán felvetődő általánosabb érvényű kérdésekkel. A „Mi lett volna ha . . . ?” típusú történelmietlen találgatások mögött ugyanis súlyosabb problémák rejtőznek. Mindezenelőtt az, hogy mi a súlya egy történelmi személyiségnek, szemben állhat-e a Kelet-Európára ólomsúlyként nehezedő, oly gyakran emlegetett gazdasági, társadalomfejlődési determinációval, az önmagát újratermelő lemaradással a Nyugattól? Változtathat-e rajta, ha mégoly meghatározó egyéniség is? Melyik az a szűk sáv fejlődési törvényszerűségek és emberi szándékok, tettek mezsgyéjén, ahol érvényre juttathatja akarátát? Létezik-e ilyen határterület?

Az effajta dilemmák persze „általában véve” nehezen eldönthetők, s mindig konkrét helyzetekben válaszolódnak meg. 1664 ősze, a feltehetően Zrínyi által kezdeményezett szervezkedés megindulása viszont tipikusan az a pontja történelmünknek, ahol megkérdőjeleződik bármely utólag konstruált „determináció”, törvényszerűség (amelyekben ezúttal éppen Zrínyi a kiszámíthatatlan „bizonytalansági tényező”), és nagyobb szerephez jutnak az egyes politikai lépések.

Látjuk tehát, ellentétes álláspontok feszülnek itt egymásnak. Ebben az országban Werbőczy után elveszett annak a lehetősége, hogy a köznemesség polgári elemeket integrálva politikai jogokkal rendelkező, de a nagybirtokosságtól független, gazdaságilag is erős középréteget képezzen. Ehelyett — legalább elviekben — beolvadt az egyseges nemességbe, s a nemzet testének *képvisellete* helyett maga lett a nemzet, a *corpus politicum*: Ebben a helyzetben egy esetleges abszolút uralomnak pl. egyszerűen nem lett volna mire támaszkodnia Magyarországon. Ám tévedés volna azt hinni, hogy ennek fő okai egyszerűen a XVI. század első felének eseményeiben, a Dózsa-féle parasztháború leverésében vagy a *Tripartitum* megszületésében rejlenek. Az igazi

ok az, hogy István király reformjaitól kezdve a magyar fejlődés csak felszíni egyezéseket mutat a nyugatival, a fentebb említett „durvább szövedékű hasonulás” valójában sokkal visszamaradottabb, labilisabb „kettős társadalmi szerkezetet” jelentett, amely a török betörés után végül is törvényszerűen jutott el a *Hármaskönyvhöz*, Mohácshoz, és a XVII. század közepére kialakult hatalmi és politikai viszonyokhoz. Igaz, Zrínyi világosan látott ebben a kérdésben, nem véletlenül vette célba éppen a társadalmi mobilitás feltételeinek megteremtését az állandó hadsereg létrehozásával, a tisztségek érdem szerinti elosztásával, az egyház politikai hatalmának megszüntetésével (s ismét folytathatnánk a sort), de korántsem bizonyos, hogy ez elég lett volna tervei valóra váltásához, egy ilyen erejű determinációval való szembeszegüléshez. Két ellentétes álláspont feszül itt egymásnak, s végső soron Zrínyi Miklós személyiségének értelmezése a tét: tragikus sorsa mögött ott rejtőzött-e a nagy tragédia, a heroikus bukás, esetleg a siker reménye, vagy mindenképpen lassú elszigetelődés várt volna rá? A választ itt még nem tudjuk megadni, de az elvi alapok tisztázását sem hagyhattuk el, hiszen a további fejezetekben sorra vesszük és részletesen elemezzük az ezúttal éppen csak vázolt vagy érintett problémákat, mindenekelőtt a halál rejtélyét, ennek európai visszhangját, a legendák kialakulásának nemzetpszichológiai alapjait és terjedésük útját-módját; de hiábavaló munkát végeznénk, ha már a kérdéseinket sem fogalmaznánk meg helyesen.

Térjünk most vissza a fejezet elején elhagyott hősünkhöz, Bethlen Miklóshoz! A kovácműhely poros, napverte udvarán váltunk el tőle, amint verejtékezik, szorong „új ruhájában” — de ne tévesszen meg a kissé komikusra sikeredett kép. Okkal kezdtük éppen vele a történetet: mindvégig központi szereplője lesz az eseményeknek, s az ő tevékenységében is sok a homályos, felderítetlen pont. Igen, létezik „Bethlen-rejtély” is, s bár mi egy másíknak indultunk nyomába, ezt sem kerülhetjük meg, a kettő annyira összefonódik. Bethlen — jöllehet, emlékirataiban azt állítja, hadi iskolába

indult Zrínyi Miklós mellé, majd a török ellen ment volna csatázni Candiába (a mai Kréta szigetére) – valójában Gremonville, XIV. Lajos bécsi követének kérésére utazott Csáktornyára, hogy közvetítse Zrínyi és a franciák tárgyalásait (már előzőleg, nyugati tanulmányútjáról hazatérőben, ő vitte XIV. Lajos levelét Párizsból Erdélybe, Apafi fejedelemnek). Rögtön belekerült hát az európai politika sűrűjébe, s ha követjük útját, kiket látogatott meg Zrínyihez mentében – Sennyei István győri püspököt, Lippai György esztergomi érseket, Batthyány Kristóf grófot, Thököly István bárót –, sejthetjük, hogy ezek sem egyszerű tisztelgő-bemutakozó vizitek lehettek: komoly dolgokról folyhatott a szó a vendégeskedések alatt. Végül nem sokkal Vitnyédi előtt érkezett Csáktornyára. „13. novembris, nagy szerencsétlenségemre, mert csak öt napi lehetett véle (ti. Zrínyivel) ismerkedésem, s odalőn.”

Megrendítő pillanat: a fiatal Bethlen Miklósnak hirtelen nehezedett a vállára – már csak a helyzet kényszerénél fogva is – Zrínyi bevégzetlen feladata, politikai öröksége. Nemcsak jelképesen, valóságosan is át kellett vennie a stafétabotot; Velencébe utazott Zrínyi Péter megbízásából, majd Bécsben tárgyalt a francia követtel, Európa minden jelentősebb városából levelezőket szerzett, hogy naprakész, használható információhoz jusson – dehogy ment már Candiába a török ellen csatázni! Erős ugyan a gyanúnk, hogy Bethlen *Önéletírásának* ide vonatkozó részében szándékosan ködösít, hallgatja el valódi céljait, mégis van valami mély jelkép és igazság ebben a Candia utáni vágyában, s abban is, hogy sosem juthatott el oda („megmondák, hogy a törökkel megbékéllettek, s így én már nem mehetek Candiába veszni”). Számára nem adatott meg a könnyebbség, hogy saját sorsát vállalja és viselje: az ő sorsa – éppen azon az őszi napon – Erdély sorsa, Magyarország sorsa lett, nem bújhatott ki alóla. (S nem tartozik ugyan a tárgyhoz, de mégsem halladhatunk el figyelmen kívül Bethlen írói zsenije mellett: bölcsen elhallgatja ugyan amit el kell hallgatnia, de még

bölcsebb iróniával valódi vágyát veti papírra a tények helyett – innen vettük a bátorságot, hogy oly kétértelmű helyzetben ábrázoljuk a fiatal Bethlent, ahogy azt e fejezet elején tettük. Hisz ötven évvel később maga is elmosolyodik magán.)

A tényeket kutatva azonban mégis szemet kell hogy szúrjanak az *Önéletírás* anekdotái, kitérői, amelyek épp a valós szándékokat, tetteket hivatottak elkendőzni; nem kevésbé feltűnő az 1664–65-ös misszilisek hiánya a nemrég összegyűjtött Bethlen-levelezésben (holott egy későbbi vallomása szerint ez idő tájt rendkívül széles körű levelezést folytatott). De éppily hiányos a Vitnyédi-levelezés is, ahonnan szintén sokat megtudhatnánk a homályos pontokról, tisztázatlan eseményekről. Mintha egy gondos kéz szántsándékkal tüntette volna el a fontos dokumentumokat... Talán maguk a szerzők? Annyi bizonyos, hogy ezek híján Zrínyi halála legendák, kósza híresztelések forrásává vált; de mint már céloztunk rá, nem az a lényeges történelmi tény, hogy ezek esetleg elferdítik a valóságot, hanem az, hogy létrejöttek.

Arisztotelész óta tudjuk, hogy a mesék adott esetben valószínűsőbbek lehetnek a valóságnál. Ha tehát a magyar közvéleményből évszázadok óta kiirthatatlan a meggyőződés, hogy Zrínyi Miklóssal Bécs által felbérelt orgyilkos végzett a kursanyeci erdőben, ez a tény mindenképpen alkalmas arra, hogy vizsgálódásunk egyik irányadó szempontjává váljék, még akkor is, ha már nem vonatkoztatható közvetlenül a valószínű eseményre, nem használható bizonyítékként a kérdés tisztázásához. De már említettük: nem csupán *ezt* a kérdést akarjuk tisztázni. Ahhoz viszont, hogy kiderítsük: a történelem logikája szerint meg kellett-e hálnia Zrínyinek vagy sem, megkerülhetetlen a kortársak és a köztudat vélekedése, s a valóságnak *ezen* a szintjén akár hitelt is adhatunk neki. Hisz még maga a szemtanú, Bethlen Miklós sem fojthatta el a megdöbbenés okozta kételyt:

„Így lőn vége Zrínyi Miklósnak: csuda, olyan vitéz, sem lőtt, sem vágott a kanhoz, stuc, spadé lévén nála.”

BENE SÁNDOR

BÁRÓCZINÁL BÉCSBEN

KAZINCZY KIADATLAN NAPLÓJÁBÓL

Véletlen hozta-e vagy sem: három éve – a Magyar Hírmondó sorozatában – az *Erköltsi mesék* jelentek meg új kiadásban, „melyeket frantziából fordított Bárótzai Sándor magyar nemes testőrző”, tavalyelőtt pedig – a Gondolkodó Magyarok művei közt – névtelenül kiadott röpirata, *A védelmezett magyar nyelv*. Így, születése 250. évfordulóján – amely 1985 tavaszára esett – nem kell egészen újra fölfedeznünk Bessenyei erdélyi testőrtársát, Kazinczy nyelvi bálványát, aki őt – saját szavai szerint – íróvá tette. S már maga ez, Kazinczy irodalomba csábítása is megérdemelné, hogy ismét fölfigyeljünk kicsit a magyar széppróza mesterére.

Kazinczy tizenhat éves pataki diák volt, mikor a nála majd negyedszázaddal idősebb „nemes testőrző” nagy hatású fordításkötete, az *Erköltsi mesék* 1775-ben Bécsben megjelent. A fáziskésés ezúttal a megszokottnál kisebb volt; az eredeti mű, a *Contes moraux* szerzője, a maga korában népszerű, de mára elfeledett filozofikus francia regény- és drámaíró, élő kortársa volt Báróczinak (nála mindössze tizenhét évvel született előbb), s Báróczival egy időben a katonai s írói rangban nála lejjebb álló Kónyi János, a „nemes magyar haza együgyű hadi szolgája” (strázsamestere) is kiadta, Budán Marmontel művét, *Diszes erkölcsre tanító beszédek* címmel. A mára szinte teljesen elfeledett francia író fanatizmusellenessége tette oly népszerűvé, kivált a protestáns írók és olvasók körében. (Marmontel hazai pályafutásához tartozik az is, amit Csokonai felvilágosult szellemű barátja, a debreceni Kollégium ifjúsági könyvtárosa, Nagy Sámuel írt Aranka Györgynek, az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság titkárának, 1796 augusztusában: „ilyen haszontalan könyvek jönnek most többnyire ki magyar országba [ti. mint Szaller György *Magyar ország földleírásának foglalatlja* című

munkája] ... De mit van mit tenni! Marmontel Incait nem engedte a cenzura —”. Az sem lehetetlen, hogy a *Les Incas* fordítója maga Nagy Sámuel volt; tájékoztatása mindenképpen fontos, mivel ezek szerint a XVIII. században magyar fordítás is készült Marmontel e népszerű munkájából, melynek egyik fejezete a vallási türelem hirdetésével váltott ki nagy érdeklődést — és nagy vihart.) Kazinczyt azonban (aki *Szívképző regék* címmel később szintén lefordította Marmontel szóban forgó „meséit”) nemcsak a szerző felvilágosult szelleme ragadta meg Báróczi fordításában:

„Nem sok idő múlva azután hogy Patakra visszatértem, a bibliothecarius tudatá velem, hogy kezéhez eladás végett valamely magyar könyv tétetett le; nyelve érthetetlen, az elébe írt vers gonosz, de tele van igen szép rézmetszetekkel: Báróczynak erkölcsi meséi Marmontelből.”

Az elébe írt „gonosz vers” szerzője B. A., vagyis Barcsay Ábrahám, a másik enyedi neveltetésű erdélyi származású testőr, akinek tolla bécsi tintával is magyarul fogott. Hogy miért „gonosz” ez a vers, azt csak találgathatjuk — ha csak a bibliotekárius nem a cenzor szemével nézte az üdvözlő költeményt, amely Bessenyei 1772-i *Ágis tragédiájára* célozva szól a „Leomlott Spártának szomorú hamvai”-ról, így folytatva:

Hanyatló Nemzetek! ennek példájából
Vegyetek tanácsot Spárta romlásából!

A sorok után következő szaggatott vonal a cenzor törlését jelzi.

Barcsay Ákos fejedelem leszármazottja, a legköltőbb a felvilágosult testőrírók között, hazája sorsát a szerencsésebb, pallérozottabb nyugati nemzetekével vetette egybe:

Ó szép tudományak, kikről gondolkozom,
Ti rólatok szóllok, most néktek áldozom!
Mely setétes ködök között tartottátok,
Kedves Nemzetemet, meddig elhagytátok!

Idegen nyelveken szólottatok hozzánk,
Gyönyörűségetek nem esmérte hazánk:
De múltanak immár ilyen panaszaim!
Többé nem halljátok keserű szavaim!

S az egyik biztató jel éppen testőrtársának, Báróczi Sándornak Marmontel-fordítása:

... már imé, *Mármontelt* is látom,
Dicsőség ösvényén vele megy Barátom;
Párizsi erkölcsök tudós festékével
Mely bátran tud bánni magyar ecsetjével.

Ez a „bátor magyar ecset” volt az, ami úgy visszariaszította a pataki könyvtárost s ami úgy megbúvólta Kazinczyt:

„Én azt szeretém meg, a mit eddig a bibliothecarius gyalázott, s attól borzadtam vissza, a mit magasztalt. Még ma is bírom a könyvet, még rajta van ifjú esztendeim örömének kedves emléke; még ismerem a helyeket, a hol édes szólása csudálgatásiban fel-fel sikoltozám” — írja diákkori élményéről.

A nagy újítást azonban nemcsak a pataki könyvtáros s a pataki kamasz diák vette észre: tisztában volt vele maga a fordító is. Elöljáró beszédében pontosan megírta:

„Nem annyira magam erejéhez bízván, mint jó barátaim unszolásoknak kívánván eleget tenni, kezdettem, noha félelemmel, ezen meséknek fordításához. Alig Altzibiadesnek első levelét fordítottam volt, azonnal tapasztaltam valósággal, hogy nem ok nélkül eredett félelmem. Gyenge tehetségem; a magyar nyelvben a hathatós szóknak szűk vőlt; és ezen írásnak új módja egyesülvén, egészen kétségben ejtettenek volt céloznak teljesíthetése iránt. Kétszer kezdettem hozzája, s kétszer tettem le róla elmémet.”

Végül harmadszor is nekivágott a fordításnak (ami nem is olyan különös, ha tudjuk, hogy a tanítvány, Kazinczy, például tizenháromszor fordította le Gessner *Idylliumait*). Majd így folytatta a számadást fordító munkájáról Báróczi — kétszáz év múltán is friss, élvezetes stílusban:

„amennyiben lehetett, igyekeztem a magyar nyelvnek természetéhez alkalmaztatni mondásának értelmét, ki nem hagyván legkisebbet is belőle ... Tudom, sokak tanálatnak, kik erőltetett fordításnak fog-

ják mondani írásomat: de bátorkodom bizonyságul idézni azokat, kik franciául is olvasták, ha lehetett-é ezt a nyelvnek szűk voltára nézve másként magyarra fordítani? Ez a franciáknál is oly új írásnak módja, mellyel soha még egy író is Marmontel előtt nem élt: ezt lehet valójában mondani, hogy azon írásnak módja, melyet diákul nevezünk *per incisa*. Sokakat elhallgatva mond, és az olvasó ítéletére bizza azoknak, amiket elhagyott, kipótlását; úgy hogy igen elmés olvasót kíván értelem.”

Az előszó előtti ajánlás a fordító szülőhazájának, „Nemes Erdély országának” szól, „Kedves Hazám!” megszólítással:

„eltökéltettem célom lévén a dicsőségnek szentelni ezen gyarló fordításomat, bátorkodom azt tenéked ajánlani, mint hozzád viseltető tisztelemnek csálhatatlan bizonyosságát, melyhez ezen tekintetre nézve törvényes igazságod vagon.”

S hogy Erdélynek valóban törvényes joga volt a magyar széppróza történetében határkövet jelentő, kerek kétszázötz évvel megjelent kötethez, azt a fordító másfél évtizeddel későbbi röpirata, *A védelmezett magyar nyelv* is bizonyítja, ahol kifejti a latin nyelv védelmezőivel szemben, hogy Erdélyben

„egész 1763-ig, mind a polgári igazgatás, mindpedig a törvényes dolgok mind magyarul folytanak. A Gubernium nemcsak a magyar vármegyékre, hanem még a szász székekre is, minden cirkulárkat és egyéb parancsolatokat magyar nyelven bocsátott: sőt, ami több, annak előtte még az udvari kancelláriára is magyarul irtanak fel.”

Bethlen Miklós, Mikes Kelemen nevelő iskolája volt a századok óta magyarul országgyűlésező, vitázó, levelező kis ország, a magyar széppróza gazdag termőföldje. S nemcsak Bethlen Miklósé s Mikesé, hanem a mára igencsak elfeledett, fiatalon elhunyt Haller Lászlóé is, akinek Fénélon-fordítását halála után négy évvel Barkóczy Ferenc egri püspök nyomatta ki, Kassán, 1757-ben, *Telemakus bujdosásainak története* címmel. Hallerről, a harmincegynehány évesen meghalt máramarosi főispánról Báróczi is megemlékezik fordítása előszavában, sőt megvallja: őt tekintette példaképének („néhai gróf Haller Lászlónak, kinek a magyarságban egész nemzetünk megismeri érdemét, és akinek magam haszon-

talán igyekezem nyomdokát elérni, tetszett a *mesének* nevezetével élni . . .”), ahogy Kazinczy meg a Marmontel-fordító bécsi testőrírót követte.

A széphalmi író nagybátyjának, Kazinczy Andrásnak társaságában, 1777 márciusában, diákfejjel járt először Bécsben, ahol hiába kereste szállásán Bessenyei Györgyöt, kinek *Der Amerikaner* című német nyelvű, felvilágosult szellemű munkáját pataki diákként magyarra fordította és kinyomtatta, s akitől nem sokkal bécsi útja előtt, 1777 februárjában biztató, szép levelet kapott:

„Levelében minden sorját a’ betsület, tisztesség, s felső dolgokra való nemesi vágyódások rajzolták. Illyen meg esmertető jelei szoktak az igaz emberiségnek lenni, mellyek a’ gyenge ifjúságot is erköltsi tulajdonságaikra való nézve közöttünk tanácsos és kellemetes öregséggé tészik. Ne szűnnyön meg az Úr szívének hajlandóságai után menni.”

1777-i bécsi kirándulásáról, Bessenyeiről szólva írja a *Pályám emlékezetében*, hogy „Báróczy előttem még soha nem hallott név vala” — s itt tér rá a már idézett részre, hogy nem sokkal később, Bécsből visszatérvén, adta a könyvtáros kezébe az *Erkölcsi meséket*:

„Visszavágytam Bécsbe, hogy őt láthassam, hogy lelke átszálhasson rám fél mértékben. Ő vala örök olvasásom ezentúl, s már akkor feltevém, hogy az ő koszorúja után fogok törekedni, minden erőmmel a mi lesz.”

S hogy értsük, mitől, miért sikoltozott föl „édes szólása csudálgatásaiban” a pataki diák, tegyük, próbaként, Kónyi egyidejű fordítását a Báróczié mellé: a *Lausus és Lidie* kezdő mondata Kónyi magyaráításában:

„Metzenesznek a’ Tirrhenumbéli Királynak az ő maga-viseletivel tett híre ’s neve elegendőképpen tudva vagyon az olvasást kedvellők-nél. A’ rosz fejedelem, jó atya-is lehet, most kegyetlen, majd ismét szelid és engedelmes-is. Semmi tirannusi kegyetlenséget, sem erőszakos tselekedetet nem mutatván mind addig, míg az ő akaratja akadályt nem szenvedett; mindazonáltal e’ szilaj természetű Istentelennek nyugodalma, tsak oroszlányi tsendességgel tzmboráltatott.”

Bizony, kissé nehézkes, avas, pedig voltaképp már Kónyi is újíto volt nyelv és stílus dolgában, mint Marmontel-fordítása *Elöl-járó-beszédében* céloz is rá:

„Nem pedig ok nélkül ajánlom ezen írásomat Hazám szüleményének [szülöttének]: mert noha tsiklandós újjdoni magyarságomnak fűrgenszégével előre kérkednem nem illik-is; de tsak meg-kell val-lanom, hogy nemes magyar nyelvünknek elégtelen értői s idegeni haszontalan pengetik nyelveken [hiába is teszik szóvá, kifogásolják] játszadozó elmémnek mostani tetszése szerént különösen ki-faragott 's rá-mázott leleményes szavait.”

S halljuk ezek után Báróczi fordításának megfelelő részletét:

„Mézentzius, Tirhénumi királynak tulajdonságai elég esmérétesek. Rossz fejedelem és jó atya, kegyetlen és szánakodó egymásután: semmi olyan kegyetlenség nem volt benne, melyből erőszakot lehetett volna magyarázni, mindaddig, míg szándékában akadályt nem talált; de ennek a kevély léleknek csendessége oroszlányi nyugodalam volt.”

Hajlékony, könnyű lovassági penge a nehéz, merev kétkézi szablya mellett.

De hiába vágyott vissza a pataki diák Bécsbe 1777-ben, hogy Báróczit láthassa s személyesen is megismerhesse, ez csak tizennégy év múlva, 1791-ben sikerült, mikor már mint a kassai tankerület felügyelője járt fent Bécsben. Erről a találkozásról azonban csak másodlagosan, néhány mondatban emlékezik meg a *Pályám emlékezetében* (s mindebből lényegében csak az derül ki, hogy az ifjabb s az idősebb író tegezte egymást).

A következő baráti találkozásra újabb tizenkét évet kellett várni; fogsága után 1803-ban járt újra Bécsben, hogy szabadulását, a királyi kegyelmet megköszönje. Erről a találkozásukról már részletesebben szól a *Pályám emlékezetében*:

„Úr napja még Bécsben ére. A gárdát Báróczy vezeté lovon s párduborben. — Meghíva, hogy a következő vasárnap legyek vendége Szépkúton; az nap quantum est hominum elegantiorum, ott lesznek.

Az ő szekeren, lovain menénk ki. Sokat idevzlék ebédünk alatt, s az érzeteté velem, mely tekintetben álla a jóknál. Nevette, hogy szemem minden szép alakú asszonyi figurán, minden szép alakú ifjan felakadt, a mi nekem öreg napjaimban is nagy örömöm, s a mint hiszem nem rossz jel.

Estve felé térénk vissza, s midőn én ezt az évről évre terjeszkedő nagyságot, ezt az örök szépülést csudálgatám, ő nékem a Róma classicusaiból monda ide tartozó helyeket, s hazánk történeteiből."

Mindezt sokkal színesebben s részletesebben írta meg *Az én Naplóm* című, 1812-i, máig kiadatlan önéletírásában. Leírja az úrnapi körmenetet, amelyet a magyar testőrség rekesztett be:

„A pontifikáló papot az udvar hercegei, testvérei a császárnak, követték, Károlyt kivéve, ki Bécsben vala (láttam két ízben is korán reggel lovagolni), de itt talán ismeretes betegsége által ijesztve, meg nem jelent. Ő epileptikus. — Ezek után a császár ment Feldmarschall öltözetben, s nyomban megette a császárné (a nápolyi Maria Theresia) rózsaszínben. Mindkettejeket itt látám először 1792 oltá. Nagyon el valának változva. A császáron úgy álla a ruha, mintha másét vonta volna magára; a császárné előre hajlott, s képe szederjes színt kapott, melyhez nem álla jól a rózsaszín öltözet. A magyar gárda rekesztette bé a processziót, s azt Báróczy vezette, párducosan."

Mindez június 6-án, hétfőn történt, a „szépkúti", vagyis schönbrunni kirándulás pedig 12-én, vasárnap; itt fest meleg emberi portrét a már hetvenhez közeledő testőríróról (aki melleleg az írással már föl hagyott, s családjával meghasonlottan az alkímiában keresett vigasztalást).

„Báróczy a maga kocsiján s lovain viszen ki Schönbrunnba. Koppaccska csukaszín kaputrok vala rajta, veres lajblival, nadrággal. Ezekhez a gyengén sántító láb, a felette kedvetlen barnás ábrázat, s nyakának gyakor rándításai s tekerítése igen különösen illett, s egy rendes egésztest tett. Midőn a Jahn vendéglő szobájának hosszú során végimentünk a legutolsóba, csudálkozva láttam, mint köszöngöttek minden asztal mellől a jó öregnek, s kitetszett, hogy a sok köszöntés nem a gárdatisztet, hanem Báróczyt magát illeté. Az utolsó szobában egy játszóasztalkát tévének le, két convertre terítve, minekelötte Báróczy parancsolhatott volna, s széket fogánk. A szomszéd asztalkánál egy igen szép deli ember, egy igen szép asszony, egy igen szép

fiúgyermek és egy igen szép leányka ült. Figyelmessé tevém Báróczyt a gyönyörű háznépre, s ő felkölt, s nyájasan beszélgete az evőkkel. Ez *Téglási*, úgymond, a játszó. *Ziegler*-t értette. A fiú azt kérte az atyjától, ha katona vagyok-e? Ez alkalmat ada nekem közzéjek menni, s láttam, hogy a fiú egy német tiszt kardját, minden bizonnyal annak engedelmével, magára övedzette. — Junger Herr, mondám, Amoren zieren andere Waffen. [Fiatalúr, az Ámorokat másfajta fegyverek (ti. ij) díszítik.] A gyermek nem értette, s anyjához fordult, hogy magyarázza. Ebből kedves enyelgés vált.

Báróczy tudakozta, milyen bort iszom? — Én, felelék, bornem-issza volnék, de jó napokon kóstolgotam a bort, s más nem kell, mint honi bor: de az nekem Bécsben nem esik jól. Itt rhénusi bort kérnék, hogy ismerhessem, mert azt még soha nem kóstoltam. — S ez e a német bor fejedelme? — kérdém; s örültem, öszve hasonlítván a tokajival, ménesivel. Délután a kertben sétálgatánk, s tartván tőle, hogy a jó öreg kifárad, leültünk egy helyt. Csakhamar eltölt a kert a szép néppel. Báróczy örült, látván, mely gyönyörűséget érzek a szép asszonyi figurák látásában, s mosolygott. — Fugesuspiciari cujus octavum trepidavit aetes claudere lustrum! [Ne gyanúsítsd azt, akinek kora a negyvenedik évet túllépte!] mondám neki. — Midőn a menagerie-ben járánk, elbeszélém Báróczynak, amit Rhédey Lajosnétól hallottam. Nem tudom kivel, ő 1792-ben jára itt, s magyar születésű legénye kísérte. Vezetője beszélé, hogy a fejér bivalyokat a nápolyi király küldé ajándékba Leopoldnak. A magyar legény nem sokat érte németül, s a fel-felkapott beszédből azt húzta ki, hogy a bivaly maga a nápolyi király. Hozzávonakodott asszonyához, s kérdést tett, hogy »melyik bivaly *Őfelsége*? Rhédeyné nem értette. — Hiszen most beszéli nagysádnak ez az úr, mondá a cseléd, hogy ez a bivaly a nápolyi király. —

Visszajövéen Schönbrunnból, midőn én Bécsnek pompáján csudálkozám, Báróczy a klasszikusokból sok idetartozó helyeket mondogata könyv nélkül, és minden elakadás nélkül, még ha a hely hoszsza csaka volt is. Báróczy jól végezte iskoláját, s a Telekivel, Pászthoryval, s Somsich-csal üzött barátkozás még járatosbbá tévé a klasszikusok munkájiban. — Ah! — monda Báróczy —, ha Mátyás magtanul nem holt volna meg, vagy ha eleinket János fja eránt hidegekké nem tévé vala az, hogy ő Mátyástól házassági ágyon kívül vette lételét: most Buda volna olyan pompás, mint Bécs, s Bécs volna oly pusztá, mint most Buda. — Báróczy Józsefet háladatosan tisztelte azért, hogy a magyar gárda tisztjei közül választgatott kurírokat, s Maria Theresia felől nem sok jót monda. Többek közt hiteles állítással beszélé, hogy Maria Theresia egyszer Holicsra menvén, a magyar határig aranypénzt lökdösött ki a hintóból, a magyar határon általmenvén, mindenütt csak ezüstpénzt.”

Bécsi találkozásuk emlékeit Kazinczy fölhasználta 1814-ben kiadott kitűnő Báróczi-életrajzához is, nyilván naplója alapján: az életrajzban azonban — érthetően — megfakulnak a napló lüktető színei:

„ő a' néki olly igen kedves Tacituszból és Senecából, valamint Virgilből, Horátzból és Juvenálból is, egész lapnyi darabokat mondogata-el minden készület nélkül midőn a' beszéd egyikének vagy másikának szavaira emlékezteté. Ezt tette akkor nap is, midőn Szépkútról Bécsbe visszajövének, 's a' szekereken az előttünk fekvő várost a' hajdani Budával 's mostani pusztaságainkkal öszve hasonlítánk” — hangzik az iménti rész az életrajzban.

Legközelebb két nap múlva, június 14-én találkoztak. A Bárócziról festett képhez hozzátartozik egy kis fehér agár is, Lilla, akit Kazinczy néhány nappal korábban pillantott meg és vett meg Bécsben, s — mint látni fogjuk — belekerült Marmontel-fordításaiába is:

„Délután négy órakor ki Báróczyhoz. Ebédnél ült egyes-egyedül a gárdaház traiteurje palotájában. Egy serpenyő pép (Koch) állott előtte, melyből egy porciót szedett vala ki; bal kezében egy nagy bádogszelence porrá tört nádmézzel, jobbában a kalánt tartotta. Négy-öt kalánnyit vévén ki, s a pépet annyi nádmézzel halmozván el, hogy kevesebb volt a pép, mint a nádméz; figyelmessé tevém, hogy talán sok, amit kivett. Úgy hittem, hogy elfelejté magát. Mosolygott, halmozva merítette teli kalánját, s egyenesen vitte szájához. — A nádméz felette egészséges! — úgymond. — (1791. augusztusban is pincében tartogatott meggyel élt, mert abban sok kén [sulphur] vagyon.) — A Lilla velem jött. Intett, kötnék jelt a nyakára, különben lesújthatja az ebőlő. Itt sokáig mulatánk. Felmenvén lakjába, az vala első dolga, hogy egy asztalkájának fiókjából a gárdapálcának verespantlikáját kivonta, s Lillámnak nyakára kötötte. Ez a gond világos jele az ő humanitásának. Félretettem a pantlikát, s legbecsesbb ereklyém közt tartom fel azt.”

Kazinczy — mint volt róla szó — maga is lefordított Marmontel „erkölcsi meséi”-ből néhányat, *Szívképző regék* címmel (csak 1808-ban jelentek meg Bécsben). Ezek közt fordul elő *Kétség* című „regéje”, amelyre 1803-i naplójában is utal:

„Ez a szép kutya [ti. a Bécsben vett fehér agár] volt a Lillám, melynek emlékezetét a Marmontelből fordított *Kétség*-ben fenntartám.”

S csakugyan megörökítette a szép fehér agár emlékét a francia írótól fordított elbeszélésben (amelynek teljes címe: *A kétség, vagy a magával békétlenkedő szerelem*). A francia „szívképző regé”-t — erkölcsnevelő történetet — magyar környezetbe helyezte: a szereplő Deregyei tanácsos (konziliárius) a nagyszombati megyei bíróság elnöke, a hölgy pedig, az új férjhez menésen gondolkozó szép özvegy, Belíz:

„Az elragadtatott Deregyei éh szemekkel faldosta Belíznek minden kecsseit, s megszorította a legszebb kezét. Belíz alig pihegett remegésében. Deregyei nékibátorodva eseng, hogy méltóztassék kimondani végső akaratját. — Ah, kedves konziliárius! de hátha megcsalattam? — E szókkal a szeméremnek végső sóhajtása látszott elreppenni ajakiról. — Ne tarts semmit, imádott asszony! — monda; szívem szól, maga a szerelem szól ajakimról, haljak meg, ha ... Ekkor lebukván az asszony lábaihoz, térde a Lilla egyik lábát odacsípte, s a szép kis agár elsikoltá magát kinyájában. — Konziliárius úr, micsoda fonákság ez! — monda Belíz a neheztelés hangzatjában. — A konziliárius elpirult, s nem tudta felelni. Ölbe vette a kutyát, simogatta, csapodárkodott néki, s kérte, hogy megbántott asszonyát engesztelné meg. Lilla, felejtván a fájdalmat, viszonzni kezdé a Deregyei ékeskedéseit. — Nagyságos asszonyom, úgymond Belíznek, Lilla többé nem haragszik, Lilla megbocsát; ez szép példa nagysádnak. — Belíz nem felelt; a legmélyebb elmerülésbe süllyedt el lelke. A konziliárius ezt a komoly csendet tréfának akará venni, s másodízben lábaihoz veté magát Belíznek. — Kérem az urat, monda néki az asszony, az efféle merészségek nekem nincsenek tetszésemre ...”

A bájos Belízt kiábrándította a tanácsos viselkedése; közölte, hogy barátságnál többet nem érez iránta, mire az zavar-tan az ajtót kereste, s a magában maradt szép özvegy próbálta elemezni a történeteket. S itt jelent meg újra gondolatai közt a szép kis fehér agár (hogy aztán végképp eltűnjék az elbeszélésből):

„Ez már szép! ... Íme csak egy hajszálon múlt, hogy egy embernek nem adám magamat, kit szívem éppen nem szeret. Ugyan igazán mondják, hogy az ember semmit sem ismer kevésbé, mint tulajdon magát. Megesküdtem volna, hogy egészen övé vagyok, hogy nincs

oly áldozat, melyet érte megtenni kész nem volnék. S imhol, akaratja nélkül reáhág a Lillámra, s ez a lángoló szerelem egyszerre haraggá vál. Egy eb közelébb érdekel, mint ő, s miatta meg tudom azt támadni, akit, amint hittem, minden halandóknál inkább szeretek. Gyönyörű szerelem!”

Mindehhez érdemes még megjegyezni, hogy a francia eredetiben *Joujou*, azaz „Játék[szer]” a kutya neve, s Marмонтel csupán *chien*-t, ’kutya’-t említ: az *agár* Kazinczy hozzáköltése.

A fordítás azért is érdekes, mivel mutatja, mitől s miért avult el századunkra Marmontel, aki pedig a múlt század elején is még oly népszerű volt, hogy 1828-ban Hartleben számára még üzlet volt, hogy eredeti francia nyelven adja ki munkáit Pesten!

Kazinczy a maga új fordításait naiv tapintatlansággal megmutatta mesterének, elfeledkezve arról, hogy – pedig a *Bibliában* is olvashatta – a tanítvány nem lehet különb az ő mesterénél. Az új fordítást Báróczi ha nem is zokon, de nehéz szívvel vette, s ez talán érthető is, hiszen az általa mintegy három évtizede magyarított munkákat fordította újra Kazinczy – s ez kritikának is éppen elég volt. (Valljuk meg – kései igazságszolgáltatásként – Báróczi Marmontel-fordításai ma is élvezetesebbek, mint tanítványaé.) A kínos eseményt a *Pályám emlékezete* így rögzítette:

„Báróczynak bemutatám Marmontelből ő utána fordított regéimet: Alcibiadot, a Két Szerencsétlent és Laurettet és a mely más harmat egyenesen Marmontelből: a Négy palackot, a Szamnisi Menyegzőket és a Kétséget. Amazokat azért fordítám, hogy bele tanuljak az ő módjába, és hogy azon mértékben adhassam még jobban mint ő, melyben nyelvünk az ő ideje óta, ki ezeket 1775-ben adta ki, emelkedett. Láttam, hogy lépésem, minekelőtte még fordításomat megtekintette, neki nehezen esett, bár fájdalmát igyekezék titkolni. Nehány nap múlva, a mint nála oly véggel jelentem meg, hogy kézírásomat visszavegyem, mert már elkészülék Bécsből, visszaadta ezt e szókkal: Én most a Két szerencsétlent így fordítám, s elhallgatott.”

Kazinczy a *Pályám emlékezetében* közölte is a megbántott Báróczi 1803-ban készített új fordítását.

*Az én Naplóm*ban így örökítette meg ezt a találkozást:

„Egy nap kivitem vala hozzá *Szívképző regéim* kézírását, hogy méltóztatnék megtekinteni. Előttök állá a Horác sora és mindaz, ami 1808-ban a *Regék* első könyvének címlapjára vala nyomtatattott. Igen gyengédeden érezte velem, hogy újabb fordítások által megvagyonsértve. Fájaltam azt, de cselekedetemet meg nem bántam, mert nem oly végből nyúltam a munkához, hogy az érdemlett koszorút fejről levonjam, hanem hogy a dolgozás által neveljem erőmet, és hogy az ő botlásai helyre hozzattassanak. Harminc esztendő alatt nyelvünk ment valamire; illő vala Marmontelt is csinosabban szólaltatni meg. Utolsó búcsúzásomkor visszaadván kézírásomat, mutatta azon próbát, amelyet, kézírásomat olvasván, tett a *Két szerencsétlen*en (itt singularist, nem már pluralist mond ő is). Kértem, engedné meg, hogy leírhasam. Nekem ajándékozá. — A legszentebb tisztelettel jöttem el a nagy férjfitől, alig remélvén, hogy ötet többször megláthatom. De az a szerencsém még 1808-ban is lett.”

A szóban forgó Marmontel-fordítás Kazinczynak ajándékozott bécsi példánya történetesen ránk maradt, némi érdekes stilisztikai egybevetésre is alkalmat kínálva. Az *Erkölcsei mesék* 1775-i bécsi kiadásában így jelent meg az elbeszélés első bekezdése Báróczi fordításában:

„A' két szerencsétlenek. Kláránsz Márkézné nem sok időtől fogva vonta volt meg magát a' Cl klostromban. A' kedves tsendesség melyet uralkodni látott benne, még érzékenyebbé 's keserűbbé tette fájdalmát melytől emésztődött. Mitsoda szerencsések, azt mondgya magában, ezek az ártatlan galambok, melyek az ég felé sietnek repülésekkel! Az élet olyan nékik mint a' homály nélkül való nap: a' világnak sem gyötrelmét, sem pedig gyönyörűségét nem esmerik.”

Kazinczy némileg „magyarított” fordításában, amelyet Bécsben barátjának megmutatott, így szólt a bevezető rész:

„A' két szerencsétlen. Még nem nagy az ideje hogy Gróf Altensteigné a' Boldog-Asszony' Szüzeinek Pozsonyi Klostromjokban vonta meg magát. Az a' szelíd vidám csend melyet e' magány' házában látott lakozni, még keserűbbé, emésztőbbé tette szíve' gyötrelmit. Mi szerencsések, ugymond, ez ártatlan galambok kik repültöket az ég felé vevék! Nékik fellegtelen nap az élet; a' világnak nem ismerik sem gyötrelmét sem örömeit!”

Az a változat pedig, amelyet a kissé megsértődött testőr-író néhány nap múlva átnyújtott barátjának:

„*A két Szerencsétlen*”

Gróf Illésháziné [?] nem igen régen húzta volt meg magát Posonban, Boldog-Aszszony szűzeinek klostromjokban. Ez a szelid, vidám tsendesség, melyet ebben a magánosság hajlékában látott uralkodni, még emésztőbbé tette szíve gyötrelmeit. Mitsoda szerentsések, úgy mond, ezek az ártatlan galambok, kik repüléseket az Ég felé vették! Életek homály nélkül valo nap, a világnak sem gyötrelmeit, sem gyönyörűségeit nem esmérvén.”

Kazinczy föl is jegyezte a számára oly becses kézíratra:

„1803ban Júniusban Bécsben lévén, bémutattam Marmontelből fordított Regéim Mstumát [Manuscriptumát] Báróczinak. Ő nekem a' kézírást néhány nap múlva ezen újabb próbával adta vissza. Ezt az én fordításom olvasására dolgozta.”

Kazinczy „hatása” persze csak a „magyarított” környezet volt, a stílus Báróczié. S mikor 1814-ben a széphalmi író sajtó alá rendezte „Báróczy Minden munkáji”-t, a Marmon-tel-fordítást az első változat szerint s az eredeti, többes számú címmel közölte: talán már némi írói hiúságból s önérzetből is, így védve a maga, ugyancsak 1814-ben kiadott „magyarított” fordítását.

1808-ban, egy évvel Báróczi halála előtt így írt diákkori bálványának, szépprózai mesterének:

„Gyermeki korom olta Te voltál példányom, melyet követni igyekeztem. Munkás örök társam volt, 's elkísért a' Tyrolisi szirttetőre [ti. Kufsteinba] is. Ott szálla-meg az a' gondolat hogy a' hátra lévő mesékbe fogjak . . . Előbb a' két szerencsétlent, azután Alcibiádot dolgozám újra, egy szeggel karmolván könyveim' tiszta papirosába, 's Munkácson osztán eczetben macerált vas darabok' levével írogatván fordításodnak elég ritkán nyomtatott sorai közzé a' mi gyakorlásaim által gyűlt. Így jutván előre, (ha jutottam), hozzá fogtam a' 4 palaczk, a' Szamniumi Menyegzőkhöz és a' Kétséghez, ide haza pedig megtoldottam Lübinel, de ezt előre látván, hogy a' Censura meg nem fogja engedni közre vitelét, csak szekrényemben tartom.”

S itt kimentette magát azért is, amiért a Báróczi által korábban mái lefordított Marmontel-műveket újrarendítette:

„Nem a' Te munkáddal való meg nem elégedés cselekedte tehát, hanem egyedül tehetetlenségem érzése, hogy az Általad dolgozott három darab újabban jelent-meg. A' hiúság soha engem annyira el nem szédíthetett, hogy magamat Mesteremmel öszve hasonlítani mérészeljem. Egyéberánt classicus Iróknak az a' sorsok, hogy tisztelőjik egymással vetekedve próbálgassák rajtok erejeket.”

Attól az egytől eltekintve, hogy Marmontel művei nem bizonyultak klasszikus alkotásoknak, Kazinczy álláspontja jogosult és elfogadható, mai szemmel nézve is. S szavai, ragaszkodása őszinteségét bizonyítja, hogy mestere összegyűjtött munkáit kiadta nyolc kötetben, 1813–14-ben, szerzőjük arcképével – *A védelmezett magyar nyelv* nélkül, amelynek kiadását a cenzúra nem engedte meg, s amelynek utolsó oldalán így válaszol a deák nyelvet makacsul védő Alojziusnak az író gondolatait visszhangzó István:

„Tudod barátom, hogy a német mondás szerint minden madár úgy szól, amiként az orra nőtt, mit tehetek én arról, hogy magad, mint filemile, kellemetes énekeddel, a deákságnak dicsérete közben, elragadtatások között altatod el a kies berkekben mulatozókat; addig míg én, halálbagoly létemre, a magyar nyelvnek béhozása mellett, a hazának örökös romlását huhogom. A' pedig tőled nemcsak nem barátság, sőt kegyetlenség, elvenni azt az édes illúziómat, melyre magamat kecségettem, hacsak perspektívában is boldognak látni nemzetemet. Én valaminthogy (legalább magam ítélete szerint) a közjó és dicsőségre célzó gondolataimért, emlékezetemre hazámtól oszlopot nem kívánok: úgy boldogságát képzelő ítéletem megvetését is békességes tűréssel fogom szenvedni; és bármely fájdalmas legyen is énnekem, ebben megfosztatni attól a módtól, mely által gondoltam némünemiképpen hasznos lehetni: tanálok mindazonáltal itt is okot magam vigasztalására abban, hogy legalább nem tarthatok attól, hogy mint Szokratésznek bürköt adjanak; vagy pedig Aesopus sorsa szerint, le vessenek a kőszárlól: mint nagyobbára történt mindazok-kal kik hazájoknak legfontosabb szolgálatjokat mutatták.

Valamint magad a deák mellett fegyverkezvén jót gondoltad tenni, úgy én hasonlóképpen, született nyelvünk védelmezése által.”

Amit írt, ahogyan írt, Kazinczyn át tovább gyűrűzött Csokonai, Petőfi, Jókai szépprózájába, napjainkig.

Ha másért nem, ezért is megérdemli az erdélyi író, hogy legalább odabiccentsünk ispánlakai szülőhelye s jeltelen bécsi sírja felé, születése negyedévezredes fordulóján.

SZILÁGYI FERENC

EZERNYOLCSZÁZHUSZONEGYBEN SZÜLETTEK . . .

AVAGY

NEGYPENNYOLC FÉNYE

A háború előtt néhány évig a Diáknegyed kellős közepén laktam, pár méterre a Collège de France impozáns épületétől, az azóta lebontott Pretty szállodában. A tulajdonost Poissonnak hívták, a keresztnévére nem emlékszem. Kapcsolatunk — mint általában a párizsi *patron*okkal, tartózkodóan udvarias volt, néhányszor megengedte, hogy az irodából telefonáljak. Azt azonban elfelejtettem megkérdezni tőle: rokona-e François Poissonnak, a földművesből lett kereskedősegédnek, aki önkéntesként harcolt a szabadságharcban, és részvételének költői nyomai is maradtak. Nem kérdeztem meg, mert minderről a leghalványabb sejtelmem sem volt. Most már persze sohasem fogom megtudni, de nem valószínű: a „Hal” név nem túlságosan ritka, bár a Kis Larousse most csak egyről, Denis Poisson matematikusról, a valószínűségszámítás 1781-ben született úttörőjéről tud . . .

De egyáltalán tudhattam volna-e erről a derék franciáról, aki idejött harcolni a szabadságért? S aki kétszázhuszonkét soros versben zengte Kossuth apánk dicsőségét? Bizony tudhattam volna, bár ma sem szerepel semmilyen lexikonunkban, de Sipos Lajos alapvető értekezése, már Párizsba érke-

zésem (1934) előtt öt évvel megjelent *A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban (1848–1851)* címmel. Ebben a szerző három oldalt szentelt az alkalmi poétának, bőven idézve franciául *L'Hospitalité républicaine* című költeményét. Ám ez a kitűnő bölcsészetdoktori értekezés csak évtizedekkel később került a kezembe. Különben is, akkor tájt a jelen érdekelt és a jövő felé néztem, s nem oly hóbortosan a múltba, mint most. Pedig a Poisson-estet a nemzetközi-ség olyan szép példáját idézi, mely még az akkori harcos ifjút is érdekelhette volna. Mindegy, tán ma sem késő visszapillantani az 1821-ben született és Kossuth személyes ismeretségével is büszkélkedő párizsi fiatalemberre . . .

Mielőtt azonban megemlékeznék róla, hadd mondok ki, amit már a folyóirat hasábjain más alkalommal is hangsúlyoztam (*Fennkölt árnyak — Szabadságharcos hírünk a francia regényben*, It 1985/1. sz.): „keseregni könnyű, kutatni nehezebb”. Arra gondoltam, hogy sokat siránkoztunk ismeretlenségünkön, elszigeteltségünkön, azon, hogy nem megfelelő a „hírünk a világban”. Avagy nem írta-e Illyés a háború alatt: „A kis világosságot, melyet egy-két résen át negyvennyolc lökött Európa felé, a kiegyezés gyorsan elnyomta.” Holott ez a fényesség nem volt kicsi (ez világosan kiderül Sipos dolgozatából, amint kiderült nemrég Kovács Endre szintén alapvető művéből: *Szabadságharcunk és a francia közvélemény*, 1976, s tán kiderengett említett tanulmányomból, és még ékebben kiviláglik majd, ha megjelenik a Magvetőnél a *Magyar Hírmondó* sorozatban *Francia tükrök* című kötetem), s a kiegyezés nem hogy nem nyomta el, de utána jött az az „aranykor”, amelyről Lelkes István írta fontos könyvét 1932-ben.

A Fennkölt árnyakban csak a prózával foglalkoztam. A költői visszhang, ha a dolog természeténél fogva nem is lehetett olyan széles körű, mint a regényes (csak egy tény: 1850-ben két vezető párizsi napilap közölt folytatásos tárcaregényt a szabadságharcról!), szintén nem elhanyagolható. Elhanyagolni viszont elhanyagoltuk! Avagy ki tudja nálunk — nem

a nagyközönségre gondolok, hanem az ún. szakmai elitre, magyarán irodalmárainkra —, hogy Pierre Dupont (1821 — 1870) három, összesen 191 soros versben énekelte meg dicsőségünket? Persze, hallom az ellenvetést: ki az ördög ez a Dupont, már a neve is semmitmondó (valóban olyan, mint nálunk mondjuk a Szabó). Nos, aki kíváncsi rá, olvassa el az ennek a kispapból lángoló munkásköltővé lett poétának szentelt Baudelaire-cikket. Nem kell franciául tudnia: elolvashatja magyarul e költő *Válogatott műveiben* a róla szóló remek és „pozitív” tanulmányt, amelyben a *Romlás virágai* szerzője áradozva beszél barátjáról (mert barátok valának . . .). Azt viszont ebből az 1962-es kötetből nem tudhatja meg, hogy a forradalmár költő, aki megírta a „munka Marseillaise-ét” (Gereblyés László fordította le *Munkásének* címmel), írt egy *Hurrá! a holtak gyorsak!* című verset a magyar harcosokról, még azon melegében, amelyet Proudhon szocialista lapja közölt (*Le Peuple*, 1849. jún. 13.). Mondom, nem tudhatja meg, mert a kötet kiváló jegyzetelője egyetlen szóval sem említi Dupont életének és műveinek magyar vonatkozásait . . .

És többé-kevésbé hasonló a helyzet a XIX. század egyéb magyar tárgyú verseivel is, kivéve az Hugo-költemények egy részét (bár itt is nagy volt a késés . . .). A *Világirodalmi Lexikon* például, amely szintén nem tesz célzást kurta cikkekcskéjében Dupont magyar verseire, hallgat a Louise Colet (1810—1876) írta *Magyarország* című költeményről is. Ennek azonban némileg jobb sors jutott, mert Komlós Aladár „kiszúrta”, lefordította, és megjelenése után 73 évvel közreadta a *Bécsi Magyar Újság* 1923. március 15-i ünnepi számában. De persze, a fanyalgó műértő megint fölteszi a kérdést: ki volt ez a Lujza? Komlós szerint: „a negyvenes években úgy ünnepelték, mint egy új Sapphót” és hozzáteszi: „egyike volt a legünnepelebb és legismertebb francia asszonyoknak”. (Ma már inkább csak mint irodalmi kékharisnyát ismerik, valamint onnan, hogy intim szálak fűzték Flaubert-hez.)

Thalès Bernard-nak (1821–1873) valamivel nagyobb a híre itthon: Rónai Mihály András kis VIL-cikke megemlíti, hogy „Érdeklődését 1848–1849 eseményei felkeltették Mo. iránt. *Couronne* (helyesen: *La Couronne*) *de Saint-Étienne* c. regényt, Petőfi S.-hoz ódát írt. Fordított a magyar és a román népköltészetből, valamint német klasszikusokból is.” A cikk végén kiderül, hogy 1 (egy!) árva versét „teniszez-tük” vissza (Vikár Béla jóvoltából), holott nem csak Petőfi-nek szentelt ódát, hanem megírta a költészet történetét, benne egy magyar fejezettel, elbeszélő költeményt írt Báthory Erzsébetről (Garay nyomán), feldolgozta a Kont-témát, ódát írt a magyar Múzsához, Czuczorhoz, Szász Polyxénához, Vörösmartyhoz, Aranyhoz és Majthényi Flórához. Sok évig tartó buzgó magyar apostolkodását tehát egyetlen lefordított verssel viszonyoztuk eddig (az én „Francia tüköröm” bőven fogja tükrözni munkásságát), róla azonban legalább írt Hankiss János, Virányi Elemér és Tóth Béla.

Ám ideje, hogy rátérjek a szintén 1821-ben született Poissonra. Mellesleg, nem vagyok babonás (sőt!), de azért nem fura véletlen, hogy ez az „áldott” év három „magyarpárti” francia poétát is produkált?

Tehát Poisson!

Amikor a Széchényi Könyvtárban a kezembe vettem a *Souvenirs notés en 1848, 1849, 1851, 1870, 1871* felcímű és *Cuique suum* című 1897-ben Sens városában kinyomtatott broszúrát, nagy meglepetés ért: a címnegyedben Magyarorszá-g kormányzójának kéziratoss dedikációja olvasható:

„Midőn jelen bizonyítvánnyal ezennel tanúsítom, hogy Poisson Ferenc a magyar szabadságharcban, nevezetesen a Lengyel Légió második zászlóaljában, mint hadnagy végiglen hűségesen szolgált, egyszers mind most midőn hazájába visszatér, őt folytonos vitézségért, mellyel magát számos csatákban, nevezetesen a bárcai és a héthársi ütközetekben kitüntette, mely utóbbiban kisebb csapatjával, a több, mint tízszeres orosz ellenséget hosszabb ideig annyira feltartóztató, hogy teljességgel elő nem nyomulhatott, a nemzet hálás elismerése jeléül ezen-nel a magyar katonai érdemrend III. osztályával feldíszesítem. Kelt Sumlán számkivetésemben, december 9-én 1849. Kossuth Lajos.”

Önkéntesünk is török földre került, de mint francia állampolgár hamar hazamehetett, s Párizsban visszavedlett egyszerű rőfössé. Meglehetősen független, már-már szinte anarchista gondolkodású lehetett, mert a könyvecskéje élén közölt jegyzetében hangsúlyozza:

„sohasem voltunk semmilyen politikai egyesület tagjai . . . sem klubé, sem szektáé . . . nem udvaroltunk soha sem királyoknak, sem népeknek; sohasem kértünk semmit, semmiért sem kunyeráltunk egyiküknek sem fizetett állásért, címért, szalagért; e tekintetben tehát nagyonis szabadok vagyunk”.

Mindez még a forradalom előtt volt.

„Aztán jött 1848 február — folytatja az előszó —, ez a jó és nagy dátum, ami szünidőt adott a párizsi kereskedelemnek és iparnak, a cégtulajdonosok kényszerszabadságra küldték alkalmazottaikat . . . Személy szerint nekünk üde légre volt szükségünk, de ahelyett, hogy visszatértünk volna zöld és termékeny nyugati félszigetünkre [ezek szerint alighanem breton volt hősünk. — B. L. E.] . . . az ellenkező irányba fordultunk, Kelet felé . . . elmehettünk volna egészen a Japán-tengerig . . .”

Aztán elmondja, hogy minden állomását megénekelte, de versei csak kis vidéki lapokban jelentek meg (1851, 1863 és 1871).

„Elsőnek Lengyelhonban állapotunk meg, s itt újjászülettünk, egész létünket nagy megrázkódtatás érte heteken át, emlékszünk rá, hogy sokat sírtunk, főleg éjnek idején . . . Ezidött tévé a háború fejünkre tenyerért. Mozdulata ellenállhatatlan volt, s mi egész szívünkkel követénk a gigászi arkangyalt, bárhová vitt bennünket . . . így tartottuk kezünkben a kaszát meg a lándzsát Lengyelországban, a pikát, az ágyúcsőtisztogatót, a kardot, a puskát, a tört Magyarhonban . . .”.

1870-ben újra fegyvert fogott, és a Köztársaság kikiáltásától (szeptember 4) egészen a Kommün bukásáig küzdött (május 29) mint nemzetőr zászlóalj-parancsnok. Többé nem öltött mundért, de az volt az álma, írja, hogy megéri Elzász visszacsatolását. Nem érte meg. Nem tudom, mikor hunyt el. 1897-ben, amikor e kis kötet megjelent, még élt. De bizony még messze volt 1918, és nem valószínű, hogy

majdnem száz esztendősen megérte volna ezt a hön várt eseményt, bár bevezetőjében azt vallotta (hála ifjúsága földmíves-tornájának és józan életvitelének), hogy makkegészséges.

A *Kinek mi jár* (talán így fordíthatnók a latin címet) kötet magyar darabját 1851 októberében írta, vagyis akkor, amikor Kossuthnak nem engedte meg a hatalom, hogy a Mississippi fregattról leszállva (amelyet különben – amint Áldor Imrétől tudjuk – „Leroy, a híres párizsi kárpitos díjtalanul rendezett be”) francia földön át menjen Le Havre kikötőjébe, hogy folytassa útját Anglia és Amerika felé. Ekkor történt, hogy egy Longueville nevű marseille-i varga, dacolva a rendőrkordonnal, vízbe vetette magát és a hajóhoz úszott, a fedélzeten térdre borult Magyarország volt kormányzója előtt, s „kezeit csókokkal halmozá”... A derék párizsi rőföségedet is felháborította a tilalom, és ezért írta meg a gúnyos című *Republikánus vendégbarátságát*, ezt a 222 soros költeményt, amelyet most kérésemre Lothár László lefordított. Az első hat versszak után, amelyek a „Szabadság viharait” s az Európa-szerte tomboló népek tavaszát idézik, így énekel:

S eljöttél te — Kossuth...! Mind várták már a jötted!
Szíved hozott csupán, hisz nem állott mögötted
sem főnemesi pajzs, sem pallos, győzedelmes...
Beszéltél! — S véreid, reád köszöntve mondták:
Íme, a férfiú, ki Kelet-Európát
elvezeti a győzelemhez.

További Kossuthot dicsőítő sorok: „Sugározta, Kossuth! — a Nép arkangyalának / ereje úgy emelt föl téged is, akárcsak / jó anyjuk emeli a sasfiókokat...” ... „Alakod virtus és szellem fényében állt ott” ... „Hívó szavadra ott csak úgy dörgött az 'Éljen!' / Fel hát! *Előre*, magyarok!” Pontosabban, kissé eltorzultan, *Eloré* áll a szövegben de még egy magyar szó is olvasható az eredetiben: *Honvédek*. Aztán jön a bukás, a görbe kardok visszakerülnek vas hüvelyükbe:

Nem másként volt, Kossuth: lelkednek lángja, látod,
 a társaidnak is továbbadta a lángot,
 rájuk lövellted át villámon sugarad . . .
 S láttad, amint e hat hónap alatt a néped
 a nemzetek dicső, hősi sorába lépett . . .

Ám „mi vagy ma?” kérdi. „Szegény száműzött” . . .
 „Franciák nyujtottak neked / az igaz embernek kezét”, de
 a hajdan nagyra nőtt francia nép „most térdepel törpék
 előtt”: „Marseille-ben láthatta szemed, / hogy igaz férfi-nem-
 zetet / mint nyomott egy parvenü térdre”. „Habsburgok és
 Romanovok — : / dicsfény ma nekik ragyog, / s kezüktől
 véres Európa!” A három utolsó strófában némi remény csil-
 lan:

Bosszuló, égi Úr — Hazám mint rusnya szolgál,
 ki érzi, hogy ura előtt kedves mi volna,
 Kossuthtól megtagad vizet, sőt s fedelet;
 s a száműzött, kinek már készen áll a márvány,
 francia földön ím, egyetlen fának árnyán
 nyughelyül sirt sem lelhetett!

Lelkek földmívese! a szent magok, amelyek
 kezedből származók, egy szép napon kikelnek.
 Hű, nemes sereged, a múltat tisztító,
 mely mindig hallgatott szavadnak igazára,
 a szolgaság fejét magyar földön levágta!
 S jutalma? — kín, ostor, bitó . . .!

De várj — csak várj . . .! Amott, fönny, tetején a dombnak,
 a Vértanúk Hegyén, hol bitók magasodnak,
 mindig szent lesz a hely: Magyar Golgota ez;
 s a vértanúk neve és minden arcvonásuk
 márványba vésve áll majd, hogy örökre lássuk —,
 a Magyarföld büszkesége lesz . . .!

Illyés híres-nevezetes s most újra kiadott (*Gondolkodó
 magyarok*, Magvető, 1985) *Hirünk a világban* című, nagy
 vihart kavart, önkínzó töprengésében, azt rótt Balogh
 József szemére, hogy

„ő is beleesik negyvennyolc fényének bűvöletébe. Negyvennyolc csak nekünk fénylik. Néhány, nagyrészt romantikus szabadságrajongón — Ibsenen, Heinén, Nietzsche — kívül igazi befekettítésünk tulajdonképpen a magyar láng legmagasabb felcsapódásakor kezdődött.”

Tévedés. Fénylett az bizony Hugónak is, aki több versben, beszédben, nyilatkozatban illetve rajongó szavakkal a szabadságharc hőseit, és fénylett Dupont-nak, Colet asszonynak, Th. Bernard-nak, Poissonnak, aki nemcsak szavakkal vett részt e harcban, hanem karddal is. Jeleztem, hogy a prózai visszhangra itt nem térhettem ki, hiszen korábban már meg tettem, de nem végezhetem anélkül, hogy ne emlékeztetnék olyan francia barátainkra (furcsa, hogy róluk megfeledkeztünk 1943-ban), mint Michelet, Quinet, De Gerando, Sayous, Claretie, Verne, Chassin, Mme Adam, Louis Blanc, Dumas, Lamartine, Reclus, Taillandier, Thouvenel. És egy későbbi korszakban, a század vége felé, versek is születnek majd megint; például François Coppée Petőfi-ódája, melyet Ábrányi Emil után Kosztolányi is átültetett magyarrá.

BAJOMI LÁZÁR ENDRE

AZ „ELSŐ CSOKOR” — ÉS A MÁSODIK KÖTET

SZÉP ERNŐ KÖLTÉSZETÉNEK KIBONTAKOZÁSÁRÓL -- I.

Szép Ernő első verskötetete, mint tudjuk, 1902-ben jelent meg Mezőtúron. Ezt a tényt, a sorrendbeli „opusz egyes szám”-ét joggal veszi figyelembe például a *De kár . . .* című válogatás jegyzetében Réz Pál is, amikor a költőnek életében napvilágot látott lírai gyűjteményeit sorolja. Az 1938-ban kiadott, feltehetően a költő által összeállított *Szép Ernő Összes Költeményei (1908–1938)*, mint a től-ig évszámok is jelzik, hallgat az „elsőszülöttről”. Most annak a kellemes

meglepetésnek örvendhetünk, hogy Mezőtúron megjelent az *Első csokor* hasonmás kiadása, és az értő, érzelmileg is szépen árnyalt bevezető sorok szerzője, Szilágyi Ferenc tulajdonképpen magyarázatot ad rá, miért nem fordult az 1938-as, alapmű jellegű válogatás elkészítésekor maga a költő ehhez a kis gyűjteményhez. Idézem Szilágyit; részben, mint ő jelöli szerkesztői minőségét, „a Mezőtúri Öregdiákok Baráti Körének tagját” ekképp; íme: „Hagyományos önképzőköri versek ezek, a századvégi Ady előtti stíluskorszak . . . -nak hol kissé szónokias, hol érzelmes modorában . . .” Szép Ernő érzelmi kötődését hangsúlyozza a továbbiakban a bevezető avatott szerzője, s ezzel oly fontos, becses mozzanatra mutat, amelyik viszont – a stílus jegyein túl, vagy a valóban a Szilágyi Ferenc által jelzett kutatási terepre tartozó *Első csokor* anyagában a későbbi, valódi stílusjegyeken ott még „innen” – alapvető költészeti meghatározóvá tudott válni költőnk egész munkásságában. Ahogy később, igazságtevással, gonddal, a dolgok helyének keresése jegyében Mezőtúrhoz fordul aztán Szép Ernő a hasonmás könyvecske előszavában is idézett versével, láthatjuk: a derekas kezdeteken átlendülve, a folyamatosság *benső költőjegye* mezőtúri alakulású is nála. Hadd csatlakozzunk így fentebbi sorainkkal az *Első csokor* s a későbbi vers hódolatához, amivel Szép Ernő a jeles útravalót nyújtó városnak, az ott töltött érzékeny éveknél adózik. S nézzük azonnal, mint lépett tovább e költeményeket s (Heine-) műfordításokat előmutató zsenge-korszakán a poéta, hogyan érkezett el a második kötet – a már igazi, jelentős mű –, az *Énekeskönyv* magas lírai színvonalához.

Az *Énekeskönyv* 1912-ben, az *Első csokor* után épp egy évtizeddel jelent meg. S nem mellékes szempont, hogy a Nyugat kiadásában. Ez a kötet szerencsésen utal vissza a kezdetekre, vagyis emitt-amott még valóban a kibontakozást példázza, másutt viszont Szép Ernő lírájának később sem fölülmúlt darabjait adja. Olyan határtény, amely még ennyi idő távolából is alkalmat kínál *jelenségek* vizsgálatára; ter-

mészetesen csak a kész eredményeket vehetjük figyelembe, s egymás között viszonyíthatjuk a műveket, elemeiket, érettségük s értékük fokát. Az a bizonyos „kisfilm”, képletesen szólva, amely minden jelentős költő életéből — a költészetéből — annyi pótolhatatlan matériát jelenthetne a kutatásnak, tehát az ön- vagy tanúvallomások pontos sora, itt is, mint csaknem mindenkor, hiányzik. A nyitó vers — és itt most e kötet *rövidebb* költeményeivel lesz módunk foglalkozni — csupán mindössze két szakasz, és ha folyamatosságot említettünk, és ha a Szilágyi Ferenc által idézett későbbi Szép Ernő-versben a költőnket oly igen jellemző valóság-szemlélet az élet és álom kettősségével igen pontosan kirajzolódik, nem hallgathatjuk el, hogy az érzelmi kötődés motívuma, meg a belőle kibontakozó, aztán tudatosulva később *kibontakoztatható* lírai világ Szép Ernőnek itt afféle alaphangütése . . . amelynél legföljebb csak a hang bizonytalansága tekinthető visszafogó mozzanatnak, s nem a hang téveszthetetlen jellege. Zsánerképpé válik itt még a filozófia, századfordulói próbálkozások nyomait viseli a „lélegzet”, s nem jut a klasszikus „japáni” metszetek végérvényességéhez, mint akár már ebben az *Énekeskönyv*-kötetben is a *Ha én azt tudnám* . . . című költemény. Még ebben az első nyolc sorban az *Első csokor* terül szét, s nem bontakozik az a „csak itteni” és „bárholi”, „csak akkori” és „bármikori”, ami a nagy költészetekben is csupán a legkivételesebb momentumok sajátja. S amire Szép Ernőnél — bár gyakran rejtett formában — oly rengeteg a példa!

Most olyan anyagvizsgálatokra próbálunk vállalkozni, melyek — bár „az én olvasói szubjektumom közvetítésével”, óhatatlan — ezeket a minőségeket keresik az *Énekeskönyv* lapjain is immár. Hiszen ha valamely életművel szemben úgynevezett adósságaink vannak, s föl kell tételeznünk, hogy Szép Ernőével ez az eset áll, a negatívum-dologiság is részletezhető: mintha elmaradt volna az az ágazata a munkának, mely az *egyes kötetek* értékkereső sorravételéből adódhat. De nézzük máris a bevezető nyolc sort itt.

„Mint magányos lovast az este” . . . Ez szép hangzás, de okvetlenül a kész képzetek körét idézi, s mint ilyen, az *Első csokor* világával mély rokonságot tart. Gyerekkori könyvek illusztrációi, „romantikus” történetek hatnak így, a személyiség stilizációja, ön-kivetítése valósulhat meg; ám érdemes „előre is figyelni”, Szép Ernő költészetében majd, mint látni fogjuk, fontos motívum a „határig érés”, legyen az víz, napszak, halál-élet viszony, ébrenlét-álom stb. De hiszen a következő két sor már bizonyítja is tételünket a gyerekkorról: „Elér a bánat engemet, / Gyereksírás jön fel szívemből . . .” Közkinccse a költészetnek a „sírni a múltért, mint a gyerek” motívum. Ám úgy látszik, mind a közkinccseknek, mind a költészetnek *természete* is az ismétlődés, a próba, netán az erősítő ellenjáték, a spirál-út keresése. Az első szakasz utolsó sora jellegzetesen a Szép Ernő körüli félreértésekhez járul hozzá: „Könnyűim csöpp csengői csengenek”. De ez már az *Első csokor* minden mozzanatát meghaladó sor, ily formálódásában is. A második szakasz megmagyarázza a témát, s még nincs benne az az elszakadás, amely – ha tudomásul vesszük, ha küzdünk ellene, ha alkotólagos elemeit keressük stb., mindenképp – világfelismerés, akár költőnél, akár „életanyaghordozóknál”. Itt a visszavágódás az apához még „kimondott”; de az alaphelyzet, ahol az elszakadás jelképesen megtörtént egyszer, s azóta valami jóvátehetetlenről van szó, jellegzetesen a *városé*; s a boltok közt elbámuló költőt nem annyira az alliteráció plaszticitása miatt látjuk-érezkeljük érzelmi-erkölcsi lényként, hanem mert később, versben és hírlapi tárcában stb. nagyon gyakran témája Szép Ernőnek a „hogyan élni” a város polgári környezetében, olykor kivilágló embertelenségében, áru-jelleg közegében. Hanem mindezekről majd csak később, más alkalommal, összefüggőbben szólhatunk. Az „egyszer elengedte a kezemet” motívum, az apáé, az ilyképp manifesztálódott elveszettségé természetesen pszichológiai motívumokat is görget s halmoz; ám itt a költészeti anyagszerveződés mikéntjeit tekinthetjük csak vizsgálatunk közelebbi tárgyá-

nak. Ez éppenséggel megenged egy szakszerű kitekintést. A „ne menj el”, „este lett”, „kezed . . .” motívumok megint: közkincsek. De egy későbbi Szép Ernő-vers, az *Add a kezed*, talán szabad ennyiben előrepillantunk, az 1917-es *Emlék* kötetbe, a már említett metszet-véglegességgel, lecsupaszított tisztsággal, szerkezetes megfellebbezhetetlenséggel tud érzésvilágot közölni, s az érzésnek megmutatja azt a mélyebb, érzésen túli rétegét is, mely megint nem ritkaság: nevezetesen, világfelismerésig jut; az embernek a pillanatnyi – valósan vagy kényszer jellegű, esetleg annál sajnálatosabb – odavetettségerzését tolmácsolja. Gyakori háttere ez az érzelmi felhangú költészetnek; hanem az már ritkaság, hogy ilyen gyakran, ismételjük a szót, képes a költő a szikár formáig is eljutni az érzelmi-értelmi összetettség csorbítása nélkül. A *Ha én azt tudnám . . .* kezdetű vers ilyen, az *Add a kezed . . .*, melyre itt kitérünk; s még sorolhatnánk; legyünk pontosak, Szép Ernőnek sem sikerülhetett tucatnyinál többször ez a bravúr, sőt, még annyiszor sem. De az anyagukban dúsabb, „gazdagabb” versek legalább százennyi alkalommal használják, fejtik ki a „paradigmatikus tömörség” megpróbált hozadékát . . . az anyagkezelésnek ezt a jellegét . . . a nem feledhető létélményismeretet . . . ahol is az anyag létmódjainak legegyszerűbbjeihez ér el a költő; sajátlag, persze, a költői anyagról lehet itt szavunk, ám az egész szót sem érdemelne, ha nem a materiális életanyag, a hétköznapi anyag revelálódna a nagy vers alig-terjedelme által; különben mutatvány lenne csak az egész, faliszöveg vagy megverselt filozófia, divatos aforizma, s így tovább. Az *Add a kezed . . .*, tudni kellene, hány évvel későbből is, a *Ha én azt tudnám . . .* egyenes folytatása, szinte vonalszakaszolás része vele együtt. Így szól, hadd idézzem a *„Nekes-könyv”* hangütésére, immár távolabb lépve az „ő csokor ilyesmit nem ígérő eszköztárától:

Add a kezed mert beborúlt
 Add a kezed mert fú a szél,
 Add a kezed mert este lesz.

Add a kezed mert reszketek,
Add a kezed mert szédülök,
Add a kezed összerogyok.

Add a kezed mert álmodok,
Add a kezed mert itt vagyok,
Add a kezed mert meghalok.

Mivel itt a rokon *Ha én azt tudnám* . . . elemzése tartozhat csak feladatkörünkbe, elégedjünk meg a jelleg fölmutatásával, s nézzük, hogy a „kéz” és a „hogyan élni”, tehát a kapcsolatban elevenedő világ hasonló tömör kép-folytatását; itt már az elengedett kéz teljes érvényű önállósága nyilvánul meg, s a társasság eleme a legvégső általánosig jut: közben mégis mindennél elevenebb, és a hiány-jelleg megjelenítése is – nagy tanulság! érdemes példa! – a szó kilúgozatlan értelmében *konstruktív*. Előbbre lapozok tehát az *Énekeskönyvben* – a nyitó nyolc sort egyébként egy kapriciózus és szikráztatott *hosszabb vers* követi, a század első évtizedéből, gondoljuk meg, s nézzük épp csak ezt a hosszú idézet-címét: „*Csúnya és ártalmas dolog, hogy a felkelő nap rád süt és te még tétlenül heversz ágyadban*”. Ez tehát egy verscím, okvetlenül 1912 előttről! De most nézzük a másik ámulat-tárgyat, a kötet vége felé elhelyezkedő nyolc sort. Idézem előbb teljességében:

Ha én azt tudnám ki a legszebb,
Ha én azt tudnám mi a legjobb,
Ha én azt tudnám merre tartsak,
Ha én azt tudnám mitévő legyek.

Ha én azt tudnám min örüljek,
Ha én azt tudnám mért sóhajtsak,
Ha én azt tudnám minek élek,
Ha én azt tudnám hogy mi lesz velem.

Ez a kötet egy-egy záróverse, visszaszámolva a harmadik. Fogadjuk el a rendező elvet, s lássuk, meddig „jut” a magányos lovas egyébként oly szép s korántsem „maradi” képe-

tétől *versanyagszervezésével* a költő. Megint megengedve olvasói szubjektivitásomat, engem az az ellentét ragad meg tudatosan és lassan döbbenve is a leginkább, mely az érzés hangjának általánosa, a sóhaj jelleg és a pontos „sorjáztatás” között fennáll, a kérdés végső mivolta és a merev szer-tartásosság között. Sőt, vizsgáljuk tovább: a kérdés mivolta, persze, végső, mégsem hideg; ezért nevezhattuk sóhajosnak. „Ha én azt tudnám.” Nem említek most olyan formai eszközöket, melyeknek nem lelhetem adatos magyarázatát: például, miért nincs központosítás, magyarul, vessző a sorfejezeteknél stb. Szép Ernő ékezethasználata is hitelesen eredeti és szokatlan néha, empátikusnak nevezhetnők, s későbbi költészetünkben — hogy a korábbi másságokról, a telt idő miatt, ne szóljunk — gyakori az ilyen jelenség. A sóhajos „ha én azt tudnám” hét ismétlést, nyolc előfordulást „bír el” kopás nélkül. Mármost honnét történik a szólalás, mi az alap, amelytől ez a *küszöb* elválík? Itt érkezett el Szép Ernő költészete ahhoz az általánoshoz, mely evidensen hozza magával az érzelmien feldolgozott matériákat, de az egyediség megőrzése „mellé” az emberi lét egészére tud kérdezni. A „magányos lovas” versét, látjuk, joggal neveztük zsánerképpnek. Itt is arról van szó, hogy „minden egész eltörött” — Szép Ernő egyébként egyik leghíresebb versét Adynak ajánlotta; *Adyt bántják* című hírlapi cikke szinte közismertnek tekinthető —, itt is a megtörtént elszakadás a tárgy . . . de mik ennek a válsá-állapotnak a mindenkori emberi meghatározói? Ezt kutatja *szóról szóra* Szép Ernő; fogalomról fogalomra; s a szavak annyi egyediséget őriznek meg . . . épp a nagy érzelem klasz-szicítása által, hogy egy pillanatra se lajstromosak. Majd látni fogjuk, a kevésbé tömörített költeményekben a villódzás, az érzelmi szélsőség — és visszafogása —, a benyomások formálódása stb. miként válik versszerveződést alakító érték-ké; az a közeg, melyet impresszió-kor utáninak és expresz-szió-kort bevezetőnek egyképp neveznék, de lényegét nem látom ily meghatározásokban, a „húsosabb” maradványokkal teljes matéria, a lecsupaszítatlanabb verstípus még éle-

sebben emeli ki a háttérből az ilyen vívmányokat, mint a *Ha én azt tudnám* . . . Hiszen, ha akarjuk, ez mormolható mondássorozat, de ha másképp nézzük, „képvers” is; mi több, szókép-vers, mondatalak-képvers stb. Figyeljük azonban most a vers leginkább eleminek mondható részleteit.

Az első szakasz első három sora kilenc szótagos. A negyedik tíz. A változatlan, „litániás” részt a sor végéhez kötő elem így változik: ki, mi, merre, mitévő . . . Vagy a szintén 9–9–9–10-es második szakaszban: min, mért, minek . . . és akkor megszalad hirtelen, s a kötőanyag eggyé válik a közléssel. A „formai tartalom”, ha így tetszik, az emberi közlés tartalmával. Mármost a vers összhatásának és értékének okvetlen együtthatója – sőt, megalapozása –, hogy lényeges kérdésről szól. A kérdést a felszínen kérdéssor görgeti, vagy ha úgy tetszik, ismétlem megint a megengedést, emeli ki önmaga háttéréből. Ezt fontosnak érezhetjük: hogy a vers megteremti saját zárt rendszerét . . . s hol itt a nagy feszültség? Hogy ez a „rendszer”, a versé, már eleve maga a kitekintés, a lezáratlanság, a bizonytalanság. Impresszionisztikus költészet? Már megbocsá’! Ezt mondhatom, s nem?! Végső fogalmakat nyelvtanilag is végső nyugalomú alakba illeszt Szép Ernő, és *akkor* az egész meglobog, s ha egyetlen hasonlatot szabad engednem magamnak e nem alkalmas pillanatban: mint a tűz körül a levegő olvadtot reszketése, „üvege”, olyan a réteg, amit – nézőkéül – közénk s a világ közé tesz Szép Ernő. Hanem aztán más érzésünk támadhat: a világ okvetlenül a túloldalon van? A kérdések – fogadjunk el *egyáltalán* jelzőrendszerlehetőséget, s ez mindenkori kiindulásunk úgyis – tartalmazzák, jelzésszerűen, legfontosabb világvonatkozásainkat. Az egyénét a világban . . . mivel is? Persze, mondtuk, a világgal . . . de: talán az egyén jobb lehetőségeivel. Szép Ernő itt már messzebb jutott a Kosztolányi-féle *számadásosságnál* . . . még ha az utolsó sor visszavonja is az egyén szűkebb körébe a kérdéssort. S ha a világ elesettjei, szegényei stb. iránti azonosuló *szenvét* más versekből kellene is idéznünk. Túlegy-

szerúsított kérdések segítették e messzejutásban? Felejtsük el, hogy a legrosszabb esetben is 1912-t írunk, s most, adatok híján, nem vizsgálhatom, a világhállapot mint hatott Szép Ernőre; de ha a második világháború éveit, ha később a fasizmus szakát és Szép Ernő „válaszeit” tekintem, bizonyos, hogy a „holmi századforduló spleen”, bizonytalanság, gyermeki emlékek meghaladásának érlelő kényszere stb. *messze megtoldódott a történeti valóságot is érzékelő, legszemélyesebbjévé integráló, szorongó emberiség-képviselő érzeteivel.* Az, hogy látszólag az egyén szemszögéből szól, semmit se von le ebből az emberiség-képviseletből; s ha Kafka „irányában” vizsgálódunk, amiként ez remekül megtehető valamely más vállalkozásban, Szép Ernő dolgában is akár, látjuk: már-már egyetemes érzetként ott *a felelőssége* . . . s kiben? Az elhanyagoltakhoz, az elhagyatottakhoz, a szegényekhez — használjuk bátran ezt a szót — közel álló emberiség-képviselő egyénben. Kafkának hadd utaljunk most csupán arra az esős délutánt követő, karcolatbeli — mesterkarcbeli! színes rajzbeli — hazatérésére, ahol is a négy fal között egyszerre elvész a világ minden íze, színe, a felelősség tudata, ami az imént még az íróban élt . . . felelősnek érezte magát az összes egyediségért, esetlegességért „ott a környéken”, és most? A tárgy nélküli érzet, a szorongásnak ez az irodalmi alapváltozata maradt meg számára. S ez nem egyszerűen az idő múlásával magyarázható.

Ám tekintsük most máshonnan, s e pillanatban búcsúzóul is, a *Ha én azt tudnám* . . .-ot. Az egyediségek feladatai fölél emelkedik itt a költő, és még nem bővíti ki az állagot újabb matériával. Klasszikus típusa ez, máig már elegendő példa bizonyítja líránkból, a költői fejlődésnek. A meglett verseletőség — itt a lecsupaszított, lét-elemiségű kérdezése, sóhajé, „meditátumé” — megmarad a költői életmű számára, s később már meghaladott állapotában újul meg. Mint látjuk, Szép Ernő három-négy vers-alaptípusa között ott lesz ez az általunk elemzett változat, de már nem lesz „egy-egy szakasz csúcsa”, mint az *Énekeskönyvben* a *Ha én azt tudnám* . . .!

Két versnek szenteljünk most még, hadd kérjem, figyelmet; s dolgozatom második részében térek ki az *Énekeskönyv* további rövidebb költeményeire. A kötetben sorrendileg a harmadik helyen lelhető *Ákom-bákom* így, e sorrendiség szerint, Szép Ernő első teljes érvű verse előttünk; mondhatni, az első nagy mű. A kérdés-jelleg itt is mérvadó. Az első versszak így szól:

Mit tudok annyit nézni a lombtalan fán,
Mikor a levelek már mind leszálltak,
Az őszi rajznak titkos értelme van tán,
Amit írnak az összevissza ágak?
Hogy fejtsem meg, hogy értsem, mit csináljak?

Hadd fogjam rövidre, s mondjam: Szép Ernő megtanulta, s most hirtelen kész alakban él e tudással, miként lehet evidencia-hatást fokozni azzal, hogy holtbizonyosan evidens tényekre kutatólag kérdez rá. Tehát az *ámúlat* elemét messze túlrendíti az impresszionizmuson. Mindjárt látni fogjuk erre a kérdő és a kijelentő jellegű példát is. A kérdő: rögtön a vers bevezetője. Ami megragad: a hangvétel. A megszólalás módja. Micsoda különbség ez a *Mint magányos* . . .-hoz képest. Aki itt megszólal, tudja, mit beszél, honnét beszél, sőt, öntudatlanul is ebből szól — egyszerűen a sajátja, ami szól s amit. Az alaphelyzet: a kifejezés-többlet érdekében megkérdőjelezett evidencia. Miért kellene megfejtetni az őszi rajzot? Mi az a titkos értelem? Kosztolányi később a „mit akar tőlem”-mel kérdez rá erre; csak ha — végképp nem értékelőleg, ítéletalkotólag — összevetjük a két kérdéstípust, a Szép Ernőé végképp az *ámúlaté* . . . s közben a leltáros pontosság clown-maszkjában . . .! S megint előbukkan a „mit csináljak”?! Igen, ugyanaz, mint a *Ha én azt* . . . versben. Az emberi lét általánosa és a világ adottsága . . . *meg-toldva* a környezet konkrétumával, történetesen a természet jelenséghálójával . . . ez az a hármaskör, amelyben a vers létrejön. A következő versszak már nagy sűrűséggel egyesíti a kérdést és a kijelentést. Sőt, ahogy arról értesülünk, hogy „mire való az eget is annyit nézni, / Figyelni felhők álomarcú

népét”, már kezdjük érteni: itt egyáltalán nem a természeti szemlélődés közvetlen valóságáról van csak szó. Hanem miről? A versszak következő három sora némiképp megadja erre, ha mással nem, szerveződésének jellegével, kifejező erejével, a választ: „Sohasem tudtam emlékembe bevésni / Egyetlenegy felhőnek hű arcképét . . .” Ez maga a merő képtelenség — vagy a természetességen túli természetesség. Hogyan is vésnénk be emlékezetünkbe — milyen szép szó az „emlékembe”; de a szóhasználatról majd másutt! — egy felhő „arcképét”? Ráadásul híven?! S ahogy a gyönyörű kettősértelműség mondja, „hű” ez a felhő, vagy az arcképe lehetne hű? Magának az örök áramlásnak volna tehát, ez a képtelenség, valamely állandó alakja? Szép Ernő költészete itt arról szól a leginkább, azzal sodor el s döbbsent meg, gondolatilag is, hogy *deklaráltan nem akar kevesebbet, mint a lehetetlent*.

A második szakasz utolsó sora látszólag csak természeti képet ad: hogy miért is nem lehet „megjegyezni” egyetlen felhőt sem; egyetlen ilyen hű arcképet sem hordozhatunk . . . tehát tulajdonképpen mulasztást követünk el — megint az abszolútum igényének jegyében, a lehetetlent keresve —, s hogy, ismétlem, miért van ez? Tehát a válasz, s ez megint a megdöbbsentő: mert létezésünk *az abszolútum elérhetőségének ígérete és a legközvetlenebb dolgok elérhetetlensége között mozog!* S ezt nem az elemzés mondja, ezt a vers mondja, ezzel szólít meg. Nem fogom az egészet idézni, „érzékletes alakzatként” ez a költemény a negyedik versszak végén csúcsosodik, elmetszve, drámaian, mondhatni: dramaturgiásan. De gondolati-költőileg a harmadik szakasszal „ér véget”. A képtelenség, költészetiileg csak még közelebb-nagyított létezésünké, abban áll, hogy az abszurdum és az abszolútum, a kézzelfogható és az elérhetetlen, az ígélet nagysága és az elvárható dolgok törpesége — ekképp: önmagunk törpesége is! — egyetlen alakzattá alakul; s itt az *alak* szón a hangsúly. Ezért különleges telitalálata ennek az alapérzetnek a felhőkép fölhasználása.

Ám a kérdések sorjáztatása lassan önérték is lesz, önálló hatásig jut. Mert a „mit – mire való – mi van” fokozás, vagy ha valaki másképp érzi, ismétlődő monotonia, okvetlenül sugall ilyesmit: kérdezni születünk; s ez nyugtalanító állapot. A leszállt levelű fa rejtélye, a felhők megfoghatatlansága . . . s az itt elemzendő szakaszban a következők: „Mi van amott a hídon, micsoda szépség, / Mily bánat, mi köze hozzá szívemnek?” – mind oly közel vannak ezek az elemek, s rögtön azt halljuk róluk, hogy a legnagyobb távolságot involválják. „Helyből távol”, próbálkoztam e kifejezéssel, s nem ugrásra gondoltam, hanem a legtermészetibb dolgok elérhetetlenjének mégis-birtoklására; s itt, a következő sorokban az *ítéletes* Kafka-elbeszélés rémlik föl; bizonyára független egymástól a két kép, az ottani s ez; és bizonyára hatottak mindkettőre az impresszionisták és posztimpresszionisták hídábrázolásai is . . . A sorok: „Oszlopok, ívek; a hídon kocsi, népség . . .” Szép Ernő tudatosságát jellemzi, hogy már az *Összes Költeményei* ezt a kicsit zavaró szóismétlést kiiktatja, s „bicikli, kocsi, népség” áll ott . . . valamint a következő sor is változik, e logikával: „Alatta néma hajók jönnek-mennek” helyett „Híd alatt néma hajók jönnek-mennek” következik . . . Ám a lényeg: a sokszerűség fájdalma . . . a lecsupaszítottaságé, az égi távolé és ilyen élénk, városi jeleneteké – mind „jelenéssé” foszlik. Hanem ebbe a költészet nem nyugodhat bele. Az érzékletes felszín esetleges rögzítése helyett Szép Ernő a létstruktúra értelmezésének legalább a lehetőségét keresi. És ebben olyan tisztelni való szándék feszül, ami már önmagában, az érzéki szépségek nélkül is páratlan becsűvé tenné számunkra ezt a századelejívé nem bélyegezhető költészetet. Érzékkel fogható szépségről beszélünk? Igen, mert még a filozofikus – ellentmondásosan: érzelemfilozofikus – sorok is plasztikusak. A híd mozgalmas látványának fájdalmasságára . . . de nem, rohanjunk előre . . . tényére ő ezt mondja: „Milyen egyszerű és nyugtot nem enged”. Tehát azonnal válasza van a világra, abszolút költőiséget él, semmi toldalékkal, s akkor ez mi is? Annyi, hogy

nem tud *nem* válaszolni . . . nem bír *nem* kérdezni . . . hogy a vallathatatlant vallatja, a tudhatatlant akarná tudni . . . s az emberi lényt csonkának érzi e válaszok nélkül. És realista bölcsessége ebben áll: hogy nem érzi már mégsem csonkának az embert, ha felteszi e kérdéseket. Ez a mégis-hősiesség, az ő végtelenül szegénység-hívő, szerény pozíciójában, s még egy-egy apró pózában is, legalább oly megnyerő, mint . . .

De ne hasonlítsuk őt most költőtársakhoz. Legalább oly nyugtalanító, mint bármi szépség, mozgalmasság, leszállottság, felhőfoszlás, hűségvágy, üres kékség, átboltozódás. Azonban erről is majd, az eszközökről, hadd szóljunk legközelebb. Két verset ígértem, s a másikat mintegy csattanónak; ezzel folytathatnók dolgunkat. Mi lehet az oka, hogy az *Énekeskönyv Bánat* című versének egész három első verszaka elmaradt aztán 1938-ra, és az *Álmos vagyok*, e kis remekmű jött létre, mely a múlt századot egészen a nagy oroszokig, Puskinig, Lermontovig idézi fel, s elhagyott versszakaiban a költő oly sorokat engedett „tünedezni”, amelyek akár közel-múlt költészetünkig is előremutatnak . . .?!

TANDORI DEZSŐ

FÓRUM

VERSELÉSI TENDENCIÁK BABITS ELSŐ KÉT KÖTETÉBEN

A fiatal Babits Mihály költői arcéle ma is úgy él a köztudatban, ahogyan azt Karinthy Frigyes sajátos kritikai fintora hét évtizeddel ezelőtt megrajzolta: „az iskolában, félkézzel, harmincezer „b” betűvel kezdődő szót tudott felemelni, azonkívül nála végzett a budapesti tudományegyetem filológiai fakultása”. Vagyis rendkívüli műveltséggel és nyelvtudással rendelkező igazi poéta doctus, a költői nyelvnek és a verselésnek utolérhetetlen virtuóza. Az utóbbi időben azonban, mindenekelőtt Belia György¹ és Rába György² munkássága eredményeképpen, módosult ez a kép. Ma már tudjuk, hogy Babits a gimnázium felső osztályaiban nem volt eminens, a nyolcadik osztály végén görögből, németből, történelemből, mennyiségtanból és természettanból csak jót szerzett, és érettségije sem volt jeles. Önképzőköri elnökké is csak nagy harcok után lett, és néhány hónap múlva le kellett mondania tisztségéről. Az ok nem a szorgalom hiánya, hanem a túlzottan sok irányú érdeklődés volt. Ugyanúgy, mint egyetemi évei alatt. Mert eredményei ott is egyenetlenek. Magyar–latin szakos tanári oklevelet nyert, elhagyva a harmadik szaknak választott franciát, majd a francia után a filozófiát. A görög és a német nyelvvel itt is voltak nehézségei, a záró (pedagógiai!) vizsgán filozófiából jót, pedagógiából pedig elégségest kapott.

¹ Belia György: *Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése*. Bp. 1959.; Belia György: *Babits Mihály tanulóévei*. Bp. 1983.

² Rába György: *Babits Mihály költészete*. Bp. 1981. — Rába György: *Babits Mihály*. Bp. 1983.

Minden érdekelte, mindent magába akart fogadni. Egész sor versében vall erről, legplasztikusabban talán az *Imában*: „sohasem, sohasem mondom reá: elég! — örökké, újra más és több kell újra nékem”.

Ízlésvilágát is a roppant kiterjedés és az ebből adódó ellentmondások raja jellemezte. Gyermekkori környezete, neveltetése a múlthoz, a klasszicitáshoz kötötte, ideges, nyugtalan, mindig újra vágyó természete pedig a modernhez. Hegeso vőlegényeként ír, de ugyanakkor azt vallja, hogy Amerikában, csak ott van az élet. Egyszerre hódol a hohe és a niedere Minnenek, Wolfram von Eschenbachnak és Tannhäusernek. Latin szakja ellenére sem vonzzák őt a latinok, legfeljebb az ezüstkori Petronius, „az a kedves céda”,³ és a még későbbi Augustinus, ez a „végtelen zseniális, nyugtalan lélek”:⁴ a régiben is a modern hangvételt szerette. Egyszerre rajong Poe és Leconte de Lisle költészetéért, de semmit sem jelent számára Verlaine, Mallarmé vagy az *Új versek* Adyja.⁵ Dantéval kapcsolatban szimbolizmusának rejtélyes mélységeiről ír,⁶ Shakespeare pedig „vad és szabálytalan ősz-zseni, aki mindent széttör és mindent megnyit”.⁷ A német irodalomtól viszont idegenkedik. Olyan nagyságrendű költőkről, mint Hölderlin vagy Rilke alig néhány sort ír irodalomtörténetében, amelynek bibliográfiájából arra a valószínűtlennek hangzó következtésre juthatunk, hogy nem olvasta a *Duinói elégiákat* és az *Orpheusz-szonetteket*. És talán az sem mellékes, hogy az Arany Jánosért csodálattal rajongó Babits milyen kimérten, mintegy hivatalos tisztelettel ír Goethéről.

Baudelaire a fiatal Babits lírikus ideálja. Az ő verseinek szentélye márványoszlopokon nyugszik, varázslatosan művészi összesűrítése érzésnek és gondolatnak a forma kemény

³ *Én aki azelőtt . . .*

⁴ Belia: *Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése*. 115.

⁵ Uo.

⁶ Babits: *Írás és olvasás*. Bp. é. n. 236—238.

⁷ Babits: *Az európai irodalom története*. Bp. 1957. 169.

börtönébe.⁸ Mert Babits ideálja mindig a komplexitás volt, amelynek robbanásig feszülő ellentéteit a forma fékezi alkotássá. De hogy fér össze ezzel Tennyson iránti hódolata, amely olyan erős volt, hogy még Szabó Lőrincire is átsugárzott?

Babits, egyetemi évei alatt jellegzetesen „filoszi” életet élt Pesten. Úgyszólván kizárólagos tartózkodási helye volt az egyetem, a könyvtár és a szűk kis szoba, amelyben rokonánál lakott. Csakhogy Babits, és erre az eddigi kutatások nem figyeltek fel eléggé, egy dinamikusan fejlődő, idegesen nyugtalan, Molnár Ferenc szavával éhes városban élt. Nem kerülhette el és nem is kerülte el figyelmét például az a nagymérvű építkezés, amelynek során eltűntek a belterület foghíjai, és amelyre versben is reagált: „Jöttek egy reggel hosszú mérőfával . . . malterral, kalánnal, téglával és szekérrel . . . görrent a csigás téглаemelő gép . . . Száradt a ház. A lakók beköltöztek, új számozást kapott az utcator” (*A világosság udvara*, 1904 – 1905 tele). Ekkor nyílt meg a húsárakat jelentősen befolyásoló Közvágóhíd (1901), adták át a forgalomnak az Erzsébet hidat (1903), készült el az Egyetem központi épülete (1900), a Parlament (1902), a Bazilika, a Mátyás kút és a Gresham-palota (1905), a Szt. Gellért- és az Anonymusz-szobor (1902, 1903), nyílt meg a Király-színház (1903). A tanári pályára készülő bölcsészhallgatónak tudnia kellett, hogy 1894 és 1905 között, tehát egy évtized alatt megkétszereződött az iskolák száma (161-ről 321-re) stb. Elsősorban a pesti valóságélményekből merítette az ötletet, hogy a baudelare-i *Tableaux Parisiens* mintájára versciklust írjon Pestről.

A filosz Babits élete csak látszólag volt egysíkúan harmonikus. Kielégítetlen, visszafojtott vágyak nyugtalanították. Erről tanúskodnak az olyan képek, mint a szomiró selyem ajkak,⁹ lányok gyenge melle,¹⁰ szép mellű kisleány,¹¹ a vám-

⁸ Belia: i. m. 112.

⁹ *Egy dal.*

¹⁰ *Ecetdal.*

¹¹ *Vérivő leányok.*

pírok mélyebb ágyékának tüzelése,¹² a mindenek szerelme, vagy gátlástalanul áradóan, Laodameia véres tetemet ölelő szenvedélye.

Politikával, társadalmi kérdésekkel nem foglalkozott. Mégis érzékelte azokat, igaz, csak a kultúra és a művészet helyenként torzító szemüvegén át. A nyomorra, az életszínvonal alacsony voltára nem figyelt föl, annál inkább kulturális elmaradottságunkra, a tőle annyira idegen németközpontúságra, az általános konzervativizmusra, a nagybirtok és a nemesség apoteózisát sugárzó millenniumi hangulatra. Közvetlenül érzékelte ezeket tanulmányai során is. Bár tisztelte és elismerte Gyulait, Beöthyt, Négyesyt, Ponori Thewrewk Emilt, de tisztán látta azt is, hogy sem szemléletük, sem ízlésük nem elégíti ki az újabb követelményeket. Így az egyetemen csak tanárookra lelt, nem pedig mesterekre, saját, egyéni szemléletének kialakítására nem hatottak érdemlegesen.

Mint annyi művész társa, Babits is kinőtt a vidékiségből, de igazán pestivé válni nem tudott. Olyan későbbi nagy versek tanúskodnak erről, mint a *Szálló nap után* vagy a *Csak posta voltál*. A város szörnyű kínja elől falura menekül, de a falu fulladozó, álló órájú szemfedő; Pesten is fogarasi maradt egy kicsit, Fogarason is szekszárdi, de a dunántúli lankán is lázadó siheder. Az otthontalanság nem oldódik fel, a goethei befejezés ellenére sem (*Csak posta voltál*). Szigorúan pedáns volt a munkájában és bántóan gondatlan, hanyag a magánéletben. Tudós költőként maga volt a komoly szigorúság, ugyanakkor szenvedélyesen szerette a játékot. Fiatalon a társasjátékot és a sakkot, felnőtt korban pedig a matematikai példák és a detektívregények rejtélyeit, valamint a pasziánszot.

Következetes racionalizmusa mindig vonzódott a misztikumhoz. Ady templomalapító volt, ő templomépítő. De megírta a *Psychoanalysis Christianat*. Aminthogy a festé-

¹² *Mindenek szerelme.*

szetben is Leonardo titkos mosolyait¹³ és a fények játékait,¹⁴ az impresszionistákat szerette.

A fiatal Babits túlságosan szemérmes ahhoz, hogy féltve őrzött személyiségének vallomásait föltárja a világnak. Ezért ölt verseiben kultúrtörténeti álarcot a lírai én. A saját pontos megfogalmazásában: „bár nem őszinte, nem komédiás”. Ami a korban nem volt feltűnő, hiszen a szimbolizmusnak és a szecesszionizmusnak egyik jellemző jegye volt ez. A fiatal Ady a halál rokonaként viaskodik a démonokkal, zászlaján a vér és arany színeivel, majd kuruc mentét ölt magára, és — bár időnként később is előveszi azokat — csak 1910-től válik meg a külső kellékektől. Kosztolányi szegény kisgyermekként tudja és meri csak elmondani mindenkinek azt, ami költői lelkét nyomja. Balázs Béla misztériumjátékok keretében vall a férfivé érés gondjairól. Ahogy álruhás életet élt és írt Kafka, ahogy a parkok lombjai közé rejtette lírai énjét George.

Dolgozatomban arra a kérdésre szeretnék válaszolni, tükröződik-e ez a sokféle feszültség és nyugtalanság Babits verselésében is.

Soltész Katalin állapítja meg úttörő jelentőségű Babits-könyvében,¹⁵ hogy Babits a köztudat szerint is a magyar verselésnek egyik legnagyobb művésze; versformakincse páratlanul gazdag. Ez vitathatatlanul érvényes az életmű egészére, de formai gazdagsága, mint a költők óriási többségénél, fokozatosan bontakozik ki, a pályakezdetre még nem jellemző. A Babits-vers már az egyetemi években is virtuózan zenei, de metrikai-ritmikai értelemben távolról sem olyan széles a skálájuk, mint ahogy az a köztudatban él.

¹³ *Pictor Ignotus*.

¹⁴ *Esztergomi napló*.

¹⁵ Soltész Katalin: *Babits Mihály költői nyelve*. Bp. 1965. 34.

Levelek Irisz koszorújából

Nincs szükség mélyreható elemzésre annak a felismeréséhez, hogy első verseskönyve, a *Levelek Irisz koszorújából*, szokványos jambuskötet. A köztudat megtévesztésében annak is volt szerepe, hogy a kötet élén két óklasszikai formában írott vers áll, egy alkájikus és egy szapphói. A klasszikus formák azonban sem erre, sem a későbbi kötetekre nem jellemzőek. A két vers Babits legkorábbi közlésre alkalmasnak ítélt írásai közül való, 1904 júliusában keletkeztek, míg magáról a kötetről a második kiadás előszavában így tájékoztat: „E versek legnagyobb részét Baján írtam, 1905–6. telén, huszonkét esztendőös koromban.” A két vers nem klasszikus reminiscenciákra épül, éppen ellenkezőleg. Az elsőben fiatalos daccal szegül szembe Tibur gazdadalnokával, és megfogalmazza egyik vonatkozó ars poeticáját: a régi forma új eszmének öltönyeként kerekedjen újra. A másodikban pedig a bűnhöz ír ódát, egészen modern felfogásban. Előképe ennek a versnek Baudelaire *Ábel és Káinja* (a francia költőnek csaknem mindegyik versét könyv nélkül tudta), Byron *Káinja* (Byront nem szerette, de Kosztolányi folytonos unszolására végigolvasta), és bár adatunk nincs rá, valószínűsíthetjük, hogy az új Káin-szemlélet kiindulópontját, Erasmus híres levelét is ismerte.¹⁶ A saját korából elegendő egy magyar és egy külföldi példára utalnunk. Ady nem sokkal későbbi soraira: „Hajh, bűnös voltam, nótáid elloptam, Nőid csókoltam s kortyongattam borod” (*Uram, ostorozz meg*), valamint Wedekind híressé vált jelmondatára: „Greife wacker nach der Sünde.”¹⁷

Ennek alapján válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy miért kezelte olyan pongyolán Babits a klasszikus metrumokat. Helyesebben: nem pongyolán, hanem lazábban, kötetleneb-

¹⁶ Erasmus: *A Káin-mítosz*. = *Világirodalmi antológia*. II. Bp. 1955. 820.

¹⁷ *Erdegeist*.

bül. Mintegy három évtizeddel később Devecseri Gábor említette meg a költőnek, hogy a *Medve-nóta* mily mértékben tér el a szapphikum szkémájától. Babits csodálkozva felelte, hogy ő nem vette észre, nem figyelt föl rá.¹⁸ Az analógia a későbbi és korábbi versek ritmuskezelésében kétségtelen, de a különbözőségeket sem szabad figyelmen kívül hagynunk. A *Medve-nóta* írásakor, 1930-ban, Babits már kitűnően tud görögül, és azt is tudja, hogy a görögök sokkal kevesebb kötöttséggel kezelték a strófaszerkezeteket, mint utódaik, a pedánsabb latinok. Pályája második felében Babits már nem követte a metrumot, csak a ritmikai főirányt, a lejtést hallotta, és nem bántotta fülét, ha a verszene módosította a szkémát. 1904-ben azonban még más a helyzet.

A két vers írásakor Babits még nem gyakorlott verselő, a metrumtól való eltérések egy része technikai fogyatékoságból ered. A múltba nézésre annyira hajlamos költő, részben ennek pótlására, meglepő sűrűn alkalmazza a felvilágosodás korában szentesített verselési licenciákat, amelyek pedig már a reformkorban is megritkultak, 1848 után pedig úgyszólván teljességgel eltűntek verselési gyakorlatunkból. Babits még ki is tágítja a licenciák határait, mert amíg például Berzsenyi a hosszú szótagot csak a sorélen helyettesítette hangsúlyos röviddel, amit egyébként az általa még nem ismert úgynevezett kólon-elmélet és éppen a görög gyakorlat alapján szentesít, addig ő a sorközépen is:

Ekként a *dal* is légyen örökkön új

Ehhez hasonlóan, amíg minden elődje betartotta azt a metrikai szabályt, mely szerint a szapphikum negyedik verslába trocheus, addig ő sűrűn alkalmaz ezen a helyen spondeust:

még ifjú izmom. Neked *égő* csokrot . . .
szennyesládáját *teletöltő* mostlék

¹⁸ *Babits emlékkönyv*. Bp. é. n. 30.

Ugyanígy spondaizálja az alkájikus kötelező jambusát a második verslábban

mértéken zengte a megelégedést
hadd dalljam rajt a himnuszát én

Igaz, Babits korában már túlhaladottnak érezték a Horatius-versek metrikai szigorát. Virág Benedek és társai után lazult a metrumfelfogás, és a század második felének Horatius-fordításai, többek között Szász Károlynál vagy Barna Ignácnál, nem törekednek már a régi pontosságra. Ez a felfogás élt tovább a huszadik században is, amikor olyan filológiai igényességükről méltán híres literátorok, mint például Waldapfel József Horatius-fordításaiban, vagy Devecseri Gábor saját versében,¹⁹ gyakran térnek el a hagyományos képlettől. Babits azonban sokkal sűrűbben tért el a sémától, mint bármelyik elődje vagy kortársa, az ilyen jelenség pedig nem vezethető le egyetlen okból. A huszonegy éves költő verseléstechnikai bizonytalansága tényszerűen mutatkozik meg itt, amit ez időben írt jambusversei (*Himnusz Irishez, Tannhäuser pedig így énekelt*) is bizonyítanak. És itt kell utalnunk azokra a levelekre, amelyekben Kosztolányi keményen bírálja Babitsot a neki ugyancsak levélben küldött költemények verselési hibái miatt.²⁰

Az első kötet negyvenkét verséből harminc jambikus, egy anapestuszi-daktilikus, 5 trochaikus, 2 hangsúlyos. Ezekhez járul még a fentebb tárgyalt két óklasszikai forma, valamint két olyan vers, melynek költészetünkben nincs ritmikai előzménye (*Fekete ország, A halál automobilon*). Ez a századelő versesköteteinek megfelelő összkép, amikor is a szabadversek még csak alkalmilag bukkannak föl, de a trochaikus és az ütemhangsúlyos verselés egyre inkább háttérbe szorul a moderneknél. Egyetlen összehasonlító példa: a kor reprezentatív kötetében, az *Új versek*ben a jambusok sorát mind-

¹⁹ Devecseri Gábor: *József Attila halálára*.

²⁰ Belia: i. m. 122.

össze három, nagyrészt trochaizált ütemhangsúlyos vers töri meg.

Babits jambuskezelése sem különbözik jól verselő kortársaitól. A jambusok százalékaránya valamivel magasabb ugyan nála, ez azonban nem fejlettebb vagy igényesebb technikájának következménye. Ennek oka abban keresendő, hogy Babits minden más kortársánál szabadabban és sűrűbben élt licencia lehetőségekkel, éspedig nemcsak a magánhangzók, hanem a mássalhangzók időtartamát illetően is. Így például két ismert szonettjében: kígyóz a deszkaléc s szorúl az öntudat . . . a menny gyulad ki (*San Giorgio Maggiore*) Lázas az ily szűk út . . . a sűgaras terek . . . mint honni dombjaink (*Itália*). És ennek kapcsán is fölfigyelhetünk Babits ritmikai szemléletének kettősségére. Mert ezek a licenciák azt mutatják, hogy költőnk szeme előtt még ott lebegett a klasszicista ideálmétrum, több helyütt azonban szembetűnő szabadossággal kezeli a jambikus lejtést. Szokatlanul gyakran találunk nála két trochaikus lábat a jambussorban, így például: szivűnk^{et} vereti néha nagyon vadul (*Tűzek*), sőt még szonettben is: Fűrtös fejében ki tudja mi rajzik (*Hegeso sírja*). Ezek az ideges, nyugtalanító ritmikai jelenségek megtörik a dallam sima folyását, de csak egy pillanatra, mert utána visszatereli a verset a jambusok megszokott lejtésére.

Általánosan elterjedt vélemény, hogy a babitsi versformák már pályájának kezdetén is rendkívül változatosak. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy egyfajta optikai csalódás révén verselése szélesebb skálájúnak tűnik, mint amilyen az a maga valóságában. Ennek oka az, hogy a metrikailag azonos elemeket is különféleképpen ítéljük a verszene variációs gazdagsága okából. A sokféleségnél lényegesen fontosabb az a tény, hogy a költő ezekben a korai jambusversekben két nagyon jelentős ritmikai újítást alkalmaz.

Az egyik a hosszú jambikus sorfajoknak, a tizenkettesnek és a tizenhármastak gyakorisága. Ezt a sortípust, amelyet később Tóth Árpád-sornak, majd Tóth Árpád nyomán nibe-

lungizált alexandrinnak is szokás nevezni, ő vezeti be költészetünkbe, hiszen Tóth Árpád első ilyen ritmikájú verse, *A Muhi-pusztán*, 1907 nyarán íródott, második ilyen verse: *Légyott* pedig 1909-ben. (Igaz, Tóth Árpád tizenkéteseket is vegyít a tizenkettesek és tizenhármak közé, amire Babitsnál nincs példa.) A nibelungizált alexandrin kifejezés pontatlan, maga Tóth Árpád is idézőjelbe téve használja,²¹ hiszen a nibelungi sor eredetileg ütemhangsúlyos, és csak Karl Simrock²² modernizálásában, nálunk pedig Szász Károly fordításában vált jambikussá. Ezért helyesebb lenne a sort jambizált alexandrinnek nevezni, hiszen abból való származása kétségtelen.

Ilyen hosszú jambussor múlt századi költészetünkben nem volt használatos. Még a műfordításokban sem. Így például Szász Károly, Szalay Fruzina és mások felező tizenkettesekben fordítják a francia költőket. Érdekes viszont, hogy a Nyugat franciás műveltségű költői egymástól függetlenül jutnak arra a meggondolásra, hogy az emelkedő lejtésű francia sornak a magyarban a jambus felel meg leginkább. Így Ady, aki akkor nem hallott még Babitsról, már 1904 őszén hosszú jambikus sorokban ülteti át Baudelaire három szonettjét. Babits „elsősége” nem a sor felfedezésében van tehát, hanem annak gyakori alkalmazásában, kimunkálásában. Számokban kifejezve: A *Levelek* 921 jambussorából 119 a tizenkettes és tizenhármak, lényegében ugyanannyi, mint a tizenegyes (124).

A másik érdekes jelenség az anapestuszok újszerű alkalmazása. Költészetünkben gyakran bukkannak fel az anapestuszok, de úgyszólván kizárólagosan sorjázva, egy sorban tehát több anapestusszal. Babits viszont két versben is (*Anyám nevére*, *Aliscum éjhajú lánya*) soronként egy-egy anapestusszal lendíti-élénkíti a jambikus lejtést. Ez a motívum nem a magyar hagyományokra épül, hanem, bár nem

²¹ Tóth Árpád: *Örök virágok*. Bp. 1923. 7.

²² Karl Simrock: *Nibelungenslied*. Berlin, 1827.

metrikai pontossággal, Poe és Swinburne ritmuskezelésére. Nálunk mindmáig ritka maradt ez a forma. Nem következetesen, de emlékeztet rá Tóth Árpád *Rozskenyér* című verse, amelynek ritmusa, Kardos László szavaival, „helyenként anapestuszokkal nyugtalanított jambus-sorok; ez a forma csak itt fordul elő Tóth Árpád költészetében”.²³

Jambusverseinek jellemző sajátossága a nyolcasok gyakorisága. Ezeknek a száma nála lényegesen nagyobb, mint Reviczkynél, Kiss Józsefnél vagy akár Adynál. Ennek lényegét egy összehasonlító adattal világíthatjuk meg: Babitsnál a nyolcasok száma (307) lényegesen nagyobb, mint a kilenceseké (155), vagy a tízeseké (143). Verselése tehát nem Kis József és Reviczky útját követi, mint például Ady és sok szempontból József Attila, hanem azoktól függetlenül teremti meg a maga sajátos ritmikáját. A három alapú négyütemű kilencesek és tízesek nem jellemzők költészetére, hanem a hosszúra nyújtott melodikus sorok, és a rövid nyolcasok, amelyekben, éppen rövid voltuk miatt, plasztikusabban érződik a rím. Érdekessége még a rövidebb sorfajoknak, hogy az anapestuszok is ezekben jelennek meg, eltérően költészetünk vonatkozó hagyományaitól, amikor is az anapestuszok sorozatot alkottak, aminek megfelelően hosszabb sortípusokat hoztak létre. Ezek az anapestuszokkal élénkített-zaklatott és bravúros rímekkel egybefogott nyolcasok Babits egyéni, előzmények nélküli alkotásai, nemcsak magyar, hanem európai viszonylatban is, hiszen egészen más tőről sarjadtak, mint például a skót balladák.

A hosszú sortípusokban képlékenyebb a szórend, kevésbé szembeötlő a rím sugallta kép, amiből természetyszerűen következik, hogy egy költő rímtechnikáját elsősorban a rövidebb sorok rímei alapján kell vizsgálnunk és minősítenünk. Bizonygatás nélkül is tudja minden figyelmes versolvasó, hogy a rövidebb sorok végén gyakoribb az egyszótagos rím,

²³ Tóth Árpád *Összes művei*. Bp. 1964. I. 619.

még a nagy költőknél is, mint a hosszabbak zárlatánál. Így – bár ennek a cikknek a keretei között nem foglalkozhatom részletesen Babits rímelésével – megjegyzéseimet főként a rövid sorok tanulságából vonom le, és példáimat is azok közül választom.

Csokonai még úgy gondolta, hogy „a sarkalatnak betűit csak a vocalis vagy magánhangzó betűjétől kezdjük számolni”.²⁴ Ez a felfogás egészen a huszadik század elejéig érvényben volt, ami természetesen nem jelenti azt, hogy költőink ne produkáltak volna alkalmilag modern értelemben is bravúros rímeket. Maga Csokonai is. Ez azonban nem változtatott a rímfelfogás és a rímhasználat egészén. A gyökeres változást a nyugatosok hozzák létre. Közülük is elsősorban Babits.

Ő kitágította a rímnek a határait, elsősorban azokkal az eszközökkel, amelyeket László Zsigmond összességükben rímillúciónak nevezett. Babits következetesen törekedett arra, hogy a sorvég rím előtti részében is hangzási megfeleléseket hozzon létre, mégpedig erőteljes, félreérthetetlen módon. Idézzük fel emlékeztető például az ismert sorokat:

Frankhon. Vidám, könnyelmű nép.
Mennyi kirakat, mennyi kép!

A klasszikus szabályok szerint a két „nny” kívül esik a rímen. Mégsem hinném, hogy bárki is tagadná a rímmel azonos, a rímet kiegészítő funkciójukat.

Angolhon. Hidak és ködök.
Sok kormos kémény füstölög.

Itt a két „s” hang válik rímértékűvé. A rímet így írhatnánk föl: sködök – stölög.

Rabsorsom milyen mostoha,
hogy *mind* nem láthatom soha!

²⁴ Csokonai *Minden munkája*. Bp. 1973. II. 161.

Klasszikus szabály szerint a rím így hangzik: oha – oha. Fülünk azonban így érzékeli: mostoha – tom soha. Mert nemcsak a „rím előtti” két „o” cseng itt össze, hanem – bár sorrendi variációban – az „m”, a „t” és az „s” hangok is érzékelhető akusztikai megfeleléseket hoznak létre, kitágítva a rímhatárokat. De még tovább lépve: a rímen belüli két „m” hang azt is tudatosítja, hogy a két sort a három szókezdő, illetve a három szóvégi, összesen hat „m” is hangzati közelségbe hozza.

A vonatkozó példák nagy száma bizonyítja, hogy Babitsnál ez tudatos és szándékos jelenség, amely természetyszerűleg játszik egybe a szóismétlésekkel. Erre az alakzatra minden valószínűség szerint Poe olvasása hívta fel a fiatal költő figyelmét. Elegendő itt a Lee Annácskára utalnunk. És itt nemcsak a híres, sorozatos ismétlésekre gondolunk (*A Danaidák, Sírvers*), hanem olyan esetekre is, amidőn mindössze egy közös szó teremt szorosabb hangzásbeli kapcsolatot a két sor között:

házunk oly hallgatag, árva . . .
e házba valék bezárva

(*Anyám nevére*)

Az ismétlés egyik lényeges és költészetünkben ilyen formában új eleme a babitsi zeneiségnek. Az ismétlés gyakran variált alakban jelenik meg, vagyis elmélyíti az előző dallamemléket, ugyanakkor azonban tovább is lendíti azt. Egyben az alliterációk számát is szaporítja. Babits alliterációs hajlandóságát erősen eltúlozta az irodalomtörténeti, illetve kritikai reflexió. Néhány helyen meghökkentően hat ugyan a hangokkal való játék, de ilyeneket más költőknél is találunk. Például Adynál:

Adnám új vágyamat vágyakozó vádnak
S adakozó számat ragadozó szádnak.

(*A legszebb Este*)²⁵

²⁵ Vö. Horváth János: *Rendszeres magyar verstan*. Bp. 1951. 193.

Korábbi költőinknél az alliteráció az esetek nagy többségében alkalmi, külsődleges ékítménye a versnek. Babitsnál viszont a verszene egyik alkotó eleme, elválaszthatatlanul fonódva össze nemcsak az ismétlésekkel, hanem a gondolatritmusokkal is, a későbbiekben pedig a babitsi versmondatban is jelentős szerepet kap. Álljon itt egy a sok-sok példából:

mely bárkinek gyönyör, tenéked átok épen:
mi mást mulatni vonz, téged tépődni űz,
mi másnak lelket ád, tenéked lelked rágja,
(Tűzek)

Babits ideges nyugtalanságára, soha meg nem elégedésére jellemző a ritmika síkján *A halál automobilon*. A vers, Rába szavaival, „egy idegbetegnek éreztetett vénlány magánbeszéde”, Rába hívja föl a figyelmet arra is, hogy

„az álmatlan éjszakák látomásos-hallucinatív szorongásait saját érzeiteiből kölcsönözte a versnek Babits... *A halál automobilon* egész költői világának létele a disszonancia... a beidegződést megtörő, a szokásból ki-kizökkentő ritmus... két ritmust ütköztet, a logikait és a verstanit.”²⁶

A vers ritmikájával sokan foglalkoztak. Elsőként Kosztolányi, akinek Babits levélben küldte el a verset. Kosztolányi megfeddi Babitsot a magyartól idegen, német típusú verselésért, és hozzáteszi, hogy a ritmus még ebben is következetlen.²⁷ Metrikailag megegyezik ezzel Keszi Imre véleménye, de ő örömmel üdvözlí a költő „reformkísérletét”, hangsúlyozva, hogy verselésünkben a hangsúly helyettesítheti az időbeli hosszúságot.²⁸ Soltész Katalin szerint a vers kötetlen időmértékű, soronként négy ictussal, daktilusi lejtéssel.²⁹ Babits is ír versének ritmusáról, mégpedig két alka-

²⁶ Rába György: *Babits Mihály költészete*. 198.

²⁷ Belia: i. m. 122.

²⁸ Keszi Imre: *A korai Babits-kötetek ritmikájához*. Argonauták, 1938. 200–201.

²⁹ Soltész: i. m. 55.

lommal. Először Kosztolányihoz intézett levelében, ahol német példára hivatkozik,³⁰ másodszor, Adyval kapcsolatban azt emeli ki, hogy némely hosszú szótag rövidként szerepel benne.³¹

A felsorolt észrevételek helyesek és megalapozottak, bizonyos szempontból azonban kiegészítésre szorulnak. A komplexitás szempontjából. Babits ebben a versben felváltva él azokkal a lehetőségekkel, amelyek alapján verselésünkben daktilikus lejtés hozható létre. Az első, amelyet az eddigi elemzések nem hangsúlyoztak eléggé, az óklasszikai értelemben szabályos, metrikus daktilus. Ezeknek a száma a versben hetven, tehát semmiképpen sem elhanyagolható. A másik típus a három rövid szótagból álló daktilus, amelyet a reformkori licencia-felfogás, természetesen daktilikus környezetben, metrikailag is szabályosnak tartott. A versben szereplő ilyen típusú daktilusokban, nevezhetjük őket magyaros daktilusnak is, a hangsúly pótolja a mértékes hosszúságot, amint az már Berzsenyinél is gyakori. A versben ismételten visszatérő ilyen egység a *fekete* és a *kereke*. Számuk tizenhét.

A harmadik típus a németes, a Szepes–Szerdahelyi terminológiával hangsúlyváltó daktilus.³² Ennek lényege, hogy csak a hangsúlyos szótag hosszú, minden hangsúlytalan rövid. Nem tisztázott azonban, hogy Babits ezt a mértékfajta kizárólagosan német minták nyomán alkalmazta volna. Gyakori volt ez a késő latin költészetben is, amit költőnk kitűnően ismert, így például Commodianusnál. Érdekes, hogy a német költészettől idegenkedő Babits ismételten próbálkozott a németes verseléssel, még az auftakttal is, amit maga is leír az *Őszi harangozó* ritmusával kapcsolatban.³³

³⁰ Belia: i. m. 122.

³¹ Babits: *Írás és olvasás*. Bp. é. n. 381.

³² Szepes Erika–Szerdahelyi István: *Verstan*. Bp. 1981. 453–456.

³³ Babits: i. m. 383.

Hasonló típusú, de nem hasonló karakterű a másik szorongásos álomvers, a *Fekete ország*. Soltész Katalin szavaival „szabálytalan daktilusnak fogható fel... a szótagok időtartama nem követ szabályos metrumot.”³⁴ Ebből a korrekt meghatározásból kiindulva, egész sor ritmikai elemre figyelhetünk föl, amelyeknek egy része nemcsak ebben a kötetben, hanem Babits lírai egészében sem tűnik föl újra. A vers ritmikai specifikumát az adja meg, hogy a hangsúlylyal képzett daktilusok elkülönülnek az időmértékesektől, és ezáltal elsősorban hangsúlyosnak hatnak, mint a gyors felező tízesek, vagy – Horváth János értelmezése alapján – az ezekből kurtítással létrehozott négyütemű kilencesek. A vers első tizennégy sorában egyetlen időmértékes daktilus sincs, a sorok zöme a *Kiskacsá fűrdik* ritmusának megfelelő tízes: / fekete állat, // fekete ember /, illetve annak kilenc szótagos variánsa: / fekete fák és // fekete ház /. Ezeket a sorokat csak retrospektíven érezzük daktilikusnak, amikor a következő nyolc sor tizenhárom szabályos daktilusa tudatosítja bennünk az időmértéket: *Áshatod* íme, *vághatod* egyre... *csap csak a csáklyád, fűr be fűröd*. Utána öt sor következik mértékes daktilusok nélkül, majd újra öt sor, hét időmértékes daktilussal, végül négy hangsúlyos sorral zárja le a verset.

Amíg *A halál automobilon* ötsoros strófáinak rímképlete a a b b a, illetve x a a b b, sűrű strófaközi rímekkel, addig a *Fekete országé* – legalábbis a leíró verstan szabályai szerint – rendszertelen. Csakhogy a szakozatlan vers több szabadságot, nagyobb rugalmasságot tesz lehetővé, mint a szakozott. Másrészt viszont alaposabb vizsgálat után a rím és ritmus szerves egysége tűnik szemünkbe. Ha ugyanis a versnek csak első hat sorát olvassuk, a ritmust nem tudjuk karakterizálni. Ennek felel meg az első három sor rímnélkülisége, majd a következő rész előkészítéseként a 3–6. sor azonos ríme: fekete. A következő nyolc sorban már egyértelművé

³⁴ Soltész: i. m. 55.

válík a ritmus, ezt a nyolcsoros egységet két keresztrím fogja össze. Ezt újabb ritmikai egység követi, az a nyolc sor, amelyben tizenhárom szabályosan időmértékes daktilus van. Ezt a részt megint más típusú rímek abroncsa fogja össze: a b a c d b d c. A következő öt sorban csak két sorvég cseng össze, a végrímek hiányát viszont két középrímmel (kelme – elme, ér – vér) enyhíti Babits. A következő ötsoros ritmikai egységben megint változik a rímstruktúra: a b a b x. A befejező négy sor, amelyben klasszikus mértékű daktilusok nincsenek, rímtelen. Összefoglalva: a mértékes daktilusokat tartalmazó sorok a rímstruktúrában is elkülönülnek a vers többi részétől. Ugyancsak feltűnő, a kötetben egyedülálló jelenség, hogy a kezdő és záró sorok rímtelenek.

Már csak azért is fel kell figyelniünk a *Fekete ország* rímstruktúrájára, mert ezen kívül csak egy szabálytalan rímelésű vers van a kötetben, a *Városvég*. Ez jellegzetes magyar szabadvers, mégpedig Ady-típusú, bár Ady ekkor (1908) még alig-alig írt ilyen típusú verset. Ennek a verstípusnak lényege a hagyományos elemek hagyománytalan kombinációja. A vers végig jambikus, ritmikai arányai megfelelnek a kötet egészének. A sorok hossza azonban szélsőségesen változó, kétszótagostól egészen a tizenegy szótagosig. Ugyanígy a strófák sorszáma, ezek háromtól nyolcig terjednek. Bár rímtelen sor egyetlenegy sincs a versben, rímelése teljességgel rendszertelen, gyakran távol fekvő sorokat kapcsol egybe a rím, sőt van olyan strófaközi ríme is, amelyik nem a szokásos helyen áll, vagyis nem a strófavéget köti össze a strófaéllal, hanem egy hatszótagos strófa második sorához ível vissza a következő strófa élríme.

Érdekes rímelésű Babits egyik hangsúlyos verse, a *Turáni induló* is. Költőnk ekkor még nem vonzódik a hangsúlyos formákhoz, ami jellemző a nyugatosok első korszakára. Volt ebben szándékosság is, hiszen ez a nemzedék látványosan is szakítani akart a Petőfi-, illetve Arany-epigonokkal. Részben ezzel magyarázható, hogy Babits mindössze két hangsúlyos verset közöl a kötetben, és hogy azok is stilizáltak. Az egyik

a *Golgotai csárda*, amelyet egy ismert passió-ének dallamára írt. Ennek azonban, a költő kiemelése ellenére sincs jelentősége, hiszen a hetes-hatos periódus költészetünkben nagyon is gyakori. Elegendő ezzel kapcsolatban a kanásztáncra utalnunk.

A másik a *Turáni induló*, amelyet — érthető módon — felező nyolcasokban írt. Hogy ebben a sortípusban mennyire nem kötelező törvény a felezés, azt ennek a versnek két sora is bizonyítja:

nézünk a csillagos égre
Sok arany csodát imádunk.

Jellemzőbb azonban Babits verselési felfogására a vers rímstruktúrája. Az archaikus tartalomnak és nyelvi anyagnak megfelelő négyes rímet választotta, mint később is a Liszty Lászlóról írott versben. Babits azonban következetesen archaizál, és végig ragrímeket használ. Csakhogy nem sima ragrímet, amelyet már a reformkorban kiszorított az asszonánc, hanem, Kardos László kifejezésével, töves ragrímet, ahol nemcsak a rag, hanem a szavak töve is egybeeseng. Így például: seprűszárral — zárral — bazárral — kazárral. Az ilyenfajta kettősség, ez a látens technikai bravúr rendkívül jellemző a költő tudatosságára és műgondjára, hagyománytisztelőre és modernségére.

(A kötet rímeléséről még annyit kell megjegyeznünk, hogy feltűnően kevés, mindössze öt, a félrímbe írott költemény, pedig a kor leggyakrabban használt alakzata ez. Ezzel szemben nem kevesebb, mint huszonnyolc versének minden sora rímhelyzetben van! Rímtelen is akad ugyan, de mindössze egy, *A világosság udvara*.)

Herceg, hátha megjön a tél is!

Babits első két kötete között formai szempontokból nem szoktak választóvonalat húzni. Indokolja ezt a kronológiai egybemosódás is, hiszen a *Levelekben* is találunk szegedi,

sőt fogarasi verseket is, a *Herceg*ben viszont nemcsak szegedi és bajai verset, hanem még az egyetemi években írottat is. Ennek ellenére kétségtelenül megállapítható, hogy a második kötetben új ritmikai tendenciák jelennek meg, mégpedig olyanok, amelyek az életmű további alakulásában is jelentős szerepet játszanak.

Ilyen motívum a babitsi versmondat, amelyet nem lehet pusztán a méretével, szokatlanul hosszúra nyúlásával határozni meg. Elegendő itt arra utalnunk, hogy milyen gyakran állanak egyetlen mondatból a klasszikus strófák vagy a szonettek, sőt az sem ritka, hogy egyetlen mondat két strófán húzódik végig. A babitsi versmondat azonban más típusú. Szélesen elterülő, buján indázó, gazdagon variált mondat, amelynek célja egy nagy gondolati egység fölvetése, kifejtése, variált értelmezése. Hatott, kellett hatnia ennek a mondatstruktúrának kialakulására a modern szabadversnek az az ága, amely a hagyományos értelemben formátlanul hosszú sorokba fogalmazódott, aminek folytán a szintaktikai alakzatok kezelése is lazábbá, szabadosabbá vált. De hatott, hatnia kellett rá a filozófiai olvasmányélmények nyelvi anyaga is, különösen a költőnk által annyira kedvelt Kant, illetve a neokantiánusok rendkívül bonyolult alakzatai. Babits kifinomult verselési technikájának egyik szép bizonyítéka, hogy a kötött formán belül kimunkált technikai motívumokat át tudta menteni ebbe az oldottabb szintaktikai közegbe, anélkül, hogy a rímeknek, az ismétléseknek, a sorok belső zeneiségének varázsa akár csak egy parányit is tompult volna.

A másik jelentősen új elem a daktilusok, illetve anapesztusok alkalmazásában bontakozik ki. Ismeretes, hogy sem a daktilikus, sem az anapesztuszi lejtés, néhány igazán szép vers ellenére sem vált szerves részévé a magyar ritmikának. Arany, aki már pályája kezdetén is tartott a hangsúlyos ritmusok egyhangúságától — a *Toldi* trochaikus lejtése is bizonyítja ezt —, a Buda halálában megkísérelte a felező tizenketteseket anapesztuszokkal frissíteni fel. Ez azonban

nem vált be, bár a tekintélyelvnek megfelelően később is többször kísérleteztek vele. Maga Babits és József Attila is. Később, az *Őszikékben* Arany ismételten visszatért az anapesztuszi lejtéshez, még rövid sorú versekben is, ez azonban már visszhangtalan maradt.

Jogosan feltételezhető, bár adatszerűen nincs rá bizonyítékunk, hogy Babits nemcsak angol minták nyomán kedvelte meg annyira az anapesztuszt, hanem belejátszott ebbe rajongott mesterének hatása is. Valószínűsíti ezt az is, hogy a felező tizenkettes megmértékelésével elméletileg is foglalkozott, és egyike volt a legelsőknek, akik mellőzték a choriambus-felfogást.³⁵ Babits ebben a mértékfajtában az egymás melletti két rövid szótagot tartja meghatározónak, függetlenül a hozzájuk kapcsolódó hosszú szótag(ok) helyétől. Ennek az elvnek alapján Arany vonatkozó sorainak egyik típusát anapesztuszinak tartotta, így véleménye egybeesett Gábor Ignációval.³⁶

Az anapesztuszival egy időben a daktilikus lejtés is foglalkoztatta Babitsot. Mutatja ezt a *Mozgófénykép*, amelyben daktilikus sorokat is találunk az anapesztusz-versben. Érdekes különbséget nem érzett a két lejtés között: „Természetesen, amit az anapesztuszról mondok, a daktilusra is áll. Tanárt jó erre külön figyelmeztetni; költő magától is tudná” — írja, Földessyvel vitázva.³⁷ És miután az első kísérletezést (*Fekete ország, A halál automobilon*) maga is sikertelennek érezte, újabb kötetében más típusú alakzatokban próbálkozik a két lejtés modern meghonosításával. Mert ekkor, Fogarason, két új és nagyon lényeges hatás termékenyíti meg az annyira érzékeny költői intellektust: Swinburne és a görög kardal költészet.

Szerb Antal mutatott rá elsőként a swinburne-i hatásra, a *Laodameia* kapcsán.³⁸ A többi vers is, amelyben áthallást

³⁵ Babits: i. m. 373–374.

³⁶ Gábor Ignác: *A magyar ritmus problémája*. Bp. 1925. 92–94.

³⁷ Babits: i. m. 381.

³⁸ Szerb Antal: *Gondolatok a könyvtárban*. Bp. 1946. 251–275.

bizonyít, ebből a kötetből való. Korábban nem ismerte az angol költőt, később pedig messze kanyarodott tőle. Ebben a kötetben azonban erős az egybecsengés. (Bár konkrét adatunk nincs rá, úgyszólván bizonyosra vehetjük, hogy Kosztolányinak a Nyugatban megjelent cikke hívta föl a figyelmét az angol poétára,³⁹ akit annyira megszeretett, hogy jelentős tanulmányt írt róla.⁴⁰ A másik forrás a görög kardalok ritmikája (Fogarason egyedül megtanultam görögül – mondotta később). Devecseri Gábor, de csak a *Lao-dameiáról* szólván, a görög hatást tartja elsődlegesnek.⁴¹ Mi úgy gondoljuk, hogy fölösleges a versengés: mind a kettő és egyszerre és szétválaszthatatlanul hatott rá. A kettős hatást legteljesebben és legmarkánsabban a *Két nővér* mutatja.

Szerb Antal filológiai adatokkal is bizonyítja a versben a swinburne-i hatást, Rába György pedig, Kardos Pálra is utalva, a vers görögségét emeli ki.⁴² Babits azonban, legalábbis a ritmika síkján rokonnak, ha ugyan nem azonosnak tartotta a kettőt, ugyanis ebben és a hasonló típusú versekben a klasszikus időmértékes lejtést kötetlen sortípusban próbálta alkalmazni. Az ilyen típusú ritmikai alakzatra és felfogásra Swinburne-nél is, a görög kardalköltészetben is sok példát talált. A vers nyomán az a kérdés merül fel, és nyilván ez izgatta Babitsot is, hogy lehet-e klasszikus lejtés esetén a szótagszámot minden elfogadott szabályt és gyakorlatot meghaladóan fokozni, majdhogynem mértéktelenné növelni. Vagyis meghaladni a hexameter maximális terjedelmét, a tizenhét szótagot. Bizonyítja ezt, hogy a versben nemcsak tizenkilenc, hanem huszonkét, huszonhárom, sőt huszonnégy szótagos sor is van. A második szakasz, amelyben Rába György mutatta ki a rímes disztichonos struktúrát, de különösen annak első sora, a penthémimerésszel és buko-

³⁹ Kosztolányi Dezső: *Swinburne*. Nyugat, 1908. II. 446–447.

⁴⁰ Babits: *Swinburne*. Nyugat, 1909. I. 113–119.

⁴¹ Devecseri Gábor: *Babits és az antikvitás*. = *Babits emlékkönyv*, é. n. 28–32.

⁴² Rába György: i. m. 298–301.

likus diarézissel klasszicizált szabályos hexameter: *Két komoly árva leány, termetre meg arcra hasonlók*, mutatja, hogy Babits is a hexametert tartotta a metrika Herkules oszlopainak, és ezen akart túllépni. Ilyenfajta szándékkal íródtak olyan versei, mint a *Protesilaos*, *A Danaidák*, *A sorshoz*, vagy később az *Énekek éneke*. A kötött vers szemszögből nézve aligha tarthatjuk másnak a *Két nővért*, mint sikertelen szecesszionista kísérletezésnek. De vajon ebből a szemszögből kell-e néznünk? Úgy gondolom, hogy nem, hiszen ha egy vers sorainak terjedelme és perioditása túllép a kötött vers elfogadott, legtágabban értelmezett keretein, akkor az szabadvers. Odatartozik a magyar szabadverseknek abba a nagy csoportjába, amelyek a hagyományos elemek hagyománytalan kombinációira épülnek. Ilyenfajta verseket írt Kaffka Margit, Füst Milán, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, József Attila és sokan mások. Komlós Aladár írja Fenyő Lászlóról, hogy az ilyen típusú szabadvers az időmértékesnek fellazított mása.⁴³ Ez a meghatározás pontosan illik a *Két nővérré*, Babits első szabadversére is.

Másik anapestuszi-daktilikus verse a *Kútban*. Ez is szabadvers, de egészen más típusú, az Ady-féle szabadversek mintájára épül. Először ebben a versben mutatkozik meg Ady verselésének Babitsra gyakorolt hatása. Bizonyítja ezt Babitsnak Adyról írott tanulmánya is, amely hónapokkal előbb jelent meg, mint a *Kútban*. Ebben az analízisben Babits érdemlegesen foglalkozik Ady verselésével is. Többek között ezeket írja:

„Pályája folytonos fejlődést mutat a magyar vers felé: az egész új magyar költészet iránya ez legyen. A közbeeső fok sajátságos, utánozhatatlan szabad verselés volt, melyet maga alkotott magának (meglévén benne a legritkább és legnagyobb költői tulajdonságok egyike: a formainvenció és a hozzávaló merészség): jambikus strófák szabályosan ismétlődő döccenésekkel, vagy anapaestikus lejtésű s a fülnek egyáltalán nem kellemetlen hangsúlyos sorok . . . Lassanként, tán öntudatlanul, szabad versei is magyarosan ütemeződtek.”⁴⁴

⁴³ Komlós Aladár: *Tárguló irodalom*. Bp. 1967. 174.

⁴⁴ Babits: *Ady*. Nyugat, 1909. I. 567–568.

Ady hatását mutatja a szótagszám váltakozása. A szótag-szám iránti ilyen közöny eddig csak egy Babits-versben mutatkozott (*Városvég*). Hét különböző terjedelmű sorból áll a *Kútban*, a legrövidebb öt szótag, a leghosszabb tizenkettő. Még erősebben utal Adyra az öt erős metszet, az öt sorközi csonka ütem. Például: A földfalak akkor // egymásra omolnak

• – / • • – / • // – – / • • – / •

Egyedülálló, Ady-ihletésű jelenség a trochaikus sorok beéke-lése is. Például: *még nagyobb sötétbe jut*. A vers különben jórészt anapestizált, negyvennégy sorból huszonhat. Fel-tűnően magas viszont a daktilikus sorok száma: tíz. Szem-ben a *Tetemrehívással* vagy a *Mozgófényképpel* ezek az ará-nyok arra engednek következtetni, hogy Babits a vers írása közben nem ügyelt a lejtés irányára, és a sorok véletlensze-rűen formálódtak ereszkedővé, illetve emelkedővé.

A kötet verselési összképe ugyanolyan, mint az első köteté. A versek itt is zömmel jambikusak, a ritmuskezelés nagyon gondos: az emelkedő verslábak százalékaránya 57,6 a trocheusoké mindössze hét. Ezen belül a kilencesek száma itt is alacsony, 17,5%. A kötet rímélése is megfelel az előzőnek. Két rímtelen vers van benne és mindössze hat félrímes. Ady hatását mutatja *Az őszi tücsökhöz* Babitstól szokatlan rímel-helyezése: x a a.

SZILÁGYI PÉTER

METRUM ÉS RITMUS

Szepes Erikával közösen írt, *Verstan* (Bp. 1981) című könyvünkben abból a tételtől indultunk ki, hogy egy vers-szöveg csak akkor tekinthető valamely metrum (versképlet) ritmikai megvalósulásának, ha ritmusegységeinek (verslá-bainak, ütemeinek stb.) minimálisan 70%-a pontosan követi

a szóban forgó metrikai képletet; 30%-nál nagyobb eltérés esetén a szöveg nem értelmezhető e metrummal.

E könyv általam kidolgozott, a magyar ütemhangsúlyos verselésről szóló fejezetében továbbá a sorozatosság (ritmikus rendezettség) e versrendszerben érvényesülő kritériuma is korlátozott. Mint kifejtettem, a különböző terjedelmű ütemek száma és kapcsolataik lehetséges változatainak száma fordított arányban áll egymással: ha az előbbi kötetlen, az utóbbi kötött és megfordítva. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy ha egy költeményben kétféle ütem (pl. három szótagos és négy szótagos) van csupán, akkor ezek szabad esetlegességgel keveredve alkotják a vers sorait – ami négy lehetséges ütemkapcsolatot jelent: 1. A || B, 2. B || A, 3. A || A, 4. B || B. Ha viszont az eltérő nagyságú ütemek száma háromra emelkedik, akkor a kapcsolódási lehetőségek száma kettőre csökken, pl. így: 1. A || A, 2. B || C (vagy A || B, C || C stb.). S ez egyben a versjellegű sorozatosság határa is, mert ha megengedjük, hogy három eltérő nagyságú ütem háromféle változatban sorakozhasson egymás mellé, ezzel egy olyan szabályt rögzítünk, amelynek a legtöbb prózai szöveg is eleget tud tenni (amint ezt a könyvben be is mutattam).

Ez a két tétel váltotta ki a legtöbb (nyílt vagy látens) ellenkezést verstani szakirodalmunk képviselőinek körében, s bizonyos joggal. A 70%-os határ megállapításakor ugyanis csak a saját ritmusérzékünkre hagyatkoztunk, s bár az introspekciót aligha lehetne kizárni a tudományos módszerek köréből, objektívnek nem mondható; a háromelemű háromvariációs ütempár prózai jellegének bizonyításakor pedig meglehetősen szűkre szabtam a példaanyagot.

Újabb kutatásaim során ezért megpróbáltam e problémáknak tüzetesebben utánajárni. S minthogy az érzékelépszichológiai szakirodalomban ilyen szempontból hasznosítható eredményeket nem találtam, elgondolásaimat kísérlettel ellenőriztem, amelyet az ELTE 1984–1985-ös tanévének elsőéves, magyar szakos hallgatóinak körében (85 fő) végez-

tem, olyan időpontban, amikor verstani előadásaimat még nem tartottam meg. E kísérlet eredményei tehát a „tipikus versolvasó” értelmezéseit, a költészet iránt viszonylag mélyebben érdeklődő, s tájékozottabb, de nem ilyen vagy amolyan elméletek igazolására törekvő emberek ítéleteit rögzítik.

A kísérlet során 7 db különböző sorszámú, de egyformán 12 szótagos sorokból álló magyar ütemhangsúlyos versrészlet metrumát kellett – minden útmutatás nélkül, kizárólag a „fülükre” hagyatkozva – megállapítani. Az alábbiakban közlöm a példaversek szövegét, s alattuk táblázatban a kísérlet eredményeit. E táblázatok első oszlopa azokat a képleteket rögzíti, amelyekkel a kísérlet résztvevői a szöveg metrumát értelmezték. A második oszlopból azt lehet kiolvasni, hogy ilyen értelmezés esetén az ütemek hány százaléka mutatkozik „szóátvágás” nélkülinek, azaz milyen arányban található meg az ütemhatáron a szabályos sormetszet. A harmadik oszlop azt tünteti fel, hogy a 85 kísérleti személy közül hány százalék értelmezte a metrumot a szóban forgó képlettel.

A „nem sorozatos” értelmezések rubrikájába (konkrét rögzítés nélkül) soroltam be mindazokat a képleteket, amelyek túlléptek a háromelemű háromvariációs ütempárban fent kijelölt határon, s a különböző terjedelmű ütemek oly mértékben rendezetlen soraként fogták fel a szövegek metrumát, amilyen mértékű rendezettséggel bármiféle prózai szöveg is „ütemezhető”, ha minden szabály nélküli egymásutánban ütemvonalakkal tagoljuk.

A táblázatok „értelmezhetetlen” rubrikájába azok az esetek kerültek, amikor a kísérleti személy semmiféle képletet nem írt a szóban forgó szövegrészhez (többnyire jelezve is, hogy itt a feladatot nem tudja megoldani), vagy az általa megadott képlet a sorok szótagszámát sem tükrözte vissza. Az utóbbi esetek jobbára elírásnak mutatkoznak, az előbbieket pedig főként a 4. példavers – alább részletezett – nehézségeit jelzik; e vershez kilencen nem tudtak semmiféle képletet adni.

Az első példavers Weöres Sándor *Magyar etüdökjének* 28. verse volt:

Suhogó jegenyék állnak a tó partján,	3 3 3 3
a tanyánk tetejét már onnan meglátnám.	3 3 3 3
Gólya a fedelén, fecske az ereszen,	3 3 3 3
füstöt vet a kémény.	

A kísérlet résztvevőinek csak az első három sor képletét kellett megállapítaniuk. Az eredmény:

Metrum	Szóátvágás nélküli ütemek %-a	Értelmezők %-a
3 3 3 3	100	56,47
6 6	100	32,94
3 3 4 2 3 3 4 2 3 3 3 3	83,34	4,7
3 3 4 2	66,67	1,17
8 4 8 4 6 6	66,67	1,17
Nem sorozatos		1,17
Értelmezhetetlen		2,35

A második példa ugyancsak Weöres Sándor *Magyar etüdökjéből* a 62. vers volt, ahol azonban már nem 3, hanem 4 szótagos ütemek alkotják a sorokat:

Három madár tollázkodik a faágon,	4 4 4
három lányom férjhezadni nagyon bánom.	4 4 4
De mivel már nagyra megnőtt mind a három,	4 4 4
férjhezadom valamennyit még a nyáron.	4 4 4

Metrum	Szóátvágás nélküli ütemek %-a	Értelmezők %-a
4 4 4	100	89,41
4 8 4 8 8 4 8 4	100	2,34
6 6	25	2,34
Nem sorozatos		4,68
Értelmezhetetlen		1,17

A fenti példákban az ütemek határain minden esetben következetesen ismétlődő szóvég állt, a sormetszet tehát sehol nem hibázott. Az ezt követő, harmadik példaszöveg – Arany János *Lóra . . .!* című költeményének kísérleti célzatú átirata – viszont úgy volt megszerkesztve, hogy az általam feltételezett 70%-os határhoz nagyon közelítő, de azt el nem érő – 68,75%-os – arányban feleljen meg a 4 || 2 || 4 || 2 ütemezésnek:

Lóra magyar, lóra! most ütött az óra,	4 2 4 2
Nem is óra ütött: vészharangot vernek:	4 2 4 2
Tűz van! ég a házad! egész világ lázad:	4 2 4 2
Most kell talpon állni a magyar em bernek.	4 2 4 2
Mutasd meg a zért is, hogy e pusztá róna	4 2 4 2
Halálthozó lakhely másunnan va lóra;	4 2 4 2
Vize leve göje van neki vesz tére:	4 2 4 2
Szívfájást kap tőle s mind elfoly a vére.	4 2 4 2

Hogy a példa még csalókább, a – szerintem téves – négyütemű értelmezéshez vonzóbb legyen, mint látható, a szöveg első három és befejező sora licenciamentesen for-

mázza a képletet, tehát mintegy szuggerálja a kísérlet alanyát, hogy így ütemezzen. Az eredmény mégis:

Metrum	Szóátvágás nélküli ütemek %-a	Értelmezők %-a
6 6	100	19,89
4 2, 2 4 és 6 6 különböző összetételei	100	12,94
	90,63	1,17
	83,4	10,58
	70	1,17
4 2 4 2	68,75	31,76
2 2 2 2 2 2	66,67	2,34
4 2 és 6 6 összetételei	50	2,34
Nem sorozatos		12,94
Értelmezhetetlen		4,68

A negyedik példavers Weöres Sándor *Barokk emblémájá-*nak I. darabja volt, amelynek sorai valójában – s a költő saját értelmezése szerint is – „osztatlan tizenkettesek”, de két sorban – 50%-ban – 6 szótag után szóvég van, amely középmetrum látszatába kerülhet:

Szál fenyvek az vihar tul inkább rázatnak,	6 6
Nagyobb tornyok erő sebben ingattatnak,	6 6
Hegyekbe gyakorta villámások vágnak,	6 6
Mély völgyek viszontag bántatlan maradnak.	6 6

Metrum	Szóátvágás nélküli ütemek %-a	Értelmezők %-a
Oszthatlan 12-es	100	11,76
3 3 3 3 4 4 4 6 6 3 3 6	83,33	1,17
4 4 4 4 4 4 6 6 6 6	80	1,17
3 3 6	66,67	7,02
4 4 4 4 4 4 3 3 3 3 6 6	63,7	1,17
6 6	50	16,38
9 3	50	1,17
3 3 3 3	50	3,52
12 4 4 4 4 2 4 2 4 2 4 2	50	1,17
3 3 4 2	43,72	3,52
3 4 5	41,67	2,34
4 3 2 3	37,5	1,17
4 4 4	33,4	3,52
4 3 3 2 4 4 4 4 2 4 2 4 3 3 2	33,33	1,17

A táblázat folytatása

Metrum	Szóátvágás nélküli ütemek %-a	Értelmezők %-a
4 3 3 2 4 3 3 2 4 2 4 2 4 2 4 2	31,3	1,17
1 2 1 2 1 2 1 2	21,87	1,17
4 3 3 2 4 2 4 2 4 3 3 2 4 2 4 2	18,75	1,17
Nem sorozatos		29,25
Értelmezhetetlen		10,53

Az ötödik példa a *Barokk embléma* 2. darabja volt, amelyik valóban felező tizenkettes:

Büszke fenyőt jobban || viharok tépáznak 6 || 6
 Nagy tornyok magasban || inkább ingadoznak, 6 || 6
 Hegyekbe gyakrabban || villámok csapdoznak, 6 || 6
 De mély dolinákban || békésen lakoznak. 6 || 6

Metrum	Szóátvágás nélküli ütemek %-a	Értelmezők %-a
6 6	100	52,94
Osztatlan 12-es	100	2,35
3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 6 6	71,34	1,17
4 2 6 és 6 2 4	66,67	4,68
3 3 3 3	62,5	11,76
4 2 4 2	12,5	11,76
Nem sorozatos		11,76
Értelmezhetetlen		3,52

6. példához

Metrum	Szóátvágás nélküli ütemek %-a	Értelmezők %-a
6 6	100	63,52
Oszdtatlan 12-es	100	1,17
6 2 4 6 2 4 6 2 4 6 6 6 6 6 6	100	1,17
6 2 4 6 2 4 6 2 4 6 2 4 6 6 6 6	87,5	5,88
6 6 4 4 4 6 6 4 2 4 2 4 2 4 2 6 6	76,48	1,17
4 2 4 2 4 2 4 2 4 4 4 6 6 6 6 6 6	66,67	2,34
6 2 4	66,67	1,17
6 4 2	44,45	1,17
4 2 4 2	33,4	8,23
3 3 3 3	16,7	2,35
Nem sorozatos		9,41
Értelmezhetetlen		2,35

A hatodik példa Bessenyei *A Tiszának reggeli gyönyörűsége* című költeményének egyik részlete volt, amelyik – a vers egészét tekintve – szintén 6 || 6 ütemezésű, de e részletre (mint fiktív versegészre) vonatkozóan joggal lehet további tagolódással értelmezni:

Az ég boltozatját kékszín táblájával	6 6
Tüzesedni láttam napunk sugarával.	6 6
Mosolyodni kezd az hajnal világunkra,	6 6
Világosságot nyújt zsibbasztó álmunkra.	6 6
Az éjjeli ködök gőzölni kezdnek,	6 6
Hegyeknek tövibe s völgyekbe rejteznek.	6 6

Végezetül a hetedik példa az ismeretlen énekmondótól származó *Pajkos ének* első három sorpárja volt, amelyet szintén azért választottam, mert igen nagy – 58,3 – százaléban enged a 4 || 2 || 4 || 2 ütemezésnek, s így alkalmas arra, hogy eldöntse, elegendő-e egy ilyen arányú megfelelés ahhoz, hogy a ritmust a kísérlet résztvevőinek nagyobb – lényegremutatónak mondható – része érzékelje:

Dudo, fejr Dudo, majd megírik az zab,	4 2 4 2
Ha az zab megírik, kétszer adok enned.	4 2 4 2
Oh aj nekem nevem bujdosó ka tona,	4 2 4 2
Mert hol kit ta táltam, bizonytal meg fogtam.	4 2 4 2
Noha tolvaj vótam, ugyan jámbor vótam,	4 2 4 2
Kitől mit el vöttem, soha meg nem adtam.	4 2 4 2

Az eredmény világosan mutathatja, hogy ilyen arányú megfelelés még e fülbemászó és belénk sulykolt metrum felismeréséhez sem nyújt elegendő alapot:

A tanulságok szemléletesebbé tételéhez tanácsos egy táblázatban összesíteni, hogy az értelmezők hány százaléka fogta fel a különböző szövegeket ilyen vagy amolyan százalékos metrikussággal (azaz az általuk feltételezett képletnek a szöveg – licenciamentes ütemezéssel – hány százalékban enged). E táblázatban előbb külön tüntetem fel a sorozatos-

Metrum	Szóátvágás nélküli ütemek %-a	Értelmezők %-a
6 6	100	29,41
2 4 6	100	3,5
2 4 2 4 és 6 6 összetételei	100	10,58
2 4 4 2	83,4	3,5
2 4 2 4	75	1,17
4 2 4 2	58,3	22,35
Nem sorozatos		24,57
Értelmezhetetlen		4,68

ság említett ismérveinek eleget tevő, s 70%-on felüli mértékben metrikus értelmezések arányszámaikat, majd – lévén, hogy ezek is mind 70%-on felül, sőt, többnyire 100%-ban metrikusak – a nem sorozatos értelmezések arányszámaival összesített adatokat.

Példavers sorszama	70 %-on felüli sorozatos metrikusság	70 %-on felüli nem sorozatos metrikusság	70 %-on felüli metrikusság össze- sen	70 %-on aluli metrikusság	Értelmezhetetlen
1.	94,11	1,17	95,28	2,34	2,35
2.	91,75	4,68	96,43	2,34	1,17
3.	45,75	12,94	58,69	36,44	4,68
4.	14,1	29,25	43,35	45,66	10,53
5.	56,46	11,76	68,22	28,2	3,52
6.	72,91	9,41	82,32	15,26	2,35
7.	48,16	24,57	72,73	22,35	4,68
Átlag	60,46	13,39	73,86	21,80	4,18

A két átlag — a 73,86% és a 21,8% — közötti különbség a szóródást figyelembe véve $p < .001$ szinten szignifikáns (ami tudományos szaknyelven azt jelenti, hogy annak a valószínűsége, hogy a két kategória közötti különbség véletlen, kisebb, mint 1 : 1000, holott ha ez a valószínűség kisebb, mint 1 : 20, akkor a tudományos közmegegyezés szerint már úgy veszik, hogy a jelenség nem lehet véletlen). Magyarul: ahhoz, hogy a „tipikus versolvasó” ritmusérzéke valamely metrumot érzékeljen, a kísérleti személyek közel 3/4-ének 70%-on felüli metrikusság szükséges, és ezen aluli értékek esetében még negyedrészüket se, csak 21,8%-uk vél metrumra bukkanni.

Még jobban meggyőződhetünk a 70%-os határ valóságosságáról akkor, ha azt is szemügyre vesszük, miféle értelmezések húzódnak meg e 21,8%-os átlag mögött. Azt az első pillantásra akár meghökkentőnek is mutakozó jelenséget tapasztaljuk ugyanis, hogy két eset kivételével mindenütt, ahol a kísérleti személyeknek viszonylag nagyobb része fedezett fel 70%-nál kisebb arányban megvalósuló képleteket, mindig ugyanaz a képlet tolakodik elénk, a 4 || 2 || 4 || 2. A 3. példavers esetében, ahol a kísérleti személyek 31,76%-a fedezte fel, ez indokolt, hiszen itt az ütemek 68,75%-a enged e tagolásnak. Mint említettem, szándékosan illesztettem e szöveget a példák közé, határesetként, hiszen csak 1,25% választja el a 70%-tól, s elképzelésünket, hogy a 70% a határ, igencsak megerősítheti, hogy a kísérlet alanyainak nagyobb része, 43,35%-a mégis 70%-on felüli arányban megvalósuló metrumot keresett a versben.

Hasonló a helyzet a 7. példaversnél, ahol a 4 || 2 || 4 || 2 licencia nélkül jellemzi a versnek — a metrumértelmezésnél oly lényeges szerepet játszó — első sorát, s ahol az ütemeknek szintén viszonylag nagy száma — 58,3%-a — enged neki. Voltaképpen arra számítottam, hogy a kísérlet alanyainak nagyobb része fogja ezt az ütemezési lehetőséget felismerni, mint amennyi — 22,35% — felismerte; hogy a metrikusság százalékaránya és a ritmusérzékelő képesség

között szoros összefüggés van, szemléltetheti az előző példánál tapasztalt arányszámhoz képest mutatkozó csökkenés.

Kisebb, de viszonylag előkelő számmal találjuk meg azonban a 4 || 2 || 4 || 2-es értelmezést a 6. példaszövegnél is, amely így 33,4%-ban lenne képletkövető; az értelmezések 8,23%-a választotta ezt a metrumot. S fellelhető végezetül az 5. példánál is, méghozzá a kísérleti személyek 11,76%-ának ritmusérzékét állítva maga mögé, pedig e szövegre csak nagyon erőszakoltan – 87,5%-nyi szóátvágásos ütemet feltételezve – lehet ráhúzni. Az ok eléggé nyilvánvaló: a hagyományos-iskolás skandalás (tévesen) ezt a metrumot sulykolja belénk minden felező tizenkettesnél, s így a kevésbé ép ritmusérzékű vagy kevésbé figyelmes befogadó hajlamos ezt „ráhallani” minden elébe rakott tizenkettes sorra, legyenek annak tényleges ütemviszonyai bármilyenek. Ám ha ezeket az értelmezéseket téveseknek is ítéljük, felbukkanásuk – és arányszámuk – rávilágíthat arra a tényre, hogy a metrumok érzékelése nemcsak mennyiségi tényezőktől függ – ti. attól, hogy hány százalékban jelentkezik licenciamentesen a szövegben –, hanem minőségiaktól is; a közismertebb és dallamosabb (a 4 || 2 || 4 || 2 kétségtelenül ilyen) ritmusok természetesen könnyebben felismerhetők, mint mások. A ritmusérzékelésben is mutatkozik tehát az érzékelépszichológiából közismert „mintafüggés”, de szerepe másodlagos.

A fentiekén túlmenően a 70%-on aluli metrikusság csak két esetben nyert viszonylag nagyobb teret az értelmezésekben. Az egyik a 4. példavers, melynek 4 sora közül kettő, tehát 50% enged a 6 || 6 ütemezésnek. S bár az osztatlan 12 szótagos sor valóban kuriózum költészetünkben, a kísérlet alanyainak csak 16,38%-a volt hajlandó a verset felező tizenkettesként felfogni. A másik az 5. példavers, ahol a soroknak szintén viszonylag nagy része, 62,5%-a enged a 3 || 3 || 3 || 3 ütemezésnek, s ez annál inkább vonzotta az értelmezőket, hiszen a legelső példa 100%-ban valósította meg, e fülbemászó ritmus tehát éppen beléjük ivódott.

Érdekes, hogy ennek ellenére csak 11,76%-uk figyelt fel rá, ugyanannyi, amennyi az itt rendkívül csikorogva kiskandálható 4 || 2 || 4 || 2-re.

S ha eltekintünk e hat esettől, amelynek mindegyikénél sajátos indokok magyarázzák a számok viszonylagos magasságát, rendkívüli mértékben összezsugorodik az olyan metrumok érzékeléséről tanúskodó értelmezések köre, amelyek 70%-nál kisebb arányban jellemzik a szövegeket: átlagos arányszámuk így mindössze 2,42%. Ezek vagy kuriózum-számba menő egyedi felfogásokat tükröznek, vagy pedig olyan primitív ritmusérzékre valló megoldásokat, mint amikor pl. valaki az első sor legkézenfekvőbb tagolódásának ritmusát „hallja rá” a többi sorra is stb. Ez utóbbi hibát szemléletesen mutatja az 1. példaversnél azoknak az értelmezéseknek az esete, amelyek a 3 || 3 || 3 || 3 tagolásnak végig licenciamentesen engedő szövegben licenciás 3 || 3|| 4 || 2 metrumot érzékeltek, mert az első sor (bizonyára a 4 || 2 „vonzása” révén) így is felfogható. Másfelől az ilyen hibák arra is felhívhatják azonban a figyelmet, hogy a sorkezdetnek igen lényeges szerepe van ritmusérzékünk orientálásában.

A kísérlet eredményei tehát azt mutatják, hogy tipikus esetekben ritmusérzékünk a magyar ütemhangsúlyos versekben csak olyan metrumokat képes felfogni, amelyek legalább 70%-ban licenciamentesen jellemzik a ritmikai megvalósítást. Az ettől (elméleti előfeltevések, belénk sulykolt képletek, csökkent felfogóképesség miatt) eltérő esetek aránya olyan csekély, hogy a társadalmi gyakorlat szemszögéből nézve figyelmen kívül hagyható.

Mínthogy pedig az ütemhangsúlyos verselés a viszonylag legegyszerűbb – legkönnyebben felfogható képleteket alkalmazó – versrendszerek közé tartozik, munkahipotézisként az az állítás is megkockáztatható, hogy a 70%-os metrikuság az az abszolút minimum, amely esetben bármely versformában még lehetőség van arra, hogy a képletet érzékeljük (s bonyolultabb formák esetén e határ feljebb tolódik).

A sorozatosság tekintetében az alábbi tanulságok mutatkoznak. Mint említettem, az általam feltételezett határvonalon — a háromelemű háromvariációs ütempáron — túllépő értelmezéseket a táblázatok „nem sorozatos” rubrikájában összesítettem. A számok világosan mutatják, hogy ezeknek az értelmezéseknek az aránya is olyan csekély (hozzátenném azt is, hogy jobbára az idegen anyanyelvű kísérleti személyek oldották meg így a feladatot), hogy a „normális” ritmusérzékelés köréből ezeket is bizvást kirekeszthetjük. Átlagban 13,39%-ot tesznek ki, s ezt is úgy, hogy két példaszövegnél nő meg a részesedésük, a negyediknél (29,25%) és a hetediknél (24,57%).

Az előbbi esetben nyilvánvalóan az okozta a zavart, hogy a négysoros példavers vagy osztatlan 12 szótagos sorokkal (100%-os metrikusság), vagy két bonyolult felépítésű szerkezettel (83,33%-os, ill. 80%-os metrikusság) értelmezhető, s az osztatlan 12-es ritmusérzékünk számára már nehezen fogható, a második megoldás felfedezése pedig nagy figyelemkoncentrációt igényel (amelyre csak egy-egy kísérleti személy volt képes).

A hetedik példaversnél — amint ez a táblázatból is kiolvasható — a sorok 83,4%-a enged a $2 \parallel 4 \parallel 4 \parallel 2$, vagy 75%-a a $2 \parallel 4 \parallel 2 \parallel 4$ tagolásnak, a maradék licenciás ütem. Egy zavaró véletlen folytán azonban a $2 \parallel 4$ és $4 \parallel 2$ osztásnak licencia nélkül nem engedő ütemek mindegyike $3 \parallel 3$ osztatú, s ez azokat, akik idegenkedtek az ütemhatár-átlépéses értelmezéstől, arra indította, hogy a $2 \parallel 4$, $4 \parallel 2$ és $3 \parallel 3$ osztatú egységekből háromelemű háromvariációs ütempárokat alkossanak. Ha e két, a ritmusérzékét kivételesen próbára tevő esettől eltekintünk, akkor a sorozatosság általam feltételezett határait átlépő értelmezések aránya mindössze 7,99%.

A mai magyar verstani szakirodalom képviselőinek jó része úgy véli, hogy a magyar hangsúlyos vers ütemei legfeljebb 4 szótagnyi hosszúak lehetnek. Ebből következik, hogy — amikor a versszövegek másként nem tesznek lehetővé egy ilyen kurtított tagolást — vagy 30%-nál jóval nagyobb

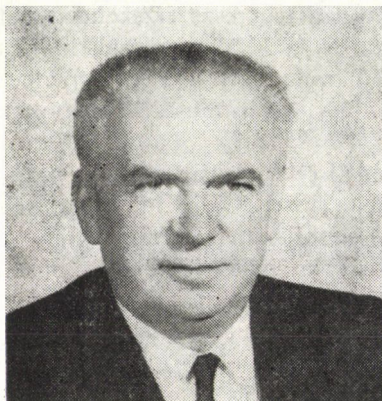
arányú „szóátvágásos” ütempárral értelmezik a költeményeket, vagy pedig kevesebb licenciával, de az eltérő terjedelmű ütemek tetszőlegesen rendezetlen sorozataival dolgoznak. A fenti kísérlet eredményei arra mutatnak, hogy a társadalmi gyakorlatot vezérlő tipikus versérzékelés egyáltalán nem riad vissza a négy szótagonál hosszabb ütemektől — hiszen a táblázatokon bőven találni 6 szótagos ütemeket, s a kísérleti személyek nagy része érzékelte osztatlannak a 12 szótagos sorokat —, a 30%-ot meghaladó metrumsértést és a háromelemű háromvariációs ütempárral kezdődő rendezetlenséget viszont a versritmussal összeegyeztethetetlennek ítéli.

Egyetlen ilyen kísérlet nyilván nem perdöntő ebben a vitában. Azt azonban bizvást valószínűsítheti, hogy az ütemek szótagszámát 4-ben maximáló verstani elgondolások képviselői a továbbiakban nem elégedhetnek meg azzal, hogy tételüket evidensként hangoztassák — a tények fedezete nélkül a legelterjedtebb teóriák sem lehetnek meggyőzőek.

SZERDAHELYI ISTVÁN

DIALÓGUS

AZ IRODALOMTÖRTÉNET KÉRDÉSEI

NAGY PÉTERHEZ

Tizenhat éve áll az 1969-ben újraindított (pontosabban: újra alapított) Irodalomtörténet szerkesztőbizottságának az élén. Most, hogy főszerkesztőként tovább jegyzi ugyan a lapot, de a gyakorlati szerkesztői munkától új megbízatása miatt megválk, milyen gondolatokkal tekint vissza az elmúlt időre? Megítélése szerint hogyan sikerült az első számban körvonalazott szerkesztői koncepció (a XIX–XX. századi irodalom középpontba állítása, a marxizmus pozícióinak a szaktudományunkban való erősítése, a kritikai szellem őrzése) megvalósítása?

Tizenhat esztendeje? Megvan az jó tizenhét is: az első számra, számokra való felkészülés bizony vagy egy esztendőt igénybe vett.

Ezt a tizenhét évet lehet számokkal is reprezentálni: tizenhét esztendő, egy méter a könyvespolcon, hatvannégy szám gondja, közel nyolcszáz ív elolvasása, gondozása: ha kimondom, magam is megijedek. Ha valaki előre megjósolta volna, bizonyára nem is vállalom. Így visszanézve borzasztó nagy munkának látszik, pedig erre is érvényes az, amit Molnár Ferenc egyik legjobb írásában, *Az aruvimi erdő titkában* mondott: az erdőn senki nem jut át, ha eleve annak a tudatával indul: milyen nagy fába vágja a fejszékét. De aki csak a közvetlenül előtte levő kis akadályt látja s akadályról akadályra küzdi át magát, végül átjut az áthatolhatatlan erdőn. Valahogy ilyen munka volt a szerkesztés is: napról napra, hétről hétre, cikkről cikkre, számról számra kellett, lehetett csak megoldani. S magam, aki soha a szerkesztést korábban nem ambicionáltam, lassacskán megszerettem, örömet letem benne; valahogy részemmé vált a lap s én is a lap részévé. Fájdalmas a megválás? Persze, kicsit az: mint egy tizenhét éves szerelem vége.

Mi valósult meg a hajdani célkitűzésből? Ha azt mondom: amit lehetett munkatársaimmal, a szerkesztő bizottsággal karöltve megvalósítottunk, akkor talán önteltnek hangzik a nyilatkozat. Pedig inkább csak szerénynek szánom: hiszen átérzem, mennyi mindent volt nehéz vagy lehetetlen megvalósítani azokból a lelkes és zsúfolt sorokból, amivel a lapot indítottuk. Talán a legtöbb, amit mondhatok: sikerült egy szakmai lapot aránylag érdekesnek tartani mindvégig; az irodalomtörténet szakkérdéseire nem is egy számmal sikerült a szélesebb közönség figyelmét is felhívni; a marxista irodalomtörténet gondolatát doktrinárság nélkül fenntartani; a szabad kritika jogát akár a szerkesztő bizottság egy tagja ellen is megvédeni; a munkatársak gárdáját megőrizni és folyamatosan szélesíteni. S ahogy kimondom, látom: ez nem is olyan kevés.

Legnagyobb kudarcomnak azt tartom; nem sikerült a lapot a szélesebb olvasóközönség állandó folyóiratává tenni, amint pedig kezdettől fogva szándékom volt. Mert meggyő-

zódésem szerint ennek megvoltak, meglennének még ma is a lehetőségei. De azzal a tehetetlenséggel és nemtörődömséggel, amit a Posta Központi Hírlapiroda terjesztése jelent egy — megengedem, szűkebb körű — szakmai folyóiratnak, azokkal a meg-megismétlődő technikai nehézségekkel és belső manipulációkkal, amelyek az Akadémiai Kiadó és Nyomda munkájában a folyamatos megjelenésnek gyakran útjába állottak, komoly és állandó erőfeszítések árán sem tudtam megküzdeni. S talán hozzátenném: nem sikerült eléggé a lap köré toborozni a középiskolák magyartanárait. Pedig meggyőződésem szerint bennük az irodalomtörténeti kutatásnak jelentős tartalékai rejlenek; a kevés, aki hozzánk vagy velünk jött, ezt jól bizonyítja.

Az utóbbi másfél évtized irodalomtörténész, kritikus pályáján is gazdag termést hozott. Bár könyveiről saját lapjában nem engedett bírálatot közölni, szabad legyen most mégis azt tudakolnunk: mi készül műhelyében, milyen új munkák várhatók? A várhatólag huzamosabb párizsi tartózkodása közelebb viszi-e ismét pályakezdése óta kedves témája, a francia irodalom kutatásához?

Nem szokásom, nem is szándékom tervekről nyilatkozni. A terv azért terv, hogy megváltoztatható legyen; s egy nyilatkozat mindig merevít ezen a mozgékonyaságon.

Miután eljövendő feladatom nem szakmai, előreláthatólag nem kezdek egyhamar irodalomtörténész munkába, örülök, ha mint kritikus vagy szemlélődő néha felkaphatom a tollat. De azért remélem, hogy valamit a szakmában is még elvégezhetek; abban azonban még korántsem döntöttem — s nyilván a rám váró, ismeretlen anyag fog ebben helyettem dönteni —, hogy a tizennyolcadik vagy a huszadik század némely francia jelenségei körül jegecesedik-e ki majd a kíváncsiságom? Mert sajnos, úgy látszik ezen már nem tudok változtatni: a kíváncsiságom s a belőle fakadó tennivaló mindig több és nagyobb, mint az, amit meg tudok oldani. Így volt

ez az Irodalomtörténettel is; s most azt remélem, hogy a lap elkövetkező korszaka egyben hozzá fog segíteni a magam orientálásához.

A MI CSOKONAINK

BESZÉLGETÉS BÁN MAGDÁVAL*

Riporter: Igaza van-e Major Tamásnak, hogy Mozart és Csokonai valamilyen módon rokonok?

Nemes Nagy Ágnes: Hogyne, tökéletesen igaza van. Vannak más ilyen lehetséges zenei vagy világirodalmi párhuzamok is, amelyekhez Csokonai nagy, lírai figuráját odakapcsolhatjuk. Például a preromantikus Keatshez, aki ugyancsak tüdőbeteg volt és ugyancsak korán halt meg, a mi költőnk fiatalabb kortársaként. A Mozart-jelenség is, ugye, hamar föltűnik és hamar véget ér, de talán mégsem csak ez köti össze őket, a korszak, meg ez a rövid, nagyon magas pályafű, hanem talán leginkább az, amit megmagyarázni nem tudunk, csak tapasztaljuk mindnyájan immár egyvégtében 200 éve, hogy a vonzóerejük nem szűnik.

Riporter: Otthon a könyvespolcon és a folyóiratok között lapozva akadtam rá Nemes Nagy Ágnes 1969-ben megjelent tanulmányára, az Irodalomtörténet c. folyóiratban, amely az egyik legismertebb Csokonai versről, *A tartózkodó kérelemről* ír.

Nemes Nagy Ágnes: Csokonai. Egyik legkedvesebb témám, de nemcsak az enyém. Azt szokták mondani, hogy a magyar irodalom tele van nagy, komor, vívódó remekművekkel. A nemzeti sors, az emberiség sorsa mindig is döntő témája volt a magyar regénynek és költészetnek egyaránt. Igen ám, de ha csak ennyiben maradnánk, nagyon egyoldalú képet

* A Kossuth Rádióban 1985. szeptember 3-án elhangzott beszélgetés közléshez igazított változata.

rajzolniánk a magyar irodalomról. Mert van nekünk néhány költőnk, aki más típusú, s akik valahogy a népszerűségi listákon mindig vezetnek. Nem is csak későbbi költőtársaik előtt népszerűek, hanem azt kell mondani, hogy szinte mindenki előtt, akit a magyar vers érdekel. Mindenki a szíve csücskében hordja például Kosztolányit, például Szép Ernőt, és hogy azt a bizonyos társukat említsem, akiről éppen beszélünk, Csokonaival is ez a helyzet. Csokonai elragadó költő. Hogy mi benne ez a báj, ez a vonzóerő, azt nagyon nehéz megközelíteni. Mindenféle módon megpróbáljuk magyaráztatni, nem sok sikerrel. Például nyilvánvaló, hogy Csokonainak egyik legkiemelkedőbb jellemvonása a dallamossága. A csodaszép szó-melódiája. Itt már elhangzott idézetképpen ez a *Tartózkodó kérelem*, amely remek, érdekes úgy is, ahogy minden épeszű magyar iskolás először elolvassa és hangsúlyozza. „'A hatalmas | 'szerelemnek || 'megemésztő | 'tüze bánt.'” Azám, de e mögött a magyaros hangsúly mögött – ahogy ez ma már általánosan tudottá kezd válni – megbújik egy rendkívül bonyolult, régi görög-latin mérték, amely szerint viszont így kell ütemezni, így kell skandálni a verset:

o o - - | o o - - || o o - - | o o -

„A hatalmas szerelemnek, megemésztő tüze bánt” – és így tovább. Ez a második dallamréteg nem annyira tudatos, de ha valaki azt hiszi, hogy ezek a rejtett percepciók, ezek a félig-alig észrevevések nem befolyásolják a dallamot olyan fülékben is, amelyek nem tudják, hogy miről van szó, az nagyon téved. Igenis befolyásolják. Ez a dupla ritmus, ez a dupla dallam Csokonainak egyik nagy felfedezése a magyar irodalomban. Nem akarom ezt a versmértéket itt megnevezni, elvégre a verstan nem tartozik a közkeletű szórakozások közé (bár én magam eléggé kedvelem), de nyugodtan elmondhatjuk róla, hogy ez a ti-ti-tá-tá, ti-ti-tá-tá, ez meglehetősen érdekes ritmus, az antik verslábak nagy családjában is. Hagyjuk most az antik előfordulásokat, vegyük csak a magyar irodalom példáit. Ezt használta például Arany János a *Buda halálában*, ugyancsak elrejtve a magyar ritmus mögé.

- - - - - || - - - - -
 „Honnan kicsi szellő ég vándora jöttél” stb. Aztán van Ba-
 bitsnak a *Laodameia* című verses drámájában egy kórus
 része, amelynek megint csak ugyanez a ritmusa. „Jön az este
 csupa gyászban lila árnyat vet az oszlop . . .” És most nem
 utolsósorban, sőt kiemelten szeretném megemlíteni azt a köl-
 tőt, aki ezt a ritmust nagyon bőségesen használja, megint
 csak a magyar hangsúllyal szorosan összefűzve, és ez pedig
 nem más, mint Weöres Sándor. Nem tudom, most hogy van,
 de volt egy időszak, amikor minden magyar óvodás szavalta
 azt a versét; „Arany ágon | ’ül a sármány, || ’kicsi dalt fúj |
 ’fuvoláján.” Jaj, de ebben is benne van a ti-ti-tá-tá: „Arany
 ágon | ’ül a sármány, || ’kicsi dalt fúj | ’fuvoláján”. És ezt
 nemcsak egyszer csinálta meg Weöres Sándor, hanem sok-
 szor, és nemcsak ezzel az egyfajta ritmussal, hanem sokféleké-
 vel. Gyerekverseinek — persze a felnőtt verseinek is, de gyerek-
 verseinek különösképpen — megvan az a tulajdonságuk,
 hogy dupla ritmus szól bennük, egyrészt a mindenki számára
 rögtön hallható magyar ütem, másrészt a mögötte lüktető
 bonyolult, rafinált időmértékes ritmus. A kettő együtt hat az
 emberre, akárcsak Csokonai versében. Persze, ha azt monda-
 nám, hogy Csokonai ettől Csokonai, akkor nagy számár vol-
 nék. Egy icipici rész, egy kicsi-kis verstani falat ez, amit vala-
 hogy tudatosítani bírnunk a csodálatos Csokonai-jelenség
 egészéből.

Riporter: De ez is hozzájárulhat, hogy éppen a Nyugat
 nemzedéke fedezte fel újra.

Nemes Nagy Ágnes: Igaz, idő kellett hozzá, amíg egyszerre
 csak kiugrott költői nagysága. De jelen volt, hatott már a
 Nyugat előtt is, vitathatatlanul.

Riporter: Ma is megtaláljuk magunknak benne, nemcsak a
 verstani, hanem a másféle szépet is.

Nemes Nagy Ágnes: Persze, nagyon is igazad van, Csokonai

egyáltalán nem csak a csodálatos verselési készségével, verstani, nyelvi zsenialitásával hatott ránk; millióféle más rétege is van az ő költészetének. Mi több, ő ezeknek a rétegeknek, egyáltalán a költészetnek valóságos tudora.

Riporter: Ő volt talán az első poéta doctus.

Nemes Nagy Ágnes: Jól mondod. Bámulatosan tudatos költő. Mivel idevág, felolvasom kedvenc idézetemet Csokonaitól. Azt mondja a poézis természetéről: „A verscsinálás nem poesis, mert ez a gondolatoknak, a képzelődésnek, a tűznek természetében és mindezeknek felöltöztetésében áll. A verscsinálás pedig csak a szózatok hangjának bizonyos regulákra vételére, s külső elrakására ügyel, hogy azok harmóniával szálljanak az ember fülébe. Ahonnan lehet valaki jó poéta, ha mindjárt verset nem ír is, és ellenben jó verset írhat valaki, de azért nem poéta. Legjobb, ha a kettő együtt van.” Ez az idézet mintegy lehűteni látszik az előbbi verstani lelkesedésünket iránta, világossá téve, hogy ő maga is nagyon jól tudta: a tökéletes mesterségbeli készség egyáltalában nem elég a költészethez. Persze, hogy nem elég. Ezt mindig, minden igazi költő tudta, magyarul azonban azt hiszem, először Csokonai fogalmazta meg. Tudatosságának magas foka a szöveg minden részéből kitűnik: egy bonyolult gondolatmenetet közöl XVIII. századi magyar nyelven olyan szavakkal, amelyeket mi már nem, vagy alig használunk, de szak kifejezésként először ő próbálta megmagyarítani őket. Először ő próbálta például megmagyarítani a verslábak nevéit. De ami az idézetnek a lényegét illeti, hogy tudniillik nem elég a mesterségbeli tudás, hanem a poétának tele kell lenni tűzzel, mai nyelven szólva költői látásának, érzelmi magas hőfokának kell lennie, sajátosan kell tudnia behúzni a világot a versébe – ez a vallomás Csokonaira megint rendkívül jellemző. Mert korántsem csak arról van szó, hogy szinte sanzonszerűen fülbemászók a versei, hanem tele vannak olyan apró megjegyzésekkel, az Arany előtti, de rá emlékeztető hiteles realizmusnak olyan kis mozdulataival, amik a korabeli költészetben igen ritkák. Ott van például az a közis-

mert verse, biztosan emlékszel rá, *A magánosság*hoz. Mindjárt az első versszakban megszólítja a magánosságot, ilyenképpen: „Öröm nekem, hogy lakhelyedbe szálltam, / Hogy itt, Kisasszondon, reád találtam, / E helybe andalogni jó, / E hely poétának való.” Hogy éppen Kisasszondon találkozik korszaka nagy életérzésével a költő, hogy beteszi-beilleszti ezt a konkrétumot az absztraktumba, azzal a magánosság-ódát, amely a rousseau-izmus mintadarabja, egyszerre csak magyarra teszi, helyhez köti. Szinte megüt bennünket evvel a szép magyar helységnévvel: Kisasszond, reálissá, közelivé, boszorkányosan élővé téve az egész verset. A konkrétum varázsával tele van Csokonai. És még valamit hozzáfűznék az eddigiekhöz. A dallam és a realizmus, az absztrakció és a konkrétum varázsa mellé, ami benne mind olyan gyönyörűen foglaltatik, oda fűzném azt is, hogy mindezt *természetesen* rakja bele verse szövegébe. Mi azt hisszük, hogy a XX. század találmánya az, vagy legalábbis a XX. század egy irányzatának találmánya Magyarországon is, hogy a versbeszédnek (megint és újra) természetesnek kell lennie. Nem kell a poétának mindig föllengzenie és fentebb stílusban szólania, egyszerűen bele lehet illeszteni a versbe a Közért-et, meg a Sasad tsz-t, meg a mokasszin cipőt is. Egyébként ezzel a verseszközzel épp úgy vissza lehet élni, mint a föllengzéssel és az ódai hévvel. Ennek a természetességnek korai nagy mestere Csokonai. Ahogy, amilyen magától értetődően folynak ki a lúdtollából a szavak, az meghökkentő, pláne, ha figyelembe vesszük – itt visszaütköz arra, amit előzőleg mondtam –, hogy milyen hallatlanul bonyolult, gazdag versmértékeket használ, olyanokat, amelyeknek a megcsinálásába ma is, a nagyon erősen előreugrott magyar verstechnikával is, beleizzadna a költő.

Riporter: Kazinczy például megróttá azért, hogy *lepe* helyett *pillangót* írt, mert az milyen pórias.

Nemes Nagy Ágnes: Pechje volt szegény Kazinczynak a *lepével*. Az nem ment tovább, a *pillangó* viszont ma gyönyörű szónak számít. Azért még nem is Kazinczy, hanem talán Kölcsey róttá meg, hogy a *palást* szót merte használni a

lepel helyett. Itt nem döntött az utókor, nekünk mind a két szó magasztos nyelvrétegből való. No persze, az irodalmi nyelvnek és ízlésnek a változása állandó. — Nem szabad azonban elfeledkeznünk az elragadó, az édes Csokonai mellett, valamint a természetes Csokonai mellett a tragikus Csokonairól sem. Micsoda mély tragikum van abban a versében, amit tüdőgyulladásáról írt, és micsoda hallatlan költői erő a kifejezésben, amikor azt mondja: „Mellem csontboltján irgalmatlan/sarkával rugdos két halál”.

Riporter: És milyen modern hangzású, akár XX. századi költő is írhatta volna.

Nemes Nagy Ágnes: Éppen azért választottam idézetnek. Vagy ott van a nagy filozófiai vers: „Lenni vagy nem lenni, kérdések kérdése, / melynek nehéz, kétes, szép a megfejtése”. Gyakran idézzük ezt, de nem tudom, figyelted-e, hogy milyen érdekes ez a három jelző így együtt. Azt mondja: „... melynek *nehéz, kétes, szép* a megfejtése”. Ez a három jelző majd-hogynem ellentmond egymásnak. Először azt állítja, hogy a kérdés *nehéz*. Megfejthető, de nehéz. Másodszor azt állítja, hogy *kétes* a megfejtése, nem is biztos, hogy megfejthető. Harmadszor erre a két komor szóra gyorsan rácsapja a *szép* jelzőt, hogy mindezekkel együtt *szép* a kérdés megfejtése. Nagyon hasonlít ez a XX. század költői gyakorlatára, ahol a jelzők, például Ady jelzői, nemegyszer megtagadják egymást. Egy csokorba fog Ady egy csomó olyasféle jelzőt, amelyek meglehetősen divergálnak egymástól. Lám, Csokonai ezt már a XVIII. században előlegezte. És miközben mindazt a mélységet, a nagy kérdésre figyelő gondolatiságot, sorstudatot megtaláljuk benne, ami a magyar irodalomra jellemző, van egy különleges tulajdonsága is, ami keveseké a mi líránkban. Ez az ő sajátos bája, intimitása, az, hogy mindig be tudja magát lopni az emberek szíve csücskébe.

NEMES NAGY ÁGNES

SZABÓ LŐRINC, ILLYÉS GYULA, NAGY LÁSZLÓ VERSMONDÁSÁRÓL

VÁLASZOK BÁN MAGDÁNAK*

Major Tamás sokszor emlegeti, hogy őt a költők tanították verset mondani. Az emberekben pedig él egy olyan hiedelem vagy valós vélekedés, hogy a költők nem tudják igazán jól felolvasni a verseiket, és ez a két vélemény ellentmondani látszik egymásnak. De azt gondolom, hogy ezt Major Tamás is sokkal szélesebb értelemben értette, úgy, hogy a költők sokkal inkább ki tudják fejezni, érzik, tudják a vers gondolatiságát. A most megjelent hanglemezek közül az egyiken Szabó Lőrinc mondja a verseit, a másikon Illyés hangján hallhatjuk verseit, és a harmadikon Nagy László szólal meg. Hogyan mondtak verset ?

Szabó Lőrincel is, Illyés Gyulával is és Nagy Lászlóval is a „fordulat éve” táján ismerkedtem meg személyesen, mint Eötvös-kollégista bölcsészhallgató. Később, kiadói szerkesztőként könyveiket gondoztam, a barátságukba fogadtak, s annak is jó néhányszor a tanúja voltam, hogyan mondták el a verseiket. Teljesen igaza van Major Tamásnak: a költő versmondásából nem a produkció „színészi” részét kell és érdemes elsajátítani, hanem a költői értelmezést, hiszen a költő van mégiscsak a legközelebb a saját verséhez. Ez filozófiai közhely, Heidegger is hangot adott ennek egyik tanulmányában, amikor kijelentette, hogy az igazi műértés, „az igazi magyarázat sohasem jobban érti a szöveget, mint ahogy szerzője értette, viszont nagyon is másképpen érti. Ennek a másnak azonban olyannak kell lennie, hogy ugyanarra vonatkozzék, amiről a magyarázott szöveg gondolkodik.” De erről a közhelyről gyakran megfeledkezünk. A költő, miközben a versét mondja, nemcsak az értelmével, hanem (leszámítva előadása

* Elhangzott a Kossuth Rádióban 1985. július 19-én. Közléshez át dolgozott szöveg.

szükségképpen amatőr fogyatékoságait) indulataival, hangsúlyozásával, érzéseivel, a hangja intonációjával is magyarázza szinte mindazt, amit a fogalmak nyelvén a papiroson megteremtett. Éppen ebből a szempontból figyelhet föl e három lemez meghallgatója, még a költők személyes jelenléte nélkül is, olyan jellemző különbségekre, amelyek talán azt is megvilágítják, amire Major Tamás gondolt. A legfontosabb, s azt hiszem, Major Tamás nagyszerű televíziós órájának is ez volt a legnagyobb tanulsága, hogy a verset nem szabad színpadi szövegnek tekinteni! Nem szabad tehát eljátszani, hanem valóban értelmezni kell, és ezt az értelmezést alázattal illik tolmácsolni. Egyáltalán nem bizonyos, hogy az előadó értelmezése egybeesik a költő értelmezésével, Heidegger idézett gondolata is erre utal, de hát ez nem is baj, hiszen különben hogyan mondhatnák el kitűnő művészek másként és másként, de egyként hitelesen és meggyőzően ugyanazt a verset? Úgy, hogy mindegyik előadásnak, értelmezésnek megvan a szuverén légköre, vonzása, értelme és szuggesztíója.

Természetesen Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, vagy Nagy László is másként mondtak verseket, s bár nem voltak tanult vagy hivatásos versmondók, ahogyan előadták a dolgaikat, azzal mégis kifejeztek valami alapvetőt és lényegeset a saját költői természetükből és karakterükből. Ez viszont utánozhatatlan és eltanulhatatlan, mert ez értelemszerűen is csak az övék, az ő szellemi arcuk elidegeníthetetlen és félreismerhetetlen karaktervonása. Szabó Lőrincel kezdve a sort: szeretném elmondani, hogy tapasztalatom szerint Szabó Lőrinc egészen másképpen mondott verset közönség előtt, mint amikor eszmecsere vagy vita közben, mintegy argumentum gyanánt, baráti társaságban olvasott föl. Sokan azt mondják, hogy Szabó Lőrinc versmondása száraz. Lehet. Sőt azt is hozzátenném, hogy amikor a közönség előtt adott elő, akkor ezt a száraz, tanáros hangot igen széles és élénk színészi gesztusokkal kísérte, s ezektől ő olyan hatásokat remélt, amelyben csak az hihet komolyan, aki maga is csak a vágyaiban színész. De amikor négy szemközt adott elő verset, mert

valamit meg akart magyarázni, meg akart világítani a verssel, akkor ez a száraznak mondott hang átlelkesült, s ezt sajnos nem őrzi hangfelvétel. Nagy veszteség ez, mert Szabó Lőrinc mint egy messze földön méltán híres mesterember, aki mindent tud mestersége, tehát a költészet titkairól, de ezt a mindenttudást és természetesen magát a verset sem misztifikálva a versnek, mint legmagasabb rendű és legbonyolultabb szellemi szerkezetnek és rendnek a működését tudta előadásmódjával érzékelteni, láttatni szinte. Úgy tette mindezt láthatóvá és érthetővé, mint egy órás-mester a legfinomabb svájci óra szerkezetét. Emlékszem, 1955-ben, amikor újra fölmerült annak a lehetősége, hogy a Szépirodalmi Könyvkiadó új kiadásban megjelentesse az ő nagy lírai verses regényét, a *Tücsökzenét*, akkor rendkívül lelkes lett, és elhatározta, hogy kiegészíti néhány (néhány? az íróasztalán ma is ott van egy füzet, amelybe beleírta a tervezett darabok címét, nyolcvan, vagy százat! sajnos idő és körülmények, de legfőképpen egészségi állapota miatt csak tizenhetet írt meg aztán) verssel a régi, 1947-es kiadást. *Helyzetek és pillanatok* címmel csatolta aztán ezeket a *Tücsökzene* végére. De hát, mint mondtam, betegeskedett, s a Lukács kórházba, ahol ő Bernáth Aurélné dr. Pártos Alice osztályán feküdt, oda jártam be az elkészült versek kéziratáért. Ezeket a verseket ő előbb mindig felolvasta és megmagyarázta. Ezek a magyarázatok azonban nemcsak a vershez fűzött szöveges kommentárok voltak, hanem első-sorban és főleg a hangnak, az előadásmódnak a magyarázatai. Úgy kibontotta a verset, miközben és ahogyan mondta, a háttérét is, azt, hogy mi, mit jelent, melyik mondatrész, alá- és fölérendelés milyen érzelmi vonatkozásban áll a másikkal, hogy azt nem lehet elmondani, s nagyobb baj, hogy ezt a fajta előadásmódját nem őrzi, nem őrizheti hanglemez. Az egyik vers például, amelyet ott írt, a *Merénylet víz*, éppen egy kórházi élményéből született. „Ahogy a látóterembe beúszott / a kópárkány alól”, már tudnillik egy ismeretlen szép fiatal nő az uszodában; így kezdődik a vers, és Szabó Lőrinc odahúzott az ablakhoz, hogy lássam és ellenőrizsem; ez a „látótér”

pontosan olyan, ahogyan ő leírta, mert betegszobája ablakából, amely az uszoda vizére nézett, csak a medence egy részét lehetett látni, s ez magyarázza aztán a vers befejezését is, hogy „A beton- / párkány nőbe és képbe belenyírt — / kettévágta, akár egy gíjtot!” S mindezt a női szépség iránti kamasz-rajongás lángolásával adta elő.

Illyés egészen másképp mondott verset, ez a lemezzől is hallatszik.

Szemérmesen és indulatosan. Ellentmondásosnak tetszik? Pedig csak Illyés költői természete fejeződik ki benne. Miért mondott ő nagyszerűen verset? Azért, mert rábízta magát versének az indulatára! Ugyanakkor szemérmes is volt, aminek közvetett bizonyítéka lehet, hogy én például tőle sokkal több „idegen”, tehát más költőtől származó verset — főleg Petőfit! — hallottam előadni, mint saját versét. Érdekes, hogy saját versét tulajdonképpen nem szívesen mondogatta, mert volt benne egy kis lámpaláz is, ami kezdetben elfátyolozta egy kicsit amúgy is rekedtes hangját, amely aztán az indulat izzásában később föltisztult. Mi a vers? Erről annyi vélemény kering a világban, ahány költő. Illyés mindig azt mondogatta, hogy a verset egy nagy indulat szüli, olyasmiről, amit másképpen nem lehet elmondani, megfogalmazni, kimondani, csak versben. A vers egyébként — s ezzel mindig a franciákat idézte — istenkísértés, amelyre csak nagy indulat mer vállalkozni, és ez a nagy indulat nemcsak a verseiben, de a versmondásában is ott lüktetett, aminek nagyszerű, hallható példája a *Nem volt elég* — Illyés Gyula előadásában. De nagyon szeretett Petőfit mondani, részint annak érzékeltetésére, hogy mennyire modern és bonyolult és többretegű tünemény is a Petőfi-vers látszólagos egyszerűsége, részint pedig a legkülönfélébb dolgok igazolására. Neki osakugyan Petőfi volt egy sereg kérdésben a bibliája; így például annak oktatására, hogy a megengedő „is” szócskát mindig az állítmány végére kell helyezni, Petőfinek ezt a két sorát idézgette

folyton: „Ha nem születtem volna is magyarnak, e néphez állanék ezennel én”. Az ő versmondása hitelének – hogy nagy szót használjak – az etikája, hogy ő csakugyan hitt is annak az indulatnak az igazában, a jogosságában, amely a versét létrehozta. Ez nagyon fontos! Ráadásul neki az volt a meggyőződése, hogy a költő verse – most nem a versmondásról beszélek – valami titokzatos módon arról is vall, hogyan szedi a költő a levegőt, valamiképpen lenyomata a beszédmódjának és az ihlete fizioiogiájának is, ha ugyan lehet ilyesmit egyáltalán kijelenteni. Az ő versmondását, gondolom nemcsak számomra, mindenesetre ez tette, előadói teljesítménynek is, felejtethetlenné.

A harmadik hangalbum, ami most megjelent, Nagy László hangját őrzí.

Ki, hogyan mond verset, az természetesen attól is függ, hogy milyen a hangja. Nagy László például érezhetően egy kicsit emeltebb hangon mondta a verseit, ami részint onnan ered, hogy neki lírai tenor hangja volt, részint pedig abból a költői meggyőződésből következik, amellyel ő hitte, hogy a versszöveg nem közönséges szöveg, hanem ünnepi, sőt: szakrális szöveg, amit éppen ezért nem lehet hétköznapi módon, „prózában” elmondani. Rendkívül tanulságos példa és személyes élmény volt számomra ebből a szempontból is, ahogyan egy alkalommal, a hetvenes évek első felében, a Rádió egyik Versszínpad-műsorában, amikor a *Seb a cédruson* című verséről beszélgettünk, befejezésül elmondta ő maga ezt a verset. Már az is rendkívül érdekes, elvileg is, hogy el lehet-e, és hogyan lehet elmondani egy – képverset? Nagy László megmutatta! Nagyon sajnálom, hogy ez nincs rajta ezen a lemezen, s tudtommal egyetlen Nagy László-lemezen sem szerepel, pedig megvan, ott lappang a Rádió hatalmas hangarchívumában, csak elő kellene – sziszifuszi munkával – bányászni. De megérné a fáradságot, mert abban a műsorban Nagy László a költészetről általában és saját költői

törekvéseiről is rengeteg fontos és megszívlelendő dolgot elmondott. Ráadásul ritka alkalom volt ez azért is, mert ő nem szerette magyarázgatni a dolgait, meg is írta egyik versében, hogy „műveld a csodát, ne magyarázd”. De ebből a beszélgetésből kiderült, mennyire adott ő arra, hogy a csoda gyakorlása közben azért meglegyen a versének a racionális, sőt: szinte kézzel tapintható hite is! Nem emlékszem pontosan, mert legalább tíz esztendeje készült ez a műsor, de a vers keletkezéséről szólván, arról bizonyosan beszélt, hogy valakitől kapott egyszer egy darab cédrust, amiből szeretett volna faragni valamit, s csak munka közben vette észre, hogy a fának hibája van, „seb” van a cédruson. Olyan seb, mélyedés, ami meg is határozta az egész faragvány lehetőségeit, azt, hogy mit lehet belőle csinálni, formálni. Diktálta szinte a művet. Ezt testesíti meg, első szinten, vizuálisan, a képvers formájában a *Seb a cédruson* – az az elfektetett 0 és 8-as, aminek persze van egy áttételesebb, költői jelentése is, hogy tudniillik (nagyon leegyszerűsítve) nemcsak a cédrusnak, hanem a világ minden létezőjének a testén, sorsán ott van a seb, és a képvers – már a formájával is – azt szolgálja, hogy ez a felismerés, rádöbbenés félreérthetetlen legyen. Amit elmondott a versről, azt később, a versmondásával érzékeltette is, a hangsúlyaival, az elkomorulásaival, ami áthajlott valami dacos bizakodásba is. Mindezt egyszerre érezni lehetett, s ez megint olyasmi, amit egy színész technikailag talán jobban megold, de a jelentésnek: a gondolati, az érzelmi és az indulati jelentésnek ezt az összetettségét, vagy ha tetszik, természetes összetartozását senki se tudja olyan pontosan, olyan magától értedődően megéreztetni a másik emberrel, mint a versét mondó költő.

DOMOKOS MÁTYÁS

SOKFÉLE

„A VERS RÍMPÁRJAI ELŐRE MUTATNAK”

TALLÓZÁS FELVÉTELI DOLGOZATOKBAN

Az egyetemi kollégák gyűjteménye elsősorban a lexikális ismeretek hiányát, pontatlanságát tükrözi.

Mégsem az ilyen típusú hibákat érzem igazán veszélyesnek. Pontosabban, alaposabban kell tanulni, mert ezek *megtanulható dolgok*.

A gimnáziumi irodalomtanítás nem elsősorban a lexikális ismeretanyag, életrajzi adatok elsajátíttatását jelenti. Az órák középpontjában a mű áll. A cél az, hogy a tanulók jártasságra tegyenek szert egy adott irodalmi mű megközelítésében, értelmezésében, az értékek felismerésében. Meg kell tanítani arra a diákokat, hogy gondolataikat írásban és szóban pontosan, világosan, értelmesen meg tudják fogalmazni. Ne érezzék úgy, hogy elvárjuk tőlük a feleslegesen bonyolult mondatokat, közhelyeket, a dagályos fogalmazást. Egyik dolgozatban olvastam: „Ivan Iljics életében váratlan fordulatot jelentett halála.”

„Gyűjteményem” ilyen jellegű idézetekből áll. Nagy részükkel felvételi dolgozatokban találkoztam. Ezeket osztályaimban fel szoktam olvasni. Nem elsősorban azért, hogy ne vessünk más csacsкасáგain, hiszen mi is követünk el hibákat. Céлом az, hogy amennyire lehetőségünk van rá, igyekezzünk ezen a jelenségen változtatni.

Petőfi-dolgozatok

Ez az az Alföld, amelyet több magyar író és költő is tollhegyre tűzött már — Petőfi újra leszállt a földre — Művészien fogalmazza meg a költő azt, hogy mikor felröpül a felhők közelébe, mosolyogva néz fel rá a róna — Szeretné, ha a szemfödél is ott hullana rá — Petőfibe az Alföld szeretete együtt ivódott be a szülőföld szeretetével — Ebben a költői képben megfigyelhetjük a bemutatott táj élethű visszaadását, amely nagyon sok líraiságot és népiességet hordoz magában; — Az egész mű nyelve csodálatos költői jelzőkkel átszőtt, népi elemeket hordozó nyelvezet.

Ady-dolgozatok

Ady visszatér a Gangesz partjáról, Párizsból, és most néz a Tiszára, a természet szépségeire — Szimbolizmusa eszköz kezében, amellyel az elmaradott népet ostromozza — A vers fokozás — fokozása annak a folyamatnak, amelyben az akkori magyar társadalom elindult, amelynek utolsó állomása a terméketlen mocsár.

József Attila-dolgozatok

Néhány nekifutás után sikerült megtalálnia egyéni stílusát — A konyha vakolata azon gondolkodott, hogy lehulljon-e — A vers következő részében a költő az udvarra viszi el az olvasót — A költemény tartalmi gazdagságát a költői nyelv szépségével juttatja József Attila irodalmunk legértékesebb versei közé — József Attila verseivel tüntet az elnyomás ellen: „Hagyja a dagadt ruhát másra / engem vigyen fel a padlásra” — A felemelkedést a legkiválóbb darus, József Attila segítette — József Attilának jutott az a feladat, hogy vezesse népét, és fennhangon hirdesse a jövőbe vezető göröngyös, de szép utat — A költő ahol tudott, segített — József Attila a proletáriátus zenéjét pengette a költészet lantján — A vers erős rímpárai előre mutatnak.

Móricz-dolgozatok

Móricz alkotói korszakát 10-es, 20-as, 30-as évekre oszthatjuk — De az anya már nem tudott mosni, hiszen közben beesteledett és a tüdejéből vért köpött. — A felnőttek viaskodása a gyermekre rányomta a kor bélyegét — A szappan beszerzéséhez azonban pénzre van szükség, és itt lapul a probléma.

BERTHA IRMA

„JÓZSEF ATTILA A FACIPELÉS MITIKUS EREJÉT A VALÓSÁGHOZ KÖTI: ÜGYEL ARRA, HOGY EL NE SZÁLLJON A KALAPJA”

FELVÉTELIZŐK ÉS VIZSGÁZÓK ÍRÁSBELI DOLGOZATAINAK HIBÁIRÓL

A szomorúan derűs válaszok összegyűjtése iránytű a jó pedagógus számára: jelzi a hiányokat, melyek egyaránt fakadhatnak hiányos felkészülésből és rossz felkészítésből. A fő ok rendszerint az, hogy a megtanult fogalmak, nevek mögött nincs elegendő tárgyszeret,

olvasmányélmény, így akadálytalanul keveredik össze bennük jó és kevésbé jó, de mindenképpen karakterét veszített lexikonadat. Sok meglehetősen hiba forrása a rossz logika, a téves asszociáció. Ha felismerjük: miért és hogyan okoskodott a vizsgázó, máris kulcsot kapunk a kezünkbe, milyen módon vehetjük elejét téves feltevéseknek.

Az itt közölt anyagot azok az egyetemi oktatók gyűjtötték az ELTE magyar szakán, akik tanulni akartak a hibákból, abból is, amit a felvételizők hoztak magukkal, s abból is, amit munkájuk nyomán tévesen, eltorzulva kaptak vissza. Természetesen senki sem akarja mindezzel azt mondani, hogy minden vizsgázó tudatlan vagy mindent rosszul tud. Ez a gyűjtés inkább Deák Ferenc híres lódoctorkönyvének ábrájához hasonló, amelyen minden betegség egy helyen fordul elő, jóllehet nincs a világon ló, mely erre élő példa lehetne. Tanulmányozni kell tehát egy ilyen kollekciót, kutatni lélektanát, feltárni gyökereit. Erre jó ez a hibagyűjtemény. De azért valljuk be: olvasmánynak sem utolsó.

Régi magyar irodalom

Bornemisza kortársai: Baróti Szabó Dávid, Zrínyi — Reformátor írók és művek: Csínom Palkó, Te vagy a legény, Mikes, Czuczor, Komjáthy — Szenci Molnár Albert: balladagyűjtő — Janus Pannónius barokk költő — Katolikusreformáció — Nyéki Vörös Mátyás: Cincinnábulum — Pázmány alapított egy egyetemet Csehszlovákiában, a Pázmáneumot, Pesten pedig az Eötvös Loránd Tudományegyetemet — Balassi: Pünkösdi szép napján — Kecskeméti Vég Mihály: LV. zsoltár. Megzenésítette Pálóczy Horvát Ádám — Balassi: Szép magyar Elektra — Balassi: Tartózkodó kérelem — Janus Pannónius: Búcsúja hazájától — Balassi: Búcsú Váradtól — Báthori István: szerelmes lett Balassi feleségébe — Báthori István Balassi nevelőapja — Júlia-versek: Balassi versei Szendrei Juliához — Balassi beleszeretett Lengyelországban főbírlőjének feleségébe, Céliába — Júlia-ciklus: Lesznai Annához írott versek — Célia: Szárkándi Júlia — Célia: Balassi epikai műve — Balassi Szentendrán halt meg, a szentendrei vár ostromában — Balassi Bálint Esztergom alatt lábát törte — Balassit Esztergomban vadkan ölte meg — Balassi Esztergomban a vár védőjeként halt meg — Balassi Júlia-ciklusának címettje: Csezmicei Júlia — Dávid Ferenc huszita drámaíró — Latin kommunista irodalom — Bethlen Gábor erdélyi novellaíró — „Virágszülő Jézus Mária” — A Szigeti veszedelem címszereplője: Szondi György — A reformáció ideológusa: Martinovics Ignác és Gubec Máté — Gyergyai Albert álneve: Vörösmarty — Pokoljárás: középkori műfaj — Anonymus verseit Vörösmarty fordította le — A Szigeti veszedelem

Prágában játszódik — A reformáció ideológusai: Galeotto, Ilosvai Selymes Péter, Faludi Ferenc, Guttenberg, Bethlen István, Aquinói Tamás, Assisi Ferenc, Káldy György — Anonymus: Vörösmarty ezen a néven adta ki ifjúkori verseit — Balassi históriás énekei: Búcsú Váradtól, Nem írom pennával — Szegedi Gergely: Szabács viadala — Mátyás király halálára írta Apáti a Feddő Énekét — Balassi végvári vitéz és útonálló zsvány, erőszakoskodó bitang volt. Csupa zsenialitás ez a költő — A XVI. század terméke Zrínyi eposza — Balassi leszögezi: nincs jobb dolog a végeknél — Zrínyi Szigeti veszedelem című kiseposza: hazafias témájú — Werbőczy: Tripátium — A Debreceni Disputában Dávid Ferenc és Misztótfalusi Kis Miklós vitatkozik — Janus Pannonius: Huszt — Rákóczi életírója: Lukács György — A sámángyereknek mindenéből kettő volt — Heltai: 99 fabula című munkája — A reformáció jelentős írói: Heltai, Pesti Barnabás, Pázmány Péter — Comenius fő műve: Didactiga Magna. — Zrínyi a reformáció vitaírója — Sylvester patrónusa Nádasdy Pál, illetve Nádasdy Sándor — Bornemisza Péter Itáliában ismerkedik meg Balassival — Az Ördögi kísértetek önéletrajzi mű — Reformátor író: Méliusz József — Gyergyai Albert: Argirus tragédiája — Apácai után lépett fel Balassi Bálint — Magyarország a XVI. sz. leghátrányosabb helyzetű állama — A nyelvújítás indította el a kulturális forradalmat — Janus Pannonius a katolikus egyház hatalma ellen harcolt — A teljes bibliafordítás Bornemisza Péter érdeme — Kecskeméti Vég Mihály: Carmina Hungarica — Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára nélkülözhetetlen segédkönyv a XX. századi filozófiához — „Virágszőlő Szűz Mária” — Temesvári Pelbárt precerkációs könyve a Stellarium — Mikes többször kért földet Mária Teréziától — Rákóczi: Mikes hű gazdája — Mikes szerelme Csajághy Laura volt, aki nem viszonzta érzelmeit — Mikes Rodostóban élt élete végéig — Mikes Gróf P. S. grófnéhoz címezte leveleit — Mikes kuruckori költészetünk alakja, legismertebb műve a Rodostói levelek — Mikes II. Rákóczi Ferenc segédje volt — Mikes gazdája földjén élt — Mikes a fejedelem lelki ápolója — Mikes levelei: emigrált lelkek sóvárgása — Mikes életművének legfontosabb eleme a fiktív nagynéni — Mikes újítása: a fiktív similis levél — A nagynéni a valóságban fiktív volt — Mikes: Búcsú Váradtól

Felvilágosodás és reformkor

Mondolat: gúnyirat, amit az opportunisták írtak — Verseghy Ferenc és Révai József vitatkoztak a nyelvújításról — Mondolat: Kölcsy munkája a nemzet helyzetéről — Bessenyei: Tariménés, elbeszélő költemény — Földi János: Vajda Júlia férje, — Berzsenyi

Áll előttem egy virágszál — A színügy támogatója: Kisfaludy Stróbl Zsigmond — Kisfaludy Károly: Fanni hagyományai — Berzsenyi: Óda egy versenyautóhoz — Vajda Júlia: Komáromban élő hölgy — Kazinczy: A franciaországi változásokra — Berzsenyi: A magyarokhoz. Röpirat — Kazinczy: Tövises és virányok — Az Auróra: a kör alapítója volt — A nyelv megújításáért hevesen támadni kezdték Kazinczyt az ornitológusok — Kazinczy megkritizálta Csokonait. Erre válasz: A Debreceni Disputa — Kazinczy: Ontológus és neológus . . . Lúdas Matyi bekukkant a vásárra — A Gondolat című folyóirat megjelenésével megindult a nyelvújítási harc — Katona József reneszánsz író — A felvilágosodás hazai képviselője: Beckett — Kölcsey: Búcsú Váradtól — Kölcsey: Szózat — Nemzeti hagyományok: ezzel az elbeszélő költeményével nyert Kölcsey egy pályázatot — Kölcsey Zala megye képviselője — Pozsony: Kölcsey boldogtalan házasságának színhelye — Kölcsey a Mondolat című folyóirat munkatársa — Parainesis: Kölcsey gyermekkori betegsége, amelyben meg is vakult — Nemzeti hagyományok: a költő első jelentős epikai műve — Kölcsey országgyűlési nagykövet Pozsonyban — A Mondolat című irodalmi újság közölte Kölcsey műveit — Kölcsey a romantika királya — Csokonai: Csongor és Tünde — Csokonai: Szép Ilonka — Csokonainak kapcsolata volt Vajda Júliannával, pl. „Hogy Júliára talál, így köszöne néki . . .” — Földi János Csokonai egyetemi tanára, aki eltanácsolta az egyetemről — Diétai Magyar Múza: Bécsben megjelenő újság — Földi János: Csokonai sikertelen drámája — Vajda Júlianna: Csokonai édesanyja — Csokonai: Búcsú Váradtól — Vörösmarty: Szép Heléna — Vörösmarty: Dorottya — Vörösmarty: Guttenberg naplójába — Vörösmarty: A tihanyi echóhoz — A Zalán futása a török időkben játszódik — Vörösmarty a szabadságharc után Gyergyai Albertet rejtegette — Vörösmarty és a Pesti Magyar Színház: Vörösmartynak a színház egyik fiatal színésznőjével viszonya volt — Petőfi: Anyám tyúkjá, elbeszélő költemény — Az apostol. Kisregény. — Petőfi XVIII. századi költő — Petőfi az, aki Vörösmarty kezéből kiveszi a stafétabotot — Vörösmarty: Zalán futása: epigramma

XIX. századi irodalom

Nagyenyedi két fűzfa: magyar népballada — Mikszáth: Uri muri — Jókai: Kárpáti rapszódia (családregény), — Madách: Az ember tragédiája, regény — Vajda János: Búcsú Váradtól — Arany János: Búcsú Váradtól — Arany: Dorottya — Arany János: A falu jegyzője, elbeszélő költemény — „Ég a napmelegtől a kopár szik sarja” idézet: Petőfi János vitézéből

XX. századi irodalom

Juhász Ferenc: Apám (illetve: Anyám) — Radnóti, József Attila és Ady: mindketten a békéért, a fasizmus ellen küzdöttek — Sánta Ferenc: Rozsdaremete — József Attila kirakja a fát, előadja a lopott holmit — József Attila a facipelés mitikus erejét a valósághoz köti: ügyl arra, hogy el ne szálljon a kalapja — Szerb Antal: Egyperces novellák — Szerb Antal XIX. századi író — Egy mű a magyar nemzet múltjáról: Passuth: Esőisten siratja Mexikót — Egy spanyol földműves sírverse, i.e. a II. századból való — Turi Dani az Aranysárkány főszereplője — A Nyugat első nemzedéke: Vörösmarty, Bajza, Tolnai, második nemzedéke: Mikszáth, Simon István, Franz Kafka — Csibe: Móricz Virág — Csibe: Móricz halott kisfiának játékszere — Ady: Búcsú Váradtól — Kosztolányi: Kis férfi panaszai — Ady XIX. századi költő — József Attila XIX. századi költő — Költőcske Mihály, a kiváló epigon, kitűnően meg tudott élni Petőfi stílusának árnyékában — Ady ellenfelei: Péterfi Jenő és Pósa Lajos — Szerb Antal mai magyar író. Novellákat is ír — Illyés Gyula kapta meg a Babits-ösztöndíjat — Szerb Antal: A holdfényes utas — Horváth János: balladagyűjtő — Horatius: Babits elbeszélő költeménye — Ótestamentum: Babits Jónáskönyvének fő hőse — Horatius: Babits sokszor hivatkozott erre a régi görög íróra és filozófusra — Ótestamentum: Babits fordította magyarra — Hollós Korvin Lajos: balladagyűjtő. — József Attila ars potenciája — Szerb Antal emigráns író, antifasiszta — Rippl-Rónai József megfejtette a Jónás könyve részleteit

Világirodalom

Raimbo — Rusztavéli: Ariel, a tigrisbőrös lovag — Dante és Villon: barokk szerzők — Gondor művei alapján beszélünk gondorizmusról — Az aranykor jellegzetes költője volt Horatius, ezért hirdette meg az arany középszer — Tasso: Megszabadított Prometheus — Balsach — Scort: Auvenhoo. — Iliász összegyűjtötte a balladákat — Candid — Newton: reneszánsz író — Baudleuer, Verlin, Rembó — Beckett: Pygmalion — Zola: német író — Voltaire: reneszánsz — Nexő: spanyol író — Camus: német író — Beckett: szocialista realista — Dosztojevszkij: a kritikai realizmus legnagyobbja — Rimbai — Beckett: Kodot-ra várva — H. G. Vels — Servantes — Leonardo da Vinci — Gotto — Stendhal: Vörös és kék — Goethe: Verter — Horatius: Babits barátja és támogatója — Ótestamentum: Villon-kötet, melyet Babits fordított — Ótestamentum: idealista költő volt — Dante felhasználja életművében Babitsot — Gorkij: Éjjeli menedékház — Csehov: Éjjeli menedékhely — A Nibelung-ének meg-

zenésítője: Verdi — Nibelung-ének: Geyer Flórián dala — Goethe: Faust. Regény — Dante francia író — Dante: Jónás könyve — Dante: Dekameron — Horatius: Dante vezetője — Marx: A tőke. Regény — Brecht: A fizikusok — Horatius: Babits műve — Voltaire: futurista író — Voltaire: XII. századi író — Verne: Robinson — Klaus Mann: A varázshegy — Bulgakov: XVIII. századi orosz író — Bernát Soó — Rambau — Beckett: XX. századi német drámaíró — Shaw: My fair lady — Proust, modern zeneszerző — Horacius — „In Horatius” — Az Isteni színjáték műfaja: vígjáték — Rimbai — Dürrenmatt: A filozófusok — Beckett: Gogolra várva — Ótestamentum: Babits első verskötete — Divide comedia — Horatius: Aeneis

Verstan

Hexameter plusz pentameter = epigramma — Egy sorfajta: hetedfeled jambus — Keresztes rimek — Az első sor mindig hexameter, a második mindig pentameter, és ez a spondeusz — Páros rímű hexameter — A Huszt első sora: hexaéder — Fél kereszttrim — A hexameter képlete azért hibás, mert a dolgozatíró nem ért a hivatallal egyet — Inverzió: elképzelés nélküliség — Disztigon — Disztiphon — Pusztító versritmus (= huszita).

Képzavarok, zavaros definíciók

A hömpölygő mondatokat olvasva zenét hallunk a szemünkkel — Verses regény: prózában írott mű, belső lüktetése van — az 1956-os évek — A harang: időadagoló nagy kongó-bongó — A költőnek golyává kellett válnia, hogy továbbadhassa az anyagólva üzenetét — A XX. század embere olyan mint egy száraz fa — Ha a szultán selyemzsinórt küldött valakinek, az nyugodtan főbe lőhette magát — Anyanyelvű egyházi zene — Divina machina: isteni beavatkozás — Iniciálé: latin nyelvű egyházi irodalmi alkotás — Katharzis: amikor megszületik a tetőponton a légkör — Katharzis: a közönség szellemi kielégülése — Katharzis: amikor a néző elégedetten távozik — III. Pince pápa — Memoária: irodalmi műfaj — Szimultanizmus: tettetés — A magyar irodalom korszakai: ókor, középkor, utókor — A hitvitázó dráma Dürrenmattnál is jelentkezik, de egészen más formában — Eposz: kispikái műfaj — A regénynek nincs kötött versformája — Pátosz: emelkedett orgánummal való előadás — A középkor jellemzői: magánkastélyok, én-központúság — Eposz: lira — Improvizáció: átdolgozás

Zene, folklór

Kállai-kettős, Psalmus Hungaricus: magyar népballadák — Balladagyűjtő: Kodály Zoltán — Haydn: Máté passió — Kriza János: Tövises és rózsák — Kármán Kata: népballada — Verdi: A Rajna kincse — Reneszánsz zenei újdonság: a grogrián — Liszt: Psalmus Hungaricus — Jancsó Miklós: Üvöltő szelek — Várkonyi Zoltán: Egy magyar nábob — Mai képzőművészek: Munkácsy, Feszty — Chopin: Kék Duna, keringő — Liszt: Sz-dur keringő — Sopen — A középkor jellemzője: a barokk

Névtévesztések

Bacsányi Ferenc — Dohnányi Jenő — Szokolai László — Bracsay Ábrahám — Wekerle István — Bessenyei Ferenc — Kölcsey Mihály — Toldy Miklós irodalomtörténész — Szkhárosi Horváth Ádám — Virág Péter ódaköltő — Káldy Márk — Dávid Kis Ferenc — Sztárai János — Kisfaludy Stróbl Károly — Gyomlai Artúr — Bárdossy László zeneszerző — Laskai Lajos — Köveczi Béla — Graniczey Tibor.

V. KOVÁCS SÁNDOR

KOMOLY JÁTÉKOK

Szauder József tréfáiból

Tizenegy éve, 1975. augusztus 7-én, 59 éves korában halt meg Szauder József. A Népszabadság nekrológia pontosan fogalmazott: „Jelentős életművet hagyott ránk. A felszabadulás utáni marxista irodalomtudomány egyik legfontosabb teljesítménye az övé. Emlékét megőrzi tanítványai...” Klaniczay Tibor pedig így búcsúztatta augusztus 14-én, a Farkasréti temetőben: „Kedves Jóska, mielőtt végképp hazasiattól a Városból, az Urbsból, mely annyiunk számára — nem utolsósorban a Te tanításaid nyomán — az emberi kultúra legfényesebb központja volt és marad, mint mestertől és barátától búcsúzom Tőled, itt összeseregglő tanítványaid nevében, mint e tanítványok egyik doyenje, hiszen az első egyike voltam ama sokak közül, akik Tőled tanultak irodalmat, művészetet, tudományt, emberséget”. (Kortárs, 1975. 1976.)

Szabad legyen a kései tanítványok egyikeként, azok nevében megszólnom a csendes évfordulón, akik a szegedi egyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetében eltöltött néhány éve során hallgathatták leckéit irodalomról, művészetről, tudományról, emberségről. Asz-szisztensei voltunk, de kíméletlen szigorral bánt velünk: kezdő kézira-tainkat ízekre szedte, agyonjegyzetelte; számon tartotta, mit hányszor olvasunk, értjük-e valójában, amit idegen nyelven idézünk; szeminá-riumvezetésből módszertani magasiskolákat tartott; egyszerűen elő-írta, mikorra várja első könyveinket... Harmincas éveit végén írt Kölcsey-monográfiáját a maga maximális igényei szerint így dedikálta 1961. szeptember 11-én, első közös egyetemi félévkezdésünk legelső napjaiban: „Kovács Sándor Ivánnak ajánlom, 1963-ra várom tőle első könyvét, legalább illet, szeretettel Szauder József”. Olyan köny-vet bizony azóta sem írtam, de hálásan gondolok vissza határozott és szeretetteljes feladatkijelöléseire.

Későbbi megtisztelő barátsága, rendszeres levelezésünk, ritkuló találkozásaink (hiszen ő később Rómába került, én pedig folyóiratnál dolgoztam) mind-mind ifjúságom és pályakezdésem meghatározó emlékei.

Szauder tanári-baráti kritikája sokszor egyenesen nyers volt; aki nem ismerte emberközelből, akár félre is érthette a könyörtelen szere-tet jeleit, amiként kedélyes ugratásai, tréfái, furcsa küldeményei is kiválasztottaknak szóltak. Ahogy a költő írja: „Csak az olvassa ver-semet, / Ki ismer engem és szeret.”

Nem tudom már felidézni, milyen alkalmából (netán minek a vi-szonzásaként, mert tréfás küldemények kigondolásáért nekem sem kellett a szomszédba mennem), 1970. január 28-án én is érdekes aján-dékot kaptam tőle. A dátumot „Kovács S. I.-nak Szaudertől 1970. I. 28. szeretettel” jegyzett dedikációja őrizte meg, az ajándék pedig egy tízoros, XVIII. századnak látszó kézirat volt: a macskaszír receptje!

Talán ő is kapta valaha valakitől, mert nagyobb kézirat levágott alsó csikjának tűnik, jobb széle csipkésre vásott, a sorok néhány utolsó betűjét már lekoptatta az idő. Íme a szöveg szó szerint, betű-híven:

De cerebri morbis obs. LXXXII.

Végyled a Kövér macskát, nyuzd meg, el vetvén a bélit, és minden belső részeit, el vágván a fejétis, tégyed a husat egett borb[a] hadd álljon benne egy éjje[l], reggel egészen a belső reszit meg kell tölteni, borostyán fanak aprora [tört?] zöld ágaival, Sallya, ruta, Levendula, rosmaringal, mindenikbül egy[a]ránt vévén. azután Szalonnával jo búven meg kell ispekelní, és jo búv[en] Szekfüvetis bele dugdosni, ezek után lassu tűznél nyarson meg kell sütni], a melly Sir belőle ki foly ezzel kell kenni a meg meg romlott részt.

A Kenésnek módgya.

Darabos posztóval elsőb dörgöllyék jól meg a nyavalyas tagokat, kezét, lábát, hogy meg melegedgyek, azután kell a Sirral meg kenni.

Az orvoslás történetének kutatói mondhatnák meg, macskaszír-receptünknek van-e orvostörténeti-néprajzi értéke? Hogy a Szauder József ajándékaként hozzám került kézirát kétségkívül nagyobb receptgyűjtemény egyik darabja, nem pedig valami „bűbajos babona” alkalmi lejegyzése, azt a címben szereplő LXXXII. sorszám jelzi. Én csak azt tehetem hozzá: költészetünk története őriz nevezetes adatot arra vonatkozóan, hogy a különleges állatszír különleges bajok orvoslására szolgált. Arany Jánosnak *A bajusz* című versében olvaszuk „*Kopasz-szájú Szűcs György bátyá*”-ról.

Kente, fente ő azt írral,
Kígyóhájjal, medvezsírral,
 Ebkaporral, kutyatéjjel;
 Meg is nőtt az minden éjjel
 — Tudniüllik: álmában.
 S ha fölébredt, mennyi kéjjel
 Tapogatta . . . hiában!

A macskaszír receptje súlyosabb baj ellen, latin címe szerint *De cerebri morbis*, azaz *Agybetegségről* való . . .

Két magyar zászlósúr

Ünneplő nemzet vagyunk, megemlékezéseink azonban jobbára híján vannak a jó kedélynek, a játéknak, tréfának, a diákos kollégiumi hagyományok örökségének. Tarnai Andor 60. születésnapjáról e feledett hagyományok felélesztésével emlékeztünk meg. Nem is a jubileum napján, augusztus 23-án, hanem jóval előbb, még június 22-én, hogy a Leányfalun megtartott baráti összejövetelen, az egyetemi vizsgaidőszak és a nyári szünet előtt, ott lehessenek hallgatóink is: az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén működő diák-kutatócsoportok szeminaristái. Megjelent ugyan „komoly” opus is az alkalomra (a fiatal kutatók írásait tartalmazó *Prodromus* című tanulmánygyűjtemény), a szolid kerti vigalom fénypontja azonban ama két címeres zászló meglengetése, felszalagozása, kitűzése, értelmezése, *Lengetési szabályzatának* ismertetése volt, amelyeket a Tanszék emeritált és mostani vezetője, Tolnai Gábor és Tarnai Andor tudósi-tanári alkatára szabtuk. Az alkalomra készült tréfás dokumentumok dossziét töltenek meg, ezek közül mutatjuk be olvasóink-

nak a két zászlóleírást. Díszesen bekeretezett szövegüket „Juranics” és „Radivoj”, a *Szigeti veszedelem* katonajelmezes zászlótartói ismergették a pajzshordó „Embrulah” apród és „angyali légio” segédletével:

Tolnai Gábor zászlajának leírása

Mit példázzék legyen s honnét vétetett az Ő friss pázsitfünek avagy búzanövesnek *zöldjét* s jól megért gabonának *aranyát* symbola heroica gyanánt megjelentő zászlaja, kin címerül írva Szenci Molnár Albert képe vagyon, fennszóval Néktek most hirdettetik.

Nagy Dicsőségben Híresült Tudós és Vitézlő Nagyurunk, kinek szülővárosa, Kunszentmiklós, zászlóval manapság nem bír, ama hárfás Szent Dávid király psalmusit magyar zubbunköntöskébe öltöztető Szenci Molnár Albert zsoltáriból szabott s azoknak rájárára vont zöld-arany szín zászlóval köszöntessék, annak módjára, amiként az a LXV. és LXXII. psalmus magyar verseiben Molnár Albert által megíratott:

Az szép *sík mezők* ékeskednek
Sok baromcsordákkal,
Villagnak az szép szántóföldek
Sűrő gabonákkal . . .

Teremnek szép *sűrő gabonák*
Az hegyoldalakon
Az szép vetések ingadoznak,

Nőnek, virágoznak,
Mint az *szép zöld pázsit mezőben*
Az füvek villagnak . . .

Az *szép zöld, pázsit mező* jegyezi ifiúságot, az *sűrő gabonák* aranyas színe jegyzi megért termését sok fáradozásnak.

Tarnai Andor zászlajának leírása

„Rakva lévén hitem / Irgalmad erejével, Épít egy zászlócskát / Kezem ő elméjével, / Kit kövessen bátran / Lelkem fáradatlan, / Ha vív ellenségével” — kezdette siralmas éneki 11. versét Rimay János amaz argumentomról: „mit példázott legyen” az Nagyságos Gyarmathy Balassa Bálintnak „az ő fejér vörfölyés kamokából csináltatott zászlója”. Az fő poeta nyomdokában rák hátón mászkáló nyavalyás penánk most ama Főrendű Tudós Személy, Tarnai Andor zászlaját írja

s építi, s ennek az íráskának éretlen ajándékjával tudósítja közönségesen az Összvegyűlteknél Minden Rendit.

Hogy az mostani saeculum kezdeti után 25. esztendőben, Gyulának ékes városában született, Tündöklő Hírnév Adományival Híresült Urunk zászlajának értelmét eszedbe vehesd, bocsásd bé füleidbe szolgálunkat, nyisd meg a te szemeidet az *kék és fejér* szín által jegyzett dolgoknak látására, s meghalljad-lássad setétben bujdokló elméd világosodására azt is, mit repraesentáljanak az zászló szélét beszélő, hosszszant keresztbe metszett vöröfolyék avagy *triangulumok*, s címer képében miért az Bél Mátyás orcája tűnik elénk.

Gyula városa új mesterséggel épített zászlaját Ország Kancelláriáján mostani heraldikus urak kék és fejér színre oszták, várbástya-fogazatokkal megékesíték — ez lészen zászlaja az mi Fő Tudós Urunknak is.

Az fene farkas fogát is példázó hegyes vöröfolyék Ő tudós elméjének éles-erős voltát, constantiáját, auctoritását mutatják; „Tej fejér szín jegyzi / Lágú szívét, engedelmet”; kék szín jegyzi az mindünket befedő nagy kerek kék égboltozatját. Bél Mátyás címerpaisra applicáltatott, megírt képéből pedig követközik, hogy nemcsak honjabeli nyelve szólásával ékeskedő, hanem deáki s germán nyelvnek is álla általa természeti és kellete szerint való tudománya és állapotja helyére; mert mindezen nagy jeles és csudálatos tudományokra oly éber, ifjakat s véneket személyválogatás nélkül szüntelen vigyázással vagyon, hogy távol való hertelen tekintéssel is az tudomány szép kamokáinak felemelt virági fényesen láttathatnak az tudós szemektől rajta.

Az archaizáló stílus ötlete korántsem új lelemény. „Nemes és vitézlő férfinak, Varjas Bélának, igen tudós úrnak, nekem hajdan mesteremnek, mostan pedig kedves barátomnak 60. születésnapjára egészséget, békességet és hosszú életet kívánok” — kezdte köszöntőjét az 1970-ben megjelent *Varjas Béla-Emlékkönyv* (a *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*) élén Klaniczay Tibor, s a teljes köszöntő szövegét a régi magyar irodalom stílusában írta meg. Szépirodalmi mestermű is született e stílusnem alkalmazásával századunkban: Weöres Sándor remeklése, a *Psyché*, s ehhez folyóiratunknak is köze van. A *Psyché* végleges szövegébe felvett *Levélváltás* Nagy Péterre, „Győr városának nemes consiliariususa” nem más, mint az Irodalomtörténet főszerkesztője; Petőfi és Kisfaludy Sándor alakját Weöres Sándor Csernus Mariann és az ő „Psyché-kori” stílusú leveleivel illesztette bele a *Psyché* kompozíciójába.

De nem volt idegen a tréfás, a játékos tárgy iránti figyelem a magyar irodalomtörténetírás immár klasszikus alakjától, Horváth Jánostól sem. Az a diákdolgozatokból és feleletekből kiszedegetett hibajegyzék-típus, amit jelen számunkban Berta Irma tanárnő és V. Kovács Sándor

gyűjtése képvisel, Horváth János *Tanulmányok* című kötete *Egyetemi hallgatók magyar irodalomtörténeti dolgozatairól* címmel közreadott írását tisztelheti őseként. „Azonban ne vessünk is egy kicsit e fárasztó szemle végeztével!” — zárja 1937. évi tanévnnyitó előadásának komoly fejtegetéseit Horváth János, és ontja a ma is nevetető példákat: „Voltak némi előzményei, de azok a háttérben mozogtak”, „A szenvedőkhöz lehajlása kölcsönöz szárnyakat tollának” stb.

Idrizi Osman, az ozalyi gyümölcsárus

A *Zrínyi-Könyvtár* 1985 augusztusában megjelent I. kötete, az ELTE Zrínyi-szeminárium tagjai által sajtó alá rendezett *Prózai művek a Névmutató* 751. lapján, az *I* betűs nevek elején ezt tünteti fel: „Idrizi Osman ozalyi gyümölcsárus 983.” A kötet 757 számozott lapból áll, hogyan lehetséges tehát, hogy a 983. lap Idrizi Osman névvel mégis belekerült?

Elmondom a történetét.

Zrínyi földjén című útijegyzetemben (Népszabadság, 1983. december 16.) megírtam már, hogy 1983 hideg novemberében a zágrábi Zrínyi-gyűjteményben kutattunk két kiváló hallgatómmal, Hausner Gáborral és Orlovsky Gézával. (Ők voltak később Leányfalun a Juranics és Radivoj szerepét játszó zászlótartók.) Szabó Zoltán barátunkkal, aki akkor a zágrábi egyetem magyar lektoraként dolgozott, ellátogattunk a költő szülőhelyére, Ozalyba is, ahonnan késő este tértünk vissza. A buszmegállóban legalább egy órát kellett várnunk a kényelmes karlováci járatra, s tétlenül toporogtunk Idrizi Osman, a török gyümölcsárus bódéja előtt. A derék török kereskedő rendületlenül égette kis boltjában a gyertyát, matatott a szép almák és mandarinpiramisok között, bár nem vásárolt már nála senki.

Hadd valljam meg most: akkor határoztuk el, tervezgetve a *Zrínyi-Könyvtár* I. kötetét, hogy emléket állítunk e békés ozalyi töröknek: ha megjelenik könyvünk, belecsempésszük nevét a *Névmutató*ba.

— De milyen lapszámot írunk mellé? — kérdezték a játékra azonnal kész fiúk —, hiszen egy valóságos lapszám félrevezető lesz, mert aki a hozzá tartozó lapon keresi e nevet, nem fogja megtalálni.

— Legyen a lapszám a zágrábi kutatóút és ozalyi látogatásunk éve: 1983, azaz 983 — adódott mindjárt a kézenfekvő válasz —, ekkora terjedelemre úgysem rúghat a könyv.

És így lőn. Bocsássa meg nekünk e csínytevést mecénás Kiadónk és az utókor.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

SZEMLE

HERCZEG GYULA: A RÉGI MAGYAR PRÓZA STÍLUSFORMÁI

A mai kutatókat egyre jobban érdekli az írói üzenet megszövege-zése, a nyelv és a gondolat, a szuperstruktúrák és az aktuális szöve-gek kölcsönhatása. Ezeket a törekvéseket tükrözi Herczeg Gyula új kötete is. *A magyar próza stílusformáival* foglalkozó harmadik könyve a XX. és a XIX. század után a régi magyar irodalom felé fordult, tehát szinte úgy járt el, mint az a detektív, aki a jól látható nyomok-ból s tényekből kiindulva egyre mélyebb és szétágazóbb összefüggé-sekre bukkan. A szerző külföldön is elismert tudós romanista, s így annál meglepőbb, mennyire beleásta magát a magyar irodalmi stílus kialakulásának összetett kérdéskörébe. Bizonyos, hogy az olasz s általában a neolatin nyelvek egyes sajátosságai, a középkori latin jellegzetességei nagy segítségére voltak a magyar problémák meg-fejtésében, sőt megkockáztatnánk azt a megjegyzést is, hogy talán éppen széles körű ismereteinek köszönhető problémaérzékenysége. Valóban igaz az a Goethe-mondás, hogy anyanyelvét csak az ismer-heti igazán, aki másokét is elsajátította.

A régi magyar prózával foglalkozó kötet bizonyos értelemben követte az első kettő felépítését: elsősorban abban, hogy nagyobb terjedelmű, összefüggő szövegek bemutatása, majd részletes, jól át-tekinthető elemzése után vonja le következtetéseit. Szorosabban a XIX. századi elemzésekhez kapcsolódik: ahogy a múlt század stílus-elemzéseinél sem az uralkodó ízlésirányokra építette szövegelemzé-seit, itt is eltekintett tőlük, nem úgy, mint a XX. század esetében, ahol impresszionista, expresszionista stb. törekvések nyelvi meg-valósulását taglalta. Új kötetében ezt azzal indokolja, hogy „[a nyelvi tények] (. . .) egymással összefüggő rendszert alkotnak; ennek fejlő-dése nyilván külső tényekkel kapcsolatban megy végbe, de a nyelvi jelenségeknek mégis sajátos mozgásuk van, amely belső adottságok-ból folyik, illetve sok esetben függ az író mintáitól, tanultságától, de tekintettel lehetünk az író egyéniségének, céljának vagy akár a a szövegbe öntött tartalomnak befolyásoló erejére is”. (6. l.) A gon-dolatsort azzal folytatja, hogy Mikes nyelvét nem lehet tipikusan felvilágosodás kori prózának tekinteni, ahogy Faludi Ferenc „két-

arcúságát” is emlegeti irodalomtörténeti megállapításokra hivatkozva. Ennek ellenére ez a módszertani purizmus mégsem indokolt, éppen akkor nem, ha a kutató saját szavait is figyelembe vesszük. Természetesen nem minden esetben lehet a kor irodalmi, esztétikai, filozófiai felfogásának hatását egyértelmű kizárólagossággal megállapítani, de a Riegl által a művészettörténetbe bevezetett „Kunstwollen”-fogalom nemcsak az irodalomtudós számára lehet termékeny, hanem még a Herczeg által tárgyalt nyelvi jelenségek, illetve írók esetében is jól megfigyelhető: a XVIII. század két fenn idézett alkotójánál is érdekes lett volna régi és új (főként Faludinál) jól megfigyelhető harcát végigkísérni, Zrínyi és Pázmány bemutatásakor pedig meg lehetőségen kézenfekvő a barokk ízlés alakító szerepe.

Herczeg a régi magyar próza bemutatásakor elsősorban a mondat-szerkezetek és a közlésmódok kialakulását vizsgálja, akár a régebbi kötetekben, de újdonságként részletesen ismerteti az idézetek hang-, alaktani és lexikai sajátosságait, sőt a maitól eltérő mondattani építkezési formákat is. Így a mellékmondati igemódok eltérését (tárgyi, időhatározói és célhatározói mellékmondatokban feltételek jelen a mai felszólító mód helyett), a múlt idők (folyamatos, régmúlt, elbeszélő, befejezett) használatát jól megválasztott példákon tanulmányozhatjuk, akár a tagmondat-értékű határozói igeneveket. Lexikai vonatkozásban nemegyszer olyan szók vagy szókapcsolatok kerülnek elő, amelyek az eddigi szakirodalomban csak későbbi szövegekkel kapcsolatban vagy egyáltalán nem ebben a formában fordultak elő. A szerző erre mindig utal, de sohasem hangsúlyozza új eredményeit.

Herczeg érdeklődését leginkább a mondatban realizálódó beszédaktus foglalkoztatja, vagyis az író céljának s e cél nyelvi megvalósításának problematikája. Ahogy az egyes régi szövegeket a szerző a könnyebb megértés s az elemzés megkönnyítésére „átírja”, hogy annál biztosabban térhessen vissza az eredetihez, vagy ahogy rámutat ugyanannak az írónak a stílusváltására, rokon törekvéseket mutat a mai szövegtan művelőivel, akik ugyancsak a legkisebb egységekig hatolva akarnak egy-egy szöveget átvilágítani. Herczeg hagyományos stilisztikai módszereivel is meggyőzően igazolja például Bethlen Gábor esetében a Dóczy Andrásnak és a török Halil pasának írottak különbségét, mintegy azt a szövegtani alaptételt bizonyítva, hogy a címzett személye és az elérendő cél, vagyis a perlokúció még a mondat legkisebb egységére is kihat.

Ahogy a régi levelek még magukon viselték az élőszóbeli előadás jegyeit, vagy ahogy a mindenkori szónoki beszédnek igen erősen tekintetbe kell vennie a hallgatóság értelmi és érzelmi reakcióit, az írott szöveg sem tekinthet el olvasója személyétől. A Heltai Gáspár stílusát „életszerűnek” minősítő s erre igen meggyőző szemelvény-

anyagot idéző szerző éppen a beszélt nyelvi sajátosságokból közelíti meg a szabad függő beszéd kérdését: az átképzeléses előadást, amely az egyenes beszéd egyes szám első személye helyett a harmadikat használja, de ugyanakkor a megszólaltatott személy helyzetét, gondolkodását érzékelteti. A függő beszéd terjedelmessége és az egyenes beszéd idéző mondatainak egyhangúsága helyett a gördülékenyebb szabad függő beszéd szép pályát futott be a századok folyamán: a magyar irodalomban az egyszerűsítésre törekvős gyakorlatiasságától Bethlenen, Szalárdin át a XIX–XX. századi próza tudatos stíluseszközéig, amikor már a „communis opinio” kifejezésére is igen alkalmas.

A XVI. századtól a XVIII.-ig ívelő stíluselemzés az „életszerű stílus”-t Heltai és Szepsi Csombor Márton szövegein, a „mesterkelt”-et elsősorban Bethlen Gáboron, a „szenvedély és mértéktartás” jellegzetességeit főként Zrínyin és Pázmányon, a „tárgyilagosság felé” tartó irányzatot többek között Kemény János és Bethlen Miklós írásain bizonyítja, a „világosság” képviselői pedig Mikes és Faludi. A legjobb fejezetnek a *Szenvedély és mértéktartás* címűt tartjuk: kimutatja, hogy Magyar Istvánnál a ritmikusan elhelyezett mondatrészek a sok részlet közlésének igényéből fakadnak, s végül retorikus szószaporításba csapnak át, Zrínyi, illetve Pázmány ritmikus tagmondatai viszont már minden részletükben funkcionálisak, s tökéletesen szolgálják az írói szándékot. A tartalom és a nyelvi kifejezés egyensúlya módot ad a szerző példaszerű elemzéseire. Herczeg kiemeli, hogy az ismétlődés, a szimmetria mindig a közlési célnak van alávetve. Éppen ezért itt különösen helyénvalónak tartottuk volna, ha a tudatos barokk mondatépítés példáinál a kor olasz és latin irodalmát jól ismerő Herczeg kitekint a korabeli modellekre is.

Az új eredményekben gazdag kötet mintaszerű felépítését, tiszta logikáját külön hangsúlyoznunk kell. Olyan kitűnő kézikönyv, amelyet mind az irodalom, mind a nyelvészet kutatói és tanulmányozói nagy haszonnal forgathatnak. Éppen ezért kell szóvá tennünk két dolgot: a könyv meglehetősen szegényes kiállítását és a név- és tárgymutató hiányát. Tekintettel arra, hogy a tanulmányt egyetemi hallgatók is használni fogják, jó lett volna egy-két szakkifejezést a kötet lábjegyzeteiben megmagyarázni (pl. parataktikus szerkesztés, anafora stb.). Tudomásunk szerint a Tankönyvkiadó a közeljövőben egy kötetben akarja megjelentetni a három tanulmányt, s akkor a fenti kifogásokat célszerű lenne tekintetbe venni. Ha az olvasó kezében egyszerre lesz mindhárom írás, a kitűnő elemzések tükrében még nyilvánvalóbban láthatja, hogyan szolgálják a nyelvi konstrukciók a gondolatot, illetve hogyan hatnak vissza rá a magyar nyelvű írásbeliségben az évszázadok folyamán. (*Tankönyvkiadó, 1985.*)

T. TEDESCHI MÁRIA

JELENA UMNYAKOVA: MÓRICZ ZSIGMOND ÉS A MODERN MAGYAR PRÓZA

A könyvecske, amely ez évben jelent meg Moszkvában, egyetemi jegyzetként funkcionál a szovjet egyetemeken, ahol a világirodalom tárgya részeként a magyar irodalmat is oktatják, de eredménnyel forgothatják majd a finnugor szakos hallgatók is.

A könyv szerzője Móricz írói pályájának feltérképezését, ismertetését tűzte ki célul maga elé. Majd az 1945 után kialakuló új magyar irodalom főbb képviselőivel is foglalkozik röviden, kiemelten azokkal, akikre Móricz nagy hatással volt.

Jelena Umnyakova hosszú évek, évtizedek óta munkálkodik a magyar irodalom népszerűsítésén a Szovjetunióban. Tudományos érdeklődésének középpontjában mindig Móricz állt. Az Írószövetség vendégeként többször járt Magyarországon, s nagy szenvedéllyel és örömmel látogatta meg azokat a helyeket, emlékeket, amelyek valamilyen módon e nagy íróhoz kapcsolódtak. Móriczról mintegy 20 különböző cikket s nagyobb tanulmányt közölt, több novella fordítása is az ő nevéhez fűződik. Petőfiről, a Tanácsköztársaság irodalmi életéről könyvecskét is írt, Jókai, Mikszáth oroszul kiadott műveihez előszavakat, magyarázatokat fűzött. A modern magyar szépirodalmi alkotások közül is sokhoz írt előszót, róluk recenziót.

A könyv igen nagy feladatot vállal magára. 95 lap terjedelemben tárja elénk Móricz teljes pályaképét, s az 1945 utáni irodalmi helyzetet egészen a hatvanas évek közepéig. A munka a magyar irodalomtörténet-írásban szokatlan: rövid terjedelemben ilyen nagy korszakot nem szokás átfogni, s csak *egy bizonyos* hagyomány továbbélését vizsgálni. Ebben rejlik a tanulmány egyik fő jellegzetessége is: néhol a feldolgozásra álló hatalmas anyag következtében csak egy-egy találó megjegyzésre telik, s (elsősorban helyszűke miatt) különösen a könyv második felében lehetetlen ily röviden elég árnyalt képet adni az egyes alkotókról. Umnyakova figyelme középpontjában Móricz áll, ezért csak bizonyos írók felé fordul; azok, akik nem a móriczi hagyományt folytatták, teljesen kimaradtak vizsgálódásából. Sarkadi Imre munkásságát tárgyalja kiemelten, s látszik, hogy érzelmileg is hozzá vonzódik leginkább. A felszabadulás után született prózai művek mellett a drámai alkotásokat is megemlíti az egyes korszakok áttekintésekor, ám a lírai bemutatások eléggé szegényesek.

A könyv nagy részét a *móriczi életmű* vizsgálata tölti ki. Az egyes életszakaszok előtt több-kevesebb részletességgel képet kapunk Magyarország akkori politikai, gazdasági, kulturális, ideológiai hely-

zetéről, azokról a politikusokról, írókról, költőkről, akik Móricz kortársai. Umnyakova nagy szeretettel eleveníti fel az orosz írók Móriczra gyakorolt hatását. Idézi az író Puskinról, Dosztojevszkijről, Goncsarovról, Gogolról, Tolsztojról szerzett benyomásait is.

Umnyakova Móricz-tanulmányát nagy tényanyag ismeretében írja meg. Rengeteg műre hivatkozik, látszik már néhány megjegyzéséből is, hogy alaposan ismeri azokat. Érzékenyen mutatja be Jókai és Mikszáth, Dosztojevszkij Móriczra gyakorolt hatását. Kiemeli Móricz parasztábrázolásának újszerűségét. Érdeklődéssel fordul Umnyakova a gyermek témájú novellák felé. Nagy figyelemmel mutatja be a *Hét krajcár*, a *Judit és Eszter*, a *Szegény emberek* és a *Kis Samu Jóska* című novellákat. Külön fejezetben szól Móricz drámáiról, majd a Tanácsköztársaság alatt keletkezett írásokról, s a nagyobb elbeszélések és regények elemzésével zárul a Móricz-fejezet. Különösen szépen ismereti a *Légy jó mindhalálig*, az *Árvácska*, a *Rózsa Sándor* című regényeket.

Umnyakova művének eredendően ismeretterjesztő, népszerűsítő célja van. Nem vállalkozhat irodalomtörténeti mélységű elemzésekre, hiszen elsősorban a bemutatás a fő feladata. Számtalan adatot, adalékot épít be művébe, kiterjedt a szerző műismerete, hivatkozik a magyarországi kutatások mellett a Szovjetunióban megjelent elemzésekre is. A Móricz korában megjelent elemző cikkek sem kerültek el a figyelmét, de elsősorban az alapvető legújabb magyar marxista kutatási eredményekre támaszkodik: Móricz Virág, Nagy Péter és Czine Mihály írásaira. A könyv Móricz írói korszakai közül az elsőnek szentel nagyobb teret. Az ún. nagy regényeket nem elemzi ilyen részletesen. Sajnos így olyan kiváló alkotások maradnak csak a megemlítés szintjén, mint pl. az *Erdély* vagy a *Rokonok*. Az ismeretterjesztő szándékból következik, hogy nem törekszik új irodalomtörténeti felfedezésekre, megmarad a művek főbb cselekményvonalának ismertetésénél, vizsgálja az alkotások társadalmi funkcióját, s a főbb szereplőket egy-egy találó jellemvonással vetíti elének.

A IV. fejezetben a *felszabadulás utáni* irodalmunk áttekintését végzi el a szerző. A mérce itt is Móricz, hiszen — mint említettük — elsősorban azokkal az írókkal, költőkkel foglalkozik, akik nemcsak megbecsülték, de tovább is fejlesztették Móricz örökségét. Így természetesen megemlíti a népi írók művészetét, a paraszti, a népi élet újfajta ábrázolását, Veres Péter és Szabó Pál életútját. De úgy érzi, Sarkadi Móricz igazi örököse, sok művére hivatkozik, s jól ismeri és értelmezi a Sarkadi életművet, amely szerinte: a „boldog ember” életének folytatása.

A falu konfliktusai mellett szól a városi élet problémáit elemző művekről is. Elsősorban az 50-es, 60-as évek morális, etikai kérdéseket feszegető kisregényeit, drámáit elemzi. (Így kerül sor Sarkadi

A gyáva és Az elveszett paradicsom című alkotásainak mélyebb bemutatására is.) Ír az új ábrázolási módszerekről, s az új, szociográfiai szemlélet áldásos hatásáról is. Umnyakova igen sok íróra, alkotásra hivatkozik rövid körképének megrajzolásánál. Így például Tamási Áron, Örkény István, Cseres Tibor, Galgóczi Erzsébet, Somogyi Tóth Sándor, Sánta Ferenc alkotásai szép elemzésekben táruulnak az olvasók elé.

Kiemelt helyet foglal el Németh László munkássága e rövid áttekintésben. Sarkadi mellett ő — Umnyakova elemzése szerint — a korszak legjelentősebb írója. Utal Móricz és Németh László alkotói módszereinek, lelki alkatuknak rokonságára. Több jelentős mű: a *Bűn*, az *Utolsó kísérlet*, az *Emberi színjáték*, az *Égető Eszter*, *A nagy család*, az *Irgalom* szerepel az irodalomtörténész értékelésében.

Király István véleményét osztva a legkülönbözőbb területekre vonatkoztatva is érvényesnek érzi a móríci hagyomány folytatását. Nemcsak a paraszti, falusi témáknál, de a morális, etikai kérdések sajátos megoldásainál is. Így szól Szabó Magda és Illés Endre pályafutásáról. A könyv Illyés Gyula és Illés Endre rajongó szavaival zárul: ezekben tesznek hitet Móríci írói nagyságáról, hagyományainak folytatásáról.

Egy kiváló magyar író népszerűsítésében vállal ez a könyv nagy szerepet, s közben felhívja a figyelmet a felszabadulás utáni irodalmunk sok jeles alkotására is. S ha tudjuk, hogy Móríci művei a Szovjetunióban 31 kiadást értek meg, mintegy 21 millió példányban, akkor becsülhetjük meg igazán Umnyakova kutatási szándékát és ezt a könyvet, amely nyilván újabb olvasókat szerez majd Mórícinak kedvenc szerzői: Tolsztoj, Csehov, Gorkij hazájában. (1985.)

MARGÓCSY KLÁRA

BALÁZS JÁNOS: A SZÖVEG

Balázs Jánosnak, az általános nyelvészet professzorának könyve sokoldalú figyelemre tarthat számot. Egyszerre elégti ki ugyanis a szöveget szakmai oldalról megközelítő nyelvész, a műveket elemző irodalmár, a szépirodalom iránt fogékony s olvasmányait értmezni kívánó olvasók érdeklődését, s ugyanakkor gyakorlati segédeszközt nyújt mindazok számára, akik akár írásban, akár élőszóban: a tudományban, az oktatásban, az irodalomban vagy publicisztikában, vagy akár a szónoki beszédben hatni kívánnak olvasóikra, hallgatóikra.

A szerző a szöveggel mint a modern nyelvtudománynak a hetvenes évektől különösen kedvelt tárgyával foglalkozik, s hazánkban először összegezi a szövegtani kutatások eddigi legfontosabb eredményeit; s teszi ezt oly módon, hogy előadásában a legelvontabb problémák is nyomon követhetők, világosak, érthetők. A szöveg és a mondatok viszonyát például így írja le: „(. . .) a mondatot láncszemhez, a szöveget pedig láncsorhoz is hasonlíthatjuk. Maga a láncszem lehet kisebb is, nagyobb is. Terjedelmét elvben mindig növelhetjük. De zártságára folyton ügyelnünk kell. Ezzel szemben a láncsornak elvileg nem kell ilyen zártnak lennie. Nem szükséges, hogy eleje és vége összekapcsolódjék. Csak az a fontos, hogy az egymás után következő láncszemek fűződjenek egybe.” (19)

A szövegnyelvészet rendszerét, terminológiai apparátusát tárgyaló fejezetek a kérdéskör tudománytörténeti előzményeit is bőszegesen kiaknázzák. Szinte valamennyi fejtegetés Platón és Arisztotelész megállapításaiból, az ókori retorikák és poétikák kategóriáiból indul ki, s a levelek és a prédikációk szerkesztésével foglalkozó középkori ars dictandik és ars praedicandikon, a humanizmus és a reneszánsz mesterein, a XVI–XVIII. századi jezsuita és protestáns, latin és magyar nyelvű magyarországi retorikákon át jut el a múlt századtól megerősödő stilisztikai iskolákig, majd a modern szövegtani kutatásokig. S minthogy Balázs János minden felfogást, minden véleményt kritikusan mérlegel, úgy jutunk e régi poétikai, retorikai tanítások birtokába, s úgy ismerkedünk meg a modern irányzatokkal, hogy kikristályosodnak a máig helyesnek tartható, a kutatásokat előreivó megállapítások.

A *szövegalkotás tényezőivel* foglalkozó fejezet (20–35) egyforma hangsúlyt vet a négy komponensre: ezek a *szövegező*, a *szövegértő*, a *közlés* s a *dolog*, amire az vonatkozik. A szövegező mondhat önmagáról valamit (ez a *közlés emotív funkciója*). Máskor szavait felhívásként intézi valakihez (*konatív funkció*), de vonatkozhat a közlés a minket körülvevő világra (*referenciális funkció*), s szóba kerülhet a nyelv maga is mint eszköztár (*metanyelvi funkció*). Mind e funkciókat az Ómagyar Mária Siralomtól kezdve Radnótiig, Arisztotelészről Jakobsonig terjedő idézetek illusztrálják. Egy szakaszt csak azért emelünk ki ebből a részből, mert a kötet szerzőjének stílusát és stílusérzékenységét egyaránt jellemzi: „De kell-e említenünk Ányos Pált, aki boldogtalan panaszait a halvány holdnál rebegi el; Csokonait, aki elpusztult reményét a tihanyi bércek között siratja. (. . .) Vagy Tóth Árpádot, aki a magány kínzó gyötrelmeit fájlalja: »Ó, jaj, barátság, és jaj szerelem! / Ó, jaj, az út lélektől lélekig! / Küldözzük a szem csüggedt sugarát, / S köztünk a roppant, jeges úr lakik!« Vagy József Attilát, aki emberi hitében végképp megrendülve panaszolja: ». . . Nagyon fáj.«” (28)

A szövegalkotás és a szövegértés a nyelvi közlés dinamizmusában valósul meg (36–56). Humboldt nevezetes nyilatkozata emeli ki, hogy a nyelv nem mint mű (*ergon*), hanem mint tevékenység (*energeia*) jelentkezik, ha tehát a nyelvet a szövegalkotás folyamatában vizsgáljuk, azt kell kutatnunk, hogy a nyelvi kifejezőeszközöket közlésbeli céljainknak megfelelően hogyan használjuk fel. E célra-irányultságnak a közlés szándékában, mondanivalónk tudatosulásában, majd megvalósulásában: a gondolkodás és a beszéd folyamatában jelentkező aktusai mellett nem hagyható figyelmen kívül a szövegértő reagálása, várható visszajelzése sem. A szóbeli közlésben különösen nagy szerepe van a szituációnak, mind a szóbeli, mind az írásbeli közlésben pedig egyaránt igen fontos a szövegkontextus. A szöveg jelentése egyrészt szituacionális, másrészt kontextuális kapcsolatain alapszik.

A szövegszerkesztés és a beszédaktusok című fejezet (56–87) azzal foglalkozik, hogy a beszédaktusok rendjét a közlés célja szabja meg. Bőséges képet kapunk arról, hogy az antik retorikák milyen útbaigazítást adtak a különféle szónoki beszédek egyes részeinek megszerkesztésére nézve. A poétikák a költői művek egymást követő szakaszainak rendjét írják elő. A középkori ars dictandik a levélírás szabályait tárják fel. Mindezt annak érdekében, hogy az előadottak határfoka növekedjék. Az ezzel kapcsolatos modern terminusokat jól illusztrálja a következő példa. Minden egyes mondatfajtának van egy potenciális *lokúciós értéke*. A kommunikáció folyamatában ezek meghatározott szerepet játszanak, sajátos *illokúciós értéket* nyernek. Minden olyan körülmény, mely a szöveget hatékonyabbá teszi, annak *perlokúciós értékét* növeli. A fejezet végén beszédes példákkal szemlélteti a szerző, hogy a megszokott rendtől való eltérés hogyan fejezhet ki például hevesebb érzelmet, indulatot: „*Rabok legyünk vagy szabadok? Ez a kérdés, válasszatok!*”

A szöveg és címe (87–108) a címadás fejlődésének történetét, a címtípusokat s azok kifejező értékét tárgyalja.

Három nagy fejezet foglalkozik *a szöveg szintaktikai* (109–138), *szemantikai* (138–165) és *pragmatikai* (165–194) szintjével.

A szöveg mondatait úgy kell egymáshoz fűzni, hogy lineárisan haladva minden egyes mondat *szintaktikailag* kapcsolódjék az előzőhöz. A szövegösszefüggésben különböző elemek szolgálhatják ezt a kapcsolatot. Az *anaforikus* (az előzményre, visszafelé utaló) elemek arra valók, hogy az előző mondatokban előforduló, már ismert névszói szerkezetet ne kelljen megismételni, azt helyettesítik. Ez legtöbbször névmás. (Volt egyszer egy király, Volt *annak* egy lánya.) A szövegelőzmény helyettesítésének vagy akár elhagyásának alapfeltétele a *referenciális azonosság*, vagyis hogy a valóságnak ugyanarra a darabjára vonatkozzék. Nyelvünk az igealakokkal is vissza-

utalhat az előző mondat névszói részére: „Tegnap találkoztam egy barátommal. Már évek óta nem láttam.” — A *katafora* az előreutalást szolgálja. Ez is elsősorban mutató névmás vagy egyéb — Hadrovics műszavával — tartalomváró elem: „Kossuth Lajos azt üzent, Elfogyott a regimentje”. A szövegszerkesztésben támaszkodhatunk olyan *preszuppozíciókra* (előfeltevésekre), melyekről a hallgató bizonyára tud, tehát nem szükséges külön közlésük, elhagyhatók.

Szemantikai szinten a szöveget témájának azonossága teszi összefüggővé. A tematikus névszó sűrű ismétlése a tudományos értekezések (lexikoncikk) sajátossága, de a költői stílus is felhasználja az ismétlést a gondolatok párhuzamba állítására. A szövegszerveződés folyamán a már említett tulajdonnév köznévvé, az említett köznév pedig szinonimájával vagy olyan más köznévvé helyettesíthető, melynek jelentésköre nagyobb, mint a helyettesítetté: „*Péter* már iskolás. *A fiúcska* szeret tanulni”.

A szöveg *pragmatikai szintjének* vizsgálatakor abból kell kiindulnunk, hogy a szöveg mondatai valamely létező vagy lehetséges világ tényállásaira vonatkoznak. Minthogy a világ dolgairól szerzett ismereteink alapján bizonyos összefüggések maguktól értődnek, gyakran fölösleges a következtetés valamennyi láncszemét kifejteni: az összevont szillogizmus a mindennapi társalgás igényeit például tökéletesen kielégítheti, ha a világról való tapasztalataink azonosak: *Májusban fagyok voltak. Az idén drága lesz a gyümölcs.* Különböző korszakoknak a világról alkotott képe lehet változó, ezért a pragmatikai szint vizsgálata kell, hogy szorosan hozzátartozzék különösen az irodalmi szövegek vizsgálatához. Balázs János e fejezetben részletesen foglalkozik az íróniával és a groteszkkal.

A szöveg témája, az aktuális és a tematikus tagolódás (195–220) című fejezet a témáról kifejti, hogy az mint a mondanivaló tárgya úgy szervezi értelmes egésszé a szöveget, hogy a mondatoknak nemcsak önmagukban van értelmük, hanem miközben azok az előzményekhez kapcsolódnak, a későbbiekhez való szerves kapcsolódást is előkészítik. Majd a tömör összefoglalás főbb mozzanatait tárgyalja a szerző: *kihagyás, válogatás, általánosítás, újraserkesztés.* Az aktuális, vagyis szövegmondatbeli *téma* a közlés ismert eleme, a mondatbeli közlésben ehhez képest új a *réma*. A téma—réma sorrendje, terjedelme, formai építkezése megannyi meghatározó jeggel bővítik a műfajt. A téma—réma sorrend racionális, a réma—téma sorrend emocionális töltésű. (*Ebcsont beforr. — Csenedesek a tanyák.*) A téma—réma sorrendű kijelentő mondatok Petőfi költészetében, ha két tagjuk nagyjából azonos terjedelmű, gyakran szentenciaszerű közlést tartalmaznak. Ha a téma rövidebb, a mondat főleg reflexiót fejez ki, ha viszont a réma a kisebb terjedelmű, ennek retorikai funkciója van. Szépirodalmi példák illusztrálják a téma, réma egy, illetve több

mondatban való különböző megszerkesztésének stilisztikai következményeit is.

A szövegszerkezeti modellek mint szuperstruktúrák című nagy fejezet először a *versszövegek struktúráját* elemzi (221–245), bizonyítva, mennyire meghatározza a versforma a versszöveg megformálását, s így a versszöveg struktúrája egyben a tartalom szervezőjévé is válik. Az ókori retorikáktól kezdve foglalkoznak az ékes szóködés (*syntaxis ornata*) módjaival. Már Erasmus felismerte, hogy valamely szöveg mondatait többféleképpen lehet transzformálni. Felcserélhetjük az eredeti fogalmazvány egyes szavait alkalmasabbakra: ekkor paradigmátikus szinten végzünk átalakítást. Erasmus a *Tuae literae me magnopere delectarunt* (Soraid nagyon megörvendeztettek) mondatnak csaknem 150 variációját sorolja elő. De átrendezhetjük a mondatok szerkezetét is: ez a szintaktikai szintű módosítás. Erasmus az előbbi mondat 140 ilyen transzformját közli. Természetesen mindkét átalakítás a stílusérték változásával jár.

Az érvelés és a szónoki beszéd szerkezete mint szuperstruktúra (245–273) című fejezet a műfaj tartalmára és logikai felépítésére vonatkozó kritériumokat gyűjti össze az ókortól napjainkig, s a többi között Pázmány, II. Rákóczi Ferenc, Kölcsey, Kossuth szónoklatainak elemzésével a hazai szónoklattan klasszikus, történeti alapjait vázolja.

Az oklevél és a levél szerkezete (273–323) a középkori oklevelek kiállításának szigorúan előírt, minden részletre kiterjedő szabályait foglalja össze, s kiderül, milyen pontosan tükröződik ezekben a beszédaktusok szövegszervező szerepe. Hasonlóak ehhez az ars dictandikban előírt, a levél megszerkesztésére vonatkozó szabályok (*salutatio, captatio benevolentiae, narratio, petitio, conclusio*). Nádasdy, Balassi, Pázmány, Rákóczi, Mikes, Ady, Babits, Kosztolányi stb. leveleinek elemzése teszi gazdaggá e fejezetet.

Az elbeszélő szövegek szerkezete (323–340) a folklórművészeti formákkal, ezen belül a varázsmesék struktúrájával foglalkozik.

A kötetet rendkívül gazdag, több mint 300 egységből álló bibliográfia zárja, s ez a további tájékozódást jelentősen megkönnyíti.

E recenzió közel sem tudott mélyére hatolni e mind az elméleti kérdések kifejtésében, mind a stíluselemzésekben oly sokrétű, színes és változatos munkának. De nem is kívánta kivonatolni a könyvet, s ezáltal áttanulmányozása alól felmenteni az olvasót. Az érdeklődést akarta felkelteni, hiszen Balázs János professzor műve nemcsak kritikus összefoglalása az eddigi szövegtani vizsgálatoknak, s nemcsak gyakorlati segítséget nyújt mindazoknak, akik élőszóban vagy írásban hatni kívánnak környezetükre, hanem új kutatási lehetőségeket is feltár, s további vizsgálódásokra ösztönöz. E kötet aligha hiányozhat kutatóink és tanáraink könyvespolcáról. (*Gondolat Kiadó, 1985.*)

E. ABAFFY ERZSÉBET

BORI IMRE: A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR IRODALOM RÖVID TÖRTÉNETE

Megelégedéssel nyugtázható Bori Imre újabb, a jugoszláviai magyar irodalom történetének bemutatását célzó vállalkozása. S nem csupán azért, mert 1968 óta immár a harmadik *rendszerezést* adja olvasói kezébe (az előző munkák: *A jugoszláviai magyar irodalom története 1918-tól 1945-ig*. Újvidék, 1975.), hanem azért is, mert e mostani munkával láthatóan szélesebb befogadói övezet igényeit kívánja kielégíteni. Ez a munka ui. elsősorban a tájékozódni kívánó nagyközönségnek szól, ami persze mit sem von le a mű tudományos értékeiből.

A jeles újvidéki tudós már irodalomtörténete első, 1968-as változatában megkísérelte azt a Szenteleky Kornél megfogalmazta tévhitet eloszlatni, mely szerint a Vajdaság tájain hiányzott a „tradíció”, „a múlt, az elkezdett irány, a lefektetett alap, amelyet folytatni, lerombolni, átformálni, megtagadni mindig könnyebb, mint teljesen újat csinálni”. „Ezen a tespedt, művésztetlen lapályon — írta hajdan Szenteleky — nincs semmi, de semmi emlék, itt sohasem voltak ősi kolostorok, évszázados kollégiumok, hírhedt lovagvárak, görnyedt, legendás dómok vagy templomok, france-i könyvesboltok, fontainebleau-i erdők, ezen a józan, disznóól szagú földön sohasem éltek nótázó igricek, ferde kucsmás kurucok, sárga szakállú ötvösök, magas homlokú hitvitázók vagy finom ujjú humanisták.”

Bori Imre tényeket sorakoztat fel e vélemény ellenében, s nem is csak azt, „hogy a prágai egyetem anyakönyvei szerint az ott tanuló magyarországi diákok egynegyedét a Titeltől Újlakig elterülő vidék szülte”, s hogy épp ezek közül kerültek ki az első Biblia-fordítók (Tamás és Bálint), hanem azt is, hogy e tájhoz kötődött a történetíró Szerémi György, hogy Váradi Péter érseksége idején Bácsan másolták „Janus Pannonius verseinek első gyűjteményét”, hogy az Aporkódex Zalánkeményhez „lokalizálható”, hogy a reformátor Sztárai Mihály a baranyai Laskón töltött hosszabb időt és Hercegszőlős 1576-ban negyvenhat prédikátornak adott otthont, akik kánonjaikat is itt készítették. Még gazdagabb Bori Imre listája, amikor a századforduló s a századelő irodalmi örökségének adatait összegzi. Papp Dániel, Gozdsu Elek, Kosztolányi Dezső, Csáth Géza, Herczeg Ferenc, Gyóni Géza, Somlyó Zoltán, Ambrus Zoltán és mások neve sorakozik fel az említett könyv lapjain — bizonyítva a vajdasági táj ihlető szerepét s azt is, hogy az innen elszármazottak java része élete alkonyáig merített e vidék gazdag életanyagából.

Amit korábban, irodalomtörténete első változatában inkább csak bevezetőként, vázlagszerűen mondott el a szerző, azt mostani köny-

vében külön egységgé, önálló fő fejezetté bővítette. Az „előtörténet” így tágabb övezetű s gazdagabb is lett, hisz most már nem csupán a bácskai és bánáti táj emlékanyagát fogta egybe, hanem Jugoszlávia más magyarlakta vidékeiét is. Erre utal a baranyai reformáció irodalmát felölelő kis fejezet éppúgy, mint a lendvai (tehát szlovéniai kötődésű) irodalmi központról szóló.

Az előzmények e részletes tárgyalásában különös jelentőségű a századforduló és a századelő irodalmi vonatkozásainak jól tagolt bemutatása. Fontos, az egyetemes magyar irodalom fejlődése szempontjából is meghatározó jelenségek interpretációja ez, annak bizonyossága, hogy a megújuló magyar irodalomnak jelentős erőttartalékai voltak a Bácska és a Bánát tájain. Papp Dániel, Gozdsu Elek, Kosztolányi, Ambrus Zoltán és mások írásai egyetemes érvényű „látteletek” e vidékről, de az akkori magyar élet egészéről is.

Könyve második nagy fejezetében a jugoszláviai magyar irodalom 1918–1944 közötti történetét vázolta fel Bori. Ha az előző fejezettel kapcsolatosan az árnyaltabb fejlődésrajzot üdvözölhettük novumként, most — e második nagyobb egységről szólva — a tömörítést tekinthetjük az egyik fő erénynek. Amit itt hetven oldalon összegez, annak első szintézisbeli lapszáma meghaladja a kétszázat. Mégis benne van minden, ami a két háború közötti korszakban meghatározónak bizonyult. A pécsi baranyai köztársaság összeomlása után a Bácskába emigrált Csuka Zoltán törekvéseiről éppúgy meggyőző értékelő sorokat találunk, mint Szenteleky Kornél irodalom-szervező szerepéről; az *Út*, a *Fáklya*, a *Vajdasági Írás*, a *Kalangya* című folyóiratokról; a *Kéve*, a *Bazsalikom* és *A mi irodalmunk almanachja* című antológiákról; a *Napló* című napilap szerepéről, s csak természetes: az avantgarde irányzatokról is, amelyek jegyében olyan szerzők vállaltak részt a vajdasági magyar irodalom gazdagításában, mint Haraszi Sándor, Somogyi Pál, Láng Árpád s a délszláv avantgarde mozgalmakkal is együttműködő Csuka Zoltán. Az irodalmi folyamatokat felvázoló részeket portrék tarkítják, amelyek nyomán a jelzett időknek legkimagaslóbb írói teljesítményei körvonalazódnak. Szenteleky Kornél impresszionisztikus prózája (főként *Isola Bella* című regénye), Szirmai Károly jelképekre, expresszionista víziókra épített elbeszélései, a női sors témáját sikerrel feldolgozó Börzsök Erzsébet regényei, Herceg János novellisztikája, Majtényi Mihály „Vajdaság-élményt” megfogalmazó történelmi pannója, a *Császár csatornája*, s Gál László háborús élményekből táplálkozó lírájának lényegretörő interpretációi talán a legbeszédesebb példák e tekintetben.

Már a felszabadulás előtti években új szint jelentett Jugoszlávia magyarságának szellemi életében a *Híd* c. folyóirat, amely baloldali beállítottsága révén a társadalom legégetőbb kérdéseinek (osztály-

ellentétek, a nemzetiségi s a faji kérdés stb.) elemzését tűzte ki célul. Munkatársi gárdájának világszemlélete és baloldali profilja egyaránt a jugoszláviai szocialista irodalom, az ún. „szociális irodalom” vonulatához kötődött s ebből fakadóan szépirodalmi anyaga eleve kisebb jelentőségű volt. Mégis: a felszabadulás után ez a lap lett a vajdasági irodalomban az újrakezdés fóruma. 1945 őszén határozott programmal jelent meg emlékezetes október–novemberi kettős száma: „Mi más programja lehetne az új Hídnak az új Jugoszláviában, mint a legharcosabb és legkövetkezetesebb demokrácia: népuralmunk erősítése, Népfrentünk kiépítése, a reakció elleni (. . .) küzdelem és a (. . .) múlt tanulságaképpen a dolgozó nép egységének és népeink felbonthatatlan testvériségének megszilárdítása”. Fél évtizeden át e program jegyében jelentek meg írások, zajlottak viták a lapban, akkor még a szocialista realizmus merevebb szemléleti formáinak jegyében. Jelentős művek is születtek természetesen, közülük is kiemelkedik Lukács Gyula *A sárga háztól a csendes Donig* című riportregénye.

Az igazi kibontakozás korszaka végül is az ötvenes és a hatvanas évtized lett, jóllehet ez a kibontakozás sem volt mindig problémamentes. Vitathatatlan tény pl., hogy a sematikus irodalomszemlélettel való szakítás teremtette meg annak feltételeit, hogy Szirmai Károly, Börcsök Erzsébet, Debreczeni József, Herceg János, Majtényi Mihály újabb művekkel jelentkezzen, hogy Sinkó Ervin művei rendre megjelenjenek, ám az is a képhez tartozik, hogy a szocialista irodalom két jelentős képviselőjének (Lőrinc Péter és Laták István) pályája ezekben az években válságba jut. És közben beérkezik az új, az első háború utáni nemzedék is, amelynek — ma már megfelelő távlatból — értékkeremtő szerepe jól megítélhető. Elég, ha a költő és műfordító Ács Károly és Fehér Ferenc, s a prózaíró Németh István és Major Nándor munkásságára utalunk — jelezve egyúttal azt is, hogy Fehér Ferenc költészetében már az egyetemes magyar líra klasszikus értékű teljesítményét kell látnunk. Népiség és vajdasági létélmény, a jugoszláviai testvérnemzetek társadalmi valóságának és kultúrájának személyes élménnyé válása, majd elvontabb kifejezési formák keresése, majd meg egy, a paraszti kisvilág és az egyetemesség igazságait kifejező, az agyag-metaforára épített grandiózus költemény (*Agyag*) megalkotása — ez mind Fehér Ferenc lírájának értékanyaga.

Bori Imre — aki kritikusként aktív részese a mai jugoszláviai magyar irodalomnak — a hatvanas-hetvenes évek fejlődésrajzával sem marad adós. Deák Ferenc, Burány Nándor, Pap József és mások bemutatására éppúgy van tere, mint az *Új Symposion* övezetében felnőtt generációéra. És természetesen szól a műfordítási irodalom s az irodalomkritika megizomosodásáról éppúgy, mint a hungarológiai kutatások intézményi keretek között született eredményeiről.

Az újabb irodalom erővonalainak megítélése kétségtelenül nehezebb dolog, mint a lezárt vagy éppen már véglegesülő életművéké. Ennek ellenére szívesen vette volna olvasó és kritikus egyaránt, ha Bori Imre könyve ez utóbbi fejezeteiben merészebben differenciál. Csak egyetlen példa: szívesen olvastuk volna e könyv lapjain Gion Nándor prózájának árnyaltabb interpretációját. Gion — meggyőződésünk szerint — a legmarkánsabb prózai kifejezője a mai és a múltbeli vajdasági valóságnak, amit trilógiának szánt ciklusa első két kötete, a *Virágos katona* és a *Rózsaméz* már egyértelműen igazolt. A vajdasági lét olyan érvényű keresztszemetét kapjuk itt, amely Fehér Ferenc lírájának szépprózai pendantját igéri.

Bori Imre könyvének van még egy szép, a nemzetiségi lét szempontjából fontos fejezete, *Magyar írók Szlovéniában* a címe. A Vajdaságtól messze esik az a táj (Muraszombat és Lendva vidéke), ahol a jugoszláviai magyar irodalomnak ez az új hajtása sarjadt. Ez sem előzmények nélkül, hisz az 1967-ben elhunyt Vljaj Lajos már a Kalangyában közölt verseket 1943-ban — jóllehet mindvégig hű maradt a szűkebb hazához. Őt a század egyik szlovén klasszikusa, Miško Kranjec is nagyra becsülte költészetének paraszti egyszerűsége, meghittsége és művessége okán. Ezt a költői kezdeményt ma többen is folytatják. Szűnyogh Sándor, Varga József és Bati Zsuzsa neve egyaránt jelzi: ígéretes ez a folytatás. Bori a szlovéniai magyar irodalom értékeinek legfontosabb elemeit tárja fel e kis fejezetben, amikor a hazai tradíciókhoz való kötődés mellett Weöres Sándor gyermekverseinek inspiráló szerepére utal Varga József esetében, illetve Bati Zsuzsa „krízisérzésének” megtermékenyítő szerepét fedezi fel, amelynek következményeként Bati „nem csupán a szerelemérzést, hanem az egész történelmi múltat” vallatja sajátos lírai eszközökkel — „visszapergetve azt egészen a finnugor őshaza képéig”.

Fontos, a további kutatás és rendszerezés irányát meghatározó munkának érezzük Bori Imre könyvét, amely olvasmányossága, tárgyi gazdagsága, összegező igénye okán egyaránt figyelmet érdemel. (*Forum*, 1982.)

LŐKÖS ISTVÁN

KÄFER ISTVÁN: A SZLOVÁK ÉS A CSEH IRODALOM MAGYAR BIBLIOGRÁFIÁJA A KEZDETEKTŐL 1970-IG

Itt van hát előttünk az asztalon egy terjedelmes bibliográfia, melyet ugyancsak megillet a „várva várt” jelző: a segédkönyveknek abból a műfajából való, amely minden kétoldalú komparatistikai kutatásnak — paradox módon — egyrészt nélkülözhetetlen feltétele, másrészt igen fontos eredménye, s amely — ha megfelel a követelményeknek — a kutatást nemcsak szolgálja, hanem serkenti, sőt ihleti is.

Már maga a cím is sokat elárul. Mindenekelőtt azt, hogy egy *szomszédos* ország irodalmának magyar fogadtatásáról van szó. Egy oslói vagy lisszaboni tudósnak is bizonyára jelentős segítséget nyújthat egy ehhez hasonló bibliográfia a portugál—norvég kapcsolatok és egyéb vonatkozások feltérképezéséhez, de a szomszédság ténye a bilaterális komparatistikában mindig külön súlytöbblettel esik a latba. Másodszor: kiderül a címből, hogy ez a bibliográfia nem egy, hanem két nemzet irodalmának a fogadtatását regisztrálja, mégpedig egymástól elkülönítve, s ez ma már nem is képzelhető másként, még ha tudatában vagyunk is annak, hogy némely esetben — különösen a régebbi korokban — a cseh és a szlovák irodalom nem választható külön minden esetben egyértelmű következtetéssel: vannak határesetek, átsapások, a nyelvközösségből eredő átfedések stb. Harmadszor: Käfer bibliográfiájának címében — és szerkezetében — fel van cserélve az északi szomszédállam hivatalos elnevezésében szereplő két nemzet megszokott sorrendje. Érteni vélem, miért. Nyilván nem csupán mennyiségi megfontolásból: a szlovák anyag túlsúlya kétségtelen, de nem olyan elsőprő, mint hittük volna. A könyvben fellejegyzett 21 708 tételből 10 224 a „tisztán” szlovák, de a „tisztán” cseh vonatkozásúakra is jut 8759. (A maradék „kapcsolattörténeti” adat.) Ennél fontosabb azonban az a körülmény, hogy a magyar irodalom érintkezése a szlovákkal a századok során közvetlenebb: elsődlegesebb és egybefonódóbb volt, mint a csehvel. Lényegében egy ország határain belül élt a magyar és a szlovák nemzet egésze, a történelmi Magyarország területén, állandó, bár változó jellegű kölcsönhatásban. Talán különös, hogy egy bibliográfiai mű örven térek ki egy terminológiai jelenségre, mely tapasztalatom szerint magyar nyelvterületen, kivált a fiatalabb nemzedék előtt jobbra ismeretlen, és kellő megvilágítás hiányában félreértések forrásává válhat. Míg magyarul mindig Magyarországot mondunk (nincs is rá

más szavunk), a szlovák és a cseh nyelvi úzus szerint más-más szó jelöli az 1918 előtti országot s az 1918 utánit, beleértve a mait: az első „Uhorsko” vagy „Uhry”, a másik „Madarsko”. Az előbbi név, bár szintén a történeti Magyarország relatív számbeli fölényben levő nemzetétől, a magyartól vette eredetét, azt az állammá szerveződött tágabb földrajzi egységet jelentette, amelynek keretében a magyarsággal együtt több más nemzet is élt. Itt tehát az irodalmi kölcsönhatás szerves és sokrétű volt, az értelmiség két- vagy többnyelvűsége (a latinitásról nem is szólva) inkább szabály, mint kivétel. A cseh irodalom inkább egy párhuzamosan, bár sok tekintetben hasonlóan fejlődő, de mégis távolabbi és független jelenség volt. (Ígaz viszont, hogy évszázadokon át ez is egy még tágabb történeti egység: a Habsburg-birodalom keretében élt a magyarral és a vele — más okokból és módon — ugyancsak kölcsönhatásban levő szlovákkal; s az is, akárcsak a magyar, sokszor pillantgatott kényszerűen, de egyszersmind kíváncsian és tudnivágyóan Bécs felé. A szlovák irodalommal inkább a kontaktusok révén, a csehvel inkább az analógiás jelenségek okán került a magyar kapcsolatba.

Ha már most a kötet érdemi méltatásába fogunk, felsorolhatnánk természetesen látatlanban is egy sereg fenntartást: azt, ami úgy-szólván minden bibliográfiáról a priori, olcsón és kockázat nélkül elmondható. Hogy nem teljes, hogy adatai fogyatékosak, arányai vitathatók, excerpált forrásainak megválasztása és megrostálása nem mindig optimális. Egy száz százalékgig tökéletes bibliográfia a filológiai álmok birodalmába tartozik. Mértéke a *negatív* bizonyosság volna, melyre minden kutató hasztalan áhítózik: annak elmondhatása, hogy amit nem találok meg benne, az nincsen.

Az efféle hozzáállás meddő volna és az adott esetben indokolatlan is. Jobb inkább azt venni számba, ami benne van a könyvben, s amiért vitathatatlanul hála illeti a művet, illetve szerzőjét.

Mondottuk már, több mint húszezer tétel van benne, megannyi *pozitív* bizonyosság. A recenzens a saját kárán tapasztalta ezt nyomban, mihelyt a bibliográfiát használni kezdte. Csak valamivel korábban írta volt le — s tette közzé nyomtatásban! — Martin Rázus szlovák költő Aranyhoz írt verse kapcsán ezt a mondatot: „Az Arany előtt tisztelgő szonettnek nem áll rendelkezésemre magyar fordítása, nem is tudom, van-e?” Nos: van. Sovány mentség (ha ugyan egyáltalán az) lett volna arra hivatkoznom, hogy a fejem egyre kevésbé káptalan: emlékezmem kellett, illetl vagy lehetett volna arra, hogy az említett költeménynek Fried Istvántól származó teljes magyar fordítása a Kemény G. Gábor összeállításában megjelent „A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből” című kötet (Budapest, 1962) 408. lapján föllelhető. De természetesen szó sem lehetne mentségről Käfer után, mármint „a Käfer” után.

A retrospektív bibliográfiáknak ez az elsődleges, a memóriát tehermentesítő, a szűrőpróbákat fölöslegessé tevő elemi haszna persze közhely: hiszen ez a rendeltetésük. Nem akadékoskodás tehát, ha mégis számot adunk némely hiányérzetünkről. Ha már a lexikoncikkeket is felveszi (helyesen is teszi), talán nem ártott volna itt viszonylag könnyűszerrel elérhető teljességre törekedni: a feldolgozott könyvek között nem szerepel vagy legalábbis nem találok nyomát az 1947-ben megjelent Révay–Kőhalmi-féle *Hungária irodalmi lexikon*nak, mely — bármiképpen is vélekedjen ki-ki e mű szakmai értékéről, ami egyébiránt ez esetben amúgy is másodlagos szempont — műfaji tekintetben nem különbözik elvileg a Benedek Marcell szerkesztette 1927-es *Irodalmi Lexikontól*, sőt a hatvanas években kiadott háromkötetes *Magyar Irodalmi Lexikontól* sem. Sajtóhiba nélkül sem képzelhető el ekkora kiadvány, de — ami bibliográfiánál különlegesen sajnálatos — itt találokra is elég sokra bukkanunk. Egyik első találkozásom a könyvvel mindjárt ennek jegyében történt: Karel Čapek egy novellájának (*Ukřižování*) autentikus magyar címét tudakolták nálam, s a bibliográfia itt *Keresztrefeszítés*ként közli, holott, mint utóbb a *Történelmi görbe tükörben* megállapítottam, a kötőjel téves, a helyes cím: *Keresztrefeszítés* — így jelent meg. A Čapek-elbeszélések közt több ilyen is akad: az 12071. sz. tételben „Provětroň” a helyes „Povětroň” helyett, az 12164. számúban „Jako starých časů” „Jako za starých časů” helyett, 13481.: „Kůň byl bezhlaví”, helyesen „bezhlavý”, ezt a Halas-verset különben sem Palotai Boris fordította, hanem Dénes Endre (= Zádor András). A jelek szerint gazdag zsákmánnyal térhetnénk meg egy rosszindulatú sajtóhiba-vadászatról, de az vesse a bibliográfusra az első követ, aki hibátlan produkálna ennyi idegen nyelvű szöveg kiadásánál. Mindezzel tehát inkább csak a recenzensi okvetetlenkedés szinte obligát kötelmét rójuk le, fenntartva alapvetően rendkívül elismerő értékelésünket.

Azontúl persze, hogy temérdek adattal gazdagít e mű, roppant elmemozdító is. A feltételezett arányeltolódások nemcsak onnan erednek, hogy a szerző otthonosabb egyik vagy másik korszakban, nemcsak voluntárisak (vagy csak bizonyos mértékig azok); közrejátszik ilyenkor a feldolgozott anyag természete is, mely kiköveteli a magáét. Egy ilyen, valósággal izgalmas faktografikus anyag birtokában meglódul a fantázia is: számolni, rendezni, csoportosítani, kiolvasni vagy kikövetkeztetni a mennyiségi mutatószámokból a korszakok tendenciáit, jellegét. Az anyag témákat sugall: a mindenkori viszonyulás módjának és mérvének immár nem bibliográfiai eljárással leíró, hanem elméleti és történeti vizsgálatát, elemzését. Legendákat oszlathat el vagy szállíthat kellő mértékükre; vallhat arról, mikor, kik részéről s mi okból csökkent vagy nőtt az érdeklődés.

(Bizonyíthatjuk és pontosíthatjuk például, amit eddig is tudtunk, hogy a dualizmus korában cseh részről figyelemmel kísérték a magyar irodalmat és irodalmi életet, magyar részről viszont a cseh irodalomra iránt majdnem közönnnyel viseltettek.) Bibliográfia és kutatás kölcsönös összefüggése ritkán válik oly beszédessé, mint ezen az anyagon szemlélve, s ez joggal emelheti a bibliográfus önértékét.

Végezetül szó esik a műben — s eddigi fogadtatásában — az inverz bibliográfia szükségességéről is, a magyar irodalom cseh, illetve szlovák fogadtatásának hasonló kimutatásáról. Talán nem árt erről itt is elejtenünk néhány szót. Ennek a másik, fordított bibliográfiának a munkálatai, előkészületei nem jutottak s nem is juthattak el ily messzire, de jelentést tehetünk ígéretes csíráiról. A csehszlovákiai hungarisztika (hungarológia) bibliográfiáját igen széles alapokon már 1971-ben megindította a brnói egyetem balkanológiai és hungarisztikai kabinetje, vezetőjének, Richard Pražáknak érdeméből: az eddig megjelent négy sokszorosított füzet az 1966-tól 1977-ig terjedő korszakot öleli fel. Pražák munkatársai Marta Romportlová s utóbb még Jiří Cvetler. Ez a kiadvány majdnem minden magyar vonatkozó csehszlovákiai közleményre kiterjed, természetesen megrostált forrásokból válogatva. Hatalmas gyűjtéssel rendelkezik Marcela Husová-Rossová, a Csehszlovák Tudományos Akadémia cseh és világirodalmi intézetének tudományos munkatársa; már eddig publikált eredményei alapján is úgy tűnik, hogy legalábbis a dualizmus korától kezdődően tőle várható a magyar irodalom cseh bibliográfiájához a legjelentősebb hozzájárulás. Ami a könyv alakban megjelent műveket illeti, 1945-től mindmáig megvan a teljes áttekintés. Az előzményeket illetően: egyéni s bizonyos értelemben elszigetelt, de úttörő tett volt Miloslava Knappovának és Hana Kindlovának, a prágai bölcsészkar egykori hallgatóinak szakdolgozata, melyek — a szakdolgozat adta objektív korlátokon belül — kiterjedtek a kéziratokra is. E két munka nyomtatásban megjelent nem bibliográfiai jellegű fejezeteire a kapcsolattörténeti részben Käfer István bibliográfiája is utal. Cseh oldalon bizonyára kevésbé kedvezőek a lehetőségek, de „a karaván halad” itt is, s idővel akár egyéni teljesítményként, akár egy előre nem látható személyi és területi munkamegosztásban bizonyára létrejön a Käfer-féle bibliográfia „pendant”-ja, hogy a komparatisztika e rendkívül szövevényes kérdéseivel foglalkozó kutatók ünnepe teljes legyen. (*Akadémiai Kiadó, 1985.*)

RÁKOS PÉTER

KRÓNIKA

TÓTH DEZSŐ
1925—1985

A szakirodalomban és egyetemi vizsgákon, ha Vörösmarty költészetéről esik szó, csakhamar felbukkan Tóth Dezső neve, aki, mint köztudomású, jelentős monográfiát írt a költőről. Kedvelt kutatási területe a reformkor, melynek alkotó személyiségei, s az a gondolatvilág, mely őket éltette és ösztönözte, saját töprengéseinek is egyik éltető forrása volt. Ha van eszmerokonság, amely az idők távolán át gondolkodó és tevékeny embereket összefűz, akkor Tóth Dezső viszonya szellemi őseihez ilyennek minősíthető.

Történelemben gondolkodott. Tudta, hogy nincs ismétlődés, hogy minden kornak a maga parancsát kell végrehajtania. De tudta azt is, hogy a nagy tanulságok érvénye nem szűkíthető valamely, bármily fontos korszak napi szükségleteinek körére. Nem tagadva, sőt vállalva ez utóbbit, szemét a nagy távlatokra szegezte. Ezért óvakodott mindenféle egyoldalú historizmustól, az ide vonatkozó ismeretekre az ő esetében azért volt szükség, hogy a történelmi helyzetet átélhesse és értelmezhesse, a lényeg felé hatolva. Így Vörösmartyval vagy Bajzával foglalkozva nem kis élvezettel észlelte életkörülményeik és személyiségük kézzelfogható valóságjegyeit, de ez az öröme a ráismerése volt, a folyamatot kereste, a módot, ahogy az alkotás és a hatékony, érvényes gondolat testet ölt.

Tudta, hogy hazáért és emberiségért küzdeni nem lehet pusztá tehetséggel, szükségeltetik hozzá az emberi fedezet, a tartás, az életvitel következetessége, a személyes adottságoknál és tulajdonságoknál, erényeknél és fogyatkozásoknál eredendőbb minta és példa: a morál. Egyik kedvelt és sokszor ismételt szava volt ez. Mégsem esett a morálizálás, az érzelmes pátosz sokszor nehezen elkerülhető hibájába, ettől gondolkodásának ritkán tapasztalható, szigorú fegyelme óvta meg. Erőssége a logika volt, amellyel ragyogóan kapcsolt össze távoli (s valóban összetartozó) jelenségeket, elméje szinte félelmetes biztonsággal működött. Iskolázottságának, műveltségének talán ez a képesége volt a legszembevetőbb hozadéka.

Ragyogó tudományos pálya állt előtte, s noha e vonatkozásban is maradandó életművet alkotott, mégsem ezt az utat járta végig. Különböző posztokon teljesített „közszolgálatot”. Ebben bizonyára

szerepet játszott a történelmi indíték csakúgy, mint az a tény, hogy maga is elkötelezett nemzedék tagja volt. Az így vállalt feladat teljesítése nem lehetett egyszerű, hiszen eredeti hajlamainak kellett ellentmondania. A szolgálat hívó jelére nem válaszolhatott tagadás-sal, teljes erejét latba vetve látta el művelődéspolitikai feladatait, miniszterhelyettesként annak egyik irányítója lett. E területen embert próbáló gondokkal kellett szembenéznie. Munkáját magas színvonalon végezte, bár — s ez a munka jellegéből adódik — a feszültségek következményei sokszor személyére áramlottak vissza. Nem voltak illúziói, de voltak tervei, elképzelései és eredményei. Ezek éppúgy maradandóak, mint tevékenységének egyéb megnyilvánulásai. Mint a tudományban, a művelődéspolitikában is fájdalmas hiányt hagyott maga után.

Ez a pályafutás méltán dicsekedhet az elismerés számos jelével. József Attila-díjat kapott kritikus munkájáért, az élő magyar irodalommal foglalkozó tanulmányaiért. *Élő hagyomány — élő irodalom* című tanulmánykötete arról vall, hogy e területen is volt érvényes mondandója. Az Akadémia levelező tagsággal honorálta munkásságát. Boldog és elégedett is lehetett volna. Személyiségének magva azonban az önmagával szemben táplált kérlelhetetlen igényesség volt: a gondolkodó ember termékeny kételye izzott benne. Jól csináltam-e, ezt kellett-e tennem? A korrekció és az önkorrekció, a bizonyosság felé törekvés foglalkoztatta szüntelenül, egy morális imperativusz. A valóság és erkölcs, a napi feladat és a végső cél antinómiái napról napra megújuló gyakorlati és elméleti feladatként tornyosultak előtte, energiát fogyasztva, életerőt apasztva.

Vállalt feladatainak, töprengéseinek rövid szüneteiben egy nosztalgia sajgott fel benne, az útnak indító fiatalság színtere, a Bölcsészettudományi Kar harmadik emeletének emléke hívta. Újabb látogatására, melynek előre örült, már nem kerülhetett sor. Most már csak emléke él közöttünk.

WÉBER ANTAL

ZOLNAY LÁSZLÓ
1916—1985

Oktalanul palackba zárt, tudós-alkotói életének az utolsó röpke évtized túlságosan szerényen kimért ideje alatt kellett kiteljesednie. A különlegesen hosszú, kényszerű szárnyszegegettség után rendhagyó lassúsággal elérkezeti teremő korszak már nem változtathatott azon,

hogy a nagy, de még nagyobbra hivatott életmű torzó maradt. A lobogó, de megfáradt szív már nem tudta további munkára serkenteni a sohasem pihenő géniust: a célbajutás után, de a megvalósításra érő elképzeléseiben szárnya kapott további tervek valóságba öntése előtt felmondta a szolgálatot . . .

Zolnay László, a történettudományok doktora (szül. Budapest, 1916. márc. 10.) egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte. Tanulmányainak központi helyét a filozófia, esztétika és művészettörténet foglalta el. Egyetemi tanulmányai mellett — külön engedéllyel — fokozatosan komoly kutatói gyakorlatra tesz szert az Országos Levéltárban. Első — kis terjedelmű — tudományos publikációja tizenkilenc éves korában jelent meg, de versekkel, novellákkal is ugyanilyen korán jelentkezett: első szépirodalmi próbálkozásaival Radnóti Miklós foglalkozott a Nyugatban.

1938-ban jelenik meg *Kultúra, természet történet* című írása, amelyet — kisebb-nagyobb dolgozatok után — a *Létezés és erkölcs* követ 1944-ben. Közben a Franklin Társulatban dolgozik, ezután a Tükör című folyóirat segédszerkesztője. Életkörülményeinek alakulása következtében 1939-től a Friss Újság, az Általános Nyomda és az ABC-könyvkiadó főtisztviselője, majd igazgatója. A Márciusi Frontban tevékeny szerepet visz, és a Kelet Népebe írt cikkei már ekkor jól ismertté tették nevét. A német megszállás idején nyomdaigazgatói működését náciellenes röpcédulák előállítására használja fel, de fivérével — dr. Zolnay Kálmánnal — együtt sokszor tette kockára életét a tevőleges ellenállás terén.

Az 1948. évi államosítást követően egy éven keresztül a Magyar Rádió munkatársa, majd — s ehhez Pogány Ö. Gábor baráti segítségére volt szükség — órabéres napszámosi „besorolással”, de régési munkakörben a budai ásatásoknál dolgozott. 1949 tavaszán az óbudai ásatásokból veszi ki részét. 1951-ben azonban ezt a „beosztását” is kénytelen elhagyni, mert „latin nemtudás, szenzációhajhászás, diplomatikai ismeretek hiánya” miatt megállapították alkalmatlanságát. Ezt követően egy ideig az egri múzeumban tevékenykedik, majd Esztergom következik, ahol Genthon Istvánnal együtt átrendezi a Keresztény Múzeumot, melynek 1959-ig az igazgatója. 1960-ban tér vissza eredeti helyére, immár tudományos besorolással, a Budapesti Történeti Múzeumba, melynek kötelékében voltaképpen haláláig megmaradt.

Szakmai méltatást igénylő régészeti eredményei közül is magasan kiemelkedik a budai gótikus szoborgaléria 1974. évi feltárása, melynek irodalomtörténeti érdekessége, hogy ennek a minden magyar ember szívét megdobogtató trouvaille-nak kronológiailag első méltatói — éppen költőink voltak. (Illyés Gyula: *A budavári torzókra*;

Jékely Zoltán: *A budai szobrok köszöntése*; Szepesi Attila: *Szobor-temető.*)

Ettől kezdve — bár még mindig korántsem a megérdemelt teljes tudományos megbecsülés jegyében — simán, az alkotó embert megillető nyugalom és megbékéltség harmóniájában pergett le életének hátralevő része. Ha 1952-ben megjelent *A XIII. és XIV. századi budavári királyi szálláshely* című műve már a magát megtalált régész mesterjegyeit viseli, úgy írói, művelődéstörténeti és régészeti hármasságának teljes kibontakozását az 1975-ben napvilágot látott *Ünnep és hétköznap a középkori Budán* című, terjedelmében is impozáns munkája igazolta a maga tárgyi biztonságával és elragadó előadásmódjával, melynek ki nem mondott belső jelszava így szólt: „Igazi tudományt — de sokak számára!”. Hasonlóan monumentális alkotása — *Az elátkozott Buda. Buda aranykora* — 1982-ben látott napvilágot (s az egyes magisztrális művek időközében sem hallgatott: erről a hazai zene történetével, a honi vadászatok múltjával foglalkozó, legjobb művelődéstörténeti hagyományainkat feltámasztó írásai tanúskodnak).

Tudományos fokozatának megvédésére 1984. december 19-én került sor, amikor is a Bizottság egyhangúlag azzal a javaslattal fordult a TMB-hez, hogy a kandidátusi fokozat átugrásával nyomban a tudományok doktora fokozatát ítélje oda Zolnay Lászlónak. A TMB ennek eleget tett.

Zolnay Lászlót barátainak, tisztelőinek, hűséges olvasóinak népes tábora 1985. június 9-én kísérte el a Farkasréti temetőben utolsó útjára.

Művelődéstörténetészeink Ő előtte is voltak. Utána is lesznek. Csak éppen nem *olyanok*, mint Ő volt . . .

TARDY LAJOS

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1986. január — Terjedelem: 14 (A/5 ív)

87.15243 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

A tartalom folytatása az első borítólapról

BENE SÁNDOR: Zrínyi és a vadkan	146
SZILÁGYI FERENC: Bárócinál Bécsben — Kazinczy kiadatlan naplójából	156
BAJOMI LÁZÁR ENDRE: Ezernyolcszázhuszonegyben születtek ... avagy Negyvennyolc fénye	170
TANDORI DEZSŐ: Az „Első csokor” — és a második kötet. Szép Ernő költészetének kibontakozásáról. I.	177

FÓRUM

SZILÁGYI PÉTER: Verselési tendenciák Babits első két kötetében	190
SZERDAHELYI ISTVÁN: Metrum és ritmus	212

DIALÓGUS

Az Irodalomtörténet kérdései <i>Nagy Péter</i> hez	228
NEMES NAGY ÁGNES: A mi Csokonaink — Beszélgetés Bán Magdával	231
DOMOKOS MÁTYÁS: Szabó Lőrinc, Illyés, Nagy László versmondásáról — Válaszok Bán Magdának	237

SOKFÉLE

BERTA IRMA: „A vers rímpárjai előre mutatnak” — Tallózás felvételi dolgozatokban	243
V. KOVÁCS SÁNDOR : „József Attila a facipelés mitikus erejét a valósághoz köti: ügyel arra, hogy el ne szálljon a kalapja”	244
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Komoly játékok — Szauder József tréfáiból; Két magyar zászlósúr; Idrizi Osman, az ozalyi gyümölcsárus	250

SZEMLE

T. TEDESCHI MÁRIA: Herczeg Gyula: <i>A régi magyar próza stílusformái</i>	256
MARGÓCSY KLÁRA: Jelena Umnyakova: <i>Móricz Zsigmond és a régi magyar próza</i>	259
E. ABAFFY ERZSÉBET: Balázs János: <i>A szöveg</i>	261
LŐKÖS ISTVÁN: Borí Imre: <i>A jugoszláviai magyar irodalom története</i>	266
RÁKOS PÉTER: Käfer István: <i>A szlovák és a cseh irodalom magyar bibliográfiája a kezdetektől 1970-ig</i>	270

Ára: 30,— Ft

Előfizetés egy évre: 120,— Ft

ISSN 0324—4970

KRÓNIKA

Tóth Dezső 1925—1985 Wéber Antal

Zolnay László 1916—1985 Tardy Lajos

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbíró postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

Egy szám ára: 30,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat.
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest

Irodalom történet

1986 2

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1986. LXVIII. évf. 2. szám

Új folyam XVIII. 2. szám

Elnök:
NAGY PÉTER

Főszerkesztő:
TARNÓC MÁRTON

Szerkesztőbizottság:
AGÁRDI PÉTER, BÉCSY TAMÁS, BÍRÓ FERENC, CSETRI LAJOS,
FÜLÖP LÁSZLÓ, KENYERES ZOLTÁN, E. NAGY SÁNDOR,
OROSZ LÁSZLÓ, POSZLER GYÖRGY, VÖRÖS IMRE, WÉBER ANTAL

SZERKESZTŐSÉG:
BALOGH ERNŐ, felelős szerkesztő, TÓTH MAGDOLNA techn. szerkesztő,
NÉMETH S. KATALIN olvasószerkesztő, BÉCSY ÁGNES a kritikai rovat
vezetője, TÓTH DEZSŐNÉ szerkesztőségi titkár

052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. em. 51/c. Telefon: 377-819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

KERESZTURY DEZSŐ: „Se dicsekedni ösztönt, se pirulni okot” — Arany, az igazgató-szerkesztő	279
PÁL ENDRE: Arany János betegségei	316

*

IFJ. BARTA JÁNOS: Felvilágosodás és nemzetkép Magyaror- szágon	338
MARGÓCSY ISTVÁN: Mit jelent a nyelv számára a történe- lem?	357
BARÓTI DEZSŐ: A felvilágosodás szimbólumairól	365
SZAJBÉLY MIHÁLY: Kármán József irodalomszemlélete	381
CSETRI LAJOS: Adalékok Kazinczy ifjú barátainak irodalom- szemléletéhez	394
LÓKÓS ISTVÁN: Eger és a felvilágosodás	409

ESSZÉ

VÉGH GYÖRGY: Egy magyar Keats-versszak története	424
BAJOMI LÁZÁR ENDRE : Francia tükör	437

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

KERESZTURY DEZSŐ

„SE DICSEKEDNI ÖSZTÖNT, SE PIRULNI OKOT”

ARANY, AZ IGAZGATÓ-SZERKESZTŐ

Arany fővárosba-költözéséről, baráti körben, 1860 előtt már régebben szó lehetett: a pesti református gimnázium szívesen látta volna; de ő, ha már indult, nem tanárnak indult a fővárosba. A lapszerkesztés tervét maga vetette föl levélben először, akkor már igazán bizalmas és befolyásos barátja, Csengery előtt, 1860. január 4-én:

„Szándékom vala ezt még ott fenn-létemben közölni veled, de biz én — elröstelltem (. . .) Emlegették mások, magam is gondolkodtam — szerkesztőségről. Ne ne vess ki (. . .) Egy tisztán szépirodalmi, kellő kritikával szerkesztett lap által még talán az irodalomnak is lehetne használnom. Magam kérnék engedélyt, a kormány előtt nem vagyok igen notatus, ezt tapasztaltam tanárságom alatt (. . .) Akkor vagy kiadót keresnék, vagy — mint b. Kemény gondolja — pesti barátim és jóakaróim, kiknek egybeköttetései vannak, összecsinálnának bizonyos számú részvényt, a vállalat első éveinek biztosítására.”

Csengery azonnal és teljes egyetértéssel válaszol. De Aranynek egyszerre olyan sok nehézség jut az eszébe, amennyinek elhárítására nem vállalkozhatik: „el kell ismernem hogy kételyeid és szertelen lelkiismeretességed nem szerkesztőnek való” — írja 1860. február 27-én. Aranyt közben már fölkérték a Széchenyi-óda megírására: azzal kapcsolatban is főleg a nehézségekről ír Csengerynek; de végül igent mond.

A pesti barát most azt kérdezi, volna-e kedve az újjászervezendő Kisfaludy Társaság igazgatóságát vállalni. Arany

boldogan aggódik; el tudná-e látni a hivatalt? De mégis menne: „talán a pengetett lap ügyével köthetném össze”. Csengery nem válaszol azonnal, s a kételyeiben fuldokló költő, több mint három hónapos némaság után, július 9-én egy kétségbeesetten bizakodó levélben határozottan megismétli elejtődöttnek vélt javaslatát: fölmenne Pestre megbeszélni a lap ügyét, hogy kezdhesen valamit: „ha nem oly nagyot, szépet, ami egykor lelkemnek álma volt, hasznosat legalább”. A Kisfaludy Társaság ügyében sem utasítana vissza „önkénytes bizalmat, kivált, ha másik céllal összekapcsolhatnám s a Társaság égisze védné kezdeményemet”. Minderről „ne tudjon senki”, kéri, mert „nem akarnék a régibb tagok sérelmére lenni”. Lehet, hogy hallott valamit Erdélyi János esetleges jelöléséről is.

A Csengeryvel ezután folyó gyors levélváltás kész helyzetről tanúskodik; pesti látogatásáról hazatérve 1860. augusztus 10-én Arany már küldi is a folyamodvány vázlatát; a feltört pecsétű levélhez utólag a lap programtervezetét is csatolja; s azonnal mennek a munkatársakat toborzó baráti levelek. Ezek s a rájuk következő pesti fél évtized félelmetes méretű és gazdagságú hozadéka azt bizonyítják, hogy Arany szerencsésen átesett életének egyik igen mély válságán: a sínről, amely, tudta, pusztulásba vezette volna, áttért egy másikra, amelyen, úgy gondolta, végre helyes irányba terelődött az élete. A Pestre költözött család minden tagja így érezte ezt. 1760. november 17-én Juliska ezt írta édes nénjének, Rozvány Erzsébetnek: „Apámnak is itt van leginkább helye, sok jó barátai és ösmerősei közt, lelkének való foglalkozásban”. Ugyanezt jelentette barátainak felesége és ő maga is. S ezt bizonyítja főként az a roppant munka, amit derűsen, jó kedvvel, jóformán panasz nélkül elvégzett.

A Kisfaludy Társaságban főként tisztviselői: szervező, rendező, szerkesztői, jegyzői, pénztárosi munkát végzett: legalább olyan időigényeset, mint amilyen a kőrösi tanárság volt. Ez is, meg az akadémiai tagsággal együttjáró is: lényegében alig nevezhető alkotó tevékenységnek; boldog mun-

kájának inkább csak keretet, hátteret, pódiumot adott; indítást legföljebb egy-egy elismerés, jutalom vagy megrendelés erejéig. Nem lehetett persze elvégezni olyan személyes erények nélkül, mint a pontosság, elkötelezettség, kezdeményező erő, türelem, erély és tapintat. A színhely, a munkakör, a sok új benyomás s a rokonérzésű emberek, no meg persze a tiszteletadás, a megbecsülés, amely személyét és munkásságát körülvette, növelte is önbizalmát, életörömét, hiszen azzal is foglalkozhatott, ami érdekelte, aminek értelmét látta; különösen, amíg úgy érezhette: nem középiskolás fokon lehet szervezője, bírálója, tanítója a lassan újra ocsúdó magyar szellemi életnek.

Az új helyzet nehézségei is megmutatkoztak hamarosan. A Pestre készülődés és az első pesti évek, „a remények évei”. Az abszolutizmus enyhülése rendkívüli élénkülést tett lehetővé, tehát keltett életre a nemzeti művelődés minden területén. Ha csak futólag tekintjük is át azoknak az éveknek országos bibliográfiáját, főként a hírlapokét, folyóiratokét, meg kell bizonyosodnunk róla, hogy a forradalom után visszafojtott erőket csak elnyomni lehetett, nem elpusztítani. De persze, ebben a hirtelen zsendülésben kevés volt a terv és célszerűség, rengeteg a dudva, s egyre nagyobb szerephez jutott a politika, főként a személyes érdeket szolgáló törekvés. A lapengedélyeket könnyebben osztották, megnövekedett a konkurencia.

Aranyt ez egyelőre nem aggasztotta; hiszen a „nemzet koszorúsaként” hívták barátai s fogadták ünnepelve a hírlapok. Joggal gondolhatta, hogy személye s az ügy összehozza a Társaságnak annyi tagot, a lapnak annyi előfizetőt, amennyit az újjászervezés dolga meg a kiadó föltétlenül szabott: „Ha az első év végével nem haladna 750-et az előfizetők száma, Heckenast lemondhat a kiadásról” — írta a költő 1861. augusztus 25-én Tompának. Az engedélyt 1860. szeptember 10-én kapta kézhez; a Szépirodalmi Figyelő november 7-én indult meg. Akkorra már némi tapasztalatot gyűjthetett mind az igazgatást, mind a szerkesztést, mind a jövedelmet illetően, s megbizonyosodhatott róla, hogy „az élélhetés

gondjai” nem lettek igazán könnyebbek Pesten sem, mint voltak Nagykőrösön.

Pestre kerülésének idejét Monarchia-szerte a mindenütt fölparázsló nemzeti izgalom jellemezte. Ő maga egy kételkedve reménykedő verssel üdvözölte meg 1861-et: „Ne csalj, ne csalj, midőn remélni kezdtünk, / Még egy csalódás: annyi mint – halál”. Az 1860-ban megjelent, bizakodást keltő Októberi diplomától nehéz, reményekkel és csalódásokkal, aláaknázott sikerekkel, az udvar kapkodásával s a közvélemény vad hullámverésével, Teleki öngyilkosságával, összehívott és szétzavart országgyűléssel, a világpolitika szédítő fordulóival veszélyeztetett út vezetett a Deák színlelt rendületlenségére alapozott kiegyezésig. A közélet örvénylése Arany életén is át-átcsapott. 1861-ben újra képviselővé akarták választani, de ő egyre jobban elijedt a gyakorlati politikától, melynek zajlása életének legnagyobb vállalkozását is mindújra kétségessé tette, végül zátornyra futtatta.

*

Az újjáalakult Kisfaludy Társaság alapszabályait német nyelven kellett fölterjeszteni, tagja csak „osztrák állampolgár” lehetett; ülésein olyan „országfejedelmi biztos” volt jelen, akinek joga volt mindenbe beleszólni s a társaság működését fölfüggeszteni. A Szépirodalmi Figyelő ugyanilyen cenzúra alatt állt. A közönség, amelynek érdeklődését a parancsuralom idején, más tér híján, még csak megmozdították a hazafias ellenállás indulatai, most teljesen a politika felé fordult. Kazinczy Gábor, a régiek közül egy különc, de jó-hiszemű és igaz író így szólt erről 1864-ben: „Gyermekkoromban még nem olvasó házaknál is *esemény* volt egy-egy poétai mű: (...) kérdem, ki érdeklődik most?” Eötvös, a Társaság elnöke már évekkel előbb: „nagy kötelességeink háttérbe szorítják a tisztán művészi és irodalmi érdekeket”. Arany pedig éppen ezeket az érdekeket akarta szolgálni: „Az isten akárhová tette volna *most* ezt a constitúciót”, volt

kénytelen már 60 végén, az induláskor kifakadni. A lap előfizetőinek száma hamarosan a megkívánt 750 alá esett, s a Társaság fizető tagsága sem igen emelkedett 800 fölé. A „publikum-csődítőbb” Koszorú előfizetőit sikerült az induláskor, 1863-ban minden mozgósító erő latbavetésével 1545-re föltornászni; de ez a szám is igen hamar harmadára csökkent. Igaz, hogy Arany is csak vonakodva engedett a közönség igényeinek.

A közönség érdektelenségénél, illetve igénytelenségénél sokkal keményebb tapasztalat volt a munkatársak hiánya, más irányú elfoglaltsága, munkára fogásuk nehézsége. Bizonyos, hogy lehetett némi igazsága a türelmét vesztett szerkesztőnek, midőn már-már a kárörvendő vetélytársak összeküvéséről panaszkodott, akik a vidéki munkatársat szívesen látják, de a Pestre költöző mintalap-szerkesztőt, a „koncon-osztozkodót” már boldogan nyomná víz alá. „Nagy baj nekem az írók nem léte. Nagy baj, hogy a létező erőket sem lehet koncentrálni egy laphoz”, írta, már 62 tavaszán, Tompának; de ugyanerről panaszkodott a Kisfaludy Társasággal kapcsolatosan is: az ülésekre nem tud előadót szerezni és sokszor ott is neki kell beugrania azzal, amije éppen akad; komoly munkára még az oly — egyébként díjazott és kitüntetett — vállalkozásokra sem kap alkalmas munkatársat mint a teljes magyar Shakespeare, amelynek ügye, sok vergődés után, Tomori Anasztáz jóvoltából végre a Kisfaludy Társaság — tehát az igazgató — gondozásába került.

Érdemes ennek a gondnak, amelyről Arany nemcsak túlzón panaszos természete miatt ejt mindújra szót, társadalmi előfeltételeit is megvizsgálni.

Az 1851-ben keletkezett két Ráchel-vers panaszának vége felé ezek a sorok olvashatók: „Íme, a szép tavasz kiesett az évből, / Egy nemzedék holt ki az emberiségből.” A vers végét valami észentúli remény szavaival oldja föl a költő: „És kitől rettegsz, nem féli fegyvered ő, / Az *Ige az eszme*”. A valóságban azonban meg kell tapasztalnia, hogy az a nemzedék valóban kiholt, ha nem az emberiségből is, a hazai értelmiségből

mindenképpen. Senki sem ábrázolta még teljes mélységében és tágasságában azt a tényt, de nincs már valamirevaló történész, aki el ne ismerné, hogy a reformkorral induló, a forradalommal tetőző, a szabadságharc leverésével megtört rop-pant fejlődés kezdeményező, szervező, vivőereje az a réteg volt, amelyet Magyarországon – teljességében köznemességnek már, polgárságnak még nem minősíthetvén –, a saját szavával is, értelmiségnek nevezhetünk. S ezt a réteget, amely a harcokban is sok áldozatot hozott, sikerült a rémuralomnak s a Bachról, Schmerlingről nevezett korszakok biradalmi vezetésének megháromnegyedelnie: megölnie, megőriznie, hazai vagy külföldi bujdosásba üznie, a valóságos hazai életből nagyrészt kikapcsolnia.

A magyar művelődés, mint valaha, Bessenyei korában, újra sziget-műveltség lett, új Kazinczyja voltaképpen nem is támadt. A főváros, ahova a *Toldi* költője mint egy pezsgő magyar központba járt föl, Haynau fenyegetően korholó feddése s a megváltozott erőviszonyok következtében visszánématedett. A *Vojtina Ars Poeticájának* „szindús üde karton”-ján, a Duna-part tündérien realista tájképén a tabáni templomnak „majdnem égető” fémgombja még, ahogy jegyzetében közölte, 1849-ben villanhatott a költő szemébe, a Gellért „gondját, az új koronát”, a Citadellát, a katonai jelenlét hangsúlyozására, később rakták föl, s bizonyos, hogy a poétai elábrándozásból egy heinei fordulattal fölriasztó zárósor: „Az utcán por, bűz, német szó, piszok” már a Pestre költözött költő benyomását – és fájdalmát – rögzítette.

Jóformán mindent újra kellett kezdeni. Érthető, hogy az ugyancsak vidékre szorult Arany már az 50-es évek elején megint csak valami társaság, központ szervezését tartotta volna szükségesnek, s a Kazinczy-ünnepek idején egy Kazinczy-társaság létrehozásának is örült volna. Szalontáról s a Pesthez közelebbi Nagykőrösről – ahol egy időre különben is egy kis egyetértő vidéki Akadémia verődött össze – alig látta át a félelmetes hiányt. De Pesten éreznie kellett. A Kis-

faludy Társaság első összejövetelén, 1860. május 24-én tíz régi tag jelent meg, pedig, aki tehetne, odament; a nyári újjászervezéskor csaknem kétszer annyi új tagot kellett választani, hogy teljes legyen a létszám. Petőfi tizedmagával indult meg a pályán: azok egyharmada elpusztult a harcok, a megtorlások idején, egyharmada külföldi vagy hazai emigrációba szorult, a maradék harmadik nagyobbik része a fölragyogó lángelme modorát követve petőfieskedett a legendás példakép jellemstilárdsága nélkül. Ez a kép nagyjából érvényes volt az egész haladó értelmiségre.

Arany mindent elkövetett, hogy maga, a Társaság és lapjai köré gyűjtse a „két haza” mozgósítható embereit; Gyulai 1862-ig Kolozsvárt szervezett, s Arany a Koszorú megindításakor „Erdély Széchenyijé”-től, Mikó Imrétől kért s közölt, elég kihívóan, az első szám elején ajánló sorokat. Megnyerte az agg Fáy Andrást, ki itthon volt, s az idegenből már soha vissza nem térő Jósika Miklóst kereste, s amennyire tanári türelme engedte, bevonta az újabb generációk lassan s tétován jelentkező fiataljait: két lapjában valóban ott szerepelt — az olyan kivetettek, mint Kuthy, Lisznyai vagy olyan végképp elvadultak kivételével, mint Vajda János — a kortárs irodalom minden valamirevaló neve. De ahhoz, hogy az egykori nagy álmainál sokkal szerényebbre szabott programját megvalósítsa, ez az inkább csak ígéretekkel, esetleg hevenyészett s a tervbe alig beilleszthető munkákkal együttműködő sokaság is igen kevés és fölkészületlen volt.

1860. február 7-i jégtörő levelében még némi kétségkedéssel írta Csengerynek: „Lehet, hogy nevem (. . .) az első évben összehozna annyi előfizetőt, amennyi szükséges volna a lapnak (. . .) de hát azután?”; a július 9-én kelt kétségbeesett sikoly végén, a Kisfaludy Társaság igazgatását is szám-bavéve, mégis így fohászkodott: „a fönt érintett bázis mellett, alább rendelt hely sem volna ellenemre. Kivált ha másik céllal összekapcsolhatnám, s a Társaság égisze védné kezdeményemet”. Csengery — aki érett férfikorában az a biztató, erősítő, helyszerző és célmeghatározó férfibarát lett

számára, aki Petőfi volt a pályára lépő, harmincévesen kezdő írónak — valóban az újra eszmélő, szervezkedő hazai szellemi-politikai élet örvényének forgójához közelítette — hogy megúszója vagy elmerülőjeként-e, most ne érintsük.

A Kisfaludy Társaság s az Akadémia hátvédje nélkül a Három pipa utcai szerkesztőség — ahol Aranyék laktak — sokkal hamarabb eltűnt volna, ha egyáltalán létrejön. Arany azon a kis területen, amely a mai Felszabadulás tér s a belé torkolló Károlyi, Váci, Kossuth és Petőfi utca körzetében elfért, megtalálhatott személyesen is mindenkit, aki segítségére lehetett Deák politikus körétől, Kemény publicista-körén, az Akadémia tudósain át a Társaság szépíróiig. Ezekre támaszkodott is; folyóiratai a Társaságok félhivatalosai is voltak. Tagsági, igazgatói és szerkesztői munkásságát igen nehéz — és fölösleges — volna elhatárolni. A vele foglalkozók pedig, sajnos, hosszú időn át ezt tették: ezért is jellemezték a szerkesztő munkásságát egyfajta kenyérkereső igavonásnak, amelytől vagy nem jutott igazi feladatához, a versíráshoz, vagy amelyet költői ereje elapadása következtében végzett pótcselekvésként. Némi, szórványos előzmények után, magam is határozottan utaltam e fölfogás téves voltára, alaposan Németh G. Béla foglalkozott a kérdéssel a valóságnak megfelelő szemlélettel s a területet igen gondos filológiai aprómunkával is földerítve, főként a kritikai kiadás XI. és XII. kötetében.

Most már világosan kirajzolódik: a hivatali munkát a család megélhetését biztosító „bázis”-nak tekintette, a szerkesztést szívügyének, hivatásának, s eredményét, amelyről tudta, hogy a kor elérhető legjobb szintjén mozgott: egyfajta alkotásnak, amelyre érdemes óriási munkát, esetleg ráfizetést is kockáztatnia. Ha alaposabban megnézzük a Szépirodalmi Figyelő meg a Koszorú évfolyamait, látjuk, hogy azokat nemcsak azért töltötte meg saját írásaival, mert hiányoztak a munkatársak, hanem hogy végre megírhasssa legalább megírható részét annak, amire évtizedeken át készült s ami kimondásra várva megérett benne. Egy sereg olyan terhet

vett így magára, ami nélkül bizonyosan nagyobb közönség-sikere lett volna, s amit nyugodtan el is hagyhatott, vagy — ahogy azt később már egyre gyakrabban meg is tette — másokra bízhatott volna. De meg volt győződve róla, hogy csak így tudja kellőképpen kifejezni azt a „némi principiumot”, amellyel „irányát” megértethette, elfogadtathatta, értékelthette, s a nemzeti műveltségben betöltendő szerepét érvényesíthette.

*

Mínthogy ennek az egész roppant munkának célját, irányát, szerkezetét, leveleiben, idevágó korábbi verseiben, tanulmánytöredékeiben meg-megpendített vázlatát ebben fejtette ki, e vállalkozás legfontosabb szövegeként kell értékelnünk a Szépirodalmi Figyelőhöz írt *Előrajzot*. Így kezdődik:

„Midőn ez új folyóirat a magyar szépirodalom többi képviselői között megjelen: oly tért szándékozik elfoglalni, mely nálunk ez idő szerént betöltve nincs.

Tekintve az élénk mozgalmat, mely költészetünk mindkét — folyó és kötött — alakú terményei körül mutatkozik: nem lehet nem örvendeznünk e jelenségen. A lapirodalom terjedése kedvező mértékét nyújtja egyfelől az olvasó közönség gyarapodásának, bizonyítván, hogy mindegyre növekszik azok száma, kik a szellemi táplálkozás szükségét érzik; másfelől új meg új írói nevek feltűnése arról tanúskodik, hogy szépre, jóra törekvő ifjaink — talán egyéb munkakör hiányában is — növekvő buzgalommal sereglenek a hazai költészet zászlói alá. De a figyelmes szemlélő azt is veheti észre, sőt nem ritkán a közönségből is hallatszik panasz, hogy e szétáradó terjeszkedés nem áll a mélységgel kellő arányban. Rendült vízszinthez látszik hasonlítani, amelynek gyűrűi minél nagyobb kört fognak be, annál sekélyebb hullámot vetnek.”

Első olvasásra úgy látszik, mintha Arany egy, az ügyiratok személytelen többes számában, szigorú puritanizmussal fogalmazott hivatalos aktát terjesztett volna elő. A piac megélénkült, olvashatjuk, élénk mozgalom érezhető költészetünk „terményei körül” s miután sem a szakma, sem a közönség nem kap elégséges tájékoztatást, a folyóirat „elszánta magát”

a megjelenő művek ismertetésére: először nyomban a megjelenés után mindről hírt ad, aztán visszatér a fontosabbak tüzetesebb bírálatára. Könyvszemle készül tehát? A figyelmesebb olvasó megsejti, hogy többről van szó! A közönség nemcsak tájékozatlan, de fölkészületlen is, a „termelés” árja nő, de amint szétterült, kiütközik gyengesége, sekélyessége. Szükséges tehát „az érdemnek koszorú, a tehetségnek buzdítás, a kontárságnak visszariasztás.” Ez pedig az irodalom olyan belügye, amelynek rendbetételét a vásárlók joggal a szakemberektől várják el. A rendbetételt csak olyan írók, bírálók végezhetik el, akik már bebizonyították, hogy értenek a mesterséghez: a szerkesztő tehát „hazánk tehetségesebb íróit egy díszes koszorúba” kívánja gyűjteni, óhajtja, hogy lapja „irányadóvá s mintegy irodalmi központtá nője ki magát”.

Ez, nyersebben fogalmazva, Arany óhajának bejelentése arra, hogy az írók megújult köztársaságának vezetője legyen, egyfajta új „triász” egyszemélyben, nem önös, anyagi, hatalmi célokból, hanem „az irodalom szellemi javáért”.

Érthető, hogy amikor Csengery 1860 február elején Heckenast ajánlatával együtt küldi szíves köszönetét a folyóiratszerkesztés elvállalásáért, Arany fő aggodalma az, hogy a kiadó beleszólási jogot kér. „Olyan lap, melyben novellát írkálnak, verset dudálnak, mindent dicsérnek, nagyot ígérnek, képeskednek, legyeskednek, magyarizálnak, bált kritizálnak stb., olyan lap úgyis elég van — talán sok is” — írja, szűkölsét tréfásan megrímezett prózába fojtva. Az *Előrajz* hangsúlyozottan el is határolja magát a divatlapoktól: „mi lapunk tartalmára akarjuk irányítani a figyelmet!” Láttuk, nem is talált vállalkozásához elég valóban hasznos munkatársat sem a Kisfaludy Társaságban („furcsa kompánia ez a K. T.; öt-hat új emberen kívül a többi nem dolgozik, nem olvas”), sem szerkesztőként.

Verset, szépprózát még csak-csak összeválogatott; a célját főképpen szolgáló területeken vagy olyan másutt is elfoglalt barátokra talált, mint Lévay József, Szilágyi Sándor volt,

vagy sérülékeny emberekre, mint Tompa, Szemere Miklós, akiket különös, erélyes gyengédséggel kellett baráti levelekben békítgetnie. A bőbeszédű Brassai polihisztor, de „nem igen tud nem lenni goromba”, a „fiatal” Gyulai kiváló stíliszta, de makacs és oly heves vitatkozó, hogy a nagyon kényes vagy vitás kérdéseket nyitva hagyni kívánó szerkesztőt elvtelenséggel vádolja meg (igaz, hogy akadt olyan író is, aki párbajra akarta kihívni). Jó, hogy voltak olyan megbízható s nyugodt munkatársak is, mint Szász Károly, aki „akármiről ír néhány óra alatt cikket”, vagy Salamon Ferenc vagy Bérczy Károly, Szabó Károly, mind jó, szóra kész szakember. Egy év tapasztalata: „a kapacitások közül a többség válasza sem méltatott”, „a szépirodalmi írók tompa hallgatással, vagy némelyik tán kárörömmel, várták: no lássuk (. . .) milyen lesz a *mintalap*?” stb. Rájött: „az esztétikában, kritikában kontárkodtunk, kedv, elegendő idő nélkül a megfontolásra, amint a napi szükség parancsolta, folytonos aggodás (. . .) közepett.” Így kellett magyarázkodnia Gyulainak:

„Hogy bíráljam én azt kíméletlen keménységgel, kitől a jövő számra cikket, verset, novellát várok? Én elvileg nem vagyok ellene a keményhangú kritikának, de lapomban kivihetetlen. Azért elvül kelle tűznöm: az igazságtól, meggyőződéstől nem távozva, oly szelíden szólni, ahogy csak lehet.” (1861. augusztus 28.)

Ezzel a nehézségektől csak annál szívósabb, találékonyabb és céltudatosabb szelídséggel sikerült lapjait négy és fél éven át fenntartania, s a lehetőséghez képest a maga képére formálnia — kivált kezdetben. Ezt úgy érte el, hogy mindkét lapjának egészét átszötte a maga szellemi jelenlétét, egyetértését vagy ellenkezését, örömét vagy kétségeit, a nemzeti művelődés ügyében adott tájékoztatásait jelző, kísérő megjegyzéseivel, glosszáival, üzeneteivel s hasonlókkal — amellet, hogy írt tanulmányt, s dolgozott át tekintélyes külföldi lapokból oly cikkeket, amelyek az ő irányának erősítésére, a külföld rokon jelenségeinek ismertetésére szolgáltak.

„Hittem, hogy lesz annyi szabad lélegzetem, miszerint csak jó kedvemben dolgozom, belső hivatás folytán, lapomba” —

írta már 1860. augusztus 20-án panaszkodva-mentegetőző levelében Gyulainak; s egy fél évvel később Tompának így folytatta:

„Tavaly örökké abban dolgoztam; (ily sűrű betűkkel mint ez a levél, van vagy száz ív kéziratom, amit mind a *Figyelő* ett meg)“.

Ha mindazt, amit két lapjában írt, egybe vesszük, kitesz még vagy háromennyit. A kritikai kiadás két vastos kötetét töltik meg a tanulmányok, vitacikkek, bírálatok, glosszák, szerkesztői üzenetek, megjegyzések, felhívások, s annyi másféle, meghatározhatatlan műfajú, alkalmi vagy általánosabb érvényű írás; pedig csak egy részüket tette fölismerhetővé név vagy álnév-jegyeivel. Mikor már Pesten élt, bevonta ebbe a munkába — némi fizetésért — Gyulait és elég korán már fiát, Lászlót is, de mindenféle „vegyes” hírnek, a hírekkel, cikkekkel kapcsolatos megjegyzésnek ő volt a sugalmazója és korrektora: legalább szellemujjának nyomait viselik tehát.

*

Műfajilag nem mindig határolhatók el, hiszen előfordult, hogy a szerkesztő megjegyzései szinte terjedelmükben is elérték a kiegészített-helyreigazított cikket; de bizonyos, hogy mindig lényeges, a lapok szellemének egységét biztosító mozzanatokat foglaltak írásba, nemegyszer szellemes, baráttian vitázó színezettel és epigrammai tömörséggel; s mindig személyes, hitelesítő jelenléttel.

Néhány példa a megpendített közgondra:

„Kedvelt költőnk, Sárossy Gyula, hazaszabadulván, Miskolcon piheni ki a bellebebezés sanyarúságait. Költészetének a csehországi szirtek közt nőtt egy rózsáját szívesen vennők”; „Ily kiváló művészi erő megmentése valóságos nemzeti nyereségnek lenne tekinthető, s pedig ha a gyámolítás elmarad, Izsó, a kellő anyagi eszközök hiányában kénytelen lesz vésőjét a szögletbe dobni”; „Hír szerint a Nemzeti Színházban nemsokára (csakhogy ez a mi árva intézetünk-nél igen nyúlós határidő) egy történeti dráma kerülne padra: *Csák Szathmáry Károlytól*. »Fölkele Csák...« — mondja Vörösmarty. No majd meglátjuk: *fölkel-e* Csák?”

Egy üstökössel kapcsolatban ez olvasható:

„... pályakörét a bécsi urak nem tudják: jelentését tán még előbb megfejti a gellérthegyi *csillagda*. »Ez nagy országokra kár nélkül nem fordul« — mondja Zrínyi is: szerencse, hogy honunk nem *nagy* ország: van még nagyobb is”. „Simonyi fényképiró nemcsak érdekes, hanem maradandó becsü arcképgyűjteményt szándékozik kiadni (...) Csak siessen, mielőtt az örökre nevezetes országgyűlés tagjait, mint a Szibilla falevéltre írott jóslatát, szétszórná a vihar...” „Hír szerint a fővárosi iparossegédek *önképző társulat* felállításán dolgoznak (...) Mi elismeréssel tehetjük ehhez, hogy a Kisfaludy Társaság pártolói közt is aránylag jó rész ez osztályhoz tartozik”. „A nemzet cifra koldusa, a múzeum, ismét jajgat alamizsnáért (...)”;

Londonban Petőfi-nyakkendőket hoznak divatba:

„Szegény Petőfi soha életében nem viselt nyakkendőt, sőt a hadügy-miniszterrel is éppen e miatt gyűlt meg a baja, s imé most Londonban nyakkendőjét bámulják”, „... igen kíváncsi volna ismernünk a határos népek szokásait (...) szívesen nyitjuk meg lapunkat (...) hasonló közlemények számára.”

Ilyen és hasonló megjegyzések serege bizonyítja, hogy Arany valóban figyelemmel kísérte, kommentálta és megítélte kora magyar és európai szellemi és társaséletének igen széles területét.

Hogy kedvét is lelte e széljegyzetekben, üzenetekben, ismertetésekben, bizonyítsa ismét csak néhány példa. *Nő-e vagy né?* címmel — mivel „oly helyzetben volt, hogy néhány száz címszalagnak valót másoljon a nyomda számára” — szellemes párbeszédbe foglalta véleményét az akkor sokat vitatott kérdésről; *Divattudósítást* kezdett a nyelv divatjairól; paródiát írt *A jövő stílusáról*, frappáns eszmetöredékeket — egyszerre mély és érthető, sőt játékos nyelven — a szép, az utánzás, a fordítás kérdéseiről. A sokszor már-már keserű szerkesztő néha így üzen: „G. K. úrnak Sz. fehérvár. Ön sok verset ír, mondja. Majd ha *kevesebbet* ír, azokból küldjön”; — „Az *epigrammák*. Él-etlenek és élet-lenek”; — „*Tündér múltja*. Nincs jövője”; — „*Ábrándok* stb. Hagyjuk őket. A nyelv oly fuvola, melyen Polonius sem tud játszani, ha nem

gyakorolta”. — „*Abony*. Cikkeit vettük, jóízűen ettük: köszönet értettük”. Hogy írás közben újgyakorlatokat is szokott végezni, bizonyítják külföldi költőkről szóló ismeretesei: ezekben nemegyszer találunk látszatra prózában fordított szövegrészeket, amelyeket későbbi figyelmes olvasók hevenyészett, sokszor briliáns versfordításokként ismertek föl: pl. a Hebbel — (*Anya és gyermeke*), a Wittgenstein — (*Hadschi Jurt*), a Frankl — (*Hősök és dalok könyve*) — ismertetésben.

A Széchenyi-ódát akkor írta, amikor lélekben már a nagy „beleszólásra” készülődött, s a várt kibontakozás reményében igyekezett áttekinteni a magyar szellemi világ helyzetét. Amikor az óda, a nemzeti megrendülés festése után, a hős érdemeinek fölidézésére fordul, a 9. strófát így kezdi:

Bizton, ezer bajunk közt, megtalálta
 azt, ami fő, s mindent befoglaló:
 »Elvész az én népem, elvész — kiálta —
 Mivelhogy tudomány nélkül való«.

A „tudomány”-on nem szakbarbárságot értett természetesen Arany sem, barátai, pártfogói sem, hanem kiművelt emberfőt, értelmes tájékoztatást, megalapozott, aránytudó ismeretet, felelős közérkölcsiséget. Ép, fogékony érdeklődést minden jó, hasznos újdonság iránt, bíráló erélyt a rossz hagyomány ellenében, tájékozottságot itthoni ügyeinkben s a világ erőinek játékában: az emberiség értékrendjében megálló nemzeti karaktert. Ennek megformálása, tudatosítása érdekében igen nagy szerepet szánt Arany is a szépirodalomnak; itt újra erőteljesen hangsúlyozni kell: ő maga mindig főleg költőnek, szépírónak tartotta magát, olyan kertésznek, aki az anyag és a szellem egységének ápolására, a legmagasabbra, mert leghatékonyabbra tartott bölcséletnek: a költészetnek egy sajátos, az emberi művelődésben történő kivirágoztatására törekedett. Szépirodalmi volt az intézet, amelyet igazgatott, a Figyelő, melyet szerkesztett, az irány, amelynek kifejlesztésén teljes hittel és erővel dolgozott. Hazai célok

szolgálatát vállalta tehát, de mivel tudta, hogy a haza dolgai elválaszthatatlanok a nagyvilágétól, szükségesnek tartotta a „szépirodalmi, úgy a hazai, mint a külföldi termékek egyszerű vagy bírálatos ismertetését”.

*

Maga följegyezte, hogy napi munkája után Keménynél keres és talál „recreatiót”, a Pesti Napló szerkesztőségében.

Ott órákat töltött azzal, hogy átnézte a legfontosabb sajtót, a jeles külföldi folyóiratokat is: az Allgemeine Zeitungot, az Európát, a Stimme der Zeitet; a Revue des Deux Mondes-ot s esetleg néhány társát; főként azonban az angol Athenaeumot, és az ugyanilyen Academyt, az Edinburgh meg a Westminster Review-t. A legfontosabbakat később az Akadémián is elolvasta: sajnos az ottani könyvtár raktáraiból senki se hozatta elő azokat a régi köteteket, amelyeknek lap-szélein pedig nagyon is érdemes volna követni jegyzéseit. Még a hazai dolgok változásairól is – mint figyelmes, szorgalmas olvasó – főként a lapokból értesült vidéki otthonaiban és Pesten is, már a szellemi élet központjában, sok mindent merített ezekből; főként mindazt, ami a külföld eseményeire vonatkozott. Az akkori „művelt világ” említett s valóban legfontosabb lapjainak tájékoztatására támaszkodott a szerkesztő is: azokból vett át, ha kellett saját, ha lehetett, egy-egy munkatársa átdolgozásában, fordításában, közleményeket.

Ki vehetné rossz néven tőle, hogy éberén figyelt rá, mit tudnak ott a mi műveltségünkéről, irodalmunkról. Legtöbb vitája a németekkel, legkevesebb az angolokkal, az olaszokkal volt; a franciákkal is akadt megvitatnivalója. A németek helytelen vagy politikai tekinteteket követő félretájékoztatásait gyakran szedte, főként glosszáiban, tűhegyre; a kedvező jelenségek tudomásul vétele sem akadályozta nemegyszer megsemmisítő ítéleteinek kimondásában; pl. Wittgenstein *Hadschi Jurtja* esetében – amelyből pedig rejtetten-játékosan hosszú passzusok fordítását is belerejtette a bírálat prózájába

— leírja, hogy a szerzőben „a költő helyett csak a szemes turistát vagy adatbúvárt fogjuk találni: az alapszerkezet hibáit a részletekben semmi költői diszítvány, s föl-föllebbenő hangulat jóvá nem teheti”. Hebbel polgári kiseposzát, az *Anyá és gyermekét* rokonszenven fogadja ugyan a mindent elárasztó líraözönben, de hamarosan úgy ítéli meg, hogy „ezt egy középszerű regényíró jobban csinálná, mint az epicus”, mert ha a költő azt akarja megmutatni, hogy szárnyalni is tud, „ama ködös régiókba téved, hol összefoly előttünk minden tárgy, elmosódnak a körvonalak, s a szintelen felhők kárpitja mögött szent borzadállyal sejtjük az úrnek végtelenségét”.

Igen jellemző arra a tétovaságra, amelyet Aranyánál is okozhat a szív vonzódása s a bíráló-értékelő ítélőerő keménysége a *Hősök és dalok könyve* bírálata. Egyszer már fölült *Az utolsó főpap* jószándékú hamisítvány-voltának, mikor egy keleti antológiában agadai költeménynek nézte. Fejcsóválva vallja be, hogy akkor is túl modernnek találta a verset, de szépnek mégis. Aztán ízekre szed néhány kisepikumot; eredmény: „mi sem mutatja, hogy az író megragadta volna tárgyának költői oldalát”. De azért mégis keres néhány kedvére inkább való darabot Frankl kötetében:

„Légy meghatva erős hittől akármiben s tudd azt költőileg kifejezni: veled érzünk mi is bizonytalanságot, noha véleményben külön járunk.”

A *Troján királyáról* szóló ballada hangulata úgy megragadja, hogy ugyancsak prózába burkolt versfordításba improvizálja. Aztán *A génius bilincsből* című, őt személyesen is mélyen érintő vers fordításával — „Csupán törődött visszfénye valójuk / Szent tűzhelyének az mit adni bírtak” — zárja a bírálatot s ezzel: „nekünk élvezetet nyújt, s ennyiben megérdemlé, hogy ismertessük”.

A század igazán jelentős német költőivel kicsit úgy járt, mint a franciákkal: maga a német irodalomismeret is csak később fődözte föl Keller, Meyer, Kleist, Storm igazi értékét; Goethe óriási tekintélye miatt — az egykorú német

hivatalosság előtt a két nagy weimari, de különösen Goethe példája árnyékba szorított mindenki mást – hogyan vehette volna észre Arany, akkor még egyikőjük pályaegészét sem ismerhetve, hogy a szomszéd Bécsben egy hozzá oly rokon alkatú és sorsú nagy költő él, mint Grillparzer! Ne feledjük, Csengery, e kör legfőbb szellemi sugalmazója azt írta, s mély meggyőződéssel, Aranyról: „az ő nekünk, mint a németeknek Goethe”. Persze az a Goethe, akinek a világ tágasságával és ellentmondásaival kitűnő művét a német századközép már a „művelt polgár” határai közé szorította-nyeste vissza; s akihez valójában csak annyi kötődött Arany törekvéseiből, hogy ez is a XIX. század reál-idealizmusát erősíteni hivatott klasszikus-renaissance költészettan eszméit akarta magyar nemzeti klasszicizmussá formálni. A német elmélet hatásával inkább csak áttételesen vitatkozott, főként – az egyébként igen nagyrabecsült – Erdélyi Jánossal, akinek hegelianizmusa idegen volt Aranytól, de akinek feledésbe merült költészetét, mint a saját irányát előkészítő, figyelemreméltó teljesítményt, nagyra értékelte.

Nyilvánvaló, hogy az az ellentmondások kiegyenlítésére törekvő írócsoport, amelyből Arany munkatársai kikerültek, nem rajongott sem a francia romantikáért, különösen annak hatásvadászó szerzőiért, sem a radikálisan társadalombíráló realizmusért, különösen annak „naturalista” változatáért. Nagyobb hatással a „súlyegyenre” törekvő *Revue des Deux Mondes* volt rájuk; főként a kitűnő stilisztá, de eléggé akadémikus Gustave Planche a vele rokon szellemű Gyulaira. Aranyt ott egyszer nagyon megbántották: Saint René Tailandier „elkéselt” műnek nevezte a *Toldit*; ezért nem akart még a *Kozmopolita költészet* létrejöttékor sem „két világ csodája” lenni.

De most kezébe került egy könyv: *La moisson- Poesies par Achille Millien* címmel; ehhez az a Thalés Bernard írt előszót, akit a pesti irodalmi körökben mint „irodalmunk jóakaró ismertetőjét” tiszteltek, de akire Arany a Szépirodalmi Figyelő I. évf. 6. számában rábizonyíthatta, hogy a *Mélodies Pas-*

torales c. kiadványának 3. folytatásában Petőfi verseit írta át úgy, hogy „az eszmék találkozása meglepő, egész a plágiumig”. A *Millien*-kötethez írt előszóban azonban ilyesmik olvashatók:

„Jelen kötet a legteljesebben igazolja azon elméletet, mely a mai költészetnek a népköltészet alapjára helyezését sürgeti”. Az ifjú francia költő „a népköltészetet a Bretagnei, a *magyar*, az észt dalokon tanulmányozza”. „Ha e kísérlet nem utópia, nevezetes feladat lenne megoldva, amennyiben lehetségesnek gondolnánk oly költészetet, mely egyaránt tessenék a sokaságnak és a művelt szellemeknek.”

Arany a Szépirodalmi Szemle II. évf. 27. számában — legalább azonos terjedelmű hozzászólással kiegészítve — közli az előszó fordítását. Azt írja:

„Ránk magyarokra nézve nemcsak hízog, de öröndetes is, hogy a világhírű francia költészet (. . .) a *mi dalainkra* hivatkozik, utánunk indul s ezáltal nemcsak igazolja, hanem világjelentőségre emeli a költészetünkben létező forradalmat.”

Stratégiai fogásnak látszik, hogy az előszóban említett három népdalcsoportból Arany kiemelten szedeti a magyart s hogy a szerzőről most azt közli: „az új irány apostola, kit jéginkább a *mi Petőfink* ragyogó fénye térített meg” — de az is, hogy az elismerő Thalés Barnardnak ezt veti ellene: „a költészet regenerációja csak ott és annyiban sikerül, hol és mennyiben a népies alap egyszersmind nemzeti is”. A *célt* tekintve is túllép az előszó íróján: „Nem olyasmit kell létrehozni, ami egyaránt tessenék a sokaságnak és a művelt szellemeknek” — ez már nálunk is a létező irodalmi forradalom fejlődésében meghaladott álláspont. „A néptől tanulni s ily módon a költészetet fölfrissíteni, nemzeti alapra helyezni: ebben áll a feladat”.

„Egyébiránt ami a szóban forgó verseket s általában *Millien* úr költészetét nézi: az távolról sem hasonlítható a Petőfiéhez” ez a mondat végképp eldönti, hogy a francia könyv csak alkalom a szerkesztőnek arra, hogy a maga legnagyobb vállalkozásának alapelveit az akkor Magyarországon világirodalminak érzett érvényességgel s végső lényegére érlelt tömör-

séggel kifejtse. S hogy az akkor világraszóló tekintélyű Revue aranytartalékával is megerősítse azt a véleményét, hogy az egykor világelső francia költészet valóban a magyaréval rokon jellemű megújulásra szorul, azzal bizonyítja, hogy a Szépirodalmi Figyelő I. évf. 50. számától kezdve öt folytatásban közli legterjedelmesebb s — talán legbriliánsabb — esszéfordítását, amelynek „nyolc sűrűn írott árkus oldalát” Voinovich még látta: A. de Pontmartin ismertetését a francia költészetről 1861-ben.

A cím alatt a szerkesztőnek ez a megjegyzése olvasható:

„Armand de Pontmartin következő, nem igen örvendetes jellemzését adja általában a mai költészetnek, különösen a franciának.”

Teljes félreértés lenne tehát föltételezni, hogy Arany saját véleményét akarta más, nála kint nyilván tekintélyesebb irodalmár szájába adni. A cikkeket nem is írta alá, a szerkesztő semlegességébe burkolódzott. Igen lényeges kérdésekben más volt a fölfogása, vagy — mint Leconte de Lisle, Baudelaire esetében, akiknek irányát Pontmartin az egykori francia közfelfogással együtt igen elítélte — nem is lehetett még határozott véleménye.

Részletesebben kellett itt ezzel a szerkesztői manőverrel foglalkozni, mert igen jellemzi Arany játszmájának nehézségeit és okosságát. Nem a francia irodalomról volt itt főként szó, hanem Arany legfontosabb hazai irodalom- és művelődéspolitikai gondjairól. Azt akarta, európai háttérrel, s így a hazai konzervatív köröknek is kellő súllyal szólva hangsúlyozni, hogy költészetünkben „forradalom” játszódott le s az hasznos volt, eredményei megőrzendők; a züllött népieskedőknek pedig azt, hogy a megújhodás útja Európában sem az, amelyen ők járnak. Saját koncepcióját a világirodalomban való elhelyezkedésünkről alig is érintette ilyen sarkítottan elszemélytelenülő személyességgel. Az egykorú világirodalommal kapcsolatos többi főkérdés kifejtését, a bennük való állásfoglalást inkább munkatársaira bízta.

A tájékozódás-tájékoztató sokrétűségében is érvényesült persze a szerkesztő s a munkatársi gárda főiránya; egyfajta, az erős mozgásban, átalakulásban levő életet – pontosabban a polgárosodó társadalmat – bírálva is művészileg eszményítő „réal-idealizmus”.

A gárda elfogulatlanabb tagjai tudták, hogy az új korszak igazán reprezentatív műfaja az elbeszélés, a regény; hogy Arany maga nem akart velük ebben teljesen egyetérteni: ezt az a – még alaposabban körüljárando – vágykép és erős hit okozta, hogy a sajátos magyar fejlődés, az irodalmi forradalom kiforrása s a körülmények kényszere egyformán valamilyen százados jelentőségű nemzeti költészet, különösképpen: nemzeti epika kiteljesedését kívánja és segíti. Egyébként talán ő maga is nagyobb részt vállalt volna az egykorú angol és orosz regényben oly nagyrabecsült, akkor igen modern regényírás meghonosításában.

Szerkesztői munkásságának egyik főeredményét abban jelölte meg, hogy oly elbeszélésekhez szoktatta a közönséget, „hol nem az utolsó lap feszítő érdeke, hanem a jellemzés s előadás folyama tekintetett főnek; s gyakran adott fordítmányokat a külföld irodalmainak ilyennemű termékeiből”. A nagyrabecsült külföldi regényirodalom ismertetését, pártolását, a hazai lehetőségekkel való szembesítését nagyrészt átengedte munkatársainak – bár láttuk, főként néhány fontos fordítással, részt is vett benne –; magának inkább a költészet, főként a népit gyűjtő s arra építő költészet területét tartotta meg. Idevágó könyv és tanulmányismertetései mind saját „főirányá”-nak külföldön is föltűnő rokon jelenségeit emelik ki, erős személyes érdekeltséggel, de mindvégig tudós lelkiismeretességgel, az említettek kivül főként: a *Régi dán balladák*, *Nyugot-felföldi népmondák*. A szerkesztés folyamán, a főhangsúlyok eltolódásával azonban lassan elfogynak, átalakulnak az effajta szövetség-ismertetések.

Átalakultak bírálatai is. Érdemes figyelni rá, hogy ezekben is alig ismételte meg magát. Említettem, hogy a nagykorösi iskolai gyakorlatban készült föl rájuk: egy részük ezért is

némileg műhelybírálat jellegű. Ha úgy érezte tisztének: egy-egy jelentéktelen költő kötetének is igen részletes elemzést szánt; legalábbis a szerzőre, de még inkább az általános költői gyakorlatra tekintve, amelyet úgy ítél meg, hogy „évek óta senki nem ellenőrzi amaz istenföldjét, melynek költészet a neve!” Ezen a téren — írta — „pár év alatt, merő *usus* által, némi költői hírnévre lehetett vergődni”. Ezt nagyon helytelenítette.

A bírálatok két szélső válfaj között helyezkednek el. Az egyiket, pl. a *Szász Gerő költeményeiről* írottat, gondosan jellemzi is:

„az ítésk (megenged t. munkatársunk Brassai, *rostásnak* a kritikust csak nem nevezhetjük) amennyire tere engedi, ne irtózzék nagyon a részletezéstől: ha fő eszméi, elvonásai dugult fülekbe ütköznek is, a gyakorlati, részbeli tanulság itt-ott megragad s ez mindig valami, kivált nálunk”.

Legszívesebben a jó cigányzenész vagy a festő-mester módján járna el: megmutatná, hogyan kell az *eltanulhatót* jól *csinálni*. Ha a szerző nem is, a többi tanuló elsajátíthatna így egyet-mást a költészet *szakmai* kérdéseiből. Főként három mozzanatsoportra irányul közben figyelme:

1. A kifejezés pontosságára, ritmikai tisztaságára, a nyelv világos erőteljességére s ízlésségére, emelkedettségében is természetes voltára. 2. Az „idom”-nak, a költemény belső egységének, szoros és költőileg logikus szerkezetének épségére. 3. Az írásműben megnyilatkozó ízlésfajta, irányra, stílusra s ennek az irodalmi fejlődésben játszott-játszandó szerepére.

Mindhárom területen általában a jó tanár nevelő előzékenységével szól ilyenkor, határozottságában is nemegyszer gyengéd tapintattal, s dicséretet is osztva, ahol jó szívvel teheti.

A másik szélső formát a *Bulcsu Károly költeményeiről* írt bírálat képviseli. Ebben is van elemző, szakmai eligazítás elég, van mértékkel adagolt dicséret is:

„a versekben annyi szép egyes rész van, hogy fájlalnunk kell, miért nem tud azokból összehangzó egészet alkotni. Túlfeszültség — loha-

dás e kettő váltakozik folyvást műveiben, mint a gőzkatlánál. Ha nem akarna *igen* költői lenni, bizonynyal költőibb volna.”

Az egyébként teljesen jelentéktelen szerző kötete azonban főként arra szolgál alkalmul, hogy a szerkesztő itt is a maga irodalompolitikai elveit fogalmazza meg, mindig fegyelmezetten s körültekintően, de nemegyszer forró szenvedéllyel. A részletekben a túldíszítettség, a zavaros kifejezés, a szép banalitás, az üres pátosz és a fölületi romantika ellen szól; általánosságban a Figyelőjét ekkoriban ért támadásokat hárítja el, a költészet főelveire s aktuális feladataira egyaránt figyelve, sohasem feleselő, személyes polémiával, hanem mindig irodalompolitikai hitvallásának elegánssá érett nyugodt erélyével.

E persze inkább modorukban mint alapfölfogásukban más-más darabok közt a változatok gazdag sora rendezhető el. Vannak tömör-éles elutasításai a petőfieskedő nyegleségnek („Tulipiros bokréta” s hasonlók). Lényegesebbek gondos, egy-egy nem lírai, de fontosnak tartott műfajnak szánt elemzése: ezek egy-egy figyelemreméltó mű kapcsán szólnak általános érdekű kérdésekről. Ilyen *A pörös atyafiakról* szóló: ez Vas Gereben anekdotikus-idillikusra, oktatóan vidékiesre szűkített népiességét bírálja szelíden. *A szegény gazdagok* című, amely rokon, de sokkal magasabbra hágó elemzése Jókai azóta is igen népszerű művének, azt bizonyítja, hogy a költő, minden főnntartásával együtt is nemcsak munkatársként, de a hazai élet jelenségeinek mesteri ábrázolójaként s főleg a népnyelv eleven értékeit is helyesen föl-fölhasználó előadásmódja miatt becsülte Jókait. *A Trencsényi Csákról* írt bírálattal arról akart bizonytságot tenni, hogy ért ő a dráma kérdéseire is.

Az említett két szélső forma közt középtájt helyezhetők el a csendet tapintatosan megtörni vagy a sértődéseket, háborgásokat elsimítani igyekvő, ugyancsak elemző, de azért igen gyengéden mégis bíráló darabok. Ilyen a *Költemények Szász Károlytól*, a megsértettnek vélt jó barátot és hű munkatársat egyszerre védő és bíráló, óvatoskodó s ezért kissé terjengős-magyarázkodó írás; a *Tompa Mihály költeményeiről* szóló igen baráti, inkább tájékoztató, mint bíráló ismertetés; ilye-

nek a *Fejes István* – meg *Malvina* – *Tarnóczy M. Gr. Niczky Istvánné költeményeiről* szóló eligazító, útmutató nyilatkozatok, amelyekben a szerkesztő köztiszteletben álló személyiségek művei kapcsán olyan kérdésekről szólhatott, mint a jó múltat megőrizve meghaladás, az illúziótlan hazafiság, a műpártolás és műkedvelés vagy a nőirodalom.

*

A fölismerő, javító, pártoló, a ritka értéket okosan megvédő igazgató-szerkesztő legnagyobb s maradandóbb cselekedete nyilván Madách művének, *Az ember tragédiájának* napfényresegítése.

Az ügy annyira ismert, hogy elég lesz a legfőbb, s Arany pályaképében igazán fontos mozzanatokat fölidézni. A sztrégovai magányában mind fullasztóbb némaságba szorult, ismeretlen író, barátai unszolására, meg bírálói illetékességét mindenképpen elismerve, 1861 dereka táján elküldi Arany-nak drámai költeményét. Ez először megriad Madách nem éppen az övére hasonlító gyöngybetűkkel s nem éppen hibátlanul rótt kéziratától, aztán, engedve a rábeszélésnek, mégis belemélyed, s hamarosan ott a fölfedezés jelzése egy Tompának 1861. augusztus 25-én írt keserédes levélben:

„valahára födöztem fel egy *igazi* talentumot (. . .) Faust-féle drámai kompozíció, de teljesen maga lábán jár (. . .) Első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat. Kár, hogy verselni nem tud jól, nyelve sem ment hibáktól. De talán ezen még segíthetni”.

Szeptember 12-én pedig Madáchnak megy a levél: „*Az ember tragédiája* úgy koncepcióban, mint kompozícióban igen jeles mű”; ehhez az ajánlkozás a némileg nehézkes nyelv, „– semmi esetre sem lényeges –” átsimítására s a műnek a Kisfaludy Társaság útján eszközlendő kiadására. Madách ujjongva kéri is az átsimítást; Arany október 27-én kelt levele már „Édes barátom!”-mal indul a „Tisztelt Hazafi” helyett s tele van okos tanáccsal: ha semmit sem módosítanak is, „a munka megjelenésére ez nem akadály; csupán *éretted* ajánlottam

változtatást”. A nekibuzdulva küldött *Csák végnapjaival* még várjanak; előnyösebb először a *Tragédiát* sikerre vinni; ennek bemutatása már be van jelentve a Társaságnál; s jó lenne, ha az ismeretlen szerző — akár álnéven — dolgozótársa is lenne a Figyelőnek. A november 5-ről kelt levél a Kisfaludy Társaságban bemutatott drámarészletek nagy sikeréről számol be; aztán a kiadás előkészületeiről s arról, hogy a költő-szerkesztő a hibákat „lehetőleg eltávolítani akarja, nehogy a nemokos kapcáskodjék bele”.

Az ilyen „kapcáskodások”-ról nem szólt, pedig híre kelt, hogy a fölfedezett nem tud helyesen írni, hogy a mű tendenciája pesszimista, ha épp nem negatív. Arany mindkét ügyben jól védekezett. A Figyelő egy glosszája figyelmeztet rá, hogy a *kézirat* rossz ortográfiája mit sem von le egy mű értékéből, s „ami a színpadon megállhatást illeti, az a kérdés, Dante *Isteni komédiája*, mint bohózat, nem buknék-e meg a budai népszínházban?” A szerzőt a Kisfaludy Társaságban rendes tagként üdvözlő beszédében pedig így ismertette Arany a *Tragédia* egészét meghatározó mesét:

„Lucifer az embert teljesen meg akarja rontani; az első embert kétségbeesésig űzve, benne megsemmisítve összes nemét; ez neki a sötét képek által már-már sikerül is, midőn a szeretet szava és Isten keze visszarántja az örvény széléről”.

Ez ugyan nem győzte meg teljesen a magyarázókat — főként a hegeliánusokat —, de az első ellenséges vihart elcsitította: a könyv megjelent. Arany a fogadtatásról is gondoskodott. 62. január 13-án Szász Károlyt kérte, hogy írjon a kinyomtatott darabról a Figyelőbe; március 6-án pedig már így hárította el Madách hálálkodását: „Én szívesen tettem — te szívesen vetted: ne szóljunk többet felőle”.

*

A közeg, amelyben a Madách-ügy lejátszódott, főként a Kisfaludy Társaság volt.

Szorosan összefüggött Arany ottani szerkesztői-kiadói tevékenységével: örült, hogy sikerült méltó magyar kötetet

szereznie a Társaság egyik sorozatába. Sokszor kénytelen volt ilyen okból is fordíttatni vagy fordítani; ami nem is vált olyan nagyon ketté, hiszen a fordításokat is mindegyre át kellett fésűlnie, nemegyszer több munkával mintha maga készített volna magyarázatokat. Ezen a területen végzett igazgatóként is oly munkát, amelynek eredményei túléltek a mindennapokat. Említettem: az illetményeken kívül három kiadványsorozat gondja szállt rá: a teljes magyar Shakespeare-é, Molière-é, meg a *Népköltési gyűjteményé*.

Mindkét klasszikus teljes magyar változatának ügyét szívesen szorgalmazta; igazán szívügye azonban a magyar Shakespeare volt.

Erre még Szilágyi István biztatta, Egressy és Petőfi kötötte bele a vállalkozásba; Lemouton Emília azonban akkor ügyesen és könnyelműen elébe vágott. Petőfi halála s Vörösmarty megrokkánása után kőrösi tanárkodása végén, Tomory Anasztáz támogatta a vállalkozást, amely végül is a Társaságé — tehát az igazgatóé — lett. Hogy az újra föl-föltámadó vitákat eleve kizárja, szerkesztő bizottságot szervezett; ez megszabta a fordítás irányelveit, legalább olyan modernül, mint annak idején Batsányi; csak éppen Arany nem foglalta össze egy a Batsányiéhoz hasonló terjedelmű tanulmányban idevágó fontos megjegyzéseit. De az első útmutatások egyaránt vonatkoztak a fordítók megkeresésére, az alapszöveg kijelölésére, a fordítások elbírálásának elvi és gyakorlati kérdéseire. A lényeg: a Társaság pályáztasson is, megbízást is adjon; meglevő fordítások értékeit — különösen a színpadokon már beváltakat — hasznosíttassa, a tiszteletdíjakat méltányosan szabja meg, a fordítókét s az ellenőrzőket egyaránt.

Elvieken nem látszott célszerűnek aprólékoskodni:

„Elég volna annyit mondani, hogy az átvevők alak- és anyag vagy tartalomhű fordításra törekedjenek; jambust jambussal, lírai alakot líraival adjanak vissza, de úgy, hogy az eszmét, az erőt, a nyelv (különösen szavai) gördülékenységet apró formai bibelésnek sehol föl ne áldozzák (. . .) nem követelné a Társaság, hogy a magán és párbeszédek vége, hol Shakespeare-nél a jambus rímekbe csap át

— okvetlenül rímekben adassék; nem, hogy a fordító mindig és mindenütt sort sorral adjon vissza; nem, hogy a lantos idomú részeket épp azon idomban, ugyanannyi szótag és rímmel fordítsa.”

A fordítás bírhat annyi „benső jelességgel”, hogy ezért az alakban némi elnézésre számolhasson, hogy a szoros formai alkalmazkodás a szellemet meg ne nyomorítsa, hogy szolgálja a színpadot is, mely nagy hiányosságokat szenved jó tolmácsolásokban. Nem kell erőltetni a *szigorú metrumot* és az *irodalmi nyelvet*: „A drámai nyelv az élet nyelve, a színpadon élő emberek akarunk látni”, akik „a szenvedélyes, mozgalmas élet” nyelvén szólnak. Shakespeare ún. „durvaságait” nem szabad elhagyni; legföljebb — a lényeg csorbíthatatlanságával — némi szelídítést, vagy kipontozást lehet alkalmazni. A magyarosságot sem szabad túlzásba vinni; a fordítás nyelve „ne póri magyar — de utolsó ízig velős magyar” legyen; amire van rövidebb vagy hasonló rövidségű s erejű magyar velős frázis: ott az idegent kerülni kell. Arany a maga — részletekben is bemutatott — fordításaival ez elvek gyakorlati követésére adott példát, a bíráló aprómunkában pedig azzal nevelt, hogy a rábízott fordításokat ez elvek szerint simította át — nem olyan „bársonyos” kézzel, mint a *Tragédiát*; többet is, köztük Ács Zsigmondét, Szász Károlyét, rengeteg lényeges javító javaslattal kísért.

A saját, kényszerűségből, kísérletképpen vagy éppen kedvtelésből készített „hétköznapi” fordításaiban sokkal több szabadságot engedett persze meg magának: ezeknek nagy részét azonban nem szignálta, — így a Gogol- vagy a Sollohub-fordításokat — amelyeknek önálló könyvben való közzététele ellen később is tiltakozott Gyulainál. Az ismertetései szövegbe prózaszöveggént beiktatottakat sem emelte ki. Vagy — mint Arisztophanés esetében — másra bízta a fordítások közlését; Arisztophanés-fordításai esetében hangsúlyozta, hogy a maga kedvére is, de a modern színpad mozgalmasabb világa kedvéért is változtatott a formán. Esszé-prózáat is főként szükségből fordított, írt át vagy azért fordíttatott, mert

„sajnálattal kelle tapasztalnunk, hogy az ismertetés ez ágára nézve nálunk kevés még az önálló írói működés; vagy a dologban jártasok igyekezete az előadás *formáján* szenved hajótörést”; pedig „méltán óhajtanunk kell, hogy az előadás művészete tudományos érdekű tárgyakban haladást tegyen, mert csak így lehetséges, hogy a nagyobb közönség, kellemes formák örve alatt, eljusson ama sokoldalú szétpillantáshoz, melyet általános műveltség neve alá foglalnak össze”.

Van egy olyan — s lényegében teljesen helytálló — vélemény, hogy lapjait Arany, ha nem szigorúan a „szakmának” is, de mindenképpen az értelmiség leginkább művelt, vagy művelődni kívánó javarétegének szánta: ezért is nevezte a Figyelőt néha „szaklap”-nak s ezért célzott rá, hogy ha készül még valamire a Koszorú bukása után, talán ilyesmire. Fontos és szívéhez érezhetően legközelebb álló tanulmányainak nagy része ezen a publicisztika és szaktudomány közötti területen helyezkedik el. Azt a bírálatot pl., amelyet *Eredeti népmesék* címmel Merényi László 1861-ben megjelent két-kötetes gyűjteményéről írt, mind az irodalomtörténészek, mind a néprajzosok tudós írásként is komolyan számon tartják.

„Magát a dolgot” nézte mindig, előítélet nélkül, kitűnő ítélőerővel, tehát igen sokszor — önkéntelenül, de szorgos olvasóként nyilván tájékozódva is — a néprajzi és irodalomtörténeti kutatás, gyűjtés, közlés, rendszerezés legkorszerűbb elveit alkalmazta, vagy előlegezte. Eredményeit máig komolyan veszi mind az irodalom, mind a néprajzkutatás. Mindkét tekintetben azért lényeges munkássága, mert magasan az átlagnépiesség gyakorlata fölé emelkedve mutatta meg, mire használhatja a jó töveken kibontakozó nemzeti költészet a népi forrásokat.

*

Érdemes külön is megfigyelni, mily nagy mértékben támaszkodik bírálataiban Arany történeti ismereteire.

A Bulcsu, Fejes, de akár a Tompa vagy Szász Károly költeményeiről szóló bírálatok nemcsak az elemző, javító műhelymódszer alkalmazásának példás darabjai, de a műve-

ket s a szerzőket a kor, az irodalomtörténet általánosabb összefüggéseiben fölmutató eljárásnak is. Jellemző, hogy a „jelen történetírásának” igen érdekes kezdeményeit, legalábbis ezek föltűntét figyelhetjük meg elvi, programadó cikkeiben is.

Elsőül az *Irányokban*; – ez a szerkesztőség első félévének tapasztalatait messzire vissza- és előretekintve összegezõ, tömör, fékezett szenvedélyû, a kor irodalmi eszmélkedésébõl magasan kiemelkedõ „helyzetjelentés”, amely nyilván elvi keménysége miatt nem tetszhetett sokaknak – köztük a szerkesztõ barátainak –, s jelent csak meg egymástól egyre távolabb esõ részletekben (az utolsó, a III., csak az 1879-es *Prózaí dolgozatokban*), holott teljesen egy lélegzetben, egy indulat diktálta s belátás fegyelmezte formában jött létre. Másodikul az *Irodalmi hitvallásunkban*. Ezt a Koszorú irányt szabó írásának szánhatta s főként azért közölte folytatásokban, hogy versenyre ne lássék kelni Mikó Imre vezetõ-cikkével, de nyilván azért is, hogy – újra csak személytelen-ségbe burkolódzva – élet vegye nagyon is keményen megfogalmazott néhány mondatának s az igen magasra, tágasra méretezett igénybejelentésnek a vezetésre. Az ilyesmit nem egy nyílt vagy rejtõzködõ bírálója így is rossz néven vette, a szerkesztõ bizonyosan ezért is hagyta, sajnos, ezt az iránymutató írást is töredékben. Írásainak ez a csoportja nélkülözhetetlen forrása a kor történetíróinak, de dokumentuma Arany egyik, a „most még népi”-bõl a „nemzeti”-be vezetõ nagy pályafordulásának is.

*

Azt is megírták már gyakran, hogy irodalomtörténeti arcképeit az alkalom, a szükség szûlte.

A Koszorúhoz, barátai tanácsára, képeket is adott. Ilyesmi akkoriban elengedhetetlen melléklete volt a „divatlapok”-nak. A népszerűbb, „közönségcsõdítõbb” módon szerkesztett irodalmi lapok is tekintettel voltak nõõlvasóikra: nem-egyszer divattudósításokat s a módis ruházkodást bemutató

képeket, szabásmintákat is adtak a társasági élet mindenkor kelendő pletykái mellé.

De volt az effajta mellékleteknek nemesebb hagyományuk is: a jó almanachoké. Ezekben — az oly nagy érdemű Auro-rában is — számtalan illusztráció jelent meg; nem egyet rajzolt, metszett rézbe közülük Kisfaludy Károly. Ennek a „képeskedés”-nek igen figyelemreméltó ízlésfejlesztő, érték-propagáló szerep is jutott; különösen oly korszakokban, amikor a magyar érzületet a magyaros ruházkodás is erősítette, terjesztette, divatosította. Arany, ha már a képek mellett döntött, ezt a hagyományt akarta folytatni: irodalmunk értékeire úgy is fölhívni a figyelmet, hogy tetszetős (és bekerezte a falra is akasztható) magyar író-arcképeket készíttetett, s hozzájuk, a lap szövegrészében olvasható, érdekes, de nem lelkesen közhelyszerű vagy anekdotikusan mindennapi ismer-tető-értékelő méltatásokat. Ezeket általában munkatársaival íratta meg (Kazinczyról pl. Imre Sándorral, Mikesről Szilágyi Sándorral, Zrínyiről Salamon Ferencsel, Koháryról Greguss Ágosttal).

Ő maga ötöt írt: Gyöngyösi Istvánról, Orczy Lőrincről, Gvadányi Józsefről, Baróti Szabó Dávidról és Ráday Gede-onról. Arról, hogy melyik nagyobb vagy kisebb értékű, fölös-leges vitatkozni: bizonyos, hogy előadásmódban, módszer-ben, bensőségben vagy hűvösségben, s terjedelmükben is különböznek egymástól.

A Gyöngyösi-portré — tekintve, hogy Arany ebben kicsit a maga legnépszerűbb, a nyelv és formakezelésben legművészi-bb és sokoldalúbb előfutáráról szól — a problémákban leg-gazdagabb; ebben villant föl a szerző legtöbbet alapos filoló-gus-fölkészültségéből is.

Orczy azon az oly jellegzetesen hazai határterületen tűnik szemébe, amelyen az elmagyartalanítás, -odás először jelenik meg az Arany koráig ható súlyossággal. „A kis kopasz em-bernek, kurta dolmánykában”, a költő Orczynak (az Orczy-kertet ajándékozó József apjának) szelleme az Orczy-kertben lengi körül; de főként azért tiszteli a korai költőarisztokratát,

mert arra tett méltó erőfeszítést, „hogyan felébreszthetné nemzetünket az írásra”, s mert költészete, ha nem világrengető is, „lényegében annyira magyar, hogy egyik idegen utánzásának sem mondhatni”, mert bár eszményíteni csak s nem jobbítani kívánja a vidéki életet, „conservatív, de ez egyszersmind forrása satirai erejének, mellyel a míveltség erkölcsrontó hatása ellen föllép”.

Az a „föntet” a „lenttel” újra valamilyen ép egységben összefogni kívánó szerep jut tehát némileg neki is, ami Ráday Gedeonnak (akinek névrokon utódjához egyébként baráti szálak fűzték a költőt, különben aligha vonhatta volna ez bele az *Erzsébet*-opera körüli vállalkozásba).

„A magyar főnemesség a XVI. század óta diszes helyet foglal el költői irodalmunkban (. . .) Theresia és József korszaka észrevehető fordulást idéz elő. A főúri nevek (. . .) mind gyérebbé válnak, végre el is némulnak (. . .) a szépirodalom zászlóját a köznemesség, a papi rend, a plebeius tömeg veszi át s maga a költészet jelleme is e szerint változik.”

Ne valami osztálytudatos praemarxizmus megnyilatkozását keressük e mondatokban — bár a társadalmi rétegződés szerepét Aranyig senki komolyan nem mérlegelte irodalmunk történetében! —, hanem annak a herderiánus vágyképnek föl-tetszését, amelyben „a törzstől soha el nem szakadva növe költészet mindjárt eleinte a néptől fejlődik”. S az egész arckép legmélyebb indítóokát abban a törekvésben kell látnunk, hogy visszanyerjük a nemzeti költészet és nyelv ügyének az elidegenedett, vagy idegenszerű magyar nyelven beszélő arisztokráciát.

Aki valamelyes érzéssel olvassa ezeket az írói arcképeket, rájön, hogy legnagyobb érdeklődéssel, gyengédséggel és figyelemmel a Baróti Szabóról meg a Gvadányiról szólókat írta. A derék exjezsuitában, Vergilius fordítójában s a deákos iskola úttörőjében nem a nagyon közepes költőt, hanem a bátor kísérletezőt tartotta nagyra: azt a versszerzőt, akit nem kötöttek sem a hagyományos négysarkú, hangsúlyos költeményekben, sem az idegen minták nyomán kialakult „amadés,

faludias” dalszerzésben lábra kapott és elhasználódott vers-nyelv-sablonok. Csak ép magyar nyelvérzékére meg a latino-kon iskolázott ritmusösztönére hallgatva, „mondhatni reformátori buzgalommal”, szállt szembe a századok óta megszokottal. „Nem javallom, de bámulom merészségét” —, szakad föl önkéntelen a fegyelemre szoktatott költőből a visszafojtott vágy. „Maga Baróti sem merte úgy folytatni végig, mint kezdte” — sóhajt, s aztán meg: „inkább szeretem Dávidot nyers újításaival, nyelve merész hibái és szépségei közepett, (. . .) mint józan correctiói után”. A „nyirettyüt rántó” Szabó egyébként igen termékenyen befolyásolta, ihlette is Aranyt a maga akkortájt lejátszódó költői nyelv-újításában.

Aminthogy az ifjúkora óta szeretett (és Petőfivel együtt tisztelt) Gvadányit is azért becsülte nagyra, mert neki egykor sikerült az, amire akkoriban ő maga is minden erejével törekedett: „a képzelet világából oly alakot idézni elő, mely a nép minden osztályában ismerőssé válva, mintegy az élők, a járókelők közé vegyül, idő folytán a nemzeti monda hagyományos alakjaihoz csatlakozik, s az együgyűbbek előtt mint valóságos élő személynek marad fenn emlékezete”. Mert hiszen egyébként igen gyenge költőnek ítélte:

„Ama terpedtség, mely a múlt század vége felé prózán, versen uralodik (. . .) magyarságát inkább negatív mint pozitív érdemnek tűn-teti fel”.

Ezekre az írói arcképekre is érvényes — ismétlem —, ami Arany műveire általában: mindegyik más indíttatású, csiszolatú: az irodalomtörténeti vizsgálódásnak egy-egy új lehetőségét villantja föl. Egyformán jellemzi őket az alapos fölkészülés, az Arany egykorú közt ritka gazdagságú tárgyismeret, biztos ítélőerő. Ezt „irodalomtörténetírásunk atyja”, Toldy is nyilván tudta, s e tudásának nemcsak azzal adta tanújelét, hogy Arany egy-egy fontos tanulmányát elkérte s közölte folyóiratában, de azzal is, hogy a magáé helyett Aranyét illesztette új Gyöngyösi-kiadása élére.

Örök kár, hogy Arany kezdeményei itt is abbamaradtak, s hogy irodalmunk történetéről kialakított – s Toldy német mintákat követő szerkesztésmódját meghaladó – koncepcióját nem fejtette ki. Akadémikus is – ahogy mondta – kedve ellenére lett, a néprajz, az irodalom s a történet kutatója is csak alkalmyszerűen, töredékesen. De nem győzte ezeket a területeket is tüzetes stúdium tárgyává tenni. „A magyar költészet, azóta, hogy írott emlékei vannak, le a múlt század közepéig egy szakadatlan folyamot képez” – kezdte Szabó Dávidról szóló tanulmányát. E „szakadatlan folyam” leírásával azonban adós maradt; majd csak leghívebb tanítványa, Horváth János fogja e munkát csaknem egy század múltán elvégezni.

*

De Aranyt nem is ez a tudósi gond égette: azzal a megalapozó küzdelemmel volt főként elfoglalva, amelyet szokás manapság – s nem indokolatlanul – „kétfrontos”-nak nevezni.

Már az ötvenes évek elején szeretett volna dorongot fogni azok ellen, akik a Petőfi nevéhez fűződő, de tőle magától is vállalt „létező irodalmi forradalom” hagyatékát és céljait szórták sárba. Ezek a „nyeglék” Petőfinek a népek szabadságát a világszabadság eszményének magasába emelő forradalmár voltát „dalidós”, züllött betyárkodásba és nagyidai álmodozásba futó szólam-negyvennyolcas zugpolitizálássá, természetes személyességet és tág költői realizmusát műveltségellenes, „ildomtalan” közvetlenséggé, cigányos „naturalizmus” szüllesztették. A másik fronton a kelmei népieskedéssel együtt az igazi népi irányt is lekicsinylők ellen fordult, akik az almanach-líra, „Bajzáék” hagyományait igyekeztek fölújítani, azt a selyp műveltségfitogtatást, amelyet nem tettek igazán európaivá az ottani divatok Pestre vetődött törmelékei, azt a „polgárosodást”, amelyről már az ötvenes évek közepe táján úgy érezte Arany, hogy „csapásul fordul reánk”, azt a „kozmpolitizmust”, amely ellen oly igaztalanul játszott ki

egy akkor már megmerevülő akadémizmus az *Őszikék* nagyon is modern költőjét.

A szerkesztősködés Arany legnagyobb kísérlete volt arra, hogy kitörjön a nagykorösi, rég kinőtt-megunt munkakörből a testi-lelki egészségét veszélyeztető körülmények közül. Németh G. Béla a költő egyéniségének egyik meghatározó összetevőjére mutatott rá, amikor „mandátumos”, tehát hivatást, megbízatást vállaló embernek nevezte. Szerkesztőként is ilyen megbízásnak akart eleget tenni: régen megfogant, sokáig rejtőzködve, de szívósan ápolt hivatástudatának. Ez a kísérlet azért is látszott ígéretesnek, mert a nemzet akkor vezetéshez jutó legjobbjai nyújtották feléje azt a méltó szerepet, amelynek betöltésére kétkedő értelemmel, de tévedhetetlennek érzett ösztönrel készült: hogy a maga területén, a szépirodalomén, beleszóljon a letörten bénult vagy rossz irányokba térült közéleti mozgalmakba. A vállalkozásba — láttuk — boldogan, fölszabadultan fogott. Kivételes munkabírással, céltudattal, áldozatkészséggel, minőségérzékkel és tapintattal áldozta rá éveken át java alkotóerejét.

Egy fél év tapasztalata megmutatta vállalkozásának szinte reménytelen nehézségét. Rá kellett jönnie — mint egy századdal később nagy rokon-utódjának, Kodálnak —, hogy annak a jó ügynek, amelynek mandátumát magára vette, a közönnél nagyobb ellensége a konokul vagy ügyesen őrzött rossz minőség áradása a közönségben, a jobb értékrendnek még kezdeményezését is gátló ügyes, buzgó vagy még inkább üzleties törtetők dudva-tenyészete, amely fojtogatja és a középszernél is üresebb cigányos rögtönzéseinek csábításával megronthatja még a kevés választottat is.

Arany akkor is némileg becsapta magát és magyarázóit, amikor hangváltozását így jellemezte 1861-ben: „Mint hangjavesztett operadalár, / Lettem éneklőből énektanár.” Mert, ha az összes körülményeket figyelembe vesszük, világos lesz, hogy alkalmas munkatársi és társadalmi bázist akart nevelni magasra szabott eszményeinek, irodalompolitikai céljainak. Az a „kétfrontos” harc, amelyről, segédföltevésként, szóltam,

voltaképpen egyfrontos volt: a jó minőségért a változatos jelmezekbe bújt „frivolság”, a „hétköznapi, úton-útfélen kapható gondolat vagy petyhüdt, elkopott, mondvacsinált érzelem” s a forma ellen, „mely külső és belső plasztikára és erélyességre nagyon hasonlít a konyhában használt arra a vizes rongydarabra, amely oda lapul, ahova vágják”.

Ha valaki figyelmesen olvassa el a Szépirodalmi Figyelőhöz írt *Előrajzot*, abban némi hivatalnoki körülményességgel megfogalmazva, de világosan kifejezve találja Arany irodalompolitikai nevelőszándékának céltudatát. Aki pedig a pálya összefüggésében nézi ezt a nyilatkozatot, úgy érzi: a tragédia hőse gyanútlan jószándékkal ki is mondja végzetes hybrisének útjelölő szavait. A dráma első szakaszát az a fékezetten kemény, panaszosan támadó, elfojtódva megtört sikoltás zárja le, amelynek befejezetlen szakaszait *Irányok* címmel foglalta egybe, már az elzúgott vihar után, a költő fia. Ez — ismétlem — Arany igen tömören és élesen fogalmazott, de félbeszakadt helyzetjelentése a tragikus birkózás első menetéről. Azoknak felháborodott tiltakozása miatt állt el tudniillik a két első részlet közzététele után a folytatástól, akikre leginkább számított.

Miután fájdalmas belátással elcsitította a vihart, amelyben majdnem elvesztette legjobb barátját, Tompát is, új útra lépett. Ha csalódnia kellett a szakmában, a közönséghez fordult: „közönségcsődítőbb” jelmezben hálásan megköszönte, hogy oly magasra emelkedett az előfizetők száma: mintha meg akarná próbálni, hogy most ne lemondással válaszoljon a bukásra, mint a forradalmi képviselőválasztás idején, hanem úgy mint Petőfi, aki választási bukásakor az igazságára, érdekére ébresztendő néphez föllebezett a megtevést helyett.

De a Koszorút szerényen beharangozó *Irodalmi hitvallásunkban* megint olyan helyzetképet adott s olyan feladatokat jelölt ki, amelyek egyre jobban elszigetelték a sértett szakma körében, ahol „az írók egyforma közönnyel csatlakoznak mindenhová”, holott ő a legjobbak elvi hitvallásban egyesülő

csoportját szerette volna maga körül látni. Miután nem kiszolgálni, de nevelni akarta a közönséget, hamarosan ez is cserbenhagyta, főként az újra megélénkülő politikai viták ígézetében.

A nagy drámának ez persze csak egyik útja volt; s ez a mellékdrama ekkor sem megrendítő csattanóval, hanem lát-szatra csupán csendes magán-kudarccal fejeződött be. Később, már a nagy tragédia őrlőkövei közé szorulva, a költő maga is csak bosszús legyintéssel emlékezett rá vissza:

„Kritikai lapszerkesztésem alatt alkalmam volt meggyőződni, hogy praeceptorságom nem kell senkinek — jó, hát nem kell!”

Igazságtalanság volna azonban e nagy vállalkozást csak a bukásnak érzett személyes élmény alapján megítélni.

A folyóiratoknak — azon túl, hogy a kor legjobb költői minőségének szolgáló erőfeszítés dokumentumai lettek — volt azért eleven hasznuk elég. A szerkesztő maga is tudta, hogy az elmocsarasodó közszellem sekélyiből olyan szigetet emelt föl, amelyhez a jobbak igazodhattak, hogy a közízlés növekvő zavarában olyan elvekre, mintákra s jó eredményekre hívta föl a figyelmet, amelyeket ezután már az írói gyakorlat és bírálat nem kerülhetett meg.

Legfontosabb eredményeit a Koszorú utolsó számában *A kegyes olvasóhoz* intézett öntudatos és pontos üzenetben így vette számba: 1. Az írói tehetségeket sikerült egy koszorúba gyűjtenie. 2. Kellő hangsúlyt vetett „az esztétikai, irodalomtörténeti, társadalmi s az általános műveltség körében forgó dolgozatokra”, arra törekedvén, hogy az előadás oly művészetét táplálja föl, amely a nagyobb közönséghez is képes eljuttatni azt az ismeretet, „melyet általános műveltség neve alá foglalnak össze”. 3. Szépirodalomból is igyekezett a legjobbat adni: fontos eredményeket ért el a beszélyirodalom területén, olyan realista szellemű műveket szorgalmazván s pártolván, amelyekben „a jellemzés s az előadás folyama tekintetett főnek”. 4. Komolyan hozzájárult a magyar s a szomszéd népek népköltészetének ismertetéséhez. 5. „Nem

utolsó szolgálatnak tekinti, amit *nyelvünk* ügyében folyvást teszen vala.” „A *Koszorúban* ritkán jelent meg kézirat háromszori szerkesztői olvasás nélkül.”

Elvi szilárdságú álláspontokat jelölt meg tehát és képviselt az elvtelen tumultusban. Szigorúságukban is nyílt, magasságukban is elérhető elveit később nem volt nehéz akadémiкусan, iskolásan merev értékrenddé egyszerűsíteni. Ez meg is történt, úgy, hogy hivatkozási alappá főként az ő műveit tették meg. Ő, természete s helyzete bilincseiben, akkor csak úgy tiltakozhatott, hogy utolsó virágkorában a maga biztos ösztönét követve, titkolt remekműveivel kibújt a kalodából.

Szerkesztőként, láttuk, főként a maga tágas, minden kortársánál előítélet-mentesebb eszményeihez igazodott. Ezért is érezhette szerkesztősége megszűntét bukásnak. De akkorra már végleg lezárta e korszakot, amelyben annyi mindene — ahogy életéről is mondta — „töredék lett”, vagy életében még csak napfényre sem jutott. A nem folytatott költői művek, a „kerített nagy fenék” tanulmányok, az *Irányok*, az *Irodalmi hitvallásunk*, s voltaképpen az egész lapszerkesztés.

A „kétfrontos” harc úttörő és példás kezdeményei is töredékben maradtak. De, ha összefüggéseikben, céljaikban és szolgálatukban nézzük őket, mégis részei Arany legnagyobb vállalkozásának: a vágyait, munkakedvét, képzeletét és alkotóerejét mindig megújító szándékának, hogy létrehozza azt az igazi nemzeti irodalmat, amelyben méltán s megérdemelten fogadhatja el a reá ruházott rangot, „a nemzet költőjé”-ét.

Tompának 1862. június 20-án írt fontos levelében van egy torokszorító passzus:

„Mindazáltal — e függő lét dacára, melynek ha holnapja igen, de már egy hónapja sincs biztosítva, korántsem aggódok itt oly sokat, mint Kőrösön aggódtam. Pedig nyavalyámból nem épültem — csak megszoktam. Sőt annyira vagyok, hogy *vers* írásba fogtam — nem a lap számára, hanem *nagy* munkába. Tavasz óta már több van 400 versszakasznál, körülbelül mint az egyik *Toldi*. S bár lassan haladok benne, de azért megy »nulla dies sine linea« sine 4—5 strófa. Már a nagyján átestem, idestova be lesz fejezve ez az *egy fogás* (mert *triló-*

gia: három önálló, de *összetartozó* egész . . .) *Nem Toldi*, annyit megsúgok, azzal nincs most kedvem *gyesznaukodni*, kijöttem a paraszt beszéd sorjából. Ha a *Figyelő* addig élne, míg ama munkával készen lések, akkor nem bánnám, ha meghalna is. *Nem élt volna hiába!*"

A *Csaba királyfiról*, életműve álmodott megkoronázásáról van itt szó. De ahhoz, hogy méltó helyén láthassuk az ugyancsak töredékben maradt trilógia elképzelését és megvalósult „első fogását”, meg kell kísérelnünk áttekinteni a „nemzeti költészet” ama koncepciójának kialakulását, amely Arany férfikorának legnagyobbra szabott vállalkozásaiban kezdett az 1850–60-as években testet ölteni, amelynek szolgálatában szerkesztette lapjait, könyvsorozatait. Azért „jött ki a paraszt beszéd sorjából”, mert az a nyelv, stílus, alkotásmód, amit ő valaha maga is talán „paraszt beszéd”-nek tartott, aligha lett volna elégséges egy, a nemzet egészének szánt költészet hordozójául. Nyilvánvaló, hogy ez nem népies, ha tetszik „parasztos” múltjának megtagadását jelentette, hanem továbblépést. Aminthogy azt a megjegyzést, hogy a *Figyelő* nem élt volna hiába, ha addig élne, amíg a nagy mű elkészül, sem vonatkoztathatjuk főként – ahogy szokás – az „élélhetés” gondjaira; hiszen abból a lapból inkább megélhetési nehézsége, munkálkodási túlterheltsége származott. Nyilvánvaló, hogy másra gondolt, hiszen tisztában volt vele, hogy szerkesztői törekedése, ha valami szíve s kedve szerint valót szolgált: annak a talapzatnak kimunkálását, amelyen a nagy mű majd méltó helyet találhasson a nemzeti művelődésben.

ARANY JÁNOS BETEGSÉGEI

Mint tüdőbeteg-gondozó főorvos kerültem Nagykőrösre. Természetesen megismerkedtem az itteni Arany-kultusszal és a nagykőrösi Arany-emlékekkel. Eleinte bennem is úgy élt a költő képe, mint ahogy az iskolában tanultuk s amint a korabeli képekről nézett ránk: egyszerű, csendes, puritán, falusi literátus ember. Ez a kép először csak keveset változott. Egy régi újságcikkből azután kiderült, hogy a volt görögkeleti kis kápolnában, miután csupasz falait tréfás-pikáns szénrajzokkal kipingálták, tanártársaival hajnalig dárídóztak, valóságos „kanmurit” rendeztek. Arany leveleiből megtudtam, hogy ez után a mulatság után hónapokig betegeskedett. A kápolnát 1977-ben lebontották, így a híres tanári kar mulatozásának emléke eltűnt. Megjelent viszont Arany János, a beteg ember! Méghozzá olyan sok gyötrellemmel, hogy önkéntelenül adódott a kérdés: milyen betegségek kínozhatták?

Mint orvos kezdtem tehát foglalkozni Arany Jánossal. Kutatásaimat még nem zártam le, de az irodalomtörténet szakembereinek tanácsára, s mivel magam is fontosnak tartom őket, eredményeimet vázlatosan ismertetem.

Az Orvosi Hetilapban a közelmúltban (1978. 44. sz. 2701.) megjelent orvostörténeti cikk szerint Arany epehólyag körüli tályogja a hasfalon keresztül elől kitört és az így keletkezett sipoly haláláig megmaradt, váladékozott. Orvosi szakmai szempontból az ilyen betegségi folyamat világirodalmi ritkaság. Fiatal orvoskorom súlyos emléke egy hasonló tályogműtét, melynek dögbűzű váladéka szörnyű volt. Saját magamat is epekőbetegség gyötört, volt tehát személyes tapasztalatom is.

Aranyt fiatal kora óta „mellbetegség” kínoztta, ami – következményes elváltozásokkal –, halálát is okozta. Mint tüdőgondozós orvos 35 évig foglalkoztam ezekkel a „mellbetegségekkel”.

A legkorszerűbb és legeredményesebb orvosi ténykedés a gondozásszerű betegellátás. Ilyen irányú tevékenységemben szükséges volt, hogy ne csak a betegségi tünetekre, hanem az egész emberre és környezetére is figyeljek. Ez az orvosi szemlélet feltétlen szükséges Arany János betegségeinek megismeréséhez, miután 100–150 évvel visszamenőleg kellett vizsgálódni.

Arany Jánossal, mint egész életében szenvedő, gyötrődő beteges emberrel nem foglalkoztak, csak néhány résztanulmány jelent meg egyes tüneteiről. Jellemző, hogy az egyik ilyen dolgozatot saját költségén adta ki a szerző. (Dr. Molnár Béla: *Arany János Karlsbadban*. Gyoma, 1933.) Ennek speciális oka is volt, azaz betegség szégyellés és -titkolás a családban, amiért a kérdés sokáig kínosnak is látszott, de voltak történeti okai is: a kiegyezés kori és milleniumi közhangulat, amely nem tűrte a bálvány ember voltának vizsgálatát, végül az 1945. évi budai ostrom, amikor az egész Arany-hagyaték, s vele minden idevágó dokumentum elpusztult.

Ezért igyekeztem Arany egyéniségének, munkásságának eddig alig vizsgált, nem értett vagy félreértett, félremagyarázott ellentmondásait elsősorban azzal érthetőbbé, világosabbá tenni, hogy megismertetem az olvasóval Arany János betegségekkel gyötrelmes arculatát. Csak példának említem, hogy Voinovich Arany-életrajzában 1867-ig alig ír pár szót a költő betegségéről és sem ő, sem fia, László sohasem írtak pl. sipolyáról, holott maga Arany leveleiben mindig panaszkodik, kesereg, de legalábbis ír valamelyik betegségéről, sőt, állandó levéltéma családtagjainak egészségi állapota is. (Természetesen csak a rokonokhoz és barátaihoz írt levelekről van szó.) Hogy Aranynak betegségére való panaszkodása rokonnak, jóbarátnak írt leveleiben milyen számottevő, jellemző erre az, hogy mind Tompának, mind Ercsey sógorá-

nak írt leveleiből kiderül: sorozatban összetépte már megírt leveleit, mert úgy gondolta, túl sokat panaszkodik bennük egészségi állapotára. Miért mégis ez a nagy hallgatás Arany esetében? Szerintünk ennek három oka van: általános, családi és történelmi okok motiválják.

Arany egyszerű falusi környezetben született és élt. Hiába volt élete utolsó évtizedeiben az Akadémia titkára, majd főtítkára, hiába lakott az Akadémia palotájában, oda is magával vitte az egyszerű vidéki élet jellegzetességeit. De még ha egész életében pesti ember lett volna, akkor is vonatkoztak volna rá a múlt századi életelvek, szokások: egyebek közt a betegség szégyellése, titkolása. Ez a betegségtitkolás bizonyos mértékben függött a beteg nemétől, korától, környezetétől, társadalmi helyzetétől stb., de tényként el kell fogadnunk. Különösen szégyellni, titkolni való volt a tuberkulózis vagy tüdőgümőkór. Ki sem merték ejteni a betegség nevét, ezért nevezték mellbajnak, hektikának és csak suttogva tüdővésznek. Mint látni fogjuk, Arany elhalt 8 testvére közül legalább 3-4 tuberkulózisban halt meg, felesége szintén, és lányának, Juliskának is valószínűleg ilyen betegsége volt.

Sem Arany László, a fiú, sem Voinovich, aki elvette feleségül Arany László özvegyét, nem engedték a nagy „szentember” nemzeti nimbuszát a legkisebb mértékben sem „megcsorbítani”. Ennek a felfogásnak túlzó értelmezése nemcsak mai szemmel nézve érthetetlen, amikor a világ legnagyobb államférfiainak legkisebb betegségéről is még ugyanaznap tájékoztatják az egész földkerekséget, hanem nehezményezték ezt már a korabeli kutatók is. A fentieket ékesen bizonyítja pl. hogy Arany János betegségének súlyosságát fia még a halála előtti napokban is újságban cáfolta. Abban a korban azonban ez volt a várható magatartás.

Ezek a családi vonatkozások már összefolynak a harmadik csoporttal, a történelmi okokkal. A hatvanhetes és a milleniumi közhangulatot említettük. A legfontosabb az, hogy 1945. január 22-én a budai ostrom elpusztította az Arany család hagyatékát. Ez annál nagyobb tragédia, mivel a hagyaték

addig nemcsak, hogy nem volt tudományosan feldolgozva, de még betekintést sem engedtek abba senkinek. Így Arany János életrajza – amelyet Voinovich három kötetben megírt ugyan –, már sohasem lehet olyan teljes, mint amilyen lehetett volna 1945 januárja előtt.

Részben a fentiek miatt is találhatók az Arany-tanulmányokban olyan pontatlanságok, amelyek csak látszatra jelentéktelen dolgok, valójában nagyon is fontosak. Pl. az, hogy Arany János egyik lábára sántított, vagy hogy ügyetlen volt. De sem a baj pontos mibenlétét nem tudjuk, sőt, még azt sem, melyik lába volt rendellenes, beteg. Betegsége miatt 1870 körül nyaranként Karlsbadban kúrálta magát, de hogy hányszor? 7-8 vagy 9 alkalommal, nem lehet megállapítani, mert szinte minden tanulmányíró mást mond. Ugyancsak különböző dátumokkal jelzik életveszélyes betegsége fordulópontját, a tályog megnyitását: nem tudják, 1868-ban, vagy 1870-ben történt-e? Négyesy szerint 8-9 versében utal a költő Petőfire. Nem kell tudósnak lenni, csak egyszerű olvasónak és máris kiderül, hogy ott áll előttünk lelkének másik fele, a csodálatos jóbarát legalább 18 versében.

Ha tehát munkánkat a lehető legtárgyilagosabban szeretnánk végezni, akkor forrásként elsősorban leveleire és műveire kell hagyatkoznunk. Ha pedig orvosi szempontból végezzük kutatásainkat, akkor leglényegesebb, hogy beleéljük magunkat a korba, a 100-150 év előtti magyarországi egészségügyi helyzetbe: az egész embernek és környezetének állapotába. A valóságot kereső vizsgálódásainkat két fő irányban kell végelnünk: először is érvényesítenünk kell mai orvosi ismereteinket. (Gondoljunk csak arra, Tompa Mihály azt írta a panaszkodó Aranyra, hogy minden bajának egész biztosan aranyere az oka! Csak így távdiagnózisként!) Másodszor pedig az előbbiek alapján ki kell rostálnunk a múlt századi orvosilag értékelhető adatokból a lényegét, a jelenlegi ismereteink szerint is helytállókat.

Betegségeit az alábbi sorrend szerint tárgyaljuk:

- A család és Arany fiatakkorának szociálhigiénés helyzetképe 1836-ig.
- Mellbaja, mellkasi betegsége.
- Epeköbetegsége a következményes perforált tályoggal és sipollyal.
- Egyéb kóros folyamatai, betegségei.
- Stresszhatások.
- A fentieknek és verseinek összefüggése.

Arany családja szegény falusi emberekből állt. Életkörülményeik mását még láthattuk a második világháború után is egyes vidékeken: vályog vagy vertfalú nádfedeles ház, paticsfalú melléképület, egyetlen földes padozatú szoba, amiben három generáció lakik. Az általános vagy a bennünket jobban érdeklő falusi egészségügyi ellátás a XIX. században nagy minőségi változáson még nem ment át, legfeljebb szervezetenként változott a helyzet, mivel a kormányzat igyekezett valamilyen kezdeti rendet teremteni. A halálozás 32 – 37 ezrelék, a születés 40 – 50 ezrelék, az életkor átlaga 27 év, a csecsemő- és kisgyermekhalálozás ezer élveszülöttre 410, az összes halottak ötödrésze, 80-90 000 gümőkórban halt meg, az országban 4 300 orvos működött, azaz 10 000 lakosra jutott 3 orvos, elsősorban természetesen a városokban. Ami mármint az Arany család helyzetét illeti Nagyszalontán, az még az átlagnál is rosszabb volt. Erdélyben jelent meg az a közlemény, ami szerint most már pontosan tudjuk az Arany testvérek születési és halálozási adatait. (Nyelv és irodalomtörténeti közlemények, 1967. 2. sz. 289.) E szerint 10 gyermek született, 1792-ben Sára és 1817-ben János; a közöttük levő 8 adatai:

<i>Név.</i>	<i>Keresztelés — halálozás,</i>		<i>ekkor mennyi idős, halálok.</i>		
György I	1795. aug. 17.	1802. máj. 31.	8 éves	torokfájás	
Mária	1797. dec. 30.	1802. máj. 4.	4 éves	torokfájás	
Mihály	1800. aug. 18.	1801. nov. 14.	1 éves	variola	
Ferenc	1803. febr. 9.	1807. nov. 21.	5 éves	sinlődés	
János I.	1806. febr. 6.	1813. aug. 3.	7 éves	sinlődés	
Mihály II.	1808. okt. 20.	1810. okt. 1.	2 éves	szárazbetegség	

Mihály III.	1811. febr. 13.	1813. jún. 13.	2 éves	szárazbetegség
György II.	1814. márc. 12.	1814. márc. 18.	pár napos	nyavalyatörés

Néhány szót kell szólni a halálokokról. Torokfájás = torokgyík, azaz diftéria. Variola = himlő. Sinlődés = lesoványodás, kiszáradás. Csecsemőknél elsősorban a nyári gymor-bél betegségek miatt heveny módon, idősebb gyermekeknél már lehetséges gümőkór miatti senyvedés, sinlődés is. Szárazbetegség = gümőkór, tuberkulózis. Nyavalyatörés = epilepszia. Újszülöttnél lehet szülés közbeni koponyasérülés miatt, bár 9. szülésnél ez szinte kizárt, lehet fejlődési rendellenesség következménye, de felléphet gümős agyhártyagyulladás miatt is.

Figyelemre méltó, hogy a két sinlődéses haláleset közé esik a két gümőkóros halál, ami járványtani ismereteink alapján a két sinlődéses halálesetben valószínűsíti a gümőkórt, mint alapbetegséget.

Ezekből a száraz adatokból sok minden kiolvasható. Először is: az országos átlagnál kétszer nagyobb csecsemő- és kisgyermekhalandóság ékesen bizonyítja az Arany család súlyos szociális helyzetét. Másodszor: bizonyított a család erős gümőkóros fertőzöttsége, hiszen a nyolc haláleset közül két gyermeknél biztos, másik kettőnél pedig nagy valószínűséggel gümőkór kellett legyen a halálok. Ha ugyanis 7 éves gyermek augusztusban, 5 éves pedig novemberben sinlődésben hal meg, s előttük-utánuk 1–1 kistestvérük halál oka gümőkór, akkor nagy valószínűséggel ők is ebben a betegségben haltak meg.

Megszületett tehát Arany János és ott élt ebben a gümőkórral agyonfertőzött környezetben, földes szobában, mint idős szülők egyetlen kései fiúgyermeké, akit – köztudomásúan, – a széltől, a többi gyermekkel való játszástól is óvnak és akire a szomszédok, a falu kíméletlenül igazságos nyelvével biztosan rásütötték a gyenge, nem életrevaló jelzőt, úgy gondolván, úgyis elmegy a többi után, mert öröklí a tüdővést. Ebben a környezetben, ilyen körülmények között Arany Jánosnak mint kisgyermeknek állandóan betegesnek

kellett lennie. Gyakorlatból is tudjuk, hogy az ilyen gyermek mindig beteg, lázas, a középfülgyulladás pedig mint szövődmény, szinte törvényszerű ezeknél a gyermekeknél. Hat-éves korában, amikor már felfog és raktároz az emberi szellem bizonyos eseményeket, át kellett élnie olyan természeti csapást, hogy leégett a családi ház. Ez volt az első stresszhatás, már hatévesen. Az amúgy is rossz szociális helyzet tovább romlott: átmenetileg a paticsfalú istállóba kellett beköltözni, és éheztek. Ekkor kezdett iskolába járni és ebből az időből való az első adat betegségéről: másfél évig mocsárlázban, váltólázban szenvedett. Ez a megjelölés maláriát jelent. Lehet, hogy az volt, hiszen abban az időben a Szalonta környéki mocsaras vidék biztosan malária-endémiás terület volt. Igen ám, de a maláriára oly jellemző másod- és harmadnapos hidegrázást sehol sem említik, és a későbbiek folyamán, felnőtt korában, amikor annyit foglalkozik egészségi állapotával – joggal –, amikor Pesten kilenc orvos kezelte, illetve vizsgálta, soha nem volt szó maláriáról, annak kiújulásáról, csupán máj- és lépnagyobbodásról, mint ami esetleg a malária következménye, viszont ez utóbbiak összefügghetnek az epehólyag körüli tályoggal is, amire vonatkozólag teljesen megbízható, tárgyilagos adataink vannak. Milyen betegsége lehetett hát gyermekkorában, ha nem malária, vagy ezenkívül mi más még? Elsősorban a legkézenfekvőbbre gondolhatunk: ebben a helyzetben a széltől is óvott gyermeknek torokgyulladással kellett élnie, annak minden szövődményével. Ezek, a felső légutak, arcüregek és középfül-járatok idült gyulladásos folyamatai kiterjedt nyirokszövet-hálózatban állandóan visszatérő lázas betegségeket okoznak. Az ilyen gyermek évekig betegeskedhet, állandóan megismétlődő lázas állapotokkal. Bizonyíték erre az is, hogy egyik fülére később a költő megsiketült: a fennmaradt és ismert pontos orvosi vizsgálat és leírás idült középfülgyulladásra és megvastagodott dobhártyára utal. Az évekig tartó lázas betegségekre és ismeretlen eredetű sántaságára gondolva felvetődhet a csonttuberkulózis lehetősége is, ami spontán gyógyulhatott kis

járási hibával. Mindenesetre a fentiekben leírt súlyos szociális és higiénés helyzetben felnőtt fiú, miután elment Debrecenbe kollégiumba, majd kis pénzkeresés végett, tanulmányait megszakítva, Kisújszállásra tanítani, a debreceni éhezéssel, fázós telek, a kisújszállási olvasással, tanulással átvirrasztott éjszakák után, sovány kamaszként, elméletileg szinte predesztinálódott a tüdőgümőkórra.

Eddig igen sok lehetőség van spekulációra, sőt ez nem is lehet másképpen, hiszen annyi mindent kell egybevetni és olyan kevés a mai tudásunk szerinti szakszerű orvosi adat. Amint felnőtt Arany János, a hasznosítható valós adatok szaporodnak. Így értük el vándorszínész korát: 1836 nyarán 19 éves.

Titkolt és szégyellt vándorszínész kora igen keserves volt. Úgy éhezett, hogy Máramarosszigeten az erdőbe járt áfonyát enni — a medvével. Nem is bírhatta sokáig, hanem az első nagyobb érzelmi attackra gyalog indult haza, több mint 300 kilométernyi útra. A hegyek között nagy zápor érte, megázott, alaposan meghűlt, lázas lett, köhögött. Kocsmaasztalon aludt, vagy erdőben falevélalmon, gyenge köpenyével takarózva. Csak egyvalamitől félt: a tüdőbajtól. Otthon csupán annyiban lett jobb, hogy fedél lett a feje felett. Hazaérkezése után édesanyja nemsokára meghalt. Apja megvakult, éheztek, zsíros kenyéren élt. Mindehhez járult lelkiismeretfurdalása, hogy felelős szülei sorsáért. Szalonta nehezen bár, de visszafogadta. Először tanított, úgy, hogy „napokat” evett; ez is kiszolgáltatottságot jelentett. A főszolgabíró hitegette, de másnak adta az írnoki állást, s úgy látszott, el kell hagynia szülővárosát. Hogy maradhatott, egy jómódú kereskedőnek köszönhette, azoknál lett nevelő: első volt, aki reggel könyvéhez ült, s legutolsónak fújta el éjjel a gyertyát. Lemondott a kitörésről, „közönséges ember” akart lenni. Megnősül, bár nem egészen egészséges. Barátja biztatására fog újra írói munkához, hosszú ideig lázas beteg.

Utána jön másik betegsége: az epebántalmak kerülnek előtérbe, mellbetegsége panaszairól már ritkábban hallunk.

Karlsbadban a 70-es évek elején még felmegy a 650 méter magas hegyre, gyalogosan, minden panasz nélkül, tehát a szív-tüdő egység még bírta a megterhelést, de a következő években összeomlik minden: a szív nem működik rendesen, a tüdő nagyon hurutos, sokat köhög és fullad. Tökéletesen írja le ebben az időben leveleiben a ma már jól ismert betegségcsoport tüneteit. Mi lehetett ez a *mellbaja*, ami egész életén végigkísérte, ötvenként fellángolt, s a végén halálát is okozta? Elsőnek vegyük a legkézenfekvőbbet, a tüdőgümőkórt, hiszen abban az időben a valószínűségszámítások alapján minden harmadik-negyedik családban kellett lenni legalább egy ilyen betegnek. Erre utal a családi előzmény, az, hogy legalább 3–4 kistestvére ebben halt meg, hogy lánya, Juliska betegsége is gümőkór-gyanús, hogy 1853-ban Tompához írt levelében a „vérroham” szót használja pár napos, igen súlyos betegségével kapcsolatban, amit felesége előtt okvetlen titkolni kell, s ami annyira megrémítette, hogy a legrosszabbtól félt. Ugyanezt a szót használta 32 évvel később unokája, amikor leírta Arany Jánosné sugárvérzéses halálát. Érdeemes megjegyezni, hogy ugyanebben az időben Jókai Mór 1858-ban bátyjának írt levelében kifejezetten tüdővérzésével kapcsolatban a „vértolulás” szót használja, míg Arany a fentebb említett 1853-i hatnapos szörnyű lázas betegségére emlékezve „vérroham” szó mellett, ugyancsak a Jókai által használt „vértolulás” szót is írja; és ez a kettő így már nem lehet pusztán véletlen vagy elírás. Fontos még két erre utaló adat. Egyik a hullámmzó, többévenkénti fellángolásokkal tarkított lázas betegség-lefolyás, másodszer a járványtani szempontból fontos húszéves kor körüli kezdet, amelyek mind nagyon jellemzők a gümőkórra. A második lehetséges mellkasi betegség gócos tüdőgyulladás lehetett, amit a Máramarossziget–Nagyszalonta úton kapott, vándorlása közben nagy nehezen „lábon” kihordott, és ami a későbbi évek folyamán állandóan kiújult. Következményeit, végkifejletét tekintve a két különböző alapbetegség eredménye ugyanaz, s ezért nem lényeges kutatni, mi volt az alapkórisme. Akár gümőkórral, akár tüdő-

gyulladásal kezdődött az egész, félig-meddig meggyógyulva igen nagy maradványok, hegesedések, hörgtágulatok maradtak vissza tüdején, amelyek miatt a kórfolyamat állandóan fellángolt, kiújult. Mindezekhez vegyük hozzá az állandó pipázást és így már könnyen érthető, hogy betegünk az átlagembernél sokkal gyakrabban és nagyobb mértékben fázott meg. A kórfolyamat feltartóztathatatlanul haladt a végső és végzetes állapot felé: az idült hörghurut lassan tüdőtágulatot hozott létre, emiatt légszomj lépett fel, amit a jobb szívfél igyekezett ellensúlyozni szaporább működéssel, de az állandó hurut circulus vitiosus-t alkotott, s a végén a szív már nem bírta a terhelést.

Az utolsó években tökéletesen leírja a fentiekkel járó panaszait: előfordult, hogy 17 napig nem tudott éjjel feküdni, csak ülni vagy állni, annyira fulladt, köhögött, jött fel a sok flegma. Ezt fejezi ki halála évében írt töredékes verse is:

Ó nátha, nátha! Grippe!
Katarrhusz! Influenz!
Vagy bármi cifra névvel
S alakban megjelenész . . .
Tegnap mint ma
Hurut, flegma,
Gyilkos asthma,
Emphysema,
Meg rheuma,
Örök téma . . .

Az utolsó 10 évben rohamosan ment tönkre. Elég, ha összehasonlítjuk az 1860-as évek végén és az 1880-ban készült fényképeit. Az elsőt még csak a tekintetében, a szemekben látható az orvosok által oly jól ismert rémület, az inkább érzett, mint tudott, végzettel szembeni tehetetlenség miatt, az alig egy évtizeddel későbbi képről már szinte százéves aggastyán tekint ránk. Nem is kell orvosnak lenni, hogy észrevegyük Arany fényképein a halálos beteg kifejező tekintetét. Ezért is írja Keresztury Dezső már az 1867-es fényképről, hogy riadt férfiarc, a szemekből a meg hasonlás démonai tör-

nek elő. A halált okozó szívelégtelenség klasszikus leírása fennmaradt akkori háziorvosától, Farkas Kálmántól: dobverőujjak, ajakcyanosis, fehérje a vizeletben stb. (A Nemzet Tárczája, Bp. 1882. dec. 19.)

Térjünk rá másik betegségére, ami még több kint, keservet, életuntságot, munkaképtelenséget okozhatott. Itt a kórisméről nincs vita, mert epeköbetegsége bizonyított, az eltávozott kövekből néhányat a szalontai múzeumban őriztek. Fiatalon, kb. 28 éves korában kezdődhetett, szövődményeivel pedig halálához, a szívgyengeséghez is hozzájárult. Ez a kórfolyamat, tehát epeköbetegsége, rendkívül sok gyötrelmet, emberfeletti kínokat, és szüntelen rettegést okozott, néhány hetes-hónapos kihagyásokkal. Állandóan enyhén sárgás arcszíne volt, altestében időnként görcsös fájdalmak léptek fel, több napos-hetes-hónapos lázas állapotok váltakoztak. Ezek voltak a fő tünetek. Hirtelen megdagadt az arca; az epeköbetegséggel járó ijesztő csalánkiütések a szervezet megzavart fehérjeemésztése miatt következtek be; egy-két napos hasmenés után megkönnyebbedett; fáradékonyság, álmoság lépett fel, ami miatt hónapokig nem tudott dolgozni; néha meg tipikus féloldali fejfájás következtében ordítani szeretett volna. Ezek voltak a másodlagos tünetek. Hogy miért lesz valakinek epeköbetegsége, azt pontosan nem tudjuk még ma sem, de azt igen, hogy létrejöttét a zsíros táplálkozás és az ún. stressz-állapot elősegíti. Mindkettő bőven megvolt Arany Jánosnál: fiatalemberként a nagy éhezések idején zsíros kenyéren élt; kedvenc fiatalkori étele a tejföllel jól leöntött turóscsusza volt, később pedig felesége „magyarosan”, tehát zsírosan főzött. Amint később látni fogjuk, a stresszből is bőven jutott neki. Ha pedig valóban maláriája volt gyermekkorában, akkor ez is számba jöhet mint előidéző tényező.

Az akkori vizsgálmódszerek nem tették lehetővé a pontos kórismét, inkább csak a tapasztalat alapján jött rá, hogy gyomor- és bélbajára(?) jó a zsíros ételek mellőzése, a diéta, valamint a keserűvizes ivókúra. A nagykőrösi évek súlyos betegkedése idején még a borivásról is lemondott, csak a pipázást

hagyta meg. Bármennyire tudta, hogy mértékletesen kell élnie, a mulatozási vágy, a jókedvű baráti társaság és szórakozás életeleme volt, ami nélkül írni nem tudott és ezek annyira vonzották, hogy bizony szívesen vett részt akár háromnapos lumpoláson is. (Utána vagy betegeskedett hónapokig, vagy örült, hogy megúsza!) Érdekes orvosi adat gyógyszer-túlérzékenysége (szalicil), ami a megzavart emésztőszervi működéssel magyarázható. Még érdekesebb fentebb említett kezelőorvosának, Farkas Kálmánnak feljegyzése, mely szerint az utolsó években nagy mennyiségű keserűvíz fogyasztása után a flegmás, hurutos panaszok szinte a tűrhetetlenségig fokozódtak. Lehet, akkor ez érthetetlen volt; mai tüdőgyógyász-ismereteink szerint azonban már érthető.

Epeköveit akkor nem lehetett műtéttel eltávolítani, így természetes következmény betegségének rettegett szövődménye, az epehólyag körüli tályog kialakulása és közben a máj, lép, hasnyálmirigy megbetegedése is, az állandó enyhe sárgasággal. Az ilyen kórfolyamat lassan halad előre a hasüreg felé vagy a hasfal rétegei közé; mindig láz, fájdalom, körülírt gyulladás és összenövések következnek, majd átmeneti szünet és ismét kezdődik előlről minden szenvedés. s ez mindaddig tart, amíg a tályog valahová ki vagy be nem törhet, ki nem ürülhet, ami a szervezet védekezésének egyetlen célja. (Betörhet a belekbe vagy kitörhet a külvilág felé a hasfalon át.)

Arany Jánosnál kb. 24 évig tartott – 1846–1870-ig –, amíg epehólyag körüli tályogja a jobb bordaív alatt a hasfalon át ki nem tört. Ez alatt az idő alatt minden órában, szinte minden percben Damokles kardjaként függött feje fölött a szörnyű kín, görcs, fájdalom kiújulása. A leghitelesebb adatok szerint 1870 januárjában annyira elhalt a tályog felett a hasfali bőr, hogy elég volt a konzíliumba hívott sebész fölületes metszése és megnyílt a dögbúzú tályog, kiürült 8-10 mogyorónyi-kisdiónyi kő. (Lásd kezelőorvosának, Farkas Kálmánnak már idézett A Nemzet-beli cikkét.) És megmaradt az állandóan gennyedző sipoly, amit mindennap leg-

alább kétszer kötözni kellett. Ez a váladékozó sipoly kegyetlenül bűzös volt.

Gondoljuk csak el, 24 évi állandó szörnyű kín vagy az attól való félelem után élete végéig, még 12 évig, lyuk a hasán, amiből állandóan szivárog a bűzös váladék! És rögtön érthetővé válik sok minden: az emberkerülés, a riadt tekintet, az összetört arc. Amikor sorra megkérdeztem idős megyei sebészfőorvosokat, valamint az egyik egyetemi kórbonctani intézet professzorát, kiderült, se nem láttak, se nem hallottak ilyet, pedig az egyik főorvos édesapja egyetemi sebészeti klinikai tanár volt, tehát már hazuról hozta magával a sebészeti gyakorlati esetek ismeretét vissza a századfordulóig, amikor nem volt ingyenes orvosi ellátás, s ezért is bővíben voltak a legkülönbözőbb elhanyagolt esetek. Az 1937-ben kiadott és teljesen gyakorlatiszempontok alapján, gyakorló orvosoknak szerkesztett diagnosztikai orvosi tankönyvben egyetlen hasonló esetet említene, míg az azóta kiadott tankönyvek egyet sem. Az Orvosi Hetilap első 10 évfolyamát átnézve — 1857—1866-ig — csupán két hasonló eset ismertetését találtam, azokat sem Magyarországból, hanem az egyiket Bécsből, a másikat Párizsból.

A fenti állapotban élt tehát Arany János még 12 évet, miközben mellkasi betegségének is jelentkeztek elégtelenségi tünetei. Minden köhögés váladékot, gennyet préselt a sipoly-nyílásba. Azonkívül, mint minden idült gennyes folyamatban, bizonyos szövődményt, ún. viaszos elfajulást kellett létrehozni a szívízomzatban. Magyarán: az amúgy is túlterhelt, beteg szívet még inkább beteggé tette ez a gennyedés.

Szólnunk kell egyéb betegségeiről is. Gyermekkorának már ismertetett szociálhigiénés viszonyai között az állandó torokgyulladásokhoz társuló középfülgyulladások sorozata meghozta 40 éves korára a kóros következményt: csaknem teljesen süket lett jobb fülére. Kezelőorvosa, amint már említettük, pontosan és szépen leírta a roncsolt középfül állapotát a vastag, heges dobhártyával.

Veleszületett közellátó szeméről gyakran megemlékezik ő maga is verseiben, leveleiben. Látása az utolsó években annyi-

László fiának mellkasi betegségéről négy ízben történik említés: az 1851–55–63. és a 67. évben. Vele kapcsolatban ismét a már tárgyalt orvosi vizsgálódó módszert kell alkalmazni. Hogy lehet, hogy fia kamaszkori, hónapokig tartó betegségéről csupán néhány szóban emlékezik meg az apa, ugyanakkor saját magának még a tyúkszemét is felemlíti? Véleményünk szerint egy töről fakadt; ugyanezért titkolta később Arany László és Voinovich, a költő Arany betegségeit is. Abban a korban fiatalember hónapokig tartó súlyos mellbetegségéről nem szívesen beszéltek.

Lánya betegségéről már valamivel több adatunk van. Kilencéves korában mellbeteg két évig. Tizennégy évesen, 1855-ben, amikor az egész család hónapokig ágynak dőlt, furcsa betegsége volt kb. 8 hónapig: arca megduzzadt, magas láza volt, haja kihullt és bő orrvérzés után lett jobban, felerősödése hónapokig tartott. Arany orbácnak írta leveleiben. Érdekes azonban, hogy ugyancsak leveleiben skrofulótikus nyaki mirigyekről tesz említést többször is, márpedig a régies szóhasználatban a skrofulózis összekapaszkodott gümőkóros nyirokmirigyeket jelent. Két év múlva Juliska orbánca kiújult 1-2 hétig, csak nem olyan súlyosan. Ha belegondolunk abba, hogy Aranyné halálát tipikus tbc-s sugárvérzés okozta, hogy fiát mellbetegség kínozta, lányának skrofulótikus mirigyei voltak, óhatatlanul is a család erős gümőkóros fertőzöttségét és gümőkóros betegségeket kell feltételeznünk. Ha a pontos és biztos kórismét nem állíthatjuk is fel, az tény, hogy a család minden egyes tagja idült, visszatérő mellkasi és egyéb betegségekben szenvedett.

Térjünk rá Arany életének váratlan, erős hatású fordulataira, orvosi szóval a stresszhatásokra. Fiatal koráról szoltunk már.

19 évesen visszatért szülőfalujába. A falu, a maga kíméletlen nyelvével *kicsúfolja*, a vezetőemberek „leírják”, nincs számára rendes állás. Édesanyja pár hét után meghal, apja megvakul, éheznek és mindezért *mardosó* felelősséget érez. A legmélyebbbről indul neki az életnek. „Közönséges ember”

akar lenni, ésezért elégeti összes addig írt verseit, még könyvet sem olvas, elfojt minden irodalmi törekvést magában. (Mint-ha be lehetne tömni a kitörni készülő vulkánt!) Lesújtja ugyan, hogy a hatalmasok társadalma csúnyán becsapja, neki ígérve, ám másnak adva a biztos jövedelmű írnoki állást de nem hagyja magát, irtózatossá válik akar felemelkedni. Végül mégiscsak írnok lesz, az egész falu másodjegyzője, háromféle munkahelyen valójában, nagyon kicsiny, de biztos jövedelemmel és immár 20-22 évesen udvarolhat, gondolhat családalapításra, nyugalomra, békére. A nagy alföldi faluban azonban ősi paraszti törvények, szokások uralkodnak: a lány általában 16, a fiú 18-20 évesen házasodik. Apja, Arany György 10 évvel idősebben vette feleségül Megyeri Sárát, aki 18 évesen szintén túl volt már az illendő menyasszonyi korhatáron. Ez annak idején már önmagában kissé másodrendűvé tette a fiatal házásokat. Arany János valósággal öröklte ezt a helyzetet. A lány, akinek udvarol, Szalontán gyakorlatilag senki, házasságon kívül született, az anyakönyvbe így írták be: Szakmári Erzsébet fattya. Ercsey ügyvéd és szolgálója, Szakmári Erzsébet gyermeke, vannak vagy ötven testvérek. Juliska egy évvel idősebb is Aranyánál, sokat szenvedett kislány, érzékeny, melegszívű. (Voinovich ezt a különbséget is szeretné megszépíteni és az akkori anyakönyvezési hiányosságokat kihasználva nem idősebbnek, hanem két évvel fiatalabbnak írja.) A helyzetkép így reális: a rossz lábú, szegény, vagabund, tehát kissé megbízhatatlan előéletű polihisztor, rendkívül okos nótárius-írnok nem udvarolhat valamelyik módos gazdálánynak, jó neki Juliska is. Megnősül hát és néhány év alatt becsületessége és tudása révén megbecsült hivatalnok lesz a falunak. Barátja, Szilágyi István biztatására ismét foglalkozni kezd az irodalommal, megírja a *Toldit* és egy csapásra országos hírre tesz szert.

Ezek az ideális, békésnek látszó falusi évek azonban az ő számára állandó feszültséggel, stresszhatásokkal vannak tele, mert neki, aki még az iskoláit sem végezte el rendesen, s aki vándorszínész volt és szinte kegyelemből kapott állást, min-

dent túl kellett teljesítenie, hogy bizonyítson. A szalontai nótárius polihisztorsága, jogász és mérnök munkái, meg a többi is, mind a vulkánkitörés lefojtásának kellékei.

De hiába volt minden! Jött a forradalom, a követválasztás és a hatalmasok másodszor is becsapták, a legegyszerűbb választási fogással. A forradalomban a maga módján teljes szívvel részt vesz, cikket, verset ír, lapot, népi ponyvát ad ki. Majd jön a szörnyűséges vég, 1849 augusztusában menekülnie kell a mindent előzőlnő kozák lovasok s a mögöttük jövő vérszomjas bosszú elől. Nincs lova, így gyalog, rossz lábaival, rossz tüdejével zihálva fut pusztá életéért. És hiába volt Szalontán a végtelenségig becsületes, mégis akadt, aki lesve az úton menekülőket, odakiáltotta: Szökünk uram, szökünk? Ennek a tizenkét napos, erdőben való bujdosásnak az emléket idézik *A lantos* című versének megdőböntő sorai:

Függ lantja füzfa gallyán: repedt öblén a szél
Vadul végig nyargalván örülteket beszél,
Mitől a rémült farkas megfut, s vonít az eb,
Mitől vemhét a szarvas idéltlen hozza meg.*

S ő bujdosik hazátlan, a dalnak férfia,
Nincs hely a nagy világban fejét lehajtnia . . .

Balladai sorok, 1849 őszén, tehát még a friss élmények hatása alatt.

A közvetlen életveszélytől megmenekülve, a kifosztott, üres házban kezdődött új élet azonban új megpróbáltatást is hozott: a rettegést, a félelmet, mikor árulják el, mikor jönnek a gyűlölt elnyomás pribékjei és viszik isten tudja hány évi várfogságra, besorozásra. Amikor felöltözve alszik, csomagja elkészítve s rémes álmokképekre riad, amikor minden kocsizörgésre, éjjeli zajra dobolni kezd rossz mellkasában a szív, akkor önkéntelenül is arra gondolunk, hogy a „csengőfrász”

* Vö. A XXIX. zsoltár 4. szakaszával: „Az Úr szava úgy megzendül, / Hogy az szarvas idéltent szül”, Szenci Molnár Albert fordítása. (*A szerkesztő.*)

nem a XX. század találmánya. És amikor azt hiszi az ember, hogy a veszteséget, a fájdalmat nem lehet tovább fokozni, újabb csapás jön, próbára téve a roskadozó létet: legjobb barátja, lelkének fele, Petőfi halála. Orvosilag utána gondolva, úgy véljük, stresszhatásai miatt ez az időszak adhatta meg az utolsó lökést epeköbetegsége súlyos szövődményének kialakulásához.

Ezután még két igen erős stresszhatás éri: Nagykőrös és lánya, Juliska halála. Az utóbbinak nagy az irodalma és Petőfi halálával együtt ezt a kettőt szokták emlegetni mint Arany életének erősen befolyásoló tényezőit, így erről nem is szönlünk, mert közismert. Érdekesebb a Nagykőrösön töltött 9 év befolyása egészségi állapotára stresszhatás szempontjából. Ott, ahol már háziorvosa és állandó patikája is volt. Különösen a nagykőrösi illetőségű szerzők vitatják, hogy a költő közérzete rossz, kellemetlen lett volna a városban. Véleményünk röviden az, hogy az egész nagykőrösi tartózkodás 9 éve orvosilag egyetlen és folyamatos stresszhatásként fogható fel. Arany maga Szaharának nevezte kőrösi életét sivársága miatt, ahol akár 100 évig is élhet, akkor sem szokhat meg, s amikor elköltözött, soha többet meg sem említette, nemhogy visszament volna látogatóba. És családja? Gyermekének is hasonló véleménye volt Kőrösről, különösen művészetekkel kacérkodó, érzékeny lelkű leánygyermekének. De ha mindez nem elég, akkor fogadjuk el az egyszerű, tisztalelkű feleség véleményét, aki sírva fakadt, ha csak Kőrösre gondolni kellett is. Tárgyilagosan meg kell azonban állapítani, hogy a kőrösiek hozzáállása a kornak és helyzetnek megfelelő volt. Az Alföldön 350 évig a túlélés, a sok pogány közti kötélranc volt az egyetlen életforma, s ezért minden idegen gyanús volt, ha kell, eltűrhető, semmi több. Ezért történhetett meg, hogy pl. 1803-ban 1500 praenumerált könyvből egyetlen példányt sem rendeltek a nagy alföldi városokból (Szentés, Csongrád, Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Hódmezővásárhely stb.), hanem mindet Dunántúlról, a Felvidékről, Erdélyből vagy a Partiumból.

Versei vetületét tekintve feltűnik a vidám, semleges, szomorú vagy komor alaphangulatúak aránya, ami 15–35–50%. Ugyancsak érdekes, hogy balladáinak javát Nagykőrösön, közvetlenül élete legnagyobb stresszhatásai alatt és után, valamint epeköbetegségének görcsös gyulladásos szakában, a tályogképződés és terjeszkedés előtt írta. Ennek az egészségi állapotnak ugyanis a balladák komor hangulata felelt meg leginkább. Erre utalnak azok a levelei és egyéb versei is, amelyekben a halálvágy jelenik meg: nem a húszévesek romantikus halálvágya, hanem a 40 éves, kétgyerekes családapáé. Nagyon érdekes és jellemző orvosilag az a pár soros kis verse, amit nagyon súlyos betegségi állapotban írt 1868-ban:

Áj-Váj.

Vagy a tüdő, vagy a máj,
Vagy a szív, de az a táj,
Érzem szorul, feszül, fáj (. . .)

Abban az állapotban bizony csak pár sorra futotta erejéből, azaz gyakorlatilag kb. 15 éven keresztül alig-alig, tehetségéhez mérve szinte semmit sem alkotott.

Ezzel ejutottunk tanulmányunk lényegéhez: Arany életének, munkásságának, jellemének ellentmondásaihoz, a sok eddig kellően fel nem tárt és indokolt miérthez és az általunk feltételezett helyes válaszokhoz.

Mindezekre legélesebben Keresztury Dezső mutatott rá, amikor vulkánkitörésekről és megtorpanásokról, erős robbanásokról ír és végre kijelenti, hogy beteges állapotainak elszaporodását komolyabban kell venni. Nézzük ezeket a kérdőjeleket.

Heves, meggondolatlan természetre vall diák- és vándorszínész élete, majd összes ifjúkori versének elégetése. Mindezekkel szemben állandóan töpreng, akár versről, akár a legyszerűbb családi ügyekről van szó.

Barátokat békít, leveleiben még a félreérthető szavakat is kerüli, ugyanakkor irtózatossá gúnnyal ostromoz, korbácsot

emleget, akár a helyi „értelmiség” maradiságáról van szó, akár az egész magyar nép hibáiról, nem beszélve az idegen anyanyelvűek magyar nyelvet lekicsinylő tudálékosságáról.

Nem utazik, de szeretne, és titkolt, szinte szemérmes vágya látni a tengert. (Kalrsbadi utazásait nem vehetjük valódi utazásnak, azok gyógyfürdői „kúrák” voltak.)

A külvilág előtt puritán, aki még „adta-teremtettét” sem mond, baráti társaságban viszont szinte trágár, priapi verseket ír és Aristophanes vaskos humorú darabjait fordítja akkor, amikor betegsége miatt semmiféle más írói munkát nem tud végezni.

A halálvárás többször is jelentkezik leveleiben, verseiben, ugyanakkor valóságos kanmurit rendez tanártársaival a görögkeleti kápolnában, vagy szüreten, névnapon.

Tizenöt évi apátia után néhány hónap alatt többet ír, mint annak előtte 20 év alatt.

Aránytalanul sok a töredékmű, az apró, befejezetlen vers. Nincs szerelmi lírája.

Még a gondtalan anyagi jólétben is zsugori.

Mint az Akadémia főtíkára sem tart cselédet, pedig azt még Kőrösön is megengedhette magának.

Pesten már lenne alkalmá, hogy járjon társaságba, részt vegyen baráti multságokon, összejöveteleken, mint fiatalabb korában, de még színházba sem jár.

Mindenáron fixfizetéses hivatalnok akart lenni egész életében, nem szabad, független író, költő.

És végül az utolsó miért, ami már az orvosra vonatkozik: miért orvos foglalkozik ezekkel a kérdésekkel?

A fenti kérdésekre válaszolva Arany leginkább Juliska leánya halálára és hivatali elfoglaltságára hivatkozott, és az irodalomtörténészek is ezt hangoztatták általában. Véleményem szerint ez nem elég és a leglényegesebb, a leghelytállóbb okok betegségi állapotában keresendők. Ő maga mondja: nálam ha a test szenved, a lélek is bágyadt. Neki le kellett győzni a testi fájdalmakat állandóan, minden nap szinte, hogy alkothasson! Ezért van betegségeinek különösen nagy

jelentősége. Lehet börtönben, halálra ítéltet verset írni, mint tette Villon vagy André Chenier. Lehet, harcok és bajok között megpihenve, mint Balassi vagy Csokonai, de kínok között fetrengve, állandó rettegés közben lehetetlen, legfeljebb csak mint lefojtott vulkán, kitörések formájában, amikor hirtelen, kis időre egészségesnek érzi magát. Más Arany jelenik tehát meg előttünk mint megszoktuk: a betegségek szörnyű fájdalmaitól szenvedő költő. Éppen ezért óriás ő, mint ember is.

Teljesen érthető, hogy jókedvű alaptermészetét elfojtották gyakori betegségei, és az állandó rettegés, hogy a kínok újból jönnek, valamint a sorozatos szörnyű és ijesztő sorscsapások.

Időnként kitör az alaptermészet, „a vad hajdú”. Ennek legdrámaibb jelenetét a szalontai kocsmában eleveníthetjük fel. Az elnyomó rendszer ősi szokás szerint besúgóját kocsmárosként helyezi el a rebellis alföldi nagyközségben. A falusi kocsmában ugyanis mindig összejönnek az emberek, isznak, négy-öt magyar mindig összehajol, keseregnek az elbukott szabadságharcon, híreket is cserélnek és talán terveket is szőnek. S egyszerre csak előáll a versfaragó nótárius, a látzólag csendes ember, s elmondja *Koldusének* című versét:

Sokat táboroztam, meg is nyüttem, látszik,
Versecztől Szolnokig, Isaszegtől Váczig . . .
Mennyi drága élet és mennyi nemes vér,
Hozzáfoghatót a történet nem ösmér . . .

Mindenkiben meghűl a vér, hiszen bármelyik pecsovicus megérthette a vers igazi értelmét. Pár hónappal 1849. október 6-a után! A szalontai barátok azonban úrrá lesznek a rémült meglepetésen: hirtelen oláh táncba kezdenek, mintha a vers oláh dallamra szólna, és éktelen vigadozásban oldódik fel a vakmerő tett.

Mindenütt végigvonul ez a visszafogottság és kitörés. Mással ezt nem lehet magyarázni, mint a betegség — nem akármilyen, hanem kínban fetrengető — hullámmásával és az előre nem várt, de állandóan fenyegető gyötrelemmel.

Természetesen mégsem lehet mindent betegségeivel megmagyarázni, de összességében egészségi állapota sok mindent re hatott.

Tizenöt évi hallgatását pl. pontosan meg tudjuk magyarázni azzal, hogy erre az időszakra esett a tályog kialakulása, állandó és gyakori görcsös betegsége.

Ugyanígy érthető a sok befejezetlen mű és töredékvers is.

Beteges, rossz lábú szegénylegény, később pedig állandóan kötözni kell cipolyát. Persze, hogy nincs szerelmi lírája! Melyik nőnek kell az ilyen férfi!

S még jómódúan is zsugori. Igen, de ez nem a parasztember örök földvásárló kedvéből fakad, hanem a sötét, nemvárt jövőtől való félelemből.

Pesten egyáltalán nem járt mulatságba. Ám hogyan menjen? Gondoljunk csak a helyzetébe! Sem ennie, sem innia nem lehet, hiszen beteg, és tudja, ha véletlenül nem tud uralkodni magán és dárídózik, lehet, hogy utána hónapokig súlyos beteg lesz és munkaképtelen.

Még cselédjük sincs Pesten, amikor bőven lehetne. Igen, lehetne, de neki lyukas a hasa, folyik belőle a genny, kötözni kell naponta többször is talán, nem tarthat cselédet, aki ezt világgá kürtölheti. Hiszen erről soha egy szót sem ejtettek, sem gyerekei, később még Voinovich sem, annyira titkolták. Vajon miért került az utolsó tíz évben még a legjobb barátjait is? Ezért.

Nyilván ezért nem fogadta el 1875-ben az egyetemi katedrát sem. Cipollyal a hasán tartson előadást a hallgatóknak?

És végül az utolsó miért? Miért orvos írta meg mindezt? Mert csak orvos és mindenekelőtt csak a gondolási szemlélet alapján álló orvos tudta mindezt megérteni és megírni.

FELVILÁGOSODÁS ÉS NEMZETKÉP MAGYARORSZÁGON

Soha annyiszor korábban le nem írták s bizonyára nem is hangoztatták a „haza” és a „nemzet” kifejezéseket Magyarországon, mint az 1790. esztendőben. A háttér közismert: az év elején még léteznek és munkálkodnak azok a feszítő ellentétek, amelyek az országot és uralkodóját elválasztják egymástól, s hiába vonja vissza január végén II. József a rendeleteit, hiába teszi februári halála visszavonhatatlanná politikája bukását, a küzdelemnek ez sem tud véget vetni. Az ország, a hangossá vált közvélemény olyan új rendszert kíván, amelyben a hatalom szavatolná a jog és a törvények betartását.

A rendeletek visszavonása, majd a császár halála egyelőre az udvar ellenfeleit bátorítja. A siker nemcsak újabb fellépésekre ragadtatja őket, hanem a leküzdött veszedelem felnagyítására is. A hazai irodalomban — igaz, már elhárult veszélyként — feltűnik a magyarság pusztulásának feltételezése, a nemzethalál víziója. „Ha a korona Bécsben maradt volna is, ha a nemesség adó alá vettetett volna is, mégis csak megmaradt volna a mi magyar nemzetünk. De ha az iskolák németül tanítottak, s a törvényszékek németül folytattak volna, úgy a magyarság az európai nemzeteknek lajstromokból végképp kitöröltetett volna” — vádolja a józsefi politikát

* Ifj. Barta János, Margócsy István, Baróti Dezső, Szajbély Mihály, Csetri Lajos, Lőkös István dolgozatai elhangzottak a Magyar Irodalomtörténeti Társaság felvilágosodás kori konferenciáján Egerben, 1985. október 12-én.

1790 áprilisában Péczeli József komáromi református lelkész.¹

A magyar nyelv pártolása fontos eleme lett az 1790-ben kibontakozó nemesi-nemzeti mozgalom törekvéseinek. Maga a nyelvi mozgalom azonban természetesen régebbi ennél. Bessenyei már több mint egy évtizede papírra vetette a *Magyarság* (1778) közismert sorait: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.” „Engedjétek meg magyarok — szólt honfitársaihoz ugyanő egy évvel korábban — *Magyar néző*, (1777) — egy szót ott magyarul írni, ahol deákot százezeret írtatok; mert ha a leírt magyar szókat a leírt deák szókkal összetesszük: országunkban jut egy magyarra mindenkor százezer deák szó.”

Csak hogy amíg Bessenyei II. József trónra lépése (s így természetesen a nyelvrendelet megszületése) előtt szinte belső meggyőződésből kelt a magyar nyelv védelmére, addig a császár (vagy ha úgy jobban tetszik: a kalapos király) elleni küzdelemben a nyelv gyakran inkább csak eszköznek tűnt a politika lejáratására. A hazai közvéleményt tükröző memoár-irodalomban a nyelvrendeletet olyan bírálatok érik, amelyek a nyelvhasználatból adódó groteszk félremagyarázásokat igyekeznek kihasználni. „Pozsonyban a patvaristák, juristák s több effélék — írja az erdélyi köznemes Rettegi György — mind kimentek többen ötvennél a piacra és ott szörnyű nagy lármával azokat, akiknek német ruhájuk volt, megtámadván, mind leszaggatták, hasogatták róluk. A Locumtenentiale Consilium mindjárt kemény parancsolatot küldött deákul, de arra semmit nem hajlottak, hanem folytatták a csetepatét, azt mondván, hogy ők nem tudnak mortua linguát. [A császári érvelés tudvalevőleg holt nyelv voltára hivatkozva kívánta felszámolni a latin használatát.] Kénytelenített magyarul írni nekik, úgy osztán lecsendesedtek.”²

¹ Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*. Bp. 1978. 39.

² Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*. Közéleti Jakó Zsigmond. Bukarest, 1970. 425.

Keresztesi József biharmegyei református lelkész a falusi lakosság együgyű értetlenségét utánozva veti papírra: „Három esztendő engedtetett legutolsó terminus, hogy már akkor még a falusi kisbírók is németül beszéljenek magyarul”.³

A császárellenes mozgalom persze nem szorítkozott a nyelvi kérdés kiélezésére. A „nemzeti érzés” kimutatásához tartozott a német divatú ruhák levetése s a magyaros viselet felvétele. „Úgy megindultak a magyarországiak, hogy akik német ruhában jártak, mind elhántták a német köntöst, koczperdet [tört], parókát, s bajuszukat megnevelték, magyar köntöst s fegyvert viselnek” — olvashatjuk ugyancsak Retteginél.⁴ Bár a nemesi-nemzeti mozgalom végül a hazai kultúra (irodalom, művészet, zene) felkarolásába torkollott, s szolgálatába állította a hazai hagyományokat, a történelmi ismereteket feltáró tudományokat is, a külsőségek sokaknak szemet szúrtak, s féltették tőlük őszinte lelkesedésüket. Mint az a volt piarista szerzetes, Kiblin Károly, aki Hajnóczyt tanítja a „jó hazafiságra”: „Égettesd el német ruháidat az akasztófa alatt, csináltass magadnak széles szablyát és köldökig érő prémet, hajigáld jobbra, balra, hogy »ebatta« és...” — itt egy ízes németgyalázó magyar káromkodás következik, amelyben a derék barát szemérmesen kipontozza az inkriminált szót, tanácsa mégis azt látszik megerősíteni, hogy egy jó magyar káromkodás a hazafiság meggyőző jele lehet.⁵

II. József ellenzéke végső soron természetesen politikai mozgalmat indított a császár ellen. S már akkor is, amikor — az országgyűlés hiánya, a megyei önkormányzat felfüggesztése miatt — nem talált politikai fórumot nézetei kifejtésére, már akkor is jogi és politikai érvekkel próbálta támadni az uralkodó despotizmusát. A formálódó jogtudomány (az

³ Keresztesi József *Naplója*. Pest 1868. 83.

⁴ Rettegi Gy.: *I. m.* 425.

⁵ Bónis György: *Hajnóczy 1750–1795*. Bp. 1954. 29.

ún. közjogi érvelésben) még inkább a hagyományokhoz ragaszkodott, a politikában azonban már feltűnnek a francia felvilágosodás gondolatai. A politikai röpiratok Rousseau társadalmi szerződéselmélete alapján követelték az uralkodótól egy új szerződés megkötését. II. József ugyanis — egyöntetű vélemény szerint — megszegte a király és nép között kötött eredeti szerződést (ezt többnyire a Pragmatica Sanctióval azonosították), így utóda csak új szerződés megkötése árán léphetett volna a trónra. Fontos szerepet kap a korabeli érvelésekben Montesquieu elmélete az uralkodói hatalom korlátozásáról. Eszerint az uralkodót csak a kormányzás — azaz a törvények végrehajtása feletti ellenőrzés — illeti, a többi állami feladatot a nemzet látná el. Amikor azonban az 1790-i mozgalom résztvevői a Habsburg-házzal szemben a „nemzet” képében próbáltak fellépni, s ugyanakkor célkitűzéseik indoklásában a francia filozófia érveire hivatkoztak, olyan ellentmondásba bonyolódtak, amelynek feloldhatatlansága mozgalmuk sikerét veszélyeztette.

A „nemzet” kategóriáját korszakunkat megelőzően, a feudalizmus korában Európa-szerte a birtokos nemesség sajátította ki, hogy ezáltal különíthesse el önmagát a társadalom egyéb osztályaitól-rétegeitől. Ugyanakkor a „nemzet”-hez való tartozás az eltérő helyi érdekeken való felülemelkedést is jelentette: az államhoz, a dinasztiahoz, később az abszolútizmushoz való hűséget. Ebben az értékrendszerben fejlődhetett ki a közös haza szeretetének (de legalábbis védelmének) szükségszerűsége, az előkelő eredeztetés — a francia nemesség a trójaiaktól származtatta magát — vagy akár egyfajta kiválasztottság tudata.⁶

A nemesi nemzetfogalom akkor került veszélybe, amikor az állam kezdte elveszíteni a társadalom támogatását. Franciaországban a XVIII. században az abszolút monarchia gaz-

⁶ Vö. Szücs Jenő: *Nemzet és történelem*. Tanulmányok. Bp. 1974. 242—247.

daság- és társadalompolitikája egyre inkább szembekerült az újra törekvő társadalmi osztállyal, a polgársággal, s a parasztság tehetősebb, árutermelő rétegeivel. A falvak-városok népe viszont csak a helyi-tartományi értékekben található védelmezhető elemeket. A felvilágosodás filozófiájára várt a feladat, hogy először tudatosítsa a társadalom fogékonyabb elemeiben, mindenekelőtt az értelmiségiekben, polgárokbán összetartozásukat.

Amikor 1772-ben Rousseau *Lengyelország kormányzatáról* c. munkájával a bari konföderáció oroszellenes harcának akart erkölcsi támogatást és gyakorlati tanácsokat adni, a lengyeleket szellemi közösségük kialakítására ösztönözte. E közösséget persze csakis a többiektől való határozott elkülönüléssel vélte kialakíthatónak. Ha a nép fiai nem akarják elveszíteni hazájukat, „ki kell alakítaniok lelkük nemzeti arculatát, mely megkülönbözteti őket más népektől, mely lehetlenné teszi számukra a más népekkel való keveredést, de még a barátkozást is”. Rousseau jó érzékkel választotta ki azokat az eszközöket, amelyek a „lélek nemzeti arculatának” kiformálódására alkalmasak: a szokások, ünnepek, nevelés, de akár a vallás is. „Fenn kell tartani vagy fel kell élesztetni a régi szokásokat — írta —. Ezek a szokások legyenek bár önmagukban közömbösek, sőt akár rosszak is bizonyos tekintetben, mindig azon előnnyel bírnak, hogy a lengyelekben ébren tartják a hazaszeretetet érzését.” Ha nincsenek megünnepelhető győztes csaták, akkor tartsanak gyászünnepséget a nagy árulások és csatavesztések emlékére.

Meglepő tény, hogy Rousseau a lengyelekkel kapcsolatban összetartó erőként emlegeti „azon vallási ceremóniákat, amelyek kizárólagos nemzeti jelleget adnak”. Még különösebb, ha tudjuk, hogy a „kizárólagos nemzeti jellegű” vallás nem elvont polgári katekizmus, hanem a katolicizmus. Rousseau értelmezésében azonban a vallás a lengyelek számára nem a Rómától való függést kell hogy jelentse, hanem a pravoszláv Moszkvától és a protestáns Berlintől való függetlenülés eszközét.

„Ha úgy cselekedtek, hogy egyetlen lengyel se válhasson orosz, akkor felelek azért, hogy Oroszország sohasem igazhatja le Lengyelországot”.⁷

A francia viszonyokra azonban a lengyelek számára előírt körülményeket aligha lehetett volna alkalmazni. A filozófusok nem pártolhatták a hagyományokat, amikor éppen az ezekből a hagyományokból kinövő abszolutizmust tekintették fő ellenségüknek, nem ösztönözhatték a vallási ceremóniákat, amikor a mögöttük álló egyházat támadták. Montesquieu megpróbálkozott a frank hagyományok népszerűsítésével, s „atyáinknak” nevezte az ősnép tagjait. „De barátom – reagált erre a csípős nyelvű Voltaire –, honnan tudod, hogy te a frankoktól származol, akik a rajnai mocsarokból jöttek, hogy kirabolják a gallokat, nem pedig egy szegény gall családból? És miért dicsőség a frankoktól származni?” Az antikvitás kultúrájáért rajongó Voltaire-t elborzasztották a római birodalmat és kultúráját feldúló barbárok. A Montesquieu által „atyáknak” nevezett frankok az ő számára kegyetlen vad népet testesítettek meg.⁸

Pedig a nemzet egysége iránti igény az ő eszmerendszeréből sem hiányzott. Csak éppen a hagyományok összetartó erejét helyettesítette a felfogásának jobban megfelelő eszközzel: a kiváltságosok iránti gyűlölettel. A születő nemzetből ő az arisztokratákat és a főpapságot kívánta kirekeszteni: „Hol van egy Guise herceg hazája? Mi Mazarin vagy Lorrain kardinális hazája? Párizs vagy Madrid, Róma vagy Nancy?”⁹ (A megnevezett arisztokraták kiválasztása persze erősen tendenciózus volt: Mazarin bíbornok közismerten Itáliából származott, a Guise hercegeknek a Németországtól elhódított Lotharingiában voltak jelentős birtokaik.)

⁷ Ludassy Mária: *Az ész államáig és tovább ... XVIII. századi francia utópisták*. Bp. 1979. 78–80.

⁸ Volgin, V. P.: *A társadalmi eszme fejlődése Franciaországban a XVIII. században*. Bp. 1967. 47–48.

⁹ Ludassy Mária: „*Contre nous de la tyrannie ...*” *A francia forradalom messianisztikus nacionalizmusa*. Világosság 1983. 484.

A megvetésig menő elhatárolás negatív ismertetőjelein túl a francia felvilágosodás a politikai territórium és a kormányzat közösségében találhatta meg azt a pozitív tartalmat, amely a nemzetet elválasztja másoktól és tagjait összekapcsolja. A Diderot és d'Alembert Enciklopédiájában található felfogás (1778) az államnemzet képét vetíthette előre, amit Franciaországban a nyelvi egység is támogathatott.¹⁰ Bár a XVIII. század végén a francia államban még használtak olyan nyelvjárásokat, amelyek az érthetlenségig különböztek a fővárosban beszélttől, a filozófusok számára nem lehetett kérdéses a nemzet és nyelv egybeesése, az államnyelv összetartó ereje.

Mivel Franciaországban a nemesség aránya meglehetősen alacsony volt (2%), úgy tűnt, hogy a felvilágosodás nemzeteszmeje sikerrel egyesítheti a társadalom nagy részét. Őnmaguk számára bizonyára találtak kibúvót kirekesztésükkel szemben a nemesség tagjai, vagy éppen az arisztokraták is, akik csak a filozófia abszolutizmusellenes törekvéseit akarták észrevenni, s így magukat is beleértelmezhatték a nemzetbe. (Köztudott, hogy Voltaire és társai szívesen látogatták a főúri szalonokat, s a társadalmi érintkezésben elfogadták az arisztokratákat híveiknek.) A tudatosan kialakított nemzet együttese mégsem lehetett teljes: a társadalom zömét kitévő parasztságnak aligha jutott tudomására, hogy milyen felemelő társaságba került, azon egyszerű oknál fogva, hogy nem jutott le hozzá a felvilágosodás. Ezen osztályt általában elkerülték a szaporodó könyvek, a bővülő ismeretek, s általában az új eszmék. A felvilágosodás a viszonylag fejlettebb francia társadalomban is inkább csak a felső és középső rétegekre, egy kisebbségre korlátozódott.¹¹

Az új nemzeteszme a filozófusok köréből csak a forradalom éveiben hatolhatott le valamennyire a nép körébe. Vol-

¹⁰ Szücs J.: *I. m.* 206.

¹¹ Vö. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 253.

taire-hez hasonló elveket vallott a harmadik rend forradalmi ideológiájának öntudatos képviselője, Sieyès abbé:

„A Nemesi rend nem része a társadalmi szervezetnek, csupán költésztényezőt jelent a nemzet számára, de nem a nemzet része... Ki meri azt állítani, hogy a Harmadik rend önmagában nem minden, ami egy teljes nemzet alkotásához szükséges? Ha elveszük a kiváltságos rendeket, a nemzet ezzel nem kevesebb lesz, hanem több.”

A Bastille lerombolásának első évfordulóján Párizsba gyűlt polgárok, a vidéki nemzeti gárdák és a parasztközösségek impozáns demonstrációjuktól eltelve az „Éljen a nemzet!” kiáltásban forrtak össze.¹²

A francia felvilágosodás szinte felbecsülhetetlen méretű kisugárzása ellenére Európában aligha akadt még egy ország, ahol a filozófia fenti „nemzet” képét változatlanul át lehetett volna venni. Ahol éppen adva lett volna az államnemzet és államnyelv kialakításának feltétele (mondjuk Spanyolországban), ott jóval gyengébbnek bizonyult a polgári átalakulás folyamata, ahol ez utóbbi mutatott jelentős előrehaladást (Németország egyes nyugati tartományaiiban), ott a nemzetté válást (s egyáltalán annak megideologizálását) az azonos nyelvet beszélő népet elválasztó politikai határok nehezítették. Ha tehát a kortársak valahol a nemzet ismérveit, meghatározó tényezőit kívánták megállapítani, elsősorban a ténylegesen meglevő állapotok értékeléséből és általánosításából kellett kiindulniok. (Németországban a szakadékot a kultúrnemzet romantikus koncepciójával hidalták át.) Ilyen feladat várt a magyar nemzeti mozgalom képviselőire is.

A XVIII. század vége előtt Magyarországon is a nemesi nemzet felfogása élt. Werbőczy Tripartituma csak az ország szabad lakosait — a magasabb egyházi méltóságokat, főurakat, nemeseket és a szabad városok lakóit — tekintette a nemzet — a natio, vagy a vele szinonim populus — tagjának. A nem szabadok, elsősorban a jobbágyok, ezzel szemben ki-

¹² Ludassy M.: „*Contre nous . . .*” 484.

rekesztve a nemzetből, a plebs kategóriájába szorultak. A felvilágosodás ismerete hazánkban is kínálta a régi nemzet-fogalom felcserélését az újjal, ennek gyors megtörténtét azonban olyan sajátos akadályok gátolták, amelyek többnyire egész Kelet-Közép-Európát jellemezték.

Így mindenekelőtt a polgári átalakulás kezdetleges volta. A térség gazdasági és társadalmi fejlődését az Elbától keletre fekvő országok sajátosságai határozták meg: a majorságok növekedése, a jobbágyi függés erősödése, a munkajáradék újból előtérbe kerülése. E tendenciákat csak erősítette a mezőgazdasági termékek növekvő kivitele, az exportot viszont a birtokosok használták ki, kiragadva ezzel a polgárság kezéből a kereskedelem legjövödelmezőbb területét. Erős, számarányában is jelentősebb nemesség állt itt szemben egy viszonylag gyenge polgársággal. (Magyarországon a nemesség aránya 5%, Lengyelországban a 10%-ot is eléri – Franciaországban 2%. Magyarországon a városi lakosság aránya is 5–6% körül van – szemben a franciaországi 20%-al.) A franciaországinál nagyobb számú a parasztság is, amely a gazdasági-társadalmi változásokra ugyan még mindig hevesen szokott reagálni, a szellemi kérdésekkel szemben azonban meglehetősen közömbös maradt. Kelet-Közép-Európa – s benne Magyarország – társadalmán belül a felvilágosodás filozófiája a franciaországinál jóval vékonyabb, törékenyebb és súlytalanabb rétegre tudott támaszkodni. (Behatolása a nemesség soraiba ugyanakkor céljainak bizonyos fokú módosulásával kellett, hogy járjon.)¹³

A második különbséget Franciaországgal szemben az jelentette, hogy Kelet-Közép-Európában nem estek egybe a politikai és etnikai határok. A térségben sajátos történelmi okok – többek között a külső ellenség folyamatos fenyegetése – miatt nagy, soknemzetiségű monarchiák alakultak ki. A korábbi időszak népmozgalmi, telepítési akciói azonos

¹³ A magyarországi felvilágosodás változatairól I. Kosáry D.: *I. m.* 266–271.

nép tagjait is képesek voltak több országban szétszórni, de még gyakoribb volt, amikor valamely ország maga is soknemzetiségűvé vált. Magyarországon például a magyarság aránya a Mátyás király korabeli kb. 85%-kal szemben a XVIII. század végére 37–38%-ra esett vissza. A Habsburg-monarchia országai-tartományai közül legfeljebb a szűkebb osztrák tartományok népessége volt egységesen német ajkú.

E soknemzetiségű országokban-monarchiákban a nemzethez tartozásnak nem voltak etnikai-nyelvi feltételei. A magyarországi nemesség büszkén vallotta magát Hungarusnak, azaz a Magyar Királyság kiváltságolt tagjának, miközben jelentékeny része nem beszélt magyarul, többen közülük idegen származásúak voltak. (A „magyarság” jogi státusát – a vele járó kiváltságokkal – országgyűléseink osztogatták a Habsburgok által birtokadományozásra érdemesnek talált osztrák, itáliai, cseh hadvezéreknek, hivatalnokoknak, udvari szállítóknak.) E Hungarus nemesség ugyanakkor maga is szorosan kapcsolódott a szomszéd országok birtokos osztályához: ottani birtokkéességét (s ténylegesen meglevő birtokait) osztrák, cseh, morva „indigenátussal” igyekezett megerősíteni. Ezek a tényezők eleve kudarcra ítélték azokat a kísérleteket, amelyek a politikai vagy a nyelvi határok segítségével próbáltak meghatározni egy-egy nemzetet (tehát az államnyelv vagy államnemzet ismérveinek felhasználását).

Kelet-Közép-Európa soknemzetiségű monarchiái végül – Lengyelország kivételével – abszolút állammá tudtak szerveződni. Az abszolút kormányzás hatalomgyakorlása lett a harmadik különbség oka. A központi hatalom érdekei ugyanis végső soron a soknemzetiségű monarchiakat alkotó egyetlen ország vagy tartomány érdekeivel sem estek egybe, a politika rendszerint mégis megkülönböztetéseket alkalmazott az egyes területek között. Az idegen abszolutizmus elleni harc így megkönnyíthette valamely nép nemzetképződését, ugyanakkor fellazíthatta a nemzet következetes polgári értelmezését. A magyar történelem a korábbi századokból ismer a társadalom széles rétegeit felölelő mozgalmat mind

a politikai élet, mind a szellemi élet szférájában (az előbbire a Bocskai- vagy a Rákóczi-szabadságharcot, az utóbbira a reformációt hozhatnánk fel példaként). A XVIII. század utolsó harmadának kezdetétől azonban hazánkban az ilyesfajta összefogást megnehezítette, hogy az abszolutizmus felvilágosult szakaszába lépett, s reformjai esetenként előremutatóbbak lehettek, mint a társadalom vezető erőié. A felvilágosodás híveit ez egyfajta választásra kényszerítette, amit Hajnóczy ismert dilemmája, azaz hogy „emberbarát vagy hazafi” legyen-e inkább, tükrözhet a legjobban.¹⁴

Végül speciális magyar jelenséggént kell megemlítenünk azt a vallási megosztottságot, amely hazánkat a XVIII. században is jellemezte, s a vallási érdekeket sokszor a hazaszeretetet vagy az osztályérdekek fölé helyezte. Azt, hogy ez a türelmi rendelet után is mennyire élt, Berzeviczy példája igazolhatja: ő az, aki protestáns nemestársait 1790-ig elkülönülésük feladására kívánja ösztönözni.¹⁵

A polgári nemzet és nemzetkép kialakulását nehezítő tényezők súlyát persze a kortársak nem mérhették fel a maguk teljességében. Célkitűzéseiből így nem hiányzott a társadalom összefogására irányuló törekvés. A hazai nemzetkép formálódásában az első két változatot tehát a nyelvi nemzetnek és a politikailag egyenjogúsított országlakosok együttesének – jórészt idegen (francia felvilágosult) példára kialakított – eszményképpé emelésében kell keresnünk.

A magyar nyelvet oly lelkesen támogató Bessenyei programjában a hetvenes évek végén elsősorban még kulturális (tudományos, irodalmi) érveket használt. A nyelv fejlettségében és tisztaságában a filozófia is elsősorban a gondolatok kifejezésének és kiművelésének eszközét látta. Eszköz persze

¹⁴ Hajnóczy Forgách Miklós grófnak írt 1785-i nevezetes levelében teszi fel a kérdést. Szövegét l. Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*. I. Bp. 1957. 48.

¹⁵ H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763–1795*. Bp. 1967. 166.

a nyelv a felvilágosodás terjesztésében is, s ezáltal a nyelvi mozgalom — közvetve legalábbis — bárhol politikai tartalmat kaphat. A szolidnak induló szellemi folyamatot azonban Magyarországon II. József nyelvrendelete nyíltan a politika síkjára taszította. A tiltakozás ellene a császári önkénnyel való szembenállást fejezte ki, s így nem is feltétlenül kapcsolódott össze a magyar nyelv támogatásával. A nyelvi harcot a nemesség nagy része tisztán közjogi-politikai kérdésként fogta fel, s — a megyék többségében — megelégedett volna a latin hivatalos nyelv visszaállításával is. A radikálisabb elemek persze a magyar nyelv használatáért szálltak síkra, szemükben a magyar nyelv ügye a nemzeti egységért folytatott harc szerves részévé vált. Decsy Sámuel, a reformpárti orvos a francia nyelvi nemzet példájából kiindulva kívánta, hogy a nyelvi határok igazodjanak az országhatárokhöz: „aki a hazai kenyeret eszi, tanuljon meg magyarul” — vallotta. Hasonló volt a véleménye Báróczi Sándornak is (*A védelmezett magyar nyelv*. 1790).¹⁶

A politika eszközévé vált nyelv természetesen nem tudta betölteni a nemzet-egyesítő szerepet. Helyette inkább a hazai értelmiség idegen ajkú, de a Hungarus-nemzetbe magát beleérző, vagy afelé törekvő tagjainak gyanakvását keltette fel. A jozefinista Kohlmayer Sámuel pesti német ügyvéd katasztrofának tekintené a magyar nyelv esetleges hivatalossá nyilvánítását: „ez csak káromkodásra való” — írja. Részéről természetes, ha anyanyelvét védelmezi: „A német nyelv fejlettebb német erkölcsöket és tudást közvetít”. De a németeken kívül más nemzetiségűek is a német nyelv védelmére kelhettek, mint a szlovák anyanyelvű, ugyancsak jozefinista pesti lutheránus lelkész, Molnár János (*Politisch-kirchliches Manch Hermaeon*. 1790), aki a magyarok rendkívül alacsony arányával indokolja ragaszkodását a némethez (8 millió lakosból 2 milliót tart magyarnak, eltűzözva a tényleges hely-

¹⁶ Benda K.: *Emberbarát* . . . 124.

zetet).¹⁷ S a hazai ellenzék mellett a nyelvi törekvések túlhatása, a német nyelv lebecsülése a külföldet is ellenünk fordíthatja. Berzeviczy egyik — a göttingai egyetemen megismert — német levelező partnere írja:

„Az ön nemzete egy kissé elrontotta a dolgát nálam, mert megsértette az enyémet . . .”¹⁸

A hazai szellemi életben alig néhány olyan megnyilvánulást találunk, amely felismerte, hogy e bonyolult viszonyok között a nyelvkérdés nem abszolutizálható. Csak kevesen akadtak, akik nem tartották hazafiatlannak, ha József császárt a nyelvrendelet után is támogatják, ha napi munkájukban s tudományos-politikai tevékenységükben — mindig az adott helyzethez alkalmazkodva — németül, latinul írnak. Közéjük tartozott mind Kazinczy, mind Hajnóczy, akik megtartották hivatalukat. Nem utasították vissza a német szót 1790-ben vagy azután sem. Jól ismert az a párbeszéd, amelyben 1792 nyarán a budai országház bejáratánál Kazinczy közli Hajnóczyval, hogy az utóbbit kamarai titkárrá nevezték ki. Kevésbé ismert, pedig a *Pályám emlékezete* is tanúsíthatja, hogy ez a beszélgetés — talán mert Kazinczy szó szerint kívánta idézni a császári kihallgatáson hallottakat — németül zajlott le.¹⁹

Az 1790-i nemesi-nemzeti mozgalom hívei között nem találunk olyant, aki — a francia felvilágosodás igazi tartalma szerint — a nemesség kizárásával próbált volna hazánkban „nemzet”-fogalmat alkotni. A hazai elképzelések második változatát alkotó legmerészebb tervezetek is csak addig jutottak el, hogy a nem nemesek jogfosztottságát próbálták megszüntetni. Mivel a rendek részéről kevés hajlandóságot tapasztaltak a kiváltságokról való lemondásra, tervezeteik a kiváltságok kiterjesztésével a kiváltságolt állapotot próbálták értelmetlenné tenni, gyakorlatilag felszámolni. A nyelvi

¹⁷ Uo. 119.

¹⁸ H. Balázs É.: *I. m.* 183.

¹⁹ Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Bp. 1956. 161. és 165—167.

mozgalomhoz hasonlóan e nézetek sem 1790 súlyos napjaiban születtek, hanem a jozefinus évtizedben. Hajnóczy József, miközben a Forgách Miklós grófnak írt 1785-i levelében szembeállítja az ország ötmillió jogfosztott jobbágyát a negyvenezer nemessel (a túlzott arány oka, hogy a József-féle népszámlálás adatai akkor még nem voltak ismertek), az előbbieket természetes jogaira hivatkozik: „Kötelességem minden lehetőt megtenni, hogy összes embertársaimat természetes jogaikhoz segítsen, melyeket semmilyen elévülés, semmilyen polgári szerződés nem szüntethet meg”. 1790-ben született három politikai írásában (*Gedanken eines Ungarischen Patrioten*; *Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum*; *Dissertatio politico publica de regiae potestatis in Hungaria limitibus*) ő is abból indul ki, hogy a rendek új társadalmi szerződést fognak kötni a királlyal. Úgy véli, e szerződés csak akkor lehet szilárd, ha minden állampolgár érdekét szolgálja, beleértve a nem nemeseket is. Ennek érdekében – bár a politikai jogokat továbbra is a birtokosoknak tartaná fenn, eltörölné a tulajdonszerzés korlátait. Az így kiteljesedett nemzet garantálhatná az ország szabadságát az uralkodó önkényével szemben.²⁰

Hajnóczyhoz hasonló elveket vall 1790-ben a korábban szintén elkötelezett jozefinista Koppi Károly, pesti egyetemi tanár.

„Ha valaha, most nagyszerű alkalom van királyságunk megreformálására, de tagadom, hogy az volna az igazi reformálás, ha a megelőző állapotot állítanánk vissza.”

Másutt úgy nyilatkozik, hogy

„meg kell változtatni az alapvető törvényeket és rendeleteket”. „A biztonságot és a szabadság hasznát az utolsó paraszthoz is el kell vinni, úgy, hogy érezze, hogy a nemzet, melynek ő is része, befogadja őt. A hasznos törvények alatt érezze mindenki a szabadságot és a biztonságot.”²¹

²⁰ Bónis Gy.: *I. m.*

²¹ Benda K.: *Emberbarát* . . . 126.

A Hajnóczy- és Koppi-féle polgári-értelmiségi megnyilvánulás, merész társadalmi reformtervével, amelyhez a korszak legtagabb hazai nemzet-értelmezése kapcsolódott — bármilyen nagyra is értékeljük ma — a korban elszigetelt, a politikai fórumokon észre sem vett vélemény maradt. A hazai polgárság nemcsak számában volt kevés ahhoz, hogy e gondolatokat a politikai életben képviselhesse, de tudatában is közelebb állt a középkori rendhez (amely kiváltságait védelmezi), mint a modern osztályhoz. 1790 nyugtalan napjaiban a városok többnyire csendben szemlélték a bekövetkezett eseményeket.

Az a körülmény, hogy a „nemzet”-fogalom kialakítása a társadalmi kérdésben is állásfoglalásra készítette a tervezetek készítőit, általában fékezően hatott a nemesi reformerek elképzeléseire. Nem meglepő, hogy a jozefinus politika elleni mozgalom nemesi szószólói legfeljebb a parasztság helyzetének több-kevesebb javítását tűzték ki célul.

„Miért ne lehetne [a magyar alkotmány] némely kedvezését kiterjeszteni a szabad, de nemtelen polgárookra is? Miért ne lehetne a parasztnak is lassanként utat nyitni a szabadsághoz, ezáltal erősödne és biztosabbá válnék a nemesség”

— vélte a horvátországi Skerlecz Miklós.²² Az adózó nép helyzetén való javítást ajánl Berzeviczy Gergely is, politikai jogokról azonban nála nincs szó. A fiatal Berzeviczy egyébként szinte tulajdonosi büszkeséggel jellemzi a magyar parasztságot:

„S maga a magyar milyen elsőrangú emberpéldány. A paraszt komolyan, kurtán mondja meg érett véleményét, erős, mint az oroszlán, bátor, jószívű, romlatlan, mentes az alacsony önérdektől”.²³

Ezt a mérsékelt, de egyáltalán nem általános reformhangulatot használja ki Martinovics Ignác is néhány évvel később a jakobinusok mérsékeltebb programjának (*A reformátorok*

²² H. Balázs É.: *I. m.* 152.

²³ Uo. 147.

társaságának kátéja) összeállításában, amely politikai képviselőket ígér a nem nemeseknek, de nem egyenjogúsítást: az országgyűlésen egyenlő számú küldött képviselné a nemeseket és a náluk jóval nagyobb számú nem nemeseket. Nemesi kiváltság maradna a tulajdonszerzés, a nem nemes csak bérletként szerezhette földet. A köznemesség megnyerését szolgálná viszont az arisztokrácia és főpapság jogainak felszámolása.²⁴ (A Szabadság és Egyenlőség Társaságának szándékában sokkal radikálisabb kátéja közismerten megelégszik üres általánosságok kimondásával, előadásunkban ezért mellőzzük ismertetését.)

Ahogy pedig a nemesség nagyobb része 1790-ben sem a nyelvi, sem a társadalmi kérdésben nem jutott el a változtatás, a reformok gondolatáig, úgy nemzetfelfogását sem volt hajlandó szélesíteni. Elképzeléseit Ócsai Balogh Péter általánosan elterjedt alkotmánytervezete fejezte ki leginkább, amely sem társadalmi reformokról, sem a magyar nyelv vagy művelődés kérdéseiről nem szólt. A köznemesi érdekeket inkább az udvarral szemben kívánta biztosítani. Konzervatív, a társadalmi kérdések iránt érzéketlen az 1790-ben született röpiratok, politikai tervezetek nagy része is.²⁵ A nemesség zöme tehát megmaradt a hagyományos nemesi nemzet felfogásánál, s elutasította a felvilágosodás idevonatkozó nézeteinek bármiféle érvényesítését.

Az 1790-i nemesi-nemzeti mozgalom végül a rendek önzésébe fulladt. Kézzelfogható eredményei meglehetősen soványnak tűnnek: a szélesen áradó nyelvi mozgalomból mindössze az 1792: 7. tc. született meg, amely a közép- és felsőfokú iskolákban kötelezővé tette a magyar nyelv oktatását; társadalmi reformok helyett pedig mindössze Mária Terézia negyedszázada kibocsátott úrbérrendezésének, valamint a jobbágyok szabad költözésének törvénybe iktatására (1791: 35. tc.) futotta.

²⁴ Benda K.: *Jakobinus iratok I.* 1002–1014.

²⁵ Benda K.: *Emberbarát* . . . 81–83.

A mozgalom eszmei-társadalmi hatása mégis szélesebb, mint amit a papír sovány eredményei mutatnak. Azt az el-lentétet, amit egyrészt a nemesi nemzetfelfogáshoz való ragaszkodás, másrészt a filozófia despotizmusellenes érvei-nek felkarolása szült, nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Amikor az uralkodó ellen fellépve a magyar nemesek – történelmünkben talán először – egy másik ország lakosaitól (s benne nemességétől) igyekeztek elhatárolni magukat, olyan érveket kellett felhasználniok, amelyekkel maguk kezdték szétfeszíteni a werbóczyánus nemzet korlátait. A röpirat-írók között akad olyan, aki bevallja: nem a közönsége miatt szól latinul, hanem mert maga nem eléggé járatos a magyar nyelvben.²⁶ A század végén a magyar nyelv tanulása – ha különböző okokból is – mégis divattá vált. A nemesi mozgalomban megkívánt magyaros öltözködésnek kevés közvetlen köze volt a paraszti ruházathoz, az elmúlt száza-dok olyan hazai divatelemeinek felkarolása, amelyek azóta a paraszti viseletre is hatottak, mégis rokonságot teremtett közöttük. S rokon az újonnan felkarolt zene is, a nemesség-nek talpalávalót húzó zenekarokba bekerült népi hangszerek s népi dallamok. Helyhez köt a hazai múlt tisztelete is, amely a törvények eddig megkövetelt ismeretén túl a köztörténet lelkesítő elemeit is igyekszik beemelni a nemesi tudatvilágba.

A felsejlő közösség látszata egyelőre még szigorúbb elhatá-rolódásra ösztönzi a nemességet. A parasztság nem találta meg az útját, hogy a nemzet tagja lehessen. Patriotizmusa azonban már az elmúlt évszázadokban is kifejeződésre ju-tott, amikor felkeléseiben (pl. Cserni Jován 1527-i vagy Kará-csony György 1569-i mozgalmában) a birtokos osztályt tette felelőssé az országvédelem elhanyagolásáért. Paraszti körök-ben a XVIII. században sokáig élt a Rákóczi-szabadságharc Habsburg-ellenes összefogásának emléke: az 1735-i és 1753-i alföldi parasztmegmozdulások éle egyértelműen az állam

²⁶ Uo. 75.

ellen irányult, kuruc hangvétele volt a korszak panaszos népekeinek. Amikor azonban a Dunántúl parasztjai 1765/66-ban a szolgáltatásokat növelő földesuraik ellen keltak fel, váratlan támogatót találtak a bécsi udvarban. A felvilágosult abszolutizmus felé hajló kormányzat a dunántúli parasztmozgalmat felhasználva bocsátotta ki 1767-i úrbéri rendeletét. Ez a parasztságban a Dunántúl nagy részén egyfajta naiv uralkodótiszteletet váltott ki. Csak átmenetileg lazított ezen a jozefinus korszak, az sem annyira az uralkodó belpolitikája, mint inkább a parasztokra súlyos terhet rakó török háború miatt. (Megemlíthetnénk a jobbágyrendeletet is, ennek hatása azonban elmaradt az úrbér-rendezésé mögött, mivel intézkedéseit nem alkalmazták eléggé a hazai viszonyokhoz. A parasztság megnyilvánulásai inkább azt mutatták, hogy többet várt annál, mint amit a rendeletről nyert.) II. Lipót politikájának ismét részévé vált a parasztság szembefordítása uraival. Ügynökei – a Felső Tisza-vidéken bizonyíthatóan – maguk terjesztettek parasztzendítő röpiratokat.

A hazai felvilágosult abszolutizmus végül enyhített a jobbágyság egyoldalú földesúri kiszolgáltatottságán. Az állam – birtokos – jobbágy kapcsolatot háromszöggé formálta, amelyben az állam és a jobbágy is kapcsolatba léphetett egymással. A jobbágyság gazdasági erősödése, a tehetősebb paraszti rétegek kiemelkedése ezen osztály szellemi-tudati gyarapodásához vezetett. (A XVIII. században ez persze nem a felvilágosodás eszméihez való közelítést, hanem legfeljebb a késő barokk világhoz való alkalmazkodást jelenti.)²⁷ Az öntudatra ébredő parasztság pedig részt kért abból az eszme- és eszköztárból, amely a nemesi elkülönülés alapját szolgáltatta: a múlt nagy harcaiból, a véres áldozatokból, hagyományokból, szokásokból, kultúrából, nyelvből, amelyek közül – úgy érezte – többnek hamarabb volt birtokában,

²⁷ Vö. Kosáry D.: *I. m.* 59–62.

mint ahogyan urai megismerték azt (vagy éppen kisajátították előle, mint a magyar nyelvet).

A XVIII. század végének mozgalmai nem tudták egységesíteni az elszigeteltebb polgári nemzetképet, az uralmát megtartó nemesi nemzetfelfogást, valamint a paraszti patriotizmust. A háromféle kép – bár nem egyenrangúan s egyenértékűen – de egymás mellett élt, s elkülönülő osztályérdekein túl is ugyanazt a hazát szolgálta. (Véglegesen csak a nemzetiségek mozgalma távolodott el, amely – lévén a nemzetiségek többsége csonka, nemességet nélkülöző társadalom – egységesebb ideológiával rendelkezhetett, mint a magyarság.) A hazai elképzelések közelítését a XVIII. század végén jó időre elodázta a jakobinus mozgalom véres megtorlása, a hazai polgári-értelmiségi réteg vezető alakjainak kivégzése vagy megfélemlítése. A századfordulón bekövetkező gazdasági-társadalmi s nem utolsósorban tudati változások azonban megnyitották az utat a nézetek közelítéséhez. A hazafiság és nemzetkép eszményének új, a társadalmat mélyebben megmozgató értelmezése a jövő század reformnemzedékére és majdani forradalmáira várt.

MIT JELENT A NYELV SZÁMÁRA A TÖRTÉNELEM?*

Mikor a magyar felvilágosodás legnagyobb nyelvészéről, Révai Miklósról beszélünk, teljesen természetesen használjuk a történeti nyelvészet kategóriáját, arra a közismert tényre hivatkozva, hogy Révai, a megelőző nyelvészeti megközelítésekkel szemben valóban úttörő módon elsősorban a régi nyelvállapottal foglalkozott, s következtetéseit leginkább a történeti régiségre alapozta. Elemzési módszerét, felfedezéseinek igazságtartalmát nyelvészeti alapon már többször méltatták, jelentőségét igen sokszor kiemelték, ám lényegében máig megvilágítatlan maradt az a – szerintem – lényegi kérdés: hogyan is látta Révai (illetve az általa szervezett és ihletett nyelvészeti iskola) a nyelvnek és történelemnek viszonyát, hogyan képzelte el a nyelvnek a történelemben való működését. Jelen előadás ezt a kérdést szeretné körüljárni, nem elsősorban grammatikus alapokon, hanem ideológiai jellegű kérdéseket helyezve előtérbe, s az irodalmi kontextust véve figyelembe, remélvén, hogy esetleg nyelvészeti módszertani tanulságokra is rá tud világítani.

Kiindulásként – talán meglepő módon – Révainak egy olyan kijelentését venném, amelynek közvetlen történeti vonatkozása nincsen, benne azonban – feltételezésem szerint – Révai nyelvszemléletének egésze is megragadható. Révai 1802. november 8-án tartotta a pesti egyetem magyar tanszékén latin nyelvű székfoglaló előadását, melynek rögtön bevezetőjében a következő váratlan állításra ragadtatta magát (saját fordításomban idézem):

* Egy nagyobb tanulmánynak előadás céljára tömörített változata.

„Nem tudunk magyarul. Mert bizony úgy beszélni magyarul, ahogy a legtöbben közönségesen beszélünk, nem érdemli meg a tudás nevét. Mert mit jelent a tudás? Úgy vélem, a tudás maga a tudomány, mely nemcsak a dolgoknak, hanem a dolgok azon okának is ismerete, melyekből a dolgok keletkeztek . . . Nyelvünk semmiben sem szenved hiányt: mi magunk hiányoztunk, mi magunk hiányzunk. Saját bűnét vallja be inkább az, aki a szűkösségre hivatkozik: ha mondanódját magyarul kifejezni tudatlansága miatt nem tudja, nem tekinthető a magyarul nyelv hibájának . . .”

Az idézetből most nem azt a meghökkentő vonatkozást emelném ki, miszerint Révai kétségbe vonja magyar anyanyelvű magyar szakot felvett hallgatóinak nyelvi kompetenciáját, hanem inkább az emlegetett fogalmak ideológiai és nyelvszemléleti aspektusait vizsgálnám, állandóan szem előtt tartván Révai nagy nyelvészeti munkáit, elsősorban az *Antiquitatest* (a *Halotti Beszéd* elemzését) és az *Elaborator Grammatika* első kötetét.

Révai rendszerében a nyelv, melyhez tulajdonképpen fel kell nőnie a magyarul beszélőnek illetve tanulónak, lényegében változatlan, változhatatlan és normáiban állandó; a beszélők közösségének a szinte isteni tisztaságban létező nyelviséghez csupán idomulniok lehet. A nyelv majdhogynem emberfeletti tulajdonságokkal rendelkezik: nem véletlenül idézi fel Révai még a XIX. század elején is a nyelv eredetének isteni adományát. Bár a nyelv eredeztetésével – mint általában a tisztán nyelvelméleti kérdésekkel – igen csekély mértékben foglalkozik (leghívebb tanítványa, Horvát István panaszkodik is, hogy Révai nem engedte alaposabban kidolgozni a nyelv alkotmányát illető gondolatmenetét), mégis két ízben is, ráadásul nagyon hangsúlyos helyen szól az isteni eredetről, jöllehet e teória vallását ez időben már nemigen lehet az egyházi hierarchia kötelező tételei közé sorolnunk. Révai azért, hogy egyszerűen adotttnak veszi az isteni eredetet, nem az eredetvitában foglal állást, csak biztosítja rendszerének változatlanságát, annak bizonyítása végett: a nyelv régen tökéletesen ugyanolyan volt, mint régen. A *Halotti Beszéd* elemzése során több helyen kitér a régi és

mostani nyelvállapot lényegi azonosságára: azt állítja, a régi szöveg eltérései nem grammatikai jellegűek, hanem csupán a helyesírás nehézségeiből erednek; a középkori írás – latin eredete folytán – csak tökéletlenül tudta követni a magyar fonetikát, s ebből következően a beszéd rosszul lett rögzítve – úgy, ahogy leírták, az akkori magyar nem beszélhetett.

„Meg vagyok győződve – írja –, hogyha a pap, aki e kegyes temetési beszédet tartotta, vagy valamely más kortársa, halottaiból fel-támadna, és ma ugyanúgy mint egykor, ugyanazon ajakkal szólván, elmondaná a Halotti Beszédet, bármely mai magyar, beleértve az idiótákat is, könnyen megértené”.

Más helyen vitában állítja a nyelv változatlanságát, s keményen megrója Sajnovitsot, mert ő dolgozatában – úgymond – túlságosan nagy változásokat tételezett fel, melyekről pedig Révai szerint szó sem lehet. A nyelv rendszerében, grammatikájában, sőt jelentéseiben sincs helye ugyanis a változásoknak: amaz etimologikus módszer is, melynek segítségével – az Adelung-i gyökérszó-elmélet alkalmazásával – Révai az egyes formánsoknak egykori önálló jelentést tulajdonít, lényegében az elemi szintekig vitt azonosságot hangsúlyozza. Ahol változás figyelhető meg, az csupán a nyelv külső formáját érinti, a beszéd hangzó részeit, melyekben azonban ismét általános és kikezdehetetlen törvények uralkodnak, s nevezetesen az *eufónia* (a minden nyelvben azonos jóhangzás) szabályai: a hangzók egymás mellé kerülve, módosulhatnak (pl. a birtokos személyragozásban: fa + én = fám), de az egyes elemek mindvégig megőrzik eredeti jelentésüket; – a hangtani változás folyamata és miéjtje azonban már kívül esik Révai érdeklődése körén.

Mindebből már természetesen következik Révai rendszerének intoleráns normativitása: grammatikai rendszere, mely változatlanul áll a régiségben, változatlannak kell hogy maradjon továbbra is: a mai kor romlott nyelvhasználatával szemben atyáink hagyományára kell támaszkodnunk, s azt sértetlenül megőriznünk.

Ha a nyelv belső rendszere érintetlen (vagy legalábbis érintetlen kellene hogy maradjon) az idő múlásától, hogy találkozik mégis a nyelv és a történelem? Révai számára a kérdés egyszerűen megválaszolható: külsőleg. A nyelvnek nem milyensége vagy jellege függ a történelemtől, hanem csak használata: történetileg az vizsgálendő meg, milyen volt a nyelvnek *jelenléte* a különböző történeti korokban, hogyan, mire s milyen funkcióban alkalmazták az önmagában zárt rendszert a különböző korok emberei. A nyelvtörténet tehát tulajdonképpen a nyelvvel való élés történeti szociológiájában tűnik el, s azonosul a megelőző korszakok historia litteraria műfajával (ne felejtsük el, hogy Révai nyelvtörténetét, mely speciálisan a magyar nyelv történeti életét rögzítette, *deáki* történetnek keresztelte el, ami a szerző szerint is a literatúra szinonimájaként értendő!) — s legfeljebb azt a megszorítást engedi meg magának, hogy a régebbi történetek tartalmi teljessége helyett az egynyelvűség formális kritériumait érvényesíti.

Ezeknek alapján érthető a bevezetésben idézett tételeknek ama része, mely azt célozza: *mi* hiányzunk a nyelv számára. A nyelv érintetlen rendszere természetesen a maga tökéletességében létezik, csupán mi, mai emberek távolodtunk el e rendszer idealitásától, a magyar nyelv aranykorától (azaz Pázmány korának nyelvállapotától); s a nyelvtanulásnak az a feladata, hogy teljességében rekonstruálja azt, amiről a zavarodott mai kor megfélekedezett. E törekvésnek köszönhető pl. Révai ragaszkodása az ikes ragozási rendszernek nemcsak megmentéséhez, hanem egy olyan teljességben való kiteljesítéséhez, amilyenben az ikes ragozás valószínűleg sohasem működött; vagy az a közismert tény, hogy Révai az etimologikus elvet a kiejtésben is érvényesíteni óhajtotta, s ragaszkodott a fonetikai összeolvadások feloldásához, stb. A nyelv elvont rendszere mint ideális norma tételeződik, amelyhez sem hozzátenni nem szabad semmit, sem elvenni belőle: innen érthető a racionális rendszerekre általánosan is jellemző nyelvújítás-ellenes beállítottság, vagy ama homo-

genizáló szándék, amely a nyelvjárások különösségeit akarja megszüntetni.

E nyelvszemlélet működését azonban csak akkor tudjuk igazán megérteni, ha kilépünk a sajátosan nyelvi kérdésfeltevések köréből. A nyelv mint elsődleges ideologikus érték nyeri el meghatározását: ő tulajdonképpen a nemzet nagyságának a bélyege. Révai még nem a kiteljesedett herderi nyelv-nemzeti koncepciót képviseli: nála a nyelv még nem kap szubsztanciális jelleget – csupán a megkülönböztető funkció dominál; a nyelv – Bíró Ferenc találó kategóriájával szólva – a nemzeti különlétnek *jele* lesz. A nyelv, anélkül, hogy kilépne a hagyományos literatúrafogalom keretei közül, tulajdonképpen a literatúra egészének helyére lép, s magára veszi a literatúra értékhordozó szerepét. A nemzeti érdemek számbavételénél a literatúra tartalmi és terjedelmi jellege már nem lehet kielégítő, s ezért a nyelv önmagában kell hogy szemléltessék: a tartalmi szempontok helyére formaiak lépnek (azaz a magyarnyelvűség), s az értékek közül első helyre is formai kerül, mégpedig a nyelv képessége.

E ponton ismét felmerül a nyelv és történelem viszonya, de most már tisztán ideologikus, s egyáltalán nem szaktudományos értelemben. Az a nyelv ugyanis, amelyik – mint tudjuk – változatlan, s változatlan rendszerében tökéletes adottságokkal és képességekkel rendelkezik, s így már a régiségben is rendelkezett, már pusztán régiségénél fogva is speciális értékként tételeződik. E téren a régiség kutatója tulajdonképpen a hagyományos genealógiák koncepcióját ismétli meg (azaz az ősök régisége önmagában érték!), legfeljebb a kutatás tárgyát cseréli ki. Ennek következtében aztán egy mást érik a tudományosan már nem elemzett (s az esetek többségében tudományosan nem is elemezhető) állítások: a magyar nyelv a legősibb, a legeredetibb, a legerintetlenebb (vagyis a civilizáció előtti állapotot őrzi rendszerében), stb. A nyelvhasználat és nyelvrokonság keresése speciális helyet foglal el e témakörben, s a legmeglepőbb az, hogy milyen csekély helyet. A nyelv ugyanis akkor kaphatja meg igazán

előkelő értékelését, ha eredetisége kellő egyediséggel is párosul — ezért a magyar nyelv alapján rokontalannak képzel-tetik el. Igen különös az, hogy a nagy nyelvtudós Révai mennyire kevésbé foglalkozott pl. a finnugor rokonság kérdésével, s legtoleránsabb pillanataiban is csak a hagyományosan méltóság teljes zsidó rokonsággal együttesen volt hajlandó említeni. Tanítványa, Horvát István lényegében az ő tendenciáit teljesítette ki, mikor már a tízes években félre is tolt a kérdést. Ezzel szemben a nyelv régisége természetesen a legfontosabb kutatási tárgyak közé fog tartozni: a magyar nyelv- és irodalomtörténeti kutatások igen nagy mérvű fellendülése tulajdonképpen emez ideológiának köszönhető — a régiség dokumentálása végett összegyűjtendő volt minden olyan adat és emlék, ami bármilyen szempontból a nyelv régi korokban való funkcionálására utalhat. Ismeretes Révai gyűjtőszövegye, mely a legcsekélyebb nyelvi adatra is kiterjedt, teljesen függetlenül attól, hogy az adat milyen értékű nyelvi megnyilatkozást tartalmaz. A nyelv jelenléte és funkcionálása a régiségben ugyanis egyértelműen a nyelv képességének bizonyítását és dokumentálását jelentette a szemlélet számára; az pedig, hogy különböző korokban a funkcionálások is különböző jellegűek lehettek a nyelv változhatatlanságának feltételezése révén, fel sem merülhetett.

A régiség adatainak dokumentatív összegyűjtésén kívül megvizsgálandó lenne még Révai ismeretes felhívása a népdalok gyűjtését illetően. Megítélésem szerint itt is tulajdonképpen nyelvi kérdés rejlik. Révai, aki *minden* régiséget ki akart adni, a nyomtatásban meg nem jelent, de régi dokumentumként felfogott szóbeli nyelvi műalkotásokat is bevonta figyelme körébe, ám aligha a nép iránti érdeklődés lecsapódásaként: számára a népdal a régiségnek speciális dokumentuma volt csupán, melynek már aktuális létezőmódja is archaikus. Vizsgálatukra tehát elsősorban történeti szempontból lehetett volna szüksége; másrészt pedig szinkron leírásban — a nyelv képességeinek rögzítése során. A dalgyűjtés beleillik ama nagy feldolgozási sorba, mely a frazeológiák-

tól kezdve a közmondás-gyűjteményekig terjed, s mely a nyelv eredetiségét a képességek sajátosságán kívánja kipróbálni, s melynek határait nyelvi szempontból már igen korán tágra nyitották. Kulturális vagy literatúrabeli szempontból ezek a gyűjtemények még Csokonai számára sem jelentettek értéket, ám a nyelv lehetőségeinek vizsgálatában új utakat is nyithattak. Révai Miklós, aki grammatikai megfigyeléseinek finomságával az empirikus nyelvszemlélet igen magas fokú érvényesítését produkálta, alighanem e gesztusával jutott legközelebb az empirizmus ideológiai célkitűzéseéhez.

Ha általánosítva összegeznénk véleményünket, a nyelvészeti kérdésekre alighanem könnyebb választ tudnánk adni, mint az ideológiaiakra. Révai nyelvészetének alapellentmondása az volt, hogy empirikus nyelvi vizsgálatait, melyek a korban szokatlan mélységekig is eljutottak, megingathatatlan szilárdságú racionalista alapokra építette, s ez a racionalitás aztán nemegyszer visszaütött az egyes elemekre is. Az ideológiai helyzetkép összetettebb: míg a történelem felé fordulás — bármilyen fokon zajlott is — egészében korszerűnek volt tekinthető, általános nyelvvideológiája, elsősorban racionalista beállítottsága révén, nem verhetett komoly visszhangot. Révai nyelvésztevékenysége alighanem az a fordulópont, ahol a hagyományosan a literatúra keretein belül együtt kezelt nyelv és irodalom elválik egymástól: a nyelvészkedésből szaktudomány lesz, melynek már alig van köze az aktuális szépirodalomhoz, a szépirodalom pedig nem kér a nyelvtudomány eredményeiből. Révai ideológiája azért veszti el az irodalommal való kapcsolatát, mert ugyan feltételezi a nyelv képességeinek konstituáló jellegét, ezt a jelleget azonban rögtön be is zárja a nyelv zárt határai közé, s nem hagyja szabadon érvényesülni. A nyelv az ő számára azáltal, hogy megteremtette ideális rendszerét, rögtön meg is fagyott, s nem hagyott helyet semmiféle változásnak — holott a korabeli korszerű nyelvvideológiák, a nyelv nemzetet konstituáló voltát rögtön össze is kötötték a nyelvvel való szabad élés gondolatával is. Révai ugyan átvette Herdernek nem egy

nézetét, nyelvelméletének nem egy meghatározó mozzanatát, egy dologban azonban teljesen érintetlen maradt a herderi hatástól: a költői nyelvet nem tekintette külön kategóriának, s a költészetben belül is doktrinér szigorral kívánta volna grammatikáját érvényesíteni. Révai korának modern irodalmisága viszont — nyilván a nagyon erős Herder-befolyás révén — legfontosabbnak nem a nyelv adottságait, hanem alakítható képességeit tekintette, s a költői szubjektivitás szabadságának jogait a nyelvhasználaton belül is érvényesíteni akarta. Ezért történhetett meg, hogy a nagy nyelvészre már az 1810-es években is mint konzervatív literátorra emlékeznek az irodalmi pártoknak mindkét oldalán: Kazinczy, Kölcsey és Batsányi, ha más-más érveléssel is, az irodalom számára használhatatlannak minősítik grammatikáját. Révai nyelvvideológiája a történettudomány számára mozgósítható volt; Horvát István, ha nem is a legszerencsésebb módon, s igen sok mindent módosítva is rajta, de hatalmas karriert futott be vele; a korabeli modern szépirodalom azonban, mely a zárt racionális nyelvi normában nemcsak költészetellenes gesztust látott, hanem alighanem történelmi-ideológiai korlátot is, hamar és visszavonhatatlanul túllépett rajta. Révai nyelvészete egészében tökéletesen megfeleltethető nagy elődje, Adelung híres és nálunk is sokszor idézett felfogásának: „a legalaposabb grammatika nem más, mint pragmatikai története a nyelvnek”; ám a századelő szépirodalmi törekvéseinek sem grammatikára, sem pedig pragmatikai történetre nem volt szüksége.

BARÓTI DEZSŐ

A FELVILÁGOSODÁS SZIMBÓLUMAIRÓL

Sokszor elmondták már, hogy a felvilágosodás a sötétségen áttörő fénytől, a világosságtól kapta nevét. Ez a világosság némiképp a mi felvilágosodás szavunkban is feldereng, a ma így nevezett kultúrtörténeti jelenséget kezdetben azonban pusztán világosságnak, világosságoknak emlegették, a legkorábban a franciáknál, akik még ma is így, vagyis Les Lumières-nek hívják. Neve a magyarban, akárcsak több más nyelvben, mint ismeretes, a német Aufklärung tükörszava, s csak lassanként váltotta fel a korábban nálunk is használt „világosság”-ot.

Ősrégi kép ez, csaknem valamennyi mitológiában megtalálható, a Bibliából származott át a katolikus teológiába és a liturgiába, különösen gyakori volt a misztikusok szókincsében, a renaissance pedig már a korábbi évszázadok sötét-ségével helyezte szembe a maga világosságát, ezt követően a protestánsok éppúgy használták, akárcsak Leibnitz és a karteziánusok, jelképes ábrázolásai pedig a középkortól kezdve a barokkig a képzőművészetekben szintén sok változatban megtalálhatók.

Hosszú története volt tehát, amíg az isteni bölcsesség örök világosságáról, örökkévalóságáról beszélő kép a XVIII. század folyamán végül is épp az örök bölcsességek elutasításának, sőt, sötét babonává való degradálásának, a dogmáktól megszabadult ember öntudatára ébredésének, megvilágosodásának, egy szóval a felvilágosodásnak a jelölése lett.

Képszerűségéből azonban továbbra is az következett, hogy nem kaphatott a fogalmak nyelvén szabatosan definiálható tartalmakat, vagy hogy a szemiotika nyelvén szóljak, a pontosabb denotáció helyett inkább az elmosódó konnotá-

ciók lehetőségét sugározta. A többféle jelentés lehetősége azonban csak megkönnyítette elterjedését, sőt még a közismerten különböző tartalmakkal megnyilatkozó felvilágosodás egységének illúzióját is táplálhatta, hiszen az új eszmék mérsékelt vagy radikális hívei egyaránt elmondhatták magukról, hogy a világosság gyermekeiképp harcolnak a múlt sötétsége ellen.¹

A szónak, illetve a képnek tehát még a felvilágosodáson belül is több jelentése volt. Leginkább mégis a Rációval, vagy ahogy nálunk mondták volna, a józan okossággal azonosították. Ez a Ráció azonban már nem a karteizianizmus metafizikájának Rációja volt a felvilágosodás idején, de még az a kevésbé filozofikus Ráció sem, amelynek követésére a klasszicizmus normáit összegző Boileau biztatott. Mivel mind a kettőt ugyanazzal a szóval jelölték, a két jelenséget sokszor összetévesztették és tévesztik néha még ma is, sőt gyakran még azoknál is a klasszikus ráció-fogalom továbbélését vélik felfedezni, akik épp lerombolására törekedtek. Ezt egyébként már Cassirer 1932-ben megjelent felvilágosodás-monográfiája óta tudni lehetne, a legutóbb pedig Jacques Chouillet az *Esthétique des Lumières* c. kötetében mutatott rá arra a jól megrajzolható folyamatra, amelynek a során a XVIII. század eltávolodott a klasszikus eszményektől.²

Nem szabad elfelejtenünk tehát, hogy a XVIII. század folyamán oly sok mindent neveztek Rációnak, hogy szinte minden alkalommal újra meg újra meg kell vizsgálnunk, valójában mit is jelent ez a szó. De aki a XVIII. században, különösen pedig annak a vége táján okosságról beszélt, az gyakran már arra a magát öntudatosan újnak nevező történeti je-

¹ A fogalom történetét jól összefoglalja Mortier, Roland *Lumière et Lumières* c. később magyarul is megjelent tanulmánya: *Clartés et Ombres du siècle des Lumières*. Genève, 1969. Droz. — 13–59. Magyarországi útjára néhány érdekes adat: Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bevezetés. Bp., 1924.

² Cassirer, Ernst: *Die Philosophie der Aufklärung*. Tübingen, 1932. Chouillet, Jacques; *Esthétique des Lumières*. Paris 1974. P. U. F.

lenségre, sőt korszakra is gondolt, amely a Les Lumière-rel, a „világosságok”-kal, vagy ahogy ma magyarul mondják, a felvilágosodással adott nevet magának. Épp ezért talán nem árt hangsúlyoznunk, hogy a „ráció” az „okosság” nem-egyszer már a „világosság”-hoz hasonlóan nyitott, s épp ezért válhattak szinte egymás szinonimájává.

A világosság azonban nemcsak a Ráció szinonimája lehetett a XVIII. században, hanem a Természeté is, ezt pedig azért kell megemlítenünk, mert a két fogalmat a felvilágosodás korában sem mindig azonosították olyan egyértelműen, amint ezt Bessenyeink tette, amikor egyik jelentős munkájának a *Természet világa avagy a józan okosság* címet adta. Jelképezte továbbá a haladást: előre mutató útjának érzékeltetésére valóban nem lehetett volna a sötétségen áttörő világosságnál jobbat találni. De még a szív, azaz az érzelmek világosságáról is beszéltek a XVIII. században, az autonómiára törekvő személyiségek érzelmeinek, sőt szenvedéseinek fellángolását nevezve így, amellyel, amint azt sokan vallották akkortájt, szintén a Természet követelte jogait. És jelentette végül, mint már említettük, magát az egész felvilágosodást.

A teológia persze nálunk is már a középkortól kezdve használta a világosság képét, az erre való kitekintést mégis mellőzhetem, mert a szónak a felvilágosodásra vonatkozó jelentését, úgy látszik, e hagyomány megkerülésével, vagyis közvetlenül a tizennyolcadik századi francia forrásokból vettük át. Hogy kinél bukkant fel először ezzel az új jelentéssel, azt nem tudnám megmondani, Bessenyei azonban már szél-tében-hosszában használta, sőt a *Lumière*-nek a kor franciaínál váltakozó két alakját, az egyes számút és a többes számút is megtaláljuk nála.

A *Holminak a Bessenyei György és a lelke* c. dialógusában ezeket olvashatjuk:

„Honnan származtak hát azok a világosságok, melyek szerint már az öregasszonyokat ördögnek képibe nem égetik? a vádoltakkal tüzes vasat nem fogatnak, hogy ha ártatlanok, kezek meg ne égjen? Nem

írják: Lutherani comburantur? A peres embereknek nem kell egymással bajt vívni, duellálni, hogy amelyik másikat megöli, annak legyen igazsága, sat. Szeretnéd, ha még ezek a szép dolgok fenn volnának? Vagy hiszed-é, hogy nem az írásból, olvasásból származott világosság törölte el őket? Számláljak-é még elől ilyen dolgokat?"

Egy másik bekezdésből azt is megtudjuk, hogy a „világosság” új jelentését még azoknak az igényesebb olvasóknak is meg kellett magyarázni, akiknek az író ezt a könyvét szánta. Az előbb idézett dialógus naiv kérdezője (akinek Bessenyei a saját nevét adta) ugyanis így tör ki a szó hallatára:

„Mit akarsz világossággal? Micsoda világosságról szólasz? Én megmondom néked: nem értek semmit e földön, mert itt minden állapot visszájára esik meg, mégis úgy kell néki lenni. Nincs nékem világosságom: — ha behunyom szemem, egészen setét vagyok. Eredj, ha világosságot akarsz, mutasd meg az embereknek a napot.”

A *Holmi* szövegeiből továbbá az is kiderül, hogy a világosság képe már Bessenyeinél is jórészt elvesztette az eredetileg érzéki élményt jelölő konkrét jelentését s a felvilágosodás elvont fogalmának jelölője lett, de mivel a szó maga ugyanaz maradt, olyan szemléletes szóképeket vagy hasonlatokat alakíthatott ki belőle, amilyenekre még csak gondolnia sem lehetett volna, ha „felvilágosodás”-t használ helyettük. Ismét a *Holmiból* idézek:

„Írj azoknak, kiknek születéssel nagy elméjük van, de hogy világságra nem találhatnak, setétségben maradnak.”

Vagy:

„Szép dolog az emberi természetet vizsgálni és azokat titkon nevetni, kik a világosságnál vakon járnak.”

Még szemléletesebb az a *Magyarországnak törvényes állásában* olvasható néhány szép sor, amelyben egy népmesére való utalással mondja el azt, ami a fogalmak szürkébb nyelvén valahogy úgy hangzana, hogy a felvilágosodás az új idők szava, s ezért terjedését nem lehet feltartóztatni:

„Letartod az időt? Le úgy-é, oly formában, mint az, aki az éjjelt a fához kötötte, hogy meg ne virradjon, míg szeretőjével messze nem szökök, amint a mesében nagyon írva.”

Az éjszakának és a hajnalnak a sötétség és a világosság jegyében történő szembeállítására épp annyira gyakori a felvilágosodás irodalmában, akárcsak „a sötétségen áttörő fény” olyan más megjelenítései, mint a homályban világító gyertya, lámpás vagy a fáklya képei. Ez utóbbi Bessenyeinél a hajnal képével együtt is előkerül. A *Rómának viselt dolgai* harmadik kötetéből idézem a következő mondatot:

„Életednek minden napjaiban kell tanulnod, hogy elméddel, mint hajnalcsillag a látásnak határára feljövén, másoknak világító fáklyául szolgálhass.”

És most nem árt, ha egy rövid kitérést teszünk. Aki ma leírja azt, hogy a tudomány, akárcsak egy ragyogó fáklya, megvilágítja a haladás útját, amelyen korábban csak gyertyafény pislogott, csak rég giccsessé vált közhelyeket ismétel. Bessenyei korában azonban, amikor még mindenki gyertyafénynél írt, s a kocsik útját este fáklyákkal világították meg, eleven, érzéki képek voltak ezek, hogy később majd épp a felvilágosodás frazeológiájának hatására szürküljenek közhehellyé, miután többek között a mi reformkorunk írói vagy az utópista szocialisták és általában a progresszív közírók már elhasználták valamennyit.

Bessenyeit követően nálunk is egyre többet emlegetik az új világosságot, különösen a francia forradalom hírére. A frazeológia ugyancsak ritkán új, s ez nem is meglepő, hiszen a világosságnak a múlt sötétségét legyőző hatalmát már a forradalom előtt sokat emlegették. 1789 táján a közhelyszerű képek ismételtetése azonban azt is elárulja, hogy a magyar radikálisok a felvilágosodás eszméinek megvalósulását köszöntötték a franciaországi változásokban.

Idehaza az 1790–91-es országgyűléstől várták a változásokat, így nem meglepő, hogy a fiatal Csokonai *Magyar! Hajnal hasad!* c., ekkortájt írt versében már szinte megrésze-

gedett a sötétséget legyőző fény varázsától, s nemcsak a kép változataival dobálódzik, fantáziája új asszociációkkal is megdúsítja azokat. Csak a bennünket érdeklő soraiból idézek:

„Vége van már, vége a hajdani gyásznak,
 Lehasadoztak már a fekete vásznak,
 Melyeket a fényes világosság előtt
 A hajdani idők mostohás keze szőtt.
 Az eltépett gyásznak rongyainál fogva
 Tündöklük egy nyájas hajnal mosolyogva.
 Setét völgyeinkre sugárit ereszti,
 Mellyel a megrögzött vak homályt széljeszti.
 Bízattja hazánkat vidámitó képe,
 Hogy már a magyarok napja is kilépe,
 S rövid időn felhág egünk délpontjára,
 Hogy világosságot hintsen valahára.

— — — — —
 Örvendj, hogy elmúlván a setét éjtszaka,
 Megnyílt a napkelet bársonyos ablaka,
 Ezáltal egy kövér reménység táplálhat,
 Hogy még napod fényes delére felszállhat.

— — — — —
 Idvez légy szép hajnal, ragyogtasd fáklyádat
 Víg egünkön mutasd mosolygó orcádat.”

És a kor publicisztikája, s velük a megyeházi vagy az országgyűlési beszédek is visszhangozták az ilyen, jórészt még öszszegyűjtésre és rendszerezésre váró szavakat. Néhányat már Eckhardt Sándor publikált közülnk. *A francia forradalom eszméi Magyarországon* c. monográfiájában, több más mellett a *Magyar Kurír* egri levelezőjének panaszát is, amelynek csak néhány sorát írom ide:

„Hogy pedig a világosság, mely alatt éppen nem az indifferenzizmust értem, hanem a józan religiót, (. . .) teheti csak az embert boldoggá, azt tudja minden ember, aki a maga szemével is lát (. . .) Lehetetlen, hogy Eger is ki ne bújjon azon véghetetlen sűrű homályból, melyben kínlódik. Nálunk a könyvek senkit sem világosítanak . . .”

Bár francia szerzők szintén sokat panaszkodtak arról, hogy a felvilágosodás fénye csak lassan oszlatja azt, amit ők sötét-

ségnek neveztek, mégis úgy tűnik, hogy ez a panasz magyar földön gyakoribb volt, mint a nagy forradalma felé haladó Franciaországban. Az előbb idézett egri szöveg, amelyben — mint olvastuk — a két jelzővel is megsötétített homály képe (*végzetetlen, sűrű*) uralkodik el a világosság felett, nem egyedülálló; egy valóságos típust képvisel.

További, az előbbivel egyébként rokon változatokat azokban az írásokban olvashatunk, amelyekben a sötétség képe teljesen ráfeketedik a világosságra és a szó stilisztikai értelmében is elnyomja azt. Ez a változat különösen akkortájt tűnt fel nálunk, amikor radikálisaink kezdtek rádöbbenni arra, hogy hiába reménykedtek a felvilágosult Magyarország megszületésében. Csokonai is sietett visszaénekelni derűs versét, s századunkba vetítve optimizmusát.

„Ezt minap egy jámbor magyar énekelte,
S benne a huszadik századot képzelte.”

Ekkor már nemcsak a világosság lassú terjedése volt aggasztó, elhalásának lehetősége is. A kezdődő aggodalmat a legszemléletesebben talán Batsányi *Levél Szentjóni Szabó Lászlóhoz* c. verse képviseli, amelyből most szintén csak a bennünket érdeklő sorait idézem:

„Terhes fellegeket látok fenyegetve borongni
Újra, s leszállani-kész komor éjt terjedni világunk
Nyúgoti részének felzendült messze határin.
Hasztalanul csalogatta reményünk csillaga, tündér
Boldogság képével, alélt szívünket; örökre
Eltűnik ah! s nem fog soha felvirradni talán már
Nézd, a régi homályra szokott sok gyáva miképpen
Üldözi mindazokat, kikről a józan okosság
Élesztő tüze sűgárit tündökleni látja!
Nézzed, az ostobaság véres zászlóihoz esküdt
Vakbuzgók mi dühös-törekedve rohannak előnkbe!
Szíveiket vad gyűlölség mérgével itatván
A szeretet szolgái, miként gerjesztik őket!
Mint fenekednek! miként hányják az ezernyi kelepécét
Újra, hogy a szabad ést szűkebb korlátba rekesztvén,
Népünket levetett alacsony jármokba szorítsák! . . .”

Nem nehéz észrevennünk, hogy az egész szövegrészben már a sötétség képei kezdenek eluralkodni, sőt, még a kelepce, a korlát vagy a járom képének szóhangulata sincs messze attól, amit a felvilágosodás hívei sötétnek neveztek. A magyar jakobinusok mozgalmának vérbe-börtönbe való belefojtása után a „világosság” fénye még inkább elsötétedett.

A felvilágosodásnak azonban nemcsak olyan „kulcsszavai” vannak, mint a világosság, a józan okosság, a természet, a haladás és társaik. Amint ez már az eddig elmondottakból kiderülhetett, „kulcsképei” is vannak. Többségüket érdekes módon az kapcsolja össze, hogy a sötétséget áttörő világossághoz és a kép közvetlen derivátumaihoz (gyertyafény, fáklya stb.) hasonlóan valamiképp a szétterjedés, az áradás, az erjedés, az előrehaladás fogalomköréhez tartoznak és rendszerint optimizmust sugároznak. Közülük legelőbb az egymásba gyűrűzve terjedő hullámok képét említjük meg, ezt azért, mert a fény mozgását épp a felvilágosodás hajnalától kezdve a vízbedobott kő keltette hullámmozgáshoz szerették hasonlítani. Ilyenek továbbá a szélén meghúzott és így mozgásba hozott láncok, sőt, láncolatok, a húr, amelynek rezgése a fényhez hasonlóan egyéb húrokra is tovább terjed, a hálóját szétterjesztő pók, a szabadon szálló madár, a kanyargós út, és még sok más, a sötétség fogalomkörébe tartozó kontrasztjaikkal, antitéziseikkel együtt. Megvallom, hogy ezeket a képeket francia olvasmányaim alapján említettem,³ mert ami bennünket illet, sajnos hogy az idézett képek magyar megfelelőit még nem gyűjtöttük össze.

Maradjunk tehát a világosságnál, jócskán ad ez is munkát még. Érdekes elidőznünk fényénél, mert mint említettük, hol fogalom, hol szemléletes kép, s így róla beszélve nemcsak az egyéb kulcsszavak, egyben a kulcsképek problematikájához is közel kerülhetünk. Így, most már csak a sötétségen

³ A kérdéssel egyébként a francia kutatók is keveset foglalkoztak, a legtöbbet Starobinski, Jean szép kötete mond róluk: 1789. *Les emblèmes de la Raison*. Paris. 1979. Lásd még tőlünk: *Módszer és stílus a felvilágosodás irodalmában*. — *Árnyékban és fényben*. Bp. 1980. 41–97.

áttörő világosság képnél maradva, ez ideig arról sem esett sok szó, vajon milyen helyet foglal el a stilsztika és retorika alakzatai között. Vannak, akik — így Roland Mortier — az egész felvilágosodás, vagy legalábbis a Ráció szimbólumának tekintik, Paul Hazard, aki az elsőik között medítált róla, „gyönyörűséges metaforá”-nak nevezte. Valóban hol szimbólum, hol pedig metafora.⁴ Mihelyt azonban valamiképp rendszerezni próbáljuk típusait, kiderül, hogy a stilsztika-retorika jó néhány alakzatának formájában megjelenhet. Nemcsak szimbólum vagy metafora lehet tehát, allegória is (és ez meglehetősen gyakran), máskor csak egyszerű hasonlat, még inkább antitézis, s néha még egy-egy szövegegységen belül is többféle alakzat interferenciájával találkozhatunk. Mindez természetesen a szövegek jelentését és különösen hangulatát is alakíthatja.

*

Számos jel mutat arra, hogy az olyan emberek számára, akik a sötétségen áthaladó fény szolgálatában éltek le az életüket és néha épp a világosság gyermekeinek nevezték magukat, mindaz, ami a sötétség és világosság szuggesztív képtársításaiiba summázódott, nem csupán egy tudatosan válialt ideológia volt. Egy olyan, az egész személyiséget átható és érzelemmel, ha nem épp szenvedéllyel megélt életérzés is, amit a felvilágosodás több specialistája, közöttük épp a „világosság” történetét bemutató Roland Mortier (i. m.) szinte misztikus élménynek tekint. Bárhogy nevezzük, valóban egy, a személyiség nem tudatos szféráit is átható intenzív élményről van szó, amelynek impulzusai akár tudatos szándékok nélkül is érvényesülhetnek. Ezt a bonyolult alkotáslelektani mechanizmust szintén nemcsak a magyar irodalomban ismerhetjük fel: mindenütt megtalálható, ahol csak felvilágo-

⁴ Mortier: *I. m.* — Hazard, Paul: *La pensée européenne au XVIIIième siècle*. Paris, 1946. I. 34—57., Ed. Boivin et Cie. továbbá a *Notes et références* c. III. kötet. 25—27.

sodásról beszélhetünk. A magunk házatáján maradva, Besenyeinek a *Tiszának reggeli gyönyörűsége* c. verse első 25 sorát idézem:

„A Tiszának partján virradok meg egyszer,
Hol ifjú éltemben jártam sokezerszer.
Az ég boltozatját kékszín táblájával
Tüzesedni láttam napunk sugarával.
Mosolyodni kezd az hajnal világunkra,
Világosságot nyújt zsibbasztó álmunkra
Az éjjeli ködök gőzölögni kezdenek,
Hegyeknek tövibe s völgyekbe rejteznék.
Innen eresztgetik felfelé párájok,
S a reggellel ekként közlik még homályok.
A nyugodt természet kel s kifújja magát,
Vergődik álmából; újra kezdi dolgát.
Még az erdők s hegyek homályba nyugodtak,
Hol napunk világát várván, csak hallgattak.
Az álmos természet végtére megindul,
Élő fiaival munkájára mozdul.
Napunknak sugara terjeszkedik rajta,
Mely holdat, csillagot a tengerbe hajtja.
Erdő-s hegytetőket megaranyoz tüze,
Ragyog játékára az harmatnak vize.
Lesüllyedt az éjjel már ólom botjával,
A nap kezd ragyogni fényes világával.
Földünknek széliről felszökött egére,
Úzi a setétet komor tengerére.”

Ahogy – de ezt már én fűzöm hozzá – a felvilágosodás szintén elúzi a múlt sötéttségét. Mégsem gondolom azt, hogy Bessenyei ebben az esetben is ennek, a sokszor megfogalmazott gondolatának tudatos kifejezésére törekedett. Ezt a verset is, akárcsak az egyéb leíró verseit is, amint már Bíró Ferenc találóan elmondta, „a gyönyörködtető szemlélődés jellemzi, a költő elméje – úgymond – itt mintha egy mozdulatlan, szilárd ponton állna, s elhallgat, – szinte semmi sem árulkodik elmélkedő hajlamáról”. Azt is helyesen állapította meg Bíró, hogy „a vers igazi hőse mégsem a külvilág, hanem az itt jelenlevő ember”.⁵

⁵ Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Bp., 1976. 32–33.

Az író személyes jelenléte azonban ennél közelebből is megvilágítható. Igaz ugyan, hogy a hajnalban felragyogó és a sötétséget előző Nap fénye bárhol a világon megfigyelhető, és hogy ezt már Bessenyei előtt számtalanszor leírták. Az azonban, hogy a szülőföld, a felső-tiszai táj „sokezer” benyomásából épp ez tört fel emlékezetében, amikor hozzákezdett verséhez, annak az írónak a személyes jelenlétéről árulkodik, akinek a „világosság” valóban már-már misztikus élménye volt és aki valóban annak gyermeke gyanánt gondolkozott, írt, agitált, oszlatta azt, amit homálynak ismert fel hazájában.

A tájélményről rég elmondták már, hogy csaknem valamennyi ábrázolása még akkor is valamiképp táj-lelkiállapot, az írók vagy festők szubjektív világának, sőt, a tudatalatti szféráinak a kifejezése, amikor azok tudatosan, vagyis teljesen szenvtelen „impassible” ábrázolásra törekednek. Bessenyei idézett tájképe ilyen táj-lelkiállapot, sőt, ha szabad tovább variálnom ezt a szót, „táj-filozófia”, „táj-ideológia”. Egy ilyen „táj-filozófiát” ugyan tudatosan megszerkesztett allegóriák formájában is ki lehetett volna fejezni, Bessenyei azonban amikor tájképébe a sötétséget megtörő világosság élményét érezte bele (érezte és nem gondolta!), a lélek nem tudatos szféráiból is merítő szimbolikus kifejezéshez került közel.

Hogy a sötétséget megtörő világosság képe valóban erős életélménye volt, azt egyébként az is elárulja, hogy ezt az élményt többször megfogalmazta, éspedig hasonlóan ahhoz, ahogy ezt a *Tiszának reggeli gyönyörűsége* soraiban tette volt:

A bihari remete kezdetének néhány sorát idézem:

„Minekutána a bihari remete elméjében magát tiz esztendeig főzné és gondolatainak tengerében úszni kezdene, barlangjából kikél egy reggel és a havas tetejére menvén, látását az álmából felocsúdó természetre kiterjeszti: Már a hajnalnak kézzel elegyes táj-szíve hosszú újjaival a magas ég táját pirosra festette. A bérc teteje világosodni kezdett, mintha alóla tűznek lángja emelkedne felfelé. A hegyeken teremtet fák egymásra mosolygó aranyszínnel ragyogtak, melyeknek árnyéka mérföldekig dült ki a felkelő napnak sугári alatt. Az útjá-

ban bujdosó Keres tekervényes folyásával az álmos vidékeket meglevenitette és a napnak világát magán játszódhatta . . . Végre a nap e világnak elevenítő és éltető tűzét királyi székeknek karjain a bérc tetejére emeli fel, honnan tündöklő méltóságát e világnak megmutatja, befogván játszó sugaraival az egeknek véghetetlen kiterjedését. Minden ragyogott, térségek, hegyek, halmok, ligetek mosolyogni, nevetni láttattak.”

A Tarimenes utazása második szakaszában pedig így írt:

„Azalatt a ragyogó nap kiderült egéből felszökvén az álmából felébredt világra elmosolyodik. Az erdőknek, hegyeknek tetői arany színekben ragyogtak, alattok pedig a térségeken gőzölgő harmatködök közt, a szép virágok, mint ezüst tengerben, ezer színnel haboztak. Az apró madaraknak vidámító éneklései közé darvaknak kiáltásai keveredtek, melyek a hallásba megütközvén, az érzést egekbe emelték fel . . .

Így játszott a megújult Természet, minekutána a világosságnak királyi széke, a nap, a szuszogó éjjelnek setéségét a teremtésből kiűzte és azon véghetetlen üregekbe zárta, melyek a Nagy Mindennek fenekén az örökké tartó semmiségben esengnek, bongnak.”

A hagyományos stilisztika az előbb idézett prózai szövegeket a tárgyilagos leírások közé sorolná. Hogy ezek szintén valóságos táj-lelkiallapotok, és hogy, ismét nem tudatosan, a felvilágosult Bessenyeit kifejező táj-filozófiák is, azt most már felesleges lenne tovább bizonygatnunk.

Mégis akadhat olyan kritikusunk, aki merész belemagyarázásnak tekinti majd az elmondottakat. Pedig az a módszer, amit követtünk, nem is merész és nem is feltétlenül új: az irodalomnál rendszerint kevesebb gondolati tartalmat kifejező képzőművészeti alkotások vizsgálatának úgynevezett *ikonológiai* iskolája már évtizedek óta él vele. Alapítójának, Erwin Panofskynak szavait idézem, a *Jelentés a vizuális művészetekben* c. nemrégiben magyarul is megjelent kötetéből.

„A művészi produkciók is egy, a jelenségértelmen és a jelenségértelmen túli végső, lényegi tartalomra épülnek, a világgal szembeni alapmagatartás akaratlan és öntudatlan megnyilatkozására, mely az egyes alkotókat, az egyes korokat, az egyes népeket jellemzi, s mivel egy művészi teljesítmény nagysága végső soron attól függ, hogy

mennyi világnézeti energiát sűrített bele a megformált anyagba, s mennyit áraszt onnan a nézőre, . . . az interpretáció csak akkor éri el a célját, ha a hatást hordozó mozzanatok, mint egységes világ-szemléleti értelem »dokumentumait« képes megragadni.”⁶

Azt, hogy Bessenyei valóban „világnézeti energiát” sűrített bele a „sötétségen áttörő fény” élményét megjelenítő leírásaiba, nemcsak a képek szimbolikájából olvashatjuk ki, mellette még a megformálás módjából, a leírás technikájából, módszeréből is, amellyel szinte az egyik pillanattól a másikig haladva mutatja meg a hajnali napfény útjának állomásait, hogy képzelete végül az egész természetet átölelje. A *Tiszának reggeli gyönyörűségében* (hogy csak erre utaljunk) így jut el a tengerbe üzött sötétség víziójához, majd az egész vers konklúziójáig, amely, mint ismeretes, így hangzik:

„Ilyen az a hely, ahol életre születtem
S e nagy természetnek férfi tagja lettem.”

Bessenyei tehát nem valamilyen axiómából indul el, hogy azután az egyes jelenségek felsorakoztatásával igazolja azt, ő fordítva jár el és a jelenségek alapos megmutatása után jut el konklúziójához. Ernst Cassirer (i. m.) fizikainak nevezte ezt az eljárást, amely már nem a karteizianizmus tanításaiban gyökerező klasszicizmusra is jellemző dedukció alkalmazásán alapul. Bessenyei szintén ehhez a Newton *Regulae philosophandij*a nyomán sok változatban népszerűsített eljáráshoz kerül közel, amikor a felvilágosodás alkotómódszereire jellemző indukcióval közelíti meg a sötétséget elűző naptól átragyogtatott természetet. Ezt a módszert francia vizsgálói láncolatos szerkesztési módnak (*composition en chaîne*) is nevezik, s benne a klasszicizmus hagyományaitól egyre inkább elszakadó, a felvilágosodás saját stílusának a *style des Lumières*-nek egyik, Montesquieu-től Diderot-ig sok változatban megjelenő eljárását ismerik fel.⁷ Nálunk sem csak

⁶ Bp., 1984. 257–258.

⁷ Részletesebben szólok róla a *Módszer és stílus a felvilágosodás irodalmában* c., az előbb már idézett tanulmányban.

Bessenyeinél található meg, Horváth Mária épp mostanában mutatott rá arra, hogy a *Fanni hagyományaiban* is.⁸

Az elmondottakat talán azzal is szemléletesebbé tehetjük, ha a felvilágosodás experimentális módszerét követve, a *Tiszának reggeli gyönyörűségét* megpróbáljuk a klasszicizmus esztétikája jegyében átírni. Kompozíciója ebben az esetben dedukcióval kezdődne, vagyis a két utolsó sorral. Valahogy így:

„Lásd milyen az a hely, ahol életre születtem,
S e nagy természetnek férfi tagja lettem . . .”

A továbbiakban azonban még ennyire sem követnénk Bessenyei eredeti szövegét, így a hajnalt valamiképp Aurórával, az álmos természetet Morpheusszal kellene szemléltetnünk és mindvégig absztraktabbá haloványítanánk az eredeti képeinek konkrétságát. Kölcsynek sikerült Csokonait neoklasszikus stílusban átírnia, mert ennek stílusát előtte Kazinczyék már kidolgozták, Bessenyei klasszikussá való átírása viszont már csak azért sem sikerülne, mert a magyar stílustörténetnek nincs a franciáéhoz hasonló „à la Boileau” korszaka, legfeljebb egy-egy olyan formai elem átvételére történt kísérlet, mint például a hármasegység, de még ez is csak egy-két tragédia külső formájára szorítkozott, mert az ilyen klasszicizmus meghonosodásának nem voltak meg a társadalmi előfeltételei.

Bessenyei, különösen épp attól kezdve, hogy felhagyott a klasszikus típusú tragédia recepciójának kísérletével, sokkal modernebb jelenség volt az ekkor már Európa-szerte lehatároltban levő hagyományos klasszicizmus egyre ritkuló epigonjainál, a XVIII. század végén kezdődő neoklasszikus törekvések pedig még nem juthattak el hozzá. A felvilágosodás nagy áramlatának írója ő, stílusával is ezt a korstílust képviseli, amelynek épp az újszerűségét vonja kétségbe az, aki pusztán a hátrafelé mutató klasszicizmus jelzőjének használja.

⁸ A Magyar Irodalomtörténeti Társaság egri vándorgyűlésén elhangzott előadás. 1985. október 12.

A sötétséget áttörő fény motívuma, amint már említettük, nemcsak Bessenyeinél található meg, a kínálkozó példák közül most azonban már pusztán Batsányi *Tünődésére* tekinthetünk ki. Első versszaka, mint bizonyára ismeretes, a következő:

Jer már, jer egyszer, csillagos ég dicső
Fénnyel mosolygó asszonya! Jersze már,
Fájdalmim érzékeny tanúja!
Verd el az éj szomorú homályát.

A sötétségen áttörő fény, mint láttuk, csaknem mindenkinél, aki emlegette, s így korábban még Batsányinál is a felragyogó Nap sugárözöne volt. De ha a *Tünődésben* helyét a Hold foglalta is el, a kép tartalma és struktúrája nem változott, továbbra is a fény és a homály ellentétpárja maradt. Nem az a „halovány Hold, szomorú csillagzat” tehát, amely alatt Ányos Pál kesergett, Dayka *Kesergésének* „bús asszonya” sem. Batsányi Holdja „fénnyel mosolygó asszony”, aki éppúgy megtöri a sötétséget s éppúgy követhetjük állomásait, mint Bessenyei idézett szövegeiben. De amíg ezekben csak a Nap diadaláról olvashatunk, Batsányi Holdjának fénye éppen csak felragyog, hogy ismét eltűnjön az éjszaka homályában. Útjának felidézése így is az egész versen áthúzódó „láncolatot” képez, csakhogy ezt a láncolatot egy másik láncolat kíséri, azok a strófák, amelyekben a költő saját magának és rabtársainak szenvedései felett kesereg.⁹ A vers nagyobb részét az ilyen strófák teszik ki, a tizenötből ugyanis mindössze csak öt idézi fel a Hold képét, ez utóbbi azonban önmagában is arról beszél, hogy a sötétséget áttörő fény élményében átélt felvilágosodás Batsányinak éppúgy az egész személyiségét betöltő magatartása, praxisa, valóságos életérzése volt, akárcsak Bessenyeinek. Batsányi azonban ekkor már csak a „világosság” hazai győzelmébe vetett illúzióit

⁹ A *Tünődés* most nem érintett motívumaira részletesen kitértünk, *A rab és a madár* c. tanulmányunkban. — *Érzelem és okosság*. Bp., 1971. 188–191.

sirathatta el. Ismét nem valamilyen előre kigondolt allegóriával, inkább abból a bonyolult és aligha teljesen tudatos alkotáslélektani mechanizmusból feltörő líraisággal, amelyről az előző oldalakon már szoltunk.

A „világosság” győzelméhez fűzött remények elsiratása, tudjuk, nemcsak nálunk jelent meg, csaknem valamennyi európai irodalomban megtalálható, még a franciában is. A magyarok könnyei mégis mintha sósabbak lennének a többiekénél, ezért talán nem indokolatlan, ha a sötétségen áttörő fény szimbolikájának elégikus változatában felvilágosodásunk stílusának egyébként nemcsak Batsányinál megtalálható változatát keressük.

SZAJBÉLY MIHÁLY

KÁRMÁN JÓZSEF IRODALOMSZEMLÉLETE

Kármán József nem írt önálló esztétikai értekezéseket; irodalomszemléleti kérdésekkel először az *Uránia* bevezetőjében, majd *A nemzet csinosodása* című tanulmányában, művelődéspolitikai koncepciójának kifejtése során foglalkozott. A magyar művelődés hátramaradottságának okait, s a lehetséges kiutakat kutatva jutott el annak a kérdésnek a fölvetéséig, hogy a költészetnek milyen szerepe lehet a tudományok terjesztésében, ill. milyen költészet a legalkalmasabb a tudományközvetítő szerepre. Eljárása, alapjait tekintve, a XVIII. század végén egyáltalán nem mondható kivételesnek. A korabeli magyar irodalomszemlélet ugyanis alapvetően hasznosságelvű volt; az egykori szerzőket többnyire jobban érdekelték a költészet hasznai, mint a költészet maga. Akárhol lapozunk is bele a forrásokba, állandóan a költészet gyönyörködtetve tanító jellegét más és más szavakkal körüljáró, de végső soron minden esetben a horatiusi „utile et dulce” közhelyére visszavezethető fejtegetésekre bukkanunk.¹

A szépirodalom szerepét és célját a tudásanyag közvetítésében látó felfogás azért terjedhetett el olyan széles körökben a felvilágosodás századában, mivel megoldani látszott azt a kor gondolkodóit súlyos dilemmák elé állító problémát, hogy az elvont tudásanyagot miként lehet elérhetővé tenni a kevésbé felkészült tömegek számára. Valójában persze csak látszatzmegoldás volt ez. A nagyközönség megnyerésére kez-

¹ Mátyási József verseinek folytatása. Vác 1798. 381.; Nagy János: *Udvari Káté*. Győr 1790. (bevezető); Huszti András: *Ó és Ujj Dácia*. Bécs 1791. (bevezető); Mándi Sámuel: *Szívet sebhető Római Mesékben tett próba*. Pozsony 1786. (bevezető); stb.

detben eszköznek tekintett könnyed és érdekes művek ugyanis az idők folyamán önálló életre keltek, s kialakult az ún. triviális irodalom, mely közhelyszerűen ugyan sokáig hivatkozott tudomány- és morálközvetítő szerepére, leplezett formában azonban már kezdettől fogva, később pedig egyre nyíltabban a pusztá szórakoztatást tűzte ki célul. Párhuzamosan, e folyamatot fölerősítve áruvá vált a könyv, a művészet, s a piacelv egyre jobban érvényesült a szellemi életben is.² Soós Márton nyíltan bevallotta *Magyar Pénélopéjának* verses előszavában, hogy nem a tudósoknak akar tetszeni, hanem a nagyközönségnek, mely „... ha ennek / Olvasásáért idejét nem únva / Tölti, óhajtott nyereségemet már / Ezzel el is értem”.³ Másoknál a trivializálódás folyamata összefonódott azzal a sajátos, sokszor és sok helyen megfogalmazott hittel, hogy a szépirodalom művelése, főként a magyar nyelv terjesztésében játszott szerepe miatt, hazafias kötelesség és dicsőség, függetlenül az életre hívott művek színvonalától. „Ne bontzold a' Hazád nyelvén költ verseket; / Hanem vedd szivedre a' bölts intéseket” — írta Miháltz István 1768-ban megjelent Seneca-fordításának elején.⁴ „El is szaporodtak már ma a' Poéták / Mint ollyas új módi üstökös Planéták / Ha nem tökkel ütött velő van fejébe / Mi minden per nélkül be vesszük a Czéhbe” — variálta tovább a gondolatot Farkas András.⁵ Igazán karakterisztikus Wályi K. András megfogalmazása:

„Idzanak a' Magyar Tollak, emelkednek a' Magyar Irók, 's forditók, integetnek a' kissebbeknek, nem alázzák meg ámbár tsekély legyen is a' közjóra célzó egyenes igyekezet.”⁶

² Lindner, Burkhardt: *Die Opfer der Poesie. Zur Konstellation von Aufklärungsroman und Kunstautonomie am Ende des 18. Jhr. = Aufklärung und literarische Öffentlichkeit.* Hrsg. von Chr. Bürger, P. Bürger J. Schulte-Sasse. Frankfurt/M. 1980. 265—302.

³ Soós Márton: *Magyar Pénélope.* Pest 1791. (bevezető)

⁴ Miháltz István: *Keresztény Seneca.* Kolozsvár 1768. (bevezető)

⁵ Farkas András: *A' mecénás és a poéta.* Szeged 1808. (bevezető)

⁶ Wályi K. András: *A' norma és a' levél-író.* Kassa 1789. 3.

Kármán *A nemzet csinosodása* című tanulmányának elején e dilettáns és triviális irodalmi alkotások tömegét szülő, az *utile et dulce* közhelyére hivatkozó szemlélet és költői gyakorlat ellen vette föl a harcot és ítélte el szenvedélyes mondatokban a magyar irodalom érdemtelen tömjénezését egyfelől, a *versecskéket* másfelől. Az *utile et dulce* szemléletmódját azonban nem tagadta meg, sőt a félreértések elkerülése végett hosszasan részletezte, hogy a költészet „... a leghathatósabb mód, mely által egy nemzetet, mely addig a szelíd tudományoknak nem áldozott, vissza lehet vezetni azoknak tiszteletére.”⁷ Síkraszállt viszont a minőség mellett és részletesen fejtegette, hogy milyennek kell lennie annak a költészetnek, amely alkalmas e tudományokhoz felemelő tudományközvetítő feladat ellátására. Elismételte a költők isteni ihletettségéről szóló antik közhelyet⁸ („... Apolló leszáll az egekből, és lantját nekik kölcsönzi, az ő fuvallása felgyullasztja őket, szent dühödéssel betölti, és szájokba adja beszédét az isteneknek”),⁹ mely a reneszánsz óta folyamatosan élt az európai irodalomban, s Boileau tankölteményének első soraiban éppen úgy megtalálható, mint a majdan megszülető romantikus költészetelméletekben. E közhelyből kiindulva határozta meg az igazi költészet lényegét, melyet a formális előírásokhoz való ragaszkodással szemben a gondolatok szabad és ihletett kifejezésében látott. Meghatározása szintén távoli előzményekre vezethető vissza, ezek nyomozása helyett azonban most inkább arra a meglepő hasonlóságra szeretnénk föl hívni a figyelmet, amelyet Kármán mondatai Göböl Gáspár *Az első embernek el-esése* című, 1789-ben megjelent Milton-átdolgozása előszavának egyik passzusával mutatnak.

⁷ Kármán József: *Válogatott művei*. Szerk. Némédi Lajos. Bp. 1955. 86.

⁸ Fuhrmann, Manfred: *Einführung in die antike Dichtungstheorie*. Darmstadt 1973. 72–77.

⁹ Kármán J.: *I. m.* 87.

Göböl:

A' Poézis áll nem a' szóknak bizonyos lábakon való ugrálásokban, vagy a syllabáknak meghatározott számokban, vagy azoknak egy-forma hangzásokban: hanem az eleven képzelődésekben, az ékebb szóllás' formáiban, a' különbb különbb féle változtatásaiban, az elmének elragadtatásaiban, a' tűzben, erőben, a' szóknak' gondolatoknak, nem tudom ki mondani mitsoda szívre-hatóságában, melyekre egyedül a' természet készítheti az embert.¹⁰

Kármán:

Nem a kiszabdalt mérték, nem a lebéközött ritmus, nem a megszámlált hang teszik a poétát... A mérész képek, az eleven költés; az ábrázolatoknak külömbfélesége és szépsége, az az entusiasmus, tűz, sebes rohanás és erő, és az a nem tudom mi a szóknak és gondolatoknak, amelyet csak önként ajándékozhat a természet.¹¹

Első pillanatban arra is gondolhatnánk a szövegek hasonlósága láttán, hogy Kármán tanulmánya írásakor fölhasználta Göböl jó fél évtizeddel korábban megjelent könyvének előszavát. Véleményünk szerint azonban az azonos gondolatmenetet helyenként más-más szavakkal élénk táró szövegek inkább egy közös, előttünk ismeretlen forrás használatára, pontosabban fordítására vallanak; a két szöveg variációi ugyanis leginkább egymástól függetlenül készült két fordítás természetes eltéréseire emlékeztetnek.

Idézett meghatározásában tehát Kármán a költői ihlet fontosságáról beszélt. A továbbiakban azonban, szorosan kapcsolódva a felvilágosodás korának irodalomszemléleti hagyományaihoz, kiemelte a tanultság, a tudományokban való jártasság szerepét is.

„Nem egy két félig megemésztett sovány ideákból áll a bölcsesség, és aki annak hirdetőjévé akarja magát felszentelni, — bölcs legyen maga is.”¹²

¹⁰ Göböl Gáspár: *Az első embernek el-esése*. Pest 1789. 13–14.

¹¹ Kármán J.: *I. m.* 87–88.

¹² Kármán J.: *I. m.* 88.

Elítélte a féltudósságot és a nyelvvel való öncélú foglalkozást, majd rátért tanulmányának legtöbbet emlegetett kérdéskörére: az eredetiség problémájának a tárgyalására. „Eredeti munkák gyarapítják a tudományokat, csinosítják a nemzetet, és emelik fel a nagy nemzetek ragyogó sorába”¹³ – hangzik a kérdéskört bevezető első mondata, s már ebből is kitűnik, hogy az eredetiség követelményét korábbi gondolatmenetével teljes összhangban, a tudományokhoz elvezető igazi költészet jellemvonásainak számbavétele során vetette fel. Elismerte a fordítások útegyengető szerepét, praktikus okokból mégis az eredeti munkák mellett tette le a voksot már a nemzeti irodalom kialakulásának fázisában is.

„Azok az apró készítő munkák, melyek által valamely már megélemedett csinosodású nemzet oda lépett, ahol van, már többé nincsenek, és az illyeket könnyebb is, hasznosabb is készíteni, mint fordítani.”¹⁴

A magyar fordítások, eltekintve többnyire gyenge színvonaluktól, már csak azért sem tölthetik be *útegyengető* szerepüket, mert eredetijeik „... nevezetes, nagy és remek munkák ...”¹⁵ Nem igaz az sem, hogy a jó fordítások kevesebb munkát követelnének, mint az eredeti alkotások. Következő érve – „... idegen, esméretlen, járatlan világot talál az olvasó lefordított könyveinkben”¹⁶ – helyet kapott már az *Uránia* bevezetőjében is,¹⁷ jelezve, hogy Kármán valószínűleg döntő fontosságot tulajdonított neki: a magyar közönség könyvek iránti közömbössége véleménye szerint nem kis részben ide vezethető vissza. E gondolat európai kontextusát keresve meglehetősen ellentmondásos kép bontakozik ki előttünk. Kármán nézete egyértelműen ellentétes Youngnak bizonyos vonatkozásokban a Sturm und Drangot is befolyásoló

¹³ Kármán J.: *I. m.* 91.

¹⁴ Kármán J.: *I. m.* 91.

¹⁵ Kármán J.: *I. m.* 92.

¹⁶ Kármán J.: *I. m.* 92.

¹⁷ Kármán J.: *I. m.* 73.

eredetiség-koncepciójának megfelelő passzusával,¹⁸ amelyben az angol szerző azt fejtegette, hogy az olvasók érdeklődését nem unalomig ismert témák újrafeldolgozásával, hanem távoli és ismeretlen világokba vezető eredeti alkotásokkal lehet felkelteni. Látszólag összecseng viszont H. Blair híres Osszián-tanulmányával,¹⁹ melyhez egyébként Kármán viszonylag könnyen hozzáférhetett, hiszen azt a bécsi Denis közreadta 1768/69-ben megjelent Osszián-fordításának harmadik kötetében. Az igazi költőnek Blair szerint is mindig saját hazájában kell témát keresnie, idegen költőktől való kölcsönzések helyett. Ám amíg Blair azzal támasztotta alá véleményét, hogy az igazi költészet nem idegen példák utánzásából, hanem a természet követéséből születhet, a természet pedig minden költő számára az őt körülvevő hazai természettel azonos,²⁰ addig Kármán érvelése e ponton is merőben prakticista, nem a költészet létrejöttére, hanem hatására figyel. Szerinte az embereket mindig az érdekli, ami hozzájuk közel van, ami őket közvetlenül érinti. Különösen áll ez olyan nemzet polgáraitra, akik még nem szoktak hozzá az olvasáshoz:

„Kicsinosodott ész kell ahhoz, hogy a közönséges s széles terjedésű igazságokat kedveljük; a gyermek olvasónak és a gyermekded nemzetnek közel kell találni az igazságok mellett az utilét vagy a ducét, mert azokat messze nem tudja keresni.”²¹

Szinte úgy is fogalmazhatnánk tehát, hogy Kármán, merőben praktikus megfontolásokból, fordított egyet a korban

¹⁸ Young, Edward: *Conjectures on Original Composition*. = English Critical Essays. Selected and ed. by E. D. Jones. London 1965. 274.

¹⁹ Blair, Hugh: *A Critical Dissertation on the Poems of Ossian*. The Poems of Ossian. Translated by J. Macpherson. Leipzig 1847. 43–126.

²⁰ Blair, Hugh: *Kritische Abhandlung über die Gedichte Ossians*. = *Die Gedichte Ossians* ... übersetzt v. M. Denis. Bd. III. Wien 1768–69.

²¹ Kármán J.: *I. m.* 92.

közkeletűvé vált gondolkodási sémán: nem fordításokkal kell előkészíteni a terepet az eredeti alkotások létrehozásához és befogadásához, hanem éppen fordítva, az eredeti művekre a fejlettebb nemzetek nagy alkotásainak méltó recipiálására való felkészülésnél van szükség. E megfogalmazásunk természetesen túlságosan is sarkított. Főként abban a tekintetben torzít, hogy Kármán fő célja mégiscsak a fejlettebb irodalmak szintjére való felemelkedés, és e cél elérésének mellékes velejárója csupán a nagy alkotások befogadására való képesség megszerzése. A hazai témák fontosságának kiemelésével azonban Kármán még korántsem fejezte be az eredetiséggel együttjáró praktikus előnyök sorolását. Felhívta a figyelmet arra is, hogy megnövekedhetne így az írók becsülete, hiszen kihullanának közülük az eredeti művek létrehozására képtelen akarnokok; kisebb számú, de jobb minőségű mű születne, ezek iránt pedig nyilvánvalóan a közönség is nagyobb érdeklődést mutatna. „A megfontolt, megkérődzett, új és hasznos igazságok forgásba jönnek, mert interesszálnak”, és végre terjedni fognak a tudományok: „... ez lesz nálunk az igaz és józan világosodás boldog időnyílása”.

Tanulmányának befejező részében Kármán a cenzúrával és az írók „kevés becsületével” foglalkozott a hazai művelődés terjedésének akadályaként. Ezek a kérdések azonban most kevésbé érdekesek számunkra; értékelnünk kell viszont eredetiség-konceptióját, azaz ki kell jelölnünk helyét a kor európai és magyar irodalomszemléletének kontextusában.

Geist der Goethezeit című nagy művének első kötetében²² H. A. Korff igen érdekesen és tanulságosan mutatja be azt a minőségi változást, amely a német Sturm und Drangot elválasztja a korábbi évtizedek törekvéseitől. A változás sok esetben nem gyökeresen új eszmék fölmerüléséből, hanem a régiak egy részének ártértelmezéséből következett. A nép-

²² Korff, Herman August: *Geist der Goethezeit. I. Theil: Sturm und Drang.* Leipzig 1923.

költészetet, Shakespeare-t, Ossziánt például Lessing éppen úgy nagyra becsülte, mint a Stürmerek, de értéküket nem ugyanabban látták. Az isteni ihletettségű, teremtmény költő eszméje az antik görögök, ill. Platón óta jól ismert volt, de mást jelentett a racionális klasszicizmus és mást a fiatal Herder vagy Goethe számára, amint az eredetiség gondolata is, amelyet a Sturm und Drang hangsúlyozott igen erőteljesen, felmerült már a 18. század első felében is — nem egészen azonos értelemben persze. A minőségi változás lényegét Korff abban látja, hogy amíg a korábbi évtizedek művészet-felfogását alapvetően egyféle céldetermináltság („Kurz, ihre Kunsttheorie ist die Lehre von der richtigen Anwendung der richtigen Mittel zur Erreichung der richtigen Zwecke.”)²³ jellemezte és a nézeteltérések-viták alapvetően a közönség megfelelő befolyásolására alkalmas eszközök és alkotómódszerek fölött folytak, addig a Stürmerek az (ön)kifejezést állították a középpontba, azaz a művészetet nem befogadása és hatása, hanem létrehozása felől értékelték; a művészet befogadásának pszichológiája helyett a művészi alkotómunka pszichológiájára figyeltek. Az alkotó személye esetenként már korábban is a figyelem középpontjába került persze; a legkülönbébb teoretikusok igyekeztek meghatározni, hogy milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie az igazi műalkotás létrehozójának. A zseniális művészt alapvetően olyan lénynek tekintették, aki megfelelő mesterségbeli tudás és tehetség birtokában, az ihlet istenek által sugallt pillanataiban átlát a káoszon és a felfedezett rendet a közönséges emberek számára is láthatóvá teszi. A Sturm und Drang elképzelése szerint viszont az alkotó zseni második istenként, a panteisztikus tanoknak megfelelően feloldódik művében, közvetlenül önmagát adja, anélkül, hogy a készülő műalkotás várható hatására figyelne; nem utánozza, hanem önmagává lényegíti és újjászüli a természetet. Alkotása így maga is természet, ill. a természetnek egy darabja lesz. Az igazi értéket

²³ Korff, H. A.: *I. m.* 121.

nem a korábbi objektív elvárások és szabályok jegyében született alkotások, hanem az egyedi, a művész saját életének megnyilvánulásaként született *eredeti* művek hordozzák.

„Die wahre Kunst ist die charakteristische, d. h. die ursprüngliche; aber die wahre charakteristische ist die individuelle, d. h. deren Ursprung nicht die regelnde Vernunft sondern das eigenwillige Leben ist”²⁴

– fogalmazott Korff. A műben közvetlenül megjelenő alkotói személyiség ugyanakkor, mint a természet része, a mindenkor külső körülmények által meghatározott. Ez utóbbi felismerés döntő jelentőségűnek bizonyult. Korff gondolatmenetétől most már némileg elszakadva azt mondhatjuk, hogy elvezetett egyrészt a historizáló történelemszemlélet 18. századi kiteljesedéséhez (Herder), mely meghaladta és értelmetlenné tette azt a hosszan gyűrűző vitát, mely a „rég” és „új” műalkotások értékesebb vagy értéktelenebb volta fölött folyt újabb és újabb hullámokat vetve a XVII. század végi francia *Querelle des Anciens et des Modernes* óta; hiszen ha a művek koruk bélyegét hordozzák magukon, a korok pedig változnak, akkor a különböző történelmi időpontokban született műalkotások egymáshoz viszonyított értékének megállapításához is hiányoznak az objektív mércék. Másrészt nem függetlenül bizonyos angol jelenségek (Pereg-féle gyűjtemény, Osszián) recepciójából elvezetett a nemzeti sajátosságok Korff által is erőteljesen hangsúlyozott²⁵ felismeréséhez, s ezzel párhuzamosan a felvilágosodás korábbi évtizedeiben (s majd a Sturm und Drangot követőkben is) meghatározó szerepet játszó kozmopolita irodalomszemlélet meghaladásához. Az alkotók számára ugyanis nem csupán a különböző korok, hanem a különböző nemzeti kultúrák is különböző munkafeltételeket, művészi impulzusokat biztosítanak; igazán karakterisztikus és eredeti költészet pedig csak ezekből a nemzeti sajátosságokból, nem pedig örökr-

²⁴ Korff, H. A.: *I. m.* 130.

²⁵ Korff, H. A.: *I. m.* 131.

vényűnek és nemzetek fölöttinek hitt művészi ideálokból születhet. Ez a felismerés a Sturm und Drang alkotói számára nem csupán a német nemzeti kultúra gyökereinek kereséséhez és az organikus továbbfejlődés igényének felismeréséhez adott nagy lökést, hanem más nemzeti kultúrák pozitív értékeléséhez és tanulmányozásához is; egyebek mellett Herder híres gyűjteménye, az 1778/79-ben megjelent *Volkslieder* bizonyíthatja ezt, melynek újrakiadója, J. V. Müller nem véletlenül adta 1807-ben a ma is ismeretes *Stimmen der Völker in Liedern* címet.

A Sturm und Drang irodalomszemléletében fontos szerephez jutott eredetiség gondolat természetesen, amint erre már utaltunk, a korábbi évtizedekben sem volt ismeretlen; e kérdéskör legalább futólagos vizsgálata azért látszik különösen fontosnak, mert az eredetiség eszméjének 18. század végi magyarországi megfogalmazásait csak akkor tudjuk helyesen értelmezni, ha nem csupán a Sturm und Dranghoz viszonyítva vizsgáljuk őket.

„Unser Vaterland hat auch in der That noch nicht viel grosse Poeten hervorgebracht: weil wir in den grossen Gattungen der Gedichte noch kein recht gutes Original aufzuweisen haben. Mit Uebersetzungen aber ist es nicht ausgerichtet . . . Es muss etwas Eigenes, es muss eine neue poetische Fabel seyn, deren Erdindung und geschichte Ausführung mit den Namen eines Dichters erwerben soll!”

— fogalmazott Gottsched a *Critische Dichtkunst*-ban,²⁶ de előtte már Opitz is síkraszállt az eredeti művek mellett, utána pedig többek között Lessing, Klopstock, Voß és a Stollberg-fivérek tették ugyanezt.²⁷ A német nemzeti kultúra gyökereit kereste Bodmer és Breitinger is. Az *Allgemeine deutsche Bibliothek* 1765-ben megjelent első számának programadó előszavában arról olvashatunk, hogy a lap az igazán

²⁶ Gottsched, Johann Christoph: *Versuch einer Critische Dichtkunst*. Bd. 1. Hrsg. v. J. Birke u. B. Birke, Berlin/New York 1973. (Ausgewählte Werke VI.) 222—223.

²⁷ Pascal, Roy: *Die Sturm und Drang*. Stuttgart 1963. 314—315.

értékes műveket, különösen az eredeti német alkotásokat részletesen fogja recensálni, míg a kisebb jelentőségűeket és a fordításokat csak röviden értékeli majd; s az eredetiség problémájára, többnyire az eredeti művek hiányának okait kutatva, a folyóirat valóban rendszeresen visszatért.²⁸ A Sturm und Drang által képviselt eredetiség-követelménytől alapvetően az választja el ezeket a korábbi megfogalmazásokat, hogy szerzőik hittek az univerzális, nemzetek fölötti és ideális művészi formában és úgy gondolták, ezt a klasszikus példák, ill. fejlettebb nemzetek nyomán lehet és kell elsajátítani, majd nemzeti tartalommal kitölteni. Ezzel a lényegében tartalmi eredetiség-követelménnyel a Sturm und Drang nem elégedett meg: alkotói az univerzális normákat elvetve a művész lényévé vált helyi (nemzeti) sajátosságok közvetlen kifejeződése, „újjászülése” mellett szálltak síkra.

A 18. század utolsó évtizedeinek magyar irodalomszemléletét vizsgálva először is az tűnik fel, hogy az eredetiség problémája meglehetősen ritkán kapott helyet a korabeli gondolatmenetekben, s ha mégis, akkor leginkább csak a felvilágosodás utile et dulce központú eszmerendszerének kontextusában, a Sturm und Drangot megelőző tartalmi eredetiség jegyében. Nem a sajátosan nemzeti irodalom megteremtésének vágya hajtotta tehát a korabeli alkotók többségét, hanem az idegen irodalmakból jól ismert formák és műfajok magyar megfelelőinek életre hívása. Molnár Borbála azon töprengett, hogy

„... ha mi a' Nemzetünk között gyakran meg-eső emlékezetes történeteket szorgalmasan fel-keresnénk, nem-igen volna szükségünk az idegen Románok olvasására”.²⁹

²⁸ Vö. pl. Wieland *Don Sylvio von Rosalba* című regényéről (1765. 97–107.), a *Cecilia oder die Gottlose Tochter* című regényről (1765. 228–240.), ill. a *Lebensgeschichte des Dechauts von Kellerrine in zwölf Büchern* című Prevost-fordításról (1766. 270.) készült recenziókat.

²⁹ Molnár Borbála: *Szerentsétlen indulat, vagy Sarolta és Sándor*. Kolozsvár 1804. (bevezető)

Minél több eredeti munkát szeretett volna látni Kis János is a magyar Parnasszuson, de hitte, hogy amíg „... magyar Homérosok, Kszenofonok, 's Plátók'...” nem születnek, addig ő is siettetheti fordításával „... ama' szép hajnalnak hasaldását, mellynek a' Bartsaiak, Bárótziaik, Ortziak, Bes-senyeik 's a' t. ez előtt egynéhány esztendővel olly követésre méltó szent buzgósággal kezdettenek vólt útat készíteni”.³⁰ Úgy gondolta tehát, s ez a vélemény általánosan elterjedt volt a korban, hogy a fordítások teremtik meg a lehetőséget az eredeti darabok megszületéséhez. Sturm und Drang előtti megfogalmazásokra emlékeztet Csokonai kijelentése is a *Dorottya* előszavának végéről: „... jobban szeretek közép-szerű original lenni, mint első rangú fordító”.³¹ Párhuzam-ként, a közvetlen hatás bizonyításának igénye nélkül idéz-hetjük Addison híres 1711-es Spectatorbeli cikkét: „An Imitation of the best Authors is not to be compared with a good original...”.³² E. Young híres irata, a *Conjectures on Original Composition* (1759) pedig, melynek több XVIII. szá-zadi német fordítása is született,³³ egyenesen arról beszélt, hogy a közepszerű eredeti is többet ér a legjobb utánzatnál.³⁴ Jellemző ugyanakkor, hogy az idézett, az európai irodalom-szemlélet talán legnagyobb hatású eredetiségelméleteit ki-dolgozó angol gondolkodók az eredetivel az imitatio állí-tották szembe, míg Csokonai a fordítást;³⁵ e különbség is

³⁰ Kis János: *'Sebbe való könyv*. Pozsony 1797. (bevezető)

³¹ Csokonai *Összes művei*. Szerk. Harsányi István és Gulyás Jó-zsef. I. köt. 2. fele, Genius kiad. é. n. 550.

³² Idézi: Wolf, Heinz: *Versuch einer Geschichte des Geniebegriff in der deutschen Ästhetik des 18. Jahrhunderts*. Bd. 1. Heidelberg 1923.

³³ Az első fordítás 1760-ban, majd 1761-ben, a második 1787-ben jelent meg.

³⁴ Young Edward: *I. m.* 273.

³⁵ Young és Csokonai gondolatainak rokon voltára fölfigyelt már Szauder József: *Csokonai poétikájához*. = *Az éj és a csillagok*. Bp. 1980. 339–368. c. tanulmányában, az imitatio és a fordítás közötti döntő különbséget azonban nem emelte ki.

arra utalhat, hogy a magyar szerző elsősorban tartalmi eredetiségre gondolt idézett mondatában.

Térjünk vissza mindezek után Kármánhoz. Róla szóló korábbi vizsgálódásainkat összegezve és értelmezve megállapíthatjuk, hogy ő is merőben praktikus szempontból, az *utile et dulce* elv által meghatározott keretek között foglalkozott az originalitás követelményével. Az eredetiséget ő sem az utánzás, hanem a fordítás ellenpárjaként tárgyalta, és ez minden bizonnyal arra utal, hogy csupán a tartalmi eredetiség követelményt tartotta szem előtt. Végül is úgy gondoljuk tehát, hogy *A nemzet csinosodásában* kifejtett eredetiség program inkább a XVIII. század korábbi évtizedeiben kialakult elképzelésekkel mutat rokon vonásokat, mintsem a Strum und Drang originalitás-koncepciójával.

CSETRI LAJOS

ADALÉKOK KAZINCZY IFJÚ BARÁTAINAK IRODALOMSZEMLÉLETÉHEZ

Előadásom tárgya címe által jelzetten is eléggé képlékeny, hisz' nyitva hagyja a kérdést: kikről és miről szól. Kazinczy hosszú pályája során egymás után több nemzedék ifjú irodalmárai is csatlakoztak hozzá, hogy általa nyerjenek bevezetést az irodalmi életbe – s ha eltekintünk azoktól, akik maguk is az ő pályakezdésével egy időben indultak, így inkább kortársainak minősülnek (mint pl. Földi, Pálóczi Horváth, Aranka, Virág, Verseghy vagy az irodalmi vezérségben konkurensé, Batsányi), – ez a folyamat már a fogsága előtt elindul, hogy csak a jelentősebbeket említsük, Kis János és Csokonai jelentkezésével. Elismert vezérré azonban, a lehetséges egyéb vezérjelöltek kihullásával (Kármán halálával, Batsányi Bécsbe távozásával), a fogsága utáni pályaszakaszának első másfél évtizedében lesz a széphalmi mester, s az ekkor nála jelentkezők közül a következő évtizedekben többen is nagy szerepet fognak játszani az irodalmi életben. Nem tekintve azokat, akik, még ha levelező kapcsolatban voltak is vele, szorosabban sosem csatlakoztak hozzá, mint a debreceniek vagy Kisfaludy Sándor dunántúli köre, vagy azokat, akik sokat köszönhetnek neki és egy ideig elég szorosan kötődtek hozzá, de már az ismeretségekötés pillanatában is nagyobb formátumúak voltak, semminthogy tanítványi köréhez sorolhatnánk őket, mint pl. Berzsenyi, marad így is jócskán olyan irodalmár, akinek nagy szerepe lesz a korszak irodalomszemléletének alakításában, illetve átformálásában. Ezek közé tartozik a XIX. század első évtizedének közepén nála jelentkező Döbrentei Gábor és Buczy Emil, a

későbbi Erdélyi Múzeum irodalomszemléletének legreprezentatívabb kifejezői, az évtized végéről az ő alakuló pesti triásza (Révai egykori triászának két tagja, Vitkovics és Horvát István, Szemere Pállal kiegészülve), valamint Kölcsey Ferenc. A továbbiakban ezekről, Kazinczy lelkes híveiről, törekvéseinek hű segítőiről lesz szó, illetve arról, hogy mesterük irodalomszemléletének hatása alól hogyan emancipálódnak fokozatosan és mint a kor irodalomszemléleti avantgardja, hogyan alapozzák meg a következő, immár romantikusnak minősíthető korszak irodalomszemléletébe való átmenet előkészületeit.

A kor ismerői számára ebből a névsorból kissé kikíváncsozhat Döbrentei neve, hisz' közismert, hogy a mesterhez fűződő személyes kapcsolatainak első húsz éve sem volt surlódásoktól mentes, 1824-től pedig, amikor szembefordult Kazinczy idegenes nyelvújításával, 1831-ig, a mester haláláig az egykori irodalmi vezér olthatatlan gyűlöletének tárgya volt. Viszont pár évvel ezelőtt, kettejük kapcsolatáról értekezvén,¹ megemlítettem, hogy a 10-es évek második felében, amikor a kiéleződött nyelvújítási harcok miatt Kazinczy itthon valósággal üldözési mániában élt, Erdélyben Döbrentei szervezett neki diadalúttal felérő körutazást s az eleinte antikazinczyánus szellemű új pesti folyóirattal, a Tudományos Gyűjteménnyel szemben az ő Erdélyi Muzéuma volt a par excellence „kazinczyánus” orgánus, különösen Buczy Emil tanulmányainak a kor magyar irodalmi élete kérdéseiben való állásfoglalásait tekintve. 1816 végén, az erdélyi utazás után, Kazinczy valóságos dicshimnusz zeng Döbrenteiről, moralításáról, hazaszeretetről Szentmiklóssynak írt levelében² s most fogadja el annyira, hogy egyik születő fia keresztapaságával is megtiszteli. S épp ezek azok az évek, amikor Szemere és Kölcsey is elhagyja őt (1817-ben), egyetlen tábora tehát ez az erdélyi kör.

¹ Csetri Lajos: *Kazinczy és Döbrentei*. It 1981. 767–775.

² 1816. okt. 25. = *Kaz. Lev.* XXIII. 251.

Alaposabb vizsgálat után az is kiderül, hogy egyrészt Kazinczy szűkebb köre sem volt túl egységes, sem a mesterhez, sem egymáshoz való viszonyában. A triász tagjai közül kétségtelenül Szemere került hozzá a legközelebb az Árkádia-pörben elhangzott békítő jellegű s mégis a mestert igazoló felszólalása nyomán. De összekötötte őket a közös kálvinista vallás, a pataki diákmúlt és az irodalmi tájékozódásuk szinte egyoldalú németes irányultsága is. Szemere tett neki legtöbb szolgálatot, ő hívta fel a figyelmét a legújabb német esztétikai szakirodalom műveire (mint Schedius tanítványa), időnként részletes műfajmeghatározásokat másolt belőlük a Széphalomra küldött leveleibe stb. Vitkovics jobban kötődött Verseghyhez és Virághoz, általában a pesti írói körökhöz, görögkeleti vallása is elválasztotta bizonyos mértékig a kálvinistáktól s kétnyelvűsége sajátos színezetet adott irodalmi tevékenységének is, melyben egy neoklasszicista korlátok között mozgó népiességnek is nagy szerepe volt. Horvát István pedig, mint Révai hű tanítványa, egy ideig lelkifurdalásból oldódott föl nehezen a mesterrel szemben, ugyanis az ő, Verseghyvel vitát folytató álnevű könyvének³ végére nyomtattatta ki Révai Kazinczynak azt a hozzá írt magánlevelét, melyben az vitapartneréről, Verseghyről nagyon becsmérően nyilatkozott,⁴ s mivel a közléshez nem kérték meg Kazinczy engedélyét, egy ideig s joggal neheztelt rájuk. Később, amikor a mester megnyugtatta Horvátot, az irodalmi nyelvújítással kapcsolatos különböző felfogásuk gátolta a teljes egységet közöttük, Horvát ugyanis nagyon bizonytalan mércének tartotta az ízlést ahhoz, hogy annak bírósága alá lett volna hajlandó bocsátani a nyelvművelést.⁵ Ráadásul Horvát dunántúli származású katolikus volt, erősebb német-

³ Boldogréti Vig László: *Verseghi Ferencnek megfogytakozott okoskodása a Tiszta magyarságban*. Pest, 1806.

⁴ Kaz. Lev. IV. 252. = 1806. aug. 5-i levél.

⁵ Horvát István: *Mindennapi*. = *Pest-budai naplója 1805—1809*. Bp. 1967. 442.

ellenes színezetű nacionalizmussal és az alulról jött ember feszeltetésével, így sokkal nagyobb szociális érzékenység jellemezte, mint társait.

Kölcsey, bár nem pataki diák volt és debreceni diáksága idején hosszú ideig erősen kötődött a franciás műveltséghez és Csokonaihoz, hamarosan teljesen Kazinczy és Szemere hatása alá kerül. A Szemere és Kölcsey között lezajlott, életrajzi tárgyú 1838-as levélváltás⁶ úgy tünteti fel a dolgot, mintha Kölcseynek a körbe való belépésével a triász gyakorlatilag két duóra oszlott volna fel, pedig ez aligha igazolható, mert Szemere hosszú ideig osztotta még pesti barátainak mulatós életvitelét, Kölcsey pedig 1810–13-ig minden kapcsolatot megszakított még Szemerével is. Sőt a kettőjük ízlése közötti eltérések már az 1810-es Berzsenyivel való találkozásuk idején felbukkannak.

Ha mármost a körnek a mesterhez való közvetlen irodalmi viszonyát vesszük vizsgálat alá, megállapíthatjuk, hogy az első összezördüléshez az vezetett közöttük, hogy az ifjak, pesti körökkel együtt, nem nagyon lelkesedtek Kazinczynak a Napóleon és Mária Lujza esküvőjére írott epithalamiumáért, pontosabban túlzó mitologizálásáért. Az ifjak aggályát Kölcsey levele⁷ közölte igen óvatos megfogalmazásban, de Kazinczynak még ez is sok volt és határozottan elfojtotta a táborán belül felhorgadt ellenvéleményt.⁸ Ennek az lett a következménye, hogy Kölcsey, aki abban a három évben, amikor a pestiekkal minden kapcsolatot megszakított, egyetlen tényleges irodalmi kapcsolatától, Kazinczytól annyira függő viszonyba került, hogy még őt is „hajazta” mitologizálásának keresettségével: 1812-ben, egyik levelében, kis érte-

⁶ Szemere 1838. jan. 7–9-i levele = *Szemere Pál Munkái. III.* Szerk. Szvorényi József. Bp. 1890. 286.; Kölcsey 1838. febr. 14-i levele = *Kölcsey Ferenc Összes Művei.* Szerk. Szauder Józsefné—Szauder József. Bp. 1960. III. 816.

⁷ Kölcsey 1810. máj. 6-i levele = *I. m.* 44–47.

⁸ Kazinczy 1810. máj. 12-i levele = *Kaz. Lev. VII.* 445.

kezést kell írnia a mesternek a Chitone név jelentésének magyarázására, amely Diána istennő egyik ritkán használt mellékneve volt, s ezért még Kazinczy se tudott róla.⁹ De az ilyen típusú lelkes antikizálás és a szinte kizárólag Kazinczytól elfogadott művészi impulzusok paradox módon költészete és költészetünk formai megújulásához, új utak nyitásához is hozzájárulhatott: Kazinczy volt ugyanis az, aki 1813 tavaszán, Dayka verseit publikálva a könyv végén megjelentette *Poétai Berekjét*, versfordításai válogatását, benne Goethe pindarizáló Sturm und Drang-gondolati lírájának két remekműve, a *Prometheus* és a *Ganymed* szabadversszerű fordításával, s ezzel elindítja Kölcseyt 1813 őszétől kezdve a *Schwärmer* (később *Ábránd*) formai kísérletezése útjára. Ezt is annak a bizonyítékaként tekinthetjük, hogy az ún. racionalis klasszicizmus, tehát a szűken értelmezett neoarisztotelianus poétikai gondolkodás elleni küzdelmében sok XVIII. századi irodalmi törekvés szövetségest talált az „igazi” antikvitásban (pl. Lessing Arisztotelész-recepciója a francia klasszicista dramaturgia elleni harcában) vagy az antikvitás olyan hagyományaiban, melyeket korábban elhanyagoltak (pl. a Boileau által elindított neolonginuszi divatban, mely azáltal, hogy az érzület fenségét elkülönítette a fenséges retorikai stílusszinttől, óhatatlanul megnyitotta az utat mind a primitivizmus divattárgyainak, a népköltészetnek és az oszsiáni daloknak a recepciójához, mind a Winckelmann által iniciált neoklasszicizmus érzékenységéhez az egyszerű fenséges iránt). De mindez arra is figyelmeztet, hogy egyrészt az antikvitáshoz való széles értelmű kapcsolat önmagában is képes túlvezetni a racionalis klasszicizmuson, anélkül hogy okvetlenül a romantikába torkollna, s ezért az ilyen jelenségek magyarázatához nagyon jól lehet hasznosítani a nálunk Szauder által meghonosított neoklasszicizmus-fogalmat, másrészt az ilyen formai újdonságokat, új törekvéseket nem szükséges elhamarkodottan romantikusnak minősíteni.

⁹ Kölcsey 1812. febr. 26-i levele = *I. m.* 61.

De a már említett, 1838-as Szemere – Kölcsey levélváltás tanúsága szerint az ifjakat Kazinczy értékelésének kérdése is megosztotta, Vitkovics és Horvát ugyanis mint költőt többre becsülte Kisfaludy Sándort Kazinczynál. Ehhez a kérdéshez kapcsolódik Döbrentei és Kazinczy néhány összekoccanása is, például Döbrentei már 1810-ben, amikor még csak tervezte későbbi folyóiratának kiadását, megkérte publikálás céljára a mestertől Kisfaludy Himfyjéről írott recenziójának magyarra fordított szövegét, majd bizonyos változtatásokat javasolt a szövegen. Ezek közé tartozott az a kérés is, hogy enyhítse a fogalmazást ott, ahol a recenzens versei egyhamadának megsemmisítésére szólítja fel a költőt.¹⁰ Kazinczy nehezen engedett a kérésnek,¹¹ de a vita hevében, talán a csakazértis hangulatában foganhatott meg benne az a híres Himfy-epigramma, amely Dayka nevében immár verseinek hétnyolcadát semmisítené meg Kisfaludyval s ezért az íróban és dunántúli baráti körében egyaránt nagy felháborodást váltott ki. Ezek után Döbrentei közölte ugyan az Erdélyi Múzeum első számában a Himfy-recenziót, de a kényes rész alá szerkesztői jegyzetet vetett a hatás enyhítésére s egyet nem értésének kifejezésére.¹² Ez persze Kazinczyt felháborította, ifjú barátainak körét viszont talán az eddigieknél is jobban megosztotta ill. elgondolkoztatta, amihez természetesen hozzájárult a Döbrentei és Kölcsey közt 1813. szeptember eleje óta megindult levélváltás néhány tanulsága is. Kölcsey ugyanis valamennyi bírálatában végső fokon igen nagyrabecsülően szól Kisfaludyról, a legfeltűnőbb talán a félbemaradt Dayka-recenzió, amelyben a Kazinczy által túlbecsült egykori költőnél sokkal nagyobb formátumúnak tűnik a hasonlításban a dunántúli kortárs költő. S mivel e kritika születésének évében szakít Kölcsey Kazinczyval, úgy tűnik, ez a kérdéskör is hozzátartozott azokhoz a feszültséggócok-

¹⁰ Döbrentei 1810. aug. 4-i levele = Kaz. Lev. VIII. 44.

¹¹ Kazinczy 1810. aug. 26-i levele = Kaz. Lev. VIII. 69.

¹² Erdélyi Múzeum I. 1814. 87.

hoz, amelyek fokozatosan eltávolították a mestertől ifjú híveit.

Érdekes annak a megfigyelése is, hogyan változik a mester és a kör reagálása a Berzsenyi-jelenségre. Kölcsy, aki úgy látszik, nem tudott elvonatkoztatni a rusztikus Berzsenyivel való első találkozás kedvezőtlen benyomásaitól, a niklai költő verseinek első, 1813-as kiadásáról már lényegében ugyanazokat a kifogásokat fogalmazza meg Kazinczynak írott levelében¹³ (a sok közölt gyöngé vers, a bombasztikus, dagályos stíluselemek stb.), amelyeket későbbi recenziójában részletezettebben fejt majd ki. Még inkább Kazinczy mentegeti válaszlevelében dunántúli hívét és barátját, rámutatva érdemeire és megvilágítva költői természetét (ti. hogy „saját tűzében ég”).¹⁴ Ez a karakterisztika pedig épp ekkoriban lesz igen fontos és pozitív eleme Kölcsy önértelmezésének. Nem csoda, hogy Kazinczy Berzsenyi-apológiája olvasása után Kölcsy már nemcsak Döbrenteit meri elárasztani lázas önvallomásaival, hanem magát Kazinczyt is.¹⁵ A Berzsenyi-értelmezés körül az időbelileg következő vitája Döbrenteivel zajlik majd le, akinek még 1815 májusában megküldte Csokonairól írott bírálatát, benne a Berzsenyi költői kimerülésére vonatkozó megjegyzéssel, melynek később szintén meglesz a szerepe Berzsenyi-recenziójában is. Döbrentei ez ellen a megjegyzés ellen méltán fog tiltakozni, Horatiusra hivatkozva, aki fiatalkorában elérte ódáival a lírai költészetben saját csúcsait, de ez nem jelentette azt, hogy a kései Horatius más nemben, az episztolák nemében ne érhetett volna el hasonló csúcsoakat.¹⁶ Szemere *Tudosítására* még később visszatérünk.

Bár Kazinczy megjegyzése hozzájárulhatott Kölcsy jobb Berzsenyi-megértéséhez és ahhoz a kedvező karakterisztiká-

¹³ Kölcsy 1813. szept. 15-i levele. = *I. m.* 87.

¹⁴ Kazinczy 1813. szept. 28-i levele. = *Kaz. Lev.* XI. 70–71.

¹⁵ Kölcsy 1813. okt. 21-i levele. = *I. m.* 97–98.

¹⁶ Döbrentei 1815. ápr. 17-i levele. *Élet és Literatura* 1827. 115.

hoz, amivel bírálatát kezdi, mégis mindaz, amit kicsinyesnek, formalistának, szűken klasszicista típusúnak érzünk Kazinczy csekei tanítványának Berzsenyi-bírálatában, mind a messter mintakritikáira (Verseghy- és Himfy-recenzióira) vezethető vissza, ill. arra a német, lényegében neoarisztotelianus poétikai felfogásra támaszkodó, klotzi típusú „szakkritikára”, amely a német irodalom legjobbjait, egy Lessinget, egy Herdert is élehangú polémiára kényszerített, s amellyel, mint kritikai típussal, az egyik, Kállay Ferencnek írott levele tanúsága szerint (ha ezt némi öniróniával írja is le) Kölcsey maga is komolyan kacérkodott.¹⁷ Így tehát az a modernebb és kétségtelenül Sturm und Drang-típusú bírálati módszer, amely nála inkább Schiller Bürger-bírálatának a hatására alakult ki, s amely a művekből alkotójuk lelkiületére és jellemére következtet vissza, sajátos módon keveredik azokkal a kritikai babonákkal és klisékkel, melyek a normatív poétikai rendszerrel, az örökérvényű szabályokkal és a humanista mediációs rendszerben kialakult ekvivalencia-elvárásokkal függnek össze, amelynek értelmében bizonyos méltóságszintű témákkal csak bizonyos és neki megfelelő szintű műfaj, ill. stíluszint járhat együtt. Ez volt az a felfogás, amely műfaji törekvéseinek minden viszonylagos modernsége ellenére annyira nyugözte Kazinczy recensensi tevékenységét akár publikált recenzióiban, akár az olyan magánlevél-formájú recenziókban, mint amilyen a Berzsenyi összövegeit értékelő hosszú és nevezetes kísérőlevél.¹⁸ Szakirodalmunk már eddig is részletesen foglalkozott Kölcsey két nagy kritikájával, a Csokonairól és Berzsenyiről írottal, megállapította, mi benne a hagyományos, ha úgy tetszik, „kazinczyánus” elem, s mi az, ami a magyar kritika történetének új szakaszává avatja megjelenésüket. Bízom benne, hogy nemrég befejezett kritikátörténeti kötetem kéziratában az eddigieknél is teljesebb értelmezésüket sikerült adnom, de itt nem ezt a gondolatmenetet

¹⁷ Kölcsey 1815. máj. 30-i levele. = *I. m.* 180.

¹⁸ Kazinczy 1808. dec. 23-i levele. = *Kaz. Lev.* VI. 157.

őhajtom reprodukálni, hanem inkább arra utalnék, hogy az ifjú barátok köréből adott válaszok Kölcsey ítéleteire milyen összefüggésekben teszik kétséggé az irodalomtörténeti utókor ítéletét e kritikákról.

Mindenekelőtt arra utalnék, hogy közismert az irodalmi közvélemény kedvezőtlen reagálása a Kazinczy által megindított recenzeálásra. Úgy érezték, a nehezebbé vált idők (a napóleoni háborúk befejeződésével a gazdasági konjunktúra megszűnése, a császári–rendi kompromisszum felbomlása, a rendi alkotmány biztosította nemzeti függetlenségmaradék veszélyeztetettsége az abszolutisztikusabb kormányzás következtében, a szentszövetségi rendszer kialakulása stb.) a nemzet egységét követelik meg s így az olyan törekvések, mint a nemzeti nyelv szellemével nem törődő, racionalista és nyelv-revolúciós nyelvújítási irányzatok által kiváltott nyelvújítási harcok, valamint a hivatásos recenzeálás meghonosítása – mégpedig úgy, hogy eleinte idegen nyelven, idegen nyelvterületen jelennek meg, s így a magyar írók becsületét a külföld előtt leszállítják – károsan veszélyeztetik a kíváncsú nemzeti egységet. Legvilágosabban ezt az álláspontot Kisfaludy Sándor fejtette ki, részben a Ruszek apáthoz írott leveleiben,¹⁹ részben a Tudományos Gyűjteményben a kritikáról szóló, Füredi Vida álnév alatt megjelent tanulmányában.²⁰ A személyes sértettségéből táplálkozó túlzásai és az időnként világosan érvényesülő rendi elfogultság félrevezetőleg hatott az állásfoglalását értékelőkre, akik így szem elől tévesztették, hogy ő – és az antirecenzióit író Berzsenyi – nem a priori mindenfajta kritizálást ítélték el, csak az olyan megfellebbezhetetlen hangnemű és többé-kevésbé idejétmúlt eszközökkel dolgozó kritikái típusát, a németes „tudományos kritika” típusát, amelyet – mint már említettem – végső soron

¹⁹ Kisfaludy Sándor 1816. ápr. 17-i, 1816. jún. 3-i és 1817. jan. 25-i levelei. = *Kisfaludy Sándor Minden Munkái VIII.* Kiad. Angyal Dávid. Bp. 1893. 280., 292., 341.

²⁰ Tudományos Gyűjtemény 1818. VI. 2–32.

a nagy német klasszikus írók is elvetettek. Pedig nálunk ezt igyekezett meghonosítani Kazinczy és Kölcsey, kritikáit is – mihelyt túllép a vitatható elemeket is tartalmazó, mégis újszerű írói jellemrajzokon és a konkrét mű-, illetve stílusértékelésbe fog – ugyanennek a kritikatípusnak a mintája nyűgözi. Ebből a szempontból érdemes utalni arra, hogy a Csokonai-kritika kapcsán Döbrentei és Kölcsey közt lefolyt vitában, ahol Kölcsey tántoríthatatlan következetességgel képviselte az ilyen „tudományos kritika” meghonosításának szükségességét, Döbrentei egyik levelében²¹ figyelemre méltó érvek hangzottak el arról, hogy nálunk, ahol ilyesminek a befogadására az iskola nem készíti fel az olvasóközönséget, publikumunk nem elég érett hozzá s így inkább olyan kritikákkal kellene kezdeni, amelyek leszállnak a közönség színvonalára, nemcsak megfellebezhetetlenül kijelentenek, de érvelnek, a vitatott problémát közelebb viszik az olvasók szellemi nívójához, oktatnak és a szerzőnek is jóindulatú tónusban mutatják meg nemcsak a hibát, de a kiküszöbölése útját is. A „kulturrevolucionárius” kritikai módszerrel így egy „evolucionistább”, belső viszonyainkkal számoló és abból kiinduló kritikai típus eszménye rajzolódik körül állásfoglalásában, ahhoz hasonlóan, ahogy a Szauder által is megállapítottan rá erősen ható kármáni tanulmányban is egy evolúciós nemzeti felemelkedési kultúrprogram fogalmazódik meg. Ezért javasolja még 1817 márciusában írott levelében is Kölcseynek, hagyja nála megjelentetni Csokonai-kritikáját az ő kritikáról írott tanulmányával együtt,²² amely kétségtelenül a 10-es években a tárgykörben nálunk megjelent írások közül a legkiegyensúlyozottabb, és a szempontoknak csaknem a teljességét tartalmazó tanulmány a kritika nélkülözhetetlenségéről, hasznairól és lehetséges káraitól.²³ Döb-

²¹ Döbrentei 1815. máj. 15-i levele. *Élet és Literatura* 1827. 125–127.

²² 1817. márc. 27-i levele. Uo. 133.

²³ Döbrentei Gábor: *A Kritikáról*. Erdélyi Muzéum 1818. 155–199.

rentei e két írás párosításával gondolta enyhíthetni a keményhangú Csokonai-kritika várható ellenhatását, de addigra s épp a kérés hónapjában Kölcsey már megjelentette azt a Tudományos Gyűjteményben.

Meg kell jegyezni, hogy ez az óvatoskodónak tűnő gesztus nem föltétlenül a gyáva szerkesztő reakciója a határozott hangú kritikára, s nem is a Csokonai iránti rokonszenv kifejeződése: itt inkább arról beszélhetünk, hogy noha Döbrentének még Kölcseynél is rosszabb véleménye van Csokonairól, az ilyen tónusú és módszerű kritika meghonosítása ellen vannak nagyon jól megfontolt elvi fenntartásai. S ezeket a fenntartásokat talán még határozottabban fogalmazza meg Kölcsey legjobb barátja, Szemere a Berzsenyi-recenzióról írott tudósításában. Azt veti barátjának, a recenzió szerzőjének a szemére, hogy idegenimádatából következően a magyar irodalom történetét és jelenlegi állapotát egy kulmináción levő nemzeti irodalomnak, a németnek a szemszögéből nézi és minősíti le, aminél helytelenebb és nemzetgyilkosabb módszert el sem lehet képzelni; mert egy gyermekkorát élő nemzet tudatához illő relativisztikusabb értékelő módszereket kellene használni, viszonylagos értékeinket is megbecsülni. Lényegében tehát — azt mondhatjuk — a herderi relativisztikus és historizáló irodalomszemlélet beleélő és megértésre törekvő hermeneutikus módszerét ajánlja értékeink helyes megbecsülésére. S ennek a fejtegetésnek a végén hangzik el az a felszólítása, hogy „nekünk” minél hamarabb el kell szakadnunk Kazinczy irányától és más szempontból kell felvennünk irodalmunk megítélését, mint a *Tövisek és virágok*.²⁴ S ez a felszólítás hamar megfogant, mint a lasztóczi levelek bizonyítják.

Ez a — ha úgy tetszik — történeti poétikai szemléletmód még eklatánsabban érvényesül Kölcsey egyes Berzsenyi-műfajokra kimondott ítéletének vitatásában. A *Remete* című

²⁴ Waldapfel József: *Berzsenyi megítélésének történetéhez*. ItK 1936. 354—355.

verset Kölcsey regének minősítette; Szemere szerint inkább narratív líra, s így az aszklepiadészi versforma használata mindjárt nem minősül akkora hibának. A Berzsényi-féle episztolaköltészetet ért sommás elmarasztalással szemben pedig megállapítja, hogy nemcsak egyfajta episztolaköltészet lehetséges, hanem minden kornak megvan a maga episztolája, a neki megfelelő versformával stb., tehát Kölcsey ítélete megint a történeti szemlélet, sőt ismeretek hiányával függ össze.²⁵ A Berzsényi-recenzió vázlatos magyar irodalomtörténeti összefoglalóját is az ismeretek hiányában marasztalja el, s az általa hiányolt szerzőkre Kölcsey nagyobb figyelmet is fog fordítani legközelebbi irodalomtörténeti összefoglalás-kísérletében, a jóval történetibb szemléletű *Nemzeti hagyományokban*. Tudjuk, hogy Kölcsey történetiszemléletében a herderi hatás nyomán a 10-es évek második felének elején már felülkerekedik az evolucionizmus (l. a *Töredékek a vallásról*), s nyelvszemléletében ugyancsak az evolucionizmus felülkerekedése visz el a Kazinczy-féle neológ irányzattal való szakításhoz. De 1817-ben megjelent kritikáinak tanúsága szerint ez a fejlődés irodalomszemléletében még nem mutatkozott meg kellőképpen: s az, hogy 1826-ra, a *Nemzeti hagyományok* és a dramaturgia-elméleti dolgozatok megszületésének és publikálásának idejére ezen a téren is dominánssá válhatott, legalább részben Szemere kritikájának is köszönhető. Ez is az egyik oka annak, hogy Kölcsey lemondott arról a típusú kritikáról, amellyel pályáját kezdte, sőt a 30-as években már elvileg ellenezte, hogy a Magyar Tudós Társaság folyóiratai kötelességszerűen kritizáljanak. A kritika meghonosítása, a kívánatos típusok kiválasztása körüli vitákban tehát Kazinczy szűkebb tábora sem volt egységes, sőt az elméletileg igényesebb és modernebb tájékozódású ifjak (Döbrentei, Szemere) kifejezetten ellenezték az elavultabb, normatív műszemlélet alapján álló kritikátípus meghonosítá-

²⁵ Uo. 449.

sát nálunk s további fejlődése arról tanúskodik, hogy ezt a nézetet végül Kölcsey is magáévá tette. Akkor pedig a klasszikusunkká vált, a *Nemzeti hagyományokban* kulturális felemelkedési programot is nyújtó Kölcsey felől aligha lehet igazolni a kritikák Kölcseyét; sőt meg lehet kérdőjelezni, hogy jogosult-e a Kazinczyánus irodalomtörténeti szemlélet jegyében a Kazinczy–Kölcsey-féle kritikai típus kanonizálása.

Még egyetlen s immár a Kölcsey-kritikák tartalmibb vonatkozásait érintő kérdésről beszéljünk. Láttuk, hogy Kölcsey Berzsenyi-recenziójának a költőt jellemző részét bizonyos mértékig befolyásolhatta Kazinczy megértőbb álláspontja. Az is kétségtelen, hogy a selejtezés és a kíváncsú korrekció elmaradása miatt Berzsenyit érő kritikai megjegyzések is eredhetnek Kazinczy műhelyéből. Az a tény viszont, hogy Kölcsey nem csupán a saját tüzeiben égő, hanem az önmagából merítő, lényegében a kifejezésszététikai követelményrendszer igényeit is kielégítő költői zsenit pillantja meg Berzsenyiben a legőszintébb elismeréssel, ha korabeli magyar hatást keresünk mögötte, mint azt szakirodalmunk rég tudja, inkább Döbrentei befolyására utal. Döbrentei ír ugyanis az ilyen típusú ifjú zsenikről a *Magyar literatúrát illető jegyzések* című,²⁶ az Erdélyi Muzéumban megjelent neves tanulmányában. S ennek a tanulmánynak van egy olyan részlete, amely szinte szóról szóra azonos az egyik, Kölcseyhez írott levelével s amelyben az ifjú zseni elragadtatott teremő aktusára következő szorgalmas önművelés és tájékozódás, a világirodalom remekeitől való tanulás szakaszát, majd a tanulságok felhasználását követeli meg a saját mű kíméletlen megítélésében, valamint a szükséges korrekciók elvégzésében.²⁷ Itt Döbrentei annak a neoklasszicizmusnak az igazi alkotói eszmé-

²⁶ „Matériája önnön magából ömlik...”. Erdélyi Muzéum 1815. III. 103.

²⁷ Uo. 104–105.; Döbrentei 1813. nov. 20-i levele. Élet és Literatura 1827. 97–99.

nyét írja le elméletileg magas színvonalon, amely a kétfázisú alkotás, a maximális koncentráció és az ihlet lelkiállapotában létrehozás, majd a hosszú és fáradságos munkával való tökéletesítés modelljében fogalmazható meg, mégpedig olyan megszorítással, amely szerint maga az ihlet is már a világirodalom klasszikusain művelt, irányított ihlet s a maximális koncentráció pillanatában ösztönös elragadtatottság és koncentrált tudatosság együttes jelenlétében valósul meg, mint Novalis poetológiai tárgyú fragmentjeiben vagy mint – tömörebben – Döbrentei másik híres tanulmányának, az *Eredetiség és jutalomtételnek* egyik mondatában.²⁸

Ezt az alkotásfolyamat-modellt Kazinczy ilyen színvonalon sosem tudta volna megfogalmazni, noha nem vitás, hogy ami modern volt törekvéseiben és klasszicizmusában, az lényegében ezzel a felfogással egyezett. De épp ezért a Berzsenyi-recenzió igényesebb és modernebb költői jellemképe inkább Döbrentei hatásának nyomait viseli magán, mint Kazinczyét. Kölcsynek az volt a szerencsétlensége, hogy az ilyen neoklasszikusabb zsenifelfogás alapjaira helyezkedő irodalomértelmezésnek a konkrét műkritikában való érvényesítési módjaira nem kapott példát Döbrenteitől, s ezért kénytelen volt visszanyulni a másik mester, Kazinczy módszereihez, amelyek pedig a maguk kicsinyes normativitásával élesen ellentétbe kerültek a modern szellemű és igényes recenziókezdettel. Az utólagos igényes mintát Szemere *Tudósításának* kritikai megjegyzései adhatták meg neki, amennyiben egyáltalában megmutatta neki Szemere ezt az igen kemény hangú vitairatot. De ha magát a „lektori vélemény” funkcióját betöltő szöveget Kölcsy esetleg nem ismerte is meg, hosszas baráti együttléteikben és vitáikban a legtöbb vitakérdés fölmerülhetett, s Kölcsy további fejlődését erősen befolyásolta.

²⁸ „Ti, szerencsésb ajándéku ifjak, kiknek képzelődése merészen repül, de a lelkesedés órájában józan lélek igazgat benneteket, ti emelkedjete fel.” Erdélyi Muzéum I. 1814. 132.

Végül hadd jegyezzem meg, hogy a hagyományos kritika-történeti szemlélettel szemben, amely Teleki József tanulmánya²⁹ érdemének tulajdonítja a romantika problémáinak első népszerűsítését hazánkban, méltó helyére kell juttatni Szermerének *Tudosítását*, amely időbelileg nagyjából „holtversenyben” született Teleki írásával, viszont jóval biztosabban használja a német idealizmus és az első romantikus hullámok esztétikai és történeti poétikai rendszerének kategóriáit, ráadásul míg Teleki csak idegen elméleteket ismertetett, Szermere ezeket a kategóriákat a korabeli magyar irodalom és elsősorban a kor legnagyobb költője, Berzsenyi műveinek az értékelésében hasznosította. Igaz, hogy a korban ez az írás nem publikálódott, irodalmunk fejlődését mégis érezhetően befolyásolta azáltal, hogy a következő irodalmi korszak egyik legnagyobb alakjának, Kölcseynek az irodalomszemléletét problematikájával kétségtelenül alakította.

²⁹ Teleki József: *A régi és új költés különbségeiről*. Tudományos Gyűjtemény 1818. II. 47—73.

EGER ÉS A FELVILÁGOSODÁS

A XVIII. századi Eger a felületes szemlélő számára egy szellemiségében, építészet- és műtörténetében egyaránt késő barokk város, amely maradéktalanul tükrözi püspök-főispánjainak konzervatív, a feudális eszményekhez ragaszkodó mentalitását. Nem kétséges: Barkóczy Ferenc vagy Eszterházy Károly politikai és ízlésbeli hajlama és felfogása ezt a feltételezést maradéktalanul igazolja. Elég pl. a város XVIII. századi építészeti arculatát szemügyre venni, hogy hitelt adjunk az említett nézetnek. A barokk meghatározó voltát tagadni ui. aligha lehet.

Persze — mint minden felszíni kép — ez is elrajzolt, hisz' nem számol az egyébként, az országos helyzet alapján feltételezhető, az esztétörténet és az irodalom síkján itt meg is jelenő új irányokkal és törekvésekkel, sőt az egyháztörténeti vagy teológiai gondolkodásban és gyakorlatban tapasztalható újszerű árnyalatokkal sem.

A XVIII. század kilencvenes éveit, pontosabban az évtized kezdete felől szemlélve a város szellemi életének arculatát, ez az általánosnak tetsző konzervatív kép jelentősen megváltozik. A nyolcvanas-kilencvenes évtized fordulóján ui. — ilyen vagy olyan formában és mértékben — a magyar felvilágosodás számos neves személyisége kötődött a XVIII. század végi Eger mindennapjaihoz. S ha egy effajta adatsor (mindenekelőtt írókra, költőkre vonatkozóak) a felületi kép korrekciójához kevésnek bizonyulna, további példaként említhetjük mindjárt a püspöki líceum bibliotékájának a felvilágosodás eszméit reprezentáló könyvanyagát, a Hell Miksa szellemi közreműködésével létrehozott csillagdat, amely a korszerű természettudományos szemlélet kialakításának fel-

tételeit biztosíthatta, s azokat a magyar felvilágosodás nyelvi programjába illeszkedő törekvéseket, amelyek végeredményeként hamar megindult és virágzott Egerben — felső fokon — a „magyar irodalom eszméjének” tanítása is, mégpedig Pápay Sámuel professzori közreműködésével.

Ezek után nyilvánvalónak tűnik, hogy egészében ez a XVIII. század végi egri kultúra, tudományosság, szellemi élet is beleillik a magyar felvilágosodásról alkotott képbe — még akkor is, ha ezt egy Szaicz Leó, egy Alexovics Vazul közvetlen és közvetett idekötődése vagy mondjuk Eszterházy Károlynak a toleranciával szembeni merevebb álláspontja elmentételezi. Az pedig csak természetes, hogy ez az állapot nem robbanásszerűen, hanem megfelelő és eleve feltételezhető előzmények nyomán alakult ki.

A török alól felszabadult Eger szellemi élete — érthetően — a barokk katolicizmus jegyében szerveződött újjá. A jezsuiták 1695-ben alapított gimnáziuma az első és hosszú ideig meghatározó művelődési intézménye volt a városnak,¹ s lényegében az ő szellemi irányításuk érvényesült hosszabb időn át az 1700-ban Telekesy püspök által alapított papnevelő intézet oktatási és nevelési struktúrájában is.² Nem kétséges, diákok százai szereztek itt — főképp a gimnáziumban — jól megalapozott, az akkori igényeknek megfelelő tudást — egyebek között olyan tanárok irányításával, mint Baróti Szabó Dávid, aki hitszónoki feladatai mellett a poétika tanítását is vállalta a gimnáziumban.³ Jellemző adalék lehet: a később híressé vált diákok között ott találjuk Gvadányit és Versegly Ferencet — ez utóbbi a poétikai tájékozottság alapjait nyilván innen vitte magával.

¹ Nagy Béni: *Az egri főgimnázium története*. In: *A ciszterci rend egri katolikus főgimnáziumának értesítője*. Eger, 1914. 15.

² Bozsik Pál: *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig*. Eger, 1910. 76—78.

³ Rónay György: *A virti lantos (Baróti Szabó Dávid)*. In: Rónay György: *Balassitól Adyig*. Bp. 1978. 133.

A század első felében a felsőfokú oktatás bővülésére is sor került: a teológia, tehát a papnevelés mellett megindult a jogázképzés is. Foglár György kanonok 1740-ben alapított jogi iskolájában a jus patriumot s az egyházjogot tanították, s ha tantervéből pl. hiányzott is a római jog, ez az intézmény a jogi képzésnek mégis olyan bázisa lett, amely az évszázad végére országos jelentőséget kapott”.⁴

A század derekán, Barkóczy Ferenc egri püspöki kinevezését követően az előzőeknél dinamikusabb, vitathatatlanul katolikus szellemű, a barokk eszményekhez továbbra is kötődő, de amannál mégis korszerűbb és fejlettebb művelődési program vette kezdetét.⁵ A Római Collegium Germanico-Hungaricumban nevelkedett Barkóczy különös gonddal ügyelt a városbeli építkezések színvonalára: a püspöksége idején épült paloták az érett, reprezentatív barokk példái lettek. A barokk szellemiséghez a külsőségekben látványosnak tetsző ragaszkodás viszont nem sejteti, hogy a pompakedvelő barokk főpap, több síkon, a maga idejében lényeges reformokba is kezdett. 1754-ben pl. fontosnak tartotta az egri papnevelés átszervezését, amelyet a jezsuiták kiszorítása révén valósított meg, s amelynek eredményeként az egri szemináriumban megindulhatott a bölcselet és a héber nyelv tanterv szerinti oktatása.⁶ De nemcsak a papnevelésre, a jogász-, sőt az orvosképzésre is gondolt. A Foglár-féle iskolát az általa tervezett egri egyetem jogi fakultásává szerette volna fejleszteni,⁷ az egri kórházat saját költségén bővítve, majd a

⁴ Udvardy László: *Az egri érseki joglyceum története 1740—1896*. Eger, 1898. 2.; Finánczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Bp. 1899. I. 145.

⁵ A kérdéssel tüzetesen foglalkozott Bitskey István: *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk.: Szauder József—Tarnai Andor. Bp. 1974. 336—365. Dolgozatunkban eredményeit felhasználtuk.

⁶ Uo. 338.

⁷ Uo. 339.; Udvardy L.: *I. m.* 13.; Soós Imre: *Az egri egyetem felállításának terve (1754—1777)*. Az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 1967. 303.

kórház vezetését a bolognai egyetemen tanult Markhot Ferencre bízva voltaképpen a későbbi, 1769-ben induló egri orvoscépzés, a *Schola Medicinalis* alapjait rakta le.⁸ Mindezen túl arra is volt gondja, hogy a jezsuiták gimnáziumában folyó középfokú oktatást segítse és eredményesebbé tegye, sőt az ott virágzó magyar nyelvű iskolai színjátszást támogassa. Faludi művét, a *Constantinus Porphyrogenetust* tulajdon palotájában játszatta el a gimnázium diákjaival.⁹ Az pedig már a magyar nyelvű irodalom fejlődését célzó gesztus volt, hogy Haller László Télémaque-fordítását (*Telemacus bujdosásának története*) 1755-ben saját költségén kiadta. De több is annál, ahogyan Bitskey István fogalmazta: a *Télémaque*

„... egyrészt a felvilágosodott abszolutizmus állambölcséletét vetíti az olvasók elé, így a teréziánus politika propagálója lesz; másrészt azonban a regénybeli Elízium hierarchiája figyelmezteti is az uralkodókat és »az országgló Felségek mellett Udvarokban forgó Tisztek« -et az alattvalókkal szembeni kötelességeikre...”¹⁰

Haller *Telemacus*ának világra segítése persze csak nyitánya volt nyelv- és irodalompártoló törekvéseinek. A *Télémaque* kassai nyomtatásának évében kezd dolgozni a Barkóczy alapította egri nyomda is, amely ugyan elsősorban az egyházi kiadványok tipográfiája lett, ám magyar nyelvű kiadványai ennek ellenére sem hanyagolhatók el a XVIII. századi nyelvi törekvések atlaszának rajzolásakor. Az ájtatossági, teológiai, hitvédelmi művek mellett megjelentek itt világi tartalmú röpiratok is, sőt a sztoicizmust propagáló munka közreadására is van példa.¹¹ Gusztinyi János, a későbbi nyitrai püspök

⁸ Bitskey I.: *I. m.* 339.; Dr. Ringelhann Béla—Dr. Soós Imre: *Az egri Megyei Kórház elődeinek vázlatos története az 1726—1950. években.* = *Emlékkönyv az egri Megyei Kórház fennállásának 10. évfordulójára.* Eger, 1960. 9—15.

⁹ Bitskey I.: *I. m.* 339.

¹⁰ Uo. 341—342.

¹¹ E kérdéskört tüzetesen tárgyalja Bitskey I.: *I. m.* 342—351.

1759-ben itt adta ki először a katolikus apologetika teljes fegyvertárát felvonultató munkáját *Údvösség mannája* címmel,¹² a hétéves háború eseményeiről pedig két magyar nyelvű röpirat, illetve körlevél tudósított, mindkettő a nyomda működésének második évében, 1756-ban jelent meg.¹³ Ugyanekkor, a sztoicizmus egri népszerűségének magyar nyelvű dokumentumaként látott napvilágot Felsőbüki Nagy Lajos Cato-fordítása is *A jó erkölcsre oktató Kátónak versei* címmel, amelynek élén a nyomdász Royer Ferenc okkal írta, hogy „ébreszti Excellenciád a nemzetet saját nyelvének díszes gyakorlására”.¹⁴ A kortárs tipográfus jó érzékkel vette észre a magyar nyelvű literatúra fellendítését célzó szándékot, mint ahogy ezt látta a Drexel-fordító Dévay András Heves megyei alispán is, akit Barkóczy biztatott az írásra, s aki 1764-ben kiadott munkája (*Nap után forgó virág*) Barkóczy-nak szóló előszavában Royerhez hasonlóan nyilatkozik, amikor ezt írja: „fel hajnallott alkonyodni kezdő Anyai nyelvünk dicsősége”.¹⁵ Az már szinte szükségszerű, hogy a Barkóczyakkal rokonságban levő, 1746-ban Barkóczy által táblabíróvá kinevezett s a hétéves háborúból 1756-ban hazatérő, majd ezt követően Barkóczyval szorosabb, sőt baráti kapcsolatot teremtő Orczy Lőrinc is bekapcsolódik az egri püspök személye körül kialakult, írókat, tudós papokat tömörítő kör munkájába, és – Barkóczy biztatására – összeállítja első verskötetét. Bár a könyv a püspök-érsek-prímás életében, helyesebben szólva időközben bekövetkezett halála miatt nem jelent meg, két évtized múltán, a *Költeményes holmi* 1787-es közreadásakor Orczy még mindig fontosnak

¹² Bán Imre: *Megjegyzések a kézikönyv XVIII. századi fejezetéhez*. ItK 1966. 176. Gusztinyi munkája 1794-ben *Manna Spasitelná* címmel szlovákul is megjelent Nagyszombatban.

¹³ *A felséges császárné, magyar és cseh királyné circolare rescriptuma*. Eger, 1756.; *A prussiai királynak hadi manifestuma*. Eger, 1756.

¹⁴ Idézi Bitskey I.: *I. m.* 351.

¹⁵ Uo. 358.

tartotta, hogy könyve első darabja a *Szalai Gróf Barkóczy Ferenc esztergomi érsek úrnak* szentelt költemény legyen,¹⁶ amely világos bizonyítéka a mecénás főpap irodalom pártoló tevékenységének:

Emlékezem, Hertzeg! s tudom, parantsoltál,
Mikor a forrásnál Kövesden sétáltál,
De bánom, ha bennem Te meg tsalatkoztál,
S otromba hajdura harang öntést bízál.

Hogy írnék foglalnék mit azt Magyar nyelvben,
Ne rothadnék én is álmos henyeségbenn
Eresztenék hasznost, vagy tréfást, versekben,
Mivel Te, és többen gyönyörködnek ebben.

A vers prózai ajánlása azt is nyilvánvalóvá teszi: Orczynak is őszinte szándéka a nemzeti literatura ébresztése:

„Meg valloim Hertzegségednek, én egész tzelom az volt, ezen zavart írásombann, mi képen fel ébreszthetném Nemzetünket írásra. Mert meg kell vallani, sok tudós emberünk vagyon, de félénk. S én is, ha tsak Hertzegséged szárnyával nem fedeztetném, ezen Költeményt el eresztteni nem merném. Így pedig tudom, hogy olly kézhez jut, ki egyenes bíró lesz, és ami jó s érdemes, meg engedi, másokkal is közöltessék, ami pedig hibás, szokott kegyességével eltakarja.”¹⁷

Ha valaki mindezt a Barkóczy nyelv- és irodalom pártoló törekvéseit túlbecsülő megnyilatkozásnak vélné csupán, úgy ellenérvként a felvilágosodás kori utókort képviselő Révai Miklóst és Kazinczy Ferencet hívhatjuk tanúnak. Mind a a nyelvtudós, mind az irodalom- és nyelvújító nagyrabecsüléssel szól a püspök-prímás-főpap szándékairól.¹⁸ Kazinczy 1812-ben úgy találta,

„Prímás Barkóczynak kézírását még nagyobb tisztelet érzésével fogom venni, mint a képet, mellyel engem megajándékozni méltóztatol, mert ezen a papiroson az a kéz nyugodott, mely méltó minden haza-

¹⁶ Uo. 355.

¹⁷ Idézi Bitskey I.: *I. m.* 356.

¹⁸ Uo. 354–359.

finak csókjára. Ő szerette a Nemzetet, s már akkor is szerette annak nyelvét, noha Pap volt, mikor mások aludták a veszedelmes álmot.”¹⁹

A levél Vida Lászlónak íródott.

A Barkóczy alapította egri nyomda egyházi vonatkozású kiadványai között az apologetika körébe utalható Gusztinyi-mű mellett egy másik, attól szemléletében már eltérő munkát is találunk, mégpedig a felvilágosult reformkatolicizmus képviselőjeként számon tartott Lodovico Antonio Muratori *A keresztény embernek valóságos áhítatosságáról költt munkája* címmel magyarra fordított művét. Az olasz teológus munkássága iránti érdeklődés, valamint említett munkájának 1763-as, még Barkóczy kezdeményezte egri közreadása nem egyedi jelenség, két évvel korábban, Esztergomban a *Della carità cristiana* is megjelent, azt pedig az Egri Főegyházmegyei Könyvtár possessorbejegyzései tanúsítják, hogy a Muratori-művek a század derekán az egri papság könyvtárainak polcaira is felkerültek.²⁰ Aligha kétséges: Gusztinyi Augustinus, Chrysostomus, Ambrosius, Cyprianus, Ireneus, Jeromos, Alexandriai Cyrillus, valamint a zsinati határozatok csalthatatlanságára hagyatkozó és ezekkel érvelő apologetikai munkájától Muratori reformkatolicizmusáig, pontosabban ennek valamilyen fokú vállalásáig a teológiai gondolkodásban megtett út jelentős távú volt. Mint ilyen pedig mégiscsak előkészítője és motiválója annak az elvilágiasodási folyamatnak, amely majd – Bíró Ferenc terminológiája szerint – a felvilágosodás egészen belül a *Kazinczy-korban* zárul le végérvényesen.²¹

Az imént jelzett, az eszmetörténet körében végbemenő polarizáció, úgy tűnik, Eger szellemi életében a Barkóczy

¹⁹ Idézi Bitskey I.: *I. m.* 359.

²⁰ Uo. 350.; Muratori magyarországi recepciójáról lásd: Szauder József: *L. A. Muratori két erkölcstani műve a XVIII. századi magyar irodalomban*. ItK 1973. 171–179.

²¹ Bíró Ferenc: *A felvilágosodáskori magyar irodalom értelmezéséhez*. ItK 1979. 316–328.

távozását követő évtizedekben, pontosabban Eszterházy Károly püspöksége idején, markánsabbá válik. Konzervativizmus és progresszió határozottabban elkülönülnek, s ennek olykor látványos külsőségei vannak. Lásd Dayka Gábor és Szaicz Leó, illetve Dayka és Eszterházy tolerancia-felfogásának éles különbségét, amelynek végeredménye a fiatal költőnek a papi pályáról való eltanácsolása volt. Nem kétséges: a polarizálódás előidézője Eszterházy Károly konzervatív, s a Barkóczyénál puritánabb katolicizmusa, amit természetesen motiválnak a jozefinizmus évtizedének viszonyai is. A püspök főispáni hatalma korlátozódik;²² a *generale seminariumok* létrejöttével kicsúszik kezéből a papnevelés irányítása;²³ II. József pedig, egri látogatása idején, voltaképpen az ő toleranciaellenességét félretolva ad engedélyt az egri ortodox hitű szerbeknek és görögöknek a templom építésére.²⁴

A kettősség sajátságát, árnyaltságát mutatja viszont az, hogy a püspök – Barkóczy egyetemalapító törekvéseit folytatva – megépítteti az univerzitás épületének szánt líceumot, sőt az egyetemi oktatás beindításának kérdésessé válása ellenére is szervezi a tudományos műhelynek szánt könyvtárat, amelynek könyvanyagába felvilágosult művek is bekerülnek, sőt megépítteti és Hell Miksa szellemi irányításával berendeztetni a csillagdat, amelyet a korszerű természet-tudományos oktatás egyetemi szintű bázisának szánt.²⁵

A további árnyalás és ezáltal a hozzávetőlegesen pontosabb kép megrajzolása céljából szólni kell természetesen egyéb, más arculatú jelenségekről is. Eger és a felvilágosodás viszonyának vizsgálatakor például nem feledkezhetünk meg

²² Nagy József: *Eger története*. Bp. 1978. 229–230.

²³ Mihalovics Ede: *A katolikus predikáció története Magyarországon*. Bp. 1901. 458–462.

²⁴ Nagy J.: *I. m.* 204–205.

²⁵ M. Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században*. Bp. 1964. 369–370.

azokról a lényegében anakronisztikus, de a felvilágosodás terjedése szempontjából korántsem lebecsülendő jelenségekről, amelyek egy Szaicz Leó és egy Alexovics Vazul személyében és munkásságában öltenek testet.

Szaicz szellemi fejlődését a nyugat-magyarországi barokk szellemiség és Bécs determinálta: Kismartonban a barokk külsőségekkel elegyes hitélet, vallásos ceremóniák vették körül, a szervita atyáknál Jeutendorfban noviciusként is ezzel találkozott, bécsi tanuló éve idején pedig a jezsuiták neveltje volt. Mindez predesztinálta a barokk katolicizmus vállalására, ami prédikációit és vitairatait áthatja. Támadásainak célpontja a protestantizmus, eszközei a barokk apologetika fegyvertárából valók, eszményképe Pázmány, tehetsége viszont csak halvány árnyék példaképe mellett. Szaicz Egerben mégis életteret kapott: innen intézhette támadásait a felvilágosodás eszméit vállaló íróársai ellen; kezdeményezhette a Pestről 1790-ben Egerbe érkező, a jozefinista szemináriumban a janzenista, protestáns könyvek, sőt a francia felvilágosítónkon nevelkedett, Spaldingot és Montesquieu-t fordító Dayka pályájának kettőtörését;²⁶ írhatta Trenck Frigyes *Mérőserpenyőjének* ellenröpiratát, a *Trenk Mérőserpenyőjének össze-törését*; írhatta az *Igaz Magyar* intoleráns passzusait; és programként hirdethette:

„... legjobb ... a megvilágosodott kispapoknak nagyrésztét jókor útnak bocsátani, hogy a többieket meg ne veszttegessék, s valaha a népet meg ne botránkoztatassák, el ne ámítsák ...”²⁷

Alexovics Vazul, *a könyvek szabados olvasása ellen* hadakozó,²⁸ Verseghy Ferenc egyházi meghurcoltatását kezde-

²⁶ Lőkös István: *Dayka Gábor egri éveiről*. It 1962. 398–409.; Ua. kötetünkben is: L. I.: *Magyar és délszláv irodalmi tanulmányok*. Bp. 1984. 7–36.

²⁷ Idézi Leskó József: *Szaicz Leó a katolikus újságírás magyar úttörője*. Bp. 1898. 86. (Klny. a Kath. Szle 1898: évfolyamából.)

²⁸ Alexovics Vazul: *A könyvek szabados olvasásáról, két fő-tzikkely*. Pest, 1792.

ményező pálos hitszónok²⁹ — aki ortodox hitű szerbnek született Egerben, és csak később katolizált — a katolikus apologetika anakronizmuszámba menő változatának másik képviselője volt. A XVIII. század nyolcvanas-kilencvenes éveinek fordulóján csak közvetve kötődik a városhoz, de ez a kötődés megint csak nem hanyagolható el a felvilágosodás kori Eger spektrumának vizsgálatakor. Mindenképp jellemzőnek tartjuk ui., hogy 1795-ben, a Martinovics-per zajlásáról, majd az ítéletek meghozataláról, végül a kivégzésekről több levélben ő tudósítja-tájékoztatja Eszterházy püspököt, nem mulasztva el hangsúlyozni, hogy a korábban egri diák és papnövendék, a püspökség egri gazdatisztjének mostoha fia, később a pálosok rendjébe lépett Verseggy Ferenc és az ugyancsak pálos Makk Domonkos a „rend becsületét” „bemocskolták”, és ő — mintegy ezt jóváteendő, de a közjót is szolgáló — rövidesen magyar nyelvű könyvet ír *Az Egyenlőségről és a Szabadságról*, hogy ezzel a királyi trón „megerősítését” szolgálja, illetve „megakadályozzon” „minden zavargást és forradalmat” a birodalomban. A mű el is készült *Az Egyenlőségről és Szabadságról a Frantziák és Frantziázók ellen a mostani üdökre* címmel, közreadása azonban — nyilván Alexovics 1796-ban bekövetkezett halála miatt — már elmaradt.³⁰

Kérdés ezek után: az Eszterházy korabeli Eger az egyetem-alapítási terv és szándék, a tudományos könyvtár és a csillogda megszervezésén túl az imént ismertetett szélsőséges szemlélet és gyakorlat ellensúlyozásaképpen mit tud felmutatni olyan további eredményként, amely a magyar felvilágosodás fejlődéstörténetének egészében is számottevő erezetnek bizonyul. A válasz rövid lehet: a magyar nyelvű művelődés, a magyar nyelv és irodalom tanításának, s ezáltal a magyar irodalmi műveltség szélesítésének s az irodalom gyakorlata-

²⁹ Császár Elemér: *Verseggy Ferenc élete és művei*. Bp. 1903. 25.; 92–102.

³⁰ Lőkös István: *Alexovics Vazul Verseggyről és a Martinovics-perről*. ItK. 1968. 213–218.

nak intézményes támogatását. Az előzmények már ismertek. A Barkóczy-féle kezdeményezés, ha a kezdeti fellendülés után – Barkóczy távozásával – meg is torpant, mégiscsak tény. És valóság a Barkóczy alapította és továbbra is működő, sőt prosperáló, néhai Iványi Sándor főkönyvtáros statisztikai adatai szerint a magyar nyelvű művek kiadásának arányszámában országosan is igen előkelő helyen levő egri nyomda is. Kiadványai között olyan mű is van, mint Fejér Antal fordítása, az *Argenis*, amely 1792-ben jelent meg.³¹ Az egri gimnáziumban, a kilencvenes évek első felében Horváth Özséb exdominikánus működése idején rendszeres magyar nyelvi oktatás folyik, s a tanulók – Vitkovics egykorú jegyzetei szerint – a *Magyar Museum* példányait, Csokonai és Fodor Gerzson verseit, Kazinczy *Wieland*-jét forgatják.³² Arról is tudunk, hogy a kilencvenes évek elején, 1792-ben Baróti Szabó Dávid *Kisded szótára* éppúgy közkézen forgott a diákok körében, mint Kazinczy *Diogenése*.³³ Ez utóbbiról Pápay Sámuel írta:

„Ezen munka olvasásának ajánlására csak az elég ösztön, hogy Wieland szerzette s Kazinczy magyarázta.”³⁴

Mindennek háttere is van. Egerben – ha egyetem nem is –, de az egykori Foglár-féle jogi iskola alapjain felsőfokú jogászképzés indult meg, s Eszterházy jogi líceumában „a magyar nyelv és irodalom” mindjárt a jozefinizmus utáni újjászervezést követően „rendszeresen előadva taníttatott”.³⁵ 1796. július 14-én, a consistoriális gyűlés határozata értelmében Eszterházy „a nyugalomba vonult Pécsy András helyébe a hazai magánjog tanítására Nagy Jánost, a magyar nyelv és irodalom addigi tanárát nevezte ki,” ennek helyére pedig

³¹ *Barclajus Argenisse*. Fordította Fejér Antal. Eger, 1792.

³² *Vitkovics Mihály munkái I. Költeményes rész*. Bp. é. n. 330.

³³ Badics Ferenc: *Az első magyar irodalomtörténetíró. Pápay Sámuel élete és irodalmi működése*. ItK 1897. 8.

³⁴ Idézi Badics F.: *I. m.* 8.

³⁵ Uo. 6–8.

meghívta és kinevezte a huszonhat esztendőös Pápay Sámuel. E kinevezés és Pápay többéves egri professzorsága nélkül ma bizonyára nélkülöznénk a tudománytörténeti szempontból is oly jelentős, a korban gyökerező irodalomtörténeti összegezést tartalmazó Pápay-művet, *A magyar literatura eszméretét*. Ez a munka egri nyelvészeti és irodalomtudományi előadásainak foglalata. *Magyar Irálytan* címen fennmaradt, Egerben még Pápay távozása után is használatban levő kéziratot változatával együtt Adelung nyelvszemléletének hatását mutatja, irodalomelméleti anyaga pedig már nem csupán a XVII–XVIII. században használt latin, hanem az egykorú magyar nyelvű poétikai vázlatokban is gyökerezik.³⁶

Pápay egri működésének eredményességét nem nehéz tetten érni. Mindjárt 1796-ban, pályakezdése idején olyan tanítványa akadt, mint Vitkovics Mihály, aki másfél évtized múltán is fontosnak tartotta elmondani: Pápay Kazinczy Gessner-fordításából „dictált példákat a stylus nemeiben”.³⁷ S közölte ezt 1811-ben Kazinczy Ferencsel, akinek törekvéseit Pest-Budán és másutt, a „pesti triás” tagjaként, haláláig támogatta. Részt vállalt a nyelvújítás történetében oly fontos állomásnak számító, Kazinczy által gondozott 1813-as Dayka-kötet kiadásának szervezésében;³⁸ közvetített a szerb klasszika mestere, Lukijan Mušicki és Kazinczy között;³⁹ pesti házában az irodalmi egység nemes ügyét szolgálva vendégül látta pesti és vidéki pályatársait.

Pápay koncepcióját természetesen átvették utódai is. Egerből való távozása után Dusza József, majd a Bodnártestvérek, Mihály és Antal (ez utóbbi Dayka baráti köréhez tartozott korábban) adták elő a *Magyar Irálytant*, melynek

³⁶ Lőkös István: *Pápay Sámuel irodalomtudományi előadásai*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. I. kiad. 880–900. Ua. kötetünkben is: L. I.: *Magyar és délszláv irodalmi tanulmányok*. I. kiad. 61–95.

³⁷ Kaz. Lev. IX. 193.

³⁸ Lásd Kazinczy és Vitkovics levelezését 1808–1829.

³⁹ L.: Vitkovics levelét Kazinczy Ferenchez (1811. december 24.). In: *Vitkovics Mihály válogatott művei*. Bp. 1980. 506–508.

szövegét 1806-ban Nagy Ferenc első éves joghallgató le is másolta.⁴⁰ Bizonyára használta még Ivánszky Antal is, Vitkovics barátja, aki 1808-tól volt „a lyceum bölcséleti s jogi osztályaiban” a magyar nyelv és irodalom tanára,⁴¹ s akinek – nem sokkal beiktatása után – Vitkovics e szavakkal ajánlotta fel segítő szolgálatait:

„... minthogy ki a hazai nyelvért élek, s halok, azon felül, hogy benne jártasnak méltán állíthatom enmagamat, itt Pesten laktomban sok előkelő literátorainkkal szoros ösmeretségben élván, e mostani hivatalodban sokban segíthetek, sokban kalauzod lehetek. Többi közt, Virágon és Verseghyn kívül, Horvát Istvánnal, a nagy Révai volt első tanítványával, sőt a nyelvtudásra nézve szakasztott másával, a mostani országbírája titoknokával; és Szemerei Szemere Pállal barátságban élek, társaságot kötöttem. Mi hárman, kiket ama tudós nagyérdemű literátorunk, Kazinczy Ferenc, kivel két esztendő óta levelezek, »triásának« keresztelt, összevetett vállal s forró igyekezettel dolgozunk nyelvünk virágzása előmozdításán. Ezt a két hazafit igen szeretem; és te, ki noha nem láttad, hogy távolodban is megösmersz őket, róluk bővebben értekezem.”⁴²

És valóban: levele további részleteiből Ivánszky megtudhatta, hogy Horvát István – Boldogréti Víg László „álnév alatt” – igen „sokat . . . fáradott, írt nyelvünk ügyében”, hogy „a nevezetesebb régiségeinket mind által meg által forgatta s kimerítette”, hogy „húsz foliánsnál többet tesznek kézíratai, mi több: „a tisztelt Révait Verseghy ellen ő mentette leghathatóságban” s „ő recenseálta” Pápay Sámuel munkáját is, *A magyar irodalomtudományi előadásai* a *Hazai Tudósítások*-ban. Innen tudhatta azt is, hogy Szemere Pál személye „azon tudós vitázásból” „nevezetes”, „mellyben a Kazinczy és debreceniek között, a Csokonai sírja felírásában előkerült »Arcadia« szó miatt eredt civakodásba tollal beleszóllott”, továbbá, hogy a pesti egyetem magyar nyelv és irodalom tan-

⁴⁰ Lökös István: *Pápay Sámuel irodalomtudományi előadásai*. I. h. 877.

⁴¹ Ivánszkyról lásd: Szinnyei József: *Magyar írók* V. Bp. 1897. 226.

⁴² Vitkovics levele Ivánszky Antalhoz (Pest, 1810. május 7.)

In: *Vitkovics Mihály válogatott művei*. I. kiad. 450.

székén Czinke Ferenc személyében méltatlan utód ül Révai egykori katedráján.⁴³

„Czinke verseit és beszédét — írja Vitkovics —, az ezekre kijött paródiával és recenzióval együtt küldöm. Ezek megtanítanak, Czinke grammatikáját soha meg nem venni... Czinke... nem arra való, hogy magyar nyelvet, mégpedig az univerzitásban, tanítson. Amint is a paródia és recenzió olvastával minden hallgatói, kik így is kevesen valának, odahagyták.”⁴⁴

Ivánszky, a nyolc nyelven beszélő és író tudós tanár (egy ideig Eger város aljegyzője is) szellemében mindenképp vállalta Pápay irodalom- és nyelvtudományi örökségét, s méltó folytatója lett annak. Nyilván Vitkovics közbenjárásával teremtetett kapcsolatot Horvát Istvánnal, s tanári pályájának évtizedeiben szerkesztett *stilisztikát*,⁴⁵ *Magyar grammatika s Magyar literatura* címmel összeállított egy nagyobb szabású, kézikönyvnek szánt munkát,⁴⁶ s „a magyar nyelv helyesebb oktatása tárgyában” javaslatokat tett kassai tanügyi főhatóságának s vármegyéje közgyűlésének egyaránt.⁴⁷ Tudós-tanári munkájának hatékonyságáról egy 1814-ben Egerben nyomtatott füzet alapján tájékozódhatunk,⁴⁸ amely a jelzett esz-

⁴³ Uo. 450—451.

⁴⁴ Uo. 451.

⁴⁵ *Stylistika, avagy jó ízlésű és szépérzésű írásmód. I. osztály. Az írásmódnak közönséges tulajdonságairól.* Buda, 1837. Vö.: Szinnyi J.: I. m. 226.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo. 226—227.

⁴⁸ *Feltételek a Nemzeti Literaturából, melyeket Fő Tisztelendő Mézsáros György Urnak, Egri Fő Káptalanbéli Kanonoknak, és az Érseki Lyceum Igazgatójának előlülése alatt a köz vitatás ellen védelmeztek az Egri Lyceum Palotájában Nemes és Tanult Primóczi Szentmiklóssy Aloyz, Okolicsányi Okolicsányi János, Kóczian József, Mellérthei Barna Ignázt, Lászlófalvi Eördögk: Menyhárt, II-dik Esztendőbéli Törvénytánuító Urak 1814. Évben Augustus Hónapban, Ivánszky Antalnak, Magyarországon mind a két Biróságbeli Ügyek Hites Védőjének; azon Egri Lyceumban a Magyar Nyelv és Literatura Nyilván s Rend szerént való, és a Görög Nyelv Időközbeli Tanítójának Oktatásaiból.* Eger, 1814.

tendő magyar nyelvi és irodalmi vizsgatételeit tartalmazza, továbbá közli a vizsgázó diákok névsorát s az exámen időpontját is.

A „Törvénytánuoló Urak” sorában első helyen szerepel Primóczy Szentmíklóssy Aloyz, ki – társaival együtt – megfelelő válaszokat adott „A Magyar Nyelv eredetéről, rokonságáról, és saját alkotmányáról”; „Az Igék Hajtogatásáról”; „A Magyar Nyelv Tökéletességéről”; „A Magyar Literatúra Történeteiről, kiterjedéséről, és előmozdításáról”; „A Magyar Literatúrának Terjedtségéről”; „A Magyar Literatúrának Előmozdításáról”; „A Magyar Szép Toll közönséges tulajdonságairól”; „A Magyar Szép Toll különös nemeiről”; s aki – pályakezdése időszakában különösen – komolyan vette az alábbi intelmet is: „Aki a Szép Tollnak előadott nemeiben jeles előmenetelt kíván tenni, szükség, hogy dolgok esméretével és jó izléssel bírjon, és a hazai jeles írókat szorgalmasan olvasgassa.” (Kiemelés tőlünk. L. I.)⁴⁹ Szentmíklóssy ugyan nem lett korszakos költője és kritikusa irodalmunknak, munkássága mégsem csupán irodalomtörténeti kuriózum. Kisfaludy Aurorájának szinte mindvégig munkatársa volt, de rendszeresen közölte írásait az *Erdélyi Múzeum*, a *Szépliteratúrai Ajándék*, a *Hebe*, a *Felső-Magyarországi Minerva*, az *Aspasia*, a *Koszoru*, az *Urania* is, a *Tudományos Gyűjtemény* pedig Gaál György német nyelvű mesegyűjteményéről (*Märchen der Magyaren*) írott recenziójának adott helyet, amelyben „... már Kölcsey *Nemzeti Hagyományok*ja, sőt – ha távolról is – de Erdélyi János népköltészeti felfogása felé mutató gondolattelemeket szölat tat meg”.⁵⁰

A vázolt folyamat – remélhetően – meggyőző példája Eger és a felvilágosodás termékeny viszonyának s ezen belül annak, hogy a nemzeti művelődés, a magyar nyelv pallérozása az új század első évtizedeiben – a Kazinczy-korban – is közügy maradt a város szellemi életében.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Fenyő István: *Az irodalom respublikájáért*. Bp. 1976. 155.

ESSZÉ

EGY MAGYAR KEATS-VERSSZAK TÖRTÉNETE

Naplórészlet, 1954

Tagnap fejeztem be, majdnem egyheti kínlódás után az *Óda egy csalogányhoz* című Keats-vers átélését *Világszép versek* gyűjteményem számára. Ó, az ifjúkor, a tíz-tizenöt évvel ezelőtti könnyű dolgozás már oly távol van tőlem! Akkor órák alatt szinte kipattantak belőlem a versek, prózák, anélkül, hogy sokat gyötrődtem volna a megfogalmazásukkal. Igaz, hogy azokban az időkben minden versfogalmazványomat megsemmisítettem, a titkot féltettem, nem akartam, hogy esetleg mások is megneszeljék a költés módozatát. Minden versemnél megismétlődött Attila temetése: esetleges áruló szavaimat, soraimat könyörtelenül lenyilaztam, lángra vetettem.

Most harmincöt évesen, igaz, hogy ötévi hallgatás után, ötévi gyakorlat híján, órákat töltök el egy versszak megfogalmazásával. — Nem elég pontos az előbbi mondat; hiszen százsámra csináltam egy időben versfordításokat, de azok a szó szoros értelmében csinálmányok voltak, nem volt azokban sem szív, sem igényesség, nem volt bennük az alkotás vágya és láza.

A fogalmazványokat továbbra is megsemmisítettem, de olykor majd elmondom talán egy-egy strófa vagy sor történetét. Most azét, amelyikkel a legtöbbet szenvedtem. Tíz sor csak, de öt óra szakadatlan gondolkozás, zakatolás, kattogás, zúgás volt az agyamban. Sosem-értettem számtani műveletek nevei jutnak eszembe róla: variálás, kombinálás, permutálás: „magyarul”: egyhelyben topogás, mert a formát, a rímek

elhelyezését nem bonthattam meg, s nagyjából mégiscsak azt, vagy legalábbis megközelítően hasonlót kellett elmondanom.

A Keats-vers első két strófáját már áprilisban megoldottam, de a tavaszi fáradtság nem hagyta tovább folytatnom. Emlékszem, sokat foglalkoztatott az angol versek magyarra való átmentésének azt hiszem immár ősi problémája. Ha van valami, amit eddig nem tolmácsoltak, szinte megközelítően sem magyarul, akkor az angol líra az. Mindig ezt éreztem, még a legjobb költőknél is, még Tóth Árpád Keats- és Shelley-fordításainál is. Valami hiányzik belőlük. S hogy valamelyest megtanultam angolul, kisilabizáltam a titkot.

— Hiszen ez valóban megoldhatatlan! — kiáltottam fel először. — Ezt a tömörséget! ezt a zsúfoltságot! — s itt kezdtem el tűnődni. Aki, ha csak néhány szót is, de tud angolul, tisztában van azzal, hogy mennyire tele van nyelvük egy- és kétagú szavakkal — legalábbis olyan szavakkal, amelyek kiejtve egy vagy két szótagúak csupán, és a versritmus szempontjából ez a döntő.

Ez a Keats-vers, mint nagyon sok angol vers, tíz szótagú sorokból áll, szakkifejezéssel: ötös jambusok. Például: „Te nem halálra lettél és így”.

De igazán csak angol példán derül ki a hallatlan nehézség. Keats utolsó szonettje így kezdődik:

Bright star, — brájt sztár, két szótag, a magyar verselés szabályai szerint annyi, mint a fenti verssorból: *Te nem*. Két szótag, s a *bright* jelentése: fényes, ragyogó tiszta, világos — a *star* pedig — ezt mindenki tudja — csillag. Tehát ha így fordítom: Fényes csillag — már akkor is négy szótagot foglal el, ami az angolban kettő. Pedig ezt még nem is tartom az eredetit fedő megfogalmazásnak, ha én egyszer megbírkózniék vele, mindenesetre így kezdeném: „Tündöklő csillag”, — hiszen így van intonálása, zenei, fogalmi leütése.

Azaz, magyarra lefordítva a nehézséget; az angol vers két első szótagja elfoglalja a magyar verssor felét. Mit eredményez ez a gyakorlatban? Azt, hogy szerencsés esetben az ere-

deti vers harmada marad ki, de olyan versek is vannak és lehetnek, melyeknek fele elsikkad útközben.

Amikor foglalkoztatni kezdett az *Óda egy csalogányhoz* magyar megszólaltatásának gondolata, tüstént ezek az aggályok merültek fel bennem. S egyáltalán, mi értelme volna Tóth Árpád után lefordítani, vagy talán mégis lehetne jobbat alkotni, mint az övé? Elővettem a verset magyarul. Többször elolvastam egymásután, fennszóval, hangosan. Szép, de úgy éreztem, hogy valami hiányzik belőle. Hogy mi? Elsősorban nem elég zenei, sokhelyütt töredezett és zsúfolt, jelzők soka és oda nem illő képek halmaza tarkállja. Ilyen sorokra gondolok:

lengsz s visszazengi a hűs, zöld homály
telt kortyú, lenge, hő melódiád!

A lengsz után az s betű kimondhatatlan, szinte ilyen a hűs után a zöld is. A „telt kortyú, lenge, hő melódiád”-nál – bocsássa meg Tóth Árpád – de halandzsázást érzek. Aztán ilyen sorokon is megütköztem:

a jajt, a lázat, mind a ferde kint,
mit nyögve vált itt bús szívek soka,
hol béna főkön hűs, gyér haj busong,

— — — — —

s ólmos szemhéjú gond, ...

Nem voltam kibékülve ezzel a jelzővel, hogy „ferde”. A „bús szívek soka” szintén kimondhatatlan volt számomra – márpedig nem minden versolvasó nagy előadóművész, bár azok közül se mindegyik tud ilyen buktatókkal megbírkózni –, s aggódtam, hogy ez csak olyan Tóth Árpád-i elbúsítása a szívnek. Tűnődtem azon is, hogy mi ez: „hol béna főkön hűs, gyér haj busong”? Hűs is, gyér is, busong is, kicsit sok így együtt, és egyedül csak a „s ólmos szemhéjú gond” rím magyarázza.

Nem szentségtörő száj „veséztette” így ki velem ezt a fordítást – hiszen ma is rendületlenül vallom, hogy Tóth Árpád volt egyik legnagyobb tanítómesterem, és sokáig az ő fordí-

tásait tartottam a magyar műfordítás csúcsainak —, hanem a Mester kezén nevelkedett tanítvány már be nem csapható szeme láttatta meg a hibákat. Azé a tanítványé, aki túl akarja szárnyalni Mesterét, hiszen ennél nagyobb s lemérhetőbb erőpróbája nem lehet. Nem legyőzni, túlszárnyalni — s ez nagy különbség! De nem csak vetélkedési vágy volt bennem, hanem alázat is: hogy én is munkálkodjam a magyar nyelv dicsőségén, hogy hozzájáruljak az elszürkített, sárbatiport, kerékbetört magyar nyelv újra magasba repítéséhez.

Most már angolul vettem elő a verset. Szótáraztam nap-hosszat. Nem akartam, hogy egyetlen árnyalat is rejtve maradjon előttem, nem akartam, hogy megzavarjon a tudott, vagy tudni vélt jelentés. S ahogy megvoltam egy-egy strófával, ámulva kiáltottam fel: hiszen ebben nagy lélekzet, áradás van! Szinte túlsúfolt áradás, amit Tóth Árpád nem adott vissza! Nem adott vissza, mert nem adhatott vissza a magyar műfordítás-elmélet ortodox és szerintem elavult álláspontja miatt. A tízszótagos megoldás az esetek legnagyobb részében egyszerűen versgyilkosság. Nem kihagyni kell a versből, hanem olyan formát találni, melybe lehetőleg minden belefér, azt is szem előtt tartva, hogy mindemellett zeneiek is legyenek a sorok, és ne tűnjön fel, maradjon észrevétlen a hosszabb-ságuk. Egyszóval ügyes csalafintaságra volt szükség. Sok kísérletezgetés után ezt a formát tartottam a legalkalmasabbnak:

Reád nem vár sosem halál, örök-dalú madár. Úgy gondolom, ez a következetesen végigvitt szünet a sorokban — megrövidíti őket, illetve elveszi hosszúságuk életét. Legalábbis néhány versszerető ember, akinek megmutattam, nem vette észre a hosszítást, és ezt mindenestre jó jelnek tartom, mert akkor már célokat félig elértem.

Most mindjárt rátérek már a kérdéses strófára, de előzőleg még valamit meg kell említenem. (Lehet, hogy másutt is előfordul majd munkásságomban, de annyit foglalkoztat ez a probléma, hogy az olvasó elnézését és türelmét kell kérnem, s azért is, ha itt-ott másokéval megegyezik árnyalatokban

vagy nagy körvonalakban a felfogásom, és nem sorolom fel név szerint őket.)

Nem hiszek a műfordításban. Nem hiszek abban, hogy valamit maradéktalanul vissza lehessen adni. Két nyelv sajátosságai, törvényei, zenéje, szavainak, kifejezéseinek hosszúsága annyira különbözik egymástól, hogy bajos közös nevezőre hozni őket. Ami az egyik nyelven költői, a másikon talán lapos, vagy már elcsépejt, lejáratott. Ha így adom vissza, máris meghamisítom az eredetit, hiszen a költő nem közhelyeket akart közölni az olvasóval, hanem meg akarta fogni, torkon ragadni – tehát nekem addig kell törnöm magam, amíg magyarul ki nem talállok valami olyast, ami szintén megfogja, lenyűgözi az én olvasómat. Ekkor, *de csak-is ekkor*, hű vagyok.

Nem műfordítani akarok. *Világszép versek magyarul* gyűjteményem meghatározása, ha odaírnám, ez volna, ez a hármas körülárkolás, amiben talán azért a lényeg benne van: átélések, újrafogalmazások, feldolgozások.

Átélesek. Ha pusztán az értelmet, a jelentést fordítom, még nem leszek költői. Át kell élnem a verset, olyan lelkiállapotot kell előidézni magamban, amilyenben a költő lehetett, amikor versét írta. Ha tehát elégikus a vers, magamnak is szomorúnak, bánatosnak kell lennem, s lehetőleg ugyanolyan irányú legyen az én fájdalmam is. Mindez szükséges, mert enélkül nem lehetségesek az

Újrafogalmazások. Újra kell fogalmazni, magyarra kell hangszerelni a zenét, a képeket, a hangulatot. Ez egyben azt is jelenti, hogy a versformát is megváltoztathatom szükség esetén, ha így érzelmileg hívebben tudom tolmácsolni a költemény egészét. Ha jól élte át az ember a verset, akkor az azonos vagy hasonló lelkiállapotot azonos felépítésű, alkatú, emberi egyéniségű költőket minden valószínűség szerint azonos hangulatba ringat. Ennek azonban legfőbb titka, hogy csakis rokon hangú költőkkel, illetve versekkel kísérletezzünk. Mármost, ha azonos a lelkiállapotom az átélendő vers költőjével, nyelvem törvényei szerint olyasféle képek,

sorok merülhetnek fel bennem, amik nem lógnak ki a versből, hanem önként adódnak, tehát nem bontják meg a vers egységét, s talán az idegen költő is magáénak vallaná, vagy egyetértene azzal a megfogalmazással. S ez mindennél jobban bizonyítja a hűséget.

Feldolgozások. Azt értem ezen, hogy az eredetivel bennem felvert képek segítségével tovább építem, szélesítem a verset, nyelvem lehetőségei szerint. Aki kicsit is foglalkozott verssel, tudja, hogy főleg a rímtől bűzlik a költő, itt a leggyanúsabb. Egy-egy rím meglepő társításokat vált ki az emberből, és sokszor megváltoztatja a már homályosan ringatózó, a ködből lassan bontakozó mondanivalót is. Tehát, ha egy-egy olyan váratlan kép bukkan fel, amit — jelen esetben Keats-nél — egész biztosan a rím bukkantott fel, a magyar rím szerint megváltoztathatom az egész kép, az egész gondolatsor szerkezetét, akár mást is helyettesíthetek bele. Amíg egy idegen hangulatot feldolgozok úgy, hogy teljesen a magaménak hasson, természetesen sokat gyúrok belé magamból is. Így már a kettőnk közös munkája lesz a vers, hiszen azért van alatta az én nevem is. Helyesebben: addig alatta volt, most mellé teszem, ezzel is bizonyítva, hogy komoly részt vállaltam én is a munkából.

Így és ilyes gondolatsorok és hasonlók felmerülésével készült el az *Óda egy csalogányhoz* újrafogalmazása és feldolgozása, miután — remélem legalábbis — átéltem minden sorát, hetekig kínlódva azon, hogy szép magyar verssé formáljam, csiszoljam. Mert ez a legdöntőbb: akármilyen ürüggyel is, de szép magyar verset kell adnunk, szaporítanunk, gyarapítanunk kell irodalmunk meglevő kincseit.

Aki csak magyarul tud, annak hiába mondják, hogy ez vagy az a fordítás eredetiben mennyire más, mennyivel szebb: mit kezdjen vele, ha amit lát vagy hall, magyarul érző, magyarul gondolkodó szívét nem repíti a magasba? Éljen hát a szép, a gyönyörű magyar vers, mindegy, hogy mily szenvedések közt égett magyarrá, aki olvassa és megszereti — ne bánja, hogy ez a hasonlat talán nincs az eredetiben, ezek meg

más szavakkal vannak ott –, örüljön ennyinek is, örüljön annak, hogy ez legalább magyarul van.

Íme, ideírom tehát angolul is a kérdéses Keats-versszakot:

1. Thou wast not born for death, immortal Bird!
2. No hungry generations tread thee down;
3. The voice I hear this passing night was heard
4. In ancient days by emperor and clown:
5. Perhaps the self-same song that found a path
6. Through the sad heart of Ruth, when, sick for home,
7. She stood in tears amid the alien corn;
8. The same that oft-times hath
9. Charm'd magic casements, opening on the foam
10. Of perilous seas, in faery lands forlorn.

Az én értelmezésem szerint körülbelül ez a magyar prózai fordítása: „Te nem halálra születél, halhatatlan Madár! Falánk nemzedékek nem taposnak le téged; a hangot, amit a tovatűnő éjjel hallottam, rég-elmúlt napokban császárok és parasztok is hallották, [a clown angolul szerencsétlenül: I. paraszt (átvitt értelemben pimasz, goromba fickó, pokróc) II. bohóc, pojáca] – talán ugyanez az ének talált ösvényt (utat) Ruth szomorú szívéen keresztül, amikor honvágytól betegen könnyezve állt az idegen rozs között: ugyanaz (ti. dal) mely gyakorta bővölt, a veszélyes tenger habjaira nyíló mágikus ablakokból, magányos (elhagyott, elveszített!) tündéri országokban (land: föld, part, birtok, ország, az ország népe)”.

Körülbelül ez az értelme. Elkezdtem hát gyúrni, a meglevő formába. Az angol versnél megszámoztam a sorokat, hogy könnyebben megfigyelhessük a magyar vers alakulását. Az első sor elég könnyen ment:

1. *Reád nem vár, nem vár halál, örök-dalú madár!* – ezt variáltam, az első felét:

1. *Reád nem vár a vén halál,* – majd

1. *Terád nem vár az elmúlás,* – később és végleg:

1. *Reád nem vár sosem halál* – a sor második fele egyszer sem változott.

A második sor első megfogalmazása:

2. *Nem fojthatja meg dalod a durva nemzedék* – itt rögtön abba botlottam bele, hogy „a durva nemzedék” nem fedti jól a mondanivalót: hiszen másról van itt szó, a jövőről, arról hogy soha egyetlen nemzedék sem. Nem találtam rá megoldást, s így egyelőre tovább mentem a harmadik sorra:

3. *Ó hány paraszt és hány király s hányszor hallgatta már* – nem egész jó, még egy változat, hogy talán a negyedik sorba teszem:

4. *Ó hány paraszt és hány király, mióta ember él* – ennek kellene a második sorral rimelni – nem jó! Át is húztam, töröltem teljesen. A harmadik sorból éreztem, hogy ennyi jó:

3. (. . .) *hány paraszt és hány király (. . .) hallotta már* – ezt kell tehát folytatni a negyedik sorban:

4. *Az éji édes éneked*

mikor? in ancient days, és áramütésszerűen villant meg bennem magyar megfelelője:

4. *a rég letűnt időn* –,

s ennek szellemében kijavítottam a második sor *durva nemzedékét*:

2. *Nem öl meg semmilyen jövő és semmilyen közöny* – ami érzésem szerint nagyjából alátámasztja az elpusztíthatatlanságot, a jövő halhatatlanságát.

Fel volt vázolva tehát az első négy sor:

1. *Reád nem vár sosem halál, örök-dalú Madár!*

2. *Nem öl meg semmilyen jövő és semmilyen közöny*

3. (. . .) *hány paraszt és hány király (. . .) hallotta már*

4. *Az éji édes éneked a messzetűnt időn.* –

A *rég letűnt*-et állandó fennhangon olvasás közben *messzetűnt*-tel helyettesítettem. Az első négy sor után az utolsó három sorra tértem rá, mert ezt éreztem a versszak kulcsának, és tudtam, hogy visszafelé kell gombolyítanom a sorokat, hogy ne legyen különösebb törés a versben; azaz a három utolsó

sor megoldásából adódó rímlehetőségeket kell felhasználnom az előtte levő három sorban.

8. *Ez volt a bűvös-szárnyú dal,*
9. *Mely messze szállt, veszélyes tengerek, – nem jó!*
9. *Mely messze szállt tengerek veszélyes habjain – még mindig sántított, ezért kijavítottam:*
9. *Mely vészthozón szállt tengerek veszélyes habjain,*
10. *Tündér kastélyok ablakán, elsűlyedt partokon – újabb kísérlet:*
10. *A tündérkastélyok felől, míg álltak tornyaik.*

Ez azonban annyira elvitt az elhagyott tündéri országokban kifejezéstől, hogy elkezdtem variálni a sor második felét:

10. *míg voltak*
10. *míg mind elmerültek*
10. *amíg el nem merült*
10. *elsűlyedt földeken*
10. *elsűlyedt tájakon*

a végső fogalmazásban:

Kék tündérkastélyok felől, rég-eltűnt tájakon.

Az utolsó három sor is elkészült tehát:

8. *Ez volt a bűvös-szárnyú dal,*
9. *Mely vészthozón szállt tengerek veszélyes habjain*
10. *Kék tündérkastélyok felől rég-eltűnt tájakon.*

S most jött aztán a feketeleves! Háromszor annyi idő beletelt, míg összegyúrtam az előtte levő három sort. Ez különben már a Tóth Árpád-fordításban is sokszor megállított. Valószínűleg az itt szereplő Ruth, a kalászt szedő bibliai alak miatt, de hiába forgattam akkor a Bibliát, nem bukkantam nyomára. Helyettesítem mással? Ezt mégsem akartam, hiszen ekkor van valamelyes furcsa varázsa a névnek és az egész kizökkentésnek a vers hangulatából, ha nem tudom pontosan: ki volt ez a Ruth, s mi lett a sorsa?

Mindenesetre nekivágtam, ha egyszer Ruth, legyen Ruth, csak ne magyar jelentésével, hanem lehetőleg szépen.

5. *Ez volt talán, ez volt a dal, mely hangjaival – a vége nagyon süket, de gyúrjuk csak tovább a hármasegységű dallamot:*

6. *megvígasztalta Ruth szívét*

7. *körötte nem volt más csak idegen vadon*

7. *s a honvágy*

6. *könnyei*

7. *át a honvágy*

6. *s eltűnt honvágyaim*

6. *mikor bús könnyeim*

– és csak múltak az órák, és csak rágtam az öklöm, és nem ment, a megfogalmazáshoz csak nem közeledtem, de aztán lassan alakulni kezdett:

6. *megbékítette Ruth szívét, mit mardosott a kín*

6. *kit úgy gyötört*

6. *elfogott*

6. *ha tépdeste őt*

6. *ha marta*

6. *Megbékítette Ruth szívét, ha tépte őt a kín* — no jó, de mi lesz a honvágygal? A hontalan szó is többször felmerült már bennem, már próbálkoztam vele. A rozsföld úgyis csak rím a Keats-i szakaszban, s bár fontos, de valószínűleg nem életbevágó. Volna ugyan egy megoldás:

5. *a rozs között ez volt talán a dal*, de nagyon sutának éreztem, és letettem róla. Aztán egyre inkább a honvágy kifejezése okozott gondot, az foglalkoztatott, mely talán a leglényegesebb a három sorban. S ráadásul a fájdalomnak is kell szerepelnie, nem kilógva a „tájakon” rím miatt, hanem mert ez jobb, mindeképpen, mint a zeneietlen „idegen vadon”. Mert mit lehet csinálni ezzel a vadonnal? Csak alany lehet, tehát ő nézhetné a honvágyas Ruthot. Így azonban annyi minden felborult volna, hogy elvettem, és most már ragaszkodtam a „fájdalom”-hoz.

7. *a hontalant* *fájdalom*

7. *tépő*

7. *kínzó*

7. *emésztő*

7. *megkínzó*

7. *meggyötrő*

7. az új világba tért

7. hazába

7. az új hazájú hontalant meggyötrő fájdalom

már csak az ötödik sor vége volt hátra:

5. ez volt talán, ez volt a dal mely oly hamar

És most jött a versszak végső összeolvasása. Minden változatot többször eldúoltam hangosan, s végül is így állítottam össze a strófát:

1. Reád nem vár sosem halál, örök-dalú madár!
2. nem öl meg semmilyen jövő és semmilyen közöny,
3. hisz hány paraszt és hány bolond király hallotta már
4. éjféli édes éneked a messzetűnt időn —
5. ez volt talán, ez volt, tudom, a dal, mely oly hamar
6. megbékítette Ruth szívét, ha tépte őt a kín:
7. az új hazájú hontalant meggyötrő fájdalom —
8. ez volt a bűvös-mérgű dal,
9. mely vészthozón szállt tengerek veszélyes habjain
10. kék tündérkastélyok felől, rég-eltűnt tájakon.

Így fogtam fel, így éltem át és így fogalmaztam meg magyarázatra újra ezt a versszakot. Hogy hogyan hangzik, nem az én feladatom eldönteni. És azt sem, hogy mennyire közelíti meg a Keats-i zenét és áradást. Nem az én ítéletem a döntő, döntősen az olvasó. Éppen azért idemácsolom Tóth Árpád fordításában is:

1. Te nem halálra lettél és irigy
2. idő rád nem tipor, örök madár!
3. Éji dalod mondhatlan rég sír így:
4. hány császár s bús bohóc hallotta már!
5. Óh, épp ez a dal járta át talán
6. A Ruth szívét, állván az idegen
7. rozs közt, mikor siró honvágya fáj!
8. S mély vizek nyílt falán
9. Az örvénylő óceán-üvegen
10. talán e hang tár tűnt tündéri tájt!

Egyetlen versszak világra kínládásáról számoltam csak be, mert hiszen így készült, így készül valamennyi. S ezek csak a lefirkantott, lejegyzett változatok. A támpontok, nehogy a teremtláz nagyon elvigyen a megoldandótól. Száz és ezer más szó is felcikázott bennem, átsiklott gyújtópontomon, de halva születtek, nem tartoztak eleve a vershez, s azért azonnal kiszűrtem őket. Hogy mi ez az alkotás közben felmerülő, ellenőrző, szinte bíráló, zsüriző érzék? — nem tudok hirtelen jobb kifejezést rá: ez a mágikus ösztön, a vers lelke — vagy ahogy a *Játékos Ifjúság* című versemben írtam: a versmondó —, mely minden nehézséget legyőzve, megoldva, megbont-hatatlan, szilárd verssé bűvöli a másképp oly ingatag szavak halmazát. Ösztön, mely úgy vezeti a költőt a szavak útvesztői között, mint a vakot benső egyensúlya az utca forgatagában. S mert mágikus ez az ösztön, éppen ezért nehéz is számot adni róla a feleszmélés, a valóradöbbenés után. Kicsit olyan a mágikus ösztön állapota, mint a szerelem végső pillanata — melyet ember még le nem írt, legfeljebb csak sejtetett —, alapjainkban ráz meg a gyönyör, s mindkettőt fáradtság, levertség kíséri hosszasan.

A költő művei keletkezését illetően csak ritkán őszinte, s a legtöbbször nem is lehet az. Számolni kell mindig az olvasó kis kiábrándultságával — ha őszinte akar lenni —, mert hiszen az olvasó nem keresztretjényszerű megoldást, kiszámított sakkfeladványt vár, hanem száguldó, perzselő Révületet, Ihletet, az Alkotás Szent Lázát, s egyéb ilyen csodabogár dolgokat, melyek vannak ugyan, de magukban még nem oldják meg a rendkívüli nehézségeket. A mérnöknek is hiába vannak vasbetonjai, szögei, hegesztőlámpái és egyéb fittyfenéi, a híd mégiscsak meg kell szerkesztenie, nem áll össze csak úgy mirnix-dirnix, magától. És ez vonatkozik, átvitt értelemben, a költészetre is.

Elmondtam egy versszak történetét, mert még — ami szóval megközelíthető volt benne — frissen él emlékezetemben. S talán azok, akik a költői alkotás születésének minden mozzanatát nyomon szeretik követni, egy villanásnyira be-

pillanthattak e kisdéd vallomással egy költő boszorkánykonyhájába, vagy ha jobban tetszik: a költői agy titkos tégelyébe — s mindezt annak köszönhetik, hogy már nem vagyok irigy, mint húszéves koromban voltam: tessék a toll, átadom —, aki csak akarja, csinálja utánam!

VÉGH GYÖRGY

FRANCZIA TÜKÖR

„Hogy egy nemzetnek jó-e, rossz-e a hírneve, s milyen mértékben, s miért jó vagy rossz, azt az első pillanatban megnyugtatóan és felelősséggel majdnem olyan bajos megállapítani, mint az egyénét” — írta Illyés Gyula emlékezetes és roppant vihart kavart *Hírünk a világban* című cikkének második részében, 1943-ban. A múlt században rólunk alkotott képet, amelyet a kötet* kíván tükrözni, éppen ilyen nehéz fölmérni. Akkor még nem divott Franciaországban a mára már szinte burjánzó közvéleménykutatás: egyetlen kérdezőbiztos sem tette fel a kérdést (egyébként ma sem . . .): „Mi a véleménye Magyarországról és a magyarokról?”. Az a „francia tükör”, amely a kötetből az olvasó elé tárul, nem „pillanatnyi” felmérés, hanem sokéves kutatás eredménye, melyet kiváló elődeink kezdtek el, és amelynek természetesen — az anyag bősége folytán — mi sem tudtunk teljesen a végére járni, vagyis végleg lezárni. Reméljük azonban, hogy ez a sokfényű tükör jelentős lépéssel viszi előre azt, amit Balogh József parancsoló szükségnek mondott az említett *Hírünk a világban* vitában:

„A nemzeti önismeret egyik fontos, nélkülözhetetlen forrása a külföld vélekedése — országunknak és népének, múltjuknak és jelenüknek leírása, méltatása s elemzése, bírálata vagy rágalma, arcképe vagy torzképe”.

Nagy francia barátunk, Ch.-L. Chassin, Michelet kitűnő tanítványa, így kesergett *Magyarország géniusza és küldetése*

* A Magvető Kiadónál futó Magyar Hírmondó sorozat *Francia Tükör* (Válogatás a 19. sz. magyar vonatkozású francia irodalmából) c. kötetéről van szó.

című szép könyvének patetikus előszavában (1856): „Nekünk, franciáknak, be kell vallanunk, hogy túlságosan önzők vagyunk. Olykor gondolnunk kellene rá, hogy az emberiség népek összessége, s mi ennek csupán egyetlen része vagyunk”, és „siralmas tudatlanság”-ról szól hazánkat illetően. Ami az önzést illeti, Köpeczi Béla is megállapította „*Illyés és Franciaország*” című cikkében (Kortárs, 1983. 1008.):

„Nyugat Magyarország iránt sohasem önmagáért érdeklődött, hanem az európai, esetleg kelet-európai folyamatoktól függően. A legtöbbet a magyarokról Európa a XVI. és XVII. században tudott, mégpedig a törökökkel folytatott háborúk miatt. A kép abban az időben is ellentmondásos volt, főleg az érdekektől meghatározottan.”

Az Illyés elkeseredettségéhez hasonló hangok — bár korábban nem hallatszottak olyan mértékben, mint 1943-ban —, nem voltak előzmények nélkül, hiszen Hugó Károly, a múlt század derekán Párizsban élő különc magyar — francia író, beszámolva a Lamartine színe elé járuló magyar küldöttség fogadtatásáról, így írt a *Pesti Divatlap*ban:

„Mindenkor bántott engem, hogy itt a magyarokat nem ismerik, sőt, ami rosszabb, egészen félreismerik, s az osztrákokkal zavarják össze”.

Pedig ekkorra már sok minden történt, ami ismertebbé tehetné volna népünket és kedvezőbbé a képet. Például az enciklopédisták hazai hatása, a bécsi testőrírók „franciássága”. Erről azonban még a személyükben illetékesek is alig vettek tudomást (Voltaire és Rousseau), s arról sem tudunk, hogy a francia forradalom eszméinek véres valósággá vált következményeiről egyáltalán beszámoltak volna. (Martino-vicsék vértanúságáról csak évtizedek múltán emlékezett meg — igaz, megható emelkedettséggel — Auguste de Gérando.) A század elejéről van egy szerencsés „fölmérés”: S. Bellanger írása, amely *A Magyar* címmel jelent meg a Párizsban élő idegeneknek szentelt antológiában. Cikkében roppant derűlátó hangot üt meg:

„Ki ne tudná, hol fekszik Árpád és Korvin Mátyás bátor gyermekeinek hazája? (. . .) Manapság nem épp oly ismerős-e nekünk Magyarország, mint hogyha valamennyien keresztül-kasul bejártuk volna?”

Az üzletemberből lett orientalista, ki valóban járt hazánkban, alaposan elvetette a sulykot, amit jóindulata magyaráz: „A magyar katonának születik és bátornak, mint ahogyan Tizián festőnek született, Haydn József muzikusnak, Michelangelo szobrásznak”, és írásában még Sobrit is dicsőíti (rőla egyébként 1839-ben megjelent Carlowitz bárónő könyve és színdarabot is írtak tetteiről), s azzal zárja, hogy „a magyar mindig egyike volt a legkeresettebb vendégeknek. Magatartása kifogástalan és szerénységével csak jósága vetekszik”. Hódoló szavait némileg lerontja, hogy kritikátlanul idéz egy másik franciát, aki „szép szláv fajnak” mondja a magyart. Ez a tévedés mellesleg végigvonul (és ma is megvan . . .) a franciák „magyarismeretén”: Pulszky Ferenc is megjegyezte, hogy Bastide külügyminiszter szerint a „magyarok, úgy mint a lengyelek, igen erős katolikusok, s a szlávok közt a legkifejlettebb nemzet”. Szintén Pulszky számol be róla, hogy Teleki László felkeresett egy bizonyos L’Herbette nevű képviselőt, aki állítólag jól ismerte a magyar viszonyokat, de ez a „szakértő” „úgy tudta, hogy Erdély Törökországhoz tartozik”. De kik is lehettek Bellanger dicséretét kiérdemlő hazánkfiai? Aligha azok a munkások, akik már a század első évtizedeiben szép számmal éltek ott, és akik később egyletbe tömörültek, kiadták a *Tárogató* című kéziratot lapjukat. A francia orientalista inkább főurainkra gondolhatott, akik ebben a „valódi Babylonban” jártak, mint Jósika (1815), s akik megcsodálták ezt az „igazán tündérvárost”, mint Wesselényi (1828), mint Eötvös József, aki „egy világnak” mondta Párizst (1836), ahol Hugóval is megismerkedett, vagy azokra a radikális ifjakra célzott, akik — mint Tessedik Ferenc, Bölöni Farkas Sándor, Szemere Bertalan, Irinyi József, Tóth Lőrinc, Táncsis Mihály, Garay Antal, Dobsa Lajos — rajongva beszéltek és írtak a francia fővárosról, amely Irinyi szerint „hona a mindennemű bűbájnak”.

Így érkezünk el a század kiemelkedő magyar eseményeihez, a szabadságharchoz:

Örömjaj támadt most Magyarországon,
Melynek repül hirt az egész világon.

Így énekelt Debrecenben egy lelkes, ámbár nevenincs poéta. Az egész világban természetesen benne volt Frankhon is, hiszen 1848 februárjában Párizsban pattant ki a „népek tavaszának” szikrája. Amint Eckhardt megállapította:

„A magyarság külföldi hírnevének fénykora a szabadságharc volt. Ennek megfelelően alakult a magyar ember képe is, nemes, rokonszenves vonások rakódtak rá, és ez egyszer Európa legnagyobb része is úgy látta a magyart, mint maga a magyar nemzet.”

Ám a tudós professzor óvatosan hozzátette:

„Persze csak liberális, szabadságmozgalmakért lelkesedő európai közvéleményről beszélhetünk itt, amely a magyar honvédet diadalmas harcban a szabadság bajnokának és bukásában a zsarnok és reakciós Ausztria áldozatának tekintette.”

Ezek a rajongó liberálisok azonban elég hathatósan visszhangozták az eseményeket, elég súllyal kommentálták a magyar bajnokok tetteit, semhogy igaza lett volna a kesergő Illyésnek: „Negyvennyolc csak nekünk fénylik”, meg hogy „A kis világosságot, amelyet egy-két résen át negyvennyolc lökött Európa felé, a kiegyezés gyorsan elnyomta”. E kötet szerkesztőjének végtelen fájdalma, hogy nagy barátja, kinek véleményeit és elgondolásait oly sokszor osztotta, nem érthette meg e „Tűkör” megjelenését, amely bizonyára meggyőzte volna, hogy nem csak „nekünk fénylett”, nem „kis világosság” volt, és nem is hunyt ki a láng a kiegyezés után, sőt még csak azután jött el a híres „aranykor” . . . Hogy ez a „hírünk a világban” mérlegelés milyen alanyi, azt az 1943-as szellemi párbaj másik jeles csatározójának a kijelentése is igazolja. Keresztury Dezső ugyanis azt írta, hogy „ez a felületi kép a németeknél inkább a rokonszenv, a franciáknál inkább az ellenszenv fényeit sugározza . . .”. Mi nem próbáljuk patika-

mérlegre tenni a német s a francia visszhangot, már csak azért sem, mert nem nagyon hiszünk az effajta mérlegelésben. Annál kevésbé, mert sok kitűnő francia barátunk átvette (javarészt Kertbeny közvetítésével) a németek pozitív írásait (például Taillandier vagy Thalès Bernard). Más kérdés persze a történelmi-politikai döntések területe. Itt valóban van okunk a kesergésre! Chassin írta néhány évvel az események után:

„Még maga Franciaország is vajmi keveset törődött azzal a nemzettel, amely ott Keleten újjászületett. Nem ismerte fel, hogy a magyar szabadság diadala a forradalom diadala, amely *par excellence* francia ügy. Nem ismerte fel testvérét ott távol, a cári Oroszország kapujában, az Iszlámba temetkezett Ázsia peremén, a múltnak emez ósdi csökevénye, eme erkölcstelen ötvözete közepett, amelyet osztrák monarchiának neveznek (. . .) 1789 Franciaországa (. . .) eltúrte és még a szavát sem emelte fel! Méltatlan, politikátlan, végzetes cserbenhagyás . . .”

És Maurice Agulhon mai francia történész írja:

„A negyvennyolcasok külpolitikája nagylelkű, tékozló és zavaros volt, mint egész politikájuk.”

Ennek ellenére Chassin megállapítása is némi kiigazításra szorul: nem a szavakkal volt baj, hanem a tettekkel, hiszen Lamartine, aki, ugye, ekkor nem csak költőként szerepelt, hanem elsősorban külügyérként, igazán nagyon szépen szólott a Hugó–Dobsa-féle deputációhoz 1848. március 15-én és Teleki Lászlót még Cavaignac tábornok is biztosította rokonszenvéről, a képviselők pedig (Flocon, 1849. május 12-én; Sarrans, Ledru-Rollin, Crémieux, Thiers, Barrot, Molé május 21-én; Mangin június 28-án) egymás után ostromolták interpellációikkal a kormányt a magyarok érdekében, tiltakozva a cári intervenció ellen, de – amikor ügyünk már veszendőben volt – eme utóbbi vitán Tocqueville, az új külügyér, a liberalizmus és a demokrácia később valósággal istenített képviselője, már nem is válaszolt az interpellációra. . . . És ami a forradalmárokat, a legodaadóbb népbárátokat illeti, róluk Tóth Béla megállapítja: az ő sajtójuk és irodal-

muk „politikai hevülékenységnél fogva a legfogékonyabb megérzést és legtaposabb lelkesedést mutatta mindennel szemben (*sic*), ami Európa népeinek színpadán a francia eszmék tűzcsóváinak visszfényével gyönyörködtetett”, de azt is megjegyzi: „az elégedetlenkedők óvatosan mindig külügyi események kapcsán intézik támadásaikat a kormányzat ellen, s a lengyel felszabadítás, a római herce-hurca vagy az orosz intervenciója Magyarországon csupán faltörő kosként használt ürügyek arra, hogy az általuk ütött réseken keresztül a saját reformköveteléseiket juttassák közelebb a célhoz”. Ürügy vagy nem ürügy, ki lát a lelkek mélyébe? Tény viszont – amint Tóth Béla is megállapítja –, hogy a párizsi demokraták „leplezetlen sóvárgással” várták a magyar diadalhíreket, s ez szinte önáltatássá fajult: Proudhon lapja olyanokat írt, hogy „a császáriak fegyverszünetért könyörögnek”, s felszólította a magyarokat: ne engedjenek, vonuljanak be Bécsbe, foglalják el Prágát meg Velencét és szabadítsák fel az egész Nyugatot! Álmaik készpénznek véve, a *La Tribune des Peuples* büszkén jelentette, hogy május 4-én Dembiński bevonult az osztrák fővárosba! Ám a mérsékeltebb sajtó is, élén a *Le National* meg a *La Réforme* című napilappal, a dicőítő szavak és biztató zengedelmek egész lavináját zúdította a honvédekre, ugyanakkor, amidőn a köztársasági kormány diplomatái, akiknek „túlnyomó többsége monarchista érzelmű politikusokból állt” (amint Kovács Endre megállapította, s mint később is oly sokszor a francia történelem során, beleértve a Népfrontot és a felszabadulás utáni időket . . .), tétlenül nézték a magyarok elvérzését, Guizot pedig azt tanácsolta Londonban Szalay Lászlónak, hogy idejében kössenek békét Ausztriával, mert egyre fenyegetőbb az orosz intervenció. Ugyancsak Kovács mondja ki az igazságot Lamartine, Bastide, Drouyn de Lhyuis, Tocqueville külpolitikájáról:

„a magyar forradalom megsegítésének elmaradása nem személyi gyengeségekkel, hanem a francia burzsoázia következetes magatartásával magyarázható”.

Igazán nem kívánjuk menteni sem a polgárságot, sem politikusait vagy sajtóját, de az igazság kedvéért meg kell mondanunk, hogy mindenkit megzavart a monarchia mozaikja, a nemzetiségi kérdés végtelen bonyolult volta. Párizs már akkor is roppant vásári tülekedés fóruma volt, ahol rengeteg menekült ágált, és minden áron ki akarta sajátítani a franciák – lehetőleg tettekre kész – rokonszenvét. Ezt tették az olaszok, és így cselekedett a legnépesebb idegen kolónia, a lengyel, amely a legnagyobb szimpátiának örvendett, s természetesen ezen dolgoztak az ügyes románok is. És minden emigráción belül megvolt a politikai árnyalatok minden színe. Képzeltethetjük, hogy a szegény francia polgár, akiről tudjuk – saját szállóigéje szerint –, hogy „olyan úr, aki kitüntetést visel és nem ismeri a földrajzot”, szóval szinte csak szánhatjuk: hogyan kapkodhatta a fejét: Czartoryski herceg ide rángatta, Teleki gróf oda húzta, Ghicáék meg Bratianuék pedig amoda... Mindegyiknek volt egy-egy rossz szava a másikról, de sajnos – az emigrációk természete szerint – a frakciók és szekták egymásra is kígyót-békát kiáltottak (gondoljunk csak Szemere Kossuth-ellenes kifakadásaira). Különösen erős volt a pánszláv propaganda, mely kezdetben sok későbbi nagy barátunkat is megtévesztette (Hugo). Nem mindenki látott olyan tisztán, mint Engels, aki már 1849 januárjában le-
szögezte:

„A pánszlávizmus alaptendenciáját tekintve, Ausztria forradalmi elemei ellen irányul, s ezért eleve reakciós.” (Vö.: „Karl Marx, Friedrich Engels: *A magyar szabadságharcról*”. Kossuth Könyvkiadó, 1982.)

Tegyük ehhez hozzá Kovács Endre megállapítását: „A francia baloldal lapjai még 1848 őszén is jobbra a délszláv nemzeti mozgalom hőseit tisztelik Jelačićban”, pedig Engels imént idézett cikkében erről azt mondta:

„A délszlávok reakciós jellege (...) már 1848 előtt világosan megnyilvánult. Az 1848-as év ezt nyíltan napfénybe hozta.”

A cári beavatkozásig a pánszlávista propaganda szinte korlátlanul uralta a közvéleményt. A szláv egyesületek és a

La Pologne meg az *Orient européen* című lapok hevesen ostromozták a *magyarisationt*, a nemzetiségek elnyomását, s ez a helyzet csak az intervenció után változott meg, amikor a korábban szlávbarát franciák is megrendültek, és például Tocqueville ezt írta naplójába:

„Sajnálattal és félelemmel láttuk, ami Magyarországon történt. Ennek a szerencsétlen népnek a bajai rokonszenvünket váltották ki. Az orosz intervenció nem nyerte meg tetszésünket.”

Ekkor már a jobboldali sajtó (elsősorban a *Le Journal des Débats* napilap meg a *Revue des Deux Mondes* folyóirat is) némi rokonszenvet mutat a magyarok iránt, a baloldal pedig lényegében ugyanúgy vélekedik, mint Engels:

„az oroszok erdélyi betörése a leggyalázatosabb árulás, a nemzetközi jog legaljasabb megszegése, mely valaha is előfordult a történelemben”.

Nemsokára pedig bekövetkezett Világos, amelyet a haladó sajtó eleinte nem is akart elhinni, tudomásul venni. Ezzel szemben a maradiak egyik szószólója, A. Balleydier történész, 1853-as nagy összefoglaló munkájában üdvözlí a „hős” Ferenc Józsefet, és a jog diadalának minősíti a magyarok bukását, akiknek az ügye a „főúri hűbériséget” képviselte. Azok az írók és költők viszont, akik lelkesedtek a szabadságharc ügyéért, a munkásköltő Pierre Dupont, a népszerű regényíró Clémence Robert és társaik, őszintén siratták a vereséget, a nagy Hugo pedig megírta *Európa térképét*, a „népek tavaszára” beköszöntött baljós ősze eme csodálatos gyászénekét. Ám a szabadságharc fénye még évtizedek után is föl-fölragyogott, és tovább világított Verne, Claretie, Julia és társaik regényeiben. Nagy barátaink, Hugo, Michelet, Quinet, nem hagytak bennünket cserben, s életük végéig ápolták személyes kapcsolataikat kiváló emigránsainkkal. Ami Hugót illeti, itt nincs hely ezt a több évtizedes kapcsolatot felmérni. Ezt kezdetben – mint Sipos Lajos fölvezolta *A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban* című becses értekezésében (1929) – szintén a tájékozatlan

tartózkodás jellemezte, de csakhamar kitartó és meleg barátsággá nemesült, amelyről beszédesen tanúskodik kötetünk *Magyarországot szemfedő takarja* című összeállítás, mely itt mutatja meg először a maga teljességében a költő 1849 őszétől 1855 őzéig tett nyilatkozatainak tükrében a magyar szabadságért való lelkesedését. Ami pedig Michelet baráti megnyilvánulásait illeti, ismét nincs terünk részletezni azt az őszinte lelkesedést, amelyet még fő művében, a francia forradalomról írt örökbecsű munkájában is kifejezésre juttatott egy híres jegyzetben, ahol terjedelmesen emlékeztet 48 „dunai hőseire”, s tegyük hozzá, hogy a hatalmas munkát elemezve, Hugo lapja, a *L'Événement*, ezt az egyetlen jegyzetet idézi szóról szóra 1850 februárjában.

Nem lehet a szabadságharc visszhangjáról szólni Kossuth említése nélkül. „Kossuth és a franciák” akár több száz oldalas külön könyvnek a tárgya is lehetne, hiszen a század derekától a végéig több ezerszer leírták (még hozzá – kivételesen – helyesen!) a nevét lapok, röpiratok, könyvek, például amikor 1851 őszén Marseille-ben partra szállt, országos gyűjtéssel emlékérmeket verettek annak a férfiúnak a tiszteletére, kit Engels így méltatott már többször idézett cikkében:

„Hosszú idő óta először találkozunk egy valóban forradalmi jellemmel, egy olyan férfúval, aki népe nevében fel meri venni az élethalálharc kesztyűjét, aki nemzete számára Danton és Carnot egy személyben”.

Népszerűségének illusztrálására Illyés fölhozza, hogy a legkülönb Baudelaire-kötet előszó írója a *Ha az Ég bezárja szavamra fülét, szóljon a Pokol!* Kossuth-idézetet vette be szövegébe, mert „a legnagyobb francia költő legnagyobb mondanóját prózában legjobban Kossuth szavával tudta (. . .) kifejezni”. A korabeli *Match*, a legnagyobb képes hetilap (*L'Illustration*) az említett marseille-i partraszállás után valóssággal Kossuth-különszámot adott ki, melyet egy szép lovas metszet díszített, s ezt még szójátékkal is kommentálta:

„*L'Illustration* devait ouvrir son musée à l'image de l'illustre Kossuth, puisque son nom se trouve aujourd'hui dans toutes les bouches”.

Egy francia önkéntes, F. Poisson, Kossuthnak ajánlja hosszú ódáját s a kötet címnegyedében kinyomtatja annak az aláírását, akiről így verselt: „Alakod virtus és szellem fényében állt ott!” Dupont pedig megírta a francia Kossuth-nótát, amelyben így biztatta Magyarhont: „még él Kossuth, s veled marad!” És még az a dicsőség is osztályrészül jut neki, hogy egy regénycímbe szerepelhetett (Cl. Robert). Egyébként, ami a magyar tárgyú regényeket illeti, „Janine” neki ajánlotta az *Éljent*, amelyben természetesen éppúgy jelen van, mint Julia vagy Claretie regényében, s Verne is megemlíti „a nemes szívű magyar hazafit” a *Sándor Mátyás*ban. Az magától értetődő, hogy a történelmi munkákban mindenütt foglalkoznak kimagasló személyével: F. Martin és Chassin oldalakat szentel méltatásának. Természetesen hallatszanak tartózkodó hangok, és akad becsmélés is. H. Desprez a *Revue des Deux Mondes* hasábjain felállítva a szabadságharc mérlegét és Görgeyt magasztalva kijelenti: a „szépszavú szónok meghátrált a fájdalmas szükségyszerűség előtt, hogy beismerje örülségét”; a *Le Journal des Débats* demagógnak mondja, a bonapartista *La Patrie* pedig a „szabadság sarlájának”.

Kossuth után a XIX. század Franciaországában Petőfi a legtöbbször emlegetett magyar, akit többek közt Chassin és Taillandier fordít és méltat, akihez Th. Bernard és F. Coppée ír ódát. Emlékét mártírkoszorú védte, s még a legreakciósabbak sem merték ledemagógozni. Míg azonban Kossuth több regényben szerepel (olykor olyan fura ferdülésekkel, mint Cl. Robert asszony nál), tudomásunk szerint költőnk csak az *Éljen*ben lép színre. Sok francia megérezte nagyságát a sápadt fordítások ellenére is, s Taillandier véleménye, melyet a konzervatív *Revue des Deux Mondes* hasábjain 1860-ban közölt nagy tanulmányának a végén fejez ki, az egész század jeles franciáinak a felfogását tükrözte:

„... a szerelem, a haza és a szabadság dalnoka volt: ott a helye a XIX. századi ihletett líra mesterei közt (...) Mindörökké bevészte nevét egy ragyogó korszak történetébe”.

A század nagy magyarjai közt a „francia tükör” név szerint, illetve működésüket hosszabban méltatva már csak Széchenyi, Teleki és Deák szerepét veri vissza megfelelő fénnel, amiről Taillandier, Laveleye és Sayous írásai tanúskodnak. Laveleye, a neves protestáns közgazdász és akadémikus, így dicsőítette Deákot:

„Ha keresem, kihez hasonlíthatom őt, nem találok senkit, annyira vegyülve van benne az antik nagyság a polgári egyszerűséggel. Anélkül, hogy teljes párhuzamot lehetne felállítani, önkéntelenül Washingtonra, vagy az angol forradalom parlamenti nagyságaira gondolunk.”

Amint már céloztunk rá, a szabadságharc fényei 1880 körül újra fellángoltak. De mi történt közben? Az ötvenes években kezdte meg magyar tárgyú történelmi munkásságát Amédée Thierry (1797 – 1873), Attila historikusa, ki főleg a *Revue des Deux Mondes* hasábjain publikált. Ez a konzervatív-liberális orgánus állandóan napirenden tartotta a magyar történelem és irodalom ügyeit, s egyaránt helyt adott Taillandier magyarbarát, Sayous higgadtan tárgyilagos írásainak vagy az olyan ellenséges dolgozatoknak, mint a Blaze de Bury házaspáré. A hatvanas évek végén majdnem minden emigráns hazatért, s így részben megszűnt a személyes buzdítás, mely oly hatásosnak bizonyult hosszú éveken át, kivált Teleki Emma fáradhatatlan szorgalma, kitűnő kapcsolatai és ügyes szalontevékenysége révén, bár a század végéig jelen volt Párizs porondján nemeskéri Kiss ezredes, aki francia házassága, Thouvenel külügyminiszterrel való jó viszonya révén, szintén sokat segített és eredményesen vetette latba összekötéseit éppúgy, mint a kitűnő kapcsolatokkal bíró és idejét részben francia földön (főleg Nizzában) töltő Türr tábornok. Az ötvenes-hatvanas években azonban azok a franciák ápolták a leglelkesebben magyar elvbarátaikkal a kapcsolatot, akik a bonapartista államcsíny után maguk is számkivetetteké váltak: Jersey és Guernesey lett ekkor „a száműzöttek Mekkája” (Supka Géza), ahol – amint az ottani kolónia legelkötelezettebb tagja, Teleki Sándor írta – „szabad föl-

dön szabad emberek valánk”. Itt adták ki a *L’Homme* című lapot, amelynek külpolitikai rovatát a „vad gróf” szerkesztette, és amely természetesen Kossuth dicsőségét zengte. Így tehát voltak magyarbarátok a Csatorna-szigetekre menekült franciák közt csakúgy, mint Párizsban, ahol Kossuthot és Türrt maga III. Napóleon is fogadta. Elég paradox helyzet volt ez, hiszen a császár magyar tárgyalófeleit az az Hugo dicsőítette, ki közben oly dörgedelmes történelmi *fenyítés*-ben részesítette „kis Napóleon” . . . Tudjuk persze, hogy az ügy érdekében Kossuth (és ez Teleki Lászlóra is áll) még az ördöggel is hajlandó volt cimborálni. Ám, ami a tetteket illeti, a köztársasági Lamartine és a monarchista Bonaparte közt nem nagyon volt különbség: biztatásaikat és ígéreteiket mindig alárendelték a francia államérdeknek (vagy annak, amit *raison d’État*-nak véltek . . .), de így volt ez már a Napkirály idejében is Rákóczi-val. Igaz, amikor meg a franciák szerették volna a Béccsel kiegyezett Magyarországot megnyerni szövetségesnek, Andrássy Gyula, a *beau pendu*, ahogyan a párizsi szalonokban nevezték az *in effigie* felakasztott rebellis grófot, elzárkózott a puhatolódzások elől. A francia – magyar – osztrák szövetség nem jött létre, „kis Napóleon” csúfos vereséget szenvedett. A Kommün leverése nyomán (amelyben Frankel, Györök és még néhány magyar bátran vett részt, de róluk a franciák nem is tudták, hogy honnan származnak . . .) megszületett III. Köztársasággal is köthetett volna Andrássy szövetséget a berlini kongresszus után, de a magyar vezetés inkább a német szövetséget választotta. Erről írta Sötér István:

„Nem kétséges, hogy Magyarország több mint félszázados sorsa a francia szövetség lehetőségén múlt, s Andrássy ugyanoly tragikus módon választotta a ránk nézve végzetes utat, mint középkorvégi elődei és századunkbeli utódai.”

Ám míg a nagypolitikában az osztályérdekek döntöttek, és nemzeteinket elválasztotta a „tragikus” germán orientáció, a liberális magyar ellenzék és a szabadelvű francia értelmiség közt mégis létrejött egyfajta „félhivatalos” szövetség, amely

1879 és 1889 között megteremtette azt a bizonyos „aranykort”. Ez az időszak Hugo égisze alatt, s olyan nagyhírű franciák tevékeny közreműködésével, mint a csatornaépítő Lesseps, három nagy küldöttség utazásához vezetett. A szegedi árvízkárosultakat megsegítő franciák – elsősorban Madame Adam – akciója tette lehetővé az első deputáció fogadását Párizsban 1883-ban. A 142 tagú magyar küldöttség, Pulszkyval az élén, még tudott tisztelegni az agg Hugónál, aki könnyezve emlékezett a száműzetés régi szép idejére és „testvérei”-nek nevezte a magyarokat. Így állhatott elő ismét az az ellentmondásos helyzet, hogy a két különböző szövetségi rendszerhez tartozó állam sok-sok vezető polgára egymást dicsőítette, hogy a francia 24. gyalogezred zenekara a Rákóczi-indulót játszotta, s a delegáció vezetőit Grévy köztársasági elnök és Ferry kormányfő is fogadta. Megváltoztatták-e ezek a fényes ünnepségek, fogadások, díszebédek, pohárköszöntők a magyarságról alkotott képet? Nem nagyon, sőt – ha hihetünk a *Vasárnapi Újságnak* – „a nagy francia közönség előtt mi jóformán nem is létezőnk”. Ezt abban a vezércikkben olvashatjuk, amely már a következő deputációt köszönti, azt amely 1885-ben, az előbbi látogatást viszonzandó, utazott Budapestre az Országos Kiállításra, Lesseps vezetésével, Coppée, Massenet, Delibes és még vagy harminc közéleti személyiség részvételével. Diadalútjuk sikere minden képzeletet felülmúlt, zuhatagos bőséggel ömlöttek a szónoklatok, de végül is a *Le Figaro* bécsi tudósítója ezt a mérleget állította fel a kirándulásról, amelynek tartama alatt a magyar – francia barátságot üdvözlő cikkek tucatszámra jelentek meg a párizsi sajtóban és amely útról több brosúra is beszámolt:

„A magyarok miközben Franciaországot ünneplik, Németországgal tárgyalnak, s a *Marseillaise*-t énekelve fogják megszerkeszteni az osztrák–német szövetség paragrafusait”.

Az „aranykor” harmadik nagy küldöttsége 1889-ben utazott ki, vagyis a nagy forradalom centenáriuma alkalmából,

a párizsi Világkiállításra. Minden idők legnagyobb magyar – francia deputációja volt ez: 850 franciarajongó hazánkfia kelt útra, hogy Turinon át, ahol a 88 éves Kossuth fogadta őket, Párizsba látogasson. Ebből a vizitből viszont magyar könyv született: Dolinay Gyula számolt be az útról azon frissiben. Az előző esztendőre esik e kornak az egyik legfontosabb magyar – francia kulturális eseménye: Justh Zsigmond párizsi szalon-ügynökösködése, amelyről az egyik legérdekesebb magyar írói naplóban számolt be. Justh kapcsolatai a legmagasabb szellemi szinten szövődtek, s valóban a kor nagy francia íróit, költőit, művészeit látogatta, barátságot kötött Sarah Bernhardt-on kívül (aki szeretett volna egy Justh írta magyar tárgyú drámában föllépni), Melchior de Polignackal, az egyik legnagyobb főúri família (Károlyi-rokonság!) tagjával, aki később kiadta a *Poésies magyaras* antológiát (1896), és aki lefordította a *Puszták könyvét* (1892). Meglepő volt-e a *Vasárnapi Ujság* keserű megállapítása? Hiába utaztak a küldöttségek, hiába szerepeltek kiválóan a Lisztek, a Munkácsy, a Madarászok, a Paál Lászlók; hasztalan működött a *Grande Française*, ahogyan a száz évet megért Adamné asszonyt becérték? Eredménytelen maradt azoknak a buzgó magyaroknak a tevékenysége, akik – mint Grisza Ágost, Zichy Mihály, Alvinczy Sándor, Glaser Emmanuel, Horn Ede, Arányi Miksa, Szemere Attila, Dr. Gruby Dávid, Sasvári Ármin, Sonnenfeld Zsigmond, Pázmándy Dénes, Borostyáni Nándor és Rimbaud magyar eredetű barátja, Paul Demeny –, a helyszínen képviselték nemzetünket? Minden az arányokon múlik: Justhot több tucat finom esztéta ismerte, Munkácsy szalonját még a vezető államférfiak (Gambetta!) is felkeresték, nemeskéri Kiss Miklós és leánya, valamint az új De Gérando-Teleki nemzedék (Emma két gyermeke) fáradhatatlanul ügyködött hírnevünk öregbítésén, de ennek ellenére az átlagfrancia csak a csikós romantikáig jutott el, ha egyáltalán eljutott, mert a franciák többsége meg sem különböztette a magyart az osztráktól (beleértve a hivatalos köröket és a statisztikusokat), vagy

– ami még szörnyűbb, de sajnos, ami később két világháború során ismét időszerű lett – egyszerűen minket is (Kuncz Aladárt és Gyergyait is!) a *boche*-ok közé sorolt. „A franciák nagy tömegei szemében Magyarország még ma is Ausztria tartománya, melynek ügyeit Bécsben intézik, nem pedig Budapesten” – írta 1891-ben Raoul Chélar *La Hongrie contemporaine* című jól dokumentált, az egész akkori magyar valóságot (földrajz, társadalom, művelődés) bemutató művében, s hozzátette:

„A magyarokat, az ázsiai fajok egyetlen képviselőit a civilizált Európában, összekeverik a németekkel, sőt még a szlávokkal is...”.

Az „aranykor” csillogása tehát hamar megfakult, kihunytak a délibábos fények, s a korszakot legjobban ismerő Lelkes István is kénytelen „*A magyar–francia barátság aranykora, 1879–1889*” című kitűnő könyvének *Összefoglalásában* megállapítani: „a politikai közeledés meddő maradt”, majd megjegyzi:

„Az 1889 után hazánkban járt francia utazók főproblémája az eddig kesztyűs kézzel tárgyalt nemzetiségi kérdés”.

Valóban: a vezető úri osztály szűk látókörű politikája nem vette figyelembe legjobb francia barátainak intelmeit sem, akik már a század derekán figyelmeztettek a veszélyre – például az egyik leglelkesebb hívünkét, a félig magyarrá lett Auguste de Gérandoét, aki még 1849-ben megjelent cikkében kimondta:

„Az erős és hatalmas Magyarország lesz az összekötő kapocs a még elnyomott, körülötte senyedő népek közt”.

Ez a szép álmom a század végére szertefoszlott. Negyvennyolc fényei – mert, ugye, bebizonyosodott, hogy voltak fények, és nem csak nekünk világítottak – kihunytak, s még a legőszintébb barátaink is kezdtek elpártolni tőlünk (Madame Adam), illetve attól az országtól, ahol a hatalom maga távolodott el a legnemesebb szabadságeszményektől.

Az a tény azonban, hogy a nagypolitika fejleményei következtében a század közepén kialakult kép leromlott, nem változtat a másik tényen, azon, hogy – mint Sipos Lajos írta *Összefoglalásában* –

„A liberális írók hazánkat az európai szabadság bajnokának tekintik, függetlenségünkért vívott harcunktól az európai liberális eszmék diadalra jutását remélik (. . .) A napi események közvetlen hatása alatt írt magyarbarát regényeik, verseik vagy énekeik, melyeknek értékét az időszerűségük magyarázza, a francia nép igazi hangulatát fejezik ki.”

A végső mérleg felállításánál el kell kerülnünk minden végletet. Kovács Endre helyesen szögezte le, hogy

„A francia visszhang egészének felmérése természetesen számos kutató együttműködését tételezné fel”, s megjegyezte: ahhoz, hogy „a közvélemény egészéről, ennek minden árnyalatát beleértve, valamilyen megközelítő képet alkothassunk, a kor valamennyi publikációját át kellene tekinteni”, majd hozzátette, hogy „megengedhetetlen szematizmus, amellyel egyes történészeink a „közvélemény” kifejezést alkalmazzák. Olyanokat olvashatunk ugyanis, hogy a francia közvélemény teljesen a magyar ügy mellé állott; máshol meg – minden bizonyítható anyag mellőzésével – arról írnak, hogy a francia közvélemény a nemzetiség kérdésében a nemzetiségek mellett nyilatkozott. Vagyis dobálóznak a közvélemény kifejezéssel (. . .) Egyébként is: nehéz francia közvéleményről általánosítva beszélni, mivelhogy ilyen(. . .) közvélemény nem volt. A francia társadalomban éles volt az osztályharc(. . .) Hogyan lehetne szó ilyen körülmények között egységesen hangolt közvéleményről?”

Ezt a jeles kutató a szabadságharc sajtóvisszhangjáról írta, de árnyalt állásfoglalása természetesen az egész századra is áll. Tóth Béla is leszögezte:

„. . . a magyarbarátok, akikre az 1848 utáni időkből hivatkozunk, kizárólag a liberális, sőt néha ennél is baloldaliabb gondolkodású írók köréből kerülnek ki”.

Ahhoz, hogy ezt az elemi igazságot, vagyis az ún. „közvélemény” pártállás szerinti megoszlását elfogadjuk, nem kell – urambocsá! – marxistának lenni. Írásunk elején idéztük a konzervatív-katolikus Eckhardt professzort: ő is kimon-

dotta, hogy csak a „liberális, szabadságmozgalmakért lelkesedő” közvéleményről beszélhetünk, ha a szabadságharcnak „szurkoló” európaiakról van szó. És az írásunk elején szintén érintett *Hírünk a világban*-vitában egy bölcs polgár is világosan látta ezt a politikai tagozódást: Márai Sándor 1943. december 18-án hozzászólt a disputához, és megjegyezte a *Pesti Hírlap*ban közölt cikkében:

„Amit lenéznek bennünk, amit megmosolyognak rajtunk, az társadalmi életünk jellegzetes magatartása: a dzsentriből és sváb-zsidó-szláv-magyar középosztályból habart barokk úrhatnámság, levantei túlóltözködés, túluraskodás, túlviselkedés, túleurópaiaskodás. S ez valóban nevetséges. De ez a réteg tartja kezében a hatalmat, ez diktálja az ízlést, divatban, irodalomban, politikában. Ővők a felelősség: s a nemzeté, amely ezt tűri.”

Kovács Endre csak a párizsi sajtót vizsgálta munkájában. Újabban akadt egy ifjú francia kutató (François Lemaire), aki egy fontos iparvidék, Észak-Franciaország sajtóját nézte át magyar szempontból a lille-i egyetemen megvédett értekezésében. Idézzük következtetésének utolsó bekezdését:

„A maradi, önző, szeszélyes és megátalkodott magyar Állam nehézségei és realitásai mélységes csalódást váltanak ki az észak-francia sajtóból, amely 1868-ban és 1870-ben merte remélni, hogy őszinte és szívélyes szövetség, valamint konkrét együttműködés jön létre Magyar- és Franciaország között.”

Mindez már előrevetítette a XX. század árnyékát, „a fekete kolostor” és Trianon tragédiáját . . .

Ám nem feladatunk, hogy túlmutassunk a XIX. századi képen. Mi csak a magyar kutatásra váró nagy feladat kis részének az elvégzésére vállalkozhattunk, amelyről Balogh József így nyilatkozott:

„A nemzet nem mondhat le róla, hogy kétszáz év külföldi „hungarológiai” irodalmát végre összegyűjtse, áttekintse, regisztrálja és feldolgozza. Ha lemond róla, súlyosan vét elemi érdekei ellen.”

Végezetül azonban mégis hadd ugorjunk egyet századunkba, sőt egészen napjainkig, s merjünk némi reményt meríteni

hazánk külhoni képének szerencsésebb alakulását illetően egy nagyon illetékes és magas véleményt idézve. Kádár János 1984. évi párizsi útja alkalmából François Mitterrand köztársasági elnök nyilatkozott a magyar–francia kapcsolatokról az október 15-i díszebéden tartott beszédében:

„E nép azzal hódított meg bennünket, hogy ezredéveken át meg tudta tenni, hogy folyton ön maga maradjon (. . .) Jókívánságaim Magyarország jövőjét illetik — azét az országét, amely a Nemzetek Szövetségének tagja, és feltétlenül szükséges része Európa megépítésének — továbbá a francia–magyar kapcsolatok megerősítését.”

Az Élysée Palotában október 16-án tartott sajtófogadáson egy magyar újságíró megkérdezte az elnököt, hogy mit írna hazánkról mint szerző, mire ez volt a válasz:

„Eltöprengenék rajta, hogy milyen különleges jelentősége van Magyarországnak a történelemben. Nem lehet más kifejezést használni Magyarországot illetően, mint 'eredeti', különleges sors, egy magányos nép sorsa (. . .) nem nagyszámú, de összetartó nép, egynemű nép, amelynek a nyelve is sajátos az övé, következésképp a kultúráját semmilyen tekintetben sem hasonlíthatjuk sem a germán civilizációhoz, sem a szlávhoz, sem a hajdani török civilizációhoz, de a román nyelvekhez vagy a nyugati civilizációhoz sem. Ilyen helyzetben irányítani a sorsot, szilárdságot, erélyt, bátorságot föltétel (. . .) E kis nép azzal mutat példát, hogy hű akar lenni önmagához, meg akarja őrizni identitását (. . .) E gondolat vezérelné írásomat.”

AZ EREDENDŐ VERSÉLMÉNY NYOMÁBAN (I.)

JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉNEK „ÉLHETŐ TRAGIKUMA”

1. A nyilvánvalót közelítjük; ez nehezíti dolgunkat. József Attila az *Íme, hát megleltem hazámat* . . . záró szakaszában végső erejű okfejtéssel vetíti elébünk költészetének ezt a valóban eredendő értelmezését: az élhető, mi több, éltető tragikumét. E gyűjtőfogalom jegyében „szép a tavasz és szép a nyár is, / de szebb az ősz s legszebb a tél, / annak, ki tűzhelyet, családot / már végképp másoknak remél”. Szép Ernő a *Néked szól* című versét elemi hasonlatossággal ugyanígy indítja, határozza meg, s aligha véletlenszerű, hogy a század első évtizedének világháborús végén keletkezett mű az élet teljességének ugyanily kapcsos-zárjeles foglalatát kénytelen adni, az évszakokét, az egyik leginkább célravezető költészeti sebes-utat járva: „Jobbkezem adnám Néked, ki ott jársz messze távol, / Szeretnék Véled kezét fogni s szemedbe nézni, / Te is leszel majd úgy hogy lelked holt múltban érzi / Igaz hívedet s avval beszélni vágyva vágyol (. . .) Hallottam: boldogság. És azt mondták hogy az nincsen. / De hiába mondták meg, mégis csak azt kerestem, / Azt hittem énvelem majd kivételt tesz az isten / És tréfarabság lesz az élet mézes-bilincsen . . . Ősszel gondoltam: óh tél, boldog leszek a télen. / S télen: hogy a tavasszal. S nyáron: hogy majd az ősszel. / Mindennap gondoltam: majd holnap, holnap kezdődsz el / Te fényes édes évad, mikor világom élem”. Az idézett Szép Ernő-vers befejezése: „Elmúlni vágyom s vágyom. S felélni, jönni, lenni: / Csudálatos csudálat a nagy világ. Egyetlen. / Hogy ríttam volna gyáván: emberek! És kegyetlen / Ordítottam vón: gyilkos! téboly! nem igaz semmi! // De ez mind annyi volt mint mikor a sűrű nyájban / Egy juh nyugtalanul megy, fejét felfúrja, béget, / De elnyomják és nem látsz közöttük

különbséget / Ahogy tűnnek mind a nagy porban, alkonyatájban”. A „véggépp másoknak remél” verse előtt József Attilánál egy másik kezdet: „Talán eltűnök hirtelen, / akár az erdőben a vadnyom. / Elpazaroltam mindenem, amiről számot kéne adnom”. A boldogságot a száraz ágak végső zörgését könnyezve hallgató költő mint jogát kívánta, s hogy megalázható ne legyen, láz ne jelölje méltatlan sajátlagossággal; általános maradhasson, ezért kellett volna neki a részletben megvalósuló „minden”. Az Ady-vonulat ennyire szerves nyoma, alapútja századunk magyar költészetének; a teljesség katarziszt áhító rész tudatosságot nem szabad partikularizációval összevétenünk ott, ahol nem az. És, persze, fordítva. Tegyük itt még egy kitérőt a „versélmény” eredendőségének, evidenciájának fogalmához.

2. E pillanatban dolgunk nem összehasonlítólagos; azt az „egyszeri” katarzisélményt keressük, ennek „olvasói tovább-éltetését”, amely sajátlagosan és általánosan József Attila költészetét jelzi; a gyűjtőfogalomként használt jelölés pedig — „József Attila költészete” —, engedtesse meg, hadd ne tegyen különböztetést középső és kései korszak között. Utolsó éveinek verseivel foglalkozunk, s ily szempontból: ha nem is az eszmei-tipikus olvasó szemszögéből, mégis, miféle jellegzetes mindennapi élıhetősége van merőben más helyzetekben, más korban, más pszichikumok számára a József Attila költészetét katartikusan kitüntető tragikumnak; hogyan válik ez emberi gazdagság részévé, mértékké mintegy, érlelővé és éltetővé. Eszmei-tipikus olvasói mintát már csak azért sem ígérhetünk, mert dolgozatunk személyhez kötött, és igen sokszor kénytelen feltételezésekre hagyatkozni; ám a részletben megnyilatkozó teljesség gondolata és közelítése feltétlenül a század „minden-tudatos” költészetének hozadéka, ennek alapvető mivolta nélkül elképzelhetetlen volna; vagyis „a visszajelzés visszajelződése” már az elméleti megállapítások szerény sora ugyanúgy, mint az egyéni föltételezéseké. Ezt az „elköteleződött” tartást nem nélkülözhetjük.

3. Amire a létközeliként, netán létazonosként átélt költészeti tragikum – élménynél többé válva – kötelez: a léterzékelés szintje, jellege. Azt lehetne mondani, szokásosan: „József Attila után már . . .” S meghatározni, mit nem lehet „ugyanúgy” személyesíteni vagy tárgyyszerűsíteni a költészet-vizsgálatban. És, persze, a hatás visszasugárzó is; mint láttuk, Szép Ernő valódi jegyeire is vetülhet innen fénypászma. De épp az elsődleg *megélt* jelleget fokoznánk le, ha látszatok, megvilágítások, beállítások, kölcsönhatások dolgává tenénénk. József Attila tragikumának élhetősége az *Ars poetica* számos szakaszában áll kifejtve, én-tudatlag is előttünk. S nemcsak az a bizonyos „tovább”, nem csupán a mindenség mérőeszközisége, az alkuk mindenikének elutasítása hordozza ezt a tartást, e tartásnál-többet; a felsorolás hitele – a munkás „két merev mozdulat között”, a „suhanc” – az esetlegesség folytathatóságában rejlik, hiszen életkortól és majdnem a műveltségi foktól is függetlenül az evidencia katarzishatását teszi József Attila verslényege. Vajon mondható-e ez is így: hogy „mindegyőnknek” megvan „a maga” József Attila-élménye? Nem alakul-e, századunk költői közül ma általa a leginkább, valami „közös” felfogásréteg, olyképp mindannyiunkban, ahogyan s akik az ő tragikumát azonnal-élhetőnek érezzük, tudjuk, végeredményben megidézzük, elkophatatlanul tartjuk, s mégsem tesszük szertartássá, jelképpé, egyenlősítő motívációvá? A József Attila-tragikum elkötelező ereje okvetlenül ebből a sokfelé-hatásából is fakad; s abból, hogy önmagában is sokszólamú. Megjelenési formája nem mindig a külszínig tragikus jellegű. Legalább fele részben arra mutatnak a leglényegesebb vershelyei, hogy az „ember” konstruktív eredendősége még a tragikum kibontakozásán *innen*i térben volna hivatva megteremteni azt, ami – evidenciaként – dolga; s majdnem biztosra veheti „a mi itt feltételezett olvasónk”, hogy versélményét, a tragikumon már *túl*, ez határozza meg az *egyetemesség* ígéretével. A katarzis szintén ily hatású lehet; jár vele azonban valami egyszerűség – mindenkor –, és „sűrűsége”, sorjázó közelsége-

állandósága valami zaklatottságot is lop az élménybe, az emlékképbe, a szervessé váló anyagba, melyé bennünk a költészet áthasonul; s ez elviselendő, sőt, rendjén van így, ennek híján hiányérzet támadhatna; de legalább annyira, ha az az „(. . .) Én dolgozni akarok(. . .)” motívum *A Dunánál* egyik visszafogott csúcspontján nem mindennél fontosabban szólalna meg, s nem hordozná ugyanúgy a tragikumot, mint a kifejtettebb rokonhelyek. S a közvetlen tanulságot sem nélkülözik ezek a pontok: „A világ vagyok – minden, ami volt, van: / a sok nemzetség, mely egymásra tör”. Vagy „csak” ennyi: „Én úgy vagyok, hogy már százezer éve / nézem, amit meglátok hirtelen”. Hogy ennek a nézésnek mekkora árvasága tud lenni olvasónk számára a – vele is – túlelemiesedő, részre hulló világban, nem szorul külön minősítésre. A legkonstruktívabb elköteleződések tragikumát sem szabad – alaprétég! – kifelednünk a tragikum gyakran másutt, másban keresett eredendőségéből, teljeséből.

4. Ha a „tragikum” fogalmát a tragikus létérzékelésig tágitjuk, s innét tovább, logikusan, a végső ellentmondások fizikai-lelki hordozásának köteleződéséig, a nem nyugvó igények maximumtudatának visszavettetéseiig, végül nem is kell „bontanunk” egységét, nem szükséges összetevőket keresni. Mégis, az iménti példa, a „dolgozni” tragikuma az elemzést – a képzelt olvasónk tudatát, benső létmódját – termékenyítőleg üt el számos mástól; a tipologizáláson innen maradva, hadd emeljük ki azt a hatást, amit ilyesképp az *Irgalom* tesz, e szintén 1936-os vers, valamivel *A Dunánál* után a gyűjteményes sorrendben. A kérdéses versszak: „S bár hűvös, örökkévaló / dolgok közt muszáj őgyelegnem, / a palánkok közt szárnyaló / munkát nem lehet elfelednem”. A tragikum kulcsszavai vannak – bizonyos nézetből – kibontva, jelezve itt; alapvetően katartikus lehetőségű fogalmak között bolyong a „lélek”, mint hazájában, s tud a *muszájról*; tud a „nem lehet” kettősségéről stb. De még ez sem minden e tárgyban. Az „elfelednem” a kulcsszavak közé tartozik. A képzeletbeli – mondjuk utoljára: nagyon valós

— olvasó alaphelyzetnek érzi a feledéskényszert; s hogy nem lehet, nincs rá mód. Hogy alapdolgok volnának feledendőek, s alapdolgok miatt nem válhatnak azzá. Nem lehet tagolatlan az emberi helyzet; egyetlen fájó vonatkozvány sem. Nincsen benső zárványhelyzet, állandó kölcsönhatás van, éltető és felemésztő. A „hűvös, örökkévaló dolgok” alkalmasint a költészet dolgai; lehetnek a psziché képei helyzetberendezésének elemei; a munka, mely a jelzőjével máris gyönyörűségeinek van mutatva, joggal, és helyzetinek is, az ügyelgész helyszín tereptárgy-sorának, e még hűbb, forróbb — vagy hűvösebb, hűtlenebb? —, ez a végfok erőnél is erősebb, nem enged. Van a „muszáj”-fogalomnak egy nem kevésbé híres, tragikus előfordulása József Attilánál. Természetesen a *Szállj költemény* . . . kezdetű vers most itt az olvasó emléke. Ahol a vers dolga ez lenne: szólítsa méla borjúsájként „a szorgalmas szegényeket”, s „rágja”, idézzük, ha nem az ottani alakjában is, e döbbentő szót, meghittségében, objektivitásában, költői telitalálat mivoltában, szívükbe, „nem muszáj”, s hogy mit nem — megint alaphelyzetben valami végleteset, nevezetesen „hősnek lenni, ha nem lehet”. Ennek a tragikus helynek egészen nyílt, azonnal, megváltó-megváltoztató hatása a katarzisa.

5. A *nem muszáj* — *nem lehet* tragikumához, akár a tagadósavak nélküli változatok bármelyikéhez is, csaknem felszámálhatatlan sok versrészlet tartozik az olvasó emlékezetében. 1937-es vers a bagatellnek, etűdnek minden „könnyedsége”, lebegése ellenére sem minősíthető *Könnyű emlékek* . . . verse. „Hova tűntetek?” Ez a kérdés szegeződik nekik. S a benső helyzet? „Nehéz a szívem, majdnem zokogok. / Már nem élhetek meg nélkülöletek”, azaz ilyes emlékek nélkül, „már nem fog kézen, amit megfogok”. A *vesztés* képze — s így akkor: valósága, képzetesként is valódisága, emlékekből maradt tapasztalatélménye, közeli és távoli képkekből, példákból „elletesett” fenyegetése — az emlékeket „kicsi ólomkatonák” képében vonultatja elő, s velük a — vélt? elveszített? — boldogságállapot rekvizítumai tűnnek

fel olvasónk szeme előtt is; ám vajon ezek a „kellékek” nem *önmaguk-e*? Annyiban, hogy magukban hordozzák — hordozták — az esszenciálisat, a változhatatlannak hittet; esetleg bennük van, most már vesztett, képzetes, jóvá semmit nem tehető alakjukban van a megoldásképlet, ami azonban nem fogja kézen azt, aki ógyelege keresné. „Egy kis játékot én is érdemelnék”, hangzik a kiáltás, a tragikum eleme szervesen épül fel, s ha kérdés is, mi a való és mi az elképzelés, mi ezek aránya, a költészeti megvalósítás katarzisa nem marad el, és ezzel rámutattunk, egészen közeli példával, mit értünk e tételtelen tragikum élhetségén; korántsem a fogalmak félretolását, semennyiben sem az adott, vállalt, felvett versrendszer szakszerű követelményeinek mellőzését, másodlagosságát. A tragikum tartalma elszakíthatatlan a kibontás mikéntjétől; esztétikummal alakul tehát, s ezért nemcsak élhető, de élendő is és — a nagy szót kerülni akarván, de legalább még egyszer említve — éltető is, mert az életnek nem ellenjátéka, nem tagadása, nem pótléka, hanem illúziótlan szakszerűséggel felmért ideális állapota vagy effélére rámutató, hibátlanságával megváltó képződmény.

6. „A működésben van a nyugalom”, olvassuk e tragikus felhangú, megtévesztően higgadt kijelentést az utolsó versek egyikében. *Le vagyok győzve . . .* így kezdődik a költemény, s a folytatás, a kontraszt: „győzelem ha van”, zárójelesen. Érdekes, hogy a következő sor — „de nincs, akinek megadjam magam” — mintha valóban nem tartozna olvasónk tragikus példatárába. S valami joggal! Az ész, a logika, a pályára került, biztos dialektikájú felismerés inkább eszköz marad, küszöb. Ehhez a sorhoz; befejezetlen gondolkörével is teljes a mi tragikumszemponthuságunknak itt: „Úgy leszakadtam minden más világról . . .” A *más* szón, ezen múlik. Melyik világról nem szakadt le, aki ebben a versben beszél? A legyőzetés állapotának világáról. Minden más világot elveszített, egyikkel sincs kapcsolata. S ugyan okkal-e valóban? Nyilván; de annyira kizárólagos jogú önmagában ez az az állapot? Kényszerítően sodor valóságos tragédiába?

Nem! És a miénk avval lesz ez a tragikus versrész, hogy átlát-tatja velünk e tényt; *élményünkkel haladtatja meg saját meghaladhatatlanját*. A tragikus végtelenség ezzel lesz élhető, s egyben meghaladhatatlan – mint esztétikai és etikai érték. Tartalmának – ha tetszik: formáltságának – tragikumát azzal tetézzük, hogy ráismerünk a magunk efféle helyzeteire; és a megformált etikum e helyzeteket éppen nem abszolutizálja, hanem túlélhetővé teszi számunkra. Az élhető tragikum ekképp: a túlélést segítő katarzis. Mivel tartalmai az ily helyeknek elemiek, általánosak, mindenki által megélhetőek, formázatai azonban a részletek pontos hitelével érvényesülnek, heves izzással átélhetőek olvasónk számára, de ez, a „közölt hő” nem pusztítólagos. A kevésbé megélt hidegebb-ségek ártanak többet, érezzük.

7. A „Miben hisztek, ti makacs égitestek” versnyitó felkiáltása vagy sóhaja a működéskítételre válaszol, azt előlegezi; ikermotívumok. A tragikus alaphelyzet itt maradéktalanul kibomlik: miben hisztek, kérdezi a vers első személye ezektől az égitestektől, „hogy föllobogva/lángokkal egymásnak nem es-tek, / csak kerülittek egymást óvakodva?” A természettudomány és a lélek végtartományai közötti térben is nagyon igaz, átélhető kép! Esztétikumát nemcsak a sorok váltakozó hosszúsága, mintegy ziháló lélegzése adja, hanem maga a kérdés is, a kérdésforma; hogy mintha az égitestek ügyeinél is reménytelenebb volna az ember dolga a föld magánviszonylataiban, melyeket természetszerűleg kell közviszonylatoknak is éreznie – a „szerelmes versek” József Attilánál e kozmikus érzetmód végső hitelesítői! –, s olvasónk, aki nemcsak átlátja ezt, de élménye végsőkéig megrázza, épp ezért, e végső gondolkodásra, végső érzésre kényszerítve, tudatosíthatja, sejtethi, hogy saját állapota nem reménytelen. Holott a teljes reménytelenség képét látja maga előtt. Miben hisztek . . . ! Nyilvánvalóan semmiben sem „hisznek” a makacs égitestek; csoda állapota forogna fenn, szó szerint? Ez sem valószínűsíthető. Akkor . . . ? Az esztétikum és etikum szintézisének mégis-meghaladó-anyaga kezd élni és hatni, válik élhető „sugallatúvá”.

8. Aligha mellőzhetnénk olyan nyíltan tragikus indíttatású és ekképp végig is vitt verseket, mint – csak példának! – a *Nem emel föl...* és a *Bukj föl az árból...* Mivel ezek „istenhez szóló” költemények, feltételezhetően általános tragikumérzetek válaszai... volnának, ha efféle kartoték-rendszert a költészettel be lehetne vagy kellene tartani, sőt, ha – korántsem üdvére – maga a költészet ilyesmit betartana. Kozmikus és a legföldközelibb tragikumú versek sorába illenek egyenértékekkel; s még ezen túl is: a reménytelen némaság megszólalásaiként adják rendületüket. A képzetes olvasónak hányszoros élménye lehet, élete különböző szakkaiból és helyzeteiből, hogy: „Nem emel föl már senki sem, / belenehezültem a sárba...”; s hogy ekkor ezt kéri, így tekinti át *helyzete tárgyyszerű* tragikumát: „... ne legyek kegyetlen árva”. Ezért tartozna valami összefogásba; s ezt a „formáló alak” segítő közbelépésétől reméli. Forma szerint. Ám ezek csak verseszközök; „fogadj fiadnak istenem”, például ez is. Viszonylatot teremt, hogy a csaknem tragikus, néha tragikomikus alaphelyzetek egyikét kibonthassa általa: „... amire kényszerítnek engem, / hogy valljalak, tagadjalak, / segíts meg mindkét szükségemben”. Azonnal érezhető, hogy a tárgyi, az „objektív” világ ilyes ellentételezettsége erőteljesen az egyén meghatározottságából fakad. Felnötten élhető tragikus líra József Attiláé, mert minden feltárás és körületekintés ellenére sem marad a külvilág magánvádlója; köz egyénné, mindenség emberré azzal is válik, hogy a logikus lépcsőfokokat végigjárja, az önismeret nem tudományos fokait; a kiszolgáltatót önismeretet mint segítőt érvényesíti. Hogy mármost mire? Tovább sugalló hatásra; ez is az élhetősége; íme, példánkban, a „kényszerítnek” motívum folytatása: „Tudod, szívem mily kisgyerek – / ne viszonzod a tagadásom”. S hogy milyen műveletek végezhetők, nem üdvre, önmagunkban, s hogy ezektől mi menekíthet, a vers utolsó szakasza szó szerint *felejtethetetlenül* mutatja: „Intsd meg mind, kiket szerettek, / hogy legyenek jobb szívvel hozzám. / Vizsgáld meg az én ügyemet, / mielőtt magam felál-

doznám”. De ugyanilyen erővel „feloldoznám” is állhatna itt; emlékezzünk a korábbi *Irgalom*-versre, a „hűvös, örök-kévaló” dolgokéra! Ott: „... hallgatom a híreket, / miket mélyemből enszavam hoz. / Amíg a világ ily veszett, / én irgalmas leszek magamhoz”. A tragikum és az élıhetőség eggyé válik a helyeken; mindkettőben a végletesség marad meg elevennek, s a képzetes olvasó a maga bármikori pszichés valóságát tudja hirtelen, mindent fölöslegesítő fénnel megvilágítani általuk. Az *általános ember* sajátosságait bizonyította be József Attila költészete ily elemeivel, és a *sajátlagos ember* nagyon sokszor csak elgondolva, magában „felmondva” mind e — mondtuk! — feledhetetlenségeket, részese lesz valami nagyobb általánosnak, élıhetőbb „térnek”, tágasságnak, a tragikum meghaladását viszi végbe saját élete által. József Attila költészete ekképp *végző eredmény*. Olyan verseiben, mint a címe szerint már idézett *Bukj föl az árból* . . . kezdetű, különféle tételezések találhatók, s ezeknek némelyike, ha önmagában áll, esetleg nem mindenkor a legaktuálisabb lélektani igazság, „logika”. De az ilyen matéria is a leglényegesebb dolgok hangsúlyához jut a környezőek által. Hadd álljon itt példa e versből amazokra is, ezekre is. Nem érezzük — ma épp? már? — tragikus felhangúnak az ilyesmit: „És verje bosszúd vagy kegyed / belém: a büntelenség vétek / Hisz hogy ily ártatlan legyek, / az a pokolnál jobban éget”. De ez a végérvény szinte mindjárt, akkor, mellette: „Már mindent merek, / de nincs értelme semminek sem”. A képzetes olvasó bármikori mindennapjaiban aligha a cselekvési módok korlátatlanját jelenti a „mindent”, hanem legfőljebb, hogy „sok mindent”; s a „már nincs értelme . . .”, ez akár olyasmit képviselhet, hogy „már késő”, ahhoz tudniillik, ami egykor fontos és jó lett volna, mert a meglét realitásai miatt túlhaladottá vált a „legfőbb” óhajtás tárgya stb. Ezek a magyarázatok tetszés szerint sorjáztathatók; s a tragikum lényege nem is változatokban rejlik. Mondtuk: a helyzet átmetszésében, megvilágításában — oly villámfénnel, amely nem pusztít, hanem

megtart. Ehhez, persze, nem föloldozott, hanem fölálodozott élő anyag kellett.

9. A témakörök zárulásának tragikuma is mi lenne más, ha így tekintjük: életszerű folytatódás. És bonthatatlanság, ennek minden mellékjelentésével. Kisgyermek a szív? A *Gyermekké tettél* című „szerelmes vers” – vagy akár idézőjel nélkül is így – megint a bizalom katarziséját adja; a feltárások tragikumát azzal, hogy az imént említett bonthatatlanság a romanyagból is testesül újra. Gyakorta a legegyszerűbb közlések, mi több, a legegyszerűbb formájú és tárgyú versmondatok hordozzák, kiélezés nélkül, a tragikumot. Azzal, hogy legmindennapibb emberi helyzetünkre emlékeztetnek; mik is szükségleteink, milyen megrázóan egyszerűek. A „francia fogoly Pilinszkyje”, az „istenes versek Nemes Nagy Ágnese” később ezt a tényezőt bontakoztatja ki rokon erőkkkel a maguk specifikumában, a tárgyakéban. Mi volt alappéldánk? Íme: „etess, nézd – éhezem . . .” Az alapkijelentés. Majd: „Takarj be – fádom . . .” Azután, megint évtizedeket előre mutatva a magyar költészetben: „Óh, hogy alhatnék! Nálad zörgetek”. Ezek a mozzanatok messze meghaladják akár a kiemelkedő szerelmesvers-tematikákat is. Nem tekinthető esetlegesnek, hogy ez a vers megint alaptudnivalóval szolgál, végződésében, tragikumélésünk számára: „Sok ember él, ki érzéketlen, mint én, / kinek szeméből mégis könny ered . . .” Ez sem akárhol adja! De a rárimelő sorpár még magasabbra emelkedik, innét ejt le minket már magányos gondolatainkba: „Nagyon szeretlek, hisz magamat szintén / nagyon meg tudtam szeretni veled”. A megszeretés, az önelfogadás semmiféle eufóriával nem jár itt, ellenkezőleg: a hiányállandóságra utal, felébreszti bennünk ezt a lappangó ismeretet; gyanút, amit magunkkal kapcsolatosan – „szemben” – mindig tápláltunk. Még két verset hadd említsen dolgozatunk a sok közül; az egyik az *Alkalmi* . . ., a „bányás”, *Ignotusnak*. Érdemes ezúttal ilyen szempontból, a tragikum-élhetőségéből elolvasni a központi versszakot: „Ha beomlanak a bányát / vázázó oszlopok, / a

kincset azért a tárnák / őrzik és az lobog. / És mindig újra nyitnák / a bányászok az aknát, / amíg szívük dobog.” A tragikus – vagy: egyebek között *tragikus* – költői életmű elemei *felelgetni* kezdenek egymásnak, ha *megfelelő* kérdéseket teszünk fel velük, általuk, és – természetesen – „nekik”. Ilyenkor kerülhet sor arra, hogy eredendő élményterünkben valamely költészet elkezd meghaladni önmaga alapmeghatározóit, legfőbb meghatározottságát is. A romantikából egyetemes emberi mindennap lesz, az elhagyatottság istenkereső kényszeréből perifériás bolyongás realizmusa, a tragikumból – hogy József Attilához térjünk vissza – gazdagságtudat. Hiszen ha az egyik vershelyen azt olvashattuk, hogy külső, személyes kapocs kell önmagunk értékeléséhez, „megszeretéséhez”, a bánya-versszak rámutat, hogy van eleve ilyen eredendőség, tehát *evidencia* az etikum. Vagy akár a megnevezetlen „mégis-cselekvés” muszája. És így fejezhetjük be, korántsem kimerítve, tárgyunk átfogóbb képét, egy töredékkel; rávezet legalább két pontkijelölő sugarat témánkra, és meg is világítja, mit értsünk azon a tragikumon, amit a költészet – épp az eredendő élhetősége kedvéért – aligha nélkülözhet; íme: „Az én szívem sokat csatangolt, / de most már okul és tanul. / Aki halandó, csak halandót / szerethet halhatatlanul”. A „belehalni”: kulcsszó József Attilánál. Ám aligha túlzás, hogy az ő halhatatlansága – abban, ahogyan elemi szükség van rá, tragikumára és élhetőségére, „rejtelseire” és napvilágosságára – a versnek abból az evidenciájából ered, hogy ami pusztá anyag volt, nem marad az, a „leggyönyörűbb”, a „legigazabb”, a „legegyetemesebb” vershely is meghaladja ezt a módozatát, amikor *alapvető* élendőnk lesz; s csak így lehet az: belehal önmagába.

TANDORI DEZSŐ

„MANIERISTÁK”

A MAI MAGYAR PRÓZA EGYIK TENDENCIÁJÁRÓL

Az utolsó nyolc-tíz év magyar irodalmában egyre több olyan prózai mű jelent meg, amely — mutatis mutandis — bizonyos rokonságot árul el a XVI. és XVII. század fordulójának először a képzőművészetben, majd az irodalomtudományban is „manierizmus”-nak nevezett irányzatával.

Az elnevezés az olasz „maniera”-ból származik: jelentése modor, stílus, mód, s a kifejezést egy-egy művész sajátos alkotásmódjára is alkalmazták. Megbomlott a virágzó reneszánsz harmóniája: a nemrég felfedezett arisztotelészi poétika mimézis (utánzás)-elméletétől nem egy elméletíró és művész visszakanyarodott a platóni ideatan esztétikai alkalmazásához, vagyis az eszme tükrözésének individuális megvalósításához. Olyan nem-normatív művészetelméletet alakítottak ki, amely a „furor”-nak, azaz az ihletnek tulajdonítja a legnagyobb szerepet, s az „ars”, a mesterség előírt szabályainak ismerete és alkalmazása helyett a személyes „sapienziá”-t, a bölcsességet, az ismeretek és felismerések gazdagságát hangsúlyozza.

A manieristák így védekeztek a fenyegetettség érzésével szemben: miután a kor gazdasági-politikai, vallásos és természettudományos átalakulása megrendítette biztonságérzetüket, egyéni válaszokat kerestek az élet által felvetett kérdésekre. A modern pénzgazdálkodás kibontakozásának következményei, a heliocentrikus szemlélet térhódítása és a reformáció alaposan megváltoztatták azt a világot, amelyből már nem vezethetett út visszafelé, a középkor teocentrikus hierarchiájába. Olyan nagyszerű művészek születtek, mint pl. Tasso, Giordano Bruno, Montaigne, Greco, Góngora, Cervantes, Shakespeare, John Donne — valamennyien egyéni módon igyekeztek szembenézni a felvetődött problémákkal,

s nagyon személyes életműveket hagytak hátra. Mégis, bármennyire is az egyéni megoldásokra törekednek, van néhány általános jellegzetességük, így pl. az irodalomban a „conchetto” (ötlet, idea) – elvre épülő képfomálás, a látványperspektíva helyett az úgynevezett „belső perspektíva”, vagyis a fontosságot kiemelő belülről való térszemlélet, az „enigmá”-k (rejtvények) kedvelése, a labirintusszerű szerkesztés, s főként a festészetben a „figura serpentinatá”-nak nevezett kígyózó alakzat.

A manierizmussal foglalkozó szakirodalom problémáit még címszavakban sem sorolhatjuk fel, de nem is ez a célunk. Inkább a fent felsorolt jegyek megfelelőit próbáljuk meg nyomon követni néhány – ugyancsak kiragadott – mai prózai alkotás kapcsán. Arra sem vállalkozhatunk, hogy akár a magyar elődöket, akár a mai világirodalmi rokonságokat feltárjuk – kérdésünk csupán az, mi az okuk ezeknek az egyre nagyobb mértékben tapasztalható jelenségeknek.

A szélesebb értelemben vett olvasóközönség a hetvenes évek végétől kezdve, pontosabban az 1979-es *Termelési-regény* (*kisssregény*) megjelenésétől szembesült ezzel a problémával. Igaz, hogy Esterházy Péternek nem ez az első műve, de ez váltotta ki a „Querelle des Anciens et des Modernes”, azaz a régiek és a modernek vitáját, amely természetesen még nem zárult le. Ahogy a XVII. századi Charles Perrault-nak sem volt könnyű dolga, amikor a klasszikus hagyományokkal szemben saját korának újfajta írói megközelítését vette védelmébe, az Esterházy-mű elfogadtatása, a *Bevezetés a szépirodalomba*-sorozat térhódítása sem megy egykönnyen.

Miről van szó a *Termelési-regény*ben? A valóság nyersanyaga egy számítástechnikai intézet belső élete, egy gyári futballcsapat és egy család mindennapjai. Valamennyiünk által ismert életszeletek, s nem nagyon valószínű, hogy az eddig kialakult irodalmi konvenciórendszerben sok újat lehetne mondani róluk. De belép az alkotó, s „a jelentés-átvitel metaforikus, illetve hasonlatelvű változataira építi fel művei világát” (Kulcsár Szabó Ernő). Egyszerre kiderül, hogy minden

elmozdult: a hétköznapiság „mirabilé”-vé, csodálatossá válik, ahogy azt már a manierista elméletírók is követelték, s ez új aspektusok felvillantását teszi lehetővé. Hauser Arnold megfogalmazása szerint a manieristák „a múlt művészetét is történelmi erők termékének látják” — így épül bele a hetvenes évek magyar valóságába az irodalmi hagyomány a *conchetto-elv* alkalmazása révén. Így kerülhet sor arra, hogy az intézeti csatározások várostrommá, majd nagyúri vadászattá váljanak, így szerepelhet Mikszáth és Goethe, a mester, valamint beszélgetéseinek hű feljegyzője, Johann Peter Eckermann. Az első rész még a régi típusú termelési regények szellemes szatírájának is felfogható, de ez csak az egyik olvasat. A második rész, amely Eckermann „feljegyzéseit” tartalmazza, a számokkal megjelölt helyeken állandóan belejátszik az első rész szövegébe, de önállóan is olvasható. Olyan ikerregényről van szó, amely önmagát reflektálja, s mintegy a nyelvi megvalósítás létrejöttére utal: az ismétlés elve révén, ahogy a második rész nem egy megfogalmazása az elsőben más-más szövegösszefüggésbe kerül. Eckermann-Esterházy írja:

„... hányszor látom magamat (...) csillogó-villogó *tükörnek*, [kiemelés T. M.] melyről — elég egy rossz vagy egy jó (nem rossz) mozdulat és máris ...” Ahogy egy másik helyen megállapítja, „mindéig *verzióról* lehet csupán szó ...”

A nemrég megjelent *A szív segédigéi*-ben még az újságkritika is észrevette a manierista jelleget: az író anyja halálát mondja el, s miután leírta „— Vége —”, hozzáfűzi: „Mind ezt majd megírom még pontosabban is”. Az első rész a halált és a temetést s a mindezt átélő fiút állítja előtérbe, majd a bibliai mondás szándékos eltolása után: „Zengő érc vagyok és pengő cimbalom! Rohadjon meg mindenki. Gyűlöllek” — sor kerül az anya megszólaltatására. A fiú mintegy belebújik anyja bőrébe: első személyben beszélteti, s még saját fia temetését is átéleti vele. Így akar még közelebb kerülni hozzá, mintegy „*belső perspektívára*” váltva át.

„Leírom: temetéseden, fiam, megfontoltan kivárom, míg a sírásók szakszerű dombot púpoznak, aztán nehéz szívvel és groteszk esetlenséggel előre dőlök, mint a bohócok, arccal bele az agyagos sárba.”

A bohóc, a bolond Pierrot már előbb is megjelent a gyászkeretbe foglalt oldalak alján levő „reflexiók”-ban – s ahogy a meggyalázott, „magatehetetlenül himbálózó Pierrot” csak élettelen báb, a haldokló anya is már majdnem az, amikor fia a kórházban kikíséri, s szenvedő tanúja a már alig működő, anyagi létével harcoló test megalázó küzdelmének. Szörnyűségben Esterházy szövege nem marad el a manicristák „terribilitá”-jától, ahogy Michelangelo *Utolsó ítéletének* egyes részletei, Hieronymus Bosch képei vagy a sok manierista hagyományt őrző Andreas Gryphiusnak a test felbomlását ábrázoló halál-versei mutatják.

Az emberi érzések azonban összetettek, villódzóak, változnak, s ezt Esterházy a szócsavarás kínálta asszociációs mezőny felhasználásával is érzékelteti. Visszaemlékezik arra, hogy a temetéskor a földkupacot egy mocskos, szakadozott szélű nejlonlepedőre hányták. A reflexiórészben ez áll:

„*Fólia* [kiemelés T. M.] in excelsis Deo! Legyen ünnep. Ünnepen nem eleganciát értünk, nem valami módot, hanem méltóságot, tartást, erkölcsi emelkedettséget, fényt és nem csillogást, aranyat és nem gazdagságot.”

Hogyan lehet egy ilyen megrendítő beszámolót elkezdeni és befejezni? Az Esterházy-mű kerete, „Az Atyának és a Fiúnak –”, a keresztvetés ősi formulája éppen töredékességében az élet folytonosságát, folyamatosságát is tételezi.

A nyelvvel történő bátor kísérletezés – a meglepő képek, oxymoronok, ellipszisek, hiperbolák és szócsavarások nem idegenek a manierizmustól, sőt: elég itt Shakespeare nyelvére vagy a spanyol Góngorára utalnunk, hogy ezt a csapongó, de elég nehezen követhető irányt felidézzük. Szövevényes képgazdagsága talán a *Concordia discors*-szal, a különbözőségek egységével magyarázható: a költők törekedtek az áttekinthetetlenné vált világ megértésére, a kapcsolatok hely-

reállítására, bár ez természetesen csak a művészi illúzió szintjén sikerülhetett nekik.

Esterházy fenti művében ezt a manierista vonást interiorizálja: a gyász összetettségét, a hátramaradott fiú belső világának mozgását érzékelteti vele – ami még játék volt a *Termelési-regényben* („kisssregény” – „csolkos regény”), itt már valódi funkciót kapott.

A megfogalmazás mindig probléma volt, de a mai írók elődeiknél talán tudatosabban látják a nyelv csapdáit. A szóval folytatott küzdelem, a stílusfordulat önélete a tények felett nemcsak megnehezíti az írást, hanem el is torzít-hatja a valóságot. Nádas Péter *Élveboncolás* című novellája a leírás kísértéseiről szól. Egy modellt mutat be egészen addig, amíg a festő beállítja. Az egyszerűnek tűnő állításokat sorra-rendre maga cáfolja meg.

„Kilép a szoknyájából, átbújik a blúzán, leveti melltartóját, lehúzza bugyiját”. Kiderül viszont, hogy „A modell nem szoknyában és blúzban volt, hanem ujjatlan nyári ruhában. Stílári okokból változtattam a valóságon. Úgy gondoltam, hogy a *kilép, átbújik, leveti, lehúzza* állítmányokkal – a cselekvés azonosságaira és különbségeire utaló ritmust kölcsönözhetek a mondatnak.”

Az író végül kimondja azt, amit nem egy pályatársa átélt, sőt talán egész nemzedékének tapasztalata:

„A tények sokértelműsége elkerülhetetlen, ha leromboljuk idomított képeinket, szabott pályára állított gondolatainkat, ha tisztázni igyekszünk az eltorzított, a torzító és a torzítás viszonyát”.

Nádas a színpadhoz fordul, hogy az írói verbalizmust a színész, rendező és zeneszerző munkájával korrigálja. A *Takarítás* című darabjának győri próbanaplójában erről így beszél:

„... a színész teste legyen domináns a színpadon (. . .) Én a nyelv zeneiségére próbáltam hagyatkozni. Olyan szubtilis nyelvi közeget teremteni, amelyben a színész arra kényszerül, hogy egész testével, testének belső összefüggéseivel beszéljen”.

A *Találkozást* már teljesen zenedrámának képzelel, s hivatkozik a barokk – inkább azt mondanánk, a manierista – operára. Monteverdi *Orpheója* (1607) például a manierizmus zenei vívmányait használja fel: főként a „ricercare” néven ismert zenei kombinációs eljárás a jellemzője, ami zenei gondolatok laza egymás mellé illesztését jelenti – a több szólam által kidolgozott motívum azonban még a tetőpont elérése, a teljes kimunkálás előtt egy másiknak adja át a helyét. A manierista zene a szónak is nagyobb szerepet juttatott a későbbi barokknál: ekkor alakult ki a szoló és a recitativo. Ilyesfajta elképzelések lebeghettek Nádas előtt is.

A legnehezebben előadható s a szerző elképzeléseit a végletekig feszítő darab a *Temetés*. A lecsupaszított színpadon a Színész és a Színésznő az emberi kapcsolatok alakulását már minden konkrétumtól megfosztva „játssza el”. Minden elmozdul, azonnal megváltozik, az emberszerep megfoghatatlan, minden csak közelítés, a végső szót nem lehet kimondani – de hát mi is az? Valami bizonytalanság mindig marad, s az „igazság pillanata” még a koporsóban sem következhet be, hiszen a szerzői utasítás szerint „a színész kinéz, mintha valamit várna még, egészen kihajol a koporsóból”.

A bizonytalanság a manieristák színpadán is ott vibrált – a kétértelműség, a kételkedés a világ bizonytalanságát, értetlenségét tükrözte. Shakespeare-t leszámítva a kor színháza még mindezt kívülre helyezte – az olaszok a tengelye körül forgatható, három oldalán vászonnal bevont hasáb segítségével nemcsak a színpadi mélységet változtathatták meg, hanem a csodás átalakulásokat is bemutatták.

Nádas színpada már nem ilyen. Az emberi relációknak kell meglepetést okozniuk; nem is meglepetésről, inkább rádöbbenésről beszélhetnénk. Mindennek ellenére ez a színház még átalakulásában is őrzi azt a kalandot, amely ott indult a manieristáknál – de itt már minden interiorizálódott.

Ezt szolgálja az a „belső perspektíva” is, amelyre Bereményi Géza *Legendáriuma* ad több példát. A *Budapest* című írásban pl. az első személyes elbeszélő térben és időben egy-

aránt váltja a nézőpontot: hol a Budapestet nagyvárossá átalakító városatyákat, hol családjának egyik vagy másik csoportját mutatja be a családi történet más és más idejében. Úgy emel ki és súlypontos, mint Tintoretto vagy Greco, akik a reneszánsz perspektívatörvényeinek kidolgozása után is azt mutatják nagyobbnak, amit fontosnak tartanak, nem pedig azt, aminek a látvány alapján annak kellene lennie.

A perspektíva-váltás humorforrás is lehet. A komikumot és a szatírárt már nagyon régóta ismerték, de a humort a manierizmus fedezte fel. Az az elnéző türelem, amellyel Cervantes Don Quijotét ábrázolja, ebben gyökerezik, s talán éppen ez az oka, hogy a búsképű lovag olyan talányos alakja maradt az irodalomnak.

Bereményi idézett kötetében a humor eklatáns példája az *Apám apja mindörökre eltávozik közülünk*. A halott nagypapa szemszögéből ismerjük meg az eseményeket: előbb Ida hugának temetését, majd saját halálát meséli el, s megszólaltatásának éppen úgy funkcionális a szerepe, mint Hamlet apja felléptetésének. Temetésről, halálról van szó — de hogyan lehet ezt belülről ábrázolni? A halott már felülkerekedhetik a mindennapos emberi kapcsolatok kisszerúségén, s saját haldoklását is kellő távlatból, a valóság feltárásának igényével mondhatja el. Egykedvűen számol be saját nem teljesen feddhetetlen életéről — sem a jót, sem a rosszat nem becsüli túl. Elidegenedve a jelenségektől mosolyogva reagál az élet ellentmondásosságára. Így aztán az a szituáció, amely *A szív segéd-igéiben* olyan iszonyatos volt, az, ahogy az író a haldokló anya segítségére sietett testi szükségletében, itt humorossá szelídül a megváltoztatott nézőpont miatt.

A manierizmus korát jól ismerő Márton László a fantasztikum és a bizarr kedvelését tanulta meg tőle. *Nagy-budapesti Rémm-üldözés* címen közreadott elbeszélései helyenként Hieronymus Bosch invenciózus képi világára emlékeztetnek. Az áttetsző Albino belsejéből meg lehet jósolni az időjárás változásait, Dallamszellentők és szörnyetegek tűnnek fel — s még tovább is lehetne folytatni a groteszk-abszurd ötleteket.

Ésvagy című prózájában az író megkísérli az emberi bőr, illetve arc feltérképezését. Az objektív leírást azonban az emlékfoszlányok, asszociációs láncok gátolják. „... viszont az arcon elképzelhető néhány bokor, téglarakások, egy-két konzervdoboz, és egy drótkötélpálya sincsen kizárva, de mindez esetleges ...” – az író eljárása emlékeztet a II. Rudolf udvarában élő festő, Giuseppe Arcimboldi ötletére, aki élet-telen tárgyakból, pl. gyümölcsökből, könyvekből, *Antropomorf* táján pedig útból, erdőből, házból, lépcsőből próbál meg emberi arcot kialakítani. Márton arra a következtetésre jut, hogy csak akkor lesz meg bennünk a feladathoz szükséges „közöny és kegyetlenség”, ha megfigyelésünk önismeretté válik. Éppen úgy küszködik a leírás nehézségeivel, mint Nádas, de a megközelítést nem a nyelvi formák, hanem az asszociációk felől kíséri meg.

A *labirintus* mint a görög mitológia témája és mint szerkesztési elv egyaránt izgatta a manieristákat: a mai magyar prózában is feltűnik. Legkörülmenyesebb felhasználását ugyancsak Mártonnál láthatjuk. A *tornác* című elbeszélésében a labirintusszerkezet a manierista *enigmával* kapcsolódik össze. Az alcím *Útirajz Albert főhercegről*, s annak a Lakatondy Jánosnak az írása, akit az író egy ismeretlennel való futó találkozás alapján dolgozott ki. Az elbeszélő ezután állítólag útra kel, de utazása s a vonat veszteglése közben átélteket meg-megszakítja a Habsburg főhercegről Lakatondy által írt, stílusparódiaként olvasandó beszámoló. Az utazás viszont a szerző szerint Albert főherceg agyában játszódik le, de természetesen a Lakatondyt kitaláló Mártonéban is, aki Albert agyát is maga alkotta meg azokkal az eseményekkel, amelyek a hatvanas-hetvenes évek fordulójának jeans-prózáját idézik. Bonyolult, szinte áttekinthetetlen labirintusban járunk, amely ironikus öntükrözéssel beszél az alkotás létrejöttéről.

Nem kevésbé enigmatikus Márton újabb könyve, a *Menedék* sem. Hármasság tagoltsága, a *Napló*, *Beszámoló*, *Leírás* viszonya is megfejtésre vár: a *Beszámoló* a Theophrastusnak

nevezett szemüvegé, a *Napló* a főhőse, aki saját szívébe menekül s ott a legkülönfélébb, egymástól nagyon különböző figurákkal találkozik, akik formájukat változtatva, összenőve félelmetes magánmitológiája szereplőiként bizonytalanná teszik ezt a belső teret is. Olvasmányélmények és a mindennapi élet foszlányai egyaránt belejátszanak a szívtérben zajló eseményekbe. A „beszély” labirintusát az olvasónak kell megfejtenie.

Márton László kétségtelenül emberlétünkéről, a valóság tudatunkban tükröződő megértéséről, illetve a megértés kísérletéről akar vallani, de még nem jutott el odáig, hogy a könyvélmények teljesen áthassák a megélt valóságot, azaz írói világát még nem érezzük elég autentikusnak. Esterházy *A szív segédigéiben*, illetve Nádas idézett drámáiban igazabbnak érezzük az elmondottakat, a küzdelmet a végső dolgok kifejezésére, a küszködést az „idea”, a homályosan érzett igazság kimondására. Márton rendkívüli tehetség, s bizonyára ő is el fog jutni oda, hogy a kulturális élmények kuriózumból valódi önkifejezéssé tisztuljanak le. Ő a legfiatalabb a harmincas-negyvenes éveikben járó, a középnemzedék ifjabb részéhez tartozó fenti alkotók között: még nincs harminc sem. „Mindenki kényszerben utazik” – írja. Számára a kényszer az emberi létezést s a művészi alkotást megostromló kérdések újabb és újabb felvetését jelenti; az írói technikák kitaposott útja helyett a kétségtelenül ötletgazdag, de néha nehezen követhető stilizáció eszközeivel él.

A stilizáció néha a látszatszerkesztetlenség formáját ölti magára. Temesi Ferenc a *Por* címen megjelent betűrendes lexikonregényében egy-egy életszeletet mutat be, de ahogy egyes címszók végén utal egy másikra, ugyanaz a bonyolult erőter bontakozik ki, mint a *Termelési-regényben* vagy Krasznahorkai László *Sátántangójában*, ahol a regény eleje és vége azonos, s így hoz létre egy olyasfajta művészi lebegtetést, amely az értelmezés számára többféle olvasatot is kínál. Így valósul meg a manierista festészet *figura serpentina*-ja, azaz kígyózó vonala, hogy a *Sátántangó*ban aztán a kígyó mintegy saját farkába harapva zárja le az elmondottakat.

Arra törekedtünk, hogy megmutassuk a hetvenes-nyolcvanas évek magyar prózairodalmában azokat a vonásokat, amelyek a manierizmus bonyolult, intellektuális művészetével állnak rokonságban. Olyan írói eljárásokról van szó, amelyek tudatosan a *folyamatokba* engednek betekintést – akár az emberi kapcsolatokban beálló változásokról, akár az alkotói munka nehézségeiről van szó. A hagyományos realizmus természetesen nem merült ki – hiszen ez nem is lehetséges, amíg egyáltalán létezik művészet, de az is jól megfigyelhető, hogy mint minden, ami életképes, ez is sokat változott a XIX. század óta. Világszerte megnőtt az érdeklődés a történés mikéntje iránt: erről talán egyetlen végletes példa is meggyőzhet a realista ábrázolási módszereket követő és a legszélesebb közönséggel számoló kommerszirodalom és -film területéről. Jellemző ugyanis, hogy a detektívregények nagy része ma nem a „ki tette” típushoz tartozik, hanem a detektív feltáró munkáját mutatja be, nemegyszer úgy, hogy tudjuk, ki a tettes, mégis izgatottan követjük a bűnösség beigazolásának folyamatát. Korunkban nemcsak az események gyorsultak fel – elég arra gondolnunk, milyen mélyreható változásokat élhettünk meg egy emberöltő alatt –, hanem a telekommunikáció jóvoltából az egyszerű ember is jobban beletekinthet az események menetébe – újságolvasóként és tévénézőként a világ dolgairól többet tudhat meg, mint az előtte járt nemzedékek. A vietnami háború elleni világméretű tiltakozásban igen nagy szerep jutott a televíziónak is, amely napról napra beavatta a közönséget az Ázsiában zajló eseményekbe. Talán még soha nem volt ennyire igaz, mint ma, hogy „Tempora mutantur et nos mutamur in illis” – változnak az idők, s mi is velük együtt. A gyors és mindenre kiterjedő változás – gazdaságban, politikában, tudományban, életmódban – évszázadunk utolsó harmadának talán a legalapvetőbb élménye.

Joggal merül fel a kérdés, hogy járható út-e mai magyar irodalmunkban a modern „manieristáké”? Nem olyan zsákutcáról, hamarosan kifulladás divatjelenségről van-e szó,

amellyel nem érdemes komolyabban foglalkozni? Sok olvasó visszariad attól a kétségtelen erőfeszítéstől, amelyet nem egy ilyen mű befogadása jelent, mégsem hisszük, hogy ez a helyes magatartás. Vitathatatlan, hogy a fent említett művek értéke sem azonos – vannak köztük jelentős alkotások és érdekes, de még kiforratlan próbálkozások is. Mindegyik törekszik azonban, hogy József Attila szavával éljünk, a „valódi” mögött (vagy helyett) az „igaz” megmutatására, manierista terminológiával az „idea” felcsillantására. Ez az „igaz” természetesen változhat – és sokszor meg kell elégednünk a puszta kérdés felvetésével, de ez sem kevés . . .

„Manieristáink” a magyar prózairodalomban eddig meglehetősen ritka filozófiai kérdésfeltevésre vállalkoznak: mi az ember, hogyan él és eszmél az őt körülvevő világban. A létértelmezéssel megküzdő írónak azért sem könnyű a dolga a mi irodalmunkban, mert ahogy a társadalmi elkötelezettséget vállaló legnagyobbak egyike, Illyés Gyula írta, sajátos körülményeink következtében az író a publicisztika feladatát is magára vállalta, pl. vízügyi kérdésekben is hallatta a szavát. Igaz, nincs irodalom társadalmi elkötelezettség nélkül, de a valóság megközelítésének félig írói, félig újságírói módszere nem használ az ember helyzetét s az emberlét problémáit feltáró művészetnek. Ne feledjük, hogy Szentkuthy Miklós a harmincas években milyen értetlenséggel találta szemben magát: még a magyar irodalomtól idegen jelenségnek is minősítették a szenzuális és az absztrakt kettősségében az ember létét és lényét kutató írásmódját. Ma már senki sem vitatja, hogy jelentős helyet foglal el a magyar irodalomban.

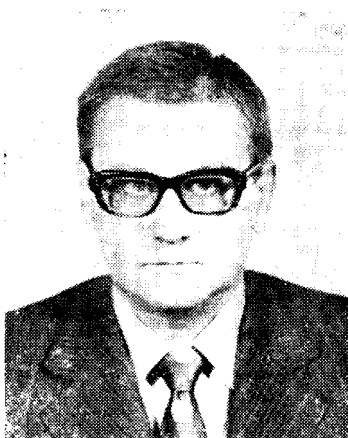
A manieristák általában szomorú emberek voltak, mai „manieristáink” viszont nem azok. Inkább elfogulatlanok. Illuziótlanul próbálnak szembenézni a korral, a külső világgal és saját magukkal. Megküzdenek a válaszáért, sőt már magáért a kérdésért is – s erre gyakran csak bonyolult formákban képesek. De gondoljuk csak meg: az ember akkor keres új utakat, ha kiderül, hogy számára a régi már járhatatlan . . .

T. TEDESCHI MÁRIA

DIALÓGUS

AZ IRODALOMTÖRTÉNET KÉRDÉSEI

BÉCSY TAMÁSHOZ

— Ön 1982 óta a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem újjászervezett Tanárképző Karán a Művészettudományi Intézet vezető professzora. Az egyetem vezetői — köztük Ön is — többször nyilatkoztak már új típusú felsőoktatás-pedagógiai és tudományos célkitűzéseikről. Kérjük, jellemezze az It olvasóinak a magyarszakos képzés, az irodalomelmélet és irodalomszemlélet — ha lehet így mondanunk — lukácsi alapozásának pécsi modelljét.

— Igen, lehet beszélni lukácsi alapozású irodalomszemléletről. Minden magyarszakos hallgatónak az első félévben fel kell vennie az „Általános esztétika” c. tárgyat, amelynek

keretében az ő *Esztétikájának* alapkategóriáival ismerkednek meg. A következő években a műnemek és műfajok, továbbá az esztétikai minőségek, majd *A társadalmi lét ontológiájáról* c. művében olvashatókra alapozva a műalkotások ontológiai problémái is szerepelnek a magyarszakosok kötelező tárgyai között. Az ötödik – a pécsi egyetemen teljes – évben pedig egy magasabb szinten foglaljuk össze Lukács Györgynek az irodalmi műalkotásokra vonatkozó nézeteit. Vannak magyar-művészettudomány szakos hallgatók is, akiknek tanítjuk az esztétikai, művészetelméleti gondolkodás történetét; és még részletesebben Lukács nézeteit. Mindezen közben igen alapos irodalomtörténeti ismereteket is tanítunk, s ezekből, csak ezekből minden év végén írásbeli és szóbeli részből álló szigorlatot kell tenniük.

– *Pécsre Ön visszatért, hiszen tanári pályakezdése egyszerű már odaköjtötte. De budapesti katedráról: Világirodalmi Tanszékéről jár le. Milyen szálak fűzik továbbra is budapesti hallgatóihoz, akiknek Az instrukciók szerepe a drámában címmel 1981-ben közreadta publikálásra érett szemináriumi dolgozatait?*

– Az ELTE-hez továbbra is igen erős szálak fűznek, hiszen itt vagyok főállásban, a pécsi kísérletet csak másodállásban vezetem és próbálom magam is csinálni. Az ELTE-n zömmel összehasonlító irodalomtörténet szakos hallgatókkal foglalkozom. Pécssett az ad különös izgalmat, örömet és persze felelősséget, hogy új módszerekkel és új, más bölcsész-karon nem tanított tárgyakat is taníthatok, az ELTE-n pedig az, hogy azokat a kérdéseket tehetem szemináriumi óráim témájává, amelyek éppen érdekelnek, amelyekkel éppen foglalkozom. Az említett tanszéki kiadvány anyaga is akkor jött létre, amikor magam is azzal foglalkoztam és a hallgatókkal azt vizsgáltuk, milyen szerepe-funkciója van a szövegben az ún. szerzői instrukcióknak; kinek szólnak; és igaz-e, mint a köztudat tartja, a színházi rendezőnek és/vagy

a színésznek: avagy az olvasónak éppen abból következően, hogy a dráma egész világa csak dialógusokban és dialógusokból épülhet föl. Nagyon izgalmas két félév volt.

— *Sokoldalú elméleti-történeti kutatásainak középpontjában a drámafejlődés és a drámaelmélet kérdése áll Csokonaitól Örkény Istvánig. 1984-ben A dráma lételméletéről című monográfiája jelent meg az Akadémiai Kiadónál. Mostanában milyen tervek foglalkoztatják, milyen kutatásokra, milyen új művek megírására készül?*

— Készen van egy könyvem, amelyet egy elméleti problémakör történeti változásainak a kérdéséről írtam. *A cselekvés lehetősége* címen azt igyekeztem vizsgálni, hogy mit nevezhetünk pontosan, konkrétan és nem metaforikusan: drámai akciónak; továbbá, hogy erre milyen lehetőség van, és a lehetőségek milyen megnyilvánulásformában jelennek meg a Shakespeare-től a 19. század végéig megírt drámákban.

Már két éve az érdekel, hogy miként, hogyan alakult ki a dráma. A görög dráma történeti létrejöttét teljes homály fedi. Aiszkhülosz fennmaradt művei ötvenéves kora utániak; Thespistől semmit nem ismerünk, sőt a dithyrambosok is elvesztek. A görög tragédia kialakulására vonatkozó négy-öt elmélet klasszika-filológusoktól való; vagyis eddig nem vizsgálták meg ezt a kérdést a drámaelmélet szemszögéből. A kialakulásra vonatkozó elméletek olyan tények és ismeretek alapján jöttek létre, amelyek mindenkinek a számára – tehát nemcsak klasszika-filológusok számára – hozzáférhetőek. Én Arisztotelészre támaszkodva azt keresném, milyen előzményekben található a tragédia és a komédia adott meghatározása. Vagyis hol és miben található oly történet, amely szerencséből szerencsétlenségbe fordul át, mivel Arisztotelésznél ez a tragédia egyik megása; és holhatároz és miben a fordított irányú, mert ez meg a komédia egyik meghatározása. Ehhez hozzászámíthatjuk a fordulatot és a felismerést, hiszen ez is szerepel a *Poétikában* mint ismérv. Arisztotelész azt is

említette, hogy Aiszkhülosz állította a középpontba a párbeszédet, s ezért az előzmény olyan történet lehetett, amely lehetőséget rejtett magában arra nézvést is, hogy az egész dialógusokká formálódhasson át. Az egész problémakört úgy is jellemezhetném, hogy Arisztotelészre támaszkodva, Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész és Arisztophanész műveit az „ember csontvázának” tekintve, azt keresem, milyen lehetett a „majom csontváza”.

Persze ez a „nagy” munka, évekig tart. Terveim szerint ezt követné a „Quem queritis?” kérdésből kinőtt középkori drámának a vizsgálata ismét abból a szempontból, hogy ugyancsak pár száz év múlva ebből is komédia és tragédia fejlődött ki. Még Shakespeare előtt, a 16. századi francia tragédiaíróknál. Itt a forrás, a kiindulópont is megvan, a közbülső szövegek is — nemcsak a misztériumok és moralitások, de — pl. a Grál-szövegek, Grál-történetek is. Úgy tűnik, mind a két esetben a meghaló-és-feltámadó isten rítusaiból indul ki a fejlődés.

Közben persze szeretném kidolgozni a még pár évvel ezelőtt írt színházelméleti vázlatomat is, amelyet a Magyar Színházi Intézetben egy kutatócsoporttal vizsgálunk és nézzük meg érvényességét konkrét színházi előadások tanulságaival összevetve. De szeretném folytatni színházkritikai munkásságomat is, amely mind a drámaelmélet, mind a színházelmélet szempontjából nagyon gyümölcsöző.

GREZSA FERENCHEZ

– Ön nagy pedagógiai tapasztalatú kutató: Hódmezővásárhelyen tizenkét évig igazgatta a Bethlen Gábor Gimnáziumot, Szegeden 1975-től 1984-ig a Tanárképző Főiskola Magyar Irodalmi Tanszékét vezette, jelenleg a JATE II. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének élén áll. Milyen tapasztalatai vannak az Irodalomtörténet tanárkörökben való ismertségéről és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Tanári Tagozata működéséről? Elképzelése szerint hogyan tehetnénk folyóiratunkat még ismertebbé, hasznosíthatóbbá a tanári munkában?

– Statisztikai adatok nem állnak rendelkezésemre, legfeljebb benyomásaimra támaszkodhatom. Az Irodalomtörténet iskolai bázisát egykoron az a magyartanár elit alkotta, amely maga is részt vett a kutatómunkában, nemcsak olvasója volt a lapnak, de szerzője is. Sajnos, e tanártípus, mely doktorál, kritikát és tanulmányt ír, szakmai előadásokat tart, ma már jobbára csak rendhagyó eset. A munkaidő (többnyire középiskolai végzettséget is alig igénylő feladatokkal és az

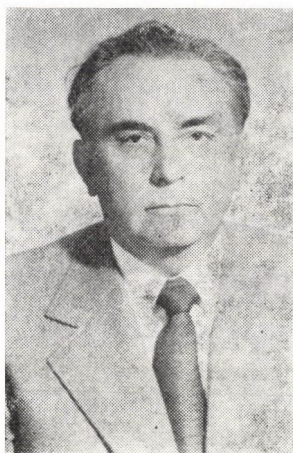
életszínvonalat javító túlórázással) mértéktelenül megnőtt, az intézményeket irányító apparátus, tisztelet a kivételnek, szívesebben dolgozik „tantárgy-lebonyolító automatákkal”, mint közvetlen pedagógiai hasznót nem hajtó „tudós” tanárokkal, a kutatói utánpótlás nevelésében felbecsülhetetlen jelentőségű publikációs fórum, az iskolai Évkönyv takarékosági okokból halálra ítéltetett, a tanítandó ismeretanyagot parttalanul megnövelő tanterv (és egynémely tankönyv) minden energiát az oktatás számára köt le. A tevékenység sorvadása aztán visszahat a tájékozódás igényére is: a köztanár maradék szabadidejében szívesebben (és joggal) olvas szépirodalmat, mint róla szóló elemzést. E helyzetben önmagában a legjobban funkcionáló folyóirat vagy társaság se segíthet, csakis összhangban a magyar kultúra pozitív folyamataival, valós értékrendjének megszilárdulásával és demokratizmusának kibontakozásával, a feltételeket javító kormányzati döntésekkel. Olyan szerkesztői gyakorlatra van szükség, mely a specialisták szűkös érdekei mellett — közérdekű, szemléletformáló, az áttekintő képességet fejlesztő és olvasmányosan, akár esszéstílusban megírt cikkek közlésével — a magyar tanárok igényeit is figyelembe veszi. Fel kellene újítani például a tanári mellékletek lassan feledésbe merült szokását is. Jó volna ösztönözni továbbá a parlagra vetett erők aktivitását: a helyi irodalmi hagyományok feldolgozására pályázatok még rendszeresebb kiírásával, e célból esetleg külön rovat nyitásával is. A szervezeti reform keretében legfontosabb teendőnek a decentralizációt tartom. Nemcsak Budapesten, de minden egyetemi városban, sőt megyeszékhelyen helyi csoportokat vagy legalább életképes tanári tagozatokat lehetne létrehozni. Van mit oldani a vándorgyűlések tematikájának és lebonyolításának merevségén is: egyoldalúan uralja a programot az évfordulós szempont, s perifériára szorul rajtuk a szakmai vita.

— *Irodalomtörténészként elsősorban Juhász Gyula- és Németh László-kutatásai reprezentálják. A „szegedi” és*

„vásárhelyi” témák után – vagy mellett – mi újra készül; min dolgozik, mit tervez?

– Németh László munkássága olyan téma, mint az őserdő, nem lehet rajta gyorsan végigrohanni. Tervezem, hogy a „vásárhelyi” korszakról szóló könyvemet többkötetes írói monográfiává bővítem. Nemrég fejeztem be a háborús idők metszetét, s most a tanulmányciklus harmadik darabján dolgozom, *A Tanú írója* címmel. Emellett – különféle irodalmi lapok munkatársaként – folyamatosan írok bírálót, recenziót.

BORI IMRE

VÁLASZOK GARTNER ÉVA KÉRDÉSEIRE

Eszményi feladat lenne most odaállni a könyvespolc elé, leemelni és megmutatni azokat a könyveket, amelyek sorsdöntőek voltak az életben. Nagyon nehéz valójában kinyo-

Elhangzott Gartner Éva *Helyettem írták* című műsorában, Kosuth Rádió, 1985. nov. 3. — Közléshez igazított szöveg.

mozni, hogy hol volt és mikor játszódtott le az a sorsdöntő pillanat, amely az ember gondolkodásmódját befolyásolva megváltoztatta egész addigi életirányát és felfogását irodalomról, politikáról, életről, halálról, szerelemről, barátságról stb. Egyszerűen azért nem lehet mindezt megtenni, mert én személy szerint, ha erről kérdeznék, akkor igen messziről kell, hogy kezdjem a mondandómat, az 1930-as évekbeli Bácsföldvárról, ahol a gyerekkorom eltelt és ahol az első olyan olvasmányokkal találkoztam, amelyek megszabták az életem folyását. Azt hiszem, hogy a legelső könyv nem szépirodalom volt, nem tanulmány, nem esztétika, hanem mind együtt: a Révai kislexikon. Egy karácsonyra kaptam, valahol 1935–36-ban, első vagy második elemista koromban, nem tudom, aztán kiderült később, hogy nem is volt ez olyan rossz elgondolás, hogy egy elemista diák éppen egy ilyenfajta kislexikont kapott ajándékba. Sokáig őriztem még a borítóját is ennek a Révai kislexikonnak, talán még vizuálisan is fel tudnám idézni, ha nagyon követelnék, hogy hogyan nézett ki ez a könyv. És ma is megvan ez a könyv, igaz, a gyerekeim tulajdonában, és azok is ezzel kezdték a pályájukat, illetve aztán később majd az *Új magyar lexikon* testesebb köteteivel. Azért mondtam, hogy egy ilyenfajta indulás, olvasói indulás jegyzi az én életpályámat és irodalmi és gondolkodásbeli pályámat, mert a lexikonból az ember mindent megtudhat, de semmit nem tud meg annyira alaposan, hogy az kielégítené. Hogy apámnak a kicsinyded könyvtárában ezen túl még mi volt, az is rendkívül érdekes, mert azokat én mind szenvedélyesen végigolvastam, és ezek nem sorsdöntő hatások voltak, de mindenképpen befolyásoló erővel bírtak. Ő szatócs kereskedő volt Bácsföldváron, aki újságkihordóként kezdte az első világháború alatt az életpályáját és levélhordó volt, de ugyanakkor fényképész is. Földváron neki és a testvérének, a bátyjának volt az első fényképezőgépe. Tehát újságot hordott ki, és abban az időben a magyar napilapoknak megvolt az a dicséretes szokása, hogy igen sok, igen vastag mellékletet adtak, sőt külön ajándékként publikált könyveket is. Ő ezeket össze-

gyűjtötte, ebből később cserebere alapon üzleteket is tudott kötni. A 20-as években Pécsről a Pécs-Baranyai-Magyar Szerb Köztársaságból emigrált forradalmárok egyike, Polácsi János odakerült tanítónak, és azzal csereberélt könyveket. Ma is őrzök a Gömöri Jenő-féle Modern Könyvtárból olyan Bernard Shaw-köteteket, amelyekbe Polácsi János neve van beírva. Kuriózumként hadd mondjam, hogy Boccaccio *Dekameronja* is ott volt ezek között a könyvek között. Sőt, hogy megborzasszuk kicsit azokat, akik borzadni szeretnek: egy Krafft–Ebing-kötet is volt, a szexuálpatológia kézikönyve. Persze az ember nem sokat értett ezekből a dolgokból annak idején kis elemistaként, de ezek valahogy mind ott voltak a tudat-határon. Mindebből érthető lesz azután az a bizonyos pillanat, amikor fölismeri az ember, kezében van az a könyv, amit helyette megírtak. V-VI. gimnazista lehettem, a mű pedig Németh Lászlónak *A minőség forradalma* hat kötete volt. Egyenes út vezet a Révai kislexikontól *A minőség forradalma* hat kötetéig, mert Németh László is egyfajta enciklopédizmust keresett. Németh László gondolatrendszerében voltak bizonyos olyan gócpontok, amelyek pontosan mintha nekem íródtak volna és nekem készültek volna. Így például a tej-testvériségről szóló gondolatok. Tehát az, hogy ne gondoljuk, hogy a világ középpontjában van a magyar kultúra, meg hogy a magyar egy különleges, istentől kiválasztott nép lenne, hanem hasonló sorsú, kinézésű, gondolkodású, történetű népek élnek a magyarság körül, és én, aki Jugoszláviában éltem és élek, ezt egyszerűen természetesnek és hétköznapiinak, normálisnak tartom, hogy az autóbuszban legalább két-három nyelven beszélő emberekkel utazom naponta. Németh Lászlótól tanultam meg először, hogy ezeknek is van évezredes kultúrájuk, van történelmük, van népköltészetük, van magas irodalmuk, mindegyiknek megvan a maga Petőfi Sándora és megvan a maga Arany Jánosa meg az Ady Endréje is, függetlenül attól, hogy hogyan hívják. De a történelem produkálta mindegyik népnél a hasonló, körülbelül nagyjából ugyanabban a korban,

ugyanazokat a jelenségeket. Ezeket mind szeretni kell, becsülni kell, meg kell ismerni. Ez volt a fő gondolat, amit én megtanultam Németh Lászlótól, és azt, hogy ezeket meg kell ismerni. Természetesen más ilyen mozzanatot is föl kellene említenem, mert éppen nemrégiben kérdezte meg egy kedves barátom itt, Budapesten, hogy áruljam el neki, mi az, ami engem elkötelezett az avantgard művészetszemlélet mellett és miért nem úgy gondolkodom, mint legtöbb kollégám az irodalomtörténetírásban, tehát hogy a hagyományos szemlélettel közeledjem irodalmi jelenségekhez, vagy miért Kassákra esküdtem és miért írtam meg a magyar avantgard-irodalom történetét. Akkor nem jutott eszembe, hogy ezt is *A minőség forradalmából* vettem, és hogy az alapvető indítások onnan jöttek. Tehát abban az időben, amikor *A minőség forradalmának* azt a kötetét olvastam, ahol Németh László Proustnaplója van, azután pedig, amikor még a *Készülődés* kötetében azokat a tanulmányokat vettem szemügyre, amelyekben Németh László végigvágta az akkori kortárs világirodalmon és Joyce *Ulysseséről* is tanulmányt ír. Tehát megtanultam, hogy az ember ne előítéletekkel közeledjék az irodalmi jelenségekhez, hanem nyílt szívvel és csodálkozni mindig kész állapotban, érdeklődéssel. Azzal, hogy előbb olvassa el a művét és azután formáljon véleményt, ne pedig bizonyos fajta megformált véleménnyel olvasson valamit. Sőt még mondjam azt, hogy a fölöttébb problematikus Németh László-féle „mélymagyar” elméletnek is volt bizonyos haszna: a szerb emlékirat-irodalmat éppen ennek a hatására fedeztem fel és ismertem meg és ismertem rá, hogy mennyire érdekes például az első szerb fölkelés nagy memoárárójának, Matija Nenadovićnak, a prótának a szövege, bár nekem soha nem volt affinitásom az olyanfajta nemzeti ideológiák iránt, mint Németh Lászlónak ez a „mélymagyarság”-féle fölfogása, de azt hiszem, hogy Németh Lászlónál annyi más tanulnivaló volt, hogy a többi pozitív elképzelése semlegesítette ezt az egyet.

Engem tulajdonképpen az döbbsent meg, hogy egész kisgyerekkori emlékeiből szemelgetve is, csak az elvont gondolkodásra való találkozásiélményére emlékszik, és nem képek villannak föl. A gyerekkori élményekből nem merülnek föl meserészletek, -elemek. Hogy ez utólagos szűrő, vagy ténylegesen ez volt a története? Vagy a későbbi pálya szempontjából gondolva vissza, érzi, hogy ezek voltak a meghatározó élmények?

Gondolkodva ezen, nem tudnám eldönteni. Nem hiszem, hogy tudatosan vittem volna ezeket az emlékeztetéseket az elvont gondolkodás irányába, csak azok, hogy így mondjuk, az „életes” epizódokhoz fűződő emlékek valahogy háttérben maradnak, mert például, hogy tudna az ember most fölidézni, nem lévén szépíró, aki mégiscsak képekben gondolkodó ember, és az irodalomtörténész már nem annyira képekben gondolkodik, mondjuk egy kisdíákkori téli vasárnap délutánt, amikor a szobában a töltöttkáposzta, vagy ahogy nálunk mondják, a szárma illata is ott van, és akkor az ember *Robinson Crusoe* történetét olvassa második vagy harmadik elemistaként. Ezt nem tudnám. De most a kérdés hozta már a tudatomba egy tüdőgyulladásos emlékezet. Abban az időben a tüdőgyulladás hetekig tartott, addig, míg a lázat lenyomták és valahogy az ember rendeződött. Nagyon sokáig kellett ágyban feküdni, és én két ilyen tüdőgyulladásos betegségből is ki kellett, hogy lábaltak. És az egyik ilyen alatt, amikor az ember lázas, a valóság és a lázálmodok határai pedig elmosódnak, a pesti rádiónak egy hangjátékát hallgattam, amelyben Beczko várának az ostromait is idézték, és ma is, most, ahogy erre gondolok, hallom, ahogy törtek a házak cserepei és tetőzete, mikor lőtték a várat. Hadd mondjam azt, hogy aztán egyszer az antikváriumban a kezembe került egy album alakú sokszorosított kiadvány, Beczko várának a története. És gyorsan megvettem ezt a kötetet már fölnőttként, és végigolvastam, hogy a gyerekkori kísértetjárással leszámoljak, mert ez így élt az agyamban. Visszatérve az elvont gondolkodásra, nyilvánvaló, hogy az irodalomtörténeti munkálkodás-

sal kapcsolatosan az elvont gondolkodásnak egyfajta formája föltétlenül szükséges. Ez a szépíróknak nyilván nem jó, de egy ilyenfajta munkánál azt hiszem, hasznos, hogy nem a szépirodalommal kezdtem ezek szerint az étellel való ismerkedést, hanem lexikonnal és később pedig az irodalomról szóló tanulmányokkal. Én például Németh László regényeinek nem vagyok elkötelezettje. A Németh László-féle szépirodalomból igazán csak a *Gyászt* szoktam nagyra tartani. Ma is szívesen és örömmel foglalkozom Juhász Ferenc költészetével, Déry Tibor prózájával, mind a kettőnek lelkes és nagy elkötelezettje vagyok. Azután visszafelé haladva: Krúdy Gyula. Ő a prózai tengelye az én szemléletemnek: az életismeretben azt hiszem, hogy Krúdy Gyula szövegei központi helyet foglalnak el a gondolkodásomban, és egyfajta mércéi is mindenfajta más irodalmi jelenségnek. Éppen a Krúdy-szövegeken tanultam meg azt, hogy mi a valóban jó magyar irodalom. Nem általában az irodalom, de a jó magyar irodalom. Nagyon gyöngé az az író, akinek a mondataiban az élet-tények nincsenek jelen. Amikor üresek azok a mondatok, nincsenek élettapasztalatok, élettények, nincsen ételszag, életíz stb. Ez a Krúdy-szövegben mind megvan. Azt hiszem, ő volt a valóban nagy életismerője a XX. századi magyar világnak, és én nem vallom egy pillanatig sem, hogy monoton, hogy unalmas, hogy kifáradt író, nem, még ha ugyanarról az egy jelenségről három regényt is ír, az a három regény egészen más élettény-rendszert kínál föl. És én megtanultam (és azóta is úgy olvasok) éppen tőle, hogy keresni kell ezt az életet a szövegekben. Az irodalom ezt hordozza magában. Ebben a pillanatban nem tudnám kijelölni azt a Krúdy-szöveget, amely különösképpen – hogy így mondjuk – sorsdöntő módon hatott rám, de nagyon sok epizódra emlékszem. Ezek az epizódok az ember tudatában élnek, amelyek emlékeztetésekre, amelyekre az ember szívesen hivatkozik, amelyekre emlékeztet. Érdekes módon főleg utazási epizódok ezek, többek között a *Palotai álmok*-ból, vagy az *Őszi utazás a vörös postakocsin* című regényből, ahol a társaság – most nem jut

eszembe pontosan, hogy melyik kávéházban – ül, és tárgyalja azt, hogy majd fölutaznak a Felvidékre. A háttérben festmény van, azt hiszem Mednyánszky Alajos-festmény, azután pedig a vonatból nézik a téli tájat. Vagy például a *Mohács* című regényből az az epizód, ahol oly remekül idézi meg mindazt, ami majd be fog következni a mohácsi csatatéren. Nem valami nagy történelmi retrospektívával, hanem a rákok jelenlétének a segítségével, amelyeket a Csele patakból szállítottak föl a királyi asztalra: a rákok rokonai fognak majd nemsokára lakmározni többek között az ifjú király holttestéből is. Látjuk a csalán közé csomagolt rákokskákat, amelyekről Krúdynak megvan a külön inyenc véleménye is. A jelentős azonban az, hogy ezek a rákok a Csele patakból valók. De szó sincs arról, hogy a boldogtalan II. Lajos király ott fogja lelni a halálát. Ilyenfajta kis mesteri, apró utalások, rájátszások, emlékeztetések révén az olvasónak a teljes ismeretanyagát mozgósítja Krúdy.

A jó próza az, amikor gyarapítja az ember világismeretét ilyen apró részletekkel, ugyanakkor be is fogja az olvasójának a teljes tudatvilágát és angazsálja ezt a teljes tudatvilágot, mert másképp a jelentésnek egy jó része elsikkad. Én ezeken a regényeken tanultam meg ilyen módon olvasni. Azután később, amikor egy könyvnyi terjedelmű tanulmányt írtam Jókai Mórról, Jókai Mór művészetének az utolsó 25 esztendejéről, akkor már ezt a módszert alkalmaztam, és ezért kellett 70 Jókai-regényt kétszer elolvasnom. És nagy gyönyörűségem tellett ebben a kétszeri olvasásban. Nem mondom, hogy Jókai megrázott a lelkem mélyéig, de a gondolkodásmódomat föltétlenül befolyásolta. Abban a hitemben megerősített, hogy nem szabad előítélettel olvasni semmit, és egy kort teljes valójában igyekezzünk föltárni, tehát minden elmentmondásosságával, és hogy Jókai sem volt valami szimpla lélek, hanem igen sok előremutató jegy van nála, akár szövegszerűen, akár a gondolkodásmódjában. Nem volt ő maradi ember, hanem együtt haladt a korával, és 1896-ban nem úgy gondolkodott, mint kortársai Magyarországon, hanem ahogy

Európában gondolkodtak 1896-ban életről és egyéb más dologról.

Azt mondta, hogy Jókai nem rázta meg igazán. Mi volt az az élmény, ami igazán megrendítette?

Ez nagyon nehéz kérdés, és egy irodalomtörténészről ezt szinte nem is lehet kérdezni, mert az irodalomtörténész annyi szöveget olvas, hogy ilyenfajta élmények iránt már immunissá válik. Ha azok a szövegek ifjúkorában nem rázták meg, már öszülő hajjal bizony nem rázzák meg, bármilyen jók is.

Engem régóta foglalkoztat, hogy az irodalommal hivatás-szerűen foglalkozók, tulajdonképpen bezáródnak mint olvasók az irodalommal szemben?

Nem hiszem, hanem esetleg úgy vannak ők is, mint a temető munkásai, akik már nem tudnak sírni, bár mindenki sír körülöttük. Vagy a pap, aki ott van a temetésen, ő nem sír, de teljes részvétellel van a gyászolók iránt. Vagy a sebész, aki operál és tudja, hogy ez mi, hogy és minden, de nem tud együttérezni, mert akkor nem tudná a mesterségét folytatni. Tehát az irodalomtörténészek is ilyenfajta mesterséget űznek, ahol nem szabad szentimentálisnak lenni, ahol az ember, ha avval a regénnyel foglalkozik, akkor nem adhatja át magát ilyen szempontból az olvasói hatásoknak, mert ő különleges olvasói minőségben kerül szembe azzal a könyvvel.

És nem tud néha elfeledkezni erről?

Dehogynem, én is elfeledkeztem, amikor mondjuk a Jókai-regényeket olvastam, mert magukkal ragadtak a szövegek, és elfelejtettem jegyzetelni. Ezért kellett újra elővenni, és valóban arra figyelni, hogy mit kell kijegyzetelnem, amit majd föl tudok használni a tanulmányomban. Szerintem az irodalomtörténésznek, már amikor irodalomtörténész, akkor már ilyenfajta élményei nem hiszem, hogy vannak. Vagy pedig

akkor még mindig olvasó és nem kritikai szemlélettel bíró ember, mert ennek vizsgálódnia kell, mert így érzelmesen nem lehet ezeket megcsinálni.

És olyan nem fordulhat elő, hogy olvas valamit, és úgy gondolja, hogy erről soha nem fog írni?

Dehogynem. Például az én igaz, nagy szépirodalmi élményem Stendhal, de én még soha egy sort nem írtam Stendhalról.

És Stendhal miért volt ilyen nagyhatású?

Nem tudom. Talán azért, amiért Flaubert *Az érzelmek iskolájával* is. Megint csak azok az írók bukkannak fel, akik ugyancsak enciklopédisztikus temperamentumúak voltak. Mellékesen 1946 tavaszán, ötödikes gimnazistaként a jó tanulmányi eredményekért kaptam ajándékba *Az érzelmek iskoláját*. A Révai-féle sorozatban jelent meg, ott olvastam el a *Vörös és feketét* Illés Endre bevezető tanulmányával és az ő fordításában. A *Vörös és fekete* annyira megragadta a képzeletemet, de az egész — ha szabad így mondani — intellektuális valómat is, hogy attól ma sem tudok szabadulni.

És a Vörös és feketében elsősorban Julien figurája vagy ezek a szerelmi kapcsolatok?

Nem. Akkor még nem tudtam, de valójában arra figyeltem, ami abban a regényben élet, de nem az, amit kívülről mondanék, hogy ez az élet, hanem ami a mondatokban élet. Ez az igazi, ami a mondatokban az élet.

Az elmúlt évben a könyvpiacra az Újvidéki Fórum kiadó sátránál vettem meg a Sinkó Ervinről készült könyvét. Megdöbbenett, hogy a soraiból egyfajta ambivalenciát éreztem Sinkó Ervin személyével kapcsolatosan. Egyáltalán, jól éreztem ezt?

Nem. Én Sinkó Ervinnek az asszisztense voltam, közvetlen munkatársa is az Újvidéki Egyetem magyar tanszékén majdnem egészen Sinkó haláláig. Ha ilyenfajta jelenséget észlelt a szövegben, az nem Sinkó ellen, hanem az olyanfajta nézetek ellen irányult, amelyek Sinkó Ervin személyét misztifikálták. Én láttam őt emberi mivoltában, és a művek születésének a pillanataiban volt módom megismerkedni Sinkó szövegeivel. Én Sinkóval, mint minden más irodalmi jelenséggel kapcsolatban is, a reális szemlélet alapján álltam. Tehát azt hiszem, hogy értettem Sinkó írói nagyságát, de emberi gyöngeségeit is. Meg azt a képletet is, amit az ő egész életpályája mutatott és jelentett. Ünnepezték benne a krisztianust. Én nem szereztem a krisztianizmusnak ezt a típusát, megértem és le is tudom írni, de sem emberileg, sem gondolkodásbelileg nem tudok pozitíven viszonyulni hozzá. Ez az, amit az ember elutasít, mert ha az ember forradalmár, akkor legyen az. Gondolom, sok ilyen jelenség volt, és én igyekeztem nem érényeket fölmutatni ott, ahol akár emberi vagy sorsbeli vagy temperamentumbeli vagy valamilyen történelmi okokból kifolyólag valami olyan volt, amit nem lehet érénynek minősíteni, hanem az emberi sors esendősége tényeinek is adóztam. Például: mondják mostanában, hogy mennyire hontalan, idézik Iszaak Babelnek azt a definícióját, hogy Sinkó mennyire európai vándor volt, aki nem lelte honját semmilyen hazában, és hogy aztán 45 után hazájára talált Jugoszláviában. Én az ilyenfajta mitikus dolgokban nem hiszek, mert, hogy nem érezte jól magát Jugoszláviában, vagy hogy Magyarországra nem jöhetett, vagy Európában nem érezte jól magát, igaz, de voltak hozzá hasonló méretű koponyák, akik azért vállalták a „hazai” sorsot. A 30-as években is! Mert Bácskában is el lehetett volna, hiszen komoly intellektusok is éltek ott, nem magyarok, szerbek. Tehát ha egy nagyformátumú értelmiségi szerb meg tud lenni, akkor nyilván egy magyar is meg tud lenni. Ezek olyan dolgok, amelyek vitathatók és vitatni is lehet őket.

Akkor mégis miért érezte ő üzőttnek magát?

Nem biztos, hogy úgy érezte magát, hanem a sors úgy hozta, talán egy kicsit a szerepe is volt. Meg neki voltak elvárásai, amelyek azután később, amikor ő ezekről az elvárásokról beszélt, akkor azokat a maga módján meg is festette és színezte önmagát is. Ezt a szerepjátszást nem szabad készpénznek venni, hanem az irodalomtörténésznek kritikailag kell nézni. Az önmagáról alkotott képről tudni kell, hogy az önmagáról alkotott kép, de nem a valóság. A valóságos arcképet ne ő, Sinkó Ervin vagy X. Y. rajzolja meg énnekem, hanem én rajzoljam meg azt a képet.

A művei mutatták meg igazán a valóságot vagy pedig a személyes ismeretséget?

A művei. A személyes ismeretség nem biztos, hogy megmutatja. Lehet, hogy egy XVIII. századi író jobban ismer az ember, mint azt az író, akit barátjának nevez.

Éppen azon gondolkodtam, hogy sikerült megőriznie az objektivitását akkor, amikor valakivel együtt dolgozott? Mert más az, ha egy felszínebb vagy néhai találkozásokra szorító ismeretséget köt egy íróval, és megint más, amikor valaki mellett dolgozik!

Én az író életével nem is nagyon foglalkoztam. Írtam egy bevezető fejezetet, és azután tovább az életről csak éppen annyi szót ejtettem, ami nagyon muszáj volt. De az író életét én másodrendű, de nem mellőzhető tényezőnek tartom. Engem nem az érdekelt, hogy Krúdy hányszor nősült, miért vált el, mert ez nem érdekes a művei értése szempontjából.

Említette, hogy mint irodalomtörténész talán a többiektől eltérően elkötelezett az avantgárd mellett. Mi indokolta ezt? Mi hívta létre ezt az elkötelezettséget?

Igen, mások is mondják, hogy én az avantgárd szenvedélyes híve és elkötelezettje vagyok. Itt tisztázni kellene valamit, és én pontosítani szeretném ezt a kérdést. Azt mondanám, hogy én nem az avantgárdnak vagyok az elkötelezettje, hanem a valóságos irodalmi folyamatok leírása szükségességének. Tehát én úgy tartom, hogy ami a magyar irodalom múltjában megtörtént, azt meg kell írni. A magyar avantgárd pedig az én meggyőződésem szerint megtörtént. Én marxistának vallom magam, és úgy tartom, hogy ha tárgyi, objektív valóság, az mindenkinek felett álló és mindenkinek a szubjektív ítélete fölött is álló. Tehát ha ez volt, akkor az irodalomtörténetírásnak kötelessége, hogy föltárja a törvényszerűségeit, leírja a jelenségeit, és megpróbálja kimutatni az értékeit, összefüggéseit stb. Én tulajdonképpen csak ezt tettem, akkor, amikor az avantgárdal foglalkoztam, mert ez valóság volt. Kassák Lajos egész rendszerével, nézeteivel és akár szélsőséges politikai és egyéb szemléletével is: Ő volt. Nem lehet letagadni, bár az irodalomtörténet egészen az elmúlt 15-20 évig igen elegánsan kitörölte. S mindazokat, akik vele indulnak, vagy akik segítségével és a lapjaiban léptek föl, vannak, léteznek, ott hagyták a nyomukat a magyar irodalmi közgondolkodásban. Ott vannak a műveik, ha másutt nem, a Széchényi Könyvtár katalógusában mind ott vannak még így is! Én arra vállalkoztam, hogy őket leírjam, mert az a meggyőződésem, hogy a XX. századi magyar irodalomnak a fő vonulatában ők vannak. Ezt tanultam meg a szerb irodalomban, ez van a horvát irodalomban, és úgy tudom, hogy ez van a franciában, a németben, mindenütt. Kérdem: miért lenne magyar az egyetlen irodalom, amivel nem ez történt meg? Holott én tudom, hogy megtörtént.

Ismerte Kassákot?

Ismertem személyesen is Kassákot élete végén, megadatott, hogy Németh Lászlóval is találkozom, Déryvel többször is találkoztam. És a találkozásokból arra következtettem, hogy

valamilyen formában becsülték azt, amit én velük kapcsolatban vagy róluk írtam, és nem tartották igaztalannak, de hízelgőnek sem, amit mondtam róluk. Így például éppen Dérynek egy dedikációját őrzöm, amelyben igazolja, hogy én vettem arra rá, és győztem meg, hogy az ő avantgárd korszaka valóban értéket jelent, amikor megengedte, hogy újra kiadják azokat a regényeit és verseit, mert ő annyira el volt bátortalanítva és bizonytalanítva, hogy nem is akart foglalkozni ezekkel az ifjúkori szövegekkel és egyáltalán az ifjúkori szövegeivel. Azt írta, nagyjából — nem pontosan idézem —, hogy a maga igaza bizonyítékaul, de még mindig kételkedve. Ez a *Kéthangú kiáltás* című kötete, ahol az ifjúkori kisregényei vannak kötetbe gyűjtve. Én így vagyok az avantgárrdal és azt tartom, hogy ha a XX. századi magyar irodalom történetét valóban a valóságnak megfelelően akarjuk leírni, akkor éppen ezt a vonulatot kell a középpontba helyezni, és ettől jobbra és balra kell elhelyezni minden más vonulatot. Én nem szeretnék egyetlen vonulatot sem kiiktatni a magyar irodalomból, de meg szeretném keresni mindegyiknek a helyét, felmérni nagyságát és a jelentőségét. Ez azért fontos, mert torzítottan élnek a köztudatban bizonyos fajta törekvések, jelenségek, ilyen vagy olyan, főképpen politikai vagy történelmi, okok miatt előtérbe kerültek, és az értéküknek nem megfelelő nagyságban vannak a szem előtt.

Miért van az, hogy ahhoz, hogy valamit vállaljak, a másikat feltétlen el kelljen ítélnem? Miért érezzük ezt szükségesnek? Valahogy azért mindannyiunkban benne van, még azokban is, akik tiltakoznak ez ellen. Reflexszerűen ítélkezünk.

Ez érdekes, mert nekem most jut eszembe, hogy a 60-as években kicsit gyanúsán néztek ránk a barátaink Pesten, amikor följöttünk, és mondtam, hogy ma Dérynél voltam és holnap Németh Lászlóval akarok találkozni. Abban az időben — most nem tudom, hogy mi a helyzet — úgy látszott, hogy ha valaki Déryvel barátkozik, Németh Lászlóval nem

illő, illetve fordítva. Már beszélhetünk erről, mert mind a ketten halottak. Én valóban mind a kettőt szeretem, mind a kettőjüket szerettem, de nem azért szerettem Németh Lászlót, amiért Déryt és Déryt nem azért, amiért Németh Lászlót.

Van-e olyan vers, novella vagy írás, amit úgy esténként, amikor teljesen egyedül szeretne lenni, vagy nem érzi elég biztonságban magát a világban, levesz a polcról?

Nem. Én ilyen problémákkal nem szoktam foglalkozni.

Vagy amit rendszeresen újraolvas?

Én már nem tudom megmondani magának, hogy mikor olvastam csak úgy, a magam gyönyörűségére. Sok olyan regény van, elsősorban a világirodalomból, amelyeket kíváncsiságból végigolvasok. Nem azzal a szándékkal, hogy majd írok róluk, hanem egyszerűen, hogy informálódjam, hogy megismerjem a tájékozódás kedvéért. Az ember 55 éves korában ilyenfajta, nagy, lélegzetelállító olvasmányélményeket nem is vár, gondolom. Bár, azt hiszem, hogy jó lenne, ha ilyenek érhetnék az embert, de az irodalmi produkciót ismerve, nem hiszem, hogy egyhamar abban a szerencsés helyzetben lesz az ember, hogy kezébe kerül egy olyan szöveg, amely meg fogja rázni és megvilágosítja előtte azt az eszméleti, sorsbeli sötétséget, amelyben esetleg úgy érzi, hogy botorkál.

És hol éli át a befogadó ártatlanságát, ha mint irodalmár már ezt nem éli át?

Az ártatlanságnak ezt a korát semmiféle formában már nem lehet reprodukálni – gondolom. Nem lehet, mert foglalkozásbeli ártalom körébe tartozó jelenség van már inkább az embernél. Az ártatlan és oly gyönyörű olvasás valamikor volt, de amit a gimnazista megtett, azt már később nem lehet megtenni, mint ahogy, amit a gimnazista elmulasztott, azt

sem lehet pótolni. Mert vannak szövegek, amelyeket az én meggyőződéseim szerint gimnazista korban kell elolvasni. Így például a XIX. század nagy realista irodalmát akkor kell elolvasni. És az úgy ottmarad az ember tudatának valamelyik rekeszében, lent, ott a pincében, és az emberi gondolkodás valamilyen módon ezekből a tartalékokból táplálkozik, de az, hogy egy Balzac vagy egy Zola, vagy egy Anatole France műve, nem hihető, hogy később spontánul előjönne.

Amikor az unokájának mesél, akkor ki mesél, a nagypapa, vagy mesél-e egyáltalán az unokájának?

Az unokámnak nem kell mesélni, mert már nem abban a korban vagyunk, hanem neki olvasni kell, és azokat a könyveket kell olvasni, amit a könyvkiadás produkál manapság az ilyen korú gyerekeknek.

És akkor sincs igazi gyönyörűsége?

Nincs. Azok már nem olyan szövegek, amelyek az embert gyönyörűséggel táplálják. Annak idején, 58 – 59-ben, amikor az én gyerekeim kicsik voltak, és megkezdődött a magyar – jugoszláv könyvcseré, a magyarországi könyvek árusítása nálunk, Szabadkán élve akkor megvettük Gazdag Erzsébet *Meseboltját*, később pedig Weöres Sándor *Bóbitáját*. Akkor, amikor olvastuk például a Bóbita-verseket a gyerekeknek, akkor azok még nekünk is élményszámba mentek, de már a nagyszülők ilyenfajta élményeiről azt hiszem, nem lehet beszélni. Minket ilyen szempontból különös meglepetések már nem fognak érni – gondolom –, a gyerekeink vagy az unokáink olvasmányaival kapcsolatban. Az biztos, hogy régi módon mesélni már nem lehet, és nem is igénylik a mai kisgyerekek, akik napközibe járnak, televíziót néznek. Át kell nekünk értékelni és minősíteni a mesefogalmat is.

Mivel fejezzük be akkor a műsort?

Akár a Bóbitával is.

Mikor zenét hallgat, vagy képzőművészeti alkotást lát, akkor az még meg tudja rázni? Vagy át tudja magát igazán adni?

Én este szoktam — főleg a rádióban — klasszikus zenét hallgatni, és azt hiszem, hogy egy Beethoven-szonáta például jó lelki megnyugvást okoz és hoz.

TARJÁN TAMÁS

LÁTOGATÁS HADROVICS LÁSZLÓ KÖNYVTÁRÁBAN

Békésen süt a melengető őszi nap, s békés, melengető utca a budai Dinnye utcácska is. Fák szegélyezte járda; csupán néhány ház mindkét oldalon. Hadrovics László professzorhoz igyekszünk hárman, látogatók, s midőn megpillantjuk ajtaján a névtáblát, ösztönösen is a szomszéd lakásra nézünk: vajon nem Gáldi László neve áll-e azon a bejáraton. Hiszen a nagy orosz–magyar, magyar–orosz szótár, a nélkülözhetetlen „Hadrovics–Gáldi”! De a szerkesztőtárs, tudjuk sajnos, már rég nem él.

— ... egyébként Gáldi ide nem is olyan messze lakott — igazít el a professzor úr, amint a bemutatkozás, lecihelődés után barátságosan befelé invitál. Neki magának 1958 óta otthona e két szoba, hall.

— Háromszor ekkora könyvtárral büszkélkedhetnék, ha nem lennénk ilyen szűkösen — mutat körbe a meghitt, ám valóban kicsi lakáson. — Persze nem is vagyok kimondottan könyvgyűjtő, mert aki mindent gyűjt, az tulajdonképpen semmit se gyűjt: elmerül. A gyűjtés lényege szerintem a hézag-

talán dokumentáció egy-egy kiválasztott szakterületen. Én a régi horvát (és talán a szlovén) kiadványokat szerettem volna a lehető teljességgel a magaménak tudni – de hát ez nem megy: csak időnként jut hozzá az ember egy-két eredeti darabhoz. Régi nyugat-magyarországi horvát könyvek, Sopron, Győr, Vas megyei kiadások érdekeltek. Az első 1568-ból való, még nem itt nyomatták, de már ide szánták. 1609-ben, 1611-ben Sopronkeresztúron protestáns horvát énekeskönyvek jelentek meg. A XVIII. században már sok a katolikus biblia, imakönyv.

Magyar – osztrák együttműködés keretében történt volna ennek az anyagnak a publikálása, földolgozása – aztán lassan hamvába holt a dolog.

A professzor úr tömören, katonásan, mégis színesen magyaráz. Látszik: könyvtárának bemutatása örömet szerez neki; ám gyűjteményének épp csak akkora fontosságot tulajdonít, mint amekkorát az megérdemel – vagyis amilyen szerepet a mindennapi alkotó munkájában játszik.

Közbekérdezésre szinte nincs is szükség, s ha mégis, általában nem e sorok írója szólal meg, hanem (a „nem minden érdek nélkül” – azaz szakmai kérdésekkel a tarsolyában érkezett) harmadik látogató. Móser Zoltán a fotóapparátot készíti elő, hiszen lépünk is át a másik szobába, a dolgozóba, ahol a Melich János nyelvtudós hagyatékából megszerzett nagy íróasztal terebélyesedik a muskátlis ablak előtt – könyvektől, céduláktól, különnyomatoktól roskadozva. A könyvespolcok itt is, mint a lakás legtöbb helyén, üvegajtóval védettek: szekrények tehát.

– Feleségem lázadása a magyarázat. Azt mondta, képtelenség havonta egyszer letörölgetni ennyi könyvet. Ezért aztán ajtókat készítettünk a meglevő polcainkhoz. Odaát világosabb keretűeket a sötétebb deszkákhoz. Így nem olyan egyhangú az egész.

Az üveges ajtószárnyakban halkán fordulnak a kulcsok, s ahogy előkerülnek a kötetek, föltáruul e nem különösképp nagy, de precízen szakokra osztott könyvtár rendje (Hadrovics László még csak nem is találgatja a kötetek számát: sohasem *olvasta meg* a könyveit).

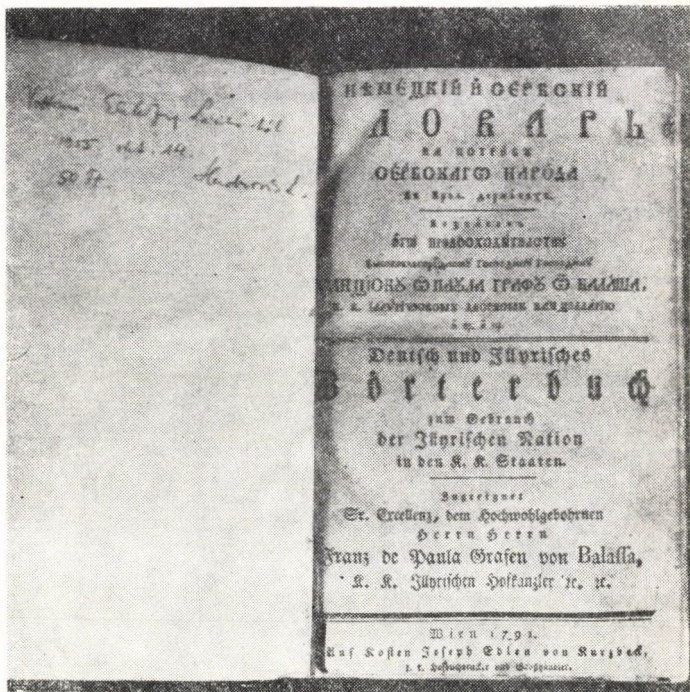
Délszláv történeti munkák az egyik, válogatott délszláv szépirodalom a másik rekeszben. Irodalomtörténet, filológia a harmadikban. Megint másutt gazdag nyelvészeti anyag, csak idegen nyelveken. A szlavisztika, a germanisztika éppen úgy képviselteti magát, mint a latin vagy angol nyelvű tudós művek. Különben nem nyelvek, hanem betűrend szerint sorakoznak. A magyar nyelvészet egy másik szekrényben áll.

– Ez komoly érték, mivel *így együtt* máshol nemigen lehetne megtalálni őket. Az intézetekben a nyelvek alapján széttagozódik, szétáramlik az állomány.

Úgy mondanám: egy olyan nyelvész könyvtára ez, akinek az érdeklődése messzebb terjed speciális szakterületénél, a szlavisztikánál.

Csak természetes, hogy a kitűnő szótárszerkesztőnél – aki, mint mondja, tizenkét esztendei munkát szentelt az említett magyar – orosz, orosz – magyar nagyszótáraknak – elsőként

az idevágó kötetek bújnak elő az „illetékes” szekrényből. 1740-ből való horvát–latin, latin–horvát szótár, 1806-ból horvát–latin–olasz hármasszótár, meg egy német–szerb, szerb–német szótár, 1791-ből, ezzel a bejegyzéssel: „Vettem Elekfy Lászlótól, 1955. okt. 14., 50 Ft – H. L.”

Egyébként valamennyi kötetben ott a tulajdonos neve: Hadrovics. Minden beírás ceruzával:

– ... ha valakinek kedve támadna eltulajdonítani, csak ki kell rádíroznia, és övé a könyv.

Előkerülnek az 1732-es kiadású *Horvaczko Evangyelje*, majd egy régi magyar–horvát ábécéskönyv, s egyéb kincsek

НѢМЕЦКІЙ Н О Б Р

Д Л О Б

НА ПОТРЕБѢ

ОБРЕСКАГѢ НА

ВЪ КРАС. СРѢДНѢ

ВОЗВѢЩЕНІЯ

ВЪ ПРАВОСЛАВІИ

ВЫСОКАГО РАНОМУ ГОСПОДИНУ

РАНЦІОНЪ ѿ ПИЛА ГРАФЪ

Н. Н. МАЛЫШОВУМУ АВОРОМУ НА

И ПР. И ПР.

Deutsch und Zuvor

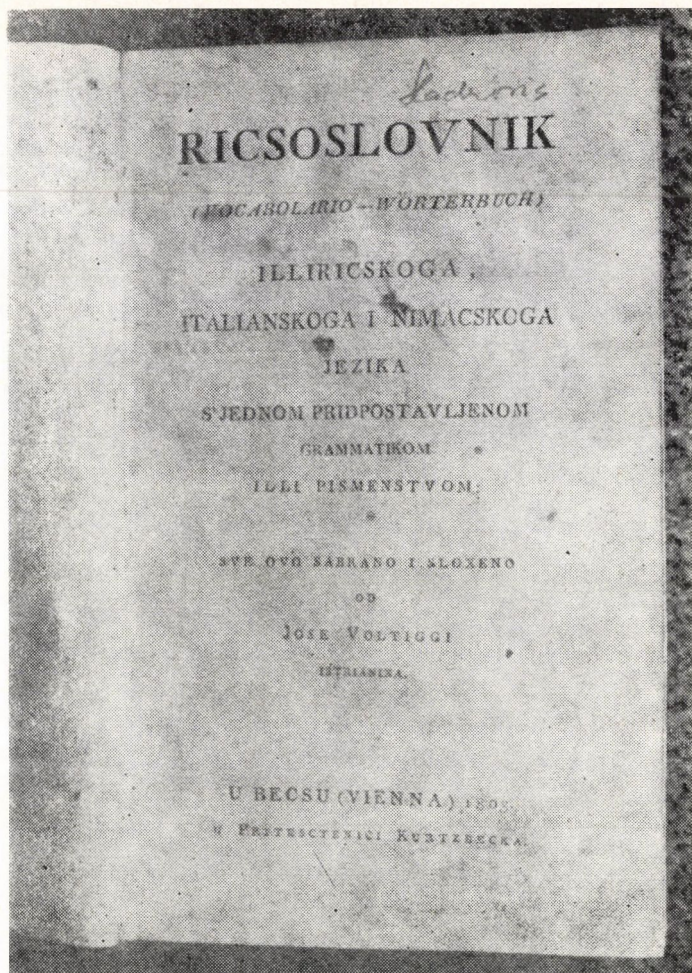
В О Р Т Е

Verein Selbst. L. u. B.

1955. Okt. 14.

Radonitz.

50 H.

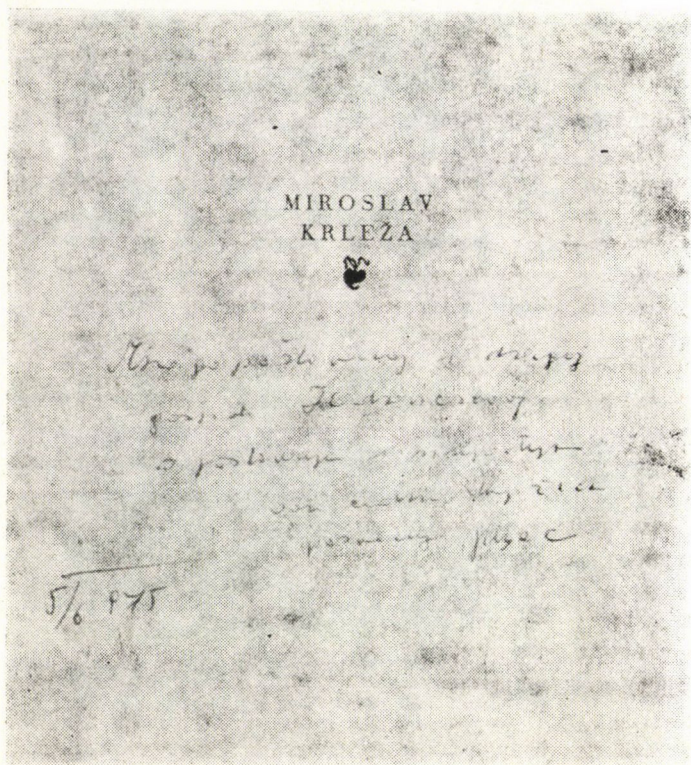
xeroxmásolatai — gondosan bekötötve, mintha eredeti könyvek lennének.

— Általában is az egyik legnagyobb gond a könyvkötetés. Ma nem fűzik, hanem ragasztják a lapokat. S ez kiváltképp

a xeroxmásolatnál baj. Szétválik, szétesik a kötés. Pedig manapság, ha az eredeti kiadásokat gyakorta lehetetlen is megszerezni, másoltatni (noha elég költségesen) szinte bármit lehet, és érdemes is.

Itt vannak ezek a barna papírral borított xeroxfüzetek, egy-egy témához tartozó szacikkek másolatai. Nem szoktam éppenséggel dicsekedni vele, de szükségből magam kötöm őket.

A saját művekre, meg a legszemélyesebb vonatkozásúakra terelődik a szó. Hadrovics László akadémikus legutóbb az

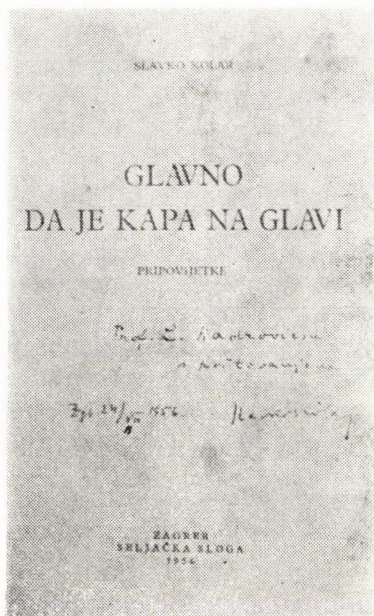

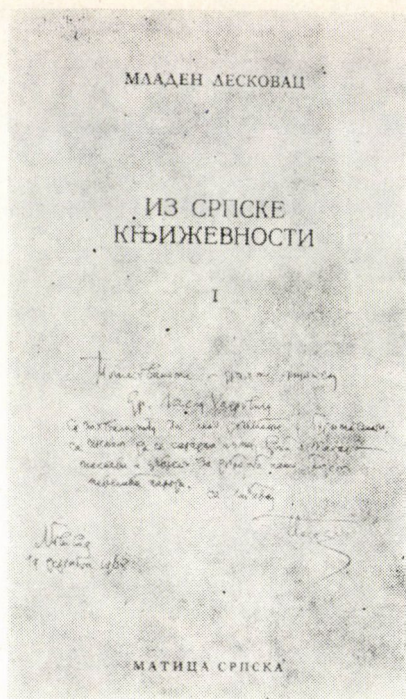
Ungarische Elemente im Serbokroatischen című munkáját adta közre. (Maga fogalmazta német nyelven. Föl is vetődik a kérdés: van-e egyáltalán fontosabb nyelv, amelyet nem ismer, nem beszél? – Sajnos, például finnül sem tudok – mondja.)

Az 1969-ben megjelent *A funkcionális magyar mondattan alapjaiból*, sajnos, egyetlen példányt sem sikerül találnia, bár határozottan emlékszik, hogy legutóbb az utolsó előtti tomuszt ajándékozta el. (Szerencsére látogatásunk óta előkerült még két példány.)

Saját műveit nem őrzi külön polcon, díszes helyen: ugyanúgy be vannak osztva a témájuk szerinti megfelelő szekrénybe, mint bármi más.

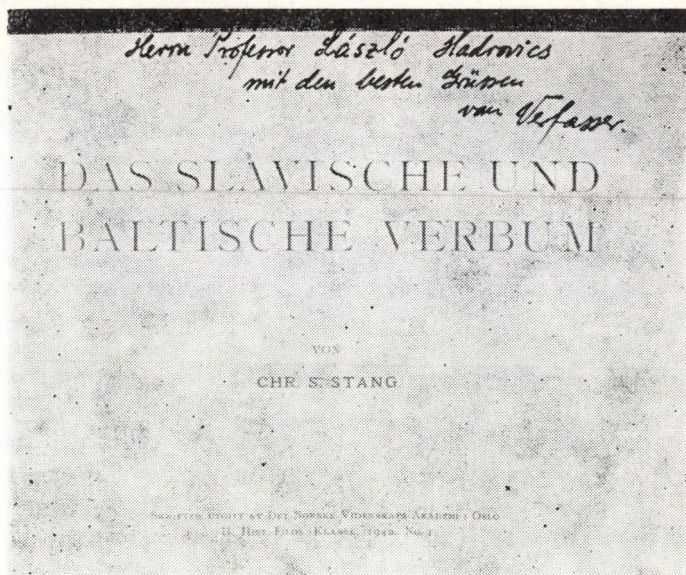
A dedikált könyvek egyikében különösen becses Miroslav Krleža kezevonása. A horvát nyelvű ajánlás a professzor

feleségének szól: „Hadrovics Lászlónénak tisztelettel és szimpátiával ajánlja ezt a kis könyvecskét az író – 5/6 1975”. A kis könyvecske: a *Balade*. Krležánál életrajzi lexikon ügben jártak tíz esztendővel ezelőtt, ennek a találkozásnak az emlékét őrzi a szép kis kötetbe rótt dedikálás.

Akadnak régebbi értékes bejegyzések is, például abból az időből, amikor Hadrovics László a műfordítást is gyakorolta. Ennek tanújele a horvát Slavko Kolar dedikált novelláskötete. A szerb Mladen Leskovac ezzel küldte el kötetét: „Tisztelt és kedves barátomnak hálával a kedves fogadtatásért Budapesten, azzal a kívánsággal, hogy a szerbek és a magyarok közti együttműködés folytatódjék és megerősödjék a

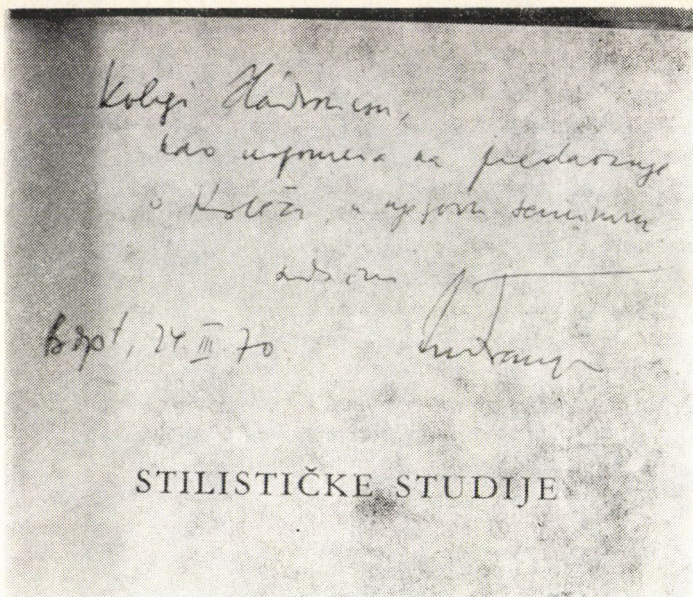

mi két, számban nem nagy nemzetünk javára”. A professzor úr kis cédulán mutatja nekünk ezt a — lefordított — mondatot.

A neki küldött-ajándékozott nyelvészeti szakmunkák gazdag tárházából a finn nyelvész Aulis Joki művét emeli ki elsőnek, majd a norvég szlavista Christian Stang és a horvát irodalomtörténész Ivo Frangeš könyveit. A szellem, a tudomány nemzetköziségét éreztetik meg, erejét sugallják a megjegyzések, ajánlások, aláírások.

Elérkezik az idő, amikor a legújabb, szenzációszámba menő tudományos eredményéről faggathatjuk a professzort.

— A közeljövőben részletesebb szakpublikációban szólok arról a passiós énekről, amely a *Cantilena pro Sabatho* néven vált ismeretessé, és 1385-ben, legalábbis az idő tájt keletkezhetett. Szívesebben mondok passiós játékot. Nagyszombat napjára készített „szcéna” ez: Mária, Szent Péter, Artmatheai József és mások mellett még a hívők is megszólalnak benne.

STILISTIČKE STUDIJE

A szöveget Vizkelety András találta meg a Széchenyi Könyvtárban, amikor két friss szerzeményű latin kódexet dolgozott föl. Az egyik kódex legutolsó lapján bukkant rá arra az írásra, amelynek fölfejtéséhez, értelmezéséhez segítségemet kérte. Sikerült tisztáznom, hogy tengerparti horvát nyelven íródott, és már fejlett verstechnikáról tanúskodik.

A fölfedezés és a kommentár is nagy visszhangot váltott ki. „Lehetőleg még egy pár ilyen tudományos szenzációt nekünk!” — mondogatták tréfás-komolyan a horvátok, amidőn a zágrábi Jugoszláv Akadémiában a leletet bemutattam.

— Meg azt, hogy a dalmát szentek száma eggyel gyarapodott: Hadrovics Lászlóval — teszi hozzá a harmadik látogató.

A professzor mosolyog — s a munkájával, a terveivel folytatja:

— Legközelebb a Huszita Bibliát fogom „fölrobbantani”. Eddig csak a latin szövegekkel vetették egybe — csakhogy így

bizonyos kifejezéseket nem lehetett megmagyarázni. Lássuk a régi német–latin glosszárúkat! – gondoltam. S arra a véleményre jutottam, hogy a magyar kifejezések egy része a németből való.

Bizonyosnak tűnik tehát, hogy ilyen szöveget is használtak. A farizeusok „leváltak”-ra történő magyarítása vagy roppant vallási-társadalmi jártasságot tételez föl, vagy a fordító kiválóan tudhatott héberül, vagy – és ezt tartom a leginkább helytállónak – a német „die Abgeschiedenen” kifejezést fordította le. „Hasonló példa az írástudók” kifejezés, ami a német „die Schrifweisen” tükörszava.

Jelenleg épp egy 1435-re datált német szöveget tanulmányozok ehhez a kérdéshez. Ez tartalmazza azokat a kulcsfontosságú kifejezéseket, amelyek a magyar fordítás mintái voltak.

– Az *ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban* című 1954-es munkája ma már nem foglalkoztatja – nem egészíti-e ki gondolatmenetét?

– A fennmaradt szerb, horvát, bolgár szövegváltozatokat vizsgáltam annak idején. Úgy tűnik, állításaim máig megállják helyüket. Épp a közelmúltban kaptam jelzést arról kitűnő kollégáktól, hogy eredményeimet időtállóknak tekintik.

– Professzor úr régebbi és újabb kutatásaira való kipillantásunk azt sejtette, hogyan áll kézre, hogyan lélegzik együtt gazdájával a házikönyvtár. Térjünk is vissza most már magukhoz a könyvekhez.

Mi lett a sorsuk azoknak a köteteknek, melyeket ebben a kis lakásban nem sikerült elhelyezni, vagy amelyek újabban mutatkoznak – legalábbis itt – szükségtelennek?

– A győri bencéseknek mondhatni „mázsszám” ajándékoztam könyvet. Küldtem az illetékes egyetemi intézeteknek és az Akadémiai Könyvtárnak is. Jelenleg a rokonságban is van olyan filosz, a Pécsen tevékenykedő Szendi Zoltán, aki szívesen fogadja a szakkönyveket. Mondtam is neki, igyekezzék minél nagyobb lakásra szert tenni . . .

Ezen a polcon valóban egyre nehezebben férnek a könyveim. Amikor az ember így fölébe kezdi dugdosni a

köteteket, régen rossz. Még szerencsém, hogy hátsó, második könyvsor nálam nem nagyon akad.

— A nyelvészeti munkákon kívül mi képezi még professzor úr gyűjtőkörét?

— A filozófia, a pszichológia, és különösen szeretem a logikákat. Megvan Husserl, Wundt, Sigwart és sok más. De őszintén szólva újra csak a nyelvtudományhoz kell visszakanyarodnom. Vannak igazi büszkeségeim, például a huszonhárom kötetes zágrábi akadémiai tezaurusz vagy az orosz irodalmi nyelv tizenhét kötetes szótára.

A Hadrovics-könyvtárral való ismerkedésünk végeztével a professzor és a harmadik látogató egy Zrínyi-probléma fölötti meditációba merül, de sajnos, egyelőre nem sikerül előkeríteni a Hadrovics László tulajdonában levő Zrínyi-levél kéziratát. Majd legközelebb! Van idő utólszor körülpillantani: Jókai, Mikszáth és más magyar klasszikusok sorozatait is fölfedezi a szem. S azt is, hogy a könyv, a könyvtár meghatározza, de nem uralja a lakást. Nem nehezedik rá.

Már elköszönnék, de az előszobaajtót megelőzően még egy aprócska kamraféle ajtaja nyílik. Dossziékba rendezve, ábécé szerint regisztrálva a másoktól kapott különnyomatok. Egy falat foglalnak el, saját készítésű polcokon. A harmincas évek óta gyűlnek.

Ahogy elnézem, lehet vagy háromezer.

1985. november 8.

DOKUMENTUM

SOPRONI DIÁK EGYKORÚ NÉMET SZONETTJE ZRÍNYI MIKLÓS HALÁLÁRA*

A magyar irodalom történetében többen is úgy vélhették, hogy ők írták az első szonettet. Kunszery Gyula kutatásai nyomán tekintsünk végig a kísérletezőkön.

Utolsónak Kazinczy Ferenc gondolta ezt, aki 1809-ben egyik levelében így ír Kis Jánosnak: „Sonettet magyarul soha nem írt még senki”. Bizonyos értelemben valóban nem vitathatjuk el tőle az elsőbbséget, hiszen övé az első klasszikusan szabályos szonett, és ő indította el az első nagy szonett hullámot a XIX. század első felében. Mindössze nyolc szonettet írt, de azokat annál nagyobb műgonddal dolgozta ki, hogy követendő példát mutasson kortársainak. Érthető tehát, hogy nem fogadta lelkesen tanítványa, Szemere Pál felvilágosítását arról, hogy jóval előtte már Farkas Károly és Csokonai Vitéz Mihály is írt szonettet. Farkas Károly érdeme elsősorban az, hogy néhány saját próbálkozás mellett főleg idegen nyelvű szonettek fordításában játszott úttörő szerepet. *Mulatságok* (1805) című verseskötetében azonban szerényen, de öntudatosan ő is megjegyzi, hogy kötetében olyan műfajú versek is találhatók, „amelyekben nálunk még nem igen akadunk próbákra; ezek a Sonette és Romance”. Pedig előtte járt Csokonai, akinek figyelmét ugyancsak nem kerülte el a szonett műfaj. Bár számos szonettfordítása van prózában, Vitéz Mihály maga csak egyszer vállalkozott verses kísérletre: 1794-ben írta „*Az esztendő négy szakasza*” című szonettjét. Ez már szerkezeti-
leg, formailag, tartalmilag egyaránt valóságos szonett, bármennyire

* Ez a kis közlemény a *Zrínyi halálára írt német gyászversek Dömötöri György gyűjteményében* (Tübinga, 1664. RMK III. 2219) című dolgozat elágazása. A szonett magyarországi történetére nézve fő forrásom Kunszery Gyula füzetje volt: *A magyar szonett kezdetei*. Bp. 1965. Lásd még *A lírikus Zrínyi* c. monográfia IX. 6. fejezetét, Bp. 1985.

is bizonyította akkoriban az ellenkezőjét Kazinczy saját elsőbbsége kedvéért.

Őelőtte pedig Faludi Ferenc próbálkozott, „*A pipáru!*” című versét a XVIII. század hetvenes éveiben írta „*Olasz sonetto formára*” alcímmel. A verset tehát költője minden kétséget kizárólag szonettnek szánta, ha félreértelmezték is későbbi kiadói: Révai, Batsányi, Toldy — az alcím elhagyásával, a szakozás önkényes megváltoztatásával stb.

Nála korábban már csak egy bizonyos Miklós Deák tett próbát szonettírással, pontosabban csak ő nevezte *Sonet*-nek versét, amely nemigen hasonlít is a szonetthez. 1677-ben jelent meg Wittenbergben, a Pilarik Ézsaiás evangélikus lelkészt köszöntő verses gyűjteményben.

Ezek lennének tehát a magyar szonettírás szórványos előzményei, melyek eszerint 1677-ig nyúlnának vissza. Elkerülte azonban a figyelmet mind a magukat elsőnek hirdető szonettíróknak, mind pedig a magyar szonett kezdeteit feltáró Kunszery Gyulának az a bár német nyelven írt, de magyar szerző tollából származó, magyar kezdeményezésre született és minden valószínűség szerint Magyarországon is közkézen forgó szonett, amely 1664-ből való. Szerzője Preisegger György Tübingenben tanuló soproni diák, akit a Vitnyédy István által támogatott Dömötöri György kért meg több társukkal együtt arra, hogy Zrínyi Miklós halálára írjanak külön kötetben megjelenő gyászverseket. Preisegger Györgyről csak annyi ismeretes, hogy 1666-ban disszertált az altdorfi egyetemen.

A *Honor posthumus* című gyűjtemény azonban egészen biztosan hazakerült Magyarországra, hiszen ide szánták, és bár Zrínyit Európa-szerte ismerték, ezek a versek igazán itthon találhattak visszhangra. Annál is inkább, mert latin, sőt magyar versek is helyet kaptak benne. A *Honor posthumus* szerzői jobbára ismeretlenek, másod-, harmadrendű diákverselők voltak, a Preisegger-szonett azonban megkülönböztetett figyelmet érdemel, mert a műfaj követelményeinek pontos teljesítésével van dolgunk. Preisegger György német szonettje természetesen hozzátartozik a magyarországi irodalomhoz, ezért nyújtjuk át a kutatásnak és az olvasóknak németül és nyersfordításom nyomán magyarul Sztanó László átültetésében:

SONNET

Über den traurigen und unverhofften Fall Herr Grafen Niclas von Serin

Wieso, was hör ich doch? Was vor ein grimmes Klagen
Erhebt sich Wolcken an? Ach! ganzes Ungarland

Wird unverhofft gesetzt in schwarzer Trauer-Stand,
 Der kleine Christen-Hauff, will fast vor Leid verzagen,
 Weil ihre Zuversicht wird hin zu Grab getragen:
 Herr Niclas von Serin, der oftmals abgewandt
 Das Türckisch Heyden-Volck mit kühner Helden-
 Hand,
 Und rühmlich abgesiegt, der bleibt auff dem Jagen
 Von einem Schwein verletzt, als er von seinem Feind
 In sichrer Friedens-Ruh befreyt zu seyn vermeynt.
 O Unglücks volle Freud, zu lautem Leid erkohren!
 Drumb wein' und klage nun, wer immer klagen kan,
 Dann wir ach! leider ach! den besten Krieses Man,
 Und alle Menschen-Hülff zugleich mit Ihm verlohren.
 Aufgesetzt von
 Georg Preisegger Sempronio
 Hungar[o]

SZONETT

Zrínyi Miklós gróf úr szomorú és váratlan esetéről

No lám, miféle rettentő panasznak
 Hangját hallom, mily keserves halállal
 Sújtott országot, beborítva gyásszal!
 Reménye halt e kis keresztény hadnak,

Erősségük, kit most a sírnak adnak:
 Zrínyi Miklóst, kinek hős keze által
 Oly sokszor a pogány török nagy kárt vall,
 S diadallal győztetik le; vadkan

Ejt rajta csúf sebet, dühödve ront rá,
 S ő semmit nem sejt, hogy veszélybe vonná.
 Óh, balsorsunkról jajkiáltás szólj hát!

Mind sírjatok, kik sírni tudtok, értünk,
 Jaj, mily csapás, jaj legdicsőbb vezérünk
 Vesztettük el, mindünk oltalmazóját.

Költötte a magyar
 Preisegger György
 Sopronból.

VARGA PÉTER

NAGY SÁMUEL ISMERETLEN FORDÍTÁSAI GESSNERBŐL S EGY RADIKÁLIS TÁRSADALOMBÍRÁLÓ MŰBŐL

(CSOKONAI BARÁTI S ESZMEI KAPCSOLATAIHOZ)

Csokonai művei nyomában című kötetemnek¹ három tanulmánya is foglalkozik Nagy Sámuellel,² Csokonai kollégiumi baráti körének filozófus tagjával, akivel együtt kopogtatott be a költő Kazinczyhoz, Regmecre. Kis „studium communio”-juk (Domby nevezi így Csokonai-életrajzában „önképzőkör”-üket) harmadik tagja, a franciából fordító Nagy Gábor 1793 júliusának végén személyesen is tájékoztatta Kazinczyt a két ifjú szerzőről, a maga debreceni diáktársairól. Erről így számolt be két nappal később Csokonainak írt levelében a regmeci író:

„Tegnap mene-el tőlem Nagy Gábor Úr. Minteggy egy napot töltött itt. Nehezenn eresztettem, mert egy szeretetre méltó embert leltem benne, 's Csokonaymmal 's Nagy Sámuelem-

¹ Szilágyi Ferenc: *Csokonai művei nyomában*. Tanulmányok. Bp. 1981.

² Nagy Sámuel Sander-fordításának versbetétjei; *N. S.* = *Csokonai; Puky István, Nagy Sámuel, Csokonai.* = *I. m.* 132–154., 245–258., 267–285.

mel ismértetett meg beszélgetései által. Nyughatatlan vagyok már most ezeket személy szerint látni minél előbb”.³

Ezt úgy kell érteni, hogy Nagy Gábor „személyleírás”-sal, baráti jellemzéssel egészítette ki azt a képet, amely Kazinczyban már korábban kialakult a két írogató debreceni diákról; maga Nagy Gábor sem mehetett egészen üres kézzel Regmecre: Kazinczy azt írja Csokonainak a már említett levélben: „Az Ur tőlem azt kívánja a’ Nagy Gábor Ur által megküldött levelében, hogy számára küldjem-meg a’ Magyar Muzeum darabjait”,⁴ s alkalmasint küldhetett verseket most is levelével, bár tudjuk, hogy első költői bemutatkozása már 1792-ben megtörtént. Nagy Sámuel viszont 1793 áprilisában írt először Kazinczynak, kérve, hogy neki ajánlhassa Heinrich Sanderből készített fordítását; erről a széphalmi író így számolt be Kis Jánosnak:

„első levelébenn az a’ kérés vala, hogy engedjem meg neki, hogy ő egy munkáját, Sander v. der Weisheit u. Güte Gottes in der Natur (nb. ő ezt a’ Magyar fordításban így nevezi: Rend a’ Természetbenn; – Barátom, mit sejdítesz? – Jer, hadd öleljelek-meg, hadd szorítsalak szívemre! –) nekem dedikálhassa”.⁵

Kazinczy örömét az magyarázza, hogy ez a tervezett cím Holbach *Système de la Nature*-jére emlékeztette, de végül is a fiziko-teológiai mű a német cím tükörfordításával *Az Istennek jósága és böltsessége a természetben* címmel jelent meg 1794-ben, Kazinczynak ajánlva, s az 1798-i második kiadásból már természetszerűleg elmaradt a jakobinus rabnak szóló ajánlás.⁶

Nagy Sámuel mint sokra hivatott bölcselet mutatta be a Magyar Hirmondó 1794. április 4-i számának névtelen (alkalmasint Domokos Lajostól származó) tudósítása, amely Csokonaival együtt méltatta (bizonyára Kazinczy sugalmazására, akinek Domokos Lajos rokona volt):

³ KazLev. II. 303.

⁴ Uo.

⁵ L. KazLev. II. 283–285.

⁶ Vö. Szilágyi F.: *I. m.* 280–281. Továbbá: Uő.: *Csokonai költői szókincséről*. In: *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*. Szerk. Pais Dezső. Bp. 1960. 67–130.

„Nagy Sámuel. Itten a' nálunk lévő Kollégiumban Juratus [esküdt diák], és Bibliotékarius. Ebből nagy philosophust lehet várni: ezt egy discursusa meg mutatja. Ő adta ki *Sandert*, két annnyival bővítve, Ő fogja rövid időn Campet 's a' t[öbbit] ki adni. Őtet nagy emberek betsülik . . .”⁷

Nagy Sámuel első filozofikus („természethistóriai”, voltaképpen természetrajzi) műve a „két annnyival bővített” Sander-fordítás volt, amely elé Csokonai írt *Nagy Sámuelhez* címmel Péczelit elsirató szép verset (a versbetéteket azonban, amint a másfél százados tévedéssel szemben kifejtettem, nem Csokonai írta).⁸

Második műve a rousseauista Joachim Heinrich Campe *Psychologiájának* fordítása volt — amelyre a Magyar Hírmondó 1794. április 4-i (de március 8-án, Debrecenben kelt) tudósítása is utalt. Arra, hogy a tudósítás háttérében Kazinczy állhatott, már Szauder József utalt⁹ (sőt ő föltételezte, hogy esetleg maga Kazinczy írta, bár ennek — a stíluson kívül — tárgyi körülmények is ellene mondanak). Nagy Sámuel Kazinczyhoz írt első levelét 1794. febr. 15-ről ismerjük; ez némi személyes közlés után (Kazinczynak Szikszóra „utasított” levelét nem kapta meg, s így nem is válaszolhatott rá) voltaképp hosszabb filozófiai fejtegetés, mégpedig egy Kazinczy által föltett kérdésre:

„Engedek parantsolatodnak és noha én nem vagyok a' Lélek Testetlenségéről meggyőződve, de tsak ugyan azt hihetőnek tartom. Némely okaimat felhozom. Hogy pedig azok annál világosabbak legyenek, négy feltételekben igyekezem az egész dolgot kimeríteni”.¹⁰

A négylevélnyi értekezés ma is megtalálható az MTA Könyvtárának Kézirattárában.¹¹ Azon nem csodálkozhatunk, hogy a fiziko-teológiai művet fordító Nagy Sámuel, aki hajlik ugyan a materializ-

⁷ Csokonai emlékek. Összeállította és a jegyzeteket írta Vargha Balázs. Bp. 1960. 184.

⁸ L. Szilágyi F.: *I. m.* 132 kk.

⁹ L. Szauder József: *Csokonai, Kazinczy és a Magyar Hírmondó 1794 III. 8-i levele*. It 1959. 469—472. — Uő. foglalkozik Kazinczy, Nagy Sámuel és Csokonai személyi s szellemi kapcsolataival, l.: *Az estve és Az álom*. Bp. 1970. 252 kk.

¹⁰ KazLev. II. 331. Én emeltem ki. Sz. F.

¹¹ MTAK Mlr. Lev. 41. sz. 111a—114b.

mus felé, mint az Orpheus-szerkesztő s -író Kazinczy és Csokonai is, idealista felfogást fejt ki; logikus főre valló fejtegetése azonban két okból is megjegyzésre méltó: nem elképzelhetően, hogy ez az a „discursus”, amelyre a Magyar Hirmondó idézett tudósítása utalt (s ez megint csak megerősítheti Kazinczy közvetlen szerepét a tudósítás megírásában); másrészt: Nagy Sámuel Kazinczyhoz írt levelének van egy melléklete, alkalmasint az is az ő kezével írva. Erről ezt írja Kazinczynak:

„Tsekély írásom mellé rekesztem, jó Barátomnak Horváth Józsefnek, ezen dologról való vélekedését, mellyet nékem küldött; ő Kantianus mindenbe, némellyekbe töllem külömböz. Horváth József eddig Debrecenbe tanult, most József napkor Pápára fog menni, 's német országi academiákra fog ki-menni. Ez az ifjú egészen a' Filozofiára attá magát. Tudománnyára és ítélet-tételére nézve nállunk hozzá fogható nints. Én benne nagy gyönyörűséget talállok — a' virtusnak és emberiségnek érzékeny baráttya, nagy reménység van felőlle. — Uram, én bátorkodom egyenességedet arra kérni, hogy ezen jó embert számláld tisztelőid között”.¹²

Horváth József is oda tartozhatott a filozófiai érdeklődésű debreceni fiatalok közé, Csokonai köréhez. Váczy még ezt írta jegyzeteiben:

„Ki volt ez a *Horváth József*, kiről Nagy Sámuel oly magasztalólag szól: nem tudjuk bővebben földeríteni”.

Pedig hát azért is érdemes lett volna, mivel Horváthról nemcsak szól Nagy Sámuel, hanem — mint rámutattunk — egy fejtegetését is közli, amely a „Materialismus”-t név szerint is említi, bár lényegében — nem elfogult módon — elutasítja. Horváth Józsefet illetően Szinnyi idézi Nagy Sámuel idevágó levélrészletét, s ehhez csak annyit tesz hozzá, hogy „valóban 1794—96-ban a pápai ev. ref. főiskolában (Kiss Ernő közlése szerint) publicus praeceptor volt”.¹³ Thury Etele iskolatörténetéből az derül ki, hogy 1787-ben Debrecenben a főiskolai tagozat II. évfolyamára járt, a neve után tett bejegyzés szerint pedig Pápan a szintaxisták préceptora volt, s 1795-ben már meg is halt.¹⁴

¹² KazLev. II. 335—336.

¹³ Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1896. IV. 1245.

¹⁴ „Josephus Horváth. Martos, Posonio. Praeceptor syntaxistarum Pápa; mortuus 1795”. L. Thury Etele: *Iskolatörténeti adattár*. II. Pápa, 1908. 404.

Ezért keressük hiába a sokra hivatott ifjú későbbi munkáit a könyvtárakban.

De visszatérve Nagy Sámuelhez; 1795 tájáról fennmaradt a jakobinus érzelmű Puky István által másolt ún. Gesztelyi-kódexben egy föltehetően Csokonaihoz szóló levele (*N. S. névbetűkkel*), amelynek fanatizmusellenessége („A’ fanatizmus, ez a’ métélye az emberiségnek . . .), felvilágosult szelleme („minthogy tégedet meg tanított a’ Józanabb gondolkodás”; „esküdjünk meg a világosság Istene előtt, hogy életünket az utolsó csepp vérig áldozzuk a’ köz-jónak, az emberiség hasznára”) s némi materialisztikus gondolattöredék („míg csak az, a’ mi benne gondolkodik, a’ semmiség világába el nem enyészik . . .)”¹⁵ egyaránt reá vallanak.

Ide tartoznak még Nagy Sámuelnek személyes, baráti kapcsolatai is: a jakobinus vértanú, Óz Pál, 1793. augusztus 27-én Pestről Kazinczyhoz írt levelében hivatkozik Nagy hozzá intézett soraira,¹⁶ vagyis levelezésben voltak egymással. A gesztelyi levélmásolat zárómondata pedig, amelynek személynevét Puky óvatosan kipontozta — „Élj Cs-nyal edjűt szerencsésen!” — minden bizonnyal Csohány Józsefre, a jakobinus mozgalom gyanúsítottjára vonatkozik, amint azt már Gulyás József föltételezte.¹⁷

De a személyi kapcsolatoknál szellemi, eszmei kapcsolatai sem kevésbé fontosak. 1794-ben kiadott Campe-fordítása, a *Psychologia* (Voltaképp „neveléslélektan”) nem véletlenül jelent meg a fordító neve nélkül: a nagy német rousseau-ista pedagógust 1789-i párizsi látogatásakor magával ragadták a forradalom eszméi, 1792-ben a francia köztársaság díszpolgára lett — s a magyar fordítás előszavában Nagy Sámuel név és cím szerint idézi Rousseau *Émile*-jét, akinek művei itthon tilalmi listán voltak.¹⁸ 1797-i Gessner-fordítása, *Dafnis és Az első hajós* (egy kötetben), tárgyában ugyan veszélytelenebb volt, de a mű Iglón, 1797. július 8-án kelt ajánlása „Abaffy Anna kisasszonynak, Tekintetes Nemes és Vitélző Berzevitz Pál Ur hitvesének, nékem különös jó asszonyomnak” szólt; s ehhez tudni kell, hogy Abaffy Anna a jakobinus per gyanúsítottjának, a *Vox clamantis* szerző Abaffy Ferencnek volt lánya, férje, Berzevitz Pál pedig az ugyancsak gyanúsított Berzeviczy Gergely rokonságához tartozott,

¹⁵ L. Szilágyi F.: *I. m.* 271–272.

¹⁶ L. uo. 279. (Ezt a Nagy Sámuel Benda Kálmán a magyar iratainak kiadásában tévesen azonosította a ref. egyház ágensével, mint ott rámutattam.)

¹⁷ L. uo. 272. Vö. Szilágyi F.: *Csokonai kapcsolatai a magyar jakobinus mozgalommal*. It 1973. 822–823.

¹⁸ Vö. Szilágyi F.: *Csokonai művei nyomában*. Bp. 1981. 256.

s gyermekeik — jellemző módon — Rousseau tűzhalálra ítélt nagy nevelési regénye hőseinek nevét: az *Emil* és a *Sophie* nevet viselték.¹⁹

Nagy Sámuel politikai felfogásáról, elvi érdeklődéséről sokat elárul az a levele, amelyet 1796. augusztus 15-én intézett Aranka Györgyhöz, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság titkárához. Kiderül ebből, hogy Festetics György, a haladó szellemű hazafi, Nagy Sámuel szánta a keszthelyi Georgicon élére igazgatónak, miután Tessedik Sámuel nem vállalta a hivatalt. (Csokonai is pályázott tanárnak a jeles intézetbe.) Levelében Festetics egyik nagy érdemének tartja, hogy „A jobbágyságot eltörölte s többnyire árendába bírják alatt valói örökösen földjeiket”. Kétszer is említi Gessnerből készített *Daphnis*-fordítását, de még fontosabb ennél, hogy Marmontel *Incait* (*Les Incas*) is említi, szemére vetve a cenzúrának, hogy nem engedélyezte megjelenését: „ilyen haszontalan könyvek jönnek most többnyire ki magyar országba [ti. mint Szaller György *Magyar ország földleirásának rövid foglalatlja* című munkája] (. . .) De mit van mit tenni! Marmontel *Incait* nem engedte meg a cenzúra . . .”.²⁰ Még az sem lehetetlen, hogy Nagy Sámuel volt Marmontel híres művének fordítója, de tájékoztatása így is fontos, mivel ezek szerint a XVIII. században magyar fordítás is készült Marmontel népszerű munkájából, amelynek egyik fejezete a vallási türelem hirdetésével váltott ki nagy érdeklődést — és vihart. Magától értetődően Nagy Sámuel mély rokonszenvet érzett iránta. Mindez jól belevilágít Csokonai egyik legbensőbb barátjának gondolkodásmódjába, ahogy az is, hogy Nagy Sámuel könyveinek 1810-ben, halála évében kiadott árverési katalógusa szerint nemcsak Rousseau s Voltaire összes művei voltak meg könyvtárában, hanem Descartes, Locke, Hume, Montesquieu, Campe stb. munkái is.

Az sem lehet egészen véletlen, hogy a szellemi láthatár elsötétülésével, 1797-től Nagy Bécsben, majd Jénában orvostudományt tanult, s végül mint gyakorló orvos telepedett le szülővárosában, Komáromban, ott sem tagadva meg felvilágosult nézeteit: a himlőjárvány terjedésekor saját gyermekeit oltotta be először védőoltással: biztató példát adva a városnak s az egész megyének.²¹

Mindez az „embert barátjáról” igazsága alapján Csokonai világnézet szempontjából sem közömbös.

Ezeket azért kellett előrebocsátani, hogy indokoltabb s könnyebben érthető legyen annak a „felvilágosult szellemű fogalmazvány”-

¹⁹ L. uo. 256—257., 279.

²⁰ L. Jancsó Elemér: *Aranka György kiadatlan levelezéséből*. NyIrK 1970. 195—196., 255.

²¹ Vö. Szinnyi J.: *I. m.*

nak szerzőazonosítása, amelyet Várhelyi Ilona tett közzé e folyóiratban 1984-ben, a Déri Múzeum egy kéziratos kötete alapján.²² A 46 főlőből álló kötetet csaknem kivétel nélkül ugyanaz a kéz írta, amely a szóban forgó felvilágosult szellemű fogalmazványt is, így az egész kötetet kell vizsgálnunk, hogy a szerzőséget megállapíthassuk.

A 46-ból 35 főlőt az *Evander és Alcinna (egy) Pásztori Játék* (1795) című színmű tölt meg: ez után következik az említett radikális politikai-társadalmi eszmefuttatás, majd az *Echo Corollarium* című latin vers, valamint két szerző és cím nélküli versszöveg. Mint Várhelyi Ilona megállapította:

„A kéziratokban található versek közül teljes biztonsággal csak egy azonosítható, Csokonai Vitéz Mihály: *A Szabadság* című korai költeménye.”²³

De az *Evander és Alcinna* szerzője is ismeretes, bár a közlemény szerint „Szerzőjéről vagy fordítójáról ma sincs tudomásunk”.

Várhelyi az OSZK Színlaptárára hivatkozva három előadását említi a pásztorjátéknak: az 1795. március 23-i, az 1796. február 18-i és 1797. március 23-i kolozsvári előadást. A színlapok azonban csak a két utóbbiról tudnak, bár a szerző szerint „Enyedi Sándor is ezt a három előadást említi”.²⁴ S Enyedi csakugyan említi mindhárom előadást a kolozsvári Akadémiai Dokumentumkönyvtár anyaga alapján.²⁵ Várhelyi Ilona megjegyzi még, hogy „A debreceni bemutatás lehetséges, hiszen a kolozsvári társulat 1798-tól rendszeresen játszott Debrecenben is”.²⁶

Mivel pedig az *Evander és Alcinna* írója a svájci Solomon Gessner volt, egyik fordítója pedig Kazinczy, a kérdés számomra az maradt: a Déri Múzeum 1795-i kézirata vajon nem az ő fordítását őrizte-e meg?

Kazinczy fordítása 1815-i gyűjteményes kiadásának 3. kötetében jelent meg,²⁷ az *Idyllek* és az *Eraszt* társaságában. A fordítás időpontja

²² Várhelyi Ilona: *Felvilágosult szellemű fogalmazvány egy debreceni kéziratban*. It 1984. 726–735.

²³ I. m. 727.

²⁴ I. m. 727.

²⁵ L. Enyedi Sándor: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei 1792–1821*. Bukarest, 1972. 125–127.

²⁶ I. m. 726.

²⁷ L. Kazinczy Ferencz' munkái. [3.] *Szép literatura*. Pesten. Trattner János Tamásnál. 1825. Foglalat: *Idyllek*. Három könyvben. *Evander. Eraszt*.

nincs feltüntetve, de bizonyára az 1780-as évek végén fordította ezt is, mikor az *Idylleket* s az *Erasztot*.²⁸

Miután Várhelyi Ilona szívésségéből a Déri Múzeum szobán forgó (X. 74.175 jelzetű) kötetét 1985 májusában megtekinthettem, nyilvánvalóvá lett, hogy az nem Kazinczy fordítása. A színlapok nem tüntetik föl a fordítót, s bár az 1796-i és 1797-i „játszó személyek” száma és megnevezése is eltér némileg, nem valószínű, hogy két külön fordítást használtak volna Kolozsvárt. Magam arra gondolok, hogy Kazinczy magyarítását játszották, akinek *Lanassa* fordítását is színpadra vitték már Kolozsvárt²⁹ s jó kapcsolatai voltak Erdéllyel (bár Nagy Sámuelnek is, az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társasággal).³⁰

Ha nem Kazinczy, ki volt hát akkor a debreceni fordítás készítője? (S a d e b r e c e n i itt nemcsak jelenlegi lelőhelyét jelöli a kötetnek: Csokonai verseit 1795-ben szélesebb körben még nem másolták: ha megvan benne Csokonai korai verse, bizonyosra vehető, hogy az egész kötet is Debrecenben készült.)

A gyanú első pillanatban a Gessner-fordító Nagy Sámuel felé terelődik, s ha ismerjük politikai vonzalmait: a kötet radikális tartalmú töredéke csak megerősítheti ezt.

A perdöntő e kérdésben a kéziratazonosítás lehet; az MTA Kézirattára két Nagy Sámuel-levelet is őriz: az egyik az 1794. február 15-i Kazinczyhoz szóló (amelyet már idéztünk, s amelynek mellékletét, Horváth József fejtegetését is Nagy Sámuel vetette papírra)³¹ s egy későbbi, ugyancsak Kazinczyhoz írt levél, 1806. okt. 26-ról.³² Az 1806-i, több mint tíz évvel későbbi kézirat írása némileg elüt az 1795-i *Evander*-fordítás betűformálásától, de az időben hozzá közeli 1794-i levél duktusa, betűformálása nyilvánvalóan ugyanegy kézre vall.

Ezek szerint Nagy Sámuelnek egy ismeretlen Gessner-fordítása került elő (külön érdekessége a dolognak, hogy másik két Gessner-magyarítása, a *Dafnis* és *Az első hajós* szintén párhuzamosan készült Kazinczy fordításaival: persze anélkül, hogy tudtak volna egymás munkáiról) s vele együtt — s ez talán még fontosabb — egy radikális politikai „fogalmazványa” is fölbukkant. Idézőjelbe tettem a szót, mivel csak abban az értelemben fogalmazvány, hogy nem tisztázat, viszont alkalmasint nem eredeti mű, tehát csak egy fordítás fogalmaz-

²⁸ L. KazLev. 498 kk.

²⁹ L. Szilágyi Ferenc: *Kazinczy-ereklyék. Orpheus arcéléhez. Új Tükör* 1981. 48. 10.

³⁰ L. NyIrK 1965. 315., illetve 1970. 195 kk.

³¹ Jelzete: MTAK Mlr. Lev. 41. sz. 111a—114b.

³² MTAK 4-r. 29. sz.

ványa. De így is fontos, hiszen Csokonai legszűkebb baráti körének gondolkozására vet fényt s így közvetve a költő eszmevilágára is. (Azt is megírtam külön tanulmányban, hogy Nagy Sámuel hogyan jegyezte saját nevével, ill. névbetűivel Csokonainak Bessenyei Sándor Milton-fordítása elé írt versét, mikor a perbe fogott poéta „infámis” neve már kényelmetlen lehetett volna a fordítóra.³³

Az első kérdés: mire épült s mivel bizonyítható az a föltevés, hogy fordításról van szó? (Habár ez — ismétlem — nem sokat von le értékéből Nagy Sámuel s Csokonai politikai tájékozódását, érdeklődését, érettségét illetően.)

A mondatszerkesztés idegenszerűsége, a fordításra jellemző többszöri „nekifutások”, újrafogalmazások, javítások, valamint néhány idegen szó egyaránt fordításról árulkodnak.

Mindjárt az első mondatban a birtokviszonyt egy közbeékelte mondat töri meg, ami természetesen magyar fogalmazásban szinte elképzelhetetlen, annál inkább idegen nyelvből készült fordításban: „Szemem előtt forogvann még most is edgy hadi *mustrának* mellyet a minap láttam a *képe*”. S a következő mondatban az „edgynek parantsolattyára Házoktól Feleségektől Gyerekektől edgy szóval mindenektől meg válnak . . .”, részlet eredetileg *-t* tárgyraggal így indult: „Házokat, Feleségeket (. . .) stb.” — az állítmány akkor még alighanem ez lett volna: „*otthagyják*”. Itt is az idegen szövegből készülő fordítás válthatta ki a latolgató variálást. Az utána következő mondatban a „*seregekbe verik magokat*”: kifejezés idegenszerű (alighanem németből fordította Nagy Sámuel ezt a különben francia szellemű írást: a kollégiumi „studium communio”, „németese” éppen ő lehetett, Gessner-, Sander-fordításai is emellett szólnak). A átadó — német? — nyelvre vall a többször is előforduló ’rabszolga’ jelentésű *scláv*, sőt *Scláv* idegenes írásformája. A példákat szaporíthatnánk, mind a mondatszerkesztés, mind a szókincs köréből, de talán fölösleges: így is valószínűsítik, hogy fordítással van dolgunk.

A mintegy három oldalnyi töredék voltaképp a társadalmi egyenlőség eszméjét, az „Égalité”-t fejtegeti, a „milliók egy miatt” madáchi gondolatát. Mindencetre szoros rokonságban van a fejtegetés Rousseau 1762-ben kiadott *Contrat Social*-jával, habár annak a hangja mérsékeltebb. A francia forradalom körül megszületett hatalmas röpiratirodalom terméke, de a „*seregekbe verik magokat*” kifejezés (*sich scharen, sich sammeln*), a *Scláv* írásforma is inkább német forrásra mutat (persze fordíthatott francia művet német közvetítéssel, németből is). Közeli rokonságot mutat Csokonai *A’ Sza-*

³³ L. Szilágyi F.: *Csokonai művei nyomában*. Bp. 1981. 245–258.

már és a' Szarvas című munkájával, amely alkalmasint szintén fordítás, de nem németből, hanem franciából.³⁴

Várhelyi Ilona értékes fölfedezése nyomán kimondhatjuk, hogy Csokonai s Kazinczy barátjának³⁵ ismeretlen Gessner-fordítása került elő (az még külön feladat lesz, hogy pontosan tisztázzuk, melyik fordítást használta a kolozsvári színjátszó társaság). A Nagy Sámuel fordításában fennmaradt radikális társadalmi fejtegetés pedig jól világít bele annak a kis közösségnek a gondolatvilágába, amelyben Csokonai 1794/95 körül élt s amelyből Kazinczy és a rousseauizmus vonzásába, a magyar jakobinizmus veszélyes közelébe sodródott. Bár itt is maradt még feladat: a politikai töredék eredetijének földériteése.

SZILÁGYI FERENC

HOGYAN KERÜLHETTE EL BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR A BÖRTÖNT?

Amerika magyar „fölfedezőjét”, Bölöni Farkas Sándort már többször fedezték fel. A betegesen háttérbe húzódó, önmaga tehetségét szinte patológiás állhatatossággal kétségbevonó közíró (mert a magaválasztotta irodalmi műfaj ellenére csontja velejéig az volt, hiszen útleírásának igazi töltése a publicisztika, a beteg haza számára készített recept összeállítása és a gyógyszer beadása e lehetségesnek tűnő módon) végül is még életében az akkori magyar irodalmi és tudományos világ a maga legelsőinek sorába emelte — munkásságának utóélete pedig szintén ragyogó ívet mutat, Kövári Lászlótól, Toldy Ferencről, Jakab Elektől Jancsó Elemérig, Reményik Zsigmondig, Pap Károlyig és Hatvany Lajosig, hogy a hosszú sort csak némileg érzékeltessük. Igaza van Maller Sándornak,¹ hogy ez a rendhagyó

³⁴ Vö. Szilágyi F.: It 1973. 837

³⁵ 1801-ben a Tatán tengelytörést szenvedett, sérült Kazinczyt már végzett orvosként Nagy Sámuel kezelte Komáromban. Vö. Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Bp. 1879. 212.

¹ Bölöni Farkas Sándor: *Napnyugati Utazás*. — *Napló*. Vál., szerk., bev. Maller Sándor. Sajtó alá rend. Benkő Samu, Maller Sándor. Bp. 1984. 633. (A továbbiakban: BFS). Vö. Tardy Lajos: *Az újra felfedezett Bölöni Farkas Sándor*. Népszabadság 1984. júl. 21.

útleírás „tartós, nem romlékony értékeket hordoz, ezért kel életre újra meg újra, idegen nyelveken is, mert máig ható, élő, időszerű mondanivalója van”. Bár a kereken százkilencven esztendeje született szerző sem származásánál, sem pályafutásánál fogva nem tartozott az elnyomottak legalsó (s egyben legnépesebb) táborához, a jobbágysághoz, mégis egész világképét az határozta meg, hogy magyar volt a Habsburg-bírodalomban, székely a magyarok közt, kispénzü nemesi származék gazdag mágnások társaságában, elnyomott unitárius a katolikusok és protestánsok között, kényszerűségből aktagyártó kormányzékeni titoknak — súlyos szavú államférfi helyett.

Böloni Farkas Sándor az útleírás könnyednek tűnő műfaján keresztül hirdette teljesen kiérlelt tanait — a látottak leírása csupán rendkívül vonzó keretét szolgáltatta szilárdan kialakított politikai filozófiájának, annak, amit már jóval *útrakeleése előtt* hitt, sőt tudott, s aminek csak az önálló észlelésen alapuló igazolását kereste: az *egész* nép boldogságának *kerékkötője* az abszolút monarchia lelkét-lelkiismeretét gúzsbakötő önkénye, *előmozdítója* az alkotmányos monarchia, igazi *megvalósítója* pedig a köztársaság. Ezt mutatja be az Egyesült Államok példáján, s a példa hatásosságának kedvéért el-elhallgatja a gyönyörű kezdetektől való elrugaszkodás okozta, mind erősebben megmutatkozó torzulásokat, a gazdagok arisztokratikus elkülönülését, túlságos politikai befolyását, gátlástalan vagyonszerzését. Alighanem az olvasmányai során beléivódott utópiák hús-vér megtestesülését kereste a Nagy Vizen túl elterülő országban, amely levette a monarchia nyűgét, az írott alkotmány révén szinte varázserővel teszi boldoggá egész lakosságát: „ha konstitúcióját a magyarokévá lehetne tenni, annál boldogabb hely nem lenne a földön”. Az 1849. évi debreceni országgyűlés flamingói sokat forgathatták úti-naplóját. Jókai Mór Tatrangi Dávidjának emberboldogító eszméi, melyekhez Böloni Farkas Sándornál Amerika szolgáltatja a kuliszszákat . . .

Vessük vizsgáló tekintetünket először abba az irányba, hogy miképpen, milyen közigazgatási-egészségügyi fogások (és persze rokon gondolkodású barátok, kollégák) segítségével jutott hozzá a szabad gondolkodása miatt nem a legjobb felsőbbbségi véleménynek örvendő kormányzékeni tisztviselő, Böloni Farkas Sándor szélesre tárt kaput nyitó útleveléhez? A Bécsből igazgatott rendőrállam óhatatlanul kisugárzó hatása természetesen érvényesült Erdélyben is, és ez alól még főúri személyek sem mentesültek.

1830 április havának utolsó napjaiban veretes hazai latinságú kérelmet vett kezébe branyiszka Jósika János báró, az erdélyi gubernium elnöke. A folyamodvány magyar szövege így hangzik:

„Legkegyelmesebb báró, kamarás és államtanácsos uram a nagyméltóságú királyi kormányzók elnöke, nékem kegyes jó uram!

Az idemellékelt orvosi bizonyítványból — de az abban foglaltak közismert voltánál fogva is — jól ismert Kegyelemmességed előtt, hogy öt esztendeje egészségem mily gyenge lábakon áll; halovány reménykedés és depressziós kedélyállapot között se nem élőként, se nem halottként kell elviselnem életem folyását s illetéknéppen immár eme állapotomnak napról-napra való romlását kényszerülök megtapasztalni. Mindezt csak tovább rontották a gyalgó orvosok kezelei, amelyek testemet erőtlenné, lelkemet pedig megtörtté tették.

Semmit sem mulasztottam el megtenni egészségem helyreállítása érdekében, de hiábavalóknak bizonyultak mind az orvosok próbálkozásai, mind a gyógyulás érdekében eszközölt, lehetőségeimet kimerítő kiadásaim is. E nyomorúságos állapotomban utolsó gyógyulási lehetőségként azt az orvosi tanácsot kaptam, hogy az ülő életmód okozta bajokból egy hosszabb tartamú utazás révén állítsam helyre egészségemet, lévén hogy a levegőváltás kedvező változást hozhat állapotomban. Csakhogy életem ilyképpen való megőrzésének végső lehetőségéhez nem álltak rendelkezésemre az anyagi eszközök e kísérlet megvalósítására. Nemrégiben azonban méltóságos Béldi Ferenc gróf úr — akinek körülményei jól ismertek előttem — azt a javaslatot tette, hogy tervbevett utazására — amennyiben ahhoz ő legszentebb felségétől az útlevelet megkapja — engem kísérőként szívesen magával vinne.

Így hát ismét felcsillant előttem az a remény, hogy kísérletet tehetek életem megtartására. Hogy ezt a kedvező alkalmat megragadhassam, alázatos kéréssel fordulok Kegyelemmességedhez:

méltóztassék kegyesen dönteni sorsom felől és hathatós intézkedésével kieszközölni, hogy az előbbnevezett gróf úrral *Itáliába, Franciaországba és Angliába* tervezett utazáshoz az

útlevelet megkaphassam. Ha az isteni gondviselés kegyelméből egészségesen térhetek vissza, megszakított hivataloskodásom után visszanyert erőim birtokában szolgálataimmal mindenkor ő legszentebb felsége és a haza szolgálatának fogom szentelni magamat. Örökös tiszteletem és hódolatom kinyilvánításával vagyok Nagyméltóságod

alázatos szolgája

Farkas Sándor

kir. kormányzéki hivatalnok”.²

Érdekes — és nyilvánvalóan lényegbevágó — ok miatt Bölöni Farkas Sándor csak itáliai, franciaországi és angliai útítervéről beszél — az amerikairol nem tesz említést.

Az nem vitás, hogy gyenge, beteg szervezetű ember volt, de a nem csekély fáradtsággal, testi megerőltetéssel járó utazást még az akkori, kezdetleges körülmények között is jól kiállotta, tehát állapota ekkor nem volt életveszélyesnek minősíthető. Kérelméhez — melyet két derék székelly doktor állított ki — a következő orvosi bizonyítványt mellékelhette:

„Az erdélyi nagyfejedelemség nagyméltóságu kormányzékének kancellistája, *Bölöni Farkas Sándor* úr általános elerőtlenedésbenszerved, melyetévek óta főleg légzőszervi bántalmakkal járó fájdalom kísérnek. Jelenleg *életveszélyes gümőkóros folyamatban* szenved. Mindenekelőtt az egész szervezetét pusztulással fenyegető légcső-körtünetek viselik meg igen nagy mértékben. Egészségi állapotát csak még inkább súlyosbítja, hogy örökösen ülő testhelyzetet igénylő hivatali munkát végez, amelyet megszakítás nélkül lát el. Korábbi egészségi állapotának és erőnlétének visszaszerzése érdekében mindenképpen szükségesnek ítélem, hogy nevezett *Farkas Sándor* úr levegőváltás céljából hosszabb időre enyhébb éghajlatú idegen tájakat keressen fel, ami kedvező hatást fog gyakorolni fentírt betegségére s *lelki derűjének helyreállítását* is maga után fogja vonni.

² O.L., F. 37., Gub. Trans., Praes. 1833: 416. — Itt mondok köszönetet dr. Trócsányi Zsolt főlevéltárosnak kutatásaim során nyújtott önzetlen támogatásáért.

E bizonyítványt Farkas Sándor úr megvizsgálása után kérésére a jelenlevők előtt hivatali tisztemnél fogva kiadom.

Kolozsvár, 1830 április 26.

Barra Imre orvostudor

Kolozsvár sz.kir. város
rendes orvosa

Az előbbirtakat jóváhagyólag láttamozta 1830 április 27-én

Ferentzi József
főorvos”³

A kormányszék elnöke, Jósika János pártolólág terjeszti fel Bölöni Farkas Sándor útlevélkérését Miske Józsefhez, az erdélyi Udvari Kancellária Bécsben székelő elnökéhez — és baráti kezek egyengetésével a sok száz mérföldet bejáró folyamodvány kedvező elintézésre talál.

1830. november 3-án Bölöni Farkas Sándor gróf Béli Ferenc⁴ kormányszéki titkárral útra kel: Németországon keresztül december elején Párizsba jutottak, 1831. március 23-án Hollandiában, április 18-án Londonban voltak, majd Skócia beutazása után Amerikába vitorláztak, ahonnan december 13-án érkeztek vissza Európába.

A Nyugatot első (s egyetlen) alkalommal beutazó erdélyi író imponáló otthonossággal mozog a nagyvárosok forgatagában, igazít el az általa bejárt országok politikai harcaiban, műemlékeiben és kávéházaiban. Napjaink világlapjai száguldó riportereinek szemfüles beavatottságával tájékoztat a megtapasztalt forradalmi eseményekről, a feldúlt műemlékekről, de a múzeumokról és a színházakról is. Igen, eszmei mondanivalóján túlmenően ez az írás a 19. századi utleíróirodalom élvonalába is emelte a szerzőt, s ha művének hazai megjelenése után nem állítja le a német fordítás kiküldését, honi literatúránk már akkor bemutatkozhatott volna a külföldi könyvesboltok kirakataiban.

Ám hogy ez másként történt, és Bölöni Farkas Sándor leállította — ha úgy tetszik: leállítani kényszerült — a külföldi kiadást, annak megvoltak a maga *alig ismert* jó belföldi okai . . .

³ Uo. — Barra Imre (1779—1854) Kolozsvár város főorvosa, az erdélyi kolerajárvány megfékezője, a róla elnevezett „epemirigycseppek” felfedezője. Vö. Vasárnapi Újság 1856, 41—42. sz. — Ferentzi József (1771—1836), Erdély főorvosa.

⁴ Béli Ferenc gr. (1798—1880) főispán. Nagy Iván szerint (*Magyarország családai*. I. köt. Pest, 1857, 280.) a Toldy Ferenc által az egri érseki könyvtárnak ajándékozott Béli-kódex róla kapta a nevét, más forrás szerint azonban Béli Istvánról.

Néhány hónappal a székely világjáró hazaérkezése után — nem tudni, ki állt a dolgok mögött — megindultak a politikai jellegű rágalmak személye körül, méghozzá a trónhoz közelálló helyeken Báró Miske József erdélyi kancellár — I. Ferenc király egy kabinet-irata alapján — tájékoztatást kér⁵ a politikailag gyanúsnak tartott Bölöni Farkas Sándorról, és jelentést kér báró Jósika Jánostól, az erdélyi gubernium elnökétől.

Jósika megvédi beosztottját:

„Excellenciád f. évi április hó 6. napján kelt, 81. számú nagybecsű elnöki leiratára, melyben Excellenciád — ugyanazon hónap 5-én kelt királyi parancs nyomán, hivatkozással a zavarkeltéssel és zendülési hajlandósággal vádolt *Farkas Sándor* kormányszéki kancellistára — engem fel méltóztatott szólítani, hogy tegyek megbízható tájékoztató jelentést a fent nevezett kancellista magatartására és politikai gondolkodásmódjára vonatkozóan.

Bátorkodom ismételten rámutatni: nem mulasztottam el, hogy előzetesen meg ne kérdezzem ebben az ügyben a tartományi kancellár urat, mint az említett főkormányszéki kancellista közvetlen feljebbvalóját. Tőle is, de az említett *Farkas* több más feljebbvalójától, valamint hivatalnoktársaitól is azt a tájékoztatást kaptam, hogy a szóbanforgó *Farkas* mindenkor szorgalmas és rendes egyénnek mutatkozik; nemkülömben és ezen kívül mindenkor nyugodtan és kifogástalanul viselkedik; ugyanígy eleddig nekem sem jutott semmi olyasmi a tudomásomra, ami miatt az említett *Farkas Sándor* magatartását és gondolkodásmódját hasonló gyanú alá lehetne vonni.

Kolozsvár, 1833 július 30-án.”⁶

Bölöni Farkas Sándort jóakarói megvédték az üldöztetéstől. Egy évvel később már a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Nem sokkal nagy műve, az *Utazás Észak-Amerikában* megjelenése után, mely kis híján ismét súlyos veszélybe sodorta.

⁵ O.L., F. 37., Gub. Trans. Praes. 1833: 532.

⁶ Uo.

Az akkori kiélezett erdélyi belpolitikai helyzetben ez a könyv roppant feltűnést — és ami fontosabb: lelkesedést — keltett. Nem sokkal azután, hogy az útinapló Kolozsvárott napvilágot látott, alig valamivel a tragikus erdélyi politikai fordulat előtt, 1835. január 18-án Wesselényi Miklós a Közép-Szolnok vármegyei kaszinó dízszerlegét beszed kíséretében nyújtja át Bölöni Farkas Sándornak.

Így ír erről naplójában a székely útleíró:

„A reggel Wesselényi egy levelében arra kére, hogy szálláson maradjak, mivel a Közép-Szolnok vármegyei casino követséget küldött hozzám, egy billikomot általadni nekem (. . .) A levél meghozója azt is mondá, hogy a követség számos tagokból áll Wesselényi vezetése alatt s ő fog beszédet tartani (. . .) Estve nagy vacsorát adott Wesselényi a követség tagjainak, hol megint én valék kiteve a pohárköszöntések tárgyául. A követség beszédeinket írásba kívánta, hogy küldőinek számolhasson megbízatásáról (. . .) Próbáltam tehát írni oly formát, mint homályosan emlékezhettem az általam mondottakról.”⁷

A két rövid szónoklat — legalábbis amennyit az indokolt óvatosság papírra vetni engedett — az utókorra maradt és szövegük — kissé „maiasítva” — a következő:

„Közép Szolnok Vármegyei Casinoi Részvényes Vesselényi Miklós beszédje, amelyet elmondott Kolosvártt, a Farkas Sándor úrnak jutalmul küldött aranypohár átadásakor, mint az Amerikai Utazás írójának.

Tisztelt hazámfia! Mint a Közép Szolnoki Casino küldöttségének van szerencsénk tisztelt Hazámfiában Észak Amerika Utazása lelkes íróját üdvözleni — szerencsénknek tartjuk igen is, hogy nekünk juta tisztünkbe hazafi érdeméért hazafi jutalmat nyújtani. Olvasó egyesületünk hazafi kötelességének ösméré Ön iránti tiszteletét külsőleg is kimutatni, mire nézve íme ezen billikommal, s tiszteletbeli tagjai közé számlálással kívánja megtisztelni. — Ha örül is egyesületünk, hogy legalább Erdély hazánkban elsőként teheti Ön iránt

⁷ BFS 546—547. Vö. uo. 80.

ezen kijelentést, de még inkább örül, arról meggyőződve, hogy ezen megtisztelés csak egy szavazat, mellyel azon nagy többséghez járulunk, mely Ön fejére a hazafi lelkes akarat és értelmi szép tehetség érdeméért polgári jutalmat fűz. Szép sors jutott Önnek: léphetett s tisztelve borulhatott a Szabadság Szent Földjére, élő szemével láthatta azon emberi jussok szülte s józan törvény izmosította orcáját az emberi jólétnek; meleg könnyei hullhattak a legszentebb ereklyére, a Nagy Washington sírjára, s azon halmokra, melyeken dicsően ontott vérből a józan ész új kora támadott. Tulajdon karjai közé szoríthatta a szép szabadság és a bírt jussok romlatlan szülöttjeit és — óh, boldogság! — szívhatta a szabadság azon levegőjét, melyet sem a kiváltság, sem az önkény nem dögleletesítettek, s mely egyenesen az Isten lehellete. És ezen mennyei levegőt ön hív kebelbe szívta s romlatlanul lehelte azt édes hazájára. Mint a tavaszt tenyésztő lanya szellő, csírákat — a szépnek s a nagynak csíráját — fogja az fakasztani. Ezen szelíd lehellet ezer meg ezer kebleket elevenítve azon erőre növend, mely az előítéletnek mocsárjából, s a megrögzöttség barlangjaiból származott, nehéz fellegekké tornyosodott mérges párákat szét fogja szaggatni, s már-már fullasztó levegőnket megtisztítván, a Szabadság napja élesztő sugarainak utat fog nyitni, hogy azok már valahára ne csak ama terhes fellegek hézagain keresztül néhányakat szikkasztva süssenek, hanem áldott földünk minden szülöttjét emberré melegítsék.

Az üldözött szabadság, miután a kiváltságosok bitangló dölyfe, a papság elorozó álnoksága s a fejedelmek embert gyalázó önkénye Európa népei közül kiküszöbölte, előbb visszatért mennyei honába, ott az embernek Atyja értelmi súlyt s hős akaratot rendelt a számkivetett mellé segédül — ezekkel szállott az égből Amerika földjére és megtöretett a pokol hatalma, az emberi jussok kivívattak, s a szabadság és jólét új világa tünt fel. A szabadság ezen szent földjéről Ön minékünk drága kincseket hozott, elhozta aranynál drágább tiszta képzetét a polgári egyenlőségnek, el a gyöngyök-

nél becsesebb, emberhez illő emberi igazgatásnak hív rajzolatját, el a gyémántnál s minden drágaköveknél nagyobb értékű társasági jólét igazi képét. S Amerika ezen legszebb három növényinek Ön nem megszártított s fonnyadt példányait hozta — nem! Gondos kézzel szedte meg azoknak rejtett magvait, s mily emberösmerettel s a kellemes írásmód legcélrányosabb eszközével hintette azokat közönkbe! Már is csíráznak s bizonyosan óriási fákká fognak növekedni. Hála ezért Önnek s fogadja el Ön ezen billikomot, melyre — mint a szőlőkoszorúzt Szilágyinak fia — ezen áldomást mondjuk: Tartsa Isten Önt, hogy hazafi munkásság közt sokáig üritesse nemzeti előrehaladásunk örömpoharát s hazánk díszére s hasznára éljen!!!”⁸

Wesselényinek egyik legmerészebb, ha ugyan nem legmerészebb hangú szónoklatával ismerkedhettünk most meg, hála egy szerencsésen napvilágra került levéltári telitalálatnak. A beszéd — tagadhatatlan dagályossága ellenére — reflektorszerűen megvilágítja Wesselényi politikai hitvallásának azokat a radikális elemeit is, amelyeket nyomtatott művei — érthető okoknál fogva — nem tartalmazhattak.

Sokkal tompítottabb hangvételű magának az ünnepeltnek, a „szabadság hazáját” megpillantó és leíró Bölöni Farkas Sándornak a válaszbeszéde. De ne feledjük: Wesselényi nagybirtokú főnemes volt, míg az igen szegény Bölöni Farkasnak nem volt szabad túlságosan kockára tenni csekély, de biztos kenyeret nyújtó közhivatali állását:

„Ezen előtttem igen becses megtiszteltetés annyira meglepett engemet, hogy nem tudom: személyes hálámat, nemzetem iránti örömet vagy érzelmeim habozását fejezzem-e ki a tisztelt követségnek? Mert midőn utazásomnak némely jegyzeteit kiadni határoztam, ily megtiszteltetésre több okból számolni nem is mertem. Azon okoknak egyike az is volt, hogy az általam leírt tárgyaknak én csak közlője vagyok s csak annyi érdemet tulajdoníthatok magamnak, hogy magyar nyelvben én voltam az első tudósító azon tárgyakról, melyek egy szabad nemzetnél minden polgár köztudásai közé tar-

⁸ O.L., F. 40., Acta gubernatoris Kornis.

tozók. És azért sem mertem ezen megtiszteltetést remélni, hogy hibás számításból azon tárgyak iránt ily szinte általános részvételt még nem véltem nálunk közérzésnek venni. Mert csak nemrég vala az az idő, midőn az emberiség jussairól és a Természet törvényeiről elmélkedés csak magányos és elcsüggesztő gondolkodásunk tárgya lehetett, midőn az amerikai polgári élet iránti részvétel vétkesnek, vagy érzelő ábrándozásnak tartatott, és lemondott vala az elme a történelmi jussnál tovább gondolkozni, vagy egyebet kívánni és merni. De meg is próbáltam remegő kézzel ugyan s iskolás félelemmel az általam látottakból és hallottakból néhány tárgyat leírni szívemnek azon sugallatai közt, hogy a Természet törvényeinek szent szavai minden szabad ember lelkében visszhangra kell, hogy találjanak. És íme határtalan öröömre ezen megtiszteltetés azt mutatja nékem, hogy a magyarnak szívét éppen úgy melegítik a Természet törvényének szavai, mint az amerikai szabad polgárét. A Közép-Szolnoki Casinonak munkám iránti ezen részvétele arról is meggyőzött engemet, hogy érzelmeim s gondolkodásom módja nem csaltak meg, s azokhoz ezután még büszkébben hív fogok maradni. Fogadják el a tisztelt Küldöttség tagjai szíves köszönetemet ezen nékem szánt igen kedves ajándék meghozásáért. Kérem, ne terheltesse a Közép-Szolnoki Casinonak hálás érzelmemet s azon kívánságomat kijelenteni, miszerint azt óhajtom, hogy ama szebb hazából általam közlött elvek bár az egész nemzetre s minden lakosaira úgy ragadjanak, hogy azok minden hazafinak katekézisei legyenek.”⁹

Vádiratok a javából az abszolút monarchiák önkénye ellen, egyben a szabadságban újjászületett emberi méltóság felmagasztalásai. Wesselényi haragos és merész, a kormányzékeni kenyéren élő Bölöni Farkas Sándor indulatainak kifejezőmódja visszafogottabb — de még így is megindult a keménynek ígérkező hatósági vizsgálat: miként jelenhetett meg a cenzúra jóváhagyásával az *Éjszak Amerikai utazás*, a magyar reformkori haladó publicisztikai művek legtöbb kiadást megélt alkotása.

⁹ Uo.

Tallózzunk tovább a levéltárak kiadatlan materiájából!

1836-ban a felfüggesztett alkotmányos életben Erdély élére állított Estei Ferdinánd főherceg a következőket hozza helyettesének, gróf Kornis János vicegubernátornak tudomására:

„F. évi április 24-én kelt legfelsőbb utasításhoz képest szíveskedjék Excellenciád szigorú vizsgálatot tartani abban a tárgyban, hogy miképpen vált lehetségessé Farkas Sándor *Az éjszak amerikai utazás* című művének kolozsvári kinyomtatása, még hozzá az erdélyi kormányzék által gyakorolt cenzúra mellett. Vizsgálatának eredményét terjessze fel. Bécs, 1836 április 26-án.”¹⁰

Gróf Kornis János vicegubernátor igazoló jelentésre szólítja fel a könyvcenzúra legfőbb felelőst, Kovács Miklós erdélyi püspököt, aki a következőket válaszolja:

„Excellenciád legnagyobbbecsűbb, f. évi május hó 4-én kelt hozzánk intézett elnöki leiratára, az abban foglalt s nekem tájékoztató nyilatkozat megtétele céljából hivatalból feltett magas kérdéseire Farkas Sándor *Az Éjszak Amerikai utazás* című, Kolozsvárott kinyomtatott művével kapcsolatban, sietek az alábbiakban válaszolni:

Farkas Sándor *Utazás Éjszak Amerikában* című művét a Könyvfelülvizsgálati Hivatalnak mindenképpen bemutatták; ugyanazon Hivatal átküldte azt Méhes Sámuelnek,¹¹ a kolozsvári Református Kollégiumban a fizika stb. tanárának, mint könyvcenzornak; ő engedélyezte kinyomtatását, s azt ugyanazon kolozsvári Református Kollégium nyomdájában, Tilsch és Fia¹² helybéli könyvkereskedők költségén, amint

¹⁰ O.L., F. 40., Acta gubernatoris Kornis. — Kovács Miklós (1833–1886) erdélyi r. k. püspök, guberniumi tanácsos; nyelvész, matematikus. — Kornis János gr. (1781–1840) al-, majd főkormányzó, Estei Ferdinánd főherceg alkotmányosan megválasztott utóda.

¹¹ Méhes Sámuel (1785–1852), a kolozsvári főiskolán a mennyiség- és természettan professzora, 1829 óta könyvcenzor, 1836-ban országgyűlési követ.

¹² BFS 70.

azt a tisztelettel idezárt melléklet világosan tanúsítja, első ízben 1834. június 30. és július 25 között, második, új kiadásában pedig 1835. március 2. és március 23. között ki is nyomtatták; az a cenzúra-katalógus pedig, amelyben *a fent említett mű a a tiltott könyvek között van felsorolva*, csak 1835. november 25-én érkezett meg ide; december 11-én közöltetett a revizorokkal [értsd: cenzorokkal – T.L.]. Következésképpen az a szóbeszéd, mintha a szóbanforgó mű az eltiltásának közhírré tétele után nyomtatott volna újra, semmilyen alpra sem támaszkodik. Egyebekben ajánlva magamat eddig is tapasztalt nagyon becses jóindulatába, maradok megkülönböztetett tiszteletadással Excellenciádnak legalázatosabb szolgálója

Kolozsvárott, 1836. május 6-án legalázatosabb szolgálója
Kovács Miklós erdélyi püspök”¹³

A Kovács Miklós püspök által hivatkozott melléklet ugyan a már előadottakon túlmenően nem mond sokat, mégis jellemzően világítja meg az akkori nyomdai „átfutási időket”:

„Bölöni Farkas Sándor Észak Amerikai utazását Tilsch és Fia költségén az idevaló ev. ref. kollégium Typographiájában kezdetek nyomtatni:

1^{ör} Junius 23-kán, 1834

Bévégeztük július 25-kén, 1834.

2^{or} ugyantsak Tilsch és fia költségén

Martius 2-kán, 1835

Bévégeztük martius 23-kán, 1835., mind a’ kétszer a’ Censurae Officium megbízásából a’ szokott módon T. Prof. Méhes Sámuel úr admittálta. Kolozsvárt Május 6-kán.

Barra Gábor s. k., Typographiai Provisor”¹⁴

A Lembergben időző Ferdinánd főherceg helyettese Kornis János gróf nem éri be az „elkenés”-jellegű tájékoztatásokkal, és május 8-án — a püspök egyidejű megdorgálása mellett — pontosabb tényállást

¹³ O. L., F. 37., Gub. Trans. Praes., 1836: 505.

¹⁴ Uo.

kiván. Erre Kovács püspök — alig nyolc nappal később — így válaszol:

„Mindazzal kapcsolatban, amit Excellenciád f. évi május hó 4-én kelt kegyes elnöki átíratára válaszoltam, ugyanazon év és hónap 6. napján Farkas Sándor *Az Éjszak Amerikai utazás* című művével összefüggésben, egy másik rendbéli, és szintén Excellenciád által az említett hónap 8-án kelt, ugyanazon tárgyban hozzám intézett elnöki átíratában foglaltak végleges elintézésékeppen is, jelen soraimmal szolgálatkészen tudtára adom, hogy én mind Méhes Sámuel könyvcenzortól, mind Szabó János apátúrtól, ki egyben kormányiszéki előadó — akire az említett Méhes írásbeli jelentésében hivatkozik — beköveteltem a ./ jel alatt idecsatolt írásbeli nyilatkozatokat, amelyekből nyilvánvalóvá válik az, hogy Farkas Sándor szóbanforgó műve — amelyet én hivatalból küldtem meg Méhes Sámuel könyvcenzornak véleményadás céljából, s amely művet ő *felülvizsgált, és néhány, általa gyanusnak talált szöveghelyet Szabó János referens úrral egybevetett, majd sok szöveghely törlése után*, de anélkül, hogy a véleményt nekem bemutatta volna — tudtom és beleegyezésem nélkül bocsátatott nyomdába és nyomtatott ki. Mindezt bizonyítékokkal alátámasztva nyilatkozom, és maradok megkülönböztetett tisztelettel Excellenciádnak

Kolozsvárott, 1836 május 14-én legalázatosabb szolgája

Kováts Miklós s. k.
erdélyi püspök”¹⁵

Vagyis — és talán ez a legérdekesebb számunkra ebből a hivatalos levelezésből — az első és valamennyi további kiadás már a cenzori szövegcsonkítások jegyében került kinyomtatásra.

Kováts püspök ezt az átíratát Méhes Sámuel (1785–1852) kolozsvári református főiskolai professzornak (akit ugyanebben az esztendőben választott be a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának) frissiben kelt írásbeli tájékoztatása alapján öntötte írásba. Hogy teljesen helyesen foglalta-e össze Méhes professzor levelének lényegét az egyébként szintén tudós alkatú, mecénás hajlamú püspök, azt döntse el maga az olvasó:

¹⁵ Uo.

„Excellenciád kegyes felhívása folyományaképpen a királyi kormánysház alelnök ura őexcellenciája által feltett kérdésekre — hogy vajon Farkas Sándornak *Az Éjszaka Amerikai utazás* című művét az átvizsgálás megtörténte után, a nyomdába bocsátás előtt visszaadtam-e a Könyvcenzori Hivatalnak, továbbá hogy vajon ez a mű a Központi Cenzori Hivatal közbenjöttével látott-e napvilágot — a valóságnak megfelelő nyilatkozatot az alábbiakban bátorkodom a legalázatosabban megtenni:

Jóllehet fentebb idézett művet Excellenciád véleményezés és felülvizsgálat céljából 1834. március 18-án egyedül nekem juttatta el, cenzori minőségemben, én azonban — amint az feltehetően Excellenciád előtt is jól ismert — a könyv elolvasása után, még mielőtt a róla alkotott véleményemet betejesztettem volna, a legalázatosabban arra kértem Excellenciádat, hogy a vélemény vitában történő kialakítása céljából, a főtisztelendő cenzor urak közül adjon valamelyiküket társamul. E kérelmem folyományaképpen elnyert intézkedése alapján a fentebb idézett művet, a Központi Cenzori Hivatal helyiségében, az akkor könyvcenzori tisztet is betöltő főtisztelendő Szabó János apát, királyi tanácsos úrral együtt még egyszer átnéztem a művet, így azután az idézett műből közös megegyezéssel *sok szöveghelyet töröltünk*, s az volt a véleményünk, hogy a törölt szöveghelyek elhagyásával a mű kinyomtatható. Amint mindezt Excellenciád is nagyon jól tudhatja, hiszen e mű újra áttekintését Szabó János főtisztelendő úrral *Excellenciád jelenlétében* kezdtük éppen meg.

Miután a fentebb idézett mű átvizsgálását befejeztük, a mű kéziratát a fentebb leírt ama véleményezésünkkel együtt, mely szerint »a törölt szöveghelyek elhagyásával kinyomtatható«, 1834. április 9-én a Központi Cenzúrahivatalnak visszaadtam, anélkül azonban, hogy a nyomda alá bocsátást hozzátettem volna: a hivatal a kéziratot azzal a tájékoztatóval adta vissza nekem, hogy Excellenciád, mint a Cenzúra Hivatal elnöke távollétében tegyem hozzá az »imprimatur«-t is; így ennek az intézkedésnek nyomán a mű elnyerte a

nyomdába adás engedélyét tőlem, 1834. június 10-én s ez az engedély így a vélemény benyújtásától számítva két hónappal utóbb adatott meg.

Ebből a legalázatosabb, és becsületes lélekből fakadt nyilatkozatból excellenciád méltóztassék meglátni azt, hogy a fentebb idézett mű a nemes Cenzori Hivatal közbenjöttével látott napvilágot, sőt: az engedélyezésről szóló véleményemet is ugyanazon nemes Hivatal közbenjöttével terjesztettem elő.

Egyebekben a legnagyobb tisztelettel maradok Excellenciádnak, egyben főtisztelendő főpap és elnök uraságodnak legalázatosabb szolgálja

Kolozsvárott, 1836 május 14-én Méhes Sámuel s. k., könyvcenzor¹⁶

Szabó János apát (1767—1858), híres egyházi szónok szintén az erdélyi „kiművelt emberfők” közé tartozott és az ő ugyanakkor kelt magyarázkodó levele további fényt vet Bölöni Farkas Sándor művének megcenzúrázására:

„A nagytekintetű Méhes Sámuel úrnak, a kolozsvári Helvét hitvallású kollégium rendes tanárának, mint a könyvek cenzorának, melyet Farkas Sándor *Az Éjszak Amerikai Utazás* című művéről a Cenzori Hivatal Elnök urának terjesztett elő 1836. május 14-én, alulirotnak, mint a kormánysszék egyházi, tudományos és alapítványi ügyekben szolgáló referensének, úgy is, mint kiérdemesült könyvcenzornak az alábbiak a megjegyzései:

1) A nagytekintetű úr helyesen jelenti azt, hogy csak ő maga kapta meg cenzurára a kéziratot, s hogy ő azt a Katolikus Bizottság üléstermében — ahol a Cenzúra Hivatal aktáit őrzik — velem együtt még egyszer átnézte, vagyis azokat a helyeket, amelyeket ő maga gyanúsak talált és meg is jegyzett, most már kettesben vettük újra vizsgálat alá, és sokat közülük törölve ítéltük kinyomtathatónak. — De olyan kötelezettség engem nem terhel, hogy az általa meg nem

¹⁶ Uo.

jelölt helyeket is olvassam át; ettől visszatartott a nagytekintélyű férfiú műveltsége és becsületessége. Így nem állott módomban az, hogy arról tapasztalattal meggyőződjem: vajon a nyomtatás az így *kiherélt* (. . . castrato sic manuscripto . . .) *kéziratnak* megfelelően látott-e napvilágot.

2) Helyesen említi meg a nagytekintetű úr, hogy miközben ezt a művet elkezdjük nézegetni, a Cenzori Hivatal elnöke őexcellenciája, aki röviddel előbb jött ki a Kormánybiznéki Tanácsból, jelen volt a Cenzori Hivatal helyiségében; de ő maga említi meg azt is, hogy a Cenzori Hivatal elnöke őexcellenciája röviddel azután, hogy megnézte, mit csinálunk, visszatért a Tanácsba, s ebben a cenzori munkában többé semmilyen része nem volt.

3) Miután a cenzúrázott kézirat az elnök úr távollétében elég sokáig feküdt a Hivatal helyiségében, kinyomtatását pedig sürgették, becsületesen bevallom, hogy a nagytekintetű cenzor úr azt javaslatomra engedte nyomdába, és Magyarországon számtalan példányban engedélyezték kinyomtatását szerte az országban a fiókcenzori hivatalok, s még most is, nap, mint nap engedélyezik, erre megbízható módon hivatkozhatom.

Kolozsvárott, 1836 május 14-én. Szabó János s. k.
egyházügyi referens
mint kiérdemesült könyvcenzor¹⁷

A korai ökümenikus szellemnek ez a szép erdélyi megnyilvánulása megmentette a baj szélére került Bölöni Farkas Sándort: a katolikus püspök és az apát, valamint a református teológiai professzor közösen megmentették a „felforgató szellemű” könyv unitárius szerzőjét az állásvesztéstől és az esetleges, még ennél is súlyosabb következményektől.

Eredetileg maga az uralkodó utasította a királyi biztost, Ferdinánd főherceget és gróf Kornis János vicegubernátort (a későbbi gubernátort) annak tisztázására: hogyan is kerülhetett sor a lázító írásmű kiadására. És lám, a meg nem riadt erdélyi személyiségek higgadt, a maguk útját járó embersége megteremtette a maga kis csodáját:

¹⁷ Uo.

Bölöni Farkas Sándornak nemhogy a haja szála sem görbült, de nem sokkal később, 1838. szeptember 12-én kancellistából (mondjuk ki végre magyarul: irnokból) végre-valahára fogalmazóvá nevezték ki.

... De azért jó volna ismerni kéziratának azokat a részleteit is, amelyeket Méhes Sámuel professzor és Szabó János apát uraimék nem engedtek kinyomtatni...

Ambár az is lehetséges, hogy ilyen szöveghelyek nem is voltak, csak az okos, összehangolt védekezés stratégiája diktálta mindezt külön kézzel, de közös szívvel forgatott tolluk számára.

TARDY LAJOS

SZEMLE

„AZ IDŐ ÉS HÍRNÉV”

ZRÍNYI HÁROM EPIGRAMMÁJÁNAK RITMIKÁJA*

Az MTA Verstani Munkabizottsága az alakulás évében (1981) évzáró nyilvános vitaülésén Zrínyi ciklussá fűzött három epigrammájáról tartott eszmecsere. A Bizottság tagjai közül Elek István, Elekfi László, Horváth Iván, Kecskés András, Kovács Kristóf András, Kovács Sándor Iván, M. Boda Edit, Soltész Katalin, Szepes Erika, Szerdahelyi István, Szigeti Csaba, Szilágyi Péter és Turcsány Péter véleményével ismerkedhetünk meg a kötetben, metrikai táblázatok, előadás- és vitaszövegek révén.

A választott téma szövegtani, filológiai, műfajelméleti, értelmezési és ritmikai-metrikai gondokkal terhelt. Erénye a vitázóknak, hogy nem tértek ki a gondok elől, hogy vállalták a komplex vizsgálódás nehézségeit, más területek szakembereinek segítségére is igényt támasztva. Szakszerű, olvasmányos tanulmányok vetnek számot a három epigramma ciklussá szerveződésével, cikluskarakterével, szerkezetével, történeti háttérével, rímelésével, szövegvariációival, eredetiségével, esztétikai és tartalmi jelentőségével, számos újszerű irodalomelméleti megfigyeléssel gazdagítva a kötetet. Kovács Sándor Iván, Szigeti Csaba, Soltész Katalin, Szilágyi Péter tanulmányértékű fejtegetéseit említjük elsőként ebben a tekintetben. Tanulságos Turcsány Péter értelmezésembeli fűgája is, külön figyelmet érdemel Szilágyi Péter tartózkodása a költemény túlértékelésétől stb. A kötet főcímének rangját mintha ezek az írások garantálnák elsősorban. Van azonban alcím is, amely ritmikai elemzést ígér, az eszmecsere körülményeitől is nyomatékosítva.

Nem maradnak élmény nélkül azok sem, akik a szűkebben vett verstani-ritmikai-metrikai jellemzés iránt érdeklődnek főképpen. E tekintetben négyen tartózkodnak érdembeni állásfoglalástól, a többiek kisebb-nagyobb mértékben közlik felfogásukat. Legalább olyan gazdag változatossággal, olyan színesen, mint más kérdésekben a

* Szerkesztette Kecskés András.

metrikától tartózkodók. Az utóbbiak azonban többnyire egymást erősítő-fokozó, más-más mélységek, de valós mélységek felé irányuló érvek előadói, az előbbieket pedig egymással olykor homlok-egyenest ellenkező, olykor érdesen súrlódó, bizonyos részletekben mindenképpen különböző argumentumok szószólói. Metrikus érdeklődésű olvasót alighanem meglep a kavalkád, eligazodni s ezáltal éppen pedagógiai érvénnyel eligazítani kívánó érdeklődést szinte megbénít e változatosság. M. Boda Edit pedagógiai szándékú összegzéséből a metrum kimaradt, beszédes tükreként a metrikai konszenzus hiányának. E közvetlenül gyakorlati ügyben a szerzői tartózkodást messzemenően indokoltnak tekinthetjük.

Az idő és hírnév három epigrammája hat és hét szótagú sorváltozatok strófakombinációit mutatja. A harmadik epigramma ugyan négy tizenkettes, de ennek felezésében a nyolc értékelhető metrikai táblázat megegyezvén, a hatos félsorok további tagolása okoz bonyolalmat. A tizenkettesek metrikai tagolása itt a hatosok, a félsorok tagolásának ügyévé redukálódik. Hatosok, hetesek — tizenkettesek már Zrínyi korában is mély hagyományú sorváltozatok, hangsúlyos monometrikus verselésünkben elméletileg is masszív hagyomány a hatos-hetes kétüteműsége, felezés vagy $4/2$ -es aszimmetria a hatosban, $4/3$ -as a hetesben. Soltész Katalin metrikai táblázata elejétől végig ezt a hagyományos szemléletet jelzi, gond nélkül, csupán előadásában riadva meg kissé saját érzékétől is.

A kötet legsúlyosabb, legizgalmasabb metrikai kérdése a hangsúlyos monometrikus rövid sorok, esetünkben a hatosok és a hetesek belső tagolódása, kétüteműsége, illetve — ezen belül — a tagolódás mikéntje. Nincs két mindenben megegyező metrikai táblázat sem, noha Soltész Katalinról általában megegyezik a vélemény: masszív konvenciót tükröz. Az értekezők tehát nagy hagyománnyal készek szakítani, ebben megegyeznek, pedig a részletkérdésekben szinte mindenki mást mond. Ez a felismerés készíthette Kecskés Andrást e tömör megjegyzésre: „... olyan kérdés, amelyről nem érdemes vitát kezdeményezni”. Magam úgy vélem, hogy a rövid sorok metszetéről, illetve a mellékmetszetről mielőbb alapos vitát kellene rendezni. Itt és most szekunder szerepbe kényszerült a metrum, holott tisztázatlansága szerintem nem azonos tisztázhatatlanságával.

Több elméleti irány jelentkezésének lehetünk tanúi. A legfrissebb Szerdahelyi Istváné, aki százalékos arányhoz köti az azonos ismétlődést, komplementer jelenséget (metrikai dimanizmust) merítve alternatív kényszerbe. *Szerintem* (s minden szavam így értendő) a hatosok felezése, illetve szabályos aszimmetriája mind a népköltészetben, mind a műköltészetben rendezett sorozatossági élményt ad, a százalékos számításnak alapjaként csupán eme rendezett kétüteműséget tekinténém. Ez a százalékos szemlélet nyűgözi Szepes Erikát, aki a kétüte-

műség s a mellékmetsetek vonatkozásában érzékelhetően türelme-
sebb. Viaskodásának indokoltan ad hangot, amikor a kétüteműség
követőinek belső ellentmondásaira utal. Nézetem szerint azonban e
különbségek hátterét világosabban kellene látni. A metrikus vitázók
táborát többségében jellemzi a grammatikai tagolás dominanciájának
elvé, természetesen a metrikai tagolással szemben, ennek ugyanis
egyetlen képviselőjét látom, Soltész Katalint. Aki — mint említettem —
pár sor erejéig meg is inog, éppen a nyelvi érvek alapján. Hangtani,
szótani, szintagmatikus, mondattani érvek sorakoznak elénk, egyszer
épp a generatív grammatika érveivel támogatva arra vonatkozóan,
hogy a hatosok, hetesek nyelvi tagolódása mikor, hányszor, milyen
mértékben ütközik a Soltész-féle konvencionális metrikai tagolással.
Szinte a korszerű verstani gondolkodás kritériumává lesz az, hogy
győzni (dominanciába kerülni) mindig a nyelvi tagolásnak kell. Áltá-
lánossá válik a hatosok-hetesek fordított aszimmetrikus tagolása,
hatosokban a $2/4$, egyszer az $5/1$ (ez a szokatlan szabályos aszimmet-
ria), hetesekben a $3/4$, egyszer a $2/5$, egyszer az $5/2$, ez is mint szo-
katlan szabályos aszimmetria. Szepes Erika ennek a rendetlen lát-
ványnak a nyomán jut a kötet egyik számomra nevezetes következte-
tésére, az ereszkedő szótagszám „törvényének” hibás voltára, lényeg-
ében megszüntetésére. Horváth Iván szellemes, kitűnő tanulmányá-
ban így ad hangot ennek a hatalmasodó szemléletnek, meggyőző-
désnek: „Szintaxis és sormetszet összetartozásában nem tudok kétel-
kedni. Kérdés, milyen mértékben mélyíthető el általában grammatika
és metrika párhuzama . . . a metrikai szegmentálás nagy vonalakban
mégis csak a grammatika üres lenyomatának tekinthető.”

Úgy vélem, másként is szemlélhetjük a közösen tapasztalt tényt,
grammatika és metrika verselésbeli örök interferenciáját. Annak a
variációs igénynek jeleként, amely minden művészetben otthonos,
esztétikai nyereséget teremt, monotonitást űz, s nem törekszik kizáró-
lagosságra. Szerdahelyi abszolutizált százalékszámítása törvényszerű-
en köt ki a sorok tagolatlanságánál, ami pedig érzékelhetően zavarja
a grammatikusokat. Ezeknek a versmetrumot súlyosan redukáló szem-
lélete is szélsőség, ebben aligha van különbség az olykor élesen vitázó
Horváth Iván és Szerdahelyi István között. Részigazságok feszülnek
egymásnak, miközben a masszív hagyomány konvencióvá, leküz-
dendővé válik. Szerintem ma és itt nincsenek kellő érvek hangsúlyos
verselésünk alaptörvényeinek revideálásához. Soltész Katalin tago-
lása tényleg hagyományos, de semmi sem bizonyítja, hogy elavult.

Hangsúlyos verselési rendszerünk elemi sorváltozatait metrizálják
újserűen az értekezések, e sorok íróját azonban csak abban erősít-
tik meg, hogy a hagyományok e tekintetben ép nyelvi-verselési érzék-
et mutatnak. *Az idő és hírnév* minimális metrikai problémái lép-
ten-nyomon elénk bukkannak költészetünkben. Az interferencia je-

lenségében a szómetesző cezúra sem ritka. Véleményem szerint (ezt nem győzöm hangoztatni) a rövid sorok (4–8 szótag között) metrikusan tagolt, általában kétütemű sorok, miként a hosszú sorok fél-sorai is. Azt hiszem, hogy az egymetszetű rövid sorok cezúrái gyakorta úgy viselkednek, mint a hosszú sorok mellékmeteszetei. Erejük dinamikus, az alig érzékelhetőtől a főmeteszet erejéig. De a többütemű hosszú sorok főmeteszetének erejét ezektől a cezúráktól számon kérni — metrikai tévedés. Versméretben működnek ezek a cezúrák is, változó intenzitással, metrumot teremtve a rendezett prozódia-ban. Érzékelhető sorozatosságot a szabályos kétüteműséget mutató sorok mindenkorai többségével. Ennek az egyszerű arányszemlélet-nek pedig a folyamatos konvenció szerez érvényt, szemben szerintem a sok szempontból kitűnő Horváth Iván-tanulmány félmondatával: „... a ritmizálás sohasem a versben, hanem mindig a befogadóban történik meg”.

Megemlítem befejezésül, hogy gondolkodtató, vitára serkentő írások gyűjteménye e kötet, időnként műfaji remeklésekkel, mint például Kovács Kristóf András munkájával. A verstan iránt érdeklődőknek valamennyi dolgozat izgalmas, lebilincselő olvasmány. Olyan egyenes, nyílt vita színtere a kötet, amely egyszerre gyönyörködtet és lelkesít. (*MTA Irodalomtudományi Inézet, 1984.*)

SZUROMI LAJOS

IRODALOMTUDOMÁNYI ÉS STILISZTIKAI TANULMÁNYOK, 1984.*

A kötet az 1981-ben napvilágot látott, hasonló című tanulmány-gyűjtemény szerves folytatása. A tizenhat tanulmány között találunk az erdélyi irodalom alakjaival foglalkozó, új ismereteket nyújtó, problémafeltáró elemzéseket. Ilyenek a Kristóf György szellemi pályáját bemutató, Sütő András drámáinak központi gondolatairól szóló, Szabédi László emberi magatartását tisztázó, Apáczai tudományos stílusáról vagy az Erdélyi Helikon népies vonaláról írt dolgozatok. Ezeken kívül a magyarországi irodalom számos tagjáról is

* Szerkesztette: Szabó Zoltán.

kapunk új szempontú, az eddigi eredményeket gazdagító képet, így Kazinczyról, Aranyról, Bajzáról, Németh Lászlóról. A kötet tíz irodalomtudományi és hat stilisztikai cikket tartalmaz.

Az irodalomtörténeti dolgozatok között találjuk Mózes Huba alapos munkával készült elméleti, poétikai írását a népdalvers sorfajairól. Cseke Péter *A népiség elve az Erdélyi Helikonban* címmel a két háború közti erdélyi irodalomban követi nyomon a népiesek indulását, szerveződését, elveit és fejlődését a Helikon anyagának ismeretése kapcsán, kiemelve a magyarországi népi irányzattól való eltéréseket és különbségeket.

Egyes írókkal, kritikusokkal foglalkoznak a kötet többi szerzői. Molnár Judit szereptanulmány-vázlata Kazinczy Ferencről érdekes, sok kérdést felvető modern kísérlet. Dolgozata inkább szociálpszichológiai vizsgálat, mint irodalomtörténeti írásmű. A Kazinczy életútját meghatározó történelmi, társadalmi szükségszerűségeknek találó rajzát adja. Kevés hangsúlyt kap azonban az író döntéseiben legalább annyira fontos szubjektív, érzelmi, értelmi oldal. Hogyan alakulnak ki Kazinczy jellemtulajdonságainak legfontosabb elemei, értelmiségi, felvilágosult szemlélete, humanizmusa és hazafisága; minderre inkább csak utalás történik.

Kozma Dezső *Arany és a hagyományok* című írásában meggyőzően bizonyítja, hogy Arany Jánosnál a régi és a népi irodalmi örökség megőrzése egyben újrateremtő felhasználást is jelent.

A magyar irodalom két kritikusáról is szól dolgozat. Végh Béla ismerteti Bajza József műfajtanulmányait és funkcionális kritikai elveit. Gaál György Kristóf György kritikái, filozófiai fejlődését rajzolja meg. Jól tagolt, világos szerkesztésű írásában nemcsak bemutatja, de értékeli is a ma már ritkán emlegetett irodalmár életpályájában a pozitívizmus és a szellemtörténet hatását.

Németh Lászlóval két szerző is foglalkozik. Kereskényi Sándor nehéz feladatra vállalkozik, amikor az erkölcs és esztétikum összefüggéseit keresi Németh László szépségeszményeinek kialakulásában. Gondosan ismerteti *A minőség forradalma* írásainak gondolatait, de hiányzik saját értékelése és a következtetések levonása. Máriás József látszólag részletkérdést ragad ki a Németh László-i életműből, amikor az író nagybányai kapcsolatait veszi szemügyre. E részletet azonban olyan biztonsággal tárja fel, és olyan érdekesen mutatja be az írói életmű egészében, hogy magával ragadja olvasóját. Az életrajzban talált és a művekben gondosan kinyomozott adatok feltárása mellett felleljük az író szellemi fejlődésének nyomvonalát is: itt, Nagybányán fedezi fel a szerző Németh László nemzetiségi kérdésben vallott nézeteinek hajszálgyökereit.

Két kitűnő dolgozat foglalkozik korunk két erdélyi írójával. Az igazság felmutatásának igénye, a félreértések elleni küzdelem dőb-

benete szólal meg Kántor Lajos Szabédi László második világháború utáni életútjának elfogultság nélküli rajzában. Sütő András három történelmi drámájának jól felépített, lényeglátó elemzésében Lázok János feltárja Sütő véleményét a forradalomról, a forradalmi erőszak okozta szenvedések okairól, az eszmék dogmává merevedéséről, a forradalmároknak a hatalom birtokosaivá válásáról.

A hat stilisztikai dolgozat közül kettő összehasonlító stilisztikai elemzés. Németh Ágnes az amerikai Nyerges Antal József Attila-fordításait vizsgálja, tudományos, elvi alapokból kiindulva. Helyesen csoportosítja a fordítási problémákat, példáit kritikai szempontból megrostálja, s végül tárgyilagos bírálatot mond Nyerges fordításainak pozitívumait és negatívumait is feltárva. Kovács Emese Villon *Nagy Testamentumának* párbeszédeességéről ír.

Igen figyelemre méltó Kabán Annamária szövegnyelvészeti dolgozata. A magyar tudományos stílus kialakulását követi nyomon Apáczai, Melius és Pápai Páriz egy-egy műve alapján. Modern vizsgálódási módszere Apáczai szövegének vizsgálatában logikusan felépített, jól szemléltető, hatalmas anyagot feldolgozó példáival meggyőzően hat. A szerző maga is hangsúlyozza, hogy itt csak első lépését végezte el egy sokkal nagyobb feltáró munkának. A három tudós nyelvének összehasonlító stilisztikai elemzése számottevő eredményekkel biztat.

Galamb Katalin szemléletesen példázza Ambrus Zoltán művein Szabó Zoltánnak a szecesszióról írt megállapításait. Egyed Péter *Íráskép-típusok és grafikai szerkesztés a versben* című dolgozatában a központosítás kérdéseit fejtegeti, bár kevésbé lényegre törő módon.

J. Nagy Mária a tőle megszokott alaposítással vizsgálja, Vajda János lírájának hatalmas anyagát földolgozva, a főnév stilisztikai felhasználásának sokrétű lehetőségeit.

A kötet tizenhat szerzőjének fele a harmincévesek generációjához tartozik. Az ő munkájuk annál is inkább értékelendő és dicsérendő, mivel közülük számosan kis erdélyi falvakban tanítanak, s így oktató munkájuk mellett szakíthattak csak időt tudományos munkára. A tanulmányok mindegyike mögött komoly felkészültség, pontos, alapos anyagismeret van, a szerzők ismerik és nyomon követik a legfrissebb nemzetközi szakirodalmat is. (*Kriterion Kiadó, 1984.*)

N. ABAFFY CSILLA

MAGYAR DRÁMAÍRÓK. 19. SZÁZAD. I—II.*

A Magyar Remekírók sorozatában megjelent két kötet 19 szerzőtől ugyanennyi drámaszöveget tartalmaz. Az első kérdés, mint minden válogatásnál: miért éppen tőlük, miért éppen ezeket? Fölvetését indokolni látszik, hogy négy dráma (a *Bánk bán*, *A kérők*, a *Csongor és Tünde* és *Az ember tragédiája*) már a Szépirodalmi Könyvkiadó jelen sorozatában is megjelent 1974 és 1983 között, az egyes drámaírók válogatott műveinek kötetében.

Nagy Péter tudatosan vállalta az újbóli megjelentetést; az ismert főművek kiegészítő sorozata helyett „... azokra a művekre kell a figyelmünket összpontosítani, amelyek a kort s a szerzőt leginkább reprezentálják. Felfedezni ezen belül, ennek az érintetlenül hagyásával lehet és szabad.” (II. 1036.) Minthogy a szempont a válogatásban következetesen érvényesül, mint a lehetséges variációk egyike — feltétlenül elfogadható. Annál is inkább, mert a sajtó alá rendező az *Utószó* lendületes kisesszéjében maga is felveti a megfontolt és egyáltalán megfontolható választásokat: Petőfi *Tigris és hiénáját*, Szigligeti *Csikósát* (II. 1026. és 1028.). Mert a számbavétel alkalmával bizony rákényszerülünk annak beismerésére, hogy a klasszikus és vitathatatlan drámahármas mellett még a második vonalban is csekély a kínálat, s az már valóban részletkérdés (a válogató ízlésére, világképére bízva), hogy Czákó Zsigmondtól inkább a *Leona* kíváncsozna-e a kötetbe, Bolyai helyett pedig netán Gombos Imre (az *Esküvés-sel*) vagy Gorove László (*Az érdemes kalmárral*).

Nagy Péter több választása külön méltatást igényel. Bolyai Farkastól *A párisi per* c. „érzékenyjáték” méltán reprezentálja azt a drámatípust, amelyik 1790 és kb. 1830 között a komoly drámai műfajok sorában szinte egyeduralkodó volt a magyar színpadon, s révén a szentimentalizmus sokkal tartósabb és nagyobb közönségkörre kiterjedő stílusiránynak bizonyult, mint az epikában vagy akár a lírában. Ugyanígy örömmel üdvözlendő a tudományosan máig sem értékelte népszínművekkel való szembenézéshez szükséges szövegközlés is — bár a *Csikós* vagy egy másik korai Szigligeti-népszínmű beemelése a műfaj 1849 utáni szükségszerű elsekélyesedését talán jobban kiemelte volna. S végül, bármilyen furcsának tűnik is: textológiai szempontból igen fontos a *Tragédia* jól gondozott szövegének újrakiadása, a Magyar Remekírók 1974. évi kötete alapján. 1972-ben, Madách születésének 150. évfordulójára ugyanis éppen a Szépiro-

* Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Nagy Péter.

dalmi Könyvkiadó bocsátotta sajtó alá Szabó József sajátos elvek alapján „gondozott” szövegét, aki kilenc helyen visszaállította Arany János elfogadott javításaival szemben Madách fogalmazványsszövegét. Túl a meghagyott és a száztiz év alatt amúgy is felhalmozódott szövegromlásokon, a nyomdai gyakorlat kényelmessége okán ez a vegyes textus azóta több kiadásban, nagy példányszámban jelenhetett meg. Amíg a *Tragédia* kritikai kiadása elkészül, szükséges az 1974-ben Németh G. Béla által gondozott és most újranyomott szöveg kiadói preferálása.

A főszerző megválasztásakor a sajtó alá rendező szemlélatomást alacsonyán állapította meg a Ferenczy József készítette összkiadások értékét (Czakó és Obernyik életművéből), helyettük az első edícióhoz nyúlt vissza; ma is használhatónak látta viszont a századforduló nagy, szöveggondozott kiadói vállalkozásait.

Nagy Péter jegyzetei tömörek, mindig lényegre mutatók: jó eligazítást adnak. Ugyanez mondható ei az életrajzi kronológiákról, amelyeknek értékét növeli, hogy a felfedezészámba menő szerzőkről (pl. Toldy Istvánról) nehezen lehet korszerű adatokhoz jutni — ennyiben itt élet- és pályaképet is pótolnak. Az ismertebb drámaírók esetében pedig meg kell felelniök a kutatások jelenlegi szintjének, elért eredményeinek. Minthogy drámákról, színpadon előadott művekről van szó, kiegészítésül néhány színháztörténeti adat pótolható ehelyütt. Ilyen a Bolyai Farkas színházi élményeit sokban meghatározó 1793-as kolozsvári színészi fellépés ténye (Dávid Lajos: *A két Bolyai élete és munkássága*, Bp. 1979.² és Enyedi Sándor: *Bolyai Farkas neve egy régi színlapon*, Magyar Nemzet 1981. szept. 25.), valamint a *Csongor és Tünde* ösbemutatójának évszáma (1879) meg a *Főúr és pór* kolozsvári, megkésett színrevitelének beszédes dátuma (1848). A Kisfaludy Károlyt bemutató színigazgató neve: *Éder György* (I. 1030.). *Az arany embert* nem tekinthetjük az első sikeres magyar regénydramatizálásnak (II. 1004.), Dugonics András színrevitt „jeles története” pl. 90 évvel megelőzték.

A kronológiákból előtűnő író-életrajzok közül Madách 1848-as szerepét az újabb kutatások egyértelműbben tisztázták (II. 1041.), a népszínmű eredetét bonyolultabban látjuk a reformkor felől tekintve (II. 1029.), Szigligeti kései népszínműveit — *A strike*, *Az amerikai* — említhető értékűnek tartjuk.

Mindezt összevetve: a két drámakötet — a sajtó alá rendező Nagy Péter szándékának megfelelően — magas színvonalon, a felfedezés és az újrafelfedezés olvasói és kutatói örömeit is nyújtva reprezentálja a magyar drámafejlődés XIX. századi fővonulatát, jellemző irányzatait, műfajait és szerzőit. Gyakran fogjuk őket kézbe venni. (*Magyar Remekírók, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.*)

KERÉNYI FERENC

HAJDU LAJOS: FORRADALMÁR VAGY SZERENCSELOVAG?

NYOMOZÓI JELENTÉS A „RÁBY-ÜGY”-RŐL

Hajdu Lajosnak a *Nemzet és emlékezet* sorozatban megjelent könyve csakugyan nemzet és emlékezet, történelem és aktuális múlt-értékelés viszonyához szolgáltat szerfölött izgalmas és igen értékes adalékokat szorosabban vett tárgyán túl is. Mert nemcsak a valóban élt Ráby Mátyás alakját, viselt dolgaiat kívánja hitelt érdemlő dokumentumok segítségével most már torzítástól mentesen megmutatni, hanem mintegy száz esztendő gondolkodástörténeti, „emlékezéstörténeti” tüneteinek felidézésére is sarkall. Hiszen jellemző dolog az, hogy Jókai, a Tisza Kálmánnal néhány esztendeje uralomra jutott párt politikusa, közgondolkodója miért vonzódik a témához: a megyei önkényeskedés, elmaradottság ellen a nép valóságos érdekében az uralkodóval összefogó népboldogító alakjához. Érthető az is, hogy Szerb Antal miért becsülte a legjobban a *Rab Ráby*t Jókai regényei közül: a felvilágosultság, a polgári tolerancia, a liberalizmus jegyében. A marxista irodalomtörténetírás kezdeti szakaszán Rábyban (nem is annyira Jókai, inkább az emlékirat hőisében) a haladás bajnokát látták, az 1980-as évek derekán megjelenő, a valóság Rábyjáról szóló könyv viszont illúziók és előítéletek nélkül, objektív módon igyekszik igazságot tenni vagy legalábbis „nyomozni” a Ráby-ügyben.

Propagandisztikus tételek helyett a lehető legtárgyilagosabb beállításra törekszik. Szemére veti például Komlós Aladárnak, aki csaknem jakobinust látott a történelmi Rábyban, hogy Ráby „érdemeinek tudja be a hatóságok leleplezését, amelyek lopnak, zsarolnak, sikasztanak, arról azonban megfélelkezik, hogy az általánosítás olykor igazságtalan. A nyomozó meg van győződve (mert kutatta a korszak igazgatástörténetét), hogy pl. a pécsi kerületi főispáni és királyi biztosi „hatóság (élén gróf Széchenyi Ferencsel és Hajnóczy Józseffel) — vagy más igazgatási szervek vezetői — ezeket a bűnöket nem követték el”. (Itt, s a továbbiakban is a kiemelések Hajdu Lajostól valók.) A folytatásban fény derül arra, hogy milyen újabb tapasztalatok ösztönözhatték a szerzőt a tendenciózus beállítások cáfolására: „Még akkor is igazságtalan az *általánosítás*, ha néhol — akár sok helyütt is — felszínre bukkantak az ellenőrzések során vagy a vizsgálatok nyomán olyan visszaélések, hibák, amelyek elkövetése ellen ma sem tudunk még teljes garanciát nyújtani.” Egy szélsőségektől

mentes történelmi önszemlélet nevében sürgeti Hajdu Lajos, hogy ne a handabandázó szerencselovagokat méltányoljuk történelmünk-ből, hanem históriánk hétköznapijainak nagyságait, például a feddhetetlen jellemű és kiváló felkészültségű királyi biztost, Balogh Pétert.

Mindez tisztán történelmi kérdés, a II. József korában működő különböző politikai és igazgatási személyiségek megítélésének problémája volna, ha Ráby Mátyást Jókai nem teszi halhatatlanná, s alakját, küzdelmét nem növeli az olvasók millióinak szemében jelképpé, eszménnyé. Enélkül Hajdu Lajos aligha folytatott volna történelmi nyomozást. Kimondva-kimondatlanul az igazságtevés szándéka munkál benne: megfosztani Rábyt az őt meg nem illető köz-tisztelettől, s vele szemben többé-kevésbé rehabilitálni a regényben elmarasztaltakat. A szerző igazságérzetének reflexe jól működik, néha még olyankor is, ha a teljes, a minden adatra, dokumentumra kiterjedő hézagtalan tényanyagnak ő sem lehet birtokában.

Mindenesetre egy, a valóságban élt személynek az egyéniségét és életsorsát akarja rekonstruálni és nem a *Rab Ráby*t cáfolni, mint annak idején a *Különös házasság* támadói. A két ügy mégis analóg: mindkét író (meglehetősen óvatlanul) megtörtént eseményekhez és valóban élt személyekhez kötötte regényét, s ily módon sokakat provokált azzal, hogy megbízhatatlan, sőt erősen torzító forrásokat alapján dolgozott. Így történik ez most is: ezt a „leleplezés”-t is sértetlenül, meg nem fogyatkozó érvényességgel éli túl a *Rab Ráby*, s csak a valóságban megtörtént események, a valóban élt személyek megítélésében állhat be fordulat. Hajdu Lajos célja nem is több ennél. Tisztában van azzal, hogy egy népszerű Jókai-regény által a nemzet emlékezetébe bekerült figura, Ráby igazi egyéniségének és tevékenységének feltárása nem a *Rab Ráby*t „korrigálja”, hanem műltszemléletünknek, ténytisztelő valóságmegközelítésünknek az erősítője.

A könyvnek már első negyedéből kiviláglik, hogy Ráby Mátyás megrögzött hazudozó volt, aki önéletírásában igen könnyen cáfolható adatokat közöl állítólagos nemességéről, iskoláztatásáról, birtokairól, II. Józseffel való barátságáról, akit minden jel szerint nem is ismert személyesen. Megtudjuk, hogy a magyar kamara jogi osztályáról milyen visszaélések, illetve lopások miatt távolították el, amelyeket maga sem tagadott, milyen gyanús zugügyvédi gyakorlatot folytatott Szentendrén, hogyan hitette el környezetével, hogy a császár bizalmasa, hogy vált megszállott, utóbb pszichopatológiai értelemben mániákus feljelentővé. Szerzőnk imponáló érveléssel dokumentálja, hogy Ráby egyik beadványa miképpen cáfolja a másikat, hogy szinte bevallottan hamisítja kérvényeinek maga írta, bizonyítékul szánt „mellékleteit”, hogy a szentendrei visszaéléseket deklaráló állításait sosem tudta bizonyítani, mert csak hallomáson, illetve

félreértésen alapult nagy részük, hogy hajmeresztően hihetetlen meséket talált ki önmaga igazolására (pl. azt, hogy huszonnégy török ruházatú egyén szöktette meg a börtönből). Az eredeti szentendrei jegyzőkönyveknek és elszámolásoknak, a Ráby-per aktáinak az ismeretében meggyőző kép alakul ki a szentendrei és helyhatósági állapotokról éppúgy, mint Ráby üzelveiről. Teljesnek mondható és hiánytalanul indokolt gondolatmenet a Hajdu Lajosé, mely hallatlanul érdekes elemzését adja az 1780-as évek magyarországi állapotainak.

Rábynak ilyen beállítása, persze, nem előzmények nélküli. Amint arról a Jókai kritikai kiadás *Rab Ráby* kötetének jegyzetei beszámolnak, Rábyt közönséges kalandornak tartotta már Szinnyei, később Gálos, Benda Kálmán és Lakatos Ernő pedig az 1960-as években kimutatta, hogy a beadványoknak egy része pusztá rágalmazás, s hogy Ráby már csak följelentéseinek számából következtethetően is zavarodottnak, pszichopata személyiségnek vélhető. Eddig is ismeretek voltak erőszakos és „nem tiszta kezű” akciói, s az is, hogy semmiféle elvi politikai áttekinetéssel nem rendelkezett, „népbarát-sága” sem egyéb demagógiánál. Ilyesfélére nevezetes *Rab Ráby*-tanulmányában, a regény mindmáig legerjedelmesebb elemzésében, Sőtér István is utal, amikor Ráby jakobinus beállítását elveti. Kétségtelen tehát, hogy forradalmárnak alig-alig látta valaki is Rábyt, Jókai is humánus, jozefinista hivatalnoknak ábrázolja, s politikai, erkölcsi arculatával kapcsolatban is több ízben merültek fel kételyek. Hajdu Lajos azonban joggal hivatkozik arra, hogy mégiscsak „utcát és teret neveztek el róla, egykori házán, valamint rabsága színhelyén (a pesti vármegyeházán) emléktáblát állítottak neki”; hogy a szélesebb értelemben vett közvélemény a Jókai által „megírt” figurát valóságos személynek tekintette, s „készpénznek vették Ráby 1797-ben Strassburgban megjelent *Önéletírásának* csaknem minden megállapítását”. A *Forradalmár vagy szerencselovag?*, ha nem is előzmények nélkül, de elsőként vetett számot kimerítő alapossággal a Ráby-üggyel.

A tárgyában, céljában történettudományi könyv elsőrangúan fontos az irodalomtörténet számára is. Igaz, a Jókai alkotómunkájára, művészi alakító tevékenységére inkább jellemző összevetést, a *Rab Ráby*-nak a Ráby önéletírásával való szembesítését többen elvégezték. De azért nem haszontalan a Jókai-regény szempontjából a regénybeli és az önéletírás alanya mellett egy harmadik Rábynak, a valószínűleg élt Ráby Mátyásnak a véglegesnek mondható portréja. Hajdu Lajost például joggal háborítja fel, hogy Ráby a császár bizalmasának tünteti fel magát, s ezzel pénzt csal ki különböző kérelmezőktől, sikeres közbenjárást ígérve. Jókainál azonban Ráby és József császár közvetlen kapcsolata művészi nyereséggel jár: a konfliktusok, a politikai erőviszonyok, a megye és a császár törekvései áttekinthetőbbé

válnak ezáltal. Sajátos, mélyértelmű jelenség ez: Ráby valótlanságoktól hemzsegő emlékirata éppen mint ilyen volt alkalmas arra, hogy kifejezze II. József évtizedének, s persze, Jókai korának is, jellemző vonásait.

Az új földesúr Ankerschmidtje éppoly kevésbé hasonlít a valóságos Haynaura, mégha az alapötletet tőle nyerte is az író, mint a *Rab Ráby* Matyi úrfija a történelmi Ráby Mátyásra. De ez a meg nem felelés nem árt a regénynek, sőt (furcsa módon) Ráby önéletírásának képtelen túlzásai, s amivel Jókai fantáziája mindezt megtoldotta, az jellemzőbb és mélyebb tartalmakat segít kibontakozni, mint azt a valóságos Haynaura és Rábyra inkább hasonlító regényfigurák esetleg lehetővé tették volna. A regény voltán túl magát „króniká”-nak, valóságnak is állító, hiteles forrásokra hivatkozó *Rab Ráby* esete speciális: nemcsak Ráby szerepelteti saját nevén, hanem Paprika Pétert, Niczkyt és másokat, tehát történelmi igazságot színlel, holott távol áll attól. Nem él a fikcionálás távolító gesztusával, s ez okkal ingerli az utókor méltányosságigényét. Ezért nagy nyereség Hajdu Lajos könyve, mely után könnyű eligazodni történelem és regényvilág, valóság és fikció útvesztőiben. Nem hatástalanítja tehát a *Forradalmár vagy szerencselovag*? Jókai sok-sok fogyatékosága mellett is emlékezetes, nagyhatású regényét, hanem múltismeretünket gyarapítja. Nem szegényebbé tesz azzal, hogy megfoszt a Ráby-legendától, hanem történelmi, irodalmi tudatunk differenciálódását idézi elő. A regényhős Ráby mellett most már van egy „igazi történetünk”, mely nagyon kevésbé hasonlít amarra, de éppen ilyen voltában sok szempontból kiaknázható művelődéstörténeti dokumentum. (*Magvető Kiadó, 1984.*)

IMRE LÁSZLÓ

INTER ARMA SILENT MUSAE*

Tabák András hat évszázad katonaverseiből állított össze egy gyűjteményt. A testes kötet több érdekességet tartalmaz. Egyrészt szomorú tényként, a költészet tanúságával dokumentálja: a magyar történelem a XV. századtól szinte hézagatlanul a háborúk és a harcra készülődés közepette telt el. Másrészt arra utalnak ezek a versek, hogy a legjelentősebb költők egy-egy fordulata a közbeszéd figurája

* „Fegyvert s bátor szívet”. Szerkesztette: Tabák András

is lehetett, meg arra, hogyan vált például Amadé László *Toborzójának* „gyöngvélet” leleménye 1780-ra a katonaeletet minősítő szétbonthatatlan egységgé. Talán arról is tudósíthatnak ezek a költemények, hogyan jelent meg egy metrikai lehetőség ismeretlen költők műhelyében, s azután hogyan használta föl ezt a „nagy irodalom”.

A kötet műfaja, a szerkesztő koncepciója és gyakorlata azonban inkább kételyt ébreszthet. Legelőbb a műfaj. Egy tematikusan összeállított mustra ugyanis — talán akaratlanul — valami teljességet szeretne mutatni. Ez törvényszerűen a téma jelentőségének megnöveléséhez, az anyag túlméretezéséhez vezethet el. Itt is ez történt. Ebben a sodrásban (a bevezető szerint) az egész magyar líra „jösszerivel a török elleni honvédő közdelemben született meg”, a magyar költőket Ballassitól Radnótiig a „katonatéma” is foglalkoztatta, Ady „az első világháború legkimagaslóbb lírikusa” lett. A harc utáni vágy, a katonai erény majdnem nemzetkarakterológiai ténnyé vált. Ez a szemlélet nemcsak nem igaz, hiszen a magyar nép sohasem kereste a harcot, hogy önmagát kiteljesítse, hanem kényszerűségből fölvállalta azt, nem óhajtván sorsát a mindenkori ellenség ambíciója szerint elfogadni, hanem az irodalom teljesen hamis értelmezéséhez vezetett el. Ebben az értelmezési bizonytalanságban sikkadt el *A marsziliai ének* fordítás volta, ezért lett „katona-vers” Petőfitől *A szabadsághoz*, a *Nyakra való*, az *Egy goromba tábornokhoz* s egy XIX. századi Névtelen *Pepi tántja* arról, hogyan fogott egy harmincéves gazdag „tánt” magának egy kapitányt, majd annak halála után harmadnapra egy újabbat. Így vált katonaverssé Babits *Hajnali szürkülete*, Ady költeménye, *A halottak élén* és az *Üdvözlét a győzőnek*, Gábor Andor *Verbunkja*, valószínűleg a pontatlan cím miatt, Radnóti második és hetedik eclogája. Komjáthy *Álmodva* című alkotása is ide sodródott, feltehetőleg azért, mert harcról van itt is szó: „A durva harc árjába dobva, / Alattam vér és testromok...”. Az azonban nem tűnt föl, hogy a Spinozáról elmélkedő, Szenicre száműzött tanár a „harc”-ot itt az élet szinonimájaként használja csupán.

A szerkesztői gyakorlat sem tűnik problémátlanak. Nem világos, miért szerepel még mindig önálló eredeti alkotásként a Thaly népszerűsítette hamisítvány, a „Gelenczei Szőke Ambrus”-féle *Harci dal*. Nem érthető, miért maradt el a lovagi énekköltés, miért nem szerepel a *Szegedi veszedelem* s belőle a „Nagy sok dob, trombiták oly igen harsagnak”-kezdetű strófa, mely a valóban költő Tinódit reprezentálja, meg a *Budai Ali basa históriája* és az *Egri históriának summája*. Vagy miért nincs a kötetben a bajtársiasságot, hősiességet és önfeláldozást költőileg is érvényesen megfogalmazó rész a *Szigeti veszedelem* kilencedik énekéből, Radivoj és Juranics epizódja? S hol maradt jó néhány idetartozó vers Berzsenyitől? Miért nem olvasható

több azokból a klapanciákból, melyek minden háborút tömegesen kísérnek? És hol van a második világháború élményéből táplálkozó, bár igaz, csak 1963-ban papírra került hosszú vers, az *Egy katona megy a hóban*, Vihar Béla alkotása?

A *Fegyvert s bátor szívet* arról akarja meggyőzni az olvasót, hogy a költészet fontos része „inter arma” született. A nyilvánvaló szerkesztői tévedéseket leszámítva is inkább a latinoknak adunk igazat. „Inter arma” ugyanis valóban „silent musae”. (*Zrínyi Katonai Kiadó, 1984.*)

SIPOS LAJOS

JÓZSEF FARKAS: ÉRTELMISÉG ÉS FORRADALOM

A szerző, mint e terület évtizedek óta szorgalmas kutatója, ezúttal is a Tanácsköztársaság kulturális életével foglalkozik. Mondhatnók, hogy kiadványok hosszú sora után vajmi kevés újdonság várható ebben a témakörben. Ilyen vélemény azonban elhamarkodottnak bizonyulna. Részben azért, mert az idő múltával feltétlenül változik a látószög, másrészt még mindig kerülnek elő újabb anyagok, s másirányú kutatások is hoznak e témát érintő eredményeket. A szerzőnek ez a kötete kutatásainak új szempontú summázata, s egyben alkalmat ad arra is, hogy az eddig kialakult képet határozottabban, pontosabban rajzolja meg.

A kötetet a Kossuth Könyvkiadó adta ki. Ez a tény azt a szándékot is jelzi, hogy a tárgy ebben a feldolgozásban szélesebb olvasókörönség számára váljon hozzáférhetővé, mint leszűrt, politikailag és szakmailag egyaránt immár közismeretinek is minősíthető ismeretanyag. Ám József Farkas könyve mégsem pusztán népszerűsítés, rövidített változata többé-kevésbé lezárt feltáró munkának, hanem olyan mérlegelés, mely egyúttal kritikailag is rostálja az eddigi vélekedéseket.

Megnyilvánul ez a törekvés egyebek között abban a hangvételben, amely a könyv egészét jellemzi. A kifejezetten politikai szempontok mellett erősebb hangsúlyt kapnak a történetiek, a kultúra helyzetének a körülményekkel összefüggő, s részben csak azokkal értelmezhető sajátosságai. Míg az előző korszakban a Tanácsköztársaság kulturális életének, az akkor keletkezett tervek, programok, intézkedések, a haladó erők ezekhez való viszonyának kérdései álltak a feltáró munka előterében, a Tanácsköztársaság e téren is meg-

nyilatkozó jelentőségének bizonyítása érdekében — addig most már maguknak a folyamatoknak az elemzése az elsőrendű feladat.

A Tanácsköztársaság művelődési politikájáról szól az első nagyobb fejezet. S noha köztudomású, ezt a nyilvánvaló ténytet nem mindig vesszük kellően számításba, hogy százharminchárom nap ilyen politika kidolgozásához, nem is szólva a végrehajtásról, meglehetősen rövid időszak. Manapság valamely, nem is túlságosan fontos részletkérdésre vonatkozó életképes javaslat előterjesztéséhez is többnyire kevésnek bizonyul. Ám ami konszolidált időkben szerfelett hosszadalmas és nem is mindig eredményes, az a felgyorsult történelmi időben meglepően hatékony tud lenni. Ennek okai kézenfekvők. Forradalmi változások idején a megelőző kor politikáját ellenző, a szembenállás pozíciójából eredeztethető koncepciók már akkor is léteznek, amikor megvalósításukra még nincsen esély. Tulajdonképpen ezek realizálódnak, fogalmazódnak meg a forradalmi helyzetben. Ennélfogva éppen az átfogó koncepció születik meg először, s ez is egyben a legvilágosabb és legegységelműbb.

Ez az egyértelműség azonban csak a megteendő intézkedések főirányaira jellemző, a megvalósulás során már érvényesülnek a különbségek, az árnyalatok, sőt a nézetütközések is. Ez elkerülhetetlen, hiszen a forradalom fiatal még, nincsen gyakorlata, sok még a szubjektív elem. A Tanácsköztársaság kulturális politikájának egyik megkülönböztető jegye mégis az a körülmény, hogy a gyökeres változások idején is ragaszkodik a pragmatikus megoldásokhoz, s számol a realitásokkal. Nem könnyű vállalkozás, hiszen mind a túlzás, a forradalmi radikalizmus törvényszerűen fellépő jelenségei, mind pedig a forradalmi mezbe öltözött polgári álláspontok eltérítő hatásai működnek, mégpedig már az alapkérdések körében is. A folyamatoság igénye s a tradícióval történő szakítás követelménye egyként eleven e korszakban, amiből azután logikusan következik a hagyományokhoz való viszony tisztázásának szükségessége.

Elégé ismertek ma már Lukács György ekkori és ide vonatkozó nézetei, Kassák álláspontja csakúgy, mint a Kun Bélával folytatott vita. József Farkas könyvének nem is az ezekre való ismételt utalás az érdeme, hiszen a könyv tanulmányai első renden a kultúrpolitikával, sőt ezen belül kultúrpolitikai és művészetpolitikai irányelvek, programok kidolgozásával, bizonyos intézkedések végrehajtásának gyakorlati kérdéseivel foglalkoznak. E témák viszont, ha vannak is kutatási előzmények, már korántsem annyira ismertek.

A leginkább újnak a sajtóval foglalkozó fejezet mondható. Fontos ez a tárgy már csak azért is, mert a közvetlen, napi politizálásban s az ilyen felgyorsult időben a folytonosan változó tényezőket nyomon követő sajtó kitüntetett jelentőségű, az újságok szerepe igen fontos. Ám a sajtó átalakítása nem lehet pusztán a sajtóra vonatkozó

elméleti kérdések megfogalmazásának egyszerű következménye. Ha valahol gyakorlati érzékre szükség van a szellemi munka területén, akkor itt, a sajtóban mindenképpen. Annál is inkább, mert a régi Magyarország igen fejlett és szerfölött változatos sajtóval rendelkezik, temérdek kiadvány, lap, folyóirat, közlöny lát napvilágot, akik pedig csinálják, az újságírók, eminens szerepet játszanak az ország szellemi életében, nemcsak a hírközlés közvetlen feladatai körében, hanem a politikacsinálásban s a szellemi-művészeti élet egyéb régióiban is.

Nyilvánvaló, hogy ezt a hatalmas potenciált nem lehetett egyszerűen valamiféle új vágányra állítani, számolni viszont mindenképpen kellett e sajátos szellemi hatalommal. Ennek megfelelően a Tanácsköztársaság sajtópolitikája meglehetősen toleráns volt, noha nem kerülhette el a sajtószabadság értelmezésének a polgáritól eltérő következtetéseit, hiszen nem tűrhette el saját létezésének, jogosultságának megkérdőjelezését. Nagyvonalú volt viszont a vitakérdések egész sorában. A nézetkülönbségek csökkentése érdekében hajlamos volt, az adott helyzetben kényszerült is, kompromisszumokra.

A különböző lapengedélyek kiadása, megvonása, újra engedélyezésük szeszélyesnek tűnhet, ám — olvashatjuk József Farkastól — ez esetekben mindig konkrét okok játszottak közre, ha úgy tetszik: előre nem látható tényezők, a sajtótermékek számának megcsappanása pedig az időszak végén nem valamiféle szigorodás, hanem a mind súlyosabb papírhány következménye.

A könyv harmadik nagy fejezete az irodalommal és az irodalmi élettel foglalkozik. E kérdések az ismertebbek közé tartoznak. Mégis külön érdekességgel szolgál az irodalompolitika és az írószervezetek viszonyának tárgyköre, az avantgarde és a proletárforradalom kapcsolatának annyit emlegetett témája s nem utolsósorban a világ-irodalmi tájékozódás ebben a korszakban. E vonatkozásban az adatok szükségképpen szórványosak, de még így is tanulságosak.

József Farkas hasznos tájékoztató könyvet adott közre. Sokoldalúan és tárgyilagosan értelmezi anyagát. Csupán néha zavaró az az emelkedett hanghordozás, amely politikai irodalmunkban nem ritka. A könyvben feldolgozott tények politikai súlya önmagáért beszél, világosabban és hatásosabban akkor, ha nem kell még a retorika terhére is hordozniuk. (*Kossuth Könyvkiadó, 1984.*)

WÉBER ANTAL

ILLYÉS GYULA-EMLÉKKÖNYV*

Kivételes gazdagságú életmű, kivételes szerep egy irodalom életében: erről hivatott képet adni a kötet. Őrizni az emlékeket, élővé rajzolni a nemrégien eltávozott arcvonásait, anyaggyűjtéssel-válogatással segíteni az értékelést, az irodalomtörténeti helykijelölés műveleteit.

Illyés Gyuláné szép, értékekben gazdag könyvet állított össze. Régi, immár klasszikusnak mondható irodalomkritikák váltják benne egymást — Németh László és Babits Mihály, Halász Gábor és Sárközi György tollából — a későbbi évek vallomásaival: Bernáth Auréltól és Cs. Szabó Lászlótól, Borsos Miklóstól és Szabó Lőrinctől, Juhász Ferentől és Vas Istvántól, Illés Endrétől és Baránszky-Jób Lászlótól. Bálint György és Schöppflin Aladár egykorú kritikája találkozik benne össze Zelk Zoltán és Komlós Aladár visszaemlékezéseivel, Lengyel Balázs és Kiss Ferenc műelemzéseivel, Csoóri Sándor, Sütő András és Kányádi Sándor szép soraival. Magyaroké más népek íróiével, művet értékelő írások testközelből szólókkal. Lapjain egy Weöres Sándortól Orbán Ottón át Utassy Józsefíg érő vonulat lírikusai köszöntik vagy búcsúztatják Illyésben társukat vagy példaképüket.

S közöttük: számos dokumentum. Levélváltások Móricz Zsigmonddal és Bajcsy-Zsilinszky Endrével, Bibó Istvánnal és Fábry Zoltánnal — képek korai, kevésbé ismert publikációkról és barátok együtteséről, a költő számára meghitt tájrézletekről és külföldön megjelent kötetek címlapjairól. A gyászír kiváltotta megrendülés vallomásai: a „második anyanyelv” országának elnökétől és névtelenek kézírásos soraiból. S ami legalább ennyire fontos: eddig ismeretlen naplószerű följegyzések részletei segítenek jobban megérteni az író belső világát. Illyés töprengései az igazságról és írói alkatokról, följegyzései drámák készülésétől és irodalmi csoportok küzdelmeiről — pillanatok benyomásairól és az emberi lét alapkérdéseiről. Megismerhetjük egy pályakezdő fiatalember korábban nem ismert terveit és szembesülhetünk a halál kapujában talpra segített férfi utolsó reménykedéseivel.

Derűs, elgondolkodtató és megrendítő kötet.

Tagolása legnagyobbbrészt arányos, és egybevág a főbb pályaszakaszokkal. (Inkább csak az 56 és 72 közötti másfél évtized hökkent meg, illetve készlet tűnődésre anyagának szerénységével és azzal,

* Válogatta és szerkesztette Illyés Gyuláné.

hogy az itt helyet kapó írások között is csak kevés olyan van, mely szorosabban kötődne ehhez az időszakhoz.)

Illyés művészi és közéleti súlyát éppúgy érzékelteti ezáltal, mint ahogy közben erkölcsi arcélét is kirajzolja, nem halványítva el közben mindennapok apróságaiban megjelenő derűs emberségét.

Bőkezűen válogatott, sokszínű anyagot vehet kézbe a könyv olvasója. Legtöbbet akkor ad számára, ha képeit lapozgatva, az egyes írásművek között saját tetszése szerint válogatva ismerkedik a sokrétűen összetett Illyés-életmű más-másszerű elemeivel. „... ez a könyv (...) a szeretet könyve” — írja róla utószavában találóan Domokos Mátyás — „... az itt közreadott írásoknak (...) a megértés vágya és a szeretet volt az ihletője”. A költő és műve körülismételten föllángoló viták érthető módon nem kaptak helyet a gyűjteményben. Talán azt is hozzá kell azonban még ehhez tenni, hogy a jellegzetesebben „szakmai”, más szóval az egyértelműbben irodalomtörténeti feldolgozás eddigi — egymásnak alkalmanként ellentmondó, de mindenképpen bőséges és színvonalas — részeredményei sem lettek benne jellegadóvá. Igaz: ezekből is akár külön könyvet lehetett volna összeállítani, ahhoz hasonlóan, ahogy a naplószerű írások is bizonyára adhatnának anyagot akár önálló kötethez. Másrészt: ha egy kicsit szigorúbb válogatás bizonyára rövidített volna is néhány írásnak a szövegén, egy-két kisebb fajsúlyú rövidebbet pedig kihagyott volna közülük, bizonyos, hogy méltatlan írás nem zavarja a kialakuló összképet. A kiadott munka fő vonalaiban valós képet tud adni arról a lírikusról, aki az avantgardtól indulva, lábát később a hagyományok talaján megvetve egy újfajta modernség kimunkálásáig jutott — arról az emberről, aki sokféle küzdelem közepette teremtett kapcsolatot művészet és közéletiség, munkásmozgalom, paraszti-népi törekvések és intellektuális európai örökség között. A korábban Illyés szerkesztésében készült kitűnő *Babits-Emlékkönyv* sem pótolhatta az életmű monografikus feldolgozását, csak megelőzhette azt hosszú évtizedekkel; természetes, hogy ez a kötet sem helyettesítheti a kérdéseket is fölvető — és válaszok adását is megkísérlő — tanulmányok megírását és egymással való szembesítését. Sem az életmű eddig kéziratban levő részének publikálását vagy az Illyés-pályát kísérő visszhangok egymásutánjának értékelő vizsgálatát.

Az elvégzendő munkák nagysága csak most kezd még kirajzolódni.

Ahogy Béládi Miklós lényegremutató szavai kimondták: Illyés Gyula a maga történelmi feladatát „bámulatos tehetséggel, nem kevés belső kínlódással, alkalmanként megalkuvással és óriási hatást gyakorolva látta el (...) A gyász azért borít árnyékot irodalmunkra, mert helye szó szerint betöltetlen marad (...) Nélküle új időszámítás kezdődik irodalmunk történetében”.

Még csak a küszöbén ennek a fájdalmas új időszámításnak — melyről még nem tudjuk: milyen értékviták jegyében fog kialakulni — úgy illő, hogy elsősorban köszönettel fogadjuk emlékezéseknek és vallomásoknak, egymáshoz szóló üzeneteknek és értékelő szavaknak itt kezünkbe adott gyűjteményét. Arra hivatott ez elsősorban, hogy betöltse a tisztelgés és a búcsúvétel feladatát — s ennek a feladatának méltóképpen tud eleget tenni. (*Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.*)

TAMÁS ATTILA

KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL: ERETNEK ESSZÉK

Grandpierre Emil 1933-ban a pécsi Erzsébet Tudományegyetemen bölcsészdoktori oklevelet szerzett; értekezése *Az olasz ismeretelméleti dráma* címmel megjelent az egyetem disszertációsorozatának 38., Az Erzsébet Tudományegyetem Olasz Intézetének Füzetei 5. számaként, Budapesten, Gerő Sámuel könyvnyomdájából, 77 lap terjedelemben. Kolozsvári Grandpierre Emil tehát voltaképpen kollégánk: épp annyira irodalomtudós, mint író; szellemi életünkben — gondoljunk Sötér Istvánra, Rába Györgyre — nem ismeretlen típus. Könyvének címében esszéinek jelzőjét ezért sem érzem egészen helytállóknak. Másutt maga is *szakadárnak* (447) mondja magát, s bár az eszmetörténet tanúsága szerint a szakadárból idővel eretnek lesz, a két fogalom mégsem azonos teljesen. Vezetékneve hugenotta őseinek emlékét őrzi, és B. Nagy László szellemes minősítése szerint Kolozsvári Grandpierre Emil „jellemében is hugenotta” (Kritika, 1970. 3. 50.). Kétségtől nagy dolog az öröklés: „a család — mondja maga az író — a legirgalmatlanabb, hatod-, heted-, isten tudja, hányadízigen ható, sorsformáló erő” (499). Gúnyolódó, jobbra-balra vagdalkozó természete tehát talán ilyen családi örökség.

Mégsem tartom irodalmi és egyéb nézeteinek szabatos meghatározójául a kérkedő *eretnek* jelzőt. Petőfi utálta Goethét; Gyulai Pál nem szerette Jókait; Kosztolányi Adyt; Móricz Aranyt; Füst Milán Tolsztojt, Lukács György Juhász Gyulát — s folytathatnám, hiszen az irodalom története tele van ilyen esetleges, önkényes, egyszeri ítéletekkel. Semmi különös eretnekség nincs tehát abban, ha Kolozsvári Grandpierre Emil nem rokonszenvez Mikszáthtal, Gárdonyival, Tolnai Lajossal, Szabó Dezsővel, Németh Lászlóval, Karinthy Frigyessel, Markovits Rodionnal, Veres Péterrel s így tovább. Ehhez

neki is joga van. Ellenvéleményét, fönntartásait egy-egy részletkérdésben el is kell fogadnunk, ha kifejti, bizonyítja. A más nézetten levőnek gyakran hányja szemére, hogy „nem érvekkal hadakozva” állít valamit (101); „a bizonyítás ezúttal is hiányzik” (360); „bizonyításnak még a kísérletétől is tartózkodik” (400) — ezt azonban az ő gyakran csak jelzőkbe tömörített ítéleteiről is elmondhatjuk. „A gyarló képességű Tolnai Lajos” (142); a *Szibériai garnizon* „ordenaré hadifogolyregény” (152); a „cédulanyaló áltudós” (502), a „botcsinálta elméletíró” (509) s a hasonlók aligha tekinthetők az érvelés elfogadható fajtáinak. Még hajdani eszményképe, a később mértékére szállított Szabó Dezső stílusfordulatait is alkalmazza: a magyar prózát attól óvja, „hogy ne *gárdonyiasuljon el* menthetetlenül” (505).

Ez Grandpierre-nek a harmadik esszékötete. Nem tudtam rájönni, milyen megfontolásból vett át a *Legendák nyomában* (1959) és az *Utazás a valóság körül* (1969) című gyűjteményeiből néhány írást ide is. Így teljes terjedelmében az első esszékötet címadó írását (*Legendák nyomában*) és a Karinthyról szólót (*Széljegyzetek a legnagyobb magyar humorista életművére*). Minthogy Szalay Károly korábban éppen ezt támadta leghevesebben, a hamisítás vádját is ellene vetve (ItK 1961. 499—501), az újraközlésben kénytelen vagyok az írónak azt a makacs szándékát látni, hogy *csak azért is* kitart nézetei mellett. Van azután néhány olyan esszéje, amelyet részben emelt át korábbi köteteiből, mint pl. a Sarkadi Imréről vagy a Németh László *Szörnyetegéről* szóló.

Mostani kötetét öt részre tagolta. A Karinthy-tanulmány egyedül alkot egy önálló részt; a könyv végén *Pályám emlékezete* címmel olvashatók önéletrajzi vallomásai és Kabdebó Lóránttal készült beszélgetése. A *rivalda árnyai* című részben szinikritikái és drámaelméleti nézetei találhatók; ebben sok szellemes és tanulságos megfigyelés és nézet keveredik a tőle megszokott egyéni elfogultságokkal. A szűkebben irodalmi esszék a *Megközelítések* cím alatt olvashatók.

Kolozsvári Grandpierre Emil az íróknak ama fajtájához tartozik, akik eszközüknek, a nyelvnek tudatos használói, fejlesztői, művelői, mint Arany, Kosztolányi vagy Illyés. Nyelvművelő cikkeiből már eddig két kis kötetet bocsátott közre a Magvető Kiadó népszerű *Gyorsuló idő* sorozatában (*Négy-öt magyar összehajol*, 1976; *Herder árnyékában*, 1979), s e kötetekben is önálló részt szentel *Anyanyelvünk védelmében* címmel. „Kétfrontos harcot” vív: a nyelvi hibák ellen éppúgy lövöldözi nyilait, mint a tudós nyelvművelők (Lőrincze Lajos, Grétsy László, Deme László, Fábián Pál) ellen. Olykor az az érzésünk, hogy ellenük még nagyobb hévvel. Lőrinczéről enyhe gúnynyal írja, hogy azért becsüli, mert „nyelvész *létére* is kitűnően tud magyarul” (244), de azután ő kapja a „derűben lubikoló” (234, 235) jelzőt, s nyelvművelő tevékenységének jellemzéséül a „szédült

derülátás”, „féktelen lelkendezés” jut ki. Tagadhatatlan szellemességgel nevezi „fogalmazásgátlónak” a nyelvművelő szakirodalmat (242).

Sokban igazat adok Kolozsvárinak. Amikor következetesen hangsúlyozza, hogy a népnyelv nemcsak a nyelvújítás korában lehetett volna, hanem még ma is kincsesbányája az írónak (166, 269), vagy amikor az ellen emel szót, hogy a nyelvi változás kétségtelenül erős törvénye ne legyen földözéke, ürügye a fegyverletételnek (167). Újabb nyelvművelő irodalmunk — Bárczi Géza intelmei ellenére — számos kérdésben engedékenyebb a kelleténél; hamarabb belenyugszik a járványként terjedő romlásba. Mintha attól, hogy egy gyárban mindenki lop, a lopás elfogadhatóvá válnék. A nyelvi ragály, még ha jeles írók esnek is áldozatául, s „példamondatokat” tőlük is idézhetni, nem válik egészséggé.

Némely részletkérdésben azonban Kolozsvári melléfog. A *buzgárról* már maga volt kénytelen megállapítani, hogy hibáztatása baklövés volt részéről (210). Tovább is ragaszkodik azonban ahhoz, hogy a jogi nyelv hibásan használja a *kontár* szót: „A jogászok újabban önkényesen kontárnak nevezik azt a mestert, aki nem váltott iparigazolványt, azaz bizonyos jogi formaságoknak nem tett eleget, függetlenül attól, hogy jó szakember-e vagy sem.” Ezzel szemben Kolozsvári szerint: „Kontár magyarul az, aki nem érti, rosszul érti, félig érti, tökéletlenül űzi a mesterségét . . .” (211). Épp a napokban jelent meg Kertész Manó *Szokásmondások* (1922) című könyvének új kiadása. Ebből kiderül, hogy a *kontár* a céhélet szava, „és még a 18. század elején sem jelentett egyebet, mint a céhszervezetten kívül önállóan dolgozó iparost” (116). Továbbá: „a 18. században [. . .] mindinkább arra szorítják a céheket, hogy tagjaik felvételénél csak a mesterségben való jártasságra nézzenek, s feltehető, hogy a céhek hanyatlása idején már csak az az iparos nem tartozott ebbe a szervezetbe, aki a szónak mai értelmében *kontár* volt” (117). Azaz a jogi nyelv megőrizte a *kontár* eredeti jelentését, miközben a köznyelvben jelentésváltozás zajlott le. Kolozsvári tehát jobb ügyhöz méltó buzgalommal, de ismét a nyelvi tények nem teljes ismeretében foglalt állást. E kötetben is legalább kétszer (190, 211).

Persze, tévedni emberi dolog. Nem is ez a baj, hanem azt nem fogadhatjuk el rokonszenvesnek, *ahogyan* Kolozsvári a maga igazáért mások álláspontját kigúnyolja, az ellenfeleit személyükben próbálja neveltségessé tenni. Nyelvművelő szándéka így inkább elriaszt, semmint maga mellé állítaná olvasóit.

„Ha holnap kormányrendelet tiltaná meg a *probléma* és a *biztosítási* szavak használatát, a háromnegyed ország megkukulna” — írja szellemesen, túlozva ugyan, de ez jogos, „költői”, stilisztikai túlzás (493). Ámde hogy e járvány még a tudatos nyelvcsépítőket is meg-

rontja, Kolozsvári e köteté is bizonyítja. Íme: „Nyilván azt vélte, hogy a szakállal megtetézett tehetség elégséges lesz, hogy műveihez méltó rangot *biztosítson* magának” (143). Helyesen: *teremtse, vivjon ki, érjen el* stb. Kolozsvári is használ divatszavakat (*komoly, dúsit, formátumú, kötődik* stb.), germanizmusokat (*dacára, lábjegyzet, előszeretettel* stb.). Ő is *hézagpótlót* ír hiánypótló vagy hézagöltő helyett (8); a hivatalos nyelv, a jegyzőkönyvi stílus mintájára névelőtlenül használja az illetékes szót (99); fölöslegesen kiteszi — szintén német mintára — az azt („meghaladja azt” — 307), holott az állítmányban nyelvünk sajátsága szerint benne van a tárgy. Hibásan használja a föltételes mondat szórendjét (ha . . . is); pongyola a szórendje; „A hatvankét fős gimnázium első osztályában . . .” (176); helyesen: a gimnázium hatvankét fős első osztályában. Egészen zavaros ez a mondata: „Hírhedt sármjának fényképén nyomát sem fedezhetni föl” (476). Nyilván így akarta írni: „Fényképén hírhedt sármjának . . .” Kosztolányi szerint az olvasót a másodperc tizedrészéig sem szabad bizonytalanságban tartani. A birtokos személyrag hiánya ilyen bizonytalanságokat idéz elő. „Csaknem két esztendő után vett tudomást a kritika Jászay Magdá[nak] a kérdéses területen alapvető művéről . . .” (9) „Fiai[nak] egyik része Katonára magyarosított . . .” (476) „Az anarchia látványá[nak] és a Rádióban szerzett tapasztalatok[nak] együttes hatására az a meggyőződés érlelődött meg bennem . . .” (488). Előfordul, hogy a jelen idejű *volna* helyett a jövő idejű *lenne* szerepel szövegében (119). Talán nem a szerzőtől, hanem valamely könyvbábától származik az a kétszer is előforduló hiba, hogy a névelős könyvcím elé még egy névelőt tesznek ki (az *A csillagszemű*, 488; a *Az utolsó hullám*, 499). A *kakecokkodó* bizonyára sajtóhiba kucacokkodó helyett (125).

Mindezt azért sorolom elő, hogy megingassam Kolozsvári túlzott magabiztosságát: a nyelv kérdéseiben egyikünk sem ítélkezhet elevenek és holtak fölött, hanem mindannyian alá vagyunk vetve a „nyelvi tényeknek”, s amikor a hibák ellen küzdünk, nem a hozzánk hasonló áldozatok ellen küzdünk; s hogy a magunk hibái ellen éppoly éberséggel kell harcolnunk.

De hadd ne hagyjam szó nélkül Kolozsvári stílusának dicsérendő jelenségeit sem. Kétszer, tehát következetesen *meri* mélyhangú toldalékokkal használni a vegyeshangú *modell* szót (*modellok*, 35; *modellja*, 452), bizonyítékát adva tudatos törekvésének nyelvünk „el-sivatagosodása” ellen. Ugyanígy *meri ő-ző* változatával lélni ezt: *födözgetik föl* (470). Sajnálattal említi, hogy „az *indítottam* vitát” sajátosan magyar, tömör szerkezet kiveszőben van (200).

Jogos a bírálata a nyelvatlaszról, az új szinonimaszótárról, a *Nyelvművelő kézikönyv* első kötetéről (249, 269), mégha itt is túlzók az ítéletei. Téved, ha azt hiszi, hogy a *tőtő-nyelv* ügyében „elhang-

zott a döntő szó" (7, 192, 232). Bármennyire is helyes Szepesy Gyula törekvése e kérdésben, ő is szélsőséget képvisel, s az igazság valahol középen van. A „tetszhalott” helyettesítésére Kolozsváritól javasolt *csudahalott* szép ötlet, de megvalósíthatatlan. (Nem találom az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból sem.) Megmarad a balladák titokzatos szavának.

Sok szellemes megállapítása van Kolozsvárinak. Szerb Antal „az olvasható irodalomtörténet föltalálója” (9); „Az első — és sajnos utolsó — európai színvonalú irodalomtörténetet Szerb Antal írta meg” (117). „Szerb Antal forradalmasította szellemi életünket” (224). „A káder nem vész el, csak helyet változtat” (15). „A mi szellemi életünk egyik furcsa vonása, hogy a viták közepette a tárgynak egyszer csak nyoma vész” (77). „Az úgynevezett formabontásnak, ami valóban nem más, mint az időrend felbontása, a krimi a kezdeményezője: a cselekmény gyakran a hullával, de mindenesetre a bűntény nyel kezdődik, a bűntényt megelőző körülmények és maga a bűntény a regény végén tisztázódik. E tekintetben a krimi az avantgarde irányzatok tetemes részének az őse” (138, 438). „A humor ősi, mondhatni időtlen formái, a népmesei humor s az anekdoták humora majdnem teljesen hiányzik [Karinthy] műveiből” (363). „Karinthy éles, de állhatatlan elme, az ő erőssége nem az összefüggések fölismerésében van, hanem a váratlan képzettársításokban. Neki mindig más jut eszébe, mint az átlagos embernek . . .” (398—399).

Sajnos azonban a sok jó, szellemes megállapítást lerontják a hamis általánosítások, a nagyot mondások. A lexikoncikknek terjedelmének megállapításában — úgymond — „tombol az önkény” (50); nálunk a különvéleményt „letaglózzák” (7). A kritikusoktól nem kevesebbet vár, mint hogy „tanuljanak meg olvasni” (81). A legtöbb irodalomtudós „a dolgát ugyan elvégzi, de a feladatát ritkán” (116). Hazánkban szerintem „az anyanyelvi oktatást még a huszadik század utolsó negyedében sem szervezték meg” (136). „A mi nyelvünk ugyancsak hanyatlak, fokonként kivetkőzik eredeti mivoltából . . .” (221); „a nyelv művelő nem tudja, mit művel” (227). „Nekünk majd minden évben kiutalnak egy-egy új nagy író, aki hol a politikától, hol a közgazdaságtól jön . . .” (305) Mikszáth „cselekmény helyett anekdotákat fűz csokorba” (431, 439). Folytathatnám az idézést: a kétségtelenül szellemesen megfogalmazott és többnyire bizonyos alappal is bíró megállapítások a karikatúraszerű fölnagyítással elveszítik még meglevő igazságtartalmukat is. Ha vígjátékban, szatírában olvasnánk, hallanánk ezeket, jól derülnénk rajtuk; ám a dramaturgia doktorának végtére is komolynak hitt ítéletei aligha fogadhatók el. Kolozsvári esszéírói működését árulkodóan jellemzi, hogy alig van tanulmánya, amelyet valakiért, valami mellett ír (Jókai, Tersánszky a kivétel); akkor fog tollat, ha valami vagy valaki ellen emelhet szót.

Rokonszenves, hogy többször is kiáll Szatmári Sándor mellett, és *Kazohiniá*-ját „a legjobb magyar szatirikus műnek” minősíti (49, 402), de neki nem szentel — értéktételeének érvekkel való bizonyítására — önálló esszét, hanem csak egy-két mondatot szán rá, akkor is mások (Karinthy, az irodalomtudósok) elleni vádként.

Gyűjteményes művekben általában gyakori az ismétlődés; Kolozsvári kötetében föltűnően sok. (Pl. a *pílács* szóról négyszer is szól.) Ezeket az önfegyelmű szerkesztés legalább részben kiküszöbölhette volna. Akad néhány tárgyi tévedés is, amely viszont egy következő kiadásban javítható. Szerb Antal társasága nem Magyar Irodalomtörténeti Társaság volt (113, 114, 116), hanem Magyar Irodalomtudományi Társaság. Németh László szobra a róla elnevezett vásárhelyi városi könyvtár előtt áll; Kossuth-díját nem ennek, hanem a vásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium könyvtárának gyarapítására adományozta (99). Más a *szólam* és más a *közmondás*, s megint más a *szólás* (vagy *szállóige*); Karinthy „megmagyarázom a bizonyítványomat” mondata az utóbbi két műfajba tartozik (407).

Nunc venio ad fortissimum. *Kolozsvári könyvében van szerencsém előfordulni*. Mindjárt a bevezető utáni első tanulmányban. 1976-ban e hasábokon fejtettem ki aggályaimat és nézeteimet a klasszikusok kritikai kiadásában fölvetődő ellentmondásról: az időrendnek a kötetek és a ciklusok rendjével való ellentétéről. Vitaindítónak szántam, ám szomorúan állapítottam meg, hogy kartársaim, a textológusok, teljes közönnyel, hallgatással mentek el mellette. A szerkesztő odaadta Rába Györgynek és Kolozsvári Grandpierre Emilnek, így az enyémmel egyszerre jelentek meg az ő hozzászólásaik. Rába György érzekelte a kérdésben rejlő antinómiát, és tárgyias véleményét szakszerűen ki is fejtette. Egyetértett velem, hogy a költői, írói fejlődésrajz végett nem nélkülözhetjük a kritikai kiadások időrendi anyagközlését, de a népszerű, „szépirodalmi” kiadásokban szükségesnek tartotta „a költői életmű önarcképtudatára” fényt vető, „az érintetlen kötetek rendjéből” álló kiadásokat is. Magam is úgy vélem, klasszikusaink kiadásában időről időre megengedhetjük magunknak azt a „luxust”, hogy kétféleképpen tegyük közkinccsé életművüket: időrendben is és az első kiadások kötetrendjében, pótlólag pedig az életükben kötetekből kimaradt verseiket. (Ez is kétféle lehet: a megfelelő kötetek közé, időrendben; a kötetek után, a gyűjtemény legvégén.)

Nem így Kolozsvári Grandpierre Emil. Semmivel sem szolgáltam rá maró gúnyára, amellyel ország-világ, az irodalomtörténész, irodalomtanár közvélemény előtt nevetségessé igyekezett tenni. Holott maga a kérdés fölvetése bizonyította, hogy éppen mert érzem, tapasztalom a kérdésben rejlő belső ellentmondást, ezért kívántam a szakmai nyilvánosság előtt megvitatását.

Nem idézem itt Kolozsvári „érveit”, pedig éppen őellene fordíthatnám őket, hiszen ő mutatott teljes érzéketlenséget az időrend tanulmányai iránt. Holott nyilvánvaló, hogy mivel az idő az élet legfőbb tulajdonsága, ennek reprodukálása, megisméltése van olyan magyarázó elv, mint bármely más, amely az írói, költői szándékra s hasonlókra hivatkozik. Mert hiszen a példáinkban legfőképpen szereplő Ady esetében melyik fontosabb, tanulságosabb: a világháború napjaiban keletkezett költeményeinek természetes időrendje-e, avagy — amint erre éppen Rába György nyomatékkal mutatott rá, noha tanulságáról későbbi érvelésében ő is megfeledkezett — *A halottak élen* című kötet „rendje”, amelyet nem Ady, hanem Hatvany Lajos „alkotott”. Rábát idézem: „a költő makacs ellenállását megtörve” (It 1975. 418).

Igen, persze, népszerű kiadásokban elképzelhető más, tárgyi, tematikus stb. rend is. Mint pl. éppen Kolozsvárinak ismertetett tanulmánygyűjteményében is. De még itt is okozhat némi zavart az időrend mellőzése. Az olvasó a könyvben előbb értesül arról, hogy feleségét elveszítette (450), s utóbb arról (482), hogy házasságuk több mint három évtizede tart. (*Magvető Könyvkiadó, 1984.*)

PÉTER LÁSZLÓ

EMLÉKEZÉS

FORGÁCS ANTAL EMLÉKE*

Kedves Anti!

Bár olyan időkben ismertelek meg, amikor joggal énekelted, hogy „minden szögletben / bandita áztatja sós vízben kötelét, a köpenye fonnyadt ráncai közt simul a kéz, / mellyel száraz torkomon hegedül majd” — humorérzéked megőrizted, s így, azt hiszem, most is kellőképp méltányolnád, hogy Kafka és Courteline tollára méltó viszontagságok után, csak egy évvel hetvenötödik születésnapodat követően avatjuk fel emléktábládat . . .

1938 szeptemberében érkezted meg a Gare de l'Est-re, s én örültem, hogy végre terebélyes testi mivoltodat is megismerhettem, miután szellemi termékeid évek óta ízlelgettem, s még 1933 nyarán közöltem a debreceni *A mi utunk* hasábjain Faragó Endre bírálatát *Fanyar idő* című verskötetedről, amelyből az iménti sorokat idéztem. De életed korábbi megpróbáltatásait csak a Szent Mihály útján mesélted el; azt, hogy 1932-ben Sallaival és Fürsttel együtt tartóztattak le; később pedig a lovas géppuskások közé vittek katonának. Téged, a „bus fiút, a kábát”, aki inkább a kávéház „lengi füstgomolyaihoz” szoktál.

Amikor kiérkeztél Párizsba, már nemcsak a kis baloldali folyóiratokban megjelent, a reviczky-vajdas magánborút a munkásmozgalmi közlekedéssel elegyítő verseidre leheztél büszke, hanem az olyan prózára is, amelyben szociográfikus mélységgel éppen ennek az utcának a túlsó részén burjánzó nyomort örökítetted meg. *A visegrádi utca 20–24.* című riportra gondolok, amelyet Darvassal, Bálint Györggyel és Dr. Jahn Ferencsel közösen írtál.

És, ami a verset illeti, ki tudtál kerülni az irodalom peremén vegetáló folyóiratok gettójából és tucatnyi költeményed bejutott a szentek szentjébe, a *Nyugat*ba is.

Párizsban a szabad légkör, amelyben azonban már sűrűsödtek a közelgő fellegek, nem tudta igazán elűzni halálhangulatod és nem-sokára megint így énekeltél a — sajnos! — profétikusan *Utolsó sza-*

* Elhangzott 1986. február 12-én Forgács Antal (1910–1944) „a két világháború közötti szocialista költészet jelentős egyénisége” emléktáblájának felavatásakor.

vak című versedben: „Ó, nem ilyen halálra vártam én! / Úgy képzeltem e percet valaha, / hogy fetrengve hős eszméim között, / a jelent, a titkot majd tovább adom, / melyért érdemes veszni másnak is”.

Két év után Délre menekültél, de a fenevad oda is utánad ment. A sors még egy utolsó groteszk tréfát űzött veled: a keresztény magyar, akinek a papírjait megvetted, rovott múltú volt, és így helyette fogtak el. Ezt a — megint csak Kafka és Courteline pennájára méltó — kalandot még megúsztad, de aztán már nem kaptam tőled Párizsban több levelet. Csak a vérzivatar után tudtuk meg, hogy 1944 márciusában hurcolt el a Gestapo egy kis Grenoble környéki alpesi faluból.

Csekély elégtétel ez a kései emléktábla. De végre mégis fenn van e házon. Most már csak arra volna szükség, hogy fanyar lírád is elnyerje méltó helyét irodalmunkban.

BAJOMI LÁZÁR ENDRE

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. III. 4. — Terjedelem: 14,4 (A/5 ív)

87.15772 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető:
Hazai György

A tartalom folytatása az első borítólapról:

TANDORI DEZSŐ: Az eredendő versélmény nyomában (I.) — József Attila költészetének „élhető tragikuma”	455
T. TEDESCHI MÁRIA: „Manieristák” — A mai magyar próza egyik tendenciájáról	466

DIALÓGUS

Az Irodalomtörténet kérdései <i>Bécsy Tamáshoz</i>	477
<i>Greza Ferenchez</i>	481
BORI IMRE: Válaszok Gartner Éva kérdéseire	483
TARJÁN TAMÁS: Látogatás Hadrovics László könyvtárában (Móser Zoltán fotóival)	498

DOKUMENTUM

VARGA PÉTER: Soproni diák egykorú német szonettje Zrínyi Miklós halálára	511
SZILÁGYI FERENC: Nagy Sámuel ismeretlen fordításai Gessnerből s egy radikális társadalombíráló műből — (Csokonai baráti s eszmei kapcsolataihoz)	514
TARDY LAJOS: Hogyan kerülhette el Bölöni Farkas Sándor a börtönt?	523

SZEMLE

SZUROMI LAJOS: „Az idő és hírnév” — Zrínyi három epigram- májának ritmikája. Szerkesztette Kecskés András	540
N. ABAFFY CSILLA: Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmá- nyok, 1984. Szerkesztette Szabó Zoltán	543
KERÉNYI FERENC: Magyar drámaírók. 19. század. I–II. Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Nagy Péter	546
IMRE LÁSZLÓ: Hajdu Lajos: <i>Forradalmár vagy szerencselo- vag?</i> — Nyomozói jelentés a „Ráby-ügy”-ről	548
SIPOS LAJOS: <i>Inter arma silent musae.</i> „Fegyvert s bátor szívet.” Szerkesztette Tabák András	551
WÉBER ANTAL: József Farkas: <i>Értelmiség és forradalom</i>	553
TAMÁS ATTILA: <i>Illyés Gyula-Emlékkönyv.</i> Válogatta és szer- kesztette Illyés Gyuláné	556
PÉTER LÁSZLÓ: Kolozsvári Grandpierre Emil: <i>Eretnek esszék</i>	558

EMLÉKEZÉS

BAJOMI LÁZÁR ENDRE : Forgács Antal emléke	565
--	-----

Ára: 30,— Ft

Előfizetés egy évre: 120,— Ft

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-831) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

Egy szám ára: 30,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest

Irodalom történet

1986 3

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1986. LXVIII. évf. 3. szám

Új folyam XVIII. 3. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER, BÉCSY TAMÁS, BÍRÓ FERENC, CSETRI LAJOS,
FÜLÖP LÁSZLÓ, KENYERES ZOLTÁN, E. NAGY SÁNDOR,
OROSZ LÁSZLÓ, POSZLER GYÖRGY, VÖRÖS IMRE, WÉBER ANTAL

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztőség: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN felelős szerkesztő,
NÉMETH S. KATALIN olvasószerkesztő, BÉCSY ÁGNES
a kritikai rovat vezetője, TÓTH DEZSŐNÉ szerkesztőségi titkár

1052. Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. em. 51/c
Telefon: 377-819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

NÉMETH G. BÉLA: Két testvértudomány változó viszonya	567
POROGI ANDRÁS: Gyöngyösi Kemény-eposzának politikai koncepciójáról	583
NÉMETH S. KATALIN: „bizony igazat írok, és ugj írom a mint volt” (Székely László önéletírása)	610

ESSZÉ

PÁLMAI KÁLMÁN: Emlékezés Kerecsényi Dezsőre	638
VÖRÖS IMRE: Ménfőcsanak, 1944. (Emlékezés a falura, ahol Radnóti az utolsó éjszakát töltötte.)	653

FÓRUM

SZERDAHELYI IVÁN: Járjad pap uram a táncot. (A magyar hangsúlyos témék tempóviszonyai)	660
VEKERDI JÓZSEF: A „Tengeri-hántás” versformájához	691
FERTŐ FERENC: Megjegyzések Agárdi Péter könyvéhez	700

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

KÉT TESTVÉRTUDOMÁNY VÁLTOZÓ VISZONYA*

1. Akadémiánk nagy megalapítója, vagy pontosabban szólva: a régóta készülődő akadémiai gondolatnak a realitás szintjére emelője, Széchenyi István gróf elsősorban és elsődleges célként a magyar nyelv kiművelésének feladatát tűzte ki a létrehozandó intézmény elé. Úgy látszhat tehát, hogy a reneszánsz és a barokk nyelv- és stílusmunkáló akadémiáinak a latin országokban kialakult eszményéhez még szoros szálak fűzték. A mindenkori magyar gondolkodás e tán legmélyebb és legtöbbrétű, e tán legeurópaibb és legszemélyesebb szükségletű megtestesítője bonyolult eszmevilágának mai igényeket kielégítő teljes földolgozásával, sajnos, nem rendelkezünk. De műveinek egyszerű, figyelmes olvasása is meggyőzhet arról, hogy a fölvilágosodás s a romantika legmagasabb ideái jegyében messze túllépett ezen az említett eszményen. A magyar nyelv korszerűvé dolgozásának feladata mögött az európai tudományosság és művelődés, civilizáció és életforma hazai honosításának és itthoni továbbvitelének sürgető kívánsága hajtotta, amihez nélkülözhetetlennek vélte a nyelv mindenfajta gondolatra és mindenfajta közlésre való kimunkálását. S ennek az összetett, többlépcsős feladatnak valóra váltásában, ha távolról sem kizárólagos, de igen fontos szerepet szánt a sok szintű és sok műfajú irodalomnak, amelynek kibontakozását viszont megint csak erősen a nyelv kiműveléséhez kötötte.

Osztályunk — Akadémiánk mind ez ideig I. *Osztálya* — különböző közbeeső módosulások után és ellenére — ma is

* Elhangzott az Akadémia közgyűlésén.

címében hordja a két egymásra utalt, a két egymástól elválaszthatatlan tudományág nevét: Nyelv- és irodalomtudományok Osztálya.

De vajon csakugyan történeti valóság és történeti folytonosság volt-e az ebből az egymásrautaltságból következő állandó egymásra támaszkodás, vagy csak hangoztatott, de meg nem valósított igény, avagy éppen csupán szép retorikájú jelszó? Felelni erre a kérdésre nagyon is szükséges, hiszen általa a magyar irodalomtudomány történetének is, a magyar nyelvtudomány történetének is, s mindkettőjük európai illeszkedésének is egyik fontos minősítő, sőt értékelő jegyét kaphatjuk meg. Egy eleve rövidre szabott előadásban azonban erre válaszolni, akár csak futó vázlatossággal is, természetesen képtelenség volna. Annál is inkább, mivel a mai helyzetről is óhajtánánk valamelyes részletességgel szólni. Ehhez viszont mégis elengedhetetlen, hogy a kölcsönösség néhány fontos alakulási pontját, legalább érintőlegesen, föl ne idézzük.

2. Az Akadémia Bach-korszak végi újjászervezéséig ez az együttműködés igen szoros, hiszen gyakran még a munkálkodók személyében is azonos. Ez azonban, amilyen szép és megnyugtató látszatú, annyira problematikus is. Mert bármennyire tiszteljük is, mondjuk, egyik oldalon Vörösmarty, a másikon meg, teszem, Lugossy nyelvészeti munkásságát, az európai nyelvtudomány akkori nagy, alapozó, kivált német és angol műhelyeihez és iskoláihoz képest ez az igen hasznos tevékenység kezdetleges szakmai értékszínten mozgott; alacsonyabban, mint azt Kazinczy és Kölcsey, Révai Miklós és Verseyhy Ferenc előző munkássága nyomán elvárni lehetett volna. A nagy változás Arannyal s Arany korával lépett be. Egy Brassai, egy Hunfalvy, egy Fogarassy a költészetre nézve is igen fontos nyelvészeti fölismerések és megállapítások sokaságát adja, veszi át és vezeti be.

Ami azonban legalább annyira fontos, az az, hogy Arany kritikai munkásságában (s persze, érvényesítve, költészetében) alapvető nyelvi, szintaktikai, stilisztikai, jelentés-

tani, szövegtani s általános nyelvészeti megfigyelések és tisztázások tömegét nyújtja. Annál meglepőbb, sőt megdöbbentőbb, hogy sem az irodalomtudomány, sem a nyelv-tudomány mindezeket mindmáig nem dolgozta föl, különösen nem rendszeresen, hanem jórészt – szemelgető megjegyzéseket nem számítva – el is ment mellettük. Hadd említsünk néhány, bár kikapott, de azért igen jellemzőényt. Riedl híres monográfiájában nótáriusosan nehézkesnek, aprólékoskodónak, körülményeskedőnek, s így igazában figyelmen kívül is hagyhatónak véli, s úgy is hagyja Arany értekező prózáját. Németh Andor meg József Attila Babits-bírálatának amaz eljárásáról szólván, hogy a kritikus egyes versek esetében bírálati argumentációként különböző textus-variációkat hoz létre ugyane versek szövegéből – erről az eljárásról mint soha nem látott, elképesztő jelenségről szól, holott Arany egyik igen tanulságos, többször ismételt módszere volt. (S melleleg szólva: Goethének is.) Egy egészen mai, s hivatalos egyetemi jegyzetben pedig, amelyben a jelentősnek mondott mai s egykori nyelvészeti-stilisztikai gondolkodók vannak felsorolva, Arany még csak említést sem nyer, mint ahogy nem nyer fia sem, aki pedig az orthológus vita nyelvtörténeti szempontból is tán leghelyetállóbb nyelvészeti s nyelvlelektani értelmezését s értékelését kínálta.

Emeljünk ki kettőt Arany nagyszerű nyelvi-stilisztikai fölismeréseiből. Az egyik a mű *nyelvi autonómiája*, a másik a valódi mű *beszédjellege*. Az író mindig a maga *köznyelvéből* alkot, vallja Arany. A mű minden sajátos, különleges nyelvi színét és árnyalatát ebből kell megalkotnia, kimunkálnia, akár vidéki népnyelvre, akár utcai argóra, szalónias affektációra, emelkedett archaizálásra, akár bármi másra játszik is rá. Petőfi *Hírös városáról* azt írta, játéknak megjárja, s egyszer elmegy, de amikor Thaly Kálmán a tősgyökeresség nevében és érdekében egy egész kötet verset ígért székely nyelvjárásban, fölháborodva, maró szatírával tiltakozott, abszolút esztétikai s nyelvlelektani tudatlanságban maraszta el a már akkor is hóbortos ifjú szerzőt. (S talán ha

Móricz is nem Arany szakállviseletével lett volna oly intenzíven elfoglalva, hanem inkább esztétikai tanulmányait olvasta volna, *Rózsa Sándor*ából akkor talán kuriózum helyett valódi regény válhatott volna.)

Azt is folyton érzékelteti Arany, hogy minden vers mindig interszónális aktus, s így mindig valamely jellegzetes lélektani helyzetű beszédfajta, beszédhangnemet, beszédhanghordozást vesz alapul, s ebből hozza létre, formálja ki a mű sajátos versbeszédét, ama hangzat és hangulat tekintetében egyaránt, amely a befogadást illetően legelsőbb ható és determináló tényező. S ha folyóiratában Steinhalt és Lazarust említette, a nyelvlélektani iskola ez ősatyjait, e vonatkozásban viszont már, bizonyos értelemben, Saussure-t is előlegezi. Annál is meglepőbb s meghökkentőbb ez az érdektelenség és elhanyagoltság Arany iránt e tekintetben mindkét szóban forgó tudományág részéről, mivel századunk alighanem legvilágosabb tisztázottságú és legtágabb látókörű irodalmi gondolkodója, Babits Mihály úgy szólt Aranyról, s egyesegyedül róla szólt úgy, mint európai *nagykritikusról*, összeírván egy fogalommal a két szót. Úgy látszik nemcsak Aranyra, de Babitsra sem figyelünk eléggé.

Azt mindenesetre bátran megállapíthatjuk, hogy annak a roppant termékeny együttműködésnek, amely a német–angol klasszika, főleg pedig romantika nagy korszakát, író, tudós, filozófus szerzőit jellemezte, ez a magyar periódus, ha nem is egyenrangú társa, de legalább ihlető visszfénye, ébresztő visszhangja volt – vagy lehetett volna.

3. Sajnos, nem lett az.

S ebben óriási szerepe volt Szarvas Gábor és Volf György meg népes táboruk szellemének, szemléletének, magatartásának. Nem foglalkozhatunk itt e szellem és szemlélet mibenlétével; annál is kevésbé, mivel meg is tettük ezt már; igaz a magunk pályájának egy korábbi, szűkebb látókörű szakaszán. Annyit elég itt megállapítanunk, hogy az irodalom- és nyelvtudomány egymást fumigáló, sőt, határozottan ellenségesre változó viszonyát jórészt ők indikálták. Hogyne! –

mikor Vörösmarty „romlott” és „rontó hatású” nyelvével (sőt, még Arany megrótt szókincsével) szemben is Piros Pista népszínműves nyelvkincsét és nyelvhasználatát ajánlották mintául, mert az, úgymond, nemcsak szép és helyes, de a maga romlatlan vidéki, falusi valójában *magyaros is*. Tudjuk – vagy nem eléggé tudjuk? –, hogy a Nyelvőr létrehozásának ideáját Aranyék nemzették, s magát a folyóiratot is ők segítették világra; s tudjuk – vagy ezt sem eléggé tudjuk? –, hogy néhány év múltán Arany csupán keserű, szinte megvető szatírával tudott csak a lap irányáról, tevékenységéről szólni.

Mégis igazságtalanok volnánk, ha pusztán Szarvasékra hárítanánk az ódiumot. Az európai pozitivista tudományosság szakági széttagoló és izoláló tendenciájú, naivan öntelt bizalmú s művészetellenes törvényhitei hatottak itt; igaz, még azokon belül is alacsony, harmadlagos szinten. Mint ahogy nem is gyermeteg szóírtási és sallangos magyaroskodó-népi-eskedő mániájuk ösztönözte igazán e két testvér tudományt eltávolodásra és szembefordulásra, hanem az a tény, hogy – mint a pozitívizmus harmadvonalbeli szerzői Európa-szerte – a *műegész* jelentése nélkül, tőle teljesen függetlenül s véle mit sem törődve, magukra szigetelve, atomizáltan vizsgálták, ha egyáltalán vizsgálták, a művek nyelvét.

Nem akarunk természetesen az igazságtalanság bűnébe esni. A magyar nyelvtudomány egyes, szorosabban vett diszciplináris területein kitűnő eredményeket hozott e korszakban is. Legyen szabad meglegedni az Arany által oly nagyon becsült Budenz nevének említésével egyik oldalon, a történeti oldalon, Simonyiéval a másikon, a leíró nyelvtanin. S azt sem szabad említetlenül hagynunk, hogy volt egy Péterfynk, aki pl. Platón- vagy *Őszikék*-tanulmányában briliánsan és korszerűen él a jelentés megjelölésében s az esztétikai mibenlét kifejtésében a beszédtulajdonságok nyelvszerkezeti, közléslélektani, modalitásbeli argumentációjával.

Másrészt viszont, ne tagadjuk, ha az irodalomtudományban az öregedő Gyulainak vajmi kevés érzéke, érdeklődése, főleg pedig szakszerűsége mutatkozott is a művek nyelvi

megalkotottsága, a befogadásuk nyelvesztétikai előfeltételei iránt — Beöthy egyenesen direktági elődnek számíthat az egymással oly ellentétesnek látszó, valójában azonban e tekintetben egymáshoz nagyon is közel álló őskonzervatív Révai József- s Németh László-féle kritikai megközelítésmódhoz, mely közvetlenül ideológiai ítéletű, a poétikai-nyelvi struktúrák jelentéshordozó, jelentésmeghatározó funkcióját és elemzését kikapcsoló, az ún. tartalom–forma szembesítést világszemléleti általánosítások és általánosságok jegyében elvégző eljárást kultiválta és szorgalmazta; vulgárisan és szubjektíven értett, bár objektívnek hitt társadalmi szempontok alapján az egyik, vulgárisan és szubjektíven értett, bár tárgyiasnak hitt nemzeti ismérvek alapján a másik. Ami igen erősen közrehatott egyrészt abban, hogy oly költők kaptak sorra Kossuth-babért, akik a nyelv művészi jelentéshordozóvá, jelentés-meghatározóvá alakításában Ábrányi Emil, Dalmady Győző vagy Szentessy Gyula szintjét sem haladták meg, másrészt abban, hogy miközben Tolnai Lajos, Zilahy Károly, Gulyás Pál nemzeti klasszikussá ajánltatott, Kölcsey, Eötvös könnyűnek találtatott s József Attila naturburssá degradáltatott. Mint ahogy figyelmen kívül nem hagyható e vonatkozásban az sem, hogy a nyelv jelentéshordozó és -meghatározó szerepére oly érzékeny Kosztolányi lesz a nyelv jelentéseméleti kérdései iránt oly igen fogékony József Attila egyik lelki támasza. Mint ahogy az sem, hogy az e kérdések iránt ugyancsak mélyen érdeklődő Márai Sándor, a vollblut polgár, ezeknek nyelvi-jelentéstani vonatkozásaik jegyében a legelsőik között jósolja meg József Attila majdani klasszikus rangját.

Előrefutottunk, de hát a dolgok, hangozzék mégoly eretnekül és kényelmetlenül is, így is összefüggnek, bármennyire nem szokás, s talán nem is illő beszélni róluk a mi kényelmesre berendezett mítosz- és frázisvilágunkban.

4. A két háború között a magyar nyelv- és irodalomtudomány is szembefordult, legalábbis java képviselőiben a nacionalizmustól áthatott pozitivista tudományosság lapidáris

axiomatikájával, szétszigetelően különtagoló, esztétikátlan magatartásával; s megindult a két tudományág újraközeledése is, egymásra támaszkodása is. Említsük mindenekelőtt Horváth János nevét, aki vallottan is, hangoztatottan is Aranytól tanult legtöbbet nyelvi-poétikai tekintetben, s aki kortársai közül Babits készülségét és tudatosságát becsülte a legtöbbre, s József Attilára is fölfigyelt. S említsük Gombocz Zoltán törekvéseit, amelyek közvetlenül ugyan kevésbé irányultak irodalmi értelmezések nyelvtudományi módszereinek és eszközeinek kimun kálására, de – kivált általános nyelvészeti, jelentéstani, nyelvlélektani érdekükkel – nagyban elősegítették ez eszközök és módszerek meghonosítását, korszerűsítését, továbbfejlesztését. S idézzük Zolnai Béláét, aki néhány szép tanulmányt is adott az olvasók kezébe e tárgykör gyakorlati s elméleti területéről egyaránt.

Ugyanakkor itt is óvakodnunk kell a minket, magyarokat annyira jellemző és fenyegető mitizáló verbál- és frázis-minősítésektől, önámításoktól és elleplezésektől. Horváth János végül is nemigen lépett túl Arany poétikai fölismerésein, sőt, összefoglalásaiban nem is mindig töltötte ki a benne rejlő lehetőségeket; az Arany óta létrejött új európai eredményekről nem is szólva. Mert bár a művészet és a mű autonómiájának kantiánus meggyőződését vallotta, s Diltthey költői nyelvalakító élményteóriájából s az *Einbildungskraft* nyelvi energiateremtő szerepéből sokat magáévá tett, alapjában egy herderies-taine-es nemzetkarakterológia körében maradt, s a költői nyelv ismeretelméleti szerepe nem különösebben foglalkoztatta. Gombocz pedig, bármennyire sajnálatos, inkább óriási lehetőség volt tájékozottságánál és tehetségénél fogva, mint egyben európai szintű és arányú megvalósulás is. S tájékozódása némileg egyoldalú is volt, inkább a félműltra irányult, s az akkor igazán újságot jelentő Carnap–Wittgenstein-féle bécsi iskolára nem figyelt föl. Zolnai viszont többnyire anélkül alkalmazta s mintázta le Vossler (s néhány más, például Bailly, Cassierer, Saussure, Spitzer) egyes részeredményeit s egyes eljárásfajtaát, hogy

nyelv- és ismeretelméleti meg nyelvfilozófiai vagy éppen történetfilozófiai felfogásuk nagy távlatú fölhasználására vagy kritikájára keresett s talált volna módot.

S ezzel tulajdonképp a döntő, az ugróponthoz jutottunk. Irodalom- és nyelvtudományuk a századvégtől gazdagon fölvirágzó európai nyelvelméleti és nyelvfilozófiai, kivált pedig nyelvi-ismeretelméleti vizsgálódások fölhasználhatóságának jórészt, valljuk meg, még kritikai végiggondolásától is idegenkedett. Pedig egykor az Arany – Brassai – Hunfalvy-korszak termékenysége nem utolsósorban abból adódott, hogy ha nem is a német romantika intenzitásával, de igen jó érzékkel éltek főleg a Herder – Bopp – Grimm iskola nyelvelméleti s nyelv-bölcseleti meggondolásaival. Ha az a gyakran hallott vád, hogy tudományosságunk nagyobb része máig megmaradt a Hermann Paul-féle, lényegében pozitivistá-facticista, formállogikai, természettudományos törvényfelfogású újgrammatikus iskolánál, túlzott és jogtalan is – az kétségtelen, hogy például a szláv strukturalisták, az orosz formalisták, az amerikai antropológiai deskriptivisták vagy Bühler lélektani iskolájának az irodalomtudományban is rendkívül jól hasznosítható indításai a magyar nyelvtudományon jórészt kívül rekedtek. Az a sajátos és sajnálatos magyar filozófiaellenesség, amely Szarvaséktól Beöthyn át Karácsony Sándorig és tovább annyiszor nyert hangot, ütött itt vissza. Szarvasék például a legmegsemmisítőbb gúnyszónak a *nyelvfilozófust* s a *nyelvfilozófiát* szánták Brassai ellen. Az irodalom- és nyelvtudomány legtöbbet egymásnak a régi magyar irodalom területén nyújtotta ebben a két háború közti korban, nemcsak nyelvtörténeti, hanem művelődéstörténeti támogatást is bőven kölcsönözvén egymásnak szövegük eredet- és korszakmeghatározásában éppúgy, mint minden egyéb területen is; még az esztétikáén is, amelyen pedig a modern irodalmat illetően a legkevesebbet adták egymásnak.

5. Ideje azonban a jelenre térnünk.

A második világháború utáni félmúltról a két tudományág együttműködését illetően alighanem elég azt mondanunk,

hogy – egyes egyéni s valóban figyelemreméltó tevékenységektől eltekintve – sokat nem változott, sokat nem javult a helyzet. Példázhatja az Akadémia nagy irodalomtörténete éppen úgy, mint az irodalomtörténeti s nyelvészeti folyóiratok akkori többsége is. A hatvanas évek utolján s a hetvenesek elején aztán végre oldódni kezdett az izoláció. Sokat ártott azonban ekkor az a jórészt értelmetlen, lényegét alig érintő, ám annál hangosabb frázis- és presztizs-vita, amely a strukturalizmus körül zajlott. Egyik oldalon mindent megoldó panáceának, egyedül üdvözítő tannak tartották ezt az irányt, a másikon a szocializmus alapjait aláásó sátáni diverzióknak.

Ha ma higgadtan visszanezünk, látnunk kell, hogy a gyakorlati alkalmazás próbája és haszna ebben az értelmetlen összecsapásban jórészt elmaradt és elveszett. Holott egy józan kritikai vizsgálódás és alkalmazási próba rávezethette volna mindkét felet arra, hogy egyes, a történeti fejlődés menetében más-más formában ugyan, de oly gyakran visszatérő jelenségről volt szó. A valóságmegközelítő, az ismeretszerző, az ítéletalkotó módszerek alaptípusai változott, kiegészült vagy kiszűrt funkciókban gyakran mint újak térnek vissza, sőt, hangsúlyt is nyernek akkor, amikor a velük ellenkező típusok már nemcsak egyeduralkodóvá lettek, hanem egyben monolitikussá, sémává, mozgásképtelenné is kövültek s kátéverbalizmussá is váltak. Az előbb kiszorítottak, ám a megújuláshoz immár újra szükségesek ilyenkor nemegyszer az inga közismert mozgásszokása szerint az ellenkező végletbe lendülnek át, s most ők követelnek kizárólagosságot. A józan, kivált a józan marxista történetismerő azonban tudja, hogy egyetlen tudományos irányzat és módszer sem tarthat örökös kizárólagosságra igényt, mint ahogy tudja azt is, hogy az emberi szellem és ismeret fejlődésében a lineáris s a spirálisan cirkuláris menetek mindig kombinálódnak, hol egyenlő hangsúllyal, hol egyiknek vagy másiknak a túlhangsúlyával. A különböző irányok változó funkciójú s hangsúlyú visszavisszatérése s egymást váltogatása a szellem fejlődése történeti dialektikájának egyik jellegzetes megjelenülése.

S valóban: ha ismét a legnagyobb magyar nyelvi-poétikai eszmélkedőt, Aranyt tekintjük, azt, ami a strukturalizmusból a művészetben, az irodalomban igazi lényegmegragadás, azt egy korábbi variációban megtaláljuk nála is. Azt tudni illik, hogy a mű csak mint olyan hibátlan és teljes szerkezet lehet igazi művészet, amelyhez sem hozzátenni, sem elvenni nem lehet, s amelynek minden egyes eleme kell, hogy szorosan belékapcsolódjék a jelentés hordozásának feladatába. Az ilyen értelmű struktúra jelentőségének és elemzésének hangsúlyozása az 1950-es és 60-as évek gyakran tisztán ideologikus műértelmezései után nagyon is hasznos volt vagy lehetett volna, hiszen e direkt és pusztán ideologikus módszer nyomán egy Madách, egy Arany, egy Babits, egy Kosztolányi, sőt a kései József Attila szorult szélre vagy éppen a művészielenség földjére, rendkívüli károkat okozva nemzeti történeti tudatunknak is, s valódi marxista történeti gondolkodásunknak is.

A vita azóta elcsitult, s ha nem hatott is oly termékenyítően, mint hathatott volna, nem maradt haszon nélkül sem.

6. Napjaink nyelvtudományi irányai közvetve vagy közvetlenül igen erősen nyelvbölcseleti s azon belül ismeretleméleti érdeklődésűek és eredményűek; napjaink irodalomtudományi irányai pedig szinte kivétel nélkül óriási súlyt fektetnek a művek ily vonatkozású nyelvi vizsgálatára és értelmezésük érvényének ily vonatkozású argumentációjára.

Közülük emeljük ki azt, amely úgy tűnik nekünk, a legélénkebb figyelmet váltja ki ma világszerte, s amelyről azt mondhatnánk: ez egyszerre a legősibb s a legújabb irodalomértelmező irányzat. A hermeneutikai irány ez. Újbólvaló előtérbe kerülése pontosan azt igazolja, amit előbb mondtunk: az értelmezés alaptípusai funkciójuk betöltésével visszaszorulnak, majd pedig funkciójuk szükségérgzetével, változott tartalmakkal, újra előtérbe kerülnek.

A hermeneutika úgynevezett *filológiai értelmező* fajtája a görög auktorok töredékeinek kiegészítésénél, homályos helyeinek magyarázatánál az antikvitásban élte első virág-

korát. Második virágkora már egyértelműen *jelentésértelmező, szövegjelentés-értelmező* jellegű volt: a patrisztika korszaka ez, amidőn a kereszténység hitvilágát és erkölcsrendjét kialakító vitákban a szentírási szöveginterpretációk szolgáltatták a leghatásosabbnak, a legigazabbnak tekintett érvrendszert. A középkor gondolati-teológiai statikussága idején, mint erre pl. Betti, Jauss, vagy Freyer s mások egyaránt rámutattak, erősen *allegorikus jelleget* nyert a hermeneutika, hiszen a szövegértelmezés többnyire nem egyben ismeretelméleti igényű valóságértelmezés is volt, hanem olyan analízisa a szövegeknek, amely annak az ismertnek tudott valósághoz és igazsághoz való viszonyát didaktikai s animáló értéke tekintetében mérte meg. Ki mutatja meg a teológia tudott és kétségbe nem hozható bizonyosságait leghathatósabbban: ennek kutatása és igazolása volt a cél és a feladat. A reneszánsz és reformáció mozdítja el erről a didaktikus-animációs pontról újra a hermeneutikát, ismét a filológiai, de egyben ismeretszerző és ismeretértelmező irányba is. Luther mérhetetlen gondolkodástörténeti szerepe nem csupán s tán nem is elsődlegesen gondolataiban, mint inkább az értelmező gondolati tevékenység jogához és kötelezettségéhez való igényében és magatartásában rejlett. Hogy a megmeveredő, dogmatikussá váló protestantizmus, kivált kálvinizmus a filológiai mellett ismét az allegorikus-didaktikus oldalt juttatta előtérbe, könnyen érthető. Ebből a pozícióból, amint ezt Gadamer s mások joggal hangsúlyozzák, a pietizmusból a romantikába való áthajlás nagy filozófiai megtestesítője, Schleiermacher (s mögötte persze Fr. Schlegel) emeli ki újra a hermeneutikát.

Schleiermacher azonban ennél sokkal többet tett, véli Gadamer, s gondolkodástörténeti jelentőségét éppen ebben a többletben látja. Mert az eddigiek nyomán bennünk is könnyen, s némi joggal is keletkezhett az a benyomás, hogy a hermeneutika voltaképp a filozófia, az irodalom, s a művelődés történetét végigkísérő, koronként módosuló eljárású, tárgykörű, hangsúlyú s célú *módszer csupán*.

Schleiermachernál azonban a módszer egyértelműen *tartalmi irányzattá* is lesz. S ha ez a változás a filozófiában nála megy végbe – a történet- és irodalomtudományban viszont, Gadamer szerint, a nagy ókortudósnál, August Boeckhnél.

Miről van tehát szó? A tisztán filológiai szövegpontosítás és a fakticistán történeti szövegmagyarázat helyébe, sőt elébe a szöveg-, illetőleg a *műértés* lép. „Verstehen ist reproduktive Wiederholung der ursprünglichen, gedanklichen Produktion aufgrund der Kongenialität der Geister”. Ehhez viszont az értelmezőnek *nem egyszerűen a nyelvet, hanem a beszédet, a Gesprächet* kell értenie: egyfelől azt a beszédet, amit az egykori beszélő az egykori beszédcímzetthez intézett: másfelől azt, amit az egykoriból az olvasás folyamán maivá lett beszélő a mai beszédcímzetthez intéz. A totális átélés, illetőleg újraátélés interszónális folyamata szükséges, nélkülözhetetlen ehhez. Erkennen des Erkannten, megismerni a már ismerteket: ismétli nagy nyomatékkal A. Boeckhn szavát Gadamer, mint a hermeneutika akkori módszer- és célprogramját. Történeti, kivált pedig történeti-művészi ismereteket végképp nem lehet pusztán a tudás, a tudomásvétel síkján a magunk világának alkotórészévé tenni, hanem csak az átélés síkján. „Individualizálta és originalizálta” a történeti-művészi megértést minden újabb olvasó s minden újabb kor számára, mondja Gadamer Schleiermacherről. Közvetlen nagy utóda pedig az átélés és a megértés korrelatívként való felfogásában szerinte Dilthey volt, aki azonban, véli a továbbiakban Gadamer, relativizmustól tartván, kor- és lélektani élményfajtákra tipizálta az átélő megértést s vele az értelmezést is, amely tipizálást aztán az utódok M. Webertől a korai K. Jaspersig a legkülönbözőbb történeti síkokon és életzónákban igyekeztek minél sokrétűbbé, pontosabbá és tárgyyszerűbbé tenni, mindig nagy szerepet juttatva a tipizálásban az átélő megértést végbevivő, megfoghatóvá tevő nyelvnek, beszédnek.

Az irodalomtudomány számára így *irányzattá lett hermeneutika* szinte minden ága és fajtája érintkezésbe került

valahol az egzisztenciálfilozófiával a huszadik században. A Gadamer által kiemelt érintkezési pontok közül mi itt — időnk fogytán — csupán háromra hívhatjuk föl a figyelmet. Az elsőt voltaképp már Schelling jelzi, s tőle indítatva hangsúlyozza fontosságát a maga rendszerében a korai Heidegger. A művész, az író *mindig ontikus* átélő megértésre (is) törekszik, annál is inkább, mivel vannak a létnek elgondolhatatlan, előnkbe gondolhatatlan, előregondolhatatlan „*Unvordenkliches*” tényei, történései. A művésznak, az írónak kell ezeket átélnie s átélelnie a nyelv, mégpedig az autentikus nyelv, azaz a beszédnyelv, a *Gespräch* segítségével; s az interpretátornak is értelmeznie kell ezeket, megint csak a nyelv, a beszéd, a *Gespräch* segítségével. A második kiemelt mozzanat a *Sein und Zeit* egyik uralkodó eleme, amely szerint a gondolkodás, éppúgy mint maga az élő lét is, így velük a beszéd is, mindig az *időbeliség* *modusát*, mégpedig a *Zukünftigkeiteit*, a *jövőre irányultság* elsőbbségének *modusát* hordja magában, lett légyen akármennyire távoli múltból való is. Olyannyira, hogy azt a Vorverständnis, azt a sejtelemszerű, még alakot nem nyert értést is, amely indikálja és intencionálja az átélő és átélelő beszédet, eleve áthatja ez a jövőre irányultság. S annál autentikusabb a beszéd, minél inkább jelen van benne valahogy ez a *modus*. S az értelmezőnek is, mivel az ő *időbelisége* s az ő *címzettjének időbelisége* is *jövőirányultságú*, föl kell mutatnia a beszéd e *modusát*, hogy értelmezése hiteles, érvényes legyen. A harmadik kiemelt mozzanat viszont a kései Heideggerhez kapcsolódik. Tudjuk, a *létszerű*, *konkrét* *időbeliség* és a *historikus*, *elvont* történetiség valóságos vagy látszólagos ellentmondásával egész pályáján küzdött ez a filozófus, féltvén az előbbinek érvényes, autentikus átélését az utóbbinak általánosba oldó, relativáló, személyességvesztő hatásáról. Végül is úgy vélte föloldhatni ezt az ellentmondást, hogy az *Ereignis der Wahrheitnek*, az *igazság történéésének*, az *igazság történésszerűségének*, *eseménysszerűségének* tétele alá fogta mind a kettőt. Követői pedig az igazság történéésének a *Gesprächben*, a beszédben megragadható

hermeneutikai logikáját a logika egyéb válfajai mellé igyekeztek illeszteni.

A mi irodalomtudományunk és nyelvtudományunk együttműködése számára is sok hasznos ihletés és indítás rejlik e felfogásban és e kiemelt mozzanatokban. Annak ellenére, hogy a belőlük foglalt fölismerések és megállapítások szemszögünkben gyakran csupán fél igazságok, vagy jó fölismerések elfogadhatatlan következtetései. Egyet lehet érteni például a mű interszónális beszédjellegével s történeti átélésének fontosságával. De azzal már nem, hogy ez csak magából a műből s élményszerűen történhet meg; a történeti körülmények racionális ismerete az átélést s így a megértést igen sokoldalúan segítheti elő, s így egyenesen nélkülözhetetlen. Az viszont igaz, hogy egyedül a mű művészi beszédnyelvével igazolható jelentés lehet hiteles jelentés. Az is igaz, hogy nincs a műveknek végleges értelmezése. A már ismertet valóban minden befogadó, minden kor újra és másképp ismeri föl, amihez viszont csakugyan ismerni kell az újra értelmezőnek, az új címzettnek, az új befogadónak a nyelvhez, a beszédhez való viszonyát, nyelvi és beszédállapotát. S az is igaz, hogy az irodalom mindig ontikus értelmű is, s olyan létezés-szférákat és mozzanatosokat tesz foghatóvá, amelyeket más értési eszköz nem, vagy alig tud megragadni. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy nemcsak ilyet ragad meg, illetőleg azt, hogy amint nincs ontikusság nélküli valódi művészi megragadás — magára izoláltan ontikus megragadás sincs. Az is igaz, hogy az irodalom mindenekelőtt valóban a nyelv szerkezeteinek, a beszéd szerkezeteinek lényeghordozóvá alakításán át lesz alkalmassá e feladatok vállalására, és így az értelmezőnek a beszéd szerkezetek ilyenné alakulásának minden vonatkozását ismernie kell. S az is valószínű, hogy a lényegi, az autentikus beszéd, legyen tárgy bármilyen távoli múltból való, jövőirányultságú, ha a jövő primátusának Heidegger-féle túlhangsúlyozása nem fogadható is el. A művek jövőirányultságának tényét s milyenségét beszédnyelvünk különféle lélektani vonatkozásaiban valóban meg

kell tudnunk mutatni. Azt pedig különösen fontosnak kell tartanunk, amit az igazságnak a műben való eseményszerű történéséről mond, ha az egyedi, konkrét időbeliség s a historikus elvont történetiség ellentétével nemcsak hogy egyet nem értünk, hanem ellenkezőleg: a kettőt elválaszthatatlannak, egyazon lényeg két vonatkozásának tartjuk is. Az igazság történése, eseménye kiváltképp a versre igaz, de a drámára is, s általában minden műre, amelynek befogadása időben valósul meg. S ha ez az időben megvalósulás az irodalmi s zenei művekben evidens, áttételesen a képzőművészetekre is áll.

7. A marxista nyelvtudománynak és irodalomtudománynak minden más irányzati társánál nyitottabbnak kell lennie, s mindent, ami valódi fölismerés és hasznosítható eljárás, kellő kritikai szűréssel és áthasonítással magába kell fogadnia.

Nem azért, nemcsak azért választottuk erre példának a hermeneutikai iskola néhány mozzanatát, mert ma ez talán a legélénkebben művelt irányzat, hanem azért is, mert az ember egyedi időbeliségének és egyetemes történetiségének tudata, illetőleg tudata e két mozzanatának olyan harmonikus egymásba oldása, mely a szabad individuumok szabadon választott és vállalt közösségének egyik előfeltétele, minden bizonnyal a közeljövő irodalmának nagyon is fontos kérdése lesz. S hogy az irodalom kérdésmegragadását e tekintetben (s bármi tekintetben) a kritika és irodalomtudomány értelmezni s az értelmezést hitelesen igazolni tudja, ahhoz az eddigieknél nagyobb szüksége lesz a nyelvtudomány segítségére. Ahhoz viszont, hogy a nyelvtudomány ezt a segítséget valóban megadhassa, olyan ágait az eddigieknél jobban kell kimunkálnia, amelyek — mint a nyelvélektan, nyelvészociológia, jelentéstan, szövegtan s társaik — az ismeretelméleti hangsúlyú, a bölcséleti karakterű általános nyelvészeti tudást segítik az irodalomtudományban is elő. A magyar nyelvészet tartsa meg továbbra is óvatosságát a divatos elméletekkel szemben, de egyben mutasson élénkebb érdeklődést a böl-

cseleti-esztétikai értelmű általános nyelvészeti kérdések iránt is.

8. Talán túlságosan is a kritikára helyeztük a hangsúlyt a két testvértudomány kapcsolatának történetét illetően. De Akadémiánk alapítójának szellemében véljük ezt eltűrhetőnek, hiszen az ő alapmagatartása minden művében elsősorban kritikai, s alig viselt el nehezebben valamit is, mint az önmagunkat ámitó, patetikus önmagasztalást, vonatkozott legyen az akár múltunkra, akár jelenünkre.

•

GYÖNGYÖSI KEMÉNY-EPOSZÁNAK POLITIKAI KONCEPCIÓJÁRÓL

„Önálló politikai álláspontja nincs”, hangzik az ítélet,¹ amely számtalan esztétikai kifogással társulva hozzájárul ahhoz, hogy — Toldy Ferenc szavaival élve — Gyöngyösi lassan „kisiklik a forgalomból”.² A gimnáziumi irodalom tankönyv mindössze egy, végső soron pejoratív kicsengésű mondatot szán arra a költőre, aki csaknem százötven esztendőig (török-uralomnyi idő!) meghatározó befolyással volt a magyar irodalmi közízlésre.³ Tudomásom szerint közel fél évszázada nem adtak ki Gyöngyösi-művet.⁴

Ez a mellőzés azért is tűnik igazságtalannak, mert a Gyöngyösi életművével behatóbban foglalkozók ítélete általában nem fedi a művelt vagy a tudományos közvélemény által elfogadott Gyöngyösi-képet. Különösen igaznak tűnik ez a megállapítás, ha végigtekintünk a költő politikai megnyilatkozásait értékelő véleményeken.⁵

¹ *A magyar irodalom története*. II. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 185.

² Toldy Ferenc: *Gyöngyösi István. — Irodalmi arcképek*. Kiad. Lőkös István. Bp. 1985. 40.

³ *Irodalom*. II. Tankönyv, a gimnázium II. osztálya számára. Szerk. Mész Lászlóné. Bp. 1983. 7.

⁴ Badics Ferenc kritikainak számító kiadásának utolsóként megjelent kötetét követően (Gyöngyösi István *Összes költeményei*. IV. Kiad. Badics F. Bp. 1937.) egyes antológiákban előforduló néhány strófán kívül, csak a *Murányi Venus* jelent meg *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*. Szerk. Barta János és Klaniczay Tibor. Bp. 1966. 358—449.

⁵ Vö. Agárdi Péter: *Rendiség és esztétikum*. Bp. 1972. 222—228.

Gyöngyösi „volt kuruc és labanc, kálvinista és pópista, de gondolkodásban és érzésben mindig jó magyar maradt”.⁶ Beöthy Zsolt, midőn a fönti, kissé problematikus és nem kevésbé sommás ítéletet tette (ti. hogy Gyöngyösi jó magyar), bizonyára megérezte, hogy Gyöngyösit minden „köpönyegforgatása” mellett és ellenére nem csak a mindenáron való egyéni érvényesülés méltatlan koncepciója vezérli. Megfogalmazása lényegében csak Arany János többször idézett véleményének poentírozott változata. Arany János így foglalta össze Gyöngyösi politikai arculatát:

„én ama hazafiakhoz számítom, kik, az alkotmány érdekében, reménnyel néztek az erdélyi ellenállásra, anélkül, hogy csatlakozniak a mozgalomhoz. És egy Lobkovitz—Caraffa világban mi is lehetett volna egyéb?”⁷

Ettől Arany László véleménye sem tér el lényegesen, midőn Gyöngyösi hazafiúi gondolatait méltatva ezt írja:

„Csaknem előttünk áll a higgadt gondolkozású, bölcselkedő szellemű gömöri táblabíró, aki hűséggel viseltetik a királyhoz míg lehet, óhajtja a békét, kerüli a forradalmat, kárhoztatja a pártoskodást, de az alkotmányból s nemesi jogokból sem enged. Loyalitása a változó időkkel együtt alakuláson megy át, s ez kiérzik műveiből is.”⁸

Trencsényi-Waldapfel Imre a modern kutatások számára iránymutató tanulmányában foglalkozik a kérdéssel, szerinte „alig van irodalmunknak nálánál erősebben politikai érdekeltsgű költője”; sőt, más megvilágításba helyezi a Gyöngyösi számára általában balul végződő sztereotip összehasonlítást:

⁶ Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kis-tükre*. 3. bőv. kiad. Bp. é. n. 65.

⁷ Arany János: *Gyöngyösi István*. — A. J. *Összes munkái*. V. Kiad Ráth Mór. Bp. 1884. 197.

⁸ Arany László *Összes művei*. II. Közrebocsátja Gyulai Pál. Bp. 1901. 249.

„kettejük közül nem a legnagyobb közjogi méltóságok egyikét is viselő Zrínyi, hanem a gömöri prókátor-alispán Gyöngyösi mutatkozik költészetében a politikusabb természetnek (...) politikai hitvallása együtt fejlődik, együtt alakul a XVII. századi magyarság egy jelentékeny részével, avval a leppolitikusabb réteggel, mely a német és a török túlsúly között mindig az egyensúly-helyzetet kereste”.

Ugyancsak Trencsényi-Waldapfel állapítja meg elsőként, hogy a magyar köznemesség Gyöngyösiben „tisztelhetese eszményeinek első költői kifejeződését”.⁹ Agárdi Péter számára ez a köznemessi történelmi meghatározottság az, amiből kibonthatja Gyöngyösi költői világképét, és amivel magyarázhatja a költő eltérő politikai állásfoglalásait.¹⁰ Gyöngyösi a köznemesség művelt, vállalkozó szellemű felső-magyarországi rétegéhez tartozott; paradox módon épp a „köpönyegforgatás”, a mindig az erősebb felé való sodródás az, amivel végül mindig hű maradt ehhez a réteghez, és ennek mindenkor politikai útkereséséhez. Az útkeresés némely mozzanata jól nyomon követhető, ha végigtekintünk a költő életmű főbb állomásain, kivált ha figyelmünk a három történelmi tárgyú műre, a *Murányi Venusra*, a *Porából megéledett Phoenixre*, illetve a *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságára* irányul.

A *Murányi Venus*ban, politikai szempontból, sokáig csak a lojalitás apológiáját látták, de Agárdi Péter már módosítja ezt az egyoldalú megítélést:

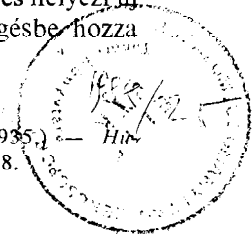
„Wesselényinek Gyöngyösi által magasztalt királyhűsége a »haza«, vagyis a nemesi-rendi osztályérdekek iránti hűségge hangszerelődik át.”¹¹

A mű politikai mondanivalóját R. Várkonyi Ágnes helyezi új megvilágításba, amikor a keletkezését összefüggésbe hozza

⁹ Trencsényi-Waldapfel Imre: *Gyöngyösi István*. (1935.) — *manizmus és nemzeti irodalom*. Bp. 1966. 153, 156–158.

¹⁰ Agárdi Péter: *I. m.*

¹¹ Uo. 43.

az 1663-tól Wesselényi (illetve Zrínyi) vezetésével meginduló mozgalommal.¹²

A három történeti tárgyú munka közül a művészileg kétségtelenül legsikerültebb Kemény-eposz keletkezésének politikai hátterét, a mű politikai mondanivalóját V. Windisch Éva vázolta fel tanulmányában.¹³ Gyöngyösi témaválasztásából, forráskezeléséből kiindulva bizonyítja, hogy a költő, kapcsolódván a Wesselényi-összeesküvéshez, igyekszik leszámolni a német segítség reményével, törökgyűlöletre és a magyarság összefogására buzdít, miközben figyelmeztet a vállalkozás veszélyeire is.

Gyöngyösi „a konformizmus és ellenzékiesség dialektikájának bonyolult képletét nyújtja”¹⁴, írta legutóbb Kibédi Varga Áron. A jelen dolgozat nem tűzhet maga elé oly nagyralátó célt, hogy ezt a bonyolult képletet fölvezolja. Célunk most a Kemény-eposz V. Windisch Éva által még nem tárgyalt (vagy éppen csak utalásszerűen érintett) politikai vonatkozásainak feltárása.

*

Nemcsak V. Windisch Éva, de a Gyöngyösivel foglalkozó irodalom jó része — Arany Jánostól egészen napjainkig — gyakorta hivatkozik arra a 31 strófára, amelyeket Gyöngyösi szándékosan kihagyott a mű 1693-as, első kiadásából, és amelyek a Kemény-eposz két XVII. századi kéziratos másolatában maradtak fenn.¹⁵ Ez a 31 strófa érezhetően külön-

¹² Vö. R. Várkonyi Ágnes: *Márssal társalkodó Murányi Venus 1664-ben*. It 1980. 77—104. és *Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban*. TörtSz 1984. 367.

¹³ V. Windisch Éva: *Gyöngyösi és a „Porából megéledett Phoenix”*. ItK 1960. 535—557.

¹⁴ Kibédi Varga Áron: *Retorika, poétika, műfajok*. It 1983. 553.

¹⁵ A kihagyott 31 strófát lásd Gyöngyösi István *Összes költeményei*. II. Kiad. Badics F. Bp. 1921. 163—168. (A Kemény-eposzból — KJ. rövidítéssel — a továbbiakban ebből a kiadásból idézek.) A kéziratos másolatokról, valamint az 1693-as és az azt követő kiadásokról lásd Uo. 359—378.

álló rész; a cselekmény, illetve a klasszikus történelmi és mitológiai események idősíkjai mellett ez az elbeszélés jelen idejében gyökeredzik, méghozzá nem a Gyöngyösinél oly gyakran előforduló „örök igazságok” általános jelenében, hanem egy konkrét politikai-társadalmi jelen időben.

Gyöngyösi először a német hadvezetést bírálja e 31 strófában – hasonlóan Zrínyi Montecuccoli-röpiratához –, majd túl az elfajzás, nála nem szokatlan, általános hangsúlyozásán, itt részletes és igen kritikus rajzot ad kora nemességéről, de a „köz vitélő rendről” is. A legutolsó gondolat, a jó vezér eszméje – ahogy V. Windisch Éva megállapítja – szintén Zrínyi röpiratára utal.¹⁶ Fontosabb párhuzam ennél, hogy a 31 strófának nagyobb része, kivált a gerincét adó jellemzés a nemesekről és a közkatonákról, több ponton megegyezik egy másik Zrínyi-mű, az *Áfium* hasonló témájú részeivel.

Ami Gyöngyösi Zrínyi-ismeretét illeti, már Badics említi, hogy Gyöngyösi olvasta a *Szigeti veszedelmet*,¹⁷ és Agárdi Péter is utal erre, érintve némely egyezést.¹⁸ A *Szigeti veszedelem* és a Kemény-eposz szoros kapcsolatával egy újabb tanulmány foglalkozik behatóan.¹⁹

Ismerhette-e, ismerte-e Gyöngyösi a kéziratban terjedő *Áfiumot*? Murány messze volt Csáktornytól, ám politikai értelemben éppen a hatvanas években egyre közelebb kerültek egymáshoz. R. Várkonyi Ágnes mutat rá, milyen politikai sürgős-forgásba került a Murányba érkező, Wesselényi nádor szolgálatába álló Gyöngyösi 1663 nyarán-őszén, és hogy ez a

¹⁶ Vö. V. Windisch Éva: *I. m.* 545. Vö. Zrínyi Miklós *Hadtudományi munkái*. Bp. 1976. 353.

¹⁷ Badics Ferenc: *Gyöngyösi István élete és költészete*. Bp. 1939. 139–140. Badics szerint Zrínyi eposza nem volt hatással Gyöngyösire.

¹⁸ Agárdi P.: *I. m.* 62–64. Legújabban Bitskey István tagadja, hogy Gyöngyösi ismerte Zrínyi eposzát. Vö. Bitskey István: *Gyöngyösi István és a magyar költői hagyomány*. Studia Litteraria 1981. 31.

¹⁹ Vö. Kovács Sándor Iván: *Gyöngyösi Kemény-eposzának Zrínyi-imitációi*. ItK Sajtó alatt.

politikai környezet miként hat már a *Murányi Venus*ban is.²⁰ Zrínyi, elsősorban hadisíkerei révén, 1663–64-re az ország legnépszerűbb személyisége lett. Ugyancsak R. Várkonyi Árnés írja, hogy a „korszak embereinek (. . .) kezük ügyében volt a *Török Áfium*, vagy merítettek abból a korabeli közös gondolati anyagból, amelynek szavait, fordulatait Zrínyi kiáltványa mentette át az elkövetkezendő századokra is”.²¹

Zrínyi népszerűségére, illetve egyes műveinek elterjedtségére itt csak egy példát említek, s ezt is csak azért, mert némi jelentőséggel bírhat a Kemény-eposz egy dolgozatomban később tárgyalt részével kapcsolatban. Teleki Mihály, Apafi Erdélyének talán legjelentősebb politikusa is Zrínyi híve volt, olvasott is tőle. Erről tanúskodik Ebeni István egy 1662 végén írt levele, amelyben egy kéréssel fordul Telekihez:

„Zrínyi uram írása felől is irtam vala Kegyelmednek, de kételkedem, nem adták meg. Kegyelmedet kérem, küldje meg nekem is, had mulassam magam vele; de jó íróval irassa le Kegyelmed.”²²

A Zrínyi-mű azonosítására nem vállalkozhatunk (talán a Montecuccoli-röpirat lehetett), mindössze egy véletlen, ám valamiképp mégis jellemző mozzanatra utalunk. A Kemény-eposz szerint a nagyszöllősi csatában hárman harcoltak Kemény János mellett: Kemény Simon, a fejedelem fia,

²⁰ R. Várkonyi Á.: *I. m.* It 1980. 77–104.

²¹ R. Várkonyi Á.: *I. m.* TörtSz 1984. 351.

²² Ebeni István levele Teleki Mihálynak, Szamos-Újvár, 1662. november 2. *Teleki Mihály levelezése*. II. Szerk. Gergely Sámuel. Bp. 1906. 431. Teleki valószínűleg késlekedett a kért írás megküldésével, mert Ebeni harmadszor sem restell írni az ügyben, amiből az is kitűnik, milyen fontosságot tulajdoníthatott Zrínyi e munkájának. Vö. Uo. Teleki igen elismerően nyilatkozik Zrínyiről egy Lónyai Annának (Kemény János özvegye) írt levelében: „Bizonyos dolog, nagy állapot adatott Zrínyi uramnak ő nagyságának (. . .) Segélje Isten az ő felsége fegyverét, ő nagyságát is; bizonynyal is hiszem, rajta el nem mulik egy felől; adna Isten bár olyan sok magyart, de félek az is hamar el ne vesszen.” Kővár, 1663. október 30. Vö. Uo. 629.

valamint a főtebb tárgyalt levélváltás két résztvevője, Teleki Mihály és Ebeni István.²³ (Teleki Mihály alakjának az eposzban elfoglalt szerepéről a továbbiakban még részletesen szó lesz.)

Annai mindenesetre bizonyos, hogy Erdélyben sem volt ismeretlen a horvát bán irodalmi működése, az pedig kétségtelen, hogy Zrínyi politikai nézeteit jól ismerték Wesselényi udvarában, s hogy az *Áfiumból* is megismerhették, szolgáljon bizonyítékként egy Wesselényi-levél részlete 1663 májusából, melyben kéri a győrieket, hogy mindegyikük „kardot, bárdot, fegyvert, fegyvert bátor szívet szerezzen s neveljen magában”.²⁴ Ez egyrészt az *Áfiumnak* számos másolatában toldalékként fennmaradt vers kezdősorával cseng össze: „Fegyvert s-bátor szívet kel annak szerezni. A ki hazáért kész harcot próbálni”.²⁵ Másrészt Zrínyi fölkiáltásával az *Áfiumban*: „Fegyver, fegyver, fegyver kívántatik”²⁶ mely fölkiáltás talán hatott az ugyanezen év őszén írt két Wesselényi-levél fölkiáltására is: „Azonban kardot kardot köss s vonj édes nemzetem”.²⁷

Gyöngyösi tehát, mint Wesselényi titkára, ismerhette, és mint az alábbi összevetésből kiderül, valóban ismerte, jól ismerte az *Áfiumot*.

Természetes, hogy ez idő tájt — és már korábban is — számos ostromozó, bíráló leírás született a nemesség tanulatlanságáról, henye életmódjáról, a katonaság fegyelmezetlenségeiről, fosztogatásairól stb., mivel ezek sajnálatosan makacs tények

²³ KJ. III/VI/99—100. 197.

²⁴ Wesselényi nádor levele Győrnek, 1663. május 22. Közli Ráth Károly. Új MMúz 1854. II. köt. 44. (Erre a levélre Hausner Gábor hívta föl a figyelmet.)

²⁵ RMKT XVII. 10. 244.

²⁶ Zrínyi Miklós *Próza művei*. Kiad. Kovács Sándor Iván és az ELTE Zrínyi-szeminárium. Bp. 1985. 214. Az *Áfiumból* a továbbiakban is ezen kiadás alapján idézek.

²⁷ Wesselényi nádor levele Győr vármegyéhez, 1663. november 3. Közli Ráth Károly. Új MMúz 1854. II. köt. 51. és Nógrád vármegyéhez. Közli Nagy Iván. TT X. 1861. 123.

voltak. A nemesség műveletlenségéről épp úgy szól Mikes Kelemen,²⁸ nyilván az *Áfium* erre vonatkozó részére is emlékezve, mint Bethlen Miklós²⁹ vagy a Zrínyit természetesen nem ismerő Kecskeméti Alexics János.³⁰ Az „öltözetbeli gögösségről” és cifraságról egyaránt szól Magyarai³¹ és Zrínyi, de Báthory Mihály református prédikátor is.³² A gondolatban tulajdonképpen egy jól körülhatárolható toposz rejtőzik — mutat rá az *Extra Hungariam non est vita* monográfiája, Tarnai Andor.³³

Gyöngyösi 31 strófájának és az *Áfium* egyik részletének egyezései azonban nem vezethetők vissza pusztán a tények egyezésére. Noha a nemességre tett megállapítások jó része itt is közhely, mégis, a 31 strófában oly sok ponton mutatható ki az *Áfiummal* való egyezés, hogy mindez nem lehet véletlen.³⁴

²⁸ Mikes Kelemen *Összes művei*. I. köt. Kiad. Hopp Lajos. Bp. 1966. 106—110. Hopp a jegyzetekben utal Mikes gondolatainak rokon vonásaira Apácai, Bethlen Miklós, Zrínyi és Rákóczi írásaiban: 551—554.

²⁹ Bethlen Miklós *Önéletrása*. I. köt. Kiad. V. Windisch É. Bp. 1955. 148—149., 165—167.

³⁰ Vö. Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 71—72.

³¹ Magyarai István: *Az országokban való sok romlásnak okairól*. Kiad. Ferenczi Zoltán. Bp. 1911. 135—136.

³² Báthory Mihály: *Hangos trombita*. Debrecen 1664. 1. (RMK I. 1010.) Idézi Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita*. Bp. 1969. 88.

³³ Tarnai A.: *I. m.* 85—92.

³⁴ Dolgozatom e részletének 1984. december 4-én elhangzott felolvasásán Klaniczay Tibor felvetette, hogy a Kemény-eposz 31 strófájának előzményei Comenius hasonló tárgyú megállapításai is lehettek, kivált ha figyelembe vesszük, hogy Gyöngyösi sárospataki tanulmányai egybe estek Comenius ott-tartózkodásának első évével. A *De cultura ingeniorum*, főképp pedig a II. Rákóczi Györgynek ajánlott *Gentis felicitas* egyes részletei (pl. a nevelés és tanítás elhanyagolása, hősi vezetőre van szükség) valóban ugyanarról elmélkednek, mint Gyöngyösi, aki nyilván olvasta is az említett műveket. Mégis, Zrínyi hatása közvetlenebb: a stilisztikai és tárgyi momentumok egyezésein kívül erre vall az azonos megközelítés, a magyar közállapotok katonai szempontú kritikája.

Néhány példa a tartalmi azonosságokra:

Zrínyi

... ülnek haszontalanul fiaink
(...) otthon atyjoknál ...

Gyöngyösi

Meghűlt szívek heve, tágas
szállást nem kér,
Akármely alacson s-csekély
helyen meg-fér

Az ifjak nem tanulnak tudományokat és vitézséget:

... az ifjú, sem hadban, sem vé-
gekben, sem idegen országokban
vitézlő mesterségeket tanulni nem
mégyen (...) senki nem tanul tu-
dományokat.

Büdös most azoknak a' Márs
oskolája.
.....
Amely kevés üdőt adnak a'
Musáknak,
Kik Isteni Aszonyi a' szép
tanulásnak.
El hagyván azokat, nem
szolgálnak Mársnak

Részegeskednek:

... az ital legnagyobb mesterség,

Bachusnakis kedves nálok tele
káldgya

Idő előtt nőülnek:

... osztám ha a husz esztendő
alig érik is el, mindenkinek fele-
ség kell,

Venus az iffiaknak, nem Pallas
daikája,
.....
..... nem szolgálnak
Mársnak,
Hanem párnás Hymen veszi
ki ki Társnak.

A nemesség egyoldalú prókátor-műveltségének és a pörös-
ködésből élőknek a bírálata. (Gyöngyösi itt a múlttal állítja
szembe a jelen állapotokat.):

az ifjú (...) vitézlő mestersége-
ket tanulni nem mégyen ugyan,
hanem vagy prókátorságot pat-
varián, nem az igazságnak szere-
tetiből penig, hanem másokat
nyomorítani kívánván tanul ...

Tör, nem pör neveli vala az
értéket
Tartott az Prokátor rövidebb
mértéket,
Nem ültek hasznára annyi
Törvényszéket.

Zrínyi a közvitézek tárgyalása után tér át a nemességre, Gyöngyösi sorrendje fordított, de a váltás módja hasonló:

Illyenek a mi közhadaink; de mi-
vel jobb ennél a nemesség?³⁵

Az nemesség dolga de marad-
gyon ebben,
Vallyom mi jó van az köz
vitézlő rendben?³⁶

A közkatonák általános jellemzése is hasonló, bár itt Gyöngyösi rövidebben ír, mégis felsorolja a Zrínyi által említett hiányosságokat: a katonák nem szoktak hozzá a jó rendtartáshoz, kocsmáznak és a községet sarcoltatják.³⁷

A tartalmi egyezéseken túl bizonyos stilisztikai jegyek is utalnak az *Áfium* hatására. Zrínyi szerint a gyorsaság „szokta annak a drága fának a gyümölcsét elérni, kit az emberek dicsősségnek hívnak”.³⁸ Gyöngyösi pedig arról ír, hogy a „dicsőség drága veteményét / Vérrel hintik”, majd végigviszi a képet: „Úgy nevelik benne annak szép reményét, / Hogy virágzásának érék nyíló fénnét”.³⁹ Mindkét kép a növényi fejlődéssel hozza kapcsolatba a dicsőséget; a két metafora — hogy stílszerűek legyünk — egy töről fakad.

Ugyanitt Zrínyi az őt állandóan izgató kérdésen elmélkedik: mi a célravezetőbb, az óvatosság vagy a merészség? „... az *kész gyorsaság* és a *gyors készség* szokta annak a drága fának gyümölcsét elérni, kit az emberek dicsősségnek hívnak (. . .) Nem vakmerőségre hívok senkit, nem *habahurjaul* kívánom az mi nemes resolutionkat, hanem *okosságnak* mértékletességével . . .”⁴⁰ Gyöngyösi, alig valamivel a 31 strófa előtt, ugyanerről gondolkodik, noha ő a problémát ellenkező oldaláról közelíti meg:

³⁵ Zrínyi: *Áfium*. 216–217.

³⁶ KJ III/IV/64–65. 163–168.

³⁷ *Áfium* 216, és KJ III/IV/64–65. 167.

³⁸ *Áfium* 214.

³⁹ KJ III/IV/64–65. 165.

⁴⁰ *Áfium* 214.

A' vigyázó elme s-elmés vigyázóság
 Győzheti ezeket, s'-az alkalmatosság,
 Töb győzödelmet hoz a' váró okosság,
 Mint az *habahurgia* vakmerő bátorság.⁴¹

Aligha lehet véletlen, hogy ugyanarról a tárgyról beszélven, ugyanaz a ritka szó és nem közönséges szójáték jusson Gyöngyösi eszébe, mint ami Zrínyinek eszébe jutott. Midőn Gyöngyösi a Kemény-eposznak ezt a részét írta, fülébe zengtek az *Áfium* sorai – ha nem feküdt éppen előtte egy másolat Zrínyi művéből.

*

Mindez nem jelenti azt, hogy Gyöngyösi pusztán automatikusan versbe öntötte volna az *Áfium* bíráló sorait anélkül, hogy akár tapasztalata, akár egyéb információja lett volna a közállapotokról. Valószínűleg máshonnan is merített, nevezetesen (hogy ismételjük R. Várkonyi Ágnes szavait) „abból a korabeli gondolati anyagból, amelynek sorait, fordulatait Zrínyi kiáltványa mentette át”.⁴²

E gondolati anyag hordozóinak körét szűkebben kell megvonnunk, nem tartozhatnak bele olyan, már említett szerzők, mint Magyarai, Apáczai, Comenius, noha valamennyien bírálják vagy a magyar társadalom elmaradottságát, vagy a nemesség életmódját. Azon munkákra, melyekről szólnunk, egyként jellemző a magyar közállapotok katonai szempontú kritikája, a bírálat bizonyos elemeinek azonossága, számos kifejezés és fordulat hasonlósága vagy egyezése. Figyelemre méltó az a tény, hogy a szerzők maguk is a Wesselényi-féle mozgalom vezetői közé tartoztak, vagy igazolhatóan kapcsolatban álltak az összeesküvés szervezőivel. Az egyes írások datálásának bizonytalansága (az ún. *Ráday-emlékiratról*, a Kemény-eposz ominózus 31 strófájáról, vagy a Petkó Zsigmondnak tulajdonított *Gondolkod-*

⁴¹ KJ III/IV/21. 158.

⁴² R. Várkonyi Á.: *I. m.* TörtSz 1984. 351.

gyál szegény magyar . . . kezdetű költeményről egyaránt csak azt tudjuk, hogy a Wesselényi-összeesküvéssel egy időben keletkezhettek) lehetetlenné teszi a különböző hatások irányának a nyomon követését, az azonban kétségtelen, hogy e művek között az *Áfium* központi helyet foglal el.

Nádasdy Ferenc országbíró *Oratio*ját olvasva is föltűnő az *Áfium* hatása, am a Nádasdy által kifejtett gondolatok egy része közelebbi rokonságot mutat Gyöngyösi 31 strófájának némely passzusával. A régi korokat főlemlegetvén így ír a nemességről:

„Az nemesség nemesül kerestetett régentén ebben az valaha dicsőségesen széjjel kiterjedett hazában; de ma pórul, kalmár módon: 36 tallér az nemességnek ára. Vérkiontás volt annak előtte, kalmár ma az nemesség ki azelőtt karddal vásárlotta az haza határit.”⁴³

Gyöngyösi hasonlóan kesereg:

Akkor böcsösb áron kele a' Nemesség,
Harmincz Tallér nem volt érette elégség,
Oh! alacson böcsre szállétott nemzetség!
Ily ócsóvá lén-é a' régi dücsösség?

Más áron füzették akkor a taxáját,
Piros vér váltotta fekete téntáját.⁴⁴

Érdekes, és Gyöngyösi nemesség-felfogására jellemző eltérés, hogy Nádasdynál 6 tallérral drágább a nemesség. Gyöngyösi ugyanis azáltal, hogy harminc tallérra szállítja le a nemesség árát, egy finom Krisztus-allúzióval éppen a nemesség eszméjét emeli piedesztálra. Ugyanitt találkozunk Gyöngyösinél a vér–tinta metaforával, amely tulajdonképpen a vérrel írás toposzához kapcsolódik. E toposzt Zrínyi alkalmazza előszeretettel, de – amint Kovács Sándor Iván utal rá – megtalálható Petkó Zsigmond *Gondolkodgyál*

⁴³ Nádasdy Ferenc: *Oratio*. Közli Veress Endre. TT 1896. 109.

⁴⁴ KJ III/IV/64–65. 166.

szegény magyar ... kezdetű versében is.⁴⁵ Természetesen Petkó is szembeállítja kora nemességét a régiekkel:

Nemessigh levele ipült jo vitézsiggel
Az czimerit kardal irtak szip piros virell
Annak pecsétit megh nyomtak hirel és nével
Sokan értek megh fizettek feyek vitellel.⁴⁶

A vers a hatvanas évek második felében keletkezhett, abban az időben, amikor Petkó Zsigmond, mint Petróczi István familiárisa, aktívan részt vesz a Wesselényi-féle szervezkedésben. Mint Petróczi és Thököly István követe többször megfordul Erdélyben Teleki Mihálynál és Bethien Miklósnál, leveleket és üzeneteket továbbít, beszámolóit Vitnyédi is türelmetlenül várja. Ilyen kapcsolatokkal nyilvánvaló, hogy mely körből meríthette gondolatait.⁴⁷

Az imént, amikor a Kemény-eposzból kimaradt részt összevetettük az *Áfiummal*, már kitértünk arra az egyezésre, mely a nemesség prókátorkodásának elítélésében mutatkozott. Zrínyi nem minden előzmény nélkül mond ítéletet a prókátorok fölött. Az *Áfium* egyik forrásának tekinthető *Síralmas Könyörgő Levél* szerzője sincs jó véleménnyel róluk,⁴⁸ de érdekesebb, hogy Zrínyi már 1648-ban így nyilatkozik egy levélben:

„Volt az előt mi nekünk sok fegiverünk, sok hadviselő emberünk, most a helet nem fér így könyvben decretumunk ketőt kellene építeni, de még az is keves, az egész ország procatorbul ál, melinek ninch

⁴⁵ Vö. Kovács Sándor Iván: *A lírikus Zrínyi*. Bp. 1985. 273–274., 431. A jegyzetekben itt egy sajtóhiba van: Zsigmond helyett János szerepel.

⁴⁶ RMKT XVII. 10. 307.

⁴⁷ Vö. RMKT XVII. 10. 714. Petkó Zsigmondról lásd még Jenei Ferenc: *Petkó Zsigmond*. ItK 1963. 592–594., és Varga Imre: *Petkó Zsigmond életéhez*. ItK 1975. 44–46.

⁴⁸ *Síralmas Könyörgő Levél*. Közli Péter Katalin: *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei*. Bp. 1973. 81.

haszna hadakozásban, hanem otthon ülve, hamis biztonságokat és apellatiokat tanulván bizonios benne, hogy meggazdagodik.”⁴⁹

(A kiemelés nem tőlem – P. A.)

Ettől Nádasdynak sem tér el a véleménye; midőn az *Oratio*-ban a nemesekről ír, ő is szükségesnek tartja megemlíteni a prókátorkodást mint a hanyatlás jelét: „Puhaság, henyeség, dobzódás dolga ifjuidnak; az erejebeli vagy procator, vagy kalmár.”⁵⁰

Amilyen egyöntetű a *Siralmas Könyörgő Levél* írójának, Zrínyinek vagy Nádasdynak elítélő véleménye a prókátorságról, olyan ellentmondásos a Gyöngyösié. A „Tör, nem pór neveli vala az értéket” kijelentésnek ellentmondani látszik Gyöngyösi, amikor az első könyvben semmi rosszat nem lát abban, hogy Lónyai Zsigmondnak „Törvény illet inkább mint fegyver kezében”,⁵¹ kivált ha meggondoljuk, hogy ez a megállapítás a szerzőre éppúgy vonatkozhatik.

Ez az ellentmondás a *Florentinában* is föllelhető, hiszen egyfelől a darab szereplői elítélő nyilatkozatokat tesznek a prókátorokról, másfelől a mű a hasznos prókátor-tulajdonságokkal rendelkező Hermias sikereiről, dicsőségéről (és persze feminin barátja iránti gyanús hűségéről) szól. Jellemző, hogy Hermias prókatori érvelése közben (Florentinát akarja meggyőzni – megzsarolni) maga is némileg elítélően szól a prókátorokról, de – gyanítjuk – ez éppen olyan szónoki fogás csak nála, mint talán Gyöngyösinél.⁵²

Úgy tűnik, hogy Gyöngyösi ebben a kérdésben általánosságban elfogadja a számára mérvadó körök lekicsinylő véleményét, és be is építi ezeket a műveibe, valójában azonban nem teszi feltétlenül magáévá mindazokat a gondolatokat,

⁴⁹ Zrínyi Miklós levele Gr. Batthyány Ádámmhoz, 1648. július 5. Közli Dr. Iványi Béla. Körmendi Füzetek 2. 1942. 174.

⁵⁰ Nádasdy F.: *I. m.* 109.

⁵¹ KJ I/1/25. 17.

⁵² Vö. Gyöngyösi: *Florentina*. Gy. I. *Összes költeményei*. I. Kiad. Badics F. Bp. 1914. 402–403.

amelyeket papírra vet. Ez a gyanú óvatosságra készítet, ha Gyöngyösi politikai nézeteiről szólunk; ezt hangsúlyozza Kibédi Varga Áron is, amikor Corneille-ről és Gyöngyösiről írva figyelmeztet:

„... az ő egyéni állásfoglalásukat el kell választani — ehhez nagyon alapos kutatásokra lenne szükség — attól a művekben is szóhoz jutó általános politikai és etikai toposzrendszerétől, amely a reneszánsztól kezdve szerte Európában kialakult: a közhely szerkezeti elv, a politikai közhelyek minden nagyobb lélegzetű, hierarchikusan magasabb rangú műben megszólalnak.”⁵³

A Kemény-eposz 31 strófája olyan betét, amelybe Gyöngyösi „beledolgozza” az *Áfium* nemességet és közvitézeket bíráló részeit, Zrínyi Montecuccoli-röpiratának egyes gondolatait, valamint annak a toposzrendszernek néhány elemét, amelyet a korban kivált a Wesselényi-féle mozgalommal valamiképp kapcsolatba hozható írásművek tartalmaztak.

Módszere némi hasonlatosságot mutat azzal a módszerrel, amelyet Péter Katalin ír le a magyar nyelvű politikai publicisztika megindulásáról szóló munkájában:

„Az irodalmi, politikai tevékenységnek meglepő, eddig ismeretlen módszerére vet fényt e három röpirat [a *Siralmas Könyörgő levél*, a *Siralmas Panasza* és a *Modus recuperandi Hungariam*] keletkezési körülményeinek a tisztázása. Nem tudunk arról, hogy szokásos lett volna a jelek szerint közkincsnek tekintett iratok átdolgozása. (. . .) Az itt vizsgált iratok elemzése nyomán szinte kollektívnek nevezhető irodalmi tevékenység képe bontakozik ki előttünk (. . .) Kézenfekvő a következtetés: tisztázni kellene, mennyire tekinthető elterjedtnek a röpiratok létrehozásának e három iratnál megfigyelhető módja. Vajon nem kell-e hasonló eljárással számolnunk más politikai iratok elemzésénél is?”⁵⁴

Mintha csak Péter Katalin kérdésére válaszolna Nádasdy (a helyzete ennél súlyosabb; a baljós nevű császári tisztviselőnek, Hochernek kell válaszolnia), amikor a kihallgatás során

⁵³ Kibédi Varga Á.: *I. m.* 552.

⁵⁴ Péter K.: *I. m.* 68.

az *Oratio* keletkezéséről vall. Noha, érthetően, igyekszik magáról elhárítani a felelősséget, mégis igaznak tűnik amit mond: „sok összeesküvőnek irata volt kezemben s az Oratiót azokból állítottam össze”.⁵⁵

Ezt a mondatot igaznak érezzük Gyöngyösi 31 strófájával kapcsolatban is.

*

A 31 strófa utóéletében az a kettősség figyelhető meg, hogy míg a Gyöngyösiről szóló irodalomban szinte mindenki hivatkozik rá, addig a különböző kiadásokból – az egy Dugonicsét kivéve – kimarad, és még Badics is a szövegtől elkülönítve, a lap alján közli az 1921-es, kritikainak számító kiadásban.⁵⁶ Ennek fő oka kétségtelenül az, hogy az első, 1693-as kiadásból is kimaradt. Gyöngyösi szándékosan hagyhatta ki, elsősorban politikai megfontolásból – a török elleni felszabadító háború idején értelmetlen és disszonáns lett volna a magyarok (és németek) harci képességeinek ilyen súlyos bírálata. Fölmerül a kérdés, vajon Gyöngyösi csak a főt említett politikai okból hagyta el a 31 strófát – és akkor az elhagyott részt a mű szerves részének kell tekintenünk –, vagy pedig a politikai indíték mellett kompozíciós szempontok is vezérelték a költőt? (Ez azt is eldöntheti, hogy egy modern *Kemény János emlékezete*-kiadásban helyet kapjon-e – főszöveggént – a kihagyott rész?)

A kompozíciós szempont jelenlétét első látásra igazolhatja az a tény, hogy ez a 31 strófás betét, mintha más szemléletet tükrözne, számos ponton ellentmondani látszik az eposz egyéb helyeinek. Ilyen ellentmondás például a németek, a magyar közvitézek és nemesség harci készségének a megítélése. A betétben elmarasztaló sorokat olvashatunk, míg a

⁵⁵ Pauler Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése*. II. 1876. 175.

⁵⁶ A Kemény-eposz kiadásairól lásd Gy. I. *Összes költeményei*. II. Kiad. Badics F. Bp. 1921. 375–378.

mindent eldöntő csata előtti jelenetben Gyöngyösi mind-annak az ellenkezőjét adja Kemény szájába, amit a 31 strófában ő leírt.⁵⁷ A németekről:

Ez a' velünk való idegen Nemzetség,
Kiket immár régen oktat a' vitézség
Nemde oltalmunkra olly bástya s'-segítség,
A' mellyhez nem térhet könnyen az ellenség?

A közvitézekekről:

A' magunk felei, ez a' szép Magyarság,
Kardgya után élő s'-próbált katonaság,
Régi erejében talán ollyan lágyaság,
Hogy mindgyárt el-nyomja azt-is a' Pogányság?

A szónoki kérdésre nyilván 'nem' a válasz. De mi van azzal a nemességgel, kikről Gyöngyösi az imént, a betét 9. strófájában ezt írta: „A' magyarokban-is nincs a' régi jó vér / Meghült szivek heve . . .”? Most viszont:

A' Nemességben-is forr az Ősi jó vér-
S'-meg melegült attúl testekben minden ér,
Őszve csapni ki-ki egy ellenséggel mér,
Segitvén Istene, bizik-is, hogy majd nyér.

Ez az ellentmondás mégsem lehet indoka a betét mellőzésének. Egyrészt mert a Kemény-eposz amúgy is tele van ellentmondásokkal, másrészt ezen ellentmondások egy része —

⁵⁷ KJ III/VI/56—58. 192. A fennmaradt csataleírások szinte egyöntetűen beszámolnak néhány epizódról (az ebédhez való készülődés, Kemény lova elbotlik, Gyulai önfeláldozása), ám Kemény beszédéről semmit sem tudnak. Vö. Bethlen János: *Rerum Transylvanicarum Libri Quatuor*. Amszterdam 1663. = *Erdély öröksége*. V. Szerk. Makkai László. Bp. 1941. 235—238., Szalárdi János *Síralmas magyar krónikája*. Kiad. Szakály Ferenc. Bp. 1980. 670—671., Rozsnyai Dávid emlékirata. = *Erdély öröksége*. VI. 84—86. Cserei Mihály ugyan idéz egy beszédet, de ezt Kucsuk basa intézi a seregéhez, vö. Cserei Mihály: *Erdély históriája*. Kiad. Bánkúti Imre. Bp. 1983. 51—54.

paradox módon — éppen a kompozíció építését segíti. A magyar vitézek és nemesek megítélésében mutatkozó ellentmondás is ilyen, egyértelműen az eposz mondanivalóját erősíti, vagyis Gyöngyösi szándékait szövegei.

Mi is ez a szándék? A Kemény-eposz nem pusztán politikai alkotás, fő mondanivalója nem politikai, még ha politikailag értelmezhető is. A mű jellemző sajátossága — írja Agárdi Péter — a „világkép »objektív« aspektusának, a *szerencse — sors — idő — változandóság* motívumának a többi Gyöngyösi-műhöz képest feltűnő sokszínűsége, fontos szerepe, s a költemény egészének hangvételét erősítő, de ugyanakkor mozgósító, felhívó erejű hatása”.⁵⁸

Az egész Kemény-eposz cselekménye nem más, mint Kemény (vagy Anna, illetve a magyarság) sorsának hol jobbra, hol rosszabbra fordulása. A mű tartalmilag két különálló részre tagolódik, az első két könyv Kemény és Anna szerelméről szól, míg a harmadik — mintha új történet kezdődne, külön invokációval és propozícióval — Kemény erdélyi hadjáratát tárgyalja. De ez a két rész tulajdonképpen csak arra szolgál, hogy két színtéren mutassa be Kemény sorsának változandóságát.

Ez a változandóság a cselekmény kisebb szakaszaira is jellemző, túl azon, hogy Gyöngyösi a Kemény-eposzban az általa szokásosnál is többször hangsúlyozza, hogy bizony a köd után nap szokott jönni és megfordítva.⁵⁹ Kemény hadjárata, az, hogy többször is megindul és többször is vissza kell vonulnia — itt a tények Gyöngyösi kezére játszanak —, ezt a változandóságot van hivatva igazolni; a reményt követi az elkeseredés, a nappalt az éj stb. Ugyanez a változandóság jellemző Kemény és Anna szerelmének esélyeire. Mikor a „lánykérőbe” küldött Décsei többszöri elutasítás után végre megérkezik Keményhez Anna kedvező válaszával, megráfálja már addig is többször reményből reménytelenségbe zuhanó

⁵⁸ Agárdi P.: *I. m.* 66.

⁵⁹ Vö. KJ I/1/51—52. 20., /I/IV/53. 46., II/1/68—69., 73. 62—63., II/VI/56. 97., III/IV/45. 161.

urát. Ez nem csak Décsei, de Gyöngyösi tréfája is, műve mondanivalójának humoros megjelenítése:

Érkezik Décsei azomban Urához;
Szomorú szint vészen titkolt újságához
Ohajt, s'-mond: Ne fárasz már többször Annához,
A' kinek a' szive fajzott kősziklához.

.....

Ennek szele Keményt kezdi halvánítani,
Eddig vett reményét kétségre szorítani,
De siet Décsei szavát megfordítani,
Ura hervat kedvét jó hirrel⁶⁰ujítani.

Miként a' verő-fény változó napokkal,
Borong néha néha darab homályokkal,
De jól el sem húnyik némelykor azokkal,
Hogy már-is fel-derül újabb világokkal:

Néki-is a' mint jött, bánattya ugy múla.⁶⁰

A világban minden változandó; Kemény nagysága — túl hősi halálán — éppen abban áll, hogy soha nem veszti el a reményt. Ez a mű egyik kulcsszava, a remény — számtalanszor előfordul, akár javul, akár romlik Kemény helyzete.

Badics egyoldalúan ítéli meg a *Porából megéledett Phoenix* címet, amikor azt csak a mű feltámasztására vonatkoztatja,⁶¹ hiszen a phoenix-metaforát Kemény többszöri „újra éledésére” is lehet érteni; egy alkalommal Gyöngyösi is így használja. Ez az igazi expozíció, az I. könyv I. részének végén:

Az Hadadi testnek szomorú torából
Gyerő Monostori Phoenix kél porából,
Melly Veléninét bús állapottyából
Vig napokra hozza, s'-gyászos siralmából.

Noha ez-is a' mint felkél mosolyodva,
Ugy el-fog enyészni megint szomorodva,
Lész ugy-is élete sok búval rakodva,
A' ködből fény, s'-abbúl megint köd fakadva.⁶²

⁶⁰ KJ I/IV/50—54. 45—46.

⁶¹ Vö. Badics F.: *I. m.* 95. és Badics F.: *Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei.* Bp. 1912. 9.

⁶² KJ I/I/51—52. 20.

Változandóság, remény, újjáéledés; ebben az összefüggésben a magyar vitézek és nemesek bírálata hasonlóképp bizakodó hangsúlyt kap, akárcsak Zrínyinél. Egykor rendelkezünk hadi erényekkel (pl. Mátyás király idejében), most ezeknek híjával vagyunk — írja Gyöngyösi a 31 strófában. Erre érkezik válaszul Kemény beszédének már idézett része.

Mivel a 31 strófa mellőzését semmilyen művészi, kompozíciós szempont sem követelte — sőt, amint láttuk, részben éppen ezt a szempontot sértette a csonkítás —, az újabb *Kemény János*-kiadásokban indokolt volna, ha az oly sokszor kimaradt rész visszakérülne eredeti helyére.

*

A politikum jelenlétét vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül Gyöngyösi betétszerű, általánosságokban mozgó elmélkedéseit, amelyek ugyan önmagukban nézve — főleg mai szemmel — meglehetősen laposak, ám a politikai környezet olyan helyzeti energiát biztosíthatott a számukra, amellyel sokszor a művek legérdekesebb részévé válhattak, legalábbis a kortárs olvasó számára bizonyosan.

V. Windisch Éva tulajdonképpen Horváth János értékelését korrigálva állapítja meg:

„Nem téveszthet meg az, hogy mondanivalóját Gyöngyösi nagy kedvvel és részletességgel elbeszélt szerelmi történetek keretében adta elő, úgy, hogy a politikai mag csak e népszerűsítő, főúri pártfogói kedvét kereső burkok lehántása után kerül napvilágra.”⁶³

A vitézség és a szerelem buktatóinak, illetve taktikai-stratégiai lehetőségeinek ovidiusi, Gyöngyösi által is hangoztatott⁶⁴ párhuzama mögött ott húzódik a szerelem és a politika buktatóinak és stratégiájának hasonlósága. R. Várkonyi Ágnes

⁶³ V. Windisch É.: *I. m.* 556., vö. Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp. 1976. 128–142.

⁶⁴ Gyöngyösi I.: *Murányi Venus*. III/4–21. Gy. I. i. m. I. 197–199.

idéz néhány részletet a *Murányi Venus*ből, amelyeket olvasva „Mintha valami konspiráció működési szabályzatát olvasnók”.⁶⁵ Számos hasonló részt találhatunk a Kemény-eposzban is. Úgy tűnik, nem kizárólag a szerelmi titoktartásra gondolt Gyöngyösi, midőn a következőket papírra vetette:

Nem jó czégért kötni titkos szándékokban,
Mert kis dolog-is nagy akadály azokban,
Fedezik a' titkot mennél okosabban,
Lészen ki-menése annál hasznosabban.

Némelynek a' száját meg-lakatoľhatni,
De más olyan eszközt viszont találhatni,
Mellyel annak zárját könnyen fel-nyithatni,
S'-az által sok jóbul sok gonoszt várhatni.⁶⁶

A Wesselényi-szervezkedés bukása új tanulságokkal jár, amelyeket Gyöngyösi – látszólag ártatlanul – az amúgy teljesen apolitikusnak tűnő *Florentinába* illeszt. (Természetesen itt is a szerelem szolgáltatja az ürügyet.)

Sok szemek 's fülök-is van a' Királyoknak,
Hosszak a' kezeik, messzére nyulhatnak,
A' titkok előttök úgy nem lappanghatnak,
Hogy végre tzigére ne légyen azoknak.⁶⁷

Hasonló módszerrel dolgozik Gyöngyösi akkor is, amikor a Kemény-eposz egy helyén a fejedelem kötelességeiről elmélkedik. Az eposzban – nyilvánvalóan politikai okokból – elhallgatja Apafi Mihály nevét és szerepét; Kemény ellen-sége itt csak a török.⁶⁸ Gyöngyösi munkája az erdélyiek megnyerésére irányult (még 1693-ban is az erdélyi Apor Istvánnak ajánlja). Az összeesküvők állandó kapcsolatban álltak Erdéllyel és Kemény egykori ellenfelével, Apafi

⁶⁵ R. Várkonyi Á.: *I. m.* It 1980. 95.

⁶⁶ KJ I/II/67–68. 29.

⁶⁷ *Florentina* 383.

⁶⁸ Vö. V. Windisch É.: *I. m.* 543–544.

Mihállyal.⁶⁹ Ezért a fejedelemről rosszat írni politikai ostobaság, jót írni pedig — tekintettel az eposz egész koncepciójára — képtelenség lett volna. Mégsem maradt ki teljesen Apafi Gyöngyösi művéből, hiszen amikor a költő Keményről szólva hosszas fejtegetésbe kezd a fejedelmek feladatairól, végül is nem tesz mást, mint a Wesselényi-féle szervezkedésben részt vevők elvárásait tolmácsolja Apafinak:

Mivel hogy a' tisztí a' Fejedelmeknek,
Hogy méltóságokat uralló Népeknek,
Ostromlási ellen minden veszélyeknek,
Oltalmi legyenek, s'-paisi ezeknek:

Ugy viselnek méltán Fejedelemséget,
Ha fegyverben vannak, s'-tesznek vitézséget,
Felül mul az minden másféle szépséget,
Ad a' fel-vett fegyver a' melly ékességet.⁷⁰

*

Midőn V. Windisch Éva föltárta a Kemény-eposz forrásait, és e forrásokat összevetette a Gyöngyösi művében előforduló eseményekkel, megállapította, hogy Gyöngyösi a Kemény erdélyi hadjáratára vonatkozó részeket Bethlen János 1663-ban megjelent *Rerum Transylvanicarum Libri Quatuor* című történeti munkájából vette. Eltéréseit Bethlen leírásától elsősorban műfaji és politikai meggondolásokkal lehet magyarázni. Gyöngyösi a Keményre rossz fényt vető részeket vagy egyszerűen kihagyja, vagy a tényeket oly módon csoportosítja, hogy azok ne legyenek terhelőek Keményre.⁷¹

Mindez azonban nem vonatkozik a nagyszöllősi csata leírására, ahol Gyöngyösi Bethlenhez képest új információkat

⁶⁹ A Wesselényi-féle mozgalom és Erdély kapcsolatáról lásd Pauler Gy.: *I. m.*, Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály*. Bp. 1972. 54–90., Benczédi László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon*. Bp. 1980. 19–23., R. Várkonyi Á.: *Erdélyi változások*. Bp. 1984. 132–139.

⁷⁰ KJ III/IV/51–52. 161.

⁷¹ Vö. V. Windisch É.: *I. m.* 537–541.

is közöl, amelyek forrásait V. Windisch Éva sem tudta megállapítani:

„a fennmaradt rövid csataleírások nem említik a nagyon valószínűen elhangzott beszédet, nem tudnak a Teleki-jelenetről, s a lóról való lezuhanástól eltekintve nem ismerik a csata részleteit sem.”⁷²

Gyöngyösi azonban nemcsak új momentumokat közöl Bethlen munkájához képest, de egy helyütt meg is másítja a Bethlen által leírt eseményeket. A változtatás tendenciája (túl a Kemény megítélésében mutatkozó eltérő koncepciók kívánta változtatásokon) egyértelműen kiderül, ha Bethlen csataleírásának egy részletét összevetjük a Gyöngyösiével:

„Mikor Kemény fejedelem seregét (...) felállította (...) egy fehér-ruhás magyarországi lovas járult hozzá és arra figyelmeztette, hogy különítse el magától a csatában az erdélyi urakat, mert azok az élete ellen törnek. Kemény hallgatott is erre, nem fontolva meg azt sem, kitől származik a hír és igaz-e. Odaküldte Teleki Mihályt, udvara egyik bizalmas emberét az erdélyi nemesekhez és megparancsolta nekik, hogy vonuljanak a német csapatok mellé, maga is tüstént odamegy. Ezek az urak (...) Engedelmeskedtek a parancsnak úgy, hogy nem is maradt más a csatában a fejedelem mellett az erdélyi urak közül, csak Ebeni István és a fejedelem fia, Kemény Simon.”⁷³

Az eposzban a fősorakozott had előtt Kemény lelkesítő beszédet mond, majd Gyöngyösi röviden ábrázolja a már régebben részletesen lefestett török sereget (valószínűleg itt is Zrínyi nyomán⁷⁴), és magasztalni kezdi Keményt — fölhasználva azt az időt, amíg a fejedelem lovat cserél. Ezután következik a már említett Teleki-jelenet: Teleki Mihály arra kéri Keményt, hogy ne vegyen részt a csatában, ne kockáztassa életét, a fejedelem azonban visszautasítja a kérést. Gyöngyösi a csatát előbb néhány strófában, többnyire álta-

⁷² Uo. 542.

⁷³ Bethlen János: *I. m.* 237. (Ford. Waczulik Margit.)

⁷⁴ Vö. Kovács S. I.: *I. m.* ItK Sajtó alatt.

lánosságokban mozogva ábrázolja, majd figyelme Keményre és a körülötte harcolókra összpontosul:

Izzad vala vérrel már Kemény szablyája,
Körülötte fia, s'-sok vitéz szolgája,
Azomban sok Török tódulván reája,
A' forgolódásban el-húll paripája.

Simon ez ideig Julusnak módgyára,
Forgolódot körüle s'-vigyázott Attyára;
De sok Pogány érvén néki-is sorára,
El-vetik, s'-alighogy nem ére torára.

Magyar Kapitány-is, az Ebeni István,
Forgóldik, egynéhány Törököt le-csapván,
De ő ellene-is feles Pogány jutván,
El-szakad Urátúl, tovább nem álhatván.

Teleki Mihálynak sem henyél szablyája,
Sebesedik tőle sok török pofája,
Pogány vér foly rajta, nincs egyéb rosdája,
De a' csapdosásban esett sok csorbája,

El-szakasztyák ezt-is édes Ura mellől,
Jút eszében, elébb mit érzet e' felől,
És azon búsulván, sir a' szive belől,
Mert láttya, a' veszély most veszi már elől.

Vala ez Keménynek igaz Achatese,
A'miképpen hive, a' szerént kedvese,⁷⁵

Ezután ír még a többek által is említett Gyulai epizódról,⁷⁶ majd Kemény elestéről – amelyről pontos tudósítás aligha állt Gyöngyösi rendelkezésére.

Ami az összevetésből első látásra is kitűnik, hogy amíg Bethlen szerint a fejedelem mellett a vezető emberek közül csak Kemény Simon és Ébeni István harcolt, addig Gyöngyösi Teleki Mihályt is a csatatérre állítja. Kemény Simonnak és Ébeni Istvánnak négy-négy sort áldoz, Telekinek tízet; a fő-

⁷⁵ KJ III/VI/97–102. 197–198.

⁷⁶ Szalárdin és Rozsnyai Dávidon kívül (lásd 57. jegyzet) említi még Kornis Gáspár, vö. *Erdély öröksége* VI. 206.

emberek közül Teleki az, akit utolsóként szakítanak el urától; egyszóval Gyöngyösi hangsúlyosabban szól róla, mint azokról, akik valóban részt vettek a harcban.

Érthető, hogy Gyöngyösi elhagyta a fehér ruhás lovas történetét, hiszen az Erdélyt célzó műben bántó dolog lett volna a megírás idején már Apafit szolgáló urakat egy Kemény elleni merénylet tervezgetésével vádolni, de megtehetette volna, hogy Telekit sem említi meg. Ám Teleki nemcsak kitüntetett szerepet visz a csatában (Gyöngyösi szerint), de Kemény Achatesének, vagyis legjobb barátjának, fegyvertársának is nevezetik. Még azt is megtudjuk, hogy mit gondol magában, miközben harcol; visszaemlékszik a már említett Teleki-jelenetre. A jelenetet szintén hiába keresnénk egyéb forrásokban, csak Gyöngyösinél található meg:

Teleki Mihálynak elmélkedésére
Gyön olly titkos érzés azomban szivére,
Hogy most menne Kemény vég veszedelmére,
Ha más ként nem visel gondot életére.

Kéri, hogy kedvesit szánja meg s'-Hazáját,
Ne várja a' Mársnak kétséges kockáját,
Bízva hiveire az harcznak próbáját,
Állyon férre maga, s'-tegye-bé szablyáját.

Nyilhat jövendőben job úttya dolgának,
Csak most mértékelést adgyon szándékának,
Ne ereszze magát vakmerő próbának.
Megjelentvén titkát, Teleki, szavának,⁷⁷

A jelenetből legalább két figyelemreméltó következtetés vonható le Telekivel kapcsolatban. Az egyik Gyöngyösi forrásaira vonatkozik. Gyöngyösi írja, hogy Teleki szivére titkos érzés jön, Teleki megérzi Kemény halálát. Ilyesmit Gyöngyösi nem szokott kitalálni, márpedig Teleki megérzésének, a dolog jellegéből következően, csak egy forrása lehet, maga Teleki. Találkozhattak személyesen is, például Teleki 1666-os murányi látogatása alkalmával, mégis valószínűbb,

⁷⁷ KJ III/VI/87–89. 196.

hogy az információt Gyöngyösi Lónyai Annán keresztül szerezte. Az eposz tanúsága szerint Gyöngyösi bepillantatható a Kemény és Lónyai Anna közt folyt levelezésbe,⁷⁸ a költő tehát igen jó kapcsolatban lehetett az özvegy fejedelemasszonnyal. Kemény erdélyi hadjárata során Lónyai Anna és Teleki Mihály felesége együtt várták Teleki tudósításait, aki valószínűleg a nagyszöllősi csata körülményeiről is beszámolt az asszonyoknak,⁷⁹ így juthatott hozzá Gyöngyösi az információhoz.

A másik következtetés, Teleki szerepének megítélése szempontjából, fontosabbnak tűnik. Azt, hogy a fentebb idézett jelenet valóban lejátszódott volna, nem tudjuk, annyi azonban bizonyos, hogy néhány évvel előbb, II. Rákóczi György és Kemény János között hasonló beszélgetés zajlott, midőn világossá vált a lengyelországi hadjárat kudarca. Ezt a beszélgetést idézi is művében Gyöngyösi.⁸⁰ A Kemény–Teleki jelenet ilyen összefüggésben nem más, mint a II. Rákóczi György–Kemény jelenet tükörképe. Ha a mű egészébe illesztjük, a jelenet mindenképpen azt sugallja, hogy a csatában elpusztult Kemény méltó utóda Teleki Mihály. (Itt persze nem feltétlenül a fejedelmi székre gondolunk.)

Ha igaz, hogy Gyöngyösi mindezt a Wesselényi-féle szervezkedés idején írja, igen jellemzőnek tarthatjuk a Teleki alakjának szentelt megkülönböztetett figyelmet. Az erdélyi fejedelem és az összeesküvők kapcsolatának egy fontos szálát éppen Teleki tartotta a kezében,⁸¹ akinek a közbenjárását már Wesselényi nádor is többször kérte, aki – mint azt már említettük – 1666 nyarán Murányba is ellátogat: „Ennek a Teleki és én járásomnak oka volt titkos követség Apafi fejedelemtől a magyar, máig is tartó, még in anno 1663. kezdett

⁷⁸ V. Windisch É.: *I. m.* 537–538.

⁷⁹ Vö. Lónyai Anna levele Teleki Mihálynak, 1662. január 12. *Teleki Mihály levelezése*. II. 233–234.

⁸⁰ KJ II/II/18–27. 65–66.

⁸¹ Trócsányi Zs.: *I. m.* 54–78.

nehéz dolgokról” írja erről az útról önéletírásában Bethlen Miklós.⁸²

Azt sem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy Gyöngyösi eredetileg Telekinek akarta ajánlani az eposzt, ez szintén magyarázná a Teleki alakjának szentelt figyelmet.

*

Végigtekintve a Kemény-eposz politikai vonatkozásain, talán élesebben rajzolódnak ki a mű és a politikai mozgalom összefüggésének vonalai, miként Gyöngyösi politikai arcképének vonásait is tisztábban láthatjuk. Nem térhettünk itt ki a kérdés valamennyi vonatkozására, mégis, meggyőződésünk, hogy a Gyöngyösi-œuvre, kivált az életmű első fele, sokkal gazdagabb politikai utalásokban, állásfoglalásokban, mint azt általában a szakirodalom megállapította.

⁸² Bethlen Miklós: *I. m.* 218. — Dolgozatomhoz R. Várkonyi Ágnes fűzött megjegyzéseket; segítő bírálatát köszönöm. Iránymutató észrevételei nyomán néhány helyen javítottam, pontosítottam a szöveget. Így is maradt azonban néhány olyan hiányosság, amelyekre R. Várkonyi Ágnes jogosan hívta fel a figyelmemet (például a Teleki — Kemény párhuzam értelmezése), de amelyeket itt, elsősorban terjedelmi okokból nem tudtam kiküszöbölni. Ezért említtem meg, hogy a témáról készül egy, a jelenleginél nagyobb terjedelmű és igényű tanulmány is.

NÉMETH S. KATALIN

„BIZONY IGAZAT ÍROK,
ÉS UGY ÍROM A MINT VOLT”

SZÉKELY LÁSZLÓ ÖNÉLETIRÁSA

XVIII. századi irodalmunk felfedezendő értékei gyakran könyvtárak mélyén vagy magángyűjteményekben rejtőznek. „Közel száz esztendeig lappangott ismeretlenül az az írott könyv, melyet mint történeti és irodalmi régiségek után való puhatolódzásaim egyik becses zsákmányát, a szerencsés lelő örömeivel kívánok e helyen történelmünk és irodalmunk művelői és barátai előtt bemutatni” — lelkesedett Király Pál 1887-ben a *Gróf Székely László életét* tárgyaló tanulmányában.¹ A kézirat körül azonban majd’ száz évig csend volt. Megemlítették ugyan egy Bethlen Katáról szóló és egy műfaj történeti dolgozatban,² de az eredeti forrást és szövegkörnyezetet senki nem vizsgálta meg. Nem is tehette, hiszen a kéziratról még a Székely László zenei érdeklődéséről beszámoló zenetörténész is azt kénytelen megállapítani, hogy hozzáférhetetlen.³ Magántulajdonban őrzése eredményezte, hogy a múlt századi híradások óta nem jelent meg róla értékelés,⁴ és az is észrevétlen maradt, hogy a kézirat 1972-

¹ Királyi Pál: *Gróf Székely László élete*. Budapesti Szemle, 1887. 128. köt. 224—258.: Uő: *Udvari szokások Mária Terézia idejében*. Vasárnapi Újság, 1887. 385—386., 414—415., 566., 582—583.

² Sükösd Mihály: *Bethlen Kata*. = S. M.: *A paradicsom kapuja*. Tanulmányok. Bp. 1983. 49. — Ugyancsak Király Pál közleménye alapján idézi: Gyenis Vilmos: *Emlékirat és anekdota*. ItK, 1970. 314.

³ Benkő András: *Székely László kótáskönyve*. = *Zenetudományi tanulmányok*. Bp. 1957. 345—406.

⁴ Nem említi meg Székely önéletírását a műfajt áttekintő Kemény Katalin és Máté Károly sem, valamint hiába keresnénk az elméleti megállapításokban gazdag, ám a régi magyar irodalmat mostohán kezelő Szávai János kötetében is: K. K.: *Erdélyi emlékirók*. Cluj-

ben az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába került és gondos restaurálás után felfedezésre várt.⁵

De ki is ez a Székely László, akinek munkájáról, életéről szólva még a mindentudó Szinnyi is bizonytalanságban hagyja olvasóját.⁶ Családjának több generációjáról tudunk, és nem csupán az önéletírásból. Nagyapja, id. Székely László tizennégy éves korában szegény árvaként került Erdélybe, ahol nagy karrier várt rá, főpostamester, főispán és más méltóságok viselője lett.⁷ Politikai szerepének kortársi megítéléséről később lesz még szó. Az apa, Székely Ádám lakodalmának külön fejezetet szentelt Apor Péter „az ilyen raritásokban gyönyörködő maradváinknak” örömére.⁸ Székely László a harmadik, Rhédei Katával kötött házasságból született, és apja korai halála után (1730) hamarosan árvaságra is maradt. Visszaemlékezésében nemcsak apja műveltségét emeli ki, hanem a közhivataloktól való idegenkedését is, amelyben példaképnek tekintette. Eszerint Székely Ádám

„igen hatalmas, Deák, Olvasott, Tanult, mindenek előtt az Hazában kedvességet talált, és azért az Ország Rendeitől egy néhány Tisztsegekre Candidáltatott, de utánna telljes Életébenn nem járt, a Világtól

Kolozsvár, 1932.: M. K.: *A magyar önéletírás kezdetei. (1585—1750).* Minerva, 1926. 120—166.: Sz. J.: *Az önéletírás.* Bp. 1978.

⁵ Quart. Hung. 4312.

⁶ Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái.* Bp. 1891—1914. XIII. 597. — Az erdélyi családokat számba vevő Kővári László nem is tud róla, csupán öccséről, Ádámról, hibás halálozási évszámmal: K. L.: *Erdély nevezetesebb családai.* Kolozsvár, 1854. 227—228.

⁷ Lakodalmi hintójáról megemlékezik a régi dicsőséget emlegető Apor Péter is: A. P.: *Metamorphosis Transylvaniae.* (Előszó és jegyz. Kacziány László.) Bukarest, 1978. 62—63.

⁸ Apor Péter: *I. m.* 114—122. — Az esküvő alkalmából bemutatott egy Mátyás királyról szóló iskoladrámát, amelyben Mikes Kelemen is szerepelt: Prónai Antal: *Mikes Kelemen, mint actor.* = Századok, 1909. 46—51.: Hopp Lajos: *Rákóczi és Mikes a törökországi emigráció előtt.* = *Rákóczi-tanulmányok.* Szerk. Hopp Lajos, Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1980. 420.

magát el vont, Istenfélő, Kegjes, Adakozó, igen Barátságos, Nyájas, Szelíd, Drága Úri Ember” volt. (17.)⁹

Székely László öccse, Ádám Locke-fordítása révén sokkal ismertebb, munkáját irodalom- és pedagógiatörténészek egyaránt számon tartják, jóllehet a bibliográfiai kézikönyvben nem fordul elő a neve.¹⁰ A család ismerete azért is fontos, mert Székely származásáról, felmenőiről hosszan értekezik, vitatkozva a kortárs véleményekkel, ugyanakkor ez a kapcsolat köti Erdély főnemesi családjaihoz, teremti meg az élet-történetet keretező közéleti háttérét.

Székely László 1716. szeptember 4-én született Alamoron, bár születési helyét illetően ő maga is bizonytalanságban volt, nem találván rá vonatkozó feljegyzést a családi iratokban. Tanulmányait a nagyenyedi kollégiumban kezdte meg, ahol 1723 és 1727 között elvégezte „a clasisokat a Poësisig”. Ezután öccsével együtt két évre Nagyszebenbe küldik, hogy németül tanuljon. Nyelvtudásának nagy hasznát veszi majd a bécsi udvarnál tett látogatásakor. Visszakerülve Nagyenyedre, a grammatikától „repetálja” az osztályokat, és 1733. évi végzése után is ott marad 3 évig mint publicus. Nevét a nagyenyedi kollégium diákjainak névsorában nem találtuk, mert az anyakönyvek csak a felsőbb éves alumnusok, azaz bentlakó ösztöndíjasok neveit tartalmazzák. „A városi

⁹ Székely László helyesírási sajátága, hogy minden magánhangzóra hosszú ékezetet tesz. Ugyanígy írt Kónyi János (1774) és Gvadányi János (1789) is. Ld. Benkő Loránd: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás első szakaszában*. Bp. 1960. 116–120. — A könnyebb olvasás érdekében az indokolatlan ékezeteket elhagytuk, de a szöveget betűhíven közöljük. A zárójelbe tett lapszám a kézirat eredeti számozására utal.

¹⁰ Tarnai Andor: *Az udvari és nemesi rokokó kultúra = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 510., 512. — Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Bp. 1981. 615. — A naplóíró-utazó Teleki Józseffel való kapcsolatáról: F. Csanak Dóra: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és felvilágosult gondolkodó*. Bp. 1983. 66–67., 311., 313., 334., 337.

polgároknál szállást tartó vagy saját háztartást vivő jómódú ún. publicusok neve a XIX. század elejéig csak elvétve bukkan fel a matrikulák lapjain”.¹¹ Ugyanakkor három idősebb diák is szerepel a nagyenyedi anyakönyvben, mint a gróf Székely fiúk nevelője: Turóczi István, Fogarasi György és Lisznyai Incze Sámuel.¹² Közülük Turóczit, aki később a gazdaság ügyeit is intézte, mint praeceptorát gyakran emlegeti az önéletírás is. Székely László külföldi iskoláztatása csak szülei tervében szerepelt, miután 1730-ban árván maradt, kénytelen volt elfogadni a gyámja nyújtotta sanyarúbb életfeltételeket. Önellósodásra, birtokának átvételére és irányítására csak húszéves korában került sor.

Székely László kétszer házasodott, 1742-ben Bánffy Katát,¹³ majd az ő halála után 1749-ben Thoroczky Zsuzsannát vette feleségül. Házasságaiból három gyermeke származott, de még kisgyermek korukban elvesztette őket.

Életének nagy eseménye három hónapos utazása 1743–44 fordulóján, amelynek célja a bécsi udvarnál tett bemutatkozó látogatás volt. Ettől eltekintve csak kisebb hivatalok viselése, az országgyűlések tették színesebbé napjait, ám nyilvánosság előtti szereplése olyan jelentéktelen lehetett, hogy Rettegi György, aki pedig részletesen foglalkozik magánéletével is, erről nem tud.

„Maga jól tanult, sok szép virtusokkal bíró derék ember volt, nekem is igen jó uram, de soha promotio után nem járt, nem is viselt semmiféle hivatalt”

— írja Rettegi Székely halálakor.¹⁴ A halál 1772. január 28-án

¹¹ Jakó Zsigmond—Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1682—1848*. Bukarest, 1979. 43.

¹² Jakó Zs.—Juhász I.: *I. m.* 139., 140., 145.

¹³ Székely László és Bánffy Kata lakodalmi kártájáról: Herepei János: *Egyleveles kárták a Farkas utcai templomban és kollégiumban*. — *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. Szerk. Keserű Bálint. Bp. — Szeged, 1971. 222.

¹⁴ Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok. 1718—1784*. Sajtó alá rend. és bev. Jakó Zsigmond. Bukarest, 1970. 269. — Rettegi

következett be, a kortárs krónikás szerint meglehetősen gyanús körülmények között.

„Gr. Székely László úr megholt Szebenben, még pedig bizonyosan beszélik, hogy a felesége étette meg, mivel úgymint ma nagy tractament, vagy amint most mondják, bál volt a szállásán, sok különbözőféle emberek voltak nála ebéden, másnap megholt szörnyű gyomorrágás után, melyet azelőtt is próbált volt, de most észre nem vette nyavalyáját. Úgy beszélik, hogy a felesége valami gárdistával egybenschürte a levet (mert járnak le idehaza engedelemmel büszkélkedni s magokat mutogatni) s annak tanácsából még egyszer kávéban, vadászat közben megétette volt, de akkor észrevéven, hirtelen curával eleit vette”.¹⁵

A mérgezést Rettegi is szóbeszéd alapján örökíti meg, a visszaemlékezését jegyzetekkel ellátó Jakó Zsigmond ilyen irányú vizsgálódásai sem jártak eredménnyel.

„Hihetőleg csak az asszony kikapóssága nyomán támadt mende-monda — írja Jakó —, mert a mérgezés sem az asszony naplójával, sem egyéb adatokkal egyelőre nem volt igazolható.”¹⁶

Mielőtt a Székely László élettörténetét megrajzoló kéziratot szemügyre vennénk, vessünk egy pillantást szerzőnk más eléggé irodalmi munkásságára. Király Pál idézett tanulmányában beszámol egy saját tulajdonú kéziratról, amelynek címe: *A Tseh Országi Ecclesiáknak Üldöztetésének Még az ó Kereszténységre való térésének első kezdetitől fogva való Históriaja. Az az: 894-dik Esztendőitől fogva 1632-dik Eszten-*

Székely halálát illetően téves dátumot közöl (108.), majd 1768-as feljegyzésében helyesbíti a korábbi adatot (214.)

¹⁵ Rettegi Gy.: *I. m.* 269.

¹⁶ Székely házasságának konfliktusairól: Rettegi Gy.: *I. m.* 163—164. Jakó Zsigmond idézett megjegyzése uo. Ehhez csupán annyi kiegészítés kívánczik: nem valószínű, hogy a méregkeverő tettékn megörökítését naplójára bízta volna. Ugyanakkor Székely is beszámol arról, hogy rosszakaróik mérgezési szándék körüli pletykával akarták házasságát feldúltni. (638—639.)

dőig esett dolgoknak írása, ekkor uralkodván Austriai második Ferdinandus, Melyben Előadattatnak olljátén Politicai titkok, tanátskozások, mesterségek, melljek eddig az ideig hallatlanok voltak, sőt nem is hallattattak, Úgy szintén az jelen való hadakozásoknak igaz okai, és azoknak irtoztatatos ítéletei le irattatnak. Kettős mutató táblával most nyomtattatott ki leg elsőben 1648. Esztendőben. Melljet is Született Nyelvére, Édes Nemzetének ez mostoha időkbén Istenhez és Apostoli Szent Vallásához való buzgó szeretetinek, és álhatatosságának fel indításra kezdett fordítani ekképpen Boros Jenői Groff Székely László. Sok viszontagságokkal küszködő napjainak száma között 1747. Esztendőben. „4-edr. 564 lap: elől öt számozatlan levél s végül hatvanhárom számozott lapra terjedő név- és tárgymutató”.¹⁷

Sajnálatos, hogy e kiadásra szánt kéziratot nem ismerjük, és Király is csupán röviden jellemzi:

„a fordítás nyelve igen jeles és oly tiszta magyarságú, hogy még latinosságok is csak elvétele fordulnak elő benne.”¹⁸

Az viszont kevésbé érthető, hogy az életének minden apró eseményéről beszámoló Székely miért nem említi meg a névtelenül megjelent, ám Comeniusnak tulajdonított mű fordítását az önéletírásban. Ha ezt azzal magyarázzuk, hogy „mint bevezetéséből látható, a tiltott könyvek közé tartozott”, akkor a protestáns kézirat lefordítása valóban jól beleillett Székely reformátusságát hangoztató és védelmező gondolatvilágába, ugyanakkor feltétlen törvény- és tekintélytisztelete megkérdőjelezheti egy üldözött munka lefordítását.¹⁹

Hozzáférhető eredeti kézirat híján csak Jakó Zsigmond kiváló könyvtörténeti tanulmányára támaszkodhatunk, a-

¹⁷ Király P.: *Székely László élete*. 228—229. A kézirat jelenlegi lelőhelyéről nem tudunk.

¹⁸ Király P.: *I. m.* 229.

¹⁹ A csehországi eretnekek történetének lényegesen rövidebb kézírata: Csider Imre: *Rövid históriája a csehországi evangelica reformata ecclesianak . . . 894—1634-ig*. 1765. Ráday Könyvtár, K-1. 533.

melyben *A székelyudvarhelyi tudományos könyvtár történetét* dolgozza fel.²⁰ Székely könyvgyűjteményével együtt, amelyre később térünk ki, részben ide kerültek saját kéziratai is, amelyek fordító tevékenységét dokumentálják.

Jakó Zsigmond a gyűjtemény 354. sz. darabjaként megtalálta azt a kéziratot, amely Petrarca: *A Jó Szerentsének és a Szerentsétlenségnek orvosságairól* szóló filozófiai művének fordítása. Jakó megállapítása szerint a kéziratot „1813-ban az ő [Székely] megnevezése nélkül Debrecenben ki is nyomtatták”.²¹ Az itt megjelölt kéziratot sajnos nem láthattuk, viszont Székely László önéletírásának bevezetője tartalmaz mintegy 10 oldalnyi Petrarca-fordítást és magyarázatot, amelyet összevetettünk az idézett debreceni kiadással, ám a két szöveg eltérőnek bizonyult. Székely a dialógusból csak az Okosság mondatait idézi, lényegesen kibővítve, értelmezve a petrarcai gondolatokat. Kérdés, hogy az önéletírásba illesztett Petrarca-szöveg azonos-e a székelyudvarhelyen található kézirat megfelelő részével? Amennyiben igen, akkor valóban friss fordítói élmény hatására került az önéletírás lapjaira a Petrarca-szövegrész. Jakó Zsigmond ugyanis a teljes mű ismeretében azt állapította meg, hogy Petrarca munkájának lefordítása 1760–1762 között keletkezett, az önéletírást pedig 1763-ban kezdte papírra vetni szerzője. Ma már megállapíthatatlan, hogy milyen Petrarca-kiadás alapján készült Székely fordítása, hiszen a számos külföldi megjelenés mellett idehaza is hozzáférhető volt Rajcsányi György négy szemelvényes Petrarcája (1700, 1706, 1707, 1718), és két teljes kiadás 1756-ból (Buda) és 1758-ból (Eger). Petrarca iránti érdeklődésével Székely ahhoz a XVIII. század közepén megélénkült sztoikus áramlathoz kapcsolódik, amely a hu-

²⁰ Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976. 219–251.

²¹ Jakó Zs.: *I. m.* 229.

manista ideák platonista-sztoikus interpretációját élteti tovább.²²

Székely László földrajzi érdeklődését mutatja, hogy Petrarca-fordításával egy időben egy geográfiai munka fordításán is dolgozott. Johann Hübner (1668–1731), hamburgi professzor számos kiadást megért nagy és kedvelt földrajzi művének *Magyar Geographia* címen lefordított első kötetével 1762-ben készült el.²³ A három nagy terjedelmű fordítás mellett azonban a fő mű, az önéletírás érdemli meg a fokozott figyelmet.

Székely László élettörténetét egy negyedrért alakú, 1007 lapot számláló kézirat tartalmazza, amely eredeti bőrkötésben maradt az utókorra. Szerzőnk kezéből a 881. lapon ütötte ki a tollat a halál, ahonnan második felesége, Thoroczky Zsuzsanna folytatta a bejegyzéseket, majd az ő halála után Kis Zsigmond, a család praefectusának kézírása következik.²⁴ A kéziratnak szerzője által adott címe: *Gróff Székely László Élete: Az az: Eredetének, Eleinek, Születtetésének, Neveltetésének, Iffjúságának, s ez idők alatt lött Világi Viszontagságainak le Írása. Melljet kezdett Irni Életének 47-dik Esztendjébenn, 1763. Esztendjébenn Juniusnak 6-dik Napján, Alamori maga Lakó Házánál.* Székely László önéletrajzának megszerkesztésekor tudatosan könyvet készült írni, ellentétben például Bethlen Katával, akinek szétszórt kéziratlapjai könyvvé szerkesztésében feltehetően nagy szerepe volt a

²² Az említett kiadásokról és a kor Petrarca-ismeretéről: Turóczi-Trostler József: *Keresztény Seneca. Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből.* = T. T. J.: *Magyar irodalom – világirodalom.* Bp. 1961. II. 207–211.

²³ Jakó Zs.: *I. m.* 229. A kötet a gyűjtemény 353. sz. darabja. A Hübner-féle földrajz magyarországi hatásáról, átdolgozásairól: Csinnády Gerő: *Földrajzi tankönyvirodalmunk a XVIII. században.* = *Pedagógiai Szemle*, 1959. 1033–1043. A tanulmány Székely fordítását nem említi.

²⁴ Kis Zsigmond nem nevezi meg magát, személyére a kézirat tartalmából következtet Király Pál: *I. m.* 255–257.

tudós Bod Péternek.²⁵ Az előre megtervezett könyvformára utal a címlap versóján elhelyezett *ex libris* is, amely belekerült Székely ma még ismeretlen összetételű könyvtárának kötetibe is. A származása miatt sok kellemetlenséget eltűrő szerző szükségét érezte annak, hogy az utókor számára minden könyvében megörökítse címerét, rangját:

„Azután Énis hogj az következendő aetas meg lássa ki lettem légyen: Könjveimbe Czimeremet kinjomtattam Symbolumomat Spes Confisa Deo, nunquam Confusa recedit feltettem és illj Inscriptiotis tettem fel: Ladislaus Comes Székely de Boros-Jenő et Szamolykeszi, Sacratissimae Caesareo Regiae Apostolicae Majest: Dominae Dominae Mariae Theresiae Festivo Augustissimae Domus Austriae Josephi nimirum Coronae Principis in Regem Romanorum Majestatis Regiae ipso Coronationis die Resolutus Camerarius Actualis. Anno D. 1764. aetat: vero 48”. (810.)

Az önéletírás előljáró beszédét is a Kegyes Olvasóhoz címezi, elárulva benne, hogy tanulságképpen, intő szándékkal veti papírra élete történetét. A filozofikus elmélkedést tartalmazó előszó szinte teljesen független az utána következő, cselekményes, köznapi eseményeket megörökítő beszámolótól. Nyilvánvaló, hogy a nem túlságosan művelt és írói gyakorlattal sem rendelkező Székely itt más önéletírók példáját követi, valószínű Bethlen Miklósét, akinek munkáját jól ismerte, hiszen később is hivatkozik rá. Ugyanakkor írói tehetségük eltérő színvonalát is mutatja, hogy míg Bethlen filozófiai előszava „elválaszthatatlan egységet alkot a következő fejezetekkel”²⁶, a köznapiság szintjére ereszkedett Szé-

²⁵ Markos András: *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*. Református Szemle, 1969. 339–357.: Uő: *Árva Bethlen Kata Vallástétele és Önéletírásának kiadatlan töredékei*. ItK, 1970. 67–75. — A kihúzások, javítások nélküli, egyenletesen szép írás is feltételezi, hogy az utókorra gondolva készült a visszaemlékezés, nemcsak mint történet, hanem mint tudatosan formált könyv is. Vö. ugyanerről Juhász István bevezetőjét Fogarasi Sámuel önéletírásához: *Fogarasi Sámuel: Marosvásárhely és Göttinga. (1770–1799.)* Bev. és jegyz. Juhász István. Bukarest, 1974. 56.

²⁶ Tolnai Gábor: *Bethlen Miklós.* = T. G.: *Fejedelmi Erdély*. Bp. 1984. 118–119.

kelynél viszont nincs meg az összefüggés. Az előljáró beszéd alaptétele: az élet szüntelen harc és küzdelem. Bizonyító anyaga természetesen a Biblia (Prédikátor könyve 1.2.), majd Heraclitus-, Ovidius-, Seneca-idézetek sorakoznak. A harc illusztrálására az általánostól az egyén felé közelítés logikáját követve példákat hoz a természeti jelenségek, állatok, növények életéből. A létért folytatott küzdelem következő állomása a társadalom, ahol az ember és ember, szülők és fiak, házastársak, testvérek szüntelen harcára hivatkozik. Az emberi kapcsolatrendszerben a barátság, az egyetértés, a békeséges egymás mellett élés is küzdelmek árán alakul ki. Sorra veszi az általa jelentősnek tartott foglalkozásokat, pl. a prókátor harcát ügyeiért vagy az orvos küzdelmét a betegség ellen. Ezután jut el az önvizsgálatig, a belső lelki válságok jelentőségéig:

„Melj nagy az belső háborgás is, még pedig nem csak más ellen, hanem a maga neme ellenis, nem csak más különös szeméj ellen, hanem tulajdon maga ellenis”. (4.)

Fejtegetésének célja, hogy a külvilág, az embertől független természet, az emberi kapcsolatok és a „belső háborgás” el-
lentéteinek felvillantásával önvizsgálatra szólítsa fel az olvasót, ehhez pedig jó példának, megszívlelendő tanulságokkal járó olvasmánynak ítéli saját élettörténetét:

„Kegyes Olvasó! a kinek ezután kezedenb akad ez Irás, emlékezzél meg Sorsodról, ha most nints is, de mig élsz még néked is lehet részed illjenekben, vagj hasonlókban, mert Ember vagj Teis”. (14.)

Az önéletírás címében megelőlegezett sorrendet követve Székely először „eredetéről” szól, némileg csatlakozva még az előljáró beszéd elvontabb gondolkodásmódjához. Bibliai citátumokkal igazolja, hogy minden ember Ádámtól vett eredetet. A „közöséges eredet”-től megkülönbözteti a „különös eredetet”, amely az egyes nemzetekhez tartozást jelenti. Büszkén vallja magát magyarnak, s a nemzeti öntudatot

honfitársai tulajdonságának is tartja, szembeállítva más népekkel:

„Tsuda dolog, más Nemzetek ha azt mondják, Te Német, Te ez, s vagy amaz Nemzet, Ortázásnak tartja, s haragszik érette, — mond a Magyaroknak, Te Magyar, egy sem vészi rossz néven, s meg sem tagadja, hogj nem az”. (17.)

Nagy szerepet szán az önéletírásban „eleinek”, a felmenő ősöknek.

A származás véletlenségéről és a szerencsés születésről elmélkedve jut el végre saját életének kezdetéig. A XVIII. századi önéletírók jellemzője, hogy a gyermekkori eseményeket rendkívül röviden tárgyalják, a belső fejlődésrajz megörökítése csak az ifjúkorral kezdődik.²⁷ Székely alig mond valamit gyermekkoráról, csak szülei jóságáról, a gondos, tisztességes nevelésről emlékezik meg, csupán azt sajnálja, hogy

„szándékokban volt szegénj szüleimnek, hogj Felső Országokra Aca-demiákra felkülgjenek, de attól elmaradék szüleim halálokkal”. (83.)

Az árvaságra jutott Székely fiúk szigorú gyámot kaptak, nagybátyjuk, Jósika Dániel személyében. Valószínű mégis, hogy a szigorú bánásmód következményeit szerzőnk eltulozza, mert a jelentős örökség várományosait a legridegebb gyám sem tarthatta olyan szegény sorban, amelyről Székely beszámol:

„Köntözésem is tsak úgy volt, sokszor künn volt a Lábam a Csizmából, rongjos, szakadozott köntösbe jártam gyakran”. (90.)

Székely ifjúkorának utólagos ártértékelése azért is feltűnő, mert idős korában helyesli a szigorúságot és megrovóan nyilatkozik az ifjúság erkölcsi állapotáról. Amikor kiszabadul

²⁷ Ld. Niggel, Günter: *Geschichte der deutschen Autobiographie im 18. Jahrhundert. Theoretische Grundlegung und literarische Entfaltung*. Stuttgart, 1977. 6–14.

a gyámkodás kötelékeiből, bele is veti magát a fiatalkori szórakozási lehetőségekbe.

„Az Én Iffjui Elmém a Világon kapván, Tántz Vadászat, és mindenféle mulatság volt az Objectumom, az Könjv nem kellett, az Írást resteltem, egj szóval bolondoskodtam Énis, sem Oeconomia, sem Jóság dolga injemre nem fért”. (135.)

A hirtelen megkapott szabadság aztán megbosszulta magát, gazdasága széthullott, volt praeceptora, Turóczi István, aki a birtok ügyeit intézte, becsapta: testvérével, Ádámmal az örökség miatt romlott meg kapcsolata. Székely Lászlónak valóban saját kárán és tapasztalatai alapján kellett megtanulnia a birtokvezetés, gazdálkodás és a főúri társasélet összehangolását.

Székely László elbeszélő módjának váltása az ifjúkor eseményeinél következik be. Korábban egyértelmű a célzatosság, családja múltjának, saját származásának igazolása. Emlékei nem lévén, nem az események friss nyomon követésével, hanem a múlt adatainak felemlegetésével, kortárs vélemények cáfolásával igyekszik célját elérni. Tanulmányairól nincs érdemleges mondanivalója, a nagyhírű enyedi kollégiumot két mondattal elintézi, tanáraitól, diáktársairól nem szól, önmagáról is csak annyit, hogy „serény, könnyen tanuló Elmével” állta ki a próbákat. A kancellárián töltött idő sem hagyott mély nyomot benne, egy szóval sem említi, hogy éveken át mi volt a feladata. Később azonban mintha anyagi önállósulásával szellemi önállósulása is együtt járna. Túlzás lenne azt mondani, hogy kinyílik a szeme a világra, de a személyesen átélt események élményszerű beszámolója jelentősen megemeli önéletírásának színvonalát.

Az ifjú Székely részt vett vadászatokon, „benn flankírozott” a szebeni diétán, ellátogatott a rokoni főrangú házakhoz, meghívásokat kapott a férjhez menendő lányok családjaihoz. Minderről élénken, szinte az élmény egyidejű frissességével számol be. Apró történetei, kellően kihegyezett csattanóval az asztal melletti anekdotázás hangulatát köz-

vetítik. A női nemmel való találkozása, a megházasítására irányuló törekvések, majd házassági szándéka jó alkalmat ad arra, hogy ne csak a vele történt eseményeket, hanem belső háborgásait, kétségeit is papírra vesse. Hosszú ideig ellenállva minden házassági kísérletnek, büszkén vallja, hogy méltatlan kapcsolatba nem keveredett, be nem tartott ígéretet nem tett senkinek.

„Igaz dolog hogy az Iffju előre nem mindent lát jól el és az heves indulat az Ratióra nem sokat szokott hajtani, de az én istenemnek elég hálákat nem tudok csak azért is adni, hogj iffjan bizonyj kénjen és sok szemtölis kedveltetett fejem sokaknak példajok szerint motsokba magát nem keverte, sem senkit házassági reménsséggel nem biztattam, sőt bátor szerettem-is a személljét valakinek, de ha már házasság gyanut tapasztaltam, futottam onnét: Istennek hála contractusra nem mentem.” (155.)

A házassággal szemben támasztott ellenérzései megörökítésekor nem nélkülözi a humort sem. Amikor híre terjedt, hogy a jószándékú rokonok meg akarják házasítani, minden eszközzel tiltakozott ellene. „Még csak cselédeimnél sem engedtem meg hogy gyűrű légjen.” (161.) Közelgő házassága elől azonban nem tudott kitérni. Nagy jelentőséget tulajdonítva az álmoknak és a szimbolikus cselekedeteknek, s házassági szándékát bevezetendő sorra leírja saját, majd apja — elbeszélésből ismert — házasságot jelentő álmait.

A Bánffy Katával való megismerkedés, hosszú jegyességük története az események mellett belső bizonytalanságát is tükrözi.

„A félelem, rettegés (ne hogj a személljt más kapja el) szerelem kedvesség (hogj miképpen lehessen a Mademoselnak legjobban influálni) Iffjuság, hevesség (melj türhetetlen szokott lenni, az illj személljnek minél hamarébb lehető megnerésébe) ezek mondom bennem egj személljbe melj nagj Operatiókat tehattenek légjen, és tettenekis akárki meg ítélheti”. (179.)

Nemcsak mátkasága, hanem a lakodalmi előkészületek, maga a többnapos vendégség számos néprajzi jellegű érdekes-

séget szolgáltat. Apor Péter a régi magyar szokások dicséretének illusztrálásául, a kívülálló szemével számolt be Székely Ádám 1702-es lakodalmáról. Részletességben, érzékletes leírásban szerzőnk sem marad el mögötte, saját lakodalma lévén azonban még a személyes büszkeség is átfűti sorait. Az öltözetek, a jegyajándék, a nászmenet, az étkezési szertartás részletes leírásakor minden bekezdést azzal indít, hogy „a régi magyar Módi” szerint rendezték meg az esküvőt.²⁸ Ennek kiemelését azért is szükségesnek érzi, mert

„ezen Lakodalom után hasonló nem volt még eddig, talán nem is leszen, mert igen Németesen Városonként kezdték tsinálni a Lakodalmakat már”. (221.)

A régi magyar szokáshoz tartozó, lakodalmat megelőző koszorúfuttatás szemléletes leírása pedig néprajzkutatók érdeklődésére is számot tarthat.²⁹ Ugyanilyen értékkel bír a jegykendők, tányérok feliratainak lemásolása, a menyasszony kikérésének szövege. A feliratok, szövegek tudatos átmentésében Székely ismét az utókorra gondol, ha minden elveszne is, itt maradjon emlék róla. Ezzel a szándékkal másolja bele verseit is az élettörténet prózájába.

²⁸ Kosáry Domokos is figyelemre méltónak tartja, hogy az olasz és német rokokó dallamokat gyűjtő Székely László „1742-ben régi módra, trombitával rendezi esküvőjét”. — K. D.: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 211–213. — A zenei érdeklődésről tanúszkodó megállapításokat kiegészíthetjük azzal, hogy önéletírása szerint Székely honosította meg Erdélyben a „Halotti Harmonicus Cántus”, azaz a temetési kórusok szokását (540.) Az énekkarral való „harmóniás” temetés Sárospatakon 1728-tól volt szokásban, Erdélyben Szigethi Gyula István református püspök jobbitó tevékenysége után, 1746–47-ben jegyezték fel Kolozsvárott a „cantus harmonicus” szereplését. Vö. Szabolcsi Bence: *A 18. század magyar kollégiumi zenéje*. Bp. 1930. 7.

²⁹ Korabeli „pompás szokás”-ként tartja számon Bél Mátyás is a koszorúfuttatást: B. M.: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Vál. sajtó alá rend. ford. Wellmann Imre. Bp. 1984. 473. (Történetírók Tára.)

Székely dilettáns verselő, ilyen irányú kísérletei nem irodalmi értékűek. Megmutatják viszont, hogy szerzőjük milyen jól elsajátította a verselés formai szabályait, az ügyes kézműves tartalom nélküli mestermunkája kerül ki keze alól. Még jegyessége alatt született az a 29 szakaszos „sapphicus” vers, amely formai kötöttségeivel szinte teljesíthetetlen feladatot jelentett szerzője számára. A névnapi ajándéknak szánt versezet két akrosztikhont és két kronosztikhont tartalmaz, rendkívül bonyolult elhelyezésben. Minden versszak első sora ugyanazzal a betűvel kezdődik, amivel végződik (akrosztikhon – telesztikhon), így a sorok kezdete és vége egyaránt a „Gróf Bánfi Kata kisasszonj éljen” szöveget adja ki. Ugyanezen sorok közepén, a metszet után a „Párja gróf Székely László kívánja” szövegű mezosztikhon olvasható. A versszakzáró adonisi sorok elején az „Ezer hétszáz negyvenegjedikbe”, a végén a „Novembernek huszonötödik napján” kronosztikhon olvasható.³⁰ Nem csoda, ha versét fél éven át írta, írószerszámát mezőn, vadászat közben is magánál tartván, fáradozása azonban nem mindig járt eredménnyel. A formai bravúr erőltetése közben megalkuvásra is rákényszerül, a telesztikhon megvalósítása érdekében néha kénytelen a sorzáró betű helyett az utolsó szó kezdőbetűjét kiemelni. Székely tudja magáról, hogy

„soha talám nállamnál rosszabb Poëta nem volt, soha soha semmi hajlandóságom nem volt rea, Magyar Versekre is azután hogj a Collegiumból ki jöttem nagj munkával tudtam magamat szoktatni”. (194.)

A formai játékok iránti fogékonysága azonban azt látszik igazolni, hogy a nagyenyedi kollégiumban nagy súlyt fektettek a diákok poétikai jártasságának kialakítására. Moesch Lukács tankönyvként használt *Vita poetica*ja (Nagyszombat, 1693) „a költészetet a főúri-nemesi életforma ragyogó

³⁰ A XVIII. században (is) divatos költői mesterkedésekről ld. Kilián István: *A régi magyar képv. Új Írás*, 1980. 11. 30–34.

díszeként, nélkülözhetetlen kiszolgálójaként állítja elénk”.³¹ Nemcsak a költői mesterkedés benne felsorolt eszközei, hanem a különféle alkalmakra szerkesztett üdvözlő versek is jó például szolgálhattak Székely László versírói tevékenységéhez. Önéletírásába iktatja 366 négysoros szakaszban megverselt élettörténetét, és alkalmi költeményeit is olvashatjuk a kötet lapjain. (Gr. Bánffy Dénes legénybúcsúztatójára két verset írt, ugyancsak rímekbe foglalta szülei, első felesége és gyermekei sírfeliratait, valamint az enyedi eklézsiának ajándékozott tárgyak feliratait.)

Láthatjuk, hogy Székely élettörténetében több műfajt elegyít. Az elmélkedésbe, az anekdotikus betétekkel élénkített lineáris elbeszélésbe gyakran iktat dokumentumokat, verseket, leveleket, sírfeliratokat, pereskedési iratmásolatokat. Ugyancsak ide másolja élete nagy élményének, bécsi utazásának naplóját is.

A *Bétsi Utazásomról* címet viselő mintegy 250 lapnyi útinapló műfajáról, keletkezési körülményeiről lássuk Székely saját megjegyzését:

„Meljről ugj gondolkozzál Kegyes Olvasó, hogj ebben nints minden ugj rendibe szedve, s le írva, a mint kellene, hanem mit naponként láttam, s hallottam, s a mik azokban akkor eszembe juthattak és aszt akkor az erről irt különös két darabból álló Itinerariumomba le irtam (Elég volt ez akkor annyi aetasra) már penig most Egész Életem le írásába tsak aszt lehetett bé írnom, a mit akkor imigj amúgj feljegyeztettem volt, mellj is következik eszerint”. (268.)

Bevezetője azonban csak részben igazolja a következő szöveget. Az útinapló-másolat valóban követi az eredeti formai felosztását, napról napra leírja az utazás következő állomásait, az aznap történt látogatásokat. Mindezt csupán a regisztrálás szintjén. Az érdekesebb eseményekhez viszont részletes beszámolót is fűz és nemcsak a napi történés sorrendjében, hanem a szerzett ismeretekről, újdonságokról is

³¹ Bán Imre: *Irodalomtörténeti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVII. században*. Bp. 1971. 64. (Irodalomtörténeti füzetek 72.)

itt számol be. Formailag úgy kell elképzelnünk útinaplóját, hogy nem üres könyvbe jegyezte fel a beszámolót, hanem naptárszerűen beosztott naplóba. Ezt a feltételezést igazolja, hogy egy-egy témát nem addig ír, amíg mondanivalója van, hanem közbeiktatja a következő nap dátumát, az akkor tett látogatások regisztrálását, majd folytatja a korábban abbahagyott részletes beszámolót. Ennek következtében elbeszélései gyakran törést szenvednek, egy-egy témának többször is neki kell rugaszkodnia. Mindez a bevezetőben említett pontos másolást igazolja. Találunk azonban a bécsi beszámolóban olyan megjegyzéseket, amelyeket kétségtelenül később, valószínűleg a másoláskor toldott bele a szerző. Ezek elkülönítése abban az esetben nem okoz nehézséget, ha egyértelműen később bekövetkezett eseményre utal, vagy azzal kezdi kiegészítését, hogy „múlólag hozom bé ide”. Más esetben viszont, ha a kétkötetes itinerarium elő nem kerül, a szövegrészek keletkezési idejét elkülöníteni nem tudjuk, csak gyaníthatjuk, hogy amikor útinaplóját „újólá le írni és jobb rendbe szedni kezdte”, akkor betoldásokat, módosításokat is tett.³²

Színvonalát tekintve a napló pontosan tükrözi Székely szellemi arculatát, érdeklődésének irányultságát. Ahogyan korábban sem számolt be tanulmányairól, kulturális élményeiről, úgy Bécsben is elsősorban a felszín, az események, látnivalók sodra ragadja el. Naiv csodálkozása, minden apró érdekesség feljegyzése viszont az említett intellektuális élmények hiánya mellett is érdekes olvasmánnyá teszik a bécsi

³² Jakó Zsigmond szerint: „Említett bécsi útvjáról készített terjedelmes naplója napjainkra elkallódott, de később összeállított önéletrajza egyes részleteket megőrzött belőle”. Jakó Zs.: *I. m.* 251. — Az önéletrajz ismeretében úgy látjuk, hogy a bécsi napló teljes szövegét lemásolta szerzője, ezt bizonyítja a napról napra tett bejegyzések sora, a változtatást inkább bizonyos magyarázatok, bővítések jelentik. — A bécsi naplóról ld. N. S. K.: *Székely László bécsi útinaplója 1744-ből.* = *Prodromus. Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról.* Bp. 1985. 31–33.

itinerariumot. Az utazással együtt három hónapos bécsi tartózkodás apropója: bemutatkozás az udvarnál, éspedig jelentős esemény, Mária Terézia húga, Mária Anna és Lotharingiai Károly herceg esküvője alkalmából, ugyanakkor – ekkor még sikertelen – kísérlet arra, hogy Székely kamarási kinevezést kapjon. A tizenkét napig tartó utazás ideje alatt Székely az érintett városoknak csupán a nevét közli, az útvonal látnivalóiról semmi említésre méltót nem őriz meg. A postakocsin megtett út technikai körülményeiről viszont részletesen beszámol, ugyanígy a zajló Dunán való átkelés okozta félelemről:

„A Duna itt széles lévén a zaj nagyon menvén az menés nem igen derék volt. Én többször ilj széles vizet nem látván, a zaj is meg rettentvén, tsaknem elhittem magammal hogj oda veszek, s többször nem látom hazámat”. (276–277.)

XVII. századi útleíróink gyakran emlegetett tengeri vihar-élményére gondolva idézetünk jól példázza Székely önéletírásának módszerét, a köznapi esemény magasabb szintre emelésének szándékát. Mint majd bécsi tartózkodásakor, itt is gyakran jutnak eszébe a hazai állapotok, néha valamely hasznos dolog meghonosításának vágyával, néha az összehasonlítás igényével, amelyből Erdély kerül ki győztesen, mint például a magyarországi meredek utak esetében is:

„mondom a Kotsisnak hát illjen é a ti lejtőtök gyere Erdéljbe mert mutatok én néked olljan Lejtőket, hogj el ájulsz belé”. (275.)

Az első látnivaló, a XVIII. század közepi Bécs hatalmas építkezései, a birodalmi főváros azonban magával ragadja az eldugott erdélyi birtokán élő grófort. Később aprólékos részletességgel örökíti meg Bécs nevezetességeit, első élménye még a spontán felkiáltás erejével tör elő:

„Bé érkezvén Bétsbe el álmélkodtam midőn láttam a szörnyű magos kőfal, sok Contignatioju házakat, mintha két kőszikla közzé mentem volna bé. Azonkívül a sok Égő Lámpásokat minden ház előtt az utzára nyilva”. (285.)

A szélesebb horizontra figyelő Bethlen Mihály, akinek európai útján csak közbeeső állomás Bécs, itt szinte semmi érdemlegeset nem jegyez fel:

„Bécs, mellynek mind hírét, jóságát és szépségét eléggé tudgyuk mind Magyarországbán, Erdélyben, mind Németországban, nem szükség leírni, mert jól ismerjük, és tudgyuk, minemű hely legyen”.³³

A század végén Velencébe utazó szűk látókörű Kászonyi András összehasonlításából ismét a császárváros kerül ki győztesen.³⁴

Székely legfőbb élménye a császári udvar, az ottani szokások. Az udvari élet eseményeinek más nézőpontú, ám Székely naplóját igazoló kontrollját olvashatjuk Khevenhüller herceg azonos időből származó feljegyzéseiben.³⁵ Az erdélyi naplóíró jószemű megfigyelőként számol be az udvari protokoll előírásairól, ugyanakkor megmosolyogtató, ahogy etikettbe ütköző kérdéseknél saját tudását, jólneveltségét fitogtatja, egy-egy főúri személlyel való találkozását fontoskodva beszéli el.

Székely feltétlen hódolója és hűséges alattvalója Mária Teréziának és a császári családnak, érthető tehát, hogy a királyné kezének megcsókolása kisebbfajta belső megrázkódtatást jelentett számára:

„Én úgy meg hevültem Királjom meg látásával ekkor elsőben mintha a padimentumot talpam alatt bé fütötték volna, a Fejem teteire ment fel onnét az hevülés”. (289.)

Részletesen beszámol öfelsége viseletéről, az udvari dámák és gavallérok szokásairól, külön megörökítésre érdemesnek tartja a királyi család nyilvánosság előtti étkezéseit. Székely

³³ Bethlen Mihály *útinaplója* (1691–1695). Sajtó alá rend. és utószó: Jankovics József. Bp. 1981. 19.

³⁴ Kászonyi András: *Magyarországból tett Velentzei utazás*. Pozsony—Pest, 1797.

³⁵ Khevenhüller-Metsch, Johann Josef: *Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch. 1742–1744*. Hrsg. von Rudolf Graf Khevenhüller-Metsch und Dr. Hanns Schlitter. Wien—Leipzig, 1907. 194–213.

azokban a hónapokban tartózkodott Bécsben, amikor ott a legtöbb társasági esemény történt. Nem szól ugyan sem a karácsonyi ünnepről, sem az év búcsúztatásáról, viszont részletesen beszámol a farsangi szórakozásokról, amikor egymást érik a bálók az udvarnál és a „Ló-Iskolában”. Az egyik maszkabálon oláh viseletbe öltözött feleségére még a királynő is felfigyelt, jóllehet az álarcosbál szabályai szerint kilétüket nem árulhatták el. Az álarcnak köszönhetően „nem igen volt respectussa ő Felségének, széltiben taszigálták az Emberek a tojongásban”. (424.) Bécs téli estéi sok lehetőséget nyújtanak a szórakozásra. Székely gyakran jár operába vagy Comédiába a Karinthiai utcába, de sajnos egyetlenegyszer sem említi meg, milyen darabot látott. Pedig az 1743–44. év fordulóján Bécsben élénk színházi élet zajlott. A Kärntnertheater-ben német nyelvű komédiát játszottak, a Ritterstube-ban az *Arlequin poli par l'amour* című francia komédiát mutatták be, a Burgtheaterben pedig egy olasz opera került színre. Biztosan tudjuk viszont, hogy Székely részt vett az udvari színház (Höfisches Theater vor exclusivem Publikum) 1744. január 8-án tartott *Ipermestra* bemutatóján. A Mária Terézia által rendkívül kedvelt Metastasio librettójára írt Adolf Hasse-zene a barokk operai színjátszás virágkorának záróakkordja volt.³⁶

Székely elragadtatással szól a színészek, énekesek játéka-ról, hangjáról, jelmezeiről, és arról is beszámol, melyik helyért mennyit kell fizetni, milyen a színházak berendezése, világítása.³⁷ A színésznők színpadi öltözete kaján megjegyzést vált ki belőle:

³⁶ Dr. Kunz, Harald: *Der Wiener Theaterspielplan 1745–1765. = Jahrbuch der Gesellschaft für Wiener Theaterforschung. 1953/1954* Wien, 1958. 72–113.

³⁷ Székely megállapításaitól eltérő színházi árviszonyokról számol be Khevenhüller naplója alapján: Schindler, Otto G.: *Das publikum des Burgtheaters in der Josephinischen Ära. = Das Burgtheater und sein Publikum.* Bd. 1. Hrsg. von Margaret Dietrich. Wien. 1976. 12–95. — Ezúton mondok köszönetet Belitschka-Scholtz Hedvig-nek, aki a színháztörténeti szakirodalomban eligazított.

„Az Theátrumon ágáló Aszszonyoknak, Leánjoknak köntöseik tántz közben kurták térden alól kevéssel érnek, hogj lábok mozgása jobban ki lássék ugjan erre nézve Férfi nadrágot viselnek, s vonnak fel illjenkor, külömben az tántz közben a kurta köntös fenn libegvén, más Comedia is ki mutatná magát sokszor”. (315.)

Székely zenei érdeklődése az udvari zenekar hangszereinek részletes leírásában is megmutatkozik:

„Sokféle Musika volt, úgmint Hegedűsök, Trombitások, Réz Dob, Huboisták, kurta Flautások, Gordonosok, Jágerhornisták, Magjar Czimbalmosok, és ezek kótából verték a nótát. Voltak Fagottistákis. Volt egj Dudás is, Fejér ketske Olló bőrből tsinált Dudája, meljnek a Feje, és Füleis rajta voltanak és a Ketske Ollónak a szájából volt ki tsinálva a Sip, melljen az nótát billegtetete, a Dudát pedig nem a szájával fűtta, hanem az jobb hónjallja alatt volt egj ki fúvó, belé ragasztva az Dudában, és eszt az karjával mozgatta, a melj által vett szelet a Duda. Volt a Dudának egj sipja hátra felé, szintén úgj, mint az más Dudáknak szokott lenni. Az háta megett ezen Dudásnak, egy hoszszú furuja formát fűtt egj Musikás, meljnek a Végiben egj kis Görbe szarutska volt, és ez a dörgő sip gjanánt volt. Ezen Musikának a szája úgj volt tsinálva mint az Flautájé, és ezen musikát szüntelen egj Tónuson, a Bassuson fűtta a Duda mellett, de az ujjával nem billegtetete. Olljan hangosan szólott pedig a Duda, hogj a sok Musikák közzül ki hallott, hogj mint fűtta az Minnetet. Voltak e mellett apro kitsinj Sipotskák, melljeken Kukuk módgjára hangosan Tactusra verték a Minnetet.” (388–390.)

Zenei érdeklődésének gyakorlati bizonyítéka lesz majd Erdélyben megszervezett kamarazenekara, és már említett „kótáskönyve”, amelyet Bécsben másolt le, jóllehet erről az Önéletírás lapjain nem szól.³⁸

A téli szórakozás alkalmai közé tartoztak a lovas szánokon megtett felvonulások, többnyire az esti Bécs utcáin. Január 6-án különleges eseményről számolhat be Székely László. Az Ágoston-rendiek templomában 14 urat aranygyap-

³⁸ Székely László kótáskönyvéről először Klaniczay Tibor adott hírt: K. T.: *Beszámoló a Román Népköztársaság könyvtáraiban végzett kutatásaimról*. MTA I. OK 1954. 345–384. Ld. még a 3. jegyzetet.

jas lovaggá ütött Lotharingiai Ferenc, a királynő férje. A viseletek, a látnivaló gazdagsága ismét tollára kívánczik, ugyancsak papírra veti a hercegi esküvő ceremóniait.³⁹ De nemcsak a rendkívüli eseményeket, hanem a mindennapok rendtartását is megörökíti. Ide tartoznak a világítás, a csatornázás, az inastartás, -fizetés, a bérkocsis közlekedés éppúgy, mint a gyerekevelés szokásai. Az első ámuldozás elmúltával, tárgyilagos alapossággal számol be az emeletes házakról, a többszintes, ám talajvízmentes pincékről, az istállókról, a mészárszékek higiéniai viszonyairól. Feleségével és barátjaival együtt néhány napos kirándulást tesz Bécs környékén, összehasonlítva a tájat, a növényzetet és a gazdálkodást a hazai viszonyokkal. Tél lévén, a szél úgy hordja a havat, „valamint Háromszéken a Nemere szele”, de a havasok „nintsenek itt ezek ollj nagjok mint az Erdélljiek”. (410.)

Művészettörténeti érdeklődését igazolja, hogy az eseményeken túl helyet szorít Székely Bécs építészeti nevezetességeinek. Több oldalon át részletezi a Stephanskirche építészeti megoldásait, beszámol Bécs kerületeiről, piacairól, hóstátjairól, a kapucinus kriptában és kincstárban tett látogatásról. Ezen utóbbi helyen, az ereklyék részletes leírása közben protestáns racionalizmusa is hangot kap:

„Még mutattanak (. . .) Krisztus Urunk születésekkor Herodes által meg öletett Gjermekek közzül egjnek az Egész Csontjait Ezüst met-szett Ládátskában, de bizony Vastagok voltak azok, és nem két Esztendös azon való Gjermekek Csont volt még mondám Én az Paternek, Reverende Pater Igen Vastag Csontok ezek, ahokképest, a mint a Sz. Írás mondgja az Heródestől meg öletett Gjermekeknek Csontjaikat s tsak el pirula reá s Pater s nem szólla semmit, hát ha nondum pervenerates legenda”.⁴⁰

³⁹ Király Pál szerint „a mi meglepő, a királynő leírása sehol sem jut eszébe”, (Király P.: *I. m.* 243.) pedig Székely több alkalommal, például az idézett esküvőnél is részletesen leírja a királynő viseletét (339.).

⁴⁰ Bethlen Mihály útinaplója a császári kincstár részletes leírását adja: B. M.: *I. m.* 135–136.

Székely beszámolójára jellemző, hogy mindenütt saját tapasztalatára hagyatkozik. A hallott, olvasott történetekhez gyakran kételkedő vagy legalábbis az információ másodlagosságára utaló megjegyzéseket fűz. Ahol viszont saját maga is megfordul, a személyes tapasztalatot hangsúlyozva írja le látnivalóját. A Stephanskirche tornyába maga is felment, megtette a 612 lépést „éppen a Gomb aljáig, míg a Fejem felljebb nem fért”. (500.) A magasság érzékeltetéséül azt írja: „az Ember a földön úgj látszik, mint egj nagjotska Kutsma”, majd a személyes élmény alapján módosít: „itt jobban irhatom, hogj tsak akkorának látzanak mint egj kised Gjerme”. (503.) Ellátogat a Vadas kertbe, elámul az először látott állatritkaságokon, s az állatok viselkedésére is figyelmet fordít.⁴¹

Bécs látnivalóinak számbavételekor segítségére lehettek volna német nyelvű városleírások,⁴² ám Székely a bédekkeradatok átvétele helyett inkább a személyes tapasztalatra, esetleg Bécsben járatosabb ismerősei közléseire támaszkodik. Így sikerül elkerülnie a város- és épületleírások papírra vetésekor az unalmat, a száraz adatszerűséget.

Számtalan eseményről, bécsi szokásról és látnivalóról szólhatnánk még, ahogyan szól Székely László útinaplója, míglen pénze is fogyóban lévén, gyermeke után is vágyakozva március 27-én hazaindul Erdélybe. A visszafelé vezető úton valamivel több szót veszteget a magyarországi városokra, Budára, Pestre, Szolnokra, Törökszentmiklósrá, Debrecenre, de élményei intenzitása, az elbeszélés elevensége meg sem közelíti a bécsi beszámolót. Ahogyan önéletírása is

⁴¹ A bécsi állatkertet majd húsz évvel később az utazó Teleki József is megörökíti, megállapítván, „hogj talán Európában ilyen gyűjtemény több nincsen”. Tolnai Gábor: *Teleki József utazásai 1759–1761.* = *Fejedelmi Erdély.* Bp. 1983. 265.

⁴² Vö. Maurer, Caspar: *Kurtze doch gründliche Beschreibung der Kayserlichen Hauptt und Residentz Statt Wien.* Nürnberg, 1664. — *Kurtz: Lesens-Würdige Erinnerung von (...) alt: und neuen Seltenheiten (...)* Wien. Wien. 1702.

egyre érdektelenebbé, szürkébbé válik, noha még 350 oldal következik a bécsi napló után, amely magában foglalja a korábban említett verseket is. A családi perlekedések, az erdélyi közeletben játszott szerény szerep nem ajándékozta meg igazi élménnyel, a dokumentummásolatokkal, kicsinyes viszálykodásokkal zsúfolt leírás alig tartalmaz említésre méltót.

Székely mindinkább visszahúzódik birtokai ügyeinek intézésébe és nagyszabású építkezésekbe kezd, melyekről természetesen újból részletesen beszámol.⁴³ Ugyancsak korjellemző az az érdeklődés, amivel Székely a kertkultúra felé fordul.⁴⁴ Kertje és könyvtára azonos szerepet játszik az idő múlásában. Büszkén említi „ritka szép könyveket” tartalmazó könyves tékáját, őszintén bevallva, hogy ifjúkorában nemigen fordított gondot a művelődésre. Idős korában is bánja, hogy Bécsben jártakor a „szép Bibliothecát” nem tudta megnézni. Olvasó emberré felesége hatására vált, akit a halotti búcsúztatók is a művelt, tudós asszonyok között emlegetnek. Borosnyai Nagy Zsigmond *Temetési tanítása* szerint Székely Lászlóné Bánffy Kata

„(. . .) ditsekedhetett volna mind szépségével, mind okosságával, ifjúságával, nyájasságával, experientiájával, kivált szép memoriájával, bölts judiciumával, mert ebben, az Aszszonyi Nemben kevés Párja volt. Ugyanis, a’ melly Prédikáziót egyszer hallott, azokat nem tsak magáévá tette, hanem azokból bölts discursust és fontos kérdéseket tudott formálni.”⁴⁵

⁴³ Székely leírása érdekes összehasonlításra ad alkalmat a B. Nagy Margit által közölt udvarház-leírásokkal. B. N. M.: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVI–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*. Bukarest, 1973. — Az alamori udvarházról: B. N. M.: *Udvarházak és stílusok*. = B. N. M.: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest, 1970. 24.

⁴⁴ Vö. Vörös Imre: *A Kert-motívum típusai a felvilágosodás korának irodalmában*. It, 1983. 1–26.

⁴⁵ Borosnyai Nagy Zsigmond: *Temetési tanítás*. Kolozsvár, 1746. K₁ recto. — Hasonló értekezés olvasható Ajtai Mihály: *Halotti beszélgetés* és Szathmári Pap Zsigmond: *Erős asszony* címen ugyanekkor megjelent halotti búcsúztatójában.

Székely László arról számol be, hogy 51-szer elolvasta a Bibliát, de könyvgyűjteményének összetételéről nem sokat tudunk meg az önéletírásból. Előszavában csak az *Orbis Politicus* és *Imperans* című köteteket említi. A két mű szerzője Georgius Hornius presbiteriánus történész, hardewicki és leideni tanár, akinek előadásait Bethlen Miklós is hallgatta.⁴⁶

Székely László könyvtáráról szólva Jakó Zsigmond megállapította, hogy a 382 darabból álló, tehát a korban jelentős gyűjtemény legkorábban vásárolt darabjai 1730–31-ből valók, és néhány örökölt kötetet leszámítva kifejezetten Székely érdeklődését tükrözik. Könyvtárának összetételéről ma még nagyon keveset tudunk, Jakó Zsigmond kutatásainak eredményeként csupán a possessorok nevét és a gyűjtött témaköröket ismerjük.

„Viszonylag nagyobb számú könyvet vásárolt Komáromi Körmendi György udvarhelyi professzor (mh. 1751), saját udvari papja, Imreh Sámuel és Udvarhelyi Mihály előbb szigeti, majd kolozsvári professzor (mh. 1737) és Gidófalvi János újtordai pap (mh. 1733 k.) gyűjteményéből. Az előbbi 1717 körül Utrechtben, a három utóbbi pedig 1741-ben Hardewijkban, tehát Hollandiában, illetve 1700 tájt Belgiumban vásárolt darabokat tartalmazott. Amíg ezek a szerzemények főként a filozófiai és protestáns teológiai irodalmat hozták gyűjteményébe, a sokáig külföldön élt Gyulay Ferenc tábornok (1674–1728), Pongrácz György táblai elnök (mh. 1742 körül), és a Halléban tanult, művelt Kemény János (mh. 1747) Erdély-szerte számon tartott gazdag könyvhagyatékából viszont a világi tudományok jog, történelem, gazdaság, építészet) anyagát gyarapíthatta. Gyakori szebeni tartózkodásai és szász ismeretségei révén régebbi német bibliofílek gyűjteményéből szintén gazdagította a sajátját.”⁴⁷

Figyelemre méltó, hogy külföldi folyóiratokat is gyűjtött és az ő tulajdona volt a székelyudvarhelyi tudományos könyv-

⁴⁶ Hornius, Georgius (1620–1670) idézett művei: *Orbis imperans* (Leiden, 1669), és *Orbis politicus* (1667–1674 között négy kiadása ismert). Életéről: Jöcher, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. Leipzig, 1750. Bd. II. 1708–1709. — Ld. még: Bethlen Miklós: *I. m.* I. 187.

⁴⁷ Jakó Zs.: *I. m.* 249.

tár legrégebbi ősnymtatványa is: *Tractatus Henrici de Saxonia Alberti Magni discipuli de secretis mulierum*. 1489.⁴⁸

Székely könyvtárának kialakításában Jakó Zsigmond szerint nagy szerepe volt annak az erdélyi főnemesekből, főúri asszonyokból álló irodalompártoló körnek (Bethlen Katának, Bethlen Imrének és feleségének Gyulai Klárának), akikkel főleg ifjúkora és első házassága idején közeli kapcsolatban állt. A birtokára visszavonult Székely megkedvelve az olvasást, tudatosan fáradozott könyvgyűjteménye gyarapításán és egyre kevesebb energiával róttá az önéletírás lapjait.

Kézirata vége felé — események híján — már csak a családi genealógia feltárására, saját maga és rokonai nevezetes történeteire, balesetek megörökítésére futja írói erejéből. Mint kortársai számosan, a folyamatos önéletírás megszakadásával „törvényszerűen jut el az anekdotához”.⁴⁹ Felmerül ugyan benne, hogy szélesebb horizontra is nyithatná elbeszélését, de rögtön vissza is tér saját belterjes világára:

„Itt lehetne elég tágas mező Erdéljnek és a Magyar nemzetnek boldogtalanságának leírására, de nem az Én dolgom az itt, nem is tzéлом, mert Én Életemet akartam le írni, oldalaslag a mik bé tsúsztak ide elég az nékem, támaszt az Isten olljan jó haza Fiát is, a ki ezen boldogtalanságokat le fogja írni, és a következőknek szemek eleibe fogja terjeszteni”.⁵⁰ (816.)

⁴⁸ Szász-Mihálykó Mária: *Kéziratos drámák a Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtárban*. Szakdolgozat, 1973. (Kézirat.) 6. — A székelyudvarhelyi kollégium Székely László-féle gyűjteményéről ld. még: Szigethi Gyula Mihály: *A székelyudvarhelyi ev. ref. collégium története*. Székely-Udvarhely, 1873. 47. — Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi kollégium múltja és jelene*. Székelyudvarhely, 1896. 231. — Az OSZK által őrzött Székely számára készült Zrínyi-másolat még tanulmányozásra vár: OSZK Kézirattár Quart. Hung. 4348.

⁴⁹ Gyenis V.: *I. m.* 314.

⁵⁰ Hasonló megjegyzéseket Bethlen Miklós és Bethlen Kata önéletírásában is olvashatunk: „az olyanokat, mint históriára tartozókat én csak annyi részből illetek, amennyire az én életemet és azokba való elegyedésemnek itéletit az embereknek nézhetik”. *Bethlen Miklós*

Székely valóban kerüli a tudatos politizálást. A világ eseményeiből csak annyit lát meg és tart szükségesnek elmondani, amennyi életére közvetlen hatással van. Feltétlen uralkodótisztelet, hitét védelmező protestantizmus, Erdélyért aggodó hazafiság — ez gondolatvilágának jellemzője, és a felsorolás rendje sem véletlen. A Habsburg-udvar iránti hódolatának számtalan jelét adja bécsi útinaplójában, majd később is, amikor Buccow-val kerül közeli kapcsolatba, jól lehet hangsúlyozza, hogy csak a kertjéről beszélt vele. A református vallás védelmezésére több megjegyzése is utal, kezdve Erdődi egri püspök, („aki igen nagy térítő volt”) és felesége vitájától, abbéli meggyőződéséig, hogy a kamarás-ságot is vallása miatt nem kapta meg. Saját hitének védelmezése azonban nem párosult a más vallások iránti toleranciával, a nagyböjtben néki húst nem adó komáromi katolikus fogadóssal igencsak „rútul bánt”. (511.) Harmadik jellemzője, a hazájáért aggodó hazafi hangja néhol odavetett megjegyzésekből, összehasonlításokból, máskor emelkedett pátoszú kinyilatkoztatásokból csendül ki:

„ha minden Ember és haza Fia annjit ártott volna hazájának tsak gondolattal is, mint Én, nem félne maradékában is az Átoktól”. (813.)

Székely elbeszélő stílusa nem tudatos iskolázottság eredménye. Könnyen, lendületesen ír, követve az élőbeszéd fordulatait, s ugyane sajátságából adódik negatívuma is, sokszor ismét, néhol egész történeteket, máskor a beszéd szokása szerinti kifejezéseket. Elbeszélése hitelességét igazolandó a számára hihetetlen, különös jelentőséggel bíró események közé gyakran iktatja be a „bizonyj igazat írok, és ugj írom

önéletrása. Bev. Tolnai Gábor. Sajtó alá rend. és jegyz. V. Windisch Éva. Bp. 1955. 242. — „Magam személyes dolgaira menvén, mint-hogy annak leírása illet engemet”. = *Bethlen Kata önéletrása.* = *Magyar emlékirók 16—18. század.* Vál. jegyz. Bitskey István. Bp. 1982. 856.

a mint volt” jellegű megjegyzéseket. Az aprólékos leírásokban gazdag beszámoló hasonlatait is a köznapi életből veszi, jellemzéseinek találó voltát azonban nem tagadhatjuk el. József herceg – a későbbi II. József – akkor még „máknyi teremtés”, a bécsi nép „természete szerint átsorgó”, az állatkerti oroszlán „mint a Matska szokott pökni az Emberre”, „és ha Embert lát az Farkával úgy hizelkedik mint az Kutja”. Elbeszélésébe gyakran iktat latin és német szavakat, a témának megfelelően az országgyűlési, ceremóniális dolgok leírását latinizmusokkal, a bécsi köznapi életet német kifejezésekkel tarkítja. Noha majd tíz éven át folyamatosan írta élete történetét – a bécsi napló eredeti szövege pedig még húsz évvel korábbi – stílusa nem változott, a halál miatt abbamaradt élettörténet leírása az elbeszélés módját tekintve egységes egész.

Halálakor, 1772-ben Rettegi György tömör jellemzése szerint:

„Staturája volt a szegény Székely László úrnak középszerűnél kisebb, de nem éppen törpe, vállas és szép termetű, haja kicsiny kondor, gesztenye színű, de már őszibe elegyedett volt, fronte libera seu plana, kevésbé horgas orra, de nem díztelen, beszéde szapora jó deák, jó német, aetassa mintegy 55 esztendő”.⁵¹

Ötvenöt esztendejének történetével kifejezett célja az önigazolás, a közvetlen utódok nélküli család emlékének megőrzése volt. Hogy mégis feledésbe merült, annak oka középszerű élete, a politikai eseményekben való részvétel tudatos elkerülése, provinciális egyénisége. Hogy felfedezésre méltónak érezzük, ugyanebből a látásmódból fakad: aprólékos megfigyelései, naivsággal párosuló gondos leírásai, belső vívódásainak őszinte papírra vetése a XVIII. század közepi nemesség életmódjának, világlátásának egyik jellegzetes vetületét mutatják.

⁵¹ Rettegi Gy.: *I. m.* 269–270.

ESSZÉ

EMLÉKEZÉS KERECSÉNYI DEZSŐRE

Amikor megismertem, nem tudtam, kivel találkoztam. Ez a találkozás 1928 szeptemberében történt az egykori fasori evangélikus gimnáziumban. Harmadikos gimnazista voltam, alig több 12 évesnél. Új tanárt s osztályfőnököt kaptunk, az akkor harmincéves Dr. Kerecsényi Dezső személyében, aki a híres pápai református gimnáziumból került a Fasorba. Hat éven át részesülhettem ama ritka, kivételes ajándékban, irodalomóráiban, amelyek fénye máig sem vesztett erejéből, tudói és nevelői hitele máig sem kopott meg. Hogy más Ő, számomra több, mint múltba hullt iskolám nem egy híres, kiváló tanára, azt akkor értettem meg, amikor a régi gimnáziumi VII. és VIII. osztályba irodalomtörténetet tanultunk, amikor az a világ tárult szemem elé, amelyben Ő élt, a jeles fiatal irodalomtörténész és kritikus, Horváth János hú tanítványa, Szerb Antal, Halász Gábor barátja, akit Ady mellett ifjúságom más vezércsillagai is megtiszteltak s számon artottak, mint Babits Mihály és Kosztolányi Dezső. Kerecsényi pályaválasztásomra a törvény erejével hatott, mert nagy, ha tetszik divatosan is mondhatom: maximalista tanár volt, többünk szerencséjére, nem mosódott bele — amint az ma szokásos — a „pedagógusok” színtelen állóvízébe, egyénisége fél évszázad hamuvá lett világából halála után 40 évvel is kiragyog.

*

Kerecsényi Dezső 1898. június 19-én született a Vas megyei Szentgotthárdon. Ott végezte a középiskolát is, abban az állami főgimnáziumban, amelynek pedellusa apja, Kere-

csényi György volt. Anyja Dienes Mária. A 18 éves fiatal-ember 1916 májusában katonai szolgálatra vonult be, s 1919 február havában szerelt le mint tartalékos zászlós. Ugyanebben az évben – s ez bizonyára a bizalom megnyilatkozása volt vele szemben – a szentgotthárdi munkás-betegség-elyező vezetőhelyettese lett. Egyetemi tanulmányait az Eötvös-kollégium tagjaként a budapesti Pázmány Péter (ma: Eötvös Loránd) Tudományegyetem bölcsészettudományi karán végezte 1919–23 között, és Párizsban, a Sorbonne „Faculté des Lettres”-jén 1923–24-ben. 1923 júniusában doktorált magyar irodalomtörténetből. Híres, alpműnek számító disszertációjának címe: *Elvi kérdések a régi magyar irodalomban*. 1924 novemberében magyar–német szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. Ezután nagy hírű és nagy múltú intézmények tanára volt. 1924-től a pápai református, 1928-tól 10 éven át a budapesti evangélikus gimnáziumban tanított, a híres „Fasor”-ban. 1938-tól a budapesti Állami Középiskolai Tanárképző Intézet Gyakorló Gimnáziumában, a Trefort utcai mai Ságvári Endre Gimnáziumban vezető tanárként működött. 1936-ban alapító tagja volt Bisztray Farkas Ferencsel, Cs. Szabó Lászlóval, Devecseri Gáborral, Füsi Józseffel, Gogolák Lajossal, Halász Gáborral, Hevesi Andrással, Horváth Bélával, Hunyady Sándorral, Jékely Zoltánnal, Képes Gézával, Kolozsvári Grandpierre Emillel, Sőtér Istvánnal, Szentkuthy Miklóssal, Szerb Antallal, Tolnai Gáborral, Weöres Sándorral és másokkal együtt a Mikes Kelemen Akadémiának, amely szabad társulás volt, elnökséget nem választott, a tekintélyi elvet elhárította magától. Nem annyira e „szabad társulás” inkább vélt, mint valódi tekintélye és súlya miatt szerepeltetjük itt ezt a névsort, hanem azért, mert ez a szellemi kör egyben Kerecsényi hovatartozását is minősítette: a korabeli humán értelmiség javához tartozott. Fontosabb szerepe volt ennél Kerecsényinek az egykori Irodalomtudományi Társaság megalakítása körül. 1933. április 6-án Szerb Antal eredeti aláírású sokszorosított levélben fordult a fiatal irodalomtör-

ténészekhez, írókhoz, esztétákhoz, zenetudósokhoz s más, a szellemi élet lényeges területén működőkhöz, legyenek tagjai a megalapítandó Irodalomtudományi Társaságnak. Szerb leveléből idézünk:

„Többünkben az a kívánság merült fel, hogy valami társadalmi formába tömörítsük az irodalommal tudományosan foglalkozó fiatalokat. Sajnálatosnak tartjuk, hogy az újabb irodalomtörténész és esztétikus nemzedék tagjai számára nincsen semmi keret, hogy gondolataikat egymással való érintkezésben kicserélhessék és kontrollálhassák, sőt a legtöbbben még csak személyesen sem ismerjük egymást. Ezen a hiányon volna hivatva segíteni az általunk megalapítandó Irodalomtudományi Társaság.”

Az alakuló ülésen, amelyet 1933. május 5-én a Vas utcai Széchenyi István felsőkereskedelmi iskola fizikai előadótermében tartottak meg (Szerb Antal ott tanított), elnökké Szerb Antalt, alelnökké Kerecsényi Dezsőt választották. Titkár Halász Gábor, pénztáros Pfisterer Miklós (Szentkuthy Miklós), ellenőr Bisztray Gyula.

A Társaság alapszabályát a Belügyminisztérium 1935. július 1-én hagyta jóvá, így az hivatalosan is megalakult. Néhány név a már felsoroltak mellett a tagok és előadók névsorából: Baránszky-Jób László, Bartha Dénes, Barta János, Dénes Tibor, Hevesi András, Honti János, Joó Tibor, Kardos Tibor, Keresztury Dezső, Kerényi Károly, Kolozsvári Grandpierre Emil, Komlós Aladár, Kozocsa Sándor, Mátrai László, Németh László, Ortutay Gyula, Rédey Tivadar, Tolnai Gábor, Trencsényi-Waldapfel Imre, Vajthó László, Waldapfel József. Az Irodalomtudományi Társaság a hagyományos, az akkor konzervatív irodalomtörténet-írást képviselő Magyar Irodalomtörténeti Társaság ellenében jött létre. Kerecsényinek összekötő szerepe volt a konzervatívok s az új törekvéseket képviselő fiatal szakemberek között. S legintenzívebben ő állt kapcsolatban az Irodalomtudományi Társaságban nem szereplő, de a korabeli irodalomtudomány liberálisabb szárnyát képviselő tudósokkal, így Thienemann Tivadarral, a szellemtörténeti törekvéseket hordozó Minerva

című folyóirat szerkesztőjével, valamint a jeles nyelvész-irodalomtörténész Zolnai Bélával is. Az Irodalomtudományi Társaság a harmincas évek vége felé, a mind komorabbá váló időben cselekvésképtelenné vált. Ez azonban nem változtat a tényen, hogy a felszabadulás után sorait rendező, újjászerveződő Magyar Irodalomtörténeti Társaság – még személyi összetételében is – nem az Alszeghy Zsolt s a Pintér Jenő nevével minősíthető Társaságnak, hanem a Szerb Antaltól alapított egykori s hivatalosan soha meg nem szűnt Irodalomtudományi Társaságnak lett szellemi jogutóda. Kerecsényit 1939-ben a Magyar PEN Club rendes tagjává választotta. 1941-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Horváth János és Alszeghy Zsolt professzorok előterjesztése alapján egyhangú szavazattal magántanárrá habilitálta a „Humanizmus és reformáció a XVI. századi magyar irodalomban” tárgykörében. Tagja volt a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának, jegyzője a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak. 1938-tól 1944-ig felelős szerkesztője a kor egyik ismert folyóiratának, a Protestáns Szemlének. Irodalomtörténeti és esszéírói munkásságért 1941-ben Baumgarten-díjban részesült, egyebek közt Reményik Sándor és Tompa László erdélyi költőkkel, valamint Kállay Ernő művészet-történésszel és Kolozsvári Grandpierre Emil íróval együtt, akik Baumgarten-jutalmat kaptak. Még ez év decemberében a Baumgarten Ferencz Irodalmi Alapítvány arról értesíti, hogy egyhangú határozattal az alapítvány tanácsadó testületének tagjává választották, kérve, hogy „a magyar irodalom tehetségeinek támogatásával” legyen segítségükre. A szakmai s emberi megbecsülés jele volt ez a felkérés. Időközben a legkiválóbb tanároknak is az élvonalába emelkedett, a soron következő középiskolai reform kapcsán jelentős része volt a gimnáziumok magyar nyelvi és irodalmi tanterveinek s utasításainak elkészítésében. Jékely (Áprily) Lajos és Vajthó László társaságában több, a protestáns gimnáziumok és leánygimnáziumok számára készült tankönyv

szerkesztője volt. 1942-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. Székfoglaló előadását *A „világiság” néhány változata a XVI. századi irodalmunkban* címmel 1943. május 3-án tartotta meg, a levelező tagságot tanúsító okiratot Melich János osztályelnöktől vette át. 1943-ban a debreceni tudományegyetem bölcsészettudományi kara Németh Lászlóval, Vajthó Lászlóval, Juhász Gézával, Tóth Bélával szemben őt terjesztette fel egyetemi tanári kinevezésre, amelynek hírért hivatalosan a háború zavaros viszonyai miatt csak 1944. október 15-én közölte a Budapesti Közlöny. Egyetemi tanári tevékenységét alig kezdte el, szinte máris abba kellett hagynia. 1944-et Kerecsényi Dezső kisebb-nagyobb családi vagy hivatalos utazásokkal megszakítva a vend lakosságú szlovén Péterhegyen töltötte, a mai jugoszláviai Gornji Petrovci nevű helységben. Itt élt apósa, Mikola Ferenc 24 hold földön gazdálkodó földműves házában feleségével, Mikola Emíliával és annak nagybátyjával, Mikola Sándor akadémikussal, a volt budapesti evangélikus gimnázium egykori igazgatójával, a nagy hírű fizikussal. Ezek a hónapok felszűrésben, zaklatottságban, bizonytalanságban teltek. Egy 1944-es hozzám került kis zsebnaptár Kerecsényitől származó bejegyzései tudósitanak e vészes hetekről, napokról. A debreceni egyetemről érkező hírek, a család gondjai, a Protestáns Szemle szerkesztésének utolsó mozdulatai, a bombatalálatot kapott budapesti, Lövölde tér 2. alatti „szegény kis lakás” féltése, az irodalmi élet körüli megnehezült légkör s itt-ott egy-egy, a háborús eseményeket minősítő meditatív mondat tesz ki e kicsiny naptár tartalmát. Ezek a bejegyzések életrajzi érdekűek. Igaz Keresztury Dezső megítélése, amikor Kerecsényire emlékezve írja:

„Tudós volt, de azok közül való, akik nem fordultak el a világtól; nem tudott könyvek közé húzódva írásaiba temetkezni, amikor a háborút, a gyülekező vihart érezte. A műveltség nem egyoldalúvá, hanem éleslátóvá tette. Egy költő érzékenysége, egy kiemelkedő tanár lelkiismeretessége kínozza utolsó idejében.”

E zsebnaptári bejegyzések is arról tanúskodnak, hogy országos zűrzavar vette körül, az európai szellem hanyatlása, a féktelen erőszak, hazája pusztulása, barátai elhurcolása és elvesztése. Az utolsó bejegyzések tanúsága szerint – 1944 karácsonyának ünnepkörében – minimális létbiztonságának körülményei is bizonytalanná váltak. December 23-án, szombaton ezeket jegyzi be:

„Január 1-től (1945) illetményt postahivatalok fizetik. Ill.(-letmény) lapom persze nincs. November 28-án kértem, de semmi válasz. Most jönnek a nehézségek majd. Szept.—okt-i segély, fiz.különbözet stb. fuccs!”

Kerecsényi Péterhegyen is éber figyelemmel követte nemcsak a háborús, hanem a szellemi élet köréből érkező híreket is. December 28-án tett bejegyzése kritikus szellemének egy villanása.

„Vasvármegyé-ben (helyi újság volt, P. K.) a kultuszminiszter pályázata a m. (magyar) oktatás átalakítására. Magyarságtan. (Németh László pályázni fog?)”

E célzás feltehetően Németh Lászlónak a *Kisebbségben* című, polarizált véleményekre is okot adó tanulmányára vonatkozott. Az utolsó bejegyzés a kis zsebnaptárban egy többször szereplő családtagra, Ferire utal. Rossz hír. Ezzel zárul a naptári jegyzetek egyre riadtabb sora. December 30., szombat. „Levél Feritől Sopron-Kőhidáról. Most aztán gyönyörűen állunk.” (Feri, ifj. Mikola Ferenc a sógora volt, a Mikola-család vend származásának következtében jugoszláv partizán. Később, már a felszabadulás után, a személyi kultusz éveiben, a magyar–jugoszláv viszony megromlása idején ő is, s Kerecsényi özvegye, Mikola Emília is – aki a Nemzeti Parasztpárt Sarló könyvesboltját vezette – egy időre börtönbe került.) Péterhegyen további zaklatások vártak Kerecsényire. 1945. január 13-án egy Muraszombaton kelt s a nyilas főszolgabíró által aláírt „Véghatározat” szerint a Mikola Ferenc péterhegyi lakos tulajdonát képező ismeretlen eredetű lámpás rádióvevő készüléket azonnal be

kell szolgáltatni. Az indokolás szerint a készülék külföldi adások vételére alkalmas, és „tulajdonosáról feltehető, hogy egyes külföldi rádióállomások hírközléseit fontos államérdekek veszélyeztetésére alkalmas hírek terjesztésére használja fel”. Ezt a rádiót hallgatta Kerecsényi is. Bármily sablonosnak tekintjük is a részben szó szerint idézett véghatározatot, ezrével kézbesített akkor ilyeneket a posta, ez esetben feltételezhető, hogy a feljelentők szándéka nem annyira a lakás tulajdonosa, hanem sokkal inkább az ott meghúzódó, szűkszavú egyetemi tanár ellen irányult. Hogyan teltek az utolsó hetek, nincs rá adatunk, csak a szomorú tény, hogy Kerecsényi Dezső 1945. március 24-én Péterhegyen, életének 47. évében – feleségének szóbeli közlése szerint szívbetegsége mellett azon való tépelődése miatt is, hogy barátain semmi módon nem segíthetett – szívrohamban meghalt. Ott van sírja, síremléke is.

*

Kerecsényi Dezső irodalomtörténet-írásunk sokoldalú egyénisége, nagy ígérete volt. Korai halála nem tette lehetővé, hogy tehetsége teljességében kibontakozhassék, hogy művei által épüljön bele a magyar irodalomtudomány történetébe. Be kell érünk azzal a kevés, de nagy értékű szellemi hagyatékkal, amely Kölcsey Ferencről szóló egyetlen könyvében, számos tanulmányában, kisebb írásában, máig tanulságos kritikáiban ránk maradt. Műve töredék, de arra kötelez, hogy az irodalomtörténet-írás néha feledékeny természete ellenére megőrizzük, értékeit emlékezetünkbe idézzük. Horváth János leghívebb tanítványai közé tartozott, s mestere ajánlotta őt az egykori Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának 1941. január 21-én tartott tanácsülésén egyetemi magántanárrá. Ideiktatjuk Horváth Kerecsényit méltató szövegének néhány mondatát:

„Kerecsényi Dezső szaktudományi munkásságát történeti és elméleti érdeklődés együttjárása jellemzi. Elméleti jellegű tanulmányai történetet világítanak meg, a történetiek egyszersmind elméleti hasznúak”.

Horváth ezt a tömör, elismerő megállapítást viszi tovább, kirajzolva Kerecsényi irodalomtörténeti tevékenységének sajátos jegyeit. Ezek közül legfőbbnek „az irodalmiság mibenlétét” bontogató törekvéseit tartja, annak vizsgálatát, hogyan alakult „apránként írók és olvasók lelkében az irodalmiság tudata”. Azt tehát, ami Kerecsényinél is – Horváth nyomában – középponti kérdés volt, s amiben meghaladta mesterét. Őt az irodalmi műveltség emberi viszonylatai érdekelték, mai szóhasználattal élve: irodalom és társadalom összefüggéseinek megsejtése, melyet az 1940-ben megjelent s már említett Kölcsény-esszéjében jellem és kor, társadalom és mű összefüggésében világított meg. A tárgy iránti érzékenység s a megfogalmazás fegyelme együtt vannak jelen Kerecsényi műveiben. Kisebb dolgozatai a régi magyar irodalom történetének jelentős folyamatát, alakjait idézik. Ezek a tömör, lényegre törő, nagy erudícióval, gondolati erővel megformált portrék a kor, s benne az alakuló irodalom problémáira is keresik a megoldást. Ilyen a *Bornemisza Péterről* mintázott szép portré, vagy az 1939-ből származó *Zrínyi pennája* című írás, amelynek politikai jelentősége sem csekély, mert Zrínyi prózájának elemzése okán érzékeltetni tudta saját korának szorongató légkörét, a fasiszmus veszedelmébe sodródó magyarság problémáit is. Irodalomtörténeti szintézisigényére vall egyik legérettebb tanulmánya, *A magyar próza könyve* 1942-ben megjelent első kötetének *Bevezetése*. Kerecsényi egyik igen lényeges írása ez: a régi magyar próza jellegéről, változásairól, fejlődéséről, a fordítás és az eredetiség kérdéséről, s más, a prózatörténeti kutatás szempontjából fontos területről tüzetesen és érdemben szóló dolgozat. Törekvésein – hasonlóan a Horváth-tanítvány kortárs és túlélő irodalomtörténészek törekvéseihez – érezni lehetett az igyekezetet, hogy képes legyen önállóan megállni Horváth nyomasztó túlsúlyával szemben, hogy mindent megtanulva, amit lehetett – el tudjon szakadni tőle. Ha ez részben sikerült, az volt az oka, hogy Kerecsényi érdeklődési köre a saját jelenéhez igazodva korsze-

rúbb volt, mint mesteréé. Eredeti gondolkodó, önálló elme volt. Az irodalomnak társadalmi tudatformaként való szemléletéig nem jutott el, az irodalom „önelvű” fejlődésének híve maradt, de túl tudott lépni a nemzeti klasszicizmust művészi és voltaképpen politikai mértékké merevítő nézeten. *Két évtized irodalomszemlélete (1900–1920)* című tanulmányában Horváthtal ellentétben a Nyugat-nemzedék – ahogyan ő írta – „elmozdulását” az Arannyal tetőztetett irodalmi fejlődéssel szemben szükségyszerűnek minősítette. Ady s a Nyugatosok művészi erőfeszítéseiben, válságaiban az egész magyarság, a nemzet válságának megnyilatkozását látta, s noha mint polgári irodalomtörténész nem érzékelt 1919, a bukásában is történelmi igazságtevést hordozó Tanácsköztársaság fordulatot hozó szerepét, azt remélte, hogy a történelem alakulása a közönség ízlésében is megtette a szükséges „elmozdulást”, s ez új kiegyenlítődést tett lehetővé. Természetesen ez a fajta gondolkodás is túlzottan steril ahhoz, hogy egy politikailag haladó irodalmi fejlődés útját egyengesse, de Kerecsényit eljuttatta egészen addig, hogy belátta és elismerte a magyar irodalom alakulásának részeként az új törekvéseket, így a népi írói mozgalom jelentkezését is. Az ő gondolatmenete így folytatódott. Itt lépett túl mesterén, s ezzel a gondolatmenettel a nemzeti klasszicizmus normatív eszményét túlhaladta, valamelyest átminősítette, még ha talán nem is ez volt a szándéka.

*

Kerecsényi mélyre ásott, de nem merült el a magyar irodalmi múlt, a XVI–XVII. század kutatásában. Nem csak azért, mert folyóiratszerkesztő volt, a Protestáns Szemléé, – hanem azért is, mert benne élve korában a múlt „üzene-tét” is tisztábban hallotta anélkül, hogy akár egy pillanatra is a vulgarizáló időszerűsítés hibájába esett volna. Természetes, hogy érdekelte őt százada és közvetlen kora irodalmának egyfajta történeti áttekintése is.

Kerecsényi napikritikaiban néhány sikeres bestseller íróról (Harsányi Zsolt, Zilahy Lajos és mások) szóló lényegi észre-

vételt hordozó írás mellett különös gonddal fordította figyelmét a jelentkező új tehetségek felé. Sárközi Györgyről, a költőről s regényíróról egyaránt írt kritikát. A lírikusról ezt olvassuk nála:

„Nehezen megközelíthető költészet a Sárközié. Maga már az, hogy metafizikai és etikus, vele erősen egybehangolt olvasót kíván, aki át tud nézni a versek szövetén (. . .) Szelidsége és szomorúsága hat ránk legelőször, de ez is távolról csillan elénk”.

Majd befejezésül, 1927-ben:

„Ma, a kollektív szenvedések idején igen nehéz felfigyelnünk arra a hangra, mely ilyen távoli és elmosódott egyedülvalóság”.

Lényege szerint is találó jellemzése ez Sárközi költészetének. 1932-ben írt Kerecsényi Sárközi György *Mint oldott kéve* című ismert történeti regényéről. A kritikus magasra tett ízlésbeli-esztétikai mércéjére s kora irodalmának ismeretére egyaránt jellemző bírálatának alábbi részlete:

„Mindjobban igénytelenedő irodalmunkban Sárközi György regénye az irodalmi feladatérzés és komolyság ritka hangján szólal meg”.

Mednyánszky Cézár történetében a regényfolyam nem találta meg az egyvonalú epikus ömlés medrét, hanem egymás mellé vajt mélyedésekben helyezkedett el: képsorozat jött létre.

„Sárközi lírai állapotokkal dolgozik, minduntalan termékeny helyzeteket és pillanatokat old fel és old meg, mindegyiket egymástól független végérvénnyel. A három köteten következetesen végigvitt jelenidő regényírásunkban egészen új stílári remeklés. E regényben sokalljuk azt, ami a lírikusból megmaradt”.

Nincs sok hozzáfűzni való ehhez a tömör, lényeglátó elemzéshez. Kerecsényi az író epikai modorának lírai természetére s a líraiság túlادagolására utal bírálatában. Egyidejűleg megemeli a regény értékét, „az irodalmi feladatérzés és ko-

molyság” ritka hangját s a jelenidejű elbeszélés „stiláris remeklését” üdvözölve. A hamar és méltatlanul feledett Sárköziről ennél méltóbb s igazabb sorokat aligha írtak Kerecsényi óta. A felismerés a bírálatban már-már íróavatás számba ment.

Tamási Áron egyre terjedő írói népszerűsége is az 1930-as, 1940-es évtizedre esik. Megítélése sohasem volt egységes. Ez mutatja igazi író mivoltát. Lírai próza az övé, s Kerecsényit zavarja, hogy „valóság – érték – misztifikáció” keveredik műveiben. Szerinte Tamásinál a „poézis előmlése az epikán” gátja a kiemelkedő elbeszélő tehetség kibontakozásának. Az író *Szűz-Máriás Királyfi* című 1928-ban megjelent regényéről elismerve bizonyos írói erényeket, mégis elmarasztaló véleményt formál.

„Ha stílusának székely ízét már megszoktuk, az az első, ami szembeötlik, hogy minden részlete több, szebb és nagyobb, mint maga az egész (. . .) a fődolog sokszor csak úgy imbolyog a gazdag építményű, sokfelé tekintő részlettornyok között. A részletszépségek *vitán felül* állanak, de a regényszerűség halálát jelentik.”

Úgy vélem, a kritikus a lírai prózának az epikumba emelését nem méltatta valódi érdeme szerint.

Nagy beleélő és gondolati erővel írt legjelentékenyebb kortársairól, Babitsról és Kosztolányiról is. Babits Mihályban a szerves műveltség birtokosát, az irodalmi gondolkodót, a magyar esszé egyik legnagyobb művelőjét tisztelte.

„A probléma-esszé, amely az igazságot inkább a gondolatok ritmikájával és a kérdés lebegve tartásával sugalmazza mint a megnyugtató és közérthető megoldásokkal, irodalmunkban egészen Babits Mihály alkotása.”

A töprengő embert, a Széchenyi-jellemet érezte magáénak Babitsban, akinek irodalmi elmélkedéseiből a „közvélemény irodalmi dogmatikát is olvasott ki. Pedig a biztos filozófikoesztétikus elvek nagyon is egyéni remegéseket takartak.” A felismerést a megélt és eredményes Babits-kutatás fényre-

sen igazolja, hasonlóképpen ahhoz az alkotáslélektani megállapításhoz, amelyet Kerecsényi kortársi egyidejűségében is szinte már történetileg tudott megfogalmazni.

„Teljessé válni mindazzal, ami eddig bárhol és bármikor alkotássá vált, vagy élményként megmutatkozott, meghatározni logikus szabványban és elvekben a lehető legmesszebbre való tekintés jogát, a legnagyobb szabadságot és művészi mindenhatóságot, igazában annyit, mint menekülni a szorító és szűkítő valóságok elől. E valóságok pedig mindig benne, mindig a költőben vívták a maguk befejezhetetlen és eldönthetetlen harcát”.

Aki ezt megfigyelte és leírta, a Babits-líra mély ismeretéről tett bizonyosságot — e líra olykor formákba fegyelmezett, olykor azokból kiengedett vibrálását, a gondolat lebegtetését s e szellemi nyugtalanságnak az esszébe is áthúzódó jelenlétét érzékelte. Az esszék az írói bátorságra tanítottak. Kerecsényi jól tudta ezt, hiszen ő is tagja volt annak az esszéíró nemzedéknek, amely Babitsot vallotta mesterének.

„Az esszé azonban nem pusztán gondolat és igazság. Az esszé: magatartás. Ezért adósa Babitsnak az a magyar esszéíró nemzedék, mely a mi időnkben ezt a bizonytalan történeti életű műfajt a küldetés hitelével művelte és műveli. Bizonyos, hogy a magyar esszének a két háború közt való nekilendülésében része van történeti tudományaink megújulásának, része van annak az izgatott és ideges tájékozódó vágynak, mely a változó és veszedelmes időnek egyenes következménye, de azt, hogy az írás olyan emberi akció, melynek hiteléért az idő és örökkévalóság színe előtt kell minden pillanatban hitet tenni, Babits Mihály esszéiből tanulta e nemzedék.”

Az idézetek Kerecsényinek *A tanulmányíró* című esszéjéből valók, amely a Babits-émlékkönyvben jelent meg 1941-ben, alig 3 hónappal a költő halála után. A háborúba sodort Magyarország legjobb elméi az értelmiség körében a „változó és veszedelmes időben” a körül a gondolati-morális magatartás körül csoportosultak, amelynek lényege az egyetemes európai humanizmus szellemiségének magas minőségét képviselve Babits műveiben öltött testet. Más szóval is

csak ugyanazt mondhatjuk, azt a gondolatot, amely e nemzedék eszmevilágában a fő helyet foglalta el, s ha talán erőtlennül is, de a Berzsenyitől is megénekelte „tisztá erkölcs” belső parancsa szerint magyarság és Európa együtt és egy-szerre való átélésében és szolgálatában látta munkájának és életének értelmét. Ez a tanulsága és következménye személyére nézve is Kerecsényi Babitsról való eszmélkedéseinek.

Kosztolányi Dezsőről az Irodalomtörténet című folyóiratban 1937-ben, egy évvel az író halála után jelent meg egy miniatűr tanulmánya Kerecsényinek. Egyfajta irodalomtörténeti kispasztika ez, amelyben a tanulmány írója máig szóló érvényességgel ábrázolta Kosztolányi egyéniségének csillogását, hajlékonyságát, kiismerhetetlenségét. Végezetül a hamarosan elpergő Kosztolányi-emlékévben erről az írásáról szeretnék szólni. Az írás első bekezdését teljes szövegében idézem, nem kis tanulságul arra az irodalomtörténet-írói gyakorlatra, amely jeles kortársat is történeti szemlélettel s érvénnyel állít egykori s mai olvasója elé. Nem ír olyat, amelyet ne ismernénk a Kosztolányi-szakirodalomból — de a lényegyet tekintve alig mond kevesebbet róla, mint a tudományban kései utódai.

„Kosztolányi Dezső írói pályája pontosan egybeesett azzal az irodalmi »harmincéves háborúval« —, amelyre a jubiláló Nyugat nemrégén annyi jogos elégedettséggel és büszkeséggel visszapiillantott. Ő is ott volt a táborverésnél, nevét mindvégig címlapján hordozta a folyóirat. Mégis, ez a név noha mindig az első sorokban szerepelt, a legkevesebbszer volt a rohamra indulás bátorítója vagy a másik oldalról jött támadás célpontja. Ez a név akkor, midőn oly folyóiraton állt, mely a régi megtartására nagyobb gonddal figyelő ízlés előtt nemegyszer ismeretlen és veszedelmesnek mutakozó irányok felé nyitott utakat, ott csillogott egyik, a gondolkodás és az ízlés polgári egyensúlyát őrző napilapunk krónika-rovatában és a legelterjedtebb magyar családi hetilap színi kritikái alatt; (a Pesti Hírlap című napilapról s az Új Idők-ről van szó. P. K.) a legutóbbi években pedig a jelenvaló irodalmi gyakorlat nevében is helyeslő és szentesítő bélyeggel látta el azt a mozgalmat, melyet nálunk mindig a leg-egyetemesebb érdeklődés szokott kísérni: a nyelvművelést és nyelvtisztítást.”

E hangütés után az első verskötet, a *Négy fal között* hangsúlyozottan kényes különállásától az utolsóig, a *Számadásig* „az erkölcsi reláció-tudat sugalmazta s az egyetemes ember-sors” vállalását kiéneklő költeményekig kíséri végig Kerecsényi a költői pályát. Figyelemre méltó megjegyzés, hogy a lírai pályaszakaszok kedves jelzői, rímtalálmányai „védőréteget” vontak köré a világ ellenében.

„A fiatal költő így kikerülte a jelen minden csapdáját, hiszen a lázadó és az elvágódó ítéletet mond, a szemlélő soha.”

Éles és érvényes megfigyelés ez. A folytatása nemkülönben:

„Amit ő bámult felrántott szemöldökkel és kíváncsi ráncokkal a homlokán, nem volt a világ, hanem az emlékezésen átszűrt, fátyolozott, költői impresszió-valóság”.

Ugyanezt látja érvényesülni Kerecsényi az 1910-es évek első elbeszéléseiben is, amelyekben „az ábrázolás gyönyöre” mintázott alakokat és helyzeteket, de nem „az igazi mélységekben” elmerülve, hanem „a felületi redőkben” maradva, túlzástól, meglepetést hozó groteszktól sem idegenkedve. Finoman érzékeli Kerecsényi Kosztolányi valóságsszemléletének, következőképpen írásművészetének változásait, látásának élesedését, író mivoltából eredő felelősségének, humanizmusának, a nála a húszas évek dereka tájától középponti mondanivalóra lényegülő részvétnak erőteljes jelenlétét versben, prózában egyaránt. Témái „emberközelbe” kerülnek, különösen a legnagyobb közönséget vonzó műfajban, a regényben. Humánuma ezekben s utolsó verskötetében vált számára elkötelezővé.

„Nem hitt abban, hogy leírt szavak embert és világot megválthatnak, de ugyanakkor csak egyetlen magas életformát ismert: az íróét.”

A szorosabb írói mesterséget élte, ezt akarta megvalósítani.

„Minden szó, mellyel életútját vonallá szilárdítani akarjuk: fejlődés, szabadság, erkölcs, hit, életszeretet és halálfélelem, még maga az ellentmondás szó is, melyet talán a leggyakrabban lehetne rásütni,

tartalmatlanná válik vele kapcsolatban. Csak egy nem: a forma. Mert a »szorosabb írói mesterség« mióta az irodalom önállósági harcát vívja az életben és nem egyszer az étellel szemben, azóta mindig itt kapaszkodik meg”.

Kerecsényinek ez a megfigyelése különösen igaz a két világ-háború közötti magyar irodalomra. Például Radnótira, József Attilára is. (*Hazám; Ó régi börtönök . . .*) Innét érthető a két nagy költő Kosztolányi iránti vonzalma, szerep-tete is.

„Úgy érzem — írta Kosztolányi —, hogy az író titkos cinkosa a homályos és névtelen természetnek, amely nem nyilatkozik, nem ad interjút, csak *megnyilatkozik*”.

Kerecsényi szerint

„ami költészetében megszólalt, mindig a perfekció formai végleges-ségében jelentkezett. Emberségének teljes morális erejét arra fordította, hogy a költőnek szinte reneszánsz értelmű szerepét kézzelfoghatóan illusztrálja olyan korban, mely az eszmék és a vélekedések hínárjában vergődött. Benyomásokra állandóan kész szelleme a »rész«-re figyelt, mert itt a legkevésbé zavarhatták az »egész«-re vonatkozó profécia hangos szavai. Az »elvakult és csodálatosan alacsony században« (Nyugat, 1933. I. 6.) élt, de ítéletét róla nem kifejezte, nem is menekült el belőle, hanem műremekléssel tiltakozott ellene. E magatartás nem lehetett mesterkéeltség nélküli. Játsszani, alakítani kellett a szerepet, amely a hétköznapi ügyeinek sem állítását, sem tagadását nem hirdette”.

Ezek a kis híján ötven éve írt sorok egyszerre tükrözik Kerecsényi irodalomtörténeti és kritikai tevékenységének alkati tulajdonságát: a tárgyyszerű pontosságot s a mű és bírálója közti távolságtartást, a tudósi, kritikai tisztesség eme alaptörvényét. Kosztolányi-portréja alapkoncepciójában maig érvényes tudott maradni.

Voltaire szerint „az élőknek méltányossággal tartozunk, a halottaknak csak igazsággal”. Az igazság nem lehet azonos a felejtéssel. Ezért éreztem kötelességemnek e szerény dolgozat megírását.

PÁLMAI KÁLMÁN

MÉNFOCSANAK, 1944

EMLÉKEZÉS A FALURA, AHOL RADNÓTI AZ UTOLSÓ
ÉJSZAKÁT TÖLTÖTTE

Ha kissé nagyobb lettem volna, már a megérkezésünk órájában szorongás fogott volna el. Miközben holminkat a lovaskocsiról a házba hordták, egyre több gyászruhás rokon vett körül bennünket: véletlenül épp egy temetés napján költöztünk a faluba.

Még csak június volt, de a tanítás már több mint két hónapja befejeződött. A német megszállás óta sűrűn bombázták Budapestet, s aki tehette, vidékre menekítette hozzátartozóit. Így kerültem anyámmal és húgommal ménfőcsanaki unokatestvéreink családjának pártfogásába. Ott is maradtunk egészen november végéig, amikor szüleim – valamilyen ősi ösztönre hallgatva – úgy döntöttek, hogy a front áthaladását saját otthonunk biztonságában vészeliük át. (A biztonságosabbnak hitt pesti lakás persze hamarosan romba dőlt, ez azonban már egy másik történet.)

A nyolcéves kisfiú számára Ménfőcsanak a szabadulást jelentette az április óta tartó szobafogságból. Amióta véget ért az iskola, még a két házzal odébb lakó barátaimhoz sem mehettek át, nehogy légiriadó idején külön aggódni kelljen, mi történhetett velem. Így hát azzal töltöttem el a végtelennek tűnő időt, hogy fakockákból várost építettem, azután meg lebombáztam az egészet, s a romok alól kihúztam a meghalt ólomkatonákat. Ha meguntam a háborúaszt, olvasni kezdtem. E mögött a békésebb elfoglaltság mögött ugyancsak ott leselkedtek 1944 elvadult eseményei. Új könyveimet a fölöttünk lakó zsidó családtól kaptuk, mielőtt egy sárga csillagos házba hurcolták volna őket.

Ménfőcsanakon tehát egy csapásra megszűnt a szobafogság. A háznak tágas udvara, hosszan elnyúló kertje volt, s a szomszéd gyerekekkel, akiket hamar megismertem, nagy csatangolásokat rendeztünk a környéken. Falun még a háború is másmilyen volt, mint Pesten. Ha jöttek a „Tommy”-k –

és Győr közelsége miatt bizony elég gyakran jöttek — nem kellett valamiféle unalmas óvóhelyre menekülni, hanem kint az udvaron bámulhattuk a nagy magasságban elhúzó, megszámlálhatatlanul sok repülőgép ezüstös csillogását és az időnként feltűnő fekete pamacsokat, a nem túl hatékony légvédelem próbálkozásainak eredményét. Összeszögelt lécekből magunk is gyártottunk repülőgépeket, felségjelet mázoltunk rájuk, majd egyik kezünkben a géppel, a másikban a bombával, vagyis egy elhajítandó, éles vasdarabbal rohantunk egymás homokvára vagy (félbevágott krumplikból álló) tankhadosztálya felé, hogy megsemmisítsük őket. A várakat később sárral összetapasztott téglákból építettük, de tankjaink továbbra is igen sebezhetőek maradtak.

Nem tudom, vajon a Pesten maradt gyerekek számára tovább tartott-e ősszel a vakáció, nekünk azonban szeptember elején megindult az oktatás az Öreg utca sarkán álló, egy tantermes iskolában. Mint harmadikosnak a harmadik sorban volt a helyem. A szemközti falon vitéz nagybányai Horthy Miklós képe függött, mellette pedig keménypapír szemléltető táblán a *Szózat*nak egy egészen sajátos változata. Az utolsó sor szövegében ugyanis a „meghálnod” egy olyan papírlappal volt leragasztva, amelyre ugyanazzal a betűtípussal az „élned” szót nyomtatták: „Itt élned és élned kell.” Máig sem értem, mi lehetett az oka ennek az idétlen változtatásnak. A tanügyi felsőbbség talán így akarta megkímélni az érzékeny gyermeki lelkeket a halál gondolatától.

Mindenesetre a valóság nem volt ilyen kíméletes. Egy alkalommal a falu északi részére, a Győrhöz közelebb eső Csanakra is bomba hullott. Kósza hírek szerint egy kisgyerek azért maradt életben, mert a föléje zuhanó teknő megvédte a beomló törmeléktől. A ménfői vasútállomástól délre, a nyílt pályaszakaszon, egy alacsonyan szálló repülő géppuskarözeget nyitott a vonatból menekülő tömegre. Egy anya és a kezében tartott csecsemő ugyanattól a lövedéktől halt meg, a kertünk aljától csupán százötven-kétszáz méternyire. Attól fogva persze szó sem lehetett arról, hogy a repülőgépek

érkezésekor kint maradjunk az udvaron. Első ijedelmében anyánk — a teknő-esetből okulva — még a konyhaasztal alá is beparancsolt minket.

Aztán váratlanul megszakadt a tanítás. Egy nap német katonai autó állt meg a sarkon, és a kiszálló tisztek lefoglalták az iskolát. Az ajtóra olyan pecsétetes feliratot erősítettek, amely a tanító bácsi szerint azt jelentette, hogy az épületben filmraktár lesz. Mi, gyerekek, el is hittük, hogy filmeket fognak hozni. S akármennyire furcsának tűnik, de még a felnőttek sem igen kételkedtek benne, legalábbis sem anyám, sem házigazdáink nem árultak el semmiféle nyugtalanságot amiatt, hogy netán lőszerraktárat telepítettek volna az utcánk túlsó oldalára. Bár lehet, hogy csak előttünk titkolták rossz sejtelmeket, nehogy bajt okozzunk a fecsegésünkkel.

A németek megjelenése már egy felbolydult időszak kezdetét jelentette. A falu nem a budapest — bécsi országút mellett fekszik ugyan, mégis gyakran érkeztek menekülők, illetve a Dunántúl különböző részeiről Bécs irányába terelt foglyok tömegei. A menekülők között magányosak is akadtak. Emlékszem egy csomagot cipelő fiatal asszonyra, aki ennivalóért kéredzkedett be hozzánk. Vagy tíz napja indult el Budapestről, gyalog. Egy tucatnyi székely család lovaskocsikon jött, a mi udvarunkra is jutott belőlük. Fedett kocsijukat külön megcsodáltam: addig csak mesekönyvben láttam hasonlót. Amikor pedig, már november vége felé, kék fővárosi autóbuszok álltak meg a ménfői vendéglő előtt, hinni sem akartam a szememnek. Olyan volt, mint valami üzenet egy elsüllyedt világból. Lélekszakadva rohantam haza elújságotlani a nagy hírt. Rövidesen beállított a buszok egyik utasa is, a Pesten velünk egy házban lakó H. bácsi, az első nyilas, akit személyesen ismertem. (A másik M. néni volt, nagyapám egykori ápolónője, aki pár héttel később, már Pesten, eldicselkedett nekünk, hogy a fia hány zsidót „küldött a gajdeszbe”.) Kiderült, hogy a kék autóbuszokon nyilasok utaznak. Nem tudom, vajon a járművek visszakerültek-e Budapestre, H. bácsit azonban soha többé nem láttam.

Egy alkalommal sok-sok, ismeretlen egyenruhájú, fegyvertelen katonát tereltek be az udvarra, sapkájukról hiányzott a jelvény. Szovjet (mi úgy mondtuk: orosz) hadifoglyok voltak, német őrséggel. A pajtában szállásolták el őket. Nem mertem kimenni a házból, csak a tornácra lestem, amint a kút mellett mosakodnak, vödrökből. Házigazdánk, Jenő bácsi, aki az első háborúban megjárta a keleti frontot, néhány szót váltott velük. Nagyon megijedtem, hátha valami baja lesz abból, hogy tud oroszul. (Hasonló, a nyelvekkel kapcsolatos félelem egyébként szüleimben is élhetett, bár más előjellel: az ostrom küszöbén a kályhába dobták képes német nyelvkönyvemet.)

Több mint negyven év távolából már nem tudnám megmondani, kiket hoztak előbb: a már említett oroszokat vagy a zsidó munkaszolgálatosokat. Az a kép azonban máig is elevenen él bennem, ahogy a Sokorópátkai úton – ahol Klári unokatestvéremmel épp látogatóban jártunk – feltűnik egy, a faluban (és különösen a falunak azon a részén) szokatlanul nagy tömeg. Rosszul öltözött, szemmel láthatóan igen fáradt emberek, akik csillagot és karszalagot viseltek a ruhájukon. Ezeket a megkülönböztető jelzéseket már ismertem. Valamelyik háborús évben, valószínűleg 1943-ban, amikor még nem varratták fel a ruhákra a Dávid-csillagot, a pesti játszótéren keresztülsietett egy sárga karszalagos ember. Néhány gyerek futni kezdett mellette, ujjal mutogattak rá, és gúnyosan kiáltozták: „Zsidó! Zsidó!” Akkor magyarázták el nekem, hogy ilyen karszalagot a munkaszolgálatosoknak kell hordaniuk.

A Ménfőcsanakra érkezett tömeg egy részét épp rokonunknak, Gyula bácsinak az udvarába irányították. Onnan is maradt egy igen éles emlékképem. Klárral és a győri bombázások elől odaköltözött Vilma nénivel a tornácon álltunk, és figyeltük az udvaron folyó nyüzsgést, a pajtában való berendezkedés előkészületeit. Egyszerre csak, pulóverrel a kezében, odajött hozzánk az egyik zsidó, és azt mondta Vilma néninek, hogy odaadná a pulóvert egy tepsi süteményért.

Az alku létrejött, sőt, Klári egy másik munkaszolgálatostól még egy orsó fehér cérnát is kapott a nála levő kenyérdarabért. Amikor azonban közel akartunk menni a pajtához, hogy beszélgessünk a foglyokkal, az örök elzavartak bennünket.

A nyomorúságos tápláléknak cserebere útján való kiegészítése — amíg egyáltalán volt mit elcserélni — rendszeresen előfordulhatott. Hasonló esetről a szintén ménfőcsanaki Galgóczi Erzsébet is megemlékezik *Eltévedt lovas* című novellájában. Ők egy Ady-kötetet kaptak az édesanyja által készített rántottáért. Ez nyilván ugyanazon a napon, talán ugyanabban az órában történt, csak néhány lépéssel odébb: Galgócziék a Sokorópátkai út túlsó oldalán laktak, majdnem átellenben Gyula bácsiékkal. Az elmondottak fényében egyébként érthetővé válik az az első pillanatra groteszknek tűnő jelenet is, amelyről negyven évvel később Tolnai Gábor számolt be a győri vándorgyűlésen tartott előadásában. Amikor ugyanis Radnótiék meggyilkolása után a keretlegények a kivégzettek holmiját Öttevényben a munkaszolgálatosok közé dobálták, ez utóbbiak csaknem összeverekedtek rajta. Nos, ezt azért tették, mert a nem létszükségletű dolgok, amelyeket ennivalóra lehetett cserélni, az életben maradás legfőbb eszközének számítottak.

Joggal kérdezhetné meg valaki: vajon miért fogadtak el a helybeliek bármit is a foglyoktól, miért nem adták oda ingyen azt a kevés ennivalót? A válasz nagyon egyszerű: veszedelmes dolog volt jótekönykodni a zsidókkal, főleg az őrség szeme láttára. Már 44 tavaszán rémtörténeteket meséltek arról, hogy egyeseket csupán azért jelentettek föl és vittek el, mert megálltak beszélgetni az akkor még el nem hurcolt, de már sárga csillagot hordó ismerőseikkel. Amikor megvonták a zsidó gyermekek tejjegyét, anyám háromszor is körülnézett, mielőtt dobogó szívvel föl vitt egy-egy pohár tejet a fölöttünk lakó családnak. Mi nem is tudtunk róla: csak egy évvel később árulta el nekünk.

Annál tiszteletreméltóbb volt egy másik rokonunknak, a Gyula bácsiéktól pár háznyira lakó Róza néninek a bátor-

sága. Az ő pajtájukba ugyancsak beszállásoltak negyvenötven munkaszolgálatost. Amikor meglátta, milyen szerencsétlen, meggyötört emberek, elhatározta, hogy megkínálja őket valamivel. Szerencsére az ott tartózkodó örök jobb érzésűek voltak, nem tiltották meg neki. Így hát begyújtotta a nagy kemencét, hatalmas mennyiségű pogácsát sütött, és a jó ízű, friss, meleg tésztát kiosztatta a foglyoknak. Az egyikük azzal fejezte ki háláját, hogy egy Jézus Szíve szentképet adott Róza néni kisebbik leányának, a kilencéves Irénkének. A kép ma is megvan. Egy munkaszolgálatostól elég különös ajándék, de nem szabad elfelejteni, hogy a zsidókat nem vállalási, hanem „faji” alapon hurcolták el. Ami Róza néni illeti, őt nemrég temettük el, kilencven évet élt. Halála előtt néhány héttel még keményen dolgozott a kertben. Sokszor meglátogattam, de arról a bizonyos napról sohasem beszélt. Amit tett, magától értetődőnek tartotta.

Jó pár évvel később, amikor Radnóti Miklós költészetét tanítottam a gimnáziumban, egyik-másik osztályomnak elmeséltem a munkaszolgálatosokkal való gyermekkori találkozásomat, és hozzátettem: Radnóti is közöttük lehetett volna...

Sajnos, nem közöttük volt.

Ezt a „sajnos”-t nem a személyes irodalomtörténeti vélemény elmaradása miatt írom le, amellyel utólag elbüszkélkedhetnék. Sokkal kegyetlenebb dologról van szó.

A Sokorópátkai úton látott foglyok távozását követően a munkaszolgálatosoknak újabb tömege érkezett, de az már egy másik irányból, Gyórszentmárton–Nyúl felől, a Hegyaljai úton. A falu északi részében szállásolták el őket. A csanakiai megdöbbenéssel és rémülettel beszéltek erről a transzportról. Még csak megközelíteniük sem volt szabad. Az egyik család aznap épp a marharépat szedte föl a kertben. A hozzájuk telepített munkaszolgálatosok ugyancsak a kertbe mehettek, ha a szükségüket kellett elvégezniük; ott is külön őr felügyelt rájuk. Visszafelé haladva, az egyik fogoly könyörgő pillantást vetett a háziakra, és kézmozdulattal

jelezte, hogy dobjanak oda neki egy répát. Megtették. A keretlegény észrevette, és üvöltözni kezdett. Azt kiabálta, hogy a háziakat is „bevágatja” a menetbe, ha akár csak marharépát is, de enni adnak „a koszos zsidóknak”.

Ilyen emberektől függött Radnótinak és társainak a sorsa. Hogy másnap mi történt, azt már valamennyien tudjuk.

VÖRÖS IMRE

FÓRUM

JÁRJAD PAP URAM A TÁNCOT

A MAGYAR HANGSÚLYOS ÜTEMEK TEMPÓVISZONYAI

A magyar verstani szakirodalom művelőinek régi megfigyelése, hogy hangsúlyos verseink különböző terjedelmű ütemeit nem egyforma gyorsasággal, tempóval ejtjük, hanem a rövidebbeket lassítottan-nyújtottan, a hosszabbakat sebesebben-kurtítottan. E megfigyelésből azonban jobbra csak azt a következtetést volt szokás levonni, hogy a versmondás egyenlővé stilizálja a különböző terjedelmű ütemeket, s így nyernek szövegeink ritmikus szabályozottságot.

Korábbi munkáimban mereven tagadtam ezeket az elgondolásokat, újabb vizsgálódásaim során azonban rá kellett jönnöm, hogy a különböző ütemek eltérő tempójú ejtése akkor is tény, ha ez az ejtés nem kerekíti őket teljesen egyformákká, s tempóviszonyaik bonyolultabb képlethez igazodnak a fent vázoltnál. Feltevéseimet teszt módszerrel lefolytatott kísérlettel ellenőriztem. A kísérlet alanyai – 147 fő – az Eötvös Loránd Tudományegyetem elsőéves magyar szakos hallgatói voltak, az 1985–1986-os tanév elején. Nem hallgatták még verstani előadásaimat, s pusztán arra hívtam fel a figyelmüket, hogy vannak gyors és lassú lejtésű ütemek; egyébként kizárólag saját ösztönös vershallásukat követve kellett a szövegeket minősíteniük. A kísérlet eredményei az alábbi következtetésekhez adnak alapot.

Az ütemek alapvető tempóviszonyai

A lassúság–gyorsaság szempontjából nézve az ütemeket három csoportra oszthatjuk: az egy és két szótagos ütemek a rövidek, a kisütemek, a három és négy szótagosak a közepes terjedelműek, s az ennél több szótagosak a nagyütemek. Alaphelyzetekben – így az egyléptékű (vagyis egyforma

nagyságú ütemekből építkező) versszerkezetekben és a különböző terjedelmű ütemeket párosító ütemkapcsolatok nagyobb részében is — ritmusérzékünk a 3 és 4 szótagos, közepes terjedelmet minősíti „normálisnak”, minthogy ezek képviselik érzékelésünk számára a középarányt, továbbá a magyar költészetben ezek a viszonylag gyakoribbak, elterjedtebbek, leginkább megszokottak. Az ezeknél kisebb és nagyobb — a középaránytól elütő, szokatlanabb, s így viszonylag „nem normálisnak” észlelt — ütemeket a ritmusérzék a „normális” 3 és 4 szótagos ütemek léptékének ritmikai normájához mérten kezeli. Az 1 és 2 szótagos kisütemeket úgy, hogy skandalásban az átlagos beszédsebességnél lassúbb, hosszabb, szünetekkel és nyújtott ejtéssel fékezett tempóval a „normális” terjedelemhez mért kiegyenlítésükre törekszünk (anélkül azonban, hogy az ütemegyenlőség képzete keletkeznék bennünk). E tempócsökkenés miatt az egy szótagos ütemekből felépített versek mindig lassúak, kiegyensúlyozottak, a metrum által hordozott elvont tartalom nyugodt-meditatív hangulatot áraszt, amint ezt Weöres Sándor *Kínai templom* című versében is világosan érzékelhetjük:

Szent
kert,
bő
lomb:
tárt
zöld
szárny,
fönn
lenn
tág
éj
jő,
kék
árny

— stb. S ha itt az az ellenvetés merülne fel, hogy e szótagok mind hosszúak is, tehát a lassúság — kiegyensúlyozottság a szimultán időmértékből adódik, Weöres *Fabula* (másutt

Mese) című költeménye csak ütemhangsúlyos ritmusú, s az egy szótagos ütemek itt is lassúak – kiegyensúlyozottak, szemben a 4 és 3 szótagosok táncos gyorsaságával:

Egy	1
hegy	1
megy.	1
Szembejön a másik hegy.	4 3
Ordítanak ordások:	4 3
Össze ne mor zsoljatok!	4 3
Én is hegy,	3
te is hegy,	3
nekünk ugyan egyremegy.	4 3

Hasonló jelleget érzékelhetünk a két szótagos ütemek esetében, akkor is, ha egyforma ütemekből álló versszerkezetben látjuk, amire szintén Weöresnél találunk példát, *Keresztöltés* címmel:

kövér	béka	tavon	hintáz
árnyék	moccan	akác	ágán
habos	virág	szirom	ezer
csillag	mellett	felhő	fátyol

– és akkor is, ha más típusú ütemekkel párosul, akár három szótagosokhoz kapcsolódik:

Fekete ördög	3 2
(Gyí, gyí csoda-ló)	2 3
Kerget a Gond, a	3 2
Fekete ördög.	3 2

(*Ady: Futás a Gond elől*)

– akár négy szótagosokhoz:

Nosza Ráduly! hol vagy Viduj!	4 4
Fújd az bagi táncát,	4 2
Az emlőjét, az tömlőjét,	4 4
Ne kémeld az sípját!	4 2

(*Erdélyi hajdútánc*)

Az Ady-vers 2. sora – ezt fontos megjegyeznünk – arra is példa, hogy az ilyen kisütemek tempója közömbös azzal szemben, hogy a nagyobb ütem előttük vagy utánuk áll-e, azaz a szerkezet fogyó vagy növekvő sorrendű alakzat-e.

E két utóbbi versrészletet a kísérlet szövegei között is szerepeltettem. Ennek eredménye a *Futás a Gond elől* esetében:

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
gyors, lassú lassú, gyors gyors, lassú gyors, lassú	53 %
gyors, lassú lassú, gyors lassú, gyors gyors, lassú	6,8 %
gyors, lassú lassú, gyors lassú, lassú gyors, lassú	4,7 %
gyors, lassú gyors, lassú gyors, lassú gyors, lassú	4,7 %
27 féle más értelmezés	30,2 %

A táblázat a legelterjedtebb értelmezéstípusokat rögzíti konkrétan, s összesítetten a csak egy-két kísérleti személy által képviselt értelmezéseket. Mint látható, a helyes tempóképlet a kísérleti személyek abszolút többségét tudhatja maga mögött. Még nagyobb lesz ez az arány, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a strófa egészét tekintve eltérő értelmezések egy vagy több sorban egybevágnak a helyes képlettel. A soronkénti vizsgálat eredménye így fest:

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
1. sor	gyors, lassú gyors, gyors lassú, gyors lassú, lassú	81,6 % 12,2 % 4 % 2 %
2. sor	lassú, gyors gyors, lassú gyors, gyors lassú, lassú	82,9 % 7,4 % 4,7 % 4,7 %
3. sor	gyors, lassú gyors, gyors lassú, gyors lassú, lassú	70 % 12,2 % 8,8 % 8,8 %
4. sor	gyors, lassú gyors, gyors lassú, gyors lassú, lassú	78,9 % 11,5 % 6,1 % 3,4 %

Az Erdélyi hajdútánc értelmezései:

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
gyors, gyors gyors, lassú gyors, gyors gyors, lassú	67,3 %
gyors, lassú gyors, lassú gyors, gyors gyors, lassú	3,4 %
lassú, lassú gyors, lassú lassú, lassú gyors, lassú	2,7 %
23 féle más értelmezés	22 %
nem értelmezhető	4 %

A „nem értelmezhető” rovatba azok a megoldások kerültek, amelyekben az ütemszám hibázott.

A soronkénti vizsgálat eredményei itt is még nyilvánvalóbbak (a nem értelmezhető megoldások adatát a táblázat — s a többi ilyen összesítés — nem ismétli):

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
1. sor	gyors, gyors gyors, lassú lassú, lassú lassú, gyors	74,8 % 10,2 % 9,5 % 1,3 %
2. sor	gyors, lassú lassú, lassú lassú gyors gyors, gyors	85 % 5,4 % 3,4 % 2 %
3. sor	gyors, gyors lassú, lassú gyors, lassú lassú gyors,	77,5 % 14,2 % 2,7 % 1,3 %
4. sor	gyors, lassú lassú, lassú gyors, gyors lassú, gyors	86,3 % 5,4 % 2 % 2 %

Áttérve az öt és ennél több szótagot magukba foglaló nagyütemek vizsgálatára, mint említettem, ezeket is a három és négy szótagos „normális” ütemekhez méri ritmusérzékünk. Ám hiába találja őket „túl nagynak”, ejtésbeli kiegyenlítésükre nincsen mód, mert a szokványos beszédtempónál lehet ugyan lassabban skandálni, de gyorsabban nem: ez komikus hadarást eredményezne. A szokványos tempóval ejtve viszont a „normális” ütemekhez képest a nagyütemek, „túl nagyok” lévén, „túl lassan” is váltakoznak, „hömpölygősek”, vagyis — bár egészen más ok miatt — a kisütemekhez hasonlóan lassúként hatnak ránk:

Mastan egy ifjú megházasodott,	5 5
Újonnan hozta szép házastársát,	5 5
Kit ugyan szeret, mint önnön magát,	5 5
Nagy szép beszéddel ötet így oktatja:	5 6

(Szamosi névtelen: *Adhortatio mulierum*)

Lényeges különbségük azonban a kisütemekkel szemben, hogy e lassúságukat nem őrzik meg az ütemkapcsolatok mindegyikében.

Mielőtt azonban ezt részleteznénk, a „normális”, 3 és 4 szótagos, közepes terjedelmű ütemekre kell kitérnünk. Ezek a gyorsaság képzetét keltik bennünk, minthogy a szokványos beszédtempónál lassabban ejtett kisütemeknél gyorsabban — ti. szokványos beszédtempóval — ejtjük őket, a nagyütemeknél pedig gyorsabban váltakoznak:

Reszket a bokor mert	3 3
Madárka szállott rá	3 3

(Petőfi: *Reszket a bokor mert . . .*)

Három madár tollázkodik a faágon,	4 4 4
három lányom férjhezadni nagyon	
bánom.	4 4 4

(Weöres Sándor: *Magyar etűdök* 62.)

A fogyó sorrendű ütemkapcsolatok tempóviszonyai

Skandáljuk azonban Csokonai *Szegény Zsuzsi a táborozáskor* c. költeményének e sorait:

Egy szép tavaszi éjszakán	5 3
Zörgettek Jancsim ablakán.	5 3

Az eredmény bizvást meglepőnek mondható: az 5 szótagos nagyütemek, amelyek eddig oly lassan hömpölyögtek, itt gyorsak, s a 3 szótagosak, amelyeknek sebesen kellene peregniük, lelassultak. Bizonyíték rá a kísérlet eredménye:

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
gyors, lassú gyors, lassú	67,3 %
gyors, gyors gyors, gyors	9,5 %
lassú, gyors lassú, gyors	7,4 %
lassú, lassú lassú, lassú	4 %
6 féle más értelmezés	8,8 %
Nem értelmezhető	2 %

A soronkénti vizsgálat megint emeli az elgondolásomra egybevágó értelmezések arányát:

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
1. sor	gyors, lassú	70 %
	gyors, gyors	10,2 %
	lassú, lassú	8,8 %
	lassú, gyors	8,8 %
2. sor	gyors, lassú	70 %
	gyors, gyors	11,5 %
	lassú, gyors	10,2 %
	lassú, lassú	6,1 %

A nagyütemek felgyorsulásának ténye annál is nyilvánvalóbb, hiszen — amint ez a soronkénti bontás adataiból kiol-

A kísérlet eredményei azonban ezúttal nem igazolták előfeltevéseimet:

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
lassú, lassú, lassú, gyors lassú, lassú, lassú, gyors	36 %
gyors, gyors, gyors, lassú gyors, gyors, gyors, lassú	21 %
gyors, gyors, gyors, gyors gyors, gyors, gyors, gyors	13,6 %
lassú, lassú, lassú, lassú lassú, lassú, lassú, lassú	4 %
23 féle más értelmezés	23,1 %
Értelmezhetetlen	2 %

Mint látható, itt a saját ritmusérzésem s az általam felállított magyarázat szerint helyes tempóértelmezés a kísérleti személyek ítéleteinek megoszlásában a második helyre szorult vissza, s ugyanezt mutatja a soronkénti vizsgálat is:

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
1. sor	lassú, lassú, lassú, gyors gyors, gyors, gyors, lassú gyors, gyors, gyors, gyors lassú, lassú, lassú, lassú lassú, gyors, lassú, gyors gyors, gyors, lassú, lassú lassú, lassú, gyors, gyors lassú, gyors, gyors, gyors lassú, gyors, gyors, lassú gyors, gyors, lassú, gyors	38 % 29,2 % 15,6 % 5,4 % 4,7 % 1,3 % 1,3 % 0,6 % 0,6 % 0,6 %

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
2. sor	lassú, lassú, lassú, gyors gyors, gyors, gyors, lassú gyors, gyors, gyors, gyors lassú, lassú, lassú, lassú lassú, gyors, lassú, gyors lassú, lassú, gyors, gyors gyors, gyors, lassú, lassú gyors, gyors, lassú, gyors gyors, lassú, lassú, gyors gyors, lassú, gyors, lassú gyors, gyors, lassú, gyors	40 % 21,7 % 15,6 % 6,8 % 6,1 % 2 % 2 % 1,3 % 0,6 % 0,6 % 0,6 %

Valamelyest közelít az általam helyesnek tartott értelmezés aránya a kísérleti személyek többsége által választott értelmezés arányához, ha a csupa gyors és csupa lassú ütemképletet nyújtó értelmezések százalékait hozzájuk adjuk, de el nem éri: 34,6% lesz 40%-kal szemben.

A jelenség magyarázata ez idő szerint — jobb, ha az ember ilyenkor nem kertel — homályos előtttem. Elgondolásom mentségére szolgálhat, hogy míg egyetlen, alább bemutatott eset kivételével a kísérlet eredményei mindig abszolút többséggel, tehát 50%-nál nagyobb arányban igazolják helyességét, itt az ellene valló eredmény távol áll ettől az aránytól, s az általam helyesnek vélt-érezett képletet választó kísérleti személyek száma eléggé szorosan közelíti meg az első helyre került képlet mellett voksolók számát. Lehet, hogy a kiválasztott példaszöveg — netán azért, mert a közepes és a nagyütemek között csak egy szótagos különbség van — határeset, amely ritmusérzékünk számára nem eléggé pregnáns lévén, többféle értelmezéshez egyaránt alapot nyújt; erre vallhat, hogy itt feltűnően megnő — 27 féle — az eltérő értelmezések száma, s a döntések megoszlása jóval niveláltabb, mint egyebütt.

Az elől álló nagyobb ütemek felgyorsulásának és az utánuk következő kisebbek lelassulásának törvényszerűségére

vall a fogyo sorrendben egymáshoz kapcsolódó közepes terjedelmű ütemek tempóviszonyainak vizsgálata is (legyen bár köztük szintén csak egy szótagos különbség):

Ropog a tűz, || messze süt a || vidékre, 4 || 4 || 3
 Pirosan száll || füstje fel a || nagy égre; 4 || 4 || 3

(Arany János: *Tengeri-hántás*)

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
gyors, gyors, lassú gyors, gyors, lassú	63,2 %
gyors, lassú, gyors gyors, lassú, gyors	8,1 %
gyors, gyors, gyors gyors, gyors, gyors	6,1 %
lassú, lassú, gyors lassú, lassú, gyors	4 %
14 féle más értelmezés	17 %
Értelmezhetetlen	1,3 %

A soronkénti vizsgálat adatai itt nem sokat változtatnak a fenti képen:

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
1. sor	gyors, gyors, lassú	64,6 %
	gyors, lassú, gyors	10,8 %
	gyors, gyors, gyors	5,4 %
	lassú, lassú, gyors	5,4 %
	gyors, lassú, lassú	4,7 %
	lassú, gyors, lassú	4,7 %
	lassú, gyors, gyors	2,7 %

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
2. sor	gyors, gyors, lassú	64,6 %
	gyors, lassú, gyors	7,4 %
	lassú, gyors, lassú	6,1 %
	gyors, gyors, gyors	6,1 %
	gyors, lassú, lassú	5,4 %
	lassú, lassú, gyors	5,4 %
	lassú, gyors, gyors	2 %
	lassú, lassú, lassú	1,3 %

Saját ritmusérzékelésem szerint – a fenti esetekkel ellentétben – a fogyó sorrendű nagyütemkapcsolatokban nem tapasztalható az elől álló, nagyobb ütem felgyorsulása (tehát változatlan marad mindkét ütemfajta lassúsága), ha a két-féle ütem nagysága között csak egy szótagnyi különbség van:

Nyillyék meg Pokol kapuja, || örök barlangnak szája, 8 || 7
 Cerberusnak vas rostélya, || nyillyék meg kalitkája: 8 || 7

(Nyéki Vörös Mátyás: *Pokol*)

A kísérlet adatai igazolják felfogásomat, de – s ez az az eset, amelyre fent utaltam – itt csak egyszerű, s nem abszolút (50%-nál nagyobb arányú) többséggel:

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
lassú, lassú lassú, lassú	27,2 %
gyors, lassú gyors, lassú	21 %
gyors, gyors gyors, gyors	19,7 %
lassú, gyors gyors, lassú	7,4 %
gyors, lassú lassú gyors,	1,3 %
8 féle más értelmezés	21,1 %
Értelmezhetetlen	2 %

A soronkénti vizsgálat eredményei itt sem módosítják lényegesen az arányokat:

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
1. sor	lassú, lassú gyors, lassú gyors, gyors lassú, gyors	37,4 % 23,8 % 22,4 % 14,2 %
2. sor	lassú, lassú gyors, lassú gyors, gyors lassú, gyors	35,3 % 28,5 % 23,8 % 10,2 %

A tempóváltozás hiánya mellett szólnak azok az értelmezések is, amelyek csupa gyors ütemből állónak fogják fel az idézetet (hiszen nem érzékelnek tempókülönbséget a kisebb és nagyobb ütemek között): együttes arányuk 46,9%. Ugyanakkor viszont feltűnően magas a gyors, lassú–gyors, lassú képletet választók aránya, tehát bizonyára itt is határesettel állunk szemben.

Érdekességgént emelem ki a negyedik helyre került lassú, gyors–gyors, lassú képletet, s a kisebb tábor maguk mögött tudó értelmezések sorából emiatt felmutatott gyors, lassú–lassú, gyors változatot. A versszövegben A B B A képletű gondolatrítmus van, s bizonyára ez az oka annak, hogy nem kevesen egy hasonló tempóképletet vélnek – tévesen – felfedezni a versrítmusban; ez az érzéki csalódás a versrítmus és gondolatrítmus összemosódásának érdekes jelensége.

Hogy itt az értelmezők többsége nem érzékel tempókülönbséget (miként én sem), ennek magyarázata az lehet, hogy a nagyütemeknél egy szótagnyi különbség eléggé kicsi ahhoz, hogy ne törekedjünk kiegyenlítésre, vagy a kiegyenlítő tempócsökkentés olyan minimális, hogy nem fordítunk rá figyelmet.

Merőben más a helyzet, ha a fogyó sorrendű nagyütem-kapcsolatban a kétféle ütem között két szótagnyi vagy ennél is nagyobb a különbség. Itt ugyanis a kiegyenlítő lassítás által előidézett tempókülönbség — amellyel a rövidebb ütem tartamát az elől álló, nagyobb ütem tartamához köze-lítjük — eléggé nagy ahhoz, hogy világosan érzékelhető le-gyen:

Líliom Peti volt ám csak	8
A derék legény!	5
Alig akadt volna párja	8
A föld kerekén.	5

(Petőfi: *Líliom Peti*)

A 8 szótagos ütemek tempója világosan érzékelhető módon sokkalta gyorsabb, mint az ötszótagosoké, amelyek mintegy le-lefékeznek a vers lejtését:

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
gyors lassú gyors lassú	57,8 %
lassú gyors lassú gyors	19 %
gyors gyors gyors gyors	11,5 %
9 féle más értelmezés	10,5 %
Értelmezhetetlen	0,6 %

A soronkénti vizsgálat eredményei tetemesen emelik a helyes értelmezések arányát:

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
1. sor	gyors lassú	74,8 % 24,4 %
2. sor	lassú gyors	64,6 % 34,6 %
3. sor	gyors lassú	74,8 % 24,4 %
4. sor	lassú gyors	61,9 % 37,4 %

S ha most visszaemlékezünk arra, hogy a közepes ütemek fogyó sorrendű kapcsolataiban, valamint (bár ez utóbbi esetben vitatható eredménnyel) a nagyütemek és közepes ütemek hasonló párosulásaiban egy szótagos különbség is elég lehet ahhoz, hogy ilyen karakterváltozást tapasztalhassunk, akkor újabb szemléletes példájára bukkantunk annak, hogy a vers ritmikai törvényszerűségei igen gyakran nem határozhatók meg általános érvénnyel, hanem más-más körülmények között másként is festhetnek. Sok szótagból álló ritmusegységek váltakozásában egy szótag nem olyan „fontos” ritmusérzékelésünk számára, mint a kis- és közepes terjedelmű ütemeknél, ahol az egy szótagos különbségek is pregnánsak, s a más-más kategóriába tartozó ritmusegységek határvonalai is élesebb kontúrokkal rajzolódnak ki bennünk.

Változatlan marad — hogy a fogyó sorrendű ütemkapcsolatok utolsó lehetséges változatát is szemügyre vegyük — az ütemek alapjellege mindenütt, ahol kisütemek állnak hátul, hiszen ezeket az elől álló nagyobb, normális tempóban ejtett ütemekhez közelítve nyújtottan ejtjük, s így megma-

radnak lassúnak, míg az előttük álló közepes ütem gyorsnak. Az egy szótagos kisütemmel alkotott kapcsolat ilyen természetét Faludi *Forgandó szerencséje* példázhatja:

Fortuna || szekerén || okosan || ülj 3 || 3 || 3 || 1

a két szótagosét pedig megvizsgálhatjuk az Ady-tizesben:

Lovamra || patkót || senki || nem || veret 3 || 2 || 3 || 2

(Ady: *A ló kérdez*)

A nagyütemek és kisütemek ilyen kapcsolata meglehetősen ritka költészetünkben, de rá lehet bukkanni pl. Csokonai *Jövendőlés az első oskoláról a Somogyban* c. költeménye első két strófájának 8. sorában (a 7. sorokkal együtt idézem):

Hát csak || kanásznak termett 2 || 5

A somogysági || paraszt? 5 || 2

.....

Kanász || marad akinek 2 || 5

A nevelője || kanász 5 || 2

A növekvő sorrendű ütemkapcsolatok tempóviszonyai

Az alapvető tempóviszonyok felvázolásakor említettem azt is, hogy a kisütem nemcsak a fogyó, hanem a növekvő sorrendű kapcsolatban is megtartja lassú jellegét:

Gyí, gyí || csoda-ló 2 || 3

(Ady: *Futás a Gond elől*)

s ezt úgy is felfoghatnánk, hogy a kiegyenlítő ejtés olyan esetével állunk szemben, amikor az elől álló kisütem terjedelméhez közelíteni akarván, a közepes terjedelműt apróvaszaporázva skandáljuk. Megmagyarázhatatlan lenne viszont így, hogy miért változatlan a tempókarakter, ha növekvő sorrendben nagyütemhez kapcsolódik a kisütem, mint az iménti Csokonai-idézetekben:

Hát csak || kanásznak termett 2 || 5

Kanász || marad akinek 2 || 5

– ahol világosan érzékelhető, hogy a nagyütemeket nem gyorsítjuk fel úgy, hogy a kisütemek időtartamához közeli legyenek, hanem megmaradnak lassúnak. Ugyanezt tapasztaljuk, ha növekvő sorrendben közepes nagyságú ütemhez kapcsolódik a nagyütem:

Ablak alatt	4
A pünkösdi rózsa,	6
Kezd egy kicsit	4
Fesleni bimbója:	6

(Arany János: *A méh románca*)

A 4 szótagos ütemek itt változatlanul gyorsak, s a 6 szótagosak lassúk, amint ezt kísérletem eredményei is mutatják:

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
gyors lassú gyors lassú	50,3 %
lassú gyors lassú gyors	34 %
gyors gyors gyors gyors	4,7 %
7 féle más értelmezés	10,8 %

A soronkénti vizsgálat itt is tovább növeli a helyes értelmezések túlsúlyát:

Mindebből kitűnhet, hogy a növekvő sorrendű ütemkapcsolatban sem arról van szó, hogy az elől álló kisebb ütemhez aprózással-szaporázással, ténylegesen felgyorsított ejtéssel közelítjük a hátul álló nagyobbbat: amint ezt az ütemek alapvető tempóviszonyait ismertető gondolatmenetben említettem, az ilyen hadarástól a skandáló ejtés tartózkodik. A kiegyenlítési törekvés mindig csak úgy érvényesülhet, hogy a kisebb ütemet ejtjük lassabban, szünetekkel. S mert ez a növekvő sorrend esetén eleve lehetetlen — hiszen ha az elől álló ütem a mérték, s ez kisebb, mint az utána következő, akkor ezt csak felgyorsítással lehet kiegyenlíteni — így ezekben a kapcsolatokban az ütemek megtartják eredeti tempó-karakterüket.

Megmarad azután ez a tempó-karakter olyankor is, amikor az ütemkapcsolatok bonyolultsága lehetetlenné teszi azt, hogy a sor akár a fogyó, akár a növekvő sorrendűséggel jellemezhető legyen:

Van kis || csizma || eladó, || szép varrás a || szárán, 2 || 2 || 3 || 4 || 2
 hogyha || illet || hordanék, || bizony sose || bálnám 2 || 2 || 3 || 4 || 2

(Weöres Sándor: *Magyar etűdök*. 90. *Vásár IV.*)

A fogyó sorrendű sorkapcsolatok tempóviszonyai

S ha netán valaki furcsállná, hogy ritmusérzékünk egyszerre két mértéket is alkalmaz, az egyléptékű versszerkezetekben és a növekvő sorrendű ütemkapcsolatokban a közepes terjedelmű ütemeket veszi alapul, s ezekhez mérten egyenlíti ki a kisebbeket vagy érzékeli lassúbbaknak a nagyobbakat, míg a fogyó sorrendű ütemkapcsolatokban — terjedelmüktől függetlenül — mindig az elől állók a minták, s „hozzájuk lassítja” a hátul álló kisebb ütemeket, hát még furcsábbá — s bonyolultabbá — válik a helyzet, ha a sorhosszakat is tekintetbe vesszük. Itt ugyanis azt tapasztaljuk, hogy az egyforma nagyságú gyors ütemek is lelassulnak abban az esetben, ha fogyó sorrendű sorokban követik egymást, azaz —

példának okáért — a páratlan sorszámú sorokban két, a párosokban egy ütem alkotja a sort:

Megy az eke, szaporodik	4 4
a barázda,	4
mintha egy nagy könyv íródnék	4 4
olvasásra.	4
Papirosa a határ, a	4 4
tengerszéles,	4
a tolla meg az a szegény	4 4
öregbéres.	4

(Illyés Gyula: *Megy az eke*)

A kétütemű, nyolc szótagos sorok gyors pergését egyre lefékezik a szintén négy szótagos, de önálló sort alkotó, lelassult ütemek:

Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
gyors, gyors, lassú gyors, gyors, lassú	46,6%
gyors, gyors, gyors gyors, gyors, gyors	6,1%
23 féle más értelmezés	27,2%
Értelmezhetetlen	17%

A soronkénti vizsgálat eredményeiben ismét jelentősen növekedik a helyes értelmezések aránya:

	Ütemtempók értelmezése	Értelmezők százaléka
1. sor	gyors, gyors lassú, gyors gyors, lassú lassú, lassú	68 % 9,5 % 2,7 % 2,7 %
2. sor	lassú gyors	67,3 % 15,6 %
3. sor	gyors, gyors lassú, lassú lassú, gyors gyors, lassú	59,2 % 11,5 % 6,8 % 5,4 %
4. sor	lassú gyors	66,6 % 16,3 %

Ugyanígy lelassulnak a fogyó sorrendű sorkapcsolatokban a gyors ütemek akkor, ha a páratlan sorszámú hosszabb sorok négy ütemből állnak, s a rövidebb párosak kettőből:

Gólya a || fedelén, || fecske az || ereszen 3 || 3 || 3 || 3
füstöt vet || a kémény. 3 || 3

(Weöres Sándor: *Magyar etűdök*. 28. vers)

Lelassulnak a rövidebb páros sorszámú sorok akkor is, ha nem az ütemszám csökkenése miatt kurtábbak, hanem azért, mert ütemeik szótagszáma kisebb:

Fel, leányok, || paripára, 4 || 4
Ki guzsalyra, || ki rokkára, 3 || 3
Hajja ha, || hajja ha! 3 || 3
A legénynek || nincs itt helye, 4 || 4
Ott a szurdék, || bujjék bele, 4 || 4
Hahha ha, || hahha ha! 3 || 3

(Czuczor Gergely: *Fonóházi dal*)

Sőt, fogyó sorrendű sorkapcsolatokban felgyorsulnak az eredetileg lassú, hat szótagos nagyütemek, s lelassulnak a három szótagos közepes terjedelmű gyorsütemek is, mint Kölcsey Ferenc *Búsan csörög* . . . című – különleges, virtuóz szimultán ritmusú – versében:

Búsan csörög a lomb	6
Mert fú szél;	3
Sűrűn dobog e szív	6
Mert bú kél.	3
Kárpát kebeléből	6
A szél fú;	3
Tőled szerelem! jön az éjjeli bú.	6 5

– ahol is további különlegesség, hogy az utolsó sorban a 6 szótagos ütem még megtartja e gyorsabb tempóját, az öt szótagos viszont már lelassul.

Felgyorsulnak azután a nagyütemek akkor is, ha hasonlóan fogyó sorrendű sorkapcsolatokban azonos terjedelmű, de kisebb ütemszámú sorokkal párosulnak (amely viszont megtartja lassú karakterét):

Félelmes szűőnek engem alejtátok,	6 6
Régi jó barátim nekem kik valátok;	6 6
Gyakorta szép szóval hozzám járolátok,	6 6
Engem megcsalátok!	6

(Apáti Ferenc: *Feddőének*)

Ennyi példából már bizvást leszűrhetjük azt a következőt, hogy fogyó sorrend esetén a skandalás nemcsak a különböző terjedelmű ütemeket igyekszik kiegyenlíteni olyan módon, hogy a nagyobb ütemet követő rövidebbet lassított-nyújtott ejtéssel növeli, hanem ugyanezt teszi a sorokkal is. A költemény olvasásakor az íráskép alapján felfigyelünk a hosszabb és rövidebb sorok fogyó sorrendű váltakozására, s a kiegyenlítési törekvés jegyében lassúbb tempóval skandaljuk a páros sorszámú rövid sorokat, aminek következtében a normális tempóval ejtett páratlan, hosszabb sorok ütemei gyorsakként hatnak.

Ez a tény azonban távolabbi következtetések levonására is kell hogy késztesen, nevezetesen a verssor ritmikai szerepére vonatkozó korábbi felfogásom felülvizsgálatára. Úgy okoskodtam ugyanis, hogy olyan esetekben, amikor az egymást követő sorok teljesen egyforma ütemekből állnak, s a sorvéget semmiféle külön ritmustényező (pl. rím) nem jelzi, a sor nem is ritmusegység, hanem látási, vizuális forma csupán, s ritmikai szempontból teljesen mindegy, hogy ilyenkor az ütemeket külön-külön sorokba írjuk, vagy két, három, négy stb. ütem alkot egy sort; az egész szöveget akár folyamatosan is írhatjuk.

E tétel rendkívül logikus is volt, csak éppen figyelmen kívül hagyott egy döntő – a fentiekben vázolt – körülményt, s így ugyanolyan hamis is volt, amilyen logikus. A versolvasásban a sortördelés igenis irányítja figyelmünket, s így – korábbi álláspontommal szemben – legalábbis az ütemhangsúlyos versben az azonos ritmusegységekből felépülő szerkezetekben is ritmustényező lehet a vers írásképe.

Lépünk azonban tovább, s vizsgáljuk meg az egyenlőtlen sorkapcsolatok más eseteit is. A fogyó sorrendűeknél kimaradt egy lényeges változat, amikor is a páratlan sorszámú hosszabb sor több közepes terjedelmű ütem miatt ily hosszú, s a páros, rövidebb sor nagyütemből áll, mint a híres kuruc vers, a *Csinom Palkó*:

Csinom Palkó, Csinom Jankó,	4 4
Csontos kalabérom,	6
Szép selymes lódingom,	6
Dali pár pisztolyom.	6
Nosza, rajta, jó katonák,	4 4
Igyunk egészséggel!	6
Menjen táncba ki-ki köztünk	4 4
Az ő jegyesével.	6

Amint ez – különösen a második strófában – világosan érzékelhető, ilyen esetben a kiegyenlítési törekvés nem változtatja meg az ütemek tempókarakterét, a közepes terjedelmű ütemek megmaradnak gyorsnak, a nagyütemek las-

súnak — hiszen éppen e karakterük felel meg annak a tendenciának, hogy a páros sorok ejtésideje a skandálás révén a páratlanok felé közelítsen.

Nem minden esetben érvényesül azonban egyformán ez a tendencia. Figyeljük meg a *Magyarország, Erdély, hallj új hirt!* című kuruc vers úgyszintén fogyó sorrendű sorkapcsolatait:

Magyarország, Erdély, hallj új hirt,	6 3
Melyet régen hogy az tokos bírt!	6 3
Már ideje hogy felserkenj,	4 4
Puskát, kardot rozsdától fenj,	4 4
Dobszóra ülj lóra.	3 3

A csökkenő szótagszám ellenére nem érzékelhető olyasmi, hogy a 8 szótagos sorokat lassítva ejtenénk, közelítendő a 9 szótagosokhoz, vagy a 6 szótagos sor lassulna le ilyen okból. A két-két sorból álló periódusok ugyanis itt viszonylag elkülönülő egységeket alkotnak a strófaszerkezeten belül, mintegy önmagukba záruló részletek, amelyeknek nincs olyan szorosabb kapcsolatuk a másik periódussal vagy a záróssorral, hogy ennek révén a kiegyenlítési törekvés felléphetne.

A növekvő sorrendű sorkapcsolatok tempóviszonyai

A növekvő sorrendű sorkapcsolatok viszonylag ritkábbak költészetünkben, s ugyanaz a törvényszerűség mutatkozik bennük, amelyet a növekvő sorrendű ütemkapcsolatokban már tapasztaltunk: minthogy ilyenkor a kiegyenlítés nem lehetséges, a tempókarakter változatlan marad, ahogyan ezt a *Mint gerlicemadár . . .* kezdetű (ismeretlen költőtől származó) XVIII. századi szerelmi vers strófaszerkezete példázhatja:

Mint gerlice-madár	6
Ki társátul elvál	6
Jaj! kesergi társát.	6
Zöld ágra nem is száll.	6
Csak óhajt és fárad, valaholott megáll,	6 6
Mindaddig bújosik, míg társára talál.	6 6

Szemben Apáti Ferenc *Feddőénekével*, ahol a fogyó sorrend miatt a kétütemű sorok felgyorsultak, itt az egyforma nagytémek egyforma lassúsággal lejtene, függetlenül attól, hogy a sorok hossza eltérő. Ugyanezt tapasztaljuk akkor is, ha a növekvő sorrendű sorkapcsolat eltérő terjedelmű – és tempójú – ütemekből épül fel, mint az *Édes hazám, szánjad válasom* . . . kezdetű, a XVIII. század első feléből származó (anonim) kesergőben:

Édes hazám, szánjad válasom	4 5
Messze földre van indulásom,	4 5
Ugy fordulhat, világból is lesz kimúlásom.	4 4 5
Most bocsátod el hív szolgálót,	4 5
Nem szánod-e szegény árvadot,	4 5
Tőled szintén eltávozni kedves fiadot?	4 4 5

Változatlan marad végezetül az ütemek eredeti tempókarak-
tere akkor is, amikor a rövid és hosszú sorok bonyolult
struktúrája miatt ritmusérzékünk a sorkapcsolatokat nem
tudja egyértelműen felfogni, mint a *Szegénylegény dala* című
XVII. század végi bújdoso ének strófaszerkezetében:

Szegénylegény dolga	6
És keserves gondja,	6
Sok búbanat, keserűség	4 4
Mindenfelől éri ínség	4 4
Az szegénylegényt.	5

Összegzés

Erre a pontra érkezve mindenekelőtt nem árt összegezni tapasztalatainkat, hogy a netán túl bonyolultan festő kép körvonalai világosabban kirajzolódjanak.

a) A skandálási tempó lassúsága vagy gyorsasága szempontjából az ütemeket három csoportba oszthatjuk: 1–2 szótagosak a kisütemek, 3–4 szótagosak a közepesek, ezen felüliek a nagyok. Alapkarakterük szerint lassúk a kis- és nagyütemek, s gyorsak a közepes terjedelműek.

b) E tempókülönbség oka az, hogy ritmusérzékünk a közepes ütemterjedelmet tekintve „normálisnak”, s a kiegyenlítési törekvés jegyében a kisütemeket lassított tempóval skandaljuk, hogy ejtési idejük a közepes ütemekéhez közelítsen. A nagyütemeket azonban nem tudjuk a közepes ütemekéhez közelítő tartamúvá skandalni, mert ez a gyorsítás hadarás-hoz vezetne. Így a nagyütemek, lassabban váltakozván, szintén lassúbbnak mutatkoznak a közepes ütemeknél, amelyek — normális beszédtempóval ejtve is — gyorsként (ti. a kis- és nagyütemek tempójánál gyorsabbként) hatnak ritmusérzékünkre.

c) Ezek a tempóviszonyok jellemzik az ütemeket az egyléptékű (egyforma ütemekből építkező) versszerkezetekben, a növekvő sorrendű ütemkapcsolatok mindegyikében, a fogyó sorrendű ütemkapcsolatok közül azokban, ahol a különböző terjedelmű nagyütemek között csak egy szótagnyi különbség van, továbbá azokban az ütemkapcsolatokban, amelyek a fogyó — növekvő jelleg szempontjából közömbösek. Vitatható eset a nagy és közepes ütemek olyan fogyó sorrendű kapcsolata, ahol csak egy szótagos különbség van köztük.

d) A fogyó sorrendű ütemkapcsolatok minden más típusában azt figyelhetjük meg, hogy az elől álló, nagyobb ütem gyors — akár úgy, hogy megtartja eredeti gyors karakterét, akár úgy, hogy lassúból gyorsra változik —, a hátul álló kisebb ütem pedig — adott esetben szintén karakterváltással — lassú.

e) E jelenség oka az, hogy a többleléptékű (eltérő nagyságú ütemekből építkező) sorszerkezeteknél ritmusérzékünk mindig az elől álló ütemet veszi alapul, s az utána következő ehhez mérten kezeli. A fenti d) pontban említett esetekben a kiegyenlítési törekvés megvalósítására módunk van úgy, hogy a hátul álló kisebb ütem tartamát lassított skandalással az elől álló üteméhez közelítjük, s így ennek lassúságához képest hat a normális tempóval ejtett elől álló ütem gyorsnak.

f) Növekvő sorrendű ütemkapcsolatokban viszont a kiegyenlítésre nincs mód, mert — a b) pontban említett ok miatt — ténylegesen gyorsabb skandálás nincs, s ezért az ütemek megtartják alapkarakterüket; az egy szótagnyi különbségű, fogyó sorrendű nagyütem-kapcsolatokban pedig azért nincs tempóváltozás, mert e különbség itt túl kicsi.

g) További karakterváltozás tapasztalható a fogyó sorrendű sorkapcsolatokban úgy, hogy itt mindig a páratlan sorszámú, hosszabb sor a gyors, és a páros sorszámú, rövid sor a lassú. Ennek oka az e) pontban említett jelenség analógiája, azzal a különbséggel, hogy ilyenkor ritmusérzékünk kiindulópontja nem az elől álló ütem, hanem az elől álló (tehát páratlan sorszámú) sor, s az ezt követő rövidebb sort skandáljuk ehhez közelítő — kiegyenlítő lassítással.

h) Megőrzik viszont alapkarakterüket az ütemek — az f) pontban említett jelenség analógiájára — a növekvő sorrendű sorkapcsolatokban, továbbá a fogyó sorrendűekben is akkor, ha a különböző terjedelmű sorok között erőteljesebb periódushatár mutatkozik, valamint a bonyolultabb strófaszerkezetekben, amelyekben a fogyó — növekvő jelleg nem egyértelmű.

Ha ez a kép még így, pontokba szedve is bizony eléggé bonyolultan fest, az kétségtelen hátrány a verstanszerző és olvasói számára — a magyar versnek viszont annál nagyobb előny. A lassú és gyors ütemek váltakoztatásával ugyanis rendkívül finom ritmikai „célzások” érzékeltetésére képes. Figyeljük meg például az alábbi, *Járjad, pap uram a táncot* kezdetű népdalt. A csábító felszólítás dévajon hajlékony (lassú-gyors-lassú):

Járjad, || pap uram a || táncot,

2 || 4 || 2

majd — mintegy sűgásként — lassított az ígérlet:

Majd egy || falka || ludat || adok!

2 || 2 || 2 || 2

A pap viszont riadtan gyors ütemekkel hárítja el az ajánlatot:

Nem járom, nem tudom	3 3
Nem illik, nem szabad,	3 3

s a végén — majd mindjárt kiderül, hogy miért — lelassul a válasz is:

Papnak táncot járni.	2 2 2
----------------------------	-------------

A második strófában a csábító kövér disznót ígér hasonló ritmusban, a pap válasza pedig refrénként ismétlődik. A harmadik strófa a csattanó, ahol a csábító végre igazán vonzó ajánlatot tesz:

Járad, pap uram, a táncot,	2 4 2
Majd egy szép me nyecskét adok!	2 2 2 2

A pap válaszában gyors ütemei — emlékezzünk rá, hogy mindig a szöveg konkretizálja a ritmusképlet elvont tartalmát — ezúttal azt jelzik, hogy kapva kap a lehetőségen:

Járom is, tudom is,	3 3
Illik is, szabad is	3 3
Papnak táncot járni!	2 2 2

Az utolsó sor lelassulása és — lényegében hangsúlyváltó ritmusú — $\acute{x} x | \acute{x} x | \acute{x} x$ trochaikus lejtése „közli” velünk, miért nem akart a pap táncolni, s miért akar a csábító a pap táncának látványában gyönyörködni: a főtisztelendő úr (én így „látom”) nyilván igencsak kövér és sánta is, ezért oly lassú és bicegő a táncát érzékeltető sor.

A dévaj parasztdal után lássuk a XVII. századi főúr, Eszterházy Pál római birodalmi herceg költeményét — nem akárcsak volt, 20 ezer harcos élén vett részt az ostromban, amikor Budát a törököktől visszafoglalták, s vallásos művek írójaként és a Habsburgok odaadó híveként egyaránt kitűnt. *Pal-las s Eszter kedves tánca* című költeménye egy lakoma képeivel kezdődik:

Fényes palotákban ékes kőfalakban	6 6
Vigadjunk	3
Vetett asztalhoz járuljunk	5 3
Malosa boro kat igyunk.	5 3

A későbbi strófákban arról van szó, hogy a nagyúrnak táncolhatnékja van:

Ugorjunk bizvást vígacskán	5 3
Lábunkat rakjuk cifrácskán.	5 3

A különféle táncok sorában húzat magának „szép oláh táncot” is, majd így szól:

Magyar táncot vonhatsz te Dudás is fújhatsz	6 6
Immáron	3
Az közrend is hadd táncoljon,	5 3
Innét senki ne oszoljon.	5 3

Hogy e magyar táncra neki magának nem állt a lába, ezt nemcsak onnan tudhatjuk meg, hogy „az közrend” számára rendelte, hanem költeményének ritmusából is, amely bécsi-esen hajlongósan-cifrácskásan alakítja át a magyaros lejtést; ez ugyanis a korabeli *Erdélyi hajdútánc* tanúsága szerint így hangzott:

Nosza hajdú, firge varjú,	4 4
Járjunk egy szép táncot!	4 2
Nem vagy fattyú, sem rossz hattyú,	4 4
Kiálts hát egy hoppot!	4 2
Szájod mondjon, lábad járjon	4 4
Egy katona táncot.	4 2

Pördülj csizma, járjad anya!	4 4
Elől tollas, elől!	4 2
Amaz Palkó, kurvafia	4 4
Vigyáz kívül- belől,	4 2
Toppants gyorsan, hadd csosszanjon	4 4
Ne maradj bal felől!	4 2

Ám Esterházy Pál, „a rossz fattyú”, azokkal a „firge varjúkkal”, akik az effajta táncokat járták, csak Lőcsénél és Györk-nél szokott találkozni, ahol — alsó-magyarországi fővezér és tábornagy minőségében — tönkreverte őket mint „elégületleneket”; utálták is olyannyira, hogy a Rákóczi-szabadságharc bukásakor vele nem volt hajlandó szóba állni

senki, hiába vágyott a közvetítői szolgálatokra, Pálffy Jánosé lett a szatmári béke létrehozásának érdeme.

Ennyi mindent tudnak „elmondani” a ritmusok, ha odafigyelünk rájuk.

Befejezőként azt jelezném még: az értelmezések bizonytalanságának egyik fő oka alighanem az, hogy verstani szakirodalmunk a tempóváltások tényének felismerésén túl mindmáig nemigen szentelt behatóbb figyelmet e jelenségeknek; márpedig köztudomású, hogy a versritmusok felismerése sokkal könnyebb, ha nemcsak érezzük, hanem elméleti ismeretek birtokában tudjuk is, miféle lejtéssel állhatunk szemben. Enélkül a laikus versolvasó — de az irodalmár szakember is — könnyen érzéki csalódások áldozatává válhat: belső hallásában felsejlenek ugyan a ritmus körvonalai, de ennek pontosabb képe homályban marad előtte. Nagyon jellemző az ilyen érzéki csalódásokra az, amit verstani kísérletem adatainak összesítésekor észleltem: a kísérleti személyek jelentős része pontosan felismeri, hogy az ütemek egy része ilyen, más része amolyan, de tempójukat felcseréli. Így ítélte Pálóczi Horváth *Stájer táncnótájának* lassú-lassú-lassú-gyors tempóját a kísérlet résztvevőinek 21%-a gyors-gyors-gyors-lassú lejtésűnek, Petőfi *Liliom Petijénél* pedig a gyors-lassú-gyors-lassú tempó 19%-uk számára lassú-gyors-lassú-gyors kapcsolatnak sejlett stb. Vagyis: képletszinten jól érzékelik az A A A B vagy A B A B váltakozás tényét, a tempóváltás körvonalát, de eltévesztik — felcserélik — magukat a tempóértékeket. E jelenség viszonylagos gyakorisága alighanem fontos kiindulópont lehetne a ritmusérzékelés pszichológiai kutatásában.

A kísérlet egyébként — lehetőségeim korlátozottsága miatt — csak a kulcsproblémákat magukban rejtő szövegekre terjedt ki, s okfejtésemben sok helyen saját vershallásomra támaszkodva egészítettem ki a gondolatmenet alapvonalát. Fontos feladat lenne a tempóviszonyok részletesebb feltérképezése és az így nyert kép kísérleti ellenőrzése.

SZERDAHELYI ISTVÁN

A „TENGERI-HÁNTÁS” VERSFORMÁJÁHOZ

A magyar verstani szakirodalomban Gregusztól és Aranytól Négyesyig — sőt bizonyos értelemben napjainkig — központi helyen áll a magyar hangsúlyos ütemek időmértékes viszonyainak vizsgálata. A hangsúlyos versekben kimutatható időmértékes képletek példájaként leggyakrabban a *Buda halála* felező tizenketteseit színező choriambusokra hivatkoztak: *Egy régi levélen ezt írva találtam* — — $\cup \cup - \text{ü}$
 $| - - \cup \cup - \text{ü}$.

E vizsgálatok során azonban általában figyelmen kívül maradt az alapvető ritmikai különbség a hangsúly és az időmérték szerepe között az adott költeményekben: míg a hangsúlyos ritmusképlet az egész költeményen szabályosan végigvonul, az időmértékes képlet nem következetesen, csupán szabálytalanul, rendszertelenül jelentkezik. Így tehát az adott költeményekben az időmérték nem ritmusképző tényező, csupán színező elem, mivel a ritmus lényege a szabályos, rendszeres ismétlődés, a sorozatosság, ami hiányzik a hangsúlyos versekben felbukkanó időmértékes képletek esetében. Nem véletlen, hogy Szepes Erika és Szerdahelyi István *Verstana* mellőzi a kérdés vizsgálatát, mert a szerzők következtetések ahhoz az alaptételükhöz, hogy a ritmus elengedhetetlen követelménye a sorozatosság.

Négyesy legbehatóbban *Metrikai megfigyelések Aranynál. (Nemzeti idomú verseiben)* című tanulmányában foglalkozott a kérdéssel (ItK 1926. 1–13). Sorra vette a *Török Bálint* és a *Mátyás anyja* hangsúlyos ütemeit, és táblázatba foglalta, milyen időmértékes képletek (antik verslábak) mutathatók ki az egyes ütemekben. Táblázatából az derül ki, hogy pl. a *Török Bálint* sorainak első ütemében valamennyi létező, négy szótagos antik versláb előfordul: 33 choriambus és paeon primus ($- \cup \cup \text{ü}$), 13 paeon quartus és proceleusmaticus ($\cup \cup \cup \text{ü}$), 30 epitritus primus és antispastus ($\cup - - \text{ü}$), 11 diiambus és paeon secundus ($\cup - \cup \text{ü}$), 15 ionicus a minori és paeon tertius ($\cup \cup - \text{ü}$), 24 epitritus secundus és

ditrochaeus (— ◡ — ◡), 10 epitritus tertius és ionicus a maiori (— — ◡ ◡), 4 dispondaeus (— — — —). Ilyen mértékű megoszlás esetében természetesen nem beszélhetünk szabályosságról, az időmértékes képletek sorozatosságáról. Így tehát a fenti kimutatás azt bizonyítja, hogy az időmérték nem tekinthető ritmusképző elemnek a magyar hangsúlyos verselésben.

Arany Jánosnak egyetlen olyan hangsúlyos ritmusú költeménye van, amelyben az időmérték *sorozatos jellegű* megkötése figyelhető meg: a *Tengeri-hántás*.

A költemény alapritmusa világos: két tizenegy szótagos, hangsúlyos ritmusú sor, 4 | 4 | 3 szótagos ütemezéssel, ezután négy felező nyolcas, szintén hangsúlyos ritmusú sor (4 | 4):

Ropog a tűz, | messze süt a | vidékre,
 Pirosan száll | füstje fel a | nagy égre;
 Körülállja | egynehány fa,
 Tova nyúlik | rémes árnya;
 S körülüli | a tanyáknak
 Szép legénye, | szép leánya.

A 14 versszakból, azaz 84 sorból álló költeményben mindössze egy hibás ritmusú sor fordul elő:

Te gyerek, gon|dolj a tűzzel,

és van további két licenciás sor, amelyekben az ütemhatár összetett szót vág ketté:

Töri a vad|kan az irtást
 Behúnyt szemmel | jár-ke|l a hold|világon.

Tehát 84-ből 81, azaz 96,4% a hibátlan hangsúlyos ritmusú sorok aránya, Szerdahelyi István jól beváló százalékos módszerét alkalmazva.

Nézzük ezek után a költeményben kimutatható időmértéket. Mindenekelőtt az időmértékes sorok legérzékenyebb helyét, a sorvéget tekintve, kiderül, hogy a hosszabb sorok

záró üteme az esetek túlnyomó többségében következetesen alkalmazza a $\cup - \text{'}^{\text{v}}$ (amphibrachys, ill. bacchius) időmértékes képletet: *vidékre*. A 28 tizenegy szótagos sor közül 24-ben, azaz az esetek 85,7%-ában ezzel az időmértékes verslábbal találkozunk a sorvégen. Mindössze 4 sor záródik $-\cup - \text{'}^{\text{v}}$ (molossus, ill. palimbacchius) időmértékű ütemmel: *munkára*. A 85,7%-os arány bizonyítja, hogy tudatosan alkalmazott sorozatosság áll fenn az időmérték használatában. Ellenőrzésül összevethetjük a tizenegy szótagos sorok záró ütemének időmértékét Arany egyéb költeményeiben. Legkorábbi ilyen ritmusú költeménye a *Rákóczi*; ebben 20 esetben $\cup - \text{'}^{\text{v}}$, 15 esetben $\cup - \text{'}^{\text{v}}$, 10 esetben $-\cup - \text{'}^{\text{v}}$, 7 esetben $\cup \cup \text{'}^{\text{v}}$ végződést találunk (38, 29, 19, 13%). Tehát itt nem figyelhető meg rendszeresség. Lényegében hasonló a helyzet Arany többi, ilyen ritmusú költeményében (*Van-e olyan hamvába holt fiatal, Tiszaparton táboroz a huszárság, Érzékeny búcsú, Sírva jön a magyar nóta világra, Elesett a Rigó lovam patkója, A bujdosó, Köszöntő dal*). Tehát a *Tengeri-hántás* kivételével mindenütt erős szórást találunk az utolsó ütem hosszúságviszonyaiban. Csupán az *Elesett a Rigó lovam patkója* esetében áll fenn valamivel nagyobb kötöttség: 7 alkalommal $\cup - \text{'}^{\text{v}}$, 2 esetben $\cup \cup \text{'}^{\text{v}}$, egyszer $-\cup - \text{'}^{\text{v}}$ végződés, ami azért figyelemreméltó, mert tudjuk, hogy ezt a költeményt kifejezetten dallamra szerezte Arany.

Nézzük ugyanezeknek a soroknak (11 szótagosak) az első ütemét. Egyetlen sor kivételével (*Összebúnak a leányok csuhába*) mindegyik sor rövid szótaggal kezdődik. Továbbmenőleg, két sor kivételével (*Tövis, talló piros vérit fakasztja, Behunytt szemmel jár-kelet a holdvilágon*), minden sorban a második szótag is rövid. A harmadik szótag viszont (két licenciás sor kivételével: *Ropog a' tűz, Lohad a' tűz*) mindegyik sorban hosszú. Tehát 28 sorból 25-ben (licenciásan 23-ban) $\cup \cup -$ időmértékű a sorok hosszabb kezdete (89% ill. 82%). A negyedik szótag 22 esetben hosszú (78%), 6 esetben rövid. Ez arra mutat, hogy az ütemzáró szótag időmértéke valamivel közömbösebb a többinél, de még így is

túlhaladja a minimumként megkövetelt 70-75%-ot. Tehát a sorok első üteme is következetesen alkalmaz időmértéket, $\sigma\sigma - -$ (ionicus a minori) képletet: *pirosan száll*.

Az ellenpróbát itt is elvégezhetjük. Pl. az *Elesett a Rigó lovam patkója* esetében $3\sigma\sigma - \sigma$, $3 - \sigma\sigma -$, $1 - \sigma\sigma\sigma$, $1\sigma\sigma\sigma -$, $1 - \sigma - \sigma$, $1\sigma\sigma\sigma\sigma$ időmértékű első ütemet találunk, tehát semmiféle rendszeresség sem figyelhető meg.

A sor második üteme kevésbé következetes az időmérték alkalmazásában. Egyetlen szabályosság állapítható meg: az ütem második szótagja (mindössze három kivétellel) mindig rövid, és az esetek túlnyomó többségében (78%) két rövid szótag áll egymás mellett az ütem valamelyik helyén. Tehát az ütem uralkodó időmértékes ritmusképlete ez: $-\sigma\sigma^\sigma$, $\sigma\sigma -^\sigma$, $\sigma\sigma\sigma -$. E változatok anaklázissal azonosnak vehetők.

Az egész sor időmértékes alapképlete tehát körülbelül így fest: $\sigma\sigma - - \mid -\sigma\sigma^\sigma \mid \sigma -^\sigma$ *Pirosan száll* \mid *füstje fel a* \mid *nagy égre*.

A felező nyolcas sorokban szintén $\sigma\sigma -^\sigma$ a leggyakoribb kezdés, 56 sorból 44-ben, sőt három licenciás sorral (a^σ) ez az arány 47-re emelkedik (78% ill. 84%). A második ütem itt sem egységes: egyenlő arányban (24 és 23 sor) oszlik meg $\sigma\sigma -^\sigma$ és $-\sigma -^\sigma$ képlet, és két további változat is előfordul 9 esetben: $\sigma - - -$, $- - - -$. Azonban megfigyelhető az a sajátos kötöttség, hogy a sorok utolsó előtti szótagja kivétel nélkül mindig hosszú (egyetlen licencia: *fo-gas a' szél*), és az ezt megelőző szótag többnyire rövid (47 esetben = 84%), tehát a záró láb itt is $\sigma -^\sigma$ időmértékű: *nehány fa*. — A $\sigma\sigma -^\sigma$ és $-\sigma -^\sigma$ metrikai egyenértékűségéről ld. lentebb.

Tehát a nyolc szótagos sorok időmértékes alapképlete: $\sigma\sigma -^\sigma \mid \sigma\sigma -^\sigma$, illetve $\sigma\sigma -^\sigma \mid -\sigma -^\sigma$ *Sanyarú volt* \mid *beleszokni*, illetve *Körülállja* \mid *egynehány fa*.

Az ellenpróbától itt eltekinthetünk, olyannyira nyilvánvaló, hogy felező nyolcasainkban egyébként ismeretlen a sorozatos $\sigma\sigma -$ kezdés. Arany korában és elődeinél éppen el-

lenkezőleg, az ereszkedő, trochaikus időmértéket keverték színező elemként előszeretettel a felező nyolcasokba (*Ritka vendég* | *Rácországbán* – ˘ – – | – – – –).

A *Tengeri-hántás* ritmikájában az idézett számarányok félreismerhetetlenül bizonyítják az időmérték sorozatos alkalmazásának tudatosságát. A költemény keletkezéstörténete további bizonyítékkal szolgál a tudatosság mellett. A *Tengeri-hántás* a *Kapcsos könyvben* maradt fenn, 1877. júl. 15-i dátummal. Azonban Voinovich Géza jegyzetéből (Ö. M. I. 530) tudjuk, hogy Arany kéziratai között volt egy papírlap az első kilenc versszak szövegével, az ötvenes évekre valló kézírással, s egy másik papírlapon ez a (szintén az ötvenes években másolt) kilenc versszak ki volt egészítve a hátralevő öt versszakkal, öregedő kézírással, 1877. júl. 14-i dátummal. Ezt a kiegészített szöveget tisztázta le másnap Arany a *Kapcsos könyvbe*, némi módosításokkal. Tehát két évtized elmúltával tudatosan alkalmazta ugyanazt az időmértékes képletet, mint amelyet az első rész megfogalmazásakor követett.

Pontosabb vizsgálattal azonban árnyalatnyi különbséget vehetünk észre a korábbi és a későbbi keletkezésű szövegrész között. Az időmértékes alapképlettől eltérő sorok többsége az utólag hozzátoldott részben fordul elő. Így a ˘ – ˘ zárástól eltérés az első kilenc versszakban mindössze egy van, az utolsó öt versszakban három. A ˘ ˘ sorkezdéstől való eltérés az első kilenc versszakban 4 van, az utolsó öt versszakban 8. Tehát az *Őszikék* gyorsan dolgozó költője valamivel több szabadságot engedett meg magának az időmérték kezelésében, míg a költemény hangsúlyos ritmusképletén később sem lazított.

Ha Arany egyedülálló metrikai ötletének forrását kutatjuk, feltételezésekre vagyunk utalva. Támpontot nyújthat Arany egyik megjegyzése (Szemeréhez írt levelében):

„... balladáim fogamzásakor is, az első, még homályos eszme felködlésénél már ott volt a rhythmus, a dallam, rendszerint nem eredeti, hanem valamely régi népdalhang.”

Valóban, a korai balladák keletkezése (az ötvenes években) éppen arra az időszakra esik, amikor Arany legtöbbször foglalkozott a népdalokkal, és maga is írt „Népdalok” megjelöléssel költeményeket (*Sírva jön a magyar nóta világra, Elesett a Rigó lovam patkója, A hegedű száraz fája*, mindhárom 1856-ban). Olykor a népdalokat is megadta, amelyek dallamára a költeményeket írta (*A betyár* című ciklusban, 1850). Azonban feltűnő az, hogy a magyar népdalokra általában nem jellemző sem a rövid szótagokkal kezdés, sem a rövid-hosszú váltás, mint a *Tengeri-hántás*ban, és teljesen ismeretlen a népdalszövegek ritmusában a szótagok időmértékének bárminemű sorozatossága. Viszont mindez jellemző a magyar össznépi zenekultúrának egy másik ágára, amely éppen az 1850-es években indult gyors felvirágzásnak: a magyar nóta kísérezzenéjére. Fentebb említett két népdaláról maga Arany jegyezte meg, hogy „Egressy Samu zenéjéhez szövegül készült”, más szóval: a „magyar nóták” zenéjének ritmusát követte.

A magyar nótán belül a „hallgató” vagy „lassú” műfaj hegedűkíséretének igen jellemző fogása a „nekiszaladó” ritmus: két vagy több (akár 4–6) rövid hanggal kezdés, majd hirtelen átváltás túlnyújtott hangra, vagy megfordítva: egy túlnyújtott hanggal kezdés, és rögtön utána két vagy több rövid hanggal folytatás. Előbbire közismert példa éppen a „Tengeri-hántás” keletkezésével azonos időszakból: *Fekete szem éjszakája* ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ (1856); utóbbira: *Sír a hegedűm négy húrja* ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ♪ ♪.

Másik kedvelt fogása a magyar nóta zenéjének az egyik sor rövid kezdése után a másik sorban túlnyújtott kezdésre történő átcsapás, pl.:

A kanyargó Tisza partján, ott születtem,	♪ ♪ ♪ ♪
Oda vágyik mindörökre vissza lelkem.	♪ ♪ ♪ ♪
Pásztorsíptól hangos ott az	♪ ♪ ♪ ♪
árvalányhajt termő róna,	
Édesebb ott a madárdal,	♪ ♪ ♪ ♪
kékebb az ég, hívebb a lány,	
szebb a nóta.	

Ez utóbbi példán a magyar nótának a magyar népdaltól eltérő szövegritmusára is rámutathatunk. Fejlődése során a magyar nóta szövege egyre inkább figyelmet fordít az időmérték sorozatosságára az egymás melletti sorok elején és végén. Dóczy József idézett nótájának szövege meglehetősen szabályossággal alkalmazza a sorkezdet és sorvég időmértékének sorozatosságát (sorkezdet 1–2. sorban $\sigma\sigma - \sigma\sigma$, a továbbiakban $\sigma - \sigma$, kevés eltéréssel; sorvég $\sigma - \sigma$). Ennek a magyar nótában tendencia gyanánt felbukkanó sorozatossági elvnek tudomásom szerint egyetlen következetes végigvitele a *Tengeri-hántás* ritmikája.

Ezzel kapcsolatban még egy különbségre kell utalnunk a magyar népdalok és a magyar nóták ritmikája között. A magyar népdalban a dallam ritmusa alárendeli magának a szöveg ritmusát (pl. *Felszálott a páva* $\downarrow \uparrow \uparrow \uparrow \downarrow - \sigma\sigma\sigma\sigma -$, *Kimegyek a doberdói harctérre* $\downarrow \uparrow \uparrow \downarrow - \sigma\sigma -$). A magyar nótában éppen ellenkezőleg, a dallamhosszúságok teljes mértékben alkalmazkodnak a szöveg természetes hosszúságviszonyaihoz (pl. *Tisza partján* $\uparrow \uparrow \uparrow \downarrow \sigma\sigma -$, de a következő sor azonos ütemében *mindörökre* $\downarrow \uparrow \uparrow \downarrow - \sigma - \sigma$). Ez a különbség csapódik le Aranynál is. A *népdalszerző* Arany kevéssé ügyelt a szöveg hosszúságviszonyaira, a *nótaszerző* (azaz balladáját nótazene ritmusára költő) Arany megkísérelte törvényszerűséggé emelni a szöveg hosszúságviszonyainak megkövetését.

További verstani különbség a magyar népdal és a magyar nóta között az, hogy népdalaink strófaszerkezetétől idegen a különböző hosszúságú sorokból való felépítés (pl. tizenegyes és nyolcas sorok alkalmazása egy versszakon belül, mint a *Tengeri-hántás*-ban), míg igen kedvelt a magyar nótákban. Vessük össze Arany balladájával pl. Balázs Árpád és Fényes Loránd *Gyere velem akáclobos falumba* kezdetű nótáját (1902). A két költeményben (beleértve a nóta dallamát is) a ritmuselvek hasonlósága szembeszökő:

Gyere velem akáclombos falumba,
 Odaviszlek ölelő két karomba
 (vált.: Hazaviszlek két ölelő karomba).
 Édesanyám gondol majd rád,
 Rózsalevél lesz a párnád,
 Lábad nyomán kivirít a virág is.

o o o o o - - - o - o	11
o o - o o o - - o - o	11
(vált.: - o o -)	
- o o - - - - -	8
- o o - - o - -	8
- - o - o o - o o - o	11

A hosszú-rövid szótagok szembehelyezésének a nótákban játszott lényeges szerepére (ellentétben a népdalokban játszott alárendelt szerepével) jellegzetes példa éppen Arany János egyik szerzeménye, a *Kondorosi csárda mellett*, amely talán a legnépszerűbb magyar nótává lett. Az 1850-ben írt költeményt 1857-ben zenésítette meg Festetich Leó, de nem nóta-, hanem népdal-ritmusban. Festetich dallama *Nincs szebb madár, nincs szebb madár a fecskénél* kezdetű szöveggel népdallá vált, s a népdal a Festetich-féle eredeti ritmust őrzi: ♪ ♪ ♪ ♪ | ♪ ♪ ♪ ♪ | ♪ ♪ ♪ | ♪. Azonban az össznépi magyar zene-kultúrában az éneklési gyakorlat gyökeresen átalakította a *Kondorosi csárda mellett* dallamának ritmusát. A szöveghez alkalmazta a dallamot, és jellegzetes hallgató nóta lett a költeményből, a hosszú-rövid váltás erős hangsúlyozásával:

Kondorosi csárda mellett, csárda mellett,
 Gulya, ménes ott delelget, ott delelget.
 Csárdabeli szép asszonynál
 Bort iszik az öreg-bojtár, öreg-bojtár.

♪ ♪ ♪ ♪ | ♪ ♪ ♪ ♪ | ♪ ♪ ♪ ♪
 ♪ ♪ ♪ ♪ | ♪ ♪ ♪ ♪ | ♪ ♪ ♪ ♪
 ♪ ♪ ♪ ♪ | ♪ ♪ ♪ ♪
 ♪ ♪ ♪ ♪ | ♪ ♪ ♪ ♪ | ♪ ♪ ♪ ♪

Végül még egy metrikai érdekességre figyelhetünk fel a *Tengeri-hántás* felező nyolcásaiban. Mint láttuk, a sorok időmértékes képletének egyik leggyakoribb változata ez:

υ υ – υ – υ – υ *Körülállja egynehány fa.*

Ezt az időmértékes képletet jól ismerjük a görög költészetből: anakreóni sor. Pl.: *Makaridzomen sze, tettix 'Tűcsők, ó, be boldog is vagy'*. Sőt mi több, a felező nyolcasok Aranyánál szereplő másik változata szintén az anakreóni sor másik változatával azonos: υ υ – – | υ υ – υ *Sanyarú volt beleszokni, glükerosz d' úketi pollosz 'az idő is be kevés lett'*.

Arany maga is fordított az Anakreonteából, és nem lehetetlen, hogy a megfelelő görög metrumnak (amely a magyar poétai hagyományban is népszerű volt) a magyaros ritmus alá történő alájátszására is gondolt a költemény hangsúlyos ritmusának időmértékes megkötésekor. Mint említettük, verstani tanulmányában is jelentős teretszentelt az antik időmértékes verslábak kimutatására a magyar hangsúlyos verselésben. Ebben az esetben három tényező összetevődése alakította ki a költemény versformáját: hangsúlyos verselés, magyar nóta időmérték-viszonyai, antik metrika.

Azonban azt a kísérletet, amely időmértékes képlet rendszeres (sorozatos) végigvitelével próbálkozott hangsúlyos verselésű költeményben, sem maga Arany, sem senki más nem folytatta. Zsákutcának bizonyult, mert egy versnek alapvetően csak egyféle ritmusa lehetséges. Eltekintve a trochaeusnak négyszótagos egységekben történő alkalmazásától, ami az aranykori latin költészettől [1] kezdve gyakori, következetesen végigvitt szimultán verselés nem létezik. Ezt az is bizonyítja, hogy mindeddig senki sem érzékelte az időmértékes ritmust a *Tengeri-hántás* hangsúlyos ritmusa mellett.

VEKERDI JÓZSEF

MEGJEGYZÉSEK AGÁRDI PÉTER KÖNYVÉHEZ*

Jobb későn mint soha: az utóbbi években annyira munkába voltam fogva, hogy nem jutottam hozzá Nagy Péternek, mint az Irodalomtörténet főszerkesztőjének, tett ígéretemet betartani, mármint hogy folyóiratában hozzászóljak Agárdinak ifjúsági munkámat taglaló művéhez.

A recenziót köszönettel kezdem. Őszintén szólva meglepett és megihatott, hogy egy számomra teljesen ismeretlen magyar ifjú tudós oly komolyan kezdett foglalkozni majdnem félszázaddal ezelőtt írt cikkeimmal és tanulmányaimmal, azzal a törekvéssel, hogy a lehető legtárgyilagosabban ítélje meg

* *A szerkesztőség megjegyzése:* Az Irodalomtörténet szerkesztősége örömmel ad helyt a jelenleg Franciaországban élő 77 éves Fejtő Ferenc cikkének, amely a kortárs, a tanú szemlélyes emlékeivel, hitejével idézi föl a 30-as évekbeli magyar progresszió irányzatait, személységeit. Cikkének az adott ösztönzést, hogy — ritka alkalomként szellemi életünkben — megérhette: ifjúkori esszéista munkásságáról Agárdi Péter könyvet írt (*Értékrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*. Bp. 1982. Gondolat). A személyes recenzió közlését — kortörténeti érdekességén túl — az is indokolja, hogy a folyóirat 1983. 1. száma publikálta azt a terjedelmes interjút, amelyet Fodor Ilona készített vele, az 1982. 2. számban pedig Agárdi Péter akkor még készülő Fejtő-munkájának egyik fejezete is napvilágot látott.

Fejtő Ferenc cikke — miként Agárdi Péter könyve is — vita tárgya lehet, s az is. E vitának ugyanakkor van egy olyan történelmi-világ-nézeti dimenziója, amelynek mentén a szerkesztőség félreérthetetlenül le kell hogy szögezze a Fejtőtől eltérő álláspontját. Nincs itt mód mindezt részletezni, csak jelezzük: a Komintern VII. kongresszusa semmiképpen sem taktikai, hanem stratégiai jelentőségű fordulat volt a munkásmozgalom, sőt az egész XX. századi progresszió történetében; a kommunista mozgalom és eszme — minden torzulásával együtt is — még egy nem kommunista értelmiségi számára sem minnősíthető egyszerűen „eltorzított világszemléletű szektái”-nak; s természetesen másként látjuk az 1948 s az utána következő éveket is. Mindezt ugyanazzal a tisztelettel és toleranciával jelezzük, amit egy más meggyőződésű tekintélyes alkotó megérdemel, de amelyet mi — a hozzá képest „másként gondolkodók” — is elvárunk.

munkásságomat, amennyire ez az ő — az enyémtől eltérő — világnézetével összeegyeztethető lehetett. Szemmel láthatóan igazságos akart lenni, s ez nem könnyű feladat, nem is nagyon divatos. Meg kell köszönnöm, hogy vette magának a fáradságot, hogy azt a tömérdek rágalmat, amelyet sajtóban és könyvekben Lukácstól és Révaitól kezdve József Jolánon és Szántó Juditon át Cserépfalviig rám szórtak, a tények alapos vizsgálata útján megcáfolja.

Azt hiszem, először Lukácsban fogamzott meg az ötlet, hogy bűnbakot faragjanak belőlem, Attilának a párttól és Judit asszonytól való elszakadásáért. Mint az emlékirataimban megírom, Lukács személyesen akart rábeszélni, hogy a „jó ügy” érdekében, ezekért a barátai számára kellemetlen eseményekért a felelősséget nyilvánosan magamra vállaljam. Megbízói nyilván nem számítottak arra, hogy nem vagyok mazochista. Agárdi mindebben helyreállítja a valóságot: Attilát nem én, hanem a Komintern és az MKP akkori szektás, dogmatikus politikája befolyásolta, amikor búcsút vett tőlük. Az ő kezdeményezésére mentem el Mónushoz, akit ő akkor már ismert, és léptem be a Szociáldemokrata Pártba, hogy vele együtt a *Szocializmus* munkatársa legyek. (Ötven évvel azután, az olasz szocialista párt vezetője, Craxi miniszterelnök kért fel, hogy teoretikus folyóiratának, a *Mondoperaionak* állandó munkatársa legyek. Amiből látható, hogy alapjában véve nem sokat változtam.)

Attilával egy időben fedeztük fel Marx ifjúkori műveinek Kröner-kiadását, amelynek tanulmányozása mindkettőnket megerősített abban a tudatban, hogy Marx az aufklárista humanizmus folytatója volt, betetőzője akart lenni, és elméjében a „forradalom” szó nem oktalan vérengzést és felelőtleniséget jelentett, hanem több és nem kevesebb szabadságot. Egyikünk sem volt elég edzett sztalinista ahhoz, hogy belássa, hogy a pártnak akkor is igaza van, amikor téved. Ezen a gyengémen sajnos ma sem tudtam túljutni.

Ugyancsak Agárdi elemzéseinek köszönhetem, hogy miután elfelejtettem őket, újra felfedezem magam is érdemeimet

a marxista módszert helyesen alkalmazó irodalom és kritika-elmélet terén, amelyhez az impulzust egyébként Thienemann pécsi tanárom adta volt, aki ugyancsak „előremutató és problematikus” gondolkozó volt. Azt hiszem, bátorság kellett Agárdinak ahhoz, hogy ne csak a renegátság vádja alól rehabilitáljon, hanem Lukáccsal, Veres Péterrel, egyéb nagyságokkal folytatott vitáimban a legtöbbször nékem adjon igazat. A népies (azaz fajvédő földreformizmus) és urbánus (azaz polgári-szociáldemokrata szövetség) koncepciói körüli nézeteltérésekben úgy érzem, óvatosan, inkább felénk hajlik, azt is fölfedezve, hogy ami engem illet, minden tőlem telhetőt elkövettem, hogy Babitscsal és Illyéssel való jó kapcsolataimat a két csoport megbékítésére és közös antifasiszta küzdelmének előmozdítására használjam föl. Sajnos sikertelenül.

Karl Popper, aki később tanítómesterem lett, írta, hogy kétféle kormányzat létezik: az egyik, amelyiktől, például általános választással, meg lehet szabadulni, mert az intézmények ezt lehetővé teszik és a hagyományok megnehezítik az intézmények eltörlését; a másik, ahol az állampolgárok csak egy diadalmas forradalom segítségével lennének képesek megszabadulni a zsarnokoktól, ami legtöbbször lehetetlen. (Azóta a görögök, spanyolok, portugálok, argentinaiak, braziliaiak megmutatták, hogy nem is olyan lehetetlen.) De a mi helyzetünk paradoxona az volt, hogy az urbánusok és népiesek együtt vallottunk kudarcot (ezt Illyéssel, a háború után, kibékülésünkkel, megállapítottuk) mert demokráciánk nem volt, és „diadalmas” forradalomra – olyanra, amelynek eredménye demokrácia lett volna és nem egy új zsarnokság – semmi kilátásunk nem volt. Tehát tehetetlenségünkben, nem akarva tudomásul venni, hogy egy rossz békének és szellemi-anyagi elmaradottságunknak áldozatai vagyunk, vagy álmodoztunk, vagy egymást martuk. Egy Szatmári nevű matematikus barátom, aki híres volt jóstehetségéről, pontosan kiszámította, hogy a munkanélküliség növekedése és a kapitalizmus csődje miatt legkésőbb 1933 elejére kitör a világforradalom. Hát ki is tört, de hogyan?

Még ma sem hevertük ki. A *Szép Szó* kör a kis népek föderációjának századeleji gondolatát akarta felújítani, azért mentünk Prágába, Pozsonyba fraternizálni a csehekkel. Ki is kaptunk érte! S részben jogosan, mert akárcsak 19 után a bécsi emigránsok, nem ismertük fel, hogy Benešék demokráciája egy a miénknél alig különb nacionalizmusnak, mikro-imperializmusnak takarója.

Agárdi olvasása után nehéz lesz majd elhiteni, hogy a *Szép Szó* gárda, Attilával az élén, nem vette ki derekasan részét a faszizmus és a reakció elleni küzdelemben. Abban is helyreállítja az igazságot, hogy Mónussal együtt, egy a „szociáldemokrata-polgári demokrata tengelyre épített Népfrontot” kívántunk létrehozni, s nem fogadtuk el az akkori, bizony elég jelentéktelen létszámú KP-nak Moszkvából diktált vezetési igényét. S bizony az 1939–1941-es események, amelyek már Párizsban értek, azokat látszottak igazolni, akik a VII. kongresszus Népfrontpolitikájában főleg csak taktikai fordulatot láttak.

Örülök annak, hogy Agárdi nem igyekezett Féja Géának 1938-ban ellenem indított sajtókampányát elkendőzni, amely annál visszataszítóbb volt, hogy a *Viharsarokkal* kapcsolatban, kevéssel külföldre távozásom előtt, erélyesen kiálltam mellette a *Szép Szó*ban, és azt is elismeri, hogy „antikommunizmus”-om ellenére (lásd 117-ik oldal) állást foglaltam az orosz szövetség *mellett*. Viszont sajnálom, hogy szinte jóváhagyóan idézi egy Papp Lajos nevű úrnak azt az állítását, hogy 1938-ban vagy 1939-ben, „a jobboldali francia kormány, a francia szocialista párt támogatásával, magyar nyelvű lap kiadásával bízott meg”. Ez tiszta sületlenség. A francia kormánnyal semmi kapcsolatom nem volt. Az illető Pappnak nagy tehetsége lehet a fantáziáláshoz. Azt pedig, hogy Illyés rám célozta volna *Szolga* című versének nyilait, Flóra is megcáfolta — a vers megjelenése idején erre az eszmetársításra senki se gondolt és gondolhatott.

Végző soron, amit Agárdi szememre hány, az, hogy nem maradtam hű egy eltorzított világszemléletű szektához,

amelyről úgy éreztem, hogy hűtlen lett az eszmékhez, amelyekért összeházasodtam vele. Előre kellett volna látnom, hogy . . . no de mit folytassam. Ha újra kezdhetném, ugyanúgy csinálnám. Ez nyilván vérmérséklet, észjárás és értékítélet kérdése. De még egyszer köszönöm Agárdinak, hogy legalább számos idézésével alkalmat adott a mai nemzedéknek arra, hogy fogalmat alkothasson munkámról, megértse ki voltam, mi voltam, mit akartam, azon kívül, hogy egyike voltam az elsőeknek, ha ugyan nem az első, aki József Attila világméretű nagyságát felismertem és hirdettem. Remélem, hogy Agárdi könyve csak kezdet. Életem és munkásságom ugyanis 1948-ban, utolsó magyar nyelvű könyveim megjelenése évében, nem ért véget . . . úgy hogy elvárhatom, hogy a *Szép Szó* teljes újrakiadásával, Ignotus Pál, Gáspár Zoltán, K. Havas Géza és többi társam elhallgatott műveinek kiadásával együtt azóta írt számos írásom nyomdafestéket fog látni Magyarországon is, nem csak Japánban, Izraelben, Olaszországban stb.

FEJTŐ FERENC

DIALÓGUS

AZ IRODALOMTÖR-
TÉNET KÉRDÉSEI

R. VÁRKONYI
ÁGNESHEZ

Ön azok közé a történészek közé tartozik, akik különösen figyelnek az irodalomtörténet-írás eredményeire. Thaly-mono-gráfiája (1961), Gyöngyösi-tanulmányai, vagy egyik legutóbbi cikke, a Zrínyi és Ortelius (História, 1984. 4. sz.) irodalomtörténészként is reprezentálják, de opponense volt művészettörténeti akadémiai doktori értekezésnek is. Mi a véleménye a tudománysszakok kívánatos együttműködéséről, az interdiszciplináris módszerekről?

A hazai humán tudományok legfontosabb feladatának tartom, hogy kialakítsák szakágazataik érdemi együttműködését, kifejlesszék a korszerű interdiszciplináris módszert. A XIX. század második felében szinte robbanásszerűen születtek meg a társadalomtudományok különböző szakágazatai,

valamennyi nagy jövő elé nézett, fellekváraikban büszke eredmények születtek meg. Közben azonban elveszett az egységben látás képessége. A veszteséget – „mert minden egész eltörött” – nálunk is megfogalmazták újra meg újra, írók, történészek, irodalmárok és sokan mások. Mégis, amíg másutt felnőtt az új tudomány, a szerves egész megismerésének tudománya, nálunk az interdiszciplinaritás szinte még első lépéseit próbálgatja. Mint sokan kollégáim közül, magam is mindig fontosnak tartottam, hogy beépítsem munkáimba az irodalomtudomány, néprajztudomány, művészet-, zene-, nyelvtörténet eredményeit. Ma azonban már nem elég csupán a végeredmények számbavétele. Folyamatos érdemi együttműködésre lenne szükség. Igazi műhelymunkára. Arra, hogy a vizsgálati módszerek kölcsönös cseréje közben, viták, kérdések, ellenőrző vizsgálatok, visszaigazolások során alakuljanak ki az új eljárások a közös cél, a letűnt korszakok minél teljesebb megismerése érdekében. Ma már nemcsak azt tudjuk, hogy a források többről, sokszor másról szólnak, mint amiről szólni látszanak, hanem az is nyilvánvaló, hogy az információk valóságos tárházát rejtik magukban, csak meg kell találnunk hozzájuk a kulcsot. Vannak a történelemnek olyan jelenségei, olyan rétegei, amelyek csakis komplex módszerekkel kutathatók eredményesen. Ilyenek például a különböző politikai, irodalmi, művészeti, gondolati szférák között a szakadatlan kölcsönhatások, a mélyebb összefüggések a képalkotó képzelet és a politikai választások, szerepválalások, programok között, vagy általában valamely korszak asszociációs rendszere, mentalitása, értékrendszere.

Az Irodalomtörténet 1980. évi 1. számában megjelent Murányi Venu-s-tanulmánya a Gyöngyösi-kutatás megújulásának elindítója volt. Azóta monográfiát is írt „A „Murányi Venu-s” világa címmel? Milyen eredményekre jutott?

Többről, mint számomra fontos eredményekről, a könyv megjelenése előtt nemigen illendő beszélni. Ami számomra

most a legfontosabb: sikerült egy kísérlet, bebizonyosodott, hogy ez a minden számba vehető összefüggésrendszerrel operáló interdiszciplináris módszer működőképes, használható, segítségével eddig ismeretlen eseménysorok tárhatók fel, évszázados kérdések válnak érthetővé. Legjobb talán, ha lektorom, Klaniczay Tibor szavait idézem: „a XVII. századi magyar történelemről az utóbbi évtizedek egyik legizgalmasabb könyve . . . A középpontban a nádor Wesselényi alakja áll, mely történelmi szakirodalmunkban első ízben került méltó ábrázolásra. A kulcsot pedig mindehhez Gyöngyösi költeménye szolgáltatja elsősorban . . . egy percig sem lehet ezután kétséges, hogy az olyan sorsdöntő 1663–1664-es évben Zrínyi és Wesselényi szorosan együttműködtek . . . új megvilágításba kerül Gyöngyösi István alakja . . . A döntő kérdés azonban a *Murányi Vénus* interpretálása. Egy páratlanul álló kísérlettel állunk itt szemben. Egy irodalmilag igen értékes műről van szó, melyet – főként a *Szigeti veszedelemmel* párhuzamba állítva – az irodalomtörténet-írás azért marasztalt el, hogy nem vesz tudomást az ország, a nemzet nagy sorsdöntő kérdéseiről, hogy egy érdekházasság és árulás idilljét nyújtja akkor, amikor Zrínyi az eszéki híd elpusztításával foglalkozik. És most . . . egy történész . . . kimutatja, hogy egy politikai kulcsműről, egy a nádor és közvetve Zrínyi politikáját szolgáló, annak koncepcióját a kor költői eszközeivel álcázottan szolgáló politikai műről van szó. A kísérlet . . . akkor is jelentős és a további kutatás számára új távlatokat nyitó eredmény volna, ha bebizonyosodnék, hogy maga a koncepció téves . . . Erre azonban aligha kerülhet sor. Bizonyára vitákat fog kiváltani a szerző merész interpretációja . . . azt azonban aligha lehet kétségbe vonni ezután, hogy a Gyöngyösi mű nem véletlenül készült és jelent meg éppen az 1663–1664-es sorsdöntő esztendőben és nagyon is sok köze van a politikához.”

Zrínyi-kutatásai ugyancsak jelentős eredményeket hoztak. Mi készül a Zrínyi-kutató műhelyében?

Szeretném tető alá hozni néhány régebben elkészült, vagy befejezés előtt álló munkámat. Mielőtt a megjelenés előtt álló *Magyarország története III.* kötete számára összefoglaltam volna az 1650–1664 évek történetét, egy elég részletes elemző műben írtam meg, részletes dokumentációval. Hiszen számomra az általános érvényű megállapításokhoz szinte tékozlóan aprólékos vizsgálatok kövezik ki az utat. Mélyfúrások, a részletek mikroelemzéseikellene, hogy világosan előtűnjenek a nagyobb összefüggések és a magyar jelenségeket az összeurópai hosszú távú folyamatok egységében lássuk. Régi adósságom egy tanulmány, amely *A török áfium ellen való orvosság* keletkezési körülményeit próbálja rekonstruálni. A forrásanyag már jó ideje együtt van, a szempontok azonban egyre sokasodnak. Talán azért is, mert a műhely tágabb értelemben számomra a kutatók interdiszciplináris közössége. Az ilyen műhely pedig nagyon sok meglepetéssel szolgál. Például Kibédi Varga Áronnak az Irodalomtörténetben megjelent Gyöngyösi-tanulmánya győzött meg arról, hogy Zrínyi politikai mozgalmának hatókörét sem ismerjük valójában addig, amíg nem tisztázzuk, ki is volt igazán *A murányi Vénus*. Nemrégiben az Országgyűlési Könyvtár szakértői véleményt kért tőlem néhány iratról, amit magángyűjtő vitt be hozzájuk. Az egyik írat Rákóczinak az ónodi országgyűlést megnyitó beszéde, amit eddig csak kivonatos közlésben ismertünk, de így is megállapítható volt, hogy sok ponton érintkezik Zrínyi reformprogramjával. Az előkerült teljes beszédszöveg pedig Ráday Pál írása. S közismert, hogy Ráday annak a köznemesi rétegnek kiemelkedő képviselője, amelynek tagjai megértői, olyan kezdeményezői és következetes képviselői a belső reformoknak, mint például Gyöngyösi István. Rádayról és köréről már korábban is tudtuk, hogy tudatosan ápolták Zrínyi politikai hagyományát. Most már látom, hogy Ráday fogalmazványában ránk

maradt *Recrudescunt*-ba sem véletlenül került ez a megfogalmazás: „Marssal társolkodó nemzet”. Legtöbbet azonban attól a műhelytől várok, ami most kezd kialakulni a Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéken.

BÁN IMRÉHEZ

Bán Imre, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem nyugalmazott professzora 1983. december 2-án töltötte be nyolcvanadik életévét. Lapunk ugyan — híven hagyományaihoz — még ilyen jeles jubileumról sem emlékezik meg, most utólag mégis megkérdezzük: Készítette-e számvetésre Bán Imrét az évforduló?

A „jubileumi” előkészületekről már a múlt év nyarán értesültem. Nyolcvanadik születésnapom alkalmából a KLTE Magyar Irodalomtörténeti Intézete, a TIT Hajdú-Bihar megyei szervezete és az MTA Irodalomtudományi Intézete közös összejövetellel tisztelt meg. Ünnepi számmal jelent-

kezett ez alkalomra egyetemünk évenként kiadásra kerülő irodalomtörténeti folyóirata, a *Studia Litteraria*. Bevezető köszöntőjét Tarnai Andor kedves barátom és tisztelt kollégám, az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének vezető professzora jegyzi; a szerzők tegnapi és mai debreceni pályatársaim, barátaim, munkatársaim, tanítványaim: Barta János, Bitseky István, G. Lábos Olga, Görömbei András, Imre László, Juhász Béla, Szuromi Lajos, Tamás Attila és Szénássy Barnáné, aki 1975 és 1984 között kifejtett szakirodalmi munkásságomról bibliográfiát állított össze. Az én ünnepi számvetésemnél fontosabb ez a szép seregelés: a pályámat első renden vezérlő pedagógiai ethosz és a Debreceni Műhely sugárzását érzem a megtisztelően nekem dedikált dolgozatokból. Ha szabad közülük kiemelnem hozzám különösen közelállókat, hadd említsek három régi magyar irodalomtörténeti témájú tanulmányt: *Pázmány Péter és a római Collegium Germanicum-Hungaricum; A humanista és barokk népkarakterológia Attila – Mátyás-vonatkozásaihoz; Nagy László Balassi-élménye* – mindhármát egykori kiváló tanítványaim írták.

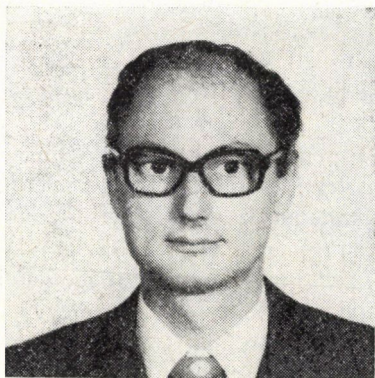
A mester mit készül betakarítani? Mi újat tudhatunk meg régóta folyó Dante-kutatásairól?

Készülő Dante-monográfiám mutatványfejezeteit az elmúlt másfél évtizedben többek között a *Studia Litteraria*, az Irodalomtörténeti Közlemények, a Kortárs és legutóbb az MTA I. OK hasábjain publikáltam. Az I. Osztály Közleményei nemrég megjelent – s egyszersmind meg is szűnt – 1982. évi utolsó számában négy és fél évig (!) várt megjelenésre *Dante élete és műveinek időrendje* című nagyobb tanulmányom. 1985 szeptemberére végre különlenyomatait is megkaptam, miután a tiszteletdíjat már februárban kifizették. Kellő eréllyel kell hangsúlyoznom: – Tűrhetetlen nyomdai állapotok! A Dante-monográfiát (akár *Dante-tanulmányok* címmel) sajtó alá lehetne rendezni, de szemem rossz állapota

miatt kitartó munkára alig vagyok képes.* Segítségre lenne szükségem. Annyit meg tudnék tenni, hogy a gép-, illetve kéziratokat összeszedném. Ezeket Pesten egységesen kellene összegépelni. Kiadó persze — egyelőre — nincs, de Dantémra Illés Endre régi ígéretét bírom. Az Akadémiaihoz nem fordulhatok, mert a bürokratikus eljárás és a nyomdai késedelem *ad graecas kalendas* húzná el a megjelenést.

Tanulmánykötet?

A tíz éve megjelent *Eszmék és stílusok* tanulmányaimnak csak erősen válogatott hányadát tartalmazhatta. Egyéb dolgozataim, különféle bírálataim, közleményeim vaskos kötetre rúgnának, ha volna, aki összeállítaná és ha valamelyik kiadó pártfogásába venné.

SZERDAHELYI
ISTVÁNHOZ

1983-ban két könyvet is publikált, de az előző másfél évtizedben sem volt terméketlenebb: több kiadásban népszerű esztétikai lexikonok és kézikönyvek, *verstan*, esztétikatörténeti és művészetelméleti tanulmányok, monográfiák, szerkesztésé-

* A kötet megjelenés előtt áll a Szépirodalmi Kiadónál *Dante-tanulmányok* címmel.

ben megjelent tanulmánykötetek jelzik állandó szakmai jelenlétét. Ez elsősorban az esztétika, irodalomelmélet és a verstan területére értendő; kritikusai és szerkesztői szereplésével egy-szersmind részese a mai irodalmi életnek és az irodalom-politikának is, 1984-től a Kritika című folyóirat főszerkesztője. Lapszerkesztőként hogyan sikerül kamatoztatnia történeti-elméleti érdeklődését — s miként jellemezhetné a Kritika szerkesztői koncepcióját?

A szerkesztői munka mindig szakismereteket kell, hogy kamatoztasson: egy kézirat ügyében biztonsággal dönteni csak az tud, aki ért ahhoz, amiről ott szó van — vagy legalábbis arra képes, hogy felismerje saját illetékességének határát, s tudja, kihez forduljon szaktanácsért. Nemigen tudja feladatait tisztességgel ellátni az a szerkesztő, aki a lap profiljához tartozó kérdésekben nem rendelkezik alapos felkészültséggel — de az sem, aki azt hiszi, hogy mindent ő tud legjobban.

Ami a Kritika koncepcióját illeti, ez a korábbi szerkesztés hagyományait folytatva vállalja a „népfrontos szerkesztés” sokak által vitatott alapelvét — méghozzá nem azért, mert művelődéspolitikai előírás, hanem azért, mert ezt ítéljük a legcélravezetőbbnek és legtisztességesebbnek. Ez azt jelenti, hogy profilunkon — s természetesen az alkotmányos kereteken — belül minden lényeges problémát megfelelő színvonalon tárgyaló írásnak teret kell biztosítanunk, függetlenül attól, hogy a szerző álláspontja megfelel-e személyes meggyőződésünknek, elméleti beállítottságunknak, ízlésszéményeinknek. Más kérdés, hogy ha valamivel nem értünk egyet, szembesítjük a lehetséges ellenvetésekkel felsorakoztató írásokkal, s a viták során igyekszünk minél hatékonyabban kifejteni a marxizmus érveit. Nem képzeljük azonban sem azt, hogy a marxizmus egyedüli letéteményesei vagyunk, sem azt, hogy a marxizmusnak nincsen okulni valója más irányzatok felismeréseiből, kérdésfeltevéseiből. Egyenlő jogú vitapartnerek nézetcsereivel szeretnénk hozzájárulni ahhoz, hogy

közelebb kerülünk a közös munkával feltárandó igazságokhoz.

Egyetemi jegyzetei forognak közkézen, Szepes Erikával írt verstana tankönyv, tanár az ELTE Bölcsészettudományi Karának Esztétikai Tanszékén. A hírek szerint szigorú vizsgáztató. Milyen tanári tapasztalatai vannak a bölcsészhallgatók esztétikai és verstani felkészültségéről?

Az elsőéves magyar szakosokat tanítom irodalomelméletre, ide értve a verstant, stilisztikát-retorikát, műfajelméletet is. Nem csupán egyéni véleményként állíthatom, hogy a mai gimnázium ezekből az ismeretekből szinte semmit nem nyújt a fiataloknak. Márpedig ha valaki nem ismeri azokat a formaszerkezeteket, amelyekből egy irodalmi mű felépül, s az értékszempontokat, amelyek alapján megítélhető, akkor a történeti ismeretekkel nem megy sokra, s az értékeléseket csak bemagolni tudja, nem pedig megérteni és alkalmazni.

Még nagyobb baj, hogy az egyetemi irodalomoktatás is féloldalas, a történeti stúdiumokhoz viszonyítva az irodalomelmélet óraszám a tantervben minimális: két féléven át heti két óra. Ezért nagyobb megterhelés vizsgázni nálam: két kollokviumba kell belesűríteni az esztétikai érték mibenlététől a szapphói strófa képletéig, az epanadiplózis alakzatáig tartó skálán több önálló tudományág ismeretanyagát. Ez bizony még az alapismeretekre szűkített formában is igen sok. De bármennyire sok, ezek a dolgok a szolid mesterségbeli alapokhoz tartoznak, s aki ezen a pályán akar tevékenykedni – akár gimnáziumi tanárként, akár az irodalmárlét egyéb területein – az nem lehet meg nélkűlük.

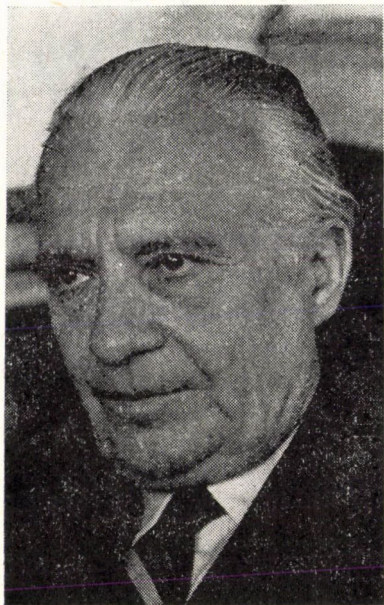
Elszomorító tények hosszú sorával tudnám bizonyítani, hogy – nem említve itt ideológiai vonatkozású gondokat – milyen alacsonyra süllyedt az irodalomtudományi produkciók elméleti színvonala, amióta a szellemi divatok hullámverése partra vetette a hagyományos alapismereteket. Ha a dilettantizmus terjedését fel akarjuk tartóztatni, újra meg kell taní-

tanunk a jövő irodalomtudósait arra, hogy egy időmértékes versben melyik szótag a hosszú s melyik rövid.

További kutatói tervei? Úgy tudjuk, megvédte a TMB-nél akadémiai doktori értekezését.

A magyar hangsúlyos verselés alapelveiről kialakított elgondolásomat foglaltam össze benne, szembesítve ezt a mai szakirodalom más képviselőinek álláspontjaival. Amin most dolgozom, 1984-ben megjelent, *Az esztétikai érték* című könyvemmel megkezdett tervem: ez a monográfia az érték-elméleti bevezetése volt egy több kötetre terjedő munkának, amely egy általános esztétikává kerekednék.

IRODALOMTUDÓSAINK KÖNYVTÁRÁBAN

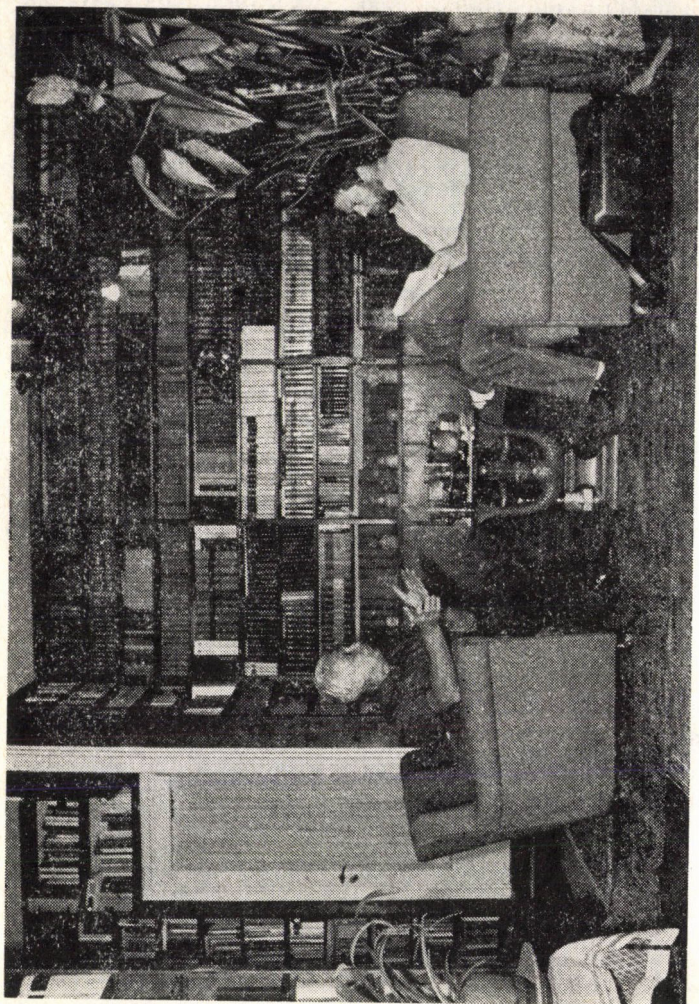

KIRÁLY ISTVÁN

Könyv, könyv, könyv három összenyíló szobában, a fal minden négyzetcentiméterét befödve. Egy ajtóval odább, a nemrég készült, picit ferde polcokon is könyv, könyv, könyv. Húszezernél több. Nem könnyű újat mondani róluk, hiszen Király István nemegyszer írt, vallott könyvszeretetéről; és szinte nincs nemzedéktársa, barátja, fiatalabb kollégája, tanítványa, aki a szíves házigazda vendégeként ne üldögélt volna e könyvtárszobák otthonos ölelésében, éjszakába nyúló estéket töprengve, vitatkozva át. Az egyik sarokban Varga Imre Radnóti-szobrának kicsinyített mása őrzí a köteteket. A másikon hatalmas növények zöldje mögé kell bújni, de Király tanár úr itt is másodpercek alatt megtalálja a keresett művet. — Van értelme az ilyen riportnak? — kérdezte előzetesen, s aztán maga válaszolt azzal, hogy halomnyi könyvet készített az asztalra. A dolgok közepébe vágva kikötötte: csakis úgy kanyarodjék a beszélgetés, hogy annak szakmai haszna legyen.

Miként született benned a könyvtár-eszmény? Megálmodtad a könyvtáradat?

Nagyapám méhese a legelső emlék. Állandóan ott tartózkodott, a kertvégi méhesben. Ennek a méhesnek az emlékét magamban hordva ültetődött el bennem a könyvtár mint élet-szintér vágya. Később (a Csokonait is kiadó) Gulyás József tanár úr szabad járást engedett a pataki nagykönyvtárban. Feledhetetlen órákat töltöttem ott. Egyetemista koromban jött az Eötvös Kollégium esti könyvtárcsöndje. 1943–44-ben pedig, életem egy nehéz idejében a Széchényi Könyvtár folyóirat-raktárhelyiségeiben végeztem bibliográfiai munkát. Tóth Zoltán irányításával, Vígh Károly, Nemeskéry István s a fiatalon meghalt Balázs Béla történész társaságában. Aztán könyvtárosként dolgoztam magam is: 1947–49 kötött a Széchényi Könyvtárban, a sorozatrészlegen. 1956–58 nyomasztó, fájdalmas hónapjaiban — a Mikszáth kritikai

kiadást csinálva — reggeltől estig megint csak könyvtárakban ültem. Éreztem, miképp véd, szigetel annak csendje. Belenőtt sorsomba így szinte a könyvtár. Kell a levegője.

Mit jelent számodra, túl az érzelmeken, a könyvtár?

Csendet parancsol. Halkságot, elmélyedést. A gondolkodás tere. Nem az élettől menekül, de teljesebb életet nyer, aki a könyvekhez fordul. Mihail Bahtyin irodalom-meghatározása áll hozzám a legközelebb: az irodalom — sűrített tapasztalat. Sűrített tapasztalatok levegőjében, a lényeg szintjén él, aki könyvek között él. Szeretek könyvek közt elaludni, ébredni. A könyvtár kell a mindennapjaimhoz: életszínvétel, életforma lett; s vele mint eszmény: a méhesembség.

Hogyan épült a könyvtárad?

Nem épült: nőtt. Példaként láttam magam előtt a „könyvtár-életeket”. Megragadott — Kosztolányi Ádámot látogatva — Kosztolányiék lakása. Itt van Sully-Prudhomme műveinek kétkötetes francia kiadása (Ádám szerette elajándékozni apja könyveit . . .) Kosztolányi így köttette be valamennyi könyvét: elegánsan, bordázott gerinccel. Babitsról csak tudom, hogy könyvek között élt. Könyvtár-élet volt a Lukács György is. Ott állt íróasztala az egész falat beborító könyvespolcok előtt.

Követed a Lukácstól kedvelt módszert, emlékeztető cetlik lapok közé dugdosását?

Ő ezt cédulázás helyett csinálta; én nem bízom ennyire a memóriámban. Cédulázok. Az alsó, zárt szekrények a céduláimmal vannak tele.

A szomszéd szobában egy székház roskadozik az új könyvektől, s egy fotelban is új kiadványok „üldögnének”. Mikor, hogyan sorolod be őket?

Ez – általában havonta, kéthavonta – egy fárasztó fél- napot jelent. Ilyenkor azt is el kell dönteni, mi kerüljön a hátsó sorba; az pedig tulajdonképp holt sor. A teljes könyvtárat úgy tízévenként szoktam megmozgatni, rendezni. Legutóbb 3–4000 könyv selejteződött ki. Azaz: részben eladtam őket, részben szétáramlottak a családban, s ismerőseim közt.

Könyvtárad: alkotóműhely. Milyen szempontok szerint alakítod, gyarapítod?

Nem ritkaságokat gyűjtök. Szeretem a szép kiállítású könyveket, de nem vagyok bibliofil. Bibliofil jellegűnek talán csak kis minikönyv-gyűjteményemet lehet nevezni. Ezen kívül azonban elsősorban csak a munka igényelte és az élet adta könyveim vannak. Vagyis: egyfelől a műhelymunkának s az azt meghatározó módszernek, másfelől pedig az életrajznak lenyomatát adják így szinte a könyveim.

A műhelymunkát, a módszert tekintve tükrözik, hogy mint irodalomtörténész elsődlegesen szövegközpontúan gondolkodom: a „vissza a forrásokhoz” alapelv a számomra. Kritikai kiadások sajtó alá rendezője voltam és vagyok: a szövegHITELESSÉGET fontosnak tartom. Így természetesen legelőször is a magyar klasszikusok kritikai kiadását gyűjtöm. Az Eckhardt-féle Balassi-kiadástól kezdve a Szabolcsi-, illetve Stoll-féle József Attila-kiadásig minden ily típusú munka megvan a polcaimon. Ahol több kritikai kiadás volt (például Petőfinél), megtartottam magamnak nemcsak az újat, de a régebbit is: Petőfi esetében például a Havas Adolf-félet, a korábbi és a későbbi Varjas Béla sajtó alá rendezte kiadást és a nemrég megjelent Kiss József-félet.

Azokban az esetekben, ahol még egyáltalán nincs kritikai kiadás, vagy még nincs befejezve, ott is igyekeztem beszerezni a leginkább forrásértékű, legjobban szerkesztett gyűjteményes kiadásokat. Kiváltképp olyan írók esetében volt ez számomra fontos, akikkel vagy mint irodalomtörténész, vagy mint tanár az egyetemen külön is foglalkozom. Így van például jelen a könyveim között (a még most is folyó kritikai kiadás kötetei mellett) Jókai az 1894-es ún. Nemzeti kiadás, Mikszáth az 1910-es Jubileumi kiadás köteteivel. Móricz is több gyűjteményes sorozatban található: az 1939-es Athenaeum-, az 1953-as Szépirodalmi- és az 1961-es Magyar Helikon-féle kiadásban. Babits megvan az Athenaeum 1937-es és a Szépirodalmi 1957-es, valamint a nemrég indult, újabb, Belia György-féle gyűjteményes kiadásban, Kosztolányi az 1937-es Révai-féle, illetve az Illyés Gyulától kiadott Nyugat-sorozatban és a Szépirodalmi újabb keletű, Réz Pál-féle sajtó alá rendezésében. Krúdy az 1925-ös, majd pedig az 1958-ban megindított Kozocsa–Barta András-féle sorozatban. S tovább sorolhatnám a neveket. Ily jellegűen vannak a könyveim közt több kiadásban is például Eötvös József, Kemény Zsigmond, Arany János, Gárdonyi Géza, Heltai Jenő, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Karinthy Frigyes, Móra Ferenc, Illyés Gyula, Németh László és mások művei.

Első kiadásokat soha nem gyűjtöttél?

Tudatosan, szándékosan csak igen kivételesen, azoknál az íróknál, akikkel hosszabban és többször foglalkoztam. Így mindenekelőtt Ady esetében. Az ő művei közül szinte kivétel nélkül megvan könyveim között minden valaha megjelent gyűjteményes kiadás avagy válogatás, s ezeken túlmenően több első kiadás is, köztük például – a legnagyobb érték – az *Új verseké*. S tudatosan gyűjtöttem több első kiadású könyvem van Mikszáth, Móricz, Németh László műveiből. De ezeken kívül természetesen a véletlen is számos első kiadású könyvet sodort be az enyéim közé. Hiszen számos egyedi

példányt vásároltam, s többről vettem észre utólag, hogy első kiadásról van szó. Kisfaludy Sándortól, Vörösmarty Mihálytól kezdve Babits, Kosztolányin át Szabó Lőrincig, Radnóti Miklósig számos, ma már értéket jelentő első kiadású könyvem van így. Vagy hogy egy külföldi író is említsek: nagyon szerettem s szeretem Thomas Mannt. Ennek köszönhetően az Aufbau Verlagnál megjelent, 1955-ös *Gesammelte Werke* s több egyes példány mellett két német nyelvű első kiadás is bekerült tőle könyveim közé: a *Mario und der Zauberer* 1930-as berlini és a *Lotte in Weimar* 1939-es stockholmi kiadása. Az 1940-es évek első felében vásároltam őket. A könyv izgatott, s nem az, mikori kiadás. Nézegetve a könyveimet egy német író barátom tudatosította csak később bennem, milyen értéket jelentenek ma már ezek a kötetek.

De visszatérve a „forrásokhoz”: az egyes klasszikus szerzők gyűjteményes kiadása mellett kiváltképp fontosnak tartom s igyekeztem is beszerezni az olyan sorozatokat, illetve jellegű forráskiadásokat, mint például a *Régi Magyar Költők Tára*, *Régi Magyar Prózai Emlékek*, *Erdélyi Ritkaságok*, *Magyar Századok*, *Új Magyar Múzeum* stb. Nagyon szeretem s megvannak könyveim között az olyan – a magyar irodalom egészét átölelő – nem tudományos, de közművelődési célú sorozatok, mint például az 1905-ös *Magyar Remekírók*, a Franklin Társulatnak a harmincas évek végén, a negyvenes évek első felében megjelent, bibliaipapírra nyomott magyar klasszikusai, az 1950-ben indult, téglavörös színű *Magyar Klasszikusok*, a Szépirodalmi Könyvkiadónak az ötvenes és hatvanas években megjelentetett, vonzó kiállítású szép klasszikus sorozata, s ennek folytatása, Illés Endrének a magyar klasszikusok iránti szeretetéből életre hívott s életben tartott, nagyszerű új sorozata, a „magyar Pléiade”: a *Magyar Remekírók*.

A Bibliothèque de la Pléiade-ot említetted. Milyen jellegűen vannak ott könyveid között a külföldi klasszikusok ?

Természetesen nem olyan viszonylagos teljességgel, mint a magyarok. Ezt sem helytel, sem pedig anyagilag nem bírnám. A szocialista világon túl megjelenő könyvek nagyon drágák. S hiába hoztam így elvként magammal az Eötvös Kollégiumból (ott ez szabály volt), hogy lehetőleg minden művet eredetiben kell s illik olvasni: saját könyvtáram összeállításában már pusztán anyagi okokból sem követhetem ezt. Igaz: igyekeztem itt is lehetőleg eredeti nyelven beszerezni a hozzám legközelebb álló klasszikusokat, kiváltképp azokat, akiknek műve az általam tanulmányozott kor szempontjából különösen fontos. Hiszen a magyar irodalom a világirodalomáramában él. Annak ismerete nélkül vizsgálni lehetetlen. Ezt az igényemet tükrözik könyveim is. Épp úgy, mint a magyar: számos külföldi klasszikus található így polcaimon, az eredeti nyelven, s nemcsak egyedi példányként, de sorozatszerűen is. A német klasszikusok közül van például (hisz német volt a másik szakom) az előbb említett Thomas Mann-sorozat mellett Goethe-, Schiller-, Lessing-, Hölderlin-, Novalis-, Kleist-, E. T. A. Hoffmann-, Mörike-, Heine-, Börne-, Lenau-, Hebbel-, Grillparzer-, Hauptmann-, Rilke-, Hofmannstahl-, Becher-, Brecht-sorozat. A hozzáférhető ár, kiváltképp pedig feleségem szakmája miatt számos orosz klasszikus sorozatunk van: Gogol, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Csehov, Gorkij, Majakovszkij, Solohov stb. A francia és az angol irodalom azonban már távolról sincs jelen ilyen gazdagon. Van néhány Pléiade-könyvem (Baudelaire, Mallarmé, Proust, Camus), összegyűjtött műveivel néhány angol klasszikusom (Shakespeare, Shelley, Keats, Byron, T. S. Eliot). A legtöbb angol és francia klasszikust azonban nem így, viszonylagos összkiadásban, de egyedi példányként s többnyire különféle paperback-kiadványokban tudtam csak összeszedni (főleg a *Bibliothèque de Cluny*, a *Le livre de poche*, a *Tauchnitz* s a *Penguin* sorozatai révén). S az Eötvös Kollégium-i elvtől

eltérően részben kényelemből, legfőképp azonban az ár miatt nem eredetiben, de magyar nyelven szereztem be nem egy klasszikust még olyan nyelveken is, amelyeken pedig tudok olvasni.

A hazai kiadványok közül – főleg a görög és latin klasszikusok esetében – nagyon kedveltem a kétnyelvűeket. Kár, hogy ez a kiadványtípus egyre inkább elhal. Nagyon szeretem a Helikon Kiadó bibliapapíron megjelentetett külföldi klasszikus sorozatait (Balzac, Thackeray, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Csehov és mások), s az Európa Kiadó zöld vászonkötésű sorozatát, *A Világirodalom Klasszikusait*; s ha sorozatszerűen már nem is vásárlom, számos kötetet veszek meg egyedileg a nemrég megindult, kitűnően szerkesztett hasonló sorozatból: az új folyamból is. S végül még egy világirodalmi gyűjtőkört szeretnék megemlíteni: különös gonddal figyelem a kelet-európai kis népek irodalmának magyarul megjelenő könyveit (sajnos, nem olvasok egyikük nyelvén sem), s a harmadik világot, főleg pedig a latin-amerikai népeket reprezentáló magyarul megjelenő irodalmi műveket.

A múlt magyar irodalmából a kisebb jelentőségű írók művei mennyire vannak ott a könyveid között?

Önkéntelenül bár, de itt is módszertani megfontolások tükröződnek a vásárlásaimban. Meggyőződésem, hogy minden jelentős író nemcsak a nagy, klasszikus irodalmi folytonosságban él, de saját kora irodalmi, művelődéstörténeti kontextusában is. Így a klasszikusokra néző – nevezzük így: vertikális – gyűjtés mellett azokkal az írókkal kapcsolatban, akikkel behatóan foglalkozom, fontosnak tartom a kor egészét éreztetni tudó, horizontális jellegű gyűjtést. Ez főleg Adyra és Ady korára vonatkozik. Nagyon jól tudom, hogy Ady nem utolsósorban azért volt nagy író, mert nagy összegző volt. Mélyen együtt élt a maga korával. Mindent magába szívott, asszimilált mintegy, amit kortársai nyújtani tudtak, „átlapozta” szinte az elébe került embereket. Ady értése az

Ady-kor nélkül épp ezért lehetetlen. Ott van így a könyveim között ennek a kornak irodalma, művelődéstörténete, meg lehetőszen nagy szélességben. Kell ez a háttér.

Mindenekelőtt igyekeztem összegyűjteni a kor irodalmi folyóiratait. Megvan könyveim között a Nyugat (s az azt folytató Magyar Csillag), a Huszadik Század, a Jövendő, a Renaissance, az Esztendő minden egyes száma, s ha csak reprint-kiadásban is: a Ma. A századelőt, a kor levegőjét segít megérteni, megéreztetni a pár kötet Új Ídők. S nemcsak a folyóiratokat: igyekeztem összeszedni minden jelentősebb művet e kor számottevő íróitól. Ott található így a könyveim között — csak ötletszerűen kiragadva néhány nevet — Bródy, Ambrus, Thury, Herczeg, Molnár Ferenc, Szomory, Ignó, Szini, Kabos Ede, Kóbor Tamás, Biró Lajos, Csáth, Cholnoky Viktor, Gellért Oszkár, Füst, Kaffka, Balázs Béla, Lesznai, Szép Ernő, Somlyó Zoltán, Laczkó Géza, Barta Lajos, Révész Béla, Lengyel Menyhért, Schöpfung Aladár, Hatvany, Bölöni, Jászi és mások majd' minden műve. Majd' mindenkié, akihez Adynak valaha köze volt. Különböző antikváriumokban összevásároltam az évek során még Ábrányi Emil, Endrődi Sándor, Kiss József, Szilágyi Géza, Makai Emil, Kemény Simon, Telekes Béla, Szabolcska Mihály, Rudnyánszky Gyula, Dutka Ákos, Farkas Imre és mások versesköteteit is. S ott vannak a polcaimon a kor fontosabb antológiái, könyvsorozatai: A Holnap két kötete, az Elek Artúr-féle Újabb magyar költők, a Singer és Wolfner kiadásában megjelent évenkénti ún. Mikszáth-Almanachok, az Érdekes Újság dekameronjai, a Nyugat Könyvtár, a Modern Könyvtár és a Társadalomtudományi Könyvtár számos kötete stb.

Csak a „forrásokról” beszéltél eddig. Nem szóltál az ún. másodlagos irodalomról.

Ezek gyűjtése természetesen adódik az irodalomtörténeti munkáról vallott felfogásomból. Az irodalomtörténeti

művek ugyan többnyire egyéni teljesítményként jelennek meg, de valójában kollektív munka eredményei. Láthatatlanul bár, de *teamben* dolgozunk. Hiszen gondolkodni csak közösen lehet: egy lépéssel tovább gondolom, amire előttem rájöttek. (Egyetemistáinkat is ki kellene tudnunk gyógyítani a szekunderirodalmat semmibe vevő, oly sokat ártó, negatív eredetiségmániából.) Szakmánk, hivatásunk együttes gondolkodást, team-munkát kíván. S ennek megjelenési formája a mi területünkön a hasonló témával foglalkozó művek gondos számbavétele, szembenézés a problémáikkal, tudomásul vétele a megfigyeléseiknek. Nagyon fontosnak tartom így a szakirodalmat. Magyar irodalomtörténeti vonatkozásban szinte teljességgel ott van a polcaimon.

Ott vannak – jobbra bekötöten – az alapvető szakmai folyóiratok (ItK, It, Helikon, Literatura). Ott vannak a legfontosabb bibliográfiák, kézikönyvek, lexikonok, a Szinnyei – Gulyás-féle *Magyar írók életrajza és munkáitól* kezdve Benedek Marcell *Irodalmi lexikonán*, az 1932-ben kezdődő Kozocsa-féle évenkénti bibliográfián át egészen a legfrissebb kiadványokig: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* megjelent köteteiig s a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikonig*.

Jelen vannak az összefoglaló irodalomtörténetek a Toldy-féle 1828-as *Handbuch der ungarischen Poesietől* kezdve a mai ilyen jellegű munkákig, szinte hiánytalanul, köztük a ma már legnagyobb ritkaságot jelentő kiadványok is. S ott vannak mind az alapvető verstani, stilisztikai, poétikai, irodalomelméleti munkák. S természetesen ott sorakoznak könyveim között az egyes írókról, korszakokról, műfajokról stb. szóló magyar irodalomtörténeti monográfiák. Gyűjtöm az irodalomtörténeti s kritikai tanulmányköteteket. S elég nagy számú a cikk-, különlenyomat-, újságkivágat-gyűjteményem is. Ha hozzányúlsz egy-egy könyvhöz, számos esetben ott találsz bennük a róluk megjelent újság- s folyóiratkritikákat is.

S magától értetődően különösen teljes az Ady-gyűjteményem. Az első Adyról szóló monográfiától, Horváth János

Ady és a legújabb magyar líra című munkájától szinte teljesen jelen van az Ady-irodalom minden könyv vagy füzet alakban megjelent alkotása. S nemcsak az, de ott vannak ezek mellett az újságkivágatok, több dobozban, meg a cikkgyűjtemény, s a — vagy húsz vastag kötetnyi — colligatum.

Fontosnak tartom a világirodalmi szakmunkák ismeretét is. Kiváltképp XX. századi vonatkozásban számos ily jellegű külföldi és hazai kiadvány — irodalmi lexikon, összefoglaló irodalomtörténet, irodalomtörténeti és irodalomelméleti monográfia és tanulmánykötet — áll rendelkezésemre. Két különösen gyakran használt lexikon nevét említeném csak meg: a Bompianin alapuló *Kindlers Literaturlexikon*t és a szovjet *Kratkaja Lityeraturnaja Enciklopediát*; az összefoglaló irodalomtörténetek közül a Pléiade-féle *Histoire des Litteratures*-t.

Mire van szüksége az irodalomtudósnak a szép- és szakirodalmon kívül?

A szélesebb kontextusban való szemlélet mindenekelőtt megfelelő kézikönyveket, segédkönyveket kíván. Azt hiszem, megvan a könyveim közt minden a felszabadulás óta megjelent magyar nyelvű általános és szaklexikon (még a *Természettudományi Lexikon* hat kötete is), és számos ilyen mű korábbi (például Révai Nagy Lexikona, az Új Idők Lexikona, a Schöplin szerkesztette *Magyar Színművészeti Lexikon*, a Pecz Vilmos-féle *Ókori Lexikon* stb.). S van néhány számottevő külföldi lexikon is: a *Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedija* 30 kötete, az 1968-as, francia nyelvű *Encyclopaedia Universalis* 20 kötete, s számos orosz, német, angol, francia nyelvű szaklexikon (filozófiai, szociológiai, művészettörténeti, pszichológiai, mitológiai, bibliai stb.). Az emlékezetet nem lehet sok mindennel megterhelni, szükség van a jó lexikonokra annak pótlására.

Az egyes külön szakterületeket nézve a vásárlási irány mintegy tükrözi az irodalomkutatás módszertanáról vallott

elképzelésemet. Nem részletezve, csak nagy általánosságban sorolom a különböző más irányú kitekintéseket. Jelentős a nyelvészeti folyóirat- és könyvvállományom. Hiszen az irodalom a nyelvre épülő jelrendszer: kellene a tanulmányozásához a nyelvészeti szakmunkák mint munkaeszközök. A Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond szerkesztette *Magyar Nyelvtörténeti Szótártól* kezdve Szabó T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Táráig* minden fontosabb magyar nyelvű szótár rendelkezésemre áll. Valamint minden fontosabb kézikönyv és tanulmánykötet.

Folytatva a sort: meglehetősen nagy gonddal gyűjtöm a történelmi szakanyagot, elsősorban a XX. századra vonatkozót. Könyvvásárlásaim is jelzik: az irodalom lehetséges kapcsolódásai közül a történelmiak, társadalmiak a legfontosabbak, de – az író válaszol. Otthonosan kell hát mozognom a történetírás eredményei közt. Módszeremet egyébként világképelemzésnek szeretem nevezni. Lukács György ültette el bennem ennek igényét. S ez filozófiai kultúrát kíván, anélkül nem válhat igazán eredményessé. Meglehetősen gazdag így filozófiai könyvanyagom. S ki ne hagyjam a szociológiát, mely egyre nélkülözhetetlenebb tudományszak. S a pedagógiát: tanár vagyok, főként a szakdidaktikát ismernem kell. Elég nagy a tankönyvgyűjteményem is. Pszichológiából csak az alapműveket szerzem be. Gazdagnak mondható a képzőművészeti albumok állománya. Az egyéb társművészetekből (színház, zene stb.) viszont csak a kutatási területemmel kapcsolatosakra szorítkozom. Néprajzi és útikönyvekből csak annyi van, amennyi föltétlenül szükséges. Tehát: egyfelől arra törekszem, hogy forrásaim – a klasszikus világirodalmat és lényegében a teljes magyar irodalmat tekintve – hiánytalanok legyenek; másfelől a szekundér irodalmat gyűjtöm; végül mindazt, ami az irodalomnak történeti-művelődéstörténeti távlatot adhat, ami annak „háttéranyaga”.

Ebben a sokezernyi könyvben a munka tükröződik: az élethívatus. De belőlük forrt életed: élettrajzod is.

Mesterek, barátok, szerelmek, szenvedélyek alakítják a könyvtárat. Otthon jószerivel csak az ötvenkötetes Jókai volt meg; Jókai-mérgezettségemet onnan hoztam. Ő volt a legnagyobb gyerekkori olvasmányélményem: a kurucos-szabadságharcos hagyomány mítoszát Jókai – és Sárospatak – nevelte belém. Nagyapám könyveiből Tolnai Lajos műveit kértem el magamnak. Nem annyira az író: sokkalta inkább nagyapám miatt. Ő szerette nagyon ezt a meghasonlott, kínlódóan érzékeny, sértett lelkű író. Ő maga kötötte be összevásárolt, fűzött könyveit. Nagyapámra emlékeztetnek mindig ezek a kötetek: a szárazberki kertvégi csendre, az ott megérzett töprengtető, beszédes magányra – a méhesembségre. S nemcsak ebben az esetben: a könyvek – emlékek is általában. Idézik, kik voltak azok az írók, akik különös erővel szóltak bele valaha az életutamba.

Kik voltak?

Első helyen áll közöttük Ady. Tőle vásárolt első kötetem, az 1930-as kiadású első Ady-összes sajnos elveszett, de kiiktathatatlan életemből a tőle kapott élmény: a messzeségek vágya. Megmaradt viszont egy másik korai könyvem, Szabó Dezsőnek 1931-ben megvásárolt *Az elsodort faluja*, s itt van még ma is a könyveim között ennek az írónak minden regénye, elbeszélés- és tanulmánykötete s valamennyi tőle kiadott *Ludas Mátyás*-füzet. Azt hiszem, ilyen Szabó Dezső-gyűjtemény kevés könyvtárban van. Magánkönyvtárban semmi esetre sem. Jelzik a könyveim, hogy megszüntetve-megőrizve – bírálva, elvetve, de a lényegét benne: a szegényekhez, a kisemmizettekhez, a sikertelenekhez való kötöttséget mindmáig vállalva – a Szabó Dezső-életmű az életem része. Móricztól a *Fáklya* volt az első olvasmányom, aztán jött a *Rokonok*, a *Betyár* és a többi: a mélyvilág vonzá-

sa. Németh Lászlótól először a *Bűn* ragadott meg. Ott éreztem meg először, hogy mit jelent az: társadalometika, felelősségérzet. Minden művét megszereztem, a Tanú számaint is. Azt hiszem, párját ritkítóan gazdag a vele kapcsolatos könyv- és cikkgyűjteményem. A minőségvágynak, az etikai igényességnek volt ő sugallója. Darvas József *Vízkeresztől Szilveszterig* című műve, szinte véletlenül ugyancsak életalakító tényező lett: az alvég-gondolatot hozta be nagyon nagy erővel az életembe. Vele kapcsolatban nem mindig ez a könyvélmény az elsődleges: az író t s így az embert is életre szólóan megszerettem. Könyveim jelzik, hogy paradox módon szerepet játszott Tersánszky Józsi Jenő is az életemben, itt van a polcaimon szinte minden könyve. A *Két zöld ász* került tőle

Király Pista-nak
 az emlékével:
 Tersánszky Jenő

először a kezembe. Rádöbrentem, hogy mint annak hőse, magamban hordtam én is a tragikus életlehetőséget, az öngyilkosságba torkolló utat (akkor nem tudtam, hogy Tersánszky ezt a regényét az 1921. júniusi öngyilkossági kísérlete előtt írta). Kosztolányi-élményemről nemrég megjelen-Kosztolányi-tanulmányomban vallottam. Nála éreztem meg legerősebben, hogyan ellensúlyozhatja a szépség, a művészet az életszürkeséget. Végül még egy korai hatásról szeretnék szólni. Egyik legkedvesebb pataki tanárom, Képes Géza hívta fel figyelmem József Attilára, még a költő életében,

valamikor 1937 tájt. Öngyilkosságának hírért megtudva, nem sokkal később megjelent kötetét is megvásároltam. Legkedveltebb verseskönyveim egyike lett. A tragikus élet híradásával ragadott meg. A *Ki-be ugrál*, a *Bűn*, a „*Költőnk és kora*”, a *Tudod, hogy nincs bocsánat* sorait mormoltam magamban. (A másik József Attilát, a távlatok költőjét csak 1945 után szerettem meg.) Sorolhatnám tovább a neveket, fiatalkori olvasmányélményeket. Számos író, számos mű őrződik romlatlanul bennem. Így aki a könyvespolcaimat nézi, az életrajzomat olvassa szinte.

Illyés?

Mostanáig lényegében a gimnazista éveimről beszéltem. Furcsa módon Illyéstől kissé távol tartott ekkor – a dunántúliséga. Szenvedélyesen és öntudatosan tiszántúli voltam. Protestantizmus, kurucok, Erdély, szabadságharc – ez mind a Tiszántúllal kötődött össze. A Dunántúl – tévesen – a Habsburg-Magyarország tája volt a szememben. Illyés műveit ismertem, voltak közöttük, melyeket szerettem, de ebben az időben szorosan, mélyen nem tartozott még bele az életembe.

Lukács?

Eötvös-kollégista barátom, Szigeti József hívta fel rá figyelmem, valamikor 1941-ben. *Die Theorie des Romans*a került először a kezembe. A szellem merészségét, az Ady-féle teljességvágyat éreztem ott benne. Antikváriumokban felhajtottam akkor, amit itthon Magyarországon meg lehetett találni tőle: *A lélek és a formákat*, *A modern dráma fejlődésének történetét*, az *Esztétikai kultúrát* – ma is itt van mind a könyveim között. S az 1945 elején vásárolt moszkvai kiadású *Írástudók felelősségétől* kezdve itt van a polcaimon minden további könyve. Nem egy a külföldön megjelentek közül is. Ady s Németh László mellett ő volt az aki legerősebben szólt

ÚJ VERSEK

Király Istvánnal

Szeretettel, tisztelettel
 (véleményünkkel kétféle bírá-
 ségért is) és

Kézimál

meggyőztük tehát, hogy
 nem lesz baj többé Gábor,

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ

Tihany 1961. 14. 16 J. J. J. J. J.

bele az életembe. A realitásoktól el nem szakadó, s mégis a lényegiség síkján való élet igényét kaptam tőle; s a nembeli-ség-eszmét. Ő tudatosította elsősorban bennem, hogy az ember *zoon politikon*, a történelemben formálja önmagát: a cselekvésen át. Így lényegében az ő hatása az, hogy könyv-beszerzésem egy új irányba bővült: a marxizmus összes nagy politikai gondolkodója ott van ma már a könyveim között.

Mindenekelőtt Marx, Engels, Lenin, Lassalle, Mehring, Bebel, Kautsky, Plehanov, Rosa Luxemburg, Gramsci stb. számos munkája. A korábbi egzisztencialista élményt törölve egy újfajta ember- s világlátás felé indított el Lukács. Sziszi-fuszé helyett élménnyé tette újra Prométheusz hajdani mítoszát. Jungtól kölcsönzött kedves képpel: az éjszakai helyett az európai nappali gondolathoz vezetett vissza. Őt tekintem így utolsó mesteremnek. Kialakult az ő segítségével a világnézetem. Utána már nem a mesteri, de a baráti s a fegyvertársi viszony lett elsődlegesen meghatározó életrajzi jellegű könyv-gyarpodásaimban.

Mielőtt róluk, kötetekről szólnál, még annyit: a világirodalomban kik tették rád a legnagyobb hatást?

Hölderlin, Baudelaire, Rilke, Thomas Mann, Dosztojevsz-kij, kiváltképp pedig Goethe és Tolsztoj. A *Faustot* és a *Háború és békét* nem egy alkalommal olvastam újra. A filozófusok közül Platónt, Schopenhauert, Nietzsche-t, Heideggert szerettem leginkább. A felszabadulás után Lukácson és a már említett politikai gondolkodókon túl csak néhány olyan író tudok megnevezni, ki erősen hatott rám: Gorkij a *Klim Szamginnal*, Fagyjev a *Tizenkilencennel*, Camus *A bukással*, Sartre egész életművével. S egy politikai gondolkodót említek még: Frantz Fanont. Azt, hogy ma már több polcnyi a harmadik világgal kapcsolatos könyvem van, annak köszönhetem, hogy Sartre előszava miatt kezembe került valamikor – véletlenül, a hatvanas években – az ő egyik könyve: *Les damnés de la terre*.

Gondolom, a mesterek és barátok, illetve könyveik között nincs éles választóvonal.

Vonzó és megható, hogy néhány hajdani mester később már szinte barátjaként kezelt. Így mindenekelőtt Darvas József: ő élete végéig egyik legközelebbi barátom s fegyver-

Király Istvánhoz,

őf egyetle nagy szeretetű és föld szerető
akinek a földjében a könyv szerzőjét
szépen volt dícsérni

Sajó, 1963 október 31-én
Németh László

társam volt. Közel kerültem Németh Lászlóhoz is. Bár az ő eredendő bizalmatlanságát nehéz volt áttörni. A mindent tragédiává, drámává hevítő veszélylátó képzelet emberi kapcsolataiban is állandóan működött nála. A maga sajátos, tréfás-ugrató módján talán Illyés is szeretett. Életemnek egy nehéz pillanatában, 1956 októberében, mikor az emberi tisztességet akarták elporolni tőlem, tüntetően állott ki mellett. Lukácstól az ún. Lukács-vita során messze szakadtam. De a hatvanas években ismét közelebb kerültem hozzá, noha ő a maga distanciátartó objektivitását emberi viszonylatokban is mindig megőrizte. Tersánszkyknak lételem volt a barátkozás, vele számos estét töltöttem együtt. Szóval akik valaha mesterek voltak, ha még éltek akkor, többé-kevésbé mind barátok lettek. Bár idézőjelbe kell tennem a szót: magam úgy néztem mindvégig rájuk, mint mestereimre. Meghatott mindig egy-egy baráti dedikációjuk.

Nemzedéktársaim közül 1945 előtt Kosztolányi Ádámmal, Urbán Ernővel, Végh Györggyel, a *Nobody Nemo* címen egyetlen könyvét megíró Gönczy Gáborral tartoztam afféle

Tisztelettel
 Nagy Lajos

kallódó, outsider, „alvilági” írói körbe. Sokat köszönhetek nekik: a hajnalig elnyúló, kószáló, céltalan éjszakákban talált, vigasztaló, társas, együttes magányt. Az ő dedikációik, versajánlásaik kapcsoltak be először személy szerint is az irodalomba.

A felszabadulás után az akkor induló fiatal írók, az első magyar szocialista írónemzedék, az ún. derékhad írói lettek a barátaim: Kónya Lajos, Nagy László, Sarkadi Imre, Simon István, Urbán Ernő s a késetten érkező Váci Mihály, hogy csak a már eltávozottak nevét soroljam. Az az írónemzedék volt ez, amely a „fényes szellők” röptét és pokoljárását végigcsinálta, amely a történelmet szinte a sorsában hordta ki.

Tisztelettel ajánlom ezt a
 kis napvilágra kerülő, szeretettel
 és hősrővel (te, Pista, tudod,
 hogy miért)

Ép. 1958. ápr. 29.

Simon Pista

ELBESZÉLÉSEK

Kiváló Istvánra
 igye leánytárgyal
 Városi Pető

Bucarest

1954 március 12.

Mivel 1949–50-ben, majd 1953 és 1956 között a Csillag, 1962–63-ban pedig a Kortárs című folyóiratot szerkesztettem, szinte mindenki, aki komoly érték volt akkoriban az irodalomban, dedikációval is jelen van a könyveim között. Köztük sokan olyanok is, akik világnézetileg egyébként távol álltak tőlem. A világnézet, mint általában mindenkinél, nagyon erősen befolyásolta nálam is az ízlést. De működött a minőség törvénye, s a kivételes művészi s emberi tehetség át tudott szólni a távolságokon. Az oly eltérően gondolkodó Pilinszky Jánost például mindvégig szerettem. Vonzott hozzá az etikus élet, az etikus emberség megérezett igénye, és nem utolsósorban a rendkívülien nagy művészi erő. Ily módon állt közel hozzám például Örkény István is. S írásai alapján tudtam becsülni a még oly távol élő Cs. Szabó Lászlót is (a nagy Cs-t, ahogy ő szokta volt aláírni nevét). Mint kommunistának, mindmáig hitem, meggyőződése, hogy az emberi minőség önkéntelenül bár, de végső soron mindig szövetséges. Meg kell tudni találni az egybehozó, egyeztető, közös szavakat.

Király Istvánra
következő üdvözléssel

Bpest, 1963 II. 20.

[Handwritten signature]

Király Istvánra
keretbe

Pilinay Zsuzs
1959, September.

Marinári és
 Pisterek, akik már
 megtalálták a kocsit,
 megtették a járat

Ötven Ötven

1972. 11. 14

B U D A P E S T

Könyvespolcaim mintegy mutatják, kit milyen lehetőségnek, formátumnak éreztem. Van, akitől minden könyv megvan, mástól kevesebb vagy csak egy-kettő. Akiről azt gondoltam, hogy kritikusként, irodalomtörténészként vagy egyetemi oktatóként valamikor foglalkozni fogok vele, annak műveit hiánytalanul gyűjtöttem. A fiatalabbaknál — s ez számomra a Nagy Lászlóék, Csoóri Sándorék, Sánta Ferenc-

RÓMAI MUZSIKA

Király Istvánnak,
barátságos londoni,
dialógusaink emlékére

Cs.

VERSEK

Király Istvánnak
szerepével

Bp. 1954. júl. 23.

Nézőpont

cék, Garai Gáborék utáni generációkat jelenti — megálltam: nem nagyon győzném. Ott már csak esetlegések a vásárlásaim. Azokat a műveket veszem meg, amelyekről fiatalok közt sokat beszélnek, amelyekre tanítványaim hívják föl figyel-

memet. Egyébként megelégszem azzal, hogy mint 1945-től kezdve mindmáig, ma is rendszeresen olvasom s gyűjtöm egybe a folyóiratokat (felszabadulás utáni folyóirat-gyűjteményem szinte teljesnek mondható). Az irodalom jelen folyamához már csak az kapcsol, s nem annyira egy-egy íróhoz való személyes kötődés. Bár itt is van kivétel. Tandori Dezső például a „kiemelten” kezelt íróim közé tartozik, minden művét megszerzem magamnak. A fiatalabbak gondolatvilágát, emberi tartását az ő művészete értette meg velem a legmélyebben és a legteljesebben.

Akinek ennyi könyv esik a keze ügyébe – mit olvas?

Szakmánkból következően a célolvasás határolja be az életünket. Az aktuális munka (tanulmányírás, egyetemi óra, disszertáció-elbírálás, lektorálás stb.) szabja meg, mit veszünk kézbe. S persze állandóan jönnek a friss könyvek is, amelyekről kötelességünk tudni. A szakma folyvást fejlődik. Kötelességünk megpróbálni vele lépést tartani.

Elalvás előtti olvasási szokásaid?

Általában, a pihenést jelzőn, nem a napi munkával kapcsolatos műveket olvasok, hanem többnyire valamilyen újonnan megjelent könyvet vagy folyóiratot. Ezek közül is ilyenkor jobbra csak az idegen nyelvűeket. (Előfizetője vagyok a *New York Review of Books*nak, rendszeresen olvasom az *Encountert* és a *Merkurt*, s mint a *Szovjet Irodalom* szerkesztője természetszerűleg figyelemmel kísérem a szovjet folyóiratok anyagát is.) Mai magyar könyvet, főleg pedig folyóiratot lefekvéskor már nemigen veszek kézbe. Mindig jöhet egy szó, egy félmondat, egy probléma, ami felkavar, amit esetleg bántónak érzek. Túl sok ilyen sebet hagyott hátra már bennem az élet. Az idegen nyelv a napi izgalmaktól már egymaga távolít.

Az Ottlik-novella címét kölcsönözve kérdem: minden megvan? Ekkora házikönyvtárból már nem is kell közkönyvtárba járni?

Dehogyan van meg minden... Csak villámgyorsan indulhatok el, mehetek a források után. Belenézhetek egymás után ötven, száz könyvbe is, nem kell minduntalan könyvtárba rohángálnom értük.

Köszönöm, hogy megosztottad az olvasókkal könyvtárad titkait. Persze dehogyis titkok ezek. Elv és program csendült ki abból, amit mondtál. Mi kíváncskodik beszélgetésünk végére?

Vedd a Babits-idézetet, az 1939-ben fogalmazott *Curriculum vitae*-ből: „Nem kell hinni, hogy aki könyvekbe menekül, okvetlen az élet elől akar szökni. Sokszor inkább tágitani akarja az életét, több életre szomjas, mint amennyit kora s végzete kiosztott.”

TARJÁN TAMÁS

DOKUMENTUM

ELFELEDETT ÉS ISMERETLEN MAGYAR ÍRÓLEVELEK I.

ZRÍNYI, GYÖNGYÖSI LEVELESLÁDÁJÁBÓL

1. *A költő Zrínyi elfeledett levele 1645-ből*

„Habent sua fata — litterae” — vagyis nemcsak a könyveknek, hanem a leveleknek is megvan a maguk története.

Az alább ismertetendő Zrínyi-levelet majd' egy évtizede sugorgattam,¹ hogy néhány más kiadatlan vagy elfelejtett írólevél társaságában közreadjam.

1985-ben említést tettem róla egyik Zrínyi-kutatónknek az Országos Széchényi Könyvtár várbeli új palotájában, aki egy kicsit lehűtöt, mikor a levél rövid tartalmi jellemzése alapján jelezte, hogy másfél évtizede közreadta Bácskai Antal Szegeden, az *Acta Historiae Litterarum* 1971. évfolyamában.

Arra gondoltam mindjárt, hogy a közlő ugyanazt a forrást ismerte, amelyet én: P. Szathmári Károlynak a *Hazánk s a Külföld* 1866. évfolyamában a „Vegyes közlemények”-ben eldugott publikációját.² Kiderült azonban, hogy Bácskai Antal a kolozsvári Állami Levéltár anyagából az eredeti levelet közölte; ugyanazt, amelyet P. Szathmári Károly is látott, több mint száz évvel korábban: csak ő még ifj. báró Kemény Istvánnak, a levélbeli címzett, Kemény Simon leszármazottjának levéltárában bukkant rá. Ilyenformán Bácskai Antalé voltaképpen másodközlés, bár egyáltalán nem fölösleges, mivel betűhíven adja az elfelejtett levelet, amelyet P. Szathmári korszerű-

¹ Jó két évtizede írtam egy életrajzi regényt is a költő-hadvezérről: *Főnix-madár* címmel, 1969-ben jelent meg a Móra Kiadó „Nagy emberek” sorozatában.

² P. Szathmári Károly: *Zrínyi Miklós, a költő eredeti levele*. *Hazánk s a Külföld*. 1866. 10. sz. (márc. 11.) 160.

sített helyesírással közölt, s latin kezdő- és záróformuláit is csak magyarra fordítva. Némi többlettel azonban így is szolgál P. Szathmári közlése: Bácskai nem említi, hogy a levél Zrínyi kézírása-e vagy sem; P. Szathmáritól tudjuk, hogy „Ez érdekes levél idegen kéztől van; csak az aláírás Zrínyié.” Vagyis, mint levelei jó részét, ezt sem saját kezűleg írta a költő, hanem tollba mondta íródeákjának. A *Hazánk s a Külföld* közlésében a levél évszámában sajtóhiba van: 1554 helyes olvasata nyilván 1654: akkor kötött házasságot Kemény János és Lónyai Anna fia, Kemény Simon, akinek házasságát üdvözli Zrínyi rövid, szerencsekívánó levele, 1654. április 25-ről, Csáktornyról keltezve. A levél címzettjéről Bácskai ezt írja: „Az 1633–1675 közt élt Kemény Simont 1652-ben küldte apja, a későbbi fejedelem a »muraközi Athenás« meglátogatására. Az eljegyzési gratuláció csak két évvel ezután kelt. Egyik adat sem érdektelen, politikai szempontból sem! Hiszen épp 1653/54-ben járnak először Zrínyinél II. Rákóczi György követei; az erdélyi főúri sarj tehát megelőzte őket. Az 1654 tavaszán kapott jókívánságoknak pedig volt folytatásuk: nem sokáig kellett »várni az időt, amelyben szolgálhasson« a levélíró a Kemény családnak. Simonról sem tételezhető föl, hogy később is — főleg a fejedelem apa halála utáni magyarországi szervezkedésekor — ne igyekezett volna találkozni és együttműködni Zrínyivel, aki Montecuccolit oly hevesen vádolta Kemény János bukásáért.”³ P. Szathmári említi Kemény Simon feleségének (pontosabban: első feleségének) nevét is: „Zrínyi Miklós, a költő eredeti levele Kemény Simonhoz, a későbbi erdélyi fejedelem fiához, válaszul en- nek meghívójára, melyet első nejevel, Allia Máriával történt összekelése alkalmával intézett hozzá.”

Bácskai leírja a levél pecsétjét is: „A címzés felett a második lap aljából kivágott papírkockára, viaszba nyomott gyűrűpecséttel. Eredetije egy ívnyi papírlap első lapján, a címzés a második lap hátán . . .”⁴ P. Szathmári említi a pecsét színét is: „finommetszésű vörös pecséttel van ellátva”.

A levél, valamint Bácskai Antal három másik levélközlése is (Bánffy Zsigmondé a beszercei főbírónak, Apafi Mihályé a beszercei tanácsnak, Kálnoki Sámuelé Szappanos Tamásnak) jól mutatja a Habsburg-Magyarországon élő nagy államférfinak az önálló,

³ Ld. Bácskai Antal: *A Zrínyiek erdélyi kapcsolataihoz. — Levelek 1654–1679-ből.* — Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historiae Litterarum. Tomus X—XI. Szeged 1971. 87–89.

⁴ Bácskai: *I. h.* 87.

⁵ Uo. 88.

protestáns Erdélyhez fűződő kapcsolatait, amelyeket nem szűnt meg ápolni haláláig.

Alighogy Kovács Sándor Iván közlése az Országos Széchényi Könyvtárban némileg elkedvetlenített, szinte percekben belül újabb elfeledett Zrínyi-levéltre bukkantam: éppen az *Adalékok Zemplén-Vármegye Történetéhez* című kiadvány oly gazdag évfolyamait lapozgattam (a Caraffa-féle eperjesi vértörvényszékhez keresve forrásokat), s rálapoztam az I. kötet 139. oldalán egy Zrínyi-levéltre — amelyről hamarosan kiderült, hogy a Zrínyi-levelezés köteteiből hiányzik.

E levél majd tíz évvel korábbi, mint a Kemény Simonhoz küldött: a folyóiratban 1615 az évszám (*Zrínyi Miklós grófnak egy levele 1615-ből*, s hasonlóan a keltezésben is), de ez nyilván sajtóhiba 1645 helyett, hiszen 1615-ben a költő még meg sem született.

Hitelességéhez kétség nem fér: a közlő, „Fábián István tanító” a címzett egyik leszármazottjának tulajdonából adta ki („Eredetije S t é p á n Gábor birtokában”), s a költő jól ismert eredeti aláírását is közli hasonmásban (arról nem szól, hogy csak az aláírás származik-e magától a költőtől, vagy az egész levél); a levél helyesírása s egy megjegyzése szerint („My kezönk iratával megh erőssettöt”) az egész Zrínyi kézírása lehetett, bár ez a mondat úgy is értelmezhető, hogy csak az aláírás származik tőle.

Fábián István, a keltezés helyét nem tudván kiolvasni, így közölte azt: „Iratot S„ákthsemán” [!], pedig nyilvánvaló, hogy *Csáktornyán* a helyes olvasat; másutt meg öt ponttal pontozza ki a levél egy helyét, s nem tudni, azért-e mert olvashatatlan vagy hiányos a levél, vagy pedig csak azért, mert nem tudta kibetűzni. De lássuk magát a levelet — közelebbről: bizonyáglevelet, testimoniumot — Fábián István 1896-i közlése szerint:

„My Zriny Miklos örökös Groff, Zala, es Somogy Varmegyeknek Feö Ispania etct. Adgiok mindeneknek ertessere, kik ez My leveleönket lattiak . . . hogy az Nemes es Vitézleö Várady Stepan Ferencz Uram, nalunk öth loval zolghalvan, eztendeyet yo becheölettel, embersseggel ky tölthvén becheü neve[!], yamboröl[!], menth el my theöleönk masutis lathny, halany, thanulny es probalny igiekezvén. Ennek bizom' saghara[!] attök[!] neky. ez My kezönk iratával megh erőssettöt leveleönket, kervén minden rendeket zeretettel, hogy Stepan Ferencz Uramath yartaban, keölteben lassak yo zemmél, es ahol kivanthathek, zolghalattiat vegiek bizvast, io kedvel, my eretheönk es az my baratsaghunkért.

Iratot S^zákthsemán [= Csáktornyán] 29. Aprilis Anno
1615. [= 1645]

Z[rinyi] Miklos

(P. H.)

[Hasonmás aláírás] (Eredetije Stepán Gábor birtoká-
ban)

Közli: Fábíán István, tanító⁶

A keltezés alatt a közleményben „P. H.”, vagyis Zrínyi bizonyára pecsétyűrűjével zárta le a levelet.

A bizonyoságlevelében szereplő Várady Stepan Ferencről annyit tudunk, hogy a Stépán (Nagy-Váradi) család Bihar és Zemplén megyei birtokos nemes família volt, s a XVII. században Biharban virágzott. Nagy Iván Szirmay Antal Zemplén megyei kötete nyomán név szerint is említi Stépán Ferencet, aki „1646-ban Tokaj várában kapitány volt, neje állítólag Ráskay Zsuzsanna, fia Stépán Ferencz Rákóczi híve, N.-Váradon lakott 1660-ban, neje Teleky Anna, T. Mihály huga volt.” A Zrínyi bizonyoságlevelében szereplő „Nemes es Vitézleő Varady Stepan Ferencz” bizonyára az ifjabb Stépán Ferenczel azonos, aki Teleki Mihály erdélyi kancellár húgát vette feleségül. Így ez a második elfeledett Zrínyi-levél is a költő-hadvezér oly fontos erdélyi kapcsolataihoz szolgáltat adatokat.

A huszonöt éves ifjú grófnak, Zala és Somogy főispánjának ez az újabb hiteles — s az eddigi gyűjteményes kiadásokból hiányzó — elfeledett levele újból sürgető szükséggel veti föl Zrínyi Miklós összes műveinek annyira hiányzó szövegkritikai kiadását.

2. Gyöngyösi István ismeretlen levele 1703-ból

A „magyar Ovidius”-nak, Zrínyi kortársának (s versenytársának egy nem egészen egyenlő fegyverzetű és igényű költői versenyben) műveit összegyűjtve, megbízható, kritikai igényű kiadásban bírjuk. Levelezése azonban nincs úgy összegyűjtve, mint a *Szigeti veszedelem* írójának. Igaz, hogy Zrínyi levelezése — az író szervező, államférfiúi munkája folytán is — jóval jelentősebb, de Gyöngyösi levélváltása is belevilágít egy másik országrész birtokviszonyaiba, családtörténetébe — s ezen át művelődéstörténetébe.

⁶ Adalékok Zemplén-Vármegye Történetéhez. I. k. (1896). 139.

⁷ Ld. Nagy Iván: *Magyarország családai*. X. Pest. 1863. 365.

Eddig a legtöbb Gyöngyösi-levelet Thaly Kálmán tette közzé 1870–73 között,⁸ majd az utolsó közlés a költő műveit sajtó alá rendező Badics Ferenc tollából jelent meg, 1913-ban.⁹ Ezekén kívül egyetlen levele látott még világot nyomtatásban a *Murányi Vénusz* írójának: 1703. dec. 7-én Telekessy István egri püspökhöz intézett sorai.¹⁰

Alább közlendő levelünk szintén 1703-ból származik, s arról a birtokrendezési ügyről szól, amelyről 1703. jún. 11-én Csetnekről Koháry Istvánhoz írt soraiban is említést tett a költő: „Hólnap itt a csetneki dominiumban Berdárka és Feketepataka nevű faluk között levő valamely határbeli controversiának decidálására substitutus viceispány Bárczi György uram ő klme fog kijönni, és azon terminusra más főrendek és böcsületes emberek is fognak concurrálni, nemcsak ezen nemes vármegyéből, hanem máshonnét is.”¹¹

A fenti levelet a Koháry-levéltár rendezetlen részéből közölte Thaly: az alábbi levél Eperjesen bukkant fel századunkban, s Dobay Sándor magántulajdonában van.¹²

Bizodalmas jo akaro Uraimékk [= Uraiméknak]
KKK [= Kegyelmeteknek] ajánlom köteles szolgálata-
tomat.

Hogy nékem írott Levelére illy későn adok Kegyelmetékk [= Kegyelmeteknek] választ, kérem ne tulajdonítsa másnak, hanem a' mikor azon Kegyelmetek Levele kezemhez jutott, akkor már el butusztak volt a' Nemes vár megye tisztei, és a' medig Fő Ispány Ur^{a)} eő Nagā [= Nagysága] pro Restauratione eorundem^{b)} nem terminált^{c)} addig. A' Berdárkiak dolgáb [= dolgában] teendő Metalis rectificatio^{d)} dolgában nem tudhattam mi bizonyost irnom KKK [= Kegyelmeteknek]. Hanem szintén csak ma vévén említett Fő

⁸ Századok, 1870. 123–127; 1871. 281–284; 1873. 506–510., illetve: *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez*. Bp. 1872. 297–336.

⁹ ItK, 1913. 65–98.

¹⁰ *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*. 1907. 370–371.

¹¹ Századok, 1870. 125.

¹² A helytörténész Dobay Sándor tanulmányát Gyöngyösi úrnőről, Széchy Máriáról, lásd: *Honismeret*, 1981. 31–32.

Ispány Ur eő Naga Levelét a' mellyb̄ [= a'mellyben] ezen
 most folyó hónap 9 napjára terminál eő Naḡa a' Tisztekk̄
 [= Tiszteknek] Szutyb̄ [= Szutyban?] akit a' fa arant,^{e)} a'
 melly azon Terminusson végben menvén, azután valamikor
 cum suo comoditate^{f)} reá érkezhetik Kglmetek [= Kegyel-
 metek] azon vilongó Határ el igazitássát Törvényessen fel
 venni ki kérheti Kglmetek [= Kegyelmetek] a' Nemes vár-
 megye vice Ispányát, annak Törvényes végbe vitelére a' kib̄
 [= kiben] énis kívánok (:Isten azt adván érnem:) szolgál-
 nom tudván mi némű veszedelem következik abul, ha to-
 vábi azon vilongó Határ abb̄ [= abban] a' Controversia-
 ban^{g)} lészen, a' mellyben eddig vólt, vagyon mostis. Előbeni
 Leveleb̄ [= Levelemben] Szent Iványi Mátyás Uramot em-
 lítettem vala, hogy a' Berdarkiak̄ [= Berdarkiaknak] szol-
 gálhatna: De mint hogy már eő Kglme [= Kegyelme] Jele-
 nikne [= Jelenikné] Aszszonyom részérül elenek [= elle-
 nek] kezdet agalni, mást kellett eő Kglme [= Kegyelme]
 hellet [?] azok mellé keresni. Nékem pedig parantsolljon
 tovább is bizvást Kglmetek [= Kegyelmetek], a' mire elég-
 séges lészek [?] kívánok örömetst szolgálnom a' mint
 hogy Marad [= Maradok]
 KKK [= Kegyelmeteknek]

Csetnek 2 8b̄ [= Octobris]

Köteles szolgálja

Gyöngyösi István

Ā [= Anno] 1703

[A külzeten a címzés:]

Perillustribus et Prōis [?]

Dn̄is [= Dominis] Nicolao Mariassi de Markus Falva, et
 Balthasari Horvath de Rádek I. [?] Cōttus [= Comitatus]
 Saarosien̄ [= Saarosiensis] Primariis Assessoribus & Dn̄is
 [= Dominis] et Affinibus observandis.

Markus Falva.^{h)}

a) A levélben említett főispán nyilvánvalóan Andrassy Péter gömöri főispánnal azonos (vö. Nagy Iván: *Gyöngyösi István életrajzi adatainak s származásának megállapítása*. Bp. 1897. 22 kk., továbbá ItK, 1897. 439). b) *pro Restauratione eorundem* (lat.) = azok tisztségének betöltéséről (ti. akik „el butsztak volt” hivataluktól). c) *nem terminált* (lat.) = nem hozott végzést. d) *Metallis rectificatio* (lat.) = ha tárkiigazítás. e) *arant* (rég.) = iránt. f) *cum suo comoditate* (lat.) = saját kényelme (alkalmatossága) szerint g) *Controversia* (lat.) = vitatás, viszály h) A címzés magyarul = Az igen kitűnő és márkusfalvi Máriássi Miklós és rádeki Horváth Boldizsár uraknak, Sáros vármegye első táblabíráinak, tisztelt urainak és rokonainak.

A levél hitelességét a költő életrajzába pontosan beleillő adatai, autográf voltát egyéb, hiteles kézírataival azonos írásképe bizonyítják.

A birtokvitáról szóló levél címzettje, Máriássy Miklós annak a Máriássy Istvánnak volt családtagja, akinek Csetnek és Dobsina mezővárosban s Berzéta, Tudna stb. községekben levő vagyonát Esterházy Pál nádor 1693. júl. 13-án a költőnek adományozta.¹³ A levélben előforduló Berdárka község a Thököly-fölkelésben részt vett Máriássy István „hűtlensége” folytán került Gyöngyösi birtokába 1693 őszén.¹⁴ Ezzel azonban hosszas birtokvita vette kezdetét: Máriássy Pál már 1693. nov. 6-án megjelent a jászói konvent előtt, s maga és testvérei nevében levelünk címzettje, Máriássy Miklós tiltakozott a szepesi káptalan előtt.¹⁵ s perre került a dolog, amelyet a költő megnyert. Mire 1696 májusában Máriássy Gábor a szepesi káptalan előtt a pert megszüntette, de — Gyöngyösi itt közölt leveléből kitetszően — még maradt eligazítanivaló a határvitában, noha az ügyet a felek békés úton igyekeztek rendezni.

A levél befejező része a költő egy korábbi levelére utal vissza: az itt említett Jelenikné bizonyára Jelenik András egykori gömöri alispán feleségével azonos; az 1700. okt. 4-én lemondott Jelenik helyére választották meg Gyöngyösit¹⁶, s ugyancsak ő volt az, aki megszüntette annak idején a Máriássyoknak Gyöngyösi ellen folytatott perét.¹⁷

¹³ Ld.: Badics Ferenc: *Gyöngyösi István élete és költészete*. Bp. 1939. 97—98.

¹⁴ Ld. uo. 97.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Ld. Badics F.: *I. m.* 105.

¹⁷ Ld. ItK, 1898. 214.

A most közreadott Gyöngyösi-levél nem ad újat költői munkásságát illetően, de mint életrajzi adalék jól illeszkedik a Thaly és Nagy Iván által közreadott levelezéshez, s rávilágít az öreg költő utolsó éveinek gazdasági gondjaira, vesződéseire.

SZILÁGYI FERENC

VITNYÉDY JÁNOS FRANCIA VERSE 1663-BÓL*

Vitnyédy István Zrínyi Miklós bizalmas híve volt: munkásságát jogászi, kancellári, tanácsadói minőségben fejtette ki az 1650-es évek elejétől egészen „a század phoenixének” 1664-es haláláig. Tevékenységét Zrínyi is, a kor magyar közéleté is sokra tartotta.¹

Vitnyédy — s ezt jellemző adatnak tartjuk — egyaránt szerepel Nagy Iván *Magyarország családai* című munkájában,² mely szándéka szerint „a magyar korona alatti országok összes nemes családait tartalmazza”, valamint Házi Jenő könyvében, a *Soproni polgárcsaládokban* is.³

A nemességet 1613-ban kapta meg a Vitnyédy család, tehát egy évvel István születése után, aki pályája, mentalitása szerint polgárnak tekinthető; címe, szerzett vagyona szerint nemes; nagy műveltsége, tevékenységének súlya, kiterjedtsége már főemberré emelik, legalábbis Bethlen Miklós, aki 1664-ben nála vendégeskedett, mint „lutheránus prókátort és főembert” említi.⁴ Zrínyi így írt róla: „Jó embernek ismerem és többre tartom a jóhízemű lutheránust, mint a rossz hízemű katolikust.”⁵

* Ez a dolgozat az ELTE Zrínyi-szemináriumán készült.

¹ A Zrínyi—Vitnyédy kapcsolatáról lásd Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. 2., átdolg. kiad. Bp. 1964. 532—537.; Kovács Sándor Iván: *A lírikus Zrínyi*. Bp. 1985. 67, 359.

² Nagy Iván: *Magyarország családai*. XII. köt. Pest, 1865. 231—233.

³ Házi Jenő: *Soproni polgárcsaládok*. I. köt. 442. Bp. 1982.

⁴ Bethlen Miklós *Önéletírása*. Kiad. V. Windisch Éva. I. köt. Bp. 1955. 204.

⁵ Idézi Klaniczay Tibor: *I. m.* 534.

Egyéni nagybecsülés és messzire tekintő politikai megfontolások fűzték egyre szorosabbra mindkét részről e kapcsolatot. Vitnyédynak Zrínyi érdekében kifejtett hatalmas szervező munkája a Zrínyi politikájával való, személyes rajongásig fokozódó azonosulással magyarázható. Klaniczay Tibor mutatja ki Zrínyi gondolatainak Vitnyédy leveleiben való jelenlétét: Vitnyédy annyira magáévá tette, oly élénk elmével dolgozta fel ezeket az eszméket, hogy érvelve magától értetődő természetességgel jönnek tollára.⁶

Így volt ez Zrínyi külpolitikájával is, ismerve Vitnyédy erős Habsburg-ellenes beállítottságát. 363. levelében ilyen szavakkal él, mikor Magyarország akkori királyáról, I. Lipótról ír: „Hiszem csodára méltó dolog ez, hogy koronás királya nyilván való árulója, hazánk és annak szabadságos törvényének poroszlója, magában minden úton rossz és semmirekellő”.⁷

A francia orientáció, mely Zrínyi külpolitikáját jellemezte, Vitnyédy esetében nem a nagypolitika szintjén jelentkezett: Vitnyédy csak végrehajtó és tanácsadó lehetett, az ő vonzódása a franciákhoz inkább személyesebb, nem annyira a politikához kötődő volt, bár ismeretes tárgyalásokon való részvétele is.⁸ Az alább következő adatokból az is kiderül, hogy e szimpátia nemcsak saját működésében, de fiai nevelésében is érvényesült.

*

Legidősebb fiát, Jánost külföldi egyetemeken taníttatta. A fia nevelését erős kézben tartó apa, nem sokkal azután, hogy János hazatért Wittenbergből, 1659 májusában Strassbourgba küldte.⁹

Az ott töltött idő gyümölcseinek tekinthető az a francia nyelvű vers, mely egy 1663-ban, Tübingenben kiadott több nyelvű kiadványban jelent meg. A versgyűjteményt *Carmina lugubria* címmel¹⁰ az 1662-ben elhunyt ifjabb Vitnyédy István¹¹ emlékére adták ki, tübingai tanárok, diákok — köztük néhány magyar — latin, német görög, héber és magyar nyelvű verseit tartalmazza. Ezek között találjuk Vitnyédy János, az elhunyt István bátyja francia versét:

⁶ Uo. 536.

⁷ Vitnyédy István *Levelei 1652–1664*. Kiad. Fabó András. Magyar Történelmi Társ., 1871. XVI. 160.

⁸ Klaniczay Tibor: *I. m.* 642, 789.

⁹ Vö. Házi Jenő: *I. m.* 441–442.

¹⁰ Az OSZK-ban két példánya: RMK I. 1007.

¹¹ Vitnyédy Istvánt 1654. jan. 2-án keresztelték, meghalt 1662. nov. 25-én. Vö. Házi Jenő adatai: *I. m.* 442.

Les Dieux qui tout flechissent par puissance sacrée
 Ont soubmis a leur Loix tout les hommes du monde,
 Leur temps ont mesure sur terre sur onde
 A deux doigts de longueur; Tellement que d'entrée,

On est autant subject a leur flesches mortelles
 Estant dans le berceau qu'en suivant ce grand Mars
 Qui porte son Carquois, tou siours tout plein de dards
 De flesches envenimées, gardé de'ses Rondelles.

Puis donc que telles loix a donné la Nature
 Moderes vos chagrins, quittes tant de douleurs
 Quittes les desplaisirs qui vous rongent le coeur
 Reprenez vostre haleine bandez vostre blessure:

Vostre fils bien aimé jouit des saincts plaisirs
 De l'immortalité, vous ne le verres plus,
 Il est mort, il est mort, il est monté la sus,
 Ou c'est qu'il vous attend du'n bien heureux désir.

Consolationis et intimi doloris ergo
 apposit Filius humillimus
 IOHANNES WYTTNIEDY
 in & de Musay¹⁹

¹² Szó szerint: „Az istenek, akik mindenkit sújtanak szent hata-
 mukkal, alávetették törvényüknek a föld minden emberét, idejüket a
 földön és vizen két ujjnyi hosszúra mérték; már kezdetektől // Ha'á-
 los nyilaik célpontjai vagyunk, a bölcsőben lévén csakúgy, mint
 követve e nagy Marsot, ki tegezét mindig dárdákkal és mérgezett
 nyilakkal telve hordja pajzsától védve. // És mivel ilyen törvényt adott
 a természet csillapítsa fájdalmát, hagyja el a sok csalódást, hagyja
 el a bánatot, mely összetöri a szívet, vegyen újra levegőt, kösse be
 sebeit: // az ön szeretett fia a halhatatlanság szent örömét élvezi, nem
 látja őt újra, meghalt, meghalt, felszállt oda, hol most boldog remény-
 nyel önt várja.”

A sirató vers szerény — néhány szabadosságtól sem mentes — verses magyar fordítása a következő:

Mindenen szent erővel győző istenek
Törvényének súlyával él e földnek embere,
S csupán ujjuk kimérte röpke élete
Vizen s a szárazon; Alig születve meg

Halálos ijszók elé vagyunk mi tartva,
Ringván a bölcsőben vagy járva Mars nyomán,
Ki nyíllal, dárdákkal tegezt visel vállán,
S mindenkor védi őt kemény jó ércű pajzsa.

Hogy ily sorsot szabott reánk a természet,
Nyugtassa bánatát, enyhítse kínjait,
Tegyen gyógyírt sebére, ez mi csillapít
Fájdalmat s azt, mi összetörné sziveinket:

Kedves fiáé már a halhatatlanok
Szent üdvé, ám őt többé nem láthatja már,
Halott, halott, fölszárnnyalt, ott most Önre vár,
S gyermekarcán boldogságos remény ragyog.

A vers mint irodalmi alkotás nem képvisel jelentősebb értéket, ám keletkezésének időpontja igen becselessé teszi, mivel eddigi ismereteink szerint ez a legkorábbi olyan vers, mely magyar szerzőtől, magyar földön francia nyelven született,¹³ s ráadásul olyan időszakban, melyről — Vörös Imre tanulmányát idézve — elmondhatjuk, hogy a Habsburg-ház ellenreformációs politikája visszavetette a francia—magyar nyelvi kapcsolatok fejlődését, s „az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a francia nyelvtudás többnyire a császári-katolikus ideológia elutasításával állott összefüggésben”.¹⁴

Vitnyédy János francia verséből arra következtethetnénk, hogy János híven követte atyja elképzeléseit, ám nem így volt. Az apa és fia

¹³ Az első magyarországi francia verselőnek az irodalomtörténet-írásunk Galántai Fekete János grófot tartja. Vö. *Galánthai gróf Fekete János kiadatlan francia költeményei*. Kiad. Rosta Livia. Pécs, 1933.

¹⁴ Vörös Imre: *A francia nyelv oktatása Magyarországon a XVIII. században*. Bp. 1976. 80. Klny. a Magyar Pedagógiából.

viszonya igen feszült: János, ki már itthon „jóanyját megtaszigálta”, külföldön tanulva elzüllött, korhely életet élt, párbajban valószínűleg meg is csonkult.¹⁵ Atyja végül megszüntette anyagi támogatását, ami figyelemre méltó gesztus, ismerve Vitnyédy bőkezűségét, mellyel többeket támogatott külföldi tanulmányaik során, mint például Dömötöri Györgyöt és Fabricius Jánost, hogy két olyan alumnust említsünk, akik szintén szerepelnek a *Carmina lugubriában*.

Viszonyuk később sem javult, mint arról 1664-ben írt 440. levelében Vitnyédy István beszámol: „Én reám úgy hallom, igen haragusznak az udvarban és az táborban, azzal vádolnak, hiszem, hogy én a végre ittam volna leányom lakodalmán, adj isten az francia király legyen urunk. Részeg nem voltam, meg sem bolondultam, hogy azt cselekedtem volna, hanem ha az volna, az, mely ebet agyon akarnak verni, dühös nevét költik (. . .) Az én fiam hallom igen szorgalmatos eszköz volt ezekben.”¹⁶

Az 1664-es esztendő új fejezetet jelentett a Vitnyédy család francia kapcsolatainak történetében. Ekkor érkeztek francia önkéntes csapatok Magyarországra, s ezek az egységek tevékenyen kivették részüket a törökellenes harcból; a szentgotthárdi csata számos hőse és hősi halottja francia volt.

E csapatokat Zrínyi nevében maga Vitnyédy fogadta, majd szál-lásukon is tiszteletét tette. Itt a franciák leszögezték, „nem öfölségéért, hanem miérettünk jöttek”, ezek után egész este csak Zrínyi egészségére volt hajlandó inni a társaság.¹⁷ Vitnyédy két fia, Pál és Zsigmond¹⁸ is jelen lehetett e találkozáson, amint erről a két gyermek fennmaradt albuma tanúskodik.¹⁹ Valószínűleg ez volt az első alkalom, amikor a francia tisztektől származó első album-beírások keletkezettek. Erre enged következtetni az a tény, hogy az albumokban nemcsak azonosak a bejegyzések, de néhol sorrendjük is megegyezik, mintha az asztalnál ülve adták volna körbe a két albumot a Zrínyi nevével ajkukon egyre jobb kedvre derülő francia tisztek.

¹⁵ Vitnyédy István *Levelei*. id. kiad. 55.

¹⁶ Uo. 236.

¹⁷ Uo. 224.

¹⁸ Vitnyédy Pál kereszttelve 1649. ápr. 4-én., Vitnyédy Zsigmond kereszttelve 1657. szept. 12-én. Vö. Házi J.: *I. m.* 442.

¹⁹ Vitnyédy Pál és Zsigmond albumai: OSZK., Oct. Lat. 135, 136. Itt mondunk köszönetet R. Várkonyi Ágnesnek, aki az ELTE Régi Magyar Irodalmi Tanszéke Zrínyi-szemináriumának figyelmét felhívta az albumokra.

Egy másik alkalom, amelyről tudjuk, hogy sok francia volt jelen, Vitnyédy leányának, Erzsébetnek a lakodalma.²⁰ Az eseményre 1664 őszén, nem sokkal október 10-e előtt kerülhetett sor. Ekkor már búcsúztak a francia tisztek.

A francia album-bejegyzések nem tartalmazzak dátumokat, közvetett forrásokból azonban tudható, hogy csak 1664 nyarán és őszén keletkezettek (július közepétől október közepéig), ám Vitnyédy leveleit lapozgatva egy névvel kapcsolatban lehetőség van pontosabb időmegjelölésre is. Ez a név de Mauleurier grófé, aki, mint arról augusztus 5-én kelt levelében Vitnyédy beszámol,²¹ nála vendégeskedve épült fel a szentgotthárdi csatában szerzett sebéből, sőt, a gróf elmondta neki azt is, hogy a csatában mely franciák estek el. A felsorolt hat név természetesen nem jelentheti a teljes veszteséglistát, de érdekességként megemlíthetjük, hogy közöttük van az a Marqui de Villeroy, aki mind Pál, mind Zsigmond albumába másodikként jegyezte be a nevét.

Nagy valószínűséggel mondható tehát, hogy a francia tisztek két alkalommal írták be nevüket az albumokba. Erre utal az a körülmény is, hogy de Mauleurier gróf után az egyetlen George de Seu(v)-relen kívül nem akad olyan, aki valamelyik albumban is előrébb szerepelne nála. Az utolsó bejegyző is azonos mindkét helyen: Alexandre de Cheneun.

Vitnyédy Pálról Kosáry Domokos tanulmányából még azt is megtudjuk, hogy rajongott a franciákért, minden idejét velük töltötte — még süvegét is elcserélte egy francia kalapra.²²

Vitnyédy 1664. október 18-án levélben búcsúzik Colignitól és Filiadastól, a franciák jeles tisztjeitől, mielőtt az utolsó „gall csapatok” is elhagyták volna az országot.²³ A Coligninak szóló levélben nagyon udvarias formában kéri támogatását, ha majd egyszer (aliquando) fia Franciaországba megy tanulmányokat folytatni. Nem derül ki, melyik fiára gondolhatott, a terv csupán mint lehetőség merült fel, de Vitnyédy — alapos ember lévén — itt is biztosítani kívánta magát.

Fennmaradt — és mindmáig sajnálatosan kiadatlan — könyvtárjegyzékéből is kiderül, mennyire érdekelte a francia nyelv és irodalom, általában az idegen nyelvek ismerete. Voltak olasz és francia szótárai és nyelvkönyvei, de még török nyelvtant is tartott könyves-

²⁰ Vö. Vitnyédy I. *Levelei*. id. kiad. 236.

²¹ Uo. 230.

²² Kosáry Domokos: *Français en Hongrie 1664*. Revue d'Histoire Comparé, 1946.

²³ Vö. Vitnyédy I. *Levelei*. id. kiad. 242—244.

polcán,²⁴ s tudjuk máshonnan is, hogy fiait törökül ugyancsak taníttatta.²⁵

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy Zrínyi francia orientációjú külpolitikáját egyik leghűségesebb, legbelsőbb embere nem csupán politikusként támogatta, de ez a francia orientáció a család személyes kapcsolataira és általános kulturális érdeklődésére nézve is meghatározó volt.

BÍRÓ PÉTER

BOROSNYAI LUKÁCS SIMEON FRANCIÁBÓL ÁTDOLGOZOTT MAGYAR SZONETTJE (1778)

Ismeretes, hogy csak nagy késedelemmel jutunk el a szonettíró irodalmak konfraternitásába; Faludi Ferencé az érdem a XVIII. század hetvenes éveiben. *Olasz sonetto formára A pipárul* írott verse műfaji és formatörténeti jelentősége ellenére nem vált széles körben ismertté. Csokonai *Az esztendő négy szakasza* című verse már majdnem tökéletes szonett; az alig ismert rövid életű Farkas Károly 1805-ben idegen nyelvű szonett verses magyar fordítását végzi.¹ 1809. április 11-én Kis Jánosnak írott levelében Kazinczy Ferenc túlcserdülő literátori öntudattal írja barátjának: „Sonettet magyarul soha nem írt még senki”, rögvest mellékeli is a — tudomása szerinti — első magyar szonettet, mely kevéssel előtte csordogált ki pennájából.² Kazinczy diadalmas bejelentése után csak sokkal később derült ki, hogy mégsem a széphalmi mestert illeti az első magyar szonett írá-

²⁴ A Vitnyédy-könyvtárjegyzékről lásd Klaniczay T.: *I. m.* 533. Az Országos levéltárban őrzött kézirat (OL Kamarai Lymbus, ser. III. saec. XVII. fasc. 15—16. B. 2278) xeroxmásolatát Hausner Gábor szívésségéből használtam. A Vitnyédy-könyvtár olasz és francia anyagát érdemes lenne behatóbb vizsgálatban részesíteni, egyes tételeit bibliográfiailag meghatározni.

²⁵ Vö. Kovács S. I.: *I. m.* 424.

¹ Kunszery Gyula: *A magyar szonett kezdetei*. Bp. 1965. (Iroda Iomtörténeti Füzetek, 47.) 14—21.

² Uo. 13—14, 22—28.

sáért kijáró babér, bár a szonett világirodalmi fejlődéstörténetét földolgozó átfogó igényű monográfia is ennyit tud a magyar szonetttről.³

Most bemutatandó példánk nem veszélyezteti — vagy aligha — Faludi újítását, ám tanulságul szolgálhat a szonett magyarrá válása folyamatának jobb megismeréséhez. 1778-ban jelenik meg „Kolosvárratt a Ref. Coll. Betűivel” az *Emlékezet Köveiből épült Tisztesség Temploma* című prédikációs kötet, amely „A’ Néhai Méltóságos L. B. M. Gy. Monostori KEMÉNY MIKLÓS Urnak Utolsó Tisztességére elmondott” búcsúztató beszédek tartalmazza különböző református papok tollából. Elsőként Gombási István búcsúztatója áll, utolsónál Basa István funerációja következik, s e két beszéd fogja közre a bennünket érdeklő középső írást: Borosnyai Lukács Siméon: *Temetési Predikatzio*. Melly által Az eleibe-adattatott Materiához képest a’ Régi JOSEFnek a’ Jákób Fiának Példája szerint. Amaz álnokság nélkül való igaz IZRAELITÁNAK (. . .) Báró KEMÉNY MIKLÓS Urnak (. . .) Midőn az ő meg-hidegedett Tetemei az Ezer Hét száz Hetven-Ötödik Esztendőben Sz. Jakab Havának 16dik Napján (. . .) N. Sajón el-takarítottának.” A prédikáció önmagában is figyelmet érdemlő igen modern franciás műveltségével, olykor szinte tüntetően fitogtatott olvasottságával, bennünket mégis az élén álló vers érdekli:

OH JOSEF! ISTENI Kéz remek Munkája,
 Bal s jobb szerentsének Tüköre s Péleája;
 Most Szólga Fogoly, majd Udvari Miniszter:
 Most Szegény Jövevény; majd Hertzeg s Fő-Mester.
 Mindenik sorban nagy s tudálatos vóltál,
 Mind mikor szenvedtél, mind hogy Uralkodtál:
 Mint a’ Pálma, tereh alatt nevedektél
 S’ a’ Virtus szárnyain égre emelkedtél:
 Ellenségid, a’ kik téged lövöldöztek,
 Kéz ived ereje által meg-győzettek
 S e’ ként lettél annak eleven Példája,
 Kinek, Idvességünk árra, Kereszt-fája.

³ Mönch, Walter: *Das Sonett, Gestalt und Geschichte*. Heidelberg, 1955. A 229–231. oldalon tárgyalja a magyar szonett megjelenését, Kazinczyról tud.

Mint Ő te-is sokat fáradtél s' szenvedtél,
 S' a' Keresztnek útján ditsőségre mentél.
 Példát hagytál, melyet ha mi-is követünk,
 Irigységet s' minden gonoszt meg-győzhetünk.

Drelincourt Sonnetjéből szabadosabb Fordítással
 készítette B. L. S.

Drel. Sonneto Lib. II. Sonn. XI.

Valóban meg is találjuk a fenti magyar vers forrását a föltüntetett verseskötetben: Laurent Drelincourt: *Sonnets Chrétiens sur divers sujets, Divisez en quatre Parties*. Edition corrigée exactement et cugmentée Des psaumes penitenciaux en Vers Héroïques. A Neufchatel (. . .) Ches CHARLES PETER (. . .) MDCCXXXIX.:

SONNET XI.

Sur Joseph

Persecuté, vendu, condamné, misérable,
 Diversement aimé, libre, absous, glorieux;
 Dans l'horreur d'un Cachot, sur un Char radieux;
 Tu parois toûjours Grand, et toûjours admirable.

Esclave, Prisonnier, Ministre incomparable;
 Prophete, Prince, et Fils, digne de tes Aieux;
 Tu sens, part tout, sur toi, l'Esprit, la main, les yeux,
 Du Monarque éternel, à tes Voeux favorable.

Pressé, comme la Palme, et souvent abatu,
 Tu relèves, plus haut ta constante Vertu,
 Et le Ciel fait plus haut éclater ta Victoire.

Figure du Sauveur; dans tes Combats divers,
 Tu passes, comme lui, de la honte à la Gloire:
 Mais lui seul, en souffrant, a fauvé l'Univers.⁴

⁴ Drelincourt verseskötetét Debrecenben használtuk a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában, jelzete: B 333. 52.

Borosnyai Lukács Simon (1731–1802) református lelkész volt, Székelyudvarhelyen és Marosvásárhelyen tanult, majd Svájcba peregrinált, ahol a berni egyetemnek volt hallgatója. Hazatérve 1762-től Marosvásárhelyen volt lelkész. Művei prédikációk és funeráló beszédek.⁵ Laurent Drelincourt (1626–1681) neves protestáns francia prédikátorcsaládból származott. Párizsban született, La Rochelle-ben, később Niort-ban lelkészkedett. Teológiai munkássága jelentős volt, értekezések mellett nagy számban írt prédikációkat és francia nyelvészeti munkákat. 1677-ben jelent meg Niort-ban a *Sonnets chrétiens* című verseskötete, 1723-ban, majd 1739-ben bővített kiadása látott napvilágot.⁶ A szonett historikusai a XVII. századot, a XVIII. első felét a műfaj hanyatlásának tartják.¹ Valóban, L. Drelincourt kötetét nem sorolhatjuk a szonett világirodalmi rangú művei közé, legfeljebb az keltheti föl érdeklődésünket, hogy a százötven szonett jelentős részét színezi vagy meghatározza a *fiziko-teologizmus eszmeisége*.⁸ Maga a szerző is abban látja vállalkozásának jelentőségét, hogy olyan versformákban, műfajokban szólaltat meg vallásos gondolatokat, élményeket, amelyek korábban „pogány” jellegűek voltak. (Préface de L'auter, 1739-es kiadás) A szonett korábban elsősorban világias tartalmakat kifejező versformáját Drelincourt krisztianizálni akarja, ugyanígy a kötet függelékében szereplő antik metrumokat is. A szerző igen sokra becsüli a költészet művészi értékeit, a kötetben szereplő szonettek együttesét az emberi testhez hasonlítja arányaiban, harmóniájában; ugyanígy párhuzamba állítja a különleges, sokféle virágból kötött csokorral. Mondhatni, erősen él benne az a tudat, hogy a szonett értékes költői hagyományra támaszkodik,

⁵ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977. 92.

⁶ *Nouvelle Biographie Générale*. Paris, 1868. XIV. tom. 746–747. Biográfiai adatokat közöl az 1739-es kiadás *Avertissement Sur cette nouvelle Edition* című bevezetője is.

⁷ W. Mönch könyvének két fejezete is ezt bizonyítja: *Die Ungunst des poetischen Klimas, Niedergang der europäischen Sonettichtung*. A francia szakirodalom is ezt erősíti meg: L. de Veyrières: *Monographie du Sonnet. Sonnetistes anciens et modernes*. Paris, 1869–70. I–II. és Ch. Asselineau: *Histoire du Sonnet pour servir à l'Histoire de la Pensée française*. Alençon, 1856.

⁸ Így például: Sur les Animaux, Sur les Arbres et les Plantes, Sur la Lune, Sur les Eléments, Sur le Feu, Sur l'Air, Sur les Vents, Sur la Mer, Sur les Fontaines, et les Rivières, Sur la Navigation, Sur la Terre, Sur le Printemps, Sur l'Été, Sur l'Automne, Sur l'Hyver.

nem is mond le arról az igényéről, hogy verseiben egyesítse a formai igényességet, szépséget a kegyességi jelleggel. (Les Sonnets (. . .) sont beaux et (. . .) édifiants . . .)

Drelincourt megbízhatóan és szabályosan versel végig az egész köteten, betartja a szonett műfaji kritériumait. Most szemügyre vett *Józsefről* írott költeménye is meglehetősen szabályos felépítésű, szótagszáma így alakul: 12–12–12–13; 12–10–14–12; 11–10–14; 11–13–13. Láthatóan elég szabadon használja az endecasillabo sorfajtaát, gyakran 12–13 szótagosra bővíti; némely sor inkább érezhető jambizáló alexandrinnak. Rímképlete is betartja a kialakult konvenciókat.

A derék Borosnyai Lukács Simon bizony nagyon is „szabadosabb Fordítással” készítette versét „Drelincourt Sonnetjéből”; sajnos olyannyira érvényesítette fordítói szabadságát, hogy a sugalló szonett formát föl sem ismerhetjük. Ha nem írja fordítása alá forrását, talán meg sem fordul a fejünkben, hogy itt szonett után nyomozunk. Pedig ha Borosnyai Lukács Simon poétai invenciója 1775-ben futotta volna annyira, hogy a francia szonettet magyarul is szonettnek fordítja, akkor talán most őt övezné a dicsőség az első magyar nyelvű szonett — legalább — fordításáért. Hiszen éppen ekkoriban alakul Faludi verse is; meglehet, Borosnyai hamarabb veti papírra művét, mint talentumosabb jezsuita kortársa. Így aztán csak annyi dicsőség jár Borosnyainak, hogy róla tudjuk bizonyosan, szonettből készítette verses fordítását.

Ám az sem tanulság nélküli, ha egy pillantást vetünk ama versformára, amiben Drelincourt magyarul megjelenik; mivé csorbult a szonettforma Borosnyai Lukács tollán. Nem feladatunk tartalmi összevetés végzése, de futólagos áttekintés alapján is világos, hogy a francia eredeti jóval tömörebb, a magyar változat narratívabb jellegű, terjedősebb és erősebb a konfesszionális kötöttsége, frazeológiai egységei is inkább biblikus asszociációjuk. Versformáját tekintve ez abban is kifejeződik, hogy *tizenhat sorra* növekszik. Régebbi költészetünk egyik leggyakoribb metrikai alakzata a tizenkét szótagos sor, amely páros rímekbe kapcsolódva a XVI–XVIII. századi költészetünkben százával bukkan föl.⁹ Egyik legstatikusabb metrikai alakzatunk, Borosnyai is ezt használja: $a_{12}a_{12}b_{12}b_{12}c_{12}c_{12}d_{12}d_{12}e_{12}e_{12}a_{12}a_{12}d_{12}d_{12}f_{12}f_{12}$. Ugyanakkor ez nem is rendeződik valószínűségi versszakba, használata a szerzőt fölmenti a strófaépítés formateremtő követelménye alól, addíciós technikája tetszés szerinti bővítést tesz lehetővé. Igaz, Borosnyai ezt azzal enyhíti, hogy a 11–12.

⁹ Horváth Iván: *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Bp. 1982. 124–130.

sorban megismétli az aa, a 13–14. sorban pedig a dd rímpárt. (Ennek alapján arra következtethetünk, hogy Borosnyai mégiscsak egyetlen — még ha igen alacsony szinten poétizált — strófának fogta föl verselményét.) A verssorok többsége három négy szótagos ütemre osztható viszonylagos szabályossággal, de találunk 4,2/4,2 osztásút is. (S' a' Keresznek útján ditsőségre mentél.)

Az elmondottakból levonhatjuk azt a következtetést, hogy Borosnyai elég konzervatív poétikai szemlélet szerint választotta ki műfordításának versformáját. Tulajdonképpen olyan hagyományrendszerhez alkalmazkodott, amelynek igen kicsiny volt a variabilitása, s ebből a hagyományrendszerből hiányzott a szonett, ezért nem is tudott vele mit kezdeni. Arra még nem volt képes, hogy az örökölt konvenciórendszert meghaladja, s igazodni tudjon választott mintájához, még ha csak a fordítás szintjén is, így ahelyett, hogy a magyar költészetbe asszimilálni igyekezne egy új jelenséget, a szonett disszimilálódik az általa ismert és érvényesnek tartott magyar poétikai konvencióhoz. Fordítása ezért csak zsákutca, s amivel ő adós maradt, azért kárpótolt bennünket Faludi Ferenc.

IMRE MIHÁLY

SZEMLE

NEMES NAGY ÁGNES: A HEGYI KÖLTŐ VÁZLAT BABITS LÍRÁJÁRÓL

Kivételes találkozásból született ez a könyv. Nemes Nagy Ágnes szellemi öneszmélése kezdeteitől élvezi, tanulja, értelmezi Babits költészetét, a Babits-életművet. Erről a szubjektív indíttatásról, a költő-értekező témájában való érzelmi és értelmi involváltságáról ad számot a nyitó fejezet, de tematikusan *csak ez*. Mert a könyv egésze objektív érvényességet céloz és valósít meg, tárgyias akar lenni és az is lesz, mint írójának s hősének szemlélete. „Hadd használjuk úgy az élményt, mint a műre irányítotttság eszközt” – fogalmazza meg ismert pontosságával Nemes Nagy Ágnes, s szándékát mesterfokon váltja valóra.

Nem szabad elsiklanunk azonban e vállalkozás – ugyan csak szubjektív – nehézségei fölött. Igaz ugyan, hogy aki a 20. századi, a jelenkori magyar líra történetét akár csak címszavakból ismeri, már eleve természetesnek veszi, hogy Nemes Nagy Ágnes részletesen, lényegileg szólt Babitsról. Nemcsak a maga, de egy szélesebb költői csoport, költői irányzat, s történelmi metszetben: egy költői – és emberi – nemzedék képviselőjében is. De az élmény s mondanivaló bősége, a téma bensősége nehezíthette is a kifejezést. Különösen az olyan alkat számára, amilyen Nemes Nagy Ágnesé, aki csak biztos gondolati csomópontok kijelölésével, a vizsgált anyag alapos szelekciójával kezd íráshoz.

A szelekció ez esetben talán mindennél nagyobb lemondással járt: az életmű értekező és epikus műfajainak mellőzésével a tanulmány egyedüli tárgya Babits költészete. Csakhogy egyfelől a szerző Babits-élménye, Babits-tudata,

másfelől kifejtésmódja végül sok mindent visszavesz abból, amit anyagából kizárt. Nemes Nagy Ágnes az életmű egészében gondolkodik: nem téveszti szem elől Babits tanulmányait, noha szövegszerűen csak imitt-amott hivatkozik rájuk. De ezek a kifejtetlen jelzések gondolatmenetének integráns részei. Oly pontosan vet föl s hagy nyitva egy-egy kérdést, villant föl egy-egy összefüggést, hogy abban már a felelet iránya, az analógia alaprajza is benne rejlik.

A könyv gondolati anyaga egy eredendő kettősségből bontakozik ki: Babits különlegességének és egyetemességének egyaránt fontos, egymást föltételező meghatározásából. Ez az életmű szokatlan, osztályozhatatlan jelensége az egykorú magyar irodalom- és esztétörténetnek; sajátosságát, eredetiségét mindenekelőtt eszmélkedésének iránya és tárgya teszi. Babitsot az ontológiai alapkérdések, a megismerés problémái érdekelték: filozófiai távlatba állította a világ minden rendű jelenségeit. „A legnagyobb, legélesebb eltérés a szokásostól nem az, amikor környezetünkkel ellentétes véleményt állítunk, hanem amikor *másról* állítunk valamit” — ez a másság, az esztétikai energiává lett filozofikum avatja egyedülivé Babits líráját — társtalanná különösen a magyar költészettörténeti hagyományban. Mindenkitől megkülönbözteti én- és tárgyszemlélete is: hogy tehát nemcsak másról, de másképpen is beszél, a személyes ént rejtve, háttérbe vonva a mindenkori tárgy objektív megragadására tör. Legalább ugyanily hangsúllyal állítja azonban Nemes Nagy ennek a költészetnek az egyetemességét. Több értelemben is. Babits minden ízében befogadó volt: nehezen találni az övéhez fogható nyitott ízlést és szellemet. Eredetisége egylényegű hagyomány- és stílusintegráló készségével: azért fogadhatta magába a lényegi koráramlatokat, mert összetéveszthetetlenül önmaga maradt, mindent a sajátjává lényegített át; de ez a feltételezettségi viszony akár meg is fordítható. S a Babits-élmény sem kirekesztőleges. A tisztázott végkövetkeztetések eldöntő erejével sugallja a könyv minden mondata, hogy Babits elsajátítása az egész értékes magyar és

egyetemes irodalom befogadásának része. Szemben mindazokkal, akik Babitsot így vagy úgy, életében vagy utókorában a különtség vagy részérvényesség karanténjába igyekeztek zárni, el-avagy kirekeszteni.

A tanulmány szerint a fiatal Babits döntő hozadéka az objektív líra, illetve ennek egy sajátos változata. A fogalom Nemes Nagy Ágnesnek a modern lírával foglalkozó munkáiban, elsősorban nagyívű Rilke-tanulmányában már korábban is kulcsszerepet kapott. Másfelől a Babits-értelmezés történetében is egészen korán fölbukkant az első két kötetet mérlegelő Horváth Jánosnál. Tágas jelentésmezéjéből a Rilkéről adott kép elsősorban a metaforizált tárgyiség tartományát rajzolta körül: azt a folyamatot, mellyel a benső érzelemvilág a külső természet tárgyaiba helyeződik át, megsokszorozva és fölfokozva önnön hatóerejét, kifejezését. Horváth János egyrészt még a leíró-érzéketes plasztikusságot nevezi tárgyiasságnak, másrészt viszont a fiatal Babits stílusreprodukciójában lát objektivitást, abban, hogy a tárgyi világ egy-egy részletét mint kifejezést fogja föl, abban, hogy „valami rajta kívül álló is részt vesz a költemény létrehozásában”. A *hegyi költő* objektivitás-fogalma folytatja és alkalmazza mindezeket a jelentéseket, de fölerősít egy másik vonatkozást is: az egyetemes én, az általános alany megképzését a versben, mégpedig nemcsak poétikai nézőpontként, hanem etikai középpontként is, a többször emlegetett „énfelettes” erkölcstani értelmében.

Mindezek a meghatározások azonban merev absztrakciók maradnak, ha nem a pályatörténet folyamatrajzából értjük meg őket. A Babits-könyv egy lényegileg állandó alkat változásainak, fejlődésének történetét beszéli el, az „állandó a változóban” filozofémájának példaszerű megvalósulását. Nemes Nagy Ágnes alkaton a teljes személyiség dinamikus, önfejlesztő képességét érti, amelyet befolyásolnak, esetleg irányítanak, de semmiképp sem determinálnak az életrajzi vagy társadalmi feltételek. Az életművet három korszakra osztja. Részletesen az elsővel meg a harmadikkal foglalkozik.

Az első periódust a „tárgyias létlira” szakaszának nevezi; a másodikat, a 20-as évek munkásságát átmeneti fázisként, aktuálisabb-személyesebb énlíráként jellemzi. Hiányoljuk a középszakasz, a növekvő személyesség elidőzőbb megtárgyalását? A könyv szuverén gondolatvezetése következetesen készíti elő a kései korszak, az aktuális, énkifejező létlira bemutatását.

S hogy a Babits-líra folyamata: fejlődés, azt a század tragikus tapasztalatain megért tudat értékrendje mondatja ki Nemes Nagy Ágnessel. Hogyan mond le a „harmadik” Babits ifjúkora kincseiről, hogyan lép át — nagyrészt történelmi és egyéni megpróbáltatások hatására — a díszített, bőséges, stíliromantikus nyelvből, a grandiózusan fölépített versszerkezetből a megtört, megcsukló, közvetlen beszédbe, a lerombolt formába — erre a váltásra összpontosít a könyv, ez Nemes Nagy Ágnes — s egy nemzedék, egy irányzat — Babits-élményének végső fokozata. Együtt jár a versbeszéd módosulásával három, egymással rokon szerep kiformálódása, melyeknek rejtett előjeleit már a korai lírában fölfedte a tanulmány: az áldozaté, a hírmondóé, a prófétáé. Ironikusan lefokozott, kételyekkel ellentételezett önmegjelenítések ezek a kései Babitsnál, de olyan ember tudatának, erkölcsiségének megnyilvánulásai, aki többet szenvedett, a létezés több rejtélyével nézett szembe, mint mások — éppen ezért szólhat mások nevében is, hírt hozhat nekik és figyelmeztetheti őket. Ez az etikus reprezentáció a babitsi egyetemesség talán legnagyobb teljesítménye.

A hangváltás szorosabban líra- és irányzattörténeti összefüggéseit is számba veszi Nemes Nagy Ágnes. Elsősorban az avantgarde egyes elemeinek beépülését Babits lírájába. Itt egy öt régóta foglalkoztató problémát érint újból, a magyar avantgarde sajátosan marginális szerepét két háború közti költészetünk jellegadó típusai mellett. Az értékhangsúly világos: a kollektív érvényű irányzati jegyek egy-egy nagy alkotói egyéniség szemléletéhez, kifejezéséhez hasonulva válnak csak magas esztétikumká.

Az egyes Babits-versekkel foglalkozó fejezetek is tekintettel vannak a pályakép folyamatára. Minden elemzett versnek az egész életmű a kontextusa. Az értelmezések így bizonyos állandókkal élnek. Legfontosabb egy szerkezet meghatározó retorikai-stilisztikai modell, amely „kijelentés” és „részletezés”, tömörített „közlés” és „áradás” dinamikusan feszült egymásutánját, kölcsönhatását fejt ki a versekből. Az ellentétek, a végletek feszített egysége lesz így a babitsi vers, mely a „labilitás határán egyensúlyos”.

A könyv tehát korszakjellemző, általános fejezetek és verselemzések „egyenrangú” tömbjeiből épül föl. Igaz, hogy elemzése az adott periódus általános áttekintése után következnek: de nemcsak konkretizálódik bennük a gondolat, hanem tovább is épül, s így egy-egy versértelmezés nemritkán egy következő elvi összegzést készít elő. Szövegelemző módszerének e könyvben három vonása rajzolódik ki különös élességgel. Először is mindig tekintettel van a versbeli jelentés komplexitására, s külön minden egyes költemény sajátos összetettségére, amelyhez a magyarázat módjának mindenkor igazodnia kell. Ezért pl. a hindu „theosophikus ének” fölfejtése lineáris, szövegkövető, *A végtelen folyosó* kompozícióját viszont átfogó pillantással, majd az egészből a részletek felé haladva tárja fel az elemzés.

S milyen tanulságosak azok a megfigyelések, melyek a versrétegek közti feszültségről adnak számot. Kimondott és rejtett közlés antinómiája világosodik meg a *Levél Tomiból* zárlatában vagy a *Ne mondj le semmiről* soraiban: az előbbi logikai tartalmához az íráskép, az utóbbiéhoz a hangnem ellenszólama járul, termékeny feszültséggel telítve a vers összjelentését. Nemes Nagy Ágnes líraszemlélete igazi esélyegyenlőséget ad a vers rétegeinek: ezek bármelyike elláthat akár lényegképző, akár moduláló funkciót. Mégsem oldódik fel saját ellentmondásaiban a vers: az elemek közti gondos differenciálás sohasem öncél, végső soron tömör, összefoglaló meghatározásokhoz vezet: „a Fekete ország a negatívum, a léttelenség, a determinált sötétség verse”; a

Levél Tomiból esetében: „A nem-ismertben egyedül maradni, földrajzi és lelki világvégén: erről van szó”.

A szövegértelmezések két további jellegzetessége szorosan összefügg. Nemes Nagy Ágnes számára a vers attól és úgy végleges, zárt szöveg, hogy a kész mű horizontján egyszersmind más, lehetséges megfogalmazásai is kirajzolódnak: a megtartott szó mögött az elvetett szó, a rögzített nyelvmű mögött a virtuális megnyilatkozás is – különösen Babitsról szólva lényeges ez, a „megvitatottság” értelmében. Magától értődik, hogy ilyen kényes, intuitív következtetésre csak a legmélyebb, vagy a könyv térszimbolikájával élve, a legmagasabb versértés vállalkozhat. S ritka képesség hitelesíti azt a módszerét is, hogy a vers elsajátítását mintegy beépíti az értelmezésbe, beszámol a szöveg olvastán születő föltételezésekről, amelyeket igazolhatnak, de cáfolhatnak vagy korrigálhatnak is a vers további részei. Az *Indusé*nek vagy a *Mint a kutya* kezdetű vers lényegéhez királyi úton vezet el ez a szövegdinamikai megközelítés. Persze, mondanunk sem kell, a módszer itt is csak attól nyeri erejét, aki használja: csak a reprezentatív olvasó tapasztalataiból okulunk.

S Nemes Nagy Ágneséből lehet. A naiv versolvasó éppúgy gazdagodhat belőlük, mint az irodalom legfölkészültebb kutatója. Elementáris az esszéíró költőben az élménysugárzó s gondolatközlő képesség, s egyben minden programos elszánás nélkül demokratikus. Döntő esztétikai, egyszersmind ontológiai álláspontja, hogy a nagyságban mindenki részesedhet: befogadóként, együtt-gondolkodóként társa lehet az alkotó génusznak; vagy mondjuk így génusz helyett: a „hírmondónak”, mert szerzőnk idegenkedik a zsenikultustól.

Nem ellentétezi a lét rétegeit, a tudat szintjeit ez a szemlélet, hanem a részesedés, a bennfoglalás alapviszonyát hangsúlyozza ember és természet, természet és transzcendencia között: miként Jónás „kisebb tudat egy nagyobb tudatban”. Ugyanezen a jogon lehet a szó – a mindenkori szó, a köznyelvi-köznapi szó – szövegkörnyezete révén kinyilatkoz-

tatás. Milyen szavakat mutat is föl Nemes Nagy Ágnes? A tárgy alkotó megnevezéseit. A *Levél Tomiból* „elbírhatalan vasmadarait”, a *Jónás könyve* sorát: „vért, zsírt és epét okádva körülötte”, azaz e sor „zsír” szavát. „A zsír itt az alkimista varázsige, amely a szavak jel-mivoltát tárggyá, arannyá (. . .) változtatja”. Olyan költői nyelv az eszménye, amely a jelhasználat önkényességét minduntalan áttörve, szó és tárgy természetes egységét villantja föl, s lehetővé teszi a megnevezett létező váratlan megjelenését, epifániáját. De Nemes Nagy Ágnes nem vall semmiféle nyelvmisztikát, mint ahogy szellemi alkata általában sem hajlik miszticizmusra. Hiszen a költői beszéd alakítottsága, szerkesztettsége értékvonás, a köznyelvi tudattal való érintkezése, áthallása pedig alaptény a szemében.

Talán nem joggal lendült ki vizsgálódásunk ilyen általánosítások, absztrakciók felé. Ez a tárgy, ez az életmű Nemes Nagy Ágnes legfontosabb közlendőit hívta elő. Ebben irodalomszemlélete, erkölcsisége, világtapasztalata legérvényesebb mintáját találta meg. Még egyszer: nem a kirekesztés, hanem az egyetemesség jegyében. (*Magvető Könyvkiadó, 1984.*)

BÁRDOS LÁSZLÓ

A MAGYAR SHAKESPEARE-TÜKÖR* KRITIKATÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

„Válogatásunk célja az volt, hogy közérdekű könyvet szerkesszünk Shakespeare magyarországi megismeréséről, értékeléséről, meghonosodásáról” — olvassuk a kötet magvas bevezető tanulmányában; s mivel ezt a feladatot a kínálkozó anyag zavarbaejtő bősége miatt, úgymond, „közmegnyugvásra megoldani nem lehet”, a tanulmányt író Maller Sándor megköveti a gyűjteményből kiszorult szerzőket,

* Magyar Shakespeare-tükör. Eszék, tanulmányok, kritikák. Szerk. Maller Sándor és Ruttkay Kálmán.

hozzánk pedig így fordul: „Az olvasókat és bírálókat arra kérjük, ne azt vegyék számba, ami kényszerűségből kimaradt a kötetből, hanem ami benne van.” (52–53. l.) Nos, az olvasókat meglágyíthatja ez a *captatio benevolentiae*, a bírálókat azonban nem fegyverezheti le, hiszen tisztükhöz tartozik a válogatás munkáját ellenőrizni, amihez a kihagyásra ítélt anyagot éppúgy fontolóra kell venni, mint az antológiába bekerült írásokat. Ha most mégis leszögezzük, hogy a kötetet összeállító Maller Sándor és Ruttkay Kálmán jó arányérzékkel kiválogatott gazdag anyagot tudott leleményes szerkesztői munkával sokatmondóvá, sőt önmagán túlmutató jelentőségűvé átlényegíteni, akkor ezt nem a kérésnek engedve s a kimaradtak fölött eleve szemet hunyva tesszük, hanem a megvalósultat összevetve azzal, ami — avatatlanabb kezekben — megvalósulhatott volna. Eszünkbe juthat, 1916-ból, Babits kifakadása a *Nyugat*-ban, amikor a költő, a magyar Shakespeare Bizottság jubileumi évkönyvét kommentálva, a háromszázados ünnep kegyeletes hangulatát bosszús kérdéssel törte meg: „Hát nem tudja a magyar irodalom Shakespeare nagy, meggyümölcsötető szelleme iránt jobban leróni háláját, mint a felesleges dolgozatok e sivár tömegével?” (355. l.) Ezzel szemben a mostani, nem évfordulóra készült gyűjteménynek sikerült valóban közérdekűvé válnia, s ha nem lesz is olyan olvasó, aki minden egyes szemelvényben egyforma érdeklődéssel mélyed el, olyan sem igen lesz, bármilyen célból üttette föl a könyvet, aki e kiszemelgetett írások túlnyomó részében ne találná meg a neki valót. Maller Sándor, aki diplomáciai pályafutása végén láthatólag ifjúkori szerelméhez: ahhoz a hatástörténeti kutatáshoz tér vissza, melyet egykor *Osszián Magyarországon* (1940) című munkájával jegyzett el, s Ruttkay Kálmán, aki több évtizedes filológusi munka jussán, Arany és Vörösmarty Shakespeare-fordításainak kritikai kiadását sajtó alá rendezve (1961, ill. 1983.) tett szert e kötetben busásan kamatozó tapasztalatokra, szerkesztő-párosként olyasmit hoztak létre, ami különféle szakmák érdeklődésére tarthat számot.

Éppen ezért, mielőtt a kötet *kritikatörténeti* tanulságaiból adnánk némi izelítőt, előre kell bocsátanunk, hogy beszűkítő nézőpontunk nem lesz képes e sokrétű gyűjteménynek igazságot szolgáltatni; a kritikai normák és módszerek kutatóján vagy a Shakespeare-szakirodalom bűvárain kívül legalább annyi haszonnal forgathatja e szöveg-gyűjteményt a színháztörténész, a fordítás elméletére és gyakorlatára kíváncsi kiadói szakember, az inspirációt kereső színházi rendező vagy színész, a magyar értekező próza stílustörténetéből erőt gyűjteni kívánó író, az órájára készülő irodalomtanár, s az értékrendszerek átalakulására és küzdelmére összpontosító művelődéstörténész. A válogatásnak ráadásul nem csekély érdeme, hogy e szakmai körök ellátásán túl, s éppenséggel nem ezek rovására, gondoskodni tudott

a Gondolat Kiadó által megcélzott közönségről: az ún. „művelt átlagolvasókról” is, akiknek teherbíróképességét e tapintatosan méretezett és előzékeny dramaturgiával változatossá rendezett szemelvények bizonyára nem haladják meg. A rajzokkal, fotókkal és színlapokkal illusztrált kötet tanulmányain, színikritikáin, levélrészletein és egyéb írásain át mindnyájan élvezetes képet kaphatunk az utóbbi két évszázad magyar kultúrájáról — Shakespeare tükrében. (S ha mindehhez hozzátesszük, hogy mennyire jogosan hiányolja Keresztury Dezső az *Enciclopedia dello spettacolo* című színházi lexikon Shakespeare-tanulmányának hatástörténeti áttekintéséből a Közép-Európáról szóló fejezetet, s mutat rá ezzel „a nemzetközi Shakespeare-kutatás egy méltatlanul s helytelenül árnyékba került területére” (531. l.), akkor bátran javasolhatjuk e reprezentatív gyűjtemény — bizonyosan ki is fizetődő — angol nyelvű kiadását.)

Nem állítjuk persze, hogy e kötet megszerkesztésének ez volt az egyetlen üdvözítő módja; egy-két válogatási dilemmát alighanem magunk is másképpen döntenénk el. Mivel a kötet bevallottan igyekszik a Shakespeare-kultusz meghonosítását is bemutatni, szívesen olvastunk volna egyet azokból a cikkekből, melyek a David Garrick rendezte stratfordi Shakespeare-ünnepségekről adtak megkésett tudósítást, egyúttal magyar írók kultuszát szorgalmazva — például a Honművész 1834-ben közölt cikkét (*Shakespeare-ünnep Stratfordon, 1769. Sept. 6-án*). A szerkesztők anyagfeltárásának példamutató mélységét látva, s az eddig folyóiratokban elsüllyedt vagy kéziratban lapangó, először itt közölt írásokból (például Toldy Ferencéiből, 90—92. l.) következtetve bizonyosnak látszik, hogy maguk a válogatók sem bánták volna, ha a Kiadó (még) bőkezűbben méri a rendelkezésükre bocsátott terjedelmet, s a kényszerű rövidítésnek nem esik áldozatul néhány ide kíváncsozó szemelvény, köztük Kéry László fontos monográfiájának (*Shakespeare vígjátékai*, 1964) részlete. Végül nehezményeznünk, ad hominem, hogy Ruttkay Kálmán, tiszteletre méltó szerénységből, kihagyta máig alapvető tanulmányát *Klasszikus Shakespeare-fordításainkról* (1965). Azonban e néhány, láthatólag helyszűkéből adódott, csak ügyvel-bajjal kipécézhető hiány felsorolásával anélkül estünk túl a recenszens kötelező zsörtölődésén, hogy értékelésünk lényegét meg kellett volna változtatnunk: az anyagválogatás gazdag, arányos, egyenletes, és a legkülönbélebb olvasói rétegek igényeit tudja egyszerre kielégíteni.

Szűkebben kritikatörténeti szempontból a kötet tanulságos anyagot kínál az utóbbi idők hevesen vitatott dilemmájához: összemérhető eredményeket adó, s így tudásfelhalmozó tevékenység-e a kritika, vagy összemérhetetlen, ún. „inkommenzurábilis” korszakok és fogalomkészletek váltakozásából áll, melyek nem hozhatók közös nevezőre, s így eleve le kell mondanunk az ismeretgyarapító, ún. „kumu-

latív" tudományosság követelményéről? Az újarisztoteliánus R. S. Crane már az 1950-es évek elején úgy látta, hogy az irodalomkritika „soha nem volt és ma sem egységes tudományág, (. . .) hanem különböző, többé-kevésbé összehasonlíthatatlan »rendszerek« vagy »nyelvek« halmaza, amelyek bármelyikében egy adott kérdés (. . .) szükség-szerűen mást jelent és más válaszra számíthat, mint a többi, ugyanezzel foglalkozó rivális kritikai nyelvben”.¹ George Watson, az angol kritika történetéről írott könyvében (1962) megtámadta a korábbi kritikátörténetek előfeltevését, mely szerint az irodalomkritika egy-nemű tevékenység volna, s története során az egymásra következő kritikusok ugyanazokra a kérdésekre adnának különböző válaszokat. Szerinte a kritikátörténet nem eszmék fejlődése, hanem hirtelen forradalmaktól tarkított káosz; nem ugyanazokról a kérdésekről folyó több százados vita, hanem a vita kialakuló előfeltevéseinek ismétlődő elutasítása; a nagy kritikusegyéniségek „nem hozzájárulnak, hanem félbeszakítanak”.² René Wellek, erre válaszolva, nem tartja ennyire kétségbeejtőnek a helyzetet, lát folytonosságot, s a kritika történetét néhány alapeszméről folytatott hosszú vitának tekinti.³ Szembeszáll Thomas S. Kuhn paradigmaváltás-elméletének kritikátörténetre való alkalmazásával, azaz nem fogadja el Grant Webster álláspontját, mely szerint a kritika története a nagy kritikusok mint „mintapéldá-nyok” által kidolgozott, követők által alkalmazott, végül felbomlá-suk előestéjén, „kodifikálók” által szentesíteni kívánt „szabályzatok” egymást forradalmi úton kiszorító szakaszaiból állna, s ezek annyira különmeműek volnának, hogy köztük a merő időbeliségen túl sem-minemű folytonosság vagy akár logikai összefüggés nincs, az igazság egyetemes és maradandó kritériumai híján tévességüket kimutatni lehetetlen, s leváltásuk cáfolat vagy bármiféle érvelés helyességétől nem függ.⁴ Az ICLA budapesti kongresszusán, 1976-ban, Wellek

¹ R. S. Crane: *A kritika nyelvének sokfélesége*. Ford. Zombory Erzsébet. Helikon. 1976. 610. L. még erről R. S. Crane, Richard McKeon és Elder Olson további gondolatait *Critics and Criticism Ancient and Modern*. Szerk. R. S. Crane. Chicago. 1952. 5–12., 148–149., 174–175., 463–545., 546–552.

² George Watson: *The Literary Critics*. Harmondsworth, Middlesex. 1968. (Első kiadás: 1962.) 10–11.

³ René Wellek: *Poetics, Interpretation, and Criticism*. (1974) R. W.: *The Attack on Literature and Other Essays*. Chapel Hill. 1982. 33.

⁴ René Wellek: *An End to Criticism?* The Georgia Review, Spring. 1980. 182–183., 184., 188. A tanulmány szerzőjének recenzió (ún. „essay-review”) tárgyául szolgáló mű: Grant Webster: *The Republic of Letters: A History of Postwar American Literary Opinion*. Baltimore. 1979.

kifejtette, hogy Kuhn elméletének elfogadása a kritikában azt eredményezné, hogy minden nézeteltérést rivális paradigmák összemérhetetlen nézőpontjaira lehetne fogni, ürügyet nyerve így a racionális megvitatás alapszabályainak mellőzésére, holott a kritikában nincsenek olyan teljes forradalmak, mint amilyeneket Kuhn a tudománytörténetből kiolvasott, sőt a problémák folytonosságán kívül a tudás növekedésének is tanúi lehetünk.⁵ Bár legkétkedőbb pillanatában Wellek úgy látta, hogy saját kritikátörténetében nem sikerült meggyőző fejlődésképet adnia, és sem az irodalomtörténeti, sem a kritikatörténeti evolúció eszméjében nem tudott hinni többé, mindez még ekkor sem jelentette számára minden folytonosság lehetetlenülését — a kritikai érvelés története nem fejlődés, a vita mégis ugyanazokról az alapeszmékről folyik.⁶

A *Magyar Shakespeare-tükör* szerkesztésmódja kimondva-kimondatlanul ehhez a dilemmához kínál megvizsgálandó példaanyagot; figyelmünket a magyar Shakespeare-kritikának tematikus folytonosságot biztosító főmotívumaira irányítja, nemegyszer lábjegyzettel is utalva az adott téma korábbi vagy későbbi felbukkanásaira a kötetben belül. Eközben bőven van alkalmunk elgondolkodni azon, hogy a tematikai folytonosság dacára ugyanarról szólnak-e az utóbbi kétszáz év bizonyos (egymással vitázó) Shakespeare-kritikái, összemérhetők-e egymással a közös vitakérdést más-más nézőpontból és módszerrel feszegető eszmefuttatások megállapításai, s így végül folyamatosan gyarapodik-e tudásunk Shakespeare műveiről (ahogy a kritikára alkalmazott „kumulatív” tudományfelfogás értelmében gyarapodnia kellene), vagy legfőljebb csak az egyes nézőpontokon belül számíthatunk ismereteink fejlődésére, a következő nézőpont azonban az így szerzett tudásnak nem veheti hasznát s minden szemléletváltás után a munkát előlről kell kezdeni?

A kötet sugallta válasz összetett. A vitatéma folytonosságának meggyőző példája lehet a költői, illetve színi hatás elsődlegességét hirdető kritikusok összecsapása, különböző kontextusokban, Bajza és Henszlmann dramaturgiai vitájától Babits, Rédey Tivadar, majd Mészöly Dezső és Vas István fordításelméleti nézeteinek szembesítése (108–128., 355–366., 367., 438–446., 467–470. l.), s bár már Vörösmarty a kettő egységét szorgalmazta, a másfél évszázados, előzményeiről idővel megfelelő polémia végül is hozzájárult a kér-

⁵ René Wellek: *Reflections on my History of Modern Criticism*. R. W.: *The Attack on Literature and Other Essays*. Chapel Hill. 1982. 144–145.

⁶ René Wellek: *The Fall of Literary History*. Uo., 77.

déskör tisztázódásához. Hasonlóképpen világították meg az 1950-es és 1960-as évek színikritikái a túlzott filológiai rekonstrukció, illetve a mindenáron erőltetett aktualizálás végleteinek tévútjait Shakespeare színrevitelében. (Vö. 475–477., 523–527., 552–555. l.) A szöveggyűjtemény olvasója a tematikai folytonosságnak mégsem csupán problématisztázó hasznát veheti észre, hanem azt is, hogy az összemérhetőséget biztosító közös nevező létrehozásához a „tárgy” azonossága gyakran elégtelen. A szerkesztés jóvoltából egymás után olvassuk Nagy Lajos *Shakespeare ellen* című írását (1923), mely szerint Shakespeare pszichológiája „túldícsért” és „abszolút primitív”, s még azt „a nivót sem üti meg, melyet a jobb írók pszichológiája már elér, ami még szintén messze van az igazítól” (392–393. l.), majd Harsányi Kálmán *II. Richárd király* című írását (1925), mely ámulva tünődik azon, hogy „a lélekrajzok roppant shakespeare-i mappájában” miként szorulhatott e „krónikahangú” drámába „az a hajszálmérlegen latolgató modern lélekelemzés, mely egy betegesen finom hermafrodita lelket tud végső rejtékéig föl kutatni és napvilágra tárni”. (394–395. l.) A két kritikus más-más darabokra hivatkozik (Nagy Lajos az *Othello*, a *Lear király* és a *III. Richárd* lélektanát marasztalja el), ennél is fontosabb azonban, hogy különböző irodalomfelfogással közelítenek tárgyukhoz (Nagy Lajost erős szociális indulat fűti, s az irodalom társadalmi felelősségére összpontosít; a Shakespeare-drámák hatásában, sőt belső tendenciájában is haladásellenes mozzanatokot vél fölfedezni). Kettejük végtelenen eltérő véleménye Shakespeare pszichológiájáról a szemléleti kiindulópontok meghatározó szerepére utal. Ám az antológiából kiviláglik e kérdés másik oldala is: hiába beszél két kritikus egyazon szerzőnek ugyanarról a művéről, s hiába fogalmaz meg róla nagyon hasonló értékítéletet, az egybeesés külsődlegesnek és véletlenszerűnek bizonyul, ha más-más kritikai nézőpont és kritériumkészlet, s talán különböző normahasználati mód is húzódik meg mögötte. A szerző és mű viszonyára összpontosító *kifejezőkritika* az ösztinteségnek és spontaneitásnak nyújtja a pálmát, a mű és az ábrázolt világ megfelelését firtató *ábrázoláskritika* a valósághűség elért foka szerint rangsorol, a műnek a befogadóra gyakorolt hatását figyelő *hatáskritika* a tanítás, gyönyörködtetés, megindítás stb. eredményességét jutalmazza, a mű belső viszonyrendszerét elemző *tárgykritika* a részek egységet adó koherenciájától teszi függővé ítéletét.⁷ A magyar Shakespeare-

⁷ E terminusokat M. H. Abrams nyomán alakítottam ki; vö. M. H. Abrams: *The Mirror and the Lamp: Romantic Theory and the Critical Tradition*. New York. 1958. (Első kiadás: Oxford University Press. 1953.) 3–29.

kritika két évszázada mind a négyféle kritikai orientáció példáiban bővelkedik, sajátos elméleti problémáikkal együtt.

Az 1830-as évek kritikái gyakran figyelik a befogadóra gyakorolt hatást. Hatáskritikai kérdést feszeget Döbrentei Gábor 1830-ban, amikor azon tűnődik, megjelenítse-e Banquo lelkét egy színész a *Macbeth*-ben, s úgy foglal állást, hogy „az efféle teátrumi masinéria már az ismeretes játékszíni eláttatáshoz tartozik, a nézőnek mozgásra hozatott képzelése mintegy önkénytesen kíván megcsalódni, s minthogy az ember a csupasz észképnek, sőt érezhető indulatnak is hamar emblémát szeret kigondolni, nem esik ellenére itt a léleknek mint a lelkiisméret kinzójának allegóriás látása.” (82. l.) Hatáskritikai szempontból ítél a Rajzolatok színikritikusa, Ö. T., amikor 1835-ben Shakespeare-t „minden drámaírók közt legnagyobb, legmegrázóbb, leghatóbb” címmel tünteti ki (87. l.). Egy befogadás-lélektani tárgyú eszmefuttatásban (1837) Tóth Lőrinc tulajdonképpen az ábrázoláskritikai, illetve hatáskritikai normakészlet elsőbbségén töpreng, hogy végül az utóbbi mellett döntsön. „Akár való, akár költött legyen valamely történet, az emberi indulatokra, s az akarat által az emberi cselekedetekre egyenlőn képes hatni” — állapítja meg, s a „szigorú história-búvárok” ellenében védelmébe veszi a költészetet, mely a valóság hiján, bár a *valószínű* fikció jóvoltából is, igenis képes gyakorlati hasznot hozni: megindít és tette serkent. A reformkori kritikus a magyar történetírásból mer ellenpéldát hozni: „jobban hat ránk p. o. egy Rómeo, egy Desdemona sorsa Shakespeare mesterkezétől költve, mint Hunyadi László igaz története, ha úgy adatik elő, mint azt a különben minden tiszteletre méltó Virág előadá.” (94. l.) (A hatáskritika introspektív és impresszionista változatban éled majd újjá a századfordulón Ignótus bírálataiban, melyek a befogadás közben tapasztalt szubjektív érzelmek már-már önmutogató taglalását nem egyszer szinte kultusszá avatják. Az *Antonius és Kleopátra* méltatásakor az utolsó felvonás „lélegzetre nehezédő, orgonabúgásos hatása” foglalkoztatja, s azt fürkészi, „hogya a darab olvasása közben mi okozza azt a zaklatott és agyonhajszolt” érzését s a „mozsárbatörő, netovábbos színpadi hatást”. (269–270. l.)

A XIX. század középső harmadában a kritikai beállítódásfajták egymást kiegészítő társítása tűnik szemünkbe, a tárgykritikai szempont előtérbe kerülésével. A *Coriolanust* méltató Bajza, 1842-ben, történeti hűség, lélektani valószerűség és költészeti kiválóság egységét csodálja (110–111. l.). Henszlmann Imre ugyanebben az évben a Regélő lapjain a hatáskritika egyoldalúan érvényesített normáival szemben tárgykritikai orientációt szorgalmaz, melynek fő kritériuma „a tervnek létszeres (organikus) kényszerűsége, s jellemek szükséges fejlődése, mit kivált *Othelló*ban csodálnunk kell”. Tiltakozik az ellen, hogy a szerkezet értékét a közönség kíváncsiságának felcsigázott álla-

potán mérjék le, ugyanis jó szerkezetnek szerinte „a cselekvények szükséges egymásba szövődését, a következményeknek előzmények általi föltételezését” kell tartani, s a kritika feladata a „lényegesbe, a jellemek kifejlődésének pszichológiai kényszerűségébe behatni.” (124—126. l.) Az 1840-es években ábrázoláskritikai és tárgykritikai normák egyesítésével dicséri Vahot Imre, majd Vas Andor (Hazucha Xavéri Ferenc) a *Lear királyt*. (130. l.) Gyulai Pál, 1864-ben, vitába száll Gervinus értelmezésével, mely *A Szent-Iván éji álom* megírásának alkalmát (lakodalmi ünnepély) csak említi, de nem hozza összefüggésbe alapeszme, cím, jelleg és felépítés magyarázatával, holott az alkalmoszerű szándék sajátosságaiból „kiindulva minden rész egy organikus egésznek fog feltűnni, s nincs szükségünk erőltetett magyarázatra, melyhez nem egy német esztétikus kénytelen folyamodni.” (231—232. l.) Gyulai azért is dicséri ezt a művet, mert ami Shakespeare elődeinél díszítmény volt, nála mélyebben olvad „a mű organizmusába”. E gondolatmenetben a kifejezéskritikai szempont a tárgykritikait egészíti ki (229. l.)

Századunkhoz érve szerző és mű viszonyának mérlegelése lesz mind gyakoribb. Cholnoky Viktor azon töpreng, hogy Shakespeare alakjai közül melyik szólaltatja meg a költő saját énjét; úgy érzi, főként Athéni Timon és — még inkább — V. Henrik, bár Shakespeare „individuális kivoltát alig lehet megállapítani abból a harminchét oszlopból, amit maga köré emelt”. (264. l.) A fiatal Lukács György írása (1909., megjelent 1911-ben) elsősorban kifejezéskritikai szempontból közelíti meg Shakespeare drámáit, amikor úgy véli, nincs jogunk olyan problémákat vizsgálni s értékelni bennük, amelyek fölvetése nem állt a szerző szándékában. Mivel Shakespeare-t szerinte a drámai jellemek viszonyából fakadó tragikus érzések megnyilvánulási módjai érdekelték, a kritika csakis ebből a szempontból ítélhet, normáit csakis az alkotó szándékából vonhatja el. „Minden más követelmény velük szemben igazságtalan lenne, olyat kívánva tőle, ami még szándékolva sem volt, aminek sikerülése vagy nem sikerülése így kérdés tárgya sem lehet.” (325. l.) Babits azt figyelmeztet, hogy Shakespeare „alakjain át” mindig maga a költő beszél, „mégis szavaitól az alakok kapnak reliefet; hangjából az ő hangjuk is kihallik”, és verseiben se tudjuk, „hol végződik a maga érzése, s hol kezdődik a költő?” (365—366. l.) A szerző életrajzi élményének összefüggését keresi művével, a kifejezéskritika stratégiájához folyamodva, Schöppflin Aladár, jóllehet tudja, hogy Shakespeare „mindenki másnál jobban tudott önmagából kiszakadni és mások, szereplő személyek lelki életébe belehelyezkedni” (410—411. l.). Németh László szerint a modern íróknál könnyű észrevenni belső élettörténet és létrehozott művek összefüggéseit, viszont „Shakespeare művein (s ez inkább érdemük) nem üt át így az író története,” bár kései drá-

máiban átsejlik lelki fejlődésének egy-egy stádiuma (455. l.). Benedek Marcell azt olvassa ki Shakespeare hőseinek sorsából, hogy alkotójuknak a magányosság lehetett egyik legnyomasztóbb élménye (472. l.). Keresztury Dezső szerint Shakespeare művei függetlenedtek szerzőjüktől, az emberiség nagy személytelen műalkotásainak rendjébe léptek, az Iliással, Odüsszeiával, a görög tragédiákkal és a Bibliával; a drámaíró személyére vonatkozó viták legfőljebb szakmai köröket foglalkoztattak, egy-egy pregnáns sora viszont szállóige lett, melyet sokan úgy használnak, hogy eredetét nem is tudják. (541–542. l.)

Felelőtlenség volna egy szöveggyűjtemény — mégoly gondosan szerkesztett és reprezentatív — anyagára szorítkozva messzemenő következtetéseket levonni a magyar irodalomkritika, vagy akár csak a Shakespeare-kritika korszakváltásairól; annyi azonban bizonyos, hogy ez az antológia serkenteni fogja a kritikátörténeti kutatásokat. Ezért kér helyet a könyvespolcon az utóbbi években megjelent olyan kritikátörténeti olvasókönyvek mellett, mint *A magyar kritika évszázadai* első három kötete (*Rendszerek A kezdetektől a romantikáig* Szerk. Tarnai Andor és Csetri Lajos. Bp. 1981.; *Irányok Romantika, népiesség, pozitívizmus* Szerk. Fenyő István, Németh G. Béla, Sótér István. I–II. Bp. 1981.), vagy a *Pennaháborúk Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826* (Szerk. Szalai Anna. Bp. 1980), illetve a *Tollharcok Irodalmi és színházi viták 1830–1847* (Szerk. Szalai Anna, Bp. 1981.). Ha egyszer valaki meg fogja írni a magyar kritika nézőpontjának változásait az utóbbi két évszázad folyamán, keresve sem találhat alkalmasabb vizsgálati anyagot hozzá, mint a magyar Shakespeare-kritika gazdag termését: a „tárgy” azonossága nemcsak a nézőpont ítéletformáló beavatkozását szemlélteti tanulságosan, hanem segít arra is válaszolni, hogy milyen értelemben tekinthetjük feltétlenül ismeretgyarapítónak a kritika tanulmányozását. A Shakespeare-kritika olvasása megerősíti azt a meggyőződésünket, hogy a kritika mindenkor egyszerre normatív értékelés és értékelő normaképzés, s e kétoldalú tevékenység utóbbi aspektusa révén bepillantást enged az adott kor értékválasztó vívódásaiba. Újra bebizonyosodik számunkra, hogy a kritikai válasz legsajátosabb eredménye nem a tárgyra vonatkozó ítélet, hanem az ítélet megformálása közben tisztázott normakészlet, mely a kritikus értékrendjét, azaz végső soron: közvetett létértelmezését is kifejezi. A kritika kettős természetéből adódik, hogy jelentősége valamelyest függetlenedhet a tárgyról közölt ismerettől. A kritika bizonyos értelemben még akkor is ismeretgyarapító tevékenység lehet, ha egyes korszakainak más-más nézőpontú ítéletei nagyrészt összemérhetetlenek; tárgyhöz tán nem jut egyenletesen közelebb (hiszen részben maga konstruálja meg azt, s mindig másképpen), de mind többet fed föl a normáit tisztázó kritikus

értékrendjének változásairól, a normaválasztás és normahasználat kölcsönhatásában megmutatkozó kritikus világnézetéről. A *Magyar Shakespeare-tükör* a kritikátörténeti stúdiumok hasznát is bizonyítja. (Gondolat Könyvkiadó, 1984.)

DÁVIDHÁZI PÉTER

RÓNAI MIHÁLY ANDRÁS: MAGYAR LANT

Kritikát írni sohasem volt hálás feladat. Manapság különösen nem az. A tér is beszűkült, mintha a napilapok is inkább kényszerű kötelességnek tekintnék közlését, a folyóiratoknak is már-már hagyományosan a végén helyezkedik el a kritikai rovat; a szakmai közlők esetében sincs másképp. A betűtípusok is kisebbre zsugorodnak a kritikai rovatban, normál betűvel szedett, kiemelt kritika megjelenése már rangot jelent (a bírált műét esetleg, s ritkábban a kritikát író szerzőét).

Rónai Mihály András kritikus tevékenysége ezen belül is külön műfajt képvisel: kötetének tanúsága szerint szinte kizárólagosan a napisajtóban, rotációs papíron jelentek meg az első közlés idején. E tény, egy szélesebb közönséghez való szólás igénye, önmagában véve is befolyásolja munkái jellegét. Abban a tekintetben is, hogy a sajtóban jobban kell alkalmazkodni a szűkös lehetőségekhez, illendő alkalmazkodni a kulturális élet aktualitásaihoz, másrészt — az igényes újságírás szintjén — e sajátos területen is úgy kell írni, hogy a mű, az írás ne kerüljön a tegnapi hírekkel egyetemben az elfelejtendő közlemények sorába. Ezt a feladatot a régebbi generációk eredményesebben tudták megoldani, mint ahogy ez manapság történik.

Ám nem az a célunk, hogy e témában ítéletet mondjunk. Rónai Mihály András e kötetbe foglalt írásai egyébként sem pusztán úgynevezett recenziók, könyvismertetések, tájékoztatók. A műfaji határok rugalmasabbak nála. Többször, bizonyos alkalmakhoz kapcsolódóan, jeles alkotók személyiségét is bemutatja, munkája ilyenkor esszévé kerekedik, az alkalmasszerűség kapcsán időtállóan szánt tanulmány-igényű állásfoglalás alakul ki, anélkül hogy túllépné a megjelenés fórumául szolgáló újság nyújtotta lehetőségek terjedelmi és szükségképpen műfaji határait. Az érdeklődő közönséghez szólás és a szakmai igényesség ilyen sikeres ötvözése nagy teljesítmény. Rónai Mihály András pályafutásának egyik igen fontos, s talán a legismertebb területe a napisajtóban gyakorolt irodalmi kritika, az esszé

és az irodalmi publicisztika. Kiváló mesterektől tanult. Valaha igen jeles írók is művelték az említett műfajokat, s így már ifjú korában elsajátíthatta ezt a nem könnyű, de kellő szinten művelve mégis igen hatásos tollforgató mesterséget.

A kötetbe foglalt írások szerzője maga is költő, író, műfordító, s már csak e tény következtében is könnyedén, olykor szárnyalóan, máskor ünnepélyesen, helyenként megjelenítő erővel tudja megformálni véleményeit, gondolatait, s úgy tudja váltogatni írásai hangnemét, ahogy azt a téma és az alkalom megkívánja. A fölényes mesterségbeli tudás, amely évtizedek óta egyenletesen érvényesül Rónai Mihály András írásaiban, önmagában mégsem biztosíthatta volna azt a szüntelen szellemi jelenlétet, amely munkáinak egyik legfontosabb jellemzője. Ehhez szükségeltetik az a széles körű kultúra is, melynek birtokosa. S ha az európai kultúrában, irodalomban vannak is előszeretettel művelt területei (az olasz és a francia), ha az egyes műnemeket tekintve kétségtől a lírához vonzódik leginkább — a magyar irodalmat illetően a lehetőségek határáig összefolyamatban gondolkodik, s irodalmunk egészét vallja tevőlegesen magáénak.

Kötetének első írása Janus Pannoniusról szól, az utolsók Devecseri Gábor alakját idézik. Közben sort kerít a nagy magyar írókról szóló írások megkomponálására csakúgy, mint az elfeledettekre, s a maguk sajátos művészetében kiemelkedőkre, s a közelebbről megismert régebbi és újabb kortársakra. A *Magyar lant* ebben a megközelítésben akár irodalomtörténeti vázlatként is felfogható, melynek egyes fejezetei e képzelt irodalomtörténet önálló íróportréinak szerepét is betöltik. A szerző bizonyára nem ilyesfajta mű megalkotására törekedett, így a kötet inkább a magyar irodalom egésze iránti folyamatos érdeklődést illusztrálja.

Az így összeállt köteteknek vannak természetes hiátusai. Ezt aligha venné rossz néven bárki is, hiszen a szerző egyrészt meg is említi ezt a körülményt, másrészt nem is vállalt ilyen feladatot. Mégis feltűnő, hogy Kosztolányiról nem tett közzé írást (e tény fölött is sajnálkozását fejezi ki), s ha mások kapcsán emlegeti is, alig ejt jó szót róla. Magától értetődő, hogy nem köteles szeretni, hiszen személyes vonzalmat nem lehet igényelni a mégoly jelentékeny író iránt sem. Ennek ellenére feltűnő, hogy Rónai Mihály András, aki a legkülönbébb írók és költők világába oly kiválóan és szuggesztíven tudja beleélni magát, s még az ízlésével, világszemléletével szöges ellenében állóknál is méltányolni tudja a tényleges értéket, kemény és rideg Kosztolányival szemben, s ennek igazi okát végül is nem lehet megadni. Az ismert motívumok (a *Pardon*-rovat, az Ady elleni támadás) ezt a makacs elzárkózást a más írók esetében alkalmazott hajlékony megközelítéssel egybevetve aligha indokolhatják.

Itt azonban nyilvánvaló egy olyan tényezőnek a hatása is, mely Rónai Mihály András kis tanulmányainak, portréinak, kritikái írásainak egyik meghatározó, módszerbeli eleme. Indulásától kezdve egy jellegzetes, élmény-központú mű- és személyiség-elemzés módszerét követi, mely a Nyugat körére és az úgynézett esszéíró nemzedék gyakorlatára egyként jellemző volt. Az ilyen szellemben írt művekre feltétlenül jellemző egyfajta, sokszor igen termékenynek bizonyuló szubjektivitás. Ismertető jegyei közé tartozik a személyes élmény (találkozás, privát körben elmondott vélemény, valamilyen közösen átélt esemény stb.); az olvasmány keltette, ugyancsak a megítélő személyiséghez kapcsolódó reminiscenciák, az ily módon kiszélesült asszociációs mező, a fogalmi meghatározásoknak a lehetőségig való redukálása, az élménytölmácsolás szépirodalmi eszközeinek stílus-meghatározó jelenléte. E vonások közül az utóbbiak a régebbi, a primér személyességet kizáró régebbi irodalomra vonatkoztatva is felhasználhatók, és Rónai Mihály András előszeretettel él is ezzel a lehetőséggel.

Ennek eredményeképp a Bessenyei-portréhoz szorosan kapcsolódik Vajthó tanár úr, s a már-már legendás Markó utcai gimnáziumi osztály emléke. De a többi írásnak is van nyíltan vagy rejtetten valamiféle személyességhez kötődő egyedi, tárgyi vagy hangulati apropója. Kétségtelen, hogy ennek az írásmódnak, szemléletnek, az irodalomhoz való egyéni viszonyoknak van valamiféle varázsa, első renden abban, hogy olvasmányossá avatja az ilyen típusú írásokat, sőt olykor szinte önállóan ható, a tárgyba foglalt közlendővel egyenértékűvé, aminek aztán megvan az a kockázata is, hogy a téma verete, s az előadásban érvényesülő stíláris fordulatok hatásmechanizmusa némileg háttérbe szorítja vagy éppenséggel túlhangsúlyozza a szorosabban vett gondolati anyag egyes összetevőit.

Rónai Mihály András azonban, mint lelkiismeretes és alapos olvasó, akitől az aprólékos filológiai ismeretek sem idegenek, széles körű kultúrájával végül is szilárd alapra építi ítéleteit. A szépprózai eszközök igényes alkalmazása pedig éppenséggel növeli írásainak jó értelemben vett hatásosságát, s ezzel kiemelkednek a szürkén fogalmazott, nehézkes, elméletieskedő cikkek sorából. A poentírozás, frappáns párhuzamok, egyfajta emelkedett tónus (különösen az emlékező cikkek esetében) néha már a szükségesnél is „szébbre” sikeredik, itt-ott patétikusnak érezzük. Ez azonban ízlés dolga. Annál is inkább, mert Rónai Mihály András korántsem egyetlen jellegzetes írásmód képviselője, szellemesen, olykor csípősen, máskor maró gúnnyal polemizál, s vitáiban mindenkor következetes baloldaliság, meggyőződéses humanizmus érvényesül.

Kötete nem egyszerű gyűjteménye a különböző újságokban megjelent írásoknak (Pesti Napló, Magyar Nemzet, s egyebek között a

legnagyobb számban a Népszabadságban láttak napvilágot). Némelyik munkáját több változatban is megírta, könyvében jegyzetekkel kikerekítette, sőt vélhetőleg a kötetbe külön változatot is írt. E körülmény azt a szándékát demonstrálja, miszerint — és nem egyszerűen az újságírói munka melléktermékeként — valóban a „magyar lant” dicséretét óhajtotta könyvbe foglalni, s irodalomfelfogásáról, a magyar költészet értékeiről kívánt vallomást tenni egy hosszú írói pálya évtizedeinek termését betakarítva. Ha megközelítése egyéni is, s e jellegnek megfelelően erőteljesebben érvényesül a személyiség, mint a szorosabban vett szakmában, a maga más látószögével el nem hanyagolható hozzájárulás költészetünk értékeinek, karakterisztikumainak jobb megismeréséhez. (*Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984*)

WÉBER ANTAL

SZÁVAI JÁNOS: ZSENDÜL-E A FÜGEFA ÁGA?

Tanulságos, szép, hiányt pótló kötetet tett közzé Szávai János. A címevel „ősi képet” idéz, miközben azt a célt tűzi maga elé, hogy prózairodalmunk fejlődésének, kivirulásának esélyeit vizsgálja. „A líra, melynek óriásai élnek köztünk, csak nekünk terem. Vajon a prózától többet várhatunk-e?” Ez az állítás és ez a kérdés határozza meg szemléletét, érdeklődését; szerencsére nem követi a műfajok szembeállításának és hierarchizálásának divatját, nem a költészet rovására akarja bizonygatni újabb prózairodalmunk életképességét. Igazolja, hogy finoman érzékeny „az epika csodája” iránt, amelyet leginkább az *idő* revelatív megjelenítésében lát. Aránylag rövid recenziókból, kritikákból, esszékből áll a gyűjtemény, de az az állandó figyelem, amely a közvetlen tárgyon túl a modern elbeszélő próza hazai történetének és poétikai összefüggésrendszerének egészét tartja szem előtt, a kurtább írások érdekét és értékét is megnöveli, Szávai historikus és elméleti invenciója bennük is érvényesen megmutatkozik.

A *Regény vagy emlékezés?* című első fejezet „memoárirodalmunk új virágkorát” mutatja be. A szerző ebben a témában különösen otthonos, az önéletírásról szóló monográfiája tudvalévően nélkülözhetetlen kézikönyvvé, afféle alapművé vált. Ezúttal író, költő és politikus, építész, szobrász, parasztasszony és mások alaposan elemzett műveinek tanúságával bizonyítja „egy műfaj újraéledését s jelentősé-

gének növekedését” az utolsó tíz-tizenöt év magyar irodalmában. Természetesen mindig érdemes ellenőrizni, olvasmányemlékeinkkel egybevetni az olyan megállapításokat, mint pl. hogy az előző korszakokban „nagyobb időközökkel, kevés összefüggést mutatva követik egymást” a memoárok; ha mondjuk az 1848–49 utáni évtizedek részben már újra kiadott emlékiratirodalmát idézzük magunk elé, nem biztos, hogy ezt az anyagot szegényebbnek találjuk a legutóbbi korszak termésénél. Vagy az 1930-as, 1940-es években egymást követték Móricz, Babits, Kodolányi, Veres Péter, Sinka, Illyés, Márai és mások önéletrajzi emlékekre épülő prózai művei. Szávai egyébként higgadtan és kellő mértéket tartva értékeli az emlékirat műfaját, amikor kimondja róla: „a regénnyel ugyan nem versenghet, de a közel-múlt tanúsága szerint egyre fontosabb helyet foglal el prózai elbeszélő irodalmunkban”.

Az emlékirat-fejezetben főleg idősebb kortársaink (köztük Déry, Illyés, Németh László, Bernáth Aurél) műveire esik nagyobb hangsúly, a *Regények* ciklus — talán Rónay György és Szobotka Tibor kivételével — ha nem is a „fiatal”, de a mai, a kortárs magyar irodalmat idézi fel, Lengyel Péter, Bereményi Géza, Ács Margit, Balázs József műveiről szól. Egyetértünk Gion Nándor méltatásával a *Művész és történelem* főcímű értekezésben, amely a nagyepikának, az idő kifejezése műfajának, „egy nagyobb közösség s egy életforma határozott képe” megrajzolásának előnyeit domborítja ki meggyőzően, mintegy a magyar realista regény egyik termékeny lehetőségének modelljeként. Itt érdemes megjegyezni: a francia esszé- és tanulmányirodalom hagyományához kötődő és főleg műfaji, poétikai kategóriákban gondolkodó Szávai nagyon is figyel az „ötágú síp” illyési gondolatára, a határainkon kívüli magyar irodalom teljesítményeire, amit a Gion-tanulmányon kívül a Panek Zoltánról szóló vagy a *Jugoszláviai magyar elbeszélőket* ismertető, más ciklusokba sorolt esszék is igazolnak. A külföldi magyar irodalmak iránti szeretet nála nem fokozódik behódoló túlértékeléssé, egyetértően idézhetjük pl. a jugoszláviai magyar novellisták egyik antológiájáról szóló ítéletét: „Kiemelkedő alkotót, legalábbis az itt közölt írások alapján, egyet sem találunk a szerzők közt, viszont az egész kötetet igen jó átlag jellemzi.” Sajnálhatjuk, de nem kérhetjük számon néhány igazán nagy mű, köztük az erdélyi Szilágyi Istvánnak az Előszóban is említett regénye kimaradását. Amit viszont Brasnyó Istvánban és néhány társában dicsér: a „sokatmondó szűkszavúság”, „a különöst a banálissal vegyítő módszer”, „a jelentéktelen, köznapi téma” Goethe javasolta megemlése valóban a mai magyar elbeszélés egyik legtöbb esélyű típusa.

Már az *Új utak* című fejezetben föltűnik, a *Novellákban* pedig tovább erősödik és tartós meggyőződésünkkel válik az a fölismerés,

hogy Szávai egyik legfőbb erénye a poétikai terminológiát megújító eredetiség, egyszerűbben szólva az a képesség, hogy új jelenségeket új elnevezésekkel tegyen emlékezetessé és vesse be őket tudatunkba. Mészöly Miklósról írott esszéjének már a főcíme — *Kamera és nyomozás* — egyszeri, az ábrázolt író világképéhez és stílusához szabott novellatipológiát ígér, s ezt az ígéretet a tanulmány teljesíti is, a „film-elbeszélésnek” meg a „nyomozás-elbeszélésnek” konzekvens megkülönböztetésével; ezzel nem állítjuk, hogy pl. a nagyszerű *Szárnyas lovak* meggyőzően beilleszthető lenne e típusok valamelyikébe. De a Mészöly-esszében Szávai módszerének más erényei is megnyilatkoznak: az egész életmű ismeretében finom összehasonlításokat tesz egy-egy téma vagy szűzsé régebbi és újabb földolgozása között; találóak világirodalmi utalásai, melyek a groteszk és az abszurd ihletését, a Hemingway-kultuszt, a francia „új regényt”, majd a mindebből építkező és mindezen túl a saját formáját, stílusát, novella-típusát megtaláló írókat bemutatva fejlődésrajzzá állnak össze, az ihletések és az öntörvényű fejlődés dialektikáját tükrözik. A tetszés és a nem-tetszés, a dicséret és a kritika józan arányossága tűnik ki a *Novellák* ciklusból, kivált ahol konkrét összehasonlításra kerít sort, mint pl. Tárnok Zoltán és Temesi Ferenc kötete között, a *Változatok a novellára, I.* című kritikában. Mindezt szépen, érzékletesen, tömören fogalmazza meg, a modern tudományos irányzatok nyelvezetét össze tudja egyeztetni azzal a nemes esszéizmussal, amelyet — más mesterekkel együtt — leginkább példaképétől, Gyergyai Alberttől tanulhatott meg.

A kötetzáró tanulmány (*Novellatípusok a mai magyar irodalomban*) összegzésre vállalkozik, részint a novella rangját, fontosságát jelöli meg modern irodalmunkban, részint pedig a műfaj változatait kísérli meg leírni és összehasonlítani. Szempontrendszere körültekintő és árnyalt, terminológiája rugalmas, továbbfejleszthető. A típusokat körülírva egyaránt figyel az anekdota és a cselekményesség fontosságára vagy háttérbe szorulására, a nézőpont, a tónus, az előadásmód milyenségére, a hagyományos vagy az attól eltérő „rendező elv kiválasztására” a szerkesztésben és a hangnemben; az egypercesek és a kisregény felé táguló elbeszélések kontrasztjára fölfigyelve a novella terjedelmét, hosszúságát is figyelembe veszi „a rendelkezésre álló anyag tipizálásakor”. Típus-elnevezésein (pl. a kétdimenziós realista, a vízió- és a kirakós novella stb.) még sokat tűnődhetünk, de végkövetkeztetését — nem megelégedve persze a korszak néhány pompás új regényéről — oszthatjuk: „a lírával s a memoárral együtt, az utolsó évtized legértékesebb alkotásai” alighanem a novella műfajában születtek meg.

TÁRSASÁGI HÍREK

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG 1985. NOVEMBER 19-I KÖZGYŰLÉSE

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1985. november 19-én tartotta tisztújító közgyűlését.

A közgyűlés ünnepi előadója Kenyeres Zoltán volt, aki *Lukács György és a magyar irodalom* címmel emlékezett meg a nagy tudósról, a Társaság egykori elnökéről.

Ezt követte Pálmai Kálmán főtítkári beszámolója:

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG MUNKÁJÁRÓL (1981—1985)

Az eltelt öt esztendőben Társaságunk igyekezett munkáját a nehezebbé vált körülmények között is céljaihoz és rendeltetéséhez híven végezni. A nehezebbé vált körülmények nemcsak anyagi vonzatúak, hanem abból a nemkívánatos helyzetből is származnak, amelyben szaktudományunk van. Nem panaszkodni akarok. De tény, hogy századunk utolsó éveiben a műszaki és a természettudományok, a technika, valamint a közgazdaság-tudomány fejlesztése került szükségyszerűen előtérbe, s a társadalomtudományok közül azok, amelyek művelése a társadalmi fejlődés szempontjából az előtérben áll, mint pl. a szociológia, a pszichológia és részben a történettudomány. Az irodalomtörténet iránt csökkent a közérdeklődés, s ez a tény főként a Budapesten tartott havi felolvasó-ülések közepes vagy gyenge látogatottságában mutatkozott meg. Bizonyára nemcsak az ún. objektív okok játszottak közre ebben, hanem a vezetőség munkájának fogyatékosai is — amelyekre majd kitérek —, meg az irodalom s a vele kapcsolatos gondolkodás — kritikában, irodalomtörténetben — észlelhető változásai. Nem fejtegetném tovább ezt a bonyolult kérdéskört, csak még annyit jegyzek meg, hogy az irodalomtörténetnek a szellemi életben jelenleg tapasztalható kissé periférikus helyzetéhez

e diszciplinának a középiskolai, főként a gimnáziumi oktatásból való lényegi kiszorulása is hozzájárult. Remélni szeretném, hogy ez az állapot csak ideiglenes, s eljön az idő, amikor a tudományszak jobb s méltóbb megismerésének igénye újra jelentkezni fog. Mindezek, más egyebek mellett, befolyásolták természetesen Társaságunk tevékenységét, s e tevékenység hatásrendszerét is.

Az utolsó öt évben súlyos és fájdalmas veszteségek érték sorainkat. 34 tagtársunk halálhírére kellett tudomásul vennünk. Meghalt Belia György, Benkő Ákos, Béládi Miklós, Bod Andor, Csanád Vilmosné Sugár Edit, Cs. Nagy István, D. Szemző Piroska, Elbert János, Gál István, Gergely Gergely, Gergely Pál, Gyergyai Albert, Jékely Zoltán, Joós Ferenc, Julow Viktor, K. Nagy Magda, Koltay-Kastner Jenő, Komor Ilona, Kovács Endre, Kovács Kálmán, László Zsigmond, Lontay László, Madácsy László, Makay Gusztáv, Merényi Oszkár, Mezey László, Oltványi Ambrus, Sáfrán Györgyi, Sipka Sándor, Szabó Gyula, Szabolcsi Éva, Szobotka Tibor, Tóth Dezső, Végh György.

Társaságunk szűkebb vezetését, valamint az Irodalomtörténet szerkesztőségét is súlyos veszteség érte, kiváló, felejtetetlen munkatársunk, Bárdos Sándorné, Livia elhunytával. Halottaink emlékét műveik és szívünk őrzi. Kérem egyperces csönddel tisztelegjünk előttük.

Beszámolómban először a vándorgyűlésekről szeretnék beszélni. Az elmúlt időszakban 10 vándorgyűlést tartottunk, felelősséggel mondhatom: nagy sikerrel. Ezek közül hat születési és halálozási évfordulókhoz kötődött, négy pedig más témakör megtárgyalására vállalkozott. Vándorgyűléseinket minden alkalommal az illetékes megyei vagy városi vezetéssel, a TIT szervezetekkel, s a helyszíntől függően az ott működő felsőoktatási intézménnyel együtt rendeztük meg.

1981-ben Kaposvárott a 100 éve született *Riedl Frigyesre* emlékeztünk, majd az ő életművéhez kapcsolódóan az irodalomtudomány és irodalomoktatás összefüggéseiről, az Arany-kép történeti változásairól, s ugyanennek az iskolai tankönyvekben való megjelenéséről beszéltünk. Utolsó témakörünk világirodalmi kitekintést nyújtott a XX. századi regényről. Részvételi létszám: 80 fő.

1981 őszén az MTA Nyelv és Irodalomtudományok Osztályával, a Magyar Nyelvtudományi Társasággal együtt tudományos ülésszak rendezésében vettünk részt Sátoraljaújhelyen *Kazinczy Ferenc* halálának 150. évfordulója alkalmából.

Az ülésszakon az irodalomtörténészek, nyelvészek mellett történészek, művészettörténészek, sőt könyvművész és színháztörténész is szerepelt a népes előadógárda soraiban. Részvételi létszám: 112 fő.

1982 áprilisában Orosháza volt vándorgyűlésünk színhelye. Fő témánk *A Viharsarok irodalma, népe, társadalma* címet viselte. Ennek

megfelelően történettudós beszélt a Viharsarok agrárszocialista mozgalmairól, hagyományairól, előadás hangzott el Orosháza társadalmának fő vonásairól a századfordulótól a felszabadulásig, továbbá az irodalmi szociográfia és az önéletrajz problémáiról, valamint Darvas Józsefről, és felkért hozzászólók széleskörűen egészítették ki az alaptémákat. Záróprogramként világirodalmi összefüggésekben a pikareszkről folyt kerekasztal-beszélgetés hét szakember részvételével. Részvételi létszám: 100 fő.

1982 őszén *Arany János halálának 150. évfordulóján* Nagykőrösön rendeztük vándorgyűlésünket, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályával, a TIT Országos Irodalmi Választmányával, s a helyi Arany János Társasággal közösen. Az Arany-életművet közvetlenül elemző előadások mellett szó volt Arany és a Nyugat, valamint Arany és a mai magyar líra kapcsolatáról is. A programot a Goethe évhez kötődő előadások zárták. A résztvevők száma: 102 fő.

1983 tavaszán két vándorgyűlési jellegű tudományos ülésszak zajlott le Szegeden. Április 15-én a *100 éve született Juhász Gyulára*, 16-án a *100 éve született Nagy Lajosra* emlékeztünk, mindkét alkalommal sokoldalú, árnyalt összefüggésben idézve életművüket. A világirodalmi téma ez esetben a 20. századi drámáról szólt. Részvételi létszám: 122 fő.

1983 októberében Pécsen ugyancsak az MTA első osztályával, a TIT Országos Irodalmi Választmányával közösen *Babits Mihály születésének 100. évfordulója* adott alkalmat a vándorgyűlésre. A témakörök szinte az egész hatalmas életművet felölelték: a lírikusról, a prózaíróról, az esszéíróról, az irodalomtörténészről, a gondolkodóról, az irodalomszervezőről egyaránt hangzottak el előadások. Részvételi létszám: 184 fő.

- 1984 májusában Zalaegerszeg adott otthont vándorgyűlésünknek. Ezúttal a magyar régiség felé fordítottuk figyelmünket. Az első napon a *Régi magyar asszonyok, régi magyar műveltség* témakörét bontották ki előadóink, majd *irodalmunk és önismeretünk századairól, régi irodalmunk és a mai magyar közgondolkodás kérdéseiről, s Zala megye múlt század eleji irodalmi életéről és hagyományairól* szóltak előadóink. Végül világirodalmi témaként az *Arthur-legenda* francia, angol és német változatait vizsgálták a szakemberek. A létszám: 95 fő volt.

1984 évi őszi vándorgyűlésünket az Akadémia első osztályával, a Magyar Írók szövetségével, valamint a helyi Radnóti Emlékbizottsággal és Irodalmi Társasággal közösen Győrött rendeztük, *Radnóti Miklós* születésének 75. évfordulója alkalmából és tiszteletére. A vándorgyűlésen igen széleskörűen, az átfogó elemzéstől az érzékeny versértelmezésig, Radnóti prózai írásainak vizsgálatáig, a 20. századi líra újító törekvéseitől az avantgarde és klasszicizmus értelmezéséig az életművel együtt alakuló magyar és világirodalmi összefüggé-

sekre egyaránt rámutattak az előadók. Az Abda határában álló emlékmű megkoszorúzásán egy Jugoszláviából érkezett íróküldöttség is részt vett. Résztvételi létszám: 143 fő.

Elérkeztünk 1985-höz. Ebben a most lassan leforgó évben tavaszi vándorgyűlésünket *Kosztolányi Dezső* születésének 100. évfordulója alkalmából a Magyar Nyelvtudományi Társasággal s a Bessenyei György Tanárképző Főiskolával közösen Nyíregyházán rendeztük meg. A két Társaság előadói 20. századi irodalmunk e talán legsokoldalúbb költőjének és nyelvművészenek, prózaírójának és nyelvművelőjének, műfordítójának életművét a maga roppant gazdagságában igyekeztek feltárni. Társaságaink együttműködése igen eredményesnek, mindkét tudományágra nézve haszonnal járónak, gyümölcsözőnek bizonyult. A résztvevők száma 172 fő volt.

Végül a közelmúltban Egerben zajlott le a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 55. vándorgyűlése, amelyet ugyancsak a Magyar Nyelvtudományi Társasággal együtt rendeztünk a *felvilágosodás* tárgykörében. Az előadások a felvilágosodás és nemzet gondolkörében a társadalomra és az irodalomra, valamint a nyelvre, stílusvizsgálatra, nyelvfilozófiára vonatkozó szakkérdéseket egyaránt érintettek, s mellettük sor került a kor művészettörténetét, zenéjét elemző előadásokra is. Így a divatos és helyes interdiszciplinalitás jegyében a két Társaság együttműködése újra igen szerencsésnek bizonyult. Ha a téma megengedi, vagy éppen kívánja, Társaságaink elhatározták, hogy a vándorgyűlések közös rendezésével a jövőben is élni kívánnak. A résztvételi létszám: 147 fő.

Igyekeztünk gondoskodni a vándorgyűlések előadásainak publikálásáról is, ami szerencsésen alakult a nagykőrösi Arany és a győri Radnóti vándorgyűlés esetében. Az előbbi, a nagykőrösi Arany Múzeum és Arany János Társaság segítette önálló kiadványban megjelenéshez, a Radnóti-előadások pedig a TIT Országos Központjának támogatásával az Irodalomtörténeti Társaság kiadásában láttak napvilágot. Ez utóbbi kis kötetet Társaságunk minden tagjának, mintegy illetménykötekként, megküldtük, s a kiadvány könyvesboltban is kapható. Más vándorgyűléseink anyagából a különböző folyóiratokban jelentek meg egyes előadások, sokat közölt belőlük Társaságunk folyóirata, az *Irodalomtörténet* is.

A vándorgyűlésekkel kapcsolatban két adatot szeretnék még ismertetni. Az elmúlt öt esztendő tíz vándorgyűlésén a Társaság emlékkönyvében található aláírások szerint 1257-en vettek részt. Az előadók száma: 153 volt, köztük akadémikustól a különböző egyetemi és főiskolai fokozatok birtokosain túl, kiváló középiskolai tanárokig színes és gazdag volt a skála. Változó s szeszélyes érdeklődésű korunkban ezt az eredményt, úgy gondolom, szabad jónak minősíteni.

Felolvasó üléseinkről, amelyeket havonta ebben a teremben tartottunk, a látogatottságot illetően lényegesen kevesebb jót mondhatok, mint vándorgyűléseinkről. A dolog természeténél fogva ezeken a fővárosban élő érdeklődők vettek részt, főként irodalomtanárok, s ritkán — bár az ülésekre mindig felhívtuk a figyelmet — fiatalok, egyetemi hallgatók is. Nem szükséges minden felolvasó ülésről szólnom, amelyek témáit — s ugyanúgy a vándorgyűléseket is — a Társaság vezetőségével együtt jelöltük ki. Most csak azok közül említek néhányat, amelyeket a középiskolai tanárok igényeinek figyelembevételével rendeztünk meg. Ezek a dolog természeténél fogva főképpen XX. századi magyar és külföldi írókat, jelenségeket tárgyaltak. Bécsy Tamás *Örkény István* drámáiról, Görömbei András *Sütő Andrásról*, Zappe László *A nagyregény feltűnése újabb prózánkban* címmel adott elő, Jékely Zoltán emlékülésünkön Lator László és Takáts Gyula szerepelt, Ottlik Géza: *Iskola a határon* című regényét Alexa Károly, Szávai János és Tandori Dezső elemezte, *Dsida Jenőről* Nemes Nagy Ágnes beszélt, s előadássorozatot rendeztünk *Fejezetek az újabb magyar líra poétikájából* címmel Alföldy Jenő és Koczkás Sándor előadásában. Világirodalmi szakosztályunk rendezésében olyan külföldi szerzőkről tájékoztattuk a hallgatóságot, akiket a középiskolai tanterv is valaminő mértékig a megismerendők között tart számon. Ezért működik Társaságunkban világirodalmi tagozat is. A témák közül megemlítem Király Gyula előadását *Bulgakovról*, *Dosztojevszkijről*, Spiró Györgyét *Krleža és Olbracht munkásságáról*, Magyar Miklósét *Albert Camus-ről* és Szentkuthy Miklósét *James Joyce-ről*. Ez és Szentkuthy második előadása *Bálint Sándor* okán igen nagy közönséget vonzott. Ennek oka azonban művelődéstörténeti gazdagságán túl elsősorban az illusztris előadó retorikus, reneszánsz egyéniségében keresendő s abban is rejlik. Felolvasó üléseink látogatottsága általában 20–25 fő, egy-két alkalommal ennél valamivel több volt. Itt jegyzem meg, hogy a felolvasó ülések látogatottságának nem kellő mértéke összefügg az időben egybeeső különböző más alkalmakkal, a tanárok erős elfoglaltságával, különóráival, a nyugodtnak éppen nem nevezhető iskolai élettel, noha a felolvasó ülések meghívóit nemcsak tagjaink, hanem a főváros valamennyi gimnáziumának szaktárgyi munkaközösség vezetője is megkapja. Elnökünk a Fővárosi Tanács illetékeseit is megkereste, segítségüket kérve ahhoz, természetesen csak figyelemfelhívó ajánlás formájában, hogy felolvasó üléseink hallgatóságának számát növelni lehessen, hiszen ezeket a tanári továbbképzés alkalmaként is fel lehet fogni. E figyelemfelhívás megtörtént, de hatástalan maradt. Szó ami szó, nem mindig sikerült megtalálni a legjobb megoldást az érdeklődés felkeltésére s a létszám növelésére. Nem tehetünk mást, mint hogy bízunk abban, hogy ez a helyzet nem romlik tovább, sőt — talán

majd az új vezetőség invenciózusabb, találékonyabb munkája következtében — javulni is fog.

Meg kell említenem néhány olyan alkalmat is, amelyek rendezésében és lényegi mondanivalójának kialakításában Társaságunknak is szerepe volt. Ilyen volt pl.: A *Károlyi-Biblia* hasonmás kiadásának ünnepi bemutatója Vizsolyban. *Bálint György* születésének 75. évfordulóján tudományos emlékülés közösen az Akadémiával, az Írószövetséggel s a Magyar Újságírók Szövetségével. Az Ókortudományi Társasággal közösen emlékeztünk *Vergilius* halálának 2000. évfordulójára; Kunszentmiklóson *Baksay Sándor* születésének 150. évfordulójára emlékeztünk; egyetemünk XX. századi magyar irodalomtörténeti tanszéke az Irodalomtudományi Intézzel és Társaságunkkal közös rendezésben tisztelgett az akkor 80 éves *Illyés Gyula* életműve előtt. Szolnokon *Verseghy Ferenc* emlékeztünk 225. éves születése alkalmából; részt vettünk Kunhegyesen *Zsigmond Ferenc* születésének 100. évfordulóján; Dabason a *Gyóni Géza*-emlékülésen. Társrendezők voltunk *Az ember tragédiája* ősbemutatójának 100. évfordulója alkalmából rendezett országos ünnepségen, Budapesten, illetve Salgótarjánban. *Táncsics Mihály* halálának 100. évfordulóján a Magyar Történelmi Társulattal közös rendezésben kétnapos ülésen vettünk részt Tatán; részt vettünk Pécelen *Szemere Pál* születésének 200. évfordulóján tartott ülésszakon. A nemrégiben alakult Modern Filológiai Társasággal közösen rendezett *Shakespeare-tükör* könyvvitán Társaságunk is részt vett. Végül, de nem utolsósorban társrendezői minőségben vettünk részt az Akadémiával s az Írószövetséggel közösen a Budapesten rendezett *Babits* és *Kosztolányi* tudományos ülésszakokon.

Rendezvényeinkről hírt adott, illetve beszámolt a sajtó is, így a Népszabadság, a Magyar Nemzet, valamint az Élet és Irodalom. Figyelmükért e helyről is fogadják őszinte köszönetünket. Ugyanezt mondhatjuk a vidéki, helyi sajtó közleményeivel kapcsolatban is.

Más természetű kötelezettségeink sorában az elmúlt 5 évben 48 költő, író, irodalomtörténész, kritikus sírját, emléktábláját koszorúztuk meg Budapesten. Engedjék meg, hogy e kegyeleti aktusok közül egyet kiemelhessek: Arany János halálának 100. évfordulója alkalmából sírjánál a koszorúzási ünnepséget egyedül a Magyar Irodalomtörténeti Társaság rendezte.

1980-ban tartott közgyűlésünkön jelentettük be, hogy a Társaságunk *Toldy Ferenc Emlékérmet* kíván alapítani. Az emlékérmét jelentős tudományos eredményt elért irodalomtörténészek s a tudomány új eredményeit ismerő s azokat az iskolai oktatásban is felhasználó tanárok nyerhetik el. A plakett, amely „a magyar irodalomtörténetírás atyját”, Toldy Ferencet ábrázolja, Konyorcsik János Munkácsy-díjas szobrászművész alkotása. Az emlékérem évente egy-

szer adományozható. Első alkalommal 1981-ben, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság fennállásának 70. évfordulóján ítélte oda az emlékérmet a Társaság vezetősége. Első alkalommal a jubileumra tekintettel hárman, *Bán Imre*, *Mohácsy Károly* és *Orosz László* tagtársaink részesültek e kitüntetésben. 1982-ben egy tagtársunk, *Marrinkó András*, 1983-ban kettő, *Baránszky Jób László* és *Stoll Béla* kapta meg az emlékérmet. Ekkor határoztunk úgy, hogy ezután minden alkalommal egy tudós kutató s egy kiemelkedő tanár kaphassa meg munkássága alapján e kitüntetést. Így legutóbb, tehát tavaly, 1984-ben *Nagy Miklós* és *Kontra Györgyné* tagtársaink vehették át a Társaság elnökétől ezt a kitüntetést. Gyakorlattá vált, hogy az éremátadó decemberi ünnepi ülésen egy-egy jeles irodalomtörténészről vagy az egyetemes magyar művelődés egy nagy alakjáról hangozzék el előadás. Ettől csak az első alkalommal tértünk el, amikor a 70 éves Magyar Irodalomtörténeti Társaság történetét Sipos Lajos tagtársunk ismertette, ugyanakkor Nagy Miklós *Komlós Aladár*ról beszélt, 1982-ben *Kodály és a régi magyar műveltség* címen Tarnóc Márton adott elő, 1983-ban Kovács Sándor Iván *Négyesy Lászlóról*, 1984-ben Wéber Antal *Bóka Lászlóról* emlékezett meg. A Toldy-emlékérem átadásáról minden alkalommal a sajtó is hírt adott.

Jelentem a Közgyűlésnek, hogy az elmúlt 5 évben két alapítvány díjainak odaítélésében kapott Társaságunk szerepet: a Dumitrás Mihály-alapította *Darvas József-emlékérem* az egyik, s a XIX. század kutatói számára — Oltványi Ambrus kívánságára — alapított *Oltványi jutalomdíj* a másik.

1982-től kezdve Társaságunk minden évben a sajtó útján *pályázatot hirdetett* helytörténeti irodalmi tradíciókat feldolgozó tanulmányok írására. A helytörténeti témák mellett önálló kutatáson alapuló műelemzések is szerepeltek. Célunk az volt, hogy az irodalomtudomány iránt érdeklődő tanárok, levéltárosok, könyvtárosok egyéni kutatók munkalehetőséghez jussanak s irodalomtörténetünket gazdagítsák. A dolgozatok közül néhányat az Irodalomtörténet vagy más folyóirat jelentetett meg, más pályaműveket pedig mi ajánlottunk folyóirati közlésre, illetve önálló kötetként való megjelenésre. A nyertesek nevét az Irodalomtörténet minden évben ismertette. 1981-től 1984-ig bezárólag 95 pályaművet bíráltunk el. A pályázat eredményhirdetésére mindig a Toldy Ferenc-emlékérem átadásával együtt, a decemberi ünnepi ülés keretében került sor.

Nemzetközi kapcsolatainkról, röviden. Gondozásunkba tartozott a AILC, — a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság —, az AISLI, — a Nemzetközi Olasz-nyelvi és irodalomtudományi Társaság, valamint a Goethe Társaság. E három szervezet gondozását a Modern Filológiai Társaság megalakulásakor

annak adtuk át. Így csak a Nemzetközi Lenau Társasággal kapcsolatos tartalmi, részben szervezeti kérdések tartoznak hozzánk. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság ugyanis megalakulása óta, 21 éve kollektív tagja a NLT-nak. A különböző országokban, köztük eddig három alkalommal hazánkban rendezett évi ülésszakokon nemcsak megfelelő összetételű magyar küldöttség vett részt, hanem minden alkalommal magyar szakemberek is tartottak szép sikerű előadásokat. Lenau-Társasági tagságunkhoz az osztrák—magyar immár hagyományos jó szakmai kapcsolatokon kívül nem elhanyagolható művelődéspolitikai érdekek is fűznek bennünket.

Néhány szót az *Irodalomtörténet* című folyóiratról. A szerkesztőség igyekezett s a jövőben is igyekezni fog a folyóiratot a kutatók, irodalomtanárok, könyvtárosok, szerkesztők igényei figyelembevételével szerkeszteni. Egy korábbi kérdőíves felmérés adatai szerint az Irodalomtörténet valóban segíti az iskolai munkát, az órára, a szakköri foglalkozásra való készülést, könyvtárosok esetében a tájékoztatást. Rovatai közül kedvelt a Szemle, a Tanulmány, valamint a Fórum, s népszerű lett Az oktatás műhelyéből című rovat elsősorban az irodalomtanárok körében. A folyóirat továbbra is főként XX. századi jelenségekkel, irodalomtörténeti kérdésekkel foglalkozik, de mint eddig, ezután is helyt ad régebbi korok, szerzők, személyek, irodalomtörténeti problémák vizsgálatának. Továbbra is nagy gondot okoz mind a szerkesztőknek, mind a szerzőknek, s persze az olvasóknak is a lassú, akadozó, bizonytalan megjelenés, a késés. Az impresszumban mindig megtalálható, mikor adta le a szerkesztőség a kéziratot a nyomdának. A többről a szerkesztők nem tehetnek. Az Akadémiai Kiadó gondjai közepette is igyekszik e rossz helyzeten változtatni. Jelenleg is sajnos még csak az 1985. évi 1. szám került forgalomba. Itt kell bejelentenem, egy a folyóiratot érintő személyi változást. A főszerkesztő, Nagy Péter akadémikus hosszabb időre külföldre távozott mint UNESCO-nagykövet. A folyóirat főszerkesztője ő maradt, a felelős szerkesztő azonban Kovács Sándor Iván lett. [Megbízatásáról Kovács Sándor Iván 1986. március 8-án lemondott. — A szerk.]

Társaságunk taglétszáma az eltelt öt évben 151 fővel gyarapodott. Sajnos nem helyeztünk kellő súlyt a taglétszám növelésére. Az önkéntes belépésre számítottunk, de ezt az önkéntességet — annak sérelme nélkül — nem támogattuk eléggé. Tervünk volt a legutóbbi időben az, hogy legsikerültebb budapesti felolvasó üléseink témáit az eredeti előadóval vidéki szellemi központokba is eljuttassuk. De ebben is megálltunk. Igaz, a takarékos idők nem kedveznek egy ilyen utazással, esetleg szállással is együtt járó „tájékozás” realitásának. A tanulság mindenképpen az, hogy szívósan keresni kell e célok megvalósításának útját-módját, nem elég a pusztá szándék, a belenyug-

vás, az ún. „objektív” körülményekbe. Örülünk szerény sikereinknek, de nem tettünk meg minden tőlünk telhetőt a Társaság további építése, szervezeti erősödése érdekében. Remélhetőleg a megválasztandó új vezetőség ebben is képes lesz többet elérni, mint a most leköszönő.

Még gazdálkodásunkról, ebbeli nehézségeinkről szeretnék szólni, csak az általános kérdéseket érintve. Igen megnehezítette, főként szervező munkánkat, a postai költségek erőteljes emelése, az 1983-ig kötött keretű kiküldetési, utazási költségek emelkedése, hasonlóképpen a nyomdai költségeké, amelyekre póthitelt sem kaptunk, valamint a papír, az írószer megdrágulása. De emelkednek a vándorgyűlések költségei is, magasak a terembérleti díjak, s miután vándorgyűléseink munkaszüneti napokra esnek, nőtt a kifizetendő alkalmi bérek összege is.

Tagdíjat egyszer emeltünk az öt év alatt, összege jelenleg évi 70 forint. Nyugdíjasok az összeg felét fizetik. Az Irodalomtörténet előfizetési díját a nyomdai áremelkedések függvényében többször is emelni kellett. Szívesen jelentem viszont, hogy az ún. tagdíjmorál az utóbbi időben mérsékelten ugyan, de mégis javuló tendenciát mutat.

Mielőtt beszámolóm végére érnek, kisebb *módosítási javaslatot* terjeszték a tisztelt Közgyűlés elé.

1. Javasoljuk, hogy a tagjaink sorába belépő egyetemi és főiskolai hallgatók a tagsági díj felét, azaz: 35,— forintot fizessenek évente.

Javaslat az alapszabály módosítására:

2. Alapszabályunk szerint eddig a közgyűlés háromévenként hívandó össze. Miután az MTA öt évenként tartja tisztújító közgyűlését, Társaságunk is ehhez a rendhez igazodjék.

Ezekben kívántam előterjeszteni a lelépő vezetőség beszámolóját. Kérem, tegyék meg észrevételeiket, ezáltal is segítve a jobb munkát, amelynek célja és egyetlen értelme változatlan: irodalmunk és irodalomtörténetírásunk szolgálata. Ezt a szolgálatot ajánlom a megválasztandó új vezetőség szíves figyelmébe is.

*

A főtitkári beszámoló után Tolnai Gábor akadémikus, a Társaság elnöke a vezetőség nevében lemondott, és átadta az elnöklést Hajdú Péter akadémikusnak, az MTA I. Osztálya elnökének, aki megköszönte a vezetőség eddigi munkáját.

Következett az új választmány és a vezetőség megválasztása. A vezetőség által jelölt és a közgyűlés által elfogadott jelölő bizottság (Elnöke: Klaniczay Tibor, tagjai: Király István, Szabolcsi Miklós, Szalai Sándorné és Tarnai Andor) ismertette a választmányba javasoltakat. Ezután a közgyűlés titkos szavazással megválasztotta a Társaság választmányát, illetve a választmány a vezetőséget.

A választmány tagjai: Agárdi Péter, Baróti Dezső, Bata Imre, Bécsy Tamás, Benkő Loránd, Bíró Ferenc, Bitskey István, Bodnár György, Bókay Antal, Botka Ferenc, Czine Mihály, Csetri Lajos, Fenyő István, Forgács Anna, Görömbei András, Grezsa Ferenc, Gyürey Vera, E. Hajdu Marianna, Horváth Károly, Ilia Mihály, Illés László, Kabdebó Lóránt, Katona Béla, Kenyeres Zoltán, Kerényi Ferenc, Keresztury Dezső, Keserű Bálint, Király István, Klaniczay Tibor, Koczkás Sándor, R. Kocsis Rózsa, Komlovszki Tibor, Kontra Györgyné, Kovács Sándor Iván, Kulin Ferenc, Kulin Katalin, Lukácsy Sándor, Lőrinczy Huba, Margócsy István, Martinkó András, Mezei József, Mezei Márta, Mohácsy Károly, Nacsády József, Nagy Miklós, Nagy Sándor, Németh G. Béla, Nyirő Lajos, K. Ónodi Irén, Orosz László, Paál Rózsa, Pálmai Kálmán, Péter László, Rónay László, Serey Éva, Sipos Lajos, Stoll Béla, Szabolcsi Miklós, Szederkényi Ervin, Szegedy-Maszák Mihály, Szigethy Gábor, Szigeti Lajos, Szijártó István, Szuromi Lajos, Tamás Anna, Tamás Attila, Tarnai Andor, Tarnóc Márton, Tolnai Gábor, Tverdota György, Cs. Varga István, Veres András, Weber Antal.

A vezetőség tagjai: Elnök Keresztury Dezső, alelnökök: Czine Mihály, Weber Antal, Pálmai Kálmán [tisztségéről 1986. január 8-án lemondott], főtítkárs Kovács Sándor Iván, szakosztálytitkárok Nagy Miklós, Forgács Anna, Kulin Katalin, szervező titkárs Csáky Edit [1986. március 1-én munkaviszonyát felmondta], vezetőségi tagok: Bécsy Tamás, Bíró Ferenc, Botka Ferenc, Grezsa Ferenc, Kenyeres Zoltán, Kerényi Ferenc, Király István, Komlovszki Tibor, Kontra Györgyné, Kovácsné Ónodi Irén, Lőrinczy Huba, Margócsy István, Orosz László, Rónay László, Sipos Lajos, Tamás Attila, Tarnóc Márton, Tolnai Gábor, Cs. Varga István.

*

Később a vezetőség tagjai közé választotta Kabdebó Lórántot, 1986. június 1-től a Társaság szervező titkára: Sántha Teréz.

*

ÜNNEPI ÜLÉS 1985. DECEMBER HÓ 13-ÁN

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1985. december 13-án ünnepi ülést tartott az ELTE Bölcsészettudományi Kara Tanácstermében.

A főtítkári megnyitó után Keresztury Dezső akadémikus mondott elnöki köszöntőt, majd Wéber Antal ismertette az irodalomtörténeti pályázat eredményét:

Második díjat kapott: Tóth László *A második világháború utáni hivatásos magyar színjátszás kezdetei Szlovákiában*, Kertész Tivadar: *Gárdos Alfréd (1872–1942)* című dolgozatáért; harmadik díjat kapott: N. Böhm Edit: *Verset — élőszóval. A verselőadó-művészet helyzete Magyarországon*, Fehér Márta (Budapest) *Pilinszky János: Trapéz és korlát. Ezüstkor, 1946*, Ötvös László (Kunmadaras) *Simándi Pál írói munkássága* című dolgozatáért.

A díjakat és a Toldy Ferenc-émlékérmeket Keresztury Dezső elnök adta át.

A Toldy-érem 1985. évi jutalmazottjai: *Kulcsár Adorján* ny. középiskolai tanár (Budapest) és *Szalai Anna* irodalomtörténész, kritikus, a Szépirodalmi Könyvkiadó főszerkesztője.

*

Az Oltványi Ambrus-alapítvány díját *Imre László* (Debrecen) kapta. A díjat — már korábban — Németh G. Béla akadémikus adta át.

*

A Társaság ünnepi ülésén hangzott el a jelen számunkban közölt *Emlékezés Kerecsényi Dezsőre* című előadás.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. XII. 9. — Terjedelem: 11,2 (A/5 ív)
87.16219 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest

Felelős vezető: Hazai György

DIALÓGUS

Az Irodalomtörténet kérdései R. Várkonyi Ágneshez, Bán Imréhez, Szerdahelyi Istvánhoz	705
Tarján Tamás: Király István könyvtárában	714

DOKUMENTUM

SZILÁGYI FERENC: Elfeledett és ismeretlen magyar írólevelek I. (Zrínyi és Gyöngyösi levelesládájából)	740
BIRÓ PÉTER: Vitnyédy János francia verse 1663-ból	747
IMRE MIHÁLY: Borosnyai Lukács Simeon franciából átdolgozott magyar szonettje (1778)	753

SZEMLE

BÁRDOS LÁSZLÓ: Nemes Nagy Ágnes: <i>A hegyi költő</i>	759
DÁVIDHÁZI PÉTER: <i>A Magyar Shakespeare-tűkőr</i> kritikátörténeti jelentősége	765
WÉBER ANTAL: Rónai Mihály András: <i>Magyar lant</i>	774
CSÜRÖS MIKLÓS: Szávai János: <i>Zsendül-e a fűgefa ága?</i>	777

TÁRSASÁGI HÍREK

A Magyar irodalomtörténeti Társaság 1985. november 19-i közgyűlése	780
Ünnepi ülés 1985. december 13-án	789

Ára: 30,— Ft

Előfizetés egy évre: 120,— Ft

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-831) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

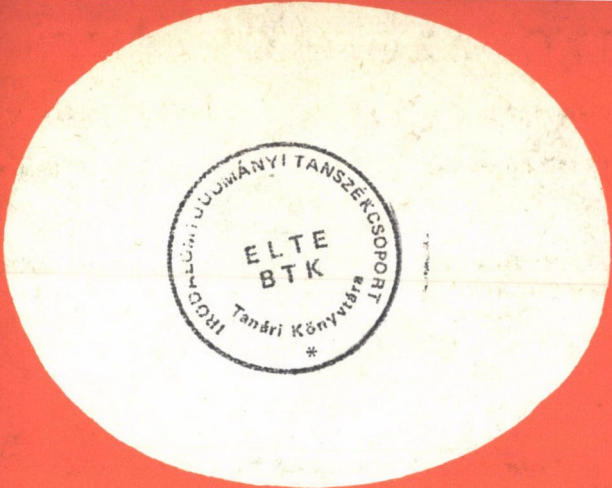
Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

Egy szám ára: 30,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest

1986 4

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1986. LXVIII. évf. 4. szám

Új folyam XVIII. 4. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER • BÉCSY TAMÁS • BIRÓ FERENC • CSETRI LAJOS
FÜLÖP LÁSZLÓ • KENYERES ZOLTÁN • E. NAGY SÁNDOR
OROSZ LÁSZLÓ • POSZLER GYÖRGY • VÖRÖS IMRE • WÉBER ANTAL

Főszerkesztő

NAGY PÉTER

Szerkesztőség: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN felelős szerkesztő,
NÉMETH S. KATALIN olvasószerkesztő, BÉCSY ÁGNES a kritikai rovat vezetője,
TÓTH DEZSŐNÉ szerkesztőségi titkár
1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. em. 51/c.
Telefon: 377-819

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza!

TARTALOM

KERESZTURY DEZSŐ: A Tóth Árpád-ülésszak megnyitója	791
SEBESTYÉN ÁRPÁD: A versnyelv néhány jellemzője Tóth Árpád lírájában	796
SZUROMI LAJOS: Tóth Árpád: Isten törött csellója, hallgatok. (Metrikai elemzés)	837
KESERÜ KATALIN: „Légi semmi” és „állandó alak”. Dante a magyar szecesszióban	851

FORUM

SZEPES ERIKA: A görög-római típusú időmértékes verselés fajtái a magyar költészetben	877
KABDEBŐ LÓRÁNT: Az irodalomtörténet új műfaja: hangdokumentáció	912
MONOSTORY KLÁRA: Gondolatok a töredékről	923

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

TÓTH ÁRPÁD – DEBRECEN – MAGYAR
SZECESSZIÓ*

Tisztelt ülészak, tisztelt hallgatóim, kedves barátaim!

Mint az Irodalomtörténeti Társaság elnöke, de mint az egész gyülekezetnek – sajnos – korelnöke is, megnyitom a tudományos ülészak munkáját. Az a tisztem, hogy néhány magyarázó szóval összefoglaló képet adjak, mintegy nyitányul, az ülészak tárgyairól.

Természetes, hogy a fő tárgy Tóth Árpád, akinek jeles évfordulóját méltán ünnepli az egész ország. Először róla kell néhány szót szólnom, nem csak mint irodalomtörténésznek, mint irodalombírálnak, hanem úgy is mint kortársnak, tehát az élőeleven emlék hitelével szóló embernek. Mert Önöknek Tóth Árpád már nagyrészt csak irodalomtörténeti emlék; nekem még ma is élő valóság.

Hiszen fiatalemberként, kezdő egyetemi hallgató, majd fiatal író koromban nekem óriási szenzáció volt egy-egy versének megjelenése; előttem folyt le műfordítói munkásságának kibontakozása; s életem legmélyebb élményei közé tartozik, hogy megérhettem utolsó köteteinek nagy művészi fölemelkedését, azt a mély humánus költői megnyilatkozást, amely az ő alakját nemzedékének költői között is a vezető helyek egyikére emelte. Nagy hatást tett rám. Elmondom, hogy akkor, mikor ifjú költészetem zsengeit mind elégettem,

* Keresztury Dezső megnyitója, valamint a következő három tanulmány elhangzott a debreceni Tóth Árpád-ülészszakon, 1986. április 18-án.

mondván, hogy tűzre valók, akkor, hosszú évek némasága múltán Tóth Árpád versei voltak azok, amelyek újra oly mértékben hatottak rám, hogy megint verset írtam: — egy őszi lombcsokorra, amelyet egy kirándulás alkalmával a budai hegyekben gyűjtöttem. Elviselhetetlenül Tóth Árpád-utánpótlás volt, de nekem épp ezért még ma is kedves.

Mi — pardon, nem mi: a mi tanítványaink, a mi tanítványunokáink — ma már egyben látjuk Tóth Árpád költészetét, mint egy nagy életművet. Már pályájának fordulóit, szakaszait is megszerkesztik: első, második, harmadik korszakáról beszélünk — mintha ez a sajnos sorszerűen lezárult életmű valóban belsőleg is lezárult volna. Holott Tóth Árpád is elmondhatta volna, amit Bartók Amerikában: „Sajnos, tele kofferrel kell elmennem.” Tóth Árpádnak még igen sok mondanivalója volt a magyar költészet számára.

De ahogy elnézem az ő egész nemzedékét, így van ez az egész nagy nemzedékkel: túl korán égtek el, túl korán vált zárt életművekké az az óriási vállalkozás, amelyet mindegyik a maga világában, s a maga természete szerint elkezdett, és amelyik igazában töredék maradt; bár a mi számunkra már egy-egy lezárult életmű. Ennek a nagy nemzedéknek, amelyik megújította az egész magyar irodalmat, amely nélkül elképzelhetetlen mai szellemi életünk, ennek a nagy nemzedéknek a legnagyobbjai, ötvenéves koruk körül — vagy jóval ötvenéves koruk előtt — már meghaltak, Tóth Árpád is meghalt, igen fiatalon. Tehát csak az irodalomtörténész, vagy inkább a történelem, az idő távlatja zárja egészé műveket. Ilyen, életművé záruló óriási töredék Tóth Árpád műve is, az ülésszaknak legfontosabb témája.

Elképzelhetetlen azonban a mögötte álló, ennek az ülésszaknak otthont nyújtó város, Debrecen nélkül. Ezen is el kell egy pillanatra tűnődnöm. Ez az a város, amely legjobb fiait üzte el, ölte meg, vagy áldozta fel gödölyékként, hogy aztán az ő szellemükből éljen, erősödjék, növekedjék. A „fekete vármegye”, a Kollégium kizárta falai közül Csokonait, hogy aztán Ferenczyvel szobrot készíttessen róla, s

hogy aztán reá hivatkozva a magyar költészet történetében igen jelentős szerepet kérjen magának. Ezt a szerepet valamilyen módon el is játszotta, hiszen Arany János nevelői közé is tartozott; igaz, hogy őt is elüldözte falai közül. S elüldözött még annyi mást.

Éppen ezért kellett ezt az ülésszakot itt megrendezni. Hízott a szívem, s boldog voltam, hogy abban a diákkollégiumban kaptam ebédet, kaptunk szállást, amely Gulyás Pálról van elnevezve. Gulyás Pál nekem jó barátom volt, s tudom, hogy majdnem megfulladt Debrecenben; de mégis ő írta meg Debrecenről a legszebb magyar verseket. „Debrecen, ó kikötő, tájakat egybekötő...” Azt hiszem, Tóth Árpáddal is így van valahogy Debrecen. Nem itt született ugyan, de mégis debreceni sarjnak, itt növekedő léleknek érezte magát; mindig megőrizte hűségét ehhez a városhoz. S nekem nagy elégtétel, hogy ez a város ad otthont ez országos jelentőségű tudományos ülésszaknak, emlékülésnek. Tóth Árpád méltó is arra, hogy itt illendő módon ünnepeljék meg az emlékeztét. Szabó Magda majd azt is meg fogja magyarázni, hogy miért, milyen nagy ügynék áldozták fel ezt a gödölyét is. Sajnos, ő nem lesz itt, nem tud eljönni az emlékülésre, de egy szép verselemzéssel ő is leteszi azért az emlékezés virágait ezen az ülésszakon.

Remélem, Czine tanár úr, aki azért nagyrészt debreceni-nek számít, kellő eréllyel és határozottsággal fogja a helyére állítani ennek a városnak a szerepét a XX. század irodalmában. Én megelégszem annak hangsúlyozásával, hogy itt egy avas, meghamisított Arany János kultuszát ápoló közvéleménnyel szemben Ady-társaság alakult. Ez az Ady-társaság akkor, az én ifjúságom idején az egész magyar irodalmi életnek egyik igen fontos, lényeges, erőteljes központja lett, amelyhez országos jelentőségű emberek is tartoztak, s amely újra ismertté és becsültté tette Debrecen nevét. Egyik igen jeles fiát, ennek a társaságnak is építőjét, szervezőjét még körünkben üdvözölhetnénk, ha nem volna már oly koros, hogy nem tudott eljönni közénk: Kardos Lászlót, aki

annyit használt Tóth Árpád hagyományának. Ő még él utolsóként ennek a társaságnak a veteránjai közül.¹ Engedjék meg, hogy legalább egy tisztelgő fejbólintással, meghajlással tisztelegjek előtte távollétében is.

S végül: ennek az ülésszaknak harmadik témája a szecesszió kérdése. Sokat vitatott fogalom. Tóth Árpád s voltaképpen ez az egész nagy nemzedék, amelyik a századfordulótól kezdve, a Horthy-korszakon át is, a magyar haladás, a magyar reform eszméit képviselte, s legnagyobb műveit létrehozta, ez a nagy nemzedék valami hatalmas cél felé tört. Lényeges kérdésekben, ízlésében, szándékában, alkotásmódjában, alkotásainak nagyságrendjében is igen erős rokonságot mutat, aminek igazi nevét még mindig nem tudtuk megtalálni. Nevezhetnénk új reformkornak; de nem sokra megyünk vele, mert voltaképpen minden nagy korszak reformkor, hiszen valami mást akar, jobbat a meglevőnél.

Azt javasolom, fogadjuk el a „magyar szecesszió” nevet. Egy évtizeddel ezelőtt még igen rossz értelmű, lekicsinylő jelző volt, ha valamire azt mondtuk: szecessziós; ez általában ízlésbeli megtévelyedést, vagy rosszat, vagy hamisat jelentett; azért, mert a szecesszió is kitermelte a maga epigonjait. Mint ahogy Arany János nemzeti klasszicizmus is létrehozta a magáéit. De mégis ajánlanám ezt a nevet; sok történelmi példa van rá, hogy a gúnynévből jól minősítő, meghatározó, értékelő jelző vált. A barokkot hosszú időn keresztül, mint megbélyegző jelzőt használták, a gótikát ugyanígy. Nyugodt lélekkel használhatjuk tehát a szecessziót; használhatjuk azért is, mert bár idegen szó: jellemző. Ez a kor is, mint minden nagy magyar reformkor, voltaképpen az Európával való együttérző „kivonulás”, együttműködés jegyében született meg, s az európai művészet akkori felvirágzását, forradalmait sok helyen kezdik most már szecessziónak nevezni. — Ezt a jelzőt ezért sem tartom rossz-

¹ 1987 elején Kardos László is eltávozott közülünk. (A szerk.)

nak. Nem foglalkozhatunk természetesen a szecesszió egész problematikájával, de annak a fő fészeknek, amelyik a magyar fejlődés egyik fontos ágát is befolyásolta: a bécsi szecessziónak a kérdésével komolyan fog foglalkozni Halász Előd tanár úr előadása.

Így, hogy együttlássuk, megpróbáltam röviden ennek az ülésznak legfőbb témáit összekötni. Arra kérem Önöket, fogadják ezeket az előadásokat — még akkor is, ha helyenként túlságosan szakszerűek — nyílt szívvel, nagy figyelemmel, a nagy alkalomhoz: Tóth Árpád jubileuma alkalmához illő szeretettel és megbecsüléssel.

A VERSNYELV NÉHÁNY JELLEMZŐJE TÓTH
ÁRPÁD LÍRÁJÁBAN

1. Tóth Árpád verseinek nyelvi sajátosságairól szólni nehéz, s talán egy kicsit kockázatos dolog is. Sokan eleve idegenkednek a versek filológiai boncolgatásától: úgy érzik, egy-egy ékszer-műremekhez nem szabad nagykalapáccsal, feszítővassal közeledni; könnyű lepkét durva marokra fogva hímporát letörölni, szárnyait összetörni. Engedni kell, hogy a mű teljes egészként egyszerre hasson tudatunkra és tudat alatti énkre, érzelmeinkre, ösztöneinkre. Különösen igaz lehet ez Tóth Árpádra nézve. Bóka László az *Esti sugárkoszorú* elemzését így kezdi:

„Nem könnyű megszólalni boncolgatva-magyarázó szóval az elzengett vers után, mely teljes, megbonthatatlan szépségével néma áhítatra int.”¹

Barta János — tágabb összefüggésben — ezt írja költőnkéről szólva:

„Úgy látszik, fogalmi úton vagy az interpretáció felől éppen azok az alkotók a legnehezebben megközelíthetők, akik vagy amelyek a legkönnyebbek, a legproblémátlanabbnak érződnek. A benyomások lassan differenciálódnak, a tiszta versélményt nehéz a tudatosság szintjére átemelni, s az árnyalatokhoz nehéz a kellő, egyenértékű szót vagy kifejezést megtalálni.”²

¹ Bóka László: *Tóth Árpád: Esti sugárkoszorú. = Miért szép? Századunk magyar lírája verselemzésekben.* 3. kiadás. Bp. 1968. 221.

² Barta János: *Évfordulók.* Tanulmányok és megemlékezések. Bp. 1981. 212.

De a másik oldalról nézve: nehéz, sőt lehetetlen Tóth Árpád lírájáról akár csak egy mondatot is szólni anélkül, hogy varázslatos nyelvről, hangzásának zeneiségéről, ritmusának lejtéséről, rímeinek tökéletességéről, szavainak hangulatáról, jelzőinek szépségéről, képalkotásának káprázatos voltáról ne essék szó. Ha versélményünk tudatosítására, a hatás legalább részleges megmagyarázására törekszünk, vállalnunk kell a nyelvi – fogalmi szétszerelés és újra összerakás kockázatát, abban bízva, hogy a művek egyéni „olvasatát” mások számára nem sértjük meg.³

Itteni feladatomat értelmezve szeretném előre bocsátani, hogy csak néhány szorosabban vett nyelvi sajátosság megvilágítására szorítkozom. Semmit sem szólok a költő rímeléséről, verseinek ritmikájáról, költői képeinek gazdag rendszeréről: hiszen ezek külön-külön is kötetnyi szót érdemelnének. Nem tekintem feladatomnak a versek mögötti valóság-háttér és indító élményanyag nyomon követését, illetőleg a stilisztikai vonatkozások interpretálását sem.

2. Szólnom kell viszont néhány szót Tóth Árpád költői alkotásmódjáról. Nem elsősorban arra a szinte már tudathasadásos kettősségre gondolok, amely a nappali, családi, baráti, szerkesztőségi, kávéházi kedélyesség és az éjszakai, elvonult, verstermő szomorúság között feszül. Erre jól utalnak Tóth Eszter visszaemlékezései⁴ meg a versek is. Már legelső írásainak egyikében olvashatjuk: „Mi tagadás, én víg vagyok, ha látják, / Nem győz rajtam nevetni kis öcsém, / De fátylába von elbusongó lágyság / Félre szobámnak csöndes hűvösén.” – (*Mi tagadás...*) illetőleg: „S én lent

³ Egy vers szorosabban nyelvi szempontú elemzésére l. R. Molnár Emma: *Hálódia gram a verselemzéshez (Tóth Árpád „Hajnali szerelád” című verse alapján.)* Magyar Nyelv, 1982. 146–153.

⁴ Tóth Eszter: *Családi emlékek Tóth Árpádról.* Bp. 1985. 26, 30 stb.

vergődöm, és nem tudja más, / Hogy csöndem éjén milyen jajok égnek.” (*Álarcosan*).⁵

Beszédesek a költő önminősítései, mert hasonlósági alapon versíró módszerére utalnak. A *Mi tagadásban* ügyetlen s z a b óként látja magát: „Kimondanám, mi ki nem mondható, / Mint rossz szabó, ki túlfinom ruhát kezd, / Mely keze alatt már csak rontható”. A *Kisvendéglőben* ö t v ö s: „furcsa szavakat ötvözök: ékszereknek, / Hogy e bús köszöntőükkel halk, ifjú dalaim / Menjenek, sirjanak és haljanak meg . . .” A *Rímes, furcsa játékban* a bánat-prímású füstös képű banda keveri a vers százhangú zengését stb. — Legkedvesebb és legigazabb hasonlata a s z o b r á s z i. A *Szavak szobrásza, én . . .* című versben az ércöntés képét idézi: „Ó, légy hát engedelmes, szavak szeszélyes érce, / A szív, a hű kohó, olvasszon hő folyammá, / S nemes formákba öntve, szelíden hűlj olyanná, / Minőt a gyarló mester édes ihlete-érze.”

A szoborfaragás és versalkotás párhuzama több helyen is előbukkan műveiben. Az előbbi vers így kezdődik: „Szavak szobrásza, én, ki sokszor álmodoztam / Faragva finom ígén . . .” De már jóval korábban, a *Meddő órán* soraiban felbukkan: „Faricskálok lomhán egy dalon” (*farag-csál* ejtsd: *farakcsál* > *farikcsál* > *faricskál*). Később az *Arany János ünnepére* című versben: „Szent rímeket faragtál, drága mankót, / Bénult lelkeknek meghitt gyámolát”.

A talán apjával kapcsolatos érzéseket is felébresztő szobrász hasonlatot azért érzem különösen fontosnak, mert jól utal a költő versalkotó módszerére: a műnek aprólékos, finom kialakítására; szavak, szóalakok, képek cserélgető, javító, formához, tartalomhoz idomítására. A szakirodalom jól ismeri ezt: Kardos László már 1955-ben megírta: „rövidebb költeményei is hetekig készültek, egy-egy jelző-

⁵ Itt és a továbbiakban a versszövegeket Kardos László kritikai kiadásából idézem: *Tóth Árpád összes művei*. I. Bp. 1964. Helykimélés véljából a sorokat folyamatosan közlöm; a sorvégeket a behúzott conalak jelzik.

jét — rímjét napokig latolgatta, csereberélte.”⁶ A kritikai kiadás jegyzetanyaga hemzseg a szövegváltozatoktól. A kéziratok némelyikében szinte a kuszáltságig megy a lehúzások, cserélések, javítások sora. Olykor még a nyomda számára készült tisztázatok is több javítást mutatnak, esetleg a korrektúralapon is módosítás tűnik fel. Más kérdés, hogy a hibás kinyomtatás miatt gyakran a kiadások közt is tetemes — főleg ékezetbeli — eltérések mutatkoznak. Gáldi László tette szavá 1961-ben, hogy az eredeti kéziratok ékezetei és központosítása nem a szerző hanyagságát, hanem éppen a metrikához, ritmushoz való tudatos igazodást mutatják.⁷ Megállapításait a kritikai kiadás igazolja.

Tanulmányok sorának tárgya lehetne Tóth Árpád szövegváltoztatásainak feldolgozása, költői, tartalmi, nyelvi motivációs hátterük megrajzolása. Minderre itt nem térhetünk ki. Egy dologra azonban talán érdemes — és nemcsak a Tóth Árpád költészete és alkotó módszere kapcsán — utalni. Ez pedig nyelvünknek a változtatásokban is szerepet nyerő alakszerkezeti gazdagsága, verselést megkönnyítő sajátsága: hangtani, alaktani, szerkezeti a l a k v á l t o z a t a i n a k, variánsainak nagy száma.

Az a jelenség, hogy a magyar nyelvben a szavaknak gyakran több tőváltozatuk van; hogy a tövön belül a hangok, főleg a magánhangzók gyakran mutatnak időtartam-változást; hogy a toldalékok változatos előhangzóval kapcsolódnak a tőhöz; hogy bizonyos határozószók ma henyének látszó morfématöbbletet mutatnak stb., nekünk, magyar anyanyelvűeknek fel sem igen tűnik. Annál nehezebb megpróbáltatást jelent az idegen anyanyelvűeknek, ha magyarul tanulnak. A magyar költőnek viszont óriási nyereség, hogy a

⁶ Kardos László: *Tóth Árpád*. Bp. 1955. — A kitűnő monográfia a nyelvi vonatkozásokat is nagy hozzáértéssel elemzi. — Gáldi László: „Egy kiállítás képei” — *Jegyzetek a Tóth Árpád Emlékkiállításról* című cikke számos tanulságos kéziratmódosítást mutat be. Magyar Nyelvőr, 1961. 319—326.

⁷ Vö. Gáldi L.: *I. m.* 321.

jelentéstartalom lényeges módosulása nélkül a ritmushoz, időmértékhez, szövegkörnyezethez illeszkedő alakváltozatokat alkalmazhatja versében.

Már Sylvester János óta megfigyelhetjük az efféle párhuzamokat: „Mestered ez *most* es...” – illetőleg: „Itt ez írásban szól *mostann* es...”; „Azki teremt *tíged* s megvált...”: „*Tígedet* ez hozzá viszen...” (*Az magyar népnek, ki ezt olvassa.* 1541). Ugyanezen versben további számos olyan szóalak is van, amelynek más szövegben lelhetnénk fel alternánsát: *szólt* (: szóllott), *néked* (: neked), *ímé* (: ím), *elveszt* (: elveszejt, elveszít) stb.

Egész nemzeti költészetünkön végigvonul az alakváltozatok kihasználásának folyamata. Különösen időmértékes verslábak kialakításakor tesz nagy szolgálatot a szótagszerkezet variálásának lehetősége, megkönnyítve minden forma követését. Nyelvtudományunk figyelme csak nemrég fordult nagyobb mértékben e jelenség felé, s akkor sem a folklór és szépirodalmi kritikai kiadások filológiai szövegváltozataira építve, hanem a beszélt nyelvi normától való eltérések típusait vizsgálva. A jelenség viszonylag teljes körének számbavételét csak a *Nyelvművelő Kézikönyv* különböző szócikkeiben követhetjük nyomon. Az alakváltozat-párok olykor semmilyen jelentéstani vagy stilisztikai különbséget sem hordoznak, máskor a köznyelvi – nyelvjárási, rétegnyelvi vagy modern – régies, archaikus, illetőleg hétköznapi – választékos ízeket sejtetnek, így stíluselemként is viselkednek.⁸

Íme néhány példa Tóth Árpád verseiből a rendszeresség igénye nélkül:

itt – itten, közt – között, most – mostan, rajt – rajta, tán – talán, hátha – háthogyha, nekem – nékem, mint – valamint stb.

⁸ Vö. Grétsy László: *A szóhasadás.* Bp. 1962.; G. Varga Györgyi: *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben.* Bp. 1968.; *Nyelvművelő kézikönyv* I. A – K. Szerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Bp. 1980.; Kovács Éva: *Alakváltozatok és szerepük Petőfi nyelvében.* Debrecen, 1982. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat.

érezem – érzem, kérdez – kérd, csüggeni – csüggni, zengeni – zengni, szállani – szállni, bolygani – bolyongni, könyöklött – könyökölt, vetkőzöl – vetkeződöl, omolni – omlani stb.

átfoly – átfolyik, szétfoszol – szétfoszlik; készítesz – készítesz, feszítnem – feszítenem, áldalak – áldlak, szóltam – szólottam, köszöntelek – köszöntlek stb.

ajka – ajaka, vonala – vonalja, illata – illatja stb.

virágít – virágait, sikátorid – sikátoraid, bánataim – bánatim, társad – társadat, szemük – szemüket, zsebtükröt – zsebtükröt, mást – másat, tanyánk – tanyánkat, fűszált – fűszálat, szókat – szavakat stb.

ezeren – ezren, ebül – ebként, mezítlen – mezítelen – meztelen, szótlán – szótalan, mondhatlan – mondhatatlan, rossz kedvűn – rosszkedvűen, szemfájdítón – szemfájdítóan stb.

A példákat akármeddig sorolhatnánk. Itt csak a fonéma vagy morféma szinten jelentkező hiány és többlet eseteiből idéztünk, az egyszerű időtartamváltás eseteire később még utalunk. Látni való: az ilyen változatok közül egy adott szövegkörnyezetben az egyik szokott megjelenni, így alig figyelünk fel rájuk, legfeljebb ha olyan bukkan elénk, amely már kikopott a nyelvhasználatból. Ritmikai és közvetett stilisztikai hatásuk azonban tudatosulás nélkül is érvényesül a versszövegekben. Az alakváltozatok gyakoriságát és jelentőségét az mutatná meg, ha egy-egy időmértékes versben kiemelnénk az összes alternációs lehetőséget. Erre itt nincs módunk.

3. Szabó Lőrinc szerint Tóth Árpádból – Adyval ellentétben – hiányzott a vonzó titokzatosság,

„inkább a természettudományokhoz húzott és a misztikum végtelenébe is valahogy a tudás partjáról nézett (. . .) A nyelvvel se kísérletezett, s ha fejlesztette, úgy fejlesztette, ahogy a franciák, észrevétlen hajlítással és csiszolgatással.”⁹

⁹ Tóth Árpád összes versei. Bevezette s a hátrahagyott költeményekkel és töredékekkel együtt sajtó alá rendezte Szabó Lőrinc. Ötödik kiadás. H. n., 1964. n. 5., 7.

Verseinek zeneiségét mégis kiemeli, „a látás zenévé oldódott gyönyörűségének” nevezi, megtoldva azzal, hogy a kor ezt a muzsikát fogadta el a költőtől annak rovására, amit képviselt.

Azt, hogy a modern versnek tiszta zenének kell lennie, alighanem Verlaine-től tanulta meg Tóth Árpád, talán már gimnazista korában, intenzív francia nyelvi tanulmányai során.

„Ahogy Verlaine feminin lelkének legigazibb rokonai, a nagy francia impresszionisták, *Manet*, *Monet*, *Renoir* és társaik feloldják a színt a konvencionális festészeti látásmód kötöttségei alól, úgy szabadul fel az értelem, a logika egyeduralkodó alól önálló életre a szó zenéje, a hangszín a *Fêtes galantes*, a *Bonne Chanson* és különösen a *Romances sans paroles* tiszta muzsikával szűrt verseiben” — írja Szegzárdy-Csengery József.¹⁰ És tovább: „Az impresszionista Verlaine mindent a zenének rendelt alá, a gondolatrítmusok, vissza-visszatérő sorok vagy félsorok egyaránt a melódiát szolgálták és vitték diadalra.”¹¹

Hasonlóan nyilatkozik Tóth Árpádról Tüskés Tibor:

„Nála a ritmus és a rím valósággal zenévé párolja a nyelvet, s a szavak muzsikája dallamot kölcsönöz a puszta szövegnek.”¹²

Miben áll nyelvészetileg a nyelv zeneisége? Közfelfogás szerint a zöngé természetű magánhangzók és a zörejalapú más-salhangzók arányában, eloszlásában. Ezek statisztikai arányait egy nyelven belül aránylag kis mértékben változtathatják a beszélők. Miben áll akkor Tóth Árpád verseinek muzsikája? Érzésünk szerint elsősorban a magánhangzók változatosságában, színességében, tudatos vagy önkéntelen változtatásában. A jó hangzásra, eufóniára törekvés klaszszikus költészetünk erénye: Petőfi bizonyára sokszor szándékosan válogat például a *fel* és *föl* igekötők között aszerint, hogy milyen az ige többeli magánhangzója: *fölmegegyek*,

¹⁰ Verlaine *válogatott versei*. Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta Szegzárdy-Csengery József. Bp. 1960. 286.

¹¹ Uo. 290.

¹² Tüskés Tibor: *Versről versre*. Bp. 1976. 35. kk.

de *feljövők* stb.¹³ Tóth Árpád olvasása közben egyáltalán nem érezzük, hogy nyelvünkben minden 100 magánhangzó közül 26 *e* és 24 *a*. A *Rímes, furcsa játék*ot már Horváth János „leplezetlen hanggimnasztikának” minősítette, teljes joggal. Az *Április* bármely szakasza szinte a teljes magánhangzó-készletünket tartalmazza, mint egy színes virágcsokrot. A *Rímes, furcsa játék* magánhangzó színeképe még érdekesebb. A versszakonként 28 magánhangzót tartalmazó versben 4 olyan versszak van, amelyben a lehetséges 14 magánhangzó közül 10 előfordul, további 4, amelyben 9 különböző hang, és csak egy versszak akad, amelyben csak hatféle magánhangzó található.

Ezzel persze nem akarunk ellene mondani annak, hogy a hanghalmaz — azonos vagy rokon hangokat tartalmazó szók tudatos összecsoportosítása — alkalmas eszköze lehet a szubjektív hangszimbolikának, másodlagos, asszociatív jelentéshangulat sugalmazásának. Gombocz Zoltán, Nagy János, Fónagy Iván és Jakobson ide vonatkozó elméleti kutatásai és példái után újabban H. Molnár István mutatott rá széles körű gyűjtés számítógépes feldolgozásával, hogy nyelvünkben is érvényesülhetnek szubjektív hangszimbolikai tendenciák.¹⁴ A hanghalmaz, hangulatfestés, hangszimbolika Szabó Zoltán szerint éppen a nyugatosok költészetében jött divatba.¹⁵ Figyelmeztetnünk kell azonban a fokozott óvatosságra. Ahogy Gombocz fogalmaz: „a költőknél is elsősorban a gondolat irányítja a formát s nem a forma a

¹³ Vö. Kovács Éva: *Adalékok Petőfi ö-zéséhez*. Magyar Nyelvőr, 1981. 54—59.

¹⁴ Gombocz Zoltán: *Jelentéstan*. Pécs, 1926. 17—26; Fónagy Iván: *A költői nyelv hangtanából*. Bp., 1959. 21—33; Nagy János: *A hangszín, a szóhangulat szerepe költészetünkben*. Magyar Nyelv, 1955. 189—200; Roman Jakobson: *Hang — jel — vers*. Bp. 1972. 266—267; T. Molnár István: *A magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikája*. Debrecen, 1984. Kand. értekezés. Kézirat.

¹⁵ Szabó Zoltán: *Kis magyar stílustörténet*. 2. kiad. Bp. 1982. 247; vö. még: J. Soltész Katalin: *Babits Mihály költői nyelve*. Bp. 1965. 25—34.

gondolatot”.¹⁶ Rövid szövegek statisztikázása csalóka: a szóválasztás véletlenszerűsége befolyásolhatja a hangok arányait. Nagy terjedelmű szövegek esetében viszont a hangok terhelési arányai kiegyenlítődnek, és kockázatos vállalkozás tizedszázalékos eltérésekre merész következtetéseket építeni. Verses szövegek esetében egy-egy több szótagos rímhívó szó teljesen felboríthatja a magánhangzók terhelési arányait: Petőfi *Orbán* című versének 50 szavából 44 mély magánhangzója, a séma szerint tehát letargikusnak kellene lennie. Nem az.¹⁷ Egy iskolai magnetofonos tanszalag a magas magánhangzók derűs hangulatát Tóth Árpád két sorával érzékeltette: „Április, ó április, / Minden csínyre friss!” Kétségtelen, itt a magas hangok túlnyomó többségben vannak. Csak remélhettük, hogy a tanulók közül senki sem tudja folytatni a verset: „Faunbokájú vad suhanc, / Újra itt suhansz!”, mert akkor csak tudathasadással magyarázhatjuk meg a „hangulatváltást”. Valójában vagy véletlen a sorok hangzókészletének alakulása, vagy ha nem, akkor a szeszélyes, tarka, bolondos hónap hangulattükrére. Jakobson utal rá, hogy a hangzás és jelentés közötti kapcsolat lappangóból nyílttá, nyomatékosná válhatik alkalmasszerűen.¹⁸ Fónagy szerint is csak akkor vesszük észre a hangok szimbolikáját, ha azt a tartalom is segíti, felszínre hozza, felerősíti; egyébként fedésben marad a lehetőség síkján. Babits és Radnóti kapcsán hasonló eredményre jutott Soltész Katalin, illetőleg Nemes István is.¹⁹ Nagy János is arra mutat rá:

„a költő mégsem vegyész módjára, tudatosan kevergeti verse minden hangját. A költő alkotó munkájában sok az öntudatlan, ösztönös mozzanat.”²⁰

¹⁶ Gombocz Zoltán: *Jelentéstan*. 25.

¹⁷ Vö. Nagy János: *I. m.* 194, 197.

¹⁸ *I. m.* 267.

¹⁹ J. Soltész Katalin: *I. m.* 32; Nemes István: *Radnóti Miklós költői nyelve*. Bp. 1972. 67.

²⁰ *I. m.* 196.

Anélkül, hogy magam ilyen szempontú anyagot gyűjtöttem volna, megjegyzem, hogy Tóth Árpád verseiben a következő hangszimbolikai vonatkozásokról esett szó elsősorban.

A magas – mély magánhangzók derűs – szomorú hangulatkeltő vagy megerősítő ellentétéről;²¹ az *á* hang nagyságot, távolságot sugalmazó hatásáról (Ki országlépő *tágra tárja lábát*);²² az *e* : *ö* szembenállása a *csendes* : *csöndes* szóban a fakó és színes ellentéte.²³

Bóka László szerint az *Esti sugárkoszorú* alliteráló *f* hangjai a suttogást szimbolizálják (*finom, font, fények, földi félig*)²⁴ Az alliteráló *h* Nagy János szerint csendet, némaságot, sóhajt idéz (*Hegyi beszédek felé: hangját, halaványan, halkan*).²⁵ Az *sz, v, f* hangok fúvást, zizegést sugallnak (*Fénylő búzaföldek között: Viszkető kis szelek sziszegnek; Rozskenyér: Mit vén idők véseje vájt*).²⁶ Az *l* Platón óta a lágyság szimbólumaként, az *r* a recsegés, mozgás kifejezőjeként szerepel, Tóth Árpádnál is ez érződik: *Elégia egy rekettyebokorhoz (létentűli lét; szelíd deleje); Ó minden milyen szép (S lemondás fátyla, ködből lenge gyolcs); – Lomha gályán (Míg sors sodor, mint gyorsrohamú vad ár...); Hajnali szerenád (Virrad. Szürkül a város renyhe piszka)*.²⁷ Az *m* a gyengédség, könnyedség, szomorúság, illetőleg a cselekvés érzékeltetője: Lélektől lélekig: *Magamba zárom, véremmé iszom...*²⁸ Stb.

A hanggal festés legismertebb remeke a Verlaine *Őszi chansonjának* fordítása. Itt az első versszakban kamatozik igazán Tóth Árpád francia nyelvtudása. Mesteri, ahogyan a franciás nazalizált magánhangzók érzékeltetésére megtalálta

²¹ Nagy János: *I. m.* 197.

²² Uő: *uo*.

²³ Bóka László: *I. m.* 225. ✓

²⁴ Uő: *I. m.* 223.

²⁵ *I. m.* 194.

²⁶ *I. m.* 194–195.

²⁷ Nagy János: *I. m.* 195; vö. még: Seres József–Szappanos Balázs: *Verselemzések*. Bp. 1972. 148.

²⁸ Nagy János: *I. m.* 195.

azt a magyar nyelvi sajátságot, hogy az *-nk*, *-ng* hangkapcsolatok előtt és két nazális mássalhangzó között a mi magánhangzóink is nazalizálódnak: *zsong*, *jajong*, *busong* a *tájon*, *s ont monoton bút konokon és fájón*. Ezt a nyelvi saját-ságot mélyebben csak Csűry Bálint szamosháti nyelvjárási kutatásai derítették fel, már költőnk halála után.²⁹

A versek hangzásvilágának a hangszimbolikánál konkrétan megragadható oldala a hangutánzás. Tóth Esztertől is tudjuk, hogy Tóth Árpád kedvelte és kitűnően ismerte a természetet, erdők, mezők növényeit, virágait, madarait.³⁰ A nap, a hold, a csillagok, az évszakok állandó tárgyai; egészségi okokból is rengeteget mozgott a szabad levegőn. Érthető, hogy zenére hangolt hallása versben is tükrözteti a természet hangjait. Az *Áprilisi capriccio* első néhány sora remekbe szabott madárdal: „Az útszél: csupa pityang, / A bokrok: csupa füttyhang. // *Rigó fuvoláz*; rája tíz / Zugból is *felcsivog a csíz*.” Kardos László az alliterációk kapcsán említi meg:

„Nem esnek távol ezektől a hangjelenségektől a hangutánzó sorok-például a szélfúttá hársról: »Zizzent meg csendesen, ősziessen, seté. ten«”.³¹

Hasonlókat könnyű találnunk. „Rozsdálva csügged / Vas lánc, s *zizzen*, / Ha a *szél szisszen*” — írja *A kútban*. Természetes, hogy a hangszimbolikai hanghalmozások is gyakran hangutánzó szavak révén érvényesülnek.

4. Az egyes hangsajátságok közül különösen a magánhangzók időtartam-eltérései feltűnőek. Már Kardos László is említi, hogy

„A méret-azonosság kedvéért a költő egyszer-egyszer apróbb, hagyomány-szentelte igazításokat is végez a rímzőkön: békiben — rég pihen, mostan — pirossan.”³²

²⁹ E fordítást és előképeit elemzi Gáldi László: *I. m.* 325.

³⁰ Tóth Eszter: *I. m.* 24–25.

³¹ *I. m.* 140.

³² *I. m.* 137.

Gáldi László az időmértékhez igazodó változatokra figyelt fel a kéziratok vizsgálatakor. Megfigyelhetjük, hogy ez utóbbi típusban legtöbbször a felső nyelvallású hosszú magánhangzók rövidülnek meg: az *ú*-ból *u*, az *ű*-ből *ü*, az *í*-ből *i* lesz. Ez a váltás azért sem okoz gondot az olvasóknak, mert részben ismert tájnyelvi sajátság, részben meg a beszélt köznyelvben sem ritka. Néhány példa: *vizen, szivemre, siró, diszét, hizott, szinek, rimek*; – *gyűrű, gyűrű, gyűrű, szörnyű, üren, fésű, fényüző*; – *ifjuság, mulik, szomoruság, szomorian*; stb. Ide tartozik, hogy az *-ú, -ű* melléknévképző is gyakran rövid: *rőtrügyű, bússzavu, ezüstszinű, mély remegésű, tűzszemű, tiszta tekintetű, hószín szárnyu* stb.

Nézzünk néhány példát egyetlen versből: *Óda az ifjú Caesarhoz*: „Caesar! üdv neked, ó, *ifju* vezér kinek // Vérszín orrlíku mént ősi kocsink előtt // Véled, hajh, *bus uton* indul a szent fogat // És a lombokon át *tűzszinű* láthatár // S immár oldja le bús *vérdiszű* mellvasát” stb.³³

Ugyanennek a jelenségnek a fordítottja sem ritka: a rövid *u, ü, i* helyén is találunk hosszú megfelelőket. Ezek egy része a hajdúsági nyelvjárásból is ismerős lehetett a költőnek, de aligha ennek tudatos átvétele, inkább a versláb szabta mértékhez igazodás: *íge, ígén, cùkorozzák, kútat, durúzsoló, úgye, lagúnán* stb. Az ide tartozó példák egy részében az *-ul* -ül igeképző magánhangzója nyúlik meg – talán a nyelvjárási zártszótagi *-l* nyújtó hatására, amely mai köznyelvünkbe is be-behatol: *gazdaguló, fakúl* stb. Példák szövegben: „Hamar *fakúl* a drága lomb”, „Melytől nő a kalász, s *vidul* az árva szív!”, „A tűz *durúzsol-e*...”, „Szánk fanyar ízét *cùkorozzák*”, „Áldozatul a setét viharban”, „Ó, hogy nem *úntat* / A régi *kútat* / Elnézni csendbe...”, „Esti kertben *ülünk* / Hallgatag, / Csend csobog *körülünk*, / Halk patak”. Stb.

³³ A kettős elválasztó vonalak a sorvég-jelzésen túl itt a nem közvetlen egymásmellettiiséget is jelzik.

Arra, hogy az *o*, *ö* hangokat rímhelyzetben hosszú párjukkal is társítja a költő, Kardos László is utal: mélyiből – szegi föl, barna nők – fejük; hívón – szívom, rajzol – aranyból stb.³⁴

Hasonlóan főleg metrikai okai vannak a mássalhangzók időtartam-eltéréseinek, s a változatok itt is léteznek a tájnyelvben: *vörössen, ezerszeressen* (hívó rím: szeressen). A hosszú mássalhangzó legtöbbször birtokos személyjeles szóalakban jelenik meg, mint egy potenciális *j* hasonult formája: *pirossa, gonossza*, sőt: *vonolja, aranyja* („A vénülő bor sárga *aranyja* ma) stb. Mindezek nem teszik Tóth Árpád verseit tájnyelvi ízűvé: a Nyugat költőéhez képest nem is használ sok ilyen elemet.

Érdemes egy pillantást vetnünk a költő ajakkerekítéses és ajakréses szóalak-változataira: *fel:föl, setét:sötét, veres:vörös, felett:fölött* stb. Feltehető, hogy e változatok közül gyermekként az *e*-zőket tanulta meg, hiszen Debrecen nyelvjárása erősen illabiális. A *setét* a költő gyakori szava, eleinte mintha ebben a formában élne. Érdekes azonban, hogy jelzőként legtöbbször mély hangú szóhoz járul: *setét ruhámon, setét dolog, setét rózsákként, setét kocsik, setét mohákon, setét színpadra, setét sorod, setét ujjú, setét kohójú, setét káromkodás, setét villáma, setét lovas, setét emlődre, bronzszobor, setét, erős bort* stb. Magas hangú ajakkerekítéses kapcsolatban: *setét csöbrök; a fűvön, a setéten* stb. – A *sötét* változat sem ritka, és ez is főleg mély hangú szók jelzője: *sötét, kopott ágy, sötét állomáson, sötét udvar*. Feltehető, hogy a költő tudatosan törekedett a hangszín változatosságára, ha nem is görcsösen (*vö. setét rímek*).³⁵

Tóth Árpád verseinek hangzásvilágáról összefoglalóan elmondhatjuk: a költő mindent tud a nyelv hangjainak természetéről, a bennük adott zenei lehetőségekről Fő törekvése az igényességre és változatosságra irányul, de alkalmilag

³⁴ *I. m.* 137.

³⁵ Vö. Kovács Éva: *I. m.* Magyar Nyelvőr, 1981. 55.

hangzási bravúrokra is vállalkozik. Elméleti hangtani ismereteit nemcsak verseinek hosszas csiszolásai közben mélyíti el, hanem műfordításai révén még tovább tudatosítja. A Nyugatban Goethe *A vándor éji daláról* írva „a hangok kémiaiájá”-ról beszél: „a *Hauch* és *auch* sóhajtásutánzó, elhalalkuló fuvallata, lassú elenyészése teszi tökéletessé a csupa elnémulást, elhalalkulást, elpihenést pengető *v e r s z e n e i h a t á s á t*.”³⁶

5. Tóth Árpád szókinséről Kardos László nagyszerű monográfiája szinte minden lényegeset elmond.³⁷ Tudjuk, hogy az impresszionista stílusban az érzékszervi benyomásokat közvetítő szó a főszereplő. Azt is megfigyelhetjük, hogy ösztönösen kitérítik a szó jelentéskörét: az értelmi vonatkozásokon túl nagy szerepet kapnak a hangulati jelentésárnyalatok, közeli és távolabbi asszociációk. Ez a „mezőhatás”, a háttér-jelentések felébredése sűríti a szó hangulati értékét: a *hó* a fehérség és hidegség, a *tűz* a pirosság és forróság értelmét is felidézi.³⁸ Az is köztudomású, hogy az érzékszervi benyomások közvetítésére legalkalmasabb szófajta a melléknév, nem csoda tehát, ha az impresszionista stílusnak ez a kedvenc szófaja.

A Nyugat írói a közismert természeti, vidéki fogalmi körök szókinsrétegei mellett tömegesen alkalmazták a városi élet szavait, képeit, gyakran argotikus elemeit, illetőleg a polgári életforma hétköznapi prózai, familiáris elemeit is. Így tárgult ki, frissült fel szókinsük. Ebben a környezetben az erősebben tájnyelvis vagy régies szavak, kifejezések az egzotizálás, cizellálás érzetét keltik.³⁹

Tóth Árpád szókins-rétegeiről szólva az *i d e g e n s z a v a k a t* Kardos László „a kor kozmopolita műveltségé-

³⁶ Nyugat 1920: 334–335. — én emeltem ki.

³⁷ *I. m.* 113–120, 219–222, 285–290 stb.

³⁸ Vö. Szabó Zoltán: *I. m.* 274 stb.

³⁹ Uő: *I. m.* 247.

nek” jegyeiként értékeli.⁴⁰ Hozzátehetjük: elsősorban a városi értelmiségre jellemző nyelvhasználat ez, amelyben latinos, németes, franciás műveltségű szók keverednek. Feltűnő egy-egy téma halmozott műveltségű-vonzata: az *Interieurben: aktot, bizarrul, filigrán, fantasztikusabb*. A *Téli verőfény* szintén műtermi hangulatot idéz: *pingál, restaurál, Mester, lazúr, bíbor, erotikával, skárlát*. Az *Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz* a nagy versek egyike: gondolatban, térben, időben tág körű: *kucséber, prerí, dsungel, boa constrictor, pálmái*, Debrecen magány-prerijén bús farmer, *rezignáltan, famulus, Mikrokoszmosságunk, virtus, vakolatul, szimbolummá, balladás, invokáció, monoplán*. Gyakran a mitologikus műveltség bukkan elő az idegen szavak révén: „az álmos vicék, / Mint lassú *dsinnek*, rosszkedvű *koboldok*” (*Körúti hajnal*), „bájjal tűzi fel / *Ametiszt-fátyolát Nyugatnak* / *Vénusz, az éteri hetéra*” (*A Palace-ban . . .*).

Nem riad vissza kora technikai kifejezéseitől sem: napfénybe *konzerválva; autó, garázs, Traverz*-vasakká stb. A *tank* szó 1918-ban jelent meg nyelvünkben — és már ez év őszén megjelenik egy Tóth Árpád-versben is: „Mily ádáz végzet zord zaju *tankja* jár / A szittyá földön?” (*Szent nyomorék, riadj!*). A költő szavak iránti naprakész fogékonyságát jelzi, hogy újságcikkeiben — gyakran a humoros hatás kedvéért — megjelennek olyan szavak is, mint a *bicikli, cucilista, fiakkert, tribünön, srófot srófol* a nap, *totalizatór*, a *mungók népe beprotegálja, spriccer, vurstli, virzsiniája, éceszt, drukkolva, kireperálni*. Gyakran a társalgási stílus kigúnyolását érezzük ezekben: „Mert ez a nyár, / Ah, *direkt* rettenetes ő”; „S míg *kubánk* lassan el lesz szíva”; „Elhagy, mint Szent Pál / *Anno dazumal* / Az oláh népet”; „Ajaj, *sagter*, most segíts Pavlik” „Itt gróf Tisza *kabaréz*, / Viszont Fiume *kolerás*, / Sőt az árvíz se *toleráns*”; stb. — Kétségtelen: az idegen szavak használatában a klasszikus művelt-

⁴⁰ I. m. 115.

ségű, városon élő, közéleti érdeklődésű költő—újságíró stílusművész mutatkozik meg.⁴¹

Szókészletének tájnyelvi rétegében kevés a valódi tájszó: *balkörmű*, *befen*, *fen* (beken), *gabalyít* (összerak, kerekít), *lágymeleg* (langyos), *bakar* (szőlőfajta), *mart* (part), *zsarát* (parázs, eleven szén) stb. Gyakoribbak a köznyelvi szótól csak hangzásban elütő alaki tájszók: *kérd* (kérdesz), *csuda*, *fereszt*, *cúkoroz*, *faricskál*, *dana*, *hancúzik*, *előmbe*, *véled*, *mivelsz*, *setét*, *setétlő* stb. Jelentés szerinti tájszó az, amikor egy köznyelvvel azonos szóalakhoz tájnyelvi jelentés társul: „Akkor voltam fiatal, / *Hogy* elmentem innen” (értsd: amikor elmentem). Stb.

Jelentős szókinszrétege Tóth Árpád verseinek a v á l a s z t é k o s, irodalmias, és az ide kapcsolható a r c h a i k u s szavak halmaza. Az effélék halmozott alkalmazása túlcizellálttá, olykor kissé sterillé is teszi a verset, amikor például a szántó parasztról ezt olvassuk: „már a városvégi *lankán* / *Bolyongtam*, *künn* egy *agg* szántotta földjét, / A bölcsek szelíd nyugalma ömölt szét / *Szépmívű* arca *évötvözte* lapján, / *Köszöntött*, és én *elmerengve* néztem. // Ökrei a barázdát lomhán *vonták*, / Mint egykedvű évek az *arcredőt* . . . / S szívemben akkor halkan *arcra dőlt* / A *méla* bánat, s kék *kösöntyűs* kontyát / *Megbontva*, sírt a *sűrűdő* setétben . . .” (*Séta az alkonyatban*). Hasonló túlfinomítottságot érzünk ebben is: „Ma *langy* a *lég opálja*”, „Az *orcánk* színes *lárva*” (*Bús délelőtti vers*); vagy: „Zord énekes, *borongva* ünnepel-
lek, / *Alélt* idők felém *rémű kolossza*, / Az ős magyar síkságon *antik Ossa*, / *Setét orom*, kin *szittyá bú* a felleget!” (*Berzsenyi*). Olykor nem is annyira a szavak, mint a túl finom fogalmazás kelti ezt az érzést bennünk: „Sok este *halk szivarnál sárga bábút* / Kockás mezőn kedvvel *léptettem* én, / A Malomárok kinn már jég alá *bútt*, / S a *kandallón vén tölgy*

⁴¹ A költőnek a Debreceni Nagy Újságnál eltöltött korszakát értékeli Kardos Pál: *Tóth Árpád, a debreceni hírlapíró* című tanulmányában. = K. P.: *Irodalmi tanulmányok*. Bp. 1979. 101–136.

dalolt kemény / Erdei dalt, s izzott moszatszakállá — / *Távol harmónikák híttak rivón, / S a fenyvesek fölé ragyogva szálla / Aranyszárnyán a roppant Orión*” (*Az árnyból szőtt lélek*).

Az ingyenc olvasót is lenyűgözik ezek a sorok, melyekben a választékos, régies szók olykor tájnyelvi formákkal keverednek. Íme még néhány ide tartozó szó: *árny*, *csiklándoz*, *avitt*, *elegy*, *halkal*, *képzelmem*, *juházva*, *kondor*, *kalit*, *húny*, *körüle*, *mára kelve*, *sírok bévül*, *ó*, *ódon*, *redő*, *tarlott* ágak, *üdvözlegyetek*, *viheder* stb. Formális archaizmusnak vagy betűnépieségnek is felfogható a *lány* szó gyakori *lyány* írás-változata: *lyánynak*, *lyánykéz*, *kislyány* stb.

Tóth Árpád s a j á t s z ó a l k o t á s a i n a k száma nem nagy, de akad néhány szép sűrítő jelentésű összetétele, a költői beleérzés bizonyítéka: *övükoldott* (oldott övű), *lebágyad* (elbágyad + leesik), *körül-kormos* éj, *hejehuja-hely*, *szírom-leány*, *acélfőniksz*, *májusittas*, *örökegy* (végtelen + egyforma), *rozsdakék*, *lányszemszínű* kék, *felbozsog*, *világörvény-forgás*, *visszabúsul* (búsan visszanéz), *olajvirág*, *felmereng* (harang: tompán megkondul), villamos *jajdult ki* a térre (csikorogva kigördül), sok setét sorod *érte szíven* (érint + szíven üt), zenévé *fátylasult* (a zsvaj: eltávolodik, letompul). Stb.

Nem kívánunk foglalkozni Tóth Árpád kulc s s z a v a i v a l: egyrészt, mert erről Kardos László sok mindent elmondott — bár a szövegtani oldalról közelítésnek itt még lenne feladata —, másrészt pedig mivel a kulcsszók és a költő világtképének összefüggései terjedelmesebb elemzést kívánnának. Mindenesetre igen beszédes az, amit Kardos László mond:

„A *Hajnali szerenád* darabjaiban — mindössze 43 versről van szó! — a »bús« több mint hatvanszor fordul elő, a »halk« ötvenszer, a »setét«, »szelíd«, »fáradt« és »furcsa« egyenként körülbelül harmincszor! Ezek a jelzők sajátosan ernyed és ernyesztő légkört teremtenek, dekadens kellemük elzsongít.”⁴²

⁴² I. m. 115.

Nyilván nem véletlen, hogy mind melléknév. De hasonló hangulatot fejeznek ki a leggyakoribb, legjellemzőbb igék: *átballag, hervad, elborong, sír, vágyik, remeg, ötvöz, meghal* stb.

A kulcsszók közül leggyakoribb a *bús*, mely – mint Gáldi mondja⁴³ – „bársonyos csellóhangra emlékeztető” zengésű, így kiválóan közvetíti a költő életérzését vagy hangulatát. A mellékneveken és szinonim hangulatú igéken kívül akad néhány gyakoribb főnév is a versekben, amelyek az intim esti szobabelsőt vagy a kozmikus messzeséget idézik fel: *ágy, óra, lámpa; gálya, távol, csillag* stb. A szófajok közül külön figyelmet érdemelnek Tóth Árpád indulatszavai. Mivel azonban ezek a szövegben mondat értékben élnek, később ejtünk róluk szót.

6. Utalni szeretnénk röviden Tóth Árpád versnyelvének *s z ó a l a k t a n á r a*, toldalékolásának egy-két vonására. Ez részben hangtani sajáttság – ha a toldalékok alakváltozatait tekintjük –, részben tótani kapcsolódás kérdése, részben szerkesztéstani, ha olyan jelenségekre tekintünk, mint a kihalt igeidők előbukkanása stb.

A névszóragozásban – akárcsak a többi nyugatos költő – ő is megengedi a *-ban/ben* rag lazább, beszédben gyakori *-ba/be* változatát: *hajdanába, félek magamba, lobog a . . . homályba* stb. A *-ból/ből* rag is megjelenik nyelvjárási *-bul/bűl* formában: *homálybul, lombbul* stb. A fosztóképzős melléknévi határozószók gyakoriak: *nesztelen* (nesztelenül), *meztelen, tehetetlen*. Hasonlóan kettős szerepű az *élveteg, téveteg* stb. Kardos László is kiemeli, hogy már-már „a modorosságig kedveli a jelenidejű melléknévi igenevekből képzett határozókat: *megértőn, ámulón, tettetőn, kincsrejtőn, didergőn, szánnivalón, dörgőn, bízón, vérzőn, pompázón, szédülőn, lendülőn, tűnődőn, remegőn, kedveskedőn, lemondón, altatón*.”⁴⁴

⁴³ I. m. 321.

⁴⁴ I. m. 119.

— Hozzátehetjük: a ma gyakoribb kötőhangzós változat e típusban ritka: *szomoruan*.

A birtokos személyragos alakok gyakran szerepelnek tárgyként: *társad* (társadat), *magad*, *szemük*, *tanyánk* stb. alakja hasonult hosszú mássalhangzóként is előfordul, így jobban idomítható a versmértékhez: *pirossa*, *gonossza*, *kulaccsát*, ezeket olykor a rím hívja elő: „Hogy mámor kincsét *ossza*, . . . Amelynek nincs *gonossza*” (*Pajtás, igyunk . . .*). Ide tartoznak az *aranyja*, *illatja*, *vonolja* alakok is, csak itt a hosszú mássalhangzó leírt formája eltérő. Előhívójuk vagy a rím, vagy a versmérték, vagy a kettő együtt: „A lanka dombok telt, kerek *vonolja* . . . / Hús paplana alatt a dús föld, mélyen *alva*” (*Téli verőfény*). — Régies ízű, archaikus hatású a több birtokra utaló *-ai/ei* személyrag rövidített alakban való használata: „S *bánatim* . . . megültek”, „Vén *sikátorid* során”, „Szívem *virágít* nyújtom át itt” stb., a két utóbbi példában látható az időmérték kiváltó hatása.

Hasonló okokból fűzi a *-t* tárgyragot olykor — a közszo-kástól eltérően — a mássalhangzós csonka tőhöz, illetőleg a magánhangzós teljes tőhöz: *fűszált*, *zsebtükört*: „S padlásablakot, *kitört* / Sarkon fordulót, / Villogtatsz, mint *zsebtükört*”, illetőleg: *másat* stb. Nyelvjárásokban ezek a formák közhasználatúak, így nem okoznak nehézséget az átlagolvasónak sem.⁴⁵

Az igeragozásban is többnyire a mérték vagy a rím kívánalma szerint alkalmazza azokat az alakváltozatokat, amelyek a nyelvjárásokból, nyelvrétegekből vagy régiségből ismerősek, így közérthetők: „nem kell már harcra *szállnod*”; „véle *lengni* fönn”; „új örömet *zengni* szorítana”; „*Csüggni* akasztja reménytelenül”; „*készítsz* / Setét, erős bort”; „Engedd feléd *feszítnem*”; „Kis jégcsapok *csüngnek* kuszán”;

⁴⁵ A címeket — tömeges jelenségről lévén szó — helykimélés céljából elhagyom.

„*Áldlak*, mert szent magyar vagy”; „keskeny öklére *könyöklött*”; „*Köszöntlek*, tavaszi erdő”; stb. Ezekben többnyire a rövidebb alak felelt meg a mértéknek. Nem ritka azonban az ellenkezője sem: „*Ó*, tudsz-e *szállani*”; „*Ó*, hányszor *állottam* az ég alatt”; „Csak *ringasz* renyhe tükrén”; „Nézd, *szólottam* magamhoz”; „Nem tudom. Csak *érezem*”; „Szelíd lejtőjén *átfolyt*”; „Homlokunkon *szétfoszol*”; „feléd ivel *sovárgva*” stb., ez utóbbi példák már távolabb esnek a mai beszédgyakorlattól, — nem ritkák viszont a közbeszédben gyakori *kéne*, *vón*, *vóna* stb. igealakok.

Meglehetősen sok régies igeragozási sajátosság is elénk tűnik. Már Kardos László⁴⁶ említette az elbeszélő múlt példáit: *kelle*, *aláeresztém*, *hajták*, *elmulasztád*, *tetszék*, *tetszének*. További példák: „*Ki elveszítéd* sorsod tartományát”; „S hogy gyenge szálát zord párkák *fonák*, / Bár színe alján ott a torz *fonák*”; „*Kiről* karod szent övét rég *leoldád*”; „Hány-szor *terítém* csöndes fátyolát / Magam köré, és véle *szépítélek*” (*Az árnyból szőtt lélek*); „*hordád* / Lelked szelíd fürt-jét” stb. — egy régmúlt igealak is előbukkan: „kezétől a templomi kufár-had / *Üvölt vala . . .*”, ezt azonban a bibliai miliő eléggé indokolja.

Ma már régiesnek érezzük a feltételes mód tárgyas ragozású igealakjait is: „*Kinyitnók* a klub ablakát”; „Most *tudnók* a szót” stb. Érdekes, ritka szenvedő alakú igék: „a lét fájó titka *megoldik*” (= megoldódik); „meghalt az Isten / És ravatalra *téetett*”. Régies igealakok még: „hátha *jő . . .* a szebb, új világ”; „*Ím sírván esdekellek*” stb. Van egy-két szokatlan igeneve: „Csönd. Ajkaim *lezárvák*”: szinte a kódexek korát idézi. Gyakoribb a főnévi igenevek sűrítő szerkezete. Kardos László szerint „megjelenik, éspedig tömegesen, a főnévi igenév idegenes használata, amire Arany és Babits adott példát”:⁴⁷ *láttni kenték szemük*; *pillám zo-*

⁴⁶ I. m. 119, 220. — Ezt a jelenséget Barta János mint a modernkedéstől való elfordulást értékeli: I. m. 213.

⁴⁷ I. m. 221.

kogni nehezült; szívem szakadni feszült. A főnévi igenévtől nem idegen a célhatározói jelentés és más sűrítés sem: „*Élni látszanak a festett gulyák*”, „*Vak hullámokkal zúzni fenyeget*”; „*Hervadni-fájó nőkkel tégy csodát*”; „*Cirógass és keríts meg: élni, élni!*” stb. Lényegében a határozói igenevek is gyakran sűríteneek magukba például időhatározót: „*mint lomha szultán, / Kinek, szép háremhölgye lágy derekához nyúlván, / Remegnek . . . ujjai*” (= amikor derekához nyúl). Jó lenne hinni, hogy Tóth Árpád filológiai tanulmányai során ismerkedett meg régi nyelvünk igenévhasználatának árnyalataival, s tudatosan használta fel választékos sűrítésekre.

Összefoglalva azt mondhatjuk: a nyelvi alakváltozatok közötti válogatás lehetősége talán legnagyobb mértékben a morfológia területén érvényesül. Tóth Árpád kitűnően kihasználja ezeket a lehetőségeket. Szüksége is van rá, mert verseinek túlnyomó része rímes és időmértékes formájú, így a kettős megkötöttség megkívánja a nyelv rugalmas idomulását. Kétségtelen, hogy az azonos lényegyet kifejező eltérő nyelvi formák eltérő nyelvréteghez tartozás tudatát is magukkal hozzák: a nyelvjárásiasság, irodalmiasság, idegen származás, régiesség, biblikusság stb. hangulatát. Tóth Árpád nyelvében a domináns ízek a választékosság és az archaikusság. Ezek azonban jól összeférnek az enyhe nyelvjárásiassággal is, hiszen ezek egy része beszivárog a köznyelvbe is — mint például a rövid hangzók —, részben biblikus, mint az illabialitás.

7. Tóth Árpád szintaxisának, mondat szerkesztésének leggyakrabban emlegetett, legközismertebb jelensége a *j e l z ő k* művészi alkalmazása. Nyelvészeti szempontból célszerűbb lenne a jelzős szerkezetekről beszélni, hiszen könnyű belátni, hogy ugyanazon jelző értéke merőben más lesz, ha más jelzett szóhoz járul. A jelző általában korlátozza, megköti a jelzett szó jelentését. A szokványos jelző rendszerint a hétköznapi valóság gyakorlatias szempontjait érvényesíti: szemantikailag kompatibilis, jelentése „illik” a jelzett szó-

éhoz, idomul az emberi megszokásokhoz, tapasztalatokhoz. Ugyanakkor — a valóság „emberléptékű” ismerete alapján — olykor rendkívül rugalmas is lehet: a *kis kutya*, a *kis ember* és a *kis erdő*, *kis ország* szerkezetek jelzője igen eltérő méretet jelölhet.

A költői jelző értéke gyakran éppen szemantikai inkompatibilitásában van: a jelző jelentése nem „illik” a jelzett szóéhoz, váratlan, meglepő. Ezzel új dimenziót ad a tükrözött valóságnak, távoli fogalmak összekapcsolására késztet. Hatványozza a jelzők hatását, ha nem egy, hanem több is sorjázik belőlük egy jelzett szó mellett. Ilyenkor szinte egyidejűleg távoli képzetek komplikált egymásra vonatkoztatását kell elvégeznünk, s olyan érzésünk van, mintha más-más színű sugarak reflektoroznának ugyanarra a tárgyra.⁴⁸

Nézzünk előbb néhány egyedi, de szokatlan költői jelzőt Tóth Árpád gazdag készletéből — anélkül, hogy stilisztikai minősítésükre kitérnénk: *szirmasíró* virág, *koravén* alkony, *fűszeres* fásor, *hűs* szomorúság, *vén* vizek, *izzadt* fák, *övik-oldott* titkok, *lányszemszínű kék* parázs, *lila* dal, *zöld* konty, *sovány* akác stb. Ez a sorozat természetesen nem esik egybe sem a leggyakoribb, sem a kulcsszónak tekinthető jelzőkével, mint a *bús*, *setét*, *szelíd*, *furcsa*, *halk*, *fáradt*, *lomha*, *fél-szeg*, *arany* stb.⁴⁹

Vizsgálni lehetne — kellene is — a költő jelzőit aszerint is, hogy ugyanaz a jelző hányféle főnévi fogalomhoz járul. A leggyakoribb *bús* nem teljes példatárából például megállapíthatjuk a következőket. Első, szokásos alkalmazása élőlények, főleg személyek minősítése: *bús anyóka*, *bús*(...) *király*, *bús bajtársak*, *bús lovas*, *bús eb* stb., illetőleg a rész — egész viszonya alapján: *bús fejek*, *búsabb szem*, *bús férfi-arcél* stb. Alkalmazza továbbá élőlényként felfogott, meg-

⁴⁸ A nyugatosok jelzőhasználatához l. Benedek Marcell: *Előszavát* a fenti *Miért szép?* kötetben: 8—9.

⁴⁹ Vö. Kardos László: *I. m.* 114—115, 220, stb. — A *Hajnali szere-nád* jelzőire: Seres—Szappanos: *I. m.* 152; Tüskés Tibor. *I. m.* 35—37. a *Rímes*, *furcsa játék* jelzőiről ír.

személyesített tárgyak, dolgok neve mellett: *bús virág*, *bús rajok* (= felhők), *bús rózsafák*, *bús lángrózsa*, *bús kösöntyű*, *bús asztal*, *bús dolgok* stb., ezek úgy jelennek meg, mint a költő érzésének átvitele, kivetítése. Megjelenik a jelző valamilyen elvont érzet, érzés, fogalom neve mellett is, még távolibb extrapolációval: *bús titok*, *bús lámpafény*, *bús ária*, *bús emlék*, *bús csoda*, *bús ütem*, *bús dolgok*, *bússzavú fák* stb. Érezhető, hogy minél távolabb jutunk a szokásos, személyt jelentő jelzett szótól, annál merészebbnek, szokatlannabbnak, költőibbnek érezzük ugyanazt a jelzőt.

Nincs terünk a halmozott jelzők tüzetes elemzésére, bár Tóth Árpád lírája a legbővebb lehetőséget adná erre talán az egész magyar költészetben. Jelentéstartalmukat tekintve a halmozott jelzők lehetnek szinonimák, rokon jelentésűek, antonimák, ellentétes jelentésűek, heteronimák, egymástól független jelentésűek. Megválasztásukba beleszólhat hangalakjuk is: paronimák a rokon hangzású jelzők, és természetesen ide tartoznak az azonos vagy rokon hanggal kezdődő, alliteráló jelzők is. Mindezeket legfeljebb érzékeltetni tudjuk itt néhány példával.

S z i n o n i m j e l z ő k b o k r a az ilyen: „S *halk, surranó, selyembevont* bokákkal” (*A parkban*): a jelzők egymást erősítve oksági viszonyt is kifejeznek. „*Erős, édes, illatos* élet” (*Ősz*): többletjelentésként valami mámorító ital képe is feléled bennünk. „S a remény *reszkető, vékony s könnyes* ezüstjét, / Nézd” (*Hímzés*): a remény az élet „hímzésének” sérülékeny ezüstfonala. „A levegő *hideg, kék és merev*” (*Október*): az acél tulajdonságait sugallják a jelzők. „Még hull a nyári fények *zafir, rubin, agát* / Esője” (*Őszi szántás*); „*Tétova, ferde, nagy* karjuk” (*Pompázó, lusta, édes alkonyat . . .*); „A *véres, fájó, vak* verejték” (*Szent nyomorék, riadj!*); „Igyunk az *idegen, jövőendő, messzi* lányra” (*Aquincumi korcsmában*); „A *nagy, / Örök, hatalmas, vén* kristályharang” (*Miért?*); „*Víg, hajnali, pacsirtás* / Lelkem” (*Ó, napsugár!*); „*Öldöklő, gyarló, / Rossz* emberek” (*Őszi beszélgetés*); „*méla, hosszú, vont* litániák”, „*Sáros, bűnös, ócska*

bolygónk” (*Az új isten*); „Megbékélt, bölcs, halk mártir” (*Sóhaj*); „Én voltam lusta, gyáva és ügyetlen” (*Csak ennyi*); „Legényes, vig, pántlikás kalapom” (*Karthágó kövein*); stb.

Antonim jelzőbokrok is előfordulnak, bár jóval ritkábban: „Milyen vonító, furcsa hangtömeg! / Züllött és édes, fájdító és kába” (*Rádió*): a két utójelző-pár szándékosan ellentétes jelentésű. „E hányódó, törött vagy undok, kapzsi bárkák” (*Elégia egy rekettyebokorhoz*): a két jelzőpár a szánandó és a gonosz emberekre céloz. Arra, hogy az ilyen ellentétes kifejezések társulhatnak egymáshoz, bizonyíték irodalmi nyelvünk *édes-bús*, *keserédes* szava: mindkettő megtalálható értelmező szótárainkban.

Heteronim, tartalmilag egymástól teljesen független mellékevek együttes alkalmazása jelzőbokrokban szintén igen gyakori – már a fenti szinonim jelzők csoportjában is előfordulhat, hogy kettőnél több jelző esetén nem egyértelmű a szinonimitás. A heteronim jelzőkre áll leginkább az, amit fentebb a jelzőbokrok stilisztikai hatásáról mondtunk. Csak néhány példát! – „S kacag a szél a beteg, a pusztá, / Feketélő, vén hegyek felől . . .” (*Este*): ez a vers 1907-ből való, talán még nem eléggé kiforrt – a költő első megjelent költeménye.⁵⁰ „könnyű, kényes, úri / Lyánykéz” (*Sóhaj*): a sortot körülíró kifejezés jelzői valójában a jelzett szó jelentése révén válnak egységes tartalmúvá, az ötvözi őket össze. „A lélek drága, furcsa, kényes / Tallérja ritkán marad fényes” (*Karthágó kövein*): a jelzett szóval csak az első jelző illenék össze, de akkor meg konvencionális lenne – lehet, hogy a *kényes* a rím kedvéért került be a sorba. „A messzi, drága tűzi vészt . . . Ne nézd . . .” (*Bús sóhajítás*): csak a további szövegből derül ki, hogy az esti horizontról, a távolba csaló naplementéről van szó. Néhány további példa megjegyzés nélkül: „A csónakos virágú, karcsú, szelíd rekettye” (*Elégia egy rekettyebokorhoz*)(„Jönnek új, igaz, jó emberek” (*Egy régi ház előtt*); „a szív is, mint egy kényes / Ritka, piros cserép

⁵⁰ Vö. a kritikai kiadás jegyzeteivel: 450–451.

virág” (*Egynémely emlék, régi kincs*); „Pompázó, lusta, édes alkonyat” (cím is!); „nyulánk | Hegyes sipkájú sárga láng” (*Láng*); „Minden homályos, vén bút elfelejt” (*Az ősök ritmusa*); „Alszik a sűrű, jó magyar föld”, „Ó, te furcsa drága, | Vad búval és bő vérrel ázott, | Komor magyar föld” (*Fénylő búzaföldek között*); „mikorra elsóhajtana | A reszkető és forró földi száj” (*A hídon*); „most teríti szét | Nagy puha, piros szőnyeget” (*Józanul és fantáziátlanul*) stb. A fentiekben csak a három vagy több jelzőből álló bokrokat szemelgettük. Természetesen a heteronimitás is lényegében minden két jelző viszonyára külön is vizsgálható lenne. Még inkább a versszövegekben kombinált, sokféleképpen beépülő jelzős szerkezetek hatványozódása. Ilyen például a *Sóhaj* első néhány sora: „Mint túlédés, setét, únt kávéházi lőrét | Úgy szüröcsölöm már sokszor a halkuló harangszós | Fülledt, fáradt esteiken lankadt illatu, langyos | Italát bánatomnak.”

— A *lőre* főnév négy jelzője heterogenitásban is pontosan megjeleníti a kávéházban kedvetlenül időző költőt: a jelzők közt antonim jellegű a *túlédés*, mert nem illik az általában savanyú *lőre*hez. Az *esték* jelzősora rokon jelentésűnek tűnik, hatásukat fokozza az alliteráció, akárcsak az *ital* ismét heteronim jelzőiét is. Alig három sorban kilenc hangulatos jelző: szinte ellenállhatatlanul árasztja ránk a költő bágyadt szomorúságát.⁵¹ — Vagy a hegy tetejéről a homorú völgyet néző ember tiszta jóságát idéző sorok jelzői: „*Falusi, kerek kis sorsok | Jóízét érzem, | A sok apró, messzi tornyot | Simogatni nyúlna kezem*” (*Rozskenyér*). Itt a madártávlati kép lekicsinyíti, tenyérbe foghatóvá teszi nemcsak a konkrét, hanem az elvont főnév eltérő jelentésű jelzőit is.

A h a n g a l a k i h a s o n l ó s á g o k a t m u t a t ó jelzőkre elég csak utalnunk. Természetes, hogy ilyeneket a jelzős szerkezetek minden tartalmi típusából idézhetünk. Tóth Árpád alliterációi talán legszebbek a világirodalomban, s nagy részük a jelzős szerkezetekben fordul elő. Bőven tár-

⁵¹ Vö. még: Kardos: *I. m.* 120.

gyalja és idézi őket Kardos László is: *halk hang, halk hajó, lenge lánc* stb.⁵² Elég itt ha a hasonló hangzású jelzőkre az imént idézett két versdarab néhány vonását említjük. Alliteráló összehangzás: *halkuló harangszós; Fülledt, fáradt; lankadt illatu, langyos; kerek kis*. Magánhangzóiban cseng össze a *túlédés, setét, únt* jelzősor, amely ráadásul művészi hangtűkröztetés is: *ú-é-e: e-é-ú*. A rím emeli ki az összehangzását a *harangszós* és *langyos* szavak végződésének, de a soron belül is rokonság ébred a hasonló végződésű jelzők közt: *setét, únt; fülledt, fáradt*. Látni való: a paronimia, a hasonló hangzás többféle hanghatást csendít össze a hangsor szavaiban, olykor fel sem figyelünk rá, de munkál a versek zenéjének alakításában.

Még egy megjegyzés a jelzőkről. A halmozott jelzők fajtái közt nem szóltunk a *h o m o n i m b o k r o k r ó l*. Természetesen ilyen is létezik, de inkább csak ismétlés formájában. Ennek is megvan a stilisztikai hatása, fokozó, intenzitás-növelő ereje. A köznyelv is használja a *sok-sok, nagy-nagy* és hasonló kifejezéseket. Tóth Árpád nagy érzelmi töltetű költészetében is van példa ilyenre: „Fejem lehajlik pár vonalnyit // A föld felé, a rög felé, / A biztos, biztos sír elé” (*Erdőszél*); „S most zúzott kéjjel ébredek a rejtett / *Vak, vak rögön*” (*Szomorúság Anteusa*) stb.

8. Tóth Árpád költői nyelvének talán még a jelzők használatánál is feltűnőbb és hatásosabb sajátsága az *é r t e l m e z ő k* hihetetlenül gazdag burjánzása. Nagy érdeme Kardos László monográfiájának, hogy ezt a jelenséget is bőven tárgyalja.⁵³ Az értelmező grammatikai mivoltán napjainkig vita folyik. Talán legvilágosabb meghatározása az, amit a *Nyelvművelő kézikönyv* ad:

„Az értelmező (amelynek gyakori fajtája az értelmező jelző) az előtte álló szónak — az értelmezettnek — a jelentését teszi pontosabbá,

⁵² I. m. 139.

⁵³ I. m. 120.

ill. világosabbá, mégpedig: a) értelmező jelzőként — mintegy utólagos jelzőként — közli valamely jegyét, vagy b) megnevezi a mivoltát (fogalmi kategóriáját), esetleg azonosítja valakivel vagy valamivel. Az értelmező fogalma tehát tágabb, mint az értelmező jelzőé, hiszen az utóbbi — b) típusú — értelmező többnyire nem jelzői jellegű.”⁵⁴

Kár, hogy ez a meghatározás nem különíti el még pontosabban az értelmező jelző vagy utójelző és a valódi értelmező fogalmát. Ha ez utóbbit valóban logikai—szemantikai alapon próbálnánk elkülöníteni, akkor kimondhatnánk: az értelmezett a kapcsolatnak az a tagja, amely globálisabban, átfogóbban, bővítmények nélkül tartalmazza a két szembesített fogalom egyikét, az értelmező pedig az, amely kifejtettebben, részletezőbben jellemez vagy azonosít. Ebben az esetben azonban el kell fogadnunk azt is, hogy a két rész sorrendje nem mereven megkötött, az értelmező meg is előzheti az értelmezettet: *vézna, száinalmas figura* ← én.⁵⁵ — Az értelmező — főleg ebben a tágabb felfogásban — átfedésben lehet a grammatikai értelemben vett azonosító típusú nominális mondatokkal, illetőleg — stilisztikai szem-

⁵⁴ I. m. I, 552. A kérdés újabb irodalmából: Károly Sándor: *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban*. Bp. 1958.; Benkő László: *Stilisztikai szemlélet, nyelvtani kategorizálás*. Magyar Nyelv, 1958. 305—311; Antal László: *A magyar jelző három különböző nyelvtani koncepció fényében*. Uo. 1964. 61—68; Tompa József: „Egyik legnagyobb tévedése?” Uo. 428—432; Imre Samu: *Megjegyzések a jelzőről*. Uo. 433—440; Jakab István: *Az értelmező és az értelmezett szószerkezeti viszonya*. Magyar Nyelvőr, 1977. 9—19; Károly Sándor: *Valóban mellérendelés az értelmező?* Uo. 1978. 46—50; Jakab István: *Igen, az értelmező mellérendelés*. Uo. 293—298; Sebestyén Anna: *Az értelmező Krúdy prózájában*. Debrecen, 1986. Tanári szakdolgozat. KLTE Magyar Nytud. Tsz.

⁵⁵ Erre az értelmező típusra már rég felfigyelt Herczeg Gyula: *A nominális mondat a magyarban*. Magyar Nyelvőr, 1956. 25—57. Hasonlóan, „fordított sorrendű értelmező”-nek nevezi az ilyen szerkezeteket R. Molnár Emma is: Magyar Nyelv, 1982. 152. — A továbbiakban a zárójeles nyíl az értelmezett felől az értelmező felé mutat.

pontból – a metafora bizonyos típusaival. Ezekre a vonatkozásokra azonban itt nem áll módunkban kitérni.

Az értelmező jelzős kapcsolatokat – nevezhetjük őket hátravetett jelzőnek, utójelzőnek is – az jellemzi, hogy az értelmezett főnevet nem ismétlik meg más főnévvel. Rendszerint határozott névelővel következnek az értelmezett után és felveszik annak toldalékait, aminek következtében jelentésük alkalmilag főnevesülhet: tudatunkban kiegészül az értelmezett jelentésével. Csak néhány példát erre Tóth Árpád gazdag készletéből: „Mint éji tó, (→) az árnyruhás, borús . . . Kigyúl a nap, (→) a szent, tűzkoszorús . . .” (*Régi dallamok*); „Tanár úr voltam, (→) lelkes és sovány” (*Szigeti emlék*); „Káosz volt, s káosz lesz, (→) bús kósza, vad” (*Egy pisztoly csattant el*); „Kaszáscsillag, (→) az öreg” (*Kaszáscsillag*); „Roppant árnyak, (→) feketék és némák | Cammognak” (*Pompázó, lusta, édes alkonyat*); „Élet, (→) te sok jajjal kemény” (*Örök tavaszban járnék*); „Szelíd gyermek, (→) lásd, lomha, furcsa, bágyadt” (*Krisztus-képre*); „Szomorú társak, (→) halvány ajkúak, | Bús bajtársak (→) horpadt szívűek” (*Ave morituri . . .*); „Állt egy alak, (→) vénhedt és fáradt” (*Ősz*); „Ó, mennyi pompa van e vén világon, (→) | Túlérett és pazar és érthetetlen” (*Ó, mennyi pompa . . .*); „Mikor még mint gyerek (→) szelíd, zömök . . . | Űitem” (*Október*); „És part is vagyok, (→) magányos és árva”; „Vak volt a hajnal, (→) szennyes, szürke” (*Körúti hajnal*).

Az egyeztetett értelmező jelzős alakokra az jellemző, hogy a toldalékok elhagyásával nominatívusi formára redukálhatók: „és ajkamnak, (→) a búsnak, | Árkába becsókolja békítő kacagását” (*Obulus*); „Fekszem az esti réten, | A fűvön, (→) a setéten” (*Arany felhő*); „S padlásablakot, (→) kitört | Sarkon fordulót | Villogtatsz” (*Április*); „Most áhítatot áhitok | Szárnyat (→) röpítőt és puhát” (*Gesztenyefapagoda*); „És árnyam, (→) az éji útra kentet | Elnézem majd” (*Légycott*); „hús békét mímél, (→) fanyarat” (*Aranylőveg a messzi égen*); „Kitakarom . . . Zászlós tudóm, (→) a bús

lyukast” (*Elkoptam...*); *újat* gabalyít | (→) *Zöldebbet, nyersebbet, vadat*” (*Ó, rímek fáradt mestere*); stb.

A tulajdonképpeni értelmezők újra megnevezik az értelmezett, rendszerint újabb jelzős főnévvel. Ez a visszanyúló, újra említő, részletesebb megjelölés a lassítás érzetét kelti bennünk: meditatív, szemlélődő látásmódot. Így érthető, hogy Tóth Árpádnál igen kedvelt nyelvi forma. Az esetek többségében egyszavas értelmezettet követ jelzős értelmező: „*Fantáziám, (→) a magános cigány*” (*Hajnali szerenád*); „*Az erdő, (→) az örök, buja csuda*” (uo.); „*a sötétség, (→) az éji rít csuha*” (uo.); „*a hold, (→) nagy rajzszög, aranyból*” (uo.); „*A hajnal, (→) a nagy impresszionista*” (uo.); „*ő, (→) a szent haza!*” (*Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz*); „*a félhold, (→) | Szelíd, ezüst kar*” (*Augusztusi ég alatt*); „*a láz, (→) a hű, bizarr dobos*” (*Csillag, ó, messzi szerelem*); „*a vágó (→) a lélek bús virága*” (*Október*); „*az éj, (→) a roppant néger*” (*Lámpafény*); „*Ó, Isten, Isten, (→) lelkek ősz takácsa*” (*Az árnyból szőtt lélek*); „*Lelkem, (→) csöndes cigány*” (*Hegyi beszédek felé*); „*Átkom, (→) az ember | Kiirtja egymást*” (*Őszi beszélgetés*); „*Örülj te is. (→) Sütkérezz árva rög*” (*Hová röpülsz?*); „*Csillagapám (→) fénysubás | Öreg égi pásztor*” (*Kaszás csillag*); „*A szél, (→) az ittas denevér*” (*Május éjén a régi bor*); „*a bölcsesség, (→) az | Agg tanító-mester*” (*Széthullt légiókkal*) stb.

A fentiek az értelmezők legegyszerűbb típusát képviselik. Látható az alapképlet: ragtalan főnév – többnyire alanyként – és annak jelzős főnévvel való újramegnevezése (a ritka kivételt az „*Átkom, az ember*” képviseli), amely mindig követi az értelmezettet. Vannak azonban komplikáltabb szerkezetek is. Ezek egyik fajtája, amikor kettős értelmező következik az értelmezettre: „*Lámpám! (→) öreg butor, (→) szelíd és furcsa törpe*” (*Lámpafény*); „*S bölcsőmnél te (→) fény fia, | Álltál, (→) víg rokon!*” (*Április*); „*Ő, (→) az öreg Orion, | (→) A vén Égi Ember*” (*Kaszás csillag*) stb. Ez a jelzőhalmozáshoz hasonló szerkezethalmozás, hasonló költői hatások kiváltásának lehetőségével.

Érdekes értelmezőtípus az is, amikor egy jelzős szerkezetet egy másik jelzős szerkezet értelmez: ilyenkor nehezebb logikai alapon eldönteni, hogy melyik szerkezet az értelmezett, illetőleg értelmező: „Nagy, sárga szirmát elhullatta már / *A lenge gázláng, (→) az éj bús virága*” (*Hajnali szerenád*); „*gyapjas hó (→) a vállát – enyhe kendő – / Szelíden védi*” (*Katonasír*): itt a költő gondolatjel közé vett értelmezője jól mutatja a gondolat eredeti tagolódását; „*Vén, kéjes égi állat, (↔) éjek őre*” (*Esti ének*); „*A fáradt, bús, öt érzék, (↔) / Őt halk rabszolgám, ernyedten pihent*” (*Szédület*); „*a testvér-emberek, (→) / E hányódó, törött vagy undok, kapzsi bárkák*” (*Elégia egy rekettyebokorhoz*); „*Sok, sok ringó virág, (→) száz apró légi sajka*” (uo.); „*az emberi Reménység, (→) / E nagy, makacs paraszt*” (*Őszi szántás*); „*Bús, fáradt ritmusok, (↔) a holt apák*” (*Az ősök ritmusa*); „*Bús életed (→) a fáradt kis regény / Hadd folyjon*” (*Hová röpkölsz?*) stb.

Sajátos és hatásos értelmezős szerkezet az, amelyben egy szerkezetes, rendszerint jelzős tagot halmozott főnevek sorával állít párba a költő: „*Feleség, pénz, Páris ←, sok drága gyolcsa / A létnek*” (*Vágyak temetése*); „*ritkul drága erdőnk: (→) ember, hit és remény*” (*Örök tavaszban járnék*); „*Elhagytak Isten jó angyalai: / (→) A Hit, a Kedv, Egészség s Fiatalság*” (*Eredj, szerelem, szép sehonnai!*); „*paraszti csokor, (→) / Bazsalikom, viola, szarkaláb*” (*Bazsalikom*); „*új lakók nőnek körötte, (→) / Közöny, harag és gyűlölet*” (*Józanul és fantáziátlanul*); E típus nyelvi elemzésekor hajlunk arra, hogy az egy főnevet tartalmazó jelzős szerkezetet érezzük értelmezettnek, és a vele szembeállított főnévi sort értelmezőnek. Ezt támogatja az is, hogy a jelzős szerkezetekben a jelzett szó, a főnévi tag a fölébe rendelt elem, és ennek részletezése, magyarázója, kifejtője a főnévsor.

Csak utalunk arra az alaki sajátságra, hogy az értelmezős szerkezetek is lehetnek ragozott szóalakok, akár csak az utójelzős, értelmező jelzős kapcsolatoknál láttuk: „*hozzád hárfázik halk kara / Szelíden gyűrt ruhájú vágyaimnak, / (→) E bús papnőknek*” (*Esdeklés*); „*kitakarom a mellkasom, /*

(→) *E borda-rácsos bús lugast, / Zászlós tudóm, (→) a bús lyukast*” (*Elkoptam* . . .; látni való, hogy a birtokos személyragos értelmezettek – *mellkasom, tudóm* – tárgy gyanánt állnak, ezért kerülnek az értelmezők is tárgyragos formába; a *lyukast* természetesen alkalmilag főnevesült melléknév); „*Lásd, engem, (→) kócos, bús jobbágyok / Sarját, rég megtett gyermekének / A finom, csábító Nyugat*” (*Fénylő búzaföldek között*); stb.

Kardos László egy érdekes értelmezőfajtára figyelt fel Tóth Árpád verseiben:

„Kedveli a kihagyásos értelmezőt: »köszöntelek e szírtől, leghívebb derved» (én, a te leghívebb derved!)”.⁵⁶

Tulajdonképpen nem beszélhetünk igazi kihagyásos szerkezetről, hiszen az ige személyragja elárulja, hogy ki az alany. Magam inkább lappangó, latens értelmezetről beszelnék ilyen esetekben. Előképe lehet az ilyen szerkezeteknek az, amikor az értelmezett és az értelmező olyan távol esik egymástól, hogy már alig tudjuk őket egymásra vonatkoztatni: „*Bordám közül a nehéz / Szív is elgurul, / Imbolyog még, menni fél, / Majd gyáván, sután, / Bibor labda, útra kél / Tűnő nap után*” (*Április*). Valódi latens értelmezettű értelmezők: „*Álmodtam, húszéves gyerek, / Milyen leszek majd mint öreg*” (= *én – gyerek; Egy-két sugárnyi régi nap*); „*Biztatgatott, csüggedőt, / Hű, szigorú fénye*” (= *engem – csüggedőt; Kaszácsillag*); stb. Olykor a távolabbi szöveggörnyezetben megtaláljuk az értelmezettet vagy az azt helyettesítő szót: „*Ó, mikor még, kis legény, / Próbálgattam fiatal, / Félnék hangocskámmal én*” (*Este a temetőn*); „*már kisvárosi élet / Gyógyítottja vagyok, megbékélt, bölcs, halk mártir*” (= *én – mártir; Sóhaj*); „*Ám bús homok szent venyigéje hordád / Lelked szelíd fűrtjét*” (*Csokonai*) stb.

Végezetül ejtsünk néhány szót a – szerintünk – fordított szórendű értelmezős kapcsolatokról. Ezekben előbb ta-

⁵⁶ I. m. 120.

láljuk a kifejtő, magyarázó, részletező részt, és mögötte az egyedi, globális, összegező szót, szókapcsolatot. Például: „*Vézna, szánalmas figura, (←) én*” (*Meddő órán*); „*Szavak szobrása, (←) én (cím); „az esték | Meztlen s bánatos úr-asszonya: (←) a csókvágy*” (*Egy leány szobájában*); „*Öreg csillag, (←) Orion, | Hát lenyugszunk mostan?*” (*Kaszáscsillag*); „*Utazásra vártam én, || Arra, mikor — halk hajó | Titokzatos tengeren — (←) | Fekvőszékem útrakél, | S lázam sodrán ring velem*” (*Elejtetted a napot*); stb. Az értelmezős szerkezet tartalmi-logikai felfogásából kiindulva ez nem látszik lehetetlennek, sőt, más értelmező típusok esetében is elfogadhatónak látszik az előre kifejtő forma, főleg akkor, amikor az értelmezett és az értelmező egyformán jelzős szerkezet formájú.

9. A szecessziós és impresszionista költészet természetlírizmusából, érzetkultuszából nemcsak a látványt és érzelmet közvetítő jelzők burjánzása következik.⁵⁷ Lényegében véve az értelmezős szerkezetek is minősítenek azzal, hogy különböző dolgokat egymásra vonatkoztatva, egymással azonosítva hasonlóságait vagy ellentéteiket kiemelik, felnagyítják. Hasonló érzelmi tartalmak kifejezésének jó nyelvi eszköze a határozós szerkezetek alkalmazása is, különösen az állapot- és módhatározók halmozása.

A h a t á r o z ó k h a l m o z á s a jellemző vonása Tóth Árpád költői nyelvének. Igen sokszor minőséget is kifejeznek: fentebb láttuk Kardos László nyomán, milyen gyakori a melléknévi igenévből képzett határozója: *megértőn, ámulón* stb. Igen gyakoriak a primér melléknévekből formált határozók is: *búsan, setéten, árván, betegen* stb. Ebből következik, hogy a halmozott határozók esetében is csoportosíthatnánk a példákat aszerint, hogy tartalmilag hogyan kapcsolódnak egymáshoz, megkülönböztetve homonim, szinonim, antonim, heteronim stb. jellegűeket. Hely híján azonban csak

⁵⁷ Vö. Szabó Zoltán: *I. m.* 257 kk.

néhány példával utalunk az egész kérdéskörre. Csak azt jegyezzük meg: a különböző fajtájú határozók sorjázását kevésbé érezzük halmozásnak, mint az azonos tartalmúakat. Például: „És jó volt ülni így, sötét bornál, az ében / Fák közt, a kék tűzű szikrákkal záporos / Nagy, nyári ég alatt” (*A tejút alatt* – csak a szorosan vett határozókat emeltük ki) illetőleg: „Miért? / Ó, szitkozódva s könnyesen s borongva, / Mindenhogy: árván, tépetten, sután, / Csak ez az egy kérdés, e kínos, tompa, / Leseng a világban.” (*Miért?*).

További példák (a szerkezet főtagjának kiemelésével, hogy a sorrend is megmutatkozzék).⁵⁸ „Ma vizsgán, búsan, eltűnődve / (→) szétszednék egy vén fuvolát” (*Bronzszobor a kávéházban*); „Már gyakran, ravaszul s élvezve s betegen / (→) Ügyelek . . .” (*Sóhaj*); „Erdőkkel, éggel, ajkad mosolyával / (→) Hangfogózza dalát” (*Hajnali szerenád*); „szűz álmodban, halkán, édesen (→) . . . Sirasd el” (uo.); „Magányodban, betegen, árván, titkon, (→) Mégis maradt egy felpihent vágyad” (*Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz*); „Túl csókon, könnyön, lázon és önzésen, / Túl önmagunkon, (→) tisztult órák hozzák / Képét” (uo.); „ülök (←) magamban, este / Csüggedve, árván, betegen” (*A rubinszárnyú Cherubhoz*); „S eleje két szomorú árny suhan, (←) / Mint gerlepár, édes fészekre vágva, / Fáradtan, halkán, csöndben, lassudan” (*Dante*); „Istenség, kit alkottam (←) magamnak / Simogatónak, kegyesnek, halknak” (*Esdeklés*); „Zokognak (←) tompán, szaporán, feketén / Az ablakok” (*Éjjeli litánia*); „Betódul, (←) hűsen, selymesen, suhogva” (*Pompázó, lusta, édes alkonyat . . .*); „Ha sántán, sírva, reszketeg is, (→) de föl!” (*Szent nyomorék, riadj!*); „össze nem találunk már (←) soha / A jégen, éjen s messziségen át?” (*Lélektől lélekig*); „Göggel, kopáran, némán, egyedül, / (→) Hadd lépek így a végső, csöndes útra” (*Eredj, szerelem, szép sehonnai*); „Nagy ős dühét forralja (←) lassan, / Félelmesen és egyszerűen?”

⁵⁸ A nyilak itt a nyelvtani bővítmény – a halmozott mondatrész – felől a fölérendelt szintagmatag felé mutatnak.

(*Fénylő búzaföldek között*); „*Merre (→) jártál? (←) Hány világrészen át, | El, Indiáig s vissza, s fel, a holdig*” (*Rádió*); „*Telin, forrón hirtelen (→) | Rád gondoltam*” (*Elejtetted a napot*); „*Fejem lehajlik pár vonalnyt (←) || A föld felé, a rög felé, | A biztos, biztos sír elé*” (*Erdőszél*); „*jó is annak, | Kinek még víg csatái vannak | (←) Vággyal, tüzekkel és bibor | Orcájú szép ellenfelekkel*” (*Aranylőveg a messzi égen*) stb.

A találomra kiválogatott példák is jól mutatják: a legtöbb halmozott határozó állapotot, módot fejez ki, valódi helyviszonyjelölő alig van köztük. Formailag legtöbb a melléknévi alapszóból alakult. Nem ritka a névutós főnévvel kifejezett határozó sem.

10. A fentiekben az érzelemközvetítés szempontjából leginkább számba jöhető szintagmák halmozódására hoztunk példákat. De természetesen az sem ritka, hogy Tóth Árpád más mondatbeli szerkezettagok halmozásával él: az állítmány, az alany vagy a tárgy halmozott alkalmazásával ad intenzitást kifejezendő érzéseinek. Lássunk néhány példát ezekre (a szintagma másik tagjának kiemeléséről a továbbiakban lemondunk):

A h a l m o z o t t á l l í t m á n y o k közt sok a névszói vagy az igei-névszói állítmány névszói része (itt az igei rész nem is halmozódhatik). Ebben a szecessziós-impresszionista stílus egyik sajátosságát, a nominális mondatok kedvelését is láthatjuk. Nem ritka azonban az igei állítmányok torlódása sem.⁵⁹ Példák: „*Én voltam lusta, gyáva és ügyetlen*” (*Csak ennyi*); „*Üres fickók voltak, mihaszna társak, (...) | Duhajkodtak, hencegtek, fogadkoztak*” (*Vágyak temetése*) „*Mondd, mára kelve lettél-e szebb, mélyebb és nemesebb?*” (*Elzeng az élet*); „*Bíbor labda, útra kél | Tűnő nap után*:

⁵⁹ Az impresszionizmus nominális stílusa mellett Tóth Árpád igeinek különös mozgalmasságára utal Gáldi László: *I. m.* 324; illetőleg Tüskés Tibor: *I. m.* 35.

| *Táncol, ugrik, fellebeg*” (*Április*); „*Vak* volt a hajnal, *szennyos, szürke*” (*Körúti hajnal*); „*Hiába nógat, | Legyez, cirógat* | *Selyemszárnyú tavaszi fény*” (*Gyerekszemekkel . . .*); „és a föld | *Fáradt* lett, *rosszkedvű, beteg*” (*Ez már nem nyári alkonyat*); „*Arcuk fakó, ijedt, üres*” (*A föld alatt*); „*Hát rossz vagyok? szótlan? borús? hideg?*” (*Álarcosan*); stb.

A h a l m o z o t t a l a n y o k r a már fentebb is láthatunk példákat, hiszen a főnévi értelmezős szerkezetek grammatikailag gyakran alanyként jelennek meg a mondatban: „*Elhagytak Isten jó angyalai: | A Hit, a Kedv, Egészség s Fiatalság*” (*Eredj, szerelem, szép sehonnai!*). További példák: „*S nincs Gazság, Bűn s Iszony*” (*Egy régi ház előtt*); „*Színünk, ízünk, harcunk | Fakul, bomlik, vásik*” (*Ifjonti jók múlásán* – figyelemre méltó az állítmányok és alanyok párhuzamos egymásra vonatkoztatása is!); „*Most behavazva minden alszik: | Kínok, világok, gond, haza*” (*Egynémely emlék, régi kincs*); „*tavasszal megbékül || Szegénység, bánat, szenvedés*” (*Áprilisi capriccio*); „*Belészakad a szív, fog és köröm*” (*Szomorúság Anteusa*) stb.

H a l m o z o t t á r g y a k: „*Ki elveszítéd sorsod tartományát, | Szerelmet, hitet, egészséget, mindent*” (*Invokáció Csokonai Vitéz Mihályhoz*); „*Nyilván pompás tűzvész akart, | Piros csodát, izzó leget, | Égő erdőt, kigyúlt eget*” (*Láng*); „*Mintha az alkony minden bánatát | Felitta volna a zene magába: || Hörgést, sikolyt, átkot*” (*Rádió*); „*Pénzt, egészséget és sikert | Másoknak, Uram, többet adtál*” (*Isten oltó-kése*); „*A világ minden fényét s melegét | Szórva adnám. || Kastélyokat. Pálmákat. Táncokat. | Ibolyákkal a téli Riviérát. | Vagy legalább egy-egy dús, összebújt | Boldog órát*” (*Álarcosan* – a kézirat első változatában a felsorolás tárgyai után nem pont, hanem vessző található;⁶⁰ a ponttal külön mondatokra tagolásnak szövegtani okai lehetnek: a tempó lassítása, a meditatív jelleg erősítése) stb.

⁶⁰ Lásd a kritikai kiadás jegyzetét: *I. m.* 643.

11. Tóth Árpád költeményeinek versmondatnizsgálata – mint az előbbi példa is mutatja – alapos filológiai nyomozást igényelne. Erre itt nincs módunk. Csupán általánosságban utalunk arra, amit a kutatás eddig megállapított: klasszikusan tiszta, érthető nyelvezete abból is következik, hogy verssorainak vége többnyire egybeesik a szintagmák, grammatikai szerkezetek határaival. A rövidebb sorok egy-egy szintagmát, a hosszabbak egy-egy mondatot, a versszakok egy-egy összetett mondatot alkotnak.⁶¹ A halmozás – párhuzamos szintagmák, párhuzamos tagmondatok, gondolatpárhuzamok – a mondat szerkesztésben is jellemző sajátosságai költőnk nyelvének. Talán elegendő egy szép strófamondat ennek érzékeltetésére:

„S ha néha fáj, / hogy arcul üt a testvér, /
S a hűnek vélt szív csak hideg mirigy, /
Hogy bűnök malmát zúgatja a rest vér, /
S hogy néha még az Isten is irigy, /
Merengő órán szétterült a fátyol: /
Árvák vagyunk mind! / sírta egy titok, /
S bocsánat lett a sajtó bosszúvágyból, /
S részvétre vált a szisszenő szitok. /

(Az árnyból szőtt lélek)

A behúzott vonalak ezúttal a tagmondatok határát jelezték, és jól mutatják, hogy többségükben egybeesnek a sorvégekkel. A gondolatpárhuzam felé mutatnak az ilyen sorok: „Üdvözlegyetek, szomorú társak, / Szomorú társak, halvány ajkúak, / Bús bajtársak, horpadt szívűek, / Üdvözlegyetek, szóltalanok.” (*Ave morituri . . .*); „Akik szeretnek, messze vannak, / Akit szerettek, messze van” (*A Palace-ban*); „Dicső királyok hullnak-e, / Csáták és csókok múlnak-e” (*Erdőszél*); „S vad érzés üt meg: látom-e újra? / Bús érzés üt meg: vagyok én még?” (*Arany tó az égen*); stb.

⁶¹ Vö. Kardos László passim, illetőleg: Tüskés Tibor: *I. m.*; Szabó Zoltán: *I. m.* 262, 273 stb.

12. A szabályos versformához idomuló mondat szerkezetek ellentéte az *e n j a m b e m e n t*, a nyelvtani szerkezetek sorvégi megszakítása. Tóth Árpád enjambement-jait tüzetesen tárgyalja Kardos László monográfiája.⁶² Itt legfeljebb egy-két kiegészítést fűznénk hozzá nyelvészeti oldalról. A magyarban a szintagmák szokásos szórendje – nem tekintve az érzelmi vagy logikai kiemelések, szembeállítások eseteit – a „rectum a regens előtt” szabállyal jellemezhető, ellentétben az indoeurópai nyelvekkel. Szókapcsolatainkban tehát előbb az alárendelt, a bővítmény-tag következik, utána a főléje rendelt, a főtag, mellyel a mondat magasabb egységébe bekapcsolódik. A főtagnak a sor végére kerülése azt eredményezi, hogy a verssor nemcsak metrikailag, ritmikailag, hanem értelmileg, grammatikailag és hangtanilag is teljesen vagy viszonylag lezárt nyelvi egység.

Az enjambement révén a helyzet erősen megváltozik. A nyelvi főtag átkerül a következő sor elejére, a sor végén pedig a bővítménytag marad. Így kiemelt helyzetbe kerül: rátereli a figyelmet egyrészt a sorvégi szünetre való beidegződés, másrészt az esetek többségében a rím is, amely más sorvégekkel csengeti össze, nyomatékot adva neki nemcsak formailag, hanem tartalmilag is. Fokozza az enjambement „megakasztó, meghökkentő” hatását az is, hogy a szóba jöhető szószerkezeti bővítmény-tagok gyakran toldalék nélküli, alanyesetű formájúak, tehát nem igazítanak el a tekintetben, hogy milyen főtaggal folytatódik a szerkezet a következő sorban. Ez történik, ha a sorvégre alany, minőségjelző, számjelző, ragtalan birtokos jelző kerül. De bizonytalan a folytatás mivolta akkor is, ha például *-nak/nek* ragos szó kerül a sor végére, hiszen ez lehet a helyhatározó, a részhathatározó vagy a birtokos jelző toldaléka is, és ennek megfelelően folytatódhatik a szerkezet a következő sorban.

⁶² *I. m.* 124. kk. Külön figyelmet fordított e jelenségre Babits költői nyelvét vizsgálva J. Soltész Katalin is: *I. m.* 254–257.

„Tóth Árpád minden elődnél bátrabban él az enjambement lehetőségével, és nagy szerepe van abban, hogy ez a verstani sajátosság olyan erősen elterjedt újabb líráinkban”

— írja Kardos László.⁶³ Ennek ellenére a költő nem viszi túlzásba az „áthajlás” alkalmazását: Tüskés Tibor szerint kevésszer él vele.⁶⁴ Feltűnő azonban, hogy egy-egy versében aránytalanul megszorozódik a „megszakítás”. Ilyen például az *Áprilisi capriccio* alább idézett része. Már a cím is elárulja, hogy szeszélyes, bolondos, vágdató, csapongó, zabolátlan jókedv megnyilvánulása lesz a vers. Valóban: az első két sor szemre és fülre ható természetélménye után szinte szünet nélkül sorjáznak az áthajlások:

Az útszél: csupa pitypang,	
A bokrok: csupa füttyhang.	
Rígó fuvoláz; rája tíz	(számjelzős szerkezet megszakítása)
<i>Zugból</i> is felcsivog a csíz.	
Hallgatja még a rest éj	(birtokos jezős szerkezet)
<i>Félálmában</i> a kastély,	
Emelve tornyát álmatag,	
Mint nyújtózó kart, bár <i>a nap</i>	(alany— állítmány; strófahatáron
<i>Elönti</i> friss arannyal.	átívelő mondat!)
A parkban — <i>rőt aranyhal</i> —	(értelmező— értelmezett!)
<i>Kövérr</i> sétál <i>lebegő</i>	(minőségjelzős szerkezet)
<i>Hassal</i> az édes <i>levegő</i>	(birtokos jelzős szerkezet)
<i>Árjában</i> , <i>sportruhája</i>	(alany— állítmány)
Most szelídség <i>csuhája</i> ,	
Mert még nem kezdi üzletét,	
És tőzsdetippektől <i>setét</i>	(minőségjelzős szerkezet)
<i>Agyában</i> a <i>mohóság</i>	(! álszintagma, névutós szerkezet
<i>Helyett</i> valami <i>jóság</i>	megszakítása) (alany— állítm.)
<i>Zsendül</i> , mint egy kis <i>korai</i>	(minőségjelzős szerkezet)
Tavaszi <i>virág/szirmai</i> ,	(alany— állítmány)
Melyek, sajnos, <i>lehullanak</i> ,	
Ha majd e drága <i>úrnak</i>	(birtokos jelzős szerkezet)
<i>Súlya</i> alatt új és <i>remek</i>	(minőségjelzős szerkezet)
<i>Autója</i> bögre megremeg . . .	

⁶³ I. m. 125.

⁶⁴ I. m. 37.

Az enjambement bravúros kezelése talán ennyiből is kiderül. Az is látszik, hogy leggyakrabban a különféle jelzős szerkezetek tagjai szakadnak el egymástól. Az alany – állítmány sorvégi megszakadását nyilván azért nem érezzük olyan erős enjambement-nak, mert a mondat e két fő része külön-külön is több önállósággal rendelkezik. Hasonlóan kevésbé érezzük megszakítottnak a jelölt tárgyias és határozós kapcsolatokot: „Levegőbe *parazsat* / *Hintegetsz* és darazsat” (*Április*); „*Szellőfésüvel* / *fésülöd*, s szólsz:” (uo.); „S ím a *szenny alól* / Nyütt hang *sír*” (uo.); „S kis *selyem-sátra alatt* / *Megbúvik* a könny . . .” (uo.); stb. — Még különlegesebb hatást keltenek a sorvégi helyzetbe kerülő kötőszók, indulatszók, mint az *Áprilisi capriccio* fent nem idézett részében a *hogy, és, ajajaj*; vagy mikor összetett szó első tagja kerül sorvégre: „Ó, tán akkor, míg a *méz* / *Szinű* nap lehull” (*Április*). Egy tréfás krokiversben a miniszterelnököt csempülve írta ezt az abszurd enjambement-t: „Tisza magát már máskor is *me-* / *Gerőltette*, / Kis botrány a sok nagy botrány közt / *Gerő tette*” (*Hagyma-koszorú*); stb.

13. Végezetül hadd említsünk meg — legalább utalásként — egy-két *s z ö v e g m o n d a t t a n i* jellegzetességet. Az egyik az *Ó, Oh!* érzelemkifejező mondatzó, indulatszó gyakori alkalmazása. Alkalmas ez arra, hogy a költő lírai szubjektumának jelenlétéről tanúskodjék, éreztesse érzelmeit, főleg szomorúságát, bánatát. Ezek az indulatszók valójában nem a szöveg alkotórészei, hanem mint egy másik csatorna képviselői kísérik, hangolják a folyó versszövegeket, anélkül hogy grammatikailag be lennének szerkesztve a mondatokba.

Tóth Árpád verseinek kritikai kiadásában 24 olyan verscímet találunk, amely *Ó!* mondatzóval kezdődik: *Ó, édes napsütés!*; *Ó, Éjszaka!* stb. A versek kezdősorainak mutatójában még több, 44 olyan van, amely ezzel a mondatzóval indul. Sokszor társul az *Ó!* mellé a *jaj* indulatszó is. Legismertebb példái a *Lélektől lélekig* záróstrófájából: „*Ó, jaj,*

barátság, és *jaj*, szerelem! / *Ó, jaj*, az út lélektől lélekig!” Szerepelhet a *jaj* magában is: „A *jaj*, hitvány, és *jaj*, remek / Ginák szép, síma karjai / Feléd többé nem intenek?” (*Száz év után*). Kevésbé szomorú a *hej*: „*Hej*, Debrecen, Debrecen, / Virágtalan város” (cím is); stb.

Feltűnően sokszor használja Tóth Árpád az *és* kötőszó helyett a puszta *s* változatot, gyakran olyankor is, amikor tartalmilag nem elengedhetetlen, és formailag sem követeli meg a ritmus vagy a metrum, sőt, nehézkes torlódást okoz. Néhány példa egyetlen versből, az *Április*ből: „Illatot *s* zenét”; „mi az? / *S* zümmög zengő, napba tárt / Szárnyakkal: tavasz!”, „Fészülöd, *s* szólsz:”; „*S* reszket *s* kacag a liget”; „*S* a szírom már lepereg”; „*S* átsuhansz a városon”; „*S* padlásablakot . . .”; „*S* ím a szenny alól”; „*S* nyitja holt szemét . . .”; „*S* bölcsőmnél te, fény fia, / Álltál”; „*Hej*, beteg *s* fanyar legény / A régi rokon”; „*S* kis selyem-sátra alatt / Megbúvik a könny . . .”; „*S* nem fáj már soha . . .” — A főleg sor élén előforduló kötőszók talán a száguldást, a szél szüntelen kavargását, a sorvégi, mondatvégi megpihenés, leszállás, megállás hiányát fejezik ki, szövegkohéziós szerepet töltve így be.⁶⁵

Jobb elnevezés híján talán „redukált mondatoknak” nevezhetnénk azokat a szövegmondatokat, amelyek egy-egy mondatrész egész mondat gyanánt való megjelenései. Bóka László „a magyar mondat sajátos remeke”-ként jellemzi az *Esti sugárkoszorú* „*Illattá s csenddé*” kifejezését. Benne „se alany, se állítmány, csak az előző mondat két eredményhatározója *s* mégis az egész hangulatot felidézi”⁶⁶ Valóban: a mondatrangra emelt két határozó nemcsak megismétli, újra felidézi, hanem tovább zengeti, megnyújtja az előző versszak egész hangulatát, hogy azután — mint egy zenei motívumból — belőle bontsa ki a folytatást. Bóka itt a szerkesz-

⁶⁵ A *Rímes, furcsa játék* kötőszóhasználatát is elemzi Tüskés Tibor. I. m. 35.

⁶⁶ I. m. 223.

tetlen mondat szövegszervező szerepére tapint rá: az előzmény és a folytatás összekapcsolásának egy sajátos lehetőségére. Hasonlót láthatunk ebben is: „Vézna, szánalmas figura, én. / *Én, én.* / S magam vagyok a föld kerekén” (*Meddő órán*). Vagy a fentebb más okból már idézett „mondatosított” tárgyakban: „A világ minden fényét s melegét / Szórva adnám. // *Kastélyokat. Pálmákat. Táncokat.*” (*Álarcosan*).

Hasonló szerepűek a szerkesztett, de végletesen leegyszerűsített tőmondatok. Bennük a gondolat folyton lefékeződik, a lendület megáll, a hangmagasság leszáll. A tétova szünetekben az előzmény visszhangzik, hangulata szétterjed, hatása elhúzódik. Ilyen már a korai versek közül a *Meddő órán* szinte egésze. A kései versekben még gyakoribb ez a mondat-szerkesztési forma. A *Jó éjszakát!* második versszakában nyolc sorban tizenkét mondat van, negyedik szakaszában tizenegyszer teszi ki a költő a mondat elakadását jelző három pontot: „*Majd egyszer . . . Persze . . . Máskor . . . Szébb időkben . . .*” De tele van ilyen mondatokkal a *Hová repülsz?* a *Hajó a dokkban* vagy az *Egy pisztoly csattant el* című vers is — ez utóbbi a vacogó félelem drámai hatását is felidézve, ami az embert az élet és halál mezsgyéjén elfoghatja.

Ma, Tóth Árpád születésének századik évfordulóján legméltóbban saját — Arany Jánost ünneplő — szavaival emlékezhetünk Debrecen nagy költőjére:

„Ó mesterünk! ma nincs erőnk kimérni
Szent nagyságod minden elemeit,
De szívünket mint élő delej éri
Verseid lelke s megelevenít:
Varázsos áram, vérünk ké kereng,
És új dalt kezd a költők csüggedt céhe,
Dalt, mely mély vágyak ütemére zeng,
Jajdulva benne szebb jövőndök éhe!

SZUROMI LAJOS

TÓTH ÁRPÁD:
ISTEN TÖRÖTT CSELLÓJA, HALLGATOK

(METRIKAI ELEMZÉS)

A mértékes verselésű költemény sorai alatt hagyományos (időmértékes-monometrikus) prozódiával mérve, hagyományos prozódiai jelekkel adjuk meg a vers elsődleges metrikai leírását. A szövegsorok mellett az időmértékes metrum egy-égeit, a verslábakat – nevük kezdőbetűjével – soroljuk fel: *j* = jambus, *s* = spondeus, *t* = trocheus, *a* = anapestus, *p* = pirrichius, *ch* = choriambus, *cs* = csonkaláb. Olykor aláhúzással jelöltünk egy-egy verslábát, ez erős, éles verslábra utal, amikor a thesis-arsis között éles nyomaték-különbség érzékelhető. Többször adunk zárójelben eltérő felsorolást. Ezt az magyarázza, hogy az elemi prozódia szerint mért szótagok, tehát a szótagkapcsolatokból adódó verslábak is élhangsúlyos nyelvünkben relatív nyomatékváltozáson mehetnek át, a hangzó metrum gyakran különbözik az írottól, a képlet-metrumtól. A hangzó metrum a szimultán prozódiával mérhető. Zárójeles felsorolásunk tehát szimultán prozódiával minősített hangzó metrumot ír le, amikor ez hiányzik, akkor képlet- és hangzó metrum élményünkben azonos.

A verslábak felsorolása alatt sorról sorra metrikai jellemzőket adunk meg, sor végén pedig betűjellel utalunk a rímre. Kötőjelek között néhány fontos metrikai információt jelzünk: a sor szótagszámát, az időmértékes metszet típusát, a metszetkövető szótag időmértékes hosszúságát vagy rövidségét, a metszettel érvényesített tagolás alapját s végül a sor

<i>Én csönd vagyok. Itt ne keress zenét.</i>	s, p, ch, j	4 4/2	x
<i>Olyan vagyok én ebben a világban,</i>	10-2d-K-4-sz/1		
<i>Mint az a gordonka, amelyet láttam</i>	j, p, s, j, j, cs	5 3/3	a
<i>Egy szép úri szobában, a sarokban.</i>	11-p-K-5-sz/4	(ch, s, ch, cs)	a/a
	ch, t, p, s, cs	3/3 3/2	
	11-3d-M-6-sz/7		
	s, ch, j, j, cs		a
	11-h-M-7-im		
<i>Hűrjai elpattantak. A nyakán</i>	ch, s, j, j		x
<i>Gyászfátyol volt átvetve, néma flór.</i>	10-h-M-7-im	(ch, ch, j)	
<i>S mégse volt érzelgős tárgy. Némi por</i>	s, s, s, j, s	4/3 3	a
<i>Fedte már. Megbékélt évek pora.</i>	10-h-K-7-sz/8	(ch, j, j, j)	a/m
	t, s, s, s, j	(t, s, s, ch)	x
	10-h-K-7-im		
	t, s, s, s, p		
	10-3d-K-6-im		
<i>Oly fájdalom volt rája írva, melynek</i>	s, j, s, j, j, cs	(s, j, j, j, j, cs)	a
<i>Már csöndje a szent, mint a remetének,</i>	11-p-K-5-sz/4	5 4/2	
	s, a, s, a, cs		a
	11-2d-K-5-sz/9	5 6	

Ki elfelejtett beszélni az évek

o — | o — | — || o — | o — | o

Magányában, — s cellája küszöbén

o — | — — || — — | o — | o —

Mig elkallódott életébe réved,

— — | — — | — || — | o — | o — | o

Már nem emlékszik régi bánatára:

— o — | — — | — || — | o — | o — | o

Csak mintha némi fűm, messzi pára

— — | o — | o — | — || — — | o — | o — | o

Vérezné be a dús alkonyatot,

— — | — o o — || — o o o

És tenné szebbé, istenibb titokká,

— — | — — | — || — | o — | —

Melyhez nem illik más, csak némaság —

— — | o — | — — | — || — — | o —

Üvölsön hát a szájas sokaság,

o — | — — | o || — | — o o —

Isten törött csellója, hallgatok.

— — | o — | — — | o || — | o o

j, j, cs, j, a, cs

11-csp-M-5-sz/3

j, s, s, p, j

10-2d-K-4-sz/1

5 || 4/2

(j, s, s, j, j)

4 || 3/3

a/a

x

s, s, s, j, j, cs

11-p-K-5-sz/4

t, s, s, j, j, cs

11-p-K-5-sz/4

s, j, j, s, j, cs

11-p-K-5-sz/4

s, ch, ch

10-3d-K-6-sz/6

5/1 || 4

x

s, s, s, j, j, cs

11-p-K-5-sz/4

s, j, s, s, j

10-3d-K-6-sz/6

j, s, j, ch

10-p-K-5-sz/4

s, j, s, j, j

10-h-K-7-im

5 || 3/3

(s, j, j, j, j)

6 || 4

(j, j, j, ch)

5 || 5

a/m

a

a

x

verselési rendszerét. E költeményben a következő időmértékes metszetek mutatkoznak: *másod-dierézis* (2d), amely dipódia (két egész versláb) után található, *harmad-dierézis* (3d) a harmadik versláb után, *penthémimerész* (p) az ötödik fél versláb után, e cezúra metszi a harmadik verslábát, *csonkaláb-követő penthémimerész* (csp), ami szintén az ötödik fél verslábát követi, de ez a fél versláb csonkaláb, *hephthémimerész* (h) a hetedik fél versláb után, azaz a negyedik verslábát metsző cezúra. — A metszetkövető szótag rövidsége vagy hosszúsága dönti el, hogy nyomatékMegosztó vagy nyomatékKapcsoló sorról beszélünk, erre utalnak *M* illetve *K* betűink. (Minden időmértékes metszet után szó kezdődik. Ennek élhangsúlya adott, változatlan, s ha a metszetkövető szótag rövid, a nyelvi és az időmértékes metrikai nyomaték elkerüli egymást, nyomatékmegosztást eredményezve, ha pedig hosszú e szótag, akkor kiemelésre alkalmas nyomatékkapcsolás tanúi leszünk.) A metszetek legtöbbször sortagoló tényezők (azért nem mindig, mert függ a tagolás a nyelvi szerkezettől, különösen a szólamtagolás érvényétől). A tagoló metszet pozíciója tagolási alapot ad, erre az alapra számmal utalunk. Végül a sor verselési rendszerbe sorolható, ezt jelezzük. A magyar nyelvű verselés három metrikus rendszert követ: hangsúlyos-ütemező (h), időmértékes-verslábazó (i), mindkettő monometrikus (hm, im), illetve szimultán (sz), tehát egyidejűleg ütemező és verslábazó, bimetrikus. Szimultán sorváltozatokat jelölünk számokkal: $sz/1 = 4$ -es alapú, másod-dierézissel tagolt, nyomatékmegosztó szimultán sor; $sz/2 =$ mint az $sz/1$, de nyomatékkapcsoló; $sz/3 =$ $= 5$ -ös alapú, penthémimerésszel tagolt, nyomatékmegosztó szimultán sor, ahol az ötödik fél versláb csonka; $sz/4 = 5$ -ös alapú, lábmetező penthémimerésszel tagolt, nyomatékkapcsoló szimultán sor; $sz/5 =$ mint az $sz/4$, de nyomatékkapcsoló; $sz/6 = 6$ -os alapú, harmad-dierézissel tagolt, nyomatékkapcsoló szimultán sor; $sz/7 =$ mint az $sz/6$, de nyomatékmegosztó; $sz/8 = 7$ -es alapú, hephthémimerésszel tagolt, nyomatékkapcsoló szimultán sor, ahol a 7-et szabályos mel-

lékmetszet tagolja; $sz/9 = 5$ -ös alapú, másod-dierézissel tagolt, nyomatékkapcsoló szimultán sor. Megemlítjük, hogy az $sz/8$ számunkra nyomban *im*-rendszerűvé válik, ha a 7-et nem tagolja szabályos mellékmetszet.

A teljes költemény verselését annak a verselési rendszernek a nevével adjuk meg, amelyhez a sorok többsége tartozik.

A szimultán metrumú sorokban az ütemszerű tagolást hagyományosan jelöljük, az ütemek szótagszámaival s a metszet jeleivel.

A költemény rímelését a Kritikai kiadás *abbx* formában határozza meg, amit a költő egyedül itt alkalmazott. Magunk az egy szótagnyi mélységben mért rímek között különbséget tettünk teljes rím és asszonánc között (*a/a* = asszonánc-rím), továbbá valamely módon modulált rímek tekintetében (*a/in*). A kezdő és a záró rímtelen sorok közé ékelt párrímnek, ezen szokatlan félrímnek (*xaax*) maradéktalanul csupán a negyedik strófa tesz eleget.

A leíró elemzés eredményeit a táblázatban foglaljuk össze.

A versláb-összesítésben százalékszámaink szótagszamarányokat jeleznek ($100\% = 210$, a költemény teljesszótagszáma).

A metrikai leírás táblázatos áttekintését követően főbb konzekvenciáink a következők:

1. A *sorszótagszám* két változatot variál szabadon, a 10-est és a 11-est. Mindkettő azonos arányú (tíz sor 10-es, tíz sor 11-es), de verselési hagyományainktól mélyen eltérve következetesen kerüli a periodicitást. Szimmetrikus renden belül teremt tehát strófaváltozatokat, öt strófában négy variációt. Azonos aszimmetriát csupán a 3. és a 4. szakasz mutat. Az első strófa nagy aszimmetriájának (10–11–11–11) pontosan fordítottja a záró szakasz (11–10–10–10).

2. A *jambusi metrum* jelenléte folyamatos, az emelkedő lejtés végig ép. Sorkezdő trocheus (mint lejtést nem sértő hagyományos licencia) a húsz sorból mindössze háromban mutatkozik (7., 8., 14.), szimultán prozódiaival ebből kettő choriambusba simul (7., 14). Az egyetlen soron belüli, lejtéstörő trocheus (3. sor) thesise a metszetszünet visszaható,

Strófa	1.	2.	3.	4.	5.	Összes
Szótagszám	10, 11 11, 11	10, 10 10, 10	11, 11 11, 10	11, 11 11, 10	11, 10 10, 10	210
Cezúra	2d, p 3d, h	h, h h, 3d	p, 2d csp, 2d	p, p p, 3d	p, 3d p, h	2d = 3, h = 5 3d = 4, p = 7 csp = 1
Verselési rendszer	sz/1 sz/4 sz/7 im	im sz/8 im im	sz/4 sz/9 sz/3 sz/1	sz/4 sz/4 sz/4 sz/6	sz/4 sz/6 sz/4 im	im = 5 sz: 1 = 2 3 = 1, 4 = 7 6 = 2, 7 = 1 8 = 1, 9 = 1
Tagolási alap	4, 5 6, 7	7, 7 7, 6	5, 5 5, 4	5, 5 5, 6	5, 6 5, 7	4 = 2, 5 = 9 6 = 4, 7 = 5
Rím képlet:	xaax	xaax	aaax	xaax	aaax	xaax
Jambus	6—6	4—6	8—10	7—10	9—12	34—44 32,4%—41,9%

Anapesztus	—	—	3—3	—	—	3—3 4,3%—4,3%
Pirrichius	3—2	1—0	1—0	—	—	5—2 4,8%—1,9%
Choriambus	3—4	1—5	—	2—3	1—1	7—13 13,3%—24,8%
Spondeus	4—4	11—3	6—5	8—4	9—6	38—22 36,2%—21%
Trocheus	1—0	2—1	—	1—0	—	4—1 3,8%—0,9%
Csonkaláb	3—3	—	4—4	3—3	1—1	11—11 5,2%—5,2%

nyújtó hatása révén a trocheust lejtésegységbe simuló spondeussá avatja. A jambusi metrumot verselési hagyományainknak megfelelően, lejtésegységét őrizve kezeli a költő. E renden belül azonban olyan változatosságot lelünk, ami egyetlen versen belül igen-igen ritka. Ady s a teljes nyugatos gárda, köztük Tóth Árpád líráján belül is. A *verslábazás* tekintetében időmértékes prozodiával mért jambus szokatlanul kevés található (legkevesebb a 2., ennek több mint kétszerese, a legtöbb a záró szakaszban), szimultán prozodiával mérve sem éri el a jambusok aránya az 50%-ot, holott ez általánosan jellemző. Az arány mindkét mérés szerint emelkedő, legkevesebb az első két strófában, legtöbb a záró szakaszban. Természetes, hogy a konvencionális helyettesítők, a közömbös lejtésű spondeus és a choriambus aránya megnövekszik, stróféként változó arányban. A hangzó metrumban (amit a szimultán prozódia tár fel) az első két strófában a choriambusok nagyobbik felét találjuk, a záró szakaszban mindössze egyet. A hangzó spondeusok aránya egyenletes, csupán a záró szakaszban magasabb. Hangzó pirrichiust – azonos nyelvi alakzattal – kettőt találunk az első szakaszban, más három pirrichius a nyelvi nyomatók révén lejtő lábbá modulálódik (3., 8., 12). Strófa-jellemzővé válnak a lejtést nem sértő anapesztusok, az egész versben összesen három, valamennyi a harmadik szakaszban. Az elemző metrikai döntést a 10. sor két anapesztusára a 11. sor igen erős egyetlen anapesztusa sugallja. A versben uralkodó jambusi metrum rendet követő, ép lejtésű, a verslábvariációk teljes gazdagsága azonban metrikailag egyénített sorokat, egyénített strófákat eredményez.

3. A sortagolásban érdekelt metszetek alapkaraktere időmértékes. Monometrikus sorokban hagyományosan ismert változatok a *metszet* szempontjából a metszettelen, a másod-dierézisű s a lábmetsző penthémimerészt alkalmazó sorok. Jambusi verselésünkben is ez a metszet szerinti három sorváltozat a hagyományos. Egyetlen rövid lírai versben ritkán találni több metszetváltozatot, legfeljebb egy-egy csonkaláb-

követő penthémimerész fokozza a változatosságot. Ebben a költeményben minden sor metszetes, az említett négy hagyományos metszet szerint jellemzett sortípusból szerepel tehát három. Elméletileg szabályos, de igen ritka két metszetváltozat bukkan még elénk, a harmad-dierézis és a hephthémimerész. Az időmértékesen szabályos cezúrák által a 20 sorban így öt sorváltozat jelenik meg, renden belül ismét hagyományoktól eltérő, szokatlan gazdagság. Ki kell itt emelnünk éppen a kezdő strófát, amelynek négy sorában négy különböző időmértékes alapszövet működik. A tagoló erő tekintetében sorrendjük sem közömbös, a tagolás alapját sorról sorra bővíti a cezúra. Négyes, ötös, hatos, hetes alap követi egymást. A második strófát a hephthémimerész, mint ritka cezúra vonja hatalma alá, három egymást követő sorban ez a metszet. A negyedik strófában az első három sor cezúrája lábmetsző penthémimerész. Metszetváltozatosság jellemzi tehát a strófákat, változó arányokban, s az egész versben nincs két azonos metszet-sorrendű szakasz.

4. A metszetek, mint sortagoló metrikai tényezők természetesen minden sorban tagolást sugallnak, hiszen – mint már említettük, – minden sorban van metszet. A metrikai intonáció, az első strófa a versben hallható valamennyi *tagolási alap*ot bemutatja. E strófában négy alapszövet-változat jelenik meg, a versben pedig öt ilyen alapváltozat van. A tagolási alapváltozatok teljességét a négy metszetváltozat úgy képes kifejezni, hogy a harmadik strófában egyszer megjelenő csonkaláb-követő penthémimerész ugyanúgy 5-ös alapot teremt, mint az első strófában is föllépő lábmetsző penthémimerész. Öt metszetváltozat, négy tagolási alap húzódik végig a versen. Teljes tagolási variációt érvényesít az első szakasz, meghatározóan 7-es alapot a második, meghatározóan ötös alapot a 3–4. szakasz, míg csaknem teljes variációt az ötödik strófa. A versben minden strófa egyedi arculatú a tagolásra nézve.

5. A cezúráktól vezényelt tagolás a nyelvi tagolás függvényeként válhat ütemszerűvé, az időmértékes metrumot hang-

súlyos metrummal társítva, szimultaneitást eredményezve. A szimultán sorokban az időmértékes metszetek egyúttal hangsúlyos metszetek is, szimultán cezúrák. A nyelvi tagolás erejétől függően dinamikusan változatos *szimultán sorokat* hallunk.

A versben három sort tagol másod-dierézis, amely kedvező nyelvi helyzetben szimultán cezúraként rendszerint négyes alapú ütemezést evokál. E költeményben az egyik másod-dierézis anapesztust követ, kiesik tehát a négyes ütemezési alap köréből (10. sor). A két maradék sor (1., 12.) nyelvi tagolódása metszetkövető, négyes alapú szimultán sorokat hallunk. Mind a kettő 10 szótagú s nem véletlenül. A $4 + \text{maradék}$ ütemszerűsége a maradék hat szótag mellék-metszetes belső tagolásával nyerhet erősítést, amelynek tanúi is vagyunk, szabályos aszimmetria, illetve felezés kínálkozik a hatosokban ($4/2$, $3/3$). Nyelvi tények miatt erősebb szimultán tízes az első sor, mivel mondattani tagolás azonosul metrikai tagolással – mint a 12. sor, amelyben ugyan hatásos szólamtagolás érzékelhető, de a kettős enjambement kissé csökkenti a négyes alapú, szabályos ütemezés hatását. Azonos metrikai karakterben hangzati különbözőség jelenik meg. A versben e négyes alapú tagolás a legkevesebb, összesen kettő sorban ismerhető föl. Jambusi szimultán tízeseinkben hagyományosan több az ilyen sor.

Ötös alapú tagolással kilenc sorban találkozunk, ez a típus a legtöbb. Hagyományosan uralkodó változat mind a tízesekben, mind a tizenegyesekben. Bár e költeményben is kiemelkedő az arányuk, mégis szokatlanul kevés e sor, hiszen a teljes vers 50%-át sem éri el. Metrikailag számomra példátlan, hogy az összesen kilenc ötös alapú sorból csupán egyetlen a tízes (19.), holott szimmetrikus felezése révén a szimultaneitás előnyeit ez a sortípus érvényesíthetné erősebben, szemben a 11-essel. A kivételes 19. sor erős szimultán sor. Az ötös alapú jambusi 11-esekre is érvényes azonban, hogy metszetkövető maximális nyomatékot akkor nyerünk, ha lábmetesző penthémimerész a cezúra. Az ötös alapú nyolc 11-esből kettő nyomban kiesik, mert a 10. sorban dierézis,

a 11-ben csonkaláb-követő penthémimerész tagol. Nyelvi körülmények redukálják a nyomatékcsúcsot a 9. sorban. A második félsor, a hatos szabályos ütemezést nem mutat a 14. és a 15. sorban, így összesen három ötös alapú jambusi 11-es minősíthető erős szimultán sornak: 2., 13., 17.

Négy hatos alapú sort találunk a versben, strófánként egyet, kivéve a harmadikat. A 8. sor 6 szótagos nyitó nagy üteme tagolatlan, miközben főmetszete, a harmad-dierézis szoros kötésű szólamot szel, így szinte érzékelhetetlen. Formális szimultán sor ez, a hangzó metrum verslábazásra hagyatkozó időmértékes-monometrikus. A hatos tagolatlan-sága kísért a 18. sorban is, míg szokatlan, különös aszimmetria tagolja a hatost a 16. sorban (5/1). A harmadik sor szabályos szimultán 11-es, hatos alappal. A költemény négy hatos alapú sora szélsőségeket ismerő négy egyedi metrikai variáció.

Igazi metrikai meglepetés a hephthémimerész-tagolta sorok nagy száma, 25%-os aránya. Közülük négyet időmértékes-monometrikusnak minősítünk, mert perdöntő a főmetszetet megelőző hét szótag szabályos belső tagolódása. Öt ilyen sorból csupán egy szimultán metrumú (6. sor); a címbe emelt záró sor (10 szótagos) indító hetese csupán formálisan tagolható szabályos 4/3 kétüteműséggel, ennek érvényét a szólam-metszés szünteti meg. Csupa dinamizmus, csupa változatosság jellemzi e sortípusokat is.

Időmértékes-monometrikus sorok halmozódnak a második szakaszban (az összesen öt ilyen sorból hármat itt találunk). Strófazáró sorok időmértékes-monometrikusak az első és az utolsó szakaszban, három-három (belsőleg változatos) szimultán sort követően. A harmadik és a negyedik szakasz minden sora szimultán, e két szakaszt köti szoros strófa-enjambement, a negyedik szakasz harmadik sorában találkozzunk azzal a maximális szimultán nyomatékcsúccsal (*finom*), amelynek párját egyedül a vers utolsó előtti sorában leljük (*szájas*). A thesis-arsis nagy nyomatékfeszültségéből adódó *éles jambust* még három sorban hallunk (6., 9., 20.),

közülük kettő hasonló metrikai szerkezetben (6., 20.) jelenik meg, hephthémimerészt követően erős arsissal fokozva a szókezdet természetes nyomatékát (*néma, hallgatok*). Hasonló helyzetben, de penthémimerész-tagolta sorban visszafogva hangzik e nyomaték a 9. sorban.

6. Ütemszerű tagolást nyilvánvalóan a szimultán sorok mutatnak. A *tagolás* erejét főképp a közös metszetet követő második ütemek kezdetének nyelvi nyomatéka fokozhatja, ami a metszetkövető szó jelentésségét tételezi föl. Ilyen alapon markáns, határozott az első két sor tagolása, majd a költemény záró két szakaszában a 14., 16., 17., 19. sor. Mögöttük nyomban említenünk kell a 13. és a 15. sort. Sajátos, egyedi arculatú a címet ismétlő záró sor, a metrikai tagolás tekintetében darabos, töredezett, ugyanakkor mind a négy soralkotó szót külön-külön nyomatékosító, döntést, határozottságot sugalló sor. A szimultán soroknak csupán kétharmada, a vers sorainak éppen fele tagolódik jelentésszerűen. E sorok metrikai tagolódása is változatos. A többi sor azt az élőbeszédszerű, természetes nyelvi tagolást jelzi, amely a gyakori sor-enjambement-okban is kifejeződik. Az ellentét ereje emeli ki ezért az első sort, mint két zárt, egész mondatot, ez a záró strófát, amely ugyan egyetlen mondat, de sorról sorra szólam-egész. Három teljes mondat az első strófa, öt a második, egy nagy mondat a harmadik és a negyedik strófa, egy összetett mondat a záró szakasz, mondatnyitó kötőszavával őrizve a megelőző szoros strófa-enjambement emlékét.

7. A *rímszerkezet* képletként s megvalósításában is kivételes. A félrím középre vont párrímmel (xaax) a típus két hagyományos változatát kerüli el (xaxa, axax). E rímtervnek azonban csak a negyedik szakasz felel meg. A többi strófa alkalmi rímvariációkat hordoz, s bár nem számolja föl a rímtervet, olykor szinte csupán árnyékát őrzi. A rím-mélység mindenütt egy szótag. A kötöttségek kerülésére vall, hogy a fele-fele arányban páros-páratlan sorszótagszámú jambusi sorokban nyomát sem leljük a hím-rím, nő-rím váltakozásának, tehát a rím-mélység váltakozásának. A negyedik sza-

kasz alapján tiszta rím volna terv, ragrímként azonban már az első strófa alaptervet számolna föl: xaxa hagyományos rendjét mutatva fel. A harmadik sor asszonáncríme által marad a terv, de módosulva, határozott xaaa szerkezetet valószínűsítva meg. Csaknem rímtelenné válik a második szakasz, hiszen egyetlen hangzó rímként olyan középső párrímet mutat, amelyben a magánhangzók időtartamban különböznek (flór, por). A harmadik strófában ismét az asszonánc a rímterv őrzője, mint az első szakaszban, hiszen ragrímként tiszta rímpár kezdené a strófát, aaxx (teljességgel szokatlan) variációját kínálva a félrímnek. Ami megvalósul, az az első szakasz fordítottja: aaax. A záró strófában a középső párrím tiszta, de az első sor záró szótagjának magánhangzója azonos a középső párrím magánhangzójával, így teremti meg a negyedik sor rím-magányát: aaax.

Minden strófa rímszerkezete egyedi a megvalósulásban, miközben az önmagában is szokatlan rímterv nyomait következetesen őrzi.

8. A sorok meghatározó többsége alapján a költemény a szimultán verselési rendszerbe sorolható. A szimultán sorok mindkét metrikai komponense szabályos változatok rendkívüli bőségét mutatja, oldott szimultaneitásról beszélünk tehát. Ezt indokolja az időmértékes-monometrikus sorok 25%-os aránya is.

*

A költemény verselése a magyar metrikai formakincs sűrítésc. Bravúros, érett művészi technika olvasztja harmonikus egészbe a változatokat, ezzel válik eleven kihívássá a funkcionális metrumelemzés számára. Csönd, némaság, hallgatás, cellába zárkózó remete-lét az egzisztencia közeljövőjére vonatkozó lélekbeli terv. Elszánt, végleges, minden tekintetben indokolt. Döntés ez, kényszerhelyzetben, a lélek eredendő vágyaival ellentétben, végletek élménye feszíti a hangulatot. A költemény maga küzdelem a végletekkel. Elzárkózás és kitárulkozás, titkolni kívánt, fékezett, de fel-feltörő panasz

és feledést kereső, sorsot nyugalommal elviselni próbáló törekvés, csönd és áradó zene, szépség és durvaság, szállongó por és lebegő pára, magány és sokaság, múlt és jelen, élet és elmúlás, távolodó mélymúlt, zaklató jelen és tragikus közeljövő szélsőségei között csapong a lélek, nyugalomra elszánnan, de nyugalmat belül soha el nem érhetően. Sebzett, vergődő ember éli itt újra életét, kutatva benne a nembeli értelmet. Törött cselló, sarokba állított, némaságra ítélt gordonka, nyakán gyászfátyol. Életen túli lét már az övé, megélt nemlét. Elkallódott élet réved régi bánatokba, sehol a keresett nembeli értelem. Égető fájdalom fegyelmezi magát, lázadás, jajongás helyett nembelin túli titokról énekel, szépről, isteniről. Emberek között, emberek által, itt, ebben a világban lett otthontalanná, s az értelmes élet megtörhetetlen belső hitét titokba menekíti. Ezt varázsolja vígasszá. Belülről folyvást él a zene, zúg minden húron a sorsszimfónia. Ez teszi győztessé az áldozatot, ez emeli föl bénító bánataiból, hogy nembeli példát formálva a daccal, emberhez méltóan viselhesse el az elviselhetetlent. Egy kalodába, cellába szorított élet folytonos tűnődésének hangulati-gondolati sűrítése is ez a vers. Alkalmi ösztönző e tömörségben a törött cselló valódi élménye, a sors-jelkép felismerése. A formai változatosság dús jelei a dinamikus jelentés közvetlen kísérői. Legkevésbé a stílszerű ornamentika eszközei. Tóth Árpád kései versei között az *Isten törött csellója, hallgatok* minden tekintetben szintézisre törekvő, nagy költemény. Líránk teljességében súlyos vonulathoz kapcsolódik, a még-már-most határhelyzetében a *Kész a leltár* küszöb-állapotát idéző versek között a helye. Sok-sok példából — a motiváció lényegi azonosságát érezve — idézünk itt egyet, *A panasz vigaszát*, első strófája erejéig. Közismert, hogy ezt a verset Illyés Lajtha László emlékének ajánlotta:

Fröcskölve végső cseppjeit,
úgy merült ki e nagy zene,
ahogy — mert nem fagy be sebe —
a forró szív kivérezik.

KESERŐ KATALIN

„LÉGI SEMMI” ÉS „ÁLLANDÓ ALAK”

DANTE A MAGYAR SZECESSZIÓBAN

A címbe foglalt ellentétet eredeti, shakespeare-i összefüggésében idézi és meg is magyarázza Babits európai irodalomtörténete Dantéről szólva, ki tehát „a légi semmi állandó alakkal lakhellyel és névvel ruházza fel”, midőn a „lélek történetének elmosódó állomásait a belső időből a külső térbe” vetíti, „ahol határozott beosztást, világos tagolódást nyernek”.¹ A kortárs Fülep Lajosnak az emlékezésről 1911-ben írt művészetfilozófiai előadása szóhasználatával: formába önti az intuíciót a tevékeny emlékezet közreműködésével.² Fülep szerint ez ugyan minden műalkotás lényege, de ha igazi nagy példát keres, ő is Dante *Isteni Színjátékát* említi. A lélek, a benső, az intuíció és az emlékezés szavak – Dante művével kapcsolatban is – következetesen a századforduló művészeti irodalmában tűnnek fel, s ez nemcsak arra utal, hogy ez a kor új Dante-képet alkotott,³ hanem arra is, hogy új esztétikájának (melynek a fentiek kulcsszavai), új művészetének egyik forrásául Dantét használta fel. A Dante korának átmenetiségét tudatosító *Dante a középkor és a renaissance között* című tanulmánykötetben (1966) Rába György *Babitsról és Dantéről* szóló munkája

¹ Babits Mihály: *Az európai irodalom története*. Bp. é. n. 186.

² Fülep Lajos: *Az emlékezés a művészi alkotásban*. 1911. = F. L.: *A művészet forradalmától a nagy forradalomig*. II. Bp. 1974. 605–651.

³ Ennek lehetőségére utal Fülep Lajos: *A Vita Nuova és a mai olvasó*. 1943. = F. L.: *Művészet és világnézet*. Bp. 1976. 252.

1.a ábra

elemzi ez újabb átmeneti, formát és stílust kereső kort s benne Babits útját az új költői forma felé, amihez – jelentős részben – Dante-fordításai révén jutott el. Fülepet is foglalkoztatta az új művészi stílus kialakulása, mert a századelő végletesen individualista művészetéről nem hitte, hogy létre tud hozni valami örökkévalót (művészi formát) homogén kultúra és közösség hiányában.⁴ Az idő távlatából mégis felfedezhetjük ezt a közösséget, tagjai között Tóth Árpáddal.

⁴ Fülep Lajos: *Új művészi stílus*. 1908. = F. L.: I. m. I. k. 484–516.

2.b ábra

Így tehát most arról beszélhetünk, miként termett az individualista kultúra táptalaján: a lélekből (a légi semmiből) mégis forma (állandó alak),⁵ miért volt ez átmenet a babitsi vagy fülepi értelemben vett stílushoz, s miért volt Dante műve szükségszerű termékenyítője mindkettőnek. Magam nem lévén irodalomtörténész, a magyar képzőművészetből vett példákkal keresem a választ, s ha irodalmi párhuzamra

⁵ Lásd a Magyar Nemzeti Galéria 1986-os kiállítását: *Lélek és forma (Magyar művészet 1896–1914)*, mely címét, noha más értelemben, Lukács György *A lélek és a formák* című könyvéből kölcsönözte, 1910.

utalok, a „közösség” kedvéért teszem. Az irodalomból is csak a költészetre hivatkozom, így Dante hatásának több vonatkozását nem említem.

Két időpont: a millenniumi Pokol-körkép és a Dante halálának 600 éves fordulójára, 1921-ben rendezett megemlékezések, kiállítások között tekintem át Dante hatását. Az előbbi ugyanis még az akadémizmus jegyében készült, az utóbbiak műtárgyait viszont a programszerűség miatt nem tarthatjuk az önálló stílusfejlődés állomásainak.⁶ A közvetlen ok pedig, hogy Dantéval foglalkozom, Tóth Árpád két összetartozó, Dante-témájú verse 1913-ból: a *Dante* és a *Non piu leggevano* . . . , melyeket a költő monografusa nem vett fel műelemzéseinek tárgyai közé (Kardos László, 1955). Pedig nem csak Tóth Árpád, de Kosztolányi Dante-versei (a *Négy fal között* című kötetben 1907-ben az *Inferno*, *Én is, Dante a „Croce del Corvo”-ban*; a *Kenyér és bor* Dante-szoborról szóló szonettje), Babits hatalmas vállalkozása Dante *Isteni Színjátékának* lefordítására (I. kötet 1913) és ezt kísérő írásai, versei (*Nel mezzo*, *Nunquam revertar*, *Dante I, II.*), Juhász Gyula *Paolo és Francesca* című színpadi játéka, tragikus idillje 1907-ből (és *Modern Divina Commedia*, *Régi opálos alkonyat* című versei) valamint bizonyára még sok más mű jelzi kimondva vagy rejtetten a Dante-téma jelentő-

⁶ A Pokol-körkép a Városligetben volt látható a Maróti Géza által épített csarnokban, Molnár Árpád és Trill Károly műve. 24 részlete illusztrálta Gárdonyi Géza 1896-os Pokol-fordítását. A millenáris kiállításon szerepelt Ipoly Sándor *Dante és Beatrix* című festménye, szintén akadémikus. 1921–22-es Dante-ünnepségek Székesfehérvárt, a pesti Vigadóban, Debrecenben a Csokonai Kör rendezésében, a Magyar Tudományos Akadémián, Szombathelyen, Kolozsvárt. A központi, a Nemzeti Múzeumban 1921-ben rendezett kiállításról: *A Dante-kiállítás képei és szobrai*. = Magyarország, 1921. 249. 6. (Kaposi József). Egy újpesti kiállításról szól Jókay Lenke levele Juhász Gyulához 1921-ből. = Juhász Gyula *összes művei. Levelezés I. 1900–1922*. Bp. 1981. 335. E kor Dante-kultuszát áttekintette Kelényi István: *Gulácsy Lajos művészete a századforduló ízléstükrében*. Évfolyamdolgozat. 1976. ELTE Művészettörténeti Tanszék.

ségét a századelő magyar irodalmában.⁷ A bennük megidézett dantei látomás, a megidézés módja, de maga az életre keltett költő alakja is szoros rokonságot tart képzőművészeti ábrázolásokkal, írásokkal. Ezek témáik szerint elsősorban Paolo és Francesca történetéhez, Dante alakjához, Dante és Beatrice viszonyához kapcsolódnak.⁸ Tóth Árpád témája is közülük való: a Pokol legcsendesebbje: Paolo és Francesca története az V. énekből és az ezt író Dante.

Szükségtelen talán sorolni, hogy a romantikának a századforduló szimbolikus szecesszióját előkészítő utóéletéből milyen jelentős műalkotások témája Paolo és Francesca szerelme (Csajkovszkij *Francesca da Rimini* című szimfonikus költeménye, 1876, Budapesten bemutatva 1896-ban, Rossini *Francesca da Rimini*-je, Liszt *Dante-szimfóniájából* az Inferno szinte csak erre az egy témára épül „andante amoroso”, a festészetben az angol preraffaelita Dante Gabriel Rossetti *Paolo és Francesca*-akvarellje, 1855, nálunk Than Mór *Francesca da Rimini* című, már 1921-ben is ismeretlen helyen levő festménye).⁹ A festészet, ha Dantéból merített, mindezekelőtt ezt a részletet ragadta ki, különösen a romantikától kezdődően, a boldogság és boldogtalanság különféle árnyalatainak megjelenítéséhez.¹⁰ A romantika és a megelőző korok vagy a későbbi akadémizmus között azonban lényeges

⁷ Sárközi, Péter: *Dante, catalizzatore della nuova poesia ungherese del Novecento*. = Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae, 1979. 165–172. — Sárközi Péter: „Minek a selymes víz, a tarka márvány?” (*A Nyugat-nemzedékek Itália-élménye*). = Jelenkor 1981. 10. 914–923.

⁸ Eltér tőlük a modern életet, Budapestet a Pokollal azonosító Krúdy Gyula: *A bölcsek bora*. = Magyarország, 1921. 249. 7.

⁹ Kaposi József: *Dante Magyarországon*. Bp. 1911. A műveket nem ismerve megemlítem korszakunkból a feltételezésem szerint hasonló Ábrányi Emil-operát (1909) s az 1921-es kiállításról Tardos-Krenner Viktor két képét, Cser Károly két szobrát. Mindük címe: *Paolo és Francesca*.

¹⁰ Volkmann, Ludwig: *Bildliche Darstellungen in Dante's Divina Commedia*. Leipzig, 1892.

szemléleti különbség mutatkozik már az ábrázolás legkülönbözőbb rétegében: míg ezek művészei (Flaxman, Bonaventura Genelli, Rodin) aktokként jelenítik meg a Pokol második körében örökké együtt repülő szerelmespárt, addig a romantikus fogantatású műveken középkorias öltözetben s általában földi életükben látjuk őket. Így a Rómában élt Carstens (1796) szentimentális regényalakokként (lovag és hercegnő) mutatja a szereplőket. Figyelemre méltó átmenet Blake illusztrációja (1824–27). Ugyanez a kor azonosította magát először Dante hőseivel, olyannyira, hogy Luigi Ademollo illusztrációja a *Színjáték* 1817–19-es firenzei kiadásában Chateaubriand és Recamier portréit tartalmazza. A századfordulóra már monográfiák születtek Francesca da Rimini-ről,¹¹ művészi ábrázolásairól, s széles körben tették ismertté történetét a hazai írók, publicisták is.¹² A *Divina Commedia* e – Babits szavaival – legszebb és legnépszerűbb epizódja ihlette a 1902-ben Itáliába utazó, s azután kisebb-nagyobb megszakításokkal 1915-ig ott tartózkodó Gulácsy Lajos festő egyik első ismert művét.¹³ Nem Dante vízióját, hanem a szerelmesek földi történetét jelenítette meg, ennyiben romantikus elődeit követte. Megközelítése azonban kis kitérőt igényel a kor Dante-képéről.

Aki Itáliába, egyúttal a múltba is utazik. A 18. században az antikvitás emlékeit kutatták ott,¹⁴ s még a 19. században is hozzátartozott az akadémiai „festész” életéhez a rövidebb-

¹¹ Yriarte, Charles: *Françoise de Rimini dans la légende et dans l'histoire*. Paris, 1883. — Locella, Baron G.: *Dante's Francesca da Rimini in der Weltliteratur und Kunst*. Erlangen, 1906.

¹² Gárdonyi fordításának e részlete külön: = Örökzöld, 1900. 193. — Tormai Cécile: *A Malatesták városa. (Francesca és Paolo története)* = Magyar Nemzet, 1900. 170. sz. — Berzeviczy Albert: *Itália. Útirajzok és tanulmányok*. Bp. 1905. — 1890-ben mutatták be Budapesten José Echegaray *A nagy Galeotto* című drámáját. Erre jelent meg Keszler József *Dante Galeottója* című könyve (2. kiadása 1907). Keszler a Babits–Juhász–Kosztolányi-levelezés is említi.

¹³ Szij Béla: *Gulácsy Lajos*. Bp. 1979. 19.

¹⁴ Zádor Anna: *Klasszicizmus és romantika*. Bp. 1976. 11–36.

hosszabb itáliai tanulmányút a klasszikus művészeteszmény jegyében.¹⁵ A romantikus művészetet s a belőle sarjadó késő romantikus, preszimbolista irányokat a középkor szelleme és emlékei bővílték meg: Velence kövei, a Raffaello előtti ún. primitív festészet (mely az angol preraffaeliták névadója is lett) s Dante alakja és műve, mely egyaránt jelképe a kiemelkedő személyiségnek¹⁶ és a művészi teremtésnek (Blake), fantasztikus utazásnak (Delacroix), társadalmi-forradalmi indulatoknak,¹⁷ egységes nemzeti szellemnek.¹⁸ Megjelent a századfordulót közvetlenebbül előkészítő értelmezés is: a szerelmes és művész, a boldogtalan és szokatlanul érzékeny Dante alakja, a preraffaeliták művészetében.¹⁹ A század második felének nagy Dante-kultusza tovább gazdagította ugyan a Dante-képet,²⁰ de a társadalomból száműzött ember egyéni boldogtalansága, különös szerelme a 20. század eleje,

¹⁵ Szabó Júlia: *Antik romok a 19. századi magyar tájfestészetben és rajzművészetben.* = Építés-Építészettudomány, 1974. 3–4. 565–577.

¹⁶ Ruskin *Stones of Venice* című könyve magyarul 1896–98-ban jelent meg. Carlyle: *Hősökről.* 1841. magyarul 1900. Róla Babits–Kosztolányi–Juhász levelezése. = Juhász Gyula *összes művei. Levelezés I.* 1900–1922. Bp. 1981. 103–104.

¹⁷ Victor Hugo: *La vision de Dante.* Péterfy Jenő Zichy Mihály *A démon fegyverei* című festményéről mint Dante-összefoglalásról írt 1878-ban. = Péterfy Jenő *összes munkái* II. 1903. 289. Péterfy műveinek e kiadása bizonyára hatott a fiatal nyugatosokra, a szerzőt sokat emlegetik levelezésükben.

¹⁸ Rosetti Itáliából menekült apjától ezért kapta a Dante nevet.

¹⁹ Werner Hofmann: *Das Irdische Paradise.* München, 1974. — Timothy Hilton: *The Preraphaelites.* London, 1970. 101.

²⁰ Dante születésének 600. évfordulója 1865-ben, Beatrice halálának évfordulója 1890-ben, Dante túlvilági útjának 600 éves fordulója 1900-ban. Hatásuk a tudományra: Società Dantesca Italiana megalakulása 1887-ben, a művészetre: az Alinari kiadó Dante-illusztráció pályázata 1900–1902, melyen sikerrel vett részt a magyar származású Giorgio Szoldatics is (. . . *E nell'idolo suo si trasmutava. La Divina Commedia novamente illustrata da artisti italiani. Concorso Alinari 1900–1902.* Bologna, 1979. Galleria comunale d'arte moderna di Bologna)

a modern kor kezdete individualista művészetének is forrását jelenti.²¹ Babits *Dante és a mai olvasó* című írása összegzi a leglíraibb, legszubbjektívebb, az egész világot a saját életének, sőt szerelmének szemszögéből néző Dante művének tanulságait.²² A szerelemtől, Paolo és Francesca érzelmeitől megilletődött Dante-alak jelenik meg Tóth Árpád *Non piu leggevano* című versében: a Dante szemén remegve felcsillanó „halk, furcsa bánat” a saját szerelmére emlékező, a szerelemről elgondolkozó költő tehetetlenségének fájalmát sugallja. Tóth Árpád saját érzésvilágát vetíti Dantéra, újdonsága ebben rejlik. Kortársainál is találunk példát a Dantéval való merész azonosításra (Babits: *Szimbolumok*, 1910),²³ a tehetetlenség s a magány jellemezte Dante-élményre (Kosztolányi: *Szonett egy szoborra*) vagy a sors útvesztőiben iránytű nélkül tévelygő ember és Dante párhuzamára. Juhász Gyula *Régi opálos alkonyat* című versében (1910) – felhasználva a fiatal nyugatosok levelezésében fel-felbukkanó Kenedi Géza által is megfogalmazott erdő-szimbolumot²⁴ – az eltévedt férfi-élet jelképét, a Pokol kezdősorait magára vonatkoztatta („Járván élet nagy erdejében, / Mint Dante jára egykoron”). A magányba zárkozó Tóth Árpád benső életútjának szimbolumává azonban nem maga a költő alakította a dantei sorokat, hanem egy későbbi szobrász, Beck András. 1942-es Tóth Árpád-érmének hátoldala az „emberi” költő alakját idézi a fák közt bolyongó férfiakttal. (*I.a-b. ábra*) Akár Dantéra ismerhetünk benne („Az emberélet útjának felén / egy nagysötétlő erdőbe jutottam, / mivel az igaz utat nem lelém.”). Tóth Árpádra e sorok abban az értelemben

²¹ Itthon ezt előlegezte Péterfy Dante-esszéje, 1886. = Péterfy Jenő *válogatott művei*. Bp. 1962. 361–407.

²² Babits Mihály: *Dante és a mai olvasó*. 1929. = B. M.: *Arcképek és tanulmányok*. Bp. 1977. 368.

²³ Rába György: *Két költő. Dante és Babits*. = *Dante a középkor és a renaissance között*. Bp. 1966. 582.

²⁴ Kenedi Géza: *Dante nyomai*. Fiumei Szemle, 1903. 5. = Kaposi József: *Dante Magyarországon*. Bp. 1911. 236.

2.a ábra

vonatkozhatnak, amely szerint Dienes Valéria interpretálta Dante *Színjátékát* Babits fordításának megjelenésekor. A művészetté vált emberi megismerés útjának példázatát láttatta Dante művében: Dante meséje az örök emberről szól, a keresőről, „Aki ha egyszer kérdést tett fel önmagához, be kell járnia lelkének minden zugát, tanulni, tudni, ítélni kell önmagát, hogy válaszolhasson.”²⁵ Magányos, kereső s talán látó alakként is áll előttünk Dante egy-egy korabeli portrén (Paczka Ferenc: *Dante*, 1899). (2. ábra)

Nem a közönséges vagy optikai értelemben vett látásra gondoltak, természetesen, a századfordulón. Nem is látnoki értelemben használták a szót, ami a romantikához állt inkább közel. A látás a lényeg meglátásának képességét jelentette akkor. Így írt Dienes Valéria Dantéről és a „kereső” emberről, „akinek előbb tudnia kell, hogy aztán lásson és szeressen”. Csontváry is tulajdonított Danténak, s csak öneki, ilyen képességet. Noha Csontváry feljegyezte romantikus, eseményeket előrejelző vízióit is,²⁶ Dantéval kapcsolatban a tudás és látás összefüggéséről szólt *Energia és művészet* című röpiratában (1912): „sejtette s talán tudta is Dante, hogy a látásban rejlik a tudás ismerete, a Teremtő energiája”.²⁷ Látás és tudás sorrendje természetesen más nála, mint Dienesnél. A festő a látást helyezte előtérbe, amivel megszerezhető a tudás a lényegről: az energiáról. Volt e korban a látásnak más jelentése is. Csontváry az álom jelentőségéről vallott az alkotásban,²⁸ s talán szükségtelen is említeni Gulácsy Lajos írott és festett álmait hajdani és ismeretlen világokról, amik közé tűnékeny ópiumálmok is tartoztak.²⁹ Ez a jelentés azon-

²⁵ Dienes Valéria: *Dante komédiája*. Huszadik Század 1913. I. 359.

²⁶ Pertorini Rezső: *Csontváry patográfiája*. Bp. 1966. 116.

²⁷ „Csontváry”-Kosztka Tivadar: *Energia és művészet. A kultúr ember tévedése*. = *Csontváry- emlékkönyv*. Bp. 1976. 54–59.

²⁸ Pertorini R.: *I. m.* 120.

²⁹ Szij Béla: *Gulácsy Lajos*. Bp. 1979. — Említhetjük Sassy Attila *Ópiumálmok* című grafikai sorozatát is, vagy Juhász Gyula *Az ópiumszívó* című versét, 1914.

ban nem kötődött Dante határozott, konkrét, Beatricéről szóló álmaihoz. Gulácsy elődei, a preraffaeliták még azokat festették, s korunkban is akad példa a megkésett, romantikus akadémizmusra (Kacziány Aladár: *Dante álma*, 1915 k.). Gulácsy álmái inkább Dante korához kötődtek, amit rajta keresztül ismert. Kissé elnagyolva, *XII. századbéli álmok* vagy *Veronai álmok* címen állította ki e körbe tartozó munkáit.³⁰ Álmodott, mint Dante a Vita Nuova szerint, de álmái a sajátjai voltak, saját kora elvagyódásának érzékletes és valóban álomszerű képei.

Dantéről egyébként számos portré készült a századelőn. Csak a Nemzeti Múzeum 1921-es kiállításáról szóló tudósítás alapján 24-et lehet összeszámlálni.³¹ Ezek azonban nem nagyon különbözhettek a már Péterfy által is korszerűtlennek mondott 19. századi arcképektől, legalábbis meglevő példáink szerint: merő aszkézis és változhatatlan komorság jellemzi rajtuk Dantét, „sötét szemei pedig mintha gödörbe mélyednének”.³² Az egész arc kifejezése kemény, könyörtelen, csupa némaság s elfojtott keserűség. Mintha Dante társa nem is az »édes« Vergil, hanem a fanatikus Arbuez lett volna.”³³ Pedig a művész: a szépségek alkotója, az érzékeny, mélyen érző ember Magyarországon is témája volt a képzőművészetnek a századfordulón. Igaz, nem a régiek, pedig művészeink hite szerint éppen az egykoriak alkotásai mondanak legtöbbet egy-egy korról, csak a művészet tudja megőrizni hitelesen és sokrétűen a valóságot.

A dantei életmű történeti gazdagsága folytán valóságos útikönyvül is szolgált a költő hazájába vagy inkább korába utazóknak. Így volt ez Fülep Lajos esetében is, ki „tudta”

³⁰ Szij B.: *I. m.* 47–48.

³¹ Kaposi József: A Dante-kiállítás képei és szobrai = Magyarország, 1921. 249. 6.

³² Vö. Tóth Árpád Dante-versének Dante arcát felidéző metaforájával.

³³ Péterfy J.: *Dante.* = P. J.: *I. m.* 361.

Dantét,³⁴ meg egy-egy művész, mint Körösfői-Kriesch Aladár vagy Gulácsy életében,³⁵ ki Dante maszkját mindig maga előtt tartotta. A historizmus művészetben pragmatista, tudományban pozitivista kora után ez a költői történelem a feléledő szellemtörténet szemléletének felelt meg a költői egyéniségen átszűr, szellemi kalandként megírt valóságával, egységes, strukturált világképével. Babits itáliai utazása után a középkor költőiségéről vallott lelkesülten Juhász Gyulának³⁶ Fülep a középkor szellemtörténeti feltárását üdvözölte.³⁷ Mindketten a stílus mintaképének tartották a gótika homogenitását.³⁸ Mindketten kiemelték Dante átmenetiségét, s különösen értékelték a művében mégis meglevő egységet: Babits a középkori és ókori világkép egybefoglalását, Fülep a homogén kultúrában megjelenő individualizmust.³⁹ Az egységes kultúrára vagy világképre vágyó individualista modern ember tisztelte tehát a századelőn, példaképként, Dantét.

³⁴ Könyvek könyve. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól. Bp. 1918. Fülep Lajos válasza.

³⁵ Uott Körösfői-Kriesch Aladár válasza. — Nagy Sándor: *Körösfői-Kriesch Aladárrol emlékbeszéd*. Magyar Iparművészet 1922. 39. — Lehel Ferenc: *Gulácsy Lajos dekadens festő*. Bp. 1922. — Körösfői tanítványaiba is beleoltotta Dante tiszteletét. Az 1921-es Dante-kiállításon tanítványaival együtt szerepelt: Hende Vince: *Új élet*, Diósy Antal: *Dante és Beatrice*.

³⁶ Lánczy Gyula, a budapesti bölcsészkar tanára hívta fel a figyelmet Dante költői történelmére. = L. Gy.: *Történelmi kor- és jellemrajzok*. Bp. 1890. — A szellemtörténeti szemlélet összefoglalása Dilthey: *Einleitung in die Geisteswissenschaften*, 1883. — Babits levele 1908-ból = Juhász Gyula: *I. m.* 188–189.

³⁷ Fülep Lajos: *A Vita Nuova és a mai olvasó*. 1943. = F. L.: *Művészet és világnézet*. Bp. 1976. 252.

³⁸ Babits Mihály: *Dante fordítása*. 1912. = Babits Mihály: *Eszmék, tanulmányok*. Bp. 1978. 275. Fülep Lajos: *Új művészi stílus*. 1908. = *I. m.* I. k. 484–516.

³⁹ Uo. — Babits nézete egyezik Walter Pater Botticelli-értékelésének ezn alap gondolatával. = W. P.: *A renaissance*. Bp. 1913. 95–96.

Így a századforduló intimizmusra (ez korabeli szóhasználat) és a személyiség előtérbe állítására hajlamos kora⁴⁰ szinte magáénak érezhette Paolo és Francesca történetét, az *Isteni Színjáték*ban felidézett sorsok legbensőségesebbjét⁴¹ s az ezt kiváltképp modern emberként láttató Dantét, ki az érzelmet és egyéni sorsot itt fölébe rendelte a középkor morális értékrendjének,⁴² a középkor szerint jogosan bosszúálló férjet a pokol mélyebb bugyraiban büntetvén, mint az összetartozásra ítélt szerelmeseket. Gulácsy akvarellje (3. ábra) nem is Paolo és Francesca szerelmének történetét, hanem a szerelmet magát jeleníti meg, történet, cselekmény nélkül. Grafikájának látszólagos idilli nyugalman fájdalom (Francesca arca, ernyedttartása) és érzékiség (Paolo) remeg át. Az alkony aranyló fénye ragyog a valószerű tájháttérben, átjárja az életre keltett szerelmespárt is. Megemeli az egyébként lefelé húzó kompozíciót, s a bűnösnek bélyegzett szerelemnek égi szépséget kölcsönöz. Szinte bizonyos, hogy Juhász Gyula jóval szenvedélyesebb egyfelvonásosában Francesca szavait ez a kép ihlette:

Kinyitja nagy aranyszemét a nap,
S arany lesz minden, a fák és a tornyok,

...

És arany lesz a lélek is maga!

Az irodalomban csak Juhász említi (Gulácsy barátja) a szerelem rózsáját is, amit a képen Francesca kezében látnunk.⁴³ A kép alig historizál (Paolo öltözete), s az előtér

⁴⁰ Kiss Endre: *Szeccszó egykor és ma*. Bp. 1984. 83–142.

⁴¹ A millenniumi Pokol-körképen Paolo és Francesca még mint a „bűnös szerelem áldozatai lebegnek”. (Kézdi-Kovács László: *A megnyitott „Pokol”*. = Pesti Hírlap, 1896. 135. sz.)

⁴² Kardos Tibor: *Utószó*. = Dante Alighieri összes művei. Bp. 1965. 994, 998, 1000.

⁴³ A Juhász kritikai kiadás jegyzete (I. m. IV. 466. Péter Lászlótól) e közvetlen kapcsolatot nem taglalja, viszont előzményként említi Babits fordításrészleteit, holott Juhász csak 1908 novemberében kéri tőle azokat (I. m. IX. 203.). Juhász eredetiben olvasta Dantét, abból idéz még jóval később is (levele Dapsy Gizellához 1912. = I. m. 260.), s éppen Francesca da Rimini szavait, a saját fordításában

3. ábra

mozdulatlan életképe mögötti térréteg középkori építészet elemei egyszerre kötik korhoz és — mint emlékek — teszik kortalanná a jelenetet.

Juhász Gyula kifejezései ugyanúgy kettősséget éreztetnek, mint Gulácsy munkája: álom és valóság, szerelmi vágy és

belső zokogás, ifjúi vakmerőség és haldokló szív keverednek verses drámájában. Francesca szavaival: „a szépség és a végzet / Gyászos nővérek a földön”. De Babits szerint is egy a bánat és a vágy, Gulácsy pedig magára vonatkoztatott minden síró mosolyt és mosolygó bánatot.⁴⁴ Gulácsy nőalakja sem a végzet asszonyának a korábbi, szimbolizáló akadémizmusból ismert, pusztító, szélsőséges típusa, hanem finom, belső ellentétek és vívódások formálta figura. Ez a hangsúlyosan pszichologizáló megközelítés a Dantéra hivatkozó modern koré,⁴⁵ miként a megjelenítés is a Dantét követő évszázad és Gulácsy közvetlen elődeinek festészetében gyökerezik: az első igazán nagy hatású Dante-illusztrátor, a preraffaeliták előtt is példaként lebegő Botticelli finom, rajzos figuráiban.⁴⁶ Gulácsy Francescáját szorosan a századelőhöz a vonalritmus köti. A rajzvonal mint önálló kifejezőeszköz a kor felfedezettje,⁴⁷ mint legtestetlenebb festői eszköz talán a jelzőhöz hasonlítható a költészetben. Gulácsy vonalai finomak, de oly sűrűek s olyannyira húznak lefelé (ezt erősíti a képkivágás), hogy a szép alak a fájdalom, a halál érzetének: a modern kor két alapvető érzésének hordozója lesz.

Ide kívánczik szerelem és fájdalom közösségének másik dantei témaköre: Dante és Beatrice kapcsolata, amiről ugyan-

⁴⁴ Babits M.: *Két nővér*, 1909., Juhász Gy.: *Gulácsy Lajosnak*, 1922.

⁴⁵ Fülep L.: *Új művészi stílus*. = F. L.: *I. m.* I. k. 489.

⁴⁶ Gulácsy *Fohász* című képét (1904) összevethetően Botticelli nyomán festette. — Itt jegyzem meg, hogy a preraffaelita szellemiséget képviselő, szellemtörténésznek is beillő esztéta, Walter Pater Botticelli-esszéjét is tartalmazó kötete (*The Renaissance*, 1873) magyar kiadását az a Zádor István díszítette, ki Babits Dante-fordításának három kötetét is, a preraffaelita könyvművészet által felelevenített középkori stílusban, amire egy 1487-es bresciai Dante-kiadás fametszete a legjobb példa. = Meller Péter: *Leonardo da Vinci's Drawings to the Divine Comedy*. AHA, 1955. 135–168.

⁴⁷ Lásd a kései preraffaelita művész, Walter Crane *A vonal* című könyvét, magyarul 1910.

csak jelent meg monográfia a századelőn.⁴⁸ Beatrice ugyan látszólag más, mint Francesca, szinte ellenpólusa, a szépség neoplatonista értelemben vett szimbóluma, azaz a tökéletes, jó és igaz megtestesítője,⁴⁹ az egyház allegóriája.⁵⁰ Korunk azonban őt is átértelmezte. Már a preraffaelita Rossetti Beatrice-alakját a legszemélyesebb élmény és érzés formálta (*Beata Beatrix*, 1863 k.).⁵¹ Fiatalon elvesztett feleségét festette meg eksztázisban Dante és a Szerelem távoli, elmosódott alakja előtt. Eksztázisa már csak ezért sem vallásos, hanem egészen földi, szerelmi. Melléállíthatjuk Gulácsy *Extázis* című, fél századdal későbbi festményét, nemcsak az eksztázisban szinte testetlenülő nőalakok rokonsága miatt (Rossetti képét bizonyára ismerte Gulácsy), hanem mert halottias voltuk lényeges különbséget takar. Rossetti képén konkrét motívumok, Gulácsynál fizikailag megszűnő formák érzékeltetik szerelem és halál közösségét. Rossetti mind profán, mind vallásos értelemben boldog Beatricéjéhez az anyagi üdvözlét galambja repül, de a szerelem piros jelképeként. A virág azonban, amit hoz, nem liliom, nem is róza, hanem mákvirág: az álom, a halál szimbóluma s az ópium forrása is, aminek túladagolása a festő szerelmes feleségének tragikus halálát okozta. Szerelem és halál ilyen konkrét összefüggése Gulácsytól már távol áll, s korában is ritka, de az érzésben találkoznak. Eksztázisa is az érzés, s nem egy kiemelt személyiség szimbóluma, mint Rossettinél. (Feltűnhetett korábban, hogy Paolo és Francesca kettőséből mily előszeretettel emelte ki a 19. század Francesca alakját, hősnőként, ellentétben a századelő összetettebb szemléletével, ami Paolo és Fran-

⁴⁸ René de Gourmont: *Dante, Beatrice et la poésie amoureuse*. Paris, 1908.

⁴⁹ Klaniczay Tibor: *A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban*. = K. T.: *Hagyományok ébresztése*. Bp. 1976. 311–326.

⁵⁰ Dr. Teveli Vargha Dezső: *Dante és Beatrice*. Magyar Sion, 1890. 824–38, 894–909.

⁵¹ Timothy Hilton: *I. m.* 181–2.

cesca, de Dante és Beatrice, férfi és nő együttes megjelenítésében nyilvánul meg, az érzés közösségeként.) Gulácsy életképeket fest, élethelyzetként archetipizálja Dante és Beatrice szerelmét is. Rossetti sosem festett róluk életképet.

Rossetti Beatricéje azért lehet boldog, mert magával víve a szerelmet megszabadul a földi kintől. Egyszerre reális és irreális, érzéki és éteri alakja részben közel áll a századforduló új Beatrice-értelmezéséhez.⁵² a valóságos, ám idővel megfoghatatlan eszmévé vált nőéhez. Így jellemezte Rossetti Beatricéjét Körösfői-Kriesch Ruskiról s az angol preraffaelitákról írt könyvében, így írt Beatricéről Babits és Fülep is.⁵³ Korunk művészetében a platóni, égi figura nem jelenik meg, hanem csak a földi lény, a Vita Nuova alapján, ki ideális voltában valóságos. Kettős, akárcsak Francesca, kinek története Dante beteljesült szerelméé is lehetne. Rokonságukat Rossetti Beatricéje és Gulácsy Francescája közti formai kapcsolat húzza alá, azaz a századelő fedezte fel. Az így egy személybe fogalmazott ellentét új festői eszközökkel fejeződik ki.

Gulácsy *Elhangzott dal régi fényről, szerelemről* című képén a Vita Nuova szerint a Dante előtt nap mint nap elvonuló Beatricét és társnőit szikrázó piros és fehér színekkel (a szerelem és tisztaság színeivel) jellemzi (1904). Dante és Beatrice találkozásán a sugárzó tisztaság és nőiesség szimbóluma Beatrice (1907). E képeken Beatrice távoli, jelenészerű alak. A *Dante és Beatricén* a szerelmesen közelítő Dante teljesen zárkózott Beatricével találkozik (1903–1910). E formai különbözőség, máskor a figurák távolsága monotonul ismétlődik a képsorozatban az élethelyzet megoldhatatlanságát, reménytelenséget sugallva. Ezt erősíti a képek

⁵² Lásd a századelő magyar Dante-fordítóinak Beatrice-témájú műveit, Zoltán Vilmos és Ferenczi Zoltán szonettjeit, ill. tanulmányait (Kaposi József: *Dante Magyarországon*) vagy Lánczy Gyula: *I. m.*

⁵³ Kriesch Aladár: *Ruskiról s az angol preraffaelitákról*. Bp. 1904. 104–105. — Babits M.: *Az európai irodalom története* 176. — Fülep L.: *A Vita Nuova és a mai olvasó* = F. L.: *I. m.* Bp. 1976. 244–248.

mozdulatlansága, az állapottá vált történet, ami örökkön létezőnek tűnik a néző szemében, akár a *Paolo és Francesca*-rajz esetében, amivel közös a képek időtlenséget sugalló háttere is. Erről szól Juhász Gyula *Örök Beatricénk* című verse (1909). A *Paolo és Francescán* Gulácsy, elődeivel ellentétben, túlvilágot, feloldást nem fest, így az érzés történelmiesül, s az imént mondottakat is figyelembe véve, öröknek tételmeződik. Megjelenik Gulácsy képén Dante kora, ahogy meglátta Füst Milán:

„a festő ne kopizáljon, híven másolván a kort, hanem lelket adjon, és érzést, az impresszióját, ahogyan megérezte a régi életet és embert . . .”⁵⁴

A múlt, amikor még létezett a teljesség elérése és elvesztése erkölcsi-vallási okainak ismerete. De áthatja a képeket Gulácsy saját kora is, mely fájdalommal élte át a teljesség elérésének lehetetlenségét, egyúttal elvesztését.

Noha Tóth Árpád versei látszólag közelebb állnak Rossetti rajzához az összehajló Paolo és Francesca, a költő, az összefonódó árnyak együttes megidézésében, mégis inkább Gulácsy rokonának tarthatjuk. Verseinek ellentétező szerkesztése Gulácsy képeiéhez hasonlóan a létkérdés formába öntése.⁵⁵ Bár bizonyára Babits akkor megjelent fordítása ihlette, hiszen használja Babits szavait *Dante* című versében. De a fordítás mozgalmasságával szemben Gulácsyéhoz áll közel mozdulatlanul lebegő költői képe a „Fáradtan, halkan, csöndben, lassudan” suhanó árnyakról. Jelző-pazarlása,⁵⁶ határozóként, egyrészt állapotszerűvé változtatja a történetet, másrészt súlyosbítja az érzést: korai verseinek erotizmusához fáradt szomorúság vegyül, s ezt vetíti rá a költő Dantéra, áthidalván az évszázadokat, miként tette –

⁵⁴ Füst Milán: *Párbeszéd Gulácsyról*. = Nyugat, 1909. okt. 16. 454.

más eszközökkel — Gulácsy.⁵⁷ Ez a dekadencia lengi át Babits Dante-fordításának első nagy részét.⁵⁸ Mindezekből kitűnik, a századelő szimbolizáló szecessziója a maga képére formálta Dantét.

Ha így van, akkor pedig ennek stílusnak kellett lennie. Természetesen nem azt akarom bizonyítani, hogy létezett szimbolikus szecesszió, hanem azt szeretném bemutatni, az általánosnak mondható dekadens érzelmvilág miként talált formát. Fontos szerepe volt a szimbólumalkotás módjának. A múltból (Dantéból) kiemelt motívum ugyanis érzelmi jellegű volt. Ez önmagában még nem különbözne a romantika asszociatív-evokatív historizálásától,⁵⁹ s szimbolikussá se válhatott volna, ha nem azonosulási vágy hívta volna elő. Az érzelm pedig élethelyzettel, állapottal függött össze, így a szimbólumalkotás során, addig szokatlanul, élethelyzetek váltak archetipikussá. Az érzelm és állapotyszerűség lehetőséget teremtett az örökkévaló megközelítésére, ami a szimbólum lényege.⁶⁰ Hiszen maga Dante írta (Purgatórium XXV.

⁵⁵ Kozocsa Sándor Géza: *Korhangulat és költői szerepjátszás vagy releváns élmény?* Előadás a Tóth Árpád születésének centenáriumán rendezett debreceni tudományos ülésszakon. Ugyanitt szólt az arany, a fény szavak jelentőségéről Tóth Árpád költészetében, ami szintén Gulácsyval rokonítja a költőt.

⁵⁶ Kardos László: *Tóth Árpád*. Bp. 1955. 114.

⁵⁷ Tóth Árpádot az „emberi” költő megformálásában bizonyára befolyásolta Oláh Gábor elemzése Péterfy Dante-esszéjéről. = O. G.: *Írói arcképek*. Bp. 1910. 37. — Gulácsy a szubjektívizmust ugyancsak fontosnak tartotta: A Kunstschau kiállítása. = A Ház, 1908. 97. S a boldogságot éppoly elérhetetlennek, mint Tóth Árpád. Lásd Szij B.: *I. m.* 111.

⁵⁸ Kardos Tibor: *I. m.* — Rába György: *I. m.* 598–599.

⁵⁹ Nikolaus Pevsner: *Möglichkeiten und Aspekte des Historismus*. = *Historismus und bildende Kunst*. München, 1965. 13–25

⁶⁰ Lásd Coleridge meghatározását. = Welles-Warren: *Az irodalom elmélete*. Bp. 1972. 281., Przybyszewski, Stanislaw *Confiteor* című manifestumát (1899) = Helikon, 1969. 1. 102., Belij, Andrej: *A szimbolizmus mint világértelmezés* című írását (1904). = Uott 99. stb.

ének), hogy az isteni és anyagi elemből álló ember lelki tevékenysége, azaz isteni része nem szűnik meg a halál után, tehát örökkévaló, s Dantéről szólván Babits ki is emelte, hogy az ember leglényegesebb mondanivalói, álmái és aspirációi (lelki dolgai) örök érvényűek, „éppoly magas mozdulatlanságban állnak a fejlődő és változó világ fölött, mint a csillagok”.⁶¹ Szinte természetes, hogy ezért a művészetet is örökkévalónak tekintették, Fülep és Babits is.⁶² Babits Tóth Árpádról ki is emelte a művészet időtlen értékében való hitét.⁶³ Fontos tudni tehát, hogy témáit e kor időtlennek tartotta, illetve időtlenné varázsolta kompozíciós módszereivel, művészi eszközeivel. Igaz, örökkévaló formát látszólag nem adott hozzá. Fülep Lajos szerint ugyanis az emlékezéssel együttjáró érzélem, azaz a múlt intuíció emlékéből és a jelen érzelméből összeálló, mindenkor új organizmus képes megteremteni a formát, ami egyedül örökkévaló. Esetünkben a történelmi, a művészien már intuált s meg is formált kor (Dante) intuíciója azonban megnehezíti az eredeti formaalkotást, mert már átesztétizált, az intuíció esztétikai jellegű, az emlékezés működése is. Nemcsak a szépség kultuszának lehetett így egyik táptalaja a kétszeres (vagy másodlagos) intuíció, hanem a századforduló túlfinomultságának is, ami formavilágát jellemzi. Ez a „forma” tehát mégis megszületett a szecesszióban, Gulácsyval kapcsolatban maga Fülep jegyezte le,⁶⁴ Tóth Árpádról Juhász Gyula,⁶⁵ s mivel éppen a

⁶¹ Babits M.: *Dante és a mai olvasó.* = B. M.: *Arcképek és tanulmányok.* 369.

⁶² Fülep L.: *Az emlékezés a művészi alkotásban.* 648. — Babits M.: *Dante és a mai olvasó.* 369.

⁶³ Babits M.: *Tóth Árpádról 1943 júliusában.* = B. M.: *Könyvről könyvre.* Bp. 1973. 205.

⁶⁴ Fülep Lajos: *A téli tárlat.* 1904. = F. L.: *A művészet forradalmától a nagy forradalomig I.* 23. — Gulácsy esztéticizmusáról Wilde: *A szépség filozófiájának esetleges hatásáról* Sziy B.: *I. m.* — A kor idealizmusáról és szépségkultuszáról Hans H. Hofstätter: *Geschichte der europäischen Jugendstilmalerei.* Köln, 1963.

⁶⁵ Juhász Gyula: *Tóth Árpád sírjánál.* 1930.

megfoghatatlan: az érzés és örökkévalóságának tudata volt szülője, az anyagtalanság bélyegét viseli magán. Nem véletlenül vonzódott Gulácsy a japán művészet lebegő formáihoz.⁶⁶ Az ő formái, színei (a félszínek) is lebegnek.⁶⁷ Ebben rokona Tóth Árpád, de a fiatal Kosztolányi és Babits is. És még valamiben: a kettőzött intuícióból is eredő cselekménytelen, állapotszerű kompozíció kedvelésében, ami szükségszerűen vonja maga után a gazdag, burjánzó belső jellemzést. A későbbi Babits képszerűsége (ahogy Rába írja) vagy Fülep áhított új stílusa (az idő térbeli érzékeltetésével) már más, mint ez a síkbeli lebegés, amit — furcsa paradoxon — éppen szoborral illusztrálhatunk a legjobban. A századelőn Firenzében élt Kövesházi Kalmár Elza *Paolo és Francesca* című domborműve⁶⁸ (4. ábra) a korábbi, azonos témájú Rodin-szoborral összevetve (1887), mely hathatott rá,⁶⁹ világosan mutatja a stílust, minden jellemzőjével. Külön csak a reliefhez való visszatérést, s az ebből fakadó frontalitást említeném, ami e mű expresszivitása, örvénylő mozgása ellenére is az állapotszerűségnek felel meg a szobrászat nyelvén. A pokolban repülő szerelmesek érzelmeinek gazdagságával (a szobor gazdag vonaljátékával) ünnepli a szobrász a szerelmet.

A fülepi-babitsi értelemben vett új stílushoz a szimbolikus szecesszió valóban csak átmenet volt. Túllépve rajta maga Juhász Gyula írt legmegrázóbban róla a világháború hírére örökre megbetegedett Gulácsynak, ki ott maradt „téren és időn túl / Sétálva a kertben ... / S nem látod ... / A mosolyt, melyet festett Lionardo, / Nem látod a nőn ...”⁷⁰

⁶⁶ Gulácsy L.: *Művészetről*. Kézirat. = Szij B.: *I. m.* 130–132. Tóth Árpád is írt a japán művészetről: *Japánszoba*. Nyugat, 1909. 108.

⁶⁷ Gulácsy színeit ő maga nevezte félszíneknek, ahogy barátja, Keleti Artur feljegyezte. = Szij B.: *I. m.* 192.

⁶⁸ Fülep Lajos: *Kövesházi Kalmár Elza*. 1909. = F. L.: *A művészet forradalmától a nagy forradalomig*. I. 198–209.

⁶⁹ Szabadi Judit: *A magyar szecesszió művészete*. Bp. 1979. 100.

⁷⁰ Juhász Gyula: *Gulácsy Lajosnak*. 1922.

4. ábra

Gulácsy képeinek valóban állandó, összefüggő motívuma a kert és a nő, azonosságukat öröknek láttatta, Rossetti Dante nyomán kialakított hortus conclususát újrafogalmazva.⁷¹ Ám a dantei földi paradicsom nála egészen evilági: nem Ádám és Éva lakhelye, hanem a történelmi, az isteni és földi elemből alkotott emberé, aki ebben a kettősségben él, vívó-

⁷¹ A preraffaeliták kerttípusáról T. Hilton: *I. m.* 194. — Németh Lajos: *Adalékok a szimbolikus művészet tipologizálásához.* = *Ars Hungarica*, 1976. 77.

dik, s ezért az övé a festő együttérzése.⁷² „Nincsen remény s te nem tudod” — írta Juhász. Pedig azt Gulácsy és kora tudta, hogy megváltás dantei értelemben nincs: a Paradicsom nem ihlette sem őt, sem kortársait.⁷³ Legfeljebb a megváltónak hitt művészet allegóriájaként jelent meg Körösfőinek Dante alakját is megörökítő zeneakadémiai falképén (*A művészet forrása*, 1907, 5. ábra). Juhász Gyula erre is gondolhatott, amikor a történelmet felszámoló világháború után a történelmi ember örökkévalóságra törekvő aspirációinak — kora szerint — legnemesebbjétől, a művészettől sem várt megváltást.

A kert mint női szimbólum a szeretetnek is kifejezője, s hogy e földi érzés mélyen áthatotta a századelő művészeit, példázza a Paradicsom királynéjának (Babits *Karácsonyi madonnájának* szavaival — 1907 — az angyalok királynéjának) égi lényből földivé változtatott alakja Körösfői-Kriesch botticellis madonna-képein, melyeket kertjében feleségéről és gyermekeiről festett.⁷⁴ Walter Pater Botticelli-esszéje ezt az átformálást a kora reneszánsz festő erényének tartotta, s benne az antik és középkori kultúra, a történelmi és az örökkévalóra tekintő szemlélet egységét ünnepelte. E kettősség tűnt fel újra a századvégen-századfordulón, ám ellenkező előjellel, a mulandóság érzetét sugallva. Kétarcú Csontváry *Mária kútja Názáretben* (1908) című festménye is: a világot vezérlő szeretet szelíd, egyszerre égi és földi képe a madonna, az élővizek forrásának szimbólumával, szimbólumaként.⁷⁵ De Csontváry még pozitívumot mutat fel.

⁷² Az együttérzés fogalma Walter Pater Botticelli-értelmezésében merül fel W. P.: *Sandro Botticelli*. = W. P.: *A renaissance*. Bp. 1913. 92, 97.

⁷³ Egy-egy példa ugyan akadhat: Wilhelm Bernatzik: *A Paradicsom kapuja*. 1903–4 k. = *Wien um 1900*. Katalógus. 1964.

⁷⁴ Dante Mária-kultuszának legszebb kifejezője a Paradicsom XXXIII. éneke. Babbitstól *Madonna* című versét említhetjük párhuzamként.

⁷⁵ Németh Lajos.: *Csontváry Kosztka Tivadar*. Bp. 1970. 193.

5. ábra

Csontváry értette Dante teremtés-felfogását, ami a művészi teremtésre is vonatkozhat, miszerint az ős sugárból az alkotó erő teremti meg a lélek formáját.⁷⁶ „Hát csak az Erő fokával jelöljed / a nagyság mértékét, ne testi látszat / szerint” – írta Dante.⁷⁷ Az erő Csontvárynál az energia, ami mindenben benne van, mégis egy,⁷⁸ s ami intenzív (napút) színeinek mély, optikailag nem valóságghű távlatában: az élő perspektívában vagy az érzés távlatában nyilvánul meg.⁷⁹ Csontváry ráfestette képeire a pozitívumot. Éppen ezért azonban nem a szecessziót meghaladó új stílus az övé, hanem a korábbi évtizedek posztimpresszionista formateremtésével (Gauguinével, Van Goghéval) rokon.⁸⁰ Mert az az új stílus, amit Fülep Dante példája nyomán várt, a képzőművészetben – azt hiszem – a kubizmussal kezdődik. Az *Isteni színjáték* végső élménye ugyanis Fülep szerint az immateriális Istennel egyesülés, azaz a Semmi, de Dante ezt nem jeleníti meg, csak a hozzá vezető utat.⁸¹ A valóságot több oldalról, ám egyszerre láttató kubista mű is hasonló módon törekszik a lényeg megvilágítására. Fülep szigorú elvei szerint az igazi szimbolizmusban az anyag (a művészi forma) ki tudja fejezni önmaga legnagyobb ellentétét, a szellemet úgy, hogy nem jeleníti meg.⁸² A szimbolikus szecesszió szellemi tartalmakat kifejező, anyagtalannak tetsző, időtlenséget sugalló „formái” és kompozíciói is erre törekedtek, de bennük a Danténak is tulajdonított érzés: az emberi

⁷⁶ Purgatórium XXV., Paradicsom XXIX. ének.

⁷⁷ Paradicsom XXVIII. ének.

⁷⁸ Csontváry K. T.: *Energia és művészet*. = *Csontváry- emlékkönyv*. Bp. 1976. 54–55.

⁷⁹ Csontváry K. T.: *A Pozitívum*. = *Csontváry- emlékkönyv*. Bp. 1976. 96–97.

⁸⁰ Klaniczay Tibor: *A „Csontváry-kérdés”*. = K. T.: *Hagyományok ébresztése*. Bp. 1976. 423–450.

⁸¹ Fülep Lajos: *Mai vallásos művészet*. 1913. = F. L.: *A művészet forradalmától a nagy forradalomig*. I. 532.

⁸² Uo. 545.

együttérzés erősebb volt a valóságkutató szenvedélynél. A Tóth Árpád-i kor stílusa tehát egy bensőséges, pszichológizáló realizmus,⁸³ mely élethelyzeteit a világra és a múltra is kiterjesztett együttérzés jegyében szimbolizálja, s mely a formaelv feladásával a modern művészet új módszereinek megszületését készítette elő.

⁸³ Tamás Attila: *Tóth Árpád költészete és a századeleji stílusirányzatok*. Előadás a Tóth Árpád születésének centenáriumán rendezett debreceni tudományos ülészen.

FORUM

A GÖRÖG-RÓMAI TÍPUSÚ IDŐMÉRTÉKES VERSELÉS FAJTÁI A MAGYAR KÖLTÉSZETBEN¹

I. A ritmusalkotó elemek, a helyettesítések és a licenciák

A *Fekete Könyvben*,² ahogy nemcsak borítója, hanem a benne foglalt okkult tudomány alapján az egyetemisták tisztelik, kísérletet tettem ugyan annak tisztázására, melyek az időmértékes verselésnek a metrumot megvalósító, sorozatosan ismétlődő elemei, az időmértékes verselés rendszerét azonban nem ezekre az alapelemekre, hanem az elemeknek a hosszú és rövid szótagok által meghatározott fajtáira építettem fel. Első rendszerezési pontom volt tehát a daktilikus verselés, a második a jambikus és így tovább, és ezen belül kerültek tárgyalásra az elvontabb kategóriák, úgymint daktilikus lábvers, daktilikus ütemvers, daktilikus kólonvers, jambikus lábvers, jambikus ütemvers, jambikus kólonok stb. Ez is lehetséges rendszerezési szempont, hiszen az azonos ritmusfajták kerültek benne egymás mellé. Az elmúlt évek során tartott egyetemi és szabadegyetemi előadásaim során azonban rájöttem, hogy egy másik koordináta-rendszer is felállítható: az absztrakt formák alapján. Ez a kísérlet azért bizonyult eredményesnek, mert olyan törvényszerű-

¹ Elhangzott az MTA Verstani Munkabizottságának ülésén 1986. május 27-én.

² Szepes Erika—Szerdahelyi István: *Verstan*. Budapest, 1981.

ségre hívta fel a figyelmet, amely alapvető a kategorizálás szempontjából: ritmus és metrum viszonyára, a ritmus által megvalósított metrum milyenségére.

Ezek az elvont elemek a *láb*, az *ütem*, a *kólon* és a *strófa*, ugyanis ezek sorozatos ismétlődése adja az időmértékes vers ritmusát. Sajátosan a négy alapelem közül a legproblematisabb a *láb* meghatározása: a *Fekete Verstanban* úgy definiáltuk, hogy két vagy három szótagból álló ritmuselem (az egy szótagosat kizártuk a fogalomból, hiszen jelentése a szótagéval esnék egybe; a négy vagy több szótagúak felbonthatók a két vagy három szótagú lábakra, így azok állandósult kapcsolatának tekinthetők). Ez így logikus, mégis nagy ellenállásba ütközött, hiszen sok száz éves hagyományt tör meg: lábkapcsolatnak, állandósult szótagsorozatnak minősülnek ezáltal olyan, hagyományosan lábnak tisztelt ritmusegységek, mint az ionicus, a choriambus, a tetrabrachisz, pentabrachisz stb. Hogy ezeket nem soroljuk a lábak közé, hanem kólonnak tartjuk, az is alátámasztja, hogy nem „viselkednek” láb-szerűen: nem alkotnak lábverseket. Lábversnek tekintjük ugyanis azt a verstípust, amely a *megfeleltetések* szempontjából a legszabadabb.

Ennek a tanulmánynak az egyik fő törekvése, hogy pontosan feltárja az időmértékes verselés eddig fel nem dolgozott jelenségét, a *megfeleltetések* rendszerét. A verstani szakirodalom ugyanis mindeddig licenciaként beszélt a láb- és ütemversekben előforduló helyettesítő lábakról, holott azok – éppen az ütemversek bizonyítják – hozzá tartoznak az alapmetrumhoz, nem gyengítik azt, jellegét nem változtatják meg. A legtöbb láb- és ütemvers esetében ez a helyettesítő láb a spondeus, amelyet éppen azért, mert szerves része ennek a két verstípusnak, nem nevezhetünk licenciának. Licencia az alaplábtól és a hagyományos helyettesítő lábtól való eltérés, tehát egy jambikus lábversben a pirrichius, daktilikus lábversben a trocheus vagy az anapesztus és így tovább. Ennek megfelelően *lábversről akkor beszélünk, amikor a vers ritmusát egy sorozatos visszatérő láb és annak konvencionális*

helyettesítő lába adja. A helyettesítő lábak, éppen a konvenció miatt, beszámítódnak az alaplábak számába, így annak a versnek a ritmusát érezzük ilyen vagy olyan láb által meghatározottnak, amelyben az alapláb és a helyettesítő spondeus összege az összes verslábaknak legalább 70%-a.

A helyettesítések szempontjából a legkövetlenebb típus a lábvers, amelyben (soronként legfeljebb egy kötelező hely kivételével: ez a hexameterben az 5., a jambusversben az utolsó teljes láb) bármely, az alapritmust adó lábat helyettesítheti az öt konvencionálisan helyettesítő láb.

A magyar jambusvers lazasága, szabadossága közismert. Nézzünk egy mai példát jambikus lábversre: hogyan érvényesülnek benne ezek az arányok? Példaversünk Simor András verse: *Egy kaszkadőr mondja:*

◡ — | — ◡ | ◡ ◡ | — — | ◡ —
 Mi lógunk a szakadékok felett
 — — | ◡ — | ◡ ◡ | ◡ — | ◡ —
 vén óraként, a mi szívünk ketyeg,
 ◡ — | — — | ◡ ◡ | ◡ — | ◡ —
 az égő ház a mi fejünkre hull,
 ◡ ◡ | — — | — — | — — | ◡ | ◡ —
 mi vonaglunk már majdnem odatúl,
 — ◡ | — — | — — | ◡ — | ◡ —
 hasfalunk reccsen, mint egy ócska dob,
 — — | ◡ — | — — | ◡ — | ◡ —
 kedvelt lovunk váratlanul ledob,
 — — | ◡ — | — — | — — | ◡ —
 mert érkezőben már végső időnk,
 — ◡ | ◡ — | — — | ◡ — | ◡ —
 s korty levegőért esdekel tüdőnk,
 — — | ◡ — | — — | — — | ◡ ◡ —
 meg kéne állnunk, egyszer legalább,
 ◡ — | ◡ ◡ | — ◡ | — ◡ | ◡ —
 pihenjen a kar, pihenjen a láb,
 ◡ ◡ | — — | — — | ◡ — | ◡ —
 de hová lépünk, ingovány van ott,
 — — | — — | ◡ — | ◡ — | ◡ —
 lábunk lúdtalpas és kezünk balog,
 — — | — — | — — | ◡ — | ◡ —
 ellenfél jobbrul, hátul és elől,

∪ ∪ | – ∪ | – ∪ | ∪ – | ∪ –
 ha leroskadunk, egyikük megöl,
 – – | – ∪ | – – | – – | ∪ –
 álljuk hát, verekszünk háromfelé
 ∪ – | ∪ – | ∪ – | – ∪ | ∪ –
 a taps legyen a színész uraké.

Láthatóan a jambusok (alaplábak) és spondeusok (helyettesítő lábak) mellett itt előfordulnak pirrichiusok és trocheusok is: ezek a magyar jambusvers ismert licenciái; nem helyettesítései. A verslábak aránya Simor versében: a 80 lábból 36 jambus, 25 spondeus, azaz összesen 61 láb. Ez a 80-nak 76,2%-a. A 10 trocheus és a 9 pirrichius licenciája nem töri meg a pregnáns alapritmust. (A statisztikák készítésében járatos és ezért igényesebb szakemberek, mint Szilágyi Péter, arra is szoktak figyelni, hogy a megkívánt 70%-on belül milyen az alaplábak és a helyettesítő lábak aránya. Szilágyi Péter megfigyelései szerint a 70%-ból legalább 45%-ot kell a jambusnak adni ahhoz, hogy a spondeusok ne nyomják el. Példaversünk ennek a megszorító követelménynek is eleget tesz: a 36 a 80-nak 45%-a.)

A hexameter daktilusai és spondeusai közé csak igen ritkán kevernek más lábakat, a magyar költészetben főként a metszetek előtt szokott beugrani egy-egy trocheus, mintha a metszet automatikusan megnyújtana az előtte álló szótagot (bár a *brevi in longo*-szabály, azaz rövid szótag a hosszú helyén csak a sor végén érvényes a klasszikus verselésben), és ezáltal a trocheus spondeus értékű volna. Ezzel a licenciával Babits élt viszonylag gyakran: *Az új leonínusokban* többször is előfordul (azzal a másik licenciával együtt, hogy a hangsúly megnyújtja a szótagot):

∪ ∪ ∪ | – ∪ || – – || – ∪ ∪ | ∪ ∪ ∪ | – ∪
 Mikor ölembe kaplak, zörren az üveges ablak (. . .)
 – – | – ∪ ∪ | – ∪ || – ∪ ∪ | – ∪ ∪ | – ∪
 (. . .) ó bár gyújtana minket egy hamuvá teteminket

A lábversnél kötöttebb típus az *ütemvers*. Ennek metrumát az ütem adja, amely két lábból tevődik össze, ezek közül

az egyik, kötött helyzetű, mindig tiszta láb, a másik, szintén kötött helyzetű helyett állhat, de nem áll mindig és feltétlenül helyettesítő láb. Kötöttebb tehát a lábversnél, mert kötött a helyettesítő lábak helye, míg amabban bárhol állhatott helyettesítés. Idézzük csak emlékezetünkbe a jambikus ütem képletét:

$$x - \upsilon -$$

a trochaikus ütem képletét: $-\upsilon - x$, amelyből látható, hogy a helyettesítő lábak helye szabályozott. Ütemversben igen ritkák a licenciák. A görög tragédiákban főként a sorkezdeteken fordul elő az első ütem helyén choriambus, ha a

$$-\upsilon \upsilon -$$

sor tulajdonnévvel kezdődik: Antigoné stb.

Egyébként a görög dráma jambikus trimetere igen pontos: emlékezzünk pl. az *Oidipusz türannosz* elejére (a hangzás rekonstruálása kedvéért transliteráljuk a sorokat):

$-\upsilon - \upsilon - | - \upsilon - \upsilon - | \upsilon - \upsilon - |$
 Ó tekna Kadmú, tú palai neá trophé
 $\upsilon - \upsilon - | - \upsilon - | \upsilon - \upsilon -$
 tinász pot' hedrász tászde moi thoádzete
 $-\upsilon - \upsilon - | \upsilon - \upsilon - | - \upsilon -$
 hiktérioisz kladoiszin ekzesztemmenoi . . .

A magyar költészet nem kedveli ezt a kötöttebb jambikus formát, szívesebben ír lábverset. A fordításirodalomtól eltekintve egyedül Ungvárnémeti Tóth László 1816-ban keletkezett *Nárcisz* című tragédiája használja ezt a mértéket (a tragédiát nemrégiben, 1986. május 26-án Pándi Pál méltatta akadémiai székfoglalójában). Ugyanez a helyzet a trochaikus verseléssel: az igen gyakori trochaikus lábvers mellett ütemverset alig találhatni; ha igen, az rendszerint szimultán is: ütemhangsúlyos mértéke a felező nyolcas, így a metszet előtt álló szótag ugyanúgy közömbös, mint a sorvégi:

$-\upsilon - \bar{\upsilon} || - \upsilon - \bar{\upsilon}$
 Árva gólya áll magába stb.

A goliard-sor vagy vágánssor egyik típusában, a szintén szimultán versben leljük fel a trochaikus ütemvers másik sajátos megvalósítását: az időmértékes és a hangsúlyváltó rendszer egymásmellettiségével jön létre az Archipoeta híres versének ritmusa (a sorok második üteme csonka):

$\acute{x} \ x \ \acute{x} \ \ x \ || \ \acute{x} \ xx$
 $- \ \upsilon \ - \ - \ || \ - \ \upsilon -$
 Nocte quadam || Sabbati stb.

(Sok hangsúlyváltó, trochaikus szimultán ütemvers van a középkorban, ezek azonban kiesnek a jelen vizsgálat köréből, hiszen most az időmértékes elemekre figyelünk.)

Az ütemversnél is kötöttebb ritmusúak a kólonversek: a kólon ugyanis egészében kötött szótagsorozatot jelent, amelyben előfordulhat közömbös szótag, de annak helye és száma is kötött. Jellegzetes, közömbös szótaggal induló kólonok az *aiol kólonok*, amelyekben a kólonkezdő két szótag *mindig közömbös*, ez az ún. *aiol bázis*, jele: o o (két karika). Ha egy aiol kólonnak létezik egy közömbös szótaggal induló változata is, azt az illető kólon *fejetlen* változatának mondjuk. Az ismert, archaikus görög *Rhodoszi fecskedal* például a teljes és a fejetlen *pherekráteust* váltogatja:

$o \ - \ \upsilon \ \upsilon \ - \ -$
 élth' élthe khelidón
 $o \ o \ - \ \upsilon \ \upsilon \ - \ \bar{o}$
 kalasz hórasz agúsza
 $o \ - \ \upsilon \ \upsilon \ - \ -$
 kalusz t' eniautúz . . . stb.

(Szótaghű saját fordításban):

$o \ - \ \upsilon \ \upsilon \ - \ \bar{o}$
 Lám itt van a fecske,
 $o \ o \ - \ \upsilon \ \upsilon \ - \ \bar{o}$
 tavaszt hozva magával,
 $o \ - \ \upsilon \ \upsilon \ - \ \bar{o}$
 jó langyos időket . . . stb.

A kólonokban tehát az alapképletben megjelölt közömbös szótagon kívül másféle helyettesítés nincsen — nem fogadom el Lázár György elméletét³ az oldott, részben oldott stb. kólonformákról: azok vagy licenciák, vagy alkalmi megfelelések, de semmiképpen sem az alapkólon megnyilvánulásai.

A *láb*, az *ütem*, a *kólon* alapelemekén túl az időmértékes verselés következő metruma a *strófa*. Ez kétféle lehet:

- a) a strófán belül létezik valamilyen ismétlődő ritmuselem: az aiol strófákban valamely kólon, a kis strófának tekinthető disztichonban a daktilusok, a hangsúlyváltó olasz szonett időmértékes magyar megvalósításában a jambus stb. Ilyenkor összetett ritmusról beszélünk: a strófaismétlődéshez hozzáadódik a belső ritmuselem ismétlődése.
- b) a strófán belül nincs ismétlődés: csak a strófaegész ismétlődik.

A strófavers helyettesítés-szabályai és licenciái aszerint alakulnak, melyik strófatípussal van dolgunk. Ha összetett típussal, akkor a belső ritmusismétlődés helyettesítés- és licenciarendje érvényesül: az aiol strófákban az említett közömbös szótagok fordulnak elő:

az *alkaioszi strófában*:

o — — x — || — o o — o o

Mert nem kelletek! Merre az én utam

o — — x — || — o o — o o

vezet: két út közt mindig a harmadik . . . stb.

(Lakatos István: *A túlsó parton*)

(Az első sorban a bázis hosszú, a közömbös szótag rövid, a második sorban a bázis rövid, a közömbös szótag hosszú).

a *szapphói strófában*:

— o — x — o o — o — o

Légy ma párnám és takaróm. Didergek.

³ Lázár György verstani cikkei a *Világirodalmi Lexikon* kötetében, különösen: *kólon*, *alapforma*, *oldott forma*, *nyújtott forma*, *részben oldott formák* cikkeiben.

— ∪ — x — ∪ ∪ — ∪ — ∪₂
 Bárgyu volt a nap, hideg émelyítő . . .

(Lakatos István: *Esti ima*)

(Az első sorban a közömbös szótag hosszú, a második sorban a közömbös szótag rövid.)

a disztichonban a spondeus:

— — | — ∪ ∪ | — — | — ∪ ∪ | — ∪ ∪ | — —
 Sűrűn csillan a villám; bús szemed isteni csillám
 — — | — ∪ ∪ | — || — ∪ ∪ | — ∪ ∪ | —
 Míg künn csattan az ég, csókom az ajkadon ég.

(Babits Mihály: *Új leoninusok*)

A szonettben, a tercinában és a többi, hangsúlyváltóból időmértékessé magyarított strófaformában az endecasillabót visszaadó jambus helyettesítésrendje és licencia-lehetőségei valósulhatnak meg:

a szonettben:

∪ — | ∪ — | ∪ — | — — | ∪ — | ∪
 E szőke bús magyar víz hajlatánál,
 ∪ — | ∪ — | ∪ — | — — | ∪ — | ∪
 Hol én ma holdvilágnál messze nézek,
 — — | ∪ — | — ∪ | ∪ — | ∪ — | ∪
 Mélázott árván ama régi császár
 — ∪ | ∪ — | ∪ — | — — | ∪ — | ∪
 És meditált felőled, távol élet.

(Juhász Gyula: *Marcus Aurelius*)

(A helyettesítő spondeusok mellett a licenciás trocheusokra figyelhetünk fel.)

A csak strófaegészlet ismételtető versszerkezetekben minden szótag hosszúsága és száma kötött: ezekben a strófaszerkezetekben közömbös szótagok nincsenek. A görög kardal-költészetben és a drámában honos strófaszerkezetek a magyar irodalomba csak a műfordítások által vonultak be, újabb költészetünkben a minden lehetséges formát megvalósító Weöres Sándor versei révén ezekben a különlegességekben is gyönyörködhetünk:

— ∪ ∪ | ∪ ∪ —
 Már üti-üti már
 ∪ ∪ ∪ ∪ | — — —
 a torony a hajnalban!
 ∪ ∪ — | ∪ ∪ ∪ ∪ | ∪ ∪ ∪ ∪ | ∪ ∪ ∪ ∪
 Az időt bemeszeli a korai kikeriki
 — ∪ ∪ | — — —
 lendül a vad dallam.

— ∪ ∪ | ∪ ∪ —
 Kiscsacsi, kiabálj,
 ∪ ∪ ∪ ∪ | — — —
 örülök a hangodnak!
 ∪ ∪ — | ∪ ∪ ∪ ∪ | ∪ ∪ ∪ ∪ | ∪ ∪ ∪ ∪
 Ha lefőz ez a kusza kikeleti kikeriki,
 — ∪ ∪ | — — —
 vége a rangodnak.

(Weöres Sándor: *Falusi reggel*)

(A két strófa szótagértékei tökéletesen megfelelnek egymásnak, belső szabályos ismétlődés nincsen.)

A helyettesítések rendjének figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy ritmus és metrum teljes egybeesését találjuk a kólonversekben, valamint a belső ismétlés nélküli strófaszervezetekben; a metrumtól való legnagyobb eltérés lehetőségét a lábvers adja.

II. A kólonelmélet jelentősége a magyar költészet verseinek elemzésében

A fenti kategóriarendszer felállítását azért éreztem szükségesnek, mert a továbbiakban annak a területnek szeretnék nagyobb figyelmet szentelni, amelyet a magyar verstani szakirodalom máig nem fogadott el, vagy ha egyáltalán tudomást vett róla, ingoványosnak tartotta: ez a kólonelmélet kérdése. A rendszerezés célja az volt, hogy az antik típusú időmértékes verselés koordinátái között kijelölje az elfogadott ritmuselemek mellett a kólon helyét is, mert a versolvasói gyakorlat során úgy látom, igen sok vitatott vagy éppen meg-

oldhatatlannak látszó kérdést tudnánk megnyugtatóan lezárni, ha a kólonok fogalmával megbékélnénk. Most nem kívánok az antik kólonrendekkel foglalkozni, sem azok magyar megvalósításaival, hanem csakis olyan sajátos, időmértékes magyar versekkel, amelyeknek ritmusa saját lelemény, legtöbbször egyedi, egyszer előforduló lelemény. Idézzük fel még egyszer a kólon meghatározását: *hosszú és rövid szótagok állandósult sorozata, amelyben a szótagszám, a szótagok hosszúsága, a közömbös szótagok helye és száma kötött (de nem feltétlenül kell lennie közömbös szótagoknak)*. Ennek a meghatározásnak az értelmében bárki kitalálhat bármilyen időmértékes kólon, ami azáltal válik ritmus- és versalkotó tényezővé, hogy sorozatosan ismétlődik. Ha tehát én történetesen rátalálok arra a

— ∪ — ∪ ∪ — ∪ —

ritmusfordulatra, hogy „Kár, hogy elmegyek innen én,” és ezt a ritmusfordulatot következetesen érvényesítem a versben, akkor saját kólon alkottam. Ezt tették a magyar költészetben igen sokan. A kólonverseknek a magyar költészetben azonban több típusa van, aszerint, hogy milyen környezetben helyezkednek el a kólonok.

1. típus: a vers metruma végig azonos időmértékes kólon, benne láblüktetés felismerhető. Ennek a típusnak legjellegzetesebb képviselője a magyar verstani irodalom talán legtöbbet vitatott verse: Petőfi halhatatlan remeke, a *Szeptember végén*. Ismerjük a vitát: az egyik tábor emelkedő anapestikus versnek tartja, amelyben az első láb vagy jambus, vagy spondeus, a másik tábor ereszkedő daktilikus versként elemzi, ütemelőzővel. (Gáldi László egy követhetetlen provenienciát is feltételez⁴: a vers előzménye szerint egy középkori spanyol eredeti, német közvetítéssel, egyébként jambus-

⁴ Gáldi László: *Ismerjük meg a versformákat!* Budapest, 1961. 118—119.

sal induló anapesztikus versnek értelmezi.) Én magam a *Fekete Könyv*ben az ütemelőzős, daktilikus változat felé hajlottam, megtámogatva ezt a felfogást azzal, hogy a sorok első szótagjainak hosszúsága közömbös, és ezek mind vagy egy szótagú, önálló szavak (*még, de, már*), vagy igeekötők (*el/hull, letörteni*), vagy összetett szavak, amelyekben a szóösszetétel első szava egy szótagú (*fejfámra*). A két kivétel ez alól az önálló első szótag alól: Holnap, könnyezve. Most úgy látom: nem lábvers, mert helyettesítés sehol nincs, a kezdő két szótag sem daktilikus, sem anapesztikus lábversben nem értelmezhető. Tehát egy közömbös szótaggal induló, daktilikus lejtésű kólon, egy spondeus és egy hosszú szótag végződésű kétféle változatban, a kezdő közömbös szótag után 98%-ban megvalósuló sormetszettel (a || kettős lénia jelöli a metszetet):

x || — u u — u u — u u — ū
Még nyílnak a völgyben a kerti virágok,

x || — u u — u u — u u —
Még zöldel a nyárfa az ablak előtt,

x || — u u — u u — u u — ū
De látod amottan a téli világot?

x || — u u — u u — u u —
Már hó takarja el a bérci tetőt.

x || — u u — u u — u u —
Még || ifju szivemben a lángsugarú nyár

x || — u u — u u — u u — ū
S még || benne virít az egész kikelet,

x || — u u — u u — u u —
De || íme sötét hajam őszbe vegyül már,

x || — u u — u u — u u — ū
A || tél dere már megüté fejemet.

x || — u u — u u — u u — ū
El||hull a virág, eliramlik az élet . . .

x || — u u — u u — u u — ū
Ülj, || hitvesem, ülj az ölembe ide!

x || — u u — u u — u u — ū
Ki || most fejedet kebelemre tevéd le,

x — u u — u u — u u — ū
Hol||nap nem omolsz-e sirom fölibe?

x — u u — u u — u u — ū
 Oh || mondd: ha előbb halok el, tetemimre
 x || — u u — u u — u u ū
 Kön||nyezve borítasz-e szemfődet?
 x || — u u — u u — u u — ū
 S rá||bírhat-e majdan egy ifju szerelme,
 x — u u — u u — u u ū
 Hogy elhagyod érte az én nevemet?

x || — u u — u u — u u — —
 Ha || eldobod egykor az özvegyi fátolt,
 x || — u u — u u — u u —
 Fej||fámra sötét lobogóul akaszd,
 x || — u u — u u — u u — —
 Én || feljövök érte a síri világból
 x || — u u — u u — u u —
 Az || éj közepén, s oda leviszem azt,
 x — u u — u u — u u — ū
 Le||törteni véle könyűimet érted,
 x — u u — u u — u u ū
 Ki || könnyeden elfeledéd hivedet,
 x — u u — u u — u u — ū
 S e || szív sebeit bekötözni, ki téged
 x — u u — u u — u u ū
 Még || akkor is, ott is, örökre szeret!

Ugyanennek a típusnak másik változata Kosztolányi *Boldog, szomorú dal* című verse, amelyet az elemzők (Kiss Ferenc, Rónay László, Szegedy-Maszák Mihály, Király István) az értelmezések minden lehetséges válfajával igyekeztek már interpretálni. Feldarabkázzák ionicus a maiore + daktilus + spondeus kapcsolatára; spondeus + 2 anepesztus + csonka láb egymásutánjára; Király István egyenesen meghatározhatatlan, *lebegtetett* ritmusról beszél.⁵ Kosztolányi versének metruma szerintem kólon, amelyet nem kell tagolni, egybehalljuk, hiszen képesek vagyunk ekkora egységet egybehallani. A kólon képlete egyébként középpontosan szimmetrikus: látványként is esztétikai élvezetet nyújt: a

⁵ Király István: *Kosztolányi. Vita és vallomás*. Bp. 1986. 228–229.

közép felé haladás majd onnan ugyanúgy, fordított rendben visszafordulás akusztikus és vizuális élményét egyszerre adja meg. A metrum mint forma így egy alapelem és annak tagadása, s mint ilyen, tökéletes megfelelője annak a tartalomnak, amit hordoz: a boldog szomorúság paradoxonának.

A metrumadó kólon, ami helyettesítés és licencia nélkül vonul végig a versen, a középpontos tézis és antitézis, képletben is rögzíthető: — — ∪ ∪ — ∪ ∪ — —. (Az első néhány sorban jelöljük csupán, a vers többi sora magától skandálódik a megismert ritmusra):

— — ∪ ∪ — ∪ ∪ — —
 Van már kenyerem, borom is van,
 — — ∪ ∪ — ∪ ∪ — —
 van gyermekem és feleségem.
 — — ∪ ∪ — ∪ ∪ — —
 Szívem minek is szomorítsam?
 — — ∪ ∪ — ∪ ∪ — —
 Van mindig elég eleségem.
 — — ∪ ∪ — ∪ ∪ — —
 Van kertem, a kertre rogyó fák
 — — ∪ ∪ — ∪ ∪ — —
 suttogva hajolnak utamra
 — — ∪ ∪ — ∪ ∪ — —
 és benn a dió, mogyoró, mák
 — — ∪ ∪ — ∪ ∪ — —
 terhétől öregbül a kamra.
 Van egyszerű, jó takaróm is,
 telefonom, úti bőröndöm,
 van jó-szívű jót-akaróm is
 s nem kell kegyekért könyörögnöm.
 Nem többet az egykori köd-kép,
 részegje a ködnek, a könnynek,
 ha néha magam köszönök még,
 már sokszor előre köszönnek.
 Van villanyom, izzik a villany,
 tárcám van igaz szinezüstből,
 tollam, ceruzám vigan illan,
 szájamban öreg pipa füstől.
 Fürdő van, üdíteni testem,
 langy téa beteg idegemnek,
 ha járok a bús Budapesten,

— ∪ ∪ — || — ∪ — —
 Szöcske-bokán || jő az álom,
 — ∪ ∪ — || — ∪ — —
 száll a világ || lepke-szárnyon.

4 + 4

4 + 4

A versben helyettesítés sehol nincs: nem lábvers, nem ütemvers; a metrum: kólonkapcsolat.

Ugyanebbe a típusba tartozik Képes Géza egy késői verse, a *Virrasztó*. Metruma a Kosztolányi-féle középpontos szimmetriájú sor és a Weöres-féle kólonkapcsolat keveredése: egyfelől kezdete és vége egymás megfordítottjai — tehát olyan viszonyban állnak egymással, mint a bacchius és a palimbacchius, vagy a jambus-trocheus, anapesztus-daktilus párosok, tehát mint Kosztolányinál: az A elem kezdő, a B elem, mely ennek fordítottja, lezárja a sort, kettejük között pedig egy önmagában is középtengelyes kólon, a choriambus áll. Tipológiaiilag többféle ritmusú kólon kapcsolata tehát, de egyben középtengelyesen szimmetrikus elrendezésű, ki-egyenlített hangzású kólonsor is, mint a Kosztolányi-vers. A sor metrumának képlete (a || kettős lénia ismét a metszeteket jelzi):

— — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — —

Lássuk a verset egészben:

— — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — —
 Csak vérzik egész || éjjel a szám, || géz se segít már.
 — — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — —
 Töpreng agyam, ám || hasztalan: itt || ész se segít már.
 — — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — —
 Majd elcsöpög így || lassan a vér || s véle az élet —
 — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — —
 messze a nap, || drága ajándék, ha megéred.
 — — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — —
 Vak, s néma az éj, || barna gubanc || üstöke bomlik,
 — — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — —
 mint durva bilincs, || testem a kín || vágja be csontig.
 — — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — —
 Megmoccan a fény: || ónszinű rajz || kúszik a falra —

— — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ —
 vas sín csikorog, || hallja a táj, || s rebben a zajra.
 — — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ —
 Most kelt fel a hold, || könnyü vonal, || kéknyelü sarló,
 — — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ —
 hajnal jele ez: || távol az ég, || alja aranyló.
 — — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ —
 Nem szűnik a vér, || csörgedez és || egyre szivárog —
 — — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ —
 Már megjön az új || nap — sikerült || élve kívánnod!

Amiként a Weöres-vers szótagszámtartó kólonkapcsolata ütemhangsúlyos metrumot is lehetővé tett, úgy a Képes-vers három kólonjának metszettel betartott határa is biztosítja a hangsúlyos ütemezést is, így Képes költeménye szintén szimultán vers, hangsúlyos ütemei: 5 + 4 + 5 sorrendben kapcsolódnak.

Ennek a típusnak a képviselője Garai Gábor egyik új verse, a *Májusi zápor után* 2. része, a *Kötötten* alcímet viselő. Egyazon téma két variációját dolgozta fel a költő, az első változat szabadvers, alcíme: *Oldottan*, a második változat elemzendő példánk, a *Kötötten*. A megvalósított kötött ritmus — pontosabban: metrum, mert nincs benne helyettesítés — egyedi lelemény: egy, az aszklépiadészi strófa horatiusi megvalósításából — azaz megszigorításából, mert Horatiusnál minden közömbös szótag hosszúvá változott — ismert, a leghíresebb óda kezdősoráról elnevezett *Maecenas atavis*-kólon (— — — ∪ ∪ —) és a *hémiepesz-kólon* (a hexameternek a penthémimerész metszetig terjedő darabjának, illetve a pentameter két félsorának ritmusa: — ∞ — ∪ ∪ —) kapcsolata. A kólonkapcsolatot a költő két sorba tördeli, így a képlet:

— — — ∪ ∪ —
 Nézd, hogy tombol a kert
 — ∪ ∪ — ∪ ∪ —
 májusi zápor után!
 — — — ∪ ∪ —
 Pünkösd hírnöke, dús
 — — — ∪ ∪ —
 rózsád könnyeket ejt.

— ∪ ∪ — ∪ ∪ —
 Ám a barackfa ledér
 — ∪ ∪ — ∪ ∪ —
 táncra riszálja magát,

— — — ∪ ∪ —
 Így pörgetve feléd
 — ∪ ∪ — ∪ ∪ —
 hamvas ígéreteit.

— — — ∪ ∪ —
 Friss hajtásaival
 — ∪ ∪ — ∪ ∪ —
 kérkedik, im a fenyő:
 már a fejedre nőtt,
 árnyával betakar.
 Jól metszeted idén,
 szőlőd futva vidul:
 kunkorgó kacsait
 drótra akasztva siet.
 Mint a golyózápor,
 harsog a fákon a meggy;
 Fönn a dióbarkák
 hernyók, hí nemüek:

hogy mit nemzenek, itt
 dől el — majd ezután.
 És, igen, ott van a ház,
 vén fa, cseresznye, tövén
 áll, no de lakni ma még
 nem lehet, ej, ne busulj,
 majd a fiad s unokád
 lakja (ha itt ez a rend);
 míg lassan kiosonsz,
 és sárgán belepott
 kék-lila nyelvét rád
 ölti a nősirom.

A fiatal költőnemzedék legnagyobb formabravúrokkal elkápráztató képviselője Fábri Péter, akinek különös hajlandósága van minden kötött formára, minél kötöttebb, annál jobb. Ezért nem éri be az időmértéknek akár legszigorúbb kötöttségeivel sem, rendszerint még ütemhangsúlyosan is tagolhatóak versei, tehát szimultán ritmusbravúrok születnek

a kettős béklyóból – a rabság kínjának a legcsekélyebb érzete nélkül. *Amor amoris* című versében, saját bevallása szerint olyan hexametert akart írni, amelyben minden második daktilus helyén anapesztus áll. Sajátos metrum jött létre: a daktilus és az anapesztus kólónná kapcsolódva ismétlődik a versben kétszer, majd egy adóniszi sorzárlat következik. A sorképlet tehát (amelyben a kettős léniák a metszeteket jelölik, a metszetek pedig a hangsúlyos ütemhatárokat és a kólónhatárokat egyaránt jelzik, így ez ütemhangsúlyos vers is, tehát szimultán, amelyben az időmértékes metrum megvalósulása 100%-os, a 96 hangsúlyos ütemhatár közül pedig csupán 10-ben van metszetátlépés, ez 90%-os metrummegvalósítás):

– u u u u – || – u u u u – || – u u – –

(a szövegben csupán az első két sort jelöltem időmértékes tagolásban, a többi maradéktalanul követi ezt a metrumot):

– u u u u – || – u u u u – || – u u – –
 3 + 3 + 3 + 3 + 3 + 2

Ó, csupa | suta vágy | tesz-vesz a | szavakon, | szösszen a | csöndben!

– u u u u – || – u u u u – || – u u – –

Nem meri, | aki él, | mondani, | amiért | léte ki|szökkent

– mint a rü|gyek a fán | – : emberi | örömet! | S nem csak e

| zökkent,

zűrösen | idegen | létet, a|miben él, | míg nem a | földben
 ennyi sem | adatik | majd neki! | Pedig itt | járja e | nyáron
 illatos | utakat, | s nézheti: | szerelem | tombol a | fákon!
 Tétova | csevegés | hirdeti | zajosan: | szíve de | fájón
 vágyik az | igazabb, | néma, de | szerető | csöndre az | ágyon!
 S összes | adatik | példa: a | csupa-dísz | rozsdafa|lombok
 ékesen | ügyelik | külsejük | ügyeit, | s dongnak a | dombok,
 cifra ru|ha ragyog | rajtuk, a | csupa-vágy | élet e | rongyot
 fölveszi | nevetőn, | s föl se ve|sz talán | közben a | gondot!
 Eljön a | ragyogó | tél, hava|zik az ég, | csillan a | kristály,
 s öltözik | a fa, hogy | dísz le|gyen a hó, | lombja ha | nincs már;
 élvezi | gyönyörű | élete | igazát | víg szere|lemmel
 minden, a|mi csak él, | s egy nem: a | szomorú, | vágyteli | ember.

Ennek a típusnak utolsó példaverseként álljon itt ismét egy Fábri-vers, a *Csöndlombdal*. Metruma: két choriambus mellett áll sorzárlatként egy egyedi leleményű, külön, mely a fentebb már említett aszklépiadészi sor második felének önállósítása:

— ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — ∪ —

A kólonhatárok szóhatárok is egyben, a metszet hangsúlyos ütemezést is lehetővé tesz, így ez a verse is szimultán: ütemhangsúlyosan 4 + 4 + 6 szótag tagolású.

— ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || 4 + 4 + 6
Lombos akác lengedezik,

— ∪ ∪ — ∪ —
szél veri szárnyait,

— ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || 4 + 4 + 6
habzik a kert, földagadó

— ∪ ∪ — ∪ —
zöld hab az ég alatt

— ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || 4 + 4 + 6
Híreken él s hirtelen él,

— ∪ ∪ — ∪ —
nyüzsgi kis életét

— ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || 4 + 4 + 6
mind a parány emberi lény,

— ∪ ∪ — ∪ —
szólnak a rádiók.

— ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || 4 + 4 + 6
S Isten üres csöndje se több!

— ∪ ∪ — ∪ —
Két közöny ütközik.

— ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || 4 + 4 + 6
Két szaladó párhuzamost

— ∪ ∪ — ∪ —
szív be a végtelen.

— ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || 4 + 4 + 6
Zárd el a zajt, s megsüketülsz.

— ∪ ∪ — ∪ —
Így se meg úgy se jobb.

— ∪ ∪ — || — ∪ ∪ — || 4 + 4 + 6
Áll az idő, elfut a lét:

— ∪ ∪ — ∪ —
egyik a másikán.

3. típus: A harmadik típusú kólonvers az, amelyben az alapmetrum az első sorban jelentkezik, ennek valamilyen variációja vagy megfelelése a második sor, így A + A' képletű párversről van szó. Erre a típusra példánk Fábri Péter *Haláltánca*, amelyben az alapmetrum minden páratlan sorban található, a variációk a páros sorok. Az alapmetrumul szolgáló kólont lehetne ugyan lábakra tagolni, de éppen, mert helyettesítés nélkül valósul meg, helyesebb tagolatlan kólonnak tekinteni. Mint Fábri többi idézett versében, ebben is a kólonok végét jelző metszetek hangsúlyos ütemekre is bontják a sorokat, ezért a *Haláltánc* is szimultán vers. A *Haláltáncot* végigjelöljük, nemcsak a variációk érzékeltetése kedvéért, hanem azért is, mert a versnek egy szakaszában végig az alapmetrum érvényesül. Ezután az alapritmus a páratlan sorokban is variálódik. Az alapritmus képlete:

vv — — — || vv — — — 5 + 5

A páros sorok leggyakoribb variációinak képletei:

és — — — || — vv — — 3 + 5
 vv — — || — vv — — 4 + 5
 valamint vv — — — || vv — — 5 + 4

vv — — — || vv — — — 5 + 5
 Telek elmúlnak, nyarak elmúlnak,
 vv — — — || vv — — 5 + 4
 sok erős várak leomolnak;
 vv — — — || vv — — — 5 + 5
 jön az esztendő, megy az esztendő,
 — — — || — vv — — 3 + 5
 s tegnap lesz rögtön a holnap;
 vv — — — || vv — — — 5 + 5
 s ha a sír vár ránk, ugye mit váránánk,
 — — — || — vv — — 3 + 5
 gyors évek lepte halandók:
 vv — vv — || vv — vv — 6 + 6
 amióta vagyunk, a halálra vagyunk,
 vv — — — || vv — — 5 + 4
 soha nem voltunk maradandók.

<p> <u>o o</u> — — — <u>o o</u> — — — Hova pörgünk el, milyen álmokkal? — — — — <u>o o</u> — — — Hulláktól sohse jön válasz. <u>o o</u> — — — <u>o o</u> — — — A barátságok s a szerelmek mind, — — — — — — — — mint szétoszló füst, szállnak. <u>o o</u> — — — <u>o o</u> — — — S aki boldog volt, s aki nem volt az, — — — — <u>o o</u> — — — mind egyként tűnik a sírba, <u>o o</u> — — — <u>o o</u> — — — ha sohsem lett volna egyéb törvény <u>o o</u> — — — <u>o o</u> — — — ez az egy rég meg vagyon írva. </p>	<p> 5 + 5 3 + 5 5 + 5 5 + 2 5 + 5 3 + 5 5 + 5 4 + 5 </p>
<p> <u>o o</u> — — — <u>o o</u> — — — Aki habzsoit és aki koplalt és <u>o o</u> — — — <u>o o</u> — — — aki tolvaj volt s aki rendőr, <u>o o</u> — — — <u>o o</u> — — — aki strichelt és aki viccelt és <u>o o</u> — — — <u>o o</u> — — — aki fát hordott s aki kendőt <u>o o</u> — — — <u>o o</u> — — — aki hódított s aki gyógyított, <u>o o</u> — — — <u>o o</u> — — — aki gyilkolt és aki ítelt, <u>o o</u> — — — <u>o o</u> — — — aki polkát járt s aki poklot járt, <u>o o</u> — — — <u>o o</u> — — — aki álmokban s aki itt élt; </p>	<p> 5 + 5 5 + 4 5 + 5 5 + 4 5 + 5 5 + 4 5 + 5 5 + 4 </p>
<p> <u>o o</u> — — — <u>o o</u> — — — aki bambán <u>leste</u>, ha bombákkal <u>o o</u> — — — <u>o o</u> — — — fenyegették szónoki hévben <u>o o</u> — — — <u>o o</u> — <u>o o</u> — — — aki elhúzó madarakra figyelt, — — — — <u>o o</u> — — — hogy szállnak, szállnak az égen, <u>o o</u> — — — <u>o o</u> — — — akit átverték s aki átverte, </p>	<p> 5 + 5 4 + 5 5 + 6 3 + 5 5 + 5 </p>

<p> $\text{v v} - - - - - -$ s aki pórázon volt bátor, </p>	6 + 2
<p> $\text{v v} - \text{v v} - \text{v v} - \text{v v} -$ aki józanul élt, aki borba merült, </p>	6 + 6
<p> $\text{v v} - - - - - -$ akit elnyelt vágy és mámor; </p>	6 + 2
<p> $\text{v v} - \text{v v} - \text{v v} - \text{v v} -$ aki bújt, aki nem, s aki félt, aki nem, </p>	6 + 6
<p> $\text{v v} - \text{v v} - \text{v v} - -$ aki hitt, aki nem, tovatűnik, </p>	6 + 4
<p> $\text{v v} - \text{v v} - \text{v v} - \text{v v} -$ s aki mert, aki nyert, aki szólt, aki nyelt, </p>	6 + 6
<p> $\text{v v} - - - - - -$ aki bűntől botlott bűnig, </p>	4 + 2 + 2
<p> $- - \text{v v} - \text{v v} - \text{v v} -$ mind lomha menetben a sír fele tart, </p>	7 + 4
<p> $- - - \text{v v} - -$ Isten lötytyinti a vödröt, </p>	3 + 5
<p> $- - \text{v v} - - - -$ megtölti velünk Földünk földjét, </p>	5 + 4
<p> $- - - - \text{v v} - -$ csak telnek, telnek a gödrök. </p>	3 + 5
<p> $\text{v v} - - - - - - -$ S ez a csontokból szőtt háló már </p>	5 + 4
<p> $\text{v v} - \text{v v} - \text{v v} - -$ beteríti egészen a glóbuszt, </p>	8 + 2
<p> $- - \text{v v} - - - \text{v v} -$ mert csontra soványul mind, aki élt, </p>	6 + 4
<p> $\text{v v} - \text{v v} - - - -$ ehetett lazacot vagy lóhúst, </p>	6 + 3
<p> $\text{v v} - - - - - - -$ s csak e hálón át sejlik föl még, </p>	5 + 4
<p> $\text{v v} - \text{v v} - - \text{v} - -$ amit úgy nevezünk, hogy a múltunk; </p>	6 + 4
<p> $- - - - - \text{v v} -$ jaj, föllázadt angyal, Lucifer! </p>	6 + 3
<p> $\text{v v} - - - \text{v v} - -$ Veled együtt mind idehulltunk. </p>	5 + 4
<p> $- - \text{v v} - - - \text{v v} -$ Ó, szétrohadó testvéreim! Így </p>	5 + 5
<p> $\text{v v} - \text{v v} \text{v v} \text{ v v} - -$ fut az élet a bugyuta halálba, </p>	5 + 7

— — ∪ ∪ — — — ∪ ∪ —	
és mégis e bomlás isteni terv,	6 + 4
— — — — ∪ ∪ — —	
hát álljunk mind be a táncba,	3 + 5
— — ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ ∪ —	
jöjj, fogd a kezem, gyere halni velem,	5 + 6
∪ ∪ ∪ ∪ — — ∪ ∪ — —	
gyere, mosolyogj, dobban a léptünk,	5 + 5
∪ ∪ — ∪ ∪ — — ∪ ∪ —	
nevetőn, kacagón menjünk oda át,	6 + 5
∪ ∪ — — — ∪ ∪ — —	
hiszen úgys mind odaérünk!	5 + 4

Az alapforma fellazulása a legszabályosabb szakasz után következik: ez már a féktelen, szabálytalan, igazi *Haláltánc*, s a vers egyik kulcssora az utolsó szakaszban:

és mégis e bomlás isteni terv

kulcs a metrum felbomlásához is: az élet bomlása isteni terv, az élet bomlását és az erről szóló isteni tervet megörökítő vers bomlása pedig a költői terv. Ez után a kulcssor után fokozatosan térnek vissza az első szakaszok ismerős kólonjai
(³ — — — || ⁺ — ⁵ ∪ ∪ — —), majd a záró sor visszavezet az alapkólonhoz.

4. típus: többféle kólon kötetlen variálása, amelyben a kólonok közé közömbös elemek is keverednek. Az elemzési mintául szolgáló vers Kosztolányi *Marcus Aurelius*a. Ebben a szintén középtengelyes, első indítósor után:

— — ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ ∪ — —
Sárgán hever itt a középkori Róma

egy olyan kólon következik, amelyet a *Rhodoszi fecskedalból* már ismerünk: a fejtelten pherekráteus, egymás után három sor:

o — ∪ ∪ — —
de lángol az alkony,

o — u u — —
 mint véres oroslán,
 o — u u — —
 s te fönn lovagolsz, még

Ezt a sorozatot töri meg „a Capitolium ősi tetőjén” sor az időmértékből kieső névkezdettel, de a név után belép egy másik időmértékes kólon: — u u — — az adóniszi kólon (másképpen: adóneus). A vers mindvégig ezt a két alapkólont, a fejetlen pherekráteust és az adóneust ölelkezteti, hol egymással, hol más daktilikus vagy egyéb ritmusos részekkel. A részletes elemzésben kiemelten jelöljük a fejetlen pherekráteus és az adóneus előfordulási helyeit; az időmértékesen közömbös részleteket nem jelöljük skandálva:

— — u u — u u — u u — —	szimmetrikus kezdősor
Sárgán hever itt a középkori Róma,	
o — u u — —	fej. pher.
de lángol az alkony,	
o — u u — —	fej. pher.
mint véres oroslán	
o — u u — —	fej. pher.
s te fönn lovagolsz még	
x x x x x — u u — —	adóneus
a Capitolium ősi tetőjén,	
— u u — —	adóneus
Marcus Aurelius.	
— u u — —	adóneus
Bronzfejű cészár,	
u — u — —	—
aranyszakállú,	
— u u — — o — u u — —	adóneus + fej. pher.
vak ragyogású szoborszemeiddel	
o — u u — —	fej. pher.
örködve vigyázol	
o — u u — —	fej. pher.
s én állok előtted.	
— — u — —	—
Császári felség,	
— u u — —	adóneus
emberi nagyság,	

— — √ — —
 roppant pogányság

— √ √ — —
 örök igazza,

— √ √ — — || — √ √ — —
 bamba tömegből visszahúzódó,

— √ √ — — || — √ √ — —
 trón magasában egyedül élő,

— √ — √ — —
 koldus imperátor.

o — √ √ — —
 Nem kancsal apostol,

o — √ √ — — || — √ √ — —
 nem zagyva keletnek elmebetegje,

o — √ √ — —
 főséges írótság,

o — √ √ — —
 együtt a szív és fő,

— √ √ — — || — √ √ — —
 fájdalom és bölcs messzetekintés

— √ √ — — || — √ √ — —
 elhagyatott e sanyaru földön,

— √ √ — — || — √ √ — —
 az, aki él és az, aki fél és

— √ √ — — || o — √ √ — —
 látja a törvényt, reszketve, de higgadt

o — √ √ — — || o — √ √ — —
 lépttel megy a sírhoz, az értelem égő

o — √ √ — —
 lámpája kezében,

o — √ √ — —
 megvetve, mi barbár

o — √ √ — —
 mindazt, mi hazugság.

— √ √ √ — —
 Semmi, ami barbár

o — √ √ — — || — √ √ √ — —
 nem kell soha nékem, semmi, ami bárgyú.

o — √ √ — — || o — √ √ — —
 Nem kellene nekik se, kik titkon az éggel

— √ — √ — √ || o — √ √ — —
 rádión beszélnek, a jócsok, a boncsok,

—
 adóneus

adóneus + adóneus

adóneus + adóneus
 adóneus + adóneus

—
 fej. pher.

fej. pher + adóneus

fej. pher.

fej. pher.

adóneus + adóneus

adóneus + adóneus

adóneus + adóneus

adóneus + fej. pher.

fej. pher. + fej. pher.

fej. pher.

fej. pher.

fej. pher.

—
 fej. pher.

fej. pher. + fej. pher.

fej. pher.

o — u u — — || o — u u — —
 a ferde vajákos, ki cifra regéknek
 o — u u — — || — u u — —
 gőzében botorkál, csűrhe silányok,
 o — u u — — || o — u u — —
 kik csalva, csalatva egy jelre lehullnak
 o — u u — —
 s úgy fintorog arcuk,
 — u u — —
 mint a bolondé.

fej. pher. + fej. pher.
 fej. pher. + adóneus
 fej. pher. + fej. pher.
 fej. pher.
 adóneus

u u — — — u || o — u u — —
 Csak a bátor, büszke, az kell nekem, ő kell,
 — u u — — || — u u — —
 őt szeretem, ki érzi a földet,
 o — u u — — || o — u u — —
 tapintja merészen a görcsös, a szörnyű
 o — u u — — || — u u — —
 medúza-valóság kő-iszonyatját
 — — — — —

x fej. pher.
 adóneus + adóneus
 fej. pher. + fej. pher.
 fej. pher. + adóneus

s szól: „ez van”, „ez nincsen”,
 o — u u — — || o — u u — —
 „ez itt az igazság”, „ez itt a hamisság”,
 o — u u — — || o — u u — —
 s végül odadobja férgeknek a testét.
 o — u u — —

fej. pher. + fej. pher.
 fej. pher. + fej. pher.
 fej. pher.

Hős kell nekem, ő, ki
 — u u — — || — u u — —
 déli verőben nézi a rémet,
 o — u u — —
 hull könnye a fényben
 — u u — —
 és koszorúja
 o — u u — —
 izzó szomorúság.

adóneus + adóneus
 fej. pher.
 adóneus
 fej. pher.

— u u — — || — u u — —
 Messze vagyok már, messze röpültem,
 — u u — — || — u u — —
 messze az olcsó, híg dudaszótól,
 — — u — u — u — u — — —
 dél és nyugat között csapong az én lelkem,
 o — u u — —
 mindig szabadabban.

adóneus + adóneus
 adóneus + adóneus
 —
 fej. pher.

o — v v — — || — v v — —
 Álarcomat itten elvetem, aztán
 — v v — —
 újra felöltöm
 o — v v — —
 s járok mosolyogva,
 o — v v — —
 tanulva a tűrést,
 o — v v — — || — v v — —
 a hosszú alázat gögös erényét,
 o — v v — — || — v v — —
 szenvedve a mocskot, rejtve riadtan
 o — v v — — || o — v v — —
 rongyokra szakított, császári palástom.

— v v — —
 Hadd emelem föl,
 — v v — — || — v v — —
 hadd emelem hát tiszta, hitetlen,
 o — v v — — || — v v — —
 kétkedve cikázó, emberi pára-
 o — v v — —
 lelkem tefeléd most,
 o — v v — —
 ki jöttem a pannón
 — v v — || — v v — v v — —
 halmok alól s élek a barna Dunának,
 o — v v — — || — v v — —
 a szőke Tiszának partjai közt, Jaj,
 — v v — — || o — v v — —
 hadd emelem föl mégegyszer a szívem
 o — v v — —
 testvéri szivedhez,
 — v v — —
 Marcus Aurelius.

fej. pher. + adóneus
 adóneus
 fej. pher.
 fej. pher.
 fej. pher. + adóneus
 fej. pher. + adóneus
 fej. pher. + fej. pher.

adóneus
 adóneus + adóneus
 fej. pher. + adóneus
 fej. pher.
 fej. pher.
 —
 fej. pher. + adóneus
 adóneus + fej. pher.
 fej. pher.
 adóneus

Látványos a fejetlen pherekráteus és az adóneus uralma a versben. Sajátos kapcsolódásaikat: hol önmagukkal, hol egymással, két-kétféle sorrendben rokonjellegű jelenségnek tartom az ütemhangsúlyos verselés ütemmozaik-technikájával⁶; itt azonban a hangsúlyos ütemek helyett kólonok áll-

⁶ Szepes Erika—Szerdahelyi István: *I. m.* 384—389.

nak, nevezhetném talán kólon-mozaik technikának. Kételemű, többvariációs kólon-mozaik ez a vers 87,5%-ban, ugyanis 73 sorból csupán 9 nem az említett két kólon ritmusát hordozza.

5. típus: kötött szótagszámú, azaz szótagszámláló és rímes sorban színező ritmuselemként jelentkezik egy kólon. Erre a típusra példánk Garai Gábor *Ősi beszéd* című verse, amelynek első két szakasza szabályos ütemhangsúlyosan értelmezhető, 3 és 2 szótagú ütemekre bontható, ezekben a színező ritmuselem, a choriambus-kólon csak sorvégeken tűnik fel. A choriambus később előtör a sorélekre is, felszaporodik, néha sor közben is előfordul. Ezzel párhuzamosan csökken a hangsúlyos ütemek szabályszerűsége, az utolsó szakasz hangsúlyosan már nem is értelmezhető, érdekes módon daktilikussá válik. (Meggérdeztem Garai Gábort, szándékában állt-e a szótagszámláló versét choriambussal dúsítani. Válasza egyértelmű volt: nem állt szándékában, nem is vette észre. A vers írta saját magát.)

Friss szelek fujják fent		— ∪ ∪ —	ről a tavaszt,
pendelye dagad, még		— ∪ ∪ —	hószaga van,
cinke-nesz		— ∪ ∪ —	hívja a víg szemü pimaszt,
ki nagy csontú fák közt su		— ∪ ∪ —	hogva rohan.

Ujjára várnak telt		— ∪ ∪ —	szívü rügyek,
gyűrődve bennünk már		— ∪ ∪ —	tombol a zöld,
s áttetsző lesz, mint a		— ∪ ∪ —	templom-üveg,
majd ha burkából a		— ∪ ∪ —	fényre kitört.

Vesd le te is		— ∪ ∪ —	unt arcod, a fakót,
---------------	--	---------	---------------------

— ∪ ∪ — | — ∪ ∪ —
 égi ködök |ből ki|olvad a nap.

Éjjel szived még há |mozta a hold,

de ébresztőid a |rany sugarak.

— ∪ ∪ | — ∪ ∪ | — ∪ ∪ | — —
 Szól a rigó: sose | fogy ki az |élet
 — ∪ ∪ | — ∪ ∪ | — ∪ ∪ | —
 fáin a |jó meg az |új meg a |szép.

— — ∪ — — | — ∪ ∪ | — —
 Benned se rettenjen meg a lélek:

— ∪ ∪ | — ∪ ∪ | — ∪ ∪ | —
 hátha beválik az |ősi beszéd.

Az utolsó versszak daktilusba átjátszását az teszi lehetővé, hogy a choriambus mint sorzárlat érzékelhető daktilus + csonka lábnak is, mintegy az adóneus csonka variánsaként: adóneus: — ∪ ∪ — —, choriambus: — ∪ ∪ —. (Az adóneus és choriambus rokonítását véltem felfedezni Adynak: *A Tisza-parton* című versében is.⁷) Garainak ebben a versében is megtörténik, hogy a vers visszatalál önmagához: az időmértékesen nem értelmezhető verskezdet után egyre ritmikusabbá válnak a sorok, mintha az utolsó sor *ősi beszéd* kulcsszavát akarnák igazolni: az ősi beszéd a ritmikus vers volt.

6. típus: a kólonok szövegkörnyezete mind időmértékes, mind hangsúlyos szempontból értelmezhetetlen. Ebben a típusban az időmértékes kólonok közömbös környezetbe épülnek: ez már *a szabadversbe való átmenet egyik formája*. A típust képviselő példánk Hules Béla: *A végső szirt* című verse. Első szakaszában három időmértékesen közömbös szótag után metszet következik, majd egy krétikust (— ∪ —) alakító szó. Ez a hat szótag együtt olyan időmértékes kólont

⁷ Szepes Erika: *Ady: A Tisza-parton* című tanulmánya a kötet 33–42. oldalán.

alkot, amelyben az első három szótag közömbös, a metszet utáni másik három szótag krétikus. (Ez az időmértékes kólon ütemhangsúlyosan 3 + 3 szótagos ütemkapcsolatnak értékelhető, így Hules versének ez az első szakasza szimultán.) Hasonló antik kólonképlet létezett: a négy közömbös szótag után következő choriambus xxxx | – ∪ ∪ – ugyanezt a szótagmegfeleltetést mutatja az antik drámákban, főként Euripidésznél, ahol a kólon létezését Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff felfedezte, ezért a kólon róla kapta *wilamowitzianus* elnevezését. A ritmusfoszlányok jelenlétét a költő a következő strófa szavaival magyarázza: „Elvonatott a szó! Mert elvonatott a lét. Maradtak: hangtöredékek, képtöredékek, szabálytöredékek.”

A végső szirt következő három szakasza a szabályok elvesztése utáni állapot: szabadvers, szabadon áradó sorai nem engedelmeskednek sem hangsúlyos, sem időmértékes kötöttségeknek. Majd furcsa jelenség következik az ötödik szakaszban (összesen két sor): a költő szöveg nélküli ritmust mond: ti-ti-ti tá-ti-tá

ti-ti-ti tá-ti-tá

Világosan felismerhető a fentemlített időmértékes kólonnak az a megvalósítása, amelyben az első három közömbös szótagot rövidek töltik ki. A költő tehát a parttalanul áradó verstengerben a Végső Szirt-hez, a mértékhez fohászkodik, keresi, megtalálja-e benne a menedéket? Van-e valahol Szirt és van-e valahol menedék? A hatodik szakasz egyetlen sora megadja a választ a kattogó krétikussal:

– ∪ –
Hol? Sehol!

Nincs menedék, nincs mérték, nincs szabály, mindent elmos a tenger és a vers szabad áramlása. Lássuk egyben a verset:

xx x|| – ∪ –
ilion rádszakad
x x x || – ∪ –
gyerekkor rádómol

x x x|| — ∪ —
 immár a géniusz
 x x x|| — ∪ —
 leejti pajzsodat
 x x x || — ∪ —
 beszéded ködfolyam
 x x x || — ∪ —
 mögötted lárma kel
 x x x || — ∪ —
 gazdátlan kar karol
 x x x || — ∪ —
 súrlódnak talp-neszek

Elvonatott a szó! Mert: elvonatott a lét. Maradtak: hangtöredékek, képtöredékek, szabálytöredékek.

A Végső Szirt. Kívül-belül az ostromló anatómiai montázs, cím-fragmentumokkal ellátva, fecnikre tépkedett iskolai atlasz darabkáival összekeveredve. Egy soha el nem kezdődő végtelen ORDÍTÁS.

Ilion nyüzsgő kísértetei. Valamely kép a Gyermekkorból, vibráló, olykor szinte megtapogatható részletekkel. „Immár” (immár! nevetésges szó-öszállat, és felsikolt tőle az ember . . .) „a géniusz leejti pajzsodat.” Immár-IMMÁÁR!!

ti-ti-ti tá-ti-tá
 ti-ti-ti tá-ti-tá

— ∪ —
 Hol? Sehol!

Ezen a peremen, ezen a Szirten, ahol összetorlódnak és elenyésznek mindenek, egy semmibe karcolt jel.

És újra a tenger felülmúlhatatlan dübörgése, míg sorra helyükre ugranak az ártatlan képű tárgyak, hogy folytatódjék a történés, a csiklandozó; a nyögések, a sóhajtások, az ajtók végeérhetetlen nyitódásai és csukódásai.

Úgy látszik, a krétikus mint erőteljes, szintén szimmetrikus ritmusfordulat, az az elemi ritmus, ami töredékként felbukkan Hules más verseiben is, emlékeztetőül *A végső Szirtre*, visszaidézve a mérték keresését.

Az *Hommage* címet viselő versében egy és két közömbös szótag közé ékelődnek a krétikusok, az első strófában soronként két krétikus, soronként egyszer egy és egyszer két közömbös szótaggal. Így a strófa sorai szótagszámláló, kötött sorok (9 szótagosak), a krétikusok és a kétféle közömbös szótagcsoport elhelyezkedése az összes lehetséges variációt kimeríti. Három egymással rokon lényegű, de nem azonos kólonssorral állunk tehát szemben: három szó variálásával jöttek létre. A második szakaszban két sorban egy-egy krétikus, a harmadikban a csak szótagszámban azonos molosszus, majd az egy közömbös szótag + egy krétikus variációjú kólonst követi a két közömbös szótag + krétikus változat. Íme a vers, hosszúságértékeinek jelölésével:

x x — ∪ — x — ∪ —
Hívő jajgató káromkodó
— ∪ — x — ∪ — x x
jajgató káromkodó hívő
x — ∪ — x x — ∪ —
káromkodó hívő jajgató

— ∪ —
sem mosoly
— ∪ —
sem remény
— — —
sem fintor
x — ∪ —
sem lázadás
x x — ∪ —
sem kíváncsiság

IRGALMATLANSÁG SZENT SZÖRNYETEGE

Tudatosan szabadverset író, és a szabadverset tudatosan helyenként megkötő költő versei ezek: mutatják a küzdelmet a szabályért, mértékért, rendért.

7. típus: A szabadversbe való átmenet másik fajtája, a sajátos prozódíának önkéntelenül időnként időmértékbe átcsapása, szabad és kötött vers állandó egymásba folytatása Füst Milán *Öregség* című verse. A benne található időmértékes ritmusfordulatok közül a leggyakoribb az adóneus (— ∪ ∪ —). Kiemelve a strófákból ezeket a ritmusfordulatokat, az alábbi szerkezetet kapjuk:

1. szakasz: Ó, szemeim, kik
mint a számáré
bús nevetéstől
strófafazárlat: irtóza|tos dalolása 4 adóneus
2. szakasz: (benne daktilikus-anapeszitikus elemek mellett: ker-
getni az őzet, az őzlábút, s utána ledőlni, susogni)
senki sem érthet
tárgya|lan zokogás is
hajnalodások
strófafazárlat: ső|tétben elétek 4 adóneus
3. szakasz: ö|reg görög egykor
mint a szobor s az
tette, hogy így meg
ember/nek öregedni
(anapeszitikus rész: Félig vakon állt a hegyen)
Verte a szél is
s pislá szeméből
könnyei hulltak
még|is szava dörgött
megren|dültek a dombok
fe|lelne a tenger
nőtt meg előtte
sírja előtt s még
hangoz|tatni akarván
(anapeszitikus részlet: igazát mielőtt elomolna)
is csupa csend volt
el ne feledjük
strófafazárlat: tompa derengés 16 adóneus

Mindhárom strófát az adóneus zárja, így a vers végét is ez a külön jelzi. A versben levő adóneusok száma összesen 24.

Ha nem is közelíti meg a hangzó szöveg 70%-át, feltétlenül olyan figyelemre méltó és kihallható mennyiség, amely arra int: ez *még* a legszabadabban áradó prózavers előtti stádium, és éppen a strófazárlatok visszatérő ismétlődése mutatja, hogy valamiféle rendezettségre még tudatosan törekedett a költő. Az adóneusok kis száma viszont *már* afelé mutat, hogy a vers szabadulni is kíván a kötöttségektől, keresi a teljesen szabad kifejezési formát. Lássuk a verset egészen, hogy megnézhessük a ritmikus elemek elhelyezkedését, hol hangsúlyos, hol rejtett helyzetüket!

Hol vagytok | — ∪ ∪ — — | oly áldottnak véltetek egy arcot?
 S hol vagy ó csodálatos fülem is, amely oly hegyes lett,
 — ∪ ∪ — — | valamely édes-bús nevetéstől?
 S hol vagytok fogaim, ti vérengzők, kiktől felsekent
 nemcsak a számóca, de az annál duzzadtabb és pirosabb ajak is?
 S hol vagy te mellemnek oly irtóza | — ∪ ∪ — — | tos dalolása

S hol a kín és hol az áldás, amelyet most hiába keresek
 eszelős utaimon, görbe bottal a kezemben?
 — — | ∪ ∪ — | ∪ ∪ — | — — | — | ∪ ∪ — | ∪
 Loholni bolondul? Kergetni az őzet, az őzlábút s utána ledőlni,
 ∪ | — — |
 susogni, nem is neki, de a holdnak . . .
 | — ∪ ∪ — — |

Holmi rejtelmekről, amelyeket senki sem érthet egészen
 s amelynek zaklatott boldogság mindenkor a neve . . .
 Hol vagytok ti mozgalmak és fekete átkok? Örök sietés?
 Hol a mohó száj s hol a nevetésem?

| — ∪ ∪ — — |
 Úristen, hol a nevetésem s a tárgyaltan zokogás is:
 Mikor döngő | — ∪ ∪ — — | vértelen messzeségei!
 hányszor

Leborultam a ső | — ∪ ∪ — — | tétben elétek!

Hallgass rám oh ifjuság. Volt egy ő | — ∪ ∪ — — | reg görög egykor |

Ki felemelte két kezét, | — ∪ ∪ — — | ifjúságát
 visszakövetelvén
 Mondott aiszchyloszi átkot arra, aki | — ∪ ∪ — — | kell
 az embernek öregedni.
 Félig | ∪ ∪ — | ∪ ∪ — | csupa sugárzásba merülve,
 — ősz haját | — ∪ ∪ — — |
 — ∪ ∪ — — | — ∪ ∪ — — |
 S pislá szeméből | könnyei hulltak | az Istenség magasztos lába elé.
 S még | — ∪ ∪ — — | szavától megállt a malom,
 megren | — ∪ ∪ — — |
 S az öt éves kos is felemelte rá a fejét. — Ámde az Istenség
 Nem nézett rá, nem felelt akkor az öregnek.
 Sírt az Istenség. Mert, mintha dobokat vernének a fülébe,
 tompa dobot
 S erre felelné a hegyomlás s e hegyomlásnak fe | — ∪ ∪ — — |
 Oly nagygyá nőtt meg előtte s oly szentté az öregség ősi nyomora.
 Mert hisz ott állt ő már önnön | — ∪ ∪ — — | mindig
 pörölve a széllel
 S még egyszer hangoz | — ∪ ∪ — — | ∪ ∪ — | ∪ ∪ — | ∪ ∪ — |
 S aztán hát elment persze, — csend lett végül is e vidéken,
 — ∪ ∪ — —
 De a szívében | — ∪ ∪ — — | már akkor, | el ne feledjük | s
 egy másik, még nagyobb figyelem ...
 S a feje körül | — ∪ ∪ — — |
 tompa derengés.

Összefoglalván a tanulmány fő mondanivalóit:

1. A metrum és a ritmus viszonyát illetően a kettő teljes egybeesése a kólonversekben és a belsőleg nem tagolható strófákban valósul meg, a metrumtól leginkább eltérő ritmust a lábvers valósíthatja meg.

2. A hagyományos verstan mindent lábakra bontó eljárása olykor csak vitákat kavaró, egymásnak ellentmondó elemzéseket szült. A meddő viták fölöslegessé válnak, ha elismerjük a kólonok létét az újkori magyar verselésben. Ezek nemcsak a klasszikus kólonok lehetnek, hanem egyedi lelemények is. Meg kell tanulnunk a lábnál nagyobb egységekben hallani és gondolkodni.

3. Az időmértékes kólonok létének elismerése és kimutatása az újkori magyar költészetben megmutatja a szabadversbe való átmenet egyik lehetséges útjának több fázisát is.

SZEPES ERIKA

AZ IRODALOMTÖRTÉNET ÚJ MŰFAJA: HANGDOKUMENTÁCIÓ

1. Történelmi adottság

A szóbeli emlékezés mindig része volt a történész (így az irodalomtörténész) munkájának. Dicitur, fertur, narratur, – már az ókor történészeinél gyakori, retorikus fordulattá vált kifejezés. Vitathatósága, bizonytalansága is egyidős megjelenésével. Közmondásos: verba volant, scripta manent. Mégis: „tacitusi” időkben még a baráti körben elmondott emlékezés is ritka kincs, becsülendő. Békésebb korok, éppen jelenük megértése, veszélyektől megóvása érdekében szinte kihívják az emlékezéseket. A nagy történelmi mozgások túlélői maguk szerepének tisztázása, önmaguk előtt való értelmezése céljából is hajlamosak a múlt átgondolására; utókoruk pedig kíváncsi e szemtanú elbeszélésére. Igény van az elmondásra és a meghallgathatásra is: emlékező és közönsége egyként kíváncsi a történetre. Napjaink: ilyen kor.

Aki ma nyolcvanéves, akkor született, amikor József Attila, aki már negyvennyolc éve halott. És jó néhányan élnek

ma is, akik nyolcvanas éveikben járva szellemi életünk aktív résztvevői. De a náluk jóval fiatalabbak közül a megszólaltathatók hány rendszerváltást, történelmi fordulatot éltek át, hányféle ténykedésben vettek részt kényszerűen, és mennyiben önként, nagy magukelszánással. Életük során hányszor és hányféle ténykedésükről nem beszélhettek — jobb esetben —, vagy kényszerültek mást mondani, mint szerettek volna, avagy szintén őszinte meggyőződésből színezték át a tényeket. Mint a trombózis-viselt ember szíve a hegeket, úgy hordjuk magunkban ki nem mondott, el nem mondhatott történeteinket. Csoóri telitalálat-értékű metaforája, „a félig bevalótt élet” nyomorékjai vagyunk. A teljes élet vállalása az oly sokat emlegetett önazonosságtudat zavarainak leküzdésében meghatározó szerepet játszhat.

Ami pedig az egyes honpolgár létevé, nemcsak magánügy. Ami egy-egy ember életrajzából kiesett, az hiányzik természetesen nemzedékének történetéből is. Azaz: nemzeti önismeretünk számára nélkülözhetetlen a *teljes* történet.

A szaktudomány itt léphet: a technika segítségével katalizátor lehet. Elősegítheti az emlékek dokumentálását. A kor igény segédtudományi eljárásból bevett és kedvelt műfajjá alakította az emlékező interjút.

A technika a hangrögzítés előrehaladtával lehetővé tette, hogy ne csak rövid műsorok alakítására lehessen felhasználni a magnetofont, hanem *hosszú* emlékezések rögzítésére. Hogy a műfaj önállósodjék, el kellett határolni a műsor célzatú történetépítkezéstől és a csak adatokat kutató cédlázó igényű kérdés-válasz feljegyzésektől. Az egyszerűség helyett az állandó kapcsolattartást kellett megteremteni.

II. Műhelyt teremteni

Németh Lászlótól származik a metafora: gályapadból kísérleti laboratóriumot alakítani. Néhányan ezt tesszük a Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtárában. Ma már hat ember

(pár évvel ezelőttig rendszerint csak kettő, egy vezető és egy beosztott), akinek munkatervében sok más múzeumi feladat is szerepel. Szinte minimális eszköztárral, erősen korlátozott szalag-kazetta beszerzési kerettel. Minőségben a rádióval nem vetélkedhettünk, anyagi lehetőségeink külsős szakember-gárda bevonására sincsenek. Mit tehetünk? Összekapcsoltuk szakmánkat, az irodalomtörténeti kutatást, a hangrögzítés adta lehetőséget és a muzeológiai igényű gyűjtőmunkát.

Nem újdonság ez már régen a nagyvilágban. Én magam is láthattam például a New York-i Columbia Egyetemen, ahol külön magyar részleg is van, el is beszélgettem erről Stein Rózssival, aki hosszú évek óta készíti az emlékezéseket a körükben élő hírneves magyarokkal. Mégis itt, nálunk újdonságszámba megy a vállalkozás. Főleg azért, hogy összekapcsoltuk az irodalomtörténeti *dokumentumot* és a muzeális értéként őrzött *hangemléket*. A rádió ugyanis őriz hangokat, különböző kutatóintézetek törekszenek korrekt hitelű, emlékezésből származó dokumentumok gyűjtésére, amelyek nyersanyagát csak ideiglenesen rögzítették szalagon. A mi számunkra mindkettő fontos. Az elmondás rögtönzött változata megőrökíti íróink fogalmazó jellegzetességét, beszédének önkéntelen sajátosságait; a publikálásra kerülő átiratok viszont az utólagos pontosítás, a fogalmazás tisztaságának, egyértelműségének lehetőségét adják meg. Az utóbbi évek során ennek a kettős jellegű gyűjtőmunkának a formáit, gyakorlati kivitelezési lehetőségeit kísérleteztük ki, tovább haladva azon az úton, amin a múzeumi „hanggyűjtés” megalapítói – Vezér Erzsébet és Tóbiás Áron – egykor elindultak.

Az adott, valóban szűkös lehetőségek mellett két típusát alakítottuk ki az anyaggyűjtésnek: egy-egy nagy jelentőségű alkotói pálya egészének részletes felmérése (tettük ezt például Nemes Nagy Ágnes, Benjámin László, Szentkuthy Miklós, Csanádi Imre, Kálnoky László, Gáll István esetében), egy-egy témakör szerint való rövidebb vizsgálódás (pél-

dául egy-egy folyóirat körének feltérképezése, a pályakezdő írók-költők körképe, írók a felszabadulás idején, vagy pedig íróink valamely alkotásukról), illetőleg valamely nagy alkotóra való emlékezések összegyűjtése (például Ady Endre, József Attila, Móricz Zsigmond, Déry Tibor, Pilinszky János). Ezáltal egy-egy munkatárs egy-egy témacsoportnak vagy írói típusnak specialistájává válhatott, ez a felkészülési idő gazdaságos kihasználását is biztosította; és ezzel az egymásra is figyelő írók bizalmát is könnyebben meg tudtuk nyerni.

Bizalom. Talán ez munkánk kulcsszava. Szentkuthy készülő, Don Carlos körül fonódó regénye (a *Dogmák és Démonok*) gyóntató-figurájának modelljét látta bele a vele legalább tizennégy alkalommal teljes napig szemben ülő beszélgetőpartner személyébe. Gyóntató, barát, családtag. Évekig, évtizedekig állandó kapcsolatban állni írókkal, írói csoportokkal: csak így születhet meg hitelesen az adott rövidebb vagy hosszabb emlékezés.

Emlékezés. Munkánk tartalmi kulcsszava pedig ez lehetne. Nem nyilatkozatot, nem hitvallást, publicisztikát, hanem korrekt-pontos, művekhez, tényekhez kötődő emlékek gyűjtését tartjuk célunknak. Amely az irodalomtörténet használható forrásává is válik.

Forrás. Ez pedig a célja munkánknak. Olyan új, a technika segítségével történő gyűjtőmunka, amely a hagyományos dokumentumok körét bővíti, kiegészíti. Egyrészt dokumentum-értékű ott, ahol nem rendelkezünk dokumentummal, másrészt az egyéb, hagyományos dokumentumok tanulságainak árnyalását, „viszonyítását” segíti elő. Ideális esetben valamely hagyományos forráshoz kapcsolódik, és utat nyit más források felkutatása felé.

Ne a kérdező legyen „okos”. Hagyja zavartalanul gondolkozni az emlékezőt. Csak tudjon időben közbeszólni, továbbpergetni az elbeszélést. Tájékozottság és pszichológiai érzék, a komponálás képessége kell a „kérdéshez”. Mint a jó focistának, éreznie kell a közbeavatkozás legjobb pillá-

natát. Egy-egy rövid közbeszólás, kérdés, adat irányítja, alakítja, „löki előre” a beszélgetést.

Mivel a hangszalagon őrzött emlékezés új technika alkalmazásával születik, számításba kell vennünk a technikai korlátokat is. Szalagjaink, kazettáink nem tudjuk, hogy időben meddig tárolhatók. Ezért törekszünk a *többfajta* őrzésre. A hangot gépiratba is áttesszük, valamint, ha az emlékezés közérdeklődésre igényt tarthat, publikáljuk. Különösen a tematikus emlékezések alkalmasak a sorozatos (rádió, folyóirat) közlésre és végül a könyvben való megjelentetésre. Az életműinterjúk pedig egy-egy életműkiadás külön köteteiként is megjelenhetnek majdan.

Újabb metaforával: azt is mondhatom, hogy megpróbáltunk gúzsba kötve táncolni. És ez a metafora másik, már *esztétikai* kategóriára is utal. Akkor vagyunk boldogok, ha ez a gyűjtőmunka egyben irodalommal is átlényegül. Hiszen kiváló partnerekkel, *írókkal* dolgozhatunk együtt.

Amiről nem szoktak beszélni: a kérdezés a szuggesztívó egyik válfaja. Kihozni a partnerből a legjobb formát: a legtöbb információt, a szépen formált történetet, és a kikerekedő kompozíciót. Partnernek lenni a hallgatással: részvételt jelent az alkotásban. A hallgatás erejének, intenzitásának kiesése veszélybe sodorhatja az egész felvételt. A kontaktus, a feszültség megszűnte, a „süket” csend, — munkánk legijesztebb pillanata.

Mennyi volt ennek a műhelynek az alakításában a szerepem? A véletlen jelölt ki a múzeumnak erre a posztjára akkor, amikor inkább visszafejlesztetni akarták az elkezdett próbálkozásokat. Magam is az írott dokumentumokban hittem inkább, no meg Szabó Lőrinc-monográfiám köteteinek munkájába merültem el. Sokáig asszisztáltam a fél vagy negyed lángon égéshez. De éppen a Szabó Lőrinc-munka ébresztett rá a műfaj értékére. Az elszalasztott lehetősége, amikor Baránszky Jób László nem élt a költő ajánlatával, nem jegyezte le a *Tücsökgzene* verseinek történetét. Az 1980-as felszabadulási évforduló azután a munka jó ízét is megérez-

tette. *A háborúnak vége lett* emlékezőssorozata siker lett. Vas István és Szántó Piroska, illetőleg Sötér István személyes bátorítása, barátaik megszervezése most már kötelességemmé tette, hogy „végigcsináljam”. Amikor elfáradtam vagy elkedvetlenedtem, az a Szabó Magda biztatott végigkérdezni a témát, aki személyes okból ebben a sorozatban részt se vett. Persze én se nyugodtam: a kölcsönt visszaadtam, a következő sorozatban mégis elmondattam vele az így kikerült témát. Íme az összjáték, az ideális partnerszerep! Az életműinterjú műfaját pedig olyan okos és nagyformátumú egyéniséggel kísérletezhettem ki, mint Nemes Nagy Ágnes – a felvételtől a publikálásig minden munkafázis iskoláját segítségével járhattam ki. Említsem Kálnoky László korrekt-pontosan fogalmazó fanyar szűkszavúságát vagy a Niagaraként ránk zúduló Szentkuthy szómámorát? De munkatársaim is felsőfokon járhatták ki mesterségük iskoláját, megküzdve-megszeretve magukat oly elzárkózó költőegyénségekkel, mint Pilinszky János, Csanádi Imre vagy Benjámín László. Nemcsak műfaj ez tehát, de vállalt életforma is.

Gyakori az ellenvetés: „elbeszéltetjük” íróinkkal témáikat, nem hagyjuk művé érlelni azokat. Munkánk velejárója: a kellő időben a kellő témáért jelentkezni. Nem azt vesszük el, ami az irodalomé, hanem azt mentjük meg, ami soha nem válna művé. Ismerni kell a pihenés, erőgyűjtés idejét, amikor felüdülés, bemelegítés lehet valamely összegező számvetés vagy alkalmi emlékezés. Vagy éppen a megrendelt, várt, mégis nehezen meginduló memoár számára nyújthatunk segítséget: a magnetofonba mondott szöveg egyúttal az első fogalmazvány lehet. Példát is hadd mondjak. Mátyás Ivánnal éppen a *Sorsfordító pillanatokban* készült emlékezés végleges szövegét készítjük, amikor – félre téve a gépiratot – beszélni kezd a Magyarország című napilap háború alatti szerkesztőségi életéről. Majd hozzáteszi: évtizedek óta szeretném megírni, számtalanszor elmondtam, de sehogy nem áll össze elbeszéléssé. Ha elmondod, nem zavarja meg a majdani művet? Á, dehogy. Flmondanád sza-

lagra? Szívesen. Azóta már ott van gyűjteményünkben. De remélem, egyszer talán meg is írja.

Legyek személyes? Az utóbbi hat-hét évben irodalomtörténésként nagy gyönyörűséggel fogadtam műfajomná az írói emlékezéseket. Persze minden ember csak bizonyos fizikai-szellemi teljesítményre képes. Mindig is a változatosságot szerettem, és amikor az ember maradék energiáival kezd számot vetni, érzi, hogy közeledik az újabb műfajváltás időszere. Igaz, a változatosság kedvelése mellett a hűség is jellemzőm: a felvirágzó műfajt nem tudnám cserbenhagyni. Igyekszem lehetőségeinket tágítani, lépécsalni a fiatalokat. Ők még számolatlan energiával kezdenek, terveik, vágyaik határtalanok. Ha lehet, használjuk ki a bennük rejlő lehetőségeket. Bízhatok: az elmúlt év már mások szép eredményeit is jelentette.

Ha kevesen is: ahányan elkezdtek ezt a munkát, más-más színezettel, formával folytatjuk. A különbözőség mégis a közös munkában fonódik össze. Jelen vagyunk egymás munkájában, részt veszünk egymás felvételein, tapasztalatainkkal, megjegyzéseinkkel, kérdéseinkkel segítjük elő a teljesebb eredményt. Megvolt az összjáték a Hangtár valahai alapító munkatársai között is, akik Vezér Erzsébet körül munkálkodtak. A magam részéről kezdettől a műhelymunkára törekedtem, minden egyes eredményben benne van mind-egyik munkatársam részvétele is. Az összmunka lehetővé teszi, hogy ne csak egyéni teljesítményekről beszélhessünk, de a *műhely* megjelölést is bizton használjuk.

III. „*Cross reading*”

Anekdotával kezdem. Egyik célinterjú-kötetünk emlékezői vitába kerültek egymással: a valahai antológiának egy vagy két száma volt-e. A kötet sajtó alá rendezője azzal érvelt: hadd mondjanak ellent egymásnak, a kötet a különböző emlékezések összeütköztetése is lehet. Elvben igazat adtam,

szerkesztőként mégis az adott kérdés egyeztetéséhez ragaszkodtam. A tényeknek van ugyanis olyan övezete, amely nem vitatéma. A bibliográfiailag ellenőrizhető adatok pontatlansága az egyébként pontos emlékezések hitelét is kétségbe vonhatja.

Az emlékezés intimitásához hozzátartozik, hogy a nyersanyag, a rögzített rögtönzés szabadon épüljön: néha még a tévedés, a memória csúszása is jellemző lehet. De a publikálás összmunka: az irodalomtörténész tárgyismerete és az emlékező életismerete ki kell egészítse egymást. Az persze természetes, hogy a tények *megítélése* vagy *ismeretlen* tények jelzése különbözhet az emlékezők szemében. Ezek ütköztetése már a műfaj sajátos bravúrja lehet.

Két író szinte ugyanazt a műfaj-jellemző metaforát alkalmazta célinterjúk módszerünkre. Császár István *A háborúnak vége lett* kötet Új Tükör-beli recenziójában a gyűjteményt regényhez hasonlította, melynek azonos szereplőgárdája van, egyes fejezetek pedig egy-egy főszereplő előtérbe emelése. Mándy Iván a *Sorsfordító pillanatok* sorozatban készült beszélgetés publikációra előkészített kéziratát javítgatva jegyezte meg: mindegyik beszélgetés egy-egy novella, amelyik azonos témakört alakít tovább. Magam fogaskerékrendszerhez hasonlítom a beszélgetéseket, ahol az egyes darabok illeszkednek egymáshoz, bár önmagukban is érvényesek, mégis a teljes hatást együttesükben tudják kifejteni.

Hogy ez mennyire így van, egy példát! 1980, hazánk felszabadulásának 35. évfordulója. Akik az 1944–49-es időszak irodalmi-művészeti életéről emlékeztek, majd mindnyájan beszéltek Ottlik Géza szerepéről. Őt magát mikrofon előtt nem lehetett megszólaltatni. Ellenállt minden felkérésnek, barátai biztatásának is. Kedves emlékem: a Vas-házaspár vendégeként Ottlik Géza társaságában hallgatjuk meg Vas István emlékezésének rádiós változatát, melynek szinte ő a főszereplője. Együtt megyünk haza éjjel, hosszú beszélgetés után kocsin. Gratulál, de ő mégsem vállalja. Végül Kovács Sándor Iván, a Kortárs akkori főszerkesztője – aki

a beszélgetéseket előzőleg közölte –, rábeszélte: ha nem mondja el, írjon ezekről az évekről. Így született meg *A másik Magyarország* című Ottlik-próza, amely a szerző hozzájárulásával a kötetben is szerepel, függelékként, ez a különálló prózai mű zárja és összefogja a kötet beszélgetéseit. Szükség volt rá, nélküle a fogaskerékrendszer nehezebben működne.

Másik példa: kollégám, Pacsek Józsefné hosszú, majd két évig tartó beszélgetés-sorozatot készített Benjámin Lászlóval. Akiket a költő említett, meghívta: mondanák el ők is életüket és természetesen azokat a pillanatokat, amelyekben találkoztak, összefonódtak, ha időlegesen is, útjaik. A munkás-írók történetének, a háború előtti mozgalmi életnek, az ötvenes évek írószövetségi vitáinak rendkívül gazdag forrásanyaga gyűlt így össze, több leendő kötetnyi *dokumentum*.

Mert *egy* emlékező csak emlékeiről számolhat be, véleményéről és vélelméről. Ha ugyanarra már többen emlékeznek, az emlékek szembesítése már dokumentálhatja az eseményeket, az emlékből *tények* rögzíthetők. Ebben az összegező munkában válik el véglegesen a Hangtár műhelymunkája a műsorkészítő egyszeri beszéltetésétől és a filológus adatokra vadászó kérdezésétől. A szembesítés, a tévedések korrigálásának, az ellentétes vélemények összeszikráztatásának műhelyét teremthettük így meg.

De nemcsak emlék hívhat elő másik emléket. Igen gyakori, amikor valamely tény, dokumentum vagy korabeli újságcikk válik az emlék kiváltójává. Szerencsém is volt: a Szabó Lőrinc-hagyatékban a korszak igen sok dokumentumát olvashattam. Sőt sajtó alá rendezhettem a Szépirodalmi Kiadó megbízásából a költő és felesége kilencven ív terjedelmű levelezését, amelyet már így, kéziratos állapotban is használunk kézikönyvként. Emlékeztem például egy meghívóra az Eötvös-kollégium akkori igazgatójához, Keresztury Dezsőhöz, ez irányította figyelmünket a „hétfői társaságra”, a háború utáni első írói együttesre a fővárosban. Vagy említsem az Illyés-interjú egyik fontos részletét? A Válasz című folyóirat

újraindulásáról készültünk beszélgetni. Közben megtaláltam a korabeli sajtóban Illyés romániai utazásának jelzését: a Petőfi-évfordulóra Segesvárra utazott felesége és Bisztrai Farkas Ferenc társaságában, megfordult Kolozsvárt is, Bukarestben a parlamentben is, a rádióban is megszólalt, magyarul és franciául, és találkozott Petru Grozával. Csak mellesleg kérdeztem rá az eseményre, a válasz: az azóta a Groza-emlékkiállításán is szerepelt nagyszerű portré, az akkori idők példás szellemi közellétének elbeszélése.

A dokumentum persze lehet nemcsak egyetlen jelzés, hanem nagyívű filológiai teljesítmény. Tasi József kollégám a Móricz-levelezés két kötetét összeállítva, a Nyugat, illetve a Kelet Népe szerkesztőjének munkálkodását szinte monografikusan mérte fel. Vállalkozását gazdagította nagy mennyiségű emlékezéssel, amelynek eredményeit a jegyzetekben értékesíthette: miniportrékat rajzolhatott elfeledett emberekről. Így a filosz-vállalkozás nagy sikerű tablóvá szélesedhetett.

IV. Témák és tervek

Eddig módszerről és műhelyről beszéltem, hadd utaljak a témákra is. Tulajdonképpen pár szóval jellemezhetők: kerektek, amelyeknek a konkrét megvalósítás adhat jelentőséget.

Ha korábban a tematikus célinterjúk esetében az írói módszer iránti érdeklődés dominált (Ady, Kassák, József Attila, a Nyugat hatása élő íróinkra, művészeinkre), a mára kialakult műhely inkább *történelmi* érdeklődésű (a két világháború közötti folyóiratokra, a háborút követő évek irodalmi életére, a munkásírók és az Újhold íróira, illetőleg a Válasz körül csoportosuló irodalmi életre kérdezzünk), még ha művek keletkezését vizsgáljuk, akkor is inkább létrejöttük történelmi meghatározottságát keressük, a „sztorit” a mű mögött. Lehet ez a kérdezők személyes-alkati sajátjavonzódása — a magam esetében ez bevallottan így is van —, de lehet „muzeológusi” adottság és kényszer: a tárgyi

elemek előtérbe állítása. Újabb terveinkben ez a tendencia még inkább erősödik: összekötjük a történelmi jellegű emlékezést a tárgyi kötődéssel. „Elvesztett otthonok” címmel íróinkat legszűkebb múltbeli környezetükről kérdezzük.

Hasonló feladatra vállalkoztunk a folyóiratok történetének feltárásakor. Válasz, Munkásírók M-betűs antológiái, Magyar Szemle, Hungarian Quarterly, Nouvelle Revue de Hongrie, Diárium, Újhold: írók generációit indító folyóiratok. Emlékezéseket és dokumentumokat (levelezést, hivatalos papírokat, levéltári anyagot) egyesítő köteteket tervezünk.

Eddigi munkánk: „leletmentés” volt. A még elérhető, megszólaltatható nagyjaink. Egy-egy kötet, mikorra megjelent, az idő irodalomtörténetivé avatta.

Ezután: körültekintőbben tervezhetünk. A „középgenerációt” térképezhetjük, mondjam úgy, a holnap „great old man”-jeit. És ezzel új történelmi korszak is belép vizsgálódási körünkbe. Akikkel eddig beszélgettünk: a felszabadulás már alkotó és cselekvő erejük teljében találta őket. Most már azokra szeretnénk figyelni, akiknek érdeklődő szeme ekkor nyiladozott. A magam generációjához érkeztem.

Kevés munkatárs koncentrált munkája: csak azt tervezhetjük, amit meg is tudunk valósítani. Ez a műhely ennyire képes. Ha a történelmi adottság, az érdeklődés változatlan marad, talán sikerül tágítani a kört. A kis műhely példasejtté válhat, mások másutt szintén kezdenek hasonló munkát. A mi tapasztalataink nyitottak, ha jól csinálják, úgyis másképp fogják folytatni: igazi műhely nem utánzókat, de *különböző* társakat vár maga mellé.

KABDEBŐ LÓRÁNT

GONDOLATOK A TÖREDÉKRŐL*

Keresztury Dezső kiadás előtt álló Arany-esszémonográfiájából lebilincselően érdekes fejezetet választott ki bemutatásra: a *Bolond Istókról* szólót. Az önéletrajzi elemek valóságos tárházát tartalmazó költemény-töredékről szóló rész jó indítékul szolgált az utána következő előadó, dr. Pál Endre orvos Arany János betegségeiről szóló felolvasásához.

A két előadást követő hozzászólások során, bár csak futólag, fölmerült az az észrevétel is, hogy a különböző Arany-töredékek esetleg a költő betegségével — betegségeivel — függenek össze: egészségi állapota akadályozta meg nem egy munkája befejezésében.

Magában a felolvasásban erről így nem esett szó. Keresztury Dezső monográfiájában éppen arra mutatott rá, milyen különböző okokból maradt „félbe-szerbe” egy-egy kisebb-nagyobb lélegzetű költemény. Ilyen okok: hiányzó forrásanyag, önellentmondás kerülése, „nagyon fáj, nem megy”, közéleti-politikai légkör, az érdektelenségre való érzékeny reagálás stb. Hosszabb időre — évekre! — szóló elhallgatására persze minden valószínűség szerint csakugyan a föltárt, hitelesen bemutatott súlyos testi szenvedései, állandó kínzó betegsége adja meg a magyarázatot.

De más kérdés az *elhallgatás*, más a *töredék*.

Költői elhallgatásokra korunk is mutat nem is egy példát. Időszakosra vagy véglegesnek látszóra egyaránt. De a múltba visszatekintve nem felejtethjük el Katona látványos elhallgatását sem, aminek okát maga adta meg madár-metaforájával, melynek „hasztalan esik fütyörészése”.

* A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1986. november 4-én tartott felolvasóülése kapcsán.

Az igazi *töredékek* kérdésével még alig foglalkozott eddig érdemileg az irodalomtudomány, pedig töredékeket nagyon szép számban találhatunk, a múlt szerzőinél éppúgy, mint jelenkori alkotóinknál. Ahol pedig nem találunk, ott minden valószínűség szerint elvesztek, megsemmisültek azok, vagy tudatosan megsemmisítették őket, esetleg csak azért, mert vagy maga a szerző, vagy hagyatékának gondozója nem tulajdonított nekik fontosságot. A tapasztalat egyébként azt mutatja, hogy inkább csak az utolsó két században kezdték annyira megbecsülni az irodalmi kéziratokat, hogy nemcsak megőrizték a töredékeket is, hanem közzé is tették őket.

Ez persze nem mond ellent annak, hogy pl. Balassi Bálint töredékes verseit is olvashatjuk: hiszen kézíratainak nagy része köztudomás szerint évszázadokon át lappangott, és olyan korban került kiadásra, amikor már minden sorát nagyra értékelték. Ugyanakkor volt olyan költeménye is (pl. búcsúéneke), amiből korábbi kiadás „csinált” töredéket: tudatosan kihagyva a kedveseire vonatkozó szakaszokat.

Ha hazai kutatásainkban Balassival kezdjük a sort, nem állhatunk meg a feltűnően sok töredéket élénk táró Arany-nál, de még Babitsnál, József Attilánál vagy Illyés Gyulánál sem: ma is alkotó költőink műhelyében is bőségesen találhatnánk töredékeket.

Miért? Számtalan oka lehet, amire nézve érdekes válasszokat adhatnának. De – ismétlem – a szakirodalom máig még valóban kevés figyelmet szentelt a jelenségnek, legalábbis mélyrehatóan és általános érvényűen nem foglalkozott vele, inkább csak alkalmyszerűen, egy-egy költői mű kutatása során.

A *Littérature* című francia folyóirat 1986. májusi számában Louis Hay *Écrire ou communiquer?* című tanulmánya bocsátkozik a kérdés új és alapos elemzésébe, példáit a világ-irodalom különböző szerzőinek töredékeiből válogatva.

A befejezetlenség fogalmáról azt állapítja meg: mindeddig többnyire „csak úgy fogadták el, mint a balsiker, vagy még inkább egy szerencsétlen véletlen jelét, ami megakadályozta

egy mű, vagyis a kritika valamilyen szabályszerű tárgyának a megvalósulását". De hivatkozik Valéryre, aki szerint „egy mű soha nincsen befejezve”, és felsorol modernebb szerzőket is (Aragon, Julien Gracq), akik kifejezetten a művek befejezésének szinte „kockázatos” aktusáról vallanak. Tanulmányában többek között Sterne, E. T. A. Hoffmann, Stendhal és Kafka töredékeire hívja föl a figyelmet, és igen érdekes elméleteket, sőt tényeket sorakoztat föl velük kapcsolatban.

Hay tanulmánya, mint legtöbbször: ötletadó kihívás. Nyomában járva folytathatnók a sort és a kérdések föltevését. Miért maradt töredék Csokonai *Tempefőije*, miért Puskin *Anyeginja*? Szándékosan választom a töredékek hosszú sorából ezeket a példákat, amelyek — akárcsak a francia tudós által fölsoroltak — töredék-voltukban is hatottak, ismertté, sőt népszerűvé váltak — Puskin műve éppenséggel világhírűvé. De hát bőven válogathatnánk tovább is, akár a magyar, akár az európai irodalom történetéből. Schiller *Demetriusa* végére a halál tett pontot — de miért szakadt félbe annyi más?

A napjainkban serényen dolgozó irodalomtudományi kutatás (főleg Franciaországban) komoly figyelmet szentel ennek a kérdésnek is. Igen érdekes pl. Hay idézett tanulmányában a „ciklus-elmélet”, mint egyfajta magyarázata (indoklása) a töredékeknek: a szerző nem tud elszakadni tárgyától, ezért „minden mű úgy fejeződik be, hogy elkezd egy másikat, legyőzi a befejezés lehetetlenségét a folytatás lehetőségével, és így hozza létre »a befejezést a befejezetlenségben«. (Balzac, Zola, Proust, Musil és mások eljárásaira mutat rá.)

De — már inkább a líra területére térve át — szól társadalmi, nyelvi és esztétikai „akadályokról” is. Idézi Hoffmannsthalt: „A személyes kimondhatatlan”.

De hát kevés szerző nyilatkozott éppen töredékeiről. Ezért üdvözölhetjük örömmel — bár aligha minden esetre érvényesen — Franz Werfel egyik regényében váratlanul febukkanó személyes vallomását:

„Ha valami művészi munka megakad és nem akar előrehaladni, annak megvan a maga oka. Az író ilyenkor szentül hiszi, hogy hiányzik a megfelelő hangulat vagy a kiválasztott téma nem felel meg és makacsul ellenáll formálásának. De engem megtanított a tapasztalat, hogy ilyesminek sohasem a téma, sohasem a hangulat az oka. Ha nincs hangulat, az azt jelenti, hogy valami nincs rendben. És nem a téma nem akar formálódni a kezünk alatt, hanem a valamelyik pontján megsértett igazság. Egyetlen hamis hang megzavarja az egész kompozíciót. Egyetlen emberi tevékenységben sem kapcsolódik a siker olyan elválaszthatatlanul a logikához és etikához, mint a művészi alkotásban, az úgynevezett »szép látszatok világa«-ban. Öreg, nagyon tapasztalt költő mondta valaha nekem: »Isten lehet logikátlan, vagyis minden felismerhető következetesség nélkül való, az író nem.« Ennek az embernek igaza volt. Csak ha az irodalmi alkotásban az igazságnak minden fokozata megvan, a legkezdetlegesebb valószínűségtől kezdve a magasabb igazságon és őszinteségen keresztül a végső összhangig, akkor éli át az író a ritka csodát, hogy az elképzelt élet forrásai maguktól összefolynak és epikus víztükröt alkotnak, amelynek hullámai magasra emelik és hátukon viszik őt, a boldog úszót. Ilyenkor mintha testének súlya csökkenne és az alkotás elemi gyönyörűsége tölti be. Ilyen kivételes esetekben a művész színész és néző egyszemélyben és írás közben csak az okoz nehézséget, hogy lélegzet-visszafojtva, sietve kell leolvasnia azt, ami benne és körülötte már készen fel van jegyezve.”

Ez is egyfajta, még hozzá igen figyelemreméltó válasz a „miért”-re sok más lehetőség között. A kérdés: miért maradt hát egyik vagy másik műalkotás töredékben, elhangzott. A nagyon sokféle lehetséges felelet fölkeresése, egyéni, társadalmi esztétikai és egyéb tényezőket figyelembe véve és az adott szerzőkre és művekre vonatkoztatva további, egyáltalán nem érdektelen kutatásokra vár.

MONOSTORY KLÁRA

DIALÓGUS

LÁTOGATÁS DÖMÖTÖR TEKLA KÖNYVTÁRÁBAN

Szerencsémre elég sok emlékezetes szemináriumot idézhetek föl boldogult diákéveimből, de kevés olyat, mint amilyenben a budapesti bölcsészkar Foklór Tanszékének egyik – a Gellérthegyre néző – cső alakú szobájában volt részünk esztendőkön át, *Dömötör Tekla* professzorasszony jóvoltából. Ligetté varázsolódott a helyiség, még ha örökön dohányfüstös ligetté is. Itt heti két órára a logikusan csapongó szellem, a játékos veszekedés, a szeretettili dohogás, az olykor fáradtságot, gondokat is legyűrő tudományszeretet volt az úr. Őszintén szólva nem annyira könyvektől roskadozott az íróasztal, mint inkább megállapíthatatlan korú és állagú céduláktól, fecniktől, kivágatoktól – egyszóval „salátától”. S ezekből a szállongó papírlapokból mégis gondolat, rend, elmélet teremtdött, s a nagyon messzire vezető elkalandozásokból is volt mindig visszaút egy-egy „Nézzétek fiacskáim . . .” kezdetű mondattal.

Dömötör Tekla bajaira, betegségére panaszkodva, de a régi kedvességgel fogad Rajk László utcai lakásában. Csak később kerül szóba néhány percre, hogy a közelmúltban igaz örömet szerző, nagy, nemzetközi megtiszteltetés érte: a magyar néprajztudomány képviselői közül negyedikként (Kodály Zoltánt és Lajtha Lászlót mint népzene kutatót számítva hatodikként) Herder-díjat kapott. Kedves tanáromat mint frissen kitüntetett tudóst kérdezhetem könyvtáráról.

– *Jó tíz évvel ezelőtt többször is megfordulhattam Dömötör Tekla korábbi, ide majdhogynem szomszédos, sokkal tágasabb lakásában. Bizonyára emlékezik rá: egyszer egy üveg cseresz-*

nyepálínkát tett az asztalra, szólván: Gyerekeim, én ezt most ittfelejttem . . . Könyvet is ilyen jó szívvel ad, „felejt el”?

— Nem. Utálok könyvet kölcsönadni. Sok jó barátság ment már tönkre a vissza nem hozott, az „elkallódott” köteteken. De hiába nem kölcsönöz az ember — lopni lopják a könyveit . . . Életem során ezt tapasztaltam. Komolyan mondom, a kedvenc angol nyelvű kalandregényeimet, krimijeimet eldugom a legfölső polcra.

— *Ezek szerint tudatos és féltő könyvtáráépítő a tanárnő?*

— Ez sem egészen így van. Soha nem volt se időm, se elegendő pénzem arra, hogy amolyan mintaszerű könyvtárat alakítsak ki. De nem is nagyon akartam. Igen fiatalon elfogadtam, amit Szerb Antal mondott nekem 1931-ben: Nem érdemes könyvtárat gyűjteni — eltűnik . . . Tehát egyáltalán nem lettem bibliofil beállítottságú. Egyébként is családi megfigyelés nálunk, sőt szinte elmélet, hogy a könyvek éjjel szaporodnak, többen lesznek, kövérebbek lesznek, nem férnek el a helyükön. A könyvek kúsznak, mint a borostyán; végül is nem lehet „fegyelmezni” őket.

Én magam kétszeresen is bajba kerültem velük. Amikor a családon belül szükséges lakáscserére sort kerítettünk, ide csak a könyveim töredékét hozhattam át. A kézikönyvekből, sorozatokból, egyebekből egy csomó ott maradt műtörténész lányoméknál. Az egész adattáram pedig levándorolt itt a pincébe. Most képzelj el, amint éjjel 12-kor lemegyek kikeresni valamit . . . A nagyalakú kiadványokból ezekre a polcokra nagyon kevés fért. Az egyik különben a Műemléki Felügyelőség kiselejtezett polca, a másik spájzpolc pácolva, a harmadik is ösöreg; akad, amelyiket én szerettem föl.

A még súlyosabb gond akkor támadt, amikor az egyetemről nyugdíjba mentem. Ott nyolc szekrényem volt telitömve. Elajándékoztam az ott őrzött különnyomataimat, meg a díszítőművészeti anyagot. Az ember kényszerűségből sok mindent „kidob” az életéből. Én előbb a zenei, aztán a képzőművészeti, végül

a szépirodalmi kötetek gyűjtéséről mondtam le. Két állás, rengeteg elfoglaltság, családi tennivalók mellett mindinkább csak a tudományszakjaimra juthatott időm. Nézd meg: a magyar szépirodalom most már csak négyolcnyi, és van még egy iciri külföldi is.

— *Hogyan alapozódott meg ez az értékes, de tagadhatatlanul hasadt, hányatott és vegyes könyvtár?*

— Ötévesen már tudtam olvasni, hatodik születésnapomra nagyapámtól egy *Petőfi*-kötetet kaptam. Ma már lapokra esik szét, de megvan még, sőt másik azóta sincs. A következő Endrődi Béla *Krampuszkönyve* volt . . .

— *De ezt még ugye nem „majdani néprajzusként” forgatta?*

— . . . Máig az egyik legjobb magyar gyerekkönyvnek tartom, s ha kell, akár most elkezdem mondani kívülről, fejből: „A pokolnak fenekén lenn, / Hol örök tűz lánggal ég, / Csendbe-rendbe éldégéltek / Krampuszfalvi Krampuszék . . .”

Apámnak, aki nagyon korán meghalt, jól válogatott filozófiai, társadalomtudományi, pszichológiai könyvtára volt, jószerivel a legtöbb fontos mű a Tanácsköztársaság előtti egyik évtizedből. Freud, Bebel például. Révész Bélától dedikált kötet. Ez az állomány lett az én könyvtáram alapja, ám aztán javarészt „elajándékozódott” az idők folyamán, s ma már csak mutatóba van képviselve. Persze ne felejtjük el, hogy volt két világháború is, ami nem tett jót ennek a könyvtárnak.

Gyerekként nemcsak rengeteget olvastam, de rengeteget írtam is. Mondhatni eszméletlenül sok verset. Tizenkét évesen közöltek a Pesti Hírlapban (vagy a Pesti Naplóban?), „dolgoztam” a *Tündérvásár* című gyermeklapnak, majd később publikáltam az *Erő* című református lapban, meg az *Új Idők*ben is. Én fedeztem föl magamnak Adyt: már akkor szerettem a költeményeit, amikor még alig-alig tanították. Az érettségi tételeim is ő volt. Vizsgabiztosunk, Weszely Ödön pedagógus, egyetemi tanár viszont utálta, s bár a feleletembe nem köthetett bele, legalább az átlagomat lerontotta.

– *Hogyan terelődött Dömötör Tekla tanárnő érdeklődése mai – szükségképp könyvtárát is uraló – tudományszakjai felé?*

– Olvastam egy Ethnographia-cikket a nagyhírű Soly-mossy Sándortól, valami ilyesféle címmel: Népmeséink ősvallási elemei. A sárkányokról szólt. Erősen hatott rám – mai fejjel már őszintén szólva elhibázottnak tartom.

Döntően hatott rám, hogy Karácsony Sándor ismeretségi, tanítványi körébe tartozhattam – az ő révén kerültem az Erőhöz is. 1931 nyarán, Franciaországból hazavonatozva egy kupében Baróti Dezső összeismertetett Szerb Antallal („Nagy irodalmi szalonod lesz” – jósolta ő később. Mekkora tévedett!), tagja lettem Kerényi Károly professzor Stemma-körének, ahol – az ő tulajdonképpen vallásfenomenológiai vizsgálódásainak vonzásában – az auctorolasztól a mitológiakritikáig, a régészettől a modern (Szondy Lipót nevével fémjelzett) pszichológiáig megannyi témával és tudományággal foglalkoztunk behatóan. Magam lassan a folklór, a középkori irodalomtörténet, a nem hivatásos színháztörténet, a régészet irányába tájékozódtam, illetve nagyjából ezekre specializálódtam.

– *Diák-tudósok élhettek tudós-tanárok között, mellett . . . Nyilván nemcsak a gondolataikat, a műveiket is kicserélték.*

– Igen. A kiváló Honti Jánostól például (akiről két könyvet is írtam) valószínűleg csak nekem van teljes különnyomat-gyűjteményem, s még nagy könyvtárak is fordulnak hozzám segítségért. Egyébként ő maga is büszke lehetett a könyvtárára: válogatott keltológiai anyag, rengeteg néprajzi munka. Ő sem szívesen adott kölcsön, de velem tett kivételt. A harmincas években rajta kívül – többek között – Kerényi Károly, azután Szabó Árpád, Pogány Ö. Gábor, az ifjú költőbarátok (Devecseri Gáborék) dedikáltak könyvet vagy nekem, vagy férjemnek, Dobrovits Aladárnak – vagy ketőnknek együtt. Ami ezekből megvan – és szerencsére sok van meg –, a magam és a férjem művei közelében őrzöm. Nem épp díszhelyen, de az íróasztalom fölötti kis polcon.

Teklénék és belének szeretettel
Károly

Kerecsényi Károly

Valláslélektan és antik vallás

1. ábra

KLEINE
UNGARISCHE
VOLKSKUNDE

Dr. Károly Kerecsényi
Teklénék és belének
szeretettel
Károly

Bpest, 1863. 3. 11.

2. ábra

Karinthy Ferenc

Epepe

Édes Teklénél
1928 kora
Cin

3. ábra

HUBAY MIKLÓS

Színház a Cethal hátán

HAT TRAGÉDIA

Jómatos Teklának
nagy szeretettel
1925 január

Hubay Miklós

4. ábra

– *Milyen gyűjtőkörök képezik a megosztottságában is egységes házikönyvtár törzsanyagát?*

– Teljességre törekedtem a népszokások, a valláselnölgia, a mondakutatás, és mindenféle nem hivatásos színjátás szakirodalmából, ami csak a világon megjelenik.

– *Hogyan valósult meg az óhajtott teljesség?*

– Sehogyse.

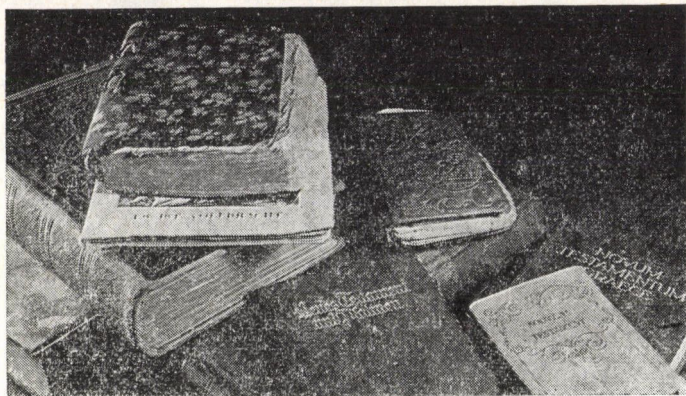
Dömötör Tekla tanárnő e lakonikus válasza korántsem rosszkedvű, s amint „sétára”, könyvszemlére indulunk a hangulatos lakásban, amely épp oly sokszínű, mint a gazdája, s épp oly eklektikus, mint a könyvtár – kiderül: a valóban kicsi helyen is elfér rengeteg kötet.

– *Mi szab rendet a könyvek között?*

– Nézd meg: föltétlenül a szakok szerinti beosztás. Az ábécérendre viszont régen se adtam, most se adok. A szakokon belül már csak nagyság szerint rakom a könyveket, erre a helytakarékosság, a célszerűség is kényszerít. De nem jövök zavarba, ha valamit keresek. „Csak nyúljon föl oda a harmadik polcra, és a nagy zöld könyv mellett megtalálja, amit keres” – ilyesmiket szoktam mondani, ha valamelyik ismerősöm segítene leszedni egy-egy kötetet, de tanácstalanul áll a látszólagos rendetlenség előtt. Ne felejtse el, évekig könyvtáros is voltam a Szabó Ervin Könyvtárban – 1946 és 1952 között –, s annyira jól ismertem a raktárt, azokat a műveket, amelyek átmentek a kezem között, hogy hosszú idő múlva is fölhívtak, ha nem akadtak rá valamire. Behunytam a szemem – és előkerült. Emlékeztem rá.

– *Melyik a legértékesebb könyv, amelyre így a különféle polcok előtt járva-elve rábukkanhatunk?*

– Fogalmam sincs. Túl sok könyvem volt életemben, ezer meg ezer könyv fordult meg nálam, a könyvtáram sokszor cserélődött, egy részét (s abban valódi értékeket) el kellett adnom; tehát ezt nem tartom fejben. Viszont érdekességeket mutathatok. A *Rádióhallgatók Lexikona* – melyet Tiszay Andor és Falk Géza szerkesztett – talán csak számomra nevezetes, de számomra valóban az, mert az ostrom alatt, a

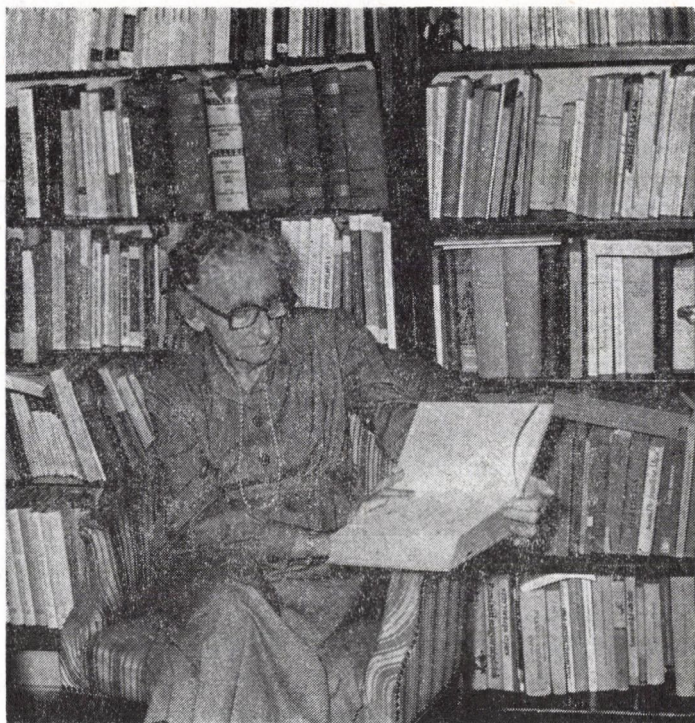
5. ábra

pincében írtam bele egy regiment irodalmi címszót. Még hét-nyolc lexikonnak voltam munkatársa – az *Új Idők*ébe a második kötettől én írtam az angol irodalmi címszavakat. Itt meg egy egészen más kiadvány: a mesekatalógust készítő Smith Thompson önéletrajza. Itt néhány maradványkötet a század elejéről, apám könyvtárából. Megint ugorva egyet: elég szép Biblia-gyűjteményem van, magyar, német, angol, francia, görög, héber például.

– *Bizonyára nincs rossz helyük attól a Bibliáknak, hogy jelenleg egy Olympos juice föliratú dobozban találhatók, nem messze a Hóman–Szekfü-féle történelem ittlevő I., II. és VII. kötetétől. Egy polccal, egy szobával odébb föltűnik a könyvek nyelvi sokfélesége.*

– A németet és az angolt (valamint az osztrákot és az amerikaiat), továbbá a franciát perfektül beszélem, olvasok spanyolul, portugálul, románul, ha kell, skandináv nyelveken is. Van egy pár norvég könyvem. A szláv nyelvekkel hadilábon állok.

– *A tanárnő saját könyveit, tudományos munkáit csak érintőleg említettük.*

6. ábra

— Elég sok van belőlük és elég sok kiadásban láttak napvilágot itthon és külföldön is, úgyhogy csak egyet-kettőt emelek ki közülük. A legnagyobb szabásúnak a *Régi Magyar Drámai Emlékeket* vélem. Ennek két kötete 1960-ban jelent meg. Kardos Tiborral közös munka (szomorú fordulata volt a sorsnak, hogy Tibor a karjaim között halt meg egy egyetemi ülésen). Szerteágazó — és ma részben sajnos hozzáférhetetlen — hazai és határon túli könyvtári anyagot dolgoztunk föl. Legsikerültebb könyvem a *Naptári ünnepek — népi színjátszás* (1964), legalábbis én ezt tartom a legjobbnak. A

legsikeresebb pedig *A magyar nép hiedelemvilága* (1981). Ez az angol kiadás révén bekerült a világforgalmazásba is.

– *Milyen kiegészítő gyűjtemények társulnak a könyvtárhoz?*

– Az előszobában azok a ronda szürke dobozok számos fontos – és itt „kivételesen” ábécébe szedett – különnyomatot őriznek. Albumokba ragasztva sorakoznak az aprónyomatványok, a szentképek, vasárnapi iskolai képek. Gyűjtöm a népi vallásosság tárgyi megnyilvánulásait – az a kis patkó például, amely a „spájz-könyvespolcon” függ, a Balkánról származik, és a körbefutó kis szemekkel meg az aprócska fallosszal rontás ellen véd a hiedelem szerint. Van sok országot felölelő néprajzi (népzenei) hanglemezgyűjteményem, őrzöm természetesen a legfontosabb hazai szaklap, az Ethnographia évfolyamait, bár sajnos nem egészen hiánytalanul. A saját néprajzi gyűjtéseim szöveges és magnetofonos anyagából még legalább négy kötetet tudnék összeállítani.

– *Mikor gyűjtött utoljára?*

– 1985 nyarán, Bodonyban, Mátraderecskén. Nem közvetlen közeli céllal, hanem hogy lássam, érzékeljem a változásokat. Nemrég a kórházban is gyűjtöttem a betegtársak közt némi anyagot: mindig viszem magammal a magnómat. Az adatközlők szinte tapadnak rám, s rögvest „adatközlnek”.

– *Ismételten gratulálva a nemzetközileg elismert tevékenységét honoráló Herder-díjhoz, búcsúzóul megkérdezem: mit olvas a tanárnő, ha nem szakmunkába mélyed – vagy nem épp valamely kedves angol bűnügyi szerzőjét veszi elő arról a bizonyos fölső polcról, esetleg az ágy lábánál álló „restanciaszekrényből”?*

– Gimnazista koromban Petőfit, Aranyt. Később Rilket, Mallarmét, Bandelaire-t szerettem. Leginkább azonban Thomas Mann *József és testvérei* című regénye nőtt hozzám. Évente elolvasom, ha nagyon szomorú vagyok.

TARJÁN TAMÁS

A HOMÁLYBÓL

EMLÉKEZÉS BERG PÁLRA*

(1912–1951)

Amikor Berg Pál 1930-ban megkezdte tanulmányait az Eötvös Collegium ösztöndíjasaként, még nem sejtette, mennyire nem kedveznek majd a politikai viszonyok az anglisztikának, választott szakterületének.

A magyar—angol szakos bölcsészhallgató már az első évben kitűnik tudásával, s elnyeri az amerikai International Institute of Education egyéves ösztöndíját az austini (USA) egyetemre, de családi körülményei miatt kénytelen lemondani az útról. A dicsérettel letett középiskolai tanárvizsga után a makói gimnáziumba kerül, s így egy időre feladja tudományos célkitűzéseit, az egyetemen elkezdett angol regénytörténeti tanulmányokat. Ezekben az években az angol nyelv- és irodalomtanítás módszertanával foglalkozik, a szegedi egyetem Neveléstudományi Intézete keretében. Tapasztalatait *Az angol középiskola* (Szeged, 1939. 153 lap) című neveléstörténeti munkájában összegzi. 1939-ben doktorál, summa cum laude, s szolgálati érdekből még ebben az évben áthelyezik a kaposvári állami gimnáziumhoz. Ekkor már bekapcsolódik a középiskolák VII. osztálya számára készülő angol tankönyv szerkesztésébe is, majd elkészíti a VIII. osztályok tankönyvét (Bp. 1942. 179 l.), és tanulmányai jelennek meg pedagógiai szaklapokban (Nevelésügyi Szemle, 1939—43, Tanáregyesületi Közlöny, 1939.). Mindezek alapján a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a londoni egyetemre szóló egyéves ösztöndíjra jelöli. De ez a tanulmányút is meghiúsul, most a háborús fejlemények, az angol—magyar diplomáciai kapcsolatok megszakadása miatt.

* Ez a megemlékezés bőségesen merít Berg Pál harmadik személyben fogalmazott gépiratos önéletrajzából és a húga, dr. Berg Mária által őrzött hagyaték egyéb dokumentumaiból. Itt fejezem ki köszönetemet Berg Máriának, aki lehetővé tette a hagyaték tanulmányozását. A későbbiekben szeretnék sort keríteni a dokumentumok teljes feldolgozására.

Kutatásainak egyre fontosabbá váló másik területe az angol–magyar művelődési kapcsolatok feltérképezése. Ennek szükségességéről Fest Sándor, a debreceni egyetem professzora győzi meg, felhíva figyelmét a magyarországi anglicisztika elhanyagoltságára. Kutatási eredményeinek közzétételében azonban akadályozza az egyre erősödő németbarát magyar politika. Első nagyobb tanulmánya e tárgyban csak 1943-ban jelenik meg (*Az angol nyelvtanítás útja a magyar iskolában*. Bp. 1943. 84 l. Klny. az Angol Filológiai Tanulmányok IV. kötetéből). Ebben felvázolja az angol–magyar szellemi érintkezések történetét Szent István korától kb. az első világháborúig, és részletesen tárgyalja az angol mint idegen nyelv magyarországi terjedését a XVIII. századtól kezdődően, elemzi a tanítási módszereket, a felhasznált nyelvkönyveket. Tudja, hogy mikor, miért és mennyire szorult háttérbe Magyarországon az angoltanítás, s azzal együtt az angol szellemiség e századok során, de arra is figyelmeztet, hogy sok esetben ott is felfedezhetők angol hatások, ahol azelőtt nem is gyanakodtak rá. (L. még későbbi, rövid életének egyben legnagyobb munkáját: *Angol hatások XVII. századi irodalmunkban*. Bp. 1946. 248 l.)

1942-ben régi vágya teljesül: a fővárosba helyezik, s egy időre úgy tűnik, viszonylag kedvező körülmények között dolgozhat. A gyakorló gimnáziumi állás mellett a Közoktatásügyi Tanács meghívott angol szakértője. Végre intenzív anyaggyűjtésbe kezdhet, mely nem várt eredménnyel zárul: az 1604–1711 közti időszak irodalmából száznál több magyar munkáról bizonyosodik be, hogy — valamilyen mértékben — angol hatás alatt keletkezett. E kutatásainak eredményeit foglalja össze a már említett *Angol hatások* . . . , melynek alapján Fest Sándor professzor felajánlja, hogy a debreceni egyetem magántanárává választatja. A háború azonban közbeszól. Mivel barátja, Országh László egyetemi magántanár katonai szolgálatra vonul be, a készülő — s majd 1944-ben megjelent — *Yolland Emlékkönyv* szerkesztéséhez Berg Pált kéri fel helyettesének, így Berg saját munkájának kevesebb időt szentelhet. Mire — az *Emlékkönyv* megjelenése után — sor kerül a habilitációs írásnak szánt munka befejezésére, s a kefelevonatok eljutnak Debrecenbe, addigra az egyetem Bölcsész-kara már elmenekült a városból. Fest Sándor professzor Budapestre jön, ahol később légítámadás áldozata lesz. Így Berg Pál munkája — nagyrészt már kinyomtatva — az Egyetemi Nyomdánál várja a megjelenésre alkalmasabb időt, ami csak 1946-ban érkezett el.

A felszabadulás után közvetlenül úgy tűnik, végre megnyílik az út a szabad kutató és oktató munka előtt. A Tanárképző Intézet Gyakorló Gimnáziumába kerül, 1945 őszén megszervezi az Angoltanár-
rok Munkaközösségét, s ennek vezetőjeként kidolgozza az általános

iskolai angoloktatás tantervét, télen pedig továbbképző tanfolyamot szervez és vezet a budapesti angoltanárok számára, a Vallás- és Közoktatási Minisztérium és a British Council támogatásával. Ezután emlékiratot állít össze a magyarországi angoloktatás időszerű feladatairól. Ez a munkája alapjává válik a minisztériumban 1946. február 28-án tartott angoltanítási értekezletnek, ahol a British Council és az Amerikai Misszió bevonásával sikerül előrelépni a magyarországi angoloktatás ügyében. Bassola Zoltán államtitkár megbízásából elkészíti az angoltanári átképző tanfolyam tantervét, a szervezésből is kiveszi részét, két angol nyelvű kollégiumot maga vezet a tanfolyamon. 1946 márciusában a budapesti bölcsészkar a szabadságra távozott Yolland Artur professzor részleges helyettesítésére kéri fel. Munkájával olyannyira elégedettek, hogy az angol proszemináriumi órákra vonatkozóan megbízatása állandósul. Ekkor már a gyakorlógimnázium angol szakvezető tanára. 1946 májusában tanulmányi felügyelővé is kinevezik az angol nyelv- és irodalomtanítás területére.

Hogy Berg Pálnak milyen további tervei voltak kutatómunkájának további folytatására, azt bizonyítja például az 1947. július 14-én kelt, az egyetem dékánjához címzett levele (szakjelentése az egyetemi magántanári habilitációjához), melyben többek között közli az *Angol hatások* ... című munkájáról: „ezt a kötetet csak kezdetnek számom egy több kötetre terjedő sorozathoz (...) Jelenleg a XVIII. század magyar irodalmának angol kapcsolatait vizsgálom (...) az anyag legnagyobb részét sikerült is összegyűjtenem.” E levelet már a British Council ösztöndíjának birtokában fogalmazza, mely 1947 szeptemberétől egyéves londoni tanulmányútra jogosította volna fel. Levelében jelzi azt is, hogy a készülő könyvéhez szükséges eredeti angol anyaghoz nehezen vagy egyáltalán nem tud hozzáférni idehaza, így a londoni kutatásoktól vár sokat. A munka során összegyűlt bibliográfiai természetű anyag kiadását is tervezi: „egyrészt a magyar nyelven megjelent angol vonatkozású munkák, másrészt az angol nyelvű, de Magyarországról (...) szóló munkák lehetőség szerint teljes bibliográfiáját fogják nyújtani”.

A tervekből azonban már semmi sem valósulhat meg. Berg Pál ösztöndíja harmadizben megy füstbe, mert elutazása előtt néhány héttel fegyelmi eljárást indítanak ellene.

Az ügy háttere a következő: 1947 augusztusában továbbképző tanfolyamot rendeztek Sárospatakon angoltanárok számára. Berg Pál is előadó volt, s a tanfolyamon angol vendégtanárok is részt vettek. Az ismerkedési esten tréfás számokkal léptek fel, Berg Pál tanár kollégájával és két kolléganőjével két élőképet mutatott be az 1946-os Budapest életéből: a vetkőztetést és a batyuzást. Saját szavaival felidézve: „A közönség elég jól mulatott, és találgatni kezdte az

értelmét. Mondották, hogy 'robber' (rablók), 'black-market' (fekete-piac), 'ruffians' (apacsok) és hasonlókat. És ekkor valaki (. . .) megkérdezte, hogy 'liberation' (felszabadítás)? Én ekkor észbekaptam, hogy a képet úgy is láthatja valaki, mint paródiát (. . .) visszafeleltem hát, hogy 'no, it is not liberation' (. . .) Sajnos azonban valami személyi rosszakaróm (. . .) úgy állította be, hogy mi igenis a felszabadulást akartuk bemutatni, és addig piszkálódott, míg a tanfolyam adminisztratív vezetője nem jelentette a dolgot a VKM-nek. A jelentésből akta lett, az aktából (. . .) fegyelmi vizsgálat (. . .) és tekintettel a dolog politikai mellékizére, nem látszik egészen sima lefolyásúnak" (1947 októberében kelt levél egyik közeli barátjának). Végül az ügy szerencsésen zárult, a tanúvallomások Berg Páléknak kedveztek, csak éppen az ösztöndíjról maradt le ismét. Gyülemlő keserűségének így ad hangot egy másik levelében: „Lassan bele fogok törődni abba is, hogy ez sem sikerült . . .”

A tanulmányút idejére szóló egyéves fizetési szabadságát kihasználva mégis elutazik Angliába, saját költségén. Londonban alkalmi munkát vállal, előadásokat tart, hogy fedezni tudja kinntartózkodását. A „rossznyelvek” itthon beszélni kezdik, hogy Berg Pál diszsidált, sőt már állása is van odakint. Feddhetetlensége és tudósi elhivatottsága az intenzív munkával eltöltött év leteltével természetesen hazavezérli. Meg sem fordul a fejében, hogy talán jobb lenne kintmaradni. Munkakedvvel és lelkesedéssel telve számol be útjáról a miniszternek, Ortutay Gyulának, 1948 augusztusában: „Egyrészt az angol köznevelést tanulmányoztam, másrészt irodalmi és nyelvi kutatásokat folytattam.” Egy mindeddig meg nem jelent tanulmányt (*English Culture in Hungary*) és egy könyvet (*English on the Move*) „tesz az asztalra” külföldi munkája kézzelfogható eredményeként. Vallomása szerint a könyv tartalmaz „több mint kétezer olyan új szót és kifejezést, amely még nem szerepel a legújabb angol szótárakban sem, és ennek a gyűjteménynek az alapján önálló következtetésre tudtam jutni (. . .) a szókincs változásának okait, (. . .) s az új szavak forrásait illetően.” Ez a kifejezésgyűjtemény a londoni Pilot Press kiadásában jelent volna meg még 1948-ban, sőt terveztek egy magyarországi kiadást is. (Végül csak Berg halála után, 1952-ben jelent meg Londonban a George Allen and Unwin LTD kiadónál *A Dictionary of New Words in English* címmel.)

A hazaérkező tudós itthon fokozódó mellőzetést tapasztal, ahogy Berg Pál húga megfogalmazta beszélgetésünk során: „Mindenütt falba ütközött.” Cikkeit egymás után adják vissza, megvonják szakfelügyelői megbízatását. Az angolt csak egyre kisebb óraszámban taníthatja. Ilyen körülmények között az egyetemi magántanárságról persze már szó sem lehet, s 1949-ben még a prosezeminárium órákat is megvonják tőle.

Berg Pálnak családja nem volt, teljes egészében munkájának élt, így különösen érthető, hogy növekvő elszigetelődése rendkívül megviselte. Tanítványaiban is keserűen csalódik ekkor: „időnként találkozom egyikkel-másikkal azok közül, akik (. . .) azt mondták(. . .), hogy kevés egyetemi órán tanultak annyit, mint az enyémen. Ezek most gondosan félrefordítják a fejüket, vagy a levegőben méláznak, ha pedig lányok, akkor esetleg nem fogadják a köszönésemet” — panaszkodik Országh Lászlónak, legbensőbb barátjának 1949 májusában kelt levelében. Itt írja meg azt is, hogy „tudományos ambícióimról természetesen le kellett mondanom: sem időm, sem energiám nincsen arra, hogy könyvet írjak az íróasztal fiókja számára”.

Az egyik legnagyobb csapás — amely anyagilag is súlyos — éppen legutolsó nagy munkájával, az *English on the Move* kiadásával (helyesebben: ki nem adásával) kapcsolatban éri. A könyvet először engedélyezték, a kefelevonatok is elkészültek, ekkor azonban az újonnan felállított Könyvhivatal úgy döntött, hogy mégisincs szükség — először csak a kísérő tanulmányra, a végső döntés szerint a szótárrészre sem. A nyomdaköltség Berg Pál kéthavi fizetésébe került, arról nem is beszélve, hogy könyvére már előfizetőket gyűjtött, akik türelmetlenül várták a régóta húzódó kiadást. A „ki nem adási” költségek fedezésére értékes angol nyelvű könyvtárának egy részét kénytelen eladni, ami nem is könnyű feladat ezekben az években (nagyobb részét Országh László vásárolja meg a debreceni egyetem számára). „Bármennyire ostoba dolog is — írja Országhnak —, de nagyon a kedélyemre megy az ilyesmi, és bár senki sem sürget (. . .) mégis állandó nyugtalanság forrása az, hogy tartozom.”

Országh László — érzékelve Berg Pál egyre mélyülő tragédiáját — így ír neki 1949 augusztusában: „Az utóbbi években téged a balserencse sorozatosan üldöz”, majd biztatja: „hátha az *English on the Move* is hasonló fönix módon nem halt meg, csak alszik [ti. mint az *Angol hatások* . . ., amely 44-től 46-ig hányódott a nyomdában] (. . .) s mégis megvan az erkölcsi kárpótlás: ott jelenik meg Angliában, ahol sine ira et studio fogadják, ahol magyar embernek oly ritkán sikerül break into print” [= betörni a nyomtatásba]. Erre a levélre válaszolva Berg keserűségébe lemondás vegyül: „Az ember évről évre szerényebb lesz. Három évvel ezelőtt arról volt szó, hogy főigazgatóságra terjeszt fel Bassola, aztán az nem sikerült, de jött legalább egyetemi előadás, congenial job [= rámszabott munka] az átképző tanfolyamon, aztán ez megszűnt, maradt a Minta [= Mintagimnázium], amit kezdetben egészen átmeneti kis dolognak tekintettem csak; most aztán ez is megszűnik, és marad micsoda?” Berg Pált ugyanis eléri az áthelyezési hullám: a Kölcsey Gimnáziumba kerül, ahol bár egyelőre több angolórát kap, mint a Mintában kaphatott volna, de Országh Lászlóhoz írt leveleiben mind

több a nyugtalanság és a kilátástalanság: „mostanhoz egy évre nekem már nemigen lesz dolgom a magyar köznevelésben, és ez sem jó érzés (...) az ember életének egészen új vonalat adni, az is meggondolandó (...) és az a legrosszabb, hogy még csak szemrehányást sem tehetek magamnak, hogy mért választottam ezt a szakot: pontosan húsz évvel ezelőtt (...) igazán senki sem láthatta előre, hogy ez lesz a helyzet”.

Égészégi állapotáról (gyomor- és szívidegesség) írva nyíltan megfogalmazza: „nem fogom már sokáig bírni azt, hogy mindig többet dolgozzak azért, amit mások sokkal kevesebb munkával érnek el maguknak...”.

Az 1949–50-es tanév igen megterhelő Berg Pál számára: 26 órában tanít, ebből csak 16 angol, így a többire különösen sokat kell készülnie. Ehhez 8 óra „politikai jellegű elfoglaltság”, ezenkívül keresztiekiegészítésnek néhány magánóra és fordítás... „Ilyen körülmények között természetesen semmi energiám sincsen szakirányú munkára, és willy-nilly [= akarva-akaratlan] abba kellett hagynom mindent... Majd megcsinálják mások.”

Ráadásul utolsó reménysége, az *English on the Move* angliai kiadása is késik, majd — úgy tűnik — szerte is foszlik a remény: a Pilot Press cég, mely vállalta a kiadást, tönkremegy. 1951 szeptemberétől pedig megszűnik az angol nyelv oktatása a középiskolákban is. Berg Pál zenei gimnáziumba kerül, ahol már nem taníthat angolt. Ez év decemberében, karácsony ünnepe után, 26-án éjjel öngyilkos lett.

A sors ironikus utóirataként, nem sokkal halála után érkezik meg Angliából az *English on the Move* korrekturnája. Ugyanis a Pilot Press cég csődjekor egy másik cég, megvizsgálva az anyagot, Berg Pál kéziratát kiadásra érdemesnek ítélte.

*

Berg Pál életútja szinte olyan, mint egy jól megírt, minden mozzanatában pontosan kidolgozott tragédia. A tehetséges hős nagy reményekkel, de eleve rossz csillagzat alatt indul. A kezdeti nehézségeken akarateréje, ambíciói, elhivatottsága átsegítik, majd pályája hirtelen felível: közvetlenül a felszabadulás után az országban általános pezsdülés tapasztalható a belső demokratizálódás és az ekkor még kedvező világpolitikai légkör hatására. A tragédia nézőjében remény ébred: hátha mégis megmenekül a hős. A fellelegzés azonban nem tart sokáig. Berg 1947-es fegyelmi ügyében már a hidegháború, valamint a személyi kultusz kezdetét jelző politikai gyanakvás szeleme munkál. Ettől kezdve fokozatosan szűkül a tudós tanár működési köre. Minden visszaadott cikk, megvont feladat egy-egy újabb

stáció. 1951-ben, az angoltanítás beszüntetésével a kör bezárul. Erre dőbben rá a szeretet ünnepén, a karácsonyi csöndességben.

Ám a tragédiából a katarzis sem hiányozhat. Megjön Angliából az értesítés, hogy az *English on the Move* mégis megjelenik: az utókor hasznosíthatja Berg Pál kutatásainak eredményeit.

GÖDÉNY JUDIT

DOKUMENTUM

A JANUS PANNONIUSNAK TULAJDONÍTOTT „ROMULIDAE CANNAS . . .”

Louis Du May a XVII. századi francia történetírás egyik jeles képviselője († 1681)¹ munkáiban rendszeresen beszámol a magyarországi hadi eseményekről. A *Discours historiques et politiques; sur les causes de la guerre de Hongrie, et sur les causes de la paix* (Történelmi és politikai párbeszéd Magyarország háborújának és békéjének okairól) című könyvében, amely először Lyonban jelent meg 1665-ben, részletesen tárgyalja a magyar történelem eseményeit Nagy Lajostól Zrínyiig. A mű eredetileg franciául íródott, de ismerjük és használtuk angol fordítását is.² Előadja például a várnai csata szomorú kimenetelét és következményeit:

„Eme emlékezetes nap, mely a keresztények számára oly szerencsétlenül, a hitetlenek számára oly boldogan végződött, Magyarország királya, Julianus pápai követ és számtalan becsületes hívő halála által megmutatta, hogy adott szavunkat meg kell tartanunk, és hogy Isten megbünteti az álnokokat, bármilyen köntösbe burkolják is álnokságukat. Azt mondják, amikor Amurad az összecsapás kezdetén látta övéi szorongatott helyzetét, kebléből elővonta a közte és a magyarok között kötött szerződést, és szemét az égre emelve nagy indulattal többször elismételte: »Jézus Krisztus, íme az egyezmény, amelyet a keresztények velem kötöttek, s melyre

¹ Köpeczi Béla: *Magyarország a kereszténység ellensége. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben.* Bp. 1976. 113–115, 221.

² A francia eredeti: OSZK App. H. 2087. Lyon, 1665. Az angol fordítás: OSZK App. H. 2095, Glasgow, 1669. Az angolból készített magyar fordítást a francia eredetivel Dózsa Gábor, magyar–francia szakos kollégám vetette össze. A dolgozat első (még közös) változatának anyaggyűjtésében is részt vett. Segítségéért köszönettel tartozom.

Isten színe előtt esküdtek meg; ennek megszegésével gúnyt űznek belőled. Most, ó Krisztus, ha mint mondják, Isten vagy, könyörgök, bosszuld meg a Rajtad és rajtam esett sérelmet; mutasd meg azoknak, akik még nem ismerik a Te neved, hogy megbünteted azt, aki az Istenségedre esküdött ígéretének szentségét megszegi.« Ezt a könyörgést a Keresztények teljes veresége követte. A király fejét lándzsavégre tűzték, s Görögország és Ázsia több helyére elvitték a magyarok felett aratott győzelem jeléül. Julianus kardinális testét, aki ezt az utálatos esküszegést tanácsolta, több sebtől lyugtatva, csupaszon találták meg. Annak a királynak a sírfelirata, aki mindaddig derék és szerencsés ember volt, míg ígéretét megtartotta, méltó arra, hogy ismerjék. Íme:

Romulidae Cannas, Ego Varnam clade notavi,
Discite mortales, non temerare fidem.
Me nisi Pontifices iussissent rumpere foed [us]
Non ferret Sciticu [m], Pannonis ora iugum.

E balszerencse történt Magyarországgal November 11-én, Szent Márton napján, 1444-ben.”³

Eddig a francia eredeti és az angol fordítás lényegében megegyezik. A két szöveg közötti legfontosabb különbség az, hogy a francia csak latinul idézi az epigrammát, míg a fordítás angolul is megismétli:

As Varo Cannas fatal fields did dy
With noble Roman blood, so Varna I
Stain'd with Hungarian gore. Learn, mortals, then
To keep your faith and promise made to men.
The Pope importun'd me the Truth to break,

³ A vonatkozó lapszámok: App. H. 2087. 22–23., App. H. 2095. 17. Ulászló halálának napját Du May kis hibával közli, mert a király november 10-én, Szent Márton nap vigíliáján halt meg. A korrekciót Kulcsár Péternek köszönöm, akitől sok más segítséget is kaptam: Ő figyelmeztetett Beer alább említett munkájára, a scytha szó jelentésének vizsgálatára stb.

Which I with Osmans faithless race did make:
Hence the brave man of fair Pannonias lands,
Must now obey the barbarous Turks commends.

Saját prózafordításunkban ez így hangzik:

Mint ahogy Varro festette Cannae végzetes földjét nemes római vérrel, Várnát úgy színeztam én a magyarok vérével. Tanuljatok, halandók, ebből: tartsátok meg istenhiteteket és az embereknek tett ígéreteteket! A pápa sürgette a béke megszegését, amit a hitetlen oszmánokkal kötöttem; azóta gyönyörű Pannonia bátor lakói kénytelenek a barbár török parancsának engedelmeskedni.”

Az epigramma angol fordítását már csak azért is fontos kiemel-nünk, mert újabb bizonyítéka a több régi magyar író — így Szepsi Csombor Márton és Bethlen Miklós — által is megemlített és fel-rótt angol „deáktalanságnak”.⁴

A *Romulidae Cannas*ról köztudomású, hogy szerzőségét Janus Pannoniusnak is tulajdonítják. Újabban Bán Imre foglalkozott az epigrammával behatóan, mégpedig a Janus-hagyomány szempont-jából, számba véve magyarországi említéseit és forrásait. Az ő ada-tai nyomán⁵ a következőkben foglalhatjuk össze a kérdés történetét. A *Romulidae Cannas* . . . kezdetű epitáfiumot már az 1784. évi Teleki-kiadás is kételkedve, függelékként — hosszú magyarázatok keretében — illeszti a Janus-költemények legvégére. A Teleki-kiadás szer-int először 1646-ban bukkan fel az epigramma Szilágyi Benjamin István sárospataki tanárnak gróf Bethlen Péter, a fejedelem unoka-öccse felett október 22-én, Liskafalván mondott latin nyelvű ora-tiójában (megjelent ugyanabban az évben a *Temetési pompa* című kötetben). Szilágyi a verset Janus Pannoniusnak tulajdonította, s Bán Imre úgy véli: nyilván kézirati hagyományból vette. A sírfelirat korai

⁴ Szepsi Csombor Márton Londonról szólva azt jegyzi meg, hogy három utcán felmenve sem talált egyetlen embert, akivel deákul szól-hatott volna. *Össze művei*. Kiad. Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter. Bp. 1968. Bethlen Miklós pedig arra utal, hogy Londonba indulása előtt kénytelen volt angol nyelvről venni valami vén „ánglustól”, tudva, hogy „pap, professzor is merő csigázásnak tartja, ha deákul kell beszélni”. *Önéletírása*. I. kötet. Kiad. V. Windisch Éva. Bp. 1955. 188.

⁵ Bán Imre: *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány*. = *Janus Pannonius. Tanulmányok*. Szerk. Kardos Tibor és V. Kovács Sándor. Bp. 1975. 500–503. Lehely- és szakirodalmi hivatkozásait nem ismételjük meg.

magyar fordítását Medgyesi Pál adta 1659. július 29-én Ibrányi Ferenc felett mondott halotti beszédében, melyben a szerzőt csak mint „jámbor poetá”-t jelölte meg. Szép Balassi-strófát adó fordításában a vers így hangzik:

Rómaiak Cannast,
A Magyarok Várnát
Jól megfesték vérekkkel:

Tanulj minden innen,
Szörnyü hitszegésben,
Ne leledzél senkivel:

Izgága ha Pápa
Hazánk, nem lesz vala,
Bíránk most is békével.

Bán Imre a *Romulidae Cannas* . . . további hazai útját is végigköveti: „Ismeretes, hogy Bod Péter a *Hungarus Tymbaules*ben (1764) közölte, Batsányi János a *Várna és Mohács* -ciklus mottójául tette meg, (. . .) Arany János pedig 1881-ben, változatlanul Janusnak tulajdonítva imígyen fordította le:

Cannaet római vér: enyim Várnát örökíté;
Ember okulj innen: vétek az esküszegés.
Engem is a papság ha nem indít béke-szegésre,
Most Magyarország nem hordana ozmán igát.”⁶

A kitűnő irodalomtörténész arra is nyomatékosan rámutat, hogy a várnai csatavesztés exempluma „pontosan beleilleszkedik a protestáns apologetikus történetiszemléletbe”, s hogy „a várnai csatavesztésnek isteni büntetésként való felfogása” régi magyar irodalmunkban „az egyik legjobban kihasznált polemikus, klérus-ellenes érv” lett.⁷ Akik pedig kihasználták, természetesen kapva kaptak a püspökök-

⁶ Uo. 502.

⁷ Uo. 500.

⁸ Lásd erről Tarnai Andor igen részletes jegyzeteit a Batsányi-kritikai kiadás I. kötetében, Bp. 1953. 462–464. (Batsányi jegyzeteit megtekintettük az MTA könyvtára kézirtatárában; jelzetei azóta megváltoztak!)

költő, Janus Pannonius tekintélynővelő szerzőségén, sőt Batsányi János is így tett, aki különös gonddal háromszor is lemásolsá a mottóvá emelt epigrammát.⁸ Végezetül Bán Imre a szerzőség kérdésében foglal állást: „A még nyilván XV. századi eredetiben a «Pannonis ora» kitétel nem mutat a török magyarországi jelenlétére, hiszen az *ora* inkább szegélyvidékre, előtartományokra utal: érthető viszont, hogy az idézők és fordítók századok óta a hódoltság magyar gyötrelmeinek okát keresik a hajdani esküszegésben. Végül még annyit, hogy a költemény nem lenne méltatlan Janus géniuszához, sőt legszebb hazafias epigrammaival vetekszik. Bár sikerülne eredeti voltát bizonyítani!”⁹

Ismételten áttekintettük és fellapoztuk Bán Imre hivatkozásait, konzultáltunk azonban néhány általa nem említett tanulmánnyal is, így egy-két ponton kiegészíthetjük, gazdagíthatjuk az általa megrajzolt képet. Mielőtt a Du May-hivatkozás értékelésére térnénk, az itt elért szerény eredményeinket kell előrebocsátanunk.

Felbukkant például a *Romulidae Cannasnak* egy kéziratos és két elfelejtett magyar fordítása! Bod Péter *Hungarus Tymbaulese* OSZK-beli 315.359 számú példánya első örlevelének verzóján ez a kéziratos bejegyzés olvasható:

Roma sok kárt vallot Kanna városánál,
 Én pedig életem végzettem Várnánál,
 Halandok én legyek rettentő példátok
 Hogy soha a' frigyét Ti felne bontsátok.
 Hitszegővé lettem a' Papok szavára,
 Mellyért véres átok szálla a' Hazára.
 Az én életemet a' Halál bэфalá
 'S Pannónia esék Török járom alá.

A szöveg fölött ez áll: „Pagina 7” — azaz az ismeretlen fordító a latin epigrammának a Bod-féle szövegben fellelhető helyére utal. A kéziratos fordítás XVIII. század végi protestáns szerző műve lehet, s talán a „Steph. Koszok. [?] Kvár, 1775” posszesszorbejegyzés rövidítése őt takarja, bár ez az *Erdélyi féniksszel* kolligált kötet hátsó örlevelének verzóján olvasható, s a két kézírás írásformája nem azonos.

Az elfelejtett fordítások a várnai csata történetét kétszer is feldolgozó Vaszary Kolos műveiben maradt ránk:

⁹ *Janus Pannonius*. Idézett tanulmánykötet, 502.

Rómaiak Kannát — én Várnát vérrel írák föl,
 Esküdet ember! megtartani el ne mulaszd.
 Hogyha frigyét nem tépet szerte a pápa parancsa
 Nem görnyedne magyar szittyá járom alatt.

*

Rómaiak Kannét, én Várnát vérrel írák fel,
 El nem mulaszd ember tartani esküszavad!
 Hogyha frigyét vélem nem tépet főpapi kényszer,
 Nem görnyedne magyar szittyái járom alatt.¹⁰

Vaszary Kolos határozottan elutasítja, hogy Janus Pannonius lenne a szerző: „E véleményt tévesnek tartom; mert nem tudom elgondolni, hogy Janus Pannonius, ki Hunyadi Mátyás uralkodása alatt élt, és Hunyadi Mátyás uralkodása alatt meg is halt, írhatta volna az epitáfium utolsó versét:

Non ferret scythicum Pannonis ora jugum,
 Nem görnyedne magyar szittyái járom alatt.

Eszerint Janus Pannonius idejében, vagyis Hunyadi Mátyás uralkodása alatt Magyarország török járom alatt görnyedt?

Ez oly badarság, hogy költeményben sem szabad állítani!”¹¹

Hasonló racionális érvelést találunk Budai Ésaías tudós tanár munkájában is: „Az az ismeretes Deák Epitáfiuma Lengyel Lászlónak, mely így van írva:

Romulidae Cannas, ego Varnam strage (!) notavi,
 Discite mortales non temerare fidem,
 Me nisi Pontifices jussissent rumpere foedus:
 Non ferret Scythicum Pannonis ora jugum.

nem ekkor, hanem későbbben úgymint a' XVI-ik Században íratott; minthogy ekkor kezdte Magyar Ország a' Török igát viselni.”¹²

Tegyük ehhez hozzá Kulcsár Péter hasonló megjegyzését arról, hogy az utolsó sor más szempontból is kizárja Janus szerzőségét,

¹⁰ Vaszary Kolos: *A Várnai csata*. Pest, 1864.; *I. Ulászló Magyar király esküszegése és a várnai veszedelem*. Győr, 1884.

¹¹ Vaszary K.: *I. Ulászló* . . . 187.

¹² Budai Ésaías: *Magyar Ország históriája a' mohácsi veszedelemig*. Debrecen, 1811. 257—258.

ugyanis a scythia—szittya szóhasználat csak a XVI. században terjedt el a török néppel kapcsolatban, addig a szittya—magyar párhuzam állt előtérben.

Térjünk azonban vissza a Du May-idézte szöveghez. Vajon honnan vette az epitáfiumot? Az kizárt, hogy az erdélyi Szilágyi Benjámintól, hiszen ha ez az Erdélyben kiadott mű netán mégis a kezébe került volna, biztosan hivatkozott volna a vélt szerzőre, Janus Pannoniusra. Du May tehát más szöveg hagyományt követett: olyat, amelyik Janus említése nélkül idézi az Ulászló-epitáfiumot. Alighanem egy olyan mű lehet a keze ügyében, mint amelyik szintén Janus említése nélkül idézve az epigrammát „csak” azt mondja meg, kinek a nyomán közvetítette a sírfeliratot; nevezetesen Johann Christoph Beer *Der Hertzogen und Königen in Hungarn* című munkája (Nürnberg, 1683).¹³ A Johann Hoffmann nyomdájában megjelent könyv a Nádasdy-Mausoleum rézmetszeteinek reprodukciót közli, „néha fordított beállításban, alul német felirattal. Mesterük a magyar vonatkozású történeti ábrázolásairól jól ismert Johann Azelt nürnbergi metsző”. Rózsa Györgyöt idéztem, aki azonban a könyvnek csak egy évvel későbbi kiadására hivatkozik (App. H. 1147) és nem érinti az alábbi összefüggéseket.¹⁴

Beer Ulászló-jellemzése az 1683. évi kiadásban olvasható:

„König Uladislaus (deme es solcher gestalt übel bekommen / dass erden Waisen Ladislaum von der Hungarischen Kron verdranget) ward von der ganzen Christenheit / auch gar von seinen Feinden / als ein frommer / weisser und dapferer Herr / höchst betrauret; und gibt der gelehrte Hungarische Graf / Peter de Rewa von ihm diese Grabschrift zu lesen:

Romulidae Cannas, ego Varnam cleda novati,
Discite, Mortales, non temerare fidem.
Me nisi Pontifices jussissent rumpere foedus;
Non ferret scythicum Pannonis ora jugum.

Das ist:

Wie der Röme Unglücks-Treffen Cannas hat berühmt
gemacht /

¹³ OSZK 98528. (Több későbbi kiadása is megvan!)

¹⁴ Rózsa György: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Bp. 1973. 74., 158.

So hab ich durch meinen Tode Varna auch in Ruff

gebracht

Hatt [e] ich / auf des Pabsts-Geheiss / Cnd un[d]

zusag nicht gebroche[n] /

So hatt' der gerechte GOTT solchen Meinend nicht

gerochen.”¹⁵

Ki az a „Graf Peter de Rewa”, akinek a nevét Beer megemlíti?

¹⁶ RMK III. 2058. 37.

¹⁷ Teleki József: *A Hunyadiak kora Magyarországon*. Pest, 1852.

¹⁸ Hivatkozik rá Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. szá-*

¹⁹ A *De Monarchia* keletkezéséről és kiadásáról lásd Bónis György:

²⁰ A dolgozat ezen része erősen támaszkodik a tanári segítségre és

azt írja: „lehet, hogy 1619-ben Révayt, a királyhű koronaörtl — miként a nádort is — magával ragadta a Bethlen felkelésén kelt lelkesedés: Pethő Gergely legalábbis azt írja, hogy Révay ekkor nem engedte be a pozsonyi várba a császári katonaságot, ezért kellett 1620-ban lemondania”.²¹

Végezetül még egy megjegyzés: feltűnő, hogy Medgyesi Pál épp 1659-ben fordítja magyarra a *Romulidae Cannast*, ekkor jelent meg ugyanis Révay *De Monarchiája* először nyomtatásban. Mivel a protestáns Medgyesi éppúgy nem említi Janust, mint a szintén protestáns Révay, kézenfekvő, hogy a *De Monarchia*-beli epitáfium feküdt előtte.

A hazai és külföldi szöveg hagyománynak természetesen lehetnek más útjai-elágazásai is; a Du May művében felbukkanó hivatkozást sem tudjuk azonban egyelőre másra visszavezetni, mint Révay *De Monarchiájára*, hiszen arra támaszkodott húsz évvel később a német Johann Christoph Beer is. Továbbra is kérdés marad: valóban Révay kéziratát követte-e Szilágyi Benjámin, s hogy honnan merített maga Révay Péter?

MEDGYESI ZSÓFIA

ELFELEDETT ÉS ISMERETLEN MAGYAR ÍRÓLEVELEK II.

3. Kisfaludy Sándor draguignani levele, 1796-ból

A XVII. század népszerű költőfejedelmének levele után a „XVIII. század Gyöngyösijé”-nek (mert hiszen Kazinczyhoz és Csokonaihoz mérve az volt): Kisfaludy Sándornak egyik elfeledett levelét adjuk közre, romantikus provençe-i fogságáról, pontosan Provence-ba, Draguignanba kerüléséről. A költészetére sem közömbös provençe-i idillről terjedelmes monográfia is jelent meg 1937-ben, Párizsban, Edmond Poupé tollából,¹ miután 1933-ban már cikket írt e tárgyról,² s ugyanebben az évben szintén francia szerző közölt cikket a

²¹ Bartoniék E.: I. m. 389.

¹ Poupé, Edmond: *Alexandre Kisfaludy à Draguignan*. Paris, 1937.

² Ugyane címmel jelent meg tanulmánya a *Revue des Études Hongroises et Finno-ougriennes*-ban: 1933. 216—233.

magyar költő franciaországi fogságáról.³ Az alábbi — pedig francia nyelvű — levélről egyikük sem tett említést, s a tárgy magyar feldolgozója⁴ és Kisfaludy újabb monográfiája sem.⁵ A családtagoknak szóló levelet a bécsi Magyar Hírmondó szerkesztői tették közzé 1796. szept. 13-án, miután néhány nappal korábban, szept. 9-én már hírt adtak róla.

Poupé szerint a Lombardiába vezényelt Kisfaludy 1796. máj. 6-tól részt vett az ostromlott milánói vár védelmében; a harc jún. 29-én az erőd feladásával végződött: ekkor került francia fogságba, hadnagyársának, Vizkelety Zsigmondnak társaságában.⁶ Erről a Magyar Hírmondó 1796. szept. 9-i száma így számolt be Kisfaludy levele nyomán:

„Két jeles Iffjú Hazánkfiái, *Kisfaludi* és *Vizkeleti* Hadnagyk, a' *Mediolánumi* Várba, hová, mulatságos tapasztalás végett mentek vólt, bé-szorúlván az ostrom' alkalmatosságával: a' midőn fel-adódott a' Vár, ők is úgy gondoltattak, mint Tagjai az Őrizetnek, és fogságra jutottak. Most vagynak mind ketten *Draguignan* nevezetű, bástyákkal körül vett Fr. [= Francia] Városban, melly Frantzia — Országnek déli részében fekszik, *Tulontól* 12 mértföldnyire; *Nizzától* is ugyan annyira. Onnan indította *Kisfaludi* Hadnagy egyikünkhöz Júl. 30-dikán egy fontos rövidségű, frantzia nyelven helyesenn írott Leveletskéjét, melyet, kedves Úri Hozzá tartozóiknak vígasztalására, közleni fogunk a' jövő postánn.”⁷

Az „egyikünkhöz” a bécsi Magyar Hírmondó egyik szerkesztőjét, talán Görög Demetert jelenti, aki a fiatal testörnek valóságos atyai barátja lett a császárvárosban: lakása az írók találkozóhelye volt⁸;

³ D'Olay, François: *Alexandre Kisfaludy prisonnier de guerre en France*. Gazette de Hongrie. 1939. 9. 2—3.

⁴ Ember Gyula: *Kisfaludy Sándor Draguignanban* című írása (ItK, 1934. 282—289.) voltaképpen Poupé 1933-i tanulmányának magyar nyelvű ismertetése.

⁵ Fenyő István: *Kisfaludy Sándor*. Bp. 1961. (Irodalomtörténeti Könyvtár. 6.)

⁶ L. Poupé (1937) 7 kk.

⁷ Magyar Hírmondó, 1796. II. Nro 21. (Szept. 9.) 337.

⁸ Vö. Fenyő I.: I. m. 40.

de barátja lett Görög szerkesztőtársa, Kerekes Sámuel is:⁹ ő azonban címzettként nem jöhet szóba, mivel a levél végén Kisfaludy neki üdvözlését küldi.

S a szerkesztők a következő, 22. számban valóban közzé is tették a költő levelét (amelyet, bizonyára a francia hatóságok miatt, nem anyanyelvén írt meg):

„A' *Draguignani* Levél, melynek maga valóságában való közlését megígértük a' múltt postán, így következik:

Mon ami! je me flatte, que vous ne receviez pas des nouvelles de votre ami avec indifférence. Après le troisième jour de notre arrivée à Milan avec Vizkelety, qui partage mon sort, les français nous y ont bloqués 7 semaines, et bombardés 3 jours. Je suis prisonnier de guerre, à Draguignan en Provence, ou en attendant avec impatience d' être délivré, je mène une vie toute philosophique. Mes respects au jeune Prince, et au Comte *Ladislás de Kollonits*. Salvés Messieurs *Barthodeiszky, Rosti, Tököli, Kerekes, Sándor*

je vous embrasse
Kisfaludy.”

(A levelet betűhíven közöljük, vagyis nem tettük ki a francia ékezeteket, amelyek bizonyára nyomdatechnikai okokból maradtak le a Magyar Hírmondóban.)

Naplójában 1796. jún. 29-én ezt jegyezte be Kisfaludy: „Meg van — épen, életben maradtam Vizkeletyvel edgyütt, de fogoly vagyok, véle edgyütt...”¹⁰ Most Provence-ban filozófusi lélekkel, de türelmetlenül várja szabadulását (nem sejtve, hogy a szabadulás vigasza mellett — helyett — a szerelem vigasztalása vár rá Caroline Esclapon személyében). A költő személyes kapcsolatait illetően figyelmet érdemel azok névsora, akiknek üdvözlését küldi levele végén Bécsbe.

Mindenesetre Kisfaludy Sándor szerteágazó, széles körű levelezése — amelynek ez az első nyomtatásban is ismertté vált darabja — megérdemelné, hogy amíg műveinek — száz év múltán — új, kritikai igényű kiadása elkészülhet, legalább kor- és művelődéstörté-

⁹ L. uo.

¹⁰ Kisfaludi Kisfaludy Sándor *minden munkái*. Kiadja Angyal Dávid. VII. Bp. 1892. 295.

neti szempontból oly fontos levelezése kötetbe gyűjtve megjelenjék, a szépprózánk fejlődésében is oly jelentős *Napló* után. Voltaképp erre akart serkenteni ez a közlés is.¹¹

4. Madách Imre elfeledett levele 1864-ből

Az ember tragédiája írója szövegkiadás dolgában némileg jobb helyzetben van, mint a *Himfy* költője: idáig legteljesebb kiadásában, 1942-ben, Halász Gábor 114 általa írt s 97 hozzá írt levelet adott közre¹² (miután Gyulai Pál 14 Szontághoz írt levelét adta ki, Palágyi Lajos pedig 79 darabot közölt levelezéséből¹³.) Ugyanebben az évben, 1942-ben Staud Géza „Madách Imre valamennyi hozzáférhető levelét” közlő kiadásában a költő levelezésének 206 darabját tette közzé (ide értve a hozzá írtakat is).¹⁴

Halász Gáborhoz és Staud Gézához nem jutott el egy meglehetősen ritka kassai kiadvány, a Sziklay Ferenc szerkesztette 1929-i jubileumi Kazinczy-évkönyv,¹⁵ amelyben Tichy Kálmán „szellem-idéző” írás keretében a rozsnói születésű Pákh Albert s öccse, Pákh Károly levelezéséből adott közre néhány érdekesebbet a rozsnói városi múzeum iratkötegeiben bújárkodva. Többek között két Jókai-levelet is: az 1846. júl. 8-ról, Komáromból keltezett a Jókai kritikai kiadás *Levelezés-kötete* is közölte, az MTA Kézirattárában

¹¹ Angyal idézett kiadásának VIII. kötete különben több mint másfél száz (165) levelét közli a költőnek, de azóta is több tucat levele jelent meg szétszórta.

¹² L. Madách Imre *összes művei. I–II.* Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta Halász Gábor. Bp. 1942.

¹³ Vö. Halász idézett kiadása II. 1203.

¹⁴ L: Madách Imre *összes levelei. I–II.* Sajtó alá rendezte Staud Géza. Bp. 1942. (Madách-könyvtár. 7.) II. 197.

¹⁵ A kiadó Sziklay Ferenc *Harminc év* című előszava szerint: „Harminc éve annak, hogy a »Kassai Irodalmi Társaság« és a »Kassai Hírlapírók Otthona« egyesüléséből megalakult a »Kazinczy Kör«. Ez a jubileum csodálatosan egybeesik két másik évfordulóval, melyek vonatkozása szorosan összefügg a Kazinczy Társaság életével. Az egyik az, hogy száznegyven esztendeje indította el éppen itt, Kassán a Társaság patrónusa, Kazinczy Ferenc két poétatársával, Batsányi Jánossal és Baródi Szabó Dáviddal a legelső magyar szépirodalmi és kritikai folyóiratot, a »Magyar Museum«-ot, — a másik, hogy az államfordulat után, öt évvel ezelőtt kezdhetette meg a Kazinczy Társaság újra a működését, jóváhagyott alapszabályai alapján.”

őrzött eredeti alapján, de a Tichy-féle kiadásról nem tudott.¹⁶ Az 1856. okt. 1-én Pesten kelt Jókai-levélről a kritikai kiadás azt írta, hogy „ez idő szerint ismeretlen”,¹⁷ a jegyzet szerint a levél — több Jókai levéllel — a Rozsnyói Közművelődési Egyesület tulajdonába került s szerepelt a komáromi centenáriumi kiállításon is.¹⁸ Vagyis a kritikai kiadás nem tudott Tichy közléséről, pedig a levél valamivel korábban már a pozsonyi Híradó 1924. okt. 30-i számában is megjelent „Madame Sans-gêns”, vagyis Szkalos Emilné Járossy Erzsébet közlésében. Ugyancsak ő közölte,¹⁹ ugyanitt, az 1924. okt. 30-i számban, Mikszáthnak 1907. szept. 6-án Horpácson kelt levelét, amelyben nyugtázza Pákh Károlynak a részére megküldött, életrajzilag is fontos Jókai-leveleket.²⁰ E Mikszáth-levelet a kritikai kiadás 25. kötete közölte is az MTAK által 1952-ben megvásárolt eredeti alapján²¹ (a pozsonyi Híradó közleményéről is tudott, de a Tichyéről nem; megjegyzendő, hogy Tichy nem a pozsonyi Híradó közléseit, hanem az eredeti kéziratokat használta.)

Voltaképp Madách alább idézendő 1864. levele sem az 1929-i Kazinczy-évkönyvben jelent meg először, hanem már négy évvel korábban, a pozsonyi Híradó, *Pákh Albert levelesládája* címmel közölt sorozatának IX., befejező részében.²² E levél sem Halász Gábor, sem Staud Géza idézett kiadásában nem fordul elő:

„Tekintetes Szerkesztő Ur!

A. Sztregován
1864. Mar. 14-én

Nagyon kedves lapja számára ide zárva küldök néhány verset, ha használhatja. Azon őszinte tisztelet s becsülés némi kis jeléül szolgáljon ez, mellyel irányában viseltetem, miután azon rám nézve nagyon megtisztelő hírt vettem, hogy lapjá-

¹⁶ Vö. Sziklay F.: *I. m.* 24–25. s Jókai Mór *összes művei. Levelezése. I. (1833–1859)*. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Kulcsár Adorján. Bp. 1971. 29–30., 287.

¹⁷ *I. m.* 279.

¹⁸ Uo. 279–280.

¹⁹ Vö.: Gy. Szabó Ferenc: *Egy elfelejtett Jókai-levél*. Magyar Nemzet, 1984. 93. sz. (ápr. 22.) 6.

²⁰ Vö. Sziklay F.: *I. m.* 40.

²¹ L. Mikszáth Kálmán *összes művei*. 25. k. Mikszáth Kálmán *levelezése. II. 1884–1908*. Sajtó alá rendezte: Méreiné Juhász Margit. Bp. 1962. 254.

²² Híradó. (Pozsony). 1925. 42. sz. (febr. 21.) 7.

ban nevemmel találkozni szeretne. Épen e tisztelet s becsülés okozta azt is, hogy eddig semmit sem küldtem önhöz, nem akarván anyaghalmazban-fetrengésének kínjait még én is szaporítani. — Fogadja őszinte tiszteletem nyilatkozatát

alázatos szolgája
Madách Imre.”

Madách nem jelentkezett hiába Pákh Albertnél: e levelének is része lehetett abban, hogy a Vasárnapi Újság 1864-i évfolyamában három verse is megjelent (az első alig két héttel levele elküldése után): *A világ baja*, *Petőfi* és 1849-ből az *Otthon*.²³

Madách Imre műveinek szövegkritikai kiadására egyelőre aligha gondolhatunk, legföljebb fő művének, a Tragédiának olyan mintaszerű kiadására, mint az Orosz Lászlóé Katona *Bánk bán*jából. Mindezenesre egy majdani teljes kiadáshoz ez az elfelejtett Madách-levél is adalékul szolgálhat.

SZILÁGYI FERENC

KASSÁK LAJOS NÉGY LEVELE

1959-ben *Juhász Gyula Bécsben* címmel tanulmányt írtam. Mielőtt eljuttattam volna az Irodalomtörténeti Közlemények szerkesztőségének, május 26-án elküldtem Kassák Lajosnak, és kértem, tegye meg észrevételeit. Külön fölhívtan figyelmét Juhász jegyzeteinek, *the-matáinak* — azóta hasonmásban kiadott — bécsi lapjaira is, kérve, hogy az előttem rejtélyes utalásokat fejtsse meg. Erre kaptam első választát:

²³ VU. 1864. 13. sz. (márc. 27.) 118.; 22. sz. (máj. 29.) 202., 423. (Vö. Halász G.: *I. m.* II, 1170.) Halász Gábor (aki az eredeti kéziratból közölte a költeményt) bizonyára a Vasárnapi Újság 1864. évi mutatója nyomán utalt a lapszámra: a megadott helyen azonban az utolsó vers nem található. (Lelőhelye: 342. 34. sz. [aug. 21.]) Nem sokkal hátrább, a 444. oldalon (42. sz. okt. 16.) már *Madách Imre halála* címmel az író gyászjelentése olvasható: vagyis e versek Pákh lapjában az 1864. okt. 5-én elhunyt költő utolsó nyilvános jelentkezései lehettek, s a „Szerkesztő Úr”-hoz írt levél is egyike lehetett legkésőbbi ránk maradt leveleinek (okt. 4-én már végrendeletét írta meg Alsó-Sztregován: ld. Halász *i. m.* 1151—1153.).

I

Igen tisztelt Dr. Péter László elvtárs,

Megkaptam Juhász Gyuláról szóló érdekes dolgozatát és a mellékelt fotokopiákat. Nagyon köszönöm, hogy a témával kapcsolatban gondolt rám, de sajnos, semmi érdekesebb adattal nem tudok a szolgálatára lenni. Amit a tanulmányában megírt megírt[!], azt körülbelül én is úgy tudom s mivel Juhász Gyula zárkózott természetű, mondhatnám szófukar ember volt, nem folyt le közöttünk olyan beszélgetés, amelynek különösképpen történelmi jelentősége lenne. Kétszer találkoztam vele. Kint volt nálam az Amalienstrassén és összejöttünk a Heim-Klubban. Lakásomon előhoztam azt a kedves emlékemet, amit a MA c. folyóiratom első propaganda előadásán éltem át Szegeden. Az előadáson ugyanis Juhász Gyula mondott bevezetőt olyan nyílt őszinteséggel és bátorsággal, amely valamennyiönket meglepett és mélyen meghatott. Ön említi tanulmányában, hogy Juhászhoz az expresszionista irányzatú mozgalmak nem álltak közel, ezzel szemben igaz, hogy teljesnyíltsággal állt ki mellénk a dobogón s mint az új kor bátor harcos katonáit üdvözölt bennünket. Mikor erre emlékeztettem Juhászt, nagyon ellágyult, majdnem könnyezett. Csöndben elárulta ismét, hogy milyen erők és nyugtalanságok dúlnak benne, amikről hangos szóval csak nagyon ritkán tud szólni. Olyan halkszavú és tartózkodó volt az egész ember, amilyen halkak és tartózkodók költeményei. Azok közül a kevés költők közül való, akik teljes arcképüket hagyták ránk művészetükben. Másodszor a Heim-Klubban találkoztunk, de ott már sokan voltak jelen és Juhász szokásához híven hallgatásba burkolózott, néha mozgott az ajkai, mintha beszélne, de nem adtak hangot. Véleményem szerint, ő a társasági életben nem hangokkal beszélt, hanem pusztán jelenlétével. A csönd, ami áradt belőle, súlyt és fényeszerű jelentőséget adott neki. Mindössze ennyit tudnék modani Bécsi találkozásunkról.

A fotokópiákat, azt hiszem Ön is úgy látja és úgy értelmezi, mint én. Egyrészt nevek és címek vannak rajtuk, amit egy vendég jegyez fel saját használatára az idegen városban, másrészt a Themata-jelzések nem lehetnek egyebek, mint megírandó témák schlagwortjainak a gyűjteményei. Ezt az Ön által közölt bécsi versek is elárulják. A Hotel Höllerre vonatkozólag azt a kiegészítést közölhetem, hogy ez a szálló nemcsak a szegedi vándoroknak adott időközönként otthont, de ez a szálló volt a bécsi magyar emigráció első letelepülési helye is. Itt laktunk hónapokon át a bécsi magyar fehérgárdisták szomszédságában, akik állandó megtámadással fenyegettek bennünket s később néhány embert sikerült is törbecsalniok, kilopták őket Bécsből és Pestre szállították. Ez a kis megjegyzés talán érdekes Juhász Gyula, a magyar vándorok és az emigráció szempontjából.

Az a kastély, amiről Juhász azt írja, „a kastélyban az utolsó osztrák császár lakott, stb. . . .”, valószínűleg a császári portához tartozott annak idején, Juhász említette időben pedig Hatvany Lajos otthona volt, ahol Reinitz Béla szokta Ady-dalait zongorázni, és el-elcsukló basszus-sírással közben énekelni.

Kérem bocsássa meg, hogy hasznosabb dolgokkal nem tudok a segítségére lenni s kérem irántam való figyelmességéért fogadja köszönetemet.

Budapest 1959. VI. 9.

Kassák Lajos

E levél vételének napján, 13-án azonnal megköszöntem közléseit, és csatoltam közben írt másik cikkem kéziratát, amelyben Juhász „szabadverseiről” megpendített föltevésemet adtam elő. Később ezt az írást hozzáillesztettem az előbbihez, és a kettő közös címmel — *Juhász Gyula Bécsben* — jelent meg az Irodalomtörténeti Közlemények 1962. évfolyamában, 1983-ban pedig a *Kilenc írás Juhász Gyuláról* című kötetemben. Egyúttal följánlottam Kassáknak, hogy elküldöm Juhász Gyulának a Szegedi Napló 1922. március 12-i számában róla megjelent cikkét és a Ma 1918. december 29-i szegedi matinéjában elmondott bevezetőjét. Ezekre utal második levelében.

2

Kedves Dr. Péter László elvtárs,
megkaptam Juhász Gyula szabadverseiről küldött írását és köszönöm. Valóban Horváth János megjegyzéseiben sok találatot mond Juhász Gyuláról, de látóköreét én is szűknek találom, úgy mint Ön s ezért is helyeslem az idézethez fűzött megjegyzéseit. Az egyhúrú költőnek mondott Juhász Gyula valóban lazított az örökölt formai kötöttségeken s ennyivel is hozzájárult irodalmunk modern megújulásához. Helyeslem, hogy a szabad vers szót Ön idézőjelek között használja. Mert lényegében a versek a poetika szabályai szerint nem lehetnek szabadformájúak, ha mégis olyannak látszanak, akkor már nem versek, hanem költemények, amelyek sajátos formájukban fejeződnek ki.

Nem véletlen, hogy Juhásznak a „szabadversei” bécsi látogatása után születtek meg. Előző levelemben nem tartottam fontosnak, hogy megemlítssem, erről a kérdésről beható vitát folytattunk egymással. Nyilván ez a vita is hozzájárult, hogy Juhász Gyula éppen utolsó verseiben elhagyogatta a rímet, lehalkította pátoszát, valamiféle közvetlenebb[!] kifejezési formát keresett költészete kifejeződésére.

Nagyon szívesen venném, ha az említett rólam írott Juhász-cikket szíves lenne elküldeni. A MA bevezetője megvan nekem is. Kívánsága szerint első levele anyagát is ezúttal visszaküldöm.

Budapest, 1959. VI. 29-én

Szívélyes üdvözzettel

Kassák Lajos

Két hétig szabadságon voltam, ezért csak késve, július 16-án bon-tottam föl levelét. De még aznap válaszoltam, és megküldtem neki a Kilényi-gyűjteményből Juhász Gyula róla szóló cikkének kivágatát. Ezt köszönte meg harmadik levelében.

3

Kedves Péter Elvtárs, a napokban jöttem haza balatoni nyaralásomból, ezért csak megkésve tudok kérésének eleget tenni. Köszönöm az elküldött Juhász Gyula cikket, örömmel olvastam s ezúttal visszajuttatom Önhöz.

Budapest 1959. VIII. 9.

szívélyesen üdvözli

Kassák Lajos

Nem emlékszem már, miféle Juhász-anyagot küldtem el neki, amelyet kelet nélküli, hozzám 1962. május 29-én érkezett levelezőlapján köszönt meg.

4

Kedves Péter László, megkaptam Juhász Gyulára vonatkozó dokumentumgyűjteményét, kérem fogadja érte köszönetemet. Nagyon helyeslem az Ön tevékenységét és nagyon helyes lenne, ha éppen a tanárok köréből mennél többen foglalkoznának irodalmunk értékeinek felmérésével és olyanféle dokumentáris anyag gyűjtésével, amely az író személyiségét emberi küzdelmeit is közelebb hozza az olvasóhoz. További munkásságában, ha úgy gondolja, hogy valamiben segítségére tudok lenni, szívesen állok a rendelkezésére. Ha egyszer majd Pesten jár, örülnék neki, ha személyesen meglátogatna.

Üdvözli: Kassák Lajos

Valamennyi levél géppen van írva, a javítások és az aláírás, valamint a levelezőlapon az *Üdvözli:* saját kezű.

*

Kassák szegedi kapcsolatairól írtam *Szeged irodalmi emlékhelyei* (1974) című könyvemben, s összefoglalóan írt *Apró Ferenc* is (DM 1977. márc. 20.). Egy év múlva esedékes centenáriumi ünnepléséhez ezekben megvan a kellő kiindulópont.

PÉTER LÁSZLÓ

SZEMLE

KIRÁLY ISTVÁN: KOSZTOLÁNYI. VITA ÉS VALLOMÁS

A könyv alcíme műfajának, közelítésmódjának jelzésül szolgál. Király István nem egyszerűen Kosztolányiról szóló tanulmányait gyűjtötte egybe — részben az évforduló ösztönzésére —, hanem kétfrontos vitát is kezdeményezett: egyrészt saját, Lukács György elutasító gesztusait továbbörökítő régebbi magatartásával, másrészt azonban azzal a létszemlélettel is, amelyik Kosztolányi életművét azért idealizálja, mert benne a személyes sors és az egyedi ember nagyszerű tragikumának legmagasabbrendű kifejezőmódját látja. Nem mintha Király István tagadná a személyes lét, a végső kérdésekkel szemben való magányos állásfoglalás gesztusának természetes voltát. A halállal például kinek-kinek magának kell számot vetnie, úgy, ahogy azt Kosztolányi is tette nagy verseiben. Nem is ezzel van vitája a szerzőnek. Még csak nem is azzal a ténnyel, hogy válságos, értéknivel-láló korokban felértékelődik a szubjektum szerepe, s az a művészi magatartás, mely ezt a szubjektumot állítja ábrázolásának középpontjába. Ezt a tényt elfogadva mégis egy másik, lehetséges emberi állásfoglalásra teszi a hangsúlyt, mely nem választja el egymástól az értéket és a valóságot, hanem ellenkezően: ez utóbbiban igyekszik megteremteni az emberhez méltó közösségi lét feltételeit.

A „vallomás” szóval a könyv műfaját nevezi meg Király István. Tanulmányfüzére ugyanis esszé, mert benne „az emberi lélek önkeresése” valósul meg, „nemcsak egy írón s annak művein, de egyben saját életemen gondolkodom el Kosztolányi-élménnyel újra szembenézve” — írja a szerző

a bevezető műfajelemző fejezetben. Részben meghaladja Király István esszéfüzére a műfaj huszadik századi magyar hagyományát, melynek gyökerei sokfelé nyúlnak-ágaznak: a Bloomsbury-kör polgárpukkasztó műfajából épp úgy megtermékenyülve, mint a francia regény időszemléletéből; a stílus áttetsző szépségét, eleganciáját épp úgy mértéknek tartva, mint a személyes önvallomás pátozának olykor formabontó hevületét. Míg azonban az ötvenes években az esszé végérvényesen meghaladott műfajnak látszott, hiszen — legalábbis magyar változatában — a világkép bizonytalansága fejeződött ki benne, az emberi tájékozódás és ideálkérés gesztusa, melyet oly nyomatékosan hangsúlyozott az esszéíró Németh László épp úgy, mint Cs. Szabó László s vele a „hétfőiek”, e gyűjteményében Király István bebizonyítja, hogy az elkötelezetten marxista irodalomtudomány sem mondhat le róla, mert alkalmas arra, hogy belerejtse az emberi létről szerzett tudását és az azzal kapcsolatos állásfoglalását. Ha nem is szemléletformáló tényezőként, de mintaként ott rejlik ebben a gesztusban a pályája kezdetén esszéket író Lukács György ösztönző példája, mert ha kirekesztő gesztusaival vitázik is Király István, azt egy pillanatra sem állítja, hogy fenntartásai az adott történeti-politikai helyzetben ne lettek volna jogosultak, sőt, egy hermeneutikus körben azt is bizonyítja, hogy szükségszerűek voltak, mert bennük nyilatkozott meg a legmagasabb szinten a társadalom- és szemléletátalakítás patetikus lendülete, újat akarása.

Az esszé megközelítésmódját idézi Király István, amikor egy generáció hajdani Kosztolányi-élményére hivatkozik kiindulási pontul, s az esszéíró lendületével és szellemes vitázó kedvével idézi vissza ennek az élménynek akkor legszélsőségesebb kivetülését, Szabó Árpád azóta is sokat emlegetett Kosztolányi-tanulmányát, a Valóságban megjelent *Polgári költészet, népi költészet* című pamfletjét, amely a Kosztolányit különben aligha kedvelő Lukács Györgyöt is óvásra készítette (*Régi és új legendák ellen*). „Amilyen élesen tiltakozunk a Kosztolányi-legenda ellen — írta a többi között

—, olyan élesen kell szembefordulni minden olyan felfogással, mely a *Pardon*-rovatból akarja 'levezetni' Kosztolányi egész életművét és írói egyéniségét."

Tévedés volna azonban mindenestől esszéfüzérnek neveznünk Király István könyvét. Jóllehet az *Ady*-könyveiből is ismert előzékenységgel nevezi meg azokat a műveket, könyveket és tanulmányokat, melyeknek adatait és meglátásait felhasználta, valójában mindenütt továbbfejleszti és átértelmezi ezeket, s részben hatalmas, olykor csak jelzett filológiai apparátus birtokában, részben példamutatóan gazdag műelemző fejezetek beiktatásával elegyíti az esszéírás és az irodalomtudomány módszereit. Könyve ilyesformán, ha nem is minden részletre kiterjeszkedő, de a fejlődés, az írói szemlélet alakulásának legfőbb csomópontjait részletesen analizáló monográfiává kerekedik, melynek legjobb fejezetei az eddigi Kosztolányi-irodalom kiemelkedő darabjai. A következőkben, a teljesség megközelítő igénye nélkül, Király István elemzéseinek néhány olyan pontjára irányítanánk a figyelmet, melyek jelentékenyen gazdagíthatják Kosztolányiról eddig kialakított ismereteinket.

Kosztolányi pályájának egyik nagyon fontos állomása a „legkedvesebb könyveként” emlegetett *A szegény kisgyermek panasza*i. Király István igen alaposan elemzi a ciklust, s alapérzésének azt érzi, hogy „kettős elidegenedtség”-et szóltat meg benne a költő: egyrészt a személyiség és a társadalom ellentétét, másrészt a modern, polgári nagyváros elidegenítő hatása elleni tiltakozást. Vitathatatlan, hogy ezek az alapérzések is jellemzik e verseket, melyek köré Király István igen gazdag analóg művészi jelenségek sorát rajzolja föl, s kiváló érzékeléssel mutatja meg az egyes költemények strukturálódásában a költői szándék jelenlétét. A gyermekszerep vállalása és átélése persze nemcsak az elidegenedtség szerepvállalására nyújtott alkalmat Kosztolányinak, s nyilván nemcsak a Király István által idézett schnitzleri megfogalmazás, „a szenilitás atmoszférája” megjelenítésére adott lehetőséget. Ő nagyon is komolyan gondolta azt, amit Pósa

Lajost köszöntő cikkében leírt: „... a modern nemzedék úgy hordja szívében gyermekemlékeit, mint valami nehéz kincset. Megvádolnak bennünket, hogy rosszak vagyunk, istentelenek, hogy nincs morálunk. De egy nemzedék se élt ilyen szűzen, a gyermekkorra emlékei szerint.” A gyermekkorhoz való visszatérésében a védettség iránt érzett nosztalgiaja is felsejlik, az elmúlt időknek az a „fanatizmusa”, melyről 1904-ben írt Babitsnak, s amelyről találóan írta Németh László, hogy „a felület kiabáló jelentéktelensége mögött az örök mozgató erők halk állandóságát keresi”. Király István hiteles kategóriája szerint Kosztolányi „fenyegetettség-érzésének” kifejeződése a ciklus. Az is, de talán nem elhanyagolható tényezője a szimbolizmus szemléletmódjának jelenléte sem, a tárgyakkal való egyesülésnek, a „dolgok lelke” felismerésének az a képessége, melyet Charles Morice így fogalmazott meg már a múlt század végén: „A szimbólum lelkünk egyesülése azokkal a tárgyakkal, amelyek fölkellették érzéseinket, olyan fikció, amely téren és időn túlra visz bennünket”.

„... A válság megélése, a biztonságvesztés” Király István sugallata szerint a következő lényeges fordulópontja Kosztolányi életútjának. A kultúrkritikai pesszimizmus jegyében élte át az értelem és a ráció háborús vereségét, az érzelmek áthangolódását. Belejátszott ebbe az a trianoni veszteségeit sokszorosan átérző nemzettudata is, mely 1914-ben még – mint Király István írja – a háborús „mámor” eufóriás állapotába hajszolta a költőt. (Tegyük hozzá, a kor nagy írói közül nemcsak őt. Amint Dér Zoltán figyelmeztetett rá, Kosztolányinak sok olyan kiadatlan cikke van, amely jelzi, hogy elsőik között ábrándult ki az első világháborúból). A húszas évek elején valóban „labirintus”-ba került, melyből ki akart törni. Az őszinte megvallás lehetőségét ismerte-e föl a regény-műfajban, vagy „a megszűnt teljesség” életállapotának tudatosulása keltette fel benne a regényírás szükségességének érzését? Egyetérthetünk Király Istvánnal, amikor árnyaltan így válaszol e kérdésre: „Az epikát a maga személy-

telensége és polifon jellege folytán alkalmasabbnak érezte az egykori művészi tudat az útkeresés a válságérzet, a tragédia-sejtetés kifejezésére”. Ezt a felismerését viszi végig Kosztolányi nagy regényeinek elemzésében. A *Néró, a véres költő* (csak örülhetünk, hogy Király Istvánnak sikerült végre viszszaállítania a véreskezű császár Kosztolányi által használt írásmódját az általam némiképp szenvedőnek érzett Nero helyett) „maradéktalan maisága” épp oly fontos tényezője ennek az elemzés-sornak, mint Király Istvánnak az a felismerése, hogy a mű regénytípológiai vonatkozásban „anti-fejlődésregény”, benne „a felvilágosodás korának (...) regényformája élt tovább, csak épp visszavéve...”. Kitűnőek a *Pacsirta* szerkezeti motívumait megvilágító részek, s a tárgyat megfelelő részvét érzésének elemzése. Valóban a részvét érzését fokozza a regény utolsó jelenete is, Pacsirtának azok a gondolatai, melyeket az ágya fölött függő *pietà* sugall.

A Kosztolányival foglalkozó szakirodalom komoly mulasztása, hogy eddig érdeménél kevesebb figyelmet fordított az *Aranyársarkányra*. Ennek a regénynek méltatása Király István könyvének egyik fontos része. Rögtön szembetűnik az egyik alfejezet címében a mi világunkra utaló „párbeszéd” szó. Nemcsak az *Aranyársarkány* megfejtésében van jelentősége. Érzésünk szerint Király István egész Kosztolányi-könyve hatalmas párbeszéd, különböző érvek és ellenérvek gondos méltatása, figyelembevétel, a jó párbeszéd szellemében a szerzőével ellentétes érvek higgadt mérlegelése. Hilda és Tibor „párbeszéde”, valóban „süketek” eszmecseréje, amelyben érvek és ellenérvek sohasem találkozhatnak, csak a végtelenben, mint a párhuzamos egyenesek. Maga a könyv azonban a szerencsés és gyümölcöző párbeszéd példáját adja nyitottságával, kritikára és önkritikára való készségével.

Az *Édes Anna* egyik kulcsmondatának mondja Király István is Moviszter doktor Kosztolányi kultúrkritikai peszsimizmusáról árulkodó szavait: „Egyetlen ideát sem szabad megvalósítani. Akkor vége. Csak maradjon fenn a felhők között. Úgy hat és úgy él”. „Az a meggyőződés tükröződött

benne — írja a szerző —, hogy éppen úgy, mint az abszolút esztétikum; az abszolút etikum is az életen kívül létezhet csupán. „Nem éppen ezért nevezném Kosztolányi világképét „következetesen nihilistá”-nak. Király Istvánnal ellentétben ugyanis erősen kérdésesnek érzem, valóban létezhetik-e az életben az *abszolút* etikum és esztétikum. Érdemes elgondolkodni azon is, vajon az *Édes Annában* csak a végletes életidegenséggel szembeállított „erkölcsi érzékenység” formájában megnyilatkozó „közvetett társadalomkritika” jelenti-e a pozitívumot, s nem foghatjuk-e fel a részvétet aktívnak, abban az értelemben, ahogy azt Balassa Péter javasolja *Kosztolányi és a szegénység* című tanulmányában.

Király Istvánhoz a részvét írója áll a legközelebb. Erről tanúskodik néhány szép verselemzése, melyek közül kiemelkedik a *Halotti Beszéd* sok szempontból történő átvilágítása. E versnek alapérzése, s egyben megoldást sugalló eszménye valóban a részvét érzülete. Ugyanakkor nem mellőzhető eleme az a köznapiság sem, amely Király István emelkedett versmagyarázatában mintha nem nyerné el kellő funkcióját. Itt olyan szemléleti eleméről van szó a költőnek, ami jóformán a húszas évek kezdetétől egész életművét áthatja. A regényírását is, hiszen Thomka Beáta jó szemmel vette észre, hogy „a szemlélet bonyolultabbá válásával egyenes arányban halad prózája a formai és nyelvi redukció felé”. Ennek a megállapításnak érvényét a versek egy csoportjában is igazolni lehet. S ennek a megállapításnak nem mond ellent az sem, hogy ugyanezekben a költeményekben nagyszerű kifejezést nyert a „vendéglét-tudat”, amelyet a *Hajnali részegség* kitűnő elemzése során méltat Király István. Lehet, hogy az érzés lényege egybehangzott Kosztolányi egyik Schopenhauerről írt cikkének szavaival — nála különben is gyakori jelenség, hogy a versben megírtakat előbb prózában fogalmazta meg —, e tudatnak azonban sokkal messzebbre nyúló forrásait is föltételezhetjük.

A *Hajnali részegség* Kosztolányi egyik emelkedett verse, de még ebben is meglebben az a játékosság, melyet — talán

némiképp Király Istvánnal ellentétben – Esti Kornél alapulajdonosságának is látunk. Kosztolányi játékosságában vannak a „vendéglét”-re vonatkoztatható elemek, hiszen a játék révén állítja meg az időt, mely fenyegető múlásával a halálra emlékezteti. A fájdalom a halálra figyelmeztet, az öröm az örökkévalóságot idézi, írta Nietzsche, s e játék révén Kosztolányi is olyan saját időt tudott teremteni, amelyben nem hatott a halálos idő.

Filológiai szempontból Király István könyve a Kosztolányi – Ady polémia végkifejletét, a revíziót tárgyaló részletben a legeredetibb. Szinte minden jellemző szellemi törekvését felgöngyölíti e korszaknak, s különösen megragadó az a portré, melyet a *Tollról* rajzol. Gondosan, nyitottan veszi számba az összes lehetséges véleményeket, közöttük a Kosztolányi meggyőződésével egybehangzóakat is. Állásfoglalását sejteti a végkövetkeztetéseit tartalmazó alfejezet címe: „A vita kulcskérdése: a nembeliségtudat optimizmusa és az éinizoláltság pesszimizmusa”. Kétségtelen, ott rejlik ebben a szándékosan igazságtalan számvetésben Kosztolányinak a politikától tartózkodó állásfoglalása, mely egyre inkább politika-ellenességgé szilárdult benne. Van azonban e revíziót hirdető írásnak néhány olyan mozzanata, mely továbbra is megérdemli figyelmünket, s ma is meggondolkodtathat. Nyilván a kritika szabadságának eszménye is vezette, amikor Adyt gyengeségeiben igyekezett tetten érni (ő ne tudta volna, melyek kiemelkedő remekei?). Amikor arról értekezett, hogy az „a divat, amely Ady személye körül tombolt, immár elvált munkáitól, független tőlük . . .”, voltaképp ma is érvényesen figyelmeztet arra, hogy az alkotó személyisége nem lehet menlevele a műalkotás gyengeségeinek, az ítélet biztonságát nem felhőzheti el a mesterségesen keltett legenda. Megütött ebben a bírálatban, pontosabban pamfletben a történetfilozófiai optimizmus a pesszimizmussal. De szemére vethetjük-e Kosztolányinak, hogy nemzedéke és a saját negatív irányba mutató történelmi tapasztalatainak birtokában kételkedett a messiások eljövételében és szavahihetőségében? Jó

lett volna, s jó volna, ha „egy költő a jelenkor reklámparkjai, kormányrendszerei közepette mindaddig követeli verseiben az általános, egyenlő, községekre is kiterjedő, titkos választójogot, a hadikölcsönök valorizációját, a munkáskórházakat és napközi otthonokat, míg azokat meg is adják”. Sajnos a költészetnek nincs ilyen hatalma, s nem is a költészet feladata, hogy közvetlen érvennyel befolyásolja a politikai szféra döntéseit. Ady hihetett ebben. A világháborút megélt, eszményeinek megcsúfolását látó, szeretteitől országhatár által elválasztott Kosztolányi aligha.

Király István könyvének, magatartásának egyik nagy értéke, hogy makacsul őrzi a „távlatremény” felemelő tudatát. Kosztolányinak is voltak távlatai, azokat a költészetben kereste és a művészet által, a tiszta érzések által vélte megvalósíthatóknak. Nem egészen érzem meggyőzőnek a könyv sugallatát, mely szerint „az én viszonylatában érezte csupán fontosnak az erkölcs kérdéseit”. Amikor a *Pardon*-rovat cikkei írtá, bizonyára így volt. De amikor a *Literatura* 1932-ben, vitát nyitva a nyelvtisztítókkal szemben, Kosztolányit támadta, sőt őt *Pardon*-beli szerepére is emlékeztette, akkor Kosztolányi már messze meghaladta az énközpontú szemléletet, hiszen aki oly emelkedetten és annyi pátoSSzal tudta megszabni a magyar nyelv helyét a földgolyón, az közösségi igényvel gondolkodott. Vajon a társadalmi és egyéni morál merev szétválasztásaként kell értékelnünk e szavait: „Egy költő jellemessége csak abban állhat, hogy mindazt, mi kecsegteti, alárendeli annak az egyetlen célnak, hogy hiánytalanul, gáttalanul fejezze ki magát.”? A taktikázással, a meggyőződések elvtelen váltogatásával szemben való állásfoglalása a látványos pálfordulások korában nem volt-e, nem lehetett-e az egyetemes irodalom tisztaságának érdekében tett, általánosan is érvényes mozdulata?

A Kosztolányiról írt „vallomás” mindenképpen megragadja az olvasót őszinteségével és nyitottságával, „vita”-része pedig, nyilván Király István intencióinak szellemében is, további eszmecserére sarkall. Olyan emberi és irodalmi kérdé-

sek kerülnek terítékre, melyek nem egyszerűen egy költő, nagy költő, személyiségével és életművével kapcsolatosak, hanem általában a művészetek szerepével is, s nem is csak Kosztolányi „vendéglétében”, hanem ma is. Ez a korszerű gondolkodás, korhoz szóló mondanivaló Király István minden művének vonzó és fontos jellemzője. Ezúttal is arra kész-tet, hogy ne csak irodalmi kérdésekről gondolkodjunk, ha-nem az élet által felvetett nehézségekkel is nézzünk szembe, s meggyőződésünk szerint válasszuk ki a megoldásukhoz leg-inkább hozzásegítő alternatívát. E feladat-felvetéssel alig-hanem Kosztolányi is egyetértene. (*Szépirodalmi könyv-kiadó, 1985.*)

RÓNAY LÁSZLÓ

EÖTVÖS JÓZSEF: „NEVELJÜNK POLGÁROKAT...”
 EÖTVÖS JÓZSEF LEVELE DESSEWFFY JÓZSEFHEZ.
 BEMUTATJA: FENYŐ ISTVÁN. MADÁCH IMRE:
 „... ÍRTAM EGY KÖLTEMÉNYT...” BEMUTATJA:
 KERÉNYI FERENC

A Petőfi Irodalmi Múzeum hasonmás kiadvány sorozata ismét két fontos, sok szempontból reveláló értékű kötetrel gyarapodott. A Fenyő István által bemutatott és kommentált Eötvös-levél világot vet a fiatal Eötvös korai tájékozódására, egyúttal egész nemzedékére, melyhez elsősorban Szalay László tartozott. A másik, meglehetősen hányatott sorsú kézirat pedig alkalmat adott Kerényi Ferencnek, hogy megkíséreljen rekonstruálni egy olyan folyamatot, mely telje-sen ismeretlen volt az irodalomtörténet számára: *Az ember tragédiájá-nak kialakulási folyamatát, genezisést.*

Az Eötvös-levélről Fenyőnek mindenekeelőtt azt kellett megállá-pítania, hogy kihez szól, s ez sikerült is neki meggyőző filológiai-életrajzi érvek alapján. A levél címzettje Dessewffy József gróf, Kazinczy barátja, a Felső Magyar-Országi Minerva szerkesztője, a Széchenyi *Hitteljét* bíráló *Taglalat* szerzője. Fenyő mélyreható és ár-nyalt képet rajzol Dessewffyról, Széchenyi és Bajza ellenfeléről, ki-

emelve, hogy a reformkort megelőző nemzedék kiemelkedő egyénisége volt. A régi hazafias-nemesi világnézet eme szószólója, tévedései ellenére, jelentős és sok tekintetben érdemes alakja történelmünknek, noha a húszas évek utáni tevékenységét nem lehet progresszívnek minősíteni. A fiatal Eötvös tájékozódása a Dessewffy—Kazinczy-féle idősebb nemzedék irányában haladt, a Szalayéval együtt. Romantikus idealizmusukban, erősen elméleti-érzelmi beállítottságukban nem értették még meg Széchenyi gyakorlatias, hitelkérdésekre, pénzügyekre is irányuló szellemét, Bajzaéktól pedig elválasztotta őket ez utóbbiak elzárkózása, fölénye. Nem értették még meg akkor Széchenyi gazdasági-társadalmi reformjának emberformáló hatását, közvetlen erkölcsi ráhatással akartak „polgárokat nevelni” a hazának. Fenyő elemzése részletesen és hitelesen adja vissza ezt az atmoszférát, amelyben megszületett ez a Széchenyi *Világát* elítélő és Dessewffynek igazat adó levél, a fiatal Eötvös tájékozódási bizonytalanságának ez a dokumentuma, melynek eszmei tartalma fölé emelkedett rövidesen szerzőjének reformkori fejlődése.

Kerényi Ferenc Madáchnak egy eddig is ismeretes, de sokáig lap pangó kéziratát mutatja be alapos életrajzi és filológiai elemzéssel. A kézirat *Az ember tragédiájának* terv-vázlata, melyről — a költő egyéb kéziratát is figyelembe véve — Kerényi joggal feltételezi, hogy a mű megköltésével egyidejű, nem utólagos, hanem az egyes színek, jelenetek megírásával időben párhuzamos. Kerényi hivatkozik rá, hogy Madách munkamódszere az volt, hogy az egyes gondolatokat, jeleneteket, sorokat papírszeletekre írta fel, ezeket összekapcsolva alkotta meg műve egyes részeit, s mikor a dráma kész volt, a papírlapokat megsemmisítette. Többi drámájának megírásakor is így járhatott el Madách, az el nem készült művekről maradtak meg a feljegyzések. Az elkészültek esetében — az egy *Commodust* kivéve —, a kortársi megemlékezéseknek megfelelően, az előzetes feljegyzéseket elégette. Így azután különleges jelentőségű a *Tragédiának* ez a terv-vázlata a mű genezise szempontjából, amint ezt Kerényi meggyőzően ki is mutatja. Eddig a *Tragédia* kialakulási története — néhány kortársi megemlékezést nem számítva —, terra incognita volt az irodalom számára. Kerényi feltevései nagyon valószínűek, a színeket és a szereplőket tartalmazó terv-vázlat lehetett az irányadó az egyes mozzanatok kialakításában. Az egyes színek sorainak számösszegeit az illető szín megírása után írhatta rá erre a vázlatra a költő. Így azután ez a kézirat Madách komponáló művészetének érdekes és értékes dokumentuma. Kerényi a filológiai természetű vizsgálaton felül a költő életútjának és költészetének a *Tragédia* felé vezető állomásait is felvázolja, olyan sikerülten, hogy ez a „bemutatás” valószínűleg egy szép és alaposan dokumentált Madách-tanulmánnyá bővül. Ebben Kerényi, az újabb Madách-irodalom teljes birtokában,

minden fontos mozzanatot megemlít, egyes, eddig nem eléggé hangsúlyozottakat kiemel, és mindezt olyan gazdag és színes illusztráló anyaggal egészíti ki, amilyen még nem volt az eddigi Madách-irodalomban. Így azután a kötet nemcsak egy sikerült és eredeti szempontú Madách-tanulmányt tartalmaz, hanem valósággal Madách-képeskönyv is, eddig ismeretlen darabokkal is ellátva.

A képanyag egyébként a Fenyő által szerkesztett Eötvös-kötetben is igen gazdag, a kort szépen illusztrálja.

A két kötet érdemes hozzájárulás XIX. századi irodalmunk árnyaltabb megismerése szempontjából. A címek az írók levelezéséből valók. Az Eötvös-levéli esetében magából a felfedezett levélből az a mondat, mely annyira jellemző a korai, de a későbbi Eötvösre is. Madách esetében a cím nem a terv-vázlatból való, hanem a költőnek Nagy Ivánhoz a *Tradégia* fogadtatásáról írott levelének egy mondata. (*Európa Könyvkiadó, 1983., 1984.*)

HORVÁTH KÁROLY

TÓTH PÉTER: NAPLÓ (1836–1842)

Érdekes időnként újragondolni, mit is jelent folyóiratunk címe? Mi tartozik az irodalom és mi a története fogalmkörébe? Egészen nyilvánvaló, hogy Tóth Péter, akinek 1836–1842 között vezetett naplója e kérdést sugallja, nem tekinthető modern értelemben vett „író”-nak, most megjelent kiadása szépirodalmi alkotásnak. A szerző nevét csak a református egyháztörténet (falusi lelkész volt) és a szocialista eszmék magyarországi térhódításának kutatói tartják számon, mivel írásai erre is lehetőséget adnak. (Pándi Pál foglalkozik ezzel „*Kísértetjárás Magyarországon*”. Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban, Budapest, 1972. című könyvében.) E napló mégsem zárható ki az irodalomtörténeti források köréből, mivel a művelődés és az irodalom története között nem vonható éles határ, az egyik a másiknak kiegészítő része. Sőt: a *Napló* jelentősége éppen abban van, hogy nyomatékosan figyelmeztet az irodalom- és művelődéstörténeti részkutatások égető hiányára. Nagyon is folyóiratunk feladatkörébe tartozik tehát.

Tóth Péter ahhoz a sárospataki kollégiumból kirajzott nemzedékhez tartozott, amelynek éppen a *Napló* írásának időszakában Kazinczy Gábor lett a vezére; amelynek kiemelkedő alakja Erdélyi János lett; s amelyhez sokan csatlakoztak más iskolák, más kollégiumok neveltjei közül is. E nemzedék radikálisan új eszmék igényével lépett

igen fiatalon az irodalom színterére, hogy mintegy előkészítse a talajt Petőfinék, Jókainak, Aranyinak, Keménynek, Madáchnak. Aligha véletlen, hogy soraikba tartozott az a Dobrosy (Dobrossi?) István, aki az elsők között írt elismerőleg Petőfiről — és aki Tóth Péter egyik legközelebbi barátja volt. A *Napló* egyik tanulsága, hogy ekkor már — ellentétben Kazinczy korával — a falusi élet önmagában szinte lehetetlenné tette az irodalmi közegebe való szorosabb bekapcsolódást. Ez a kizártság — ami nem volt feltétlenül tehetségtelenség következménye, noha a tehetség fogalmába az az önmegvalósító képesség is beletartozik, ami Tóth Péterből hiányzott — összetett hatást gyakorolt a naplóíró belső fejlődésére. Egyrészt maga a *Napló* azt bizonyítja, hogy szerzője nem tett szert olyan gyakorlati politikai látószögre, mint Kazinczy Gábor; a filozófia terén nem jutott el Hegel tanainak teljes fölfogásáig, mint Erdélyi János; az irodalomban megragadt Goethénél, míg barátja Gondol Gedeon (Gondol Dániel néven) — később — már Dickenst fordított. Másrészt viszont gondolkodása a falusi magányban, a megélhetésért és szerény érvényesülésért vívott keserves küzdelemben az említetteknel sokkal jobban radikalizálódott, kommunisztikus eszmék hirdetéséig jutott — már a *Napló* lezárása után.

A *Napló* ezt a fejlődést mintegy előlegezi azzal, hogy legérdekesebb részletei a falusi életéről szólnak. Tóth Péter élesen érzékeli ennek az életformának az összes — anyagi és szellemi — korlátait, világosan látja a parasztság nyomorát, elmaradottságát; s azzal a Kölcsénytől tanult erkölcsi kötelességtudattal vállalja a tanítói, majd papi hivatást, hogy a tanítás révén a fölemelkedést szolgálja. Az olvasót talán meglepi, hogy a *Napló*ban — noha írója szorgalmasan olvassa a kor sajtóját, a Jelenkort és a Hirnököt — az országos politika hullámvéréseinek nyoma sincs. Amikor Tóth Péter 1836 Péter-Pál napján elkezdí írni *Naplóját*, az első reform országgyűlés még csak néhány hete fejeződött be, az Országgyűlési Tudósítások utolsó száma egy jó hónapja jelent meg. Az országot akkor a Wesselényi-, a Lovassy-, a Kossuth-per foglalkoztatja intenzíven; Kölcsény és Deák hatalmas aktivitással szervezik a védelmet, miközben Tóth Péter szorgalmasan rögzíti életének mindennapi élményeit. Kossuth és Deák nevét azonban le sem írja, mintha Kölcsényről is csak mint költőről és filozófusról tudna. Szerepet játszhat ebben az óvatosság is: valóban életveszély lett volna, ha illetéktelen kezekbe kerül politikai nézeteinek írásba foglalása. Ugyanakkor nehezen képzelhető el, hogy Sárospatakon, a Kölcsényhez szorosabban kapcsolódó Ormós László szűkebb körében politikáról szó sem esett volna. Ám a *Napló* nagyobbik része már nem Patakon készült, s itt egy olyan jelenségről lehet szó, amivel eddig keveset foglalkozott a történettudomány: a megyei politikai központok és a falusi értelmiség közti szakadékról. Az ipa-

ros családból származó Tóth Péternek nem volt meg az a lehetősége, ami a középbirtokos Kazinczy Gábornak, hogy megyei szerepvállalással országos politikai csaták színterére törjön. Érdektelensége ezzel is magyarázható.

A magyar reformkor egyik legnagyobb gondjához jutottunk itt: ahhoz a nehézséghez, amit a változásokban alapvetően érdekelt és azokhoz nélkülözhetetlen vidéki értelmiség szellemi mozgósítása jelentett. Mai — divatos — kifejezésekkel fogalmazva a nélkülözhetetlen információáramlás kommunikációs hálózatának, kapcsolatrendszerének hiányáról van szó; amin — a jelek szerint — első újságjaink nem tudtak alapvetően segíteni. Tóth Péter *Naplója* igen meggyőzően szemlélteti azt az óriási szerepet, amit a reformkori közvélemény kialakításában az irodalom játszott. Azt a szerepet, amit Kölcsey nem csupán fölismert, de hatásosan ki is használt irodalmi tekintélyére és iskolázottságára építve politikai pályáját.

Tóth Péter nem sok jót mond a falusi „értelmiség” (papok, tanítók, orvosok, jogászok, gazdatisztek) műveltségéről. Mielőtt azonban ebből sommás általánosítást vonnánk le, figyelmeztessük a tisztelt olvasót, hogy nálunk fejlettebb országok írói, angolok, franciák sem éppen a műveltségét dicsérték ennek a rétegnek műveikben. Ugyanakkor már Táncsics Mihály önéletrajzában (*Életpályám*, Budapest, 1949, 1968.) néhány megjegyzéséből kiderül, hogy a könyv ekkor szerves része a paraszti világnak, ha ez nem jelenti is egyértelműen a műveltséget adó irodalom ismeretét. A *Napló* szerint nem csupán Tóth Péter képzeletében játszanak óriási szerepet irodalmi élményei, de vele egy — irodalmi fogantatású — nyelvet beszélnek különböző „szerelmei”. Az idézőjel itt azért szükséges, mert ebben a vonatkozásban elválaszthatatlanul összefonódnak az olvasmányokból vett szerepek és a tényleges vágyak, vonzalmak. Megragadó példája ennek Pandáné Szalóki Mária, egy falusi „sebész” felesége, aki ekként kezdeményezi az ismeretséget: „Ösmeretlen létemre bátor vagyok egy vagy több darab olvasni való könyvért alkalmatlankodni...” És a fiatal Tóth Péter rögtön küldi is Fáy „Kedvcsapongásait”, hogy belemenjen egy különös szerelmi játékba. Az asszony részéről ugyanúgy van ebben unalom, testi és lelki kielégítetlenség, mint a fiatalember részéről szexuális éhség és gátlásosság; de a kapcsolat minden mozzanatát lényegesen befolyásolják a *Werther* nyomán divatba jött szerelmi történetek sablonjai, viselkedési típusai, frázisai.

Ezzel a magyar olvasóközönség létének dokumentuma a *Napló*. Az olvasó érdeklődésére már kiadói sikerek épülhetnek; keresik, veszik a könyveket, a folyóiratokat, divatlapokat, a *Regélőt*, a *Rajzolatokat*, az *Athenaeumot*. Pandáné valószínűleg inkább az előbbieket kedveli, Tóth Pétert az utóbbi vonzza. A kor olvasóközönsé-

gének tudományos elemzése, irodalmi visszahatásának vizsgálata ugyancsak sürgető feladat. Annyi bizonyos, hogy a művelt, fejlett ízlésű Tóth Péter tudatában ugyanúgy szerepet kaptak a Bajza által „alantasnak” minősített irodalmi hatások, mint az irodalom egész fejlődési folyamatában. A másod-, harmadrendű írók szerepének és ezzel szociológiai kérdéseknek a kutatásba való bevonása sok érdekes eredményt hozhatna, ha több figyelmet szentelnénk a források feltárására.

Tóth Péter *Naplója* érzékletes képet ad az irodalom befogadásáról. A szerző nagy élményei — mint említettem — Goethe és Vörösmarty. Mellettük Kölcsey hatása a legnagyobb, legmélyebb. Külön elemzést érdemelne, miért hiányzik teljesen Csokonai, aki pedig — közismert legendákkal ellentétben — nagy élménye volt Vörösmarty-nak és nemzedékének. Nem elképzelhetetlen, hogy a magyarázat egy sajátos pataki „kitagadásban” rejlik. A *Naplóban* Kazinczy is csak Ossian fordítójaként szerepel kritikus megjegyzés nélkül, Shakespeare-fordítása már vita tárgya. Kisfaludy Sándort nem kedveli a naplóíró, annál inkább Fáy, s ami talán meglepő: Majláth Jánost, akinek a kor irodalmi közvéleményformálásában játszott szerepét alighanem ideje lenne felülvizsgálni. A Vörösmarty, Goethe, Kölcsey vonzalom közös jellegzetessége, hogy a naplóíró a szerelmi témában is a filozofikus elemeket keresi. Tóth Péter — mint azt Szegedy-Maszák Mihály utószava részletesen elemzi — erősen filozofikus érdeklődésű.

A *Napló* ennek is hű tükre. Tükre abban az értelemben is, hogy jelzi filozofikus érdeklődésének korlátait. A naplóíró elsősorban gyakorlati útmutatást keres a filozófiában erkölcsi és ezzel szorosan összefonódott vallási kérdéseinek útvesztőjében. Tóth Péter lendületesen, helyenként ízesen ír, de a magyar filozófiai nyelv hiányával nem tud megbirkózni. Őszintén szólva bölcséleti töprengéseinél megragadóbbak is azok a részek, amelyek mindennapi életéről szólnak. Ebben a vonatkozásban feltűnő, hogy míg a pataki diákéletről csak igen vázlatos képet ad, a falusi tanító, majd pap mindennapjainak leírása gyakran szépirodalmi értékűvé emeli prózáját. Ebben feltehetően irodalmi élmény segített, mint ahogy az egész napló a *Wilhelm Meister* példáját látszik követni. Goethe tudatossága, szerkesztő és megjelenítő zsenije nélkül, de a belső fejlődésrajz, az önmegismerés határozott igényével.

Nyitott kérdés, hogy a nyilvánosságnak szánta-e Tóth Péter *Naplóját*? Kiadási kísérletéről nem tudunk, ilyen szándékot mégsem tarthatunk kizártnak, noha tudjuk, hogy ez a kor még ismerte az öncélú írás örömet; hogy a naplóírók, a hosszú levelek megfogalmazói legfőljebb közvetetten gondoltak az érvényesülésre; a „hasznosítás” gondolata nélkül is igényesen, szépen fogalmaztak. A *Naplóból* mindenestre úgy tűnik, az írás Tóth Péter számára egyrészt a gondolatok

és élmények rögzítésének az eszköze; másrészt a két ember — barát vagy szerelmes — közt létesíthető „információs csatorna”, mód gondolatok és érzelmek közlésére, szellemi-lelki értékek megmutatására, ezekkel történő megnyerő érvelésre.

Az utószó részletesen elemzi a *Napló*ban érvényesülő filozófiai hatásokat, de arról nem szól, hogyan juthattak ezek Tóth Péterhez. Nem az elmarasztalás kedvéért hívom fel erre a figyelmet, hanem azért, hogy a Sárospataki kollégium — és ezzel együtt a kor röbbi iskolája — történetének felekezeti elfogultságoktól mentes tudományos feldolgozását sürgethessem. Szegedy-Maszák Mihály kényszerűségből használja a „talán” szót, amikor Kemény és Arany szempontjából fontos általánosításhoz jut. A magam részéről nem is hinném, hogy „a református kollégiumok szabadelvű hittanoktatása is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Kemény, Arany és Tóth Péter egyaránt küzdött az eleve elrendelés gondolatával, másrészt az embert természeti lényvé változtató pozitívizmussal”. Fontosabbnak tartanám a filozófiai oktatás sajátosságaiban keresni ennek okát, legalábbis Tóth Péter esetében, akinek bölcsélettanára, Nyiri István empiricista beállítottságával, természettudományi érdeklődésével könnyen adhatott ebbe az irányba vezető szellemi ösztönzést. Azt is gyanítom, hogy a különböző református kollégiumok hittan és filozófia oktatása közt meglehetősen nagy különbségek lehettek. És éppen Madách példája figyelmeztet rá, mennyire nagy szükség lenne felekezeti elfogultságoktól mentes kutatómunkára, hiszen az ő Istenre és az isteni világrendre vonatkozó kérdései — többek között — egyaránt visszavezethetők a katolikus Vörösmartyhoz és református Kölcseyhez.

Tóth Péter *Naplója*, e kitűnő forrásanyag művelődéstörténetünk még egy jellegzetes hiányosságára hívja fel a figyelmet. Könyvkiadásunk mindig — azaz a tizenkilencedik század második felétől — kész volt vállalni az olyan kurióziumok kiadását, mint amilyenek a Magvető Könyvkiadó *Magyar Hirmondó* című kitűnő sorozatában újabban megjelennek. Ez nem jelenthet mást, mint a közönség ilyen irányú érdeklődését. Az elgondolkoztató csak az, ha ilyen típusú munkának akad olvasója, akkor ugyanaz az olvasó miért ne érdeklődne olyan művek iránt, amelyek — például — a Tóth Péter *Naplójában* található benyomásokat segítenek egy történeti folyamat keretébe beilleszteni, megmagyarázni, megvilágítani? Ha ilyen erős a magyar múlt iránti érdeklődés, hogyan maradhat ki abból az irodalom és a művelődés története? Vagy talán nem is az érdeklődés hiányzik, mint azt mondani szokás, hanem az azt felkeltő és kielégítő irodalomtörténeti, művelődéstörténeti művek? (*Magvető Kiadó, 1984.*)

DEGRÉ ALAJOS: VISSZAEMLÉKEZÉSEIM*

A reformkor utolsó éveiről és 1848–49-ről Degré Alajos írta a legolvasmányosabb emlékiratok egyikét. Ez volt a kortársak véleménye, s ez az utókoré is, amely csodálja az íróként és színdarabíróként nem az élvonalba tartozó hangulatteremtő és meglevenítő erejét. Igaza van Ugrin Arankának, a kötet gondozójának, hogy a Degré-emlékirat máig nélkülözhetetlen forrása mindazoknak, akik az 1840-es évek irodalmi szalonjait, ifjúságának magatartását, az 1848–49-es események kis és nagy epizódjait, hőstetteit vagy anekdotáit akarják felidézni. Növeli a kötet értékét, hogy a szerző jól-értessült és sokat látott személy, aki azonban sem a politikában, sem a seregben nem emelkedett olyan rangra, hogy utólag indokolni, magyarázni kényszerült volna tetteit. Emlékezéseinek megírásakor nem vezette pártpolitikai szenvedély vagy a múlt nagy eseményeinek megmagyarázására irányuló törekvés. Még az emlékiratok megjelölést is elveti, s „egyszerű visszaemlékezések”-nek minősíti írását, amely a politika, a társasélet és a hadjárat emlékeit eleveníti fel, vagyis „mindössze a kor ismertetése, egyik-másik körben az uralkodó szellem megemlítése, s úgy a hadjáratból, mint annak előtte és utáni időkből kisebb események fölemlítése”.

Degré 1881 után írta meg emlékezeit, amikor végleg kimaradt a képviselőházból. A kiegyezés után a politikai életben részt vállalva, hű maradt ifjúkori nézeteihez és a szabadságharc alatt tanúsított magatartásához, így az ellenzék balközép szárnyához csatlakozott. Ez a magatartás, korábbi nézeteinek és tetteinek vállalása jellemzi a visszaemlékezéseket. A múltat idézve azonban az emlékező nemcsak abban következetes, hogy a maga szerepét nem túlozza el, hanem abban is, hogy a legtöbbször népes csoportkép egyik alakjaként ábrázolja önmagát. Élők és eltávozottak felsorolása ez, akár víg mulatozásokról, akár harci cselekményekről számol be olvasóinak. Nosztalgikusak ezek a képek, de mentesek minden felesleges pátosztól. Érződik rajtuk, hogy a szerző nem csupán ifjúsága szép emlékeit akarja maga és még élő kortársai számára feleleveníteni, hanem példaként állítja a forradalmat előkészítő és vállaló nemzedéket öregkora ifjúsága elé. Ugyanakkor a múlt színes és pezsgő felidézése nem jár együtt a tegnapi ellenséggel szemben táplált érzelmek felelevenítésével. A Habsburgok nevét le sem írja, s a korabeli osztrák kormányról tárgyilagosan állapítja meg Jellasics betöréséről szólva: „A bécsi hatalom már eldobta az álarcot, Magyarország leigázását elha-

* Szerkesztette, a bevezetést és a jegyzeteket írta Ugrin Aranka.

tározta.” A sérelmekről szólva is igen szűkszavú. A kényszersorozott Csúzy Pál értelmetlen haláláról beszámolva rezignáltan jegyzi meg: „Bizony, sok jóvátennivalója volna Ausztriának, hogy csak némileg is enyhüljön fájdalmunk, s részben behegedjenek sebeink.”

A visszafogott előadásmód nem csupán a szerző kiegyensúlyozott, szélsőségektől tartózkodó személyiségének természetes kifejeződése. Az ellentétek tompítása, a szereplők liberális megítélése nyilvánvaló következménye az emlékek halványulásának, az időközben eltelt több mint három évtizednek is. A hatvanas éveiben járó Degré, aki 1848-ban egyként jó kapcsolatban volt Petőfivel, Vasvárival, Pálfi Alberttel vagy a liberális arisztokraták népes csoportjával — sőt Mógica tábornokkal is —, évtizedek távolából nem kíván rangsorolni vagy kritizálni. Így történhet, hogy a forradalom és szabadságharc oldalán állókról ritkán olvasunk elmarasztaló szavakat. Igaz, Petőfi, Jókai vagy Vasvári többször szerepel és róluk szinte lelkesedéssel nyilatkozik, de a legnagyobb elismerés hangján szól Kossuthról, sőt Nyáry Pálról és Kemény Zsigmondról is. Még Mógának, sőt Kollowrath ezredesnek is kijut némi elismerés, hogy az általa említett vezérek sorából a legszélsőségesebbet említsük. Görgey ridegségére Udvarnoky Géza kivégeztetésének történetét elmondva utal ugyan, de nagy szellemnek, roppant lángésznek és nagyszerű katonának minősíti. Lepellezetlen ellenszenve csak Guyon Richárd és Madarász László esetében nyilatkozik meg, de egy odavetett megjegyzés kapcsán kijut ellenérzéséből a hazai ellenzéki politikai életben az 1870–80-as években tényezőnek számító Madarász Józsefnek és az 1848-ban nem szereplő Mocsáry Lajosnak is. (Sőt, Kemény kapcsán még a frissen, 1883-ban publikáló Beksics Gusztávot is elmarasztalja.) Érdekes, hogy a többször elősorolt liberális arisztokraták között csak egyszer említi Podmaniczky Frigyes, akivel pedig a Károlyi-huszárezredben együtt szolgált. Az emlékezések megírása időszakának zenei életére utaló egyik megjegyzése Podmaniczkyról (aki „valami olasz kávéházból” szerződtetett egy signorinát fele hanggal és kétannyi fizetéssel) azt sejteti, hogy kettőjük között valamiért rossz volt a viszony. Pár évvel később Podmaniczky a maga naplótöredékeiben ugyancsak egyszer említi Degrét, amikor felsorolja a huszárezred tisztikarát.

Ugrin Aranka szerint nincs tudomásunk arról, hogy Degré naplót vezetett, s eredeti feljegyzéseit használva írta volna meg művét. Ez bizonyára így volt, s még azt is hozzátehetjük, hogy Degré ismerte ugyan az általa ábrázolt korszakról készült addigi emlékezéseket vagy feldolgozásokat, de nem nyúlt az 1848-as sajtó példányaihoz, hogy a maga szerepét napi pontossággal rögzítse. Memóriájára támaszkodva írta meg tehát munkáját, amelyre így érthetően jellemző az, hogy az 1848–49-es eseményekről szólva, gyakorlatilag nem említ más pontos dátumot, csak 1848. március 15-ét. Degré nyilván ezzel

is kifejezésre akarta juttatni, hogy azt és úgy írja meg, amint azokra annyi év múltán emlékezik. Ezért nem érte, nem érhetett szemrehányás, ha egyes eseményeket pontatlanul idézett fel, illetve azok időrendjét összekeverte. Saját személyét, pontosabban szerepét illetően nincsenek ilyen tévedések, jóllehet minden részletre 34–35 év után érhetően már nem emlékezett. Jó példa erre márciusi pozsonyi küldetése, annak elbeszélése. Ha Degré kezébe veszi a Pesti Hírlap 1848-as számaikat, akkor azok segítségével rekonstruálni tudta volna, hogy március 26-án este indult a diéta színhelyére, s 28-án az esti órákban ért vissza Pestre. Az országgyűlés tudósításait átolvasva, arról is értesült volna, hogy Batthyány 24-én reggel Deák kíséretében Bécsbe utazott, s csak 28-án délben érkezett vissza Pozsonyba. Ilyen körülmények között Degré nem találkozhatott Batthyányval, s nem követelhetette Kuthy Lajostól, Batthyány titkárától, hogy a gróf reggel nyolckor fogadja őt, illetve nem kerülhetett sor arra, hogy Batthyány „egész pongyolában” hallgassa meg a fővárosból érkezett futárt. Jól mutatja ez a példa az író alkotómódszerét, aki a valós történetet „feldíszíti” olyan elemekkel, amelyek közismertek, mint például Batthyány későn fekvő és későn kelő életvitele, s azokat a maga élményeként adja elő.

Néhány további példát szeretnék említeni a szerző emlékezetének szelektivitására, illetve megfakulására, aminek következtében az időrend megzavarodik és az események összetorlódnak, egymásba csúsznak. Ilyen március 15-ének valóban szép leírása, amelyből feltűnően hiányzik a délutáni Múzeum-kertben tartott népgyűlés, a további sikerek fontos kiindulópontja. Az előszó is említi, hogy Degré a nagy nap eseményei között nemcsak Táncsics, hanem Czuczor kiszabadításáról is beszél, holott az utóbbi még meg sem írta azt a költeményt, amiért 1849-ben az osztrákok bebörtönözték. Pozsonyból Klauzált küldeti le Szemere helyett Pestre (bár máshol helyesen mondja, hogy Klauzál március 14-én már a fővárosban volt), s a kormánynévsor bejelentése feletti örömet egybekapcsolja a március 16-i kivilágítással. Az egyik legjellemzőbb eset, amikor Nyáry Pál aktivitására emlékezve, összekeveri az április 19-i fővárosi zsidóellenes zavargásokat és Nyárynak a május 10-i „macskazene” estéjén és másnapján tanúsított határozott magatartását. Hasonló emlékezeti tévedése, hogy amikor a Petőfi és társai által szervezett május 12-i népgyűlés küldöttségének a minisztériumnál tett látogatását tömören és szemléletesen ismerteti — ami nagyjából egybevág Széchenyi naplóbejegyzésével —, akkor a történet végéhez nem odatartozó fejleményeket csatol. Az emlékezések szerint a Múzeumhoz visszatérve, a küldöttség beszámolt sikeresnek nem nevezhető küldetéséről, „mit a gyülekezet elégtelen zúgással fogadott”. A helyzetet Degré szerint csak egy a helyszínrre érkező bécsi ifjúsági küldöttség mentette meg, akik a császárváros rokonszenvét tolmácsolták. Ez utóbbi látogatásra azonban

öt héttel korábban, április elején került sor. A nem definiált kronológiában is nyilvánvalóan tévesen köti az első honvédszászlóaljak szervezésének kezdetét az országgyűlés időszakához, a Coburg huszárezred „feloszlását” a Württemberg-huszárok nyári hazatéréséhez. Nem bizonyítható, hogy a hazatért Lenkey kapitányt a hadügyminiszter kihallgatásra rendelte volna fel Pestre, s igen kétségesnek tűnik a Petőfi és herceg Woronieczki találkozásáról szóló történet is.

Említettük, hogy saját szerepének Degré nem ad nagyobb súlyt, mint amilyen valójában volt, és ezeknél a részekenél emlékezete jól működik. Igaz, nem túl bőbeszédű, mert minisztériumi alkalmazását a nyári eseményekről beszámolva, röviden csak azzal intézi el, hogy „már ekkor ki voltam nevezve a belügyészséghez titkárnak, s rendőri osztályban működtem, Hajnik Pál főnöksége alatt”. A levéltári iratokból megállapítható, hogy a június 11-én az olasz katonaság és a honvédek közötti véres összecsapást követően azonnal megszervezett rendőri osztályhoz (amelynek feladata a fővárosban megforduló idegenek ellenőrzése volt) Degrét az események másnapján második titkárnak nevezték ki. Az itt töltött hat hétről semmit sem mond, inkább a Földvár-y-zászlóalj szervezéséről és tábori élményeiről számol be, ugyancsak szűkszavúan, de a lényegét illetően teljesen megbízhatóan. Hasonlóan informatív és ismereteink szerint helytálló, amit a Károlyi-huszárok szervezéséről és kiképzéséről ír, s nincs okunk kételkedni katonai élményeinek pontosságában, így a turai lovasrohamban, sebesülésének — majd lábadozásának — történetében. A járulékos kérdésekben azonban a háborúról szóló beszámolóban is adódnak olyan esetek, ahol az emlékek egybemosódása kétségtelen. Ilyen például, amikor a Szenttamás és környékének szerb táborai ellen indított — időben nyilván augusztus 19-i — támadás halottai között gyászolja Szemere őrnagyot, holott ő a 10. zászlóalj élén szeptember 2-án túl a Tiszán, Perlasznál kapott halálos sebet. Ilyen Vasvárinak a Lajtánál támadt kellemetlenségének története, amely ebben a formában nem bizonyítható és amellyel kapcsolatban Sükey Károly magatartásáról Degré csak későbbi elbeszélésekből értesülhetett.

Ennél a kérdésnél érdemes megállni, mert a munka egy másik jellegzetességét teszi érzékelhetővé: Degré kiegészíti saját tapasztalatait a hallott történetekkel merész kalandokkal, a hadjárat általa szemtanúként nem ismert eseményeivel, anekdotákkal. Ilyen a Guyonról elmondott nagyszombati és branyiszkói történet, s ilyen a maga Turánál lezajlott kalandját megszakítva elbeszél csornai lovassági ütközet a Nádor-huszárok és a Császár-dzsidások között. Így sorolnak be a gördülékeny meseszövésszerű emlékezőkbe a Bátori Sulcz Bódogról szóló történetek, Ottinger lovainak találékony megszerzése, a nagyotmondó Sághy Tóni kalandja, vagy a kassai huszárcsíny

a borszállítmányt elfogó vértésekkel. Mindez jól mutatja, hogy Degré nemcsak saját tapasztalatait adta közre emlékezéseiben, hanem összegezte mindazt, ami a volt bajtársakkal tartott gyakori összejöveteleken nyilván újból és újból elhangzott, formálódott, csiszolódott. Ezek a részek tehát tulajdonképpen a kollektív emlékezés és meseszöveg alkotásai, amelyeket Degré szabadon felhasznált mint nyersanyagot. Ezért — úgy tűnik — a *Visszaemlékezéseim* olyan írói alkotás, amely nagy vonalaiban megtörtént eseményekhez igazodik, de az 1848–49-es fejlemények elmesélésénél nem a napi események forrásértékű bemutatására törekedett, hanem annak megörökítésére, hogy szerzője és vele azonos gondolkodású kortársai visszatekintve miként látták a forradalmat és a szabadságharcot, milyen emlékeket őriztek meg a nagy napokról.

Mindez nem azt jelenti, hogy elvitatnánk Degré visszaemlékezésének sajátos forrásértékét, csak azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy mint szemtanúra hivatkozhatunk ugyan rá, de csak elsősorban azokban a kérdésekben, ahol az általa megőrzöttek más forrásból ellenőrizhetők vagy valószínűsíthetők. Legfőbb értéke ennek a kötetnek — mint Ugrin Aranka is megállapítja — atmoszférateremtő ereje, ami valóban irodalmi alkotás rangjára emeli az emlékezéseket. Ezért nem az a fontos, hogy hányszor érhetjük tévedésen, — mert az bizony nem is olyan ritka —, hanem az, hogy 1848 ifjúsága gondolatainak és tetteinek állít emléket — három évtized távlatából oly módon, hogy az író magatartása: lelkesedése és szerény háttérbe húzódása a hihetőség színezetét adja a teljes elbeszülésnek. Hihető és szándékát tekintve őszinte írás a *Visszaemlékezéseim*, amely azonban a történész mértékével mérve tételesen csak helyenként hitelesíthető.

Az emlékiratokat gondozó Ugrin Aranka mintaszerűen lelkiismeretes munkát végzett. Igényes előszava szépen kimunkált pályaképet nyújt a szerzőről. Az emlékezések kiegészítéséül közölt napló és egyéb írások teljesebbé teszik az 1848 utáni események rajzát. A kötet a szerencsésen újraéledt *Magyar Századok* sorozat hagyományaihoz méltóan gondos, életrajzi adatokkal ellátott névmutatót, továbbá helynévmutatót is közöl. A lexikális adatokban akadnak pontatlanságok, de ha figyelembe vesszük, hogy az életrajzi lexikon a kisebb szereplőkről nem ad semmiféle felvilágosítást, így az adatokat igen sok esetben szálanként kellett összeszednie, erről is elismeréssel nyilatkozhatunk. Talán csak azt említenénk meg, hogy Szacsavay Imre keresztneve — nyilván sajtóhibából — tévesen szerepel, s az elesett honvéd őrnagy pedig Szemere Pál volt. Bé tábort főorvost nem tünteti fel a mutató, holott neve nem rövidítés, hanem valószínű név: Dr. Anton Bée volt a neve, s Batthyány Lajos kivégzésekortette hírhedtté magát. A helynévmutató külön értéke, hogy a fővárosi nevezetesebb utcák, épületek illetve szállók és vendégfogadók helyét is megadja. Kár, hogy

itt a Nemzeti Casino kimaradt a sorból, holott ennek helyét a jegyzetekben meghatározza. A Fekete Sas vendéglő helye — távolsága miatt — kétségesnek tűnik, míg a szövegben szereplő Lőportorony bizonyosan nem a budai volt, hanem a pesti, hiszen Pest város lovas nemzetőrsége azt ellenőrizte.

Határozottan hasznosnak tarthatjuk, hogy megjelenésének centenáriumára kiadták a *Visszaemlékezéseimet*, hiszen az érdeklődőnek és szakembernek egyaránt élvezetes olvasmány. Reméljük, hogy a sorozat nem lankad ismét el, s tovább bővíti a hozzáférhető 19. századi emlékiratok és visszaemlékezések listáját. Szerencsére, van még miből meríteni. (*Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983.*)

URBÁN ALADÁR

KRÓNIKA

VÉKOVI

BÚCSÚVÉTEL V. KOVÁCS SÁNDORTÓL*

Fuimus Troies... Volt egyszer egy évfolyam, mintegy 80-100 magyar egyszakos, magyar és idegen nyelv szakosok. Ekkor ismerkedtünk meg a budapesti Vörösmarty Gimnáziumban végzett fiatalokkal, és kitűntél közülünk kesernyésen derűs humoroddal, már akkor is jeles latin nyelvi ismereteiddel. Kettőnk barátságát is az mélyítette el, amikor egy 1744-es kassai kiadású Matthias Corvinus epistolariummal lephettelek meg. Jártunk az otthonodban, lőrinci házatokban gondosan válogatott auktorok vettek körül. Amikor együtt kutattunk Patakon, Te Grell Pétert kerested a *Felvidítő* kézírásos kötetekben, én Szepsi Csombor nyomait követtem. Patakon megtakarított pénzünkkel a két kötet *Scriptores rerum* megvásárlására siettünk Pestre, közben észre sem vettük, hogy 1954 nyarán egy világbajnokság II. helyezése miatt forrong a főváros, mi mentünk a Múzeum körúti antikváriumba. Könyvszagú élmények ezek? Igen — de vezérfonala volt ez az Életednek. Elsőnek készültél el közülünk Garázda Péterről írt szakdolgozatoddal, ekkor is a *feladat* vonzott, *újat* mondani *ismeretlen* szerzőről.

Neved már egyetemi éveink alatt Bársony Imre könyvtáros neve mellett volt olvasható a tanszéki könyvtár ajtaján, később Imre bácsi nekrológját is TE írtad. Mindig a hűség vezetett! Tudományos érlelődésed, emelkedésed időszaka következett, a vidékre került barátokról ekkor sem feledkeztél el. Volt, akit recenzióra bízattál, másnak intézeti ösztöndíjat szereztél, nekem az aspirantúra nyomtatványait nyomtad a kezembe. Sokasodó tanulmányaid — a középkor és a reneszánsz vidékeit bejáró könyveid során is mindig figyeltél ránk. „*Hadlavá holtát teremtvé Istentül gye feledévé*” Ez történt Veled is, Magadra kevés időt szántál, mert az kellett Janus Pannoniusra, Temesvári Pelbártra, humanista levélíróidra. Magadra nem sok idő maradt. Ha igen, olyankor Dunakeszire mentünk, egy mozgáskép-

* Elhangzott V. Kovács Sándor temetésén Mezőberényben 1986. december 18-án.

telenné vált évfolyamtárs látogatására, vagy megálltunk egy percre a ráckevei szerb templom gótikus boltívei alatt. Megpihenni alig volt idő. Életelemed volt a munka. Kopott barna disznóbőr aktatáskádál ott voltál a reneszánsz irodalomtörténeti vándorgyűléseken, ameddig a Mama egészsége engedte. — *Öregem*, kezdted széles lendülettel — és mondtad a híreket, ki nősült meg, kinek született fia, lánya, majd azt, hogy kinek a fiát vagy lányát tanítod. TE egyedül éltél, drága Édesanyáért, egyedül, de a világgal emberi kontaktusban. Corálokat hallgattál és antifonákat, idődet a Mama szolgálata, a tanítás és a munka közt osztottad meg. Ekkor is kezünkbe nyomtál nekünk gyűjtött jelzetet, mikrofilmet. Ha estefelé a Váci utcában volt dolgunk, a III. emeleti tanszéki szoba ablakában biztosan világosságot láttunk. Tudtuk, hogy V. Kovi most is dolgozik. Ha felmentünk Hozzád, „Gyere, vártalak” — mondtad — „ülj le, mesélj!” Aztán tovább dolgoztál, nívósan, következetesen, kis sérelmeket nem dajkálva. Augusztus végén szörnyű hír járt — meghalt az Édesanyád. Ekkor már nem láttuk a fényt ablakodban esténként, tanszéki szobádban kialudt a villany. „Hogy fogja ezt Sanyi kibírni?” — Majd a munka, biztattuk magunkat, és a Mátyás-leveleskönyvre gondoltunk. Tudtunk készülő új Janusodról, majd az átvégít! Nem segíthetett át! Amikor sírodnál állunk megrendülten, az Általad is gyakran idézett *Rilke* sorait mormolom: „— Der Tod ist groß / Wir sind die Seinen / Wenn wir uns in Mitte des Lebens meinen / fängt er an zu weinen, / mit lachendem Mund”

Aki az élet közepén hagyta el bennünket, most keserűen töprenghetünk arról, milyen nagy a Halál! Te, aki mindenkit biztattál, Téged nem erősíthetett meg senki, amikor elmentél a *Halál himnusza* igazával: „Elmegyek meghalni, bölcs vagyok, de vajon minemű bölcsesség tudja az halálnak okosságát meggyőzni . . .”

Búcsúzunk Tőled Sanyikám, búcsúzik az Évfolyam, jómagam, Pusztai Gyuszi, Szakáll Karcsi, Szentesi Miki, Jelenits Pista és ki tudná mindnyájunkat végigsorolni!!! Amíg Mi élünk, Te is bennünk élsz! Szeretett Janusoddal búcsúzunk Tőled: „Fájnak a földi sebek, oly szomorú a Halál . . .

Kedves Sanyi Barátunk, Isten veled!

KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG EGY ÉVE

(1985. dec. 13. – 1986. dec. 10.)

A két dátum évzáró ünnepi üléseinket jelzi. A közöttük eltelt időben megpróbáltuk rendezni és megújítani a Társaság életét: növeltük a taglétszámot, elkészítettük a pontos tagnévsort, javítottuk a tagdíj-fizetési fegyelmet, együttműködést alakítottunk ki a Petőfi Irodalmi Múzeummal, megalakítottuk a Nógrádi Tagozatot, kevesebb — de magas színvonalú és minden esetben méltón honorált — felolvasó ülést rendeztünk, széles körű szakmai részvétellel megtartottuk szokásos évi tudományos konferenciáinkat.

A megújítást „alulról” szorgalmaztuk: nem az agyonterhelt szakma, hanem mindenekelőtt a vidéken élő tanártársadalom mozgósításával. Nem azért, hogy az irodalomtörténetírók számát szaporítsuk, hanem hogy az irodalomtörténetírás közönségét, az eredményeket közvetítők — népszerűsítők táborát növeljük. Helyi tagozatalakításainkkal is ehhez akartunk tudati erőt adni, történeti méltóságot vagy legalábbis méltó reprezentációt biztosítani. Sajnálatos, hogy ennek az irodalomtörténet-fogyasztó (közvetítő-népszerűsítő) rétegnek ma sincs olyan típusú mozgékony fóruma, mint a történészeknek a *Historia*, a nyelvészeknek az *Édes Anyanyelvünk*. Az olvasáskultúra és az irodalmi műveltség presztízsveszítő időszakában a Társaság utánunk jövő tisztségviselőinek majd felelősen el kell gondolkodniuk egy ilyen orgánium megindításának lehetőségeiről. (Vö. korábbi cikkünkkel: *Az irodalom érdekében. Tennivalók a Magyar Irodalomtörténeti Társaságban*, Népszabadság, 1985. dec. 7.)

Nógrádi tagozatalakító konferenciánkat többnek szántuk példánál vagy helyi eseménynél, és nemcsak a nógrádi irodalomtörténeti ismeretterjesztés magas színvonalát ismertük el a salgótarjáni rendezvénnel. Nógrádban nem működik humán felsőoktatási intézmény — eredményeit, gondjait és lehetőségeit ezért vitattuk meg, s ezért cseréltünk eszmét hasonló helyzetű tájegységek: Békés, Komárom és Zala, gyakorlatilag tehát az egyharmadnyi Magyarország gondjairól. Ha lehet értelmes feladata egy fővárosi centrumú, egyetemek és tudományos intézmények munkatársait mozgósítani képes tudományos társaságnak, akkor e csupán megyei múzeumok vagy könyvtárak köré szerveződő „táj-kultúrák” eredményeinek számontartó tudatosítása, gondjainak segítő megoldása feltétlenül gyümölcsöző tennivaló. (Itt jegyezzük meg, hogy a megyei tagozatok megalakítása taglétszámnövelés ugyan, de mégsem többíti, hanem éppen hogy csökkenti a

központi adminisztrációt, pl. a postázást, mert a tagozati tagságnak szóló meghívókat, tájékoztatókat egyetlen küldeményként juttatjuk el a megyeszékhelyekre, ahonnan a helyi vezetőség saját döntése szerint továbbítja az érdekelteknek.)

Történeti méltóság és méltó reprezentáció igénye hívta életre (a Társaság történetének 74. évében) régóta hiányzó emblémánkat is: a körülírt Tinódi-címert, amely egyaránt utal a történeti emlékezet szükségességére, a magyar irodalom elkötelezettségére, líteriadalom jellegére. (Nyelvész kollégáink Társaságának emblémája ugyancsak jóval korábbi a miénknél.)

A Társaság tagságával való szorosabb kapcsolat jeleként utalunk *Társasági Tájékoztató*nk tavalyi két számára: az eseményekről, változásokról, tervekről tudósító *Tavaszi* és *Téli Tájékoztató*t megkapta mindenki, s a tagdíjfizetők megkapják ezután is.

Az alább felsorolt eseményekről is tudósítottunk már tájékoztatóformában, alább éppen ezért csak rövid összegezésre törekszünk.

Vezetőségi ülések

A Társaság vezetősége 1985. nov. 29-én, 1986. febr. 20-án és dec. 1-én ülésezett. Az első ülésen a vezetőség tagjává választottuk Kabdebó Lórántot, a másodikon körvonalaztuk a Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) és a Társaság együttműködési terveit 1986–1987-re. Megállapodtunk a meghívólisták állandó címzettjeinek konkordanciájában (bizonyos alkalmakkor — az átfedéseket elkerülendő — közös postázásában), elhatároztuk, hogy felolvasó üléseink egy részét közösen rendezzük meg, felváltva a Károlyi-palota (Bp. V. Károlyi M. u. 16. Lotz-terem) és az ELTE Bölcsészettudományi Kara (Bp. V. Pesti B. u. 1. sz.) helyiségeiben. Egyeztettük az 1986. évi pályatételek kitűzését és díjazását, megállapodás született a PIM-beli felolvasások témáiról. A PIM nemcsak két textológiai különdíj, de a reprezentatív Lotz-teremben tartandó 4 felolvasás, illetve vita illő honorálását is vállalta. (A szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkező Társaság hozzájárulása e négy esetben a konkordált meghívók postázása.)

A harmadik vezetőségi ülés beiktatta tisztségébe Sántha Terézt, új szervező titkárunkat, aki ismertette és a jelenlevőknek kiosztotta a teljes társasági névsort és címlistát. Wéber Antal alelnök beszámolt az 1986. évi pályázatra beérkezett dolgozatokról és javaslatot tett díjazásukra. Ugyanekkor titkos szavazással döntöttünk a Toldy-emlékérem kitüntetettjeiről. (A középiskolai tanári tagozat díja ügyében előzőleg körlevéllel fordultunk a tizenkilenc megyei tanács művelődési osztályához — összesen hét megyétől kaptunk is javaslattevő vagy lemondó választ.)

Felolvasások

A Petőfi Irodalmi Múzeummal közös rendezvényünkön, a Múzeum Lotz-termében, május 8-án Vas István felolvasta a *Mért vijjog a saskeselyű?* egyik, még nem publikált fejezetét. A nagy sikerű eseményről a sajtó is tudósított: (Marafkó): *A költő hangján*, Magyar Nemzet, 1986. máj. 13., D. Magyar Imre: *Cukor*, Élet és Irodalom, 1986. máj. 16.

Október 16-án ugyanott Kenyeres Zoltán eleven vitát kiváltó előadása hangzott el *A Nyugat-kutatás eredményei és gondjai* címmel.

Harmadik közös rendezvényünk vitaest volt december 11-én: Rózsa György tartott vitaindító értékelést a Múzeum okt. 30-án megnyílt, *A reneszánsz és a barokk kora (1550–1750) c. kiállításáról*.

Az ELTE Bölcsészettudományi Kara Tanácstermében nov. 4-én Arany Jánosról hangzottak el előadások. Keresztury Dezső új Arany-monográfiája egyik fejezetét, dr. Pál Endre ny. nagykőrösi főorvos *Arany János betegségei c. dolgozatát* olvasta fel. (Utóbbi megjelenik az It 1986. 2. számában.) A felolvasásokat élénk vita követte, elnökölt Németh G. Béla.

Tudományos konferenciák

Április 18–20-án Debrecenben *Tóth Árpád születésének centenáriumáról* emlékeztünk meg, illetve a szecesszió kérdéseivel foglalkoztunk. Ács István debreceni tanácselnök és Keresztury Dezső köszöntője után Tamás Attila, Czine Mihály és Sebestyén Árpád elnökletével Czine Mihály, Lengyel Balázs, Kocztur Gizella, Kabdebó Lóránt, Nagy János, Kozocsa Sándor Géza, Tamás Attila, Kiss Tamás, Simon Zoltán, Szabó Magda, Sebestyén Árpád, Szuromi Lajos, G. Kiss Valéria, illetve Kulin Katalin elnökletével Halász Előd, Keserű Katalin, Sz. Kürti Katalin, Csűrös Miklós, Alexa Károly és Eismann György előadásai hangzottak el. (A távol levő Szabó Magda és Lengyel Balázs előadását Sántha Teréz, a Társaság szervező titkára olvasta fel. Az elhangzott dolgozatok egy része az It 1986. 4. számában jelenik meg.) Zárszót mondott Mollay Károly. A debreceni ülásszak résztvevői táviratban köszöntötték Tóth Árpád monográfiáját, Kardos Lászlót. Az ülásszokról tudósított a debreceni sajtó: *Tóth Árpád centenáriumán. Tudományos tanácskozás Debrecenben*, Hajdú–Bihar Napló, 1986. ápr. 16.

November 14–15-én *Hagyomány és ismeretközlés* címmel Salgótarján adott otthont tanácskozásunknak. Ebből az alkalomból került sor a *Társaság Nógrádi Tagozatának megalakulására*, illetve a Társaság és első Tagozata emblémájának bemutatására (a Társaságé: a kard és lant rajzával díszített Tinódi-címer, körirata: „Magyar Iro-

dalomtörténeti Társaság — Alapítási év: 1912”, a Tagozaté: kékkői és gyarmati Balassi Bálint címere, körirata: „Magyar Irodalomtörténeti Társaság — Nógrádi Tagozat — 1986”). A 45 alapító tag tagozati elnökké Praznovszky Mihályt, társelnökké Kerényi Ferencet, titkárrá Kovács Annát, vezetőségi tagokká Nagy Ervinnét és Patakiné Kerner Editet választotta. A Tagozat alapító okmányát Keresztury Dezső, Kerényi Ferenc és a Társaság főtítkára írta alá, szövegét és az alapító tagok névsorát Sántha Teréz ismertette. (Az alapító okmány értelmében a Tagozat elnöke vagy társelnöke a Társaság vezetőségének szavazati jogú tagjává lesz.)

C. Becker Judit, salgótarjáni tanácselnök és Keresztury Dezső köszöntője után az első napon *Nógrád irodalmi hagyományai az újabb irodalomtörténeti kutatások tükrében* címmel Balassiról, Rimayról, Madách Gáspárról, Kármán Józsefről és Teleki Lászlóról hangzott el Kösze Zsigmond Péter, Ács Pál, Kovács Sándor Iván, Komlós Tibor, Jankovics József, Fried István és Kerényi Ferenc előadása; elnökölt Tarnai Andor. A második napon *Az irodalmi és irodalomtörténeti ismeretközlés kérdései és fórumai* témakörből az irodalmi rádiózás múltjából (Salamon István), a rádió és tv irodalmi műsorairól (Kristó Nagy István), a kábeltelevízióról (Kakuk Tamás), a bibliográfiai és topográfiai kutatásokról (Botka Ferenc), valamint a nógrádi (Fenyő István), a Komárom, Békés és Zala megyei irodalmi hagyományápolásról (Tapolczainé Sáray Szabó Éva, Szabó Ferenc, Németh József) hangzottak el előadások; elnökölt Horváth István és Kovács Anna, zárszót mondott a Társaság főtítkára. Mindkét napon tartalmas vita folyt, felszólalt többek között Keresztury Dezső, Tolnai Gábor, Klaniczay Tibor, Wéber Antal, Pirnát Antal, Horváth Iván, Zemplényi Ferenc, Bodolay Géza, Kovács József László, Kerényi Ferenc, Cs. Varga István. Az előadóknak rendezett fogadáson Horváth István, megyei művelődési osztályvezető köszöntőjére Klaniczay Tibor válaszolt. A salgótarjáni ülésszak előadásai a *Discussiones Nogradenses* külön kötetében jelennek meg. Valamennyi előadás magnószalagra és részben video-felvételre került. A tanácskozással két cikkben foglalkozott a megyei sajtó: *Elsőnek az országban. Megalakult a Magyar Irodalomtörténeti Társaság megyei tagozata*, Nógrád, 1986. nov. 15., *Példaadó erejű találkozás. Befejezte munkáját az irodalomtudományi konferencia*, Nógrád, 1986. nov. 17.

Rendezvények

1986. július 11-én 60. születésnapja alkalmából Pándi Pált köszöntöttük, s az ELTE Felvilágosodás- és Reformkori Tanszéke, a Nép-szabadság, a Kritika, az Új Tükör szerkesztősége és a Helikon Kiadó képviselői jelenlétében átadtuk az erre az alkalomra megjelent

Világsszabadság c. Petőfi-antológiát. Köszöntőt mondott Tolnai Gábor.

1986. november 25-én az ELTE Bölcsészettudományi Kara Tanácstermében a Társaság közreműködésével rendeztük meg a Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéken működő Zrínyi-szeminárium hallgatóinak III. kari felolvasó ülését. Az elnöklő Tarnai Andor megnyitója után a szemináriumvezető bemutatta a *Zrínyi-dolgozatok III* (1986) szeptemberben megjelent dokumentumkötetét, majd Medgyesy Zsófia, Thuróczy Horváth Andrea, Bíró Péter két-két dolgozata, illetve Dömötörfi Tibor, Gödény Judit, Bukovszky Andrea, Nagy Edina, Csákó Gabriella, Tóth Réka, Rónay Ágnes, Borián Gellért, Bene Sándor, Bodó Éva egy-egy dolgozata hangzott el rövid eredményismertetés formájában. A Zrínyi-szeminaristák dolgozatairól többek között Klaniczay Tibor, Tarnai Andor, Iványi Emma és Hargittay Emil mondott véleményt.

Társaságunk képviseltette magát azokon a szerkesztőbizottsági megbeszéléseken (1986. márc. 3. és nov. 25.), amelyek a készülő *Új Magyar Irodalmi Lexikon* szerkesztési elveinek megalapozását szolgálták. Az Országos Tudományos Kutatási Alap és az Akadémiai Kiadó anyagi támogatásával megjelenő, az MTA Irodalomtudományi Intézetében készülő lexikon társadalmi bázisát ugyanis a Magyar Irodalomtörténeti Társaság adja. Ez a nemcsak formális „védnökség” abban is kifejeződik majd, hogy szerzői közé minél több társasági tagot, vidéken alkotó kollégát bevonunk. A lexikon főszerkesztője Péter László, századszerkesztői („századosai”) pedig Vizkelety András (középkor), Kovács Sándor Iván (reneszánsz és barokk), Németh S. Katalin (XVIII. század), Orosz László (a XIX. század első fele), Csűrös Miklós (a XIX. század második fele), Pomogáts Béla (XX. század), Görömbei András határon túli magyar irodalom).

A Társaság új tagjai

1985. november — 1986. február:

Baánné Ladjánszky Katalin tanár Bp., Bácska Károlyné tanár Bp., Bánki Judit tud. ügyintéző Bp., Bene Sándor bh Bp., Bécsy Ágnes egy. tanársegéd Bp., Berényi Zsuzsanna Ágnes tanár Bp., Bertha Irma tanár Bp., Boda Miklós könyvtárügyi referens Pécs., Borián Gellért bh Bp., Bukovszky Andrea bh Bp., Buncsák Piroska tanár Bp., Buzsákiné Mohácsi Ágnes tanár Nyíregyháza, Campos J. Noémi tanár Bp., Cselényi István Gábor főisk. tanár Nyíregyháza, Czimer Györgyné tanár Bp., Dolhai Balázné tanár Bp., Dömötörfi Tibor bh Bp., Fábíán Györgyi tanár Bp., Fenyvesi Margit tanár Bp., Filippinyi Éva szerkesztő Bp., Filó Katalin tanár Bp., Fülöp Béla

tanár Orosháza, G. Kiss Valéria tanár Debrecen, Galambosi László ny. tanár, író Pécs, Gomba Szabolcsné könyvtári főigazgató Debrecen, Gódeny Judit bh Bp., Hantos István tanár Bp., Hausner Gábor felelős szerkesztő Bp., Honti Istvánné tanár Bp., Hubay Miklós író, egy. tanár Bp.—Firenze, Imregy Monika bh Bp., Jagriné Somi Éva tanár Orosháza, Jánosi István író Bp., Horváth Zsolt bh Bp., Horváth Andrea bh Bp., Imre Borbála tanár Bp., Jobbágy Emma tanár Bp., Kalocsay Krisztina könyvtáros Nyíregyháza, Kállai János tanár, szakfelügyelő Nyíregyháza, Kardos József tanár Szeged, Katona Lucia tanár Bp., Kazinczy Andrea tanár Bp., Kecskés András tud. főmunkatárs Bp., Kelemen Péter tanár Bp., Keveházi Katalin könyvtáros Szeged, Käfer Istvánné tanár Bp., Kovács Gáborné tanár Bp., Kozocsa Sándor Géza tud. főmunkatárs Bp., Kőszeghy Péter tud. munkatárs Bp., Lakatos István író Bp., Lengyel András műzeológus Szeged, Lengyel Balázs író Bp., Linder Emilné tanár, szakfelügyelő Bp., Magyar Ferenc tanár Bp., Major Ottó író Bp., Maller Sándor ny. főosztályvezető Bp., Máté Györgyi tanár Pécs, Mészöly Dezső író Bp., Monok István könyvtáros Szeged, Monostory Ivánné tanár, könyvtáros Bp., Móser Zoltán tanár Bicske, Mosoniné Szücs Emilia tanár, szakfelügyelő Bp., Nagy Endréné tanár Nyíregyháza, Némédi Dénesné tanár Bp., Ney Klára-Mária nyugdíjas Bp., Novotny Zoltánné tanár Bp., Orlovsky Géza tud. segédmunkatárs Bp., Pais Istvánné tanár Bp., Papp Ferencné tanár, igazgatóh. Bp., Peták Eleonóra bh Bp., Porogi András tanár Bp., Rab Andrea bh Bp., Rab Irén tanár Bp., Reith Ádámné tanár Bp., Ritoókné Szalay Ágnes tud. főmunkatárs Bp., Ronczai Sándorné tanár, szakfelügyelő Bp., Ruttkay Helga tud. segédmunkatárs Bp., Simon Zoltán könyvtáros Debrecen, Szabó Magda író Bp., Szakolczai Attila tanár Bp., Szalai Anna főszerkesztő Bp., Sz. Kürti Katalin műzeológus Debrecen, Sztanó László bh Bp., Tóth Andrásné tanár, igazgató Nyíregyháza, Török Imre tanár, szakfelügyelő Bp., Tamás Ferenc tanár Bp., Téglásy Imre tud. munkatárs Bp., Tóth Endre író Debrecen, Tuomo Lahdelma tanár Bp., Mikkeli, Varjasné Nyilassy Vilma nyugdíjas Bp., Zajkás Péter bh Bp., Zoltai Dénesné tanár Bp.

1986. március—december

Akácz Béláné tanár, Mátranovák, Bakó Csabáné tanár, Mátranovák, Balogh György, könyvtárig., Végegyháza, Bartók István dramaturg, Bp., Butiné Dóczy Katalin tanár, Bp., Bálintné Hubner Judit tanár, ig.h. Pásztó, Dr. Belső Lászlóné tanár, Salgótarján, Boros Istvánné tanár, Salgótarján, Bózvári József tanár, Pásztó, Csáfordi Magdolna tanár, Bp., Cséby Géza igazgató, Keszthely, Dede Éva tanár, Nyíregyháza, Demeter Katalin tanár, Bp., Dr. Eisemann

György tud. m. társ, Bp., Erdős István főmunkatárs, Salgótarján, Fehér Józsefné Kivés Margit tanár, Salgótarján, Frenyó Istvánné tanár, Pásztó, Gajdár Lászlóné tanár, Bárna, Galbács János tanár, Vác, Gyenes Lászlóné igazgató, Bátonyterenye, György Istvánné tanár, Somoskőújfalu, Hárs Endre bh. Bp., Hegyiné Szabó Katalin tanár, Salgótarján, Hencz Andrea tanár, Miskolc, Hermann Judit bh. Bp., Hóborné Koller Györgyi múzeumi népművelő, Zalaegerszeg, Horváthné Szabó Ágnes tan. felügyelő, Salgótarján, Dr. Jónás Frigyesné tanár, Bp., Jobbágy Emma tanár, Pilisszántó, Kaiser Ferencné tanár, Mátraverebély, Dr. Kapros Márta főmunkatárs, Balassagyarmat, Katona Júlia bh. Bp., Kállai János tanár, tanulm. felügyelő, Nyíregyháza, Kelemen Erzsébet ny. tanár, Salgótarján, Kelemen Gertrud bh. Bp., Keszthelyi Vilmosné Varga Helén tanár, Salgótarján, Kéner Beatrix bh. Debrecen, Kiss Aurélné tanár, Salgótarján, Kiss Éva tanár, Mátraszele, Dr. Kiss Gáborné főisk. adj. Nyíregyháza, Kiss Lászlóné tanár, Salgótarján, Kiss Zsuzsanna tanár, Bp., Kóczián Krisztina bh. Bp., Koger Tamás megyei könyvtárigazg. Tatabánya, Konczili Edit tanár, Kosd, Kovách Árpádné tanár, Szécsény, Kovács Anna muzeológus, Salgótarján, Kováts Éva tanár, Miskolc, Krékity Tamás bh. Bp., Kriskó Lajosné tanár, Salgótarján, Kukovics Gábor levéltáros, Bp., Lovasné Zsadányi Tünde muzeológus, Debrecen, Lakatos Judit oszt. vez. Salgótarján, Lancsák Gabriella tud. tk. ösztöndíjas, Bp., Lehoczky Tünde titkárnő, Bp., Luchmann Zsuzsa tanár, Kiskunfélegyháza, Dr. Madej Ferencné tanár, Miskolc, Mikes Lászlóné tanár, Salgótarján, Mikó Pálné egy. docens, Bp., Mile Lajos tanár, Szerencs, Miltényi Dénesné tanár, Mátraverebély, Molnár Zsuzsanna tanár, Vác, Nagy Ervinné tanár, Balassagyarmat, Nagy Ildikó főisk. tanár, Bp., Dr. Nagy Istvánné Schweiger Szilvia tanár, Miskolc, Nemeskürty Harriet (dr. Fábíán Istvánné) szerkesztő, Bp., Dr. Némédi Endre ny. könyvtárig. Gyula, Németh József múzeumig. Zalaegerszeg, Orbán Adorjáné tanár, Bp., Orosz Sándorné tanár, Salgótarján, Osztovits Szabolcs tanár, Bp., Patakiné Kerner Edit tanár, Salgótarján, T. Pataki László népművelő-újságíró, Salgótarján, Pataki Sándorné tanár, Pásztó, Dr. Pál Endre ny. orvos, Nagykőrös, Pátkai Andrásné tanár, Vác, Pelléné Czene Csilla tanár, Salgótarján, Pesti Judit tanár, Bp., Pintér Márta Zsuzsanna tud. ösztöndíjas, Bp., Dr. Popovics Lászlóné tanár, Miskolc, Reményi Andrea bh. Bp., Ruzsa György bh. Bp., Sajó Tamás bh. Bp., Salamon István dokumentátor, Bp., Sándor Mária tanár, Salgótarján, Sántha Teréz szervező titkár, könyvtáros, Bp., Sebestyén Kálmán tanár, Salgótarján, Simon Gabriella tanár, Bp., Soldos Sándorné ny. tanár, Miskolc, Szabó Géza tud. munkatárs, Bp., Szabolcsi János tanár, Bp., Szekeres Sándorné tanár, Mátraszele, Szepesi Antalné tanár, Salgótarján, Sziopisz Mária tanár, Bp., Tajti

Erzsébet tanár, Tiszakécske, Tapolcainé Sáray Szabó Éva főmunkatárs, Tatabánya, Tányéros Józsefné tanár, Vác, Tolnai Gáborné tanár, Salgótarján, Tóth Elemér újságíró, Salgótarján, Tóth Norbertné tanár, Bátonyterenye, Turányi Istvánné tanár, Salgótarján, Válczyne Pintér Valéria tanár, Salgótarján, Vári Erzsébet, tanár, Bp. Velki Magdolna tanár, Bp., Vincze Marietta tanár, Salgótarján, Zatykó Mária tanár, Bp., Závorszky Istvánné tanár, szakfelügyelő, Salgótarján, Zgolombiczky Erzsébet tanár, Salgótarján, Domonkos Alajos megyei múzeumig. h. Salgótarján.

Ünnepi ülés 1986. dec. 10-én

A megnyitó és az 1986. évi munkát értékelő rövid beszámoló után Weber Antal ismertette a társasági pályázatra beérkezett dolgozatokat, majd II. díjat adott át Dömötörfi Tibornak (*Ismétlés és halmozás. Zrínyi „Áfium”-ának műfaji és stílusjellegzetességei*), G. Komoróczy Emőkének (*A „közép-európai gondolat” és a „népfrontos együttműködés” koncepciója a Kassák-körben*), Hárs Józsefnek (*Magyar irodalmi művek fordításai a két világháború közötti „Oedenburger Zeitung”-ban*) és Mikó Pálnénak (*Csokonai védelmében: Márton József*). A textológiai különdíjakat Taxner-Tóth Ernő, a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgató-helyettese nyújtotta át: II. díjat kapott Varga Imre (*Bökényi János iskoladrámái, 1767–1775*), III. díjat Gődény Judit (*Angol beszámoló Érsekújvár ostromáról, London, 1663*) és Demeter Júlia (*Bevezető tanulmány Dugonics András „A fazék” című kéziratos drámájához*).

Főtitkári Zrínyi-jutalomban részesült Dömötörfi Tibor.

A Toldy Ferenc-emlékérmet irodalomtörténet-írói munkásságáért Vizkelety András, tankönyvírói és tanári tevékenységéért Blatt György székesfehérvári szakközépiskolai tanár kapta. A kitüntetettek munkásságát Tarnai Andor, illetve Forgács Anna jellemezte; az indoklásokat Sántha Teréz olvasta fel.

A Toldy-érmeket Keresztury Dezső elnök adta át, majd Szauder József emlékezete címmel olvasta fel ünnepi megemlékezését.

K. S. I.

Megjelent!

KORTÁRSÁK JÓZSEF ATTILÁRÓL, I–III.

Új Magyar Múzeum 13–14–15.

Szerkesztette Bokor László, Tverdota György

Valóban ismeretlen költő volt József Attila, amíg élt? Kik fedezték föl? Hogyan látták őt életében a kortársak? Felelőssé tehető-e a kor tragikus sorsáért? Ezekre és sok más kérdésre ad kimerítő választ az 1922 és 1937 között megjelent írásokat a teljesség igényével közlő első kötet.

A második kötet a háború előtti évek József Attila-irodalmát tekinti át. Két alappillére a költő összegyűjtött verseinek villámgyors megjelenetése 1938 májusában, illetve József Jolán öccséről írott életrajzának közzététele 1940-ben. A költő egyre fokozódó népszerűségének már a baloldali lapok, köztük a Szép Szó megszüntetése, barátok, tisztelők emigrációja sem tudott komolyan ártani.

A harmadik kötet a recepciótörténet második világháború idejére eső szakaszát tárja fel. 1944-ben jelenik meg Németh Andor nagy érdeklődést keltő könyve, s verseiről tudós elmélyültséggel írt tanulmányok sora lát napvilágot. Ezek nagy része nehezen hozzáférhető sajtótermékekben lappang. Újraközlésük fontos ösztönzésekkel szolgálhat számunkra, mivel bizonyos felismeréseik ma is újszerűen hatnak.

2173 oldal — 14×21 cm — A három kötet kötve 410,- Ft
ISBN 963 05 4316 8 (Összkiadás)

Rövidesen megjelenik

ÚJ MAGYAR TÁJSZÓTÁR

Négy kötetben

II. kötet: E–J

Főszerkesztő B. Lőrinczy Éva

Az Új Magyar Tájszótár évtizedek óta meglevő, napjainkban, a magyar néphagyományok ápolásának fellendülése idején pedig egyre fokozódó igényeket kíván kielégíteni. A csaknem két és félezer nyomtatott és kéziratos forrásból, főként néprajzi és nyelvészeti folyóiratokból, monográfiákból, népköltési gyűjtésekből való, félmilliónál több adat minegy 120 ezer szócikkben jut el az olvasóhoz. Különösen fontos ez, hiszen a szótár nem kizárólag a mai Magyarország területéről, hanem a környező országok magyarlakta vidékeiről is nagy számban tartalmaz adatokat. Az összesen mintegy 4000 földrajzi név azonosításában kívánja segíteni az olvasót a huszonnégy szelvényből álló térképmelléklet.

A szótár Szinnyei József századfordulón megjelent Magyar Tájszótárának szerves folytatása lesz, az azóta eltelt időszak különböző forrásaiban szétszórtnak található hatalmas tájszóanyagot teszi hozzáférhetővé.

Kb. 2190 oldal — 17×25 cm — kötve kb. 305,— Ft
ISBN 963 05 4229 3 (II. kötet)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1987. január 20. — Terjedelem: 10,2 (A/5 ív)
88.16295 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest.

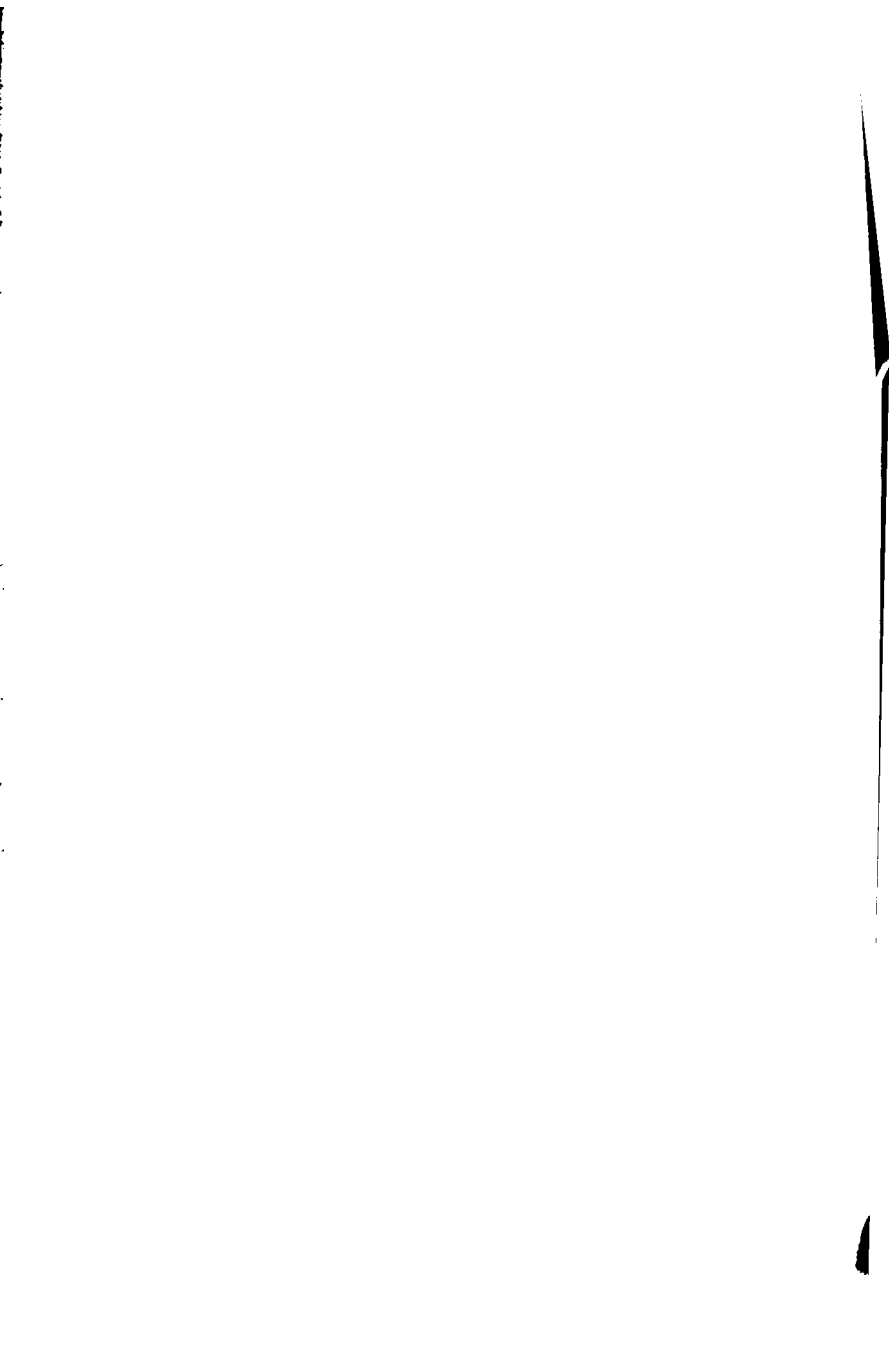
Felelős vezető: Hazai György

16295

Inclination 56/4

A 3/4 inch 1/4 in

1850 gtd.

DIALÓGUS

TARJÁN TAMÁS: Dömötör Tekla könyvtárában	927
--	-----

A HOMÁLYBÓL

GÖDÉNY JUDIT: Emlékezés Berg Pálra (1912–1951)	937
--	-----

DOKUMENTUM

MEDGYESY ZSÓFIA: A Janus Pannoniusnak tulajdonított „Romulidae Cannas . . .”	944
SZILÁGYI FERENC: Elfeledett és ismeretlen magyar írólevelek II.	952
PÉTER LÁSZLÓ: Kassák Lajos négy levele	957

SZEMLE

RÓNAY LÁSZLÓ: Király István: <i>Kosztolányi — Vita és vallomás</i>	962
HORVÁTH KÁROLY: Eötvös József: „ <i>Neveljünk polgárokat . . .</i> ”; Madách Imre: „ <i>Írtam egy költeményt . . .</i> ”	970
TAXNER-TÓTH ERNŐ: Tóth Péter: <i>Napló</i> (1836–1842)	972
URBÁN ALADÁR: Degré Alajos: <i>Visszaemlékezéseim</i>	977

KRÓNIKA

KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ: Vékovi. Búcsúvétel V. Kovács Sándortól	983
--	-----

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság egy éve (1985. dec. 13 — 1986. dec. 10.)	985
--	-----

Ára: 30,— Ft

Előfizetés egy évre: 120,— Ft

ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 120,— Ft

Egy szám ára: 30,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat.
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest